

श्रीमन्महाभारतम् ।

वनपर्वात्मको द्वितीयो भागः ।

चतुर्धरवंशावतंसश्रीमन्नीलकण्ठविरचित-
भारतभावदीपाख्यटीकया समेतः ।

पण्डित रामचंद्रशास्त्री किंजवडेकर इत्येतैः पाठान्तर-
टिप्पण्यादियोजनया समलङ्कृतः ।

स च

पुण्यपत्तने

१०२६ सदाशिववीथ्यां चित्रशालाख्ये मृद्रणालये 'शंकर नरहर जोशी'
इत्येतैः संमुख्य प्रकाशितः ।

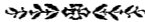
[अस्य ग्रन्थस्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशयिज्ञा स्वायत्तीकृताः]

भारती जयतु ।

प्रा स्ता वि क म् ।

इदं हि वेदैः समितं पवित्रमपि शोत्तमम् ।
आव्याणामुत्तमं चेदं पुराणमपिसंस्तुतम् ॥

इह खलु निखिलेऽपि भ्रूमण्डले लब्धजन्मानः सवऽपि प्राणिन इष्टं मे भूयादनिष्टं च नैवेत्याद्य-
कलय्य दिवानिर्गं प्रयतन्ते । तत्र ये किल संश्रुतशोभुर्पाकारत एवामुं संसारसागर-
मनायासेन तार्त्वां सफलयन्ति जीवितमात्मनः । गंगाजलविन्दनेन ज्ञानेन च स्वयं पूताः सन्त
अन्यानापि पावयन्ति । विद्यतां तावद्वर्णनीया ज्ञानस्य महतां ? यां किल वर्णयति मगधाजगद्बुद्धिधीर्यु-
वसिष्ठेयो गीतासु—

‘ न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ’ इति ।

धन्याः खलु ज्ञानिनः । ये तु शरीरानुबंधिसुखदुःखसंबन्धे संसारे वर्तमाना अपि दुःखस्य
परमार्थतो घातार्थमपि नैव जानन्ति । तस्मान्ज्ञानिन एव जगति नितान्तं सुखिन इति दरीदृश्यते ।
ये तु शोभुर्पाजडाः कार्याकार्यविवेकरहितास्ते किल विचेष्टमाना अपि दुःखमुदासाय पदेपद
अनर्थज्ञानान्युत्पादयन्ति । ईदृशानामज्ञानां संसारः खल्वसिघारावलेहसदृशो भवति । तस्मा-
द्विहामुत्र च ह्युत्थायिभिः पुरुषैर्ज्ञानोपलब्धये प्रयत्न अवश्यं विधेयः । स च प्रयत्नोऽध्ययनरूपेण
प्रथमं भवितुमर्हति । साहित्याध्ययनं हि कल्पते यूनां संवर्धनाय, वृद्धानां रक्षणाय, समु-
द्धानां मण्डनाय, विपन्नानां समाश्वसनाय । तथैवाध्ययनमिदं विद्याया गृहोपितानानन्दयति,
प्रोषितान् प्रत्यूहाभिचारयति तथा च न दिवानिर्गं विजहाति गुरुसेवापरिक्रिष्टान् विदेशीयपि ।
यथा यथा च कालतो विविदिषुर्भवति तथा सर्वैः सोऽधिकतरं समाद्रियते च । उक्तं च—

‘ विद्या शास्त्रस्य शास्त्रस्य द्वे विद्ये प्रतिपत्तये ।

आद्या हास्याय शृद्धत्ये द्वितीयाऽऽद्रियते सदा ’ इति ।

अत एव विद्याध्ययनं सर्ववैध पुंसां सुखास्पदमिति सिद्धान्तः शक्यते कर्तुं बालेनापि ।
तत्र हि किञ्चाम साहित्यम् । यत्किञ्चिद्विचितं पठितं वाचानुदितमाहोस्त्रिषधनयोःमेवशास्त्रिन्या
प्रतिमया घनसरोजाश्रितः शब्दसमूह इत्यादयः प्रश्ना एकपद एव मनस्याकटा भवन्त्यतस्तत्र एवं
निर्णयः प्रेक्षाघताम्—यन्नाम किञ्चिद्विहितप्रकारकं तत्र केवलं साहित्यकोटिमारोदुमर्हति ।
लेख्यवपन्यासैर्वा पाठकानां धोतुणां च प्रतिरवश्यमुत्पादनीया । अनया तु प्रीत्या न केवलं
लिख्यमानस्य पठ्यमानस्य वा विषयमाहात्म्यजन्यया लेखनपरिपार्टीविदध्यजनितया वषट्पायानुत्तम-
शैलीसमुत्पन्नया वा भवितव्यम् । किंतु तेषु तेषु वाक्येषु प्रतिपदमेघमानोक्तदरसाधिनार्थेषु
प्रयुक्तानां पदानां सौष्टवं वैचित्र्यं लालित्यमेकान्तत हितानुबन्धित्वं चेत्यादयो गुणायत्र समुज्ज्वलन्ते-
तत्साहित्यामेति । एतेषां गुणानां जन्मभूमिः खलु भारतपर्यायाणां वैदिकत्वेन संपद्यमानमजस-
मन्तं च साहित्यम् । अस्मिन् साहित्ये राजनीतिः, अर्थनीतिः, समाजनीतिः, गृहनीतिः इत्यादयो
नीतयः समुद्भवंति । तथैव पार्टीगणितम्, बीजगणितम्, इत्यादयो नैके गणितशास्त्रस्य प्रकारास्तत्त-
दग्रन्थरूपेण विलसन्ति । तथाऽप्यस्मिन् संश्रुतसाहित्ये प्रधानतमाद्यत्वारो वेदास्तदंगतया च
शिक्षादयः पद्मप्रंया उपांगतया च पद्मरानानि वैरोपिक-न्याय—कायिल—पातञ्जल—मीमांसा—

वेदान्ताभिधानानि, वेदोपबृंहकं महाभारतं, पुराणानि, स्मृतयश्च मन्वादिष्ठापिप्रणीताः । प्रकीर्णं अपि सत्काव्यनाटकालङ्कारादिविषयाः परःसहस्रा निबंधाः ।

तथाभूतस्यास्य साहित्यस्य “ ब्राह्मणेन पठङ्को वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च ” “ तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ” “ भारतं पंचमो वेदः ” “ इतिहासपुराणानि पंचमो वेद उच्यते ” इत्यादि प्रामाणिकवचनजातैरध्ययनकर्तव्यता सिध्यति । किंचास्य वैदिकत्वेन संपद्यमानस्य साहित्यस्य महाभारते शान्तिपर्वणि ऋग्वेदोत्तरद्विंशततमेऽध्याये विद्यानिरूपणप्रस्तावे—

“युगान्तेऽन्तर्हितान् वेदान् सेतिहासान् महर्षयः ।

लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयम्भुवा ॥

नियोगाद्ब्रह्मणो विप्रा लोकतन्त्रप्रवर्तकाः ॥

वेदविद्भगवान् ब्रह्मा वेदाङ्गानि बृहस्पतिः ॥

भार्गवो नीतिशास्त्रं तु जगाद जगतो हितम् ॥

गान्धर्वं नारदो वेद भरद्वाजो धनुर्ग्रहम् ॥

देवर्षिचरितं गगो कृष्णात्रेयश्चिकित्सितम् ॥

न्यायतन्त्रं हि कात्स्न्येन गौतमो वेद तत्त्वतः ॥

वेदान्तं कर्मयोगं च वेदविद् ब्रह्मविद्भिसुः ॥

द्वैपायनो निजग्राह शिल्पशास्त्रं भृगुः पुनः ॥

न्यायतन्त्राप्पनेकानि तैस्तैरुक्तानि वादिभिः ॥

हेत्वागमसदाचारैर्यदुक्तं तदुपास्यते ॥ ”

इति समस्तवैदिकसाहित्यप्रादुर्भावप्रकारः वर्णितः ।

अपि मान्याः ! पाठकमहाभागाः ! आर्याणां शिक्षापद्धतेर्निर्दुष्टत्वे बहुगुणदायत्वे च मना-
ःश्लेषः क्रियताम् । या च प्रागेवास्मत्पूर्वजैः परःसहस्रवत्सरात् प्रचलिता साऽद्यापि मात्र-
याऽप्यल्पीयस्या न्यूना नैव दृश्यते । यथा यथा च विचार्यते तथा वहिपरिशुद्धं काञ्चनमिध प्रकृष्ट-
गुणा च लक्ष्यते । परं हंत । समुपस्थितोऽयं कठिनतरः कालः । यदस्मदीया धिपणा सर्व-
थाऽस्मत्प्राचीनैः सुधीभिरनुशासितं नियमजातं ऋकृष्यामिनवां परिणामविषयां कामपि शिक्षा-
परिपाटीमवलम्बते इत्यहो दीर्घार्थं भारतवर्षस्य । किं च भारतीयानां शिक्षापद्धतेर्निर्दुष्टतां
बहुगुणदायित्वं चाकल्प्य दिवानिंशं तामात्मसात्कर्तुं प्रयतन्ते वैदेशिकाः खेचिधनेऽस्मदर्थं
नितरां चेतो यद्वेदार्थजिज्ञासुभिरेच्छात्रैर्वेदार्थनिर्णायकानि कयाऽप्यमिनवपरिपाट्या निर्मितानि
यथार्थपरहितानि पुस्तकान्यभ्यस्यन्ते । इदंशैर्विचारिभिः क्रियमाणो वेदार्थः क्रियत्स्वारास्यमासा-
द्वेदिति सुप्रय पच विदांकुर्वन्तु । वस्तुतस्तु वेदादिप्रधानामर्थनिर्धारणेऽधिःश्लेषगुरुशिष्यपरंपरया
हृतपरिभ्रमाणामेवाधिकारः । सर्वजगदादारास्पदमार्याणां प्राचीनं वैदिकसाहित्यमद्यापि
यद्बाधितमस्त्रलितं च दृश्यते, तत्स्वजन्मना भारतभुवमलंकुर्वाणानां धिदुपामेवाहर्निंशा-
भ्यासस्य जीवितमध्यविगणय्य तदर्थं कृतस्य फलमिति वैदिकसाहित्याभिज्ञानां मैतदविदितम् ।
वैदिकमार्गं रक्षयितुं महार्मीमांसकेन भगवता कुमारिलभट्टेन नास्तिकमतनिराकरणाय
दर्शयितुं चास्तिकेभ्यो भगवतो वेदपुरुषस्य महात्म्यमप्रतिहतं स्वर्कायो देहः पर्वतशिखराद्धः
पातित इति सुप्रतीतमिदं पुरावृत्तचिदात् । चतुर्णामपि वेदानां प्राच्याणि षाचस्पतिप्रतिभूर्तिभिः

पश्चात्प्रमाणपारावारीणवुरीणोर्विधिविद्याग्रन्थग्रणयनचर्णीविद्यारण्यचरणैः प्रणीतानि । तथैव किल सर्वैरुक्तैः श्रीमद्भेदव्यासैरिमांशोपरिवर्षितां दुरवस्थांमाकलय्यैव महामारताभ्यः पंचमो वेदः खलु सकलवैदिकसाहित्यसागरमुन्मथ्यैरुक्तुंशब्देन निमित्तीकृत्य शतसहस्रश्लोकसंख्या संमितोऽस्मृत इव समुद्रतः । न केवलमयं ग्रंथो भारतस्य दुरवस्थायामेवोपयोग्यपि तु सर्वापस्थास्यत्यंतोपयोग्यं ग्रन्थराजो न केवलं भारतवर्षे किं तु सकलमहाभारतश्लेषेऽप्यप्रतिपातयैव सकलैराद्रियतेऽभ्यस्यते च । अस्मिन्महाग्रन्थे भगवता ध्यासेन धर्मार्थकाममोक्षाद्याद्यनुभवधनु वयायाः साकल्येन वर्णिताः । तथा च पद्दुर्दानानि पद्दुहा वेदाश्च परस्परं सद्गतिं प्रदद्यात्सिलमया पद्दत्या सारतो विद्युताः । अस्य महाभारतस्य पद्याणि यथा—

आदिपर्व सभापर्व धनपर्व विराटकम् ।

उद्योगं भीष्मकं द्रोणं कर्णशल्ये च सौप्तिकम् ।

स्त्रीशांतिपर्वणी द्वे च ततश्चैवानुशासनम् ।

ततोऽश्वमेधकं पर्व पश्चादाश्रमवासिकम् ।

मौसलाख्यं ततः पर्व महाप्रस्थानपर्व च ।

सर्वेषु शरमं पर्व स्वर्गारोहणनामकम् ॥

तस्यास्य महाभारतस्यादि-समापर्वान्तकः प्रथमभागः पाठकमहाभागोभ्यः प्रागेषोपावर्णी-
कृतोऽप्यश्वमेधमोरण्यपर्वान्तकं द्वितीयभागपुरस्कुर्मः ।

अथ पण्डितप्रज्ञाः प्रियपाठकमहाभागाः । अथ सत्यानंदस्य परं काष्ठामधिरोहामस्तत्र-
भवत्करकमलं महामारतस्य द्वितीयभागमिमं प्रापयमाणा ययम् । परमाशास्मदे यद्भवन्तोऽप्यमुं
द्वितीयभागं चक्षुर्गोचरतां नीत्वाऽऽनन्दकन्दर्लोपूणां मार्गिनार इति । अमुंभागमामूलार्धं
परंपरेषमाणानां भवतां बहवः सुविधा दृष्टिपथं गच्छेयुः । भादी तापम् सुविस्तृता
विषयानुक्रमणिका, यस्यां संपूर्णव्याख्यानपर्वणोऽप्यावशोऽधिककृततया प्रथमभागः सुतरां
वर्णितः । येनापसराभाषादभ्येन केनचिन्कारणेन वा ये महाभागाः समग्रं ग्रन्थमिमं पठितुं
न पारयेयुस्तेवामथैष्टिकी विषयः क्षणात्पुरत उपतिष्ठेदनायासेन । किं पुनः समग्रतया ग्रंथं
विषयिष्ठेषुणां । अथ च विषयानुक्रमणिकायामस्यां ग्रन्थपठनत्पूर्वं मनाक् दृष्टिष्वेव एकवारं कृत्वा
सुख्यग्रन्थपठनसमयेऽप्यपञ्जानामतीवोपकारः स्यात् । इत्यादिबहून् गुणान् मनसि विधाय
ग्रंथाशी भविगणय्य च बिलरभयं प्रथमभागपठेत्तयाऽपि विस्तृता विषयानुक्रमणी मुद्रापिता ।

महो प्रेसापन्तः । विश्रुतमेव भवतां यदेतन्मुद्रणं खलु बहुदियत्कालात्वाद्दमोदमपस्थिर्नगणत-
कृष्णाञ्जी इत्येतैः धेष्टिमिर्मुद्रितस्यैव महाभारतस्य पुनर्मुद्रणमिति । अयं द्वितीयभागोऽपि तामेव
पद्मसिन्धुस्य मुद्रापितः । किन्त्वशिमन्मगे बुभ्रचिन्मृषले पाठान्तरादिविषये संतोषितम् । तस्या-
प्यतीवोपकारः स्यात्पाठकमहाभागानामित्याशास्मदे । पाठान्तरादिसंशोधनार्थमस्माभिरप्यलो-
कितान्येतान्यादर्शपुस्तकानि—

१ (क) कळकचानगरे मुद्रितं मूलमात्रम् ।

२ (ख) बुम्भयोणनगरे यन्वायिलासनाञ्जि पुस्तकाग्रये प्रकाशितं दासिणात्य-
पाठानुसारि मुद्रितं सटिप्पणम् ।

३ (ग) मोहमय्यां गोपाळ नारायण इत्येतेर्मुद्रितं सटीकम् ।

४ (घ) बुम्भयणनस्यमपांता-विद्यालयस्य द्विदितं सटीकम् ।

सुपरिशुद्धमहाभारतप्रकाशनवृत्तपरिकरैः श्रीमद्भिर्विद्वित्पक्षपातिभिः 'शंकर नरहर जोशी'
इति सुप्रथितनामधेयैः प्रेरितौरस्त्रामिः प्राय एतेयामादर्शपुस्तकानां सहायेनास्य पुस्तकस्य यथामति
संशोधनं व्यधायि । संशोधनावसरे-यद्यदुचितं पाठान्तरं दृष्टं तत्तद्यथास्थलं टिप्पणीरूपेण प्रद
र्शितम् । किंच क्वचित् स्थलेऽर्धवोधनार्थं विवरणमपि दर्शितम् ।

सोऽयं यथामति संशोधनकृतोऽल्पीयान्त्रयत्न इतोऽप्याधिकतरं पाठकमहाभागैर्भूयान् कर्त
इति विश्वाप्य विरमति—

विद्वद्विधेयः

किञ्जवहेकरोपाहो रामचन्द्रशाल्मी
पुण्यपत्तनस्य 'भारतीभुवन'निवासी ।

॥ महाभारतम् ॥

वनपर्व ।

-३-

विषयानुक्रमणिका ।

अध्यायः	श्लोकः	विषयः	पृष्ठम् ।	अध्यायः	श्लोकः	विषयः	पृष्ठम् ।
	(१)	अरण्यपर्व	१-२०			सिद्धिमन्विच्छ इति शौनकेन द्विजपोषणोपायनिदर्शनं च—	८
१	४६	षष्ठ्युत्तजितानां पाण्डवानां द्रौपद्यां सहारण्यं प्रतिप्रस्थानम्—तेन दुर्योधननिरस्कारपूर्वकं वीराणां पाण्डवैः सह वनं प्रति गन्तुं प्रस्थानम्—युधिष्ठिरेणानुनयपूर्वकं तेषां पुनः पुरं प्रति नियतनम्—जान्द्वीतटगतवट-मैत्र्य तत्रागतब्राह्मणकदम्बेन सह रात्रियापनम्—	३	२	८६	युधिष्ठिरप्रार्थितेन पाण्डवपुरोहितेन धौम्येन सूर्योद्योत्तरशतनामकयनम्—धौम्यप्रेरणया ब्राह्मणमरणाय युधिष्ठिरेण सूर्योपासना—युधिष्ठिरकृता सूर्यस्तुतिः—स्तुतिप्रसन्नेन विषयता युधिष्ठिरायास्यस्थालिप्रदानम्—सूर्यदत्ताक्षयस्याख्याऽऽगणितद्विजपोषणे युधिष्ठिरशक्तिः—धौम्यपादवन्दनम्—द्विजैः सह पाण्डवानां काम्यकवनगमनम्—	१२
२	८४	पाण्डवैः सह मुनिगणस्य वनं गन्तुमिच्छा—स्वस्य हृतसर्व-स्वत्वभाकलयता युधिष्ठिरेण भवतां पोषणमदायमिति निषेध प्रतिनिवर्तनप्रार्थना—ब्राह्मणानां वयं स्वयमेवाऽमरणं कृत्या केवलं युष्मत्सहवासवा-च्छयैव भवतां सार्धमागच्छाम इति वाक्यं श्रुत्वा रुग्ण्यकिंचनस्यं विचिन्त्य युधिष्ठिरस्य परिक्षेदः—विपीडन्तं युधिष्ठिरं प्रति लच्छोकनियतनाथ शौनक-कृतो हानोपदेशः—युधिष्ठिर-शौनकसंवादाः—अन्ततः शममा-स्थाय तपसा द्विजानां भरणाय		४	२२	पाण्डववनवासतः पौरसंताप-मालस्य कार्यव्याकुलस्य धृन्-राष्ट्रस्य नीतिकुशलं विदुरं प्रति पौरानुरंजनं केनोपायेन कार्य-मिति प्रश्नः—पाण्डवानां पुना राज्यस्थापनमेव मुख्यः प्रज-रञ्जनोपाय इति विदुरेण कथ-नम्—तच्छ्रुत्वाऽयं पाण्डवकृष्ण-पार्ताति साञ्जितस्य धृतराष्ट्रेण विदुरनिर्भत्सनम्—धृतराष्ट्र-कृतापमानस्य विदुरस्याध्यायं पाण्डवान् प्रति प्रस्थानम्—	१३

अध्यायः	श्लोकः	विषयः	पृष्ठम् ।	अध्यायः	श्लोकः	विषयः	पृष्ठम् ।
५	२२	विदुरस्य काम्यके पाण्डवसमा- गमः—तेन धृतराष्ट्रकृतानिर्भे- त्सनादिकथनपूर्वकं युधिष्ठिरं प्रति हितोपदेशः—	१५			मन्वेदिते तं प्राप्ते मैत्रेयशापः— पाण्डवपराकमकथनप्रसङ्गेन मै- त्रेयेण भीमकृते किर्मीरवधे कथिते मैत्रेयं प्रति विस्तरेण किर्मीरवधप्रवचने धृतराष्ट्रमन्त्रः— किर्मीरवधो विदुराच्छ्रेयः इत्युक्त्वा मैत्रेयस्य गमनम्—	२०
६	२५	विदुरविषोगाधिपण्णेन धृतरा- ष्ट्रेण कृतं विदुरानयनाय संजय- प्रेषणम्—सञ्जयमुखात् धृतराष्ट्र- संदेशं श्रुत्वा विदुरस्य पुनर्धृत्त- राष्ट्रं प्रत्यागमनम्—धृतराष्ट्रविदु- रसंवादः—	१६			(२) किर्मीरवधपर्व २१-२३	
७	२४	विदुरस्य पुनरागमनेन खिन्नेन दुर्योधनेन कर्ण-शकुनि-दुःशा- सनैः सह पाण्डवविषय आलो- चनम्—वनस्थान् पाण्डवान् हन्तुं कर्णानुमतिः—पाण्डववधार्थं दुर्योधनादीनां वनगमनाय प्र- स्थानम्—तत्समालोच्य दिव्य- चक्षुष्या व्यासेन तेषां प्रति- षेधः—	१७	११	७५	मैत्रेयप्रैरितेन विदुरेण धृत्त- राष्ट्राय भीमकृताकिर्मीरवधप्रका- रनिरूपणम्— रात्रौ वनं गच्छत्सु पाण्डवेषु मार्गं निरूप्य स्वितस्य किर्मी- रस्य युधिष्ठिरेण संशयः । किर्मीरवधोपनमर्जुनं तिषार्य वृकोदरस्य किर्मीरेण सह युद्धा- रंभः । द्वयोर्दुयुद्धप्रसङ्गे स्या- मणपूर्वकं भीमेन कृतः किर्मीर- वधः—	२३
८	२२	व्यासेन धृतराष्ट्रं प्रति पाण्डवैः सह विरोधस्थानार्थमूलकत्वं प्रदर्श्य शमविधानकथनम्—	१८			(३) अर्जुनाभिगमनपर्व २३-७०	
९	२३	धृतराष्ट्रवचनात् तस्य पुत्रस्नेहं दुस्त्वज्जं श्लाघ्या दृष्टान्ततया सुर- भ्युपाख्यानकथनपूर्वकं कौर- वाणां जीवितरक्षणाय पाण्ड- वैः सह शम पथ विधेय इति भागवत्शासस्य धृतराष्ट्रं प्रत्युप- देशः—	१९	१२	१३६	पाण्डवदशानार्थं भोज्यादिप्रा- गतेषु दुर्योधनादिमारणोद्य- तस्य धीरुष्णस्यार्जुनेन कृतं तत्पूर्वदृष्टान्तरूपनपूर्वकं नि- धारणम्—रुणस्यरुणं वर्णवि- द्यारुष्णप्रे द्रौपद्या विलपनम्— द्रौपदीकृतं दिग्दिव्यधादिमीम- पराक्रमवर्णनम्—स्यदुःखनिवेद्- नपूर्वकं विलपन्त्या द्रौपद्याः धीरुष्णेन शान्त्वचनम्—	२९
१०	३९	धृतराष्ट्रेण दुर्योधनानुशासनं प्रार्थितेन व्यासेन तत्रागमि- ष्यन्तं महामुनिं मैत्रेयं प्रति तत्रार्थेनाविधानपूर्वकं स्वयासं प्रति गमनम्—मैत्रेयागमनम्— तं प्रति धृतराष्ट्रमन्त्रः—दुर्यो- धनाय दित्तमुपादिशति मैत्रेये तनुपदेशं स्वोरुताडनपूर्वकं दास्यं कृत्वा ऋष्ट्यपि दुर्यो- धने भीमगदया तयोरुमेदो		१३	१७	युधिष्ठिरं प्रति स्वयस्यस्य दृष्ट- काले स्वकीयमाननोवसानिभ्य- मेश कारणाभित्यादिकथनपूर्वकं सान्त्वयन् धीरुष्णेन—	३०
				१४	२२	कण्टकृतसमाकाले स्वस्थास- न्निधानस्य हेतुनया भीमवधा- र्थं गमनरूपकार्यकथनं धी- रुष्णेन—	३१
				१५	२३	साविस्तरं सीमवधपृच्छं धीरु-	

अध्यायः	श्लोकः	विषयः	पृष्ठम् ।	अध्यायः	श्लोकः	विषयः	पृष्ठम् ।
		व्युत्पादनपूर्वकं युद्धेन राज्या- हरणकर्तव्योक्तिः ।	६३			रुध्यतोस्तयोः विरातकृतोऽ- र्जुनवाणप्रासः—घनुषोऽथ्या आकृष्य मुष्ट्या प्रहरत्यर्जुने	
३४	२२	मीमं प्रति युधिष्ठिरेण स्वप्रति- शया दुस्त्यजत्वात्तत्कालाव- सानप्रतिपालनविधानम्—	६५			विरातकृतो गाण्डीयप्रासः— ततः कृद्भेन प्रहरतोऽर्जुनस्य खड्गे ममे वृक्षादिना युद्धम्—बाहु- दुद्धोद्यतस्यार्जुनस्य विरातेन पराजितस्य भूमौ पतनम्—ततो महादेयं पूजयताऽर्जुनेन स्वा- पित्तमाल्यानां विरातशिरसि दर्शनेन शंकरबुध्या हृतं तश्चरण- चन्दनम्—साक्षादुमामहेश्वरयोः प्रादुर्भाषः—अर्जुनकृतः शिष्य- स्तवः—पार्थपूजास्तुतिसंतुष्टेन महादेवेन तदाभ्यासनम्—	७४
३६	४५	मीमं प्रति युधिष्ठिरस्य दुर्योधन- पक्षीयाणामुद्दिश्य प्रशंसोक्तिः— पाण्डवान्प्रत्यागतस्य द्यासस्य धर्मराजाय प्रनिस्मृतिनामक- विद्यां दत्त्वाऽन्तर्धानम्—युधि- ष्ठिरेण द्यासवचनात् परिजनैः सह द्वैतवनात् काम्यकवनगम- नम्—	६८			शंकरेण पार्थाय स्वप्रस्तागा- ण्डीयादि प्रत्यपित्तोऽर्जुनस्य पा- दुपताख्यचनम्—अर्जुनाय- पादुपताखं दत्त्वा तद्वाप्रस्पर्शन- पूर्वकं शंकरस्य प्रस्थानम्—	७५
३७	५९	एकान्ते युधिष्ठिरात् प्रतिस्मृ- तिविद्यां प्राप्य तदाश्रयाऽऽख्यसं- पादनार्थं प्रसिद्धतस्यार्जुनस्य द्वा- हणाघातीर्द्रहेणपूर्वकमिन्द्रकी- लपर्यतगमनम्—तत्र तपस्वि- रूपेणैर्द्रं दृष्टवतोऽर्जुनस्येन्द्राद्वर- लामानंतरं तदाश्रया तपश्चरणम् ७०	७०	४०	२८	अर्जुनदर्शनाथमागतेषु शची- यतिवरुणकुबेरेषु तेभ्य इन्द्र- हितेभ्योऽर्जुनस्य दिव्याख्यप्राप्तिः- अर्जुनं प्रति शक्रेण स्वर्गागमन- चादना—देवेषु स्वर्गे गतेषु लो- कपालदर्शनेन पार्थस्य सेतोपः ७३	७६
		(४) कैरातपर्व ७१-७७		४१	४९	इन्द्रलोकाभिगमनपर्व ७७-८९	
३८	३५	सविस्तराम्बुप्रातिक्रियां द्युधु- धोर्जनेमेजयस्य प्रधानंतरं वैश- म्पायनस्य विस्तरेण कथनम्— अर्जुनस्येन्द्रकीलगमनानन्तरं स्वर्गात् पुष्पवृष्ट्यादि—हिमव- ह्ननध्रीघर्शनम्—अर्जुनेन हिमव- च्छिन्नरे तपश्चरणम्—पार्थतपो- मीकभिर्महाभिः प्रार्थितेन म- हादेवेनाभ्यासनपूर्वकमृषीणां प्रतिनियतनम्—	७१	४२	४२	इन्द्रप्रेयितेन मातलिनाऽऽनीते- न रथेन पार्थस्येन्द्रपुरीदर्श- नम्—	७८
३९	८४	धराहृद्यद्योद्यतस्यार्जुनस्य किरा- तकृत्वाक्षेपः—उमाम्यां सम- कालमेव क्षाणत्यागे हृते तद्वा- प्यप्रहारेण धराहृत्पिणो रादासस्य वधः—उमयोः संयादानन्तमर्जुने- नकृतः किरातं प्रांतं शक्यहारः—		४३	३२	इन्द्रेणालिह्ननपूर्वकमर्जुने स्यास- नार्थं उपवेक्षित उमयोरप्रे महो- त्सवादिः—	८०
				४४	११	पञ्चसंयत्सरतमकः कालं स्वर्गे सुखेन द्युष्य नानास्त्राशिक्षाप्रा- प्त्यनन्तरं शतान्नयाऽर्जुनस्य वि- त्रमेनाधृ यर्षातादितिसणम्—	८०
				४५	१६	उर्यद्वामर्जुनस्य दृष्टिदिशेण तस्य तस्यामनुरागांतंक्षिणा	

अध्यायः	श्लोकः	विषयः	पृष्ठम् ।
		शाकेण विप्रमेतद्वारा तस्यास्ते प्रतिपादनम्:-	८१
४६	६३	पेयभूयादिकरणपूर्वकमर्जुनम- मोपगतया तथा स्वप्रायंतां व्यर्थाहृतयनेऽर्जुनाय कुपिताया ह्रीशो मधेगिदापदानम्-विप्र- सेनाऽर्जुनस्वोर्षिर्दीनापवृत्तान- घवर्णोत्तमयं शापो भाव्यकान- समयमात्रोपयोगिताया मय- दिवतीश्रेण शापापत्ताने कथि- तेऽर्जुनस्य हर्षः-	८२
४७	३५	शाकेण स्वर्गमागतं लोमसां प्रति पार्थमादिमात्स्यं मपुष्यं कं मुषि- ष्टिराव तदुत्तातकथनप्रार्थना- पाण्डवाश्रमोद्भूतं द्वाकथनार्थं लोमसास्य काम्यकथनमागतम्-	८५
४८	१८	अर्जुनस्य शापुपनाद्यनलात्म- लोक्षमनादिपुत्तांतभवणेन परिधिपत्ता भूतराष्ट्रेण सत्र- यामे स्वपुत्राप्रति परिशेष- मम्-	८५
४९	२३	सत्रयभूतराष्ट्रसंवादः-	८६
५०	१२	वीरगापनेन जनमेजयं प्रति पा- ण्डवानामाश्रये मौज्यवधुपय- नम् ।	८७
५१	४६	सत्रयने भूतराष्ट्रं प्राति चारदा- या भुतस्य पाण्डवदिदृश्या यन गतातां कृष्णादीनां पुषो- पनादिवपमतिशारिन्कारस्य पुत्तात्मस्य कथनम्-	८९
(१) नलोपाख्यानपर्व ८९-१२६			
५२	५९	वीरगापनकथितोऽर्जुनरातेन- तातो पाण्डवानो पुत्तात्मः-मी- ममुषिष्टिपोऽर्जुननापिहृष्य संवा- दे मपुषो पाण्डवान् प्रत्यागतस्य वृद्धाश्रम्य मुषिष्टिपो संवादः- मुषिष्टिं प्राति वृद्धस्येन नलो- पाख्यानकथनोपक्रमः-	९१
५३	३३	नतोऽनव्यावर्तयः-अनवर्षेन	

अध्यायः	श्लोकः	विषयः	पृष्ठम् ।
		म-मीमराज्रादमयमपुन्य्यादि- वर्षेनम् । दमयमयां ममुषकष्टि- तेन मतेन यने विद्वारासु हंतोषे- कतमस्य प्रहृष्यम्-प्रतिविद्यान- निहानेनात्मानं मोचिनपता हंसेन मलमुपानुपार्थनेन दमय- मया मले रामोत्यादकम्-	९२
५४	३१	मगीद्वारा दमयमतीविहृकार- थं छात्या मीमराजेन हृता स्व- यंवरोद्योगः-स्वर्गं मतेन मात्- वेनद्राशीन् प्रति दमयमतीगुणानु- वर्षेनपुष्यं कं तास्यंपयत्पुषि- कथनम्-दमयमतीस्वयंघरायमा- गच्छन्निद्रादिभिः पण्डित- स्य मलस्य दमयमतीशीस्तेन व- रणम्-	९३
५५	२५	देवानां दौत्यमङ्गीहृष्य दमय- मत्ये मलस्य मलस्य दमयमत्या राह संवादः-	९४
५६	३१	मलदमयमतीसंवादः-दमयमती- कथितमुपार्थं भुत्वा प्रत्याग- तस्य मलस्य देवमभीपि दमयमती- यास्यकथनम्-	९५
५७	४७	स्वयंपयामपुष्ये नृगादीनामा- गमनोत्तरमिन्द्राप्रियमवहनेर्न- स्वाकथ्येन मपेताः-पश्चनलनो- मेन मोदिनया दमयमत्या हृतां प्रायंतां भुत्वा देवानां स्वस्यक- थाकथम्-इन्द्रादिदेवानां प्रत्या- वेन दमयमत्या मले वृते मलाप- वरान् हृत्वा देवेषु स्वर्गं गतेषु नृगादीनामपि स्वस्यनगागम- नम्-विवादात्मनं स्वनगरं गाथा दमयमत्या राह विहृतो मलाहमलभ्यां पुत्रकथ्येक- तलिः-	९७
५८	१४	दमयमतीस्वयंपयामनरं दिव्यं मलमुपानुपार्थानां मपेमातां करोन्त्यापयोर्दंतेनम्-देवैः	

अध्याय	श्लोक	विषय	शृष्टम्	अध्यायः	श्लोक	विषय	शृष्टम्
		स्वयं वरे दमयन्त्या नलवरणं निवेदिते द्वापद्वितीयेन कलि- ना नलपराभवप्रतिज्ञानम्:-	१७			वादनपूर्वकं स्ववृत्तान्तं कथयि- त्वा विलरन्ती दमयन्तीमाश्व- सयतामृगीणामाश्रमसंहिताना- मन्तर्धानम्—तेन विस्मिताया अनेकपर्वतादिदर्शनपूर्वकं भ्रम- न्त्या दमयन्त्या कदाचिद्विपत्त- मूहमध्ये प्रवेशः—वणिक्त्- मरेरे स्ववृत्तान्तं कथयित्वा दम- यन्त्याः सार्यवाहेन संवादाः-	१०७
१९	१८	कलिना कृतसंकेतेन पुष्करेणा- हृतस्य पणपूर्वकं क्रीडनो नल- स्य पराजयः—नलनिवारणार्थ- मागतानां पौरादीनां यत्न- वैफल्येन निवृत्तिः-	१८	६५	७६	दमयन्त्याः साधेन सह चेदि- राजपुरं प्रति प्रस्थानम्—वनमध्ये सरस्तीरवायिनि सार्ये निशी- थे पानीयपानागतयूथानिरतभू- यिष्ठे दिष्ट्वा दमयन्त्याः शोषी- कारः—हृत्वाशिष्टेन जनेन सह चेदिराजपुरं गताया दमय- न्त्या राजमात्रा स्वान्तःपुष्प- धिवासनम्—	१०९
६०	२५	स्वयन्वैफल्येन चिन्ताक्रान्त- या दमयन्त्या कृतं धार्म्याख्य- सूतद्वारा विद्वान्प्रति स्वपुत्र- कन्ययोः प्रेषणम्—धाण्यस्य विदर्भग्रहे नलपुत्रकन्ययोः स्वा- पनपूर्वकमयोध्यायामृतपुष्पगृहे घाताः-	१९	६६	२६	दमयन्ती त्यक्त्वाऽऽरयाग्रतन्तं दावानलाकातवनगतार्त्नादश्र- वणेन यद्दि प्रविशन्तं नलं प्रति वनप्रविष्टितेन कर्षोटकनाम- परिरक्षणप्रार्थना—कर्षोटकना- नेन सह चहुंनिर्गत्य गच्छ- तो नलस्य दशमे पदे कर्षोटके- न देशेन वैख्यसंपादनम्— कर्षोटकेन सान्त्वनपूर्वकं निज- स्वरूपाविष्करणेच्छया स्वस्म- रणेन पुनः पूर्वरूपमाप्तिगुप्तत्वा नलाय वासोदुग्दानम्—	११०
६१	३६	द्यूते सर्वस्यापहारानन्तरं पुष्क- रवाग्नेन कुपितस्यैकवह्नस्य दमयन्तीसहितस्य नलस्य पु- राभिर्गमनम्—दमयन्त्या सह घने घसता नलेन हिरण्यशकुन ग्रहणार्थं तदुपर्याच्छादित वस्त्रं गृहीत्वोत्पतितानां शकुनानां नलं प्रत्युक्तिः—नलदमयन्ती संवादः—	१९	६७	१९	कर्षोटकनागवचनासंज्ञेनायो- ध्याया वाहुक इति नास्ती प्रविश्य ऋतुपुत्रपत्नीपुत्रसंपर्णम्— ऋतुपुत्रेण तस्य सारथ्यप्रमाणे योजना—दमयन्ती स्मृत्या वि- लपता नलस्य जीवलेन सवा- दाः—	१११
६२	२९	पक्षवत्प्रावृत्तयोर्नलदमयन्तयो राशौ सभाप्रवेशानन्तरं दमय- न्त्या निद्रितायामर्धवह्नखण्ड- नपूर्वकं घने दमयन्ती त्यक्त्वा कलिप्रविष्टस्य नलस्य गम- नम्—	१००				
६३	३९	निद्रातो व्युत्थाय विलापपूर्वकं घने चरन्त्या दमयन्त्या धजग- रेण ग्रहणम्—धजगरप्रस्ताया दमयन्त्या विलापं श्रुत्वाऽऽग- तेन घनचरेणाजगरस्य वधः— दमयन्त्या आत्मवामुक्त्वा त- द्याधस्य स्वपातिप्रत्यमहिम्ना शापेन हननम्:-	१०१				
६४	१४	घने विलापपूर्वकं भ्रमन्त्या दमय- न्त्यास्तापसाश्रमप्रवेशः—आभि-	१०२	६८	३९	मीमगाजेन नलदमयन्त्याप- णार्थं नानादिशु प्रेषितायां प्रा-	

अध्यायः श्लोकः विषयः पृष्ठम् ।

हृणानां मध्यात् सुदेवनाम्ना
विप्रेण चेदिराजगृहे दमयन्ती-
दर्शनम्--विप्रेण सह सवाप्यं
भापमानां दमयन्तीं दृष्ट्वा राज-
मात्रा विप्रं प्रति दमयन्तीं कुल-
शीलादिप्रश्नः-- ११२

६९ ५० राजमातृप्रेरितेन सुदेवेन दम-
यन्तीवृत्तं कथिते धूमध्यस्वपि-
बुचिहृदर्शनेन राजमातुर्दमय-
न्तीप्रत्यभिज्ञानम्--प्रणामपूर्वकं
दमयन्तीप्रार्थनया राजमात्रा
प्रस्थापिताया दमयन्त्याः सु-
देवेन सह विदर्भनगरप्रवेशः-
दमयन्तीप्रेरितया तन्मात्रा प्रे-
रितेन भीमेन कृतं नलान्वेषणाय
ग्राहणनियोजनम्--नियुक्तानां
ग्राहणानां दमयन्तीतो नलं
प्रति वक्तव्यान् सप्त श्लोकान्
श्रुत्वा नलान्वेषणाय गमनं-तत्र
तत्र नलान्वेषणं च-- ११४

७० २७ नलान्वेषिणा पर्णादनाम्ना वि-
प्रेण ऋतुपर्णानुपगृहे बाहुकनाम-
निगृहे नलं शृण्वति दमयन्ती-
कथितश्लोकपठनम्-- बाहुकेन
विजाने पर्णादं प्रति दमयन्तीव-
चनस्योत्तरतया पञ्चश्लोकीकथ-
नम्--पर्णादेन पुनर्विदर्भानेत्य
दमयन्त्या बाहुकवाचिनं निवे-
दनम्--बाहुके नलशाङ्गिन्या
दमयन्त्या मात्रनुत्तया प्रेषितेन
सुदेवेनायोध्यां गत्वा ऋतुपर्णे
श्वोभूने दमयन्त्याः पुनः स्वयं-
चरो भावितेति कथनम्-- ११५

७१ ३६ ऋतुपर्णेन दमयन्तीस्वयंचराय
बाहुकं सारथ्ये नियोज्य वार्ष्णे-
येन सह विदर्भान्प्रति प्रस्थानम्-
वार्ष्णेयेन बाहुकं रूपवयोवि-
द्यादिभिर्विशेषतः सारथ्यकौ-
शल्येन नलस्यसम्भावना-- ११६

अध्यायः श्लोकः विषयः पृष्ठम् ।

७२ ४३ वेंगेन गच्छतो रथात् पतितो-
त्तरीयदर्शानानंतरं तद्गृहणवि-
षये नलतुपणसंवादः--बाहुक-
स्य सारथ्यसामर्थ्यविस्मितो-
न ऋतुपर्णेन तं प्रति पुञ्जीभूत-
वस्तुपरिसंख्याने स्वयंसामर्थ्य-
निवेदनम्--मध्येमार्गं दृष्टस्य
विभीतकवृक्षस्य फलपत्रादि-
गणने ऋतुपर्णेन कथिते सति
रथस्थापनपूर्वकं वृक्षच्छेदनेन
फलपत्रादिगणयतो बाहुकस्य
विस्मयः--तत्र ऋतुपर्णे प्रति
अश्वहृदयविद्यादानप्रतिज्ञानम्-
बाहुकेन ऋतुपर्णादसहृदयादि-
विद्यास्वीकरणम्-लब्धाश्चविष-
स्य नलस्य शरीरासिर्गतस्य
कलेर्नलशापमया सप्तै वरं दत्त्वा
विभीतकवृक्षप्रवेशः--नलरथा-
रोहणानंतरं कलेः स्वयंहृगम-
नम्-- ११८

७३ ३६ सापाहे विदर्भनगरं प्रविशतो
ऋतुपर्णस्य रथभ्रान्तिश्रवणेन
नलबुध्या तद्दर्शनार्थं दमयन्त्या
हर्म्यारोहणम्--ऋतुपर्णादिषु र-
थादवरुद्धेषु रथस्थापनादि कुर्व-
तं बाहुकं दृष्टवत्या दमयन्त्या-
क्षिप्तोत्सृष्टिः--तत्त्वजिज्ञासया
बाहुकं प्रति दूत्याः प्रस्थाप-
नम्-- ११९

७४ ३१ दमयन्त्याक्षया गतवत्या केशि-
न्या बाहुकेन संवादः--बाहु-
काम्रे कथिताया दमयन्तीगाथा-
याः श्लोकपूर्वकं बाहुकेन दत्त-
मुत्तरं श्रुत्वा आगतया केशिन्या
दमयन्त्यै संभाषणवृत्तिलिङ्गवा-
हकविकारादिनिवेदनम्-- १२०

७५ २८ रिकघटादिवानरूपनलपरिक्षो-
पायकथनपूर्वकं पुनर्बाहुकाम्रे
केशिनीप्रेषणम्--पुनः केशि-
न्या नलस्याद्भुतवृत्तान्ते कथिते

अध्यायः	श्लोकः	विषयः	पृष्ठम् ।
		निवेष्टानद्यन्तगमनादिफलक्य- नम्—गोदावर्यादिनदीप्रभृति प्रयागान्ततीर्थगमनादिफलक्य- नम्—युगभेदेन पुण्यतीर्थकथनं भीष्मं प्रत्युपदिशतः पुलस्त्य- स्यान्तर्धानं युधिष्ठिरं प्रति कथ- यतो नारदस्य चान्तर्धानम्— १४८	
८६	२१	युधिष्ठिरेण धर्मं प्रति अर्जुनं विना स्वस्य काम्यकवनेऽनभि- रुचिकथनपूर्वकं निवासाय स्थानान्तरकथनमार्यताः— १४९	
८७	२८	पाण्डवाश्वासनपूर्वकं धौम्यकृतं प्राचीस्नानानातीर्थकथनम्— १५०	
८८	२७	धौम्येन युधिष्ठिरं प्रति दक्षिण- दिगवस्थितनानातीर्थकथनम्— १५१	
८९	१८	पश्चिमादिगततीर्थकथनम्— १५२	
९०	३४	उदीचीस्वतीर्थकथनम्— १५३	
९१	२५	धौम्ये भागमाणेऽकस्मादाग- तस्य युधिष्ठिरसःकृतस्य लो- मशस्य युधिष्ठिरं प्रति स्वा- गमनकारणकथनम्—लोमशकृ- तं पार्यस्य पाशुपतास्त्रादि- प्राप्तिकथनपूर्वकमिन्द्रसंदेशादि- निरूपणम्— १५४	
९२	२७	लोमशेन युधिष्ठिरं प्रति स्व- साहित्येन तीर्थयात्राविधायक- पार्यवचननिवेदनम्—युधिष्ठिरेण लोमशाशयाऽधिकपरिजनवि- सर्जनम्— १५५	
९३	२९	वनवासिब्राह्मणैः सहगमने प्रा- र्थितं युधिष्ठिरेण तस्मिन्संगी- कृते व्यासादीनामागमनम्— ऋष्युपादिपुत्रनाचरणपूर्वकऋषि- सहितानां पाण्डवानां तीर्थ- यात्रार्थं पूर्वादिगागमनम्— १५६	
९४	२२	लोमशेन युधिष्ठिरं प्रति धर्मो- धर्मयोः समृद्धयसमाहेतुक्षणो- दककारणत्वाभिधानम्— १५७	
९५	२९	पाण्डवानां नैमिषारण्यगमनो- त्तरं गयाशेरःपर्वतगमनम्—	

अध्यायः	श्लोकः	विषयः	पृष्ठम् ।
		तत्रासृष्यवदे वसतां घातुर्मा- स्येन यजमानानां पाण्डवानामग्रे शमठकृतं गययज्ञकथनम् १५८	
९६	३०	अपस्त्याध्रमगमनानंतरं युधि- ष्ठिरं प्रत्यगस्यचरितकथनार- म्भः—“ब्राह्मणहननादिवातापी- त्वलवृत्तकथनम्—स्वपितृमेरिते- नागस्येन स्वार्थनिर्मितायाः कन्याया विदर्भराजाय कृतं दा- नम्—अगस्त्यदत्तायाः स्वगृहे उत्पन्नाया लोपामुद्रानाम्भ्याः कन्याया यौवनं दृष्टवतो विद- र्भस्यचिन्ता— १५९	
९७	२५	विदर्भराजेन सन्तानार्थं कन्यां कामयमानायागस्त्याय लोपा- मुद्राया यथाविधिप्रदानम्— अगस्त्येन लोपामुद्राया महाह- वसनाभरणत्याजनेन धत्कलादि- ब्राह्मणपूर्वकं स्वाध्रमं प्रत्यान- यनम्—कतुकाले समाहृतया तया महाहवसनाभरणानि या- चितेनागस्येन तत्संपादनाय प्रस्थानम्— १६०	
९८	२०	भिक्षार्थं श्रुतर्वराजसमीपं गत- स्यागस्त्यस्य तत्पूजायव्ययदर्श- नेन याचनयोग्योऽयं न भवतीति निश्चयपूर्वकं श्रुतवैणा सह प्रभ्र- श्वसमीपगमनम्—तस्याप्या- यव्ययदोषनाद्यन्तरं तेन श्रुत- वैणा च सह प्रसदस्युं प्रत्य- गस्त्यगमनम्—तस्यापि तथै- वापव्ययदर्शनेन चिंताक्रांतस्या- गस्त्यस्य नृपाणां वाक्येन तैः सहेत्यलसमीपगमनम्— १६१	
९९	७१	इत्यलेनागस्त्याय मेरीकृत- घातापिमांसपारेवेणम्—इत्य- लेन घातापेयास्त्रानेऽगस्त्येन स्येन तस्य जीर्णाकरणो क्तिः—मीनेनेत्यलेनागस्त्याय घनदानपूर्वकं तालिषां सया तद्-	

अध्यायः	श्लोकः	विषयः	पृष्ठम् ।	अध्यायः	श्लोकः	विषयः	पृष्ठम्
		नुगमनम्-अगस्त्येन हुङ्कारेण- त्वलस्य भस्मीकरणपूर्वकं लोपामुद्रार्थं बहुधनदानेन तस्यां गुणवदेकापत्योत्पादनम्"- एवमगस्त्यचरितं कथयित्वा तदाश्रमवर्णनपूर्वकं भागीरथी- महिमवर्णनम्—पाण्डवानां भृ- गुतीर्थगमनम्—लोमशेन युधि- ष्ठिरं प्रति परशुरामस्य दाश- रथिरामेण तेजोहरणप्रकारक- थनम्—तथा परशुरामस्य पितृ- निदेशाद्भृगुतीर्थनिमज्जनेन पुन- स्तेजोलाभकथनम्— १६४				लोमशकथितोऽगस्त्यवृत्तान्तः- कालेयवधार्थं देवैः समुद्र- शोषणप्रार्थनायां कृतायां तद- ङ्गीकरणपूर्वकं देवैः सहागस्त्य- स्य समुद्रतीरगमनम्— १६५	
१०० २५		पुनरगस्त्यचरितश्रुत्वायुधिष्ठि- रस्य प्रश्नानुरोधेन तत्कथन- प्रसङ्गेन लोमशकथितः काल- केयगणवृत्तान्तः—कालकेयस- हितवृत्रोपद्रुवानां देवानां ब्रह्म- लोकगतानां ब्रह्माज्ञया दधी- चाश्रमगमनम्—देवैः प्रणामपू- र्वकं दधीचाग्रे तदस्थिपाचने कृते तदङ्गीकृत्य दधीचेन कृतः स्वप्राणत्यागः—देवसमर्पितेदधी- चास्थिभिर्विभक्तकर्मणा निर्मि- तस्य घञस्येन्द्रेण कृतं ब्रह्मणम्—१६५		१०५ २०		अगस्त्येन समुद्ररुलिले निपी- ते देवदेवैर्यहननम्-देवैः पुनः समुद्रपूरणाय पतिोदकोत्सर्ज- नेन प्रार्थितेनागस्त्येन तस्य स्वेन जीर्णाकरणोक्तौ तदर्थं ब्रह्माणं प्रति प्रार्थनम्— १७०	
		वृत्रेण युध्यता नारायणकृतबला- धानेनेन्द्रकृतो वज्रेण वृत्रवधः- असुरान्मारयत्सु देवेषु भयात् समुद्रप्रविष्टानां कालकेयानां जगद्धिनाशविचारः— १६६		१०६ २३		भागीरथात्समुद्रपूरणं काला- न्तरे भविष्यतीति पितामहवा- क्यश्रवणोत्तरं देवानां स्वस्था- नगमनम्—युधिष्ठिरप्रश्नानुरोधे- न लोमशकथितं सगरा- ख्यानम्—पानीद्वयसरितस्य कै- लासे तपस्यतः सगरस्य म- हादेवादेवपत्न्यां पद्मिन्हस्त्रपु- त्रोत्पत्तिवरलाभोऽपरपत्न्या- मेकपुत्रोत्पत्तिवरलाभश्च-वैद- र्मानामकमेकपत्न्यामलाबुपसये शैष्यायामेकपुत्रप्रसूतेऽलातुं स्य- क्तमुद्यतं सगरं प्रत्यशरीरा घा- पी— १७१	
१०१ २३		समुद्रान्तरितेदैत्यैः प्रतिरात्रं बहिर्निर्गताश्रमेषु ऋषिगणेषु निहतेषु देवगणैर्नारायणस्य शरणांकरणम्— १६७		१०७ ७०		आकाशवाणीश्रवणोत्तरमला- बुर्वाजेभ्यः पूषकृततदृत्तकुंमनि- हिनेभ्यः पद्मिन्हस्त्रपुत्रोत्पत्ति- सगरपुत्रोपद्रुतानां लोमानां देवसरितानां ब्रह्माणं प्रति श- रणगमनं ब्रह्मवाक्श्रवणो- त्तरं यथास्थानगमनं च-अभ्य- मेघदीक्षानन्तरं सगरेण मोचि- ताश्वस्य निस्तोयसमुद्रेऽन्न- धानम्-अभ्यान्वेषणं कुर्वतां स- मुद्रविलखननेन पातालप्रविष्टानां सगरपुत्राणां कपिलशोच- दृष्ट्या दहनम्-नारदाङ्गभी- भूतपुत्रध्वपणात्नन्तरं सगरस्यां- शुभन्तं पात्रं प्रति वाक्यम्-सगर-	
१०२ २६		विष्णुना समुद्रान्तरितदैत्यनि- घने समुद्रशोषणोपायत्वं शपि- तेदैवैरामस्त्याश्रममागत्य कृतोऽ गस्त्यस्तवः— १६८					
१०३ १८		अगस्त्यस्तवप्रमद्गागताविन्ध्या- द्रिवृत्तान्तविषये युधिष्ठिरप्रश्ने					
१०४ २४							

अध्यायः	श्लोकः	विषयः	पृष्ठम् ।	अध्यायः	श्लोकः	विषयः	पृष्ठम् ।
		निदेशाश्रितानांशुमता कवि- लप्रसादनेन ह्यानयनपूर्वकं पिनामहयज्ञतमापनम्-सगर इ- षांशुमत्यापि स्वर्गते तत्सूतेन दिलीपेन गङ्गावतरणाय यत्मा- नेनापि तद्गपारयतैव स्वपुत्रं भगीरथं राज्येऽभिषिष्य त्रिदिव्य- गमनम् १७३				चेतसं सुतं प्रति मोहकारण- प्रभः- १७८	
१०८ २७		गङ्गावतरणार्थं हिमालये तप- स्यतो दिलीपसूतस्य भगीरथ- स्य सहस्रवर्षानन्तरं गङ्गा- वान्याद्धरणीतलमवतरन्त्या ग- ङ्गाया वेगधारणाय तपसा शङ्करतोषणम्-सन्तुष्टस्य महा- देवस्याग्ने भगीरथकृतं गङ्गावत- रणधेगसहनरूपवरप्राथना- १७४		११२ १९		ऋदयशृङ्गेण विभाण्डकं प्रति भ्रमोदश्याकुमार्या मुनिकुमार- त्वच्यपदेशेन तदागमनोक्ति- पूर्वकं तद्गङ्गचेष्टाविलासैस्त- स्यामेव स्वचित्तासक्त्युक्तिः- १७९	
१०९ २१		भगीरथप्राथनया शङ्करे हिमा- लयमागते भगीरथाभ्यथेनया गङ्गाया महादेवशिरस्यवती- र्णाया भगीरथेन सह समुद्रग- मनम्-भगीरथेन गङ्गया पितृ- भ्य उदकदानपूर्वकं सागरपू- णम्- १७४		११३ २५		ऋदयशृङ्गमुपदिश्य वेद्यां मृ- गयतोऽपि तामनुलपभ्य परा- वृत्तस्य विभाण्डकस्य फलान- यतार्थं घनगमनम्-एतदन्तरे पुनर्विभाण्डकस्यासंनिधानमा- लस्य तदाश्रमं गतया वे- द्यया नौकारोवणेन ऋदयशृङ्गे- ऽङ्गदेशमानोते महाशुद्धेराधिर्मा- घः-अन्तःपुरं प्रविष्टाय ऋदय- शृङ्गाय लोमपादेन कृतं स्वक- न्यायाः शान्ताया दानम्-फ- लान्यादायाश्रमागतस्य ऋदयस्य विभाण्डकस्याङ्गानागच्छतश्चस्या- परिसरवार्तेघोषेप्यु निवसतो घोषवातिभिः संवाद्-अङ्गरा- जपुरं प्रविश्य पुत्रं स्तुवां च दृष्ट्वा शान्तकोपस्य विभाण्डक- स्य पुत्रं प्रत्यादेशः-पित्राश्वा- करणपूर्वकमृदयशृङ्गस्य शान्त- या सह स्वाश्रमगमनम्- १८६	
११० ५८		युधिष्ठिरेण ऋषमकूटगिरौ न- न्दापरनन्दानदीगमनम्-लोमशो- न युधिष्ठिरं प्रति ऋषममुने नैन्दायाश्च महिमकथनम्-यु- धिष्ठिरेण कौशिकीतीरे ऋष्यशृ- ङ्गाश्रमगमनम्-लोमशेन युधि- ष्ठिरं प्रति विभाण्डकान्शुभ्यामृ- दयशृङ्गोत्पत्तिकथनम्-लोमपा- देनानावृद्धिनिवृत्तये ऋदयशृङ्गा- नयनं चोदिताभिर्वेद्याभिस्त- द्धनगमनम्- १७७		११४ ३०		युधिष्ठिरेण गङ्गासागरसङ्गमा- दितार्थगमनम्-युधिष्ठिरेण वै- तरणीद्वानानन्तरं लोमशकृत- स्वसंयमस्य युधिष्ठिरस्य महे- न्द्राचलवासः- १८२	
१११ २३		नौवाश्रमादिरचनान्तरं वि- भाण्डकस्यासंनिधाने तदाश्रमं प्रविष्टया वेद्यायुक्त्या विला- सैःऋदयशृङ्गं प्रलोभ्य पुनः स्व- यासनामनम्-तत आगतेन वि- भाण्डकेन वेद्याविलासमुत्थ-		११५ ४५		महेन्द्राचले परशुरामालुचरेणा- कृतघनेन मुनिना युधिष्ठिरस्य संवादः-अकृतघनकृतः परशु- रामचरित्रकथनारम्भः-कार्त- वीर्याकुंनवृत्तातः-कार्तवी- र्यापटुनैः स्वसमीपागतैर्दैवैः सह कार्तवीर्यवधविचारं कृतघनो	

अध्यायः	श्लोकः	विषयः	शृष्टम् ।	अध्यायः	श्लोकः	विषयः	शृष्टम् ।
		विष्णोर्वंदरीगमनम्—गाधिरा- जकन्यां धरीतुमागतस्यर्चाक- स्य गाधिकथितकन्याश्रुलकदा- नस्वीकारः—कन्याश्रुलकदाना- र्थं याचिताद्वरणात् सहस्र- संख्यान् श्यामकर्णानानीय क- न्याश्रुलकार्थं दत्तवतो कर्चाकस्य गाधिकन्यया सह विवाहः— विवाहानन्तरमागतस्य भृगोर्वर- दानेनर्चाकमायायां जमदग्न्यु- त्पत्तिः—	१८४			मुखात्परशुरामचरितं ध्रुत्वा युधिष्ठिरस्य चतुर्दश्यां परशुरा- मपूजनोत्तरं महेंद्रश्रीलाक्षि- णस्यां दिशि प्रस्थानम्—	१८६
२१६ २९		जमदग्निनोढायां प्रसेनजिद्राज- कन्यायां रेणुकायां तस्मात्पञ्च- पुत्रोत्पत्तिः—सप्तसिद्धानार्थं ग- तायास्तत्र चित्ररथमन्धर्वदर्शने- नाम्मसि क्लिप्ताया भाध्रमागता- या रेणुकाया जमदग्निवृत्तं निर्म- त्सैनम्—मातृहननार्थं जमद- मिकृतामाज्ञामनङ्गीकुर्वतश्चतुरः पुत्रान्प्रति जमदग्निशापः— परशुरामेण रेणुकायां मानसि- कव्यमिचारदर्शिनः पितृजम- दग्नेर्नियोगात्कुठारेण तस्याः स्व- मातुः कण्ठच्छेदनम्—जमदग्नि- ना पुत्रप्रार्थनया रेणुकाया पुन- रुज्जीवनम्—परशुरामासंनिधा- ने जमदग्न्याध्रमगुपागतेन का- र्तवीर्यार्जुनेन तदीयहोमधेनु- यस्ताहरणपूर्वकं तद्वाध्रमपीड- नम्—तत आगतेन परशुरामेण बाहुच्छेदनपूर्वकं कार्तवीर्यवधः— परशुरामराहितमाध्रममागत्य कार्तवीर्यपुत्रैर्जमदग्निवधः—प- श्चादागतस्य परशुरामस्य मृत- पितृदर्शनेन विलापः—	१८४	११८ २३		युधिष्ठिरस्य प्रशस्तां नदीमार- भ्य शृणारकपर्यन्तं गच्छतः क्रमे- ण प्रभासतीर्थगमनम्—तत्र युधिष्ठिरादिवक्ष्या कृष्णबल- भद्रादीनामागमनम्—	१८७
				११९ २२		बलभद्रेण वृष्णिपाण्ड्यसमायां भीष्मधृतराष्ट्रादिगर्हणपूर्वकं पा- ण्ड्याग्रति शोचनम्—	१८९
				१२० २२		सात्यकिना पाण्डवानपेक्षयैव स्वैरेव धार्तराष्ट्रादिहननपूर्वकं पाण्डवानामायनयाससमापनम- भिमन्पो राज्येऽभिपेक्षनेति- कृष्णेन सात्यकिं प्रति पाण्ड- वानां परवाहुबलानुपजीवि- त्वादिगुणकथनपूर्वकं तसिपेध- नम्—वृष्णिगमनानन्तरं युधि- ष्ठिरस्य पयोष्णीगमनम्—	१९१
				१२१ २४		लोमशेन युधिष्ठिरं प्रति गयवृत्त- यागवर्षनं पाण्डवानां पयो- ष्णीक्षानानन्तरं लोमशाकथित- वैदूर्यवर्षतादिदर्शनफलकथनप्र- सङ्गेन ध्ययनकथाप्रस्तायः—यु- धिष्ठिरेण लोमशं प्रति सपिस्तं व्ययनचरितकथनप्रार्थना—	१९२
				१२२ २९		व्ययनकारारंभः—व्ययनस्य भृ- गुमहोर्वपुत्रस्य तपस्याकथ- नम्—कदाचन शयांतिराजेन सै- न्यादिभिः सह व्ययनाध्रमा- भिगमनम्—तत्र शयांतिकन्य- या सुकन्याप्यया चिरतरतप- म्यानितस्य व्ययनदारीरं प- यांवृत्त्य विषयमानमहायत्नमा- कायलोकनम्—तया वृत्तला- हलमाकांशारदृश्यमानव्ययनन- यनयुग्मस्याप्रानात्कण्ठकेन भे-	
२१७ २८		पितृवधामर्षात् निःसमदृश्यः पृथिव्या निःक्षत्रीकरणानन्तरं यज्ञे परशुरामेण वृत्तं कथ्यपाप पृथ्वीदानम्—” इत्यमरुत्तमः					

अध्यायः	श्लोकः	विषयः	पृष्ठम् ।	अध्यायः	श्लोकः	विषयः	पृष्ठम् ।
		दनम्-ततः च्यवनस्य क्रोधा- त्सर्वेषां मूत्रपुरीषरोधे जाते सुकन्यावाभ्याच्छयार्तिर्वल्मी- कसमीपगमनम्-च्यवनवाभ्या- त्तत्प्रसादनाय शर्यातिना दत्त- या सुकन्यया सह च्यवनस्य वि- वाहः-सुकन्यायाः पतिशुभ्रम्-१९३				नम्-" च्यवनकथासमाप्तिः- लोमशकृतं नानार्थमाहिमा- वर्णनम्- १९६	
१२३	२४	कस्मिंश्चित्काले च्यवनाश्रम- मुपागताभ्यामश्विनीकुमाराभ्यां भार्यात्व्याय सुकन्यां प्रति प्रायन- म्-तदकामयमानां तामाश्वि- नीकुमाराभ्यां स्वप्रसादाद्च्यवने रूपयौवनसम्पन्ने सति तुल्यरूपे- षु त्रिषु कस्याचिद्द्वरणचोदना- भर्त्राश्रया तदङ्गीकारे च्यवनेन सहाश्विभ्यां सरसोऽग्तर्जले निमज्जनम्- निमज्ज्योत्थितेषु तेषु सरूपेषु त्रिषु सुकन्यया स्वपातिव्रत्यमाहिम्ना च्यवनस्यैव घरणम्- ततस्तारुण्यप्राप्त्या परितुष्टेन च्यवनेनाश्विनीकुमा- रयोः सोमरसदापनप्रतिज्ञा- नम्-ततोऽश्विनीकुमारयोश्च्य- वनवाक्यश्रवणानन्तरं स्वर्गोपग- नम्- १९४		१२६	४७	युधिष्ठिरप्रश्नानन्तरं लोमशक- थितं मान्धातुचरितम्-" भृग्या- श्रमगतेन युवनाश्वेन कृतमृषि- भिः पुत्रैश्च कृत्वा स्थापितजल- कुम्भस्यजलपानम्-जलपानेन सगर्मस्य युवनाश्वस्य धाम- पार्श्वमेदेनपुरःसरं पुत्रनिर्ग- मनम्-इन्द्रादिभिरागत्य कृतं मान्धातेति तत्पुत्रनामकरणं मान्धातुवृत्तांतश्च- १९७	
		च्यवनस्य यौवनलाभश्रवणदृष्ट- स्य तरुणं स्वजाभातरमवेक्षित- मागतस्य शर्यातिश्च्यवनवाक्या- द्यज्ञकरणम्-तस्मिन्वक्षे आश्वि- नीकुमाराभ्यां स्वप्रतिश्रुतसोम- रसदानाय सोमग्रहं गृहीतवति च्यवने कोपाद्द्वजप्रहारं कर्तुं मुद्यतस्येन्द्रस्य च्यवनकृतं बाहु- स्तम्भनम्-इन्द्रमारणार्थं च्यव- नेन होमे कृते यज्ञकुण्डान्मद- नामकासुरोत्पत्तिः-तेनासुरेण शकं प्रत्यभिस्तरणम्- १९५		१२७	२१	युधिष्ठिरप्रश्नानन्तरं जन्त्वा- स्थानप्रसङ्गेन सोमकवृत्तान्त कथनम्-"सोमकनामकेन रा- ज्ञा भार्याशतोद्वाहेऽपि ज्ये- ष्ठायामेव जन्तुनामकैकापत्यज- ननम्-पिपीलिकादादृष्टनदुःख- दर्शननिर्विण्णेन तेन राज्ञा ऋत्विजं प्रति बहुपुत्रोत्पादनो पायप्रश्नः-ऋत्विजा राजानं प्रति जन्तोः पशूकरणेन होमे तद्व्याघ्राणनेन भार्याशते पुत्र- जननोक्तिः- १९६	
१२४	२५	मदासुरमीतेन्द्रप्रार्थनया तं ततो निवर्त्य सुरापान स्त्री घृत- मगदाच्यसनेषु तस्य विभज-		१२८	२१	ऋत्विक्प्रेरणया सोमकेन राज्ञा जन्तुनामकपुत्रवपाया होमे तद्वन्धाप्राणनेन तद्भार्याशते पुत्रशतोत्पत्तिः- लोकान्तरं गतेन सोमकेन ऋत्विजा सह तद्भोग्यस्वपुत्रहननजनारकीय- दुःखानुभवपूर्वकं तेन सहैव स्वी- यसुकृतफलोपभोगः" १९७	
१२५	२६			१२९	२२	प्राजापत्यादियज्ञस्थानादिवृत्तां- तकथनानन्तरं पाण्डवानां गृह्णीती- र्थं ज्ञानं युधिष्ठिरं प्रति लोम- शवाक्यं च- १९८	
				१३०	२४	सरस्वतीनद्यादिमाहात्म्यकथना- नन्तरं श्येनकपोतोपास्थान- प्रारम्भः-" शिविपरीक्षणार्थं	

अध्यायः	श्लोकः	विषयः	पृष्ठम्	अध्यायः	श्लोकः	विषयः	पृष्ठम्
		श्येनीभूतेनेन्द्रेणानुद्धृतस्य कपो- तरूपधारिणोऽग्नेः शिबिं प्रति शरणागतिः—	२०३			विमेषूयितेषु कहोडकृतपुत्र- प्रशंसा-बन्दिनः सागरप्रवेशः- वष्टावक्रेण स्वपित्रा कह डेन मातुलेन च सार्धं स्वाश्रमाम- नम्—पितुराश्रया समङ्गाप्र- वेशादष्टावकदेहस्य समीम- चनम्—	२१५.
३३१	३४	कपोतरिरक्षिपया राजा श्येन- वाङ्मयास्वशापीरोक्तप्रसक्तस्य कपोतेन सह तुलारोपणम्— मांसापेक्षया कपोतस्य सौरवा- तिरेके राजा स्वयमेव तुलारोह- णम्—ततस्तुष्टाभ्यामिन्द्राग्नि- भ्यां तत्प्रशंसनपूर्वकं स्वलोक- गमनम्—”	२०४	१३५	६०	लौमशकृतं समङ्गावृत्तान्तकथ- नम्—प्रसङ्गेन युधिष्ठिरस्य यव- क्रीतवृत्तान्ते प्रश्नः—यवक्रीतो पाल्यानप्रारम्भः—“भरद्वाजपु- त्रेण यवक्रीतेन स्वपितृभोगे रैभ्ये तत्पुत्रयोरर्थावसुररावस्वोश्वा- सुयया विनैषोपदेशं वेदाधि- गमापेन्द्रं प्रति तपश्चरणम्— चुद्धब्राह्मणरूपेण धालुकासुष्टि- मिर्षाभावां सेतुकरणव्यागारं कुर्वतेभ्येण सह यवक्रीतस्य संवादः—इन्द्रनिवारितेनापि य- वक्रीतेम बलात्कारेण तस्माद्भर- द्वाजेणम्—भरद्वाजेन लम्भयं यवक्रीतं प्रति गर्वेण रैम्यपीडा- प्रतिपेधाय बालभ्युपाल्यानक- थनम्—यवक्रीतकृतः पितृवा- क्याङ्गीकारः—	२१७
३३२	२३	श्वेतकेतवाध्रमगमनानन्तरं यु- धिष्ठिरं प्रति कथाप्रसङ्गेनाष्टा- वकवृत्तान्तः—उद्दालकस्य स्व- शिष्याय कहोडाय स्वकन्या- दानम्—शिष्यसमीपे पत्नीगर्भ- स्येन बालकेनाक्षितस्य कहोड- स्य गर्भस्वबालकाय शापदानम्— वित्तार्जनार्थं कहोडे जनकपुरं गतेऽष्टावकस्योत्पत्तिः—जनक- समीपं गतस्य कहोडस्य बन्दि- ना घादे विजित्य जले निमज्ज- नम्—मातुः सफाशापितृवृत्तान्तं धृतवतोऽष्टावकस्य मातुलेन श्वेतकेतुना सह जनकनगर- गमनम्—	२०५	१३६	२०	रैभ्याध्रमेतत्स्तुपायाः परावसु- भार्याया दर्शनाज्ञातकामेन यवक्रीतेन पकागते बलात्कारेण तदुपभोगः—वदत्या तया निवे- दितवृत्तान्तेन रैभ्येण क्रुद्धेन यव- क्रीतहननाय जटाभ्यां कृत्या- राक्षसो निर्माणम्—कृत्याया रूप- संपदा संमोह्य कमण्डलुहरणे राक्षसाभिद्राधिनेन यवक्रीतेन स्वपितुरग्निहोत्रगृहप्रवेशः—त- दाऽग्न्येन द्वाररक्षकश्रेण नि- घोरितस्य यवक्रीतस्य-राक्षसेन घघः—	२१८
३३३	३०	मार्गविषयेऽष्टावकजनकसंवादः- श्वेतकेतुना मातुलेन सह जन- कयज्ञशालां विविक्षोरष्टावक- स्य द्वारपालेन रोधः—द्वारपा- लाष्टावकयोः संवादः—राक्षेऽष्टा- वकस्य घातकस्य द्वारपालन निषेदनम्—स्वप्रश्नस्योत्तरदान- तुष्टेन राजा सभाप्रवेशानु- मतिः—	२०८	१३७	१९	रैभ्यनिर्मितेन राक्षसेन यव-	
३३४	४१	वचनष्टावकयोर्विषयमानयोऽष्टा- वकार्द्रविपराजयः—जनकसमी- पे घर्षणेन सत्कृतानां ब्राह्म- णानामुत्थानम्—जलमग्निजेषु					

अध्यायः	श्लोकः	विषयः	पृष्ठम् ।
		क्रीते हते सत्याश्रमागतं भ्र- ह्माजेन गृहपालात्तद्गतान्श्रव- णोत्तरं विलापपूर्वकं कृतौ पुत्र- दाहन-वह्निप्रवेशो-	२१८
१३८	२८	रैभ्ययाज्येन चः शुभ्रन स्ववे स्था- यत्वेन वृत्तयोरवोवसुपरावसो- यंज्ञार्थं गमनम्-एकस्मिन् दिने भार्योदर्शनार्थं रात्रौ पुनराश्रमं ग- तेन परावसुना शृगभ्रमेण कृष्णा- जिनसंवीतस्य रैभ्यस्य हननम्- परावसुचोदनयाऽर्वावसुना कृ- तं ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तम्-परा- वसुधाक्यात्सुश्रुतेन यज्ञदर्शना- धिवारितस्वार्वावसोर्बने तप- श्चरणम्-तपसा तुष्टान्दवान् प्रत्यर्वावसो रैभ्यभरद्वाजय- वक्रीतत्र्युञ्जीवनप्रार्थना-देवैर्य- वक्रीतदुःखस्य विनोपदेशं वे- दाभ्यामफलत्वकथनपूर्वकं रैभ्या दीनागुञ्जीवनम्-देवानां स्वर्ग- मनम्-	२२०
१३९	२०	लोमशाश्रुततीर्थवृत्तान्तकथनान- न्तरं युधिष्ठिरोक्तिः	२२०
१४०	२९	भीमेन दुर्गमे गमनाक्षमनया युधिष्ठिरनिवारितानां द्रौपद्या- दीनां घटनाङ्गाकारः-पथि कु- लिन्दाधिपतिना सुवाहुना पू- जितैर्दुःषिष्ठिरादिभित्तभिर्मन्त्रु- त्यवर्गस्थापनपूर्वकमर्जुनदिदृष्ट- या गन्धमादन प्रति प्रस्थानम्-	२२१
१४१	२८	अर्जुनादर्शनदुःखितेन युधिष्ठी- रेण भीमं प्राप्ते धनञ्जयप्रशंसा- पूर्वकं तद्दर्शनाय गन्धमादन- प्रवेशनिश्चयः-	२२२
१४२	६३	पाण्डवानां मन्दराचलगमनम्- भाषाशागडासेवनम्-नरका- हारास्थिदर्शनम्-लोमदीनपाण्ड- वान्प्रति विष्णुना नरकासुरवध- प्रकारकथनम्-वराहकृ णिणा ह-	

अध्यायः	श्लोकः	विषयः	पृष्ठम् ।
		रिणा मारावमस्रभूयुद्धारकथ- नम्-	२२५
१४३	२३	पाण्डवानां गन्धमादनप्रवेश- समये मध्येमार्गं महावृष्टेः प्रादु- र्भायः-ततो वृक्षाद्यन्तरितानां पाण्डवानां वृष्ट्युपरमे पुनः प्र- स्थानम्-	२२५
१४४	२८	गन्धमादनप्रवेशसमये गमनाक्ष- मतयाऽधःपतनेन मूर्च्छिताया द्रौपद्या नकुलेन धारणे कृत युधिष्ठिरकृतं द्रौपदीसमाश्रास- नम्-द्रौपदीकेशानालोच्य यु- धिष्ठिरे परिशोचति धौम्यप्रभृ- तीनामागमनोत्तरं युधिष्ठिराहया भीमेन स्मृतस्य घटोत्कचस्य भीमसमीपागमनसंभाषणे-	२२६
१४५	५४	युधिष्ठिरवाक्याद्भीमेनादिष्टेन घटोत्कचेन दुर्गमे पथि द्रौ- पद्यावहनम्-घटोत्कचानुचरै राक्षसेः पाण्डवानां विषाणां च वहनम्-पाण्डवानां नानाविध- प्रदेशदर्शनपूर्वकं गन्धमादनस्य- नरनाशयणाश्रममेत्य तत्र सुखेन वासः-	२२८
१४६	९६	कार्स्माश्रितकाले भीमसंनिधाने वाय्वानीतं दिव्याद्भूतपदं दृष्ट्वा द्रौपद्या प्रार्थितस्य भीमस्य ता- दृशबहुपुष्पानपनार्थं गमनम्- पथि गजादिमर्दनपूर्वकं गच्छतो भीमस्य स्वर्गमार्गं रुद्धा स्थित- स्य हनूमतो दर्शनम्-सिंहनादं कुर्वतं भीमं प्रति हनूमदुक्तिः-	२३२
१४७	३४	भीमहनुमत्संवादादमध्ये भीमं प्र- ति को हनुमानित्यादि हनुम- त्प्रश्ने भीमस्योत्तरम्-मत्पुच्छ- मुत्सार्य गन्तव्यमिति हनूमतो- के पुच्छमुत्सारवित्तुमशक्नुवतो भीमस्य प्रणामपूर्वकं हनु- मन्तं प्रति प्रत्युक्तिः-हनूमतो	

अध्यायः	श्लोकः	विषयः	पृष्ठम् ।	अध्यायः	श्लोकः	विषयः	पृष्ठम् ।
		मीमं प्रति स्वप्रभाषादिकथनं तत्रैव रामवृत्तान्तकथनारंभः—	२३३			क्षामुपलब्धवतां राक्षसानां भीमसमीपागमनम्—	२४१
१४८	२२	रामचरितकथनपूर्वकं धरप्रस्थादि वृत्तमुक्त्वा भीमं प्रति हनूमत उपदेशः—	२३४	१५५	३४	एतद्वधसरे प्रचण्डवाय्वाद्युत्पातदर्शनेन चिन्तयतो युधिष्ठिरस्य भीममपश्यतो द्रौपदीं प्रति प्रश्नः—द्रौपद्याः सवाशास्सौगन्धिकाहरणाय प्रस्थितं भीमं धृत्वा सर्वैः सह युधिष्ठिरस्य सौगन्धिकसरोगमनं भीमदर्शनं च—भीमं प्रति युधिष्ठिरस्यैतादृशसाहसकरुणनिषेधोपदेशः—कुबेरवहुमानितेस्तरजुनदिदृश्या तत्रैव सुद्धेने चिरणम्—	२४२
१४९	४०	भीमेन समुद्रोद्दहनकालिकविशालरूपदर्शनं प्रायितेन हनूमता एतत्कालिवैस्ताकालिकरूपस्य दुर्निरीक्षताकथनपूर्वकं कृतयुगादिधर्मकथनम्—	२३६	१५६	२१	गन्धमादानुत्तरं देशं जिगमिपुणा युधिष्ठिरेणाकाशवाणीधवणात्ततः प्रतिनिवृत्त्यानुत्तरं सह नरनारायणाश्रमं प्रति गमनम्—	२४३
१५०	५२	पूर्वरूपदर्शनार्थं पुनर्भीमप्रार्थना-हनूमता दर्शितं समुद्रतरणकालिकप्रयुनररूपं दृष्ट्वा विस्मिताय भीमाय चतुर्वर्णधर्मनिरूपणम्-सौगन्धिकधनमार्गं प्रदर्श्य हनूमता कृतो भीमं प्रत्युपदेशः—	२३८	(८)		जटासुरवधपूर्वं	२४३-२४६
१५१	१९	पूर्वरूपोपसंहारानन्तरं हनूमतो भीमं प्रति धरयाचनाज्ञा-भीमानुनयेन भीमासिंहनाददंष्ट्रेणप्रतिक्षामर्जुनप्वजस्थितिसमये शत्रुप्राणहरध्वनिकरणप्रतिज्ञां च कृतवतो हनूमतोऽन्तर्धानम्—	२३९	१५७	७२	कपटप्राहाणवेधेण जटासुरस्य युधिष्ठिरं प्रत्यागमनम्—कपटेन शस्त्राप्याहृत्य द्रौपद्यादीन् हरतो जटासुरस्य युधिष्ठिरकृतं भस्मनम्—जटासुरं प्रति सहदेवे वदति सति भागतस्य भीमस्य जटासुरेण युद्धम्—भीमजटासुरयोर्बाहुद्वारादनन्तरं भीमेन कृतो जटासुरवधः—	२४६
१५२	१४	गन्धमादने नानाविधाध्वर्षदर्शनपूर्वकमटतो भीमस्यापराद्धे सौगन्धिकधनदर्शनम्—	२३९	(९)		यक्षयुद्धपूर्वं	२४६-६२०
१५३	१६	सौगन्धिकसरोरुक्षकैः क्रोधवदानामकै राक्षसैः सौगन्धिकसरोविषिक्तुं भीमं प्रति ताश्चिह्नार्थितप्रश्नः—	२४०	१५८	१०३	जटासुरवधानन्तरं सपरिवारेण नरनारायणाश्रमोपितस्य युधिष्ठिरस्य सारुभिः सह विचारानन्तरं ब्राह्मणानुहया तैः सहोत्तरस्यां दिशि गच्छतः कैलासादिदर्शनम्—सप्तभिर्दिवसैर्हिमयापृष्ठगतस्य दुधोष्ठिरस्य धृपपर्यदर्शनम्—धृपपर्यनिषटे सप्ताराश्रोपितस्य युधिष्ठिरस्य तदुपदिष्टमार्गेण गन्धमादन-	
१५४	२७	भीमस्योत्तरं श्रुतवद्भी राक्षसैः सौगन्धिकार्थं कुबेरं याचस्त्वल्पदिष्टे सति तदनादरकरणपूर्वकं भीमस्य सौगन्धिकाहरणे प्रवर्तनम्—निवारयतो राक्षसान् शत्रुप्रहारेण हत्वा ज्ञानपानपूर्वकं भीमेन कृतं पुष्करिणीतः पद्माहरणम्—हतराक्षसैः कुबेरसमीपं गत्वा भीमवृत्ते निवेदिते कुबेरात्पद्माहरणानु-					

अध्यायः	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम् ।	अध्यायः	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम् ।
		गमनम्— तत्राष्टिवेणाधमदर्शनं च—	२४९	१६३ ४२		धौम्येन युधिष्ठिरं प्रति मेरुमन्दारवृत्तान्तकथनपूर्वकं चन्द्रसूर्यादिगतिप्रकारनिरूपणम्—	२५८
१५९ ३२		आष्टिवेणराजावर्णिता युधिष्ठिरं प्रति कैलासवर्णनपूर्वकमर्जुनागमनपर्यन्तं स्वाधम पय निवासचोदना—	२५०	१६४ २०		गन्धमादनपर्वते घसत्सु पांडवेष्वर्जुनं चिन्तयत्सु सत्सु स्वर्गादधिगतास्त्रेणार्जुनेन युधिष्ठिरादीन् प्रत्यागमनम्—	२६०
१६० ७७		आष्टिवेणाह्वयार्जुनागमनपर्यन्तं तत्र वसतां पाण्डवानां वृत्तान्तकथनम्—षदाञ्चन गरुडपङ्कवातानीताम्बुजदर्शिन्या द्रौपद्या तादृशबहुपुष्पानयनं दुष्टराक्षसक्षणं च प्रार्थितेन भीमेन तदर्थं गन्धमादनशिखरारोहणम्—		(१०)		निवातकवचयुद्धपूर्वं	२६०-२७५
		तत्र गत्वा सिंहनादं कुर्वतो भीमस्य नादश्रवणेनागतैर्धक्षराक्षसगन्धर्वैः सह युद्धम्—राक्षसादींश्छिन्नमिन्द्रान्कुर्वन्तं भीमं प्रति कुबेरसखस्य मणिमन्त्रात्मकस्य राक्षसस्यागमनम्—युद्धे भीमेन गद्या मणिमति हते शोषाणां राक्षसानां प्राग्दिग्गमनम्—	२५३	१६५ १४		इन्द्रयददर्शनेन हृष्यत्सु पाण्डवेषु रथाद्वरुडेनार्जुनेन कृतं धौम्यादिपादवन्दनम्—युधिष्ठिरादिपूजितस्य मातलेः स्वर्गगमनानन्तरमर्जुनेन युधिष्ठिरादीन्प्रति संक्षेपेण स्वकीयस्वर्गनिवासप्रकारकथनम्—	२६१
		संप्रामशब्दश्रवणानन्तरमाष्टिवेणाधमे द्रोणदीक्ष्यापनपूर्वकं युधिष्ठिरादीनां संप्रामदेशगमनम्—संप्रामे भीमं दृष्ट्वा पाण्डवेष्वाल्लिङ्गनपुरःसरमुपविष्टेषु सत्सु युधिष्ठिरकृतो भीमाधिकक्षेपः—हतशोषेभ्यो राक्षसेभ्यो भीमवृत्तं ध्रुतघतः कुबेरस्यानुचरैः सह पाण्डवसमीपगमनम्—कुबेरं प्रणम्य परिवार्यं स्थितेषु पाण्डवेषु कुबेरेण स्वस्यागरस्यशापादिदृष्टांतकथनपूर्वकं कृतं पाण्डवसान्त्वयनम्— युधिष्ठिरप्रश्नानन्तरं कुबेरेण कृतमगस्त्यशापवृत्तान्तकथनम्—	२५५	१६६ १७		इन्द्रागमनम्—संप्राप्तकं युधिष्ठिरमेत्याशीर्वाद्पूर्वकं पुनः काम्यकथनगमनमुपदिशत इन्द्रस्य पुनः स्वर्गगमनम्—	२६२
१७१ ६३		संप्रामशब्दश्रवणानन्तरमाष्टिवेणाधमे द्रोणदीक्ष्यापनपूर्वकं युधिष्ठिरादीनां संप्रामदेशगमनम्—संप्रामे भीमं दृष्ट्वा पाण्डवेष्वाल्लिङ्गनपुरःसरमुपविष्टेषु सत्सु युधिष्ठिरकृतो भीमाधिकक्षेपः—हतशोषेभ्यो राक्षसेभ्यो भीमवृत्तं ध्रुतघतः कुबेरस्यानुचरैः सह पाण्डवसमीपगमनम्—कुबेरं प्रणम्य परिवार्यं स्थितेषु पाण्डवेषु कुबेरेण स्वस्यागरस्यशापादिदृष्टांतकथनपूर्वकं कृतं पाण्डवसान्त्वयनम्— युधिष्ठिरप्रश्नानन्तरं कुबेरेण कृतमगस्त्यशापवृत्तान्तकथनम्—	२५५	१६७ ५७		युधिष्ठिरेण पृष्टस्वार्जुनस्य स्ववृत्तान्तकथनम्—अर्जुनकृतं किरातरूपधारिमहादेवेन सह युद्धकथनं पाशुपतास्त्रमाप्तिकथनं च—	२६३
		कुबेरेण युधिष्ठिरादृष्टासनपूर्वकं स्वमथनगमनम्—कुबेराह्वया राक्षसपूजितैर्युधिष्ठिरादिभिल्लस्यां रात्रौ तद्गुडे सुखयासः—	२५७	१६८ ८६		अर्जुनकृतं ब्राह्मणरूपेणागनेन्द्रसमागमादिभूतकथनम्—अर्जुनकृतं स्वर्गगमनानन्तरमिन्द्रसमीपगमनास्त्रमाप्त्यादिकथनम्—अर्जुनकृतमिन्द्रकथितनिवातकवचवृत्तान्तकथनं तद्विधायं निर्गतस्य स्वस्य देवाशीर्वादादिकथनं च—	२६६
१६२ ३८		कुबेरेण युधिष्ठिरादृष्टासनपूर्वकं स्वमथनगमनम्—कुबेराह्वया राक्षसपूजितैर्युधिष्ठिरादिभिल्लस्यां रात्रौ तद्गुडे सुखयासः—	२५७	१६९ २४		पाथेन निवातकवचैः सह युयुत्सया मातलिसनाथेनेन्द्ररथेन तत्पुत्रं प्रति गमनम्—अर्जुनस्य शङ्कराध्वं ध्रुतघतां निवातकवचानां युद्धार्थं निर्गमनम्—निवातकवचैर्युद्धार्थं प्रवृत्तस्वार्जुनस्य ब्रह्मर्षिप्रभृतीनामाशिष्यः—	२६७

- अध्यायः श्लोकाः विषयः पृष्ठम् ।
- १७० २९ अर्जुनस्य निवातकवचैः सह युद्धम्— २६८
- १७१ ३० निवातकवचेषु मायया युध्यमानेषु मायासृष्टतमोदर्शनेन भीतयोर्मातल्यर्जुनयोस्तुक्तिप्रत्युक्ती— २६९
- १७२ ३५ पुनर्निवातकवचानां मायायुद्धप्रवृत्तौ भीतमर्जुनं प्रति वज्राखप्रेरणाविपाधिष्या मातलिप्रेरणयाऽर्जुनेन वज्राखणे कृतो निवातकवचवधः—मातलिहृतप्रशंसनानन्तरमर्जुनस्य मातलिसहितस्य निवातकवचनगरगमनं मातलिकथितस्तन्नगरवृत्तान्तश्चः— २७०
- १७३ ७५ स्वर्गं गन्तुं निर्गतस्यार्जुनस्य मध्ये हिरण्यपुरदर्शनं मातलिहृतं तत्पुरवृत्तान्तकथनं च—कालकञ्जवधार्थं मातलिप्रेरणानन्तरं तं प्रत्युक्तवतोऽर्जुनस्य कालकञ्जवधार्थं गमनम्—युद्धमानानां कालकञ्जानां रौद्राखप्रयोगेणार्जुनेन कृतो वधः—मातलिना स्तुतस्यार्जुनस्यामरावर्ता प्रति प्रत्यागमनम्—इन्द्रसमीपे मातलिनाऽर्जुनपराक्रमे वर्णिते इन्द्रेण कृतमभिनन्दनपूर्वकमाशीर्दानम्— २७३
- १७४ १७ पूर्वाक्तार्जुनकथितवृत्तान्तश्रवणानन्तरमखदर्शनार्थमर्जुनं प्रति युधिष्ठिरवान्यम्— २७४
- १७५ २५ युधिष्ठिराज्ञया दिव्यास्त्राणि योजयित्वा प्रदर्शनम्—अस्त्रतेजसा जगत्क्षोभे सति इन्द्रचोदनया नारदेनार्जुनं प्रत्यस्त्रप्रदर्शनविषयः— २७५
- (११) आजगरपर्व २७५-२८७
- १७६ २३ युधिष्ठिरं प्रति भीमायुक्तयनन्तरं द्वैतवनगमनार्थं युधिष्ठिरेण पर्यतामन्त्रणे कृते घटोत्कचेनोदेषु सर्वेषु तदामन्त्रणपुरःसरं लोमशस्य स्वर्गगमनम्— २७६

- अध्यायः श्लोकाः विषयः पृष्ठम् ।
- १७७ २४ गन्धमादनादवतीर्णः पाण्डवैः क्रमेण कैलासपर्वतदर्शनादि विधाय यथागतं पयाऽऽगच्छतां क्रमेण सुबाहुदेशगमनम्—सुबाहुनिकटे स्थापितं सूतादिपरिकरं गृहीत्वा घटोत्कचं च विसृज्य गच्छतां विशाखयूपं प्रत्यागमनादि—पाण्डवानां सरस्वतीतीरे सुखेन विहरणम्— २७८
- १७८ ३३ प्रसङ्गागते अजगरवृत्तान्ते जनमेजयेन पृष्टे वैशम्पायनस्योत्तरम्—धनुष्पाणेर्भीमस्य घने मृगयादि कुर्वनः केनचिदजगरेण गृहीतस्य तन्मोचनासामर्थ्यम्— २७९
- १७९ ५४ अजगरं प्रति भीमस्य 'कस्त्वम् ?' इत्यादिप्रश्नेऽजगरेण भीमं प्रति स्वस्याजगरत्वप्रापककारणकथनम्—दुर्निमित्तदर्शनाद्दुर्मनायमानस्य युधिष्ठिरस्य धीम्येन साहितस्य भीमान्वेषणार्थं निर्गमनम्—शूल्यारण्ये भुजगेन्द्रगृहीतस्य भीमस्य दर्शनम्— २८१
- १८० ३८ युधिष्ठिरभीमयोः संवादानन्तरं भीममोचनार्थमजगरे युधिष्ठिरेण प्रार्थिते तस्योत्तरम्—युधिष्ठिरप्रश्नानन्तरं स्ववृत्तान्तेऽजगरेण कथिते तं प्रति युधिष्ठिरस्य प्रश्नोत्तरकरणार्थं प्रार्थना—सर्पकृतस्य प्रश्नत्रयस्य युधिष्ठिरदत्तमुत्तरप्रथम्— २८४
- १८१ ४९ स्वप्रश्नस्योत्तरदानतुष्टेनाजगररूपिणा नहुषेण युधिष्ठिरं प्रति स्वपूर्ववृत्तान्तकथनानन्तरं नहुषेऽजगरदेहमोचनपूर्वकं स्वर्गं गते भीमधीम्याभ्यां सह युधिष्ठिरस्य स्वाश्रमगमनम्— २८७
- (१२) मार्कण्डेय-समास्यापर्व २८७-३८२
- १८२ १८ वर्षाकालसमाप्तिपर्यन्तं द्वैत-

अध्यायः श्लोकाः विषयः पृष्ठम् ।
 वने निवासानन्तरं शरदि धौ-
 म्यादिसहितानां पाण्डवानां
 काम्यकवनप्रवेशः— २८८
 २८३ ९५ पाण्डवानां पुनः काम्यकवना-
 गमनं श्रुतवता कृष्णेन सत्यमा-
 मया सह पाण्डवदर्शनार्थं तत्रा-
 गमनम्—युधिष्ठिरामिवाद्नाथ-
 नन्तरं युधिष्ठिरादीन् प्रति कृष्ण-
 वाक्यम्—कृष्णं प्रति युधिष्ठिरे
 वदति मार्कण्डेयागमनानन्तरं
 पूजादिपूर्वकं मार्कण्डेयं प्रति
 कृष्णोक्तिः—कृष्णादिसमीपाग-
 तस्य नारदस्य पाण्डवकृतप-
 जनानन्तरं मार्कण्डेयं प्रति नार-
 दोक्तिः—मार्कण्डेयेन कृष्णचो-
 दनया पुराणकथाकथनारम्भः २९३
 २८४ २३ युधिष्ठिरस्य ब्राह्मणमाहात्म्य-
 विषयकप्रश्ने मार्कण्डेयकथितो
 हेहयानां वृत्तान्तः— २९४
 २८५ ३७ पुनर्मार्कण्डेयस्य ब्राह्मणमाहा-
 त्म्यकथनप्रस्तावे वैन्ययज्ञेऽग्नि-
 गीतमसंवादानुवादेन ब्राह्मण-
 माहात्म्यकथनम्— २९६
 २८६ ३० मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरादीन्प्रति
 दानाग्निहोत्रमोक्षादितिरूपकता-
 र्थ्यसरस्वतीसंवादानुवादः— २९९
 २८७ ५८ मार्कण्डेयकथितं वैवस्वतमनु-
 चरितम्—तपस्यन्तं मनुं प्रति
 भृद्रमत्स्यवाक्यम्—अलिजरा-
 दिषु वर्धमानस्य मत्स्यस्य मनु-
 कृतः समुद्रे क्षेपः—समुद्रक्षेप-
 समये माविप्रलयकथनपूर्वकं
 मनुं प्रति मत्स्योक्तिः—मत्स्यो-
 पदिष्टार्थां नाव्याकूडेन मनुना
 कृतं नौकासमीपवर्तिमत्स्यभृंगे
 नौकावन्धनम्—समुद्रे नौकाक-
 र्पणं कुर्वतो मत्स्यस्थाह्वया मनु-
 ना हिमालयशृंगे नौकावन्धने
 कृते स्वपरिचयकथनपूर्वकं म-
 त्स्यस्यान्तर्धानम्—मनोस्तपसा

अध्यायः श्लोकाः विषयः पृष्ठम् ।
 प्रजासर्जनम्—मत्स्योपाख्यान-
 ध्वषणमाहात्म्यम्— ३०१
 २८८ १४३ मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरादीन्प्रति
 कृतादियुगचतुष्टयधर्मकथनपूर्व-
 कं प्रलयवर्णनम्—तथा मार्के-
 ण्डेयस्य प्रलयवृत्तान्तकथनपूर्वकं
 प्रलयकालिकस्ववृत्तान्तकथनम्—
 प्रलयजले परिप्लवता मार्कण्डे-
 येन वटशाखाशायिनः शिशुरूप-
 स्य हरेकदरान्तः प्रयित्य ब्रह्मा-
 ण्डदर्शनपूर्वकं पुनर्ब्रह्मिर्निर्गम-
 नम्—मार्कण्डेयस्य बालकं
 प्रति धाक्यम्— ३०७
 २८९ ५९ स्वस्वरूपकथनपूर्वकं नारायण-
 कृतो मार्कण्डेयं प्रत्युपदेशः—
 मार्कण्डेयकृतं श्रीकृष्णमाहात्म्य-
 कथनम्—युधिष्ठिरादिकृताः श्री-
 कृष्णस्य प्रणामाः—श्रीकृष्णेन
 पाण्डवानां समाख्यासनम्— ३०९
 २९० ९७ युधिष्ठिरप्रश्नानुरोधेन मार्कण्डे-
 येन कलौ भविष्यद्लोकवृत्तान्त-
 कथनम्—कलियुगान्ते कल्कि-
 त्वेनावतरिष्यता हरिणा दुष्ट-
 जनसंहारादिकथनम्— ३१२
 २९१ ३५ स कल्पयश्चमेयश्चे द्विजेभ्यः
 पृथिवीं दास्यति ततोऽधर्मक्ष-
 याद्धर्मवृध्या च सत्ययुगधर्मप्रवृ-
 त्तिरित्यादिकथनम्—मार्कण्डे-
 योनोपदिष्टे धर्माचरणे युधि-
 ष्ठिरेण स्वीकृते सर्वेषां सन्तोषः—३१३
 २९२ ७२ पुनर्ब्राह्मणमाहात्म्यं कथयता
 मार्कण्डेयेन कथयितुमारब्धं
 मण्डूकोपारगानं तत्रप्रसङ्गादे-
 श्वाकस्य परीक्षितश्चरितम्—
 मृगयाशान्तस्य सरस्तीर उ-
 पविष्टस्य परीक्षितो गीतध्व-
 णम्—गीतमविष्यतः परिक्षि-
 तः कन्यादर्शनं ततः कन्यां प्र-
 ति परीक्षितप्रार्थनं च—उदका-
 दर्शनरूपकन्योक्तसमयाङ्गीकर-

अध्यायः	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम् ।	अध्यायः	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम् ।
		णेन मण्डूककन्या परिणयः-तथा सह परीक्षितः खनगरगमनम्-मण्डूककन्याया सह सर्वदा रहसि स्थितस्य प्रधानादि-मिर्दक्षिते सुगुहवापीसहिते वने विहरतो राज्ञो वार्पादर्शनम्-वार्पासलिलेऽवतरेति राजवाक्यश्रवणोत्तरं गतायां मण्डूककन्यायां तामन्विष्यता राज्ञा गतंमुखे मण्डूकं दृष्टवता कृतं मण्डूकानां वधार्थं स्वीयानां दूतानां प्रेरणम्-मण्डूकराजेनायुर्नाम्ना मण्डूकावधे प्राथितेऽप्यभूत्वति परीक्षिति मण्डूकराजेन कृतं राज्ञे स्वकन्यायाः सुशोभनाभ्याया दानम्-कन्यायै द्वीशील्याद्विजद्वेषिपुत्रप्राप्तिरूपशापदानपुरःसारं मण्डूकराजस्य स्वगृहगमनम्-तस्यां शलदलवलाभ्यं पुत्रत्रयमभूत्तेषां ज्येष्ठं शलं राज्ञेऽभिपिच्य परीक्षितं जगाम-मृगयायै गतः शलो धावन्तं मृगमन्वेतुं सुतप्रेरणया वामदेवानिकटे वाम्योरयात्वे-प्रतिदानसमयेन वामदेवदत्तवाम्यौ गृहीत्वा मृगमन्वगच्छच्छलः-मासानन्तरं वामदेवेन वाम्यर्थं शिष्ये प्रेषितेऽप्यद्दानः शलो वामदेवशापाद्ग्राह्यसिंहतः-शलम्राता दलोऽपि वाम्यौ नादात्तदा तःसुतो नाशमवाप-दलपत्नीप्रार्थनया तृष्टाय वामदेवाप दलो वाम्यौ प्रादान्-	३१७			नरयोर्वृत्तम्-	३१९
	१९५	६	मार्कण्डेयेन पाण्डवाप्रति ययातिचरितकथनम्-	३२०			
	१९६	१३	मार्कण्डेयेन सेदुक्वृत्तपदमंचरितकथनम्-	३२१			
	१९७	२८	मार्कण्डेयेन श्येनात्कपोतरक्षणरूपाशिविचरितकथनम्-	३२२			
	१९८	२७	मार्कण्डेयेनाष्टवप्रतर्दनवसुमनशिबीनां रथस्थानां नारदेन कथाप्रसङ्गे नारदकथितं शिविचरितम्	३२५			
	१९९	१८	त्वत्तोऽपि काश्चिश्चिरजीवी भव्यस्तांति मार्कण्डेयं प्रति युधिष्ठिरप्रश्ने मार्कण्डेय इन्द्रयुक्ता ख्यानोपक्रमेणोत्तरोत्तरचिरजीविन उलूकादीनावष्ट-	३२५			
	२००	१२९	निन्दितदानानां निन्दितजन्मादीनां च कथनम्-कीदृशाः प्रतिग्राहका दातारं तारयन्तीति प्रश्ने तदुत्तरं मार्कण्डेयोत्तरम्-धात्वे ग्राह्याग्राह्यग्राह्यणविचारः-प्रतिगृहीतृलक्षणमतिधिभोजनप्रशंसा च-गोदानमाहात्म्यं स्वर्णदानफलं च-अनडुदानफलमग्निदानमक्रयनाप्तदानफलं तत्प्रसंगाजलाशयदानफलं च-युधिष्ठिरस्य यमलोकपथप्रश्ने तदुत्तरं मार्कण्डेयस्य-विप्रपादधावनफलमर्धप्रसूतधेनुदानफलं च-विप्रशौचविषयकं युधिष्ठिरप्रश्ने वापशौचादिरूपं मार्कण्डेयस्योत्तरम्-सायंप्रातर्गोयप्रीजपफलं ग्राहणाद्यमानं न कर्तव्यमित्यादिकथनं च-द्विस्तनुर्द्विन्द्रियनिग्रहप्रशंसा दयावत्प्रशंसा च-तेषु आदिना स्वर्गादिलाभकथनम्-अथनाविषु दा-				
१९३	३७	युधिष्ठिरस्य वक्रवृत्तप्रश्ने मार्कण्डेयकथितः सुखादुःखविषये इन्द्रवक्रसंवाद्-	३१९				
१९४	८	क्षत्रधर्मविषये युधिष्ठिरप्रश्ने मार्कण्डेयकथितं सुहोत्रौशी-					

अध्यायः श्लोकाः विषयः पृष्ठम् ।
 नस्य फलाधिपत्यम्—स्वर्णगो-
 भूमिदानफलकथनम्— ३३१
 २०१ ३४ मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरं प्रति
 धुन्धुमारोपाख्यानकथनारम्भः—
 उदङ्कनामकमुनेस्तपसा परि-
 तुष्टेन विष्णुना तस्मै वरप्रदा-
 नम्—तथा विष्णुना उदङ्कं
 प्रति कुवलाश्वेन धुन्धुनामका-
 सुरघातनविधानपूर्वकमन्तर्धा-
 नम्— ३३२
 २०२ ३१ उदङ्केन स्वपुत्रामिषेचनपूर्वकं
 वनं प्रस्थितं बृहदश्वं प्रति तन्नि-
 वारणपूर्वकं धुन्धुनामकासुरह-
 ननचोदना— ३३३
 २०३ ३५ बृहदश्वेनोदङ्कं प्रति स्वपुत्रेण कुव-
 लाश्वेन धुन्धुवधस्य भावित्य-
 कथनपूर्वकं वनं प्रति गमनम्—
 धुन्धुत्यात्तिं पृष्टेन मार्कण्डेयेन
 युधिष्ठिरं प्रति तदुपोद्धाततया
 मधुकैटभवृत्तान्तकथनम्— ३३४
 २०४ ४५ मधुकैटभपुत्रेण धुन्धुना तप-
 स्तोपिताद्ब्रह्मणोऽवधत्वादिब-
 रप्रहणेन देवानां पीडनम्—
 उदङ्कचोदितेन कुवलाश्वेन समु-
 द्रमध्यमधिबसतस्तस्य ब्रह्मा-
 खेण हननम्—तदा देवादिभिः
 कुवलाश्वस्य धुन्धुमार इति
 नामकरणेन तस्मै वरदानपूर्वकं
 स्वस्वस्थानं प्रति गमनम्—
 मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरं प्रति त-
 दपुत्राणां नामकथनपूर्वकं धुन्धु-
 मारोपाख्यानस्तथनम्— ३३६
 २०५ २४ युधिष्ठिरस्य मार्कण्डेयं प्रति
 पतिव्रतामाहात्म्यादिप्रश्ने मा-
 र्कण्डेयस्योत्तरम्—मातापित्रो-
 रति दुःश्वेन पुत्रं प्रसूय तद्विष-
 यिर्णां चितां बहत्तोरिच्छानुरूप-
 पथेत्पुत्रः स सायुरित्यादिकथ-
 नम्— ३३६
 २०६ ४८ कौशिकनामा कोऽपि तपस्वी

अध्यायः श्लोकाः विषयः पृष्ठम् ।
 विप्र आसीत्—वृक्षमूले वेदं पठत-
 स्तस्य शिरसि कयाचिद्वलाक-
 या पुरीषमुत्सृष्टम्—कुडस्य कौ-
 शिकस्य दृष्ट्या बलाका मृता,
 तेन तस्यानुतापः—अथ कदा-
 चित्कस्यचिद्बृह्मे भिक्षार्थं गतं
 कौशिकं प्रति तद्बृहत्या पति-
 व्रता तिष्ठेत्युक्त्वा पतिभोजना-
 धनंतरं भिक्षामादायाजगाम—
 तताश्चिरीकरणेन क्रुदेन कौशि-
 केन किमिति विलम्बः कृत
 इति पृष्ट्या साध्या पतिशुश्रू-
 षानुरोधेनेत्युत्तरितम्—पुनः कौ-
 धेनोक्तवन्तं कौशिकं प्रति
 'नाहं बलाका विप्रोऽत्यज कोपं
 तपोधन' इत्याद्युक्त्या स्वशक्ति-
 प्रकाशनपूर्वकं धर्मावगतये धर्म-
 व्याघसमीपं गच्छेत्युक्तवत्याः
 साध्या अनुज्ञां गृहीत्वा स्वा-
 त्मानं विनिन्दतः कौशिकस्य
 स्वाधर्मं प्रति गमनम्— ३३८
 २०७ ९९ अनुतापपूर्वकं मिथिलायां कौ-
 शिकस्य धर्मव्याघसमीपं गम-
 नम्—व्याघ्रे ब्राह्मणं दृष्ट्वाऽभि-
 वादनपूर्वकं पतिव्रतया त्वं प्रे-
 पित इत्यहं जानामीत्युक्तवति
 कौतुकाविधेन कौशिकेन व्या-
 घ्रहतसत्कारार्हाकरणम्—स्व-
 धर्माचरणप्रशंसापक्रमेण व्या-
 घ्रकृतं वर्णधर्मकथनं जनकराज-
 धर्मकथनं च—'कुलधर्मानुरोधेन
 परहतपशुमांसविभ्रयं करोमि
 न स्वयं पशून्हन्मि' इति व्याघ-
 वचनम्—शिक्षाचारज्ञानविषये
 कौशिकप्रश्ने व्याघ्रकथितानि
 शिष्टलक्षणानि— ३४२
 २०८ ३९ व्याघ्रस्य स्वधर्माचरणानुताप-
 प्रसङ्गे शिविरन्तिदेवयोः प्रशं-
 सादि— ३४४
 २०९ ५६ धर्मगतेः सूक्ष्मत्वानुरूपणम्—'वि-

अध्यायः	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम् ।	अध्यायः	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम् ।
		पमां च दशां प्राप्य ' इत्यादिना दृष्टान्तपुरःसरमदृष्टप्राबल्यप्रतिपादनम्—यथाश्रुतिरित्यादिना जीवन्वित्यत्वप्रतिपादनम्—शुभाशुभकर्मभिः शुभाशुभयोनिपत्पस्यादिकथनम्—इन्द्रियनिग्रहो ग्रहपदप्राप्तिहेतुरिति व्याधेनोक्ते इन्द्रियस्वरूपतत्प्रहविषययोः कौशिकजिज्ञासा—	३४६			पतिव्रतामाहात्म्यादिकथनोपसंहारः—युधिष्ठिरकृता धर्माख्यानप्रशंसा—	३५८
२१०	२१	इन्द्रियनिग्रहामाधेयौषधकथनम्—व्याधकृतं ब्राह्मणं विद्यायाः कथनम्—	३४८	२१७	२१	मार्कण्डेयं प्रत्यग्रैवनाग्रनादिविषये युधिष्ठिरप्रश्ने तदुत्तरकथनार्थमाङ्गिरसोपाख्यानकथनारंभः—तपस्यन्तमाङ्गिरसं दृष्ट्वा चिन्तयन्तमाङ्गिरं प्रत्याङ्गिरसा कृतं पुत्रत्ववरणम्—देवान्प्रति बृहस्पतिकथितमाङ्गिरसोऽग्निपुत्रत्वकारणम्—	३५९
२११	२७	कौशिकं प्रति धर्मव्याधेन भूतपञ्चकगुणानिरूपणपूर्वकमिन्द्रियजयाजययोः सुखदुःखासाधारणकारणताकथनम्—	३५०	२१८	८	अङ्गिरसः पुत्राणां कन्यानां च नामादिकथनम्—	३६०
२१२	१२	इन्द्रियनिग्रहवत पय तपो भवति तद्रहितस्य दोषपथेत्यादि—३५१		२१९	२५	बृहस्पतिवंशादिकथनं नानाविद्याग्नीनां स्थानभेदेन नामभेदाश्च—	३६२
२१३	४०	पार्थिवधतावाव्यनिलस्थिति-विषये ब्राह्मणप्रश्ने व्याधस्योत्तरं मूर्धानमाभित इत्यादिना—	३५४	२२०	२०	मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरं प्रति काश्यपादीनां पञ्चाग्नीनां पाञ्चजन्यः पुत्रः पितृणां पञ्चसुतानजनयत् इति कथनम्—अन्येषामपि बहूनामग्नीनामुत्पत्त्यादिकथनम्—	३६४
२१४	२९	स्वाचारितधर्मप्रदर्शनार्थं गृहान्तःप्रवेशिते ब्राह्मणे पश्यति व्याधकृतं स्वपित्रोश्चरणवन्दनादि—	३५५	२२१	३१	प्रजामरणाद्भरतनामाऽग्निः पुष्टिदः पुष्टिमतिर्नामाग्निर्दुःखिनां शिवकृच्छ्रिथनामाग्निरित्यादयोऽशयः—	३६५
२१५	३१	पितृशुभ्र्यात्मकतपोबलादेवेहस्यस्य मम पतिव्रताकृतस्य त्वत्प्रेषणस्य ज्ञानमिति ब्राह्मणं प्रति व्याधेन कथनम्—मातापितृसेवां चिनात्पश्चरणे दोषं कथयन्तं व्याधं प्रति प्रशंसापूर्वकं तस्य शूद्रयोनिजन्मकारणप्रश्नः—ब्राह्मणशापपर्यन्तं स्वपूर्वजन्मवृत्तान्तकथनं व्याधेन—	३५७	२२२	३२	मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरं प्रत्यग्रिवंशादिकथनम्—	३६७
२१६	३७	ब्राह्मणस्तुत्यनन्तरं सांसारिकदुःखादिविषये शोकाद्यकरणसाधने व्याधेनोपदिष्टे व्याधप्रशंसापूर्वकं ब्राह्मणकृतं स्वगृहगमनं स्वपित्रोः शुभ्रुपणं च—मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरं प्रति		२२३	१५	मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरं प्रति कुमारोत्पत्तिप्रकारकथनारंभः—दैत्यजित इन्द्रो मानसं शैलं गत्वा कस्याश्चित् खिया 'अभिधावतु माम्' इत्यादिकमार्तनादं शुधाव—' मा मैषीः ' इत्युक्त्या कन्यां हरन्तं केशिनं दानवं न्यपेधयत्—मयावृतेयमित्युक्त्या युद्धोद्यते केशिनाद्रताडनात्पलायिते कन्यां प्रदीद्रुप्रश्नः—	३६८
				२२४	४२	प्रजापतिकन्या देवसेनाऽहमिति कन्ययोक्ते तामुवाचेन्द्रो-	

अध्यायः श्लोकाः विषयः पृष्ठम् ।
 'मम मातृष्वसेयी त्वं स्वबलं कथय' इति—पितुर्धरदानात्वहितानां सर्वेषां जेता मे बलवान्पतिर्भवितेति कल्पेन्द्रमग्रवीत्-अमावास्यायां रात्रौ मुहूर्ते ऋषिषु जुह्वन्तु सोमश्चाग्निश्च यं पुत्रं जनयिष्यतः सोऽस्या पतिर्भावीतीन्द्रचित्तम्—ऋषिपत्नीः कामयमानेऽग्नौ तासामलाभाद्विरहेण वनं गते तत्पत्न्याः स्वाहाया ऋषिपत्नीस्वरूपेण तत्तोषणं कर्तुं मन्त्रणम्— ३६९
 २२५ ३९ स्वाहायांगिरसः पत्न्याः शिवाया रूपं धृत्वाग्निसर्मापं गत्वा तं सन्तोष्य तस्य रेतो गृहीत्वा गरुडीरूपेण निर्गत्य श्वेतपर्वते काञ्चनकुण्डे तत्क्षेपणम्—पर्वं पण्णामृषिपत्नीनामरुघतीवर्जं रूपं धृत्वाग्निसंतोषादिकरणानन्तरं प्रतिपदि कुण्डस्थं तद्रेतः पुत्रं जनयामास—स द्वितीयायामभिव्यक्तस्त्वृतीयायां शिशुश्चतुर्थ्यामङ्गप्रत्यङ्गयुक्तो बभूव—ततः कुङ्कुटवाहनेन तेन बाणैः क्रांवागीरीवेदारणपूर्वकं शक्या श्वेतागिरिशिखरविभेदनम्—ततः श्वेतादिपर्वतास्तं नत्वा पृथिवीं जग्मुः— ३७१
 २२६ २९ स्कन्दोत्पत्त्यनन्तरमुत्पातदर्शनेन मीता ऋषयः शान्तिं चक्रुः—केचिदाग्निना पङ्कपिपत्नीसङ्गतेनायमनर्थः कृत इत्युचुः—केचित्स्वयायमनर्थः कृत इति गरुडोमूषुः—सुपर्णास्कन्दमाहाहं तत्र जननीति स्वाहाऽपि तं तथैवाह—लोकापवादेभयात् यद्वापिभिः स्वपत्नीनां पत्न्यानाः—विश्वामित्रेण कुमारस्य जातकमादिना संस्करणम्—विश्वामित्रेण परमार्थतः स्वाहाचेष्टितं श्रुत्वा पङ्क्यान्

अध्यायः श्लोकाः विषयः पृष्ठम् ।
 प्रति तत्कथनेन श्रापिपत्नीकलं-फदरीकरणम्—स्कन्दं जहति देवेरिन्द्रं प्रत्युक्ते तद्भयादिन्द्रेण तस्मिन्नङ्गीकृते स्कन्दं हन्तुं लोकमातरो ययुः—भीतामिमांशुभिस्त्वमस्मत्पुत्रो भवेति प्रार्थितेन स्कन्देन तथाङ्गीकृते लोकमात्रादयोऽग्निसंहिताः स्कन्दं ररक्षुः—३७२
 २२७ १८ गृहादिषु स्कन्दं परिवार्य स्थितेषु ऐरावतारुहस्थेन्द्रस्य स्कन्दजिघांसयाऽऽगमनम्—इन्द्रादीन् दृष्ट्वा स्कन्दो विनदन्नाग्निज्वालाः ससर्ज—तामिराग्निज्वालाभिर्देह्यमाना देवास्तं शरणं ययुः—इन्द्रत्यक्तयज्ञाहतात् स्कन्दक्षिणपाश्वर्धाग्निशाखः संवभूव—स्कन्दाङ्गीतस्तमिन्द्रः शरणं गतः— ३७२
 २२८ १५ इन्द्रघञ्जप्रहारात्पत्न्याः स्कन्द-पारिपदाः कुमारा कुमार्यश्चाद्यापि गर्भेष्वातृपशांश्च बालकान् भवति—काशपादि सप्तमातृगणस्तद्दीर्घसम्भव एकः शिशुश्छागवक्त्रश्चेत्येव नवक्रो गणः— ३७३
 २२९ ५२ श्रिया जुष्टं स्कन्दं भवानिन्द्रोऽस्तु इति ऋषय ऊचुस्तेः सह इन्द्रेण च संवादः कार्तिकेयस्य—इन्द्रवाक्यात्स्कन्देन सेनापतित्वं गीकृते स्कन्दस्य देवसहितेन्द्रकृतः सेनापतित्वामिषेकः—स्कन्दस्य रुद्रसुनुवाद्यात्पत्तिकथनम्—केतुस्थानेऽग्निदत्त-कुङ्कुटालंकृतं स्कन्दं सहस्रशो देवसेनाः समाजग्मुः—इन्द्रेण पूर्वं केशितो मोक्षिताया देवसेनायास्तत्प्रेरणया स्कन्देन कृतं पाणिग्रहणम्— ३७५
 २३० ५९ पूर्वमृषिपत्न्यानामागतानां पण्णामृषिपत्नीनां तत्पार्थनया

अध्यायः श्लोकाः विषयः पृष्ठम् ।

मातृत्वेन स्कन्दकृतस्तत्परिग्रहः-
रोहिणीज्येष्ठतास्पर्धया धमि-
जिति स्वाधिकारं त्यक्त्वा
गते नक्षत्रसंख्यापूर्वधमिन्द्र-
प्रार्थनया पृच्छत्तिकानामुपरि-
गमनम्—ग्राह्यादिस्पर्धया आ-
गतानां विनतादिमातृणां त-
त्प्रार्थनया स्कन्दकृतो मातृत्वेना-
ङ्गीकारः—ताभिः स्कन्दस्य
संवादः—विनतादीनां विशेष-
संज्ञां गर्भहरणादि तत्कर्म, स्क-
न्दग्रहविशेषाणां विनतादीनां
शान्तयश्च—मनुष्याणां षोडश-
वर्षापूर्वधे ग्रहास्तेषां संज्ञा-
कर्मादिकथनम्—शिवभक्तानां
ग्रहपीडाभावकथनम्— ३७७

२३१ ११३ आगतया स्वाहया प्रार्थितस्य
स्कन्दस्य तस्यै घरप्रदानादि—
पितरं शिवं प्रति गन्तुं ब्रह्मणा
प्रेरितस्य कुमारस्य महेश्वरं
प्रति गमनम्—धनाद्यर्थिभिः स्क-
न्दगणाः सेव्या नमस्याश्चेति
कथनम्—अभिपेक्षसमया आग-
तस्य शिवस्याशया सप्तममारुत-
स्कन्दरक्षणाङ्गीकरणं स्कन्देन-
कार्येषु मया त्वं द्रष्टव्य इत्युक्त्या
शिवेन स्कन्दविसर्जनम्—स्कन्द-
गमनोत्तरं देवदानवयोर्युद्धप्रसङ्गे
देवेषु महिषासुरेण विमुखी-
कृतेषु तत्रागत्य स्कन्देन शप्तत्या
कृतो महिषवधस्तत्पारिपदैश्च
कृतो दानववधः— ३८०

२३२ २१ स्कन्दनामधेयशुभ्रपया युधिष्ठि-
रप्रथे मार्कण्डेयकथितानि स्क-
न्दनामानि तत्पाठफलं च—
मार्कण्डेयकीधतः स्कन्दस्तव-
स्तत्पाठफलश्रुतिश्च— ३८२

(१३) द्रौपदीसत्यभामासंवादपूर्वं
३८२-३८६

२३३ ६१ एकत्र मिलिते द्रौपदसित्यमा-

अध्यायः श्लोकाः विषयः पृष्ठम् ।

मे कुरुयदुक्तया अकथयताम्—
केन चरित्रेण पाण्डवेषु त्वं
वर्तसे, केन मंत्रादिना पाण्डवा-
स्त्वद्दशगा इत्यादि सत्यभामा
द्रौपदीं पप्रच्छ—मन्त्रादिना प-
तिवशीकरणादिकमसत्स्त्रीसमा-
चरणमनु पृच्छसि, नाहमसती,
येन पाण्डवा मद्दशवर्तिनस्तत्क-
थयामि शृण्वति द्रौपदीवा-
क्यम्— ३८४

२३४ १२ मनुक्तमाचरन्त्यास्ते कृष्णो व-
शागो भविष्यतीति स्त्रीणां सर्व-
सुखावाप्तिः पत्युः सकाशाद्भव-
तीत्यादिश्च सत्यभामां प्रति
द्रौपद्या उक्तिः— ३८५

२३५ १८ त्रियोक्तिभिर्द्रौपदीं परितान्दिव-
तवत्या सत्यभामया सह धी-
कृष्णेन स्वपुरं प्रति गमनम्— ३८६

(१४) धौपद्यात्रापूर्वं ३८६-४११

२३६ ३१ द्वैतवने गृहादि कृत्वा दौलादिषु
विचरन्तः पाण्डवा धने समे-
तान्येवदिविस्तपोधनान्पूजयामा-
सुः—कस्माच्चिद्ब्राह्मणात्पाण्डव-
वृत्तान्तं श्रुतवता धृतराष्ट्रेण
पाण्डवाप्रति परेदोचनम्—
तथा पाण्डवपरक्रामानुस्मरणेन
स्वपुत्राणां भाविवधनिर्घारण-
पूर्वकं तान्प्रति परिशोचनम्— ३८८

२३७ २३ धृतराष्ट्रविलापं श्रुत्वा कर्ण-
शकुनेभ्यां दुर्योधनं प्रति स्व-
यैभ्यमप्रदानेन पाण्डवानां दुःख-
जननाय द्वैतघनगमनचोदना— ३८९

२३८ २४ शकुनिकर्णावाह दुर्योधनः पितु-
राज्ञां विनैतद्व्यंजमित्युभा-
भ्यां युवाभ्यां तयोपायो विधे-
यो यथा द्वैतघनगमने धृतराष्ट्रा-
नुज्ञा भवतीति—रात्रायागत्य
कर्णो दुर्योधनं प्रति द्वैतवनेऽस्म-
द्धोषा निवसंति ते चास्मदागमनं-

अध्याय.	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम् ।
		नयेतीन्द्राक्षया भागतोऽहमे- नं ब्रह्मा नेष्यामीत्याह स्मचित्र- सेनः—मम भ्राताऽयं मुच्यता- मित्यर्जुने वदति पापोऽयं न मोचनाहं इति चित्रसेनवाक्यम्- ततो युधिष्ठिरस्मीपागतेषु स- र्वेषु युधिष्ठिरो दुर्योधनादीन् मोचयित्वा गन्धर्वान्प्रशंसन्— युधिष्ठिरानुहया गन्धर्वेषु ग- तेषु 'साहसमेधं न कार्यम् । गृहं गच्छ' इति युधिष्ठिरादिप्रस्य दु- र्योनस्य स्वपुरं प्रति प्रस्थानम्—३९८	
२४७	१६	मानी दुर्योधनस्तथावमानितः कथं स्वपुरं जगामेति जनमेजय- प्रश्ने वैशम्पायनस्योत्तरम्— मध्येमार्गं ह्यचन रमणीये देशे विश्राम्यन्तं दुर्योधनं प्रत्या- गतेन गन्धर्वकृते दुर्योधनव- न्धनमोचनेऽपरिजानता कर्णेन भ्रमात्तस्य गन्धर्वजेष्टत्वेन रू- पेण प्रशंसनम्— ३९९	
२४८	१६	दुर्योधनेन कर्णे प्रति युद्धे सा- नुजस्य स्वस्य गन्धर्ववन्धनस्य युधिष्ठिरचोदनया भीमादिभि- र्गन्धर्वाणां रणे पराजयस्य च कथनम्— ३९९	
२४९	४१	दुर्योधनेन कर्णे प्रति स्ववन्धन- धिपये चित्रसेनार्जुनसंघादप्रका- रकथनपूर्वकं युधिष्ठिरात्स्वस्य वन्धमोचनकथनम्—तथा प्रा- योपवेशने निजाध्यवसायकथन- पूर्वकं दुःशासनं प्रति राज्य- पालनविधानम्—कर्णेन दुर्यो- धनं प्रति प्रायोपवेशनाश्रिवर्तना- य सान्त्योक्तिः— ४०१	
२५०	१३	त्वद्विषयवासिभिस्त्वत्प्रजाकरूपैः पाण्डवैः कृतं मोचनं न खेदावह- मित्याश्रुतया कर्णकृतो दुर्योध- नानुरजनप्रयत्नः—बहुधा कर्णेन सान्धितेनापि दुर्योधनेन प्रा- योपवेशनाध्यवसायादपरावर्त-	

अध्यायः	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम् ४०१
		नम्—	
२५१	३०	शङ्कनिना भ्रात्रादिभिश्च बोधि- तोऽपि दुर्योधनस्तान्सर्वानना- हस्य यथाविधि प्रायोपवेशं च- कार—दुर्योधने प्रायोपविष्टेस्व- पक्षस्य दृष्टा दानवा अथर्ववेद- प्रोक्तक्रियया कृत्यां निर्माय पा- ताले दुर्योधनानयनाय तामादि दिष्टुः—दानवैरादिष्टायाः कृ- त्याया निमेवाधेन दुर्योधनं गृ- हीत्वा पातालगमनम्— ४०३	
२५२	५२	पातालवासिभिर्देत्यदानवैर्दुर्यो- धनं प्रति हेतूपन्यासपूर्वकं प्रा- योपवेशनिश्चयान्निवर्तनम्— पुनः कृत्यया दुर्योधनस्य पूर्व- स्थानं प्रत्यानयनम्—परेष्टुः कर्णादिप्राधेनया दुर्योधनेन सर्वैः सह स्वपुरं प्रत्यागमनम्— ४०४	
२५३	२९	पाण्डवेषु धने वसत्सु धार्तराष्ट्राः किमकुर्वतेति जनमेजयप्रश्ने वैश- म्पायनस्योत्तरम्—भोष्मे दुर्यो- धनभर्त्सनपूर्वकं संधिर्भवत्स्वि- त्युपदिशति दुर्योधनो विहस्य शङ्कनिना सह प्रतप्से—तमनु कर्णादयो निर्जग्मुः—भीष्मोऽ- पि स्वगृहं विवेश—भीष्मगम- नानन्तरं मन्त्रिभिर्मन्त्रयति दुर्योधनेऽहं पृथ्वीं जेष्यामीति प्रतिज्ञातवन्तं कर्णे दुर्योधनो दिग्भ्रजयार्थं प्रस्थापयामासु—४०६	
२५४	३६	दिग्भ्रजयार्थं निर्गतः कर्णाऽ- खिला दिशो जित्वा हस्तिनापु- रमाययौ—दुर्योधनेन कृतप्रशंसः कर्णो दिग्भ्रजयसंपादितं धनं गृहीत्वा धृतराष्ट्रं प्रति जगाम स चालिगनपूर्वकं तं द्यस- र्जयत्— ४०७	
२५५	२५	स्वस्यः राजसूयकरणेच्छां प्रद- शयंतं दुर्योधनं प्रति कर्णं आह- स्म योग्यस्त्वमाह्वयस्य द्विज- वरानिति—राजसूयकरणे प्रा-	

अध्यायः श्लोकाः विषयः पृष्ठम् ।
 धितो दुर्योधनपुरोधस्तामब्रवीत्
 'कृतराजस्ये युधिष्ठिरे जीवति
 त्वत्कुलेऽन्यो राजस्यो न भवि-
 ताऽतस्तुच्यं विष्णुयागं कुरु'
 इति-ततो यक्षभूमिसंस्कारार्थं
 लांगलादिकरणे शिलिन आ-
 प्रापयामास दुर्योधनः— ४०८

२५६ २७ विदुरादिषु विष्णुयागप्रवृत्तं
 दुर्योधनं धृतराष्ट्राय निवेदयत्सु
 धृतराष्ट्रादीनां संतोषः—दुर्यो-
 धने निमन्त्रणाय दूताम् प्रेषयति
 सति वःशासनः पाण्डवान्प्रति
 दूतं प्रेषयति स्म—दुःशासन-
 प्रेषितो दूतो युधिष्ठिरचार्यं भी-
 मसेनवार्क्यं च दुर्योधनाय न्य-
 वेदयत्—धृतराष्ट्राक्षया विदु-
 रेण सरुनेषु ब्राह्मणादिषु दुर्यो-
 धनोऽपि ब्राह्मणादिसत्कार-
 पूर्वकं पुरं गन्तुमियेष— ४०९

२५७ २८ त्रिभिर्जनेभ्य स्तूयमानो दु-
 र्योधनः पितरौ भोष्मादींश्चा-
 भिवन्द्य हास्तिनपुरं प्रविवेश—
 त्वामहं राजसूयेन योजयिष्या-
 मीति दुर्योधनं प्रति कर्णे वदति
 सति कदेदं भविष्यतीत्युक्तवा-
 न्दुर्योधनः—अर्जुनवधविषये नि-
 यमपूर्वकं प्रतिज्ञां कुर्वति कर्णे
 धार्तराष्ट्राः पाण्डवान्जितान्
 मन्यमानाः स्वस्वेष्वग्निं प्रवि-
 शिषुः—पाण्डवा दूतमुच्चात्कर्ण-
 प्रतिज्ञां श्रुत्वाद्दिग्भाः सन्तो
 द्वैतवनं त्यक्तुमीषुः ४१०

(१६) मृगस्वप्नाद्भवपर्व ४१०—४११

२५८ १७ द्वैतवनस्यैर्धृगैः स्वप्ने युधिष्ठिर-
 मागत्यास्माकं वंदाक्षयस्तव
 आत्तुभिः कृतोऽतस्त्वं स्थानां-
 तरं गच्छेत्युक्ते दयया युधिष्ठिरः
 काम्यकं वनं जगाम— ४११

(१६) श्रीहिद्रौहिणपर्व ४११—४१६

२५९ ३५ दुःखितं युधिष्ठिरं द्रुपुमागतो

अध्यायः श्लोकाः विषयः पृष्ठम् ।
 व्यासो दुःखिनः पौत्रान् दृष्ट्वा
 विमनाः सहगच-दुःखादेरचि-
 रस्थायित्वं तपोमाहात्म्यं च क-
 थयति व्यासे तपोदानयोः किं
 महदिनि युधिष्ठिरप्रश्नः—दाना-
 च दुष्करं तातेत्याद्युक्त्वा श्री-
 हिद्रोणदानेन मुद्रलो महत्फल-
 मापति व्यास आह— ४१२

२६० ३६ विस्तरेण मुद्रलचरितं श्रोतुं यु-
 ष्ठिरप्रश्ने व्यासकथितं मुद्रलच-
 चरितम्—मुद्रल उच्चलत्यैकेन
 पक्षेण श्रीहिद्रोणं सम्पाद्य तेन
 दशर्षीणमासौ विधाय शेषम-
 तिधिभ्यो दत्त्वा स्वयं मुञ्जानः का-
 लमतिवाहयामास-मुद्रलचित्त-
 परीक्षणाय-दुर्वाससा पट्टत्वो
 याचनेऽप्यधिकृतमनसा तेन तदा
 तदाऽश्नदानेन तत्तापणम्—तन्म-
 हिम्ना सविमानेन देवदूतेन स-
 शरीरस्वैव मुद्रलस्य स्वर्गं प्र-
 त्याह्वानम्—मुद्रलेन तं प्रति
 स्वर्गस्वरूपानिरूपणप्रार्थना— ४१३

२६१ ५१ देवदूतास्वर्गसुखस्यास्थिरतां प-
 रिजानता मुद्रलेन स्वर्गानभि-
 रोचनपूर्वकं देवदूतस्य स्वर्गं प्र-
 ति प्रेषणम्—व्यासेन युधिष्ठि-
 रं प्रति मुद्रलोपाध्यानकथनपूर्वकं
 स्वाश्रमं प्रति गमनम्— ४१५

(१७) द्रौपदीहरणपर्व ४१५—४२०

२६२ २८ कदाचन शिष्यायुतसहितेन दु-
 र्वाससा दुर्योधनपृहे प्रति गमन-
 म्—दुर्योधनेन स्वपरिचर्यासन्तुष्टं
 तं प्रति ब्राह्मणादीनां द्रौपद्याश्च
 भोजनावसाने भोजनाय पाण्ड-
 वान्प्रति गमनप्रार्थना—दुर्वास-
 सस्तस्मै तद्वरदानपूर्वकं पा-
 ण्डवान्प्रति प्रत्यानम्— ४१६

२६३ ४९ दुर्वाससा दुर्योधनप्रार्थनास-
 फलीकरणे द्रौपदीभोजनानन्तर-

अध्यायः	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम् ।	अध्यायः	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम् ।
		मागत्य पाण्डवान्प्रत्यक्षयाचनम्—ततो युधिष्ठिरानुमत्या शिष्यायुतेन सह दुर्वाससः क्वा नाय नदीं प्रति गमनम्—अत्रान्तरे द्रौपदीप्रार्थनया धीकृष्णेन समीपागमनम्—द्रौपद्या निवेदितदुर्वासोवृत्तान्तेन कृष्णेन स्वीयशुभ्रिवृत्तये द्रौपदीं प्रत्यक्षयाचनम्—तयाऽत्रस्य शेषाभावे निवेदितेऽध्रस्यार्थानामान्य्य तत्कण्ठलग्नशाकपुलाकभक्षणेन साशिष्यस्य दुर्वाससस्तृप्तिजननम्—ततो भोजनाय कृष्णनिदेशात्सहदेवेनाह्वाने 'वयं सर्वे वृषाः' इति शिष्यनिवेदितेऽम्बरीषोदन्तं स्मृत्या शिष्यैः सह लज्जितस्य दुर्वाससः पलायनम्—दुर्वाससच्छलाद्भीतान् पाण्डवान् पूर्ववृत्तकथनपूर्वकमाश्वस्य धीकृष्णस्य स्वस्थानगमनम्—	४१८			पयानि पदन्तं जयद्रथं प्रति मंत्रं, लज्जस्व, इत्यादि द्रौपदीवाक्यम्—	४२२
				२६८	२८	द्रौपद्या स्वामिभाषिणो जयद्रथस्य भर्त्सनम्—उभयोश्चत्तरप्रत्युत्तरामनन्तरं बलाद्द्रौपदीं हत्वा गच्छन्तं जयद्रथं प्रति दुर्भाषणपूर्वकं द्रौपद्यनुगमनम्—	४२४
				२६९	२८	मृगयातः परावृत्तानां मध्येमार्गं दुश्चिह्नदर्शनेन खियमानानां पाण्डवानामाश्रमाभिगमनम्—आश्रममागत्य धात्रेयिकां रुदतीं दृष्टवत्सु पाण्डवैर्विद्रसेनेन पृथ्वा धात्रेयिकया द्रौपदीवृत्तान्तकथनम्—तच्छ्रुत्या जयद्रथमनुधावतां पाण्डवानां पदातिष्वाक्रोशन्तं धीम्यं सान्त्वायेत्वा तं प्रत्याह्वानम्—	४२६
				२७०	२१	पाण्डवानागतान्दृष्टवतो जयद्रथस्य द्रौपद्या सह संवादः—	४२७
२६४	१७	पकदा पञ्चस्वपि पाण्डवेषु मृगयार्थं गतेषु सपरिजनेन सैन्धवेन मार्गवशात्तदागश्रमगमनम्—तत्र धिजने द्रौपदीदर्शनशुभितहृदा जयद्रथेन तन्सन्निधिं प्रति कोटिकास्याण्यस्य स्वानुचरस्य प्रेषणम्—	४१९	२७१	६०	युद्धप्रसङ्गे भीमादिभिः सैन्योच्छ्रदपूर्वकं कोटिकास्यादिषु हतेषु भयेन द्रौपदीत्यागपूर्वकं जयद्रथस्य पलायनम्—द्रौपद्या नकुलरथारोहणानन्तरमर्जुनयुधिष्ठिरभामद्रौपदीनामुक्तिप्रत्युक्तयोः—जयद्रथवधार्थं भीमार्जुनयोगतयोः सतो-द्रौपदीसहितस्य युधिष्ठिरस्याश्रमगमनम्—पलायमानं जयद्रथं प्रत्यर्जुनवाक्यादि—	४२९
२६५	१४	जयद्रथप्रेरणया द्रौपदीमेत्य कोटिकास्थेन तत्पितृमर्त्यकुलादिप्रश्नः—	४२०	(१८) जयद्रथाविमोक्षणपर्व ४२९-४३३			
२६६	९	कोटिकास्थं प्रति द्रौपद्या स्ववृत्तकथनम्—	४२१	२७२	८१	जयद्रथं गृहीत्वा पादप्रहारादि कुर्वन्तं भीमन्यार्जुनेन निवारणम्—दासोऽस्मोत्युक्तिमन्तरा त्वन्मुक्तिर्न भविष्यतांति भीमोक्ते तदङ्गो कुर्वन्तं जयद्रथं गृहीत्वा भीमार्जुनयोः स्वाश्रमगमनम्—युधिष्ठिरस्याजात-	
२६७	२३	जयद्रथं प्रति कोटिकास्थेन द्रौपदीवाक्ये कथिते स्वयमेव द्रौपदीमेत्य पाण्डवानां कुशलपृच्छा-द्रौपद्याऽपि कुशलप्रश्नपूर्वकं पाण्डवकुशलं कथयित्वा जयद्रथातिष्यकरणम्—द्रौपदीं कामयमानं प्रलोभनया-					

अध्यायः श्लोकाः विषयः पृष्ठम् ।

शत्रोरनुमत्या मोचितस्य जयद्र-
थस्य तपस्तोषिताच्छङ्करात्पा-
ण्डवपरामभवप्रार्थनम्—एक-
स्मिन् दिनेऽर्जुनरहितान् पा-
ण्डवांस्तं जैष्यसि इति वरं दत्त्वा
कृष्णार्जुनयोः प्रशंसादि कृत्वा
शिवस्यान्तर्धानम्— ४३३

(१९) रामोपाख्यानपर्व ४३३-४५९

२७३ १३ जनमेजयप्रश्ने दैशम्पायनस्थो-
त्तरम्—युधिष्ठिरेण मार्कण्डेयं प्र-
ति स्वसदृशान्यदुःखि पुरुष स-
त्ताप्रश्नः— ४३३

२७४ १७ मार्कण्डेयेन रामवृत्तकथने उ-
पकान्ते युधिष्ठिरप्रश्नात्पुरोधेन
मार्कण्डेयकृतं रामादिजन्मकथ-
नम्—रावणजन्मकथनमुपक्र-
म्य तत्प्रसङ्गेन कुबेरजन्मादि-
कथनम्— ४३४

२७५ ४० पुष्पोत्कथायां रावणकुम्भकर्ण-
योर्मालिभ्यां विभीषणस्य रा-
कायां खरशृणखयोर्जन्मकथ-
नम्—तपश्चरतो रावणादीन्
प्रति वरदित्तया ब्रह्मण आ-
गमनम्—रावणस्य मनुष्याति-
रिक्तेभ्योऽभयदानं कुम्भकर्ण-
स्य मित्रादानं विभीषणस्यामर-
त्वादिदानं ब्रह्मणा—पुष्पकं
हरन्तं रावणं प्रति कुबेरस्य
शापादि— ४३६

२७६ १६ रावणोपद्रुतदेवगणप्रार्थितेन ब्र-
ह्मणा आहरे रामत्वेन प्रादु-
र्भावनिवृत्तनपूर्वकं देवान् प्रति
तत्साहाय्यार्थं वानपादिभावेन
जननचोदना— ४३६

२७७ ५६ रामादिवनवासविषये युधिष्ठि-
रप्रश्ने मार्कण्डेयस्योत्तरम्—
रामस्य राज्याभिषेकार्थं दश-
रथे मन्त्रयति तच्छ्रुत्वा मंधरया
बोधितायाः कैकेय्या दशरथ-
स्य चोक्तिप्रयुक्ती—कैकेयी-

अध्यायः श्लोकाः विषयः पृष्ठम् ।

कृतरामवनवासप्रार्थनया सीता-
लक्ष्मणसहितस्य रामस्य वन-
गमनम्—कैकेयीभरतयोः संवा-
दानन्तरं रामानयनार्थं चित्रकूटं
गत्वा रामपादुके गृहीत्वा
आगतस्य भरतस्य नन्दिग्रामे रा-
ज्यकरणम्—शरमङ्गाश्रमाद्दण्ड-
कारण्यं गतेन रामेण कृतः खरा-
दिगक्षसवधः शूर्पणखाविरूप-
करणं च—रावणस्य स्वसमी-
पागतायाः शूर्पणखायाः सां-
न्वयनपूर्वकं मारीचाक्षमगमनम्—४३८

२७८ ४३ रावणस्य भिक्षुवेषधारिणो
मारीचेन मृगरूपधारिणा सह
रामाश्रमं प्रत्यागमनम्—मृगग्र-
हणाय सीताचोदनया तदनु-
धाविना रामेण राक्षसद्वया मृ-
गहननम्—त्रियमाणस्य मारी-
चस्य 'हा ! सीते !' 'हा !
लक्ष्मण !' इति रामस्वरसमा-
नस्वरश्रवणेन विषण्णायाः सी-
तायाः परुषभाषणश्रवणाद्दक्ष्म-
णेन राममार्गानुसरणम्—अत्रा-
न्तरे रावणेन संन्यासवेषेणा-
गत्य सीतापहरणम्— ४४०

२७९ ४८ सीतामादाय मच्छता रावणस्य
मध्येमार्गं निरोधकस्य जटायुः
पक्षच्छेदपूर्वकं लङ्काप्रवेशः—
मृगहननपूर्वकं प्रतिनिवृत्तेन
रामेण मध्येमार्गं संगतस्य लक्ष्म-
णस्य विजने सीतात्यजनेन
हंतुना गर्हणपूर्वकं स्वावासगमन-
म्—सीतान्वेषिणा सलक्ष्मणेन
रामेण मार्गं स्वग्राहिणः कब-
न्धस्य वधः—कबन्धवेहास्त्रिगं-
तेन गन्धर्वेण रामं प्रति पम्पातटे
सुग्रीवं प्रति गमनचोदना— ४४१

२८० ७४ रामलक्ष्मणयोः पम्पासरोगमन-
पूर्वकं क्रव्यमूकं गतयोः सतो-
स्तत्र सुप्रविण रामस्य सख्या-

अध्यायः	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम् ।	अध्यायः	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम् ।
		दि—रामप्रेरणया सुग्रीवे घा- लिना सह युद्धधमाने रामेण कृ- तो बालिवधः—लंकां गतेन रावणेनाशोकवानिकासमीपे सी- तां निवेदय तद्रक्षणार्थं यो- जितासु राक्षसीषु तां निर्भर्त्स्य तद्वाक्यं कथयितुं रावणं प्रति गतासु त्रिजटाकृतं सीतासा- न्वनम्—	४४३			वेदनं पुनः रामसमीपागमनं च—वानरे रामाशया लङ्काप्रा- कारभेदनपूर्वकं राक्षसानां दान- नराणां च मियो युद्धम्—	४५०
२८१	३१	रावणेन सीतासमीपमेव बहु- धा प्रलोभनेऽप्यविहृतमानस- या सीतया प्रत्याख्याने स्वमंदि- रं प्रति गमनम्—	४४४	२८५	१५	युद्धार्थमागतै रावणादिभिः सह रामादीनां युद्धम्—	४५०
२८२	७१	माल्यवत्पर्वते वसता रामेण शरदागमेऽपि विषयासक्त्या स्थानुपसर्पिणं सुग्रीवं प्रति त- त्समयस्मारणाय लक्ष्मणप्रेषणम्- सुग्रीवेण सह रामान्तिकमाग- तेन लक्ष्मणेन तं प्रति सीतावे- पणाय सुग्रीवकृतवानरप्रेषणनिरू- पणम्—ततो लङ्कायाः प्रतिनिवृ- त्तेन हनूमताऽङ्गुटादिभिः सह मधुचनभङ्गपूर्वकं रामाय सीता- वृत्तान्तादिनिवेदनपूर्वकं सी- तादत्तचूडामणिदानम्—	४४७	२८६	२९	विभीषणेन प्रहस्ते हते हनुम- दादीनां राक्षसैः सह युद्धप्रसङ्गे हनूमता कृतो धृष्टाक्षवधः—रा- वणः कुम्भकर्णमुत्थाप्य युद्धार्थं गन्तुं तमादिदेश—	४५१
२८३	५४	वानरसेनापतिभिः स्वसैन्यैः स- ह रामसुग्रीवोपासनम्—वान- रसेनादिभिः सह सागरतीरमु- पागतेन रामेण सेनानां सामर- तरणाय समुद्राराधनार्थं नि- यमेन दर्भसंस्तरे शयनम्—सा- गरेण रामं प्रति स्वप्ने स्वात्मद- र्शनपूर्वकं नलनामकथानरेण सेतुनिर्माणप्रेरणा—रामेण शर- णार्थिनो विभीषणस्य ल- ङ्काराज्येऽभिषेचनपूर्वकं सेतु- मार्गेण सैन्यैः सह लङ्कागमन- म्—दीप्त्येनाङ्गदं प्रति रावणस- मीपे प्रेषणम्—	४४८	२८७	२९	युद्धं कुर्वतः कुम्भकर्णस्य लक्ष्म- णकृतो वधः—	४५२
४१		अङ्गदेन रावणाय रामसंदेशनि-		२८८	२६	युद्धार्थं रावणेनाक्षस्येन्द्रजि- तो लक्ष्मणेन सह युद्धधमानस्य मायायुद्धम्—	४५३
				२८९	३३	इन्द्रजिच्छरजालबन्धेन मोहा- धिगमपूर्वकं भूमौ पतितयो रा- मलक्ष्मणयोर्विभीषणेन प्रहाना- ख्येण मोहापनोदनम्—तथा सु- ग्रीवेण महौपध्या तयोर्विशल्य- करणम्—ततो रामादीनां नेत्रेषु कुबेरदृशानीतजलमार्जनेनाती- न्द्रियवस्तुदर्शनशङ्कालुद्यः—ततः पुनरुपागतस्येन्द्रजितो लक्ष्म- णेन वधः—ततः पुत्रवधामर्षेण सीतावधोद्यतस्य रावणस्यावि- न्याख्येन वृद्धामात्येन साक्षा ततो विनिवर्तनम्—	४५५
				२९०	३३	इन्द्रजिद्धक्रोधाद्रावणेन स्वय- मेव युद्धाय रामं प्रत्यभियानम्- युद्धार्थमागतेन रावणेन प्रवर्ति- तां मायां लक्ष्मणवाक्याद्रामो- निराचकार—तदा इन्द्रेण रा- माय मातलिसनाद्यस्य निज- रथस्य प्रेषणम्—श्रीरामेण माया- योधिना रावणस्य ब्रह्माख्येण वधः—	४५६
				२९१	७०	रावणवधानन्तरं सहर्षेद्वैः पू- जितेन रामेण विभीषणाय	

अध्यायः	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्
		साविथ्या वरान्ध्वेवगार्धं तपो- वनगमनम्—	पृष्ठम् । ४६०
२९५ ३३		मनसा स्वानुगुणवरनिर्धारणपूर्- वकं घनादागतया साविथ्या नार- देन सह सम्भाषमाणस्य पितु- रन्तिकमेत्य तयोः पादाभियाद- नम्—नारदसन्निधौ पितुः पृष्ट्या तया सत्यवतः पतित्वेन मनसा वरणकथनम्—पित्रा ना- रदवचनात्तस्याल्पायुर्पुनियेदन- पूर्वकं वरान्तरवरणं प्रचोदित- याऽपि तया स्वाध्यवसायाद- नियतनम्—राज्ञाऽपि तस्या निर्वन्धनात्तदवचनाच्च तस्मा एव तस्या दानाध्यवसायः— ४६२	
२९५ २३		वैधाहिकं सञ्जीवित्याश्वपतेर्दुर्म- त्सेनाश्रमगमनान्तरमुभयोः सं- वादः—सत्यवता सह साविथ्या विवाहं कृत्वाश्वपती गते सा- वित्री धरुक्लपरिधानादिपुरः- सरमाधमे न्ययसन्— ४६३	
२९६ ३३		कदाचन नारदनिर्दिष्टे सत्यवतो मृतिदिवसे साविथ्या परशुहस्त- स्य वनं गच्छतो भर्तृनुगमनम् ४६४	
२९७ १११		साविथ्या सह वनं प्रविष्टेन सत्यवता फलाहरणपूर्वकं काष्ठविपाटनम्—तया शिरो- वेदनादूनयया काष्ठपाटनादु- परमपूर्वकं भार्योत्सङ्गे शिरो- निधानेन भूतले शयनम्— ततः सत्यवतोऽसुहरणाय समा- गतं यमं दृष्टवत्या साविथ्या सञ्जलिवन्धं तदागमनप्रयो- जनप्रश्नः—यमेन तां प्रति तत्कथनपूर्वकं पाशवन्धनेन सत्यवतस्नदीयशरीरादपकर्षण- पूर्वकं स्थलोकं प्रति प्रस्था- नम्—तमनुगच्छन्त्याः साविथ्याः मृत्युवचनसंतुष्टेन यमेन तस्यै वरदानपूर्वकं वन्धविमोचनेन स-	
२९२ १४		लङ्कादानम्—अविध्यनाम्ना रा- क्षसवृद्धेन रामसमीपं प्रति सी- ताया ध्यानयनम्—सीतां दृष्ट्वा तच्छीलशङ्कया प्रस्थाप्यतय- ति रामे सीताया भूमिपतनपू- र्वकं मूच्छतां—मूच्छितायां सी- तायां विरिदात्सु धानरेष्वन्तरि- सगतैर्ब्रह्मादिदेवैः सीतायाः सौशील्यव्यापनपूर्वकं रामं प्रति तद्गृहणप्रेरणा—रामदशरथयोः संवादानन्तरं रामेण सीताद्वी- कारः—रामं प्रति ब्रह्मादीनां वर- दानानन्तरं सीतया हनूमन्तं प्रति घरे दत्ते देवानामन्तर्धानम्—स- सैन्यः सलक्ष्मणो रामः पुष्पकमा- रुह्य निर्गतो मध्येमार्गं सीतां प्रति वनानि दर्शयन् किष्किंघा- मागत्यांगदं यौवराज्येऽभिपि- येच—रामेण सीतालक्ष्मणादिभिः सहायोभ्यां प्रति प्रस्थानम्—दौ- त्येन भरतं प्रति हनूमत्प्रेरणपूर्वकं नन्दिप्राममागतेन रामेण भर- तादिभिः सहायोभ्यां प्रत्यागम- नम्—चसिष्ठादिभिः सीतया सह राज्येऽभिविक्रानेन रामेण सुग्रीवविभीषणादीनां सब्रह्म- मानं स्वस्वपुरेणपूर्वकं सुखेन प्रजापालनम्—रामस्य दशाश्व- मेधकरणम्—” ४५८	
(२०)	४५९-४७२	मार्कण्डेयेन युधिष्ठिराभ्यासनम् ४५९	
२९३ ४१		पतिव्रताविषये युधिष्ठिरप्रश्ने मा- र्कण्डेयवृत्तः सावित्र्युपाख्यानो- पक्रमः—पुत्रार्थं तपस्यतोऽश्व- पतेः साविथ्याः सकाशान् क- न्याप्राप्तिरूपवरलामः—सावि- त्रीवरदानेन लक्ष्म्यायाः कन्या- या अभ्यपतिना कृतं सावि- त्रीति नामकरणम्—स्वयमेव पतिवरणाधिमश्वपतिप्रेरितायाः	

अध्यायः	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम् ।	अध्यायः	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम् ।
		त्यवतो विसर्जनम्—ततः पुनरुज्जीवितेन सत्यवता सावित्र्या सह पितुराधमं प्रति प्रस्थानम्—	४६९			ब्राह्मणाय सेवार्थमर्पयति स्म—पृथयाप्येकाश्रेण मनसा ब्राह्मणाराधनम्—	४७७
२९८	४४	पुत्रमन्वेप्यन्तं भार्यासहितं द्युमत्सेनं गौतमादिष्वाश्वसयत्सु सत्सु सावित्रीसहितस्य सत्यवत आश्रमागमनम्—गौतमाख्येने ऋषिणा विलंबकारणं पृष्टा सावित्री घनस्थं यमदर्शनादिकं सर्वं वृत्तान्तमाचक्ष्यौ—	४७१	३०५	२३	आराधनसंतुष्टाहुर्वाससः पृथाया देवाकर्षणमंत्रप्राप्तिः— ततो दुर्धाससः कुन्तिमोजामन्त्रणपूर्वकमन्तर्धानम्—	४७८
२९९	१७	सारथ्यदेशीयैर्द्युमत्सेनं प्रति तन्मन्त्रिणा तच्छुनिवर्हणनिवेदनपूर्वकं निजनगरं प्रत्यागमनप्राथेना—सभार्येण द्युमत्सेनेन सावित्रीरुत्यवद्भ्यां सह मुनिगणाभिवादानादिपूर्वकं स्वपुरं प्रत्यागमनम्—	४७२	३०६	२८	ब्राह्मणेऽन्तर्हिते कुन्त्या मन्त्रणाहृतस्य सूर्यस्य तथा सह संवादः—सूर्यदत्तेन दित्यचक्षुषा देवादीन् दृष्ट्वा सूर्यमनुनयतीं कुन्तीं प्रति तस्यानुनयः—	४७९
(२१) कुण्डलाहरणपर्व	४७२-४८४.			३०७	२८	चिन्ताक्रान्तया कुन्त्या सह सूर्यस्य संवादः—सूर्येण पुनः कन्त्यात्वलामरूपधरदानपूर्वकं तस्यां गर्भाधानम्—	
३००	३९	जनमेजयप्रश्नाहुरोधेन वैशम्पायनस्योत्तरम्—पाण्डवहितार्थं कर्णं प्रति कुण्डले याचित्तमुद्युक्ते शक्रे कुण्डलदाननिवेधार्थं ब्राह्मणरूपेणागतस्य सूर्यस्य कर्णं प्रत्युक्तिः—कर्णेन कस्त्वमित्युक्ते सूर्योऽहमिति ब्राह्मणेनोक्ते उभयोः संघटतोः कर्णाकृता कीर्तिप्रशंसा—	४७३	३०८	२७	कतिपयकालातिपाते कर्णस्य सहजकवचकुण्डलधारेण कुन्त्यां जननम्—कुन्त्या धान्या सह मन्त्रपूर्वकं जातमानस्य गर्भस्य मञ्जूपायां निक्षेपपूर्वकमभ्यन्तर्धां विसर्जनम्—	४८१
३०१	१८	शरीराविरोधेन कीर्तिसंपादनधिपथे सूर्यस्यांक्तिः	४७४	३०९	२५	स्नानाय भार्यया सह गङ्गां गतेनाधिरथनाम्ना सूतेन तत्रात्कृत्यमानायाः सगर्भमञ्जूपाया ग्रहणम्—मञ्जूषोद्घाटने दृष्टस्य गर्भस्य स्वपुत्रत्वेन परिकल्पनेन ताभ्यां वसुधेणेति नामकरणादिपूर्वकं प्रीत्या पोषणम्—ततः कर्णापरनासा वसुधेणेन दुर्योधनेन सत्यकरणम्—द्रोणादिभ्योऽस्त्रधिद्यासम्पन्नं कर्णं प्रति ब्राह्मणरूपेणद्रस्यागमनम्—	४८२
३०३	२९	किं तद्गुह्यामित्यादिके जनमेजयप्रश्ने वैशम्पायनस्योत्तरम्—कुन्तिभोजं प्रत्यागतस्य ब्राह्मणस्य सेवार्थं पृथां प्रति कुन्तिभोजासा—	४७६	३१०	४२	कर्णशकयोः संवादः—शक्रादेकमात्रपुरुषघातिनीं शक्तिं गृहीत्वा तस्मै कवचकुण्डलदानम्—शक्रे गते कर्णं दृष्ट्वा दुर्योधनादीनां खेदः—	४८४
३०४	२०	स्वाशामंगीकुर्वती कुन्तीं कृतिभोजी					

अध्यायः	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्	अध्यायः	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्
	(२२)	आरण्यपर्व	४८४-४९९			जीवनं वृष्वित्युक्तो युधिष्ठिरो नकुलजीवनं धर्म-नकुलजीवन- वरणेन तुष्टो यक्षः सर्वजीवन- रूपं वरं प्रादात्—	४९६
३११	२१	युधिष्ठिरादीनां काम्यकथनापु- नर्द्धतवनं प्रत्यागमनम्—तत्र कस्यचिन्मुगस्य तरुसङ्घर्षवशा- न्स्यविषाणहमेन ब्राह्मणस्वा- रणिना सह पलायनम्—ब्राह्मण- प्रार्थनयाऽऽरण्यानयनाय पाण्डवै- स्तदनुधावनम्—ततस्तैः सुदूरं स्वायकर्णपूर्वकमन्वहिते तस्मि- न् प्रात्या घटमूले सनुपवेश- नम्—	४८५	३१४	२९	मीमादीनां जीवनानंतरं को भवानिति युधिष्ठिरेण पृष्टो यक्षो धर्मोऽहमित्साह-वरं वृणीष्वेति यक्षनियुक्तेन युधिष्ठिरेण प्रार्थि- ताःस्वरान् तस्मै दत्त्वा यक्षस्यान्त- र्धानम्—पाण्डवैः स्वाध- मनागत्य धर्मदत्तमरणीसंपुङ्गं ब्राह्मणाय वितरणम्—	४९७
३१२	४५	विपासितेषु पाण्डवेषु युधिष्ठि- रनिवोगाद्गुहाप्रमादिकरुडेन न- कुलेन नातिदूरे सरो- विलोकनम्—पानीयानयनाय सरोगतेषु नकुलादिषु यक्षवच- नावम्रथा पानीयपानेन दीर्घ- मिद्वाधवणादनागतेषु युधिष्ठि- रेनापि तत्सरोऽसमीपे गमनम्	४८६	३१५	३१	स्वकर्तव्यमज्ञातवासं तपस्विनः प्रति कथयित्वा चिन्तां कुर्वन्तं युधिष्ठिरं प्रति धौम्योक्तिः—मो- मेनाभ्यासिते युधिष्ठिरे ब्राह्म- णानां पाण्डवेभ्य आशिषो द्- त्त्वा स्वान् स्वान् गृह्णातु प्रति गमनम्—अथ केनाचिन्मिषेण द्वैतवनात्क्रोशपरिमितं देदां गता- नां पाण्डवानामेकान्तेऽज्ञातवा- सार्थं मन्त्रणम्—	४९९
३१३	१३३	तत्र भूमिपतिताम्ब्रातृन् दृष्ट्वा युधिष्ठिरस्य विलापपूर्वकं तत्प- तनकारणचिन्तनम्—यस्ययुधि- ष्ठिरयोः संवादस्तयोः द्रष्टोत्तरे ष्व—प्रश्नोत्तरदानतुष्टेन यक्षेण चतुर्णां मध्ये कस्यचिदेकस्य				श्रवणमहिमा—	४९९
						भविष्यत्पूर्वसूचनपूर्वकं वनपर्वा- ममाप्तिः—	५००

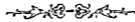
॥ समाप्तेयं वनपर्वातुक्रमणिका ॥

शुभं भवतु

ॐ

चित्राणां सूचीपत्रम् ।

- [१] पिनाकपाणिर्मंगवान्सर्वपापहरो हरः ।
 कैरातं धेपमास्वाय काञ्चनद्रुमसन्निभम् ॥
 निष्पपात महावेगो दहनो देहयानिव ।
 देव्या-सहोमया श्रीमानसमानव्रतधेप्या ॥ —यनपर्व अ० ३९ पृ. ७१.
- [२] अर्जुन उवाच ।
 एष चापि मया जन्तुर्मृगरूपं समाश्रितः ।
 राक्षसो निहतो घोरो हर्षं मामिह चागतः ॥
 किरात उवाच ।
 मयैव धन्वनिर्मुक्तैस्ताडितः पूर्वमेव हि ।
 बाणैरभिहतः देते नीतश्च यमसादनम् ॥ —यनपर्व अ० ३९ पृ. ७२.
- [३] उर्वशुवाच ।
 तव पित्राऽभ्यनुज्ञातां स्वयं च गृहमागतम् ।
 यस्मान्मां नाभिनन्देथाः कामघाणवशानुगाम् ॥
 नस्मात्त्रं नर्तकः पाथे स्त्रीमध्ये मानवर्जितः ॥
 अयुमानिति विख्यातः पण्डयञ्चिरिष्यसि । —यनपर्व अ० ४६ पृ. ८३.
 दमयन्ती तु यं हंसं समुपाघायदन्तिके ।
 स मानुषीं गिरं कृत्वा दमयन्तीमघाप्रधात् ॥ —यनपर्व अ. ५३ पृ. ९२.
- [४] तामसस्यां तद्राकारां सत्यस्तां जहृदिङ्गितैः । —यनपर्व अ. ५४ पृ. ९२.
 [५] तेनार्थं वाससदिष्टत्वा निवास्य च परंतपः ।
 [६] सुनामुत्सृज्य वैदर्भीं प्राद्रघ्नतचेतनाम् ॥ —यनपर्व अ० ६२ पृ. १०१.
 [७] स वध्यमानो गृध्रेण रामप्रियाहितेयिणा ।
 सङ्गमादाय चिच्छेद् भुजौ तस्य पताश्रिणः ॥ —यनपर्व अ. २७९ पृ. ४४०.
 [८] कृतचिन्हं तु सुप्रीयं रामो हृष्टा महाघनुः ॥
 विचकर्ष घनुः धेष्टं बालिमुद्दिश्य लक्ष्यधित् ॥ —यनपर्व अ० २८० पृ. ४४२.
 [९] प्रासासिशूलपशुमुद्ररालातधारिणीः ।
 परिवार्यासते सीतां दिवारात्रमतद्रिताः ॥
 तर्जयन्ति सदा रौद्राः परुषव्यजनस्वरराः । —यनपर्व अ. २८० पृ. ४४३.
 [१०] शयणोऽपि पुरीं गत्वा लङ्कां कामत्रलाकृतः ।
 सीतां निवेशयामास भयने नन्दनोपमे ॥
 अशोकवनिकाभ्याशो तापसाद्यमसधिमै ।
 उपवासतपःशीला तत्रास पृथुलेक्षणा ॥ —यनपर्व अ. २८० पृ. ४४३.
 [११] हनूमानुवाच ।
 सीते ! रामस्य दूतोऽहं धानरो मारुतात्मजः ।
 त्यदर्शनमभिधेसुरिह प्रातो विहायसा ॥ —यनपर्व अ० २८२ पृ. ४४६.

[१२]

सागर उवाच ।

ग्रूहि किं ते परांम्यत्र साहाय्यं पुरुपर्यभ ।

राम उवाच ।

मार्गमिच्छामि सैन्यस्य दत्तं नदनदीपते ! ॥ —घनपर्व अ. २८३ पृ. ४४८.

[१३]

रावणः शोकमोहार्तां वैदेहीं हन्तुमुचतः ॥

खड्गमादाय दुष्टात्मा जवेनाभिपपात ह ॥ —घनपर्व अ० २८९ पृ. ४५४.

[१४]

अग्रतः पादुके कृत्वा ददर्शासीनमासने ।

सङ्गतो भरतेनाथ शत्रुघ्नेन च वीर्यवान् ॥ —घनपर्व अ. २९१ पृ. ४५७.

[१५]

साविश्रुवाच ।

ग्रहचयेण शूरेण दमेन नियमेन च ।

सर्वात्मना च भक्त्या च तुष्टाऽस्मि तव पार्थिव ॥ —घनपर्व अ. २९३ पृ. ४५९.

[१६]

राजोवाच ।

पुत्रि ! प्रदानकालस्ते न च कश्चिद्भृणोति माम् ।

स्वयमन्विच्छ भर्तारं गुणैः सदृशमात्मनः ॥ —घनपर्व अ. २९३ पृ. ४६०.

[१७]

साविश्रुवाच ।

दीर्घायुत्थवाऽल्पायुः सगुणो निर्गुणोऽपि वा ।

सकृद्भृतो मया भर्ता न द्वितीयं वृणोम्यहम् ॥ —घनपर्व अ० २९४ पृ. ४६१.

[१८]

साविश्रुवाच ।

न तेऽपवर्गः सुकृताद्विनाकृतस्तथा यथाऽन्येषु धरेषु मानद् ।

परं वृणे जीवतु सत्यवानयं यथा मृता ह्येवमहं पतिं विना ॥

—घनपर्व अ० २९७ पृ. ४६७.

[१९]

साविश्रुवाच ।

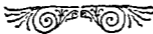
दैवतं त्वाऽभिजानामि घपूरेतध्यमानुपम् ।

कामया गृहि देवेश कस्तवं किं च चिकीर्षसि ॥ —घनपर्व अ० २९७ पृ. ४६४.

[२०]

स तामुद्धृत्य मञ्जुपामुत्सार्य जलमग्निकात् ।

यन्नैकदाटयामास सोऽपदयत् तत्र बालकम् ॥ —घनपर्व अ० ३०९ पृ. ४८१.

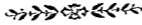

वनपर्व

३

महाभारतम् ।

वनपर्व ।

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ॥

जनमेजय उवाच ।

एवं द्यूतजिताः पार्या कोपिताश्च दुरात्मभिः ।
धार्तराष्ट्रैः सहामात्यैर्निरुह्या द्विजसत्तम ॥ १ ॥
धाविताः परुषा वाचः मृजद्विर्वैरमुत्तमम् ।
किमकुर्वत कौरव्या मम पूर्वपितामहाः ॥ २ ॥
कथं चैश्वर्यविभ्रष्टाः सहसा दुःखमेयुषः ।
वने विजह्निरे पार्याः शक्रप्रनिमतेजसः ॥ ३ ॥
के वै तानन्यवर्तन्त प्रातान्यसनमुत्तमम् ।
किमाचाराः किमाहाराः क्व च वासो महात्मनाम् ॥
कथं च द्वादशसमा वने तेषां महामुने ।
व्यतीयुर्ग्राहणश्रेष्ठ शूराणामरिधातिनाम् ॥ ५ ॥

कथं च राजपुत्री सा प्रवरा सर्वयोपिताम् ।
पतिव्रता महाभागा सततं सत्यवादिनी ॥ ६ ॥
वनवासमदुःखार्हो दारुणं प्रत्यपद्यत ।
एतदाचक्ष्व मे सर्वं विस्तरेण तपोधन ॥ ७ ॥
ध्रोतुमिच्छामि चरितं भूरिद्रविणतेजसाम् ।
कथ्यमानं त्वया विप्र परं कीर्तहलं हि मे ॥ ८ ॥
वैशंपायन उवाच ।

एवं द्यूतजिताः पार्याः कोपिताश्च दुरात्मभिः ।
धार्तराष्ट्रैः सहामात्यैर्निर्ययुर्गजसाह्यात् ॥ ९ ॥
वर्धमानपुरछारादमिनिष्कम्य पाण्डवाः ।
उदङ्मुखाः शस्त्रभृतः प्रययुः सह कृष्णया ॥ १० ॥

श्रीगणेशायनमः । यो देवो मुनिनिचयशुधा कृपावान्
यत्पूरया मुनिनिबहोपि तृप्तिमाप । तस्यैवं निजजगदन्तरात्म-
भावं श्वाकर्तुं पदमुपयाम गोपसूतो ॥ १ ॥ यजिज्ञासा
सम्पद्यते यरामुह्यैर्वैकाम्यं प्रार्थ्यते संयमाथैः । तं सेवेऽहं
सद्गुहं लक्ष्मणार्यं मन्मथप्रज्ञानिवंशावतंसम् ॥ २ ॥ प्रणम्य
नारायणतीर्थवर्यान् धीरेषामिथाथ हर्भोरपुर्यान् । कुर्मो गुरुणां
स्वदयानुसूपमारभ्यके पर्वणि भावदर्शनम् ॥ ३ ॥ तत्र पूर्व-
स्मिन् पर्वणि द्रौपदीप्रागेन भक्तेर्माहात्म्यं दर्शितं । सा च
प्रतिज्ञापालनसत्समागमनार्थाटनस्वधर्माचरणदिना सम्पद्यत
इति तत्तदाख्यायिष्वामुखेनेह प्रतिपाद्य द्रौपदीदत्तशाकलेद्या-
धानेन कृष्णे सृष्टे सनि दीर्घासिसेवाख्यानेन भगवतो जगदन्त-
रात्मत्वं दर्शितं । धर्मयुधिष्ठिसेवादेन भगवत्तत्त्वं अधिगमो-
पायसहितं च संश्लेषेणोक्तं । एवं द्यूतजिताः पार्या इत्यादिना-

मन्त्राय समुगाविशाहित्यन्तेन मन्थेन । तत्र प्रथमेध्याये सरस-
स्तंभयोगेशुण्डीयो द्वितीये शीनकयुधिष्ठिरसंवादेन काम्यधर्मनि-
न्दायोगप्रशंसा च दर्शिता एवमिति । पार्या इति छत्रिन्यायेन
मार्दीसुनयोरपि उपलक्षणं । दुरात्मभिर्दुष्टचित्तैः । सहामात्यैः
कर्णादिभिः । निरुह्या छलेन ॥ १ ॥ पूर्वः पिता परीक्षित्
तस्य पितामहाः ॥ २ ॥ एयुषः प्राप्तवन्तः ॥ ३ ॥ उत्तमं
तामम् ॥ ४ ॥ द्रविणं पराक्रमः तेजः देहचान्तिश्च ते ऽभे
पुण्ड्रेल येषां ते भूरिद्रविणतेजसः 'द्रविणं च पराक्रमे' इति
विश्वः ॥ ८ ॥ गजसाह्यात् इतिनापुरात् ॥ ९ ॥ वर्षमा-
नपुरं नाम प्रामविशेषः तदभिमुखं द्वारं तस्मात् कृष्णं ईसा
यां वर्षमाना-हिंयका-तेषां पुरं इतिनागणैर्निःसारिता
इत्यन्ये ॥ १० ॥

ब्राह्मणा ऊचुः ।

गतिर्या भयतां राजंस्तां धर्यं गन्तुमुद्यताः ।

नार्हस्यस्मान्परित्यक्तुं भक्तान्सद्धर्मदर्शिनः ॥ ५

अनुकर्मा हि मक्तेषु देयता ह्यपि कुर्वते ।

विशेषतो ब्राह्मणेषु सदाशरारवलाभिव्यु ॥ ६

युधिष्ठिर उवाच ।

ममापि परमा भक्तिर्ब्राह्मणेषु सदा द्विजाः ।

सहायविपरिभ्रंशस्त्वयं सादयतीव माम् ॥ ७

आहुरेयुरिमे येपि फलमूलभूगांस्तथा ।

त इमे शोकजैर्दुःखैर्भ्रातरौ मे विमोहिताः ॥ ८

द्रीपथा विप्रकर्षेण राज्यापहरणेन च ।

दुःखादितानिमान्हेद्रीनाहं योक्तुमिदोत्सहे ॥ ९

ब्राह्मणा ऊचुः ।

अस्मत्पोषणजा चिन्ता माभूत्से हृदि पाथियं ।

स्वयमाहृत्य चान्नानि त्वानुयास्यामहे धयम् ॥ १०

अनुष्यानेन जप्येन विद्यास्यामः शिवं तव ।

कषामिध्याभिरभ्याभिः सह रंस्यामहे धयम् ॥ ११

युधिष्ठिर उवाच ।

एषमेतन्न संदेहो रमेऽहं सततं द्विजैः ।

न्यूनभावात्तु पश्यामि प्रत्यादेशमिवात्मनः ॥ १२

कथं द्रश्यामि यः सर्वान्वयमाहृत्य भोजिनः ।

मद्भक्त्या क्लिश्यतोर्नहान्धिभपापान्धृतराष्ट्रजा-
वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्या स नृपः शोचन्निपसाद् महीतले ।

तमभ्यात्मरतो विद्वाद्भोजनको नाम वै द्विजः ॥ १४

योगे सांख्ये च कुशलो राजानमिदमप्रवृत्तः ॥ १५

शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।

दियसे दियसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ १६

न हि शानविरुद्धेषु बहुदोषेषु कर्मसु ।

धेयोवातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो मयद्विधाः ॥ १७

अष्टादां बुद्धिमाहुर्यां सर्वा धेयोभिप्रातिनीम् ।

श्रुतिस्मृतिसमायुक्तां राजन्ता त्वय्यवस्थिता ॥ १८

अर्थकृच्छ्रेषु दुर्गेषु व्यापत्सु स्वजनस्य च ।

शारीरमानसेर्दुःखैर्न सांदिग्धि भवद्विधाः ॥ १९

श्रुततां च चाभिषास्यामि जनकेन यथा पुरा ।

आत्मव्यवस्थानफरा गीताः श्लोका महात्मना ॥

मनोदेहसमुत्थाभ्यां दुःखाभ्यामर्दितं जगत् ।

तयोर्द्याससमासाभ्यां शमोपायमिमं शृणु ॥ २१

व्याधेरनिष्टसंस्पृशीच्छ्रमादिष्टविवर्जनात् ।

दुःखं चतुर्भिः शारीरं कार्णैः संस्पृथते ॥ २२

तदा तत्प्रतिकार्याद्य सततं चाधिविन्तानात् ।

आधिन्याधिप्रशमनं क्रियायोगद्वयेन तु ॥ २३

भक्त अपि मूढधेतुः किं तर्हि तैरित्यत आहुः सद्धर्मदर्शिन इति। सतो ब्रह्मणो ये धर्माः सत्यवाम-
त्प्रत्यक्षं च त्वत्त्वाद्यत्त्वदुभाविनः ॥ ५ ॥ अनुष्यानेन
इष्टचिन्तनेन । जप्येन स्वस्वयनेनेलरदृष्ट्या उपकारमुपत्ता
दृष्टद्वारापि तमाहुः कषामिरिति ॥ ११ ॥ प्रत्यादेशं चिन्ताम्
॥ १२ ॥ एवं ब्राह्मणभरणसामर्थ्याभावात्सिखं उजानं प्रति
शोकमोहनिवर्तकं पचनं शौनक आदेश्याह । इत्युक्तेति ।
अध्यात्मं आत्मानं शारीरं आधिकृत्य श्रुतं शास्त्रं अध्यात्मं
वेदान्तस्तत्र ततः ॥ १४ ॥ योगविद्यैरिति निरोधः सांख्यं
प्रकृतिपुरुषविवेकं तयोर्निष्ठातः ॥ १५ ॥ शोके स्थीयतेऽ-
नेनेति श्रुत्याया स्थानशब्दे हेतुवचनः। शोको मगस्तापःमयं
मरणत्वं श्रामः सयोर्हेतवः इष्टवियोगानिष्टसंयोगादयं तेषां
सहस्रादीनि ॥ १६ ॥ ननु धर्मं सामर्थ्याभावादेव मन शोकमये
न तु राज्यच्युतिवचनात्तत्रैतद्व्याप्यक्याह न इति । प्रकृति-
रूपो यश्चान्नादिधर्मो शानविरोधी ज्ञाने हि 'यत्र त्वत्त्व सर्व-
मात्मैवामृतत्वेन कं पश्येत्' इति द्वैतोपर्यदः श्रूयते । कर्माणि तु
द्वैतोपभोग्यानि अस्ततयोर्विरोधः प्रतिद्वे इति द्विशब्दो
योतयति । पश्यामीवचादिमाप्यत्तादौपबहुलभावात् एव प्रयो-

याती मोक्षविरोधः । तत्र न सजन्ते नात्यन्तमभिनिवेशिन
भवन्ति ॥ १७ ॥ एवं कर्मविद्यां निन्दित्वा योगनिष्ठां प्राहृद्वि-
अष्टाहमिति 'यमनिष्टमाद्यनप्राणायामप्रत्याहारधारणाभ्यान्
समाधयोऽष्टावाजानि' इति योगसूत्रोक्तानि संकल्पसंवाधादिभि
वा बन्धमापानि अर्थे आह्वानि यस्याः सा बुद्धिस्तत्त्वमस्यादि
वाच्यवशात् प्रज्ञा । यां सर्वं कृत्स्नं अत्रेयो मूलाज्ञानं तदभिधा-
तिनी श्रुतिस्मृतिभ्यां समायुक्तां रम्यकृ एदीत्या । सा त्वमि
अवस्थिताऽस्मरं धेनिधानादिति भावः ॥ १८ ॥ अर्थकृच्छ्रेषु
धनवाधेषु । आशानवसनायमावात् दुर्गेषु दुःखेषु नारीषु-
रेषु विपरीतास्त्रापत्सु ह्रीं कर्षणादिषु मनोदु रेषु च उपास्य-
तेषु ते चित्तो नावतीरन्ति । शारीरं तु दुःखं त्रिंशतिशेषा कृत्स्न
विवेकेन च नाशोयेत् धर्मया इत्यर्थः ॥ १९ ॥ आत्मव्यवस्थान-
कराः मनःस्थैर्वहेतवः ॥ २० ॥ व्याससमासाभ्यां विकृतरभ्ये-
पाभ्याम् ॥ २१ ॥ म्याभिः प्रतिद्वेः अनितं कष्टकादि । धर्मो
व्यापाम-इष्टं अत्रादि ॥ २२ ॥ प्रतिद्वेऽप्युभौ पशोपानतत्त्वात्प्या
श्रुतिभिरप्येवमनात् । आधिन्याधिप्रशमनं अधिविन्तानात् ।
आविद्विपयेऽन्यदन्तनिमग्नचिपत्सु न मनोभ्याम् व्याधिपनया
वेदना च भवतीति प्रविष्टं इदमेव क्रियायोगद्वयम् ॥ २३ ॥

अर्थजानि चिदुः प्राज्ञा दुःखान्येतानि देहिताम् ।
 अर्थस्योत्पादने चैव पालने च तथा क्षये ॥ ४३
 सहन्ति च महदुःखं प्रन्ति चैवार्थकारणात् ।
 अर्था दुःखं परित्यक्तुं पालिताश्चैव शत्रवः ॥ ४४
 दुःखेन चाधिगम्यन्ते तस्मान्नाशं न चिन्तयेत् ।
 असंतोषपरा मूढाः संतोषे यान्ति पण्डिताः ॥ ४५
 अन्तो नास्ति पिपासायाः संतोषः परमं सुखम् ।
 तस्मात्संतोषमेवेह परं पश्यन्ति पण्डिताः ॥ ४६
 अनित्यं दौघनं रूपं जीवितं रहसंचयः ।
 ऐश्वर्यं प्रियसंवासो गृध्रेक्षत्र न पण्डितः ॥ ४७
 त्यजेन संचर्यास्तस्मात्तज्ज्ञानकेशान्सहेतु च ।
 न हि संचयवान्काश्चिद्दृश्यते निरुपद्रवः ।
 अतश्च धार्मिकैः पुंमिरीहायः प्रशस्यते ॥ ४८
 धर्मार्थं यस्य वित्तेहा वरं तस्य निरीहता ।
 प्रक्षालनादि पंकस्य धेयो न स्पर्दानं नृणाम् ॥ ४९
 युधिष्ठिरैवं सर्वेषु न स्पृहां कर्तुमर्हसि ।
 धर्मेण यदि ते कार्यं विमुक्तेच्छो मयार्थतः ॥ ५०
 युधिष्ठिर उवाच ।
 नार्थोपभोगालिप्सायमित्यमर्थस्तुता मम ।
 भरणार्थं तु विप्राणां प्रसन्नाहू न लोभतः ॥ ५१
 कथं त्यस्माद्विधो ग्रहान्वतर्माना गृहाधमे ।
 भरणं पालनं चापि न कुर्यादनुयायिनाम् ॥ ५२
 सांविभागो हि भूतानां सर्वेषामेव दृश्यते ।
 तथैवापचमानेभ्यः प्रदेयं गृहमेधिना ॥ ५३
 तृणानि भूमिरुदकं चाक्रुतर्था च सन्ता ।

सतामेतानि गेहेषु नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ ५४
 देवमार्तस्य शयनं स्थितभ्रान्तस्य चासनम् ।
 वृत्तितस्य च पान्थियं क्षुधितस्य च भोजनम् ॥ ५५
 चक्षुर्दृग्धान्मनो दद्याद्वाचं दद्यात्सुभाषिताम् ।
 उत्पाय चासनं दद्यादेव धर्मः सनातनः ।
 प्रत्युत्थायाभिगमनं कुर्याद्भ्यायेन चार्चनम् ॥ ५६
 अग्निहोत्रमनडांश्च शातयोतिधिवान्धवाः ।
 पुत्रां दाराश्च भृत्रंश्च निर्वहेयुः पूजिताः ॥ ५७
 आत्मार्यं पाचयेद्वाचं न वृथा यातयेत्यशुम् ।
 न च तत्स्यमश्रीयाद्विधिवद्यत्र निर्वपेत् ॥ ५८
 श्वभ्यश्च श्वचेभ्यश्च वयोभ्यश्चावपेद्भुवि ।
 वैश्वदेवं हि नामैतत्सायं प्रातश्च दीयते ॥ ५९
 विप्रसादी भवेत्समाहित्यं चानृतभोजनः ।
 विप्रसो भुक्तशोषं तु यज्ञशोषं तथाऽमृतम् ॥ ६०
 चक्षुर्दृग्धान्मनो दद्याद्वाचं दद्याच्च सन्ताम् ।
 अनुवज्जेदुपासीत स यज्ञः पञ्चदक्षिणः ॥ ६१
 यो दद्यादपविक्लिष्टमन्नमध्वनि वर्तते ।
 श्रान्तायादृष्टपूर्वोय तस्य पुण्यफलं महत् ॥ ६२
 एवं यो वर्तते वृत्तिं वर्तमानो गृहाधमे ।
 तस्य धर्मं परं प्राहुः कथं वा विप्र मन्यसे ॥ ६३
 शौनक उवाच ।
 अहो वत महत्कष्टं विपरीतमिदं जगत् ।
 येनापश्यते सायुरसाधुस्तेन तुष्यति ॥ ६४
 शिश्रोदरकृतेऽप्राज्ञः करोति विधसं बहु ।
 मोहरागवशाकान्त इन्द्रियार्थवशानुगः ॥ ६५

उदमित् सहन्ते ॥ ४४ ॥ अर्थाः दुःखं प्रवच्छन्ति यदि
 परित्यक्तवन्ते तस्मात् नाशं अर्थार्जनादिने दुःखं न चिन्त-
 येत् ॥ ४५ ॥ पिपासायाः तृष्णायाः ॥ ४६ ॥ न गृध्रेण इच्छां
 न कुर्यात् तत्र सौवनादी ॥ ४७ ॥ संचयान् अर्थान् तज्जानु
 अर्थत्यागजानु अनाह्वार्यः यदक्षालनार्थैः ॥ ४८ ॥ न त्यजेन
 ससर्शनं सुसुषोषेन न शब्देन नैष्येत्यादिवत्समात् ॥ ४९ ॥ एवं
 सर्वेषु अर्थवत् यौवनादिषु अर्धतः धनता ॥ ५० ॥ अर्थोपभोगः
 विषयोपभोग अर्थस्तुता भवेत्तुता । अर्थः प्रकारे विषये
 वित्तकारणवस्तुषु श्रुति विधयः । आत्मोपभोगेति पाठो निर्मूल-
 ॥ ५१ ॥ भूतानामिति । देवपितृमनुष्याणामुपलक्षणं दृश्यते यम-
 महायज्ञेषु । अपचमानेभ्यः मतिथि प्रद्वाराचैव यजमानत्वामि-
 नातुमौ इति श्लोकेर्पत्यादिभ्यः ॥ ५२ ॥ तृणान्यात्तनार्थानि
 ॥ ५४ ॥ स्थितभ्रान्तस्य स्थितः ऊर्ध्वं स्थितः तस्तावितस्य
 भ्रान्तस्य च आसनं तुणमवं दद्यादतिथये इति शेष ॥ ५५ ॥

न्यायेन वर्णाश्रमनुस्येण ॥ ५६ ॥ तथा प्राद्वत्तादिभिर्मि-
 त्तिना । देशान्पितृन्सम्यक् च दद्यान्नाशं न दोषभाक् इति
 स्तुते यत् अन्नं न विवर्षेत् न दद्यात् देवपितृभूतमनुष्यम्
 इति शेषः ॥ ५८ ॥ विश्वं सर्वत्रातोयं प्रार्णजात् देवो देवता
 नास्मिन् तद् विदेदेवं स्तार्थं तद्वित्तः वैश्वदेवं नाम कर्म
 ॥ ५९ ॥ अणुशिक्षितं कार्यं भिन्ना अर्थानि वर्तते मार्ग-
 स्यात् ॥ ६३ ॥ धर्मं परं मार्गस्थ्यापरो धर्मो नास्तीति
 भावः ॥ ६३ ॥ अपश्यते निर्लज्ज इति अपवादं लभते
 ॥ ६४ ॥ अप्राज्ञ इति छेदः प्रद्वयेण अज्ञ प्राज्ञ इति वा
 शिश्रोदरकृते इति दिव्याङ्गनाभोगालिप्साया दिव्यस्वादिभो-
 गालिप्साया च विषयं देवनायुष्युच्छेषेण वामुच्छेदे बहु करोति
 मोह आरमाज्ञानं रागहृत्वे प्रथमे प्रीतिः सर्वा दृष्टा ऐश्वर्यं
 वा तै आक्रान्तः वरासिन्धुप्रभुत्वोः श्रुति विश्वः । इन्द्रियार्थाः
 वाग्द्वयस्तेषां वशं अयत्ता तदनुगः तदर्थः ॥ ६५ ॥

अध्यायः २]

द्विपते बुध्यमानोपि नरो हारिमिरिन्द्रियैः ।
 विमूढसंशो दुष्टावैरुज्जागतैरिव सारथिः ॥ ६६
 पण्डिन्द्रियाणि विपर्यं समागच्छन्ति वी यदा ।
 तदा प्रादुर्भवत्येषां पूर्वसंकल्पजं मनः ॥ ६७
 मनो यस्येन्द्रियस्थेह विपर्याम्याति सेवितुम् ।
 तस्यौत्सुक्यं संभवति प्रवृत्तिश्चोपजायते ॥ ६८
 ततः संकल्पव्रीजेन कामेन विपर्येपुमिः ।
 विद्वः पतति लोभाप्री ज्योतिर्लोमात्पतङ्गवत् ६९
 ततो विहारैराहारैर्मोहितश्च यथेप्सया ।
 महामोहे सुखे भ्रशो नात्मानमवबुध्यते ॥ ७०
 एवं पतति संसारे तासु तारिहययोगिषु ।
 अविद्याकर्मदृष्णाभिर्प्राप्त्यमाणेषु चक्रवत् ॥ ७१
 ब्रह्मादिवु तृष्णातेषु भूतेषु परियतते ।
 जले भुवि तथाकाशे जायमानः पुनः पुनः ॥ ७२
 अबुधानां गतिस्त्वेवा बुधानामपि मे शृणु ।
 ये धर्मं श्रेयसि रता विमोक्षरतयो जनाः ॥ ७३
 तदिदं धेदवचनं कुरु कर्मं त्यजेति च ।

तस्माद्दर्मानिमांसर्वात्ताभिमानात्समाचरेत् ७४
 इज्याध्ययनदानानि तपः सत्यं क्षमा दमः ।
 अलोभ इति मार्गोयं धर्मस्याष्टविधः स्मृतः ७५
 अत्र पूर्वश्चतुर्वर्गं पितृयाणपथे स्थितः ।
 कर्तव्यमिति यत्कार्यं नाभिमानात्समाचरेत् ७६
 उत्तरो देवयानस्तु सद्गिराचरितः सदा ।
 अष्टाङ्गेनैव मार्गेण विदुश्चात्मा समाचरेत् ७७
 सम्यक्संकल्पसंबन्धात्सम्पदकेन्द्रियनिग्रहात् ।
 सम्यक्प्रतविशेषाच्च सम्यक् गुरुसेवनात् ७८
 सम्यग्गाहारायोगाच्च सम्यक्प्राध्ययनागमात् ।
 सम्यक्कर्मोपसंन्यासात्सम्याकृतिनिरोधनात् ७९
 एवं कर्माणि कुर्वन्ति संसारविजिगीषवः ।
 रागद्वेषविनिर्मुक्ता पैश्वर्यं देयता गताः ॥ ८०
 रुद्राः साध्यास्तथादित्या वसवोय तथाश्विनी ।
 योगैश्वर्येण संयुक्ता धारयन्ति प्रजा इमाः ॥ ८१
 तथा स्वमपि कौन्तेय शममास्थाय पुष्कलम् ।
 तपसा सिद्धिमन्विच्छ योगसिद्धिं च मारता ८२

हारिभिः हरणशैलेः एवं कर्णाध्रमाभिमानपूर्वकं यज्ञादीन-
 सुतिष्ठतामात्मस्वरूपाज्ञानात्तत्कर्मफलतया उपस्थितेषु
 विषयेषु रागवतामिन्द्रियविपर्याप्रतित्तानां तत्र निमग्नचि-
 त्तानां परमार्थस्यात्यन्तासुरगुरुलक्षणं विमूढसंशयं भवती-
 त्युक्तम् ॥ ६६६ ॥ तदुपरादयति पठिति । दीपप्रभावत् तैजसं
 मनः नेत्रादिद्वारा तत्तद्विषयं प्रति गन्वा तदावरकमज्ञानमभि-
 भाव्य तं विषयं प्रकाशयति यदा तदर्थं विषयविदां मनः
 तत्तद्विषयज्ञानोपादानोपेक्षा लोचनारूपमननात्मकमन्तःकरणं
 प्रादुर्भवति विशेषेण पीनं भवति । तत्र पूर्वसंकल्पजं यथा-
 पूर्वसंस्कारं । हीनेभ्युपादेयवृद्धिरुत्तमदानुद्धिर्विपरीता वा
 बुद्धिर्भवति सोयं मन प्रादुर्भावः ॥ ६७ ॥ तस्मिन् अते
 नि स्वात्पदाह मनो भवेति यस्य पुंसः मनः इन्द्रियस्य
 इन्द्रियाणां विपर्याम् अज्ञादीन् सेवितुं याति उच्यते तस्य
 तद्विषयमोगार्थं औत्सुक्यं विलम्बापहत्वं भवति च ततः
 प्रवृत्तिर्जायते ॥ ६८ ॥ प्रवृत्तश्च लोभाप्री मोहामौ पतति यतः
 कामेन विषयगणैर्निहतः आतिरामानुप्रतीत्यर्थः ॥ ६९ ॥
 महामोहे अन्धे तमसि ॥ ७० ॥ अविद्या आत्माज्ञानं तत-
 परमानन्दतिरोधानाल्लानन्दप्रप्तये कर्म । ततस्तत्फलभोगे-
 ष्वतुस्तितृष्णा ॥ ७१ ॥ अबुधानां एष्टृत्थानां विषयाज्ञान-
 मेव परमो धर्म इति मन्वानाना गतिः कर्मनिष्ठाफले उक्तं ।

बुधानां तेभ्योऽन्येषां संस्थासिनायपि गतिं मे मतः ७२ ॥ धर्मो
 श्रेयसि प्रवृत्तियर्गेपि प्रसाद्य निश्चितिधर्मं प्रसास्यतः
 तस्मिन् शता. अत एव विमोक्षरतयः ॥ ७३ ॥ तदिदमिति ।
 'पूर्वज्ञेये कर्माणि जिजीविषेत् शतं समाः' इति । 'स्वज्ञेयं हि
 तज्ज्ञेयं त्यक्तः प्रत्यक्करं पदम्' इति च द्विविधा अपि धृतयः
 सन्ति तत्र येऽभिमानात्कर्मं कुर्वते ते पूर्वोक्तरीत्यान्धं तमो
 विशन्ति । ये च भूद्राः संन्यासिनस्ते ह्यकृत्या एव भवन्ति
 तत्र तु सम्यगस्य गतिरियमित्याह तस्मादिति । तथा च
 वक्ष्यति । 'एतान्यपि तु कर्माणि संतं त्यक्त्वा फलानि च कर्त-
 व्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम्' इति ॥ ७४ ॥ पितृया-
 णपथे धृमादिमार्गे आशुतिरुले कर्तव्यं अवग्यातुर्धेयं नित्या-
 मिदोन्नस्योपासनादि अभिमानात्संगतः ॥ ७६ ॥ उत्तरमानु-
 र्वर्गः सर्वं दम क्षमा अलोभश्च देवयानोऽद्विरादिमार्गोऽज्ञा-
 नचित्तल अज्ञानेन वक्षमाणसंकल्पसंबन्धाद्यष्टाश्रयता मार्गेण
 प्रकरोण यत्कर्तव्यं तदाचरेदिति पूर्वेण संबन्धः । शुद्धात्मा
 शुद्धचित्तः ॥ ७७ ॥ संकल्यो मानसं कर्म तस्य संबन्धो
 ततः अन्तस्त्रिन्दियनिग्रहाख्यः शम उक्तः । इन्द्रिय-
 निग्रहो दमः । प्रतविशेष अहिंसादीनि प्रानि तेषां विशेषः
 तावभौमत्वः । सर्वदेशे कालेषु च सर्वप्रकारेण हिंसात्याग
 इत्यर्थः ॥ ७८ ॥ आहारो हितमितमेप्याहारं तस्य योगश्च
 कर्मणां विषयत्वं त्याग तत्तत्तत्तनिरोधनात् ॥ ७९ ॥ कर्म-

पितृमात्रमयी सिद्धिः प्राप्ता कर्ममयी च ते ।
तपसा सिद्धिमन्विच्छ द्विजानां भरणाय वै ॥ ८३

सिद्धा हि यथादिच्छन्ति कुर्वन्ते तदनुग्रहात् ।
तस्मात्तपः समास्थाय कुरुष्व्यात्ममनोरथम् ॥ ८४

इति श्रीमहामारते आरण्यके पर्वणि अरण्यप० पाण्डवानां प्रव्रजने द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

वैशंपायन उवाच ।

शान्तफेनैवमुक्तस्तु कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
पुरोहितमुपागम्य ब्राह्मण्येवमधीदिदं ॥ १
प्रस्थितं मानुयान्तांमे ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
न चास्मि पोषणे शक्तो बहुदुःखसमन्वितः ॥ २
परित्यक्तं न शक्तोस्मि दानशक्तिश्च नास्ति मे ।
कथमत्र मया कार्यं तद्ब्रूहि भगवन्मम ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

मुहूर्तामिव स ध्यात्वा धर्मेणान्विष्य तां गतिं ।
युधिष्ठिरमुवाचेदं धीम्यो धर्मभृतां वरः ॥ ४
धीम्य उवाच ।

पुत्रा सृष्टानि भूतानि पीडयन्ते श्रुधया भृशम् ।
ततोनुकम्पया तेषां सविता स्वपिता यथा ॥ ५
गत्योत्तरायणं तेजो रसातुद्धृत्य रदिमभिः ।
दक्षिणायनमावृत्तो महीं निविशते रविः ॥ ६
श्वेतमूते तत स्तस्मिन्नोपधारेपोधोपतिः ।
दिवस्तेजः समुद्धृत्य जनयामास धारिणा ॥ ७

निपिकश्चन्द्रतेजोभिः स्वयोनौ निर्गते रविः
ओषध्यः पद्भूसा मेध्यास्तद्वर्षं प्राणिनां भुवि ॥ ८
पयं मानुमयं ह्यन्नं मूतानां प्राणधारणम् ।
पितैप सूर्यभूतानां तस्मात्तं शरणं व्रज ॥ ९
राजानो हि महात्मानो योनिकर्मविशोधिताः ।
उद्धरन्ति प्रजाः सर्वास्तप आस्थाय पुष्कलम् ॥ १०
मीमेन कार्त्तवीर्येण वैन्ध्येन नदुषेण च ।
तपोयोगसमाधिस्थैरुद्धृता ह्यापदः प्रजाः ॥ ११
तथा त्वमपि धर्मात्मन्कर्मणा च विशोधितः ।
तप आस्थाय धर्मेण द्विजातीन्मर भारत ॥ १२
जनमेजय उवाच ।

कथं कुरूणामुपमः स तु राजा युधिष्ठिरः ।
विप्रार्थ्यमाराधितवान्मूर्यमद्भुतदर्शनम् ॥ १३
वैशंपायन उवाच ।
शृणुष्व्यावहितो राजन्शुचिर्मूढा समाहितः ।
समं च कुरु राजेन्द्र संप्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ १४
धीम्येन तु यथापूर्वं पाठ्याय सुग्रहात्मने ।
नामाष्टतमाख्यातं तच्छृणुष्व महामते ॥ १५

मयी यत्तुद्वादिर्कर्मरूपताधनप्रधानासिद्धिः । पितृमात्रमयी
'शौ.पिता पृथिवी माता' इति श्रुतेः । परलोकद्वलोकफलप्रधाना
मा सा त्वया प्रातेव । चकार एव शब्दार्थः । तपसा देवताप्या-
नजवादिना या सिद्धिस्ताम् ॥ ८३ ॥ अनुग्रहात्तपस इति शेषः
॥ ८४ ॥ इत्यारण्यके प० अ० भा० द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

धीनकेनेति ॥ १ ॥ धर्मेण योगमयेन न तु बर्म्णा
॥ ४ ॥ सूर्याराधनं विवक्षुः सूर्यस्य सार्वार्थ्यं तावदाह
श्वेतनारथं । सविता प्रसविता उत्सादक परमारमेत्यर्थः ॥ ५ ॥
तेजोस्ताम् जलानि उद्धृत्य आदाय मही निविशते स्वोष्मणा-

मही वासयति ॥ ६ ॥ ओषधोपतिश्चन्द्रः दिवस्तेजः
अन्तरिक्षगतं मेधाकारेण परिणतं तेजः उद्धृत्य मेघानुद्गाम्ये-
त्यर्थः जनयामास तदुत्थेन धारिणा ओषधीः ॥ ७ ॥
स्वयोनौ ब्रीजे निर्गते अङ्गुरादिरूपेण निष्पन्नं सति रविरेव
ओषधीरूपो भवति । तद्वै ताम्य ओषधीभ्योऽन्नं अर्चनार्थं
धान्यं तस्य पुनर्जलोष्मयोगाद्दङ्गुरादेकमेण धान्ययोनिरिति
रविरेवाऽन्नं लक्षयोनित्वात् । अन्त्ये तु यदा दृशे चन्द्रे स्वयोनौ
सूर्य एकता गच्छति तदा चन्द्रतेजोभिरनुग्रहप्रसवैर्निष्पन्नो
भवति ततश्चन्द्ररूपेण बहिर्निर्गत्य ओषधाराप्यायति तेनार्थं
भवतीत्याहुः ॥ ८ ॥ तपोयोगं व्रतस्वीवारः तत्पूर्वकं समा-
धिस्थानं तत्तथैः तच्छिष्टैः धर्मेण प्यानेन ॥ १२ ॥

धौम्य उवाच ।

सूर्योयमा भगस्त्वष्टा पूषाकः सविता रविः ।
 गभास्तिमानजः कालो मृत्युर्धाता प्रमाकरः ॥ १६
 पृथिव्यापश्च तेजश्च खं वायुश्च परायणम् ।
 सोमो बृहस्पतिः शुक्रो बुधोद्धारक एव च ॥ १७
 इन्द्रो विवस्वान्दीक्षांशुः शुचिः शौरिः शनैश्चरः ।
 ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च स्कन्दो वै वरुणो यमः ॥ १८
 वैद्युतो जाडरश्चाग्निरैघ्ननस्तेजसां पतिः ।
 धर्मध्वजो वेदकर्ता वेदाङ्गो वेदघाहनः ॥ १९
 कृतं भेता द्वापरश्च कलिः सर्वमलाश्रयः ।
 कला काष्ठा मुहूर्ताश्च क्षया यामस्तथा क्षणः ॥ २०
 संवत्सरकरोऽथत्यः कालचक्रो विमाघसुः ।
 पुरुषः शाश्वतो योगी द्यक्ताव्यक्तः सनातनः २१
 कालाध्यक्षः प्रजाध्यक्षो विश्वकर्मा तमोनुदः ।
 वरुणः सागरांशश्च जीपूतो जीवनोरिहा ॥ २२
 भूताश्रयो भूतपतिः सर्वलोकनमस्कृतः ।
 ऋषा संघर्तको वह्निः सर्वस्यादिरलोलुपः ॥ २३
 अनन्तः कपिलो भानुः कामदः सर्वतोमुखः ।
 जयो विशालो वरदः सर्वघातुनिपेक्षिता ॥ २४
 मनः सुपर्णो भूतादिः शीघ्रगः प्राणधारकः ।

सूर्योयमेति । अत्र सूर्योपाधिकं ब्रह्म सर्वकर्तृत्वसर्वशक्त-
 सर्वात्मत्वादिभिर्धर्मैस्त्वृते तस्य सूर्यस्यै आलोकमिति
 सूर्यः १ अयमा गतिमत्वात् २ भगः सर्वेश्वरसंपत्त्वात् ३ त्वष्टा
 विश्वशिल्पकरत्वात् ४ पूषा पोषकः ५ अर्कः अर्चनीयः
 ६ सविता जगत्प्रभवत्वात् ७ रविः वेदत्रयीसन्दमयः ८
 गभास्तिमान् सहस्रविराण ९ अजोऽनादि १० काल
 शुद्धादिः तत्पर्यन्तत्वात् ११ मृत्युः प्राणहर्ता १२ धाता
 जगत्कर्ता १३ प्रमाकरः दीप्तिकरः १४ १५ पृथिवीत्या-
 दिनामभिः सार्वोत्स्यस्यैव प्रथमः । परायणं मूलकारणम् २०
 ११ १७ १८ शुचिरग्निः २९ शौरिः कृष्णः ३० ११ ८ १०
 तेजसां पतिः सूर्यः ४१ धर्मध्वजो धर्मप्रधानः ४२ १ ४३
 वेदाङ्गः वेदशरीरः प्रयोमत्वात् ४४ ४५ ॥ १९ ॥ ४८
 कलिः सर्वमलाश्रय इत्येकं नाम ४९ ॥ २० ॥ अश्वत्य-
 संनारवृक्षः स एव संवत्सरः न तु पृथक् पदार्थं कालो नाम
 कश्चिदस्ति कालोपाधिभूतं द्रव्यमेव स्वस्य अतीतानागतदि-
 श्यवहारदेतुर्नवतीति भावः ५६ कालचक्रः कालप्रवर्तको
 यो विमाघसु स इत्येकं नाम ५७ पुष्यं पूषं कर्मोन्द्रयण-
 यकजानिन्द्रियपलकमनआदिवतुष्टयप्राणादिपञ्चभूतपञ्चका-
 मकर्मोविद्याख्यासु वसतीति पुरुषः जीवरूपः ५८ स एव
 शाश्वत आद्यन्तशून्यः ५९ योगी कर्मज्ञानाधिकारि ६०

धन्वन्तरिर्धूमकेतुरादिदेवोऽदितेः सुतः ॥ २५
 द्वादशात्मारविन्द्वाक्षः पिता माता पितामहः ।
 स्वर्गद्वारं प्रजाद्वारं मोक्षद्वारं त्रिविष्टपम् ॥ २६
 देहकर्ता प्रशान्तात्मा विश्वात्मा विश्वतोमुखः ।
 चराचरात्मा सूश्मात्मा मैत्रेयः करुणान्वितः २७
 पतङ्गैर्कीर्तनीयस्य सूर्यस्यामिततेजसः ।
 तामापृशतकं चेदं प्रोक्तमेतत्स्वयंमुखा ॥ २८
 सुरगणपितृयक्षसेवितं
 ह्यसुरनिशाचरासिद्धचन्द्रितम् ।
 वरकनकहुताशनप्रमं
 प्रणिपतितोऽस्मि हिताय भास्करम् ॥ २९
 सूर्योदये यः सुसमाहितः पटे-
 त्सपुत्रदाराधनरत्नसंचयान् ।
 लभेत जातिस्मरतां नरः सदा
 धृतिं च मेधां च स विन्दते पुमान् ॥ ३०
 इमं स्तवं देववरस्य यो नरः
 प्रकीर्तयेच्चुचि सुमनाः समाहितः ।
 विमुच्यते शोकदवाग्निसागरा
 ह्यमेत कामान्ननसा यथोप्सितान् ॥ ३१

अथान्यकः कार्यकारणात्मा ६१ सनातनो निरुपाधिः ६२
 ॥ २९ ॥ ६५ तमोनुद अज्ञानहन्ता मोक्षद इत्यर्थः ६६
 अंशः अंशयति विभाजयति कर्मफलानीत्यंशः ६९ । ७०
 जीवनं जलत्रजीवनहेतुः ७१ ७२ २१ २२ ॥ संवर्तकः प्रलयका-
 लिको वह्निरित्येकम् ७७ ॥ २३ ॥ सर्वेषां धातूनां स्वगादीनां
 देहगतानां निरोधिता सेचक आप्यायकः ८८ ॥ २४ ॥ मनो-
 रूपिषुर्गण इत्येकं ८९ भूतादिरहंकारः ९० आदिदेवोऽदितेः
 सुत इत्येकं नाम विष्णुरित्यर्थः ९५ ॥ २५ ॥ पितामाहा
 पितामहः द्यावापृथिव्योः पिता द्विष्यगर्भसत्त्वापि पिते-
 त्यर्थः ९८ स्वर्गद्वारं ब्रह्मलोकप्रतिद्वारं सूर्यद्वारेण ते विरजाः
 प्रयान्ति इति ध्रुवे तदेव प्रजाद्वारं अत्रैवा प्रास्ताहुति सम्यगा-
 दित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते शुद्धैश्वर्यं ततः प्रजाः इति
 क्रमेण इहपरलोकप्रापक इत्यर्थः ९९ मोक्षद्वारं नमस्तुक्तिर्या-
 नभूतं त्रिविष्टपं स्वर्गभूमिरित्येकम् १०० ॥ २६ ॥ मैत्रेयः
 मित्रेषु सर्वभूताभयदेशेऽपि साधुमैत्रेयः १०७ करुणान्वित
 इति पतिततात्प्रादीनामापि प्रातेत्यर्थः १०८ ॥ २७ ॥
 शुचिधात्री सुमनाधेति कर्मधारयः । शोक एव दवाग्निर्मिन्
 तस्मात्सागच्छत् सागरवदपारात्सारात् ॥ ३१ ॥

वैशंपायन उवाच ।

पवमुक्तस्तु धौम्येन तत्कालसदृशं वचः ।
विप्रत्यागसमाधिस्थः संयतात्मा दृढव्रतः ॥ ३२
धर्मराजो विभ्रुद्धात्मा तप आतिष्ठदुत्तमम् ।
पुष्पोपहारैर्वलिभिरर्चयित्वा दिवाकरम् ॥ ३३
सोवगाह्य जलं राजा देवस्याभिमुखोभवत् ।
योगमासाय धर्मात्मा वायुमक्षो जितेन्द्रियः ३४
गाङ्गेयं वार्युपस्पृश्य प्राणायामेन तस्थियान् ।
शुचिः प्रयतवाभूत्वा स्तोत्रमारुण्यवांसततः ॥३५

युधिष्ठिर उवाच ।

त्वं मानो जगतश्चक्षुस्त्वमात्मा सर्वदेहिनाम् ।
त्वं योनिः सर्वभूतानां त्वमाचारः क्रियावताम् ३६
त्वं गतिः सर्वसाङ्गणानां योगिनां त्वं परायणम् ।
अनावृतार्गलद्वारं त्वं गतिस्त्वं मुमुक्षताम् ॥ ३७
त्वया संघार्यते लोकस्त्वया लोकः प्रकाशयते ।
त्वया पथित्रीक्रियते निर्व्याजं पाल्यते त्वया ३८
त्वामुपस्थाय काले तु प्राणना वेदपारणाः ।
स्वशाखाविहितैर्मन्त्रैरर्चन्त्युपिगणार्चितम् ॥ ३९
तव दिश्वं रथं यान्तमनुयान्ति घराथिनः ।
सिद्धचारुणगन्धर्वा यक्षगुह्यरूपप्रणाः ॥ ४०
त्रयास्त्रिंशच्च वै देवास्तथा वैमानिका गणाः ।
सोपेन्द्राः समहेन्द्राश्च त्वामिष्टा सिद्धिमागताः
उपयान्त्यर्चयित्वा तु त्वां वै प्रातमनोरथाः ।
दिव्यमन्द्रामालामिस्तूर्णं विद्याधरोत्तमाः ॥ ४२
गुहाः पितृगणाः सप्त वै दिव्या ये च मानुषाः ।
ते पूजयित्वा त्वामेव गच्छन्त्याशु प्रधानताम् ४३

यस्यो महतो रुद्रा ये च साध्या मरीचिपाः ।
यालखिल्यादयः सिद्धाः श्रेष्ठ्यं प्राणिनां गताः
सब्रह्मकेषु लोकेषु सतस्त्वपखिलेषु च ।
न तद्भूतमहं मन्ये यदकां दतिरिच्यते ॥ ४५
सन्ति चान्यानि सत्यानि धीर्धवन्ति महान्ति च ।
न तु तेषां तथा दीप्तिः प्रभायो वा यथा तव ॥ ४६
ज्योतींषि त्वयि सर्वाणि त्वं सर्वज्योतिषां पतिः ।
त्वयि सत्यं च सत्त्वं च सर्वं भावाश्च सात्विकाः
त्वत्तेजसा कृतं चक्रं सुनाभं विश्वकर्मणा ।
देवारीणां मद्रो येन नाशीतः शार्ङ्गधन्वना ॥ ४८
त्वामाद्यांशुभिस्तेजो निदाघे सर्वदेहिनाम् ।
सर्वोपधिरसानां च पुनर्धर्षासु मुञ्चसि ॥ ४९
तपस्यन्वे दहन्यन्वे गर्जन्यन्वे तथा घनाः ।
विद्योतन्ते प्रवर्षितं तव प्रावृषि रदमयः ॥ ५०
न तथा सुपयत्यग्निं प्राधारा न कम्बलाः ।
शीतवातादितं लाक यथा तव मरीचपः ॥ ५१
त्रयोदशश्रीपथतो गोभिर्मोसयसे महीम् ।
त्रयाणामपि लोकानां हितायैकः प्रवर्तसे ॥ ५२
तव यद्युद्यो न स्यादग्न्धं जगदिदं भवेत् ।
न च धर्मार्थकामेषु प्रवर्तेन्मर्तापिणः ॥ ५३
आधानपशुबन्धेष्टिमन्त्रयज्ञतपःक्रियाः ।
त्यत्प्रसादादप्याप्यन्ते ब्रह्मक्षत्रविशां गणीः ५४
यद्दहर्ग्रहणः प्रोक्तं सहस्रयुगसंमितम् ।
तस्य त्वमादिरन्तश्च कालज्ञैः परिकीर्तितः ॥ ५५
मनूनां मनुष्याणां जगतोऽमानयस्य च ।
मन्यन्तराणां सर्वयामीभ्यराणां त्यमीभ्यरः ॥ ५६

विप्रत्यागममाधित्यः विप्रेभ्यस्त्यागः त्यज्यमानमर्थं तदर्थं
समाधिस्थः नियमस्थः । यूपदार्वादिक्व प्रकृतिविकाराभावेपि
चतुर्षामिमासः । अश्वघासादिवत्पटीघमाशो वा । संयतारमा
नियमितचित्तः ॥ ३२ ॥ तपः सूर्याश्रयतनामजपारुण्यम्
॥ ३३ ॥ योगं जितैकाग्र्यं आस्थाय कृत्वा ॥ ३४ ॥
प्राणानां आसमन्तात् यमनं निप्रहस्तेन प्राणायामेन ।
आरुण्यशान्ततः जगन्नन्तरम् ॥ ३५ ॥ चतुः चतुरादिवर्त-
करवात् बाहुरूपेण च चतुर्गुणाहृदवात् । जत
एव सर्वदेहिनामात्मा योनिः उत्थासित्मस्थानं भूतानां
विद्यदादीनां आचारः आसमन्ताचारयतीत्याचारोन्तर्गामी
॥ ३६ ॥ सांख्यानो ज्ञाननिष्ठानां योगिनां चित्त-
निवेशकानां अनावृतार्गलद्वारं त्वं अपुणोर्तात्वात्पातं क्वाटे
कर्त्तारि च्छ् अर्षलाकपाटविष्टम्भं तिर्यङ्गाष्टं सद्युमयर्दिनं
मुक्तिद्वारं त्वं मुमुक्षतां गतिश्च त्वमेव प्राप्यं पदमपि

त्वमेवेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ निर्माजं राजवन्त्रयुपकारासाध्यं
मिषं विना केवलं हृष्येवेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ प्रवृत्तित्वा 'अथ
वचन एकादशद्वारा द्वादशदिवसा प्रजापतिश्च वरुद्वारश्च' इति
श्रुतिप्रसिद्धाः स्यात्तदन्त्यानि विधेदेवादीनि समुदायेदेवतानि
सिद्धिं ज्ञानम् ॥ ४१ ॥ उपयान्ति स्वामिभ त्वा अर्चयित्वा
तु प्रातमनोरथा भवन्ति ॥ ४२ ॥ सत्तार्यमाग्निभारतद्वयः
प्रधानतां जगत्कारणताम् ॥ ४३ ॥ अन्त्य सर्वैस्त्वमाह
सब्रह्मकेषु लोकेषु । न मन्ये नास्तीति मन्ये सर्वस्वेकात्म्याम्
॥ ४५ ॥ सत्यं सत् पृथिव्येनेत्राणि । सत्यं वावाकाशो
तदात्मकं सत्यं । सत्त्वं बुद्धिसत्त्वं गावित्वा भावाः धर्मो
ज्ञानं विराग ऐश्वर्यमित्याद्याः ॥ ४७ ॥ सुनाभं मुद्रांनम्
॥ ४८ ॥ प्राधाराः वज्रविशेषाः ॥ ५१ ॥ त्रयोदशश्रीपथं
मुद्रांनयान्तर्गतयोगीनाम् योनिः रदिमनि ॥ ५२ ॥
अमानयसेति ऐः अमानयोऽर्षिणादिमार्गेण गन्त्य ब्रह्म-
त्येकप्रापः पुरः ॥ ५६ ॥

भुक्तयत्सु च विभेषु भोजयित्वानुजानपि ।
शेषं विघससंशं तु पश्चाद्भुङ्क्ते युधिष्ठिरः ॥ ८३
युधिष्ठिरं भोजयित्वा शेषमश्नाति पार्यती ।
द्रौपद्यां भुज्यमानायां तदन्नं क्षयमेति च ।
बधं दिवाकरात्प्राप्य दिवाकरसमप्रभः ॥ ८४

इति श्रीमहाभा० अरण्यकेप० अरण्यपर्वणि काम्यकवनप्रवेशे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

४

वैशंपायन उवाच ।
वनं प्रविशेप्यथ पाण्डवेषु
प्रज्ञाचक्षुस्तप्यमानोभिव्रजेयः ।
धर्मात्मानं विदुरमगाधशुद्धिं
सुखासीनो वाक्यमुवाच राजा ॥ १
धृतराष्ट्र उवाच ।
प्रज्ञा च ते मार्गवस्येय शुद्धा
धर्मं च त्वं परमं वेत्स्य सुमम ।
समश्च त्वं संमतः कौरवाणां
पथं सैषां मम सैव प्रवीहि ॥ २
यद्यं गते विदुर यद्यथ कार्यं
पौराक्ष मे कथमस्मान्भजेरन् ।
ते चाप्यस्मान्शोद्धरेयुः समूला-
स्तस्यं शूयाः साधु कार्याणि वेत्सि ॥ ३
विदुर उवाच ।
त्रिचर्गायं धर्ममूलो नरेन्द्र
राज्यं चेदं धर्ममूलं वदन्ति ।

कामान्मनोभिलषितान्ब्राह्मणेभ्योऽवदात्प्रभुः ।
पुरोहितपुरोगाश्च तियिनक्षत्रपर्वसु ।
यज्ञियार्थाः प्रवर्तन्ते विधिमन्त्रप्रमाणतः ॥ ८५
ततः कृतस्वत्त्ययना धौम्येन सह पाण्डवाः ।
द्विजसहैः परिवृताः प्रययुः कान्यकं धनम् ॥ ८६

धर्मं राजन्यवर्तमानः स्वशक्त्या
पुत्रान्सर्वान्पाहि पाण्डोः सुतांश्च ॥ ४
स वै धर्मो विप्रलम्बः सभायां
पापात्मभिः सौवलेयप्रधानैः ।
बाह्य कुन्तीसुतमक्षवत्स्यं
पराजेषोस्तस्यसन्धं सुतरते ॥ ५
एतस्य ते दुष्प्रणीतस्य राज-
श्छेपस्याहं परिपश्याम्युपायम् ।
यथा पुत्रस्तथ कौरव्य पापा-
स्तुको लोके प्रतितिष्ठेत् साधु ॥ ६
तद्वै सर्वं पाण्डुपुत्रा लभन्तां
यत्तद्राजत्रभिर्युष्टं त्वयासीत् ।
एष धर्मः परमो यत्स्वकेन
राजा तुष्येन्न परस्वेषु गृह्येत् ॥ ७
यशो न नश्येद्भातिमेदक्ष न स्या-
द्धर्मो न स्यान्नैव चैवं कृते त्वाम् ।
एतत्कार्यं तव सर्वप्रधानं
तेषां तुष्टिः शकुनेश्चावमानः ॥ ८

पार्यती पृथतः द्रुपदपितुः गोत्रापत्यम् ॥ ८५ ॥
यज्ञियार्थाः यज्ञार्हाणि वस्तूनि आज्यपशुपुरोडाशायादादिनि ।
प्रवर्तन्ते निःसरन्ति । विधिमन्त्रप्रमाणतः विधिर्वसन्ते
वचन्ते ज्योतिषा यजेतेत्यादिरक्षातज्ञानरूप- मन्थ अनुष्ठेयार्थ-
स्मारकः श्वेतैत्यादिः ताविव प्रमाणे ताभ्यामित्यर्थः ॥ ८५ ॥
इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावरूपे काम्यरप्रवेशे
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

४

ननु एवं कर्मप्रतिष्ठापयत्या योगप्रतिष्ठेः प्राबल्यं
वेत् किमिति सर्वेपि तां नादियन्त इत्यादिपथ मूढाः एत-
द्भारकण्ठेष्वेषु हिलोपदेशारं द्विषन्ति किमुत्तरद्वारवैवि-

त्याह वनं प्रविशेप्यित्यप्यायेन । आम्बिवेय इति पूर्वस्वरूपम्
॥ १ ॥ सुमो धर्मो शनं तद्वत्पादेव त्वं कौरवाणां पाण्ड-
वघातंराश्राणां सम पशुपतश्चतः । एषां पाण्डवानां मम
च सपुत्रस्येति शेषः ॥ २ ॥ एवं गते एवं पाण्डवप्रमाजना-
पुत्ररूपे संकटे गते प्राप्ते सति । उद्धरेयु उन्मुहयेयुः ॥ ३ ॥
स इति । य उच्छर्विष- स एव धर्मो युधिष्ठिररूपो विप्रलम्बः
वधितः अश्वरथां वृत्तीर्हायां कत्या संघा प्रतिश मस्य सत्म्
॥ ५ ॥ दुष्प्रणीतस्य दुधामभि कृतस्य शेषस्य पाण्डवमा-
नहानिलक्षणस्य वधस्य उपायं शेषप्रशान्तिप्रकारम् ॥ ६ ॥
अभियुष्टं दत्तं स्वयेन धमेनेति शेषः ॥ ७ ॥ एवं कृते सति
त्वां धर्मो न स्यादिति भव किं तु स्यादेव । स्यादित्यस्यै
मजेदित्यर्थः ॥ ८ ॥

<p>पयं शेषं यदि पुत्रेषु ते स्या- देतद्वाजंस्वरमाणः कुवन्थ । तथैतद्देवं न करोषि राजन् भुयं करुणां भविता विनाशः ॥ ९</p> <p>न हि क्रुद्धो भीमसेनोऽनुनो वा शेषं कुर्याच्छात्रघाणामनीके । येषां योद्धा सत्यसाची कृतास्त्रो धनुर्वेषां गाण्डिवं लोकसारम् ॥ १०</p> <p>येषां भीमो बाहुशाली च योद्धा तेषां लोके किं नु नामाव्यमस्ति । उक्तं पूर्वं जातमथे स्तुते ते मया यत्ने हितमसीत्तदानीम् ॥ ११</p> <p>पुत्रं त्यजेममहितं कुलस्य हितं परं न च तत्त्वं चकथं । इदं च राजाहितमुक्तं न चेत्य- मेवं कर्ता परितप्तासि पथ्यान् ॥ १२</p> <p>यद्येनद्देवमनुमन्ता सुतस्ते स्त्रीयमाणः पाण्डवैरेकराज्वर । तापो न ते भविता प्रीतियोग- ध्र चेद्विशृङ्खीष्य स्तनं सुपापम् ॥ १३</p> <p>दुर्योधनं त्यहितं ये निरुन्ध पाण्डोः पुत्रं तद्वृकप्याधिपत्ये । अज्ञातशत्रुर्हि विमुक्तपागो धर्मणेमां प्रथिवीं शास्तु राजन् ॥ १४</p> <p>ततो राजन्यार्थिनाः सर्वं यथ वीदया हपास्मात्पतिष्ठन्तु सद्यः । दुर्योधनः शत्रुनिः सतपुत्रः भीत्या राजन्याण्डुपुत्रा मज्जन्तु ॥ १५</p>	<p>दुःशासनो याचतु भीमसेनं संमामभ्ये व्रुपदस्वात्मजां च । युधिष्ठिरं त्वं परितान्वयस्व राज्ये चैनं त्वापयस्याभिपूज्य ॥ १६</p> <p>त्यपा पृष्टः किमहमन्यद्देव- भेतनृत्वा कृतदृष्टयोसि राजन् ॥ १७</p> <p>धृतराष्ट्र उवाच । एतद्वाक्यं विदुर यत्ने समाया- मिह प्रोक्तं पाण्डवाग्र्याथ मां च । हितं तेषामहितं मामकाना- भेतत्सर्वं मम भावीति चेतः ॥ १८</p> <p>इदं त्विदानीं यत पय निश्चितं तेषामर्थं पाण्डवानां यदाप्य । तेनाद्य मध्ये तासि हितो ममेति कथं हि पुत्रं पाण्डवाप्यं त्यजेयम् ॥ १९</p> <p>असंशयं तेषि मर्मैश्च पुत्रा दुर्योधनस्तु मम देहात्सतः । स्थं ये देहं परदेहोऽस्यजेति को न प्रयात्समतामन्यवेद्य ॥ २०</p> <p>स मां जित्वां विदुर सर्वं प्रथीषि मानं च तेहमधिकं धारयामि । यथेच्छकं गच्छ वा तिष्ठ वा त्वं सुस्तान्वयमानाव्यमनीं त्वीं जहाति ॥ २१</p> <p>धैशंशयन उवाच । एतावदुक्त्या धृतराष्ट्रोन्वय- दन्तर्षेण महमोत्थाय राजन् । नेदमस्तीत्यथ विदुते नापमाणः संमद्रथवथ पाथो वदुधुः ॥ २२</p>
--	--

इति धीमहारेते आरण्ये० पर्वणि० अरण्यप० विदुरवाक्यप्रत्याख्यानं चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

वैशंपायन उवाच ।

पाण्डवास्तु वने वासमुद्दिश्य भरतर्षभाः ।
 प्रययुर्जाह्ववीकूलात्कुरुक्षेत्रं सहानुगाः ॥ १
 सरस्वतीद्वयद्वयं यमुनां च निषेव्य ते ।
 ययुर्धनेनैव वनं सततं पश्चिमां दिशम् ॥ २
 ततः सरस्वतीकूले समेषु मरुधन्वसु ।
 काम्यकं नाम ददृशुर्वनं मुनिजनप्रियम् ॥ ३
 तत्र ते न्यवसन्वीरा वने बहुमृगछिजे ।
 अन्यास्यमाना मुनिभिः सान्द्र्यमानाश्च भारत ४
 विदुरस्त्वथ पाण्डूनां सदा दर्शनलालसः ।
 जगामैकरथेनैव काम्यकं वनमृद्धिमत् ॥ ५

ततो गत्वा विदुरः काम्यकं त-
 ष्ठीधैरुधैर्वाहिना स्पन्दनेन ।
 ददर्शोत्सीनं धर्मात्मानं विधिके
 सार्धं द्रौपया भ्रातृभिर्ब्राह्मणैश्च ॥ ६
 ततोऽपश्यद्विदुरं तूर्णमारा-
 दभ्यायान्तं सत्यसन्धः स राजा ।
 अथाप्रवीञ्जातरं भीमसेनं
 किं नु क्षत्ता वक्ष्यति नः समेत्य ॥ ७

कश्चिन्नार्थं वचनात्सौबलस्य
 समाहाता देयनायोपयातः ।
 कश्चित्क्षुद्रः शकुनिर्नापुधानि
 जेष्यत्यस्मान्पुनरेवाक्षवत्याम् ॥ ८
 समाहृतः केनचिदाद्रघेति
 नाहं शक्नो भीमसेनापयातुम् ।
 गाण्डीवे च संशयिते कथं नु
 राज्यप्राप्तिः संशयिता भवेन्नः ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।
 तत उवाच विदुरं पाण्डवेयाः
 प्रत्यश्लक्ष्णपते सर्वं पव ।
 तैः सरहृतः स च तानाजमीदो

यथोचितं पाण्डुपुत्रान्समेधात् ॥ १०
 समाभ्यस्तं विदुरं ते नरर्षभा-
 स्ततोपृच्छभागमनाय हेतुम् ।
 स चापि तेभ्यो विस्तरतः शशंस
 यथावृत्तो घृतराष्ट्रोन्विकेयः ॥ ११

विदुर उवाच ।

भवोचन्मां घृतराष्ट्रोन्गुन-
 मजातशत्रो परिगृह्याभिपूज्य ।
 एवं गते समतामभ्युपेत्य
 पथ्यं तेषां मम चैव प्रयोहि ॥ १२
 मयाप्युक्तं यत्क्षमं कौरवाणां
 हितं पथ्यं घृतराष्ट्रस्य चैव ॥
 तद्वै तस्मै न रुचामभ्युपैति
 ततश्चाहं क्षममन्यन्न मन्ये ॥ १३
 परं श्रेयः पाण्डवेया मयोक्तं
 न मे तद्य श्रुतवानाम्बिकेयः ।
 यथातुरस्येव हि पथ्यमग्रं
 न रोचतेस्मास्य तदुच्यमानम् ॥ १४
 न श्रेयसे नीयतेऽजातशत्रो
 ह्यीश्रोत्रियस्येव गृहे प्रदुष्टा ।
 ध्रुवं नरो चेद्भरतर्षभस्य
 पतिः कुमाराय इव पट्टिवर्यः ॥ १५
 ध्रुवं विनाशो नृप कौरवाणां
 न वै श्रेयो घृतराष्ट्रः परैति ।
 यथा च पणं पुष्करस्यावासिकं
 जलं न तिष्ठेत्पथ्यमुक्तं तथास्मिन् ॥ १६
 ततः क्रुद्धो घृतराष्ट्रोर्ब्रवीन्मां
 यस्मिन्भद्रा भारत तत्र याहि ।
 नाहं भूयः कामये त्वां सहायं
 महीमिमां पालयितुं पुरं धा ॥ १७

राज्यप्राप्तिः यतः संशयिता गाण्डीवनाशादित्यर्थः ॥ ९ ॥
 यथावृत्तः यादृशाचारः ॥ ११ ॥ अनुगुप्तं अनुगुप्तितारं
 हितोपदेशेनेति शेषः परतरं कः प्रवाहीत्येकोचदिति संबन्धः
 ॥ १२ ॥ त्वां प्रीति अन्यत् रामोऽन्वत् वैरम् ॥ १३ ॥ परैति
 परागृत्नि पुष्करस्य कमलस्य ॥ १६ ॥ भद्रा इष्टोयमिति
 धीः ॥ १७ ॥

हितोपदेशेषु दुःखः दुष्पत्नीत्युक्त्वा सन्तस्तत्रैव दुष्प-
 न्नीत्याह पाण्डवा इत्यप्यायेन ॥ १ ॥ मरुधन्वसु मरुपु-
 निर्जलदेशेषु । धन्वसु जात्रलदेशेषु । धन्वा जात्रलदेशे
 स्यात् 'हति विश्वः' ॥ ३ ॥ आरात् दूरतः ॥ ७ ॥ आद्रव
 आगच्छ अपयातुं निवर्तितुं संशयिते पणोहने सति कथं नः

सोहं त्यक्तो घृतराष्ट्रेण राहा
प्रशासितुं त्वामुपयातो नरेन्द्र ।
तद्वै सर्वं यन्मयोक्तं समायां
तद्भार्यतां यत्प्रवश्यामि भूयः ॥ १८
ऋशैस्तीव्रैर्युज्यमानः सपत्नैः
क्षमां कुर्वन्कालमुपासते यः ।
संबर्धयन्स्तोकमिवाग्निमात्मवान्
स वै भुङ्क्ते पृथिवीमेक पच ॥ १९
यस्याविभक्तं वसु राजसहस्रायै-
स्तस्य दुःखेभ्यश्भाजः सहायाः ।
सहायानामिव संग्रहणेभ्युपायः

१८

१९

इति श्रीमहाभाग आरण्यके प० अरण्यप० विदुरनिर्वासे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

६

वैशंपायन उवाच ।
गते तु विदुरे राजन्नाश्रमं पाण्डवान्प्रति ।
घृतराष्ट्रो महाप्राज्ञः पर्यतयत् भारत ॥ १
विदुरस्य प्रमाद्यं च सन्धिधिप्रहकारितम् ।
विवृद्धिं च परां मत्वा पाण्डवानां भविष्यति ॥ २
स समाद्धारमागम्य विदुरःस्मारमोहितः ।
समाक्षं पार्थिवेन्द्राणां पपाताविष्टचेतनः ॥ ३
स तु लब्ध्वा पुनः संघां समुत्थाय महीतलात् ।
समीपोपस्थितं राजा संजयं पानयमब्रवीत् ॥ ४
आता मम सुहृद्भ्यै साक्षाद्धर्मं हवाप्यः ।
तस्य स्मृत्याद्य सुभृशं हृदयं दीर्यतीय मे ॥ ५
तमानयस्व धर्मज्ञं मम आतरमाशु वै ।
इति ब्रुवन्स नृपतिः कृष्णं पर्यदेवयत् ॥ ६

१

२

३

४

५

६

सहायामौ पृथिवीप्राप्तिमाहुः ॥ २०
स्वयं ध्रेष्ठं पाण्डवधिप्रलापं
तुल्यं चात्रं सह भोज्यं सहायैः ।
आत्मा चैयामग्रतो न स्म पूज्य
एवंवृत्तिर्वर्धते भूमिपालः ॥ २१
युधिष्ठिर उवाच ।
एवं करिष्यामि यथा प्रवीणि
परां बुद्धिमुपगम्याप्रमत्तः ।
यथायन्त्यद्देशकालोपपन्नम्
तद्वै याच्यं तत्करिष्यामि कृतस्मम् ॥ २२

२०

२१

२२

पश्चात्तापमिसंततो विदुरस्मारमोहितः ।
आतृन्नेहादिदं राजा संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ ७
गच्छ संजय जानीहि आतरं विदुरं मम ।
यदि जीवति रोपेण मया पापेन निर्धुतः ॥ ८
न हि तेन मम भ्रात्रा सुसुममपि किंचन ।
व्यलीकं कृतपूर्वं वै प्राप्तेनामितबुद्धिना ॥ ९
स व्यलीकं परं प्रातो मत्तः परमबुद्धिमान् ।
त्यश्यामि जीवितं प्राज्ञं तं गच्छानय संजय ॥ १०
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राक्षस्तमनुमान्य च ।
संजयो बाढमित्युक्त्वा प्राद्रवत्काम्यकं प्रति ॥ ११
सोचिरेण समासाद्य तद्वनं यत्र पाण्डवाः ।
रीरवाजिनसंवीतं ददर्शाद्य युधिष्ठिरम् ॥ १२

७

८

९

१०

११

१२

१

गते इति । महाप्राज्ञः विदुरोपदेशे स्थितानां जयो भविष्यतीति जानन् ॥ १ ॥ सन्धिधिप्रहकारितं सन्धिधिस्र-
हादिर्नैतिसत्पृष्टं । भविष्यति आगामिनि काले ॥ २ ॥
विदुरस्मारमोहित इत्यर्थः समात्तेनचित्प्रतिबद्धादुत्तरो
द्वेषः स्मार इत्युच्यते । विदुरोपदेशे मम नाशो भविष्यतीति
विन्तया मोहं प्राप्त इत्यर्थः केदैन्यपवात ॥ ३ ॥ द्वेषेन
केदैन्येन नाटयितुं समादारे राज्ञां समस्तं पतितोत्थाय बाह
भ्रान्तेरयादि ॥ ५ ॥ निधुनं निःसारितः ॥ ८ ॥ व्यर्थकं
अप्रियम् ॥ ९ ॥ मानितं सञ्चिनसन्मानयित्वेन्यनुमान्येत्य-
र्यापं ॥ ११ ॥

भार्यतां न विस्मर्तस्मम् ॥ १८ ॥ उपासते उपास्ते प्रतीक्षते
सुधैः स्तोत्रं आग्निमिव आत्मानं सदायसंपत्त्या संबर्धयन् एक
एव शत्रूणां वात्सन्धेनोच्छेदात् ॥ १९ ॥ सहायानोपायमाह
बन्धेति । अविभक्तं साधारणं । वसु वित्तम् ॥ २० ॥ विप्रलापं
विगतं । प्रलापोऽनर्थकं वचो यस्मात्प्रत्या पूज्यं स्तभ्यः
वनवासान्ते बहुना घनेन बहुप्रहायान्श्राप्य स्वमेव शत्रूच्छेद
इत्वा राज्यं प्राप्स्यस्योत्सर्षः ॥ २१ ॥ शरारण्यके प०
वै० भा० पचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

विदुरेण सहासीनं ग्राहणींश्च सहस्रशः ।
 भ्रातरिभ्याभिसंयुतं देवैरिव पुरंदरम् ॥ १३
 युधिष्ठिरमुपागम्य पूजयामास संजयः ।
 भीमाशुनयमाश्वापि तद्युक्तं प्रतिपेदिरे ॥ १४
 राक्षः पृष्टः स क्रुशलं सुखासीनश्च संजयः ।
 शशंसागमने हतुमिदं चेवाब्रवीद्वचः ॥ १५
 संजय उवाच ।
 राजा स्मरति ते क्षत्तधृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
 तं पश्य गत्वा त्वं क्षिप्रं संजीवीय च पार्थिवम् ॥ १६
 सोनुमान्य नरश्रेष्ठान्पाण्डवान्द्रुक्नुन्दनान् ।
 नियोगाद्राजसिंहस्य गन्तुमर्हसि सत्तम ॥ १७
 वैशंपायन उवाच ।
 पथमुक्तस्तु विदुरो धीमान्स्वजनवल्लभः ।
 युधिष्ठिरस्यानुमते पुनरायाद्वाह्वयम् ॥ १८
 तमब्रवीन्महातेजा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।

दिष्ट्या प्रातोसि धर्मज्ञ दिष्ट्या स्मरसि मेनेध
 अथ चाहं दिवाराधौ त्वत्कृते भरतर्यम ।
 प्रजागरे प्रपश्यामि विचित्रं देहमात्मनः ॥ २०
 सोऽङ्कमानोऽयं विदुरं मूर्धन्यान्नाय चैव ह ।
 क्षम्यतामिति चोवाच यदुक्तोसि मयानघ ॥ २१
 विदुर उवाच ।
 क्षान्तमेव मया राजगुरुर्मं परमो मवान् ।
 पयोहमागतः शीघ्रं त्वद्दर्शनपरायणः ॥ २२
 भवन्ति हि मरुत्यात्र पुरुषा धर्मचेतसः ।
 दीनाभिपातिनो राजघ्नात्र कार्या विचारणा ॥ २३
 पाण्डोः सुता यादृशा मे तादृशास्तव भारत ।
 दीना इतीय मे बुद्धिरभिमघ्नाद्य ताम्प्रति ॥ २४
 वैशंपायन उवाच ।
 अन्योन्यमनुनीयैधं भ्रातरी द्वौ मदाद्यतौ ।
 विदुरो धृतराष्ट्रश्च लेमाते परमां मुदम् ॥ २५

इति श्रीमहामा० अरण्यके प० अरण्यप० विदुरप्रत्यागमने षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

७

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा च विदुरं प्राप्तं राक्षः च परिसान्निवतम् ।
 धृतराष्ट्रमजो राजा पर्यतप्यत दुर्मतिः ॥ १
 स सौबलेयमानाय कर्णदुःशासनीं तथा ।
 अब्रवीद्वचनं राजा प्रविश्याबुद्धिजं तमः ॥ २
 एष प्रत्यागतो मन्त्री धृतराष्ट्रस्य धीमतः ।
 विदुरः पाण्डुपुत्राणां सुहृद्विद्वान्हितैरतः ॥ ३
 यावदस्य पुनर्बुद्धिं विदुरो नापकर्षति ।
 पाण्डवानयने तावन्मप्रयध्वं हितं मम ॥ ४
 अथ पश्याम्यहं पार्थान्प्राप्तानिह कथंचन ।

पुनः शोषं गमिष्यामि निरम्बुर्निरवग्रहः ॥ ५
 विषमुद्ग्रन्धनं चैव शस्त्रमग्निप्रवेदानम् ।
 करिष्ये न हि तानुद्धान्पुनर्द्रष्टुमिहोत्सहे ॥ ६
 शकुनिकुवाच ।
 इकं वालिशमर्ति राजघ्नास्वितोसि यिशांपते ।
 गतास्ते समयं कृत्वा नैतदेवं भविष्यति ॥ ७
 सत्यवाक्ये स्थिताः सर्वे पाण्डवा भरतर्यम ।
 पितृस्ते यचनं तात न प्रहीष्यन्ति कर्हिचित् ॥ ८
 अथवा ते प्रहीष्यन्ति पुनरेष्यन्ति वा पुरम् ।
 निरस्य समयं सर्वे पणोस्मार्कं भविष्यति ॥ ९

धृतराष्ट्रः प्रतापवानिति पाठे मोहेन प्रकृष्टं तापं प्राप्त
 इत्यर्थः ॥ १९ ॥ प्रजागरे क्षाधिभवायाभुञ्जितरायां
 विचित्रं विगतदिव्यवस्तुकं श्वेतत्सर्मादमित्यर्थः ॥ २० ॥
 भवन्तीति । दीनत्वात् पाण्डवेषु मम पक्षपातो ननु त्वत्पुत्र-
 द्वेषादिति भावः ॥ २३ ॥ इत्यारण्यके प० अ० मार०
 षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

द्वेषामर्कं मोहम् ॥ २ ॥ सुहृत् शुभचिन्तक हितैरतः-मुम-
 कर्ता ॥ ३ ॥ पारणे वा मघमह इति पाठे वा वा०२ इवाप्ये
 नवयुद्धतो गत्र इत्यर्थः निरम्बुर्निरवग्रह इति पाठे निरवग्रहः
 प्रतिबन्धाभावेपि निरम्बुर्निरवग्रहो भूत्वा शोषं गमिष्यामी-
 त्यर्थः । 'प्रतिबन्धेष्ववग्रहः' इति विश्वः । निरयुषि
 निरागुरोति च पाठो चिन्तौ ॥ ५ ॥ मरणार्थं विवादिकं
 करिष्ये स्वोकारिष्ये कदाचन कश्चित्ततः ॥ ६ ॥ एष. कार्याकार्य-
 विवेकलक्षणे स्ववहार. अस्माकमिति पाण्डवानपि यदीत्या
 उक्तम् ॥ ९ ॥

७

भुत्वा चेति ॥ १ ॥ अद्भुद्धिरज्ञानं तमं तमः राम-

सर्वे भयामो मध्यस्था राज्ञश्चन्द्रानुवर्तिनः ।
 छिद्रं बहु प्रपद्यन्तः पाण्डवानां सुसंवृताः ॥ १०
 दुःशासन उवाच ।
 एवमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि मातुल ।
 नित्यं हि मे कथयतस्तव बुद्धिर्विरोचते ॥ ११
 कर्ण उवाच ।
 कामर्माक्षामहे सर्वे दुर्योधन तवेप्सितम् ।
 एकमत्यं हि नो राजन्सर्वेषामेव लक्ष्ये ॥ १२
 नागमिष्यन्ति ते धीरा अरुत्वा कालसंविदम् ।
 आगमिष्यन्ति चेन्मोहात्पुनर्भूतेन ताञ्जय ॥ १३
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधनस्तदा ।
 नातिहृष्टमनाः क्षिप्रमभवत्स पराङ्मुखः ॥ १४
 उपलभ्य ततः कर्णो विवृत्य नयने द्रुमे ।
 रोषाद्दुःशासनं चैव सौबलं च तमेव च ॥ १५
 उवाच परमकृद् उद्यम्यात्मानमात्मना ।
 यो मम मत्तं यतु तन्निसीधत भूमिपाः ॥ १६

प्रियं सर्वे करिष्यामो राज्ञः किंकरपाणयः ।
 न चास्य शक्तमः स्यातुं प्रिये सर्वे हतन्द्रिताः १७
 धयं तु शरणाण्यादाय स्थानास्वाय दंशिताः ।
 गच्छामः सहिता हन्तुं पाण्डवान्वनगोचरान् १८
 तेषु सर्वेषु शान्तेषु गतेष्वविदितां गतिम् ।
 निर्विवादा भविष्यन्ति धार्तराष्ट्रास्तथा धयम् १९
 यावदेव परिहृता यावच्छोकपरायणाः ।
 यावन्मित्रविहनिनाश्च तावच्छयया मत्तं मम ॥ २०
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पूजयन्तः पुनःपुनः ।
 ब्राह्मिण्येव ते सर्वे प्रत्यूचुः सूतजं तदा ॥ २१
 एवमुक्त्वा सुसंरुधा रथैः सर्वे पृथक्पृथक् ।
 नियुः पाण्डवान्हन्तुं सहिताः कृतानिश्चयाः ॥ २२
 तान्प्रस्थितान्परिक्षाय कृष्णद्वैपायनः प्रभुः ।
 आजगाम विश्रुत्वात्मा दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा २३
 प्रतिपिष्याथ तान्सर्वान्भगवांल्लोकपूजितः ।
 प्रज्ञाचक्षुषमासीनमुवाचाभ्येत्य सत्वरम् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि अरण्यपर्वणि ध्यास्तागमने सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

उवास उवाच ।

धृतराष्ट्र महाप्राज्ञ निबोध वचनं मम ।
 वक्ष्यामि त्वां कौरवाणां सर्वेषां हितमुत्तमम् ॥ १
 न मे प्रियं महाबाहो यद्गताः पाण्डवा वनम् ।
 निरुत्था निरुत्थाश्चैव दुर्योधनपुरोगमैः ॥ २
 ते स्मरन्तः परिहृशान्वयं पूर्णं प्रयोदधे ।
 विमोरयन्ति धियं क्रुद्धाः कौरवेषु भारत ॥ ३
 तदयं किं तु पापात्मा तव पुत्रः सुमन्धीः ।

छिद्रं समयातिक्रमदोषं बहु बहुलं प्रपद्यन्तो-
 न्येपि सुसंवृताः । पाण्डवेष्वोऽधर्मवज्रो भीताः सन्तो निर्लाभ-
 स्थास्यन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥ नातिहृष्टमनाः पाण्डवानां
 निन्दायां सत्यामपि भागमनासहितेषुत्वात् । कर्णेन स्वपरा-
 कामयोरवस्य वचनस्यानुकेषं ॥ १४ ॥ उपलभ्य दुर्योधन-
 रावमिति रोषः ॥ १५ ॥ उदम्य उदितः आरमानं देहम्
 ॥ १६ ॥ वयं किंकरः पाणय इव किंकरपाणयः ।
 परदन्तधारकमुपेतितः । किं कुर्म इति कृत्वा इनाश्रुति-
 पाणय इति प्रायः । प्रिये विद्वेषामो न तु शक्त्यः । प्रिये

८

पाण्डवाधित्यसंकुद्धो राज्यहेतोर्जिघांसति ॥ ४
 वार्यतां साध्ययं मूढः शर्म गच्छतु ते सुतः ।
 वनस्थांस्तानयं हन्तुमिच्छन्प्राणान्विमोक्षयति ॥ ५
 यथा हि विदुरः प्राज्ञो यथा भीष्मो यथा धयम् ।
 यथा कृपश्च द्रोणश्च तथा साधुर्मवानपि ॥ ६
 विप्रहो हि महाप्राज्ञ स्वजनेन विगर्हितः ।
 अद्यर्ममयशस्यं च मा राजन्प्रतिपद्यताम् ॥ ७

स्यात्प्रमिति संबन्धः । धृतराष्ट्रेण निरुद्धत्वात् ॥ १० ॥
 दंशिताः सुनदा १८ ॥ परिहृताः शिक्षा, वज्रिहविजि-
 गोषा वा शक्याः जेदुमिति रोषः ॥ २० ॥ इति आरण्यके
 पर्वणि नै० भार० सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

पुनोति ॥ १ ॥ निरुत्ताः निर्जिताः ॥ २ ॥ विपमिन्
 विपं शम्पु ॥ ३ ॥ भवानपि कन्तोनि रोषः ॥ ६ ॥
 स्वजनेन सार्धं विप्रदं मा प्रतिपद्यतां नवान् मागान्दित्यर्थः ७

समीक्षा यादृशी हास्य पाण्डवान्प्रति भारत ।
उपेक्ष्यमाणा सा राजमहान्तप्रमथं स्पृशेत् ॥ ८
अथवायं सुमन्दात्मा धनं गच्छतु ते सुतः ।
पाण्डवैः सहितो राजक्षेत्रे एवासहायवान् ॥ ९
ततः संसर्गजः क्रोधः पुत्रस्य तव पाण्डवैः ।

यदि स्यात्कृतकार्योऽथ भवेस्त्वं मनुजेश्वर ॥ १०
अथवा जायमानस्य यच्छीलमनुजायते ।
श्रूयते तन्महागज नामृतस्यापसर्पति ॥ ११
कथं वा मन्यते भीष्मो द्रोणोऽपि विदुरोऽपि वा ।
भयान्वात्र क्षमं कार्यं पुरा योयोर्भिवर्धते ॥ १२

इति धीमहाभारते अरण्यके पर्वणि अरण्यपर्वणि ध्यासवाक्येऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

९

धृतराष्ट्र उवाच ।

भगवन्नाहमप्येतद्रोचये धृतसंभवम् ।
मन्ये तद्विधिनाकृत्य कारितोस्मीति वै मुने ॥ १
नैतद्रोचयते भीष्मो न द्रोणो विदुरो न च ।
गान्धारी नेच्छति धृतं तत्र मोहात्प्रवर्तितम् ॥ २
परित्यक्तुं न शक्नोमि दुर्योधनमेवतनम् ।
पुत्रक्षेहेन मगवज्जातत्रपि प्रियव्रत ॥ ३

ध्यास उवाच ।

वैचित्रवीर्यनुपते सत्यमाह यथा भवान् ।
दृढं विद्मः परं पुत्रं परं पुत्राद्भ विद्यते ॥
इन्द्रोऽप्यश्रुतिपातेन सुरभ्या प्रतिबोधितः ।
अन्यैः समृद्धैरुपार्थैर्न सुतान्मन्यते परम् ॥
अत्र ते वर्तयिष्यामि महदाप्यानमुत्तमम् ।
सुरभ्याश्चैव संवादिमिन्द्रस्य च विशांपते ॥ ६
त्रिविष्टपगता राजन्सुरमी प्राहरिकिल ।
गवां माता पुरा तात तामिन्द्रोन्वहृपायत ॥ ७

इन्द्र उवाच ।

किमिदं रोदिपि शुभे कश्चित्क्षेमं दिवौकसाम्
मनुष्येष्वथ नागेषु नैतद्व्यं भविष्यति ॥ ८
सुराभिरुवाच ।
धिनिपातो न ते कश्चिद्दृश्यते त्रिदशाधिप ।
अहं तु पुत्रं शोचामि तेन रोदिमि कौशिक ॥ ९
पश्यैनं कर्पकं सुदुर् दुर्बलं मम पुत्रकम् ।
प्रतोदिनाभितन्तं लाङ्गलेन च पीडितम् ॥ १०
निपीदमानं सौत्कण्ठं घृधमानं सुराधिप ।
कृपाधिष्टिमि देवेन्द्र मनश्चोद्विजते मम ।
एकस्तत्र बलोपेतो धुमुद्रहतेधिकाम् ॥ ११
अपरोऽप्यवलक्षणः कुशो धमनिस्ततः ।
कृच्छ्रादुद्रहते भारं तं वै शोचामि वासव ॥ १२
घृधमानः प्रतोदिनं दुद्यमानः पुनः पुनः ।
नैव शक्नोति तं भारमुद्रोदुं पश्य यासव ॥ १३
ततोहं तस्य शोकात्तां विरोमि भृशदुःखिता ।
अधूण्यावर्तयन्ती च नेत्रान्म्यां करुणायती ॥ १४

समीक्षा विचारपूर्विक्का बुद्धिः ॥ ८ ॥ अथवेति ।

भीमादिकव्रते सहवासत् तव पुत्रस्य सुधिष्ठिणेन देहधेत्वं त्वं
कृतकृत्यो भविष्यसीत्यर्थः ॥ ९ ॥ एतदपि दुर्षट्कृत्याह
अपथेति । न घृतस्यापि सर्पतीति पाठे सहजा दोषो जन्मा-
न्तरेऽप्यनुवर्तते इत्यर्थः ॥ ११ ॥ अत्र यत् क्षमं उचितं
तत्पुरा कार्ये अन्वया वाः सुप्रार्कं अर्थः प्रयोजनं अभिवर्धते
नश्यति । निवर्तते इति पाठेऽपि स एवार्थः । अतिवर्तते
इति पाठे व सुप्रमात् अर्थः अतिक्रामति अतोत्य गच्छती-
त्यर्थः ॥ १२ ॥ इति अरण्यके पर्वणि नैः भारतभाकदीपे
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

९

भगवन्निति ॥ ९ ॥ परं सानुं शोक्तेतुस्तान् परं

श्रेष्ठं श्रीतिदेतुस्तान् 'न कुपुयात्सः सानुं तत्पुत्रात्परः यत्ना'
इत्युच्ये ॥ १० ॥ सुरभ्या देवधेन्वा अन्यैरजत्रादिभिर्दुग्भिः परं
श्रेष्ठं स्थानं विष्यते अपि तु पुत्रादेव । तथा च धृतिः 'अमं
ह प्राणं शरणं ह वासो रूपं दिग्ग्यं पशवो विवाहाः । सता
ह जायाकरणं ह दुहित्वा ज्योतिर्ह पुत्रः परमे म्योमम्' इति
॥ ५ ॥ अत्र पुत्रस्य शोक्तेतुर्वैधं ॥ ६ ॥ अन्वहृपायत
अनुक्रमितवान् ॥ ७ ॥ कौशिक हे इन्द्र ॥ ९ ॥ प्रतोदिन
तोक्षणाप्रलोहवता दण्डेन ॥ १० ॥ धुरं भारम् ॥ ११ ॥
धमनिपंततः शिराभिर्व्याप्तः निर्मोक्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥
यथो दण्डाघातेन तोदः प्रतोदेन ॥ १३ ॥

शक उवाच ।
 तत्र पुत्रसहस्रेषु षोडशमानेषु शोभने ।
 किं कृपायितवत्यत्र पुत्र एकत्र हन्यति ॥ १५
 यदि पुत्रसहस्राणि सर्वत्र समतैव मे ।
 दीनस्य तु सतः शक पुत्रस्याभ्यधिका कृपा ॥ १६
 व्यास उवाच ।
 तदिन्द्रः सुरभीवास्यं निशम्य भृशविस्मितः ।
 जीवितेनापि कौरव्य भेनेभ्यधिकमात्मजम् ॥ १७
 प्रववर्ष च तत्रैव सहसा तोयमुल्लवणम् ।
 कार्यकस्याचरन्विभ्रं भगवान्पाकशासनः ॥ १८

तद्यथा सुरभिः प्राह समवेतास्तु ते तथा ।
 सुतेषु राजन्सर्वेषु ह्येनेष्वभ्यधिका कृपा ॥ १९
 यादृशो मे सुतः पाण्डुस्तादृशो मेऽसि पुत्रक ।
 विदुरश्च महाप्राज्ञः स्नेहादेतद्भवान्यहम् ॥ २०
 चिराय तव पुत्राणां शतमेकश्च भारत ।
 पाण्डोः पञ्चैव लभ्यन्ते तेपि मन्दाः सुदुःखिताः
 कथं जीवेयुरत्यन्तं कथं वर्धेयुरित्यपि ।
 इति दीनेषु पार्थेषु मनो मे परितप्यते ॥ २२
 यदि पार्थिव कौरव्याङ्गीवमताननिहेच्छसि ।
 दुर्योधनस्तव सुतः शर्म गच्छतु पाण्डवैः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि भरण्यापर्वणि सुरभ्युपाख्याने नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१०

धृतराष्ट्र उवाच ।
 एवमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि नो मुने ।
 अहं चैव विजानामि सर्वे चैमे नराधिपाः ॥ १
 भवांश्च मन्यते साधु यत्कुरुणां महोदयम् ।
 तदेव विदुरोऽप्याह भीष्मो द्रोणश्च मां मुने ॥ २
 यदि त्वहमनुप्राप्त्यः कौरव्येषु दया यदि ।
 अन्यशाधि दुरात्मानं पुत्रं दुर्योधनं मम ॥ ३
 व्यास उवाच ।
 अयमायाति वै राजन्मैत्रेयो भगवान्दुषिः ।
 अन्विष्य पाण्डवान्प्रातृनिर्हृत्यस्मदिदृक्षया ॥ ४
 एष दुर्योधनं पुत्रं तव राजन्महानुषिः ।
 अनुशास्ता यथान्यायं शमायास्य कुलस्य च ॥ ५
 शूराघदेष कौरव्य तत्कार्यमविशङ्कया ।
 अक्रियायां तु कार्यस्य पुत्रं ते शस्यते रुपा ॥ ६
 वैशंपायन उवाच ।
 एषमुक्त्वा ययौ ध्यासो मैत्रेयः प्रत्यदृश्यत ।

पूजया प्रतिजग्राह सपुत्रस्तं नराधिपः ॥ ७
 अर्घ्याभिः क्रियाभिर्घै विभ्रान्तं मुनिस्ततमम् ।
 प्रथयेणात्रवीद्राजा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ॥ ८
 सुखेनागमनं कश्चिद्गवणकुंजराङ्गलान् ।
 कश्चित्कुशलिनो वीरा झारतः पञ्च पाण्डवाः ॥ ९
 समये स्थातुमिच्छन्ति कश्चिच्च भरतर्षभाः ।
 कश्चित्कुरुणां सौभ्रात्रमप्युच्छिन्नं मविष्यति ॥ १०
 मैत्रेय उवाच ।
 तीर्थयात्रामनुक्रामन्प्राप्तोऽस्मि कुंजराङ्गलान् ।
 यदृच्छया धर्मराजं दृष्ट्वाङ्काम्यके घने ॥ ११
 तं जटाजिनसंघीतं तपोवननिवासिनम् ।
 समाजमुर्महात्मानं द्रष्टुं मुनिगणाः प्रभो ॥ १२
 तत्राश्रयं महाराज पुत्राणां तव विभ्रमम् ।
 अनर्थं पूतरूपेण महाभयमुपस्थितम् ॥ १३
 ततोहं त्वामनुप्राप्तः कौरवाणामवेक्षया ।
 सदा ह्यभ्यधिकः स्नेहः प्रीतिश्च त्वयि मे प्रभो ॥

१०

कृपायितवती कृपा कृतवती पाठान्तरे कृपायित रूपैव
 हन्यति हन्यमाने पुत्र एको हि हन्यते इति पाठे बहुषु
 पुत्रेषु हि प्रसिद्धं एकः कश्चिदहन्यत एवेत्यर्थः ॥ १५ ॥
 उल्लवणं उल्लवणम् ॥ १८ ॥ मन्दाः तत्रपुत्रवररूपदाननिशाः
 ॥ २१ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैऋतकण्डोऽथे भारतमावदीये
 नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

एवमित्ति । विनाशकाले साधूनि मृदा अवजानन्ती-
 त्यध्यायतात्पर्यम् ॥ १ ॥ अन्विष्य- अवश्यं भातन्पद्येति
 शेषः ॥ ४ ॥ अनुशास्ता अनुशामिष्यति ॥ ५ ॥ अक्रि-
 याया अकुरणे कार्यस्य अवदकर्मन्यस्य ॥ ६ ॥ क्रियाभिः
 सत्कारैः ॥ ८ ॥ मत्पुत्रया दैरात् ॥ ११ ॥ विभ्रमं धृता-
 नर्थेन्यर्थतुद्धिम् ॥ १३ ॥

मीमसेनवधार्थं हि नित्यमभ्युद्यतायुधः ।
 चरामि पृथिवीं कृत्स्नां नैनं चासादयाम्यहम् २९
 सोयमसादितो दिष्टथा भ्रातृहा काङ्क्षितश्चिरम् ।
 अनेन हि मम भ्राता वको विनिहतः प्रियः ॥३०
 वैत्रकीयवने राजन्म्राहणच्छन्नरूपिणा ।
 विद्यावलमुपाश्रित्य न ह्यस्त्यस्यौरसं बलम् ॥३१
 हिडिम्बश्च सखा मह्यं दायितो वनगोचरः ।
 हृतो दुरात्मनानेन स्वसा चाम्य हता पुरा ॥ ३२
 सोयमभ्यागतो मूढो ममेदं गहनं वनम् ।
 प्रचारसमयेस्माकमर्घरात्रे स्थिते समे ॥ ३३
 अद्यास्य पातयिष्यामि तद्द्वरं चिरसंभृतम् ।
 तर्पयिष्यामि च वक्कं रुधिरणास्य भूरिणा ॥ ३४
 अद्याहमनृणो भूत्वा भ्रातुः सप्युस्तथैव च ।
 शान्तिं लब्धास्मि परमां हत्वा राक्षसकण्टकम् ३५
 यदि तेन पुरा मुक्तो मीमसेनो वक्केन वै ।
 अद्यैनं भक्षयिष्यामि पश्यतस्ते युधिष्ठिर ॥ ३६
 पत्नं हि विपुलप्राणमद्य हत्वा वृकोदरम् ।
 सभक्ष्य जरयिष्यामि यथागस्त्यो महासुरम् ॥३७
 पवमुक्तस्तु धर्मात्मा सत्यसन्धो युधिष्ठिरः ।
 नैतदस्तीति सक्रोधो मत्संयामास राक्षसम् ॥३८
 ततो भीमो महाबाहुरारुज्य तरसा द्रुमम् ।
 दशव्याममधोद्विद्धं निष्पन्नमकरोत्तदा ॥ ३९
 चकार सज्यं गाण्डीवं वज्रनिष्पेपगौरवम् ।
 निमेषान्तरमात्रेण तथैव विजयोजुनः ॥ ४०
 निवार्य भीमो जिष्णुं तं तद्रक्षो मेघनिःस्वनम्
 अभिद्रुत्याग्रवीद्व्याक्यं तिष्ठ तिष्ठति भारत ॥ ४१
 इत्युक्त्येनमातिक्रुद्धः कक्ष्यामुत्पीड्य पाण्डवः ।
 निष्पिष्य पाणिना पार्णि संदष्टौष्टपुटो बली ४२
 तमभ्यधावद्वेगेन भीमो वृक्षायुधस्तदा ।
 यमदण्डप्रतीकारं ततस्तं तस्य मूर्धानि ॥ ४३
 पातयामास वेगेन कुलिशं मघवानिव ।
 असंभ्रान्तं तु तद्रक्षः समरे प्रत्यहस्यत ॥ ४४
 चिक्षेप चोल्मुकं दीप्तमग्निं ज्वलितामिव ।

तदुदस्तमलातं तु भीमः प्रहरतां वरः ॥ ४५
 पदा सव्येन चिक्षेप तद्रक्षः पुनरावजत् ।
 किर्मरिश्वापि सहसा वृक्षमुत्पाट्य पाण्डवम् ४६
 दण्डपाणिरिव क्रुद्धः समरे प्रत्यधावत ।
 तद्वृक्षयुद्धमभवन्महीरुहविनाशनम् ॥ ४७
 धालिसुप्रीवयोर्त्रात्रोर्थया स्त्रीकाङ्क्षिणोःपुरा ।
 शीपंयोः पतिता वृक्षा विभिदुर्नैकधा तयोः ॥ ४८
 यथैवोत्पलमालानि मत्तयोर्द्विपयोस्तथा ।
 मुञ्जवज्रर्जरीभूता बहवस्तत्र पादपाः ॥ ४९
 चीराणीव व्युदस्तानि रेजुस्तत्र महावने ।
 तद्वृक्षयुद्धमभवन्मूर्हतं भरतर्षभ ।
 राक्षसानां च मुख्यस्य नराणामुत्तमस्य च ॥ ५०
 ततः शिलां समुत्क्षिप्य मीमस्य युधि तिष्ठतः ।
 प्राहिणोद्राक्षसः क्रुद्धो मीमश्च न च्चाल ह ॥५१
 तं शिलाताडनजडं पर्यधावत राक्षसः ।
 बाहुविक्षितकरिणः स्वर्भानुरिव भास्करम् ॥ ५२
 तावन्त्योन्यं समाश्लिष्य प्रकण्ठौ परस्परम् ।
 उभावपि चक्राशोते प्रवृद्धौवृषभाविब ॥ ५३
 तयोरासीत्सुतुमुलः संप्रहारः सुदारुणः ॥ ५४
 नगदंष्ट्रायुधवतोर्व्याघ्रयोरिव हस्तयोः ॥ ५४
 दुर्योधननिकाराद्य बाहुधीर्याच्च दर्पितः ।
 कृष्णानयनदृष्टश्च व्यचर्धत वृकोदरः ॥ ५५
 अभिपद्य च बाहुभ्यां प्रत्यगृहादमर्षितः
 मातङ्गमिव मातङ्गः प्रभिन्नकरटामुखम् ॥ ५६
 स चाप्येनं ततो रक्षः प्रतिजग्राह धीर्यवान् ।
 तमाक्षिपद्भीमसेनो बलेन बलिनां वरः ॥ ५७
 तयोर्भुजविनिष्पेयादुभयोर्बलिनोस्तदा ।
 शब्दः समभवद्वोरो वेणुस्फोटसमो युधि ॥ ५८
 अथैनमाक्षिप्य बलाद्गृह्य मध्ये वृकोदरः ।
 धुनयामास वेगेन वायुश्छण्ड इव द्रुमम् ॥ ५९
 स भीमेन परामृष्टो दुर्बलो बलिना रणे ।
 व्यस्यन्दत यथाप्राणं विचक्रथं च पाण्डवम् ॥ ६०

वैत्रकीयवने एकचक्रायाम् ॥ ३९ ॥ मर्षं मम
 ॥ ३२ ॥ लब्धास्मि रूप्यामि ॥ ३५ ॥ महासुरं
 बातामिम् ॥ ३७ ॥ आरुज्यं महत्बला दशव्यामं विस्ता-
 रितयोः कस्योस्तिर्यगन्तरं उद्विद्धं उत्पादितम् ॥ ३९ ॥
 वज्रेण निष्पेपभ्रूणाभावो यस्य पर्वतस्य तद्वत् गौरवं पुष्टवं
 गत्य ततथा ॥ ४० ॥ कक्ष्यामुत्पीड्य परधानवधं दृढीकृत्य
 ॥ ४२ ॥ उदस्तं उक्षिप्तं अलातं उल्मुकम् ॥ ४५ ॥ रक्षः राक्षसं

आव्रजत् आगच्छत् ॥ ४६ ॥ स्त्री तारा ॥ ४८ ॥ उत्पल-
 मालानि पद्मशेराणि 'मालं क्षेत्रे जने माले' इति विश्वः पद्म-
 समूह इत्यर्थः ॥ ४९ ॥ चीराणि वृक्षवल्कलानि ॥ ५० ॥
 निकारात् परिभवात् । कृष्णानयनं दृष्टं येन स तथा द्रौपद्या-
 कर्षणेन कुपित इत्यर्थः ॥ ५५ ॥ प्रभिन्नकरटामुखं प्रभिन्ने
 न्यकीर्णते करटयोरण्डयोर्भुजे मदनिर्यममार्गौ यस्य तम्
 ॥ ५६ ॥ व्यस्यन्दत विविचक्रन्ते इतवान् ॥ ६० ॥

तत एव परिध्रान्तमुपलक्ष्य वृकोदरः ।
 योक्त्रयामास बाहुभ्यां पशुं रथानया यथा ॥ ६१
 वितदन्तं महानादं भिन्नभेरीस्वनं बली ।
 भ्रामयामास सुचिरं विस्फुरन्तमचेतसम् ॥ ६२
 तं विपीदन्तमाहाय राक्षसं पाण्डुनन्दनः ।
 प्रकृष्ट तरसा दोर्भ्यां पशुमारममारयत् ॥ ६३
 आप्तस्य च कटीदेशे जानुना राक्षसाधमम् ।
 पीडयामास पाणिभ्यां तस्य कण्ठं वृकोदरः ६४
 अथ जर्जरसर्वाङ्गं व्याचिद्धनयनाम्बरम् ।
 भूतले भ्रामयामास वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ६५
 हिडिम्बवचकयोः पाप न त्वमश्रुप्रमार्जनम् ।
 करिष्यसि गतश्चापि यमस्य सदनं प्रति ॥ ६६

इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीर-
 स्तं राक्षसं क्रोधपरीतचेताः
 विन्नस्तवस्त्राभरणं स्फुरन्त-
 मुद्गान्तचिचं व्यसुसुत्ससर्ज ॥ ६७
 तस्मिन्हृते तोयदतुल्यरूपे
 कृष्णां पुरस्कृत्य नरेन्द्रपुत्राः ।
 इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि किर्मीरवधपर्वणि विदुरवाक्ये एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

समामं किर्मीरवधपर्वं ।

अर्जुनाभिगमनपर्वं ।

१२

वैशंपायन उवाच ।
 भोजाः प्रवजिताः कृत्वा वृष्णयश्चान्वकैः सह ।
 पाण्डवान्दुःखसंतान्तासमाजग्मुर्महायने ॥ १
 पाञ्चालस्य च दायदो घृष्टकेतुश्च चेदिपः ।
 केकायाश्च महावीर्यां भ्रातरो लोकविश्रुताः ॥ २
 वने द्रष्टुं ययुः पार्थान्क्रोधाभयस्तमन्विताः ।
 गह्यन्ता घातंराष्ट्रार्त्तिकं कुर्म इति चाब्रुवन् ॥ ३

योक्त्रयामास वचन्व रथानया पशुमिव ॥ ६१ ॥ पशुमारं
 पशुमिव माराशिवः कषादिस्त्रादशुप्रयोगः स्मूलघातं न्यवधीद-
 रीश्वेतिवन् ॥ ६३ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीयि
 मास्तभाकदोषि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

१२

एवमधर्मरुचीनां दुर्योधनादीनां व्यासादिभिरौत्तर-

भीमं प्रशस्याथ गुणैरनेकै-
 र्दृष्टास्ततो द्वैतवनाय जम्मुः ॥ ६८
 विदुर उवाच ।

एवं विनिहतः संख्ये किर्मीरो मनुजाधिप ।
 भीमेन वचनात्तस्य धर्मराजस्य कौरव ॥ ६९
 ततो तिष्कण्टकं कृत्वा वनं तदपराजितः ।
 द्रौप्या सह धर्मज्ञो वसतिं तामुवाच ह ॥ ७०
 समाश्वस्य च ते सर्वे द्रौपदीं भरतर्षभाः ।
 प्रहृष्टमनसः प्रीत्या प्रशंससुवृकोदरम् ॥ ७१
 भीमबाहुबलोरिपुष्टे विनष्टे राक्षसे ततः ।
 विविशुस्ते वनं वीराः क्षेमं निहतकण्टकम् ॥ ७२
 स मया गच्छता मार्गं विनिकीर्णो भयावहः ।
 वने महति दुष्टात्मा दृष्टो भीमबलाकृतः ॥ ७३
 तत्राश्रौपमहं चैतत्कर्म भीमस्य मारत ।
 ब्राह्मणानां कथयतां ये तत्रासन्तमागताः ॥ ७४
 वैशंपायन उवाच ।
 एवं विनिहतं संख्ये किर्मीरं रक्षसां वरम् ।
 श्रुत्वा ध्यानपरो राजा निराश्वसात्तवत्तदा ॥ ७५
 इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि किर्मीरवधपर्वणि विदुरवाक्ये एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

वासुदेव पुरस्कृत्य सर्वं ते क्षत्रियर्षमाः ।
 परिव्यायोपाधिविद्युधर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥
 अभिवाच कुरुश्रेष्ठ विषण्णः केशवोब्रवीत् ॥ ४
 वासुदेव उवाच ।
 दुर्पाधेनस्य कर्णस्य शकुनेश्च दुरात्मनः ।
 दुःशासनचतुर्ग्र्यानां भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ ५

देशे कृतेऽपि मैत्रेयशापेपि किर्मीरवधेन महाभयेपि प्रतुल्य-
 र्दिते सति न धर्मे क्वचिदुपपद्यत इत्युक्तं । संप्रति धर्मरुचीनां
 पाण्डवानामुपरि परमेश्वरसेतोरया चाशुग्रहं पाण्डवानां
 कृष्णतत्त्वविज्ञानं च वर्णयति । भोजाः प्रवजितामित्यादिना-
 ध्यायेन ॥ १ ॥ दुःशासनश्चतुर्ग्र्यां देशाम् ॥ ५ ॥

संप्राप्य दिवमाकाशमादित्यस्यन्दने स्थितः ।
 अत्यरोचश्च भूतात्मन्मास्करं स्वेन तेजसा ॥ २७
 प्रादुर्भावसहस्रेषु तेषु तेषु त्वया विभो ।
 अधर्मकचयः कृष्ण निहताः शतशोऽसुराः ॥ २८
 सादिता मौख्याः पाशा निरुद्धनरकौ हतौ ।
 हतः क्षेमः पुनः पन्थाः पुरं प्राख्योतिषं प्रति ॥ २९
 जारुध्यामाहुतिः श्रायः शिशुपालो जनैः सह ।
 जरासन्धश्च शैष्यश्च शतधन्वा च निर्जितः ॥ ३०
 तथा पर्जन्यघोषेण रथेनादित्यवर्चसा ।
 अवाप्सोर्मिर्माहिर्ष्यं भोज्यां रणे निर्जित्य रुक्मिणम् ॥
 इन्द्रद्युम्नो हतः कोपाचघनश्च कसेरुमान् ।
 हतः सौभषपतिः शाल्वस्त्वया सौभं च पातितम्
 एषमेते युधि हता भूयश्चान्याश्च्युष्य ह ।
 इरावत्यां हतो भोजः कार्तवीर्यसमो युधि ॥ ३३
 शोपतिस्तालकेतुश्च त्वया विनिहताबुभौ ।
 तां च भोगवतीं पुष्पाभृपिकान्तां जनार्दन ॥ ३४
 द्वाएकामात्मसात्कृत्वा समुद्रं गमयिष्यसि ।
 न क्रोधो न च मात्सर्यं नानृतं मधुसूदन ।
 त्वयि तिष्ठति दाशार्हं न नृशस्यं कुतोऽञ्जु ॥ ३५
 आसीनं चैत्यमभ्ये त्वां दीप्यमानं स्वतेजसा ।
 आगम्य ऋषयः सर्वेऽद्याचन्ताभयमच्युत ॥ ३६
 युगान्ते सर्वमृतानि संक्षिप्य मधुसूदन ।
 आत्मनैवात्मसात्कृत्वा जगदासीः परंतप ॥ ३७
 युगादौ तव वार्ष्णेय नामिपमादजायत ।

ब्रह्मा चराचरसुर्यस्येदं सकलं जगत् ॥ ३८
 तं हन्तुमुद्यतौ घोरी दानवौ मधुकैटभौ ।
 तयोर्व्यतिक्रमं दृष्ट्वा क्रुद्धस्य भवतो हरेः ॥ ३९
 ललाटाजातवाङ्मूढुः शूलपाणिस्त्रिलोचनः ।
 इत्थं तावपि देवेशो त्वच्छरीरसमुद्भवौ ॥ ४०
 त्वत्रियोगकरावेताविति मे नारदाप्रयात् ।
 तथा नारायण पुरा कृतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ ४१
 इष्ट्वांस्त्वं महासत्रं कृष्णचैत्रये घने ।
 नैवं परे नापरे वा करिष्यन्ति कृतानि वा ॥ ४२
 यानि कर्माणि देव त्वं बाल एव महाबलः ।
 कृतवान्पुण्डरीकाक्ष बलदेवसहायवान् ॥
 कैलासमघने चापि ब्राह्मणैर्गन्धसः सह ॥ ४३
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वा महात्मानमात्मा कृष्णस्य पाण्डवः ।
 तूष्णीमासीत्ततः पार्यन्तिषुवाच जनार्दनः ॥ ४४
 ममैव त्वं तवैवाहं ये मदीयास्तथैव ते ।
 यस्त्यां द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्त्यामनु स मामनु ४५
 नरस्त्वमसि दुर्धर्यं हरिर्नारायणो ह्यहम् ।
 काले लोकमिमं प्राप्सौ नरनारायणावृषी ॥ ४६
 अनन्यः पार्थ मत्तस्यं त्वत्कथाहं तथैव च ।
 नावयोरन्तरं शस्यं वीदंतु मरुतर्षभ ॥ ४७
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्ते तु यचने केदारेण महात्मना ।
 तस्मिन्वीरसमावाये संरन्ध्रेष्वथ राजसु ॥ ४८

संप्राप्य सम्यक् व्याप्य । आदित्यस्यन्दने सूर्यदेहे
 भास्करं मण्डलाभिमानिनं जीवम् ॥ २७ ॥ सादिता-
 टिष्ठाः मौखा आन्त्रगतमया सुरवेष्टेने अहमादौणादिके
 उक् प्रणये तद्विदित मौर्वा शब्दोप्यत एव मध्यमस्वर-
 सोपेन निष्पन्नः ॥ २९ ॥ जारुध्यां नगर्याम् ॥ ३० ॥
 अवाप्सोः अवाप्तवानसि भोज्यां भोजवशत्राम् ॥ ३१ ॥
 नौनं खेवरं पुरम् ॥ ३२ ॥ नृशंस्यं निर्दयत्वं दीर्घपाठे एवाह-
 पूर्वैष शब्दो ज्ञेयः ॥ ३५ ॥ आसीनं चैत्यमभ्ये त्वां चैत्यं
 आयननं आध्यात्मिकं इदमपुण्डरीकं बाह्यं देवात्म्यादि ।
 वित्तमध्यस्थमिन्द्रिय पाठः । वित्तमध्यस्थमिति पाठेपि मध्यं
 इदमप्यजमेव ॥ ३६ ॥ आत्मनैव निमित्तान्तरं विना । आत्म-
 सात् आत्ममात्रम् ॥ ३७ ॥ युगादौ तव वार्ष्णेयत्वादि
 सार्ष्णेकत्रयं अचिन्त इष्टम् । यस्य कृतिरिदं सकलं अमो
 देहोपि त्वन्नियोगकर इति विपरिणामेन भोज्यम् ॥ ३८ ॥
 कर्माणि पूतनावघादादिनि ॥ ४३ ॥ एवं तत्पर्यन्तस्य
 प्रत्यं तस्य त्वं वार्ष्णेयमेतद्वा एवमिति ॥ ४४ ॥ ममेत

त्वं ब्रह्मण एव स्वरूपं जीवः तवैवाहं जीवस्यैव शुद्धं रूपं
 ब्रह्म न ततोऽन्यत् । ये मदीयास्तथैव ते ब्रह्मणा औपाधिके
 सर्वेश्वरत्वादयस्तेपि जीवस्यैव तन्मायो जीवं द्वेष्टि स ब्रह्म द्वेष्टि
 यो जीवं माति स ब्रह्म माति अश्रेहो सत्सर्वभूतेषु भगवद्भाव-
 परमेष्टिराह ॥ ४५ ॥ ननु मित्रयोर्ममात्मा त्वं तदात्माहमि-
 त्त्वमेदोपवतो दृष्ट न त्वमेद इत्याशंभ्याहानन्य इति ।
 त्वमेदोर्हि अन्वत्वं प्रत्यशदष्टं तदिह निरस्त्ये । आर्षार्थ-
 मित्रयोर्हि अन्वत्वं प्रत्यशदष्टं तदिह निरस्त्ये । आर्षार्थ-
 शापकृत्वाद्वाक्यस्य अनन्वत्त्वमयोपचारिकमार्त्तित्वाशंभ्याह
 नावयोरिति । अन्तरं भेदः । वेदिषु विचारयितुं अवेकार्यो-
 भेदो दुर्निश्चय इत्यर्थः । तथा हि किं देहमेदादात्मभेद
 उत आत्मभेदात् । नाथ कायभूद्भवत्येवमित्यन्वातेः
 नान्यः उपाधिरात्मस्य विना भेदक्याविभाष्यमानवान् ।
 सुष्ठानानैः अवेद्यो वा न त्वनात्मभेदो उच्यतेः
 षट्मशङ्कारादिति ॥ ४७ ॥ ममावाये समूहे संरन्ध्रेषु
 शुक्तिषु ॥ ४८ ॥

धृष्टस्त्रमुवैर्वीरैर्भ्रातृभिः परिवारिता ।
 पाञ्चाली पुण्डरीकाक्षमार्सनिं भ्रातृभिः सह ।
 अभिगम्याप्रवीकृद्धा शरण्यं शरणीपिणी ॥ ४९
 द्रौपद्युवाच ।
 पूर्वं प्रजाभिसर्गं त्वामाहुरेकं प्रजापतिम् ।
 अष्टारं सर्वलोकानामसितो देवलोदधीत् ॥ ५०
 विष्णुस्त्वमासि दुर्धर्यं त्वं यज्ञो मधुसूदन ।
 यथा त्वमासि यष्ट्यो जामदग्न्यो यथाप्रवीत् ॥ ५१
 ऋषयस्त्वां क्षमामाहुः सत्यं च पुरुषोत्तम ।
 सत्याद्यशोसि संभूतः कश्यपस्त्वां यथाप्रवीत् ॥ ५२
 साध्यानामपि देवानां शिवानामाश्विरेश्वर ।
 भूतभाषण भूतेश यथा त्वां नारदोदधीत् ॥ ५३
 ब्रह्मशंकरशक्राद्यैर्दिवद्वृन्दैः पुनः पुनः ।
 श्रीडसे त्वं नरद्व्याघ्र बालः श्रीडनकैरिव ॥ ५४
 द्यौश्च ते शिरसा व्यासा पद्भ्यां च पृथिवी प्रमो
 जटरं ते इमं लोकाः पुरुषोसि सनातनः ॥ ५५
 विद्यातपोभित्तमानां तपसा भायितात्मनाम् ।
 आत्मदर्शनतृप्तानामृषीणामसि सत्तमः ॥ ५६
 राजर्षीणां पुण्यश्रुतामाहवेष्वनिवर्तिनाम् ।
 सर्वधर्मोपपन्नानां त्वं गतिः पुरुषर्षभ ॥

त्वं प्रभुस्त्वं विभुश्च त्वं भूतात्मा त्वं विचेष्टसे ॥
 लोकपालाश्च लोकाश्च नक्षत्राणि दिशो दश ।
 नभश्चन्द्रश्च सूर्यश्च त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ५८
 मर्त्यता चैव भूतानाममरत्वं दिवोकसाम् ।
 त्वयि सर्वं महाबाहो लोककार्यं प्रतिष्ठितम् ॥ ५९
 सा तेहं दुःखमाख्यास्ये प्रणयान्मधुसूदन ।
 ईशस्त्वं सर्वभूतानां ये दिव्या ये च मानुषाः ६०
 कथं नु भार्या पार्थानां तव कृष्णसखी विमो ।
 धृष्टद्युम्नस्य भगिनी समां कृष्येत मादृशी ६१
 स्त्रीधर्मिणी वेपमाना शोणितेन समुक्षिता ।
 एकवस्त्रा विकृष्टाश्मि दुःखिता कुरुसंसदि ॥ ६२
 राशो मध्ये समायां तु रजसातिपरिप्लुता ।
 दृष्ट्वा च मां धार्तराष्ट्राः प्राहसन्पापचेतसः ॥ ६३
 दंस्तीभाषेन मां भ्रोकृमीपुस्ते मधुसूदन ।
 जीघत्सु पाण्डुपुत्रेषु पाञ्चालेषु च वृष्णिषु ॥ ६४
 नन्वहं कृष्ण भीष्मस्य घृतराष्ट्रस्य चोभयोः ।
 स्तुया भयामि धर्मेण साहं दासीकृता बलात् ६५

एवंविधस्यात्मतत्त्वस्याभिगमय भ्यानस्तवनसेवादिना
 कृष्ण एव शरणीकरणाय इत्याह द्रौपदी वाक्येन पूर्वं
 इत्यादिना । पूर्वं सृष्टे प्रादुरासे त्वां एकं आहुः 'सदेव सो-
 म्येदमग्र आसीत्' इत्याद्याः ध्रुतयः प्रजाभिसर्गं च
 प्रजापति त्वामाहुः 'सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः' इत्या-
 द्याः ध्रुतयः । ईशत्वमपि न राजवत् किं तूपादानत्वेनेत्याह
 अष्टारमिति ॥ ५० ॥ विष्णुः विशन्ति विष्णुः 'अन्तः-
 प्रविष्टः शास्ता जनानां' इति ध्रुते । आरयिता क्रियावतां
 कर्म च त्वमेवाहीति पादचतुष्टयार्थः ॥ ५१ ॥ क्षमा
 दुःखसहता शरणी मन्थुर्धर्मोपपत्तिर्यत् कदा कदाचानपि तदा-
 त्मकं तन्मात्रं संभूतो यज्ञोपि त्वमासि ॥ ५२ ॥ भूतभाषण-
 वियदादिश्रुतः भूतेश भूतनियन्तः य आकाशमन्त्रोपस-
 यति' इत्यादिभूतेशाकाशादेशपि नियन्त्रावावरमदादिध्वेनत्वं
 श्रुत्ये । तत्र चेतनानुपलम्बस्तत्त्वरापिस्थापितवानभिदक्ष-
 त्वात् २६भावादिति भावः ॥ ५३ ॥ ब्रह्मदिनियन्तृत्वं
 वैधर्म्यं चाह दान्यां ब्रह्मेति ॥ ५४ ॥ विद्या वेदाभिगमो
 ब्रह्मचारिधर्मः । सतसदर्थानुष्ठानं शुद्धधर्मः । तदया दृष्ट-
 वान्द्रायणादिना वानप्रस्थधर्मेण च भावितान्मानां शोषित-
 चित्तानां अत्र एवात्मदर्शनतृप्तानां यत्नानां सप्तमः तत्त्वम-

सत्यं स्वप्नेद्रजालादि प्रातिभासिकं । सत्यतरो म्यवहारः सत्य-
 तमं सद्य इतरयोर्बाधावधिभूतत्वान् ॥ ५६ ॥ सर्वं धर्माः
 पापपुण्यादवस्तेरपराक्रामामपि त्वमेव गतिः । दीनदयालुत्या-
 त्यापिष्टानामपि उद्वर्तते भावः । प्रभुर्निकृता विभुर्भ्यापकः
 भूतात्मा जीवः दुःखाद्यावारपरिगतानि भूतान्येवतत्त्वेन
 मन्थमानः । 'अन्ति सत्त्वन्वोऽपरो भूतात्मा यो यं तर्ता-
 नितेः कर्मफलैरभियुक्तान् सद्गुणोनिमापयन्' इति मैत्रा-
 यणीमे भूतात्मारस्य जीवे क्वदिदंनानां विचेष्टणे । कर्माणि
 कुर्ये ॥ ५७ ॥ त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितं लोकपालादिवरस्य त्वमेव
 प्रापक इत्यर्थं ॥ ५८ ॥ अस्मैव म्याह्मा मर्त्यता चेति । मर्त्येऽ
 मंगारः भूतानां साधारणजीवानां अज्ञानं मुक्तिः दिव्यैर्भ्यां
 दिव्यदृष्टिर्मा सात्त्विकानाम् ॥ ५९ ॥ एवं स्वर्गोपरर्षा-
 र्थिभिः कृष्ण एव शरणीकरणाय इति कृष्णस्तुतिप्रस्तावतुक्तं ।
 मन्त्रेति दृष्टकल्पार्थमपि स एवाहुर्गतेभ्य इत्याह सा तेहं
 दुःखमाख्यास्ये इत्यादिना । अद्याप्यनि कृष्णस्य करणेनोपा-
 नार्थं दुःखनिवेदने तत्प्रयत्नेन यदामदिशामपि मंगारिणां
 दुर्गतिः प्राशिक्षा वैशम्पेयोत्पादनाय प्रणयादिधर्म्यात् आत्मने
 हेतुमाह दंस्तीभविति ॥ ६० ॥ द्यौर्धर्मिणी रजस्य
 ॥ ६१ ॥ द्युः ऐन्द्रम् ॥ ६४ ॥ क्षुधां बभू ॥ ६५ ॥

अथ भीमोभ्युवाचैनानां साभिमानमिदं वचः ॥
 नोद्विजेयमहं तस्माद्दिहनिष्येहमागतम् ॥ १००
 तयोः श्रुत्वा तु संजल्पमागच्छद्राक्षसाधमः ।
 भीमरूपो महानादान्विसृजन्भीमदर्शनः ॥ १ ॥
 राक्षस उवाच ।

केन सार्धं कथयसि आनयैनं ममान्तिकम् ॥
 हिडिम्बे मक्षयिष्यामो न चिरं कर्तुमर्हसि ॥ २
 सा कृपासंगृहीतेन हृदयेन मनसिनी ॥
 नैनमैच्छत्तदाख्यातुमुकोशादानिन्दिता ॥ ३ ॥

स नादान्विनदन्धोऽन्तापक्षसः पुरुपादकः ।
 अभ्यद्रवत वेगेन भीमसेनं तदा किल ॥ ४
 तमभिव्रुत्य संक्रुद्धो वेगेन महता बली ॥
 ब्रह्मपाणिना पाणिं भीमसेनस्य राक्षसः ॥ ५

इन्द्राशानिसमस्पर्शं धञ्जसंहननं दृढम् ॥
 संहत्य भीमसेनाय व्याक्षिपत्सहसा कर्म ॥ ६
 गृहीतं पाणिना पाणिं भीमसेनस्य रक्षसा ॥
 नामृष्यत महाबाहुस्तत्राक्रुध्यद्रुकोदरः ॥ ७

तदासीत्तुमुलं युष्मं भीमसेनाहिडिम्बयोः ।
 सर्वास्त्रिविदुषोर्धोरं वृत्रवासवयोरिव ॥ ८
 विक्राब्ध्य स्राचेरं भीमो राक्षसेन सहानघ ।
 निजघान महावीर्यस्तं तदा निर्दलं बली ॥ ९

हत्वा हिडिम्बं भीमोप प्रस्थितो भ्रातृभिः सह ।
 हिडिम्बामप्रतः कृत्वा यस्यां जातो घटोत्कचः ॥
 ततः संप्राद्रवन्सर्वे सह मात्रा परंतपाः ।
 परकचकामभिमुत्राः संवृता घ्राहणव्रजैः ॥ ११

प्रस्थाने व्यास एषां च मन्त्री प्रियहिते रतः ।
 ततोऽगच्छन्नेकचक्रां पाण्डवाः संशितव्रताः ॥ १२
 तत्राप्यासाद्यामासुर्वकं नाम महाबलम् ।
 पुरुपादं प्रतिमयं हिडिम्बेनैव संमितम् ॥ १३

तं चापि विनिहत्योत्रं भीमः प्रहरतां वरः ।
 सहितो भ्रातृभिः सर्वैर्ब्रुवदस्य पुरं ययौ ॥ १४
 लब्धाहमपि तत्रैव वसता सत्यसाचिना ।
 यथा त्वया जिता कृष्ण रुक्मिणी भीष्मकात्मजा ॥
 एवं सुयुद्धे पाथेन जिताहं मधुसूदन ।

स्वयं वरे महाकर्म कृत्वा न सुकरं परैः ॥ १६

एवं क्लेशः सुबहुभिः क्लिश्यमाना सुदुःखिता ।
 निवसाम्भार्यया हीना कृष्ण धौम्यपुरुःसरा ॥ १७
 त इमे सिंहविक्रान्ता धीयेंणाभ्याघक्राः परैः ।
 विहीनैः परिक्लिश्यन्तां समुपेक्षन्ति मां कथम् ॥ १८

पतादृशानि दुःस्नानि सहन्ती दुर्बलीयसाम् ।
 दीर्घकालं प्रदीतास्मि पापानां पापकर्मणाम् ॥ १९
 कुले महति जातास्मि दिव्येन विधिना किल ।
 पाण्डवानां प्रिया भार्या स्तुपा पाण्डोर्महात्मनः ॥

कचग्रहमनुप्राप्ता सास्मि कृष्ण वरा सती ।
 पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां प्रेक्षतां मधुसूदन ॥ २१
 इत्युक्त्वा शारुदकृष्णा मुखं प्रच्छाद्य पाणिना ।
 पद्मकोशप्रकारेण मृदुना मृदुभाषिणी ॥ २२

स्तनावपतितां पीनीं सुजातौ शुभलक्षणी ।
 अभ्यवर्षत पाञ्चाली दुःखजैश्चक्रिन्नुभुभिः ॥ २३
 चक्षुषी परिमार्जन्ती निःश्वसन्ती पुनः पुनः ।
 वाष्पपूर्णं कण्ठेन कुह्रा वचनमब्रवीत् ॥ २४

नैव मे पतयः सन्ति न पुत्रा न च चान्यथाः ।
 न भ्रातरो न च पिता नैव त्वं मधुसूदन ॥ २५
 ये मां विमहतां क्षुद्रैरुपेक्षन् वंशिकवत् ।
 न च मे शान्त्ये दुःखं कर्णां यत्राहसत्तदा ॥ २६

चतुर्भिः कारणैः कृष्ण त्वया रक्ष्यास्मि नित्यतः
 संवन्धाद्रीरवात्सण्यात्प्रभुत्वेनैव केशव ॥ २७
 वैशंपायन उवाच ।
 अथ तामब्रवीत्कृष्णस्तास्मिन्वीरसमागमे ।
 वासुदेव उवाच ।

रोदिष्यन्ति स्त्रियो ह्येवं येषां कुञ्जासि भाविनि
 भीमस्तुशरसंच्छन्नाश्छोपितौघपरिप्लुतान् ॥ २८
 निहतान्वह्यभान्वीर्य शयानान्वह्यसुप्तले ।
 यत्सर्पथं पाण्डवानां तत्करिष्यामि मा शूचः २९

सत्यं ते प्रतिजानामि राज्ञां राज्ञी मविष्यसि ।
 पतेद्दधौर्हिमयाइड्यैर्युधैर्वी शकलोभवेत् ॥ ३०
 द्रुप्येसोपनिधिः कृष्णे न मे मोघं धवो भवेत् ।
 तच्छ्रुत्वा द्रौपदी धान्यं प्रतिधाक्यमपाच्युतात् ॥

साचीकृतमवैक्षत्सा पाञ्चाली माथ्यं पतिम् ।
 आवभाषे महाराज द्रौपदीमर्जुनस्तदा ॥ ३२

कृपासंगृहीतेन जेहवशेन ॥ ३ ॥ सहत्य सुगोहृत्य ॥ ६ ॥
 दिव्येन अमानुषेण अग्निदृष्टेऽप्यवत्तात् ॥ १० ॥ सुजातौ संलमा
 ॥ २३ ॥ विशोद्ववत् विशोका इरा ॥ २६ ॥ संवन्धात् पितृव्यलीय-
 भार्यात्तात् गौरवार्दमिन्द्रोद्भवत् सख्यात् अकिमन्वात्
 प्रभुत्वेन सामर्थ्यत्वेन त्वदीयेन ॥ २७ ॥ द्रौपदीवाक्यं

प्रतिपाक्यं च युवाऽर्जुन आवभाषे इति अत्राहितेन संबन्ध-
 ॥ ३१ ॥ अत्र हेतुः यतः पाताली साचीकृतं वक्रोभूत्
 यथा स्वात्तया मथ्यं पति तमेववैश्रदिति यत् इत्यन्था-
 इत्यं योज्यम् ॥ ३२ ॥

रा रोदीः शुभताप्राप्ति यदाह मधुसूदनः ।
 तथा तद्गयिता देवि नान्यथा धरवर्णिनि ॥ ३३
 धृष्टपुत्र उवाच ।
 अहं द्रोणं हनिष्यामि शिवण्डो तु पितामहम् ।
 दुर्योधनं भीमसेनः कर्णं हन्ता धनंजयः ॥ ३४

रामहृणौ व्यपाधित्य अजेवाः स्म रणे स्वसः ।
 अपि वृत्रहणा युद्धे किं पुनर्धृतराष्ट्रजैः ॥ ३५
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्तेभिमुवा यांरा वासुदेवमुपास्थिताः ।
 तेषां मध्ये महाबाहुः केशवो वाक्पयमप्रवीत् ॥ ३६

इति धीमहाभारते आरण्यके पर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्रौपद्याभ्यासने द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥

१३

वासुदेव उवाच ।

नैतत्कृष्णमुप्राप्तो भवान्स्यादसुधाधिप ।
 पृच्छं द्वारकायां स्यां राजन्संनिहितः पुरा ॥ १
 आगच्छेद्यमहं पूनमनाहृतोपि कौरवैः ।
 आम्बिकेयेन दुर्धरं राज्ञा दुर्योधनेन च ।
 धारयेयमहं पूर्णं बहून्दोषान्प्रदर्शयन् ॥ २
 मीष्मद्रोणौ समानाप्य हृषं वाहीकमेव च ।
 वैचित्रवीर्यं राजानमलं पूनेन कौरव ॥ ३
 तुषाणां तव राजेन्द्र त्वभिमित्तमिति प्रभो ।
 त्पाचक्षमहं दोगान्भीर्मवान्यतितोपितः ॥ ४
 धीरसेनसुतो येस्तु राज्यात्प्रघ्नंशितः पुरा ।
 यतर्कितधिनाशश्च वेपनेन विशांपते ॥ ५
 सातत्यं च प्रसङ्गस्य घर्णयेयं यथातथम् ॥ ६
 क्रियांश्चा मृगया पानमेतत्कामसमुत्थितम् ।

दुःखं चतुष्टयं प्रोक्तं धैर्येणो म्रश्यते धियः ॥ ७
 तत्र सर्वत्र धकृत्यं मन्यन्ते शास्त्रकोविदाः ।
 चिदोपतद्य धकृत्यं पूते पश्यन्ति तद्विदः ॥ ८
 एकाहाद्व्यनशाशोर् ध्रुवं व्यसनमेव च ।
 अमुकनाशश्चायानां वाक्पराकृत्यं च केवलम् ॥ ९
 पतन्मान्यश्च कौरव्य प्रसङ्गिकद्रुकोदयम् ।
 पूते शूयां महाबाहो समासाधाम्बिकासुतम् ॥ १०
 पयमुक्तो यदि मया गृह्णीयाद्वचनं मम ।
 अनामयं स्याद्धर्मश्च कुरूणां कुरुधनं ॥ ११
 न चोत्स मम राजेन्द्र गृह्णीयान्मधुरं वचः ।
 पथ्यं च भरतयेष्ट निरुह्नीयां बलेन तम् ॥ १२
 मयैनमपनीतेन सुहृदो नाम दुर्हृदः ।
 समासदोनुवर्तंस्तोश्च हन्यां दुरोदरान् ॥ १३
 असादिष्यं तु कौरव्य ममानतं ध्वमूत्तदा ।
 येनेदं व्यसनं प्राप्ता मयन्तो द्यूतकारितम् ॥ १४

स्वसः हे भगिनि ॥ १३५ ॥ इति आरण्यकेपर्वणि
 नैतत्कृष्णे भासतामर्वादे वै द्रौपदीसान्त्वने द्वादशोऽध्यायः
 ॥ १२ ॥

१३

निहृषिता एषाधना मद्राविद्या संग्रति मगबन्सरणमेव
 नस्त्राणिष्येदुः सात्रिष्यं च धर्वापसारणकृदिति गंम्यंतरेण
 प्रतिपाद्यते । नैतदित्यादिनाऽध्यायेन । यदहं द्वारकायां नव-
 द्वास्तयां देहनगर्यां तव मां चिन्तवतः संनिहित स्यां
 तर्हि एतन् कृच्छ्रं वनवातराजं वनाशालाप्रसन्नं स्यात् यथा
 तर्हि एतन् कृच्छ्रं वनवातराजं वनाशालाप्रसन्नं स्यात् यथा
 शौपदी कृच्छ्रकाले मां स्मृतवती बहुराशिप्रदानेन मया
 मगयां कृच्छ्रान्मोचिता तथा त्वमपि अक्षपातनकाले मां यदि
 स्मरेन्मर्हि नैतत्कृच्छ्रं प्राप्नुयां प्राप्नुत तवैव जयः स्यादिति

भावः ॥ १ ॥ अनाहृतोपि स्वधेमार्यं अप्राप्तिं वि वारयेयं
 द्यूतं अन्तर्ध्यामित्येन कवापथे रङ्गरेवार्थः ॥१२॥ बहिर्ध्यामि-
 त्वेनापि पूतवारणोपायमाह भीष्मिति द्वाभ्याम् ॥१३॥ राजेन्द्र
 धृतराष्ट्र तव पुत्रानां द्यूतेन अलं इति वैचित्रवीर्यादीन्प्रति-
 स्वभिमितं हे प्रभो युधिष्ठिर अहं तत्र द्यूते दोगान् अचक्षं
 म्प्रोक्तं काथितवान् स्वामिति संबन्धः ॥ ४ ॥ धीरसेनसुतः
 नल वैः अशैरिति शेषः ॥ ५ ॥ सातत्यं अविच्छेदं प्रस-
 न्तस्य द्यूतकीडयाः हीयमानोपि जयाशया पुनः पुनर्दम्य-
 त्येत्यर्थः ॥ ६ ॥ कामः रागः ॥ ७ ॥ धकृत्यं अधि-
 गन्तव्यं शातव्यं यत्पर्यंत्य वजेरिदं १५ वनेवैव वार्थान्तरम्
 ॥८॥ तदेवाह एकाहादिति । म्यजनं राज्यभ्रंशादि अर्थानां
 धर्मार्थकामानां पुमर्थानाम् ॥ ९ ॥ अपनीतेन अन्यायेन
 दुरोदरज्ज द्यूतकारणम् ॥१३॥ आनतं तु आद्यमनाप्रतयन्ति
 तेषु धीविल्लोसेषु पथे देवाविशेषेषु ॥ १४ ॥

सोहमेत्य कुरुश्रेष्ठ द्वारकां पाण्डुनन्दन ।
अश्रौषं त्वां व्यसनिनं युयुधानाद्यथातयम् ॥ १५
श्रुत्वैव चाहं राजेन्द्र परमोद्धिग्रमानसः ।
इति श्रीमहामारते भारण्यके पर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि वासुदेववाक्ये त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

तूर्णमभ्यागतोऽस्मि त्वां द्रष्टुकामो विशांपते ॥ १६
अहो कृच्छ्रमनुप्राप्ताः सर्वे स्म भरतर्षभ ।
सोहं त्वां व्यसने मग्नं पश्यामि सह सोदरैः ॥ १७

१४

युधिष्ठिर उवाच ।
असाक्षिभ्यं कथं कृष्ण तवासीद्धृष्णिनन्दन ।
क चासीद्धिप्रवासस्ते किं चाकार्षीः प्रवासतः ॥ १
कृष्ण उवाच ।
शात्वस्य नगरं सौभं गतोहं भरतर्षभ ।
निहतुं कौरवश्रेष्ठ तत्र मे शृणु कारणम् ॥ २
महातेजा महाबाहुयः स राजा महायशाः ।
दमघोगात्मजो धीरः शिशुपालो मया हतः ॥ ३
यज्ञे ते भरतश्रेष्ठ राजसूयेर्हणां प्रति ।
सरोपवशमापन्नो नामृष्यत दुरात्मवान् ॥ ४
श्रुत्वा त निहतं शात्वस्तीवरोपसमन्वितः ।
उपायाद्वारकां शून्यामिहस्थे मयि भारत ॥ ५
स तत्र योधितो राजन्कुमारैर्दृष्टिपुङ्गवैः ।
आगतः कामगं सौभमाहत्स्यैवं नृशंसवन् ॥ ६
ततो वृष्णिप्रवीरांस्तान्बालान्हातवा बहूस्तदा ।
पुरोधानानि सर्वाणि भेदयामास दुर्मतिः ॥ ७
उक्तवांश्च महाबाहो कासौ वृष्णिकुलाधमः ।
वासुदेवः स मन्दात्मा वसुदेवसुतो गतः ॥ ८

तस्य युद्धार्थिनो दर्पे युद्धे नाशयितास्म्यहम् ।
आनर्ताः सत्यमाख्यात तत्र गन्तास्मि यत्र सः ९
तं हत्वा विनिवर्तिष्ये कंसकेशिनिपूदनम् ।
अहत्वा न निवर्तिष्ये सत्येनायुधमालभे ॥ १०
कासौ कासाविति पुनस्तत्र तत्र प्रधावति ।
मया किल रणे योद्धुं काङ्क्षमाणः स सौभराट् ११
अद्य तं पापकर्माणं क्षुद्रं विश्वासघातिनम् ।
शिशुपालवधामर्षांस्त्रमायिष्ये यमक्षयम् ॥ १२
मम पापस्वभावेन भ्राता येन निपातितः ।
शिशुपालो महीपालस्तं वधिष्ये महीपते ॥ १३
भ्राता बालश्च राजा च न च सङ्गाममूर्धनि ।
प्रमत्तश्च हतो वीरस्तं हनिष्ये जनार्दनम् ॥ १४
एवमादि महाराज विलयं दिवमासितः ।
कामगेन स सौभेन क्षिप्त्वा मां कुरुनन्दन ॥ १५
तमश्रौषमहं गत्वा यथावृत्तः स दुर्मतिः ।
मयि कौरव्य दुष्टात्मा मार्तिकावतको नृपः ॥ १६
ततोहमपि कौरव्य रोपय्याकुलमानसः ।
निश्चित्य मनसा राजन्वधायास्य मनो दधे ॥ १७

कथान्तरमवतारयितुं कथापञ्चमेनानुसरति सोहमित्यादिना ।
एवम आगत्य युयुधानात्सात्यके ॥ १५ ॥ इत्यारण्यके
पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

१४

असाक्षिभ्यमिति । अत्र संश्लेषविस्तारान्या सौभवध उपा-
ख्यायते । तस्य तात्पर्यं संघारसामग्रमन्त्रे द्वारकास्थे स्थूल-
सूक्ष्मदेहद्वयस्ये क्षेत्रे विस्मरणरूपाद्भगवदसंनिधानात् काम-
गमं मनोस्थाय्यं सौभमाच्छागतं शात्वसाख्येन महामोहेन
शोकाक्षैरुत्पुते सति प्रयुग्रादिस्वरूपा यदादयो धर्मास्तं
वारयितुमशमा अभूवन् । ततोहं ब्रित्तद्वारकामित्य चिदा-
त्मानं मामक्षिपन्तं शात्वनोहमहं मद्भाविवालेन हतवान्

तत्पुत्रं च मनोरथसौभं पातितवानिति । एवमेव युद्धारिण्यकेन
सर्वत्राख्यायिकान्तात्पर्यमुच्येयं तथा च धृति 'द्वयाह प्राजापत्या
देवाश्चासुराश्च' इत्यादिना देवासुराश्चैव शमकामादीन् विव-
क्षित्वा तद्युद्धरूपकेणाभ्यात्मिकमर्थे निरूपयति तत्रोद्दिष्टापि हेतुं
श्रुत्यनुमादिनाद्भारतसंभूते ॥ १ ॥ सरोपवशं रोषेण सहितं
सामर्थ्यं 'वशमिच्छाप्रमुखयो' इति विश्व । दुरात्मवान् दुष्ट-
चित्तः यद्वा दुःस्थितः रोषवत्त्वात् आत्मवान् युद्धारी इति
मानसार्थवत्त्वात् दुःस्थितथासावात्मवधिं सत्ता ॥ ५ ॥
इहस्ये त्वरसमीपस्थे ॥ ५ ॥ सौभं सुष्ठु भान्ति ते सुभः
काशनादयो धातवस्तजम् ॥ ६ ॥ आनर्ता-भो आनर्तदेव्या-
आर्ययात कथयत ॥ ९ ॥ क्षिप्त्वा दुस्तयित्वा ॥ १५ ॥
मार्तिकावतक एतन्नामकदेशाकासौ ॥ १६ ॥

वानतैषु विमर्दं च क्षेपं चात्मनि कौरव ।
 प्रवृद्धमवलेषं च तस्य दुष्कृतकर्मणः ॥ १८
 ततः सौमवधायाहं प्रतस्थे पृथिवीपते ।
 स मया सागरावर्ते दृष्ट आसीत्परीक्षता ॥ १९
 ततः प्रभाष्य जलजं पाञ्चजन्यमहं नृप ।
 आहूय शाल्वं समरे युद्धाय समवस्थितः ॥ २०
 इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वाणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सौमवधोपाख्याने चतुर्दशोऽध्यायः ॥१४॥

तन्मुहूर्तमभूयुद्धं तत्र मे दानवैः सह ।
 धरीमृताश्च मे सर्वे भूतले च निपातिताः ॥ २१
 पतत्कार्यं महाबाहो येनाहं नागमं तदा ।
 श्रुत्वैव हास्तिनपुरं हृतं चायिनयोत्थितम् ।
 द्रुतमागतवान्युष्मान्द्रुपुकामः सुदुःखितान् ॥ २२

१५

युधिष्ठिर उवाच ।
 गसुदेव महाबाहो विस्तरेण महामते ।
 सौमस्य वधमाचक्ष्व न हि त्व्यामि कथ्यतः १
 वासुदेव उवाच ।
 हतं श्रुत्वा महाबाहो मया धीतध्रवं नृप ।
 उपायाद्भरतश्रेष्ठ शाल्वो ह्यावर्ता पुरीम् ॥ २
 अरुणत्वां सुदुष्टात्मा सर्वतः पाण्डुनन्दन ।
 शाल्वो वैहायसं चापि तस्युरं व्यूह्य धिष्ठितः ॥ ३
 तत्रस्थोऽपि महींपालो योधयामास तां पुरीम् ।

अभिसारेण सर्वेण तत्र युद्धमवर्तत ॥ ४
 पुरी समन्ताद्विहिता सपताका सतोरणा ।
 सचक्रा सद्बुद्धा चैव सयन्त्रखनकास्तथा ॥ ५
 सोपशलयप्रतोलीका साष्टाष्टालकगोपुरा ।
 सचक्रग्रहणी चैव सोल्कालातावपोथिका ॥ ६
 सोष्टिका मरतश्रेष्ठ समेरीपणवानका ।
 सतोमराहुशा राजन्सशतभीकलाङ्गला ॥ ७
 समुष्टुण्ड्यदमगुडका सायुधा सपरश्वधा ।
 लोहचर्मवती चापि साग्निः सगुडश्टिका ॥ ८

अवलेषं सर्वं ज्ञात्वेति शेषः ॥ १८ ॥ सागरस्य आसमन्ता-
 द्गतौ वर्तनं यस्मिन्सागरार्द्धेति इत्यर्थः ॥ १९ ॥ जलजं शङ्खम
 ॥२०॥श्रुतं श्रुत्वैव हास्तिनपुर आगतवान् ॥२१॥इत्यारण्यके
 पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुर्दशोऽध्यायः ॥१५॥

१५

अर्थाधानौ धर्मकामौ अर्थस्तु स्वराज्यरक्षणपराजयाव-
 मर्दान्सा राज्ञा प्राप्यते इति तावैव शान्त्वप्रवृत्तौ सम्यक्
 धोदुःकाम. पृच्छति वायुदेवेति । कथयत. कथयन कंडुदि-
 यांशतः शान्त्यन्य रूपम् ॥ १ ॥ धुनध्रता विद्युपालमाता
 सजं शीतध्रवं उपायात् उपगतः ॥ २ ॥ अरुणत्वं तेनया
 वैहायसं खेचरं गूढ स्वराज्यरोपमर्दयोन्मिरत्नानाविशेषेण
 रूपापवित्ता धिष्ठित. सम्यक् स्थितः ॥ ३ ॥ अभितः परित
 चपरितिक्षायुधाना सरणं निःसाधनमभिसारस्तेन सर्वेण अदिच्छेपे
 धर्मान्यो दिग्भ्यो युगपरिवरत्सुधर्मगृह्णागभित्त्यर्थः । ४।पताका
 अत्राचल. । तोरणानि बहिर्द्वाराणि । चक्राणि शोषणाना-
 हुवास्तदाप्रवृत्तानानि भाषायां बुद्धजं संज्ञानि अन्ये तु । विष्णु-
 श्रोतस्यैव श्टिका हुडा इत्याह । उदाहरन्ति च अन्ये कल्पन्ते
 हुडश्टिकाणि रथस्योपरि सुरिभिः. विष्णुत्सवसुदुधर्षं करा-
 दिग्दर्शं उच्यत इति । यन्त्राणि आग्नेयौषधवेन दृपत्यिग्दो-

क्षेपणानि महान्ति 'कमान'संज्ञानि शुद्राणि हांसगुलिकोक्ते-
 पणानि 'बंदुख'संज्ञानि । खनकाः सुरप्रद्वारा शुभमार्गकर्तार-
 ॥ ५ ॥ उपशल्या लोहसुरा. शीलालयुक्ता प्रतोत्यो
 रथ्यामार्गा यस्यां सा । अष्टालकाःउपश्रिग्हा । गोपुराणि
 पुरद्वाराणि ताशानि अंदन अग्नेन वहितानि अष्टालक्यदीनि
 यस्यां सा । साष्टेण विशेषणं उपशल्यस्य मामान्तस्य रथ्या-
 याश्चाश्रुत्या संवच्यते । चक्रग्रहणी सैन्यनिग्राहिका'मोर्वा' इति
 म्लेच्छग्रामिद्धा सोल्कालातावपोथिका सोल्कमलतं ज्वाल-
 सहितसुमुक्तं यस्यां सा सोल्कालाता अवबद्धा पोथिका.यन्त्र-
 वद्धा काश्टपापाणादयो रिष्णुमुपारं पातनाय यस्यामिति
 प्राशः । उद्वेबोल्का प्राणहरत्वाचन्द्रोत्तिशो गो. । अलतं
 सवाष्टदण्डं लोहमयमात्रेयं प्रहणं 'बाण' इति भाषायां प्रसिद्धं
 तयोरेप्रत्याख्येयगत्योरपि पोथिका. पातयिष्यः मन्त्रमथः
 शक्य कर्णोयेन्द्रदत्तशक्तिरुद्रशास्तपुक्ताः सोल्कालातावपो-
 थिका ॥ ६ ॥ श्टिका यृधर्ममयानि भाष्पानि । सर्षिदेवि पाठे
 कश्य आयुधविशेषा. ॥७॥अदमगुडका. कर्तुलीहृता पाषाणाः
 लोहमयानि चर्मणि कमठश्टाकाराणि । प्रशस्वारकाणि ।
 साग्नि आग्नेयौषधविहिता गुडा गोलराःश्टिकारतदुक्षेप-
 क्यन्त्राणि शशृणुसुपरि पातनाय ततो शुभो दर्शभूतो यत्र
 शिखरे स्थाप्यते ततःहितेत्यन्ये ॥ ८ ॥

यत्सहस्रोभियानं तच्छाल्वराजस्य कौरव्य ।
 चारुदेण्डेन साम्बश्च प्रद्युम्नश्च महारथः ॥
 ते स्यैर्दक्षिताः सर्वे विचित्राभरणध्वजाः ।
 संसक्ताः शाल्वराजस्य बहुभिर्योधपुङ्गवैः ॥ १०
 गृहीत्वा कामुर्कं साम्बः शाल्वस्य सचिवं रणे ।
 योधयामास संदष्टः क्षेमवृद्धिं चमूपतिम् ॥ ११
 तस्य श्राणमयं धर्मं जाम्बवत्याः सुतो महन् ।
 मुमोच भरतश्रेष्ठ यथा धर्मं सहस्रवक्त्रम् ॥ १२
 तद्वाणवर्षं तुमुलं विप्रेहे स चमूपतिः ।
 क्षेमवृद्धिर्महाराज क्षिप्रवानिव निश्चलः ॥ १३
 ततः साम्बाय राजेन्द्र क्षेमवृद्धिरपि स्वयम् ।
 मुमोच मायाविहितं शरजालं महत्तरम् ॥ १४
 नतो मायामयं जालं माययैव विद्विष्य सः ।
 साम्बः शरसहस्रेण रथमस्याभ्यवर्षत ॥ १५
 ततः स विद्धः साम्बेन क्षेमवृद्धिश्चमूपतिः ।
 अपायाजघनैरथैः साम्बश्राणप्रपीडितः ॥ १६
 तस्मिन्विप्रद्रुते कुरे शाल्वस्याय चमूपती ।
 वेगवानाम दैतेयः सुतं मेभ्यद्रवद्वली ॥ १७
 अभिपन्नस्तु राजेन्द्र साम्बो वृष्णिकुलोद्बहः ।
 वेगं वेगवतो राजंस्तस्थौ वीरो विधारयन् ॥ १८
 स वेगवति क्रीन्तेय साम्बो वेगवतीं गदाम् ।
 चिक्षेप तरसा वीरो व्याविध्य सत्यविक्रमः ॥
 तथा त्वभिहतो राजन्वेगवाश्रयपतद्गुधि ।
 यातरुण इव क्षुण्णो जीर्णमूलो वनस्पतिः ॥ २०
 तस्मिन्विनिहतो वीरो गदानुजे महासुरे ।

प्रविश्य महतीं सेनां योधयामास मे सुतः ॥ ११
 चारुदेण्डेन संसक्तो विविन्ध्यो नाम वानवः ।
 महारथः समाश्रितो महाराज महाधनुः ॥ १२
 ततः सुतमुलं युद्धं चारुदेण्डेणविविन्ध्ययोः ।
 वृत्रवासवयो राजन्वथा पूर्वं तथाभवत् ॥ १३
 अन्योन्यस्याभिसंक्रुद्धावन्त्यां जघ्नतः शरैः ।
 विनदन्तो महारावांसिहाविव महाबलौ ॥ १४
 रौक्मिणेयस्ततो वाणमश्रयकोपमवर्षसम् ।
 अभिमन्य महाश्रेण संदधे शत्रुनाशनम् ॥ १५
 स विविन्ध्याय सक्रोधः समाहूय महारथः ।
 चिक्षेप मे सुतो राजन्स गतांसुरथापतत् ॥ १६
 विविन्ध्यं निहतं दृष्ट्वा तां च विशोभितां चमूम्
 कामगेन सतीभेन शाल्वः पुनरुपागमत् ॥ १७
 ततो ध्याकुलितं सर्वं शरकावासि तद्वलम् ।
 दृष्ट्वा शाल्वं महाबाहो सौभश्यं नृपते तदा ॥ १८
 ततो निर्याय कौरव्य अश्रयाय च तद्वलम् ।
 आनतानां महाराज प्रद्युम्नो धाष्यमवर्षीत् ॥ १९
 सर्वे भवन्तरितघ्नस्तु सर्वे पश्यन्तु मां युधि ।
 निवारयन्तं संग्रामे बलात्सौतं सराजकम् ॥ २०
 अहं सौभपतेः सेनामापसंभुंजगौरिव ।
 धनुर्भुंजविनिर्मुक्तैर्नाशयाम्यय यादथाः ॥ २१
 आश्वसध्वं न भीः कार्या सौभराड्य नश्यति ।
 मयाभिपन्नो दुष्टात्मा स सौभो विनशिष्यति ॥ २२
 एवं श्रुवति संदष्टे प्रद्युम्ने पाण्डुनन्दन ।
 धिष्टिं तद्वलं वीर युयुधे च यथासुखम् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सौभधोपाख्याने षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

यासुदेव उवाच ।
 एवमुक्त्वा रौक्मिणेयो यादवान्भरतपंम ।
 दैशितैर्हर्षिभिर्युक्तं रथमास्याय काञ्चनम् ॥ १
 उच्छ्रिय मकरं कर्तुं व्यात्ताननमिवान्तकम् ।

दक्षिता संनद्धा ॥ १० ॥ अश्रुदाय पलायित । जघनं
 शोभ्यै ॥ ११ ॥ अभिपन्नः अभिमुख्येनासादित ॥ १२ ॥
 व्याविध्य आमयित्वा ॥ १५ ॥ रथः क्षुण्णश्च गजादि-
 पदापात ॥ २० ॥ सौभेन श्रेचरेण पुरेण ॥ २० ॥
 निर्याय निगम्य अश्रयाय आश्रायं आनतानां द्वारकावा-
 सिनाम् ॥ २१ ॥ धनुर्भुंजविनिर्मुक्तैः धनुषः मुजेन कौटिल्येन
 आयाकषणैः निर्मुक्तैः । मुज कौटिल्ये तुदादि ॥ २१ ॥

उत्पतद्भिरिवाकाश तैर्हयैरन्वयात्परान् ॥ २
 विशिष्यद्वादयश्चापि धनुः श्रेष्ठ महाबलैः ।
 तूणलङ्घयः शूरो बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ॥ ३

नश्यति आश्रु मरिष्यति । वर्तमाननासीये वर्तमानवद्वेति
 क्त् ॥ ३२ ॥ धिष्टितमधिष्ठितम् । पिपा ववनप्रागल्भ्येन
 स्थितमिति वा ॥ ३३ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि तैलकण्ठीये
 भारतभावनदीये षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

एवमुक्त्वाति । हरिभिरथैः ॥ १ ॥ अन्वयादु-
 पगतः ॥ २ ॥ विशिष्यन् परान् धिनुर्वन् महाबलैर्हयैः ॥ ३ ॥

सौते किं ते व्यथितं कस्माद्यासि पराङ्मुखः ।
 नैव वृष्णिप्रवीणाणामाह्वये धर्म उच्यते ॥ ५
 कथितसौते न ते मोहः शाल्वं दृष्ट्वा महाह्वये ।
 विथिपदो वा रणं दृष्ट्वा ब्रूहि मे त्वं यथातथम् ॥ ६
 सौतेरुवाच ।

जनादने न मे मोहो नापि मां भयमाविशत् ।
 अतिमारं तु ते मन्ये शाल्वं केशवमन्दन ॥ ७
 सोपयामि शनिर्वार बलवानेव पापकृत् ।
 मोहितश्च रणे शूरो रक्ष्यः सारयिता रथी ॥ ८
 आयुष्मन्स्वयं मया नित्यं रक्षितव्यस्त्वयाप्यहम् ।
 रक्षितश्रो रथी नित्यमिति कृत्वाऽप्याग्रहम् ॥ ९
 एकश्चासि महाबाहो बह्वश्चापि दानवाः ।
 न समं रौन्निगेयाहं रणे मत्वाऽपयामि वै ॥ १०
 एवं ध्रुवति-सुते तु तदा मकरकेतुमान् ।
 उवाच सूनं कौरव्य निवर्तय रथं पुनः ॥ ११
 दारुकात्मज मैवं त्वं पुनः कार्याः कथंचन ।
 व्यपयानं रणात्सौते जीवतो मम कर्हिचित् ॥ १२
 न स वृष्णिकुले जातो यो वै त्यजति संगमम् ।
 यो वा निपतितं हन्ति तवास्मीति च वादिनम् ॥
 तथा स्त्रियं च यो हन्ति बालं वृद्धं तथैव च ।
 विरथं विप्रकीर्णं च भग्नशस्त्रायुध तथा ॥ १४
 त्वं च सूतकुले जातो विनातः सूतकर्मणि ।
 धर्मशश्चासि वृष्णीनामाह्वयेऽपि दारुके ॥ १५
 स जानश्चरितं कृत्स्नं वृष्णीनां पृतनामुभे ।
 अपयानं पुनः सौते मैवं कार्याः कथंचन ॥ १६
 अपयातं हतं पृष्ठे घ्नान्तं रणपलायितम् ।
 शदाग्रजो दुराघर्षः किं मां वश्यति माघवः ॥ १७
 केशवस्याग्रजो वापि नीलवासा मदोक्तः ।
 किं वश्यति महाबाहुर्बलदेवः समागतः ॥ १८
 इति श्रीमहाभारते आरण्यकं पर्वणि
 अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

किं वश्यति शिनेर्नता नरसिंहो महाधनुः ।
 अपयातं रणात्सूनं साम्बश्च समित्तजयः ॥ १९
 चारुदेण्यश्च दुर्धर्षस्तथैव गदसारणौ ।
 अक्रूरश्च महाबाहुः किं मां वश्यति सारथे ॥ २०
 शूरं संभावितं शान्तं नित्यं पुरुगमानिनम् ।
 स्त्रियश्च वृष्णिवीराणां किं मां वश्यन्ति संहताः
 प्रद्युम्नोयमुपायाति भीतस्यरुवा महाह्वयम् ।
 धिगेनामिति वश्यन्ति न तु वश्यन्ति साध्विति ॥
 धिग्वाचा परिहासोपि मम वा मद्विषयस्य वा ।
 मृत्युनाभ्यधिकः सौते स त्वं मा व्यपयाः पुनः
 मारं हि मयि संन्यस्य यातो मधुनिहा हरिः ।
 यज्ञं भारतासिंहस्य न हि शक्योऽय मर्षितुम् ॥ २४
 कृतयर्मा मया वीरो निर्यास्यन्नेव वारितः ।
 शाल्वं निवारयिष्येहं तिष्ठ त्वमिति सूतज ॥ २५
 स च संभावयन्मां वै निवृत्तो हृदिकात्मजः ।
 तं समेत्य रणं त्यक्त्वा किं वश्यामि महारथम् ॥
 उपयान्तं दुराघर्षं शङ्खकरादाघरम् ।
 पुरुषं पुण्डरीकाक्षं किं वश्यामि महाभुजम् ॥ २७
 सान्त्याकिं बलदेव च ये चान्येधकवृष्णयः ।
 मया स्पर्धन्ति सततं किं नु वश्यामि तानहम् २८
 त्यक्त्वा रणमिमं सौते पृष्ठतोभ्याहतः शरैः ।
 त्वयापनीतो विवशो न जीवेयं कथंचन ॥ २९
 स निवर्त रथेनाशु पुनर्दारुकमन्दन ।
 न चैतदेव कर्तव्यमयापस्तु कथंचन ॥ ३०
 न जीवितमहं सौते बहु मन्ये कथंचन ।
 अपयातो रणाद्गीतः पृष्ठतोभ्याहतः शरैः ॥ ३१
 कदापि सूतपुत्र त्वं जानीषि मां भयादितम् ।
 अपयातं रणं हित्वा यथा कापुरुषं तथा ॥ ३२
 न युक्तं भवता त्यक्तुं संग्रामं दारुकात्मज ।
 मोघ युद्धार्थिनि भृशं स त्वं याहि यतो रणम् ३३
 अर्जुनामिगमनपर्वणि
 सौभयधोपाल्याने

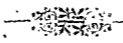

सोते किं ते व्यथितं कस्मादासि पराङ्मुखः ।
 नैव वृष्णिर्षवीरुषामाहवे घर्म उच्यते ॥ १५
 क्विबसोते न ते मोहः शाल्यं दृष्ट्वा महाहवे ।
 विषादो वा रणं दृष्ट्वा ब्रूहि मे त्वं यथातथम् ॥ १६
 सीतिरुवाच ।

जनार्दने न मे मोहो नापि मां मयमाविदात् ।
 अतिमारं तु ते मन्ये शाल्यं केदावन्मृतम् ॥ ७
 सोपयामि शनैर्वीर बलवानेव पापकृत् ।
 मोहितश्च रणे शूरो रथ्यः सारथिना रथी ॥ ८
 आयुष्मन्सर्वं मया नित्यं रक्षितव्यस्तथाव्यहम् ।
 रक्षितश्चो रथी निश्चयित कृत्वाऽपयाम्यहम् ॥ ९
 एकश्चासि महाबाहो बहुवक्षसि दानवाः ।
 न समं रीभिर्मणेयाहं रणे मत्वाऽपयामि वै ॥ १०
 एवे मुथति-सूते तु तदा मकरकेतुमार ।
 उवाच सूतं क्रौरव्य निवर्तय शपं पुनः ॥ ११
 दाहकात्मज मैवं त्वं पुनः कार्षीः कथंचन ।
 व्यथयानं रणात्सीतं जीवतो मम कर्हिनिवृत् ॥ १२
 न स वृष्णिकुले जातो यो वै न्यजति संगरम् ।
 यो वा निपतितं हन्ति तवास्मात् न च वादिनश्च ॥
 तथा स्त्रियं च यो हन्ति बालं वृद्धं तथैव च ।
 र्विरथं विपकार्णं च भद्रशास्त्रापुत्र तथा ॥ १४
 त्वं च सूतकुले जातो विनैतः मूत्रकर्मणि ।
 धर्मगधासि वृष्णीनामाहवेष्यधि दाहकं ॥ १५
 स जानंश्चरितं कृत्स्नं वृष्णीनां पृथनामुन्ये ।
 अपयानं पुनः सीते मैवं कार्षीः कथंचन ॥ १६
 अपयातं हते श्रेष्ठे भ्रान्ते रणपलायितम् ।
 गदाप्रजो दुराधर्यः किं मां वथयति माधवः ॥ १७
 केदावस्वाप्रजो वापि नीलवासा महेन्दकः ।
 किं वथयति महाबाहुर्बलदेवः समागतः ॥ १८

किं वथयति शिनेनेता नरसिंहो महाधनुः ।
 अपयातं रणात्सूरं साम्ब्रश्च सामीतिजयः ॥ १९
 चारुदम्पेश्च दुर्धर्षस्तथैव गदसारणां ।
 अक्रूरश्च महाबाहुः किं मां वथयति सारथे ॥ २०
 शूरं संमाधितं शान्तं नित्यं पुत्रयमानेनम् ।
 स्त्रियश्च वृष्णिवीराणां किं मां वथयन्ति संहताः
 प्रथुन्नोपमुपायाति मीतस्त्यनन्वा महाहवम् ।
 धिगेनामीत वथयति न तु वथयन्ति साधिवि ॥
 धिय्याचा परिहासोपि मम वा मदिशस्य था ।
 मृत्युनाभ्याधिकः सीते स त्वं मा व्यथयाः पुनः
 मारं हि मयि संन्यस्य यातो मंथुनिहा हरिः ।
 यज्ञं भारतसिद्धस्य न हि शक्योऽव मर्षितुम् ॥ २४
 कृतवर्मा मया वीर्यो निर्यास्वप्लेय वारितः ।
 शाल्यं निवारयिष्येदं तिष्ठ त्वमिति सूतज ॥ २५
 स च संभाषयन्मां वै निधुतो हृदिकात्मजः ।
 तं समेत्य रणं त्यक्त्वा किं वथयामि महात्तम ॥
 उपयान्तं दुराधर्यं शङ्कचक्रादाधरम् ।
 पुरुषं पुण्डरीकाक्षं किं वथयामि महाभुजम् ॥ २७
 सात्यकिं बलदेवं च ये चान्यन्वक्रवृष्णयः ।
 मया मर्धन्ति सततं किं नु वथयामि तानहमृद
 त्यन्त्वा रणमिमं सीते पृष्टतोभ्याहतः शरैः ।
 त्वपापनीतो धियशो न जीवियं कथंचन ॥ २९
 स निवर्तं रथेताशु पुनर्दक्रकनन्दन ।
 न जैलदेवं कतंज्यमयापन्सु कथंचन ॥ ३०
 न जीवितमहं सीते बहु मन्ये कथंचन ।
 अपयातो रणाद्भीतः पृष्टतोभ्याहतः शरैः ॥ ३१
 कदापि सूतपुत्र त्वं जानीषि मां मयाधितम् ।
 अपयातं रणं हित्वा शपा कापुह्यं तथा ॥ ३२
 न युक्तं भवता त्यक्तं संग्रामं दाहकात्मज ।
 मोघं युदायिनि भूशं स त्वं याद्वि यतो रणम् ३३

इति श्रीमहाभारते भारण्यकं पर्वणि अर्जुनामिगमनपर्वणि सौमित्रोपाख्याने
 अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

२०

वासुदेव उवाच ।

आनतंनगरं मुक्तं तनोहमगमं तदा ।
 महाकती राजसूर्यं निवृत्ते नृपते तव ॥ १ ॥
 अपश्यं द्वारकां च्वाहं महाराज हतविषयम् ।
 निःस्वाध्यायवपुस्कारां निर्भूषणवस्त्रियम् ॥ २ ॥
 अनाभिज्ञेयकृपाणि द्वारकोपवनानि च ।
 दृष्ट्वा शङ्कोपप्रोहमपृच्छं हृदिकात्मजम् ॥ ३ ॥
 अन्वन्तरनारीकमिदं वृष्णिकुलं भृशम् ।
 किमिदं मरशाद्भृशं श्रोतुमिच्छामि तन्वतः ॥ ४ ॥
 पवमुक्तः स ह मया विसारेणेदमब्रवीत् ।
 नोधं मोक्षं च शाल्वेन हार्दिस्यो राजसत्तम ॥ ५ ॥
 तनोहं भरतश्रेष्ठ श्रुत्वा सर्वमशेषतः ।
 विनाशे शाल्वराजस्य तद्देवाकारथं मतिम् ॥ ६ ॥
 ततोहं भरतश्रेष्ठ समाध्यास्य पुरं जनम् ।
 राजानमाहुकं चैव तथैवानकदुन्दुभिम् ॥ ७ ॥
 सर्वान्वृष्णिप्रवीरांश्च हर्षपद्मत्रयं तदा ।
 अप्रमादः सदा फायो नगरे यादवर्षमाः ॥ ८ ॥
 शाल्वराजविनाशाय प्रयातं मां निबोधत ।
 नाहत्या तं नियतिष्ये पुतं द्वारवतीं प्रति ॥ ९ ॥
 स शाल्वं सौमनगरं हत्वा द्रष्टारिम वःपुनः ।
 त्रिःसामा हन्यतामेव दुःशुभिः शत्रुभीषणा ॥ १० ॥
 ते मयाव्यासिता वीरा कथावद्भ्रतर्षभ ।
 सर्वे मामश्रुवन्हृष्टाः प्रयाहि जहि शात्रवान् ॥ ११ ॥
 तैः प्रहृष्टात्मभिर्धार्तराशीर्भिरभिनन्दितः ।
 यान्चथित्वा द्विजश्रेष्ठान्प्रणम्य शिरस्त्रामयम् ॥ १२ ॥
 शैष्यसुप्रीवयुक्तेन रथेनानादयन्दिशः ।
 प्रध्माय शङ्खप्रवरं पाञ्चजन्यमहं नृप ॥ १३ ॥
 प्रयातोऽस्मि नरव्याघ्र बलेन महता घ्नतः ।
 घृष्टेन चतुरङ्गेण यत्सेन जितकाशिना ॥ १४ ॥
 समतीत्य बहून्देशान्गिरांश्च बहुपादपान् ।

सरांसि सरितश्चैव मारिंकावतमासदम् ॥ १५ ॥
 तत्राग्रां पराध्याय शाल्वं सामारमनिकात् ।
 प्रयातं सौममाध्याय तमहं पृष्टुमोन्ययाम् ॥ १६ ॥
 ततः सागरमासाद्य कुसौ तस्य महोर्मिणः ।
 समुद्रनाभ्यां शाल्वोभूत्सौममाध्याय शत्रुहन् ॥ १७ ॥
 स ममालोक्य दूरान्मां स्मयन्निव युधिष्ठिर ।
 आह्वयामास दुष्टात्मा युद्धायैव मुहुर्मुहुः ॥ १८ ॥
 तस्य शार्ङ्गविनिर्मुक्तैर्बहुभिर्मर्मभेदिभिः ।
 पुरं नासाद्यत शरैस्ततो मां रोष आविद्यत् ॥ १९ ॥
 स चापि पापप्रहृतिर्द्वैतेयापसदो नृप ।
 मध्यवर्षतं दुर्षयेः शरधाराः सहस्रदाः ॥ २० ॥
 सैनिकान्मम मृतं च हयांश्च स समाकिरत् ।
 अचिन्त्यन्तस्तु दारान्वयं पुण्याम भारत ॥ २१ ॥
 ततः शतसहस्राणि शराणां नतपर्वणाम् ।
 चिक्षिपुः समरे वीरा मयि शाल्वपदानुगाः ॥ २२ ॥
 ते हयांश्च रथं चैव तदा दारुकमेव च ।
 छादयामासुरसुरास्त्रैर्वाणैर्मर्मभेदिभिः ॥ २३ ॥
 न हया न रथो वीर न यन्ता मम दानकः ।
 बहून्त शीघ्रशस्त्राणाहं सैनिकाश्च मे ॥ २४ ॥
 ततोहमपि कौन्तेय शरणागमपुनान्वहन् ।
 आमन्त्रितानां घनया दिव्येन विधिनाऽक्षिपम् ॥ २५ ॥
 न तत्र धिपमस्त्वासीन्मम सैन्यस्य भारत ।
 खे विषकं हि तस्मीं प्रोशमात्र इवामयत् ॥ २६ ॥
 ततस्ते प्रेक्षकाः सर्वे रङ्गघाट इव स्थिताः ।
 हर्षयामासुरसुर्षैर्मां सिंहनादतलस्वनेः ॥ २७ ॥
 मत्करप्रथिनिमुक्ता दानवानां शरस्तथा ।
 श्रेषु कचिपादाङ्गा विधिद्युः शलमा इव ॥ २८ ॥
 ततो हलहलादायः सौममप्ये व्यवर्धत ।
 धृश्यातो विशिन्वैस्त्रीशैः यतनां च महार्णवे ॥ २९ ॥
 ते निरुक्तभुजस्करन्धाः कङ्क्याहृतिर्दानाः ।
 नदन्तो भेग्याप्रादान्प्रियतन्ति म्म दानवाः ॥ ३० ॥

२०

आनतंति ॥ १ ॥ हृदिकात्मजं इतवर्षणम् ॥ ३ ॥
 त्रिःसामा त्रिस्वगा नीचमंशरभावेन त्रिःसामा हन्यतामि-
 त्वापि पश्यति ॥ १० ॥ पाचथित्वा स्वनिवादानिति शेष
 ॥ १२ ॥ जितकाशिना जयशोभिना । त्रिना.कारयो
 देवविशेषा येनेति वा तदि शस्त्रेनान्प्रियदिनाः
 ' चरयो वा वेदो वा ' इति धृतिविराट्
 ॥ १४ ॥ मारिंकावनं देशविशेषं आमर्दं प्राण ॥ १५ ॥
 सागरमनिकात् सागरमर्मणे अन्वतां अनुपपत्तानामि

॥ १६ ॥ महोर्मिणः महोर्मिणः प्रीत्यादित्वादिभिः नाभ्यां
 गर्भे शुन इत्यर्थः ॥ १७ ॥ तस्य पुरं मदीयैः शरैर्ना-
 नादनेति संबन्धः ॥ १९ ॥ नतानि निवृत्तानि पर्वणि
 मन्वयो वेदा श्चानामन्वयः ॥ २२ ॥ आमन्त्रितानां
 अभिमानितानां दिव्येन विधिना अलौकिकया अक्षरियया
 ॥ २५ ॥ विषयः गोचरः तत्र हेतुः खे विषकं लक्ष्यं ॥ २६ ॥
 तलस्वनेः इत्यतस्त्वाद्यैः ॥ २७ ॥ दानवानां अक्षिपन्ति
 संबन्धः हृदिपादाङ्गाश्चिप्रयुदाः ॥ २८ ॥ कच्यतां कच्यता-
 नानाम् ॥ २९ ॥

पतितास्तेपि भश्यन्ते समुद्राम्भोनिवासिभिः ।
 ततो गोक्षीरकुन्देन्दुमृणालरजतप्रभम् ॥ ३१
 जलजं पाञ्चजन्यं वै प्राणेशहमपूरयम् ।
 तान्दण पतितांस्तेत्र शाल्वः सौभपतिस्तनः ॥ ३२
 मायायुद्धेन महता योधयामास मां युधि ।
 ततो गदा हलाः प्रासाः शूलशक्तिपरश्वधाः ॥ ३३
 असयः शक्तिकुलिशपाशार्दिकनपाः शराः ।
 पट्टिशश्च भुजुष्टयश्च प्रपतन्त्यनिशं मयि ॥ ३४
 तामहं माययंवाशु प्रतिगृह्य रयनाशयम् ।
 तस्यां हतायां मायायां गिरिश्टैर्हृद्योधयन् ॥ ३५
 ततोऽभवत्तम इव प्रकाश इव चामभवत् ।
 दुर्दिनं सुदिनं चैव शीतमुष्णं च भारत ॥ ३६
 इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सीभवधोपाख्यानं विशोऽध्यायः ॥ २० ॥

अङ्गारपांशुवर्षं च शस्त्रवर्षं च भारत ।
 एवं मायां प्रकुर्वाणो योधयामास मां रिपुः ॥ ३७
 विज्ञाय तद्गहं सूर्यं माययैव व्यनाशयम् ।
 यथाकालं तु युद्धेन व्यधमं सर्वतः शरैः ॥ ३८
 ततो व्योम महाराज शनैःसूर्यमिवाभयत् ।
 शतचन्द्रं च कौन्तेय सहस्रायुततारकम् ॥ ३९
 ततो नाशायत तदा दिवारान्नं तथा दिशः ।
 तनोहं मोहमापन्नः प्रह्लाखं समयोजयम् ॥ ४०
 ततस्तद्वस्त्रं कौन्तेय धृतं तूलमिवानिलैः ।
 तथा तदभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
 लब्धा लोकस्तु राजेन्द्र पुनः शत्रुमयोधयम् ॥ ४१

२१

वासुदेव उवाच ।

एवं स पुरुषव्याघ्रः शात्वराजो महारिपुः ।
 युध्यमानो मया संख्ये विषदभ्यगमत्पुनः ॥ १
 ततः शतघ्नीश्च महागदाश्च
 दीप्तांश्च शूलान्मुसलानसौश्च ।
 चिक्षेप रोपात्मयि मन्दबुद्धिः
 शाल्वो महाराज जयाभिकाङ्क्षी ॥ २
 तानाशुगैरापततोऽहमाशु
 नियार्यं हन्तुं गगमान्न पय ।
 द्विधा त्रिधा चाच्छिन्नमानाशु मुक्तं
 स्ततोन्तरिक्षे नितदो ध्रुव्य ॥ ३
 ततः शतसहस्रेण शरानां नतपर्वणाम् ।
 दारुकं वाजिनश्चैव रथं च समवाकिरत् ॥ ४
 ततो मामप्रवोह्यैर दारुको विह्वलन्निव
 स्यातव्यमिति तिष्ठामि शाल्व्यबाणप्रपीडितः ।

अवम्यातुं न शक्नोमि बद्धं मे व्यवसादति ॥ ५
 इति तस्य निशम्याहं सारथेः करुणं वचः ।
 अवेक्षमाणो यन्तारमपश्यं शरपीडितम् ॥ ६
 न तस्योरसि नो मूर्ध्नि न षाये न भुजहृद्ये ।
 अन्तरं पाण्डवश्रेष्ठ पदयाम्यनिश्चितं शरैः ॥ ७
 स तु बाणवरोत्पीडाहिन्ययस्यगुल्बणम् ।
 अभिवृष्टे यथा मेघे गिरिगोत्रिकघातमान् ॥ ८
 अमीषु हस्तं तं दृष्ट्वा सौन्दर्यं सारथि रणे ।
 अस्तं भयं महाबाहो शाल्व्यबाणप्रपीडितम् ॥ ९
 अथ मां पुरुषः कश्चिद्दारुकानिलयोप्रवीत् ।
 त्वरितो रथमारोप्य सौहृदादिषु भारत ॥ १०
 आहुकस्य वचो धीर तस्म्यैव परिवारकः ।
 विषण्णः सन्नकण्ठेन तथिवोच युधिष्ठिर ॥ ११
 दारुकाविपतिर्वीर आह त्वामाहुको यचः ।
 केशवीहि विजानीष्व यत्त्वां पितृस्वर्गोप्रवीन् ॥ १२

प्राणेन बलेन ॥ ३० ॥ अथः सत्राः शक्तिः
 कौमारो बुद्धिशानि वज्रगणि पाशा वारणाः ऋषो दण्डाः
 शकत्वादीनां वनो दीर्घमिति शोभा वा तां पान्ति ते शक्ति-
 बुद्धिशाराशार्दिकनपाः कर्तिष्वेन्द्रवर्षणयामाशुधनुन्या इत्यर्थः ।
 अर्जुनि परिते सुनविति शोभते ॥ ३४ ॥ सशस्त्रं सारु-
 मयम् ॥ ४१ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैल्लक्ष्मणे भावतभाव-
 देपे विशोऽध्यायः ॥ २० ॥

२१
 एवं स इति ॥ १ ॥ बाणवरोत्पीडाहं अन्वयानात्
 उल्बणं उल्बटम् ॥ ८ ॥ अस्तं भयं आधाकिनवान् ॥ ९ ॥
 अथ मां पुरुषः कश्चिदित्यादेःप्यायशोभय तात्पर्यं मगदानि
 शत्रुजनमायया मोहितं विमुक्तं शत्रुजनो भगवन्माययेति
 मुद्वेषैतन्व्याधिभवाणांमिति वा ॥ १० ॥ पितृस्वर्गः
 आहुकः ॥ १२ ॥

उपायायाद्य शाल्येन द्वारकां वृष्णिनन्दन ।
 विपके त्वयि दुर्धर्ष हतः शूरसुतो बलान् ॥ १३
 तदलं साधु युञ्जन् निवर्तस्य जनार्दन ।
 द्वारकामेव रक्षस्य कार्यमेतन्महत्तव ॥ १४
 इत्यहं तस्य वचनं श्रुत्वा परमदुर्मनाः ।
 निश्रयं नाभिमगच्छामि कर्तव्यस्येतरस्य च ॥ १५
 सात्यकिं बलदेवं च प्रद्युम्नं च महारथम् ।
 जगहं मनसा वीर तच्छ्रुत्वा महदप्रियम् ॥ १६
 अहं हि द्वारकायाश्च पितुश्च कुरुनन्दन ।
 तेषु रक्षां समाधाय प्रयातः सौभपालने ॥ १७
 बलदेवो महाबाहुः कश्चिज्जीवति शत्रुहा ।
 सात्यकी रौक्मिणेश्च चारुटेण्यश्च धीर्यवान् ॥ १८
 साम्बप्रभृतयश्चैवेत्यहमासं सुदुर्मनाः ।
 पतेषु हि नरध्यात्र जीवत्सु न कथंचन ॥ १९
 शन्यः शूरसुतो हन्तुमपि वञ्चभृता स्वयम् ।
 हतः शूरसुतो व्यक्तं व्यक्तं चैते परासवः ॥ २०
 बलदेवमुखाः सर्वे इति मे निश्चिता मतिः ।
 मोहं सर्वविनाशं तं चिन्तयानो मुहुर्मुहुः ।
 सुविह्वलो महाराज पुनः शाल्वमयोधयम् ॥ २१
 ततोपदयं महाराज प्रपतन्तमहं तदा ।
 इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि अर्जुनाभिमनपर्वणि सौभवधोपाख्याने षड्विंशोऽध्यायः ॥२१॥

सौभाच्छूरसुतं वीर ततो मां मोह आविशन् २२
 तस्य रूपं प्रपतनः पितुर्मम नराधिप ।
 ययातेः क्षीणपुण्यस्य स्वर्गोदिव महतीतलम् ॥ २३
 विशीर्णमलिनोष्णीयप्रकीर्णाश्वरमूर्धजः ।
 प्रपतन्द्दयते ह स्म क्षीणपुण्य इव ग्रहः ॥ २४
 ततः शार्ङ्गधनुः श्रेष्ठं करारप्रपतितं मम ।
 मोहापन्नश्च कौन्तेय रथोपस्य उपाविशम् ॥ २५
 ततो हाहाहृतं सर्वं सैन्यं मे गतचेतनम् ।
 मां दृष्ट्वा रथनीडस्य गतासुमिव भारत ॥ २६
 प्रसार्य बाहू पततः प्रसार्य चरणावपि ।
 रूपं पितुर्मै विवभौ शकुनेः पततो यथा ॥ २७
 तं पतन्नं महाबाहो शूलपट्टिशपाणयः ।
 अभिप्रन्तो भृशं वीर मम चेतो हाकम्पयन् ॥ २८
 ततो मुहूर्तान्प्रतिलभ्य संजा-
 महं तदा वीर महाविमर्दं ।
 न तत्र सौभं न रिपुं च शाल्वं
 पद्यामि बुद्धं पितरं न चापि ॥ २९
 ततो ममासीन्मनासि मायेयमिति निश्चितम् ।
 प्रबुद्धोऽस्मि ततो भूयः शतशोऽवाकिरच्छरान् ३०

२२

वासुदेव उवाच ।

ततोहं भरतश्रेष्ठ प्रशूरा वधिरं धनुः ।
 शरैरपातयं सौभाच्छिरांसि विबुधद्वियाम् ॥ १
 शरांश्चाशान्त्रियाकारान्तुर्ध्वंगास्त्रिभूतजसः ।
 प्रेषयं शाल्वराजाय शार्ङ्गमुक्कान्मुखाससः ॥ २
 नतो नाददयत तदा सौभं कुरुकुलोद्भव ।
 अन्तर्हितं माययाभूत्ततोहं विस्मितोभवम् ॥ ३
 अथ दानवसहास्ते विद्वृत्ताननमूर्धजजः ।
 उदकोशमहाराज धिष्ठिने माये भारत ॥ ४

ततोऽहं शब्दसाहं वै त्वत्मानो महारणे ।
 अयोर्जयं तद्वधाय ततः शब्द उपारमन् ॥ ५
 हतास्ते दानवाः सर्वे यैः स शब्द उदीरितः ।
 शरैर्नादित्यसंकाशोऽजितैः शब्दसाधनैः ॥ ६
 तस्मिन्पारते शब्दे पुनरेवान्यतोऽभवत् ।
 शब्दोऽपरो महाराज तत्रापि प्राहरं शरैः ॥ ७
 पयं दश दिशः सर्वास्तिर्यगूर्ध्वं च भारत ।
 नादयामासुरसुरासुते चापि निहता मया ॥ ८

उपायाय उपगम्य विपके अन्त्येन ध्यासको शूरसुतो
 वसुदेवः ॥ १३ ॥ अहं जगहं । वैचित्र्याचार्योश्चे विद्
 निन्दितवान् ॥ १६ ॥ इत्यादिपके पर्वणि नैलकण्ठीये
 भाग्यभावादिप एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

विद्वृत्ताननमूर्धजा इति तेषां मन्त्रपकथनं न तु दर्शनं
 धिष्ठिने प्रागाभ्येन म्यिते। धिष्ठिने इति पाठेपि स एवार्थः
 ॥ ८ ॥ शब्द एव साहो लक्ष्यं यत्र तत्तथा शब्दशेषे शब्दे
 अत्र उपारमन् म्यपतादित्यर्थं । शब्दसाहं शब्दवाधाभिहारकं
 वा ॥ ५ ॥ शब्दसाधनैः शब्द एव साधनं लक्ष्यसंबन्धे
 वारणं येषां तैः पुत्राद्यादृशन्वात् ॥ ६ ॥

२२
 नतोहमिति ॥ १ ॥ मुत्रासन सुप्रहान् ॥ २ ॥

- ततः प्राग्ज्योतिषं गत्वा पुनरेव व्यददधत् ।
 सीमं कामगमं धीर मोहयन्मम चक्षुर्यी ॥ १९
 ततो लोकान्तकरणो दानयो दाहणाकृतिः ।
 शिलाघर्षेण महता सहसा मां समावृणोत् ॥ २०
 सोहं पर्वतघर्षेण बध्यमानः पुनः पुनः ।
 यत्कीक इव राजेन्द्र पर्वतोपचिताभयम् ॥ २१
 ततोहं पर्वतधितः सहयः सहसाराधिः ।
 अप्रण्यातिमियां गजन्सर्धतः पर्वतैश्चितः ॥ २२
 ततो वृष्णिप्रघांरा ये ममासन्सैनिकास्तदा ।
 ते भयानां दिशः सर्वे सहसा विप्रदुद्बुधुः ॥ २३
 ततो हाहावृतमभूत्सर्वं किल विशांपते ।
 घांश्च भूमिश्च न्नं त्रैचादृश्यमाने तथा मयि ॥ २४
 ततो विषण्णमनसां मम राजन्सुहृजनाः ।
 रुद्रदुष्कुद्रुर्ध्वं दुःशोकासमन्विताः ॥ २५
 द्विपता च प्रहृषोभूदार्तिश्चाद्विभ्रतामपि ।
 एवं विजितघान्धारं पश्चाद्दशौपमल्युत ॥ २६
 ततोहमिन्द्रदायितं स्वर्षपाणणेमेदनम् ।
 यन्नमुग्रय्य तान्सर्वान्पर्वतान्समशातयथ ॥ २७
 ततः पर्वतभारतां मन्दप्राणविचेष्टिताः ।
 हया मम महाराज धेपमाना इवामधन् ॥ २८
 मेघजाल इवाकाशे विदार्याभ्युदिनं रथिम् ।
 दृष्ट्वा मां घान्धयाः सर्वे हर्षमाहारयन्पुनः ॥ २९
 ततः पर्वतभारतांमन्दप्राणविचेष्टितार ।
 हयान्संसदृश्य मां सूनः प्राद तात्कालिकं यवः २०
 साधु संपश्य याण्येय शाल्यं सीमपतिं श्वितम् ।
 भलं कृष्णायमन्येनं साधु यत्नं समाचर ॥ २१
 मार्दवं स्वमितां श्वेय शाल्याद्दध व्यपाहम् ।
 जहि शाल्यं महाबाहो मेनं जीयव केदार्य ॥ २२
 सूर्यैः पगकर्मधैरं यथ्यः शत्रुरमित्रहन् ।
 न शत्रुरयमन्तव्यो दुर्धनोपि वन्दीयसा ॥ २३
 योरेपि स्वरुपीदृशः कृत्स्निकं पुनः स्मरं स्पितः ।
 स त्वं पुरुषशार्दूल सर्वयर्धरिमे प्रभो ॥ २४
 जहि वृष्णिजुलध्रेष्ठ मा त्वां कालोत्पगात्पुनः ।
 नैप मार्दयमाधो धै मतो नापि संग्य तथ ॥ २५
 येन त्वं योधिना रीरं द्वारका चायमर्दिता ।
 पयमादि तु कौन्नेय ध्रुत्वाहं सारधेयैवः ॥ २६
 तत्त्वमेतादिति ज्ञात्वा युद्धे मतिमधायम् ।
 वधाय शाल्यराजस्य सीमस्य च निपातने ॥ २७
 दाहकं चाग्र्यं धीरं सुहृत्तं स्वीयतामिति ।
 ततो प्रतिहृतं दिव्यमभेद्यमतिर्घोरियान् ॥ २८
 आक्षेपमस्त्रं दयितं सर्वमाहं महाप्रभम् ।
 योजयं तत्र धनुषा दानवान्तकरं रणे ॥ २९
 यदाणां राक्षसानां च दानवानां च संयुगे ।
 गन्तां च प्रतिलोमानां भस्मान्तकरणं महम् ॥ ३०
 धुरान्तममलं चक्रं कालान्तकयमोपमम् ।
 अनुमन्व्याहमपुलं द्विपतां यिनिघर्षणम् ॥ ३१
 जहि सीमं रघोर्धेण ये चात्र रिषयो मम ।
 इत्युक्त्या भुजर्षोषेण तस्मै प्रादिणयं कृया ॥ ३२
 रूपं सुदर्शनस्यासौदाकाशे पतस्तन्तदा ।
 द्वितीयस्येव स्वर्षस्य युगान्ते प्रपतिष्यतः ॥ ३३
 तत्समावाद्य नगरं सीमं व्यपगतत्वियम् ।
 मध्येन पाटयमानं कृक्चो दार्षिघोच्छिन्नम् ॥ ३४
 द्विधा हृतं ततः सीमं सुदर्शनप्रलाजतम् ।
 महोभ्वरशगेदंनं पपात धिपुत्रं यथा ॥ ३५
 तस्मिन्प्रियतिते सीमे चक्रमागात्करं मम ।
 पुनश्चादाय धेगेन शाल्याधेतया मद्रुम् ॥ ३६
 ततः शाल्यं गदां सुर्वीमाधिभ्यन्तं महाहये ।
 द्विधा चकार सत्सा प्रजज्वाल च तेजसा ॥ ३७
 तस्मिन्विजिताने धीरे दानयात्सलचेतसः ।
 हाहाभूता दिशो जम्बुगदंता मम सार्यकैः ॥ ३८
 ततोहं समयग्न्याय रथं सीमिमर्षोपतः ।
 शतं प्रभाय्य ह्येण सुहृद्ः पर्वहर्षयम् ॥ ३९
 तन्मेरुदिगन्तकारं विष्यन्ताहालयोपुम् ।
 दहामानमभिप्रेय्य ग्नियन्ताः संद्रुदुधुः ॥ ४०

एवं निहत्य समरे सौमं शाखं निपात्य च ।
 आनर्तात्पुनरागम्य सुहृदां प्रीतिमावहम् ॥ ४१
 तदेतत्कारणं राजन्यदहं नागसाह्वयम् ।
 नागमं परत्रोष्णं न हि जीवित्सुयोधनः ॥ ४२
 मथ्यागतैथवा वीरं द्युतं न भविता तथा ।
 अद्याहं किं करिष्यामि भिन्नसेतुरिषोदकम् ॥ ४३
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वा महाबाहुः कौरवं पुरुषोत्तमः ।
 आमन्त्र्य प्रययौ श्रीमान्पाण्डवान्मधुसूदनः ॥ ४४
 अभिवाद्य महाबाहुर्धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
 राज्ञा मूर्धन्युपाघ्रातो भीमेन च महाभुजः ॥ ४५
 परिष्वक्तश्चाङ्गुनेन यमाभ्यां चाभिवादितः ।
 संमानितश्च धौम्येन द्रौपद्या चार्चितोऽशुभिः ॥ ४६
 सुभद्रामभिमन्युं च रथमारीय काञ्चनम् ।
 धारुणो ह रथं कृष्णः पाण्डुधैरिभिपूजितः ॥ ४७
 इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि नौभवधोपाख्याने द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

शैव्यसुप्रीवयुक्तेन रथेनादित्यवर्चसा ।
 द्वारकां प्रययौ कृष्णः समाभ्यास्य युधिष्ठिरम् ४८
 ततः प्रयाते दाशहं धृष्टद्युम्नोपि पार्यनः ।
 द्रौपदेयानुपादाय प्रययौ स्वपुरं तदा ॥ ४९
 धृष्टकेतुः स्वसारं च समादायाथ चेदिराट् ।
 जगाम पाण्डवान्द्रुप्रा रम्यां श्रुतिमतीं पुगीम् ५०
 केकयोश्चाप्यनुशानाः कौन्तेयेनामितीं जेसा ।
 आमन्त्र्य पाण्डवान्सर्वान्मन्ययुस्तोपि भारत ॥ ५१
 ब्राह्मणाश्च विजशैव तथा विपयवासिनः ।
 विश्वज्यमानाः सुभृतां न त्यजन्ति स्म पाण्डवान् ॥
 समवायः स राजेन्द्र सुमहाद्भूतदर्शनः ।
 आसीन्महात्मनां तेषां काम्यके भरतर्षभ ॥ ५३
 युधिष्ठिरस्तु विप्रांस्ताननुमान्य महामनाः ।
 शशास पुरुषान्काले रथान्योजयतेति वै ॥ ५४

२३

वैशंपायन उवाच ।
 तस्मिन्दशार्हाधिपतां प्रयाते
 युधिष्ठिरो भीमसेनाङ्गुनौ च ।
 यमौ च कृष्ण च पुरोहितश्च
 रथान्महाहान्परमाभ्ययुक्तान् ॥ १
 आभ्याय वीराः सहिता वनाय
 प्रतस्थिरे भूतपनिप्रकाशाः ।
 हिरण्यनिष्काम्बसनानि गाश्च
 प्रादाय दिग्नाक्षरमन्त्राविभ्यः ॥ २

प्रेथ्याः पुरो विंशतिपत्तशस्त्रा
 धनूपि शस्त्राणि शरांश्च दीप्तान् ।
 मौर्वीश्च यन्त्राणि च सायकांश्च
 सर्वे समादाय जघन्यमौयुः ॥ ३
 ततस्तु वासांसि च राजपुथ्या
 धान्यश्च दास्यश्च विभूषणं च ।
 तदिन्द्रसेनस्त्वरितः प्रशुभ
 जघन्यमेवोपययौ रथेन ॥ ४

यथागच्छेयं तर्हि न हि जीवेत् ॥ ८० ॥ किं करि-
 ष्यामि अद्याहमविधित्स्वरं दृश्ये । उदकं धारयितुमिति
 नोप ॥ ४३ ॥ इत्येतु शिशुपालस्तु स्वपरं करेणुमतीं
 नकुन्मभारोम् ॥ ५० ॥ केकयाः खड्गदेवदास्य ॥ ५१ ॥
 समवायं मेलकः ॥ ५३ ॥ शशास आज्ञापयामास । एवमुक्त्वा
 महाबाहुरित्थायथायशेषम्यामिमांभ्यायमाहितस्य तास्य
 पाण्डुधैविव साधुपु सर्वे निगमात् रज्यन्ते धातंराश्रेभिव-
 साधुपु द्वेषन्तो भवन्तीति ॥ ५४ ॥ इत्याख्यके पर्वणि
 नैलकण्ठीये भातनावर्द्धपि नौभवधोपाख्याने द्वाविंशोऽ-
 ध्यायः ॥ २२ ॥

२३
 तस्मिन्निति ॥ १ ॥ भूतपतिः शिवः निःशङ्कोः ।
 सरशतं सुवर्णानि वशोऽलंकारो वा । शिशेति व्याकरण-
 दानामुपलक्षणं । अशराणि वेदः । नित्यत्वात्क्षरणान्यः ।
 'वाचा विष्णुमित्यवा' इति ध्रुवे । मन्त्रः प्रणवः तान्माट्टो-
 ऽर्थतश्च जानात् । शिक्षाशरमन्त्रविद्यः ॥ १ ॥ प्रेथ्याः कर्म-
 कराः पुरः प्रागेव जघन्यं पाथास्यं द्वारकादेवम् ॥ ३ ॥
 राजपुथ्या सुभद्रया सह ॥ ४ ॥

ततः कुरुश्रेष्ठमुपेत्य पौराः प्रदक्षिणं चक्रुरदीनसत्त्वाः । तं ब्राह्मणाश्चाभ्यवदन्प्रसन्ना मुष्याश्च सर्वे कुरुजाङ्गलानाम् ॥ ५	स्वयं निवेश्याप्रतिमं महात्मा पुरं महादेवपुरप्रकाशम् । शतशतप्रस्थममेयकर्मा हित्वा प्रयातः क नु धर्मराजः ॥ ११
स चापि तानभ्यवदत्प्रसन्नः मह्यै तैर्ब्राह्मिर्धर्मराजः । तस्थौ च तत्राधिपतिर्महात्मा दृष्ट्वा जनीघं कुरुजाङ्गलानाम् ॥ ६	चकार यामप्रतिमां महात्मा सभां मयो देवसमाप्रकाशाम् । तां देवगुणामिव देवमायां हित्वा प्रयातः क नु धर्मराजः ॥ १२
पितेव पुत्रेषु स तेषु भावं चक्रे कुरूणामृपमो महात्मा । ने चापि तरिमुभरतप्रबह्वं तदा बभूवुः पितरिव पुत्राः ॥ ७	ताग्धर्मकामार्थविदुत्तमौजा र्षीभस्तसुखैः सहितानुवाच । आदास्यते वासमिमं निरुप्य यनेषु राजा द्विपतां यशांसि ॥ १३
ततस्तमासाद्य महाजनीघाः कुरुप्रवीरं परिवार्य तस्थुः । हा नाथ हा धर्म इति वृथाणा ह्योनाश्च सर्वेऽश्रुमुखाश्च राजन् ॥ ८	द्विजातिमुष्याः सहिताः पृथक् मयद्दिरासाद्य तपस्विनश्च । प्रसाद्य धर्मार्थविदश्च षाच्या यथार्थमिद्धिः परमा भवेन्नः ॥ १४
वरः कुरूणामधिपः प्रजानां पितेव पुत्रानपहाय चास्मान् । पौरानिमाजानपदांश्च सर्वा- न्हित्वा प्रयातः क नु धर्मराजः ॥ ९	इत्येवमुक्ते घचनेऽर्जुनेन ने ब्राह्मणाः सर्ववर्णाश्च राजन् । मुदाऽभ्यनन्दन्सहिताश्च वक्रुः प्रदक्षिणं धर्मभृतां चरिष्टम् ॥ १५
धिग्धार्तराष्ट्रं सुनुशंसदुर्दि- धिससौबलं पापमतिं च कर्मम् । अनर्थमिच्छन्ति नरेन्द्र पापा ये धर्मनित्यस्य मतस्तवैवम् ॥ १०	आमन्य पार्थ च वृकौदरं च धनंजयं याज्ञसेनीं यमीं च । प्रतस्थिरे राष्ट्रमपेतहर्षा सुधिष्ठिरेणानुमता यथा स्वम् ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्वैतवनप्रवेशे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

२४

दीर्घशपायन उवाच । ततस्तपु प्रयातेषु कौन्तेयः सत्यसंगरः । अभ्यभाषत धर्मोत्तमा ब्रान्तस्वर्वाङ्ग्युधिष्ठिरः ॥ १	यन्नेमाः शरदः सर्वाः सुखं प्रतिवसंमहि ॥ ३
द्वादशेमाः समास्माभिर्वैस्तदयं निर्जने घने । सर्माक्षध्वं महारण्ये देशे बहुमृगाद्विजम् ॥ २	एवमुक्ते प्रत्युवाच धर्मराजं धनंजयः । गुरुवन्मानवगुरुं मानयित्वा मनस्विनम् ॥ ४
बहुपुष्पफलं रम्यं शिवं पुण्यजनावृतम् ।	अर्जुन उवाच । भवानेव महर्षीणां वृढानां पुण्यपासिता । अक्षतं मानुषे लोके भवतो नास्ति किञ्चन ॥ ५

प्रबह्वं श्रेष्ठे ॥ ७ ॥ हीनाः वृषाज्ये तिष्ठाम इति
हेतोः शङ्कया लज्जिताः भीता इति पाठान्तरम्
॥ ८ ॥ अनर्थं शूतके । एवं एवं प्रकारम् ॥ १० ॥ र्षीभ-
स्तुर्जुन । आदास्यते आधिपत्यं प्रहीयति । मयांसि यश-
स्वराणि दिव्यमभादीनि ॥ १३ ॥ मनद्भिः पौरैः । वाच्याः

प्राच्याः ॥ १४ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाष-
दीये त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

२४

तत इति । सत्यसंगरः सत्यप्रतिज्ञ ॥ १ ॥ समाः वर्षाणि
संधिपार्थ ॥ २ ॥ शरदो वत्सरान् ॥ ३ ॥

त्वया ह्युपासिता नित्यं ब्राह्मणा भरतर्षभ ।
 द्वैपायनप्रभृतयो नारदश्च महातपाः ॥ ६
 यः सर्वलोकद्वाराणि नित्यं संचरते वशी ।
 देवलोकान्द्रव्यलोकं गन्धर्वाप्सरस्तामपि ॥ ७
 अनुमावांश्च जानासि ब्राह्मणानां न संशयः ।
 प्रभावांश्चैव वेद्य त्वं सर्वेषामेव पार्थिव ॥ ८
 त्वमेव राजजानासि श्रेयःकारणमेव च ।
 यत्रेच्छसि महाराज निवासं नत्र कुर्महे ॥ ९
 इदं द्वैतवनं नाम सरः पुण्यजलोचितम् ।
 बहुपुण्यफलं रम्यं नानाद्विजनिषेधितम् ॥ १०
 यत्रेमा द्वादशसमा विहरंमेति रोचये ।
 यदि तेनुमतं राजन्किमन्यन्मन्यते भवान् ॥ ११
 युधिष्ठिर उवाच ।
 ममाप्येतन्मतं पार्थ त्वया यत्समुदाहृतम् ।
 गच्छामः पुण्यविप्यातं महद्वैतवनं सरः ॥ १२
 वैशंपायन उवाच ।
 ततस्ते प्रययुः सर्वं पाण्डवा धर्मचारिणः ।
 ब्राह्मणैर्वहुभिः सार्धं पुण्यं द्वैतवनं सरः ॥ १३
 ब्राह्मणाः साग्निहोत्राश्च तथैव च निरुप्रयः ।
 स्वाध्यायिनो भिक्षवश्च तथैव वनवासिनः ॥ १४
 घहयो ब्राह्मणास्तत्र परिष्वस्युधिष्ठिरम् ।
 तपःसिद्धा महात्मानः शतशः संशितयताः ॥ १५
 ते यात्वा पाण्डवास्तत्र ब्राह्मणैर्वहुभिः सह ।
 पुण्यं द्वैतवनं रम्यं विविशुर्भरतर्षभाः ॥ १६
 तमालतालाघ्रमधुकरनीप-
 कदम्बसर्जार्जुनैर्काणिकारैः ।
 तपात्यये पुण्यधररूपेनं
 महावल्दं राष्ट्रपतिर्ददर्श ॥ १७
 महाद्गुमाणं शिखरेषु तस्य-
 मनोरमां वाचमुदीरयन्तः ।
 मयूरदात्यूहचक्रोरसहा-
 स्तस्मिन्वने वार्हिणकोकिलाश्च ॥ १८
 इति धीमताभारते आरण्यके पर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि

करेणुयुधैः सह यूपयानां
 मदौकटानामचलप्रमाणाम् ।
 महानि यूपानि महाद्विपानां
 नस्मिन्वने राष्ट्रपतिर्ददर्श ॥ १९
 मनोरमां भोगयतीमुपेत्य
 पूतात्मनां चीरजटाधरणाम् ।
 तस्मिन्वने धर्मभृतां निवासे
 ददर्श सिद्धार्थिगणाननेकान् ॥ २०
 ततः स यानादवस्था राजा
 सम्राट्कः सजनः काननं तन् ।
 विवेश धर्मात्मवतां वरिष्ठ-
 श्रिविष्टं शक्र इवामितीजाः ॥ २१
 तं सत्यसन्धं सहितामिषेतु-
 दिदृक्षवश्चारणसिद्धसदाः ।
 वनौकसश्चापि नरेन्द्रसिंहं
 मनस्विनं तं परिवार्यं तस्युः ॥ २२
 स तत्र सिद्धानभिवाद्य सर्वान्
 प्रत्यर्चितो राजवहेयवद्य ।
 विवेश सर्वैः सहितो द्विजाश्रयः
 वृताञ्जलिधर्मभृतां वरिष्ठः ॥ २३
 स पुण्यशीलः पितृवन्महात्मा
 तपस्विभिर्धर्मपङ्कुरूपेत्य ।
 प्रत्यर्चितः पुण्यधरस्य मूले
 महाद्गुमस्योपविवेश राजा ॥ २४
 भीमंश्च कृष्णा च धनंजयश्च
 यमां च ते चानुचरा नरेन्द्रम् ।
 विमुच्य याहानयशाश्च सर्वे
 नप्रोपतस्युर्भरतप्रवर्हाः ॥ २५
 लनायतानावतनः सं पाण्डवं
 महाद्गुमः पञ्चभिरेव धन्यमिः ।
 वमौ नियासोपगतैर्महात्ममि-
 र्महागिरिवारणयूपपरिव ॥ २६
 द्वैतवनप्रवेशे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

२५

वैशंपायन उवाच ।

तत्काननं प्राप्य नरेन्द्रपुत्राः
सुखोचिता वासमुपेत्य* कृच्छ्रम् ।
विजहुरिन्द्रप्रतिमाः शिवेषु
सरस्वतीशालवनेषु तेषु ॥ १
यतींश्च राजा स मुनींश्च सर्वा-
स्तस्मिन्वने मूलफलैरुद्रैः ।
द्विजातिमुख्यानृपभः कुरूणां
संतर्पयामास महानुभावः ॥ २
इष्टोश्च पित्र्याणि तथा क्रियाश्च
महावने वसता पाण्डवानाम् ।
पुरोहितस्तत्र समृद्धतेजा-
श्चकार धौम्यः पितृवधुषाणाम् ॥ ३
अपेत्य राष्ट्रद्वसतां तु तेषा-
मृषिः पुराणोऽतिथिराजगाम ।
तमाश्रमं तीव्रसमृद्धतेजा
मार्कण्डेयः श्रीमतां पाण्डवानाम् ॥ ४
नेमागतं ज्वलितहुताशनप्रभं
महामनाः कुरुवृषभो युधिष्ठिरः ।
अपूजयत्सुररूपिमानवार्चितं
महामुनिं ह्यनुपमसत्त्वधीर्यवान् ॥ ५
स सर्वविद्वीपदीं वीक्ष्य कृष्णां
युधिष्ठिरं भीमसेनार्जुनौ च ।
संस्मृत्य रामं मनसा महाराम
तपस्विमन्चेऽस्मयतामितांजाः ॥ ६
न धर्मराजो विमना इवाप्रवी-
त्सर्वं हिया सन्ति तपस्विनोऽमी ।
भवानिदं किं स्मयतीव दृष्ट-
स्तपस्विनां पश्यतां मामुदीक्ष्य ॥ ७

२५

तत्काननामित्याद्यभ्यायइयेन वृद्धतमाभ्यां मार्कण्डेयदा-
रभ्याभ्यां धर्मस्यास्यासौ ब्राह्मणभक्तिश्च चरैस्त्वैर्युध्यते ।
तत्कारणमिति पाठे तत्वनं कारणं चिकीर्षियाहेतुं कृच्छ्रं
वनवाससोऽऽप्तम् ॥ १ ॥ २शः दर्शयौर्णमासायाः पित्र्याणि
पिण्डपितृयज्ञदर्शप्रादादीनि ॥ ३ ॥ राष्ट्रं अनेत्य निर्गत्य
वने वसतां तीर्म दुःसहं समृद्धं पुंश्लं च तेजो यस्य ॥ ४ ॥
अस्मयत विरिमतवान् ॥ ६ ॥ हिया प्रागल्भ्यद्वन्द्वोचने ॥ ७ ॥
अह्वनेनः प्रतिमा रूपान्तरं यस्य । 'देवानामस्मि वासव'

मार्कण्डेय उवाच ।

न तात हृष्यामि न च स्मयामि
ग्रहर्षजो मां भजते न दर्पः ।
तवापदं त्वद्य समीक्ष्य रामं
सत्यव्रतं दाशरार्थं स्मरामि ॥ ८
स चापि राजा सह लक्ष्मणेन
वने निवासं पितुरेव शासनान् ।
धन्वी चरन्पार्थ मयैव दृष्टो
गिरेः पुरा ऋष्यमूकस्य सानौ ॥ ९
सहस्रनेत्रप्रतिमो महात्मा
यमस्य नेता नमुचेश्च हन्ता ।
पितुर्निदेशादनघः स्वधर्मं
धांसं वने दाशरथिश्चकार ॥ १०
स चापि शक्रस्य समप्रभावो
महानुभावः समरेष्वजेयः ।
विहाय भोगानचरद्दनेषु
नेशे बलस्येति चरेद्धर्मम् ॥ ११
भूषाश्च नाभागभगीरथादयो
महीभिमां सागरान्तो विजित्य ।
सत्येन तेव्यजयंस्तात लोका-
श्रेते बलस्येति चरेद्धर्मम् ॥ १२
अलर्कमाहुर्नरत्पर्यं सन्त
सत्यव्रतं काशिकरूपराजम् ।
विहाय राज्यानि वसुनि चैव
नेशे बलस्येति चरेद्धर्मम् ॥ १३
धात्रा विधियों विहितः पुराणे-
स्तं पूजयन्तो न स्वयं सन्तः ।
सत्पर्ययः पार्थ दिवि प्रमान्ति
नेशे बलस्येति चरेद्धर्मम् ॥ १४

ह्युक्तवान् । अत एव यमस्य नियन्तुरपि नेता निर्वाहकः
नमुचेयं हन्ता इति सर्वमिन्द्रकर्म तस्यैव कर्मत्वर्थः ॥ १० ॥
तदेवाह स वेति । शक्रस्य ममप्रभावः कृत्स्नप्रभावः रामशब्दः
'सर्वपर्यायः सर्वनामा । प्रभावः शक्ति । अनुभावो भावसूचनं
विशालमित्यर्थः । शक्रस्य प्रभावादिप्रमयेभवातीरां समरे-
ष्वजेयः । तस्मादिति सर्वप्राय्याहारः । बलस्य बहुसाम-
र्थ्यस्य ईशे प्रभवामीति हेतोरधर्मं न चरेत् । शक्तौ सत्यां
धर्मनिवाचरेण त्वधर्ममित्यर्थः ॥ ११ ॥ धात्रा ईशेन
पुराणैर्देवत्वार्थैर्बिहितो विधिरभिदोप्रादिः ॥ १४ ॥

महाबलान्वयंतकूटमात्रा-
 न्विषाणिनः पश्य गजान्नेरुद्र ।
 श्रियताप्रिदेशे नरपर्यं धातु-
 नेरो बलस्येति चोदधर्मम् ॥ १५ ॥
 नर्याणि भूतानि नरेन्द्र पश्य
 तथा यथावद्विहितं विधात्रा ।
 स्ययोनितः कर्म सदाचरन्ति
 नेरो बलस्येति चोदधर्मम् ॥ १६ ॥
 मत्येन धर्मेण यथाहवृत्त्या
 द्विया तथा सर्वभूतान्यतार्य ।
 यशश्च तेजश्च तथापि दीनं
 इति धीमहाभारते भारण्यके पर्यणि अर्जुनाभिगमनपर्याणि द्रैतयनप्रवेशे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

१५

१६

यिमावसोर्मांस्करस्येय पाथं ॥ १७ ॥
 यथाप्रतिभं च महानुमाय
 कृच्छ्रं यने धाममिमं निरुष्य ।
 ततः श्रियं तेजसा तेन शिता-
 मादास्यमे पाथियं शौर्येभ्यः ॥ १८ ॥
 यैदांपायन उवाच ।
 तमेवमुक्तवां यचनं महर्षि-
 स्नपस्त्रिमध्ये सहितं सुद्विः ।
 भामन्थ धीम्यं सहितांश्च पार्थी-
 स्नतः प्रतप्ते दिशमुचरां सः ॥ १९ ॥
 इति धीमहाभारते भारण्यके पर्यणि अर्जुनाभिगमनपर्याणि द्रैतयनप्रवेशे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

२६

यैदांपायन उवाच ।
 यस्तसु धं द्रैतयने पाण्डयेषु महात्मसु ।
 अनुकीणं महारण्यं ब्राह्मणैः समपद्यत ॥ १ ॥
 ईर्यमाणेन सततं ब्रह्मयोगेण सर्वदाः ।
 ब्रह्मलोककसमं पुण्यमासीद्द्वैतयनं सतः ॥ २ ॥
 यजुगामृचां साक्षां च गद्यानां श्रेय सर्वदाः ।
 भासीदुच्चार्यमाणानां निःस्यनो हृदयंगमः ॥ ३ ॥
 ज्यायोषधेय पार्थानां ब्रह्मयोगश्च धीमताम् ।
 संगृष्टं ब्राह्मणा शत्रं भूय एव ध्यरोचत ॥ ४ ॥
 भयाप्रयादिको दान्ब्रह्मो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
 सन्ध्यां कौन्तेयमासीन्मृषिभिः परिचारितम् ॥ ५ ॥
 पश्य द्रैतयने पार्थ ब्राह्मणानां तपस्विनाम् ।
 तामपेलां कुरुक्षेत्रे संप्रज्वलितपायकाम् ॥ ६ ॥
 चरन्ति धर्मं पुण्येऽस्मिन्त्यया गुमा भूतप्रताः ।
 भूगयोद्विहस्वक्षेय यासिष्टाः काश्यपैः सह ॥ ७ ॥
 भागस्याश्च महाभाग भात्रेयाश्चोत्तमप्रताः ।
 सर्वेभ्य जगतः श्रेष्ठा ब्राह्मणाः संगतास्त्यया ॥ ८ ॥

इदं तु यचनं पार्थं शृणुष्य गदतो मम ।
 प्राणुमिः सह कौन्तेय यस्यां यथापि कौरव्यः ॥ १ ॥
 ब्रह्म शत्रेण संगृष्टं शत्रं च ब्रह्मणा सह ।
 लक्ष्मीं दानतः शत्रुवनानांयाशिमाकर्ता ॥ २ ॥
 नाप्राह्मणान्नात निरं कुभूय-
 दिच्छप्रिमं लोकमसुं च जेतुम् ।
 विनीतधर्माद्यमपेतमोति ।
 लक्ष्म्या द्विजं नुदति नृप- सपत्नान् ॥ ११ ॥
 चरन्तःश्रेयसं धर्मं प्रजापालनकारितम् ।
 नाप्यगच्छद्विलोकेः तर्षामन्वयत्र धं द्विजान् ॥ १२ ॥
 अनृतमासीदसुरभ्य काम-
 धैरोचनेः धीरपि शासयामीम् ।
 लक्ष्म्या महर्षी ब्राह्मणसंप्रयोगा-
 संस्थाचरन्मुमुक्षुमयो ह्यनदस्यम् ॥ १३ ॥
 नाप्राह्मणं भूमिभियं सम्भूति-
 र्णं द्वितीयं भजते विगय ।
 समुद्रनेमिनंमने तु तस्मै
 यं ब्राह्मणः दान्नि नैर्धिनैतितम् ॥ १४ ॥

२६

पञ्चविंशो बलवान्मोति दौमाधर्मं न चरन्तोऽप्यह ।
 यदावतामिति । विद्वानं दन्तच्छयो इति शीघः
 ॥ १० ॥ एवं शर्वादिभ्यो अस्मिन्नाह कर्मांशोति ।
 स्वयोनिः जन्माद्युत्पत्तम् ॥ १६ ॥ विभा प्रमा मेव
 षण् विने कस्य ॥ १७ ॥ आशःस्यने प्रदीपश्चि ॥ १८ ॥
 इत्यादि चरे चरेभिः केचनैति भाग्यभाषनी पत्रविमोऽ-
 प्याय ॥ २० ॥

वमन्विदिति । अनुशोभं इत्यायम् ॥ १ ॥ सदानां ब्राह्मण-
 वाचयाना वादाचार्यादिनिदमहोतायाम् ॥ ३ ॥ सन्ध्यामुवाचोने
 श्रेय ॥ ५ ॥ अथाहोना ब्राह्मणदेशो नृ । कुभूयैवैशयं
 मिर्षंश्च लभ्येच्छोति अतो दुर्लभ इत्ययं । विनीते
 कस्यचि विधिने धर्माप्यो देव ॥ ११ ॥ तर्षो उवाचम्
 ॥ १२ ॥ शैवेभ्यः बडे ॥ १३ ॥

ग त्वाहं कौशिकैर्बलैः शुभैरान्द्रादितं पुरा ।
 दृष्ट्व्यव्यस्मि राजेन्द्र सा त्वां पश्यामि चारिणम् ॥
 यत्र तद्भुक्मपात्रीभिर्प्रांक्षणेभ्यः सहस्रशः ।
 द्विषते ते गृहादन्नं संस्मृतं सार्धकामिकम् ॥ १५ ॥
 मृतांगानगृहाणां ते तथैव गृहमेधिनाम् ।
 दीयते भोजनं राजप्रतीयगुणयन्त्रमां ॥ १६ ॥
 सत्कृतानि सहस्राणि सर्वकामैः पुरा गृहे ।
 सर्वकामैः सुविहितैर्यदपूजयथा द्विजान् ॥ १७ ॥
 तत्र राजप्रपश्यन्त्याः का शान्तिर्हृदयस्य मे ।
 यत्ते भ्रातृमहाराज युवानां मृष्टकुण्डलाः ॥ १८ ॥
 अभोजयन्त मृष्टघ्नैः सूदाः फणसत्सूतैः ।
 सर्वास्तानद्य पश्यामि वने वन्येन जीधिनः ॥ १९ ॥
 अदुःस्वार्हान्मनुष्येन्द्र नोपशाम्यति मे मनः ।
 भीमसेनमिमं चापि दुःखितं वनवासिनम् ॥ २० ॥
 ध्यायतः किं न मन्युस्तं प्राप्ते काले विवर्धते ।
 भीमसेनं हि कर्माणि मय्यं कुर्याणमन्युतम् ॥ २१ ॥
 सुखार्हं दुःखितं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युनं वर्धते ।
 सत्कृतं विविधैर्यानेयैरुदृष्ट्वा चैलथा ॥ २२ ॥
 तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युनं वर्धते ।
 अयं कुरुक्षेत्रे सर्वान्दन्तमुत्सहते प्रभुः ॥ २३ ॥
 त्वत्प्रतिज्ञां प्रतीक्षन्तु सहतेयं नृकांदरः ।
 योऽर्जुनानुनमन्त्यो द्विवाहुर्बहुबाहुना ॥ २४ ॥
 नारायणमदं शीघ्रत्वाकालान्तक्यमोपमः ।
 यस्य शस्त्रप्रतापेन प्रणताः सर्वपार्थिवाः ॥ २५ ॥
 यत्रे तव महाराज ब्राह्मणानुपतप्सिन् ।
 तमिमं पुरुषव्याघ्रं पुजितं देवदानवैः ॥ २६ ॥
 ध्यायन्तमर्जुनं दृष्ट्वा कस्माद्राजत्र कुप्यमि ।

दृष्ट्वा वनगतं पार्थमदुःखार्हं सुखोचितम् ॥ २७ ॥
 न च ते वर्धते मन्युस्तेन मुहामि भारत ।
 यो देवांश्च मनुष्यांश्च सर्वांश्चैकरथोजयत् ॥ २८ ॥
 तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युनं वर्धते ।
 यो यानिदृष्ट्वाकार्हेयैतांगैश्च संवृतः ॥ २९ ॥
 प्रसह्य विन्नान्यादत्त पार्थिवेभ्यः परंतप ।
 क्षिपत्येकेन वेगेन पञ्चबाणशतानि यः ॥ ३० ॥
 तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युनं वर्धते ।
 श्यामं गृहन्तं तरुणं चर्मिणामुत्तमं रणे ॥ ३१ ॥
 नकुलं ते वने दृष्ट्वा कस्मान्मन्युनं वर्धते ।
 दर्शनीयं च शूरं च माद्रीपुत्रं युधिष्ठिर ॥ ३२ ॥
 सहदेवं वने दृष्ट्वा कस्मात्समसि पार्थिव ।
 नकुलं सहदेवं च दृष्ट्वा ते दुःखितात्रुभौ ॥ ३३ ॥
 अदुःखार्हो मन्युष्येन्द्र कस्मान्मन्युनं वर्धते ।
 द्रुपदस्य कुले जातां स्तुयां पाण्डोर्महात्मनः ३४ ॥
 धृष्टद्युम्नस्य भगिनीं वीरपत्नीमनुप्रताम् ।
 मां वै वनगतां दृष्ट्वा कस्मात्समसि पार्थिव ॥ ३५ ॥
 नूनं च तव वै नास्ति मन्युर्भरतसत्तम ।
 यत्ते भ्रातृश्च मां चैव दृष्ट्वा न व्यथते मनः ॥ ३६ ॥
 न निर्मन्युः क्षत्रियांसिं लोके निर्वचनं स्मृतम् ।
 तद्य त्वयि पश्यामि क्षत्रिये विपरीतवत् ॥ ३७ ॥
 यो न दर्शयते तेजः क्षत्रियः काल आगते ।
 सर्वभूतानि तं पार्थ सदा परिभयन्त्युत ॥ ३८ ॥
 तत्त्वया न क्षमा कार्या दायुष्प्रति कथंचन ।
 तेजसेव हि ते शक्या तिहन्तुं नात्र संशयः ॥ ३९ ॥
 तथैव यः क्षमाकाले क्षत्रियो नोपशाम्यति ।
 अत्रियः सर्वभूतानां सोमुरेह च नश्यति ॥ ४० ॥

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्रौपदीपत्निपवाक्ये समविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

कौशिके. कौशत्रे ॥ १४ ॥ अगृहाणा इन्द्र
 चारिणाम् ॥ १६ ॥ सहस्राणि सहस्रमेतानि शत्रुपरिवेष-
 पात्राणि । 'तेषां यत्सहस्रं शत्रुपरिवेषणं तत्ते स्वयन्तो दाम्प्यन्ति'
 इति षड्ब्रह्मण्ये दर्शनात् । गृहकृतानि प्रसह्यमुपदाना-
 त्समाहितानि । सर्वकामैः काम्यमानैरत्रैः । यत् ये गृह्ये सर्व-
 कामैर्मनोरथैर्द्विजान् अपूजयथा । वने तु एकमेव मय्यदत्तं परि-
 वेषणपात्रमित्यर्थं ॥ १७ ॥ मन्युः क्रोधः ॥ २३ ॥ अर्जुनेन

कार्तवीर्येण ॥ २१ ॥ शरावर्मेदं बाणघाते ॥ २५ ॥ आदत्त
 वात्तवान् ॥ ३० ॥ चर्मिणां मज्जवर्मघोषाणाम् ॥ ३१ ॥
 निर्वचनं क्षत्रियसन्दम्य क्षरते हिनस्तीति धृत्रमिति ॥ ३७ ॥
 हिंस्रवं निन्द्यामिति चेतःशब्दो भो नेति । तेजः क्रोधः ॥ ३९ ॥
 इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाष्येणैः सम-
 विंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

२८

द्रोणपुत्रावाच ।

३। त्रापुदाहरन्तामितिहासं पुरातनम् ।
४। हादस्य च संवाद् बलेर्वैरोचनस्य च ॥
५। सुरेन्द्रं महाप्राज्ञं धर्माणामागतागमम् ।
६। तिलिः पप्रच्छ दैत्येन्द्रं प्रहादं पितरं पितुः ॥

बलिरुवाच ।

७। त्मा स्वच्छ्रेयसी तात उताहो तेज इत्युत ।
८। तन्मे संशयं तात यथावद्ब्रूहि पृच्छते ॥
९। ंयो यदत्र धर्मज्ञ ग्रहि मे तदसंशयम् ।
१०। रिप्यामि हि तत्सर्वं यथावदनुशासनम् ॥
११। स्मि प्रोवाच तत्सर्वमेवं पृष्टः पितामहः ।
१२। नर्वनिश्चयवित्प्राज्ञः संशयं परिपृच्छते ॥

प्रहाद उवाच ।

१३। श्रेयः सततं तेजो न नित्यं श्रेयसी क्षमा ।
१४। ति तात विजानीहि द्वयमेतदसंशयम् ॥
१५। मे नित्यं क्षमते तात बहून्दोषान्स विन्दति ।
१६। नृत्याः परिभवन्त्येनमुदासीनास्तथारयः ॥
१७। र्वभूतानि चाप्यस्य न नमन्ते कदाचन ।
१८। स्माश्रित्यं क्षमा तात पण्डितैरपि वर्जिता ॥
१९। स्वज्ञाय हितं भृत्या भजन्ते बहुदोषताम् ।
२०। नादातुं चास्य वित्तानि प्रार्थयन्तेऽल्पचेतसः ॥
२१। पानं वक्ष्याम्यलंकाराश्छयनान्यासनानि च ।
२२। तेजनान्यप्य पानानि सर्वोपकरणानि च ॥
२३। नाददीरक्षधिरुता यथाकाममचेतसः ।
२४। दिष्टानि च देयानि न दद्युर्भर्तृशासनात् ॥
२५। चैनं भर्तृपूजाभिः पूजयन्ति कथंचन ।
२६। वज्ञानं हि लोकेस्मिन्मरणादपि गर्हितम् ॥
२७। शमिणं तादृशं तात ब्रुवन्ति कटुकान्यपि ।
२८। प्याः पुत्राश्च भृत्याश्च तथोदासीनवृत्तयः ॥
२९। प्यास्य दारानिच्छन्ति परिभूय क्षमावतः ।
३०। राश्चास्य प्रवर्तन्ते यथाकाममचेतसः ॥

२८

अत्रापीति ॥ १ ॥ आगतागमं प्राग्वहस्यम् ॥ २ ॥ श्रेय-
रास्तरं अत्र क्षमा तेजसोर्मध्ये ॥ ४ ॥ अस्य एवम् ॥ ८ ॥
विष्टना. अन्नपानादिस्वरक्षणे नियुक्ता. प्रदिष्टानि इदमन्मं
रमित्याज्ञापितानि ॥ ११ ॥ एवं क्षमिणं भर्तृपूजाभि
शम्भुवितमानेन ॥ १२ ॥ नित्यमुदिता. नित्यं ह्योत्कृ-
त्तपरम् ॥ १५ ॥ तेजना कोपेन ॥ १७ ॥ उपात्मं

३। तथा च नित्यमुदिता यदि नाल्पमपीश्वरात् ।
४। दण्डमर्हन्ति दुष्यन्ति दुष्टाश्चाप्यपकुर्वन्ते ॥ १५
५। पते चाम्ये च बहयो नित्यं दोषाः क्षमावताम् ।
६। अथ वैरोचने दोषानिमान्विध्यक्षमावताम् ॥ १६
७। अस्थाने यदि वा स्थाने सततं रजसा वृतः ।
८। क्रुद्धो दण्डान्प्रणयति विविधान्स्थेन तेजसा ॥ १७
९। मित्रैः सह विरोधं च प्राप्नुते तेजसा वृतः ।
१०। आप्नोति द्वेषतां चैव लोकात्स्वजनतस्तथा ॥ १८
११। सोवमानादर्थहानिमुपालम्भमनादरम् ।
१२। संतापद्वयमोहांश्च शत्रूंश्च लभते नरः ॥ १९
१३। क्रोधाद्दण्डान्मुष्येषु विविधान्गुरूपोऽनयात् ।
१४। नश्यते शीघ्रमैश्वर्यात्प्राणेभ्यः स्वजनादपि ॥ २०

योपकर्तृश्च हर्तृश्च तेजसोपगच्छन्ति ।
१। तस्मादुद्विजते लोकः स्वपद्विद्वमगतादिव ॥ २१
२। यस्मादुद्विजते लोकः कथं तस्य भवो भवेत् ।
३। अन्तरं तस्य इष्यैव लोको विकुरुते ध्रुवम् ॥ २२
४। तस्माद्भ्रातृत्वेत्तेजो न च नित्यं मृदुर्भवेत् ।
५। काले काले तु संप्राप्ते मृदुस्तीरुणोपि वा भवेत् ॥
६। काले मृदुयौ भवति काले भवति दारुणः ।
७। स वै सुखमवाप्नोति लोकेऽमुष्मिभ्रिहैव च ॥ २३
८। क्षमाकालांस्तु वक्ष्यामि शृणु मे विस्तरेण तान् ।
९। ये ते नित्यमसंत्याज्या यथा प्राहुर्मनीषिणः ॥ २४
१०। पूर्वोपकारी यस्ते स्यादपराधे गरीयसि ।
११। उपकारेण तत्तस्य क्षन्तव्यमपराधिनः ॥ २५
१२। अबुद्धिमाश्रितानां तु क्षन्तव्यमपराधिनाम् ।
१३। न हि सर्वत्र पाण्डित्यं सुलभं पुरुषेण वै ॥ २६
१४। अथ चेद्बुद्धिजं कृत्वा ह्युस्ते तदबुद्धिजम् ।
१५। पापान्स्वल्पेपि तान्दत्यादपराधे तथाऽनुजुन् ॥ २७
१६। सर्वस्यैकोपराधस्ते क्षन्तव्यः प्राणिनो भवेत् ।
१७। द्वितीये सति वध्यस्तु स्वल्पेप्यपहृते भवेत् ॥ २८

धिक्कारम् ॥ १५ ॥ उपकर्तृमिति छेदः संधिरार्थः । उपकर्तृन्
कोशादिद्विकरान् हर्तृन् चोरान् ॥ २१ ॥ भव ऐश्वर्यं ।
अन्तरं छिद्रं । विकुरुते प्रययति ॥ २२ ॥ असंत्याज्याः होषेना-
नतिक्रमणाः ॥ २५ ॥ पूर्वपा पूर्वकाले वा उपकारी
उपकर्ता ॥ २६ ॥ अबुद्धि मीनः ॥ २७ ॥ अपहृते अप-
कारे ॥ २८ ॥

अज्ञानता भवेत्कश्चिदपराधः कृतो यदि ।
 क्षन्तव्यमेव तस्याहुः सुपरीक्ष्य परीक्षया ॥ ३०
 मृदुना दारुणं हन्ति मृदुना हन्यदारुणम् ।
 नासाध्यं मृदुना किञ्चित्तस्मात्तीव्रतरं मृदु ॥ ३१
 देशकालौ तु संप्रिय बलाबलमघात्मनः ।
 नादेशकाले किञ्चित्तस्याद्देशकालौ प्रतीक्षताम् ।
 तथा लोकमयाधैव क्षन्तव्यमपराधिनः ॥ ३२
 इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि

पत एवंविधाः कालाः क्षमायाः परिकीर्तिताः ।
 अनौऽन्ययानुवर्तस्स तेजसः काल उच्यते ॥३३
 तदहं तेजसः कालं तव मन्ये नराधिप ।
 धार्तराष्ट्रेषु कुण्डेषु सततं चापकारिषु ॥ ३४
 न हि कश्चित्तस्माकालो विद्यतेऽद्य कुरुप्रति ।
 तेजसध्यागते काले तेज उत्सृष्टमर्हासि ॥ ३५
 मृदुर्मवत्यनुज्ञातस्तीक्ष्णादुद्विजते जनः ।
 काले प्राप्ते द्वयं चैतद्यो वेद स मर्हापतिः ॥ ३६
 द्रौपदीवापये अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

२९

युधिष्ठिर उवाच ।

क्रोधो हन्ता मनुष्याणां क्रोधो भाषयिता पुनः ।
 इति विद्धि महाप्राज्ञे क्रोधमूलौ भवामधौ ॥ १
 यो हि संहरते क्रोधं भवस्तस्य सुशोभने ।
 यः पुनः पुरुषः क्रोधं नित्यं न सहते शुभे ।
 तस्याभावाय भवति क्रोधः परमदारुणः ॥ २
 क्रोधमूलो विनाशो हि प्रजानामिह हृदयते ।
 तत्कथं मादशः क्रोधमुत्सृजेल्लोकनाशनम् ॥ ३
 क्रुद्धः पापं नरः कुर्यात्क्रुद्धो हन्याद्गुरुनपि ।
 क्रुद्धः परुषया वाचा धैर्यसोप्यवमन्यते ॥ ४
 याच्यावाच्ये हि कुपितो न प्रजानाति कर्हिचित् ।
 नाकार्यमरिति क्रुद्धस्य नावाच्यं विद्यते तथा ॥ ५
 हिंस्यात्क्रोधादवध्यांस्तु वध्यान्संपूजयीत च ।
 आत्मानमपि च क्रुद्धः प्रेपयेद्यमसादनम् ॥ ६
 पतान्दोषान्प्रपश्यद्भिर्जितः क्रोधो मनीषिभिः ।
 इच्छद्भिः परमं धैर्य इह चामुत्र चोत्तमम् ॥ ७

तं क्रोधं धार्जितं धीरैः कथमस्माद्विधक्षरेत् ।
 पतद्द्वीपदि संधाय न मे मन्युः प्रवर्धते ॥ ८
 आत्मानं च परांश्चैव प्रायते महतो भयात् ।
 कुप्यन्तमप्रतिकुप्यन्द्दोरेव चिकित्सकः ॥ ९
 मूढो यदि ह्यिश्यमानः ह्यिश्यतेऽशक्तिमाश्रयः ।
 बलीयसां मनुष्याणां त्यजत्यात्मानमात्मना ॥ १०
 तस्यात्मानं संत्यजतो लोका नश्यन्त्यनात्मनः ।
 तस्माद्द्वीपदशकरय मन्योर्नियमनं स्मृतम् ॥ ११
 विद्वान्स्तथैव यः शक्तः ह्यिश्यमानो न कुप्यति ।
 अनाशयित्वा हेष्टारं परलोकं च नन्दति ॥ १२
 तस्माद्बलवता चैव दुर्बलेन च नित्यदा ।
 क्षन्तव्यं पुरुषेणाहुवापास्वपि विजानता ॥ १३
 मन्योर्हि विजयं कृष्णे प्रशोसन्तीह साधवः ।
 क्षमावतो जयो नित्यं साधोरिह सतां मतम् ॥१४
 सत्यं चानृततः धैर्यो नृशंसाद्यानृशसता ।
 तमेवं बहुदोषं तु क्रोधं साधुविधार्जितम् ॥ १५

मृदुना मात्रा ॥ ३१ ॥ सामापि देशकाला-
 पेक्षयैव कर्तव्यमित्याह देशेति ॥ ३२ ॥ उत्सृष्टुं प्रयोक्तुम्
 ॥ ३५ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैऋच्छीधेे भारतभावदीपे
 अष्टाविंशोऽध्याय ॥ २८ ॥

२९

क्रोध इति । परैरपहृता. आत्तेयोर्दोषिता. धामर्ष्यवन्तोपि
 क्षन्तः क्षमामेव ध्रुवन्तः इत्यध्यायतासत्यं । भाषयिता बर्ष-
 म्बिता जितः घञ्जित शेषः ॥ १ ॥ तदेवाह योहीति
 ॥ २ ॥ लोक आत्मा स्वर्गो वा तज्ज्ञानम् ॥ ३ ॥ तदे-

वाह क्रुद्ध इति । धैर्यस्य श्रेष्ठान् धैर्योपि प्राप्येति वा स्वयन्कोपे
 पवमीमाश्रित्य ग्नाह्वयेयम् ॥ ४ ॥ तं क्रोधं विक्रमं । धीरै-
 रिति पाठे विपरीत क्रमो येन तमित्यर्थः । चरेत् आचरेत्
 ॥ ८ ॥ अप्रतिकुप्यन् प्रायते द्वयोरात्मपरयोः चिकित्सकः
 दोषापहर्ता ॥ ९ ॥ एतदेवाह मूढ इति । बलीयसासुपरि
 यदि अशक्तिमान् ह्यिश्यते कुप्यते । तर्हि आत्मानं देहं
 त्यजति ॥ १० ॥ अनात्मनः अजितचित्तस्य । नियमनं
 कर्तव्यमिति स्मृतं । अशक क्रोधं जित्वा आत्मानमात्म-
 हत्यादोषात् । परं च परहत्यादोषात्प्रायत इत्यर्थ ॥ ११ ॥
 शकस्यापि क्रोधजये आत्मपत्रातुलमाह विद्वान् । ति ॥ १२ ॥

अन्ये वै यजुषां लोकाः कर्मिणामपरे तथा ।
 क्षमावतां ब्रह्मलोके लोकाः परमपूजिताः ॥ ३९
 क्षमा तेजस्विनां तेजः क्षमा ब्रह्म तपस्विनाम् ।
 क्षमा सत्यं सत्यवतां क्षमा यज्ञः क्षमा शमः ॥ ४०
 तां क्षमां तादृशीं कृष्णे कथमस्मद्विभ्रस्यजेन् ।
 यस्यां ब्रह्म च सत्यं च यज्ञा लोकाश्च धीमुच्यताः ॥
 सन्तत्यमेव सततं पुरुषेण विजानता ।
 यदा हि क्षमते सर्वे ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ४१
 क्षमावतामपं लोकः परश्चैव क्षमावताम् ।
 इह सन्मानमुच्छन्ति पत्र च द्रुमां गतिम् ॥ ४२
 येषां मन्युर्मनुष्याणां क्षमयागेमहतः सदा ।
 तेषां परतरे लोकास्तस्मात्क्षान्तिः परा मता ॥ ४३
 इति गांताः काश्यपेन गाथा नित्यं क्षमावताम् ।
 श्रुत्वा गाथाः क्षमायास्त्वं तुष्य द्रौपदे मा कुधः ॥
 इति श्रीमहाभारते आर० पर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि

पितामहः शान्तनवः शमं संपूजयिष्यते ।
 कृष्णश्च देवकीपुत्रः शमं संपूजयिष्यते ॥ ४६
 आचार्यो विदुरः श्मता क्षममेव वदिष्यतः ।
 कृपश्च संजयश्चैव शममेव वदिष्यतः ॥ ४७
 सोमदत्तो युयुत्सुश्च द्रोणपुत्रस्तथैव च ।
 पितामहश्च नो ध्यामः शमं वदति नित्यशः । ४८
 एतैर्हि राजा नियतं चोद्यमानः शमं प्रति ।
 राज्यं दातवति मे बुद्धिनं चेह्योमाशशिष्यते ॥ ४९
 कालोयं दारुणः प्रासो भरतानामभूतयः ।
 निश्चितं मे सदैवंतत्पुस्तादायि भाविनि ॥ ५०
 सुशोचनो नार्हतीति क्षमागेवं न विन्दति ।
 अर्हत्प्राहाभित्थेधं तस्मान्मां विन्दते क्षमा ॥ ५१
 पतदाभ्यवतां वृत्तमेव धर्मः सनातनः ।
 क्षमा चैवानुदांस्यं च तत्र तास्म्यहमजस्ता ॥ ५२

३०

द्रौपद्युवाच ।

गमो धात्रे विधात्रे च यी मोहं चक्रतुस्तव ।
 पितृपैतामहे वृत्ते बोद्धव्ये तेन्यथा मतिः ॥ १
 कर्मिणाश्चेन्निततो लोको गत्यां गत्यां पृथग्भिधः ।
 तस्मात्कर्मणि नित्यानि लोभान्मोक्षं यियासति
 गेह धर्मानुशंसगभ्यां न क्षान्त्या नार्जवेन च ।
 पुरुषः श्रियमाप्नोति न धृष्टिदत्तेन फर्हिचित् ॥ ३
 र्थां च व्यसनमभ्यागादिदं भारत दुःसहम् ।
 यत्वं नार्हसि नापामि भ्रातरस्ते मर्होजसः ॥ ४

न हि तेऽभ्यगमजातु तदानीं नाद्य भारत ।
 धर्मोऽप्यितरं किंचिदपि चेर्जावितादिह ॥ ५
 धर्मार्थमेव ते राज्यं धर्मार्थं जीवितं च ते ।
 ब्राह्मणा मुख्यश्चैव जानन्त्यपि च देवनाः ॥ ६
 मीमंसेनार्जुनीं चोर्मां माद्रेया च मया सह ।
 त्यजेस्त्वंभीमति मे बुद्धिनं तु धर्मं परित्यजेः ॥ ७
 राजानं धर्ममोक्षारं धर्मां रक्षति रक्षितः ।
 इति मे श्रुतमार्याणां त्वां तु मन्ये न रक्षति ॥ ८
 अनन्या हि नरत्याघ्र नित्यदा धर्ममेव ते ।
 बुद्धिः सततमन्येति ष्ट्यायैव पुरुषं निजा ॥ ९

यजुषां त्रेतामिमाद्यकर्मवतां कर्मिणां वायोवृषादिधर्म-
 वताम् ॥ ३९ ॥ सर्वे मन प्राणेश्चिदाणां वेगं क्षमते सौहृ-
 द्बल्लोति ॥ ४१ ॥ परतरे क्षत्यलोके लोकाः भोत्वपदार्थाः
 ॥ ४४ ॥ तुष्य द्रुमा मव ॥ ४५ ॥ राजा क्षतपुरुः तपुत्रो
 वा दत्ता दास्यात ॥ ४६ ॥ अमन्ये न नाशाय ॥ ५० ॥
 नार्हति राज्यमिति बोधः तत्र हेतुः क्षतीति । एवं उत्तरित्या
 ॥ ५१ ॥ अक्षया तत्त्वत ॥ ५२ ॥ इत्यारभ्यके पर्वणि नैल-
 ष्ट्यायै भारतमावर्षीवे ऊनशिशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

इति बभूवे राज्यारक्षणस्ये ॥ १ ॥ ईश्वरस्यापि वर्माये-
 क्षताप्रपन्नं कर्मप्रान्त्यमेवाह कर्मिणिमिति । विन्दित. कस्मिन्तो
 लोको भोगसाधनं गत्यां गत्यां ऊर्ध्वोधा मध्यमोत्तमाधम-
 योनिषु । नित्यानि अपविहायफलानि । लोभात् मोहात् मोक्षं
 कर्मफलभ्यो दुःखेभ्यो मुक्तिं यियासति प्राप्नुमिच्छति
 ॥ २ ॥ कर्मनित्यत्वमेवाह नेहेति । इह जन्मानि पुरुषः
 पूर्वकर्मभिर्वाप्यमानो धर्मादिना न श्रियमाप्नोति । आनृतीस्यं
 दया वृथा लोकापनादभयम् ॥ ३ ॥ तत्र त्वमेव दृशान्त
 इत्याह त्वामित्यादिना । ४ ॥ तदानीं गज्यशक्ति अद्य
 राज्यच्युतौ जानु कदाचित् धर्मोऽप्यितरं न हि ते अभ्य-
 गमन् ज्ञातवन्तः किं तु जीवितादपि प्रियतरं धर्ममेवाप्य-
 गमन् ॥ ५ ॥

३०

नमो धात्रे इति । धात्रे ईश्वरय विधात्रे पूर्वकर्मणे

नावमस्या हि सदशाश्रावराङ्गैर्यसः कुतः ।
 अवाप्य पृथिवीं कृत्वा न ते शृङ्गमवर्धत ॥ १०
 स्वाहाकारैः स्वधाभिश्च पूजाभिरपि च द्विजान् ।
 दैवतानि पितृन्धैव सततं पार्थ सेवसे ॥ ११
 ब्राह्मणाः सर्वकामैस्ते सततं पार्थ तर्पिताः ।
 यतयो मोक्षिणश्चैव गृहस्थाश्चैव भारत ॥ १२
 भुञ्जते रुक्मपात्रीभिर्यथाहं परिचारिका ।
 आरुष्यकेभ्यो लौहानि माञ्जानि प्रयच्छसि ।
 नादेयं ब्राह्मणेभ्यस्ते गृहे किञ्चन विद्यते ॥ १३
 यदिदं वैश्वदेवं ते शान्तये क्रियते गृहे ।
 तद्दत्त्वातिथिभूतेभ्यो राजश्छिद्येन जीवसि ॥ १४
 इष्टयः पशुबन्धाश्च काम्यनैमित्तिकाश्च ये ।
 धर्तन्ते पाक्यशाश्च यज्ञकर्म च नित्यदा ॥ १५
 अस्मिन्नपि महारुष्ये विजने दस्युसेविते ।
 राद्रादपेत्य वसतो धर्मस्ते नापसीदति ॥ १६
 अश्वमेधो राजसूयः पुण्डरीकोद्य गोसवः ।
 पतैरपि महायज्ञैरिष्टं ते भूरिदक्षिणैः ॥ १७
 राजन्यरीतया बुध्या विपयेऽक्षपराजये ।
 राज्यं वसुन्यायुधानि भ्रातृन्मां चासि निर्जितः ॥
 ऋजोर्मुदोर्वदान्यस्य ह्रीमतः सत्यवादिनः ।
 कथमक्षव्यसनजा बुद्धिरापतिता तव ॥ १९
 अतीव मोहमायाति मनश्च परिभूयते ।

निशाम्यते दुःखमिदमिमां चापदमीदृशीम् ॥ २०
 अत्रान्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 ईश्वरस्य वशे लोकास्तिष्ठन्ते नात्मनो यथा ॥ २१
 धातैव खलु भूतानां सुखदुःखे प्रियाप्रिये ।
 दधाति सर्वमीशानः पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरन् ॥ २२
 यथा दाकुर्यां योषा नरवीर समाहिता ।
 ईर्यत्यङ्गमङ्गानि तथा राजश्रिमाः प्रजाः ॥ २३
 आकाश इव भूतानि व्याप्य सर्वाणि भारत ।
 ईश्वरो विदधातीह कल्याणं यश्च पापकम् ॥ २४
 शकुनिस्तनुवद्धो वा नियतोऽयमनीश्वरः ।
 ईश्वरस्य वशे तिष्ठेन्नाम्येषां नात्मनः प्रभुः ॥ २५
 मणिः सूत्र इव प्रोतो नस्योत इव गोवृषः ।
 स्रोतसो मध्यमापन्नः कूलाद्दृष्ट इव च्युतः ॥ २६
 धातुरादेशमन्वेति तन्मयो हि तदर्पणः ।
 नात्मार्यानो मनुष्योयं कालं मज्जति कंचन ॥ २७
 अशो जन्तुरनीशोयमात्मनः सुखदुःखयोः ।
 ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्सर्वं नरकमेव च ॥ २८
 यथा वायोऽस्तुणाप्राणि वशं यान्ति बलीयसः ।
 धातुरेवं वशं यान्ति सर्वभूतानि भारत ॥ २९
 आयं कर्मणि युञ्जानः पापे वा पुनरीश्वरः ।
 व्याप्य भूतानि चरते न चायमिति लक्ष्यते ॥ ३०

गृहं प्रमुत्ताभिमानः ॥ १० ॥ ते त्वया
 मोक्षिणः संन्यासिनःमोक्षाधमस्याः ॥ १२ ॥ आरुष्यकेभ्यो
 वानप्रस्थेभ्यः । लौहानि सौवर्णादीनि । लोहानां काश्चन वर-
 मिति विद्वात् ॥ १३ ॥ पाक्यशाः गृह्याभिसाध्या इष्टयः
 ॥ १५ ॥ परीतया विपरीतया ॥ १८ ॥ ऋजोः अश्वकस्य
 मुदोऽव्यालोः ॥ १९ ॥ निशाम्य आलोच्य मम मनः मोहं
 मोक्षं आयाति परिभूयते चेत्यन्वयः । परिभव आर्तिः ॥ २० ॥
 लोकाः भोग्यानि तिष्ठन्ते प्रकृष्टान्ते । प्रकाशनस्थेषाङ्ग-
 योभेति तद् ॥ २१ ॥ पाता ईश्वरः । शुक्रं प्राकर्मर्जितं ।
 उच्चरन् उरुवर्षेणानुसरन् ॥ २२ ॥ यथेति । हे नरवीर
 सूत्रधारेण समाहिता । सम्यक् नियुक्ता सती अत्र ईरयति
 तथा इमाः प्रजाः अङ्गानि इस्तादीनि ईश्वरेण समाहिताः
 सख इरयन्ति । चेष्टयन्त्यप्रकर्मणांति पाठे हे अत्र कर्माणि
 कर्तृणि कर्माणुरोपी ईश्वर इत्यर्थः । इमाः प्रजाश्चेष्टयन्तीति
 संन्यः ॥ २३ ॥ अन्तर्होह्यांतो आकाशहृष्टान्तः । भूतानि

जराजुर्जादीनि ॥ २४ ॥ शब्दो वा बद्ध इव अन्येषां उपा-
 ध्यायादीनाम् ॥ २५ ॥ नसि नासिकायां नस्यं नासासुर्जं
 तेन वा भोत प्रोतः । अत्र द्वौ आकाशशक्तियुत्तराण्ती
 ईश्वरस्य व्यापकत्वप्रकरवधोः प्रयो मणिपुत्रवृष्टाण्ता
 जीवस्यास्वातन्त्र्ये ॥ २६ ॥ आदेशं आर्ता अन्वेति
 अनुसृपति तत्र हेतुः तन्मयो हि तदर्पण इति । यथा मन्मयो
 षटो मूदेव लंबोतोऽतो मयेपि मूदधर्माणिन्य एवं जीवो-
 पाधारस्यैव रूपभेदरतन्मयस्तरदर्पणश्चातो मयेपि तदप्रेयं एव-
 त्यर्थः यथोक्तं 'अजनि च यन्मयं तदाविमुच्य नियन्तुमनेव'
 इति यन्मयं तदाविमुच्यमिति तदर्थार्थः । अयं आत्मार्यानो न
 किं तु कंचन अविर्देयक्यं कालं कालवितारं ईशं मज्जत्य-
 नुव्रति ॥ २७ ॥ चरते शुद्धे कर्म न्यतिहारे तद् ॥ फलप्रद-
 त्वेनोपकारकं ईशं जीवो शुद्धे । कर्मवर्तुत्वेनोपकारकं जीव-
 मीशो मुक्त इत्यर्थः । अयमिति । राजवत्प्रत्ययतया न च
 शक्यते अन्तर्पामित्वात् ॥ ३० ॥

हेतुमात्रमिदं घातुः शरीरं क्षेत्रसंज्ञितम् ।
 येन कारयते कर्म शुभाशुभफलं विभुः ॥ ३१
 पदस्य मायाप्रमाधोयमीश्वरेण यथा हृतः ।
 यो हन्ति भूतैर्भूतानि मोहयित्वात्ममायया ॥ ३२
 अन्यथा परिदृष्टानि मुनिभिस्तत्त्वदर्शिनः ।
 अन्यथा परिवर्तन्ते वेद्या इव नमस्ततः ॥ ३३
 अन्यथैव हि मय्यन्ते पुरुषास्तानि तानि च ।
 अन्यथैव प्रभुस्तानि करोति विकरोति च ॥ ३४
 यथा काष्ठेन वा काष्ठमग्निमानं वाशमना पुनः ।
 अपस्या चाप्यग्निच्छन्द्याभिर्विधेष्टमचेतनम् ॥ ३५
 एवं स भगवान्येवः स्वयंभूः प्रथितामहः ।
 दिनास्ति भूतैर्भूतानि च्छन्नं कृत्वा युधिष्ठिर ॥ ३६
 संप्रयोष्य विधोऽप्यायं कामकाकरः प्रभुः ।

क्रीडते भगवान्भूतैर्वातः क्रीडनकैरिव ॥ ३१
 न माययित्वा ब्राह्मण्यवाता मृतेषु वर्तते ।
 रोषादेव प्रवृत्तोऽयं यथायमित्ये जनः ॥ ३२
 आर्याश्छोडवतो दृष्टा ह्रीमतो भुक्तिकर्षितान् ।
 आनार्यान्मुषितश्चैव विह्वलानिव चिन्तया ॥ ३३
 तवेमामापदं दृष्ट्वा ससृष्टिं च सुयोधने ।
 घातारं गह्वरे पाथं विषमं योनुरपश्यति ॥ ३४
 आर्यशास्त्रातिशे कूरे लुब्धे धर्मापचायिनि ।
 धर्तारष्ट्रे श्रियं दत्त्वा घाता किं फलममृतम् ॥ ३५
 कर्म चेत्कृतमन्वेति कर्तारं नान्यमृच्छति ।
 कर्मणा तेन प्रायेण लिख्यते नृगन्तव्यम् ॥ ३६
 अथ कर्मकृतं पापं न चेत्कर्तारमृच्छति ।
 कारणं बलमेवेह जनाश्छोचामि दुर्बलान् ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्रौपदीवाक्ये त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

बन्दीशरो जीवाद्यन्वोऽन्यो वा । आद्ये
 न चाभिमिति लक्ष्मण इत्युत्तरं । द्वितीये तयोः
 शास्त्रासायमत्वात्पुनरितिलिख्यं कथाह हेतुमात्रमिति । विमु-
 खिदात्म येन प्रयोज्येन कर्म कारयते तत् इदं शरीरं
 महाप्रान्त्यर्हकार इत्यादिना उपरूपं स्पृक्ष्यन्मिहहृदयं
 तदेव कर्तुं इत्यर्थः । ननु वडे कर्तृत्वासांभव इत्याशयवाह धातुः
 क्षेत्रसंज्ञित क्षेत्रमिव क्षेत्रं विदात्मनः आमासल्लववीचनिवा-
 पत्स्वने विदात्मसुखं क्षेत्रं कर्तुं इत्यर्थः । तत्र हेतुमात्रं
 इच्छायात्मकत्वात् हेतुमि न सुखहेतुमूर्तं निष्प्रतिबन्ध-
 दृष्टान्तेन विदाभासस्य विदात्मन्त्रत्वात् । तथा चामास-
 स्थान्यत्वमादाय शास्त्रासायमात्रो भावहारिकः । परमा-
 र्थतत्तु क्षेत्रस्य इतिशमाशोभशब्दात् चायमिति लक्ष्यत
 इत्युक्तमिति भावः ॥ ३१ ॥ अयं पूर्वोक्तो मायाया अघ-
 ष्टितघटनादौ यस्या अविष्वर्णन्याशायाश्चादाः प्रभाकः ।
 य ईश्वरं भूतेः पृथक् पृथक् क्षेत्राभिमानिभिर्माहुरियथा
 अनात्मनि देहादावत्यमुदिं जनयित्वा ॥ ३२ ॥ मोहमेव
 विनृणोति द्वान्या अन्वेयेति । तत्त्वदर्शिनः स्वभावेन्द्रजा-
 लदृष्टान्त्वपि मूढावा एत्यवपरिवर्तन्ते मासन्ते वेद्याः
 कप्रमृदाः नमस्ततः आकाशगामिनः स्युस्त तेजोगयाः

सन्तो बलइदवदवमासन्ते ॥ ३३ ॥ अनिसाशुविदुःखरु
 प्राप्यति तानि नित्यमुचिमुल्लस्वराणि मय्यन्ते अन्यथा
 करोति गन्तवद्वज्रतमपि अक्षुरादिक्रमेण जनयति । विह्व-
 रोति च जर्षोत्पादिभावं न यति ॥ ३४ ॥ अयोवत्त-
 वत्त येन नित्ये किं लक्ष्येनमपि ॥ ३५ ॥ छत्र मायाय
 ॥ ३६ ॥ ईश्वरोऽयं संयोगं कृत्वा कामकार इच्छा तेष्व
 करोतीति कामकारकरः । बालः प्राकृतः क्रीडनकैः सारी-
 प्रसृतिभिः ॥ ३७ ॥ न माययति । ईशो न दृष्टः प्रसृत वृक्षं
 इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ किं च ईशस्य दृष्टेषु पक्षपातः साशु च
 देवो दृश्यतेऽतः स नित्य एवेत्याह आर्यावित्यादि त्रिभिः ।
 चिन्तया यथादियानेन ॥ ३९ ॥ धर्माभिर्द्विजोति पाठे
 धर्मप्रदाश्रम्यां कर्त्त यथादिता तुष्टि किं अश्रुते अपि तु त्रै-
 ल्यर्थः ॥ ४१ ॥ कर्मोति । कृतं कर्म यदि पत्तोऽमेव एष्यति
 न स्वयं तदि कारयितुत्वादीश्वरोपि प्रायेण लिख्यतेऽन्यर्थः
 ॥ ४२ ॥ अपेति । कर्तारं कारयितामीश्वरं ऐश्वर्यदेव कर्म
 न मृच्छति तर्हि तत्प्रयोजना जीवा एव कर्माभिलाः तथा
 च ईश्वरो बलादीनाम् नरके प्रायथाऽत्यन्तं नित्य एव स
 इति भावः ॥ ४३ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि त्रैलोक्येऽथ भात-
 भावरीषे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

३१

युधिष्ठिर उवाच ।

वलु चित्रपदं शरुणं याशसेनि त्वया वचः ।
 उक्तं तच्छ्रुतमस्माभिर्नास्ति क्वप्यं तु प्रमापसे ॥ १
 नाहं कर्मफलान्वेषी राजपुत्रे चराम्युत ।
 ददामि देयमित्येव यजे यद्यव्यमित्युत ॥ २
 अस्तु धाम्र फलं मा धा कर्तव्यं पुरुषेण यत् ।
 शूहे धा वसता कृष्णे यथाशक्ति फरोमि तत् ॥ ३
 धर्मं चरामि सुश्रोणे न धर्मफलकारणात् ।
 आगमाननतिक्रम्य सतां वृत्तमवेक्ष्य च ॥ ४
 धर्मं एव मनः कृष्णे स्वभाषाशैव मे घृतम् ।
 धर्मवाणिज्यको ह्रीनो जघन्यो धर्मवादिनाम् ॥ ५
 न धर्मफलमाप्नोति यो धर्मं दोग्धुमिच्छति ।
 यश्चैनं शङ्कते कृत्वा नास्ति फ्यातपापचेतनः ॥ ६
 अतिवादाद्ब्रह्मण्येव मा धर्ममभिशङ्किथाः ।
 धर्माभिशङ्की पुरुषस्तिर्यग्गतिपरायणः ॥ ७
 धर्मा यस्याभिशङ्क्ष्यः स्यादापि धा दुर्बलरमनः
 वेदाच्छ्रद्द इवापेयात्स लोकादजराभरात् ॥ ८
 वेदाध्यायी धर्मपरः कुल जातो मनस्विनि ।

३१

एवं धर्मधरयोराक्षेपे प्राप्ते प्रत्यक्षानुमानागमैस्तौ समर्थ-
 यितुमप्याय आरभ्यते वस्तु चित्रेति । वस्तु शोभनं रूपं
 सुन्दारं । नास्ति क्वप्यं वेदविद्विष्टम् ॥ १ ॥ यदुक्तं त्वां वेदम-
 निनमित्यादिना धर्मस्य नैष्कल्ये त्वदाभिमव 'एव दृष्टान्त
 इति तत्राह नाहामिति । कर्म धर्म फलादिना कृतो धर्मो
 यदि निष्फलः स्यात्तर्हि भवेदयमाक्षेपः न त्वहं तथा चरा-
 मीत्यर्थ । मनु फलेच्छाया अभावे विमर्षं धर्मं कर्तव्य
 इत्यत आह ददामीत्यादिना देयं कर्ण इत्येव ददामि ।
 'जातभ्रान्तो वै प्राज्ञाक्षिर्भिक्षकश्च जापते ब्रह्मचर्येण
 कापिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः' इति श्रुतेः ।
 कृणवा' कृणवान् ॥ २ ॥ यथाशक्ति यत्कर्तव्यं
 तत्त्वरीमोत्यन्वयः ॥ ३ ॥ धर्ममिति । वेदवाक्यात्
 शिष्टाचारश्च निष्काममेव धर्मं चरामि । 'अभिप्राप्तं ब्रह्मया-
 स्त्वर्गनामः' इति स्वर्गादिफलश्रुतित्तु धर्मं प्ररोचनार्थेति भावः
 ॥ ४ ॥ स्वभावात् 'शौर्यं तेजो धृतिदाह्यं शुद्धे चाप्यप-
 स्ताशनं । दावमीश्वरमावश्य क्षात्रं कर्म स्वभावजम्' इति
 शांतावचनोक्तधर्माचरणशील एव क्षत्रियो मान्य इति निय-
 मात् मे । भया धर्मं मनो भुंक्तः धर्मवाणिज्यको धर्म-
 स्वर्गादिफलमित्युत् । हीनः शुद्धयत्वात् 'दुत. अत

स्वविरेषु स योक्तव्यो राजार्पिर्धर्मचारिभिः ॥ ९
 पापीयान्स हि शूद्रेभ्यस्तस्करेभ्यो विशिष्यते ।
 शास्त्रातिगो मन्दबुद्धियो धर्ममभिशङ्कते ॥ १०
 प्रत्यक्षं हि त्वया दृष्ट श्रुपिर्गच्छन्महातपाः ।
 मार्कण्डेयोऽप्रमेयात्मा धर्मेण चिरजीविता ॥ ११
 व्यासो वसिष्ठो मंत्रेयो नारदो लोमशः शुकः ।
 अन्ये च ऋषयः सर्वे धर्मणेव सुचेतसः ॥ १२
 प्रत्यक्षं पश्यसि होतान्दिव्ययोगसमन्वितान् ।
 शापानुग्रहेण शक्तान्देवैभ्योपि गरयसः ॥ १३
 पते हि धर्ममेवादी वर्णयन्ति सदानधे ।
 कर्तव्यममरप्रख्याः प्रत्यक्षागमबुद्धयः ॥ १४
 अतो नाहंसि कल्याणि घातारं धर्ममेव च ।
 राक्षि मूढन मनसा श्रेष्ठं शङ्कितमेव च ॥ १५
 उन्मत्तान्मन्यते बालः सर्वानागतनिश्चयान् ।
 धर्माभिशङ्की नान्यस्मात्प्रमाणमाधिगच्छति ॥ १६
 आत्मप्रमाण उग्रदः ध्येसो ह्यवमन्यकः ।
 इन्द्रियप्रातिसंबद्धं यदिदं लोकसाक्षिकम् ।
 एतावन्मन्यते बालो मोहमन्यत्र गच्छति ॥ १७

एव अंधन्यः नीचः ॥ ५ ॥ धर्मफलं । 'तमेतं वेदानुबचनेन
 प्राज्ञाणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽऽनाशवेन' इति श्रुते-
 र्विद्या विविदिषा वा धर्मफल मुख्यं तत्राप्राप्ति । यश्चैनं धर्मं
 शङ्कते विश्वासं न ब्रुते सोपि धर्मफलं नाप्नोति । पापचेतनः
 पापबुद्धिः ॥ ६ ॥ अतिवादात् मानान्तरमतिमान्तो वादो
 वचनं तस्मात् वेदकप्रामाण्यात् ॥ ७ ॥ अर्षे ऋषयो मन्वा-
 स्तद्भारो मन्वादयो वा धर्मगुरुभूते मन्त्रजाते वा मन्वादि-
 वाक्यं वेत्यर्थः । अर्थं वेति पाठे फले विषये इत्यर्थः । दुर्बला-
 रमनः विवेकाशमचित्तस्य अपेयात् अपरच्छेत् । सोबाल्
 अस्मत्लोकात् । इत्येवादिनि पाठेऽपि आनन्दरूपद्वय-
 लोकादित्यर्थ । अनारमलोवेषु अजरामरत्वयोरसंभवात् अज-
 राभरात् मोक्षरूपात् ॥ ८ ॥ बालोपि स्वविरेषु योक्तव्यो ऽद्वि-
 यो-
 क्तव्यो गणनीयः ॥ ९ ॥ एवं धर्मस्य वेदकमन्य-
 वादन शिरोवयव-
 वेदस्य च श्रेष्ठप्रमाणत्वमुक्त्वा प्रत्यक्षात्वादपि धर्मफलशान-
 तिशीवयत्वमाह प्रत्यक्ष हीत्यादिना । विरजोविता चिरजीवो
 ॥ ११ ॥ धर्मं कर्तव्यं वर्णयन्ति प्रत्यक्षागमबुद्धयः । अस्माकं
 वेदकमन्यमर्थस्य प्रत्यक्षेण पश्यन्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥ शेषो निन्दा
 शङ्का फले संशयः ॥ १५ ॥ एतश्च मूढवार्तामत्याह उन्मत्ता-
 नित्यादिना । आगतनिश्चयान् प्राप्तत्वरनिश्चयान् ॥ १६ ॥
 उग्रदः रतः श्रेयो धर्मस्य । अन्यप्रातीन्द्रिये धर्मापये ॥ १७

प्रायश्चित्तं न तस्यापि यो धर्ममभिशाहुते ।
 व्यायन्त कृपणः पापो न लोकात्मतिपद्यते ॥ १८
 प्रमाथादि निपुस्तो हि वेदशास्त्रार्थनिन्दकः ।
 कामलोभातिथो मूर्खो कर्कः प्रतिपद्यते ॥ १९
 यस्तु नित्यं कृतमतिधर्ममेवाभिपद्यते ।
 अशास्त्रमानः कस्यापि सोऽपुत्रानपत्यमृते ॥ २०
 चाप्ये प्रमाणसुरक्षय धर्मं न प्रतिपालयन् ।
 सर्वशास्त्रातिथो मूढः शो जन्मसु न विन्दति ॥ २१
 यस्य नार्थं प्रमाणं स्याद्विद्वद्धारश्च भाषिणि ।
 न वै तस्य परे लोको वायमस्तीति निश्चयः ॥ २२
 सिद्धैराचारितं धर्मं कृष्णे माऽस्मामिशाहुष्याः ।
 पुराणभूषिभिः श्रोक्तं सर्वैः सर्ववर्तिभिः ॥ २३
 धर्मं यव वृषो मान्यः स्वर्गं द्रौपदि गच्छताम् ।
 सैव नोः सागरस्येव धण्डजः पारमिच्छताः ॥ २४
 अफलो यदि धर्मः स्याच्चरितो धर्मचारिभिः ।
 अश्रुतेषु तमस्येत्तज्जगन्मलेदनिन्दिते ॥ २५
 निर्दोषं वाचिगच्छेद्युर्जाच्युः पशुर्जाचिकाम् ।
 विद्यां ते सैव युज्येयुर्न चाप्ये केचिदाप्सुयुः ॥ २६

तपश्च ब्रह्मचर्यं च यश्च स्वाध्याय एव च ।
 दानमार्जवमेतानि यदि स्तुरफलाणि वै ॥ २७
 गाचरिषण्येरे धर्मं परे परतरे च ये ।
 विमलमोऽयमयन्तं यदि स्तुरफलाः क्रियाः २८
 करयश्चैव देवाश्च गन्धर्वास्तराक्षसाः ।
 ईश्वराः कस्य हेतोस्ते करेण धर्ममाहताः ॥ २९
 फलदं तिवह विश्वाय धातारं श्रेयसि भुवम् ।
 धर्मं ते द्यचरन्कृष्णे तद्वि श्रेयः सनातनम् ॥ ३०
 स नायमफलो धर्मो नाधर्मोऽफलवानपि ।
 इत्येतैपि हि विद्यानां फलानि तपसां तथा ॥ ३१
 त्यमात्मनो विजानीहि जन्म कृष्णे यथा कुतम् ।
 वेद्य चापि यथा जातो घृष्टघृष्टः प्रतापवान् ॥ ३२
 एतावदेव पर्याप्तुपमानं शुचिरिति ।
 कर्मणां फलमाप्नोति धीरोऽप्येतापि ह्यप्यति ॥ ३३
 बहुना ह्यपि विद्वांसो नैव तुष्यन्त्यदुल्लयः ।
 तेषां न धर्मजं किंचित्तेत्य शर्मास्ति वा पुनः ॥ ३४
 कर्मणां श्रुतपुण्यानां पापानां च फलोदयः ।
 प्रभवत्तात्पर्यश्चैव देव गुह्यानि भाषिभि ॥ ३५

व्यायन्त कृपणं विन्दत्यपि लोकात् धर्मं प्राप्यान् ॥ १८ ॥
 कामलोभो जति अत्यन्तं गच्छति प्राप्नोतीति कामलोभादिभिः
 १९ ॥ अणुमन्त्रं ब्रह्मनाम् ॥ २० ॥ शं कल्याणम् ॥ २१ ॥ अणु-
 मानमपि धर्मं प्रापामित्याह अफल इति । अर्थं भावः यदि
 धर्मो न स्यात्तर्हि कर्त्तव्यं कश्चिदपि ज्ञापयति । जगत्स्य
 किमिच्छेति यशवादीनां पूर्वतन्वरात्पुनः पुनस्तत्कालीय-
 देहस्यैव प्राप्तिशुभेभ्यं तमः प्राप्तिरेव सर्वेषां स्यात् । ततश्च
 ब्राह्मणस्यैव । यदि तु धर्मोऽस्ति तर्हि तेषामपि विविधैरु-
 निपासादिजनितस्य पुण्यपापनिर्द्धारत्वात् कर्त्तव्यमितिः
 संभवति ॥ २५ ॥ ननु यथा तुणात् स्वर्गं क्षीरार्थोत्पन्नपरिणाम-
 कमादेव तदाद्रिषि श्रेहलमात्सर्वगतमिच्छति । किं धर्मोऽप्या
 संख्याद् निर्वाणमिति । एतेषु येषोऽप्युक्ताः क्षीरमुद्रादिनी
 च परिणमहेतौ पुक्तं । तथा च मोक्षार्थं तत्रा च सर्वथा
 बोधयन्ताः पशुर्जाचिकं बोधेयुः अतः प्रविशेत्तुयेत्यन्तं ।
 ततश्च ते पशुपुण्याः विद्यां विद्यया नैव युज्येरन् । अन्तु तर्हि
 स्वभावैरेव सर्वेण प्राणिनः । किं विद्यया किं वा मोक्षोऽप्या-
 मोषयाद् न चाप्ये केचिदाप्युच्यते । अर्थं भावः । परश-
 शत्रोर्दन्तमादिकांशोऽपि न्यं विजायेभिः शायते यथा हर्षं तथा
 ऐडिकयान्ताभावेपि नृपु पश्चादिषु जनिशुभेताभ्याम् दसमानं
 जन्मान्तरीयक्रियासुभापकं । तदभावे जगद्विचिन्त्ययाकरिम-
 कनिधियामादेवाहकवः स्नादिति ॥ २६ ॥ अनादिपरिपा-

गतः शिष्टाचारोपि धर्मोऽस्ति त्वे प्रमाणमित्याह । तपस्येत्वा-
 दिना ॥ २७ ॥ विप्रत्मनो यश्चर्म । अर्थं नरु दिग्भर्म् ॥ २८ ॥
 श्रेयसि श्रेयोनिमित्तं धर्मं मन्वान् । तद्वि धर्मो हि श्रेयः
 श्रेय-साधनं मरान्तं अनाद्यमन्तम् ॥ ३० ॥ अणुमन्त्रेपि
 धर्मं प्रमाणमित्याह स्वमिति । अर्थं भावः 'अर्होऽप्यराताहुतिः
 सम्पत्तित्वमुच्यते तः आदित्वाजायते शुद्धिहेतुः ततः प्रजाः'
 इति सृष्टेः । एवाद्रिदिशायां च सुपर्श्वमृषिर्गुरुदशोऽप्यु
 धर्मिषु श्रद्धासोमदोऽपरेत्कातुर्यो हृदमते ततः कर्त्तव्यमिति
 क्रमेण 'पञ्चमाकाहुतावाकः पुनश्चतस्रो भवति' इति श्लो-
 केषां प्राण्येनाहुत्यसिम्भवात् । तत्र गर्भवत्ताराया वेतो-
 द्रव्यवपनान्याहस्येत्साऽप्यन्तुः समस्यो पुनश्चयात् । शीघ्रय-
 नासीत्सौपदीपुष्टुफलोऽपि तुष्यन्तुः रतेः १९२८ परिणाम-
 येदुत्तरकाहुतिरपि नास्ति । एतादृशमिच्छेन्नप्यत्वात् ।
 तद्विदे धर्मपते त्वानुभवसिद्धन्तो धर्मं प्रावसेत्या इति ॥ ३३ ॥
 उपमानं निदर्शनं । कर्मस्वादावशात् अस्मिन् अक्षाः एता-
 स्येव तुष्टो भवति न तु धर्मोऽप्युपैव बहुलामार्थं यतो-
 इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ श्रुतं वेदोदितं दुर्लभं येषां पापानामनि-
 श्चलायवना च फलोदयः स्वर्गवर्द्धेदुःखं प्रभवत्तापिः
 आविधेति यावत् । अन्त्यो मासः विद्येति शक्यः । देवः ह्यानि-
 वेदैक्येयत्वात् । एतादृशेषां तत्र श्रेयं श्रेयतः मनुष्या विपु-रिति
 श्रुतेर्देवोऽप्यने एतानि । एतदुपपुनः पर्यायशक्तत्वात्
 ॥ ३५ ॥

एतानि वेद यः कश्चिन्मुहान्तेषु प्रजा इमाः ।
 अपि कल्पसहस्रेण न स श्रेयोधिगच्छति ॥ ३६ ॥
 रक्ष्याप्येतानि देवानां गृहमाथा हि देवताः ।
 कृताशाश्च व्रताशाश्च तपसा दाधकिल्बिषाः ।
 प्रसादैर्मानसैर्युक्ताः पश्यन्त्येतानि वै द्विजाः ॥ ३७ ॥
 न कलादर्शनाद्धर्मः शङ्कितव्यो न देवताः ।
 यष्ट्यं च प्रयत्नेन दातव्यं चानसूयता ॥ ३८ ॥
 कर्मणां फलमस्तीह तथैतद्धर्मशाभवत् ॥
 इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

शला मोवाच पुत्राणां यद्यपि वै कश्यपः ॥ ३९ ॥
 तस्मात्ते संशयः कृष्णे नीहार इव नदयतु ।
 व्यवस्य सर्वमस्तीति नास्तिपर्यं भावमुत्सृज ॥ ४० ॥
 ईश्वरं चापि भूतानां धातारं मा च वै क्षिप ।
 शिशुस्त्वेन नमस्त्वेन मा ते भृद्भुद्विदोदृशी ॥ ४१ ॥
 यस्य प्रसादात्तद्भक्तो मर्त्या गच्छत्यमर्त्यताम् ।
 उत्तमां देवतां कृष्णे भावमंस्थाः कथंचन ॥ ४२ ॥

३२

द्रीपलुवाच ।

नायमन्ये न गहं च धर्मं पार्थ कथंचन ।
 ईश्वरं कुत एवाहमवमंस्थे प्रजापातिम् ॥ १ ॥
 वार्ताहं प्रलयामीदमिति मां विद्धि भारत ।
 भूयश्च विलपिष्यामि सुमनास्त्वं निबोध मे ॥ २ ॥
 कर्म खल्विह कर्तव्यं जानता भिन्नकर्शन ।
 अकर्माणो हि जीवन्ति स्वावरा नेतरे जनाः ॥ ३ ॥

यावद्गोस्तनपानाच्च यावच्छायोपसेवनात् ।
 जन्तवः कर्मणा वृत्तिमामुवन्ति युधिष्ठिर ॥ ४ ॥
 जङ्गमेषु विशेषेण मनुष्या भरतर्षभ ।
 इच्छन्ति कर्मणा वृत्तिमवाप्तुं प्रेत्य चेह च ॥ ५ ॥
 उत्थानमभिजानन्ति सर्वभूतानि भारत ।
 प्रत्यक्षं फलमश्नन्ति कर्मणां लोकसाक्षिकम् ॥ ६ ॥

एतानीति । अत्र एतेषु देवगुणेषु विषयेषु इमाः

प्राकृताः प्रजाः सुव्रन्ते । अविद्यामापि विद्यात्वेन विद्या
 चाविद्यात्वेन गृह्णन्ति । एवं पुण्यपापविपर्ययोपि क्षेपः । अत
 एतानि यस्तत्त्वतो वेद सः श्रेयोः देशानां हिततरं कर्म नाधि-
 गच्छति अनुसर्तति । कर्तृश्लाघिमन्त-करणस्य विविक्तवा-
 दिति भावः ॥ ३६ ॥ कृता नाशिता आरा यैस्ते । कुहि-
 सायां स्वादिः । मत्तं हितं मितं मेय्यं चाश्नन्ति ते कृताशाश्च
 व्रताशाश्च । शान्ता दान्ता इत्यर्थः । तपसा श्रवणमननारमकेन
 आलोचनेन मन-प्रसादिर्धानफलैर्युक्ताः द्विजाः योगिनः ।
 एतानि देवगुणानि ॥ ३७ ॥ धर्ममाश्रितं धर्मस्य कश्चिद्-
 बोधं स्वभावः ॥ ३९ ॥ भयवस्य निश्चित्य । मावं अभिप्रायम्
 ॥ ४० ॥ एवं धर्मश्रेष्ठं निश्चित्य ईश्वरश्रेष्ठपमप्याह ईश्वर-
 मिति । धातारं दृष्ट्वात् कर्मकृत्त्वानि यथा ह्यं विमज्जतीति
 तं कर्मणामानुश्रवणैनाशित्वात् । नष्टानां च बालान्तरीयफल-
 हेतुत्वाभावात् । अपूर्वकल्पनायाश्च ' सर्वस्य वशी सर्वस्मे-
 शान' इति सर्वेश्वेश्वराधीनत्वप्रतिपादकप्रुष्या वाधात् ।
 लौकिकराजसूयदृष्टान्ताश्च कर्मभिस्तुष्टो ह्यो वा ईश्वर एव
 उदस्यकल्पिमात्रक इति भावः । मा क्षिप मा निन्दी कुह ।
 शिशुश्च शास्त्राचार्यैर्वेदशादधीन्व ॥ ४१ ॥ इत्यादिभ्यके
 पर्वणि त्रैलोक्ये भास्तामादौ एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

३२

नायमन्यं इति ॥ १ ॥ स्वावरा इतरे जना वा हि
 यस्मात् अकर्माणो न जीवन्ति अतः कर्म कर्तव्यमिति
 योजना । तथा वार्थं प्रयोगः । स्वावराऽर्थात् प्राङ्म-
 पूर्विका जीविकात्वात्पादादिक्रियापूर्वकात्मदादिजीविकाव-
 दिति ॥ ३ ॥ स्वावरेषु कर्म न्यायं तिर्यगु योजयति याव-
 दिति । श्रेयो जातस्य गोवत्स्य स्वतनयानादिप्रश्रितिरपि
 स्वजनरूपस्कारहेतुप्राक्कनकर्मत्वरूपे प्रमाणित्यर्थः । यावद्गो-
 स्तनपानात् गोस्तनपानादेरित्यर्थः । यावच्छयोपसेवनात्
 प्रतिमाद्वारकभोगादित्यर्थः । अयं भावः कौलिकशास्त्र-
 प्रसिद्धया शत्रुनिमित्तायां चैत्रमतेनामां शत्रुणा कष्टकादिना-
 लुषायां चैत्रो व्ययति । तत्र भयानिमित्तं आन्तरं धातु-
 वैषम्यं बाधं वा कष्टकवेधादि न किञ्चिदुपशान्ति किं तु
 केवलदृष्टमेव । अनेनेव न्यायेन जन्तवः कर्मणा प्राचर्चनेनैव
 वृत्ति जीवन्तं आप्नुवन्ति ॥ ४ ॥ जङ्गमेष्विति प्रेत्य मृत्वा
 ॥ ५ ॥ उत्थानं चरित्वात् प्रवर्ततेऽस्मादित्युत्थानं प्राकर्म-
 धंकारः तं सर्वेपि प्राणिवः अभिजानन्ति अनुभवन्ति । तत्-
 कर्मणु प्रवर्तन्ते तत्फलं चाप्नुवन्ति । तस्मात्कर्म तत्फलं-
 परंपरेयमनादित्यर्थः ॥ ६ ॥

सर्वे हि स्वं समुत्पानमुपजीवन्ति जन्तवः ।
 अपि धाता विधाता च यथायमुदके बकः ॥ ७
 अकर्मणां वै भूतानां घृत्तिः स्यात्प्र हि काचन ।
 तदेवाभियपयेत् न विहन्यात्कदाचन ॥ ८
 स कर्म कुरु मा ग्लासीः कर्मणा भव वंशितः ।
 वृत्तं हि योभिजानाति सहस्रे सोस्ति नास्ति च ॥
 तस्य चापि भवेत्कार्यं विवृद्धी रक्षणे तथा ।
 भक्ष्यमाणो हानादानात्स्वीयेत हिमघानापि ॥ १०
 उत्सीदेरग्रजाः सर्वा न कुर्वुः कर्म चेद्दुवि ।
 तथा होता न धर्षेत्कर्म चेदफलं भवेत् ॥ ११
 अपि चाप्यफलं कर्म पर्याप्तः कुर्वतो जनान् ।
 नान्यथा ह्यपि गच्छन्ति घृत्तिं लोकाः कथंचन ॥
 यश्च दिष्टयो लोके यश्चापि हठधादिकः ।
 उमावपि शठायेती कर्मबुद्धिः प्रसास्यते ॥ १३
 यो हि दिष्टमुपासीनो निर्विचेष्टः सुखं शयेत् ।
 भवसीदेत्स दुर्बुद्धिरामो घट इषोदके ॥ १४
 तथैव हठदुर्बुद्धिः शकः कर्मण्यकर्मकृत् ।
 आसीत् न चिरं जीविदनाथ इव दुर्बलः ॥ १५
 अकस्मादिह यः कश्चिदर्थं प्राप्नोति पुरुषः ।
 तं हृदयेति मन्यन्ते स हि यत्नो न कस्यचित् ॥ १६
 यश्चापि किञ्चित्पुरुषो दिष्टं नाम भजत्युत् ।

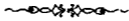
दैवेन विधिना पार्यं तदैवमिति निश्चितम् ॥ १७
 यत्स्वयं कर्मणा किञ्चित्फलमाप्नोति पुरुषः ।
 प्रत्यक्षमेतद्वोकेषु तत्पौरुषमिति श्रुतम् ॥ १८
 स्वभाषतः प्रवृत्तो यः प्राप्नोत्यर्थं न कारणात् ।
 तत्स्वभावात्मकं विद्मै फलं पुरुषस्ततम् ॥ १९
 एवं हठाच्च दैवाच्च स्वभावात्कर्मणस्तथा ।
 यानि प्राप्नोति पुरुषस्तत्फलं पूर्वं कर्मणात् ॥ २०
 धातापि हि स्वकर्मैव तैस्तेहेतुभिराश्रितः ।
 विद्धाति विमज्येह फलं पूर्ववृत्तं गुणाम् ॥ २१
 यश्चायं पुरुषः किञ्चित्कुरुते वै शुभाशुभम् ।
 तद्वावृषिहितं विद्मै पूर्वकर्मफलोद्यमम् ॥ २२
 कारणं तस्य देहोयं धातुः कर्मणि वर्तते ।
 स यथा प्रेरयत्येवं तथायं कुरुते वराः ॥ २३
 तेषु तेषु हि कृत्येषु विनियोक्ता महेश्वरः ।
 सर्वभूतानि कौन्तेय कारयत्यवशान्यपि ॥ २४
 मनसायांनिश्चिद्य पश्चात्प्राप्नोति कर्मणा ।
 बुद्धिपूर्वं स्वयं वीरं पुरुषस्तत्र कारणम् ॥ २५
 संख्यातुं नैव शक्यानि कर्मणि पुरुषपर्यम् ।
 अगारनगराणां हि सिद्धिः पुरुषहेतुकां ॥ २६
 तिले तैलं गवि क्षीरं काष्ठे पायकमन्ततः ।
 धिया धीरो विजानीयादुपायं चास्य सिद्धये ॥

सर्वे हीति । यथायं बकः पूर्वसंस्कारात् कृत्यर्था
 ध्यायति एवं धाता ईशरोपि अनादिमंस्कारावशात्
 पूर्वपूर्वकल्पस्वरूपमेव सृष्टिं करोति । 'धाता यथा पूर्व-
 मकल्पयत्' इति श्रुते । तथा विधाता धर्मोपि पूर्वं
 संस्कारानुरोधेनैव कर्मणि प्रवर्तयति । अन्यथा संसारानादि-
 त्वानभ्युपगमे कृतहानाकृतान्भागमादिदोषः स्यादिति भावः
 ॥ ७ ॥ एवं प्राञ्जनकर्मशब्दमनुपराध ऐहिकानामपि तेषां
 प्राबल्यमाह अकर्मणामिति । याथा मुखजाल्नादिरष्टयल-
 श्मशानं न ओषिकान्ति । अतस्तदेव दृष्टफलं कर्मैव न विद-
 न्यात् । देवतयो भूत्वा न त्यजेदित्यर्थः ॥ ८ ॥ वंशितः
 संनद्धः कृतं कर्म कर्तुमिति शेषः ॥ ९ ॥ तस्य कर्मणः
 कार्यं प्रयोजनं स्वर्णोऽर्थानामिति शेषः । अनादानात् अक्ष-
 हात् । लभ्येनाथेन न संतोष्यं किं तु तद्विद्वदप्ये कर्म कर्त-
 व्यमित्यर्थः ॥ १० ॥ अपि चेति कर्मणां किञ्चित्फलत्वेपि
 आवश्यकत्वं नित्यामित्यर्थः ॥ ११ ॥ यथेति । दिष्टयो
 मन्त्रोपायादृष्टद्वारवार्धगणनमः कौलिकः । हठधादिकः
 प्राञ्जन्माभावत् अहृतमेवोपरसास्यतीति वदन् चार्त्ताकः ।
 एतौ शब्दौ प्राक्कर्मोपकारात् । पाठान्तरे अगस्त्ये अथमौ
 कर्मबुद्धिः प्राञ्जनं तात्कालिकं च कर्मतद्विहितं सत् इष्टाघ-

नमिति बुद्धिमान् ॥ १२ ॥ निर्विचेष्टः दृष्टयलहीनः । शयेत्
 शेषात् आमः अग्रक ॥ १४ ॥ हठावीर्यं व्यापष्टे अकस्मा-
 दिति । अधिगन्तिस्त्यातचित्तस्य च अमो हठः ॥ १६ ॥
 देवं देवताराधनम् ॥ १७ ॥ पौरुषं यथोक्त्यतिशहादिश्रुतिः
 ॥ १८ ॥ स्वभावो यः प्राक्कर्मोत्पन्नः यथा नष्टकार्दिका-
 न्नेवणप्रवृत्तस्य रत्नलाभः ॥ १९ ॥ एतत्तुष्टयजोपि लाभः
 पूर्वकर्मफलमेव ॥ २० ॥ स्वकर्मैव कर्मोद्योने एव । विद्धाति
 अर्थयति । पूर्ववृत्तं पूर्वकर्मजम् ॥ २१ ॥ एतदेव स्पष्टयति
 यदीति ॥ २२ ॥ कारणमिति । यः कर्मणि वर्तते सोयं
 मानुषदेहः । प्राग्भवोपस्तस्य प्रवर्तकस्य धातुपि कारणं
 प्रवर्तकः सः धाता एवं वर्तमानदेहं बीजाङ्गुलं धातु-
 प्रेषो देहः देहप्रेषेण भातेत्यर्थः । देहो देहसाध्यं कर्म
 ॥ २३ ॥ ननु पूर्वकर्मैव प्रवर्तकं चेत्किं पुरुष-
 कारेणैवाशङ्क्याह मन्यन्तेति ॥ २५ ॥ एतदपि प्राक्कर्म-
 मेवेत्याशङ्क्याह संख्यातुमिति । संख्यातुं प्राक्कर्मैव कारणं न
 पुरुषकार इति विवेकं तत्र हेतुः अगारोति ॥ २६ ॥ तिले
 इति । पञ्चानन्वयान्येन प्राक्कर्मसिद्धमेव पुरुषकारोभिमन्यन्ती-
 त्यर्थः । अस्य तैमदेः सिद्धये प्राप्तये ॥ २७ ॥

सिद्धिर्वाप्यथवाऽसिद्धिरप्रवृत्तिरतो गथा ।
 बहूनां समर्थाये हि मावानां कर्मसिद्धयः ॥ ५१ ॥
 गुणामाये फलं न्यूनं मथारः फलमेव च ।
 अनादरमे हि न फलं न गुणो दारयते वचित् ॥ ५२ ॥
 देशकालावुपायांश्च मङ्गलं स्वरितदृश्ये ।
 युनाक्ति मेघया धीरो यथाशक्ति यथाफलम् ॥ ५३ ॥
 अप्रमत्तेन तत्कार्यमुपदेश पराक्रमः ।
 भूयिष्ठं कर्मयोगेपु दृश्यमेव पराक्रमः ॥ ५४ ॥
 यत्र प्रीमानवेक्षेत धेयांसं बहुभिर्गुणैः ।
 साहैश्वर्यं ततो लिप्सैः कर्म चारमे प्रयोजयेत् ५५ ॥
 व्यसनं वास्य काङ्क्षेत विघासं घाटुचिह्नित ।
 अपि सिन्धोर्गिरिवापि किं पुनर्मर्त्यधर्मिणः ॥ ५६ ॥
 इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वाणि अर्जुनाभिगमनपर्वाणि द्रौपदीवाचये द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

उत्थानदुक्तः सततं परेषामन्तरैरणे ।
 आनुभवमाप्नोति नरः परश्यात्मन एव च ॥ ५७ ॥
 न त्वेदात्मादमगतायः पुरुरेव वदाचन ।
 न ह्यात्मपरिसूत्रस्य भूतिर्मयति शोमना ॥ ५८ ॥
 एषं सांख्यिका सिद्धिरियं लोकस्य मारत ।
 तत्र सिद्धिर्गतिः प्रोक्ता कालावस्थादिभागतः ॥
 ग्राह्यं मे पिता पूर्वं घासयामास पण्डितम् ।
 स्तोपि सर्वार्थिमां ग्राह रित्रे मे अरतयम ॥ ६० ॥
 नीतिं शूरस्पतिप्रोक्तां घ्रातुन्मेग्राहयन्पुरा ।
 तेषां सयाश्वदधीयमहमेतां तदा गृहे ॥ ६१ ॥
 स मां राजन्वर्धवतीमागतामाह सान्त्वयन् ।
 दृष्टुपमाणा माहीनां विहरङ्के शुधिष्टिर ॥ ६२ ॥

३३

वैशंपायन उवाच ।

यावत्सेन्या घवः श्रुत्वा भीमसेनो ह्यमर्षणः ।
 निश्वसत्पुस्तंगमय क्रुद्धो राजानमद्रुधात् ॥ १ ॥
 राज्यस्य पदुर्धो धर्मो प्रज सरुपुषोचिताम् ।
 धर्मकामार्थहीनानां किं नो वस्तु तपोधने ॥ २ ॥

नैव धर्मो न तद्राज्यं नार्जेयेन न वीजसा ।
 अक्षकूटमधिष्ठाय हृतं दुर्योधनेन वै ॥ ३ ॥
 शोमादुनेव सिंहानां दुर्बलेन बलीयसाम् ।
 आमिषं विद्वसानेन तद्वद्व्ययं हि नो इतम् ॥ ४ ॥

शुद्धिरसिद्धिर्वास्तु किं त्वप्रवृत्तिरेववास्तित्वर्थः ।
 बहूनां सर्वेषां समर्थाये ह्यमुदाये । भावानां कारणानाम् ॥ ५१ ॥
 गुणः अप्रधानमत्र तदभावे गुणः शौर्यादिः ॥ ५२ ॥
 उपायाः सामादयः इति दृश्ये वायुः ५३ ॥
 अप्रमत्तेनेति । तत्र देशकालादिसौभाग्यं कार्यं
 आदानार्थं तत्र पराक्रमः पुरुरकारस्तु उपदेश कार्य-
 कर्ता सुखदुःखार्थः । भूयिष्ठं चेत् । कर्मयोगेपु कर्मफल-
 नास्तु पराक्रमः । इत्यमेव प्रसिद्ध एव श्रेष्ठत्वेन । तस्मात्पर-
 क्रमे यतितन्मापीति भावः ॥ ५४ ॥ ननु आशुपु घातारशुपु
 कथं पराक्रमन्तुं शयममित्थाशोक्य सामासंभवमाह इत्येति ।
 अवेक्षेत आदां दुर्यात् धेयांसं प्रयासततं कर्म च मेदं
 दानात्वं वा ॥ ५५ ॥ दुर्योधसि दुर्योधने तु न सामनेददानाना-
 नुगामानां संभवोस्ति । अतस्तत्र दण्ड एव धेयानित्याह ।
 ध्यस्तवमिति । व्यसनं राष्ट्रपत्यादि । विवासनं देशास्ति । सारणम्
 ॥ ५६ ॥ उत्थानदुक्तः यत्नवान् । अन्तरीक्षेण शिष्टान्नेषुणा
 आनुभवं निर्दोषत्वं । परस्वामात्वादे । ॥ ५७ ॥ नन्वशक्तः

कथमुत्थानं दुर्यामित्थार्थक्याह न त्वेवेति ॥ ५८ ॥ एवं
 संख्यिका इत्यत्र वक्ष्यामि । साति दिव्यति पाठे सामा-
 विकीयर्थः । सिद्धि पुरुषतिद्धि । तद्वेति कालावस्थो-
 राशुपुस्येन मातेरनेषणे यत्नः सैव सिद्धि सिद्धिदुष्टम्
 ॥ ५९ ॥ कर्मवतीमागतां विचिताशौचोत्थेन विद्वान्तिके
 आगताम् ॥ ६० ॥ इत्यारण्यके ५६ णि नैरुक्ष्यते मारत
 भावद्वये ह्यशिशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

३३

यावत्सेन्या इति ॥ १ ॥ एवं श्रेष्ठं ग्राहर्माहीनां फलसि
 द्विमार्गव्यापि स्यात्प्रभृत्य पुष्पकारस्य शक्ये प्रतियादिते
 राजानमुपोजयन् भाग्यं आह राज्यस्य पदवांशेत्यादि ।
 पदुर्धो श्रतिमार्थं धर्मो बनावशक्तपालत्वात्पदादमोदनयेतां किं
 प्रयोजनमिति शेषः ॥ २ ॥ कूटं कपटम् ॥ ३ ॥ विप्लो
 म्प्रवृत्तिः यथाकारादशोभ्यस्तद्रसकेन दूनवेनेत्यर्थः ॥ ४ ॥

धर्मलेशप्रतिच्छन्नः प्रभवं धर्मकामयोः ।
 अर्थमुत्सृज्य किं राजन्दुःखेषु परितप्यसे ॥ ५
 भवतोऽनवधानेन राज्यं नः पश्यतां हृतम् ।
 अहार्यमपि शक्येण गुप्तं गाण्डीवधन्वना ॥ ६
 कुणीनामिव बिल्वानि पङ्गूनामिव धेनवः ।
 हृतमैश्वर्यमस्माकं जीवतां भवतः कृते ॥ ७
 भवतः प्रियमित्येवं महद्भ्रसनमीदृशम् ।
 धर्मकामे प्रतीतस्य प्रतिपन्नाः स्म भारत ॥ ८
 कर्षयामः स्वमित्राणि नन्द्यामश्च शात्रवान् ।
 आत्मानं भवतां शास्त्रैर्नियम्य भरतर्षभ ॥ ९
 यद्वयं न तदैवैतान्घातार्तप्राप्त्रिहन्महि ।
 भवतः शास्त्रमादाय तन्नस्तपति दुष्कृतम् ॥ १०
 अथैनामन्वयेक्षस्व मृगचर्यामिवात्मनः ।
 दुर्बलाचरितां राजन्नवलस्यैर्नियेषिताम् ॥ ११
 यां न कृणो न वीमत्सुर्नाभिमन्युर्न सृञ्जयाः ।
 न चाहमभिनन्दामि न च माद्रीसुतावुमौ ॥ १२
 भवान्धर्मो धर्म इति सततं व्रतकरीतः ।
 कश्चिद्भ्राजन्न निर्वेदादापन्नः क्लीबजौषिकाम् ॥ १३
 दुर्मनुष्या हि निर्वेदमफलं स्वार्थघातकम् ।
 अशक्ताः श्रियमाहर्षुमात्मनः कुर्वते प्रियम् ॥ १४
 स भवान्दृष्टिमाश्लक्तः पश्यन्नस्मात्सु पौरुषम् ।
 आनुशंस्यपरो राजप्राणधर्मवबुध्यसे ॥ १५
 अस्मानमी घातार्तप्राप्ताः ह्यममाणानलं सतः ।
 अशक्तानिव मन्यन्ते तद्दुःखं नाहवे वधः ॥ १६
 तत्र चेद्युष्यमानानामाजिह्मामनिवर्तिनाम् ।
 सर्वेशो हि वधः श्रेयाग्नेय लोकाण्डभेमहि ॥ १७
 अथवा वयमेवैतात्रिहृत्य भरतर्षभ ।
 आददीमहि गां सर्वां तथापि श्रेय एव नः ॥ १८

सर्वया कार्यमेतन्नः स्वधर्ममनुतिष्ठताम् ।
 काङ्क्षुनां धिपुलां कीर्तिं वैरं प्रतिचिकीर्षताम् ॥
 आत्मार्यं युध्यमानानां विदिते कृत्यलक्षणे ।
 अन्यैरपि हृते राज्ये प्रशंसैव न गर्हणा ॥ २०
 कर्षणार्थो हि यो धर्मो मित्राणामात्मनस्तथा ।
 व्यसनं नाम तद्राजघ्न धर्मः स कुधर्मतत् ॥ २१
 सर्वया धर्मनित्यं तु पुरुषं धर्मदुर्बलम् ।
 त्यजतस्तात धर्मार्थो प्रेतं दुःखसुखे यथा ॥ २२
 यस्य धर्मो हि धर्मार्थं क्लेशभाङ्ग स पण्डितः ।
 न स धर्मस्य वेदार्थं सूर्यस्यान्धः प्रभामिव ॥ २३
 यस्य चात्मार्यमेवार्थः स च नार्थस्य कोविदः ।
 रक्षेत भृतकोरण्ये यथा गास्तादगेव सः ॥ २४
 अतिबलं हि योर्धार्थो नेतराद्यनुतिष्ठति ।
 स वध्यः सर्वभूतानां ब्रह्महेव जुगुप्सितः ॥ २५
 सततं यश्च कामार्थी नेतराद्यनुतिष्ठति ।
 मित्राणि तस्य नश्यन्ति धर्मार्थोभ्यां च हीयते २६
 तस्य धर्मार्थहीनस्य कामान्ते निघनं ध्रुवम् ।
 कामतो रममाणस्य भीनस्थेवाम्मसः ह्येव ॥ २७
 तस्माद्धर्मार्थोर्नित्यं न प्रमाद्यन्ति पण्डिताः ।
 प्रकृतिः सा हि कामस्य पावकस्यारण्यया ॥ २८
 सर्वया धर्ममूलोर्धो धर्मध्वार्थपरिग्रहः ।
 इतरेतरयोर्नाती विद्धि मेघोदधी यथा ॥ २९
 द्रव्यायैस्पर्शसंयोगे या प्रीतिरुपजायते ।
 स कामश्चित्तसंकल्पः शरीरं नास्य दृश्यते ॥ ३०
 अर्थार्थी पुरुषो राजन्नुहन्तं धर्ममिच्छति ।
 अर्थमिच्छति कामार्थी न कामादान्यमिच्छति ॥ ३१
 न हि कामेन कामोन्यः साध्यते फलमेव तत् ।
 उपयोगात्कलस्यैव काष्ठाद्भस्मेव पण्डितैः ॥ ३२

धर्मलेशः प्रतिहापालनजस्तेन प्रतिच्छन्न आहतः अर्थ
 राज्यास्वयम् ॥ ५ ॥ अनवधानेन प्रमादेन पश्यतामित्यनादरे
 षष्ठी ॥ ६ ॥ कुणीनां हस्तविकलानां । पङ्गूनां पाद-
 विकलाना षष्ठी पूर्ववत् । भवत कृते भवतिमित्यर्थः ॥ ७ ॥
 धर्मकामे धर्मच्छाया । प्रतीतस्य विश्वस्तस्य । धर्मकाम्या
 प्रतीतस्येति पाठे धर्मच्छाया विश्वस्तस्य ॥ ८ ॥ शास्त्रैः
 शमवचनैः भवतां भासमानानां योगिताम् ॥ ९ ॥ मृग-
 चर्यामिद एनां वनवर्षा । अबलस्यैर्निषेधितामित्येकं पदं ।
 बलवन्निरसेवितामित्यर्थः ॥ ११ ॥ न आपन्न इति सवन्ध-
 ॥ १३ ॥ अलं समर्पन्वतः ॥ १६ ॥ गां पृथिवीम् ॥ १८ ॥
 कृत्यलक्षणे ऋणीदस्वकृते ॥ २० ॥ कुधर्मं तनोतीति कुधर्म-

तत् कुधर्मर्षाजमित्यर्थः ॥ २१ ॥ धर्मार्थो बलसाध्यहेमन्त-
 प्रात ज्ञानः सुब्रह्मसमौ ॥ २२ ॥ धर्मार्थे न त्वर्थकामार्थे अर्थ
 प्रयोजनम् ॥ २३ ॥ अतिबलं अत्यन्तम् ॥ २५ ॥ इतयो अर्थ-
 कामौ ॥ २६ ॥ कामतो रममाणस्य तस्य कामान्ते निघव-
 मिति संबन्धः ॥ २७ ॥ सा हि धर्मार्थस्या हि ॥ २८ ॥
 अर्थपरिग्रहः अर्थार्थमेवात्सर्वनीयः इतरेतरयोर्नाती धर्मार्-
 द्यः प्रणीयतेऽर्थाव धर्म इत्यर्थः । मेघाद्बुद्धिपुष्टिदधेर्मेघपूर्ति-
 रिव ॥ २९ ॥ द्रवस्य ऋक्चन्दनादेः । अर्थः अर्थस्य
 स्वर्णदेः संयोगो लाभः ॥ ३० ॥ उपयोगः साशास्त्रीत्यु-
 त्पादनेन कृतार्थत्वं । काष्ठाद्भस्मसाध्यं न तु भस्मतोपि
 भस्मान्तरं साध्यमास्ति तद्वत् ॥ ३२ ॥

इमाश्चलकुनकान् राजजन्तु वैतंसिको यया ।
 एतद्रूपमधर्मस्य भूतेषु हि विहिंसता ॥ ३३
 कामाहोमाद्य धर्मस्य प्रकृतिं यो न पश्यति ।
 स वध्यः सर्वभूतानां प्रेत्य चेह च दुर्मतिः ॥ ३४
 व्यक्तं ते विदितो राजधारायां द्रव्यपरिग्रहः ।
 प्रकृतिं चापि वेत्यास्य विहतिं चापि भूयसीम् ॥
 तस्य नाशे विनाशे वा जरया मरणेन वा ।
 अनर्थं इति मन्यन्ते सोयमस्मासु वर्तते ॥ ३६
 इन्द्रियाणां च पञ्चानां मनसो हृदयस्य च ।
 विषये वर्तमानानां या प्रीतिरुपजायते ॥ ३७
 स काम इति मे बुद्धिः कर्मणां फलमुत्तमम् ।
 एवमेव पृथग्दृष्टा धर्मायां काममेव च ॥ ३८
 न धर्मपर एव स्यात्त चार्थपरमो नरः ।
 न कामपरमो वा स्यात्सर्वान्तेवेत सर्वदा ॥ ३९
 धर्मं पूर्वं धनं मध्ये जघन्ये काममाचरेत् ।
 ब्रह्मन्नुचरेदेवमेव शास्त्रकृतो विधिः ॥ ४०
 कामं पूर्वं धनं मध्ये जघन्ये धर्ममाचरेत् ।
 धयस्यनुचरेदेवमेव शास्त्रकृतो विधिः ॥ ४१
 धर्मं चार्थं च कामं च यथावद्वदतां घर ।
 विमज्य काले कालज्ञः सर्वान्तेवेत पण्डितः ॥ ४२
 मोक्षो वा परमं श्रेय एव राजन्सुचार्यिणाम् ।
 प्राप्तिं वा बुद्धिमास्थाय सोपायां कुरुनन्दन ॥ ४३
 तदाद्यु क्रियतां राजप्राप्तिं धायपिधिम्यताम् ।
 जीयितं ह्यातुरस्येव दुःखमन्तरवर्तिनः ॥ ४४
 विदितश्चैव मे धर्मः सततं चरितश्च ते ।
 जानन्तस्त्वपि शंसन्ति सुहृदः कर्मचोदनाम् ॥ ४५

दानं यज्ञाः सतां पूजा वेदधारणमार्जयम् ।
 एष धर्मः परो राजचलव्याप्त्ये चेह च ॥ ४६
 एष नार्थविहीनेन शक्यो राजश्रियेवितुम् ।
 अशिलाः पुरुषव्याघ्र गुणाः सूर्यघषीतरे ॥ ४७
 धर्ममूलं जगद्राजप्रान्यद्धर्माद्विशिष्यते ।
 धर्मश्चाथेन महता शक्यो राजश्रियेवितुम् ॥ ४८
 न चार्थो भैश्यचर्येण नापि ह्यैष्येत कर्हिचित् ।
 वेत्तुं शक्यः सदा राजन्केचलं धर्मबुद्धिना ॥ ४९
 प्रतिपिद्धा हि ते याञ्चा यया सिध्यति धै द्विजः ।
 तेजसैवार्थलिप्सायां यतस्व पुरुषरम ॥ ५०
 भैश्यचर्या न विहिता न च विद्वाद्भूजीविका ।
 क्षत्रियस्य विशेषेण धर्मस्तु बलमोरसम् ॥ ५१
 स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व जहि शत्रून्समागतान् ।
 धार्तराष्ट्रवनं पार्थं मया पार्थेन नाशय ॥ ५२
 उदारमेव विहांसो धर्मं प्राहुर्मनीषिणः ।
 उदारं प्रतिपद्यस्व नाशरे स्वातुमर्हसि ॥ ५३
 अनुबुध्यस्व राजेन्द्र वेत्य धर्मान्सनातनान् ।
 क्रूरकर्माभिजातोसि यस्मादुद्विजते जनः ॥ ५४
 प्रजापालनसंभूतं फलं तव न गर्हितम् ।
 एष ते विदितो राजन्प्राया धर्मः सनातनः ॥ ५५
 तस्मादपचितः पार्थ लोके हास्यं गमिष्यसि ।
 सधर्मादि मनुष्याणां चलनं न प्रशस्यते ॥ ५६
 स ह्यज्ञं हृदयं कृत्वा त्यक्त्वेदं शिथिलं मनः ।
 वीर्यमास्थाय कौरव्य धुरमुद्गह घुर्यवत् ॥ ५७
 न हि केवलधर्मात्मा पृथिवीं जातु कथ्यन् ।
 पार्थिवो व्यजयद्राजप्र भूतिं न पुनः श्रियम् ॥ ५८

वैतंसिकः वीतंसेन जावतीति पशिहन्ता । ' वीतं
 संनघनीपाये गृणाणा पशिणामपि ' इति विश्वः ।
 विहिंसता विशिष्टहिंसावत्त्वम् ॥ ३३ ॥ प्रकृतिं स्वरूपम्
 ॥ ३४ ॥ व्यपमिति । अर्थः प्रयोजनं कामाख्यं छद्रभ्येण
 स्त्रीपननोदत्स्यश्चात्मना परिग्रह्यत इति द्रव्यपरिग्रहः । अथ
 द्रव्यस्य प्रकृतिं ज्ञेयादिरूपः । विहतिं त्यागभोगादिरूपाम्
 ॥ ३५ ॥ तस्य स्त्रीपनादिरूपद्रव्यस्य नाशे अदधेने
 अभावे । विनाशे रूपस्य विवोमे । जरामरणे स्त्रीगोऽ-
 खादीनां सोयमनर्थं । स्त्रीपराधर्मात्प्रायनाशादिरूपः ।
 अनर्थपरिहाराम् धर्मोपि ननुर्नाम इति भावः ॥ ३६ ॥
 पञ्चानां श्रोत्रादीनां विषये सन्दादौ । मनसो विषयः संदस्यः
 हृदयस्य निषयः ॥ ३७ ॥ पृथक् मिश्रान्दृष्टा ॥ ३८ ॥
 धर्मं पूर्वं अहनि चरेत् ॥ ४० ॥ कामं पूर्वं ववसि चरेत्

॥ ४१ ॥ प्राप्तिं महोदये वा राज्यलाभजं । ' प्राप्तिं लभे
 महोदये ' इति विश्वः । तव मोक्षार्थं श्रेयः दुःखं
 दुःखदम् ॥ ४४ ॥ कर्मचोदनां प्रवृत्तिजनकं वेदवामयं ।
 शंसन्ति कथयन्ति ॥ ४५ ॥ अशिलाः शिल्पं
 शक्यं तद्विहिताः ॥ ४७ ॥ द्वैभ्येन कार्थेण वेत्तुं अनुभुम् ॥ ४९ ॥
 द्विजः शास्त्रज्ञः तेजसा परामिमवशक्या ॥ ५० ॥ औसं
 वत्साहः ॥ ५१ ॥ उदारं ईश्वरभावं क्वरे अनैश्वर्ये ॥ ५३ ॥
 क्रूरं हितार्थकं क्षात्रं कर्म वस्य ॥ ५४ ॥ अपचितं हानः
 ॥ ५६ ॥ शिथिलं दुर्बलम् ॥ ५७ ॥ न भूतिं अनैश्वर्यं न
 पुनः श्रियं नाशित पुनः शोदैवेति न भूतेरेव विशेषणं । उम-
 यत्र नैकधेतिवन्न शब्देन समासः । व्यपन्य परामृतवान्
 ॥ ५८ ॥

भ्रष्टती क्षारमासक्तं ब्रह्म वा वृषले यथा ।
 सत्यं स्तेने बलं नार्यां राज्यं दुर्योधने तथा ॥ ८१ ॥
 इति लोके निर्वचनं पुराधरति भारत ।
 अपि चैताः स्त्रियो बालाः स्वाध्यायमधिकुर्वते ८२ ॥
 इमामवस्थां च गते सहास्माभिररिदम् ।
 हन्त नष्टाः स्म सर्वे वै भवतोपद्रवे सति ॥ ८३ ॥
 स भवान्यमास्याय सर्वोपकरणान्वितम् ।
 त्वरमाणोभिनिर्यातु विप्रेभ्योर्धविभावकः ॥ ८४ ॥
 याचयित्वा द्विजश्रेष्ठानद्यैव गजसाहयम् ।
 अत्राविद्धिः परिवृतो भ्रातृभिर्दधन्विभिः ॥ ८५ ॥
 आशीविषसमैर्वीरैर्मरुद्भिरिव वृत्रहा ।
 इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि श्रीमन्वाक्य त्रयाह्वितोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

अभिवांस्तेजसा मृदन्नसुरानिव वृत्रहा ।
 धियमादस्त्व कौन्तेय धार्तराष्ट्रान्महाबल ॥ ८६ ॥
 न हि गाण्डविमुक्तानां शराणां गार्धवाससाम् ।
 स्पर्शमाशीविषाभानां मर्त्यः कञ्चन संसहेत् ८७ ॥
 न स धीरो न मातङ्गो न च सोऽश्वोस्ति भारत
 यः सहेत गदावेगं मम क्रुद्धस्य संयुगे ॥ ८८ ॥
 संजयैः सह कैकेयैर्वृष्णीनां वृषभेण च ।
 कथं स्त्रियुधि कौन्तेय न राज्यं प्राप्तवामहे ॥ ८९ ॥
 शत्रुहस्तगतां राजन्कथंस्त्रिभ्राहरेर्महीम् ।
 इह यत्नमुपाहृत्य बलेन महतान्वितः ॥ ९० ॥

३४

वैशंपायन उवाच ।
 स एवमुक्तस्तु महानुभावः
 सत्ययतो भीमसनेन राजा ।
 अजातशत्रुस्तदन्तरं वै
 धैर्यान्वितो धाकथीभद्रं वभाषे ॥ १ ॥
 युधिष्ठिर उवाच ।
 असंशयं भारत सत्यमेत-
 धन्मां तुदन्वाक्यशाल्यैः क्षिणोपि ।
 न त्वां विगर्हं प्रतिकूलमेव
 ममानयादि व्यसनं व आगात् ॥ २ ॥
 अहं ह्यक्षानन्त्रपद्यं जिहीर्ष-
 न्नाज्यं सराष्ट्रं धृतराष्ट्रस्य पुत्रात् ।

तन्मां शठः कितवः प्रत्यदेवीत्
 सुपोधनार्यं सुवलस्य पुत्रः ॥ ३ ॥
 महाभायः शकुनिः पार्वतीयः
 समामप्ये प्रवपन्नस्रपूगान् ।
 अमायिनं मायया प्रत्यजैषी-
 त्तनोपदयं वृजिनं मीमसेन ॥ ४ ॥
 अज्ञांश्च दृष्ट्वा शकुनेर्यथाय
 त्कामानुकूलानयुजो युजध ।
 शक्यं नियन्तुमभाविष्यदात्मा
 मन्पुस्तु हन्यात्पुरुषस्य धैर्यम् ॥ ५ ॥
 यन्तुं नात्मा शक्यते पौरुषेण
 मानेन धीर्येण च तात नद्यः ।

परस्मादि राज्यानर्हृत्वादत्रोपणमुचिनमित्याह श्व-
 ताविति । श्वतो सारमेयवर्मकोश मद्रा वेद. वृषले श्वे
 ॥ ८१ ॥ स्वाध्यायमधिकुर्वते श्वताविति श्लोकं
 वेदवत् कषाद्रयो नित्यं पठन्तीत्यर्थः ॥ ८२ ॥ भवता
 हेतुना उपद्रवे राज्यभ्रंशे ॥ ८३ ॥ अर्धविभावक जया-
 जितमर्षं प्रदातुं । वुमुन्पुत्रौ क्रियायां क्रियार्थाविति
 प्लुत् ॥ ८४ ॥ याचयित्वा आशीर्वादान् ॥ ८५ ॥
 धार्तराष्ट्रादिति छेदः ॥ ८६ ॥ गार्धवासतां कृप्राशमय-
 पुण्ड्रवतां संसहेत् सम्पक् संसेत ॥ ८७ ॥ संजयादिभि
 सहपै. दिनदिति विस्मयेन शिरश्चात्ने ॥ ८९ ॥ वपाहृत्य
 बालान् ॥ ९० ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलक्ष्णीये भात-

मावरीपे त्रयाह्वितोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

३४

स एवमिति ॥ १ ॥ एव मम ममेव व. युष्मान् ॥ १२ ॥
 अन्तराय अन्तुतज्ञान् । जिहृषिर्दुर्गुमिच्छन् शठ. कृत्पाश-
 कर्तृरात् कितवो युतकार ॥ ३ ॥ प्रवपन् पातयन् अशु-
 गान् पाशतन्मुहान् वृजिनं दुःखदं व्यसनम् ॥ ४ ॥ कामानु-
 कूलान् ह्यच्छात्रुकूलान् । अयुज. विषमान् । युजः समान् ।
 शक्यमिति । य. पुत्रस्य धैर्यं हन्यात् स मन्पुर्दे नाम-
 विष्मत्तारि भारमा मनः नियन्तुं शक्यमभाविष्यादत्यप्या-
 हस्य बोध्यं । परस्मानुकूलानज्ञान् दृष्ट्वा मन्पुवशान्मम
 युतापरमं तु दिनोत्तिसीदित्यर्थः ॥ ५ ॥

न ते पाचो भीमसेनाभ्यसूये
 मन्ये तथा तद्भवितव्यमासीत् ॥ ६
 स नो राजा धृतराष्ट्रस्य पुत्रो
 न्यपातयद्वासने राज्यमिच्छन् ।
 दास्यं च नोऽगमयद्भीमसेन
 यत्राभवच्छरणं द्रौपदी नः ॥ ७
 त्वं चापि तद्वेत्य धनंजयश्च
 पुनर्द्रुतायागतस्तां समां नः ।
 यन्मां प्रवीक्षुतराष्ट्रस्य पुत्र
 एकलहार्थं भरतानां समक्षम् ॥ ८
 धने समा द्वादश राजपुत्र
 ययाकामं विदितमजातशत्रो ।
 अथापरं चाविदितश्चरेथाः
 सर्वैः सह भ्रातृभिदलमगूढः ॥ ९
 त्वां चेच्छ्रुत्वा तात तथा चरन्त-
 मवभौत्स्यन्ते भारतानां चराश्च ।
 अन्यांश्चरेथास्तावतोद्ग्रांस्तथा त्वं
 निश्चित्य तत्प्रतिजानीहि पार्थ ॥ १०
 चरेच्छ्रेष्ठो विदितः कालमेतं
 युक्तो राजन्मोहयित्वा मदीयान् ।
 भ्रवीमि सत्वं कुरुसंसदीह
 तवैव ता भारत पञ्च नद्यः ॥ ११
 वयं चैतद्भारत सर्वं एव
 स्वया जिताः कालमपास्य भोगान् ।
 धसेन इत्याह पुरा स राजा
 मध्ये कुरूणां स भयोक्तस्तथेति ॥ १२
 तत्र द्यूतमभवन्नो जघन्यं
 तस्मिञ्जिताः प्रमजिताश्च सर्वे ।
 इत्थं तु देशाननुसंचरामो

समा वर्षाणि अथापरं वर्षम् ॥ ९ ॥ अवभो-
 त्स्यन्ते शास्यन्ति ॥ १० ॥ नो इति निपातः वितस्तादि-
 धननयुगवाहितो देवः ॥ ११ ॥ सर्वे शत्रुमपि आततः
 स राजा दुर्योधनः ॥ १२ ॥ नः अस्माकं अभ्यन्ते
 मीचं । इच्छन्तः इच्छन्तः ॥ १३ ॥ आनितं न इच्छन्
 अनिच्छन् । उद्योगयामास उत्सर्षेण स्वेच्छया तेषु तेषु
 दुर्मदेशादिपातनपरिषु दृष्टान् योजितवान् ॥ १४ ॥
 वर्षम् परागृह्णानिधि दिक्षन् दक्षमिच्छन् ॥ १६ ॥

वनानि कृच्छ्राणि च कृच्छ्ररूपाः ॥ १३
 दुर्योधनश्चापि न शान्तिमिच्छन्
 भूयः स मन्योर्वशमन्यगच्छन् ।
 उद्योगयामास कुरुंश्च सर्वा-
 न्ये चास्य केचिद्दशमन्वगच्छन् ॥ १४
 तं संधिमास्थाय सतां सकारो
 को नाम जहादिह राज्यहेतोः ।
 आर्यस्य मन्ये मरणाद्दुर्योधो
 यद्वर्ममुत्क्रम्य महीं प्रशासेत् ॥ १५
 तदैव चेद्दीरकमार्कारिण्यो
 यदा धूते परिधं पर्यमृशः ।
 बाहू दिधक्षन्वारितः फाल्गुनेन
 किं दुष्टतं भीम तदाऽऽभविष्यत् ॥ १६
 प्रागेव चैवं समपक्रियायाः
 किं नाश्रवीः पीरुगमाविदानः ।
 प्राप्तं तु कालं त्वमिपद्य पश्चात्
 किं मामिदानीमतिवेदमाप्य ॥ १७
 भूयोपि दुःखं मम भीमसेन
 दूये विपस्येय रसं हि पीत्वा ।
 यथाहसेनां परिक्षिद्यमानां
 संदृश्य तत्क्षान्तमिति स्म भीम ॥ १८
 न त्वद्य शक्यं भरतप्रवीर
 कृत्वा यदुक्तं कुरुवीरमध्ये ।
 कालं प्रतीक्षस्व सुखोदयस्य
 पक्तिं फलानामिद्य धीजवापः ॥ १९
 यदा हि पूर्वं निहृतो निहन्ते-
 द्वैरं सपुण्यं सफलं विदित्वा ।
 महागुणं हरति हि पीरुगेण
 सदा पीरो जीवति जीविलोके ॥ २०

समपक्रियायाः प्रागेव वेदिदमवैस्ताहि किं दुष्टतं अभवि-
 ष्यत् न किञ्चिदपर्यः । आविदान. जानन् । प्राप्तं कालं
 कालमुत्था विपदं । अभिपद्य स्वकृत्य कतिनेन कतिशयेन
 ॥ १७ ॥ भूयोपि बहुपि दूये उपतप्ये ॥ १८ ॥ यदुक्तं
 यो प्रतिज्ञां कृत्वा । बीजवाप. कृषीवलः ॥ १९ ॥ पूर्वं
 निहृतो कथितः वैरं वैरिणमुदं । सपुण्यं सफलं विदित्वा पुष्ट-
 तं ज्ञात्वा । यदा यदि । निहन्तेर. छिन्नात् तदा हि
 प्रसिद्धं महागुणं महानां गुणं हरति आहरति ॥ २० ॥

भ्रियं च लोके लभते समग्रां
मन्ये चास्मै शत्रवः संनमन्ते ।
मित्राणि चैनमचिराद्भजन्ते
देवा इधेन्द्रमुपजीवन्ति चैनम् ॥ २१

मम प्रतिज्ञां च विबोध सत्यां
वृणे धर्मममृताजीविताद्य ।
राज्यं च पुत्राश्च यशो धनं च
सर्वं न सत्यस्य कलामुपैति ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये चतुर्विंशोऽध्यायः ॥३४॥

३५

भीमसेन उवाच ।

संधिं कृत्वैव कालेन ह्यन्तफेन पतात्रिणा ।
अनन्तेनाप्रमेयेण स्रोतसा सर्वहारिणा ॥ १
प्रत्यक्षं मन्यसे कालं मर्त्यः सन्कालबन्धनः ।
फेनधर्मा महाराज फलधर्मा तथैव च ॥ २
निमेयादपि यौन्तेय यस्यायुरपचीयते ।
सृष्ट्येवाञ्जनचूर्णस्य किमिति प्रतिपालयेत् ॥ ३
यो नूनममितायुः स्यादद्यवापि प्रमाणवित् ।
स कालं वै प्रतीक्षेत सर्वप्रत्यक्षदर्शिवात् ॥ ४
प्रतीक्ष्यमाणः कालो नः समा राजंस्त्रयांशः ।
आयुषोपचयं कृत्वा मरणायोपनेष्यति ॥ ५
शरीरिणां हि मरणं शरीरे नित्यमाश्रितम् ।
प्रागेव मरणात्समाद्राज्यायैव घटामहे ॥ ६
यो न याति प्रसंख्यानमस्पदो भूमिधरनः ।
अयातयित्वा वैराणि सोवसीदति शौरिव ॥ ७

यो न यातयते वैरमल्पसत्त्वोद्यमः पुमान् ।
अफलं जन्म तस्याहं मन्ये दुर्जातजायिनः ॥ ८
हेरष्यो भवतो बाहू ध्रुतिर्मयति पार्थिवी ।
हत्वा द्विपन्तं संग्रामे भुङ्क्ष्व बाहुजितं वसु ॥ ९
हत्वा वै पुरुषो राजभिकर्तारमरिदम् ।
अहाय नरकं गच्छेत्स्वर्गणास्य स संमितः ॥ १०
अमर्षजो हि संतापः पावकाहीनिमत्तरः ।
येनाहमसिंसंततो न नक्तं न दिवा शये ॥ ११
अयं च पार्थो भीमस्तुर्वरिष्ठो ज्याविकर्षणे ।
आस्ते परमसंततो नूनं सिंह इवाशये ॥ १२
योऽयमेकोभिमनुते सर्वाभ्युदयोः धनुर्भूतः ।
सोयमात्मजमुष्माणं महाहस्तीव यच्छति ॥ १३
नहुलः सहदेवश्च वृद्धा माता च धीरसूः ।
तथैव धियमिच्छन्त आसते जडमुकयत् ॥ १४
सर्वे ते प्रियमिच्छन्ति वाग्यवाः सह संजयैः ।
अहमेकश्च संततो माता च प्रतिविन्ध्यतः ॥ १५

अमृतात् देवभावात् । कर्त्तुं पौढशं भागम् ॥२२॥ इत्या-
रण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावर्षे चतुर्विंशोऽ
ध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

संधिमिति । पतात्रिणा बाणवत् । शीघ्रगामिना प्राणहरेण
वा । स्रोतसा नित्यवाहिना ॥ १ ॥ प्रत्यक्षं प्रत्यक्षेण शस्त्रे । काल-
बन्धनः कालवन्धनः फेनधर्मा निःसारः फलधर्मा पतनशीलः । २ ।
सृष्ट्येवाञ्जनचूर्णस्य यथा कञ्जल्लोदम्यातिरुद्धमस्य सूक्ष्माप्रया
सृष्ट्यापि किञ्चिदपचीयते । ३ ॥ निमेयादपि यस्यायुरपची-
यते स किमिति अथपि प्रतिपालयेत् कथमपीत्यथाहृत्य
योज्यं । ४ ॥ चूर्णः क्षोदे शरभेदे' इति विश्वः । सृष्ट्येवेति
पाठेपि स एवार्थः । श्वयेते प्रविशन्तीति श्वतः स्पृष्टसूची
'सूत्रा' इति प्रसिद्धः । अल्पः शून्यः शून्यो त्वेति गोवाजः ।
५० ५

पूर्णस्यैत्यपठः ॥ ३ ॥ प्रमाणवित् आयुःप्रमाणज्ञः ॥ ४ ॥
याति प्राप्नोति । प्रसंख्यानं प्रकृष्टं बाधुकोति । यतः अस्पष्टः
शौर्यायमावादिनैरिवित्तः भूमिधरनः भूमिहितकः । भूमे-
र्भारभूत इत्यर्थः । अयातयित्वा अनिस्तार्यं । गौर्बलीवर्द इव ।
सोप्यशक्तश्चेत् गोषु संख्यानं स्पष्टता वाप्यप्रापुवन्मृते-
र्भारभूतो भवति ॥ ७ ॥ दुर्जातजायिनः कुजन्ममाजः ॥ ८ ॥
हेरष्यो हिरण्यस्वामिनो । ध्रुतिः वीरिः । पार्थिवी पृथोः
राजं श्वेत्यर्थः ॥ ९ ॥ निकर्तारं वधकं । अहाय सद्यः ।
स नरकं आपदम् ॥ १० ॥ आशये स्वस्थाने ॥ १२ ॥
अभिमनुते हिनास्ति । 'यदि वेममाभिमन्ये पनीयोलं करिष्ये'
इति बृहदारण्यकदावभिमपूर्वस्य मन्थलोर्हिसार्थत्वरुष्टेः । एतं
प्रथमं सूक्ष्मं बीजभूतामिति धृतिपदस्यार्थः । आत्मजं चित्तज-
मुष्माणं तापम् ॥ १३ ॥ प्रतिविन्ध्यतः प्रतिविन्ध्यत्य माता
द्रौपदी ॥ १५ ॥

प्रियमेव तु सर्वेषां यद्ब्रवीम्युत किंचन ।
 सर्वे हि व्यसनं प्राप्ताः सर्वे युद्धाभिनन्दिनः ॥ १६ ॥
 नातः पापीयसी काचिदापद्राजन्मविष्यति ।
 यज्ञो नीचैरल्पव्रतै राज्यमाच्छिद्य भुज्यते ॥ १७ ॥
 शीलदोषादृणाविष्ट आनुशंस्यात्परंतप ।
 क्लेशांस्तितिक्षसे राजशान्यः कश्चित्प्रशंसति ॥ १८ ॥
 श्रोत्रियस्येव ते राजन्मन्दकस्याविपश्चितः ।
 अनुवाकहता बुद्धिर्नैवा तत्त्वार्थदर्शिनी ॥ १९ ॥
 घृणी ब्राह्मणरूपोसि कथं क्षत्रेणु जायथाः ।
 वस्यां हि योनी जायन्ते प्रायशः क्रूरबुद्धयः ॥ २० ॥
 अश्रौपीस्त्वं राजधर्मान्यथा वै मनुजप्रवीत् ।
 क्रूराश्लिष्टतिसंपन्नान्विहितानशमात्मकान् ॥ २१ ॥
 धार्तराष्ट्रान्महाराज क्षमसे किं दुरात्मनः ।
 कर्तव्ये पुरुषस्यात्र किमास्ते पाँठसर्पवत् ॥ २२ ॥
 बुध्या वीर्येण संयुक्तः श्रुतेनाभिजनेन च ।
 तृणानां मुष्टिनैकेन हिमयन्तं च पर्वतम् ॥ २३ ॥
 छन्नमिच्छसि कौन्तेय योस्मान्संघर्तुमिच्छसि ।
 अज्ञातचर्या गूढेन पृथिव्यां विश्रुतेन च ॥ २४ ॥
 द्विधीव पार्थ सूर्येण न शक्याचरितुं त्वया ।
 वृहच्छाल इवानूपे शाखापुष्पपलाशवान् ॥ २५ ॥

हस्ती श्वेत इवाज्ञातः कथं जिष्णुश्चरिष्यति ।
 इमौ च सिंहसंकारौ भ्रातरौ सहितौ शिशू ॥ २६ ॥
 नकुलः सहदेवश्च कथं पार्थ चरिष्यतः ।
 पुष्यकीर्ता राजपुत्री द्रौपदी वीरसूरियम् ॥ २७ ॥
 विश्रुता कथमज्ञाता कृष्णा पार्थ चरिष्यति ।
 मां चापि राजज्ञानन्ति ह्याकुमारमिमाः प्रजाः २८ ॥
 नाज्ञातचर्या पश्यामि मेरोरिव निगूहनम् ।
 तथैव बहयोस्मामी राष्ट्रेभ्यो विप्रवासिताः ॥ २९ ॥
 राजानो राजपुत्राश्च घृतराष्ट्रमनुव्रताः ।
 न हि तेप्युपशाम्यन्ति निवृत्ता या निराकृताः ३० ॥
 अवश्यं तैर्निकर्तव्यमस्माकं तदियैपिभिः ।
 तेष्यस्मासु प्रयुञ्जीरन्प्रच्छन्नांसुबहूँश्चरान् ।
 आचक्षीरंश्च नो ज्ञात्वा ततः स्यात्सुमहद्भयम् ३१ ॥
 अस्माभिरुपिताः सम्यग्घने मासाख्योदश ।
 परिमाणेन तान्पश्य तावतः परिवत्सरान् ॥ ३२ ॥
 अस्ति मासः प्रतिनिधिर्यथा प्राहुर्मनीषिणः ।
 पुतिकानिष सोमस्य तथेदं क्रियतामिति ॥ ३३ ॥
 अथवाऽनुदुहे राजन्साधये साधुवादिने ।
 सौहित्यदानादेतस्मादेनसः प्रतिमुच्यते ॥ ३४ ॥
 तस्माच्छत्रुवधे राजन्किंयतो निश्चयसुधया ।
 शत्रियस्य हि सर्वस्य नान्यो धर्मोस्ति संयुगात् ३५ ॥

इति धीमहामारते आरण्यके पर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि भीमवाक्ये पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

३६

वैशंपायन उवाच ।

भीमसेनवचः श्रुत्वा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 निःश्वस्य पुरुषम्याघ्रः संप्रदृष्यौ परंतपः ॥ १ ॥

श्रुता मे राजधर्माश्च वर्णानां च विनिश्चयाः ।
 आयत्यां च तदात्ये च यः पश्यति स पश्यति २ ॥
 धर्मस्य जानमानोहं गतिमप्र्यां सुदुषिंदाम् ।
 कथं बलात्करिष्यामि मेरोरिव विमर्दनम् ॥ ३ ॥

पृणाविष्टः कथं छत्यं त्यजेयमिति लज्जया म्यास ।
 आनृशंस्यात् दयालुत्वात् ॥ १८ ॥ मन्दकस्य पुत्सितमन्दस्य
 अनुवाकः शुष्किमनुवचनं तेन हता । अर्थशान्मशून्यस्य
 वेदाश्रमाश्राभ्याशिनः ॥ १९ ॥ घृणी दयालुः जायथा-
 जातोसि ॥ २० ॥ आस्ते तृष्णी भूतोसि । पाँठसर्पवत् अज-
 गरवत् ॥ २२ ॥ अज्ञातवात्स्य दुःखरत्वमाह तृणानामिति
 ॥ २३ ॥ संवर्तुं संवरीतुं छादितुम् ॥ २४ ॥ अनूपे बहुजने
 देते ॥ २५ ॥ निवृत्तं नोचं सूचनादि कर्म कर्तव्यं ॥ ३१ ॥
 'यो मासः स संवत्सरः' इति ध्रुतेर्मासः प्रतिनिधिः संवत्सर-
 स्यात्सि । 'सोमाभावे पुतिकानभिपुण्यात्' इति ध्रुतेः पुतिकाः

सोमस्य प्रतिनिधयः ॥ ३३ ॥ 'अनुदुहे पूर्णं घाममुपाहृत्यां
 वृत्तान्मुष्यते' इति धर्मशास्त्रेण प्रायश्चित्तं वा कर्तव्यमित्या-
 दाश्वेति । सौहित्यं आनृतिभोजनं तस्य दानात् एतन्मास-
 मिष्यावाद्दृष्टात् एनसः पापात् ॥ ३४ ॥ इत्यारण्यके
 पर्वणि नै० भारते० पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

३६

भीमसेनेन ॥ १ ॥ आयत्यामुत्तरकाले तदान्ने वर्तमान-
 काले य हान्यस्यति ॥ २ ॥ जानमानः जानन् । शम्बिकर-
 णस्वमाधम् ॥ ३ ॥

स मुहूर्तमिव ध्यात्वा विनिश्चियेति कृत्यताम् ।
 भीमसेनमिदं धाययमपदान्तरमग्र्यान् ॥ ४
 युधिष्ठिर उवाच ।
 एयमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
 इदमन्यत्समादत्स्य वाच्यं मे वाच्यकोविद ॥ ५
 महापापानि कर्माणि यानि केवलसाहसात् ।
 आरभ्यन्ते भीमसेन ध्ययन्ते तानि भारत ॥ ६
 सुमन्त्रिते सुविक्रान्ते सुहृते सुविचारिते ।
 सिध्यन्त्येषां महाबाहो देवं चात्र प्रदक्षिणम् ॥ ७
 यत्तु केवलचापल्याङ्गलदपौत्थितः स्वयम् ।
 आरभ्यत्यमिदं कार्यं मन्यसे शृणु तत्र मे ॥ ८
 भूरिश्रवाः शलश्रेय जलसंधश्च वीर्यवान् ।
 भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च द्रोणपुत्रश्च वीर्यवान् ॥ ९
 धार्तराष्ट्रा दुराधर्षा दुर्योधनपुरोगमाः ।
 सर्वे एव कृतात्माश्च सततं चाततायिनः ॥ १०
 राजानः पार्थिवाश्चैव येऽस्माभिरुपतापिताः ।
 सांश्रिताः कौरव्यं पक्षं जातश्रेयाश्च तं प्रति ॥ ११
 दुर्योधनहिते युक्ता न तथास्मासु भारत ।
 पूर्णकोशा बलोपेताः प्रवतिष्यन्ति संगरे ॥ १२
 सर्वे कौरवसैन्यस्य सपुत्रामात्मसैनिकाः ।
 संघिमक्ता हि मात्राभिर्मौगैरपि च सर्वदाः ॥ १३
 दुर्योधनेन ते वीरा मानिताश्च विशेषतः ।
 प्राणांस्यस्यन्ति संप्रामे इति मे निश्चिता मतिः ॥ १४
 समा वद्यपि भीमस्य वृश्चिरस्मासु तेषु च ।
 द्रोणस्य च महाबाहो ह्यस्य च महात्मनः ॥ १५
 अद्ययं राजपिण्डस्तैर्निर्वेद्य इति मे मतिः ।
 तस्मात्स्यस्यन्ति संप्रामे प्राणानपि सुदुस्त्यजान् ॥
 सर्वे दिव्यास्त्रविद्वांसः सर्वे धर्मपरायणाः ।
 अजेयाश्चेति मे बुद्धिरपि देवैः सवासाधैः ॥ १७
 अमर्षी नित्यसंरुधस्तत्र कर्णो महारथः ।
 सर्वास्त्रविदनाभृष्यो हामेयकथचाकृतः ॥ १८
 अनिर्जित्य रणे सर्वानेतान्पुरुषसत्समान् ।
 अदाभ्यो ह्यसहायेन हन्तुं दुर्योधनस्त्यया ॥ १९
 न निद्रामधिगच्छामि चिन्तयानो वृकोदर ।
 मतिस्सर्वान्धनुर्ग्राहान्धनुपुत्रस्य लाघवम् ॥ २०

इति कृत्यता इति दर्शयन्ती अपदान्तरं अवि-
 लम्बितम् ॥ ४ ॥ समादत्स्य अग्रोद्वे ॥ ५ ॥ म्ययन्ते
 म्ययन्ति ॥ ६ ॥ सुमन्त्रिते शोभनन्तरे क्रियमाणे इति
 सुविक्रान्ते उत्कृष्टगोपायिते सुहृते पुत्रकर्मणि सुविचारिते
 निश्चिने इति । चक्राद्ये यद्यपि ॥ ७ ॥ बलं शारीरं सामर्थ्यं

वैशंपायन उवाच ।
 एतद्वचनमाज्ञाय भीमसेनोत्थमर्षणः ।
 यभूव विमनात्स्लो न चैवोवाच किञ्चन ॥ २१
 तयोः संवदतोरेवं तदा पाण्डवयोर्द्वयोः ।
 आजगाम महायोगी ध्यासः सत्ययतस्तुनः ॥ २२
 सोमिगम्य यथान्यायं पाण्डवैः प्रतिपूजितः ।
 युधिष्ठिरमिदं धाययमुवाच वदतां वरः ॥ २३
 ध्यास उवाच ।
 युधिष्ठिर महाबाहो वेदि ते हृदयस्थितम् ।
 मनीषया ततः क्षिप्रमागतोरिम नर्यम ॥ २४
 भीष्माद्रोणात्पुत्रात्पुत्रो द्रोणपुत्राश्च भारत ।
 दुर्योधनादृष्यताश्च दुर्योधनादपि ॥ २५
 यत्ते मयमभिप्रायं हृदि संपरिवर्तते ।
 तत्तेहं नाशयिष्यामि विधिदृष्टेन पर्यया ॥ २६
 तद्दृष्ट्वा घृतिमास्याय पर्यया प्रतिपादय ।
 प्रतिपाद्य तु राजेन्द्र ततः क्षिप्रं चरं जहि ॥ २७
 तत एकांतमुद्रीय पाराशर्यो युधिष्ठिरम् ।
 अत्रवीदुपपन्नार्थमिदं धाययविशारदः ॥ २८
 श्रेयसस्ते परः कालः प्रातो भरतसत्तम ।
 येनाभिमाधिता शश्रुरणे पापं घनुधरः ॥ २९
 गृह्णाणेमां मया प्रीकां सिद्धिं मूर्तिमतीमिव ।
 विद्यां प्रतिस्मृतिं नाम प्रपन्नाय प्रथमि ते ॥ ३०
 यामवाप्य महाबाहुरर्जुनः साधयिष्यति ।
 अस्त्रहेतोर्महेन्द्रं च रुद्रं चैवाभिनन्दत ॥ ३१
 वरुणं च कुबेरं च धर्मराजं च पाण्डव ।
 शक्रो ह्येव सुरान्द्रष्टुं तपसा विश्रमेण च ॥ ३२
 ऋषिरेव महातेजा नारायणसहायवान् ।
 पुराणः शाश्वतो देवसुवर्जयो जिष्णुर्यदुतः ॥ ३३
 अस्त्राणीन्द्राश्च रुद्राश्च लोकपालेभ्य एव च ।
 समादाय महाबाहुर्महत्कर्म करिष्यति ॥ ३४
 घनादस्माद्य कौन्तेय घनमन्यत्रिचिन्त्यताम् ।
 निवासापर्यायं यमुक्तं मयेदं पृथिवीपते ॥ ३५
 एकत्र चिरवासो हि न प्रीतिजननो मयेत् ।
 तापसानां च सर्वेषां मयेदुद्वेगकारकः ॥ ३६

दपों गवः ताभ्यां सन्धिनः प्रपत् ॥ ८ ॥ मैन्यस्य सेन-
 संघनिघ्नः सर्वं । मात्राभिः बंधपरिच्छेदः ॥ ११ ॥ राज-
 पिण्डः राजदत्तो प्रायः । निर्वेद्य आनृचार्यं शोषणंमः
 ॥ १६ ॥ लापवं शोषिताम् ॥ २० ॥ साधयिष्यति यज्यम् ॥ ३१ ॥

मृगाणां मुपयोगश्च वीरुदौपधिसंक्षयः ।
 विमर्षिं च बहुन्विप्रान्वेदवेदाङ्गपारगान् ॥ ३७
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वा प्रपन्नाय शुचये भगवान्प्रभुः ।
 प्रोवाच लोकतत्त्वज्ञो योगी विद्यामनुत्तमान् ॥ ३८
 धर्मराजाय धीमान्स व्यासः सत्यवतीसुतः ।
 अनुज्ञाय च कौन्तेयं तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३९
 युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा तद्ब्रह्म मनसा यतः ।
 धारयामास मेधावी काले काले सदाऽभ्यसन् ॥
 इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि काम्यकवचनगमने षट्स्रशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

स व्यासवान्यमुदितो घनाहृतयनात्ततः ।
 ययौ सरस्वतीकूले काम्यकं नाम काननम् ॥ ४१
 तमन्वयुर्महाराज शिक्षाक्षरविशारदाः ।
 ब्राह्मणास्तपसा युक्ता देवेन्द्रमुपयो यथा ॥ ४२
 ततः काम्यकमासाद्य पुनस्ते भरतर्षभ ।
 न्यविशन्त महात्मानः सामात्याः सपरिच्छदाः ॥
 तत्र ते न्यवसन्तार्जुनिकचित्कालं मनसिनः ।
 धनुर्वेदपरा वीराः शृण्वन्तो वेदसुत्तमम् ॥ ४४
 चरन्तो शृगयां नित्यं शुद्धैर्बाणैर्मृगार्थिनः ।
 पितृदैवतविप्रेभ्यो निर्वपन्तो ययाविधि ॥

३७

वैशंपायन उवाच ।

कस्यचित्स्वथ कालस्य धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 सस्मृत्य मुनिसंदेशमिदं वचनमप्रवात् ॥ १
 विधिके विदितप्रसंभर्जुनं पुरुषर्षभ ।
 सान्त्वय पूर्वस्मितं कृत्वा पाणिना परिसंस्पृशन् २
 स मुहूर्तमिव ध्यात्वा घनवासमार्द्धमः ।
 धनंजयं धर्मराजो रहसीद्रमुवाच ह ॥ ३
 युधिष्ठिर उवाच ।
 भीष्मे द्रोणे कृपे कर्णे द्रोणपुत्रे च भारते ।
 धनुर्वेदश्चतुष्पाद पतेष्वथ प्रतिष्ठितः ॥ ४
 दैवं ब्राह्मं मानुषं च सयज्ञं सचिकित्सितम् ।
 सर्वाङ्गानां प्रयोगं च अभिजानन्ति कृत्स्नशः ॥ ५
 ते सर्वे घृतराष्ट्रस्य पुत्रेण परिसान्त्वितः ।
 संविमक्ताश्च तुष्टाश्च गुरुवत्सेषु घर्तते ॥ ६
 सर्वयोधेषु वैवास्थ्यं सदा प्रीतिरनुत्तमा ।
 आचार्यां मानितास्तुष्टाः शान्तिव्यवहरन्त्युत ॥ ७

शक्तिं न ह्यपयिष्यन्ति ते काले प्रतिपूजिताः ।
 अथ चेवं मही कृत्स्ना दुर्योधनवशानुगा ॥ ८
 सप्रामनगरा पार्थ ससागरवन्तकरा ।
 भवानेव प्रियोऽस्माकं त्वयि भारः समाहितः ॥ ९
 अत्र कृत्यं प्रपद्यामि प्राप्तकालमर्द्धिम ।
 कृष्णद्वैपायनात्तात शृण्वतोपनिषन्मया ॥ १०
 तथा प्रयुक्तया सम्पञ्जगतसर्वं प्रकाशते ।
 तेन त्वं ब्रह्मणा तात संयुक्तः सुसमाहितः ॥ ११
 देवतानां ययाकालं प्रसादं प्रतिपालय ।
 तपसा योजयात्मानमुप्रेण भरतर्षभ ॥ १२
 धनुष्मान्कवची खड्गी मुनिः साधुवते स्थितः ।
 न कस्यचिद्दन्मार्गं गच्छ तातोत्तरां दिशाम् ॥ १३
 इन्द्रे ह्यस्त्राणि दिव्यानि समस्तानि धनंजय ।
 वृत्राङ्गीर्देवैर्बलं दैवैस्तदा शके समर्पितम् ॥ १४
 तान्येकस्थानि सर्वाणि ततस्त्वं प्रतिपत्स्यसे ।
 शकमेव प्रपद्यस्व स तेऽस्त्राणि प्रदास्यति ॥ १५

उपयोगः स्वयः वीरुपः प्रतानवत्यः औषध्यः फलशकान्ताः
 ॥ ३७ ॥ अनुज्ञाय शृष्ट्वा ॥ ३९ ॥ ब्रह्म मन्त्रम् ॥ ४० ॥
 इत्यारण्यके पर्वणि नै० भा० ॥ षट्स्रशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

३७

कस्त्वपि कस्मिन्चित् ॥ १ ॥ घनवासं श्रीपदीविषोर्गं ।
 'शुद्धिणीं शृद्धमुच्यते' इति स्मृतेः ॥ ३ ॥ अनुष्वाद् आदान
 संभानाविशर्गवेदाद्यत्वात्पादा मस्य ॥ ४ ॥ दैवं इन्द्र-

वहणाद्यस्त्रैर्ब्राह्मं मद्रात्रं मानुषं धनुर्बाणादि यत्नः प्रहृण-
 चारणप्रयोगरूपः चिकित्सा परप्रयुक्तनामिषां प्रनाकारः एवं ते
 सर्वाङ्गानां प्रयोगं अभिन साक्येन जानन्ति ॥ ५ ॥ गुरुवत्पुण्ड-
 र्विव ॥ ६ ॥ शान्तिं दोषपरिहारं कर्तुं न्यवहरन्ति चरन्तो ॥ ७ ॥
 शक्तिं सामर्थ्यं न ह्यपयिष्यन्ति स्वात्रयिष्यन्ति अपि तु उदा-
 पयिष्यन्ति ॥ ८ ॥ उपनिषत् रहस्त्वनिषा ॥ १० ॥ प्रतिपत्स्य
 प्राप्नुहि ॥ १२ ॥ मार्गं न ददत् अददत् ॥ १३ ॥ बलं सर्वाङ्ग-
 रूपम् ॥ १४ ॥ ततः शक्यत् ॥ १५ ॥

दीक्षितोद्यैव गच्छ त्वं द्रष्टुं देवं, पुरंदरम् ।
वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा धर्मराजस्तमध्यापयत प्रमुः ॥ १६

दीक्षितं विधितानेन धृतवाक्रायमानसम् ।
अनुजज्ञे तदा वीरं भ्राता भ्रातरप्रजः ॥ १७

निदेशाद्धर्मराजस्य द्रुपुकामः पुरंदरम् ।
धनुर्गाण्डीवमादाय तथाक्षय्ये महेशुधी ॥ १८

कथञ्चै सतलत्राणो बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ।
हुत्वाग्निं ब्राह्मणाग्निष्पैः स्वस्ति वाच्य महाभुजः ॥

प्रातिष्ठत महाबाहुः प्रगृहीतशरासनः ।
वधाय धार्तराष्ट्राणां निःश्वस्योर्ध्वदुधीथ्य च ॥२०

तं दृष्ट्वा तत्र कौन्तेयं प्रगृहीतशरासनम् ।
अब्रुवन्ब्राह्मणाः सिद्धा भूतान्यन्तर्हितानि च २१

क्षिप्रमाप्नुहि कान्तेय मनसा यद्यदिच्छसि ।
अब्रुवन्ब्राह्मणाः पार्थमिति कृत्वा जयाशिपः ॥२२

संसाधयस्व कौन्तेय ध्रुवोस्तु विजयस्तव ।
तं तथा प्रस्थितं वीरं शालस्कन्धोरुमर्जुनम् ॥ २३

मनांस्यादाय सर्वेषां कृष्णा वचनमग्रवीत् ।
कृष्णोवाच ।

यत्ते कुन्ती महाबाहो जातस्वैच्छद्दनेजय ॥ २४

तसेस्तु सर्वं कौन्तेय यथा च स्वयमिच्छसि ।
मास्माकं क्षत्रियकुले जन्म कश्चिद्दवामुपात् ॥२५

ब्राह्मणेभ्यो नमो नित्यं येषां मैथयेण जीविका ।
इदं मे परमं दुःखं यः स पापः सुयोधनः ॥ २६

दृष्ट्वा मां गौरिति प्राह प्रहसन्राजसंसदि ।
तस्माद्दुःखादिदं दुःखं गरीय इति मे मतिः ॥२७

यत्तत्परिष्वेो मध्ये बहयुक्तमभापत ।
नूनं ते भ्रातरः सर्वे त्वाकथाभिः प्रजागरे ॥ २८

रंस्यन्ते वीरकर्मणि कथयन्तः पुनः पुनः ।
नैव नः पार्थ भोगेषु न धने नोत जीविते ॥ २९

वृष्टिर्बुद्धिर्मवित्री वा त्वयि दीर्घप्रवासिनि ।
त्वयि नः पार्थ सर्वेषां सुखदुःखे समाहिते ॥३०

जीवितं मरणं चैव राज्यमैश्वर्यमेव च ।
आपृष्टो मोसि कौन्तेय स्वस्ति प्राप्नुहि नारत ३१

बलवद्भिविर्बुद्धं न कार्यमेतत्त्वयानघ ।
प्रयाह्यविभ्रैर्नैवाशु विजयाय महाबल ।

नमो धात्रे विधात्रे च स्वस्ति गच्छ ह्यनामयम् ॥
ह्यैः श्रीः कीर्तिर्द्युतिः पुष्टिरुमा लक्ष्मीः सरस्वती

इमा वै तव पाथस्य पालयन्तु धनेजय ॥ ३३

ज्येष्ठापचायी ज्येष्ठस्य भ्रातृवैचनकारकः ।
प्रपद्येहं वसून्द्रानादित्यान्समरुद्राणान् ॥ ३४

विश्वेदेवांस्तथा साध्याश्चान्त्यर्थं भरतर्षभ ।
स्वस्ति तेऽस्त्यान्तरिक्षेभ्यः पार्थिवेभ्यश्च भारत ॥

दिव्येभ्यश्चैव भूतेभ्यो ये चान्ये परिपन्थिनः ।
वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वाशिपः कृष्णा विरराम यशस्विनी ॥३६

ततः प्रदक्षिणं कृत्वा भ्रातृन्धौम्यं च पाण्डवः ।
प्रातिष्ठत महाबाहुः प्रगृह्य रुचिरं धनुः ॥ ३७

तस्य मार्गोदपाक्रामन्सर्वभूतानि गच्छतः ।
युक्तस्यैन्द्रेण योगेन पराक्रान्तस्य द्युग्निणः ॥ ३८

सो गच्छत्स्पर्वांस्तस्तत तपोधननिषेधितान् ।
दिव्यं हेमघतं पुण्यं देवजुष्टं परंतपः ॥ ३९

अगच्छत्स्पर्वंतं पुण्यमेकाहैव महामनाः ।
मनोजवगतिर्भूत्वा योगयुक्तो यथानिलः ॥ ४०

हिमघन्तमतिक्रम्य गन्धमादनमेव च ।
अत्यक्रामत्स दुर्गाणि दिवारात्रमतन्द्रितः ४१

इन्द्रकीलं समासाद्य ततोऽतिष्ठद्दनेजयः ।
अन्तरिक्षेतिशुभ्राय तिष्ठेति स वचस्तदा ॥ ४२

तच्छ्रुत्वा सर्वतो दृष्टिं चारयामास पाण्डवः ।
अथापरयत्सव्यसाचां वृक्षमूले तपस्विनम् ॥ ४३

ब्राह्म्या श्रिया दीप्यमानं पिङ्गलं जटिलं कृशम् ।
सोऽब्रवीदुक्तं तत्र स्थितं दृष्ट्वा महातपाः ॥ ४४

कस्त्वं तातेह संप्राप्तो धनुष्मान्कवचां शरी ।
निबद्धासितलत्राणः क्षत्रधर्ममनुवतः ॥ ४५

नेह शस्त्रेण कर्तव्यं शान्तानामेव आलयः ।
विनीतक्रोधघर्षाणां ब्राह्मणानां तपस्विनाम् ॥ ४६

नेहास्ति धनुषा कार्यं न 'संप्रामोत्र कर्हिचित् ।
निरिक्षिपेत्तद्गुस्तात प्राप्तोसि परमां गतिम् ॥ ४७

दीक्षितं स्वीकृतवान् अध्यापयत विषया शोजितवान् ॥ १६ ॥ अनुजज्ञे गमनाय अनुज्ञातवान् ॥ १७ ॥ इति बह्व्यमाणं अब्रुवन् ॥ २२ ॥ यत् महलं ते तव ॥ २४ ॥ गौरिति बहुवचनमर्थेऽप्युपलक्ष्य ॥ २७ ॥ अभापत शत्रुः यत्तस्मात् दुःखान् इदं तद्वियोगज-

मिति पूर्वेण संबन्धः ॥ २८ ॥ तव त्वाम् ॥ ३३ ॥ ज्येष्ठापचायी ज्येष्ठपूजनशीलः । ज्येष्ठापचायीति पाठे ज्येष्ठ-
वृद्धिकरणशोलः ॥ ३४ ॥ द्युग्निणः बलिनः । द्युग्निमिति बलनामेति यास्कः ॥ ३८ ॥ विनीतो जितो क्रोधधर्मी यैः ॥ ४६ ॥

अोजसा तेजसा वीर यथा नान्यः पुमान्कचित् ।
 तथा हसन्निवामीक्षणं ब्राह्मणोर्जुनमप्रवीत् ।
 न चैनं चालयामास धैर्योत्सुधृतनिश्चयम् ॥ ४८
 तमुवाच ततः प्रीतः स द्विजः प्रहसन्निव ।
 वरं वृष्णीष्व भद्रं ते शक्रोहमरिसुदन ॥ ४९
 एवमुक्तः सहस्राक्षं प्रत्युवाच धनंजयः ।
 प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा शूरः कुरुकुलोद्भवः ॥ ५०
 ईप्सितो होय वै कामो वरं चैनं प्रवच्छ मे ।
 त्यक्तोय भगवन्नखं कृन्नामिच्छामि वेदेतुम् ॥ ५१
 प्रत्युवाच महेन्द्रस्तं प्रीतात्मा प्रहसन्निव ।
 इह प्राप्तस्य किं कार्यमखेस्तव धनंजय ॥ ५२
 कामान्वृष्णीष्व लोकांस्त्वं प्राप्तोसि परमां गतिम्

एवमुक्तः प्रत्युवाच सहस्राक्षं धनंजयः ॥ ५३
 न लोमान्न पुनः कामाश्च देवत्वं पुनः सुखम् ।
 न च सर्वामरेश्वर्यं कामये त्रिदशधिप ॥ ५४
 भ्रातृस्त्वान्विधिने त्यक्त्वा वैरममातिधात्य च ।
 अर्कीर्तिं सर्वलोकेषु गच्छेयं दाश्वतीः समाः ॥ ५५
 एवमुक्तः प्रत्युवाच वृत्रहा पाण्डुनन्दनम् ।
 सान्त्वयश्शुभ्रण्या वाचा सर्वलोकनमस्कृतः ॥ ५६
 यदा दृश्यासि भूतेशं व्यक्षं शूलधरं शिवम् ।
 तदा दातास्मि ते तात दिव्यान्वस्त्राणि सर्वशः ॥
 क्रियतां दर्शने यत्नो देवस्य परमेश्वरिनः ।
 दर्शनात्सस्य कौन्तेय संसिद्धः स्वर्गमेप्स्यसि ॥ ५८
 इत्युक्त्वा फाल्गुनं शक्रो जगामादर्शनं पुनः ।
 अर्जुनोप्यथ तत्रैव तस्थौ योगसमन्वितः ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि इन्द्रदर्शने सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

समाप्तं अर्जुनाभिगमनपर्वं ।

कैरातपर्व ।

३८

अनमेजय उवाच ।

भगवन्नद्रोतुमिच्छामि पार्थस्याङ्घ्रिप्रकर्षणः ।
 विस्तरैण कयामेतां यथास्त्राण्युपलब्धवान् ॥ १
 यथा च पुरुषव्याघ्रो दीर्घबाहुर्धनंजयः ।
 धनं प्रविष्टस्तेजस्वी निर्मनुष्यमभीतवन् ॥ २
 किं च तेन कृतं तत्र वसता ब्रह्मविष्णुम् ।
 कथं च भगवान्स्थाणुर्देवराजश्च तोषितः ॥ ३
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं त्वत्प्रसादाद्दिजोत्तम ।
 त्वं हि सर्वज्ञ दिव्यं च मानुषं चैव वेत्स्यह ॥ ४
 अत्यद्भुततमं ब्रह्मन्तोमहर्षणमर्जुनः ।
 मथेन सह संग्रामं चक्राप्राप्तितमं किल ॥ ५
 पुरा प्रहरतां श्रेष्ठः संग्रामेष्वपराजितः ।
 यच्छ्रुत्वा नरसिंहानां दैन्यहर्षातिविरमयात् ॥ ६

शूराणामपि पार्थानां हृदयानि चक्रम्पिरे ।
 यद्यच्च कृतवानन्यत्पार्थस्तदसिलं घट ॥ ७
 न हस्य निन्दितं जिष्णोः सुसुम्नमपि लक्षये ।
 चरितं तस्य शूरस्य तन्मे सर्वं प्रकीर्तये ॥ ८
 वैशंपायन उवाच ।
 कथयिष्यामि ते तात कयामेतां महात्मनः ।
 दिव्यां पीरयशा दुर्लभमतीमद्भुतोपमाम् ॥ ९
 गात्रसंस्पर्शसंबद्धां व्यम्बकेण सहानघ ।
 पार्थस्य देवदेवेन शृणु सम्पन्नसमागमम् ॥ १०
 युधिष्ठिरानियोगान्त्व जगामामिताविक्रमः ।
 शक्रं सुरेश्वरं शृणु देवदेवं च शंकरम् ॥ ११
 दिव्यं तदनुरादाय स्वर्गं च कनकसत्सहम् ।
 महाबलो महाबाहुरर्जुनः कार्यसिद्धये ॥ १२

कामान् काम्यन्त इति बुल्लरया इष्टान् लोकान्

भोगान् ॥ ५३ ॥ न लोमान्न पुन कामादिति न शब्दो वा
 शब्दार्थो । लोमान्ना कामादेत्यर्थे ॥ ५४ ॥ अत्रिणाल्
 अनिलीय । एतेन व्येष्टभ्रात्रादिमेवने ऐन्द्रप्रसादावपि
 नोपेक्षणीयमित्युक्तम् ॥ ५५ ॥ इत्यारभ्यके पर्वणि नैलच्छण्डयि

भारतमावर्षी सप्तत्रिंशोऽध्याय ॥ ३७ ॥

३८

भगवोक्ति ॥ १ ॥ दैन्यहर्षातिरमयात् दैन्यं नाश-
 मयात् । हर्षो महादेवप्रतिभट्टत्वात् । विरम्य. तट्टयादेना-
 लौकिकगाम्यंलामान् ॥ ६ ॥ कनकरादं स्वर्गमुत्तिम् ॥ १२ ॥

पिनाकपाणिर्मगवान्सर्वपापहरो हरः ।
 केरातं वेपमास्थाय काञ्चनद्रुमसंश्रिभम् ॥
 निष्पपात महाव्रगो दहनो देहवानिव ।
 देव्या सहोमया श्रीमान्समानव्रतवेपया ॥

—यनपर्व अ० ३२ पृ. ७१.

स संनिकर्षमागम्य पार्थस्याह्निष्टकर्मणः ।
 मूकं नाम दनोः पुत्रं ददर्शाद्भूतदर्शनम् ॥ ७
 धाराहं रूपमास्याय तर्कयन्तमियार्जुनम् ।
 हन्तुं परं दीप्यमानं तमुयाचाय फाल्गुनः ॥ ८
 गाण्डीयं धनुरादाय शरांश्चाशायिपोपमान् ।
 सव्यं धनुर्वरं कृत्वा ज्याघोपेण निनादयन् ॥ ९
 यन्मां प्रार्थयसे हन्तुमनागसमिहागतम् ।
 तस्मान्त्वां पूर्वमेवाहं नेताऽद्य यमसादनम् ॥ १०
 दृष्ट्वा तं प्रहरिष्यान्तं फाल्गुनं हृदयन्विनम् ।
 किरातरूपी सहसा धारयामास शंकरः ॥ ११
 मयैव प्रार्थितः पूर्वमिन्द्रकीलसमप्रभः
 अनादस्य च तद्वाक्यं प्रजहाराय फाल्गुनः ॥ १२
 किरातश्च समं तस्मिन्नेकलक्ष्ये महाद्युतिः ।
 प्रमुभोचाशानिप्रख्यं शरमाग्निशिपोपमम् ॥ १३
 तौ मुक्ता सायकौ ताभ्यां समं तत्र निपेततुः ।
 मूकस्य गात्रे विस्तीर्णं शैलसंहनेन तदा ॥ १४
 यथाशनेर्विनिर्घोषो घनस्येष च पर्वते ।
 तथा तयोः संनिपातः शरयोरभवत्तदा ॥ १५
 स विद्धो बहुभिर्बाणैर्द्रासास्यैः पद्मरीरिव ।
 ममार राक्षसं रूपं भूयः कृत्वा विभीषणम् ॥ १६
 स ददर्श ततो जिष्णुः पुरुषं काञ्चनप्रभम् ।
 किरातयेशसंच्छन्नं खींसहायममिग्रहा ॥ १७
 तमप्रवर्तप्रतमनाः फीन्त्येयः प्रहसन्निव ।
 फो मधानदते क्षत्ये घने खीगणसंबृतः ॥ १८
 न त्वमस्मिन्घने घोरे विभेपि कनकप्रभ ।
 किमर्थं च त्वया विद्धो धराहो मत्परिग्रहः ॥ १९
 मयाभिपन्नः पूर्वं हि राक्षसोऽयमिहागतः ।
 कामात्परिमयाद्वापि न मे जीवन्विमोक्षसे ॥ २०
 न ह्येव मृगयाधर्मो यस्तवयाच कृतो मयि ।
 तेन त्वां अंशायिष्यामि जीवितात्पर्वताश्रयम् ॥ २१
 इत्युक्तः पाण्डवेयेन किरातः प्रहसन्निव ।
 उवाच ऋषणया घाचा पाण्डवं सव्यसाचिनम् २२
 न मत्कृते त्वया धीर भीः कार्या यनमन्तिकान् ।

इयं भूमिः सदास्माकमुचिता घसतां घने ॥ २
 त्वया तु दुष्परः कस्मादिह वासः प्ररोचितः ।
 घयं तु बहुसन्धेऽस्मिन्प्रियसामस्तपोघन ॥ २
 भवांस्तु कृष्णवर्तमामः सुकुमारः सुखोचितः ।
 कथं क्षुण्णमिमं देशमेकाकी विचरिष्यति ॥ २५
 अर्जुन उवाच ।
 गाण्डीयमाश्रयं कृत्वा नाराचांश्चाग्निसंनिभान् ।
 निवसामि महारण्ये द्वितीय इय पावकिः ॥ २६
 एव चापि मया जन्तुर्मृगरूपं समाश्रितः ।
 राक्षसो निहतो घोरो हन्तुं मामिह चागतः ॥ २७
 किरात उवाच ।
 मयैव घन्विर्मुक्तैस्ताडितः पूर्वमेव हि ।
 बाणैरभिहतः शेते नीतश्च यमसादनम् ॥ २८
 मयैव लक्ष्यभूतो हि मम पूर्वपरिग्रहः ।
 मयैव च प्रहारेण जीविताद्यपरोपितः ॥ २९
 दोषान्स्वाप्राहंसेऽन्यस्मै यत्कुं स्वबलदर्पितः ।
 अवलितोसि मन्दात्मने मे जीवन्विमोक्षसे ॥ ३०
 स्थिरो भयस्य मोक्षयामि सायकानशर्नानिव ।
 घटस्य परया शक्त्या मुञ्च त्वमपि सायकान् ३१
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा किरातस्यार्जुनस्तदा ।
 रोपमाहारयामास ताडयामास चेपुभिः ॥ ३२
 ततो हृष्टेन मनसा प्रतिजग्राह सायकान् ।
 भूयो भूय इति प्राह मन्दमन्देत्याच ह ॥ ३३
 प्रहरस्य शरानेताभाराचान्मर्ममेदिनः ।
 इत्युक्तो बाणवर्षं स मुमोच सहसार्जुनः ॥ ३४
 ततस्तौ तत्र संरुन्धौ राजमानौ मुमुर्षुः ।
 शरेराशीविपाकारैस्ततश्चाते परस्परम् ॥ ३५
 ततोर्जुनः शरवर्षं किराते समयायुजत् ।
 तत्प्रसन्नेन मनसा प्रतिजग्राह शंकरः ॥ ३६
 मुहूर्तं शरवर्षं तत्प्रतिगृह्य पिनाकघृक् ।
 अक्षतेन शरीरेण तस्यौ गिरिरिवाचलः ॥ ३७
 स दृष्ट्वा बाणवर्षं तु मोघीभूतं धनंजयः ।
 परमं विस्मयं चक्रे साधु साध्विति चाब्रवीत् ॥ ३८

अर्जुने हन्तुं तर्कयन्तं इच्छन्तं । प्रथमेन दीप्यमानमिव
 ॥ ८ ॥ नेता नेष्यामि ॥ १० ॥ इन्द्रकीलः माहेन्द्रमार्ग-
 मयः पर्वत ॥ १२ ॥ समं एकराकम् ॥ १३ ॥ शैलसंहनेन
 शैलवद्भूते ॥ १४ ॥ अशनिमैघं वज्रं । वज्रं इन्द्रप्रहरणं ।
 संनिपातो योगः ॥ १५ ॥ स दानवः राक्षसमिव ॥ १६ ॥
 अभिपन्नः परिहृष्टः । कामात् यच्छातः । परिभवात्

ममाभिगवाय ॥ २० ॥ मल्लो मन्निमिस्तं । वनमन्तिकान्
 वनस्य समीपे ॥ २३ ॥ प्ररोचितः स्वीकृतः ॥ २४ ॥
 पावकि स्वामी कार्तिकेयः ॥ २६ ॥ दोषान्मृगयाधर्मति-
 कमरूपान् ॥ ३० ॥ स्थिरः सन् भवस्व प्राप्नुहि ॥ ३१ ॥
 नाराचान् शरजातिभेदान् ॥ ३४ ॥

अर्जुन उवाच—

एष चापि मया जंतुमृंगरूपं समाश्रितः ।
राक्षसो निहतो घोरो हन्तुं मामिह चागतः ॥

किरात उवाच—

मयैष धन्वनिर्मुक्तैस्ताडितः पूर्वमेव हि ।
वाणैरभिहतः शोते नातद्य यमसादनम् ॥

—वनपर्व अ० ३९ पृ. ७२

अक्षोयं सुदुर्मायज्ञो हिमवच्छिखराश्रयः ।
 गाण्डीयमुक्ताम्राचार्यप्रतिगृह्णात्यविह्वलः ॥ ३९
 कीर्यं देवो भवेत्सासाद्भद्रो यक्षः सुरोऽसुरः ।
 विद्यते हिं गिरिध्रेष्ठे त्रिदशानां समागमः ॥ ४०
 न हि मद्राणजालानामुत्सृष्टानां सरस्वतः ।
 शक्तोऽप्यः सहितं वेगमृते देवं पिनाकिनम् ॥ ४१
 देवो वा यदि वा यक्षो रुद्रादप्यो व्यचलितः ।
 अग्नेनं शरैस्तौर्धैर्नियामि यमसादनम् ॥ ४२
 ततो हृष्टमना जिष्णुर्नाराचान्मर्ममेदिनः ।
 व्यसृजच्छतघा राजभ्युखानिव भारकरः ॥ ४३
 ताभ्यसन्नेन मतसा भगवोऽहोक्रमावतनः ।
 शूलपाणिः प्रत्यगृह्णाच्छिलाधर्मनिवाचलः ॥ ४४
 क्षणेन क्षीणघ्राणोय संदृष्टः फाल्गुनस्तथा ।
 भीक्षेनभाविदात्तान्ना तं दृष्ट्वा शरसंक्षयम् ॥ ४५
 चिन्तयामास जिष्णुस्तु भगवन्तं हुताशनम् ।
 पुनस्तादक्षयौ दत्तो तूणो येनास्य छाण्डवे ॥ ४६
 किं नु मोक्षयामि धनुषा यन्मे बाणाः क्षयं गताः ।
 अयं च पुरुषः कोपि बाणात्प्रसति सर्वशः ॥ ४७
 हत्वा सैनं धनुष्कोट्या शूलाश्रेणेष कुञ्जरम् ।
 नयामि दण्डधारस्य यमस्य सदसं प्रति ॥ ४८
 प्रयुह्याथ धनुष्कोट्या ज्यापाशोनायकृष्य च ।
 मुष्टिमिश्रापि हतवान्यजकल्ब्यैर्महापुतिः ॥ ४९
 संप्रयुद्धो धनुष्कोट्या कौन्तेयः परवीरहा ।
 तदप्यस्य धनुर्विष्वं जग्राह गिरेगोचरः ॥ ५०
 ततोऽर्जुनो प्रलधनुः खड्गपाणिरतिष्ठत ।
 युद्धस्यान्तमभीप्सन्वै वेगेनाभिजगाम तम् ॥ ५१
 तस्य दूर्ध्नि शितं खड्गमसक्तं पर्वतेष्वपि ।
 मुमोच भुजवर्षेण विरुम्य कुरुनन्दनः ॥ ५२
 तस्य दूर्ध्वान्मासाद्य पफरलास्त्रिवरो हि सः ।
 ततो वृक्षैः शिलाभिश्च योयधामास फाल्गुनः ॥ ५३
 तदा वृक्षान्महाफायः प्रत्यगृह्णादधो शिलाः ।
 किरातरूपी भगवोस्ततः पार्थो महाद्वलः ॥ ५४
 मुष्टिनिर्वजसंकाशैर्धूमगुत्पाद्यन्मुले ।
 प्रजहार दुराधयं किरातसमकृशिणं ॥ ५५

ततः शक्राशानिसमैर्मुष्टिभिर्भृशदाकृष्यैः ।
 किरातरूपी भगवानतर्ध्यामास फाल्गुनम् ॥ ५६
 ततश्चटचटाशङ्कः सुधोरः सनपयत ।
 पाण्डवस्य च मुष्टीनां किरातस्य च युध्यतः ॥ ५७
 सुगृह्वर्तं तु तयुद्धमभवद्योमहर्षणम् ।
 भुजप्रहारसंयुक्तं वृत्रवासवयोरिव ॥ ५८
 जघानाय ततो जिष्णुः किरातमुरसा बली ।
 पाण्डव च विचेष्टं सं किपवोऽप्यहनद्वली ॥ ५९
 तयोर्भुजविनिष्येषास्संधर्षणोरसोस्तथा ।
 समजायत गात्रेषु पावकोऽङ्गारधूमवान् ॥ ६०
 तत पत्नं महादेवः पीड्य गात्रैः सुपीडितम् ।
 तेजसा व्यकमद्रोपाच्चैतश्तस्य विमोहयन् ॥ ६१
 ततोऽभिपीडितेपार्थिः पिण्डीकृत इवाचभौ ।
 फाल्गुनो गात्रसंक्रुद्धो देवदेवेन भारत ॥ ६२
 निरुद्धासोऽभवच्चैव सनिकुद्धो महारत्मना ।
 पपात भूम्यां निरुद्धो गतसत्त्वं इवामवत्त ॥ ६३
 तं हृह्वर्तं तथा भूत्वा सचेताः पुनरुत्थितः ।
 रुधिरैणाप्लुताङ्गुलं पाण्डवो मृशदुःखितः ॥ ६४
 शरष्यं शरणं गत्वा भगवन्तं पिनाकिनम् ।
 मुन्ययं स्वपिडितं कृत्वा मात्येनापूजयद्भयम
 तच्च माल्यं तदा पार्थः किरातशिरसि सि
 अपश्यत्पाण्डवध्रेष्ठो हर्षेण प्रश्रुतिं गतः ॥ ६५
 पपात पादयोस्तस्य ततः प्रीतोऽभवद्भुवः ।
 उवाच सैनं वचसा मेघगम्भीरगोहूरः ।
 जातविस्मयमालोक्य ततः क्षीणाङ्गसहितम् ॥ ६६
 यव उवाच ।
 भो भो फाल्गुन हृष्टोरिम कर्मणाऽप्रतिमेन ते ।
 शौचैणानेन धृष्या च क्षत्रियो नास्ति ते समः ॥ ६८
 समं तेजश्च वीर्यं च ममाद्य तव चानघ ।
 प्रीतस्तेहं महाबाहो पश्य मां भरतर्षभ ॥ ६९
 द्वापि ते विशालाक्ष चक्षुः पूर्वकृष्णिवान् ।
 विजेष्यसि रणे शत्रुपि सवोऽन्दिषौकतः ॥ ७०
 प्रीत्या च तेहं दास्यामि यदह्मनाचिचारितम् ।
 त्वं हि शक्तो मदीयं तदहं धारयितुं क्षणात् ॥ ७१

अक्षोयमिति संधिपर्व ॥ ३१ ॥ सहितं सोडुं क्रु
 मित्वा ॥ ४१ ॥ संप्रयुद्धं सन्मूकं प्रयुद्धं प्रहृतं प्रहृतौ दस्य
 कः ॥ ५० ॥ अस्मकं शत्रुशिरम् ॥ ५२ ॥ पफरल विशीर्षः

॥ ५३ ॥ भूयं गोपावेगन ॥ ५५ ॥ गोष्व निर्वीर्य ॥ ६१ ॥ गात्रेषु
 संक्रुद्धाः ॥ ६२ ॥ प्रश्रुतिं स्वाश्रयम् ॥ ६६ ॥ वधुः
 दिग्गजानम् ॥ ७० ॥

वैशंपायन उवाच । ततो देवं महादेवं गिरिशं शूलपाणिनम् । ददर्श फाल्गुनस्तत्र सह देव्या महाद्युतिम् ॥ ७२ स जानुभ्यां महीं गत्वा शिरसा प्रणिपत्य च । प्रसाद्यामास हरं पार्थः परपुरंजयः ॥ ७३ अर्जुन उवाच । कपर्दिन्सर्वदेवेश भगनेत्रनिपातन । देवदेव महादेव नीलग्रीव जटाधर ॥ ७४ कारणानां च परमं जाने त्वां ध्रुवकं विभुम् । देवानां च गर्ति देवं त्वत्प्रसूतमिदं जगत् ॥ ७५ अजेयस्त्वं त्रिमिलौकैः सदेवासुरमानुषैः । शिवाय विष्णुरूपाय विष्णवे शिवरूपिणे ॥ ७६ दक्षयज्ञधिताशाय हरिर्दुष्टाय वै नमः । ललाटाक्षाय शर्याय मीढुषे शूलपाणये ॥ ७७ पिनाकगोत्रे सूर्याय मार्जालीयाय वेधसे । इति श्रीमहामारते आरण्यके पर्वणि कैरातपर्वणि महादेवस्तवे एकौनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥	प्रसादये त्वां भगवन्सर्वभूतमहेश्वर ॥ ७८ गणेशं जगतः शंभुं लोककारणकारणम् । प्रधानपुरुषातीतं परं सूक्ष्मतरं हरम् ॥ ७९ व्यतिक्रमं मे भगवन्क्षन्तुमर्हसि शंकर । भगवन्दर्शनाकाङ्क्षी प्राप्तोस्मीमं महागिरिम् ॥ ८० दयितं तव देवेश तापसालयमुत्तमम् । प्रसादये त्वां भगवन्सर्वलोकनमस्तुतम् ॥ ८१ न मे स्यादपराधोयं महादेवातिसाहसात् ॥ ८२ कृतो मयायमज्ञानाद्धिमदो यस्त्वया सह । शरणं प्रतिपन्नाय तत्क्षमस्वाद्य शंकर ॥ ८२ वैशंपायन उवाच । तमुवाच महातेजाः प्रहस्य वृषभध्वजः । प्रगृह्य रुचिरं वासुं क्षान्तमित्येव फाल्गुनम् ॥ ८३ परिष्वज्य च वाहुभ्यां प्रीतात्मा भगवान्हरः । पुनः पार्थ सान्त्वपूर्वधुवाच वृषभध्वजः ॥ ८४
---	--

४०

देवदेव उवाच । इदं पूर्वदेहे वै नारायणसहायवान् । दर्यां तप्तवानुग्रं तपो वर्णादुतान्वहन् ॥ १ त्वयि वा परमं तेजो विष्णां वा पुरुषोत्तम । युवाभ्यां पुरुषाभ्याभ्यां तेजसा धार्यते जगत् ॥ २ शक्राभियेके सुमहदनुर्जलदनिःस्वनम् । प्रगृह्य दानवाः शस्तास्त्वया कृष्णेन च प्रभो ॥ ३ तदेतदेव गाण्डीवं तव पार्थ करोचिनम् । मायामास्थाय यद्वस्त्वं मया पुरुषसत्तम ॥ ४ तृणी चाप्यक्षर्या भूयस्तव पार्थ यथाचिर्ता । भविष्यति शरीरं च मौरुजं कुरुनन्दन ॥ ५ म्रीतिमानस्मि ते पार्थ भवान्स्तवपराक्रमः । युद्धान धरमस्मत्तः काङ्क्षितं पुरुषोत्तम ॥ ६ न त्वया पुरुषः कश्चित्पुमान्मर्त्येषु मानद् ।	दिवि वा वर्तते क्षत्रं त्वत्प्रधानमर्दिम ॥ ७ अर्जुन उवाच । भगवन्ददालि चेन्ममैव कामं प्रीत्या वृषभ्वज । कामये दिव्यमम्लं तद्वोरं पाशुपतं प्रभो ॥ ८ यत्तद्ग्राहशिरो नाम रौद्रं भीमपराक्रमम् । युगान्ते दारुणे प्राप्ते कृत्स्नं संहरते जगत् ॥ ९ कर्णभीष्मपट्टोर्णमैविता तु महादवः । त्वत्प्रसादान्महादेव जयेयं तान्यथा युधि ॥ १० दहेयं येन संग्रामे दानवान्द्राक्षसाम्बथा । भूतानि च पिशाचांश्च गन्धर्वाण्यपन्नगान् ॥ ११ यस्मिन्नुल्लसद्गन्धर्वाणि गन्धर्वाप्रप्रदर्शनाः । शराध्याशीविषाकाराः संमथन्त्यनुमन्त्रिते ॥ १२ सुध्येयं येन मौष्पेण द्रोणेन च कृपेण च । सूतपुत्रेण च रणे नित्यं कटुकमायिणा ॥ १३
--	---

कपर्दिन्शिरादि नामानि शिवमहदनामन्याख्यायां
व्याख्यायन्ते ॥ ७४ ॥ मीढुषे वर्षकाय ॥ ७५ ॥
मार्जालीयाय किदापय शुद्धदेहाय वा । 'मार्जालीय' स्तु-
तये विद्यते कपयोर्धने 'इति विधः ॥ ७६ ॥ इत्या- नै-
आश्रमम् • एकौनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

४०

नारत्यमिति ॥ १ ॥ शम्भाः मारिता ॥ ३ ॥ त्वया
पुरा शनि पाटे समं शृत्यप्याहारः ॥ ४ ॥ त्वत्प्रधानं
स्वमेव धेतो यमिन् शपे ॥ ७ ॥ कामं वरम् ॥ ८ ॥

एष मे प्रथमः कामो भगवन्भगनेत्रहन् ।
 वत्ससाक्षाद्विनिर्जितः समर्थः स्यामहं यथा ॥ १४
 भव उवाच ।
 श्चामि तेषां दयितमहं पाद्भुपत्नं विमो ।
 शौ धारणे मोक्षे संहारे चासि पाण्डव ॥ १५
 द महेंद्रोपि न यमो न च यक्षराट् ।
 तेष्यथवा वासुः कुतो वेत्स्यन्ति मानवाः ॥ १६
 तत्सहसा पार्य मोक्तव्यं पुरुषे क्वचित् ।
 तत्राथेतस्यैर्मल्पतेजसि पातितम् ॥ १७
 ते नाम नास्त्यत्र प्रैलोक्ये सचराचरे ।
 चक्षुषा वाचा धनुषा च निपातयेत् ॥ १८
 वैशंपायन उवाच ।
 श्च्युत्वा त्वरितः पार्यः शुचिभूत्वा समाहितः ।
 उपसंगम्य विश्वेशमधीष्वेतपथ सोमवीत् ॥ १९
 ततस्त्वध्यापयामास सरहस्यनिवर्तनम् ।
 तदहं पाण्डवश्रेष्ठं मूर्तिमन्तमिवान्तकम् ॥ २०
 उपनस्ये च तत्पार्यं यथा व्यसमुमापतिम् ।
 प्रतिजप्राह तथापि प्रीतिमानर्जुनस्तदा ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि कैरातपर्वणि शिवप्रस्थाने चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

४१

वैशंपायन उवाच ।
 तस्य संपद्यतस्त्वेव पिनाकी वृषभध्वजः ।
 जगामादर्शनं भानुलोकस्येधास्तमोयिवान् ॥ १
 ततोर्जुनः परं चक्रे विस्मयं परवीरहा ।
 मया साक्षान्महादेवो दृष्ट हृष्येय भारत ॥ २
 धन्योऽस्यनुयुहीतोऽस्मि यन्मया व्यभवको हरः ।
 पिनाकी घरदो रूपी दृष्टः सृष्टश्च पाणिना ॥ ३
 कृतार्थं चावगच्छामि पामात्मानमहाद्ये ।
 शर्वेश्य विजितान्सर्पांश्चित्तुं च प्रयोजनम् ॥ ४
 इत्यर्थं चिन्तयानस्य पापस्यामिततेजसः ।

ततो वैदूर्यवर्णामो भासयन्सर्वतो दिशः ।
 यादोगणधृतः श्रीमानाजगाम जलेभ्यरः ॥ ५
 नागैर्नदीर्नदीभिश्च दैत्यैः साध्वैश्च दैवतैः ।
 वरुणो यादसां भर्ता वशी तं देवमागमन् ॥ ६
 अथ जाभ्यून्दवपुर्विमानेन महार्चिणा ।
 कुबेरः समनुप्राप्तो यज्ञैरनुगतः प्रभुः ॥ ७
 विद्योतयन्नियाकाशमद्गतोपमदर्शनः ।
 घनानामोभ्यरः श्रोमानर्जुनं द्रष्टुमागतः ॥ ८
 तथा लोकान्तहृच्छ्रीमान्पयमः साक्षात्प्रनापवान् ।
 मर्त्यमूर्तिधरैः सार्धं पितृभिलोकमावतैः ॥ ९

विनिर्जितः विवेकेण कृतहृष्य ॥ १५ ॥ शृङ्गारे निवर्तने ॥ १५ ॥ मनसा संकल्पमात्रेण निपातयेत् शत्रुं धनुषेति कामप्रयोगेण ॥ १८ ॥ अधीष्व अध्यापय ॥ १९ ॥ उपतप्ये कर्मवर्गनिहारे तद् । पार्यः कश्चिं प्रदुपनत एवमत्रे पार्यं प्रती-
 ल्ययः ॥ २१ ॥ निघांता जल्पताः ॥ २३ ॥ वशां वस इच्छा तद्भन्तजयीत्यर्थः ॥ २५ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि

ने० भातमा० चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

४१

तयेति । अन्तं स्वस्थानं अदर्शनं च ॥ ११ ॥ परं अत्यन्तं
 हृष्ययं इतहस्यं निर्जितं निष्पन्नम् ॥ ४ ॥ वैदूर्यं अश्विदेशः
 पार्यापि जलजन्तुवर्तयो गणः ॥ ५ ॥ नागं सर्पः ॥ ६ ॥

दण्डपाणिश्चिन्त्यात्मा सर्वभूतविनाशकृत् ।
 वैश्वस्यतो धर्मराजो विमानेनावमासयन् ॥ १०
 श्रीहोकागुहाकांश्चैव गन्धर्वाश्च सपन्नान् ।
 द्वितीय इव भर्तृण्डो युगान्ते समुपस्थिते ॥ ११
 ते मानुमान्ति चित्राणि शिखराणि महागिरेः ।
 समास्थायार्जुनं तत्र दृष्ट्वास्तपसान्वितम् ॥ १२
 ततो मुहूर्ताङ्गघानैरावतशिरोगतः ।
 आजगाम सहेंद्राण्या शकः सुरगणैर्भूतः ॥ १३
 पाण्डुरेणतपत्रेण भ्रियमाणेन मूर्धनि ।
 शुश्रुभे तारकायाजः सितमन्त्रमिव स्थितः ॥ १४
 संस्तूयमानो गन्धर्वैर्ऋषिभिश्च तपोधनैः ।
 शृङ्ग गिरेः समासाद्य तस्यां सूर्यं श्वोदितः ॥ १५
 अथ भेषस्वतो धीमान्प्याजहार शुभां गिरम् ।
 यमः परमधर्मज्ञो दक्षिणां दिशमास्थितः ॥ १६
 अर्जुनार्जुनं पदयास्माल्लोकपालान्समागतान् ।
 दृष्टिं ते वितरामोद्य भवानर्हति दर्शनम् ॥ १७
 पूर्वपरिमितात्मा त्वं नरो नाम महाबलः ।
 नियोगाद्भक्षणस्तात मर्त्यतां समुपागतः ॥ १८
 त्वया च वसुसंभूतो महावीर्यः पितामहः ।
 भीष्मः परमधर्मात्मा संसाध्यश्च खण्डनच ॥ १९
 क्षत्रं चाग्निप्रस्पृशं भाद्राजं रक्षितम् ।
 दानवाश्च महावीर्या ये मनुष्यत्वमागताः ॥ २०
 निवातकवचाश्चैव दानवाः कुरुनन्दन ।
 पितुर्ममांशो देवस्य सर्वलोकप्रतापिनः ॥ २१
 कर्णश्च सुमहावीर्यस्त्वया वध्यो धनंजय ।
 अंशाश्च क्षितिसंप्राप्ता देवदानवरक्षसाश्च ॥ २२
 त्वया निपातितः युद्धे स्वकर्मफलनिर्जिताम् ।
 गतिं प्राप्स्यन्ति कौन्तेय यथा स्वामरिकर्षणम् ॥ २३
 अक्षया तव कीर्तिश्च लोके स्थास्यति फाल्गुन ।
 त्वया साक्षात्महादेवस्तोषितो हि महामृधे ॥ २४
 लक्ष्मीं वसुमती चापि कर्तव्या विष्णुना सह ।
 गृहाणास्व महाबाहो दण्डमप्रतिवारणम् ।
 अनेनाखेण सुमहत्त्वं हि कर्म फरिष्यति ॥ २५
 वैशंपायन उवाच ।
 प्रतिजग्राह त्वयार्यो विधिवत्कुरुनन्दनः ।

समन्त्रं सोपचारं च समोक्षविनिवर्तनम् ॥ २६
 ततो जलधरस्यामो वरुणो यादसां पतिः ।
 पश्चिमां दिशमास्थाय गिरमुच्चारयन्मभुः ॥ २७
 पार्थ क्षत्रियमुष्यस्त्वं क्षत्रधर्मं व्यवस्थितः ।
 पश्य मां पृथुताम्राक्ष वरुणोऽस्मि जलेश्वर ॥ २८
 मया समुद्यतान्पाशान्वाकृणाननिवारितान् ।
 प्रतिशृङ्खल्य कौन्तेय सरहस्यनिवर्तनम् ॥ २९
 यस्मिन्तदा मया वीर संग्रामे तारकामये ।
 दैतेयानां सहस्राणि संयतानि महात्मनाम् ॥ ३०
 तस्मादिमान्महासत्त्व माप्रसादसमुत्थितान् ।
 गृहाण न हि ते मुच्येदन्तकोप्याततायिनः ॥ ३१
 अनेन त्वं यदाखेण संग्रामे विचारिष्यसि ।
 तदा निःक्षत्रिया भूमिर्मधिष्यति न संशयः ॥ ३२
 वैशंपायन उवाच ।
 ततः कैलासनिलयो धनाध्यक्षोभ्यभापत ।
 दक्षेऽप्यखेपु द्विद्येषु वरुणेन घमेन च ॥ ३३
 प्रीतोहमपि ते प्राज्ञ पाण्डवेय महाबल ।
 त्वया सह समागम्य भजितेन तथैव च ॥ ३४
 सव्यसाचिन्महाबाहो पूर्वदेव सतातन ।
 सहास्मामिर्भवाःशृङ्गान् पुराकल्पेषु नित्यशः ॥ ३५
 दर्शनात्से त्विदं दिव्यं प्रदिशामि नरपथम् ।
 अमनुष्यान्महाबाहो दुर्जयानपि जेष्यसि ॥ ३६
 मत्तश्चैव भवानाशु गृह्णात्वस्मनुत्तमम् ।
 अनेन त्वमनीकानि धार्तराष्ट्रस्य धस्यासि ॥ ३७
 तदिदं प्रतिशृङ्खल्य अन्तर्धानं प्रियं मम ।
 अजस्तेजोसुचितकरं प्रस्थापनमरातिनुत् ॥ ३८
 महात्मना शंकरेण त्रिपुरं निहतं यदा ।
 तदैतदस्त्वं निमुक्तं येन दग्धा महासुराः ॥ ३९
 त्वदर्थमुद्यतं चेदं मया सत्यपराक्रम ।
 त्वमहो धारणे चास्य मेरुप्रतिमगीरव ॥ ४०
 ततोर्जुनो महाबाहुर्विधिष्यत्कुरुनन्दनः ।
 कौबेरमधिजग्राह दिव्यमस्त्रं महाबलः ॥ ४१
 ततोऽश्वीदैघराजः पार्थमङ्गिष्टकारिणम् ।
 सान्त्वयद्भूषणया वाचा भेषदुग्नुमिनिःस्वनः ॥ ४२

भाद्रुमान्ति वीक्षितान्ति ॥ १२ ॥ वितरामः मच्छामः
 ॥ १७ ॥ समाप्य जेतयः ॥ १९ ॥ मम पितुः सुसंत्य ॥ २१ ॥
 मृषे संग्रामे ॥ २४ ॥ लब्धो भाद्रुन्या ॥ २५ ॥ सोपचारं वैति-

कर्णयुताकम् ॥ २६ ॥ संयतानि बद्धानि ॥ ३० ॥ अजि-
 तेन वृष्णेन यया तथैव प्रीतोऽस्मि ॥ ३४ ॥ पूर्वदेव नरनाय-
 यणसह ॥ ३५ ॥ अयं अविधितम् ॥ ४० ॥

कुन्तीमातर्महाबाहो स्वमीशानः पुरातनः ।
 परां सिद्धिंमनुप्राप्तः साक्षादेवगतिं गतः ॥ ४३
 वेपकार्यं तु सुमहत्सया कार्यमर्चिदम ।
 आरोह्यस्त्वया स्वर्गः सज्जीमथ महाद्युते ॥ ४४
 रथो मातलिसंयुक्त आगन्ता त्वत्कृते महींम् ।
 तत्र तेहं प्रदास्यामि दिव्यान्पखाणि कांरथ ॥ ४५
 तान्द्रुणा लोकपालांस्तु समेतान्भिरिभूर्धनि ।

जगाम विस्मयं धीमान्कुन्तीपुत्रो धनंजयः ॥ ४३
 ततोर्जुनो महातेजा लोकपालान्समागतान् ।
 पूजयामास विधिवद्वाग्भिरग्निः कलैरथि ॥ ४४
 ततः प्रतिपद्युद्वेषाः प्रतिमान्य धनंजयम् ।
 यथागतं विबुधाः सर्वे काममनोजयाः ॥ ४५
 ततोर्जुनो मुदं लेभे लब्धास्त्रः पुरुषर्षभः ।
 कृतायंमथ चाभानं स मेने पूर्णमानसम् ॥ ४६

इति श्रीमहागा० आरण्य० कैरातप० देवप्रस्थाने एकचतवारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

कैरातपर्व समाप्तम् ।

इन्द्रलोकाभिगमनपर्व ।

४२

वैशंपायन उवाच ।
 गतेषु लोकपालेषु पार्थः शत्रुनिवर्हणः ।
 चिन्तयामास राजेन्द्र देवराजरथं प्रति ॥ १
 ततश्चिन्तयमानस्य गुडाकेशस्य धीमतः ।
 रथो मातलिसंयुक्त आजगाम महाप्रभः ॥ २
 नभो विततिमिरं कुर्बञ्जलद्वाग्नाट्यश्रिय ।
 दिशः संपृथग्नादैर्महामोघरथोपमैः ॥ ३
 असयः शक्रयो भीमा गदाश्चोपप्रदर्शनाः ।
 दिव्यप्रमाथाः प्रासाद्य विद्युतश्च महाप्रभाः ॥ ४
 तथैवाशनपद्मैश्च चक्रयुक्तास्तुलागुडाः ।
 वायुस्फोटैः सनिर्घाता महामोघसनास्तथा ॥ ५
 तत्र नागा महाकाया ज्वालितास्थाः सुवालगाः ।
 सिताभ्रकूटप्रतिमाः संहताश्च तपोपलाः ॥ ६
 दशधाजिसहस्राणि हरीणां यातरंहसाम ।
 वहन्ति यं नेत्रमुपं दिव्यं भायामर्थं रथम् ॥ ७
 तत्रापश्यन्महानीले वैजयन्ते महाप्रमम् ।
 ध्वजमिन्द्रीयच्छ्यामं यंशं कनकभूषणम् ॥ ८
 तस्मिन्नर्थे सितं सूतं ततद्धैमिविभूषितम् ।

दृष्ट्वा पार्थो महाबाहुर्द्वेषमेवान्यतर्कयत् ॥ ९
 तथा तर्कयतस्तस्य फाल्गुनस्याप मातलिः ।
 संनतःप्रस्थितो भूया वाक्पयमर्जुनमवधीत् ॥ १०
 मातलिरुवाच ।
 भो भो शक्रात्मज श्रीमाद्भक्तस्त्वां द्रुपुमिच्छति ।
 आरोहत भवाङ्गधीर्न रथमिन्द्रस्य संमतम् ॥ ११
 आह माममरच्छ्रेष्ठः पिता तव शतपतुः ।
 कुन्तीस्तुतमिह प्राप्तं पश्यन्तु त्रिदशालयाः ॥ १२
 एष शक्रः परिवृता देवैर्क्रीपिगणैस्तथा ।
 गन्धर्वैरप्सरसोभिश्च त्वयं त्रिदशुः प्रतोसते ॥ १३
 अस्माल्लोकैर्हयलोके पाकशासनशासनात् ।
 आरोह त्वं मया साधं लब्धास्त्रः पुनरेष्यसि ॥ १४
 अर्जुन उवाच ।
 मातले गच्छ शीघ्रं त्वमारोहस्य रथोत्तमम् ।
 राजसूयाभ्यमेघानां शनैरथि सुदुर्लभम् ॥ १५
 पार्थिवैः सुमहाभार्ययज्वभिर्मूर्खैर्दक्षिणैः ।
 दैवतैर्वा समारोहे दुःशानपैर्वा रथोत्तमम् ॥ १६

देवगतिं देवानां परायणस्यम् ॥ ४३ ॥ आगन्ता
 क्षामास्यति ॥ ४५ ॥ इत्यारण्यके प० त्रै० भा० एक-
 चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

४२

कोविदि ॥ १ ॥ पाठयन् द्विपाठयन् ॥ ३ ॥ द्रुता-
 शुभः शत्रुघोषः साध्वानि इ 'नालन्दस्य' इत्यादि

म्लेच्छमायया शिवानि आश्रितैःपयवलेन पाथापगोलका-
 दिभिश्चेत्याजगाम । बाहुस्तेजाः वेगवशाद्वातुं जययतः
 यतिर्थाता अयनिवन्निपुणश्च सदभिरत्बनाः ॥ ५ ॥
 'त्वदेशवाल्लोमाणि भ्रुवर्णामाभि वस्य तु । हरिप कर्णतोऽ
 धद्व पीतकौशेपधनिमः' । वाणदैर्धा इरीणां वाजिनो
 सरत्राणिसिध्देगान्यः । नेत्रदुपं दक्षिणोत् ॥ ७ ॥ वैत्र-
 यन्तं नाथा देवेन्द्रजङ्ग ॥ ८ ॥

नातस्तपसा शक्य एव दिव्यो महारथः ।
द्रुष्टुं वाप्यथवा स्पृष्टुमारोढुं कृत एव च ॥ १७
त्वयि प्रतिष्ठिते साधो रथस्य स्थिरवाजिनि ।
पश्चाद्दहमपारोक्ष्ये सुहृती सत्पथं यथा ॥ १८
वैशंपायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मातालिः शक्रसारथिः ।
आरुरोह रथं शीघ्रं ह्यान्येमे च रश्मिभिः ॥ १९
ततोऽञ्जुनो दृष्टमना गङ्गायामाप्लुतः शुचिः ।
जजाप जप्यं कौन्तेयो विधिघ्नःकुरुनन्दनः ॥ २०
ततः कितृन्वथान्यायं तर्पयित्वा यथाविधि ।
मन्दरं शैलराजं तमाप्रष्टुमुपचक्रमे ॥ २१
साधूनां पुण्यशीलानां मुनीनां पुण्यकर्मणाम् ।
त्वं सदा संश्रयः शैल स्वर्गमार्गाभिकाङ्क्षिणाम् २२
त्वत्प्रसादात्सदा शैल ब्राह्मणाः क्षत्रिया विशाः ।
स्वर्गं प्राप्ताश्चरन्ति स्म देवैः सह गतव्यथाः ॥ २३
आद्रिराज महाशैल मुनिसंश्रय तीर्थधनु ।
गच्छाम्यामन्वयित्वा त्वां सुखमस्म्युषितस्वयधि
तव सानूनि कुञ्जाश्च नद्यः प्रचयणानि च ।
तीर्थानि च सुपुण्यानि मया दृष्टान्यनेकशः ॥ २४
फलानि च सुगन्धानि भक्षितानि ततस्ततः ।
सुसुगन्धाश्च धार्योघास्यच्छरीरविनिःसृताः ॥ २५
अमृतास्वादनीया मे पीताः प्रचयणोदकाः ।
शिशुर्धया पितुरङ्गे सुसुखं घर्तते नग ॥ २७
तथा तथाङ्गे ललितं शैलराज मया प्रभो ।
अप्सरोगणसंकर्षिं ब्रह्मघोषानुवादिते ॥ २८
सुखमस्म्युषितः शैल तव सानुषु त्रिव्यदा ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

४३

वैशंपायन उवाच ।

ददर्श स पुरीं रम्यां सिद्धचारुणसेविताम् ।
सर्वैर्तुङ्गसुमेः पुण्यैः पार्श्वैरुपशोमिताम् ॥ १

तत्र सांगन्धिकानां च पुण्याणां पुण्यगन्धिनाम् ।
उद्गीज्यमानो मिथेण घायुना पुण्यगन्धिना ॥ २

येमे निवसितवान् ॥ १९ ॥ आञ्जुनः आतः
॥ २० ॥ ललितं श्रीकृतम् ॥ २८ ॥ विष्णुत्वात्
पुराणात् । सुमहान्यपि तन्नि सुसुमाणि दस्यन्ते ॥ २४ ॥
धिष्ण्येपु स्यान्ते ॥ २५ ॥ आत्मनेन सर्वोदितप्रमानि
तान् आत्मप्रमान् ॥ २७ ॥ वैश्वदिनं विजयिनमेव वैश्व-
विदिनं । स्वर्गो तदिनः ॥ २९ ॥ संक्रमन् गच्छन् । अमग-

वती नाय ॥ ४२ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि तैत्तिरीयैः भाग-
भाषदीपे द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

४३

ददर्शेति ॥ १ ॥ सांगन्धिकानां कथ्यतांसां पुण्याणां च
मिथेण बाहुनेति संक्रमन्ः ॥ २ ॥

नन्दनं च वनं दिव्यमप्सरोगणसेवितम् ।
ददर्श दिव्यकुसुमैराह्वयद्विरिव द्रुमैः ॥ ३
नातततपसा शक्त्यो द्रुपुं नानाहिताग्निना ।
स लोकः पुण्यकतृणां नापि युद्धे पराङ्मुखैः ॥ ४
नायज्वभिर्नाम्रतिकैर्न वेदश्रुतिवार्जितैः ।
नानापुताङ्गैस्तीर्थेषु यज्ञदानत्रहिष्कृतैः ॥ ५
नापि यज्ञह्नैः क्षुद्रैर्द्रुपुं शक्यः कथंचन ।
पानपैर्मुषतल्पैश्च मांसाद्यैर्वा दुरात्मभिः ॥ ६
स तद्विष्यं वनं पश्यन्दिव्यगीतनिनादितम् ।
प्रविशेत् महाबाहुः शकस्य दयितो पुरीम् ॥ ७
तत्र देवविमानानि कामगानि सहस्रशः ।
संस्थितात्यभियातानि ददर्शावुतशस्तदा ॥ ८
संस्तूयमानो गन्धर्वैरप्सरामिश्च पाण्डवः ।
पुष्पगन्धर्वैः पुण्यैर्वापुभिश्चानुर्वाजितः ॥ ९
ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
दृष्ट्वाः संपूजयामासुः पार्ष्णमङ्घ्रिकांरिणम् ॥ १०
आशीर्वाद्यैः स्तूयमानो दिव्यवादित्रनिःस्यनैः ।
प्रतिपेदे महाबाहुः शङ्खदुन्दुभिनादितम् ॥ ११
नक्षत्रमार्गं विपुलं सुरवीर्यीति विश्रुतम् ।
इन्द्राक्षया ययौ पार्ष्णः स्तूयमानः समन्ततः ॥ १२
तत्र साध्यास्तथा विश्वे मरुतोऽप्यभिवनी तथा ।
आदित्या वसवो रुद्रास्तथा ब्रह्मर्षयोमलाः ॥ १३
राजर्षयश्च बहवो दिलीपप्रमुखा नृपाः ।
तुम्बुरुर्नारदश्चैव गन्धर्वो च हाहाहृद्भुः ॥ १४
तान्स सर्वान्समागम्य विधिवात्कुरुनन्दनः ।

नतोपदयद्देवराजं शतकलमरिन्दमः ॥ १५
ततः पार्ष्णो महाबाहुश्चतुर्थी रथोत्तमात् ।
ददर्श साक्षाद्देशं पितरं पाकशासनम् ॥ १६
पाण्डुरेणातपत्रेण हेमदण्डेन चारुणा ।
दिव्यगन्धाधिवासेन व्यजनेन विधूयता ॥ १७
विश्ववासप्रभृतिभिर्गन्धर्वैस्तुतिवाग्भिः ।
स्तूयमानं द्विजाप्र्यथैश्च क्रम्यशुःसामसंमयैः ॥ १८
ततोभिगम्य कौन्तेयः शिरसाभ्यगमद्दली ।
स चैनं वृत्तपीनाभ्यां बाहुभ्यां प्रत्यगृह्णत ॥ १९
ततः शकासने पुण्ये देवार्पिणसेविते ।
शक्रः पाणो गृहोत्थेनमुपावेशयदन्तिके ॥ २०
मूर्ध्नि चैनमुपात्राय देवेन्द्रः परवीरहा ।
अङ्कमारोपयामास प्रधयावन्तं तदा ॥ २१
सहस्राक्षनियोगात्स पार्ष्णः शकासनं गतः ।
अप्यक्रामदमेयारमा द्वितीय इव वासवः ॥ २२
ततः प्रेम्णा वृत्रशत्रुर्लूनस्य शुभं मुखम् ।
पस्पर्शो पुण्यगन्धेन करेण परिसान्त्वयन् ॥ २३
प्रमार्जमानः शनकैर्वाहं चास्यायतौ शुभौ ।
ज्वाशरक्षेपकडिनौ स्तम्भाविच हिरण्यमौ ॥ २४
यज्ञप्रहणचिह्नेन करेण परिसान्त्वयन् ।
मुहुर्मुहुर्वज्रघरो बाहू चास्फोटयद्भ्रतैः ॥ २५
स्मयन्निव गुडाकेशं प्रेक्षमाणः सहस्रहृक् ।
हर्षेणोत्प्लुह्यनयो न चातृपयत वृत्रहा ॥ २६
एकासन्नोपविष्टौ तौ शोभयांचक्रतुः समाम् ।
सूर्याचन्द्रमसौ व्योम चतुर्दश्यामिदोदितौ ॥ २७

नन्दनं नामतः ॥ ३ ॥ नातततपस इति । तप
आदीनां निषेधमुखेन स्वर्गवापनत्वं विधीयते ॥ ४ ॥
यज्ञह्नैः प्रभं देवता च यज्ञस्वरूपं तत्र यो दक्षिणादीनां
देवतास्वरूपज्ञानहीनं च यज्ञं करोति स पृथापशुकीजपाती
यज्ञहन इत्युच्यते । तथा च ध्रुवने शतपथे 'प्रति
वा एतपत्रं यदेनं तन्वते यत्त्वेन राजानमभियुञ्चन्ति
तसं प्रति यत्पुं संक्षपन्ति विद्यासति तां प्रत्युल्लसल-
मुगलाभ्यां इष्टदुष्पलाभ्यां हविर्वन्तं प्रति स एव यज्ञो हतो
न दत्ते तं देवा दक्षिणाभिरदस्यंसायेनं दक्षिणाभिरदस-
संन्वारक्षिणा नामेति' राजानं शोमवर्त्तौ अभियुञ्चन्ति कण्ड-
यन्ति । संक्षपन्ति प्रति । विशासति विशासनं करोति ।
न दत्ते दत्तो न बभूव । अदक्षयन् दक्षमदुर्वन् । अस्तज्ञया-
मपि हन्तेर्षः । यज्ञह्नैरिल्लपताः । अत एव क्षुद्रैः कृत्यैः ।
पानपैः मयै मांसादः इयामासमस्यैः । अन्यत्र तु 'देवा-

निवृत्तं समन्वच्यं सादन् मांसं न दोषभाक्' इति स्मृतौ
दोषः । अत एव दुरात्मभि हिंसैः ॥ ६ ॥ अमितः यान्ति
एतान् देशानित्यभियातानि आपानभूमयः ॥ ८ ॥ पाक-
शासनं पाकशब्दः प्रकृते नोपे च वर्तते । 'शोभापादे-
मनवा चरन्तं । योऽस्मात्पाकता' इत्यादि प्रयोगात् ते
देवादीनामधिपतिरिति वा दुष्टानां दण्डयितेति वा पाकशाम-
नपदस्यावयवार्थः पाकनामा इत्य इत्यने ॥ १६ ॥ स्तुं
वन्दिभिः स्तुत्या वन्दमानैः ॥ १८ ॥ प्रधयावन्तं विन-
प्रदीभूतम् ॥ २१ ॥ वज्रप्रहणस्य चिह्नं किणो यस्मि
॥ २५ ॥ चतुर्दश्यामिति । यद्यपि दत्तो एव सूर्येन्दोरेकाक्ष-
गतत्वं एकनक्षत्रस्यात्वादात्ते न चतुर्दश्यां तथापि सामो
रक्षणया एकराशिस्यत्वमत्र प्राप्यं । अन्यथाश्विनोस्ये
चतुर्दश्यां रेवतायोगे एकराशिस्यितत्वस्याप्यकाभात् ॥ २७

तत्र स्म गाथा गायन्ति साक्षा परमवल्गुना ।
गन्धर्वास्तुम्बुरुयेष्ठाः कुशला गीतसामसु ॥ २८
घृताची मेनका रम्भा पूर्वचित्तिः स्वयंप्रभा ।
उर्वशी मिश्रकेशी च दण्डगौरी वरुधिनी ॥ २९
गोपाली सहजन्या च कुम्भयोनिः प्रजागरा ।
शति श्रीमहामारते भारण्यके ५० इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि इन्द्रसमादर्शने त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

चित्रसेना चित्रलेखा सहा च मधुरस्वरा ॥ ३०
पताञ्चान्याश्च ननुतस्तत्र तत्र सहस्रशः ।
चित्तप्रसादने युक्ताः सिद्धानां पद्मलोचनाः ॥ ३१
महाकटितटश्रोण्यः षण्णमानैः पयोधरैः ।
कटाक्षहायमाधुयैश्चेतोबुद्धिमनोहरैः ॥ ३२

४४

वैशंपायन उवाच ।

ततो देवाः सगन्धर्वाः समादायार्थमुत्तमम् ।
शक्रस्य मतमाहाय पार्थमानर्चुरञ्जसा ॥ १
पाद्यमाचमनीयं च प्रतिग्राह्य नृपात्मजम् ।
प्रवेशयामासुरथो पुरंदरनिवेशनम् ॥ २
एषं संपूजितो जिष्णुरुयास भवने पितुः ।
उपशिक्षन्महास्त्राणि ससंहाराणि पाण्डवः ॥ ३
शक्रस्य हस्ताद्वितं वज्रमखं च दुःसहम् ।
अशनीश्च महानादा मेघवर्हिणलक्षणाः ॥ ४
शुहीताखस्त कौन्तेयो भ्रातृन्सस्मार पाण्डवः ।
पुरंदरनियोगाच्च पञ्चाश्रानयसत्सुखी ॥ ५
ततः शक्रो ब्रवीत्पार्थं वृताखं काल आगते ।
नृत्यं गीतं च कौन्तेय चित्रसेनादपामुहि ॥ ६

यादित्रं देवविहितं नृलोके यत्र विद्यते ।
तदर्जयस्य कौन्तेय श्रेयो धे ते भयिष्यति ॥ ७
सधायं प्रददौ चास्य चित्रसेनं पुरंदरः ।
स तेन सह संगम्य रेमे पार्थो निरामयः ॥ ८
गीतयादित्रनृत्यानि भूय एवादिदेश ह ।
तथापि नालमच्छर्मं तपस्वी घृतकारितम् ॥ ९
दुःशासनयधामर्यां शकुनेः सौबलस्य च ।
ततस्तेनातुलां प्रीतिसुपागम्य षचिन् षचित् ।
गान्धर्वमतुलं नृत्यं यादित्रं चोपलब्धयान् ॥ १०

स शिक्षितो नृत्यगुणाननेकान्
यादित्रगीतार्थगुणांश्च सर्वान् ।
न शर्म लेभे परपीरहन्ता
भ्रातृन्सस्मरन्मातरं चैव कुन्तीम् ॥ ११

इति श्रीमहामारते भारण्यके पर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि चतुषत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

साम्ना प्रीत्या । वल्गुना रम्येण । गीतानि अमन्त्रोपरिगानं
साममन्त्रोपरिगानम् ॥ २८ ॥ चेतः कालोचनात्मिघ्न विस्त-
वृत्तिः । बुद्धिरभ्यवधायकता । मन संछन्द्यदिक्रमणमकं ।
कटाक्षदिभिः विलस्य वृत्त्यन्तरं हृन्तःल्यः ॥ ३२ ॥
इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाष्येने विचत्वा-
रिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

४४

तत्र इति ॥ १ ॥ मेघवर्हिणलक्षणा अशनीये उपनेमेधे-
नृण्मानैश्च मयूरैश्च अगन्धर्वं देशान्तरे प्रयुज्यमिति रुद्रवने ।
देशान्तरीयेः ता अशनीवर्ह्यारिण्ये ॥ ४ ॥ भ्रातृन्सस्मार
स्वर्गेण दुःखितभ्रातृन्मरणेन दुःखितानेनाभूदित्यर्थः ॥ ५ ॥
इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाष्येने चतुषत्वा-
रिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

४५

धैर्यपायन उवाच ।

बादावेवाद्य तं शक्रश्चित्रसेनं रहोवर्षात् ।
 पार्थस्य यक्षुर्वर्षद्वयं सक्तं विश्राय पासवः ॥ १
 गन्धर्वराज गन्धराद्य प्रहितोत्तरसां वराम् ।
 उर्वशीं पुरुषव्याघ्र सोपातिष्ठत् फाल्गुनम् ॥ २
 यथाचिंतो गृहीतास्त्रो विधया मन्त्रियोगतः ।
 तथा त्वया विधातव्यं ह्यीषु संगविशारदः ॥ ३
 पचमुक्तस्तथेद्युक्त्वा सोऽनुज्ञां प्राप्य घातघात् ।
 गन्धर्वराजोत्तरसमभ्यगादुर्वशीं वराम् ॥ ४
 तां हृष्टा विदितो हृष्टः स्वागतेनाचितस्तया ।
 सुखासीनः सुखासीनां स्मितपूर्वं वचोऽप्रवात् ५
 विदितं तेस्तु सुश्रोणि प्रहितोऽहमिहागतः ।
 त्रिदिशस्वैकराजेन त्वत्प्रसादाभिनन्दिना ॥ ६
 यस्तु देवभृत्येषु प्रख्यातः सहजैर्गुणैः ।
 श्रिया शीलेन रूपेण व्रतेन च दमेन च ।
 प्रख्यातो बलवीर्येण संमतः प्रतिभानवान् ॥ ७
 धर्चस्वी तेजसा युक्तः क्षमावान्वीतमत्सरः ।
 सरङ्गोष्णिपदान्येदाञ्छतुरारयानपञ्चमान् ॥ ८

योधीते गुरुशुश्रूषां मेघां चाहमुजाश्रयाम् ।
 ब्रह्मचर्येण दास्येण प्रसवैर्वैशसापि च ॥ ९
 पको वै रक्षिता चैव भिदिचं भद्रवानिय ।
 अकथनो मानयिता स्थूललक्ष्यः प्रियंवदः ॥ १०
 सुहृदश्चाकपातेन विविधेनाभियवंति ।
 सत्पचावपूजितो वक्ता रूपवाननर्हृत्तः ॥ ११
 भक्तानुकम्पी कान्तश्च प्रियश्च स्थिरसंगरः ।
 प्रार्थनीयैर्गुणगणैर्महेन्द्रवक्ष्णोपमः ॥ १२
 विदितस्तेजुनी वीरः स स्वर्गफलमाप्नुयात् ।
 तव शक्राभ्यनुज्ञातः पादावद्य प्रपद्यताम् ।
 तदेवं कुरु कल्याणि प्रपन्नस्त्वां धनंजयः ॥ १३
 पचमुक्ता स्मितं कृत्वा संमानं बहुमन्य च ।
 प्रत्युवाचोर्वशी प्रीता चित्रसेनमनिन्दिता ॥ १४
 यस्तस्य कथितः सत्यो गुणोद्देशस्तयया मम ।
 तं श्रुत्वाऽप्यथयं पुंसो वृष्णयां किमतोऽनुत् ॥ १५
 महेन्द्रस्य नियोगेन त्वत्तः सम्णयेन च ।
 तस्य चाहं गुणैधेन फाल्गुने जातमनमया ।
 गच्छ त्वं हि यथाकाममागमिष्याम्यहं सुखम् १६

इति श्रीमहाभा० शारदके प० इन्द्रलोकाभिगमनप० चित्रसेनोर्वशीसंवादे पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ४५

४६

वैशंपायन उवाच ।

ततो विसृज्य गन्धर्वं कृतकृत्यं शुचिस्मिता ।
 उर्वशी चाकरोत्स्नानं पार्यदर्शनलालसा ॥ १
 स्नानालंकरणैर्हृद्यैर्गन्धमाल्यैश्च सुप्रभैः ।
 धनंजयस्य रूपेण शरैर्मन्मथचोदितैः ॥ २
 अतिविद्धेन मनसा मन्मथेन प्रदीपिता ।
 दिव्यास्तरणसंस्तीर्णं विस्तीर्णं शयनोत्तमे ॥ ३
 चित्तसंकल्पमायेन सुचित्तानन्यमानसा ।
 मनोरथेन संप्राप्तं रमन्त्येनं हि फाल्गुनम् ॥ ४
 निर्गम्य चन्द्रोदयने विगाढे रजनीमुखे ।
 प्रस्थिता सा पृथुधोषी पार्यस्य भवनं प्रति ॥ ५
 मृदुकुञ्चितद्वीयेण कुमुदोत्करंधारिणा ।
 केशहस्तेन ललना जगामाथ विराजती ॥ ६
 भ्रूक्षेपालापमार्युयैः कान्त्या सौम्यतयापि च ।
 शशिनं वरुचन्द्रेण साह्ययन्तीव गच्छती ॥ ७
 दिव्याङ्गरागौ सुमुखौ दिव्यचन्दनरुपिणी ।
 गच्छन्त्या हाररुचिरी स्तनौ तस्या वयलगतुः ॥ ८
 स्तनोद्गहनसंक्षोभाग्रम्यमाना पदे पदे ।
 त्रियली दामचित्रेण मध्येनार्ताविशोभिना ॥ ९
 अधो भ्रूधरविस्तीर्णं नितम्बोन्नतपीयरम् ।
 मन्मथापतनं शुभ्रं रसनादामभूषितम् ॥ १०
 प्रपृषीणामपि दिव्यानां मनोव्याघातकारणम् ।
 सू्रमवखधरं रेजे जघनं निरवधवत् ॥ ११
 गृदगुल्फधरौ पादौ ताम्रायततलाङ्गुली ।
 कूर्मशृणोन्नतौ चापि शोभेते किङ्किणीकिणौ ॥ १२
 सौधुपानेन चाल्येन तुष्टथाथ मदनेन च ।
 विलासिनैश्च विविधैः प्रेक्षणीयतरामवत् ॥ १३
 सिद्धचारणगन्धर्वैः सा प्रयाता विलासिनी ।
 बह्नाश्रयैपि वै स्वर्गं दर्शनीयतमाकृतिः ॥ १४
 सुसूत्रेणोत्तरीयेण मेघवर्णेन राजता ।
 तनुरप्रावृता द्योम्नि चन्द्रलेखेव गच्छती ॥ १५
 ततः प्राभा क्षणेनैव मनःपवनगामिनी ।
 मवनं पाण्डुपुत्रस्य फाल्गुनस्य शुचिस्मिता ॥ १६
 तत्र द्वारमनुभासा द्वारस्थैश्च निवेदिता ।

अर्जुनस्य नरश्रेष्ठ उर्वशी शुभलोचना ॥ १७
 उपातिष्ठत तद्देशं निर्मले सुमनोहरम् ।
 स शङ्कितमना राजभृत्युद्गच्छत तां निदि ॥ १८
 इष्टैव चोर्वशीं पार्यो लज्जासंवृतलोचनः ।
 तदामिवादनं कृत्वा गुरुपूजां प्रयुक्तवान् ॥ १९
 अर्जुन उवाच ।
 अमिवाद्ये त्वां शिरसा प्रवराप्सरसां धरे ।
 किमाज्ञाप्यसे देवि प्रेष्यस्तेहमुपस्थितः ॥ २०
 फाल्गुनस्य वचः श्रुत्वा गतसंशा तदोर्वशी ।
 गन्धर्ववचनं सर्वं श्रावयामास तं तदा ॥ २१
 उर्वशुवाच ।

यथा मे चित्रसेनेन कथितं मनुजोत्तम ।
 तत्तेहं संप्रवक्ष्यामि यथा चाहमिहागता ॥ २२
 उपस्थाने महेन्द्रस्य धर्तमाने मनोरमे ।
 तवागमनतो वृत्ते स्वर्गस्य परमोत्सवे ॥ २३
 रुद्राणां चैव सांनिध्यमादित्यानां च सर्वशः ।
 समागमेऽभिनोश्चैव यक्षुनां च नरोत्तम ॥ २४
 महर्षीणां च संधेपु राजर्षिप्रवरेषु च ।
 सिद्धचारणयक्षेपु महोरगगणेषु च ॥ २५
 उपविष्टेषु सर्वेषु स्थानमानप्रभायतः ।
 ऋध्या प्रज्वलमानेषु अग्निसौमार्क्यवर्षसु ॥ २६
 घीणासु वाद्यमानासु गन्धर्वैः शक्रानन्दन ।
 दिव्ये मनोरमे गेये प्रवृत्ते पृथुलोचन ॥ २७
 सर्वाप्सरःसु मुख्यासु प्रवृत्तासु कुरुह ।
 त्वं किलाग्निमिपः पार्यं मामेकां तत्र दृष्टवान् ॥ २८
 तत्र चायभूथे तस्मिन्नुपस्थाने दिवौकसाम् ।
 तव पित्राभ्यनुज्ञाता गताः स्वं स्वं गृहं सुराः २९
 तथैवाप्सरसः सर्वा विशिष्टाः स्वगृहं गताः ।
 अपि चान्याश्च शत्रुप्र तव पित्रा विसर्जिताः ॥ ३०
 ततः शक्रेण संदिष्टश्चिवसेनो ममान्तिकम् ।
 प्राप्तः कमलपत्राक्ष स च मामग्रवीक्ष्य ॥ ३१
 त्वन्कृतेहं सुरेदेन प्रेषितो धरधर्णिनि ।
 मित्रं कुरु महेन्द्रस्य मम चैवानमनश्च ह ॥ ३२

४६

तत इति ॥ १ ॥ रूपेण सौन्दर्येण ॥ २ ॥ रमन्ती
 रमयन्ती ॥ ४ ॥ केशहस्तेन हस्तः शुब्दादप्यः तेनैव वेष्पे-
 त्यर्थः ॥ ६ ॥ आदयन्ती स्पर्षया एहि शुष्पावहे इति

वदन्तीव ॥ ७ ॥ उच्यतः पीवरथ नितम्ब एवेति विशेषणं
 विशेष्येण बहुलमिति बाहुल्यत्समासः ॥ १० ॥ अथयत्
 दोषवत् तदभावो निरवधवत् ॥ ११ ॥ अथयत्तयो यस्तान्तप्रानं
 तस्याप्ये ॥ २९ ॥

उर्वर्युवाच—

तव पित्राऽभ्यनुज्ञातां स्वयं च गृहमागताम् ।
यस्मान्मां नाभिनन्देथाः कामवाणयशानुगाम् ॥
तस्मात्त्वं नर्तनः पार्यं स्त्रीमध्ये मानयर्जितः ॥
अपुमानिति विख्यातः पण्डवाद्विचारिष्यसि ।

—वनपर्व ४० ४६ पृ. ८३

शक्रतुल्यं रणे शूरं सदादार्ढ्यगुणान्वितम् ।
 शर्थे प्रार्थय सुभ्राणि त्वमित्येवं तदाब्रवीत् ॥३३॥
 ततोहं समनुज्ञाता तेन पित्रा च तेऽनघ ।
 तवान्तिकमनुप्राता शुभ्रयितुमर्दिमम् ॥ ३४ ॥
 त्वदूणाकृष्टचित्ताहमनङ्घ्रशमागता ।
 चिरामिलपितो धीर ममाप्येव मनोरथः ॥ ३५ ॥
 वैशंपायन उवाच ॥
 तां तथा श्रुत्वा भूरा लज्जावृनोर्जुनः ।
 उवाच कर्णा हस्ताभ्यां पिथाय त्रिदशालये ॥ ३६ ॥
 दुःश्रुतं मेऽनु सुभगे यन्मां वदसि भाविनि ।
 गुरुशरैः समाना मे निश्चयेन वरामने ॥ ३७ ॥
 यथा कुन्ती महाभामा यथेन्द्राणी शची मम ।
 तथा त्वमपि कल्याणी नात्र कार्या विचारणा ॥३८॥
 यच्चैक्षितासि विस्पष्टं विदोषेण मया शुभे ।
 तच्च कारणपूर्वं हि शृणु सत्यं शुचिस्मिते ॥ ३९ ॥
 इयं पौरववंशस्य जननी मुदितेति ह ।
 स्वामहं दृष्ट्वास्तत्र विज्ञायोत्फुल्लोत्थनः ॥ ४० ॥
 न मामर्हसि कल्याणि अन्यथा घ्यातुमप्सरः ।
 गुरोर्गुरुतरा मे त्वं मम त्वं वंशवर्धिनी ॥ ४१ ॥
 उर्वदयुवाच ।
 अनावृताश्च सर्वाः स्म देवराजामिनन्दन ।
 गुरुस्थाने न मां धीर नियोक्तुं त्वमिहाहंसि ॥ ४२ ॥
 पुरोवेशे हि ये पुत्रा नमारो वा त्विहागताः ।
 तपसा रमयन्त्यस्माश्च तेषां व्यतिक्रमः ॥ ४३ ॥
 तत्प्रसीद न मामार्ता विसर्जयितुमर्हसि ।
 हृदय्येन च संततां भक्तां च भज मानद ॥ ४४ ॥
 अर्जुन उवाच ।
 शृणु सत्यं वरारोहे यत्वां वश्याम्यनिन्दिते ।
 शृण्वन्तु मे दिशश्चैव विदिशश्च सदेवताः ॥ ४५ ॥
 यथा कुन्ती च माद्री च शची चैव ममानघे ।
 तथा च वंशजननी त्वं हि मेघ गरीयसी ॥ ४६ ॥
 गच्छ भूर्ता प्रपन्नोऽस्मि पादौ ते वरयिणिनि ।
 त्वं हि मे मातृवत्पूज्या रक्षोर्हं पुत्रवत्पथा ॥ ४७ ॥
 वैशंपायन उवाच ।
 पथमुक्ता तु पार्थेन उर्वशी क्रोधमूर्च्छिता ।
 इति श्रीमहाभारते आरण्यके प० इन्द्रलोकाभिगमनप० उर्वशीशापो नाम पञ्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥४६॥

वेपन्ती मुकुटीयिका शशापाय धनंजयम् ॥ ४८ ॥
 उर्वशयुवाच ।
 तव पित्राभ्यनुज्ञातां स्वयं च गृहमागतम् ।
 यस्मान्मां नामिनन्देधाः कामवाण्यसंगताम् ॥४९॥
 तस्मात्त्वं नर्तनः पार्थ स्त्रीमप्ये मानवर्जितः ।
 अपुमानिति विख्यातः पण्डवविचारिष्यसि ॥ ५० ॥
 एवं दत्त्वार्जुने शापं स्फुरदोष्ठी श्वसन्त्यय ।
 पुनः प्रत्यागता क्षिप्रमुर्वशी गृहमागतः ॥ ५१ ॥
 ततोर्जुनेस्त्वरमाणश्चित्रसेनमर्दिमः ।
 संप्राप्य रजनीवृत्तं तदुर्वशीया यथातया ॥ ५२ ॥
 निवेदयामास तदा चित्रसेनाय पाण्डवः ।
 तत्र चैवं यथावृत्तं शापं चैव पुनःपुनः ॥ ५३ ॥
 अवेदयच्च शक्रस्य चित्रसेनापि सर्वशः ।
 तत आनाप्य तनयं विधिके हरिवाहनः ॥ ५४ ॥
 सान्त्वयित्वा शुभैर्यात्तयैः स्मयमानोभ्यभाषत ।
 सुपुत्राच पृथा तात त्वया पुत्रेण सत्तम ॥ ५५ ॥
 क्रपोयपि हि धैर्येण जिता वै ते महाभुज ।
 यत्तु दत्तवतीं शापमुर्वशी तव मानद ॥ ५६ ॥
 स चापि तेषां कृत्वा सावकश्च भविष्यति ॥ ५७ ॥
 अज्ञातवासो वस्तव्यो भवन्निरभूतलेनघ ।
 ययं त्रयोदशे धीर तं तत्र क्षपयिष्यसि ॥ ५८ ॥
 तेन नर्तनवेपणे अपुंस्त्वेन तथैव च ।
 धर्ममेकं विद्वल्यैव ततः पुंस्त्वमवाप्स्यसि ॥ ५९ ॥
 एवमुक्तस्तु शक्रेण फाल्गुनः परधीरहा ।
 मुदं परमिको लेभे न च शापं व्यचिन्तयत् ॥६०॥
 चित्रसेनेन संहितो गन्धर्वेण यशसिना ।
 रमे स स्वर्गभवने पाण्डुपुत्रो धनंजयः ॥ ६१ ॥
 इदं यः शृणुष्यादृत्तं नित्यं पाण्डुसुतस्य वै ।
 न तस्य कामः कामेषु पापेषु प्रयतेते ॥ ६२ ॥
 इदममरवरारामजस्य धीरं
 शुचि चरितं विनिनाम्य फाल्गुनस्य ।
 व्यपगतमदममरागदोपा-
 खिदिवगता विरमन्ति मानवेन्द्राः ॥६३॥

तेन चित्रसेनेन तत्र पित्रा च इन्द्रेण च शुभ्रयितुं
 सेवितुम् ॥ ३४ ॥ दुःश्रुतं मेऽनु मम श्रवणं वर्धयन्तु यत्त्वं
 एवं निषुद्धर्मयोग्यता मयि संभवयन्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ अपतर
 इत्येकवचनार्थः । यद्वास्यादेकवचनता अगति शब्दार्थवादे-

कनं सातु ॥ ४१ ॥ शृष्टया क्का न तु मरसा हिता-
 योवाच्छापस्येति भावः ॥ ४८ ॥ इत्यारभ्यके पर्वणि नैल-
 काशीने भासनावशीये पञ्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

४७

धैशंपायन उवाच ।

कदाचिद्वदमानस्तु महर्षिस्त लोमशाः ।
जगाम शक्रमयनं पुरंदरदिदृक्षया ॥
स समेत्य नमस्कृत्य देवरजं महामुनिः ।
ददर्शाधीसनगतं पाण्ड्यं वासपत्यस्य हि ॥
ततः शक्राभ्यनुशात आसने विष्टरोत्तरे ।
निपसाद् द्विजश्रेष्ठः पूज्यमानो महर्षिभिः ॥
तस्य दृष्ट्वाऽन्यद्भुजिः पार्थमिन्द्रासने स्थितम् ।
कथं नु क्षत्रियः पार्थः शक्रासनमयाप्तवान् ॥
किं त्वस्य सृष्टं कर्म के लोका वै चिनिर्जिताः ।
स एवमनुसंभ्रातः स्थानं देवनमस्कृतम् ॥
तस्य विज्ञाय संकल्पं शक्रो घृत्रनिपूदनः ।
लोमशं प्रहसन्वाक्यमिदमाह शचीपतिः ॥
प्रहस्यं धृपतां यत्ने मनसंतद्विदक्षितम् ।
नार्यं केवलमर्त्वा वै मानुषत्वं पुपागतः ॥
महर्षे मम पुत्रोयं कृत्वा जातो महामुजः ।
अत्रहेतोरिह प्राप्तः कस्माच्चित्कारणान्तरात् ॥
अहो नैनं भयान्वेत्ति पुराणमृपिसत्तमम् ।
ऋणु मे वदतो ब्रह्मन्योयं यथास्य कारणम् ॥
नरनारायणौ यौ तौ पुराणावृपिसत्तमौ ।
ताविमावनुजानीहि हर्षाकिंशधनंजयौ ॥
विष्वाती त्रिपु लोकेषु नरनारायणावृषी ।
कार्यायैमवतीर्णी तौ शृष्यं पुण्यप्रतिध्रयाम् ॥
यत्र शक्यं सुरैर्द्रष्टुमृपिभिर्वा महात्मभिः ।
तदाधमपदं पुण्यं वदरी नाम विश्रुतम् ॥
स निवासोऽभयद्विष विष्णोर्जिष्णोस्तथैव च ।
यतः प्रवृत्ते गङ्गा सिद्धचारणसेविता ॥
तौ मन्त्रियोगाद्ब्रह्मणं क्षिती जातो महापती ।
भूमेर्भारतवतरणं महावीर्यां करिष्यतः ॥
उद्गृह्णा ह्यसुराः केचिन्निपातकबन्धव इति ।
विप्रियेषु स्थिताभ्याकं घरदानेन मोहिताः ॥
तर्कयन्ते सुरान्दन्तं बलदपैसमन्विताः ।
देवाग्र गणयन्त्येते तथा दत्तवरा हि ते ॥
पातालवासिनां रीद्रा दनोः पुत्रा महाबलाः ।

सर्वदेयनिकाया हि नालं योधयितुं हितान् ॥१
योसौ भूमिगतः धीमान्विष्णुर्मधुनिपूदनः ।
कपिलो नाम देवोसौ भगवानजितो हरिः ॥१
येन पूर्वं महात्मानः जनमाना रसातलम् ।
दर्शनादेव निहताः सगरस्यात्मजा विभो ॥१
तेन कार्यं महत्कार्यमस्माकं द्विजसत्तम ।
पार्थेन च महायुद्धे समेताभ्यां न संशयः ॥२
सोऽसुरान्दर्शनादेव शक्तो हन्तुं सहानुगान् ।
नियातकषचान्सर्वाभ्रागानिव महाहृदे ॥२
किं तु नाल्येन कार्येण प्रबोध्यो मधुपूदनः ।
तेजसः सुमहाराशिः प्रबुद्धः प्रदहेन्नगत ॥२
अयं तेषां समस्तानां शक्तः प्रतिसमासने ।
ताद्विहत्य रणे शूद्रः पुनर्यास्यति मानुषान् ॥२
मयानस्मप्रियोमेत यातु तावन्महीतलम् ।
काम्यके द्रव्यसे धीरं निवसन्ते युधिष्ठिरम् ॥२३
स पाच्यो मम संदेशाद्भर्त्ता सत्यसंगरः ।
भोक्तृष्ठा फाल्गुने कार्या कृतास्तः शीघ्रमेष्यति ।
नाशुद्धबाहुर्वीर्येण नाहृताखेण वा रणे ।
मीष्मद्रोणादयो युद्धे शक्याः प्रतिसमासितम् २६
गृहीतास्त्रो गुडाकेशो महाबाहुर्महामनाः ।
नृत्यावादिन्नगीतानां दिव्यानां पारम्यिवान् ॥२७
भयानपि विविक्तानि तीर्थानि मनुजेभ्यर ।
ब्राह्मिः सहितः सर्वैर्द्रष्टुमर्हत्यादिम ॥२८
तीर्थेष्वानुस्य पुण्येषु विपाप्सा विगतज्वरः ।
राज्यं मोक्षयसि राजेन्द्र सुखी विगतकल्मषः २९
अथाधेनं द्विजश्रेष्ठ पर्यटन्तं महीतलम् ।
ब्राह्ममर्हति विप्राग्र्य तपोबलसमन्वितः ॥३०
गिरिदुर्गेषु च सदा देशेषु विपमेषु च ।
वसन्ति राक्षसा रौद्रास्तेभ्यो रक्षां विधास्यति
एवमुक्ते महेंद्रेण बीमत्सुरपि लोमदाम् ।
उवाच प्रयतो वाक्यं रक्षेयाः पाण्डुनन्दनम् ॥३२
यथा गुप्तस्त्वया राजा चरेत्तीर्थानि सत्तम ।
दानं दद्याद्यथा वैव तथा कुर्व महामुने ॥३३

४७

कदाचिदिति ॥ १ ॥ देवनिष्ठायाः देवसमुद्राः (नालं
न समर्थो ॥ १७ ॥ कपिलः । 'रुचिं पुराणं कपिलं बलमग्रे
ज्ञानैर्बर्हिं जायमानं च पश्येत्' इति धृतिप्रसिद्धः । अग्रे

जायमानं पाशरात्रागमेऽनिहृदत्वेन वेदे सूत्रात्मत्वेन च
अवहृतं नारायणम् ॥ १८ ॥ प्रबोध्यो विष्णुः ॥ २३ ॥
तेषां निगतकवचानां । प्रतिसमासने धरेण्ये ॥ २३ ॥
गुडाकेशोऽर्जुनः ॥ २७ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 तथेति संप्रतिज्ञाय लोमशः सुमहातपाः ।
 काम्यकं वनमुदिश्य समुपायानमहीतलम् ॥ ३४ ॥
 इति श्रीमहाभारते आरण्यके प० इन्द्रलोकाभिगमनप० लोमशगमने सप्ततन्त्रांशोऽध्यायः ॥४७॥

४८

जनमेजय उवाच ।
 अत्यद्भुतामिदं कर्म पार्यस्यामिततेजसः ।
 धृतराष्ट्रो महाप्राज्ञः श्रुत्वा विप्र किमब्रवीत् ॥ १ ॥
 वैशंपायन उवाच ।
 शकलोकगतं पार्थ श्रुत्वा राजाश्रित्काम्बुजः ।
 द्वैपायनादविश्रेष्ठात्संज्ञं वाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥
 धृतराष्ट्र उवाच ।
 श्रुतं मे सूत कात्स्न्येन कर्म पार्थस्य धीमतः ।
 फञ्चित्तवापि विदितं याथातथ्येन सारथे ॥ ३ ॥
 प्रमत्तो ब्राम्हणधर्मेषु मन्दाग्ना पापनिश्चयः ।
 मम पुत्रः सुवृद्धिः पृथिवीं धातयिष्यति ॥ ४ ॥
 यस्य नित्यमृता वाचः खैरेष्वपि महात्मनः ।
 त्रैलोक्यमपि तस्य स्याद्योद्धा यस्य घनंजयः ॥ ५ ॥
 अस्मत्तः कर्णिनायचांस्त्रीध्यायांश्च शिलाशितान् ।
 कोज्जेनम्याप्रतस्तिष्ठेदपि सूर्युर्जरातिपाः ॥ ६ ॥
 मम पुत्रा दुरात्मानः सर्वे सूर्युवशाजुगाः ।
 येषां युद्धं दुराधर्मैः पाण्डवैः प्रत्युपसितम् ॥ ७ ॥
 तथैव च न पश्यामि युधि गाण्डीवधन्वनः ।
 अनिशं चिन्तयामोपि य एनमुद्दिष्याद्दधी ॥ ८ ॥
 द्रोणकर्णौ प्रतीयातां यदि भीष्मोपि धा रणे ।
 महानस्यात्संशयो लोके तत्र पश्यामि नो जयम् ॥
 इति श्रीमहाभारते आरण्यके प० इन्द्रलोकाभिगमनप० धृतराष्ट्रविधापे

धृणी कर्णः प्रमादी च वाचास्यैः स्वधियो गुरुः ।
 अमर्षी बलवान्पार्थः संरन्मी हृदयिकमः ॥ १० ॥
 संमवेत्तुमुलं युद्धं सर्वशोभ्यपराजितम् ।
 सर्वे हस्त्रविदः क्षूराः सर्वे प्राज्ञा महद्यशः ॥ ११ ॥
 अपि सर्वेभिरन्व्यं हि ते वाञ्छन्त्यपराजिताः ।
 वधे नूनं भवेच्छान्तिरेतेषां फाल्गुनस्य वा ॥ १२ ॥
 न तु हन्ताशूनस्यास्ति जेता वास्य न विद्यते ।
 मनुस्तस्य कर्म शम्भेर्मां चैव प्रतिसंहितः ॥ १३ ॥
 विदशोशसमो धीरः स्वाण्डवोश्चित्तपथ्यत् ।
 जिगाय पार्थिवान्सर्वान्राजसूयं महाकर्ता ॥ १४ ॥
 शेषं कुर्याद्विरेवंशो निपतन्मूर्ध्नि संजय ।
 न तु कुर्युः शराः श्रेष्ठं क्षिप्तास्तात किरीटिना १५ ॥
 यथा हि किरणा भानोस्तपन्ताह चराचरम् ।
 तथा पार्थं भुजोन्स्त्राः शरास्तप्यन्ति मत्सुतान् ॥
 अपि तद्रथघोषेण भयाताः सब्रसाचिनः ।
 प्रतिभाति विदोर्णव सर्वतो मात्सी चमूः ॥ १७ ॥
 यदुद्गमनप्रवर्धयैव चाणान्
 स्याताततायां समरे किरीटी ।
 सुष्टोन्तकः सर्वहृषो विधावा
 मवेद्यथा तद्वदपरार्णवः ॥ १८ ॥

संप्रतिज्ञाय अशीकृञ्च ॥ ३४ ॥ ह्यारण्यके प० कै०
 सा० सानत्पारिषोऽध्यायः ॥ ४० ॥

४८

अत्यद्भुतामिदं कर्मत्वादेरप्यामद्वयस्य तात्पर्यं परोक्ष्ये
 श्रुते स्वनाशवाङ्मवा मुदस्तप्यत् इति ॥ १ ॥ म्ता. कल्पाः
 ॥ ५ ॥ प्रतीयाता प्रतीगच्छेताम् ॥ ९ ॥ धृणी इयात् ।
 भ्रमादी अनवद्विद्यः संभो पयसां ॥ १० ॥ अपीति ।

अभ्यसाचिनः स्यघोषेणानि सत् तत्र रणे ॥ १० ॥ वा. यदा
 वदमन् निपशादुदस्तम् । प्रकम्प्यं प्रेरयन् । स्याता स्यास्यति ।
 स्यातातायां शक्यतापि । यथोक्तं 'अग्निरो मरुद्वैव
 शास्त्रापिपयनापहः । संप्रदापापहारी च पठेते स्यातासिनः ॥'
 अपरार्णवः सतुडहर्षिकः चेतुप्रवक्त्रः ॥ १८ ॥ इत्यारण्यके
 पर्वणि नैरुद्धर्मि मास्त. इन्द्रश्वेकामिगमनस्यैपि
 अश्वत्वारिषोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

४९

संजय उवाच ।

यदेतत्कथितं राजस्त्वया दुर्योधनं प्रति ।
 सर्वमेतद्यथातत्त्वं नैतन्मिथ्या महीपते ॥ १
 मन्थुना हि समाधिष्टाः पाण्डवास्ते महौजसः ।
 दृष्ट्वा कृष्णां सर्भां नीतां धर्मपत्नीं यशस्विनीम् ॥ २
 दुःशासनस्य ता वाचः श्रुत्वा ते दारुणोदयाः ।
 कर्णस्य च महाराज जुगुप्सन्तीति मे मतिः ॥ ३
 श्रुतं हि मे महाराज यथा पार्थेन संयुगे ।
 पृथाद्दशतनुः स्याद्युध्नूया परितोषितः ॥ ४
 कैरातं वेपमास्थाय योधयामास फाल्गुनम् ।
 जिज्ञासुः सर्वदेवेशः कपर्दी भगवान्स्वयम् ॥ ५
 तत्रैनं लोकपालाले दर्शयामासुरच्युतम् ।
 ब्रह्महेतोः पराश्रान्तं तपसा कौरवपमम् ॥ ६
 नैतदुत्सहते चान्यो लब्धुमन्यत्र फाल्गुनात् ।
 साक्षाद्दर्शनमेतेपामीश्वराणां नरो भुवि ॥
 महेश्वरेण यो राजत्र जीर्णो ह्यष्टमूर्तिना ।
 कस्तमुत्सहते पीरो युद्धे जरयितुं प्रमान् ॥
 आस्तादितमिदं शोरं ह्यमुलं लोमहर्षणम् ।
 द्रौपदीं परिकर्षद्भिः कौपयद्भिश्च पाण्डवान् ॥ ९
 यद्यु प्रस्फुरमाणौष्ठो भीमः प्राह वचोर्ध्वयत् ।
 दृष्ट्वा दुर्योधनेनोरु द्रौपद्या दशितायुम् ॥ १०
 उरु भेत्स्यामि ते पाप गदया भीमवेगया ।
 प्रयोदशानां वर्षाणामन्ते दुर्युतदेविनः ॥ ११
 सर्वं प्रहरतां श्रेष्ठाः सर्वं चामिततेजसः ।

सर्वं सर्वास्त्रविद्वांसो देवैरपि सुदुर्जयाः ॥ १२
 मन्ये मन्थुसमुद्भूताः पुत्राणां तव संयुगे ।
 अन्तं पार्थाः करिष्यन्ति मार्यामर्षसमन्विताः ॥ १३
 धृतराष्ट्र उवाच ।
 किं कृतं सूत कर्णेन वदता परुषं वचः ।
 पर्यासिधैरमेतावद्यत्कृष्णा सा सर्भां गता ॥ १४
 वर्षाद्दानां मम सुतास्तिष्ठेन्मन्दचेतसः ।
 येषां भ्राता गुरुर्ज्येष्ठो विनयेनावतिष्ठते ॥ १५
 ममापि वचनं सूत न दुःश्रयति मन्दमाङ्ग ।
 दृष्ट्वा मां चक्षुषा हीनं निर्विचेष्टमचेतसम् ॥ १६
 येचास्य सचिवा मन्त्राः कर्णसौबलकादयः ।
 ते तस्य भूयसो दोषान्वर्धयन्ति धिचेतसः ॥ १७
 स्वैरमुक्ता ह्यपि शराः पार्थेनामिततेजसा ।
 निर्देहियुर्मम सुतान्कि पुनर्मन्थुनेरिताः ॥ १८
 पार्थेनाहुबलोत्क्षेष्टा महाचापविनिःश्रुताः ।
 दिव्यास्त्रमन्त्रमुदिताः सादयेयुः सुरानपि ॥ १९
 यस्य मन्त्री च गोसा च सुहृद्वेष जनार्दनः ।
 हरिस्त्रैलोक्यनाथः स किं नु तस्य न निर्जितम् ॥
 इदं हि सुमहद्भिन्नमर्जुनस्येह संजय ।
 महादेवेन बाहुभ्यां यत्समेत इति श्रुतिः ॥ २१
 प्रत्यक्षं सर्वलोकस्य खाण्डवे यत्कृतं पुरां ।
 फाल्गुनेन सहायार्थं घृहेर्दामोदरेण च ॥ २२
 सर्वया न हि मे पुत्राः सहामात्याः ससौकलाः ।
 क्रुद्धे पार्थं च भीमे च वासुदेवे च सात्वते ॥ २३

इति श्रीमहामारते आरण्यके प० इन्द्रलोकाभिगमनप० धृतराष्ट्रखेदे प०कोनपञ्चादात्तमोऽध्यायः ॥४९॥

५०

जनमेजय उवाच ।

यदिदं शोचितं राज्ञा धृतराष्ट्रेण वै मुने ।
 प्रज्ञान्य पाण्डवान्वीरान्स्वमेतदभिर्यकम् ॥ १

कथं च राजपुत्रं तमुपशेतात्पचेतसम् ।
 दुर्योधनं पाण्डुपुत्रान्कोपयानं महारथान् ॥ २
 किमासीत्पाण्डुपुत्राणां धने भोजनमुच्यताम् ।
 धानेयमद्यथा कृतमेतदाख्यातु नो भवान् ॥ ३

४९

यदेतदेति ॥ १ ॥ न जीर्णो न शीणः । अष्टौ पर्य-
 भूतानि सर्वचन्द्रपुराश्च मूर्तयो यस्य ॥ ८ ॥ इन्द्रदेविनः
 दृष्ट्वा पुनः जेतुकामस्य ॥ ११ ॥ अन्तं नाशम् ॥ १३ ॥
 विनये नीतो ॥ १५ ॥ न हि हन्तीति शेष ॥ २३ ॥

इत्या० प० मे० मा० एकोनपञ्चादात्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

५०

यदिदं शोचितमित्यादेरध्यायस्य तात्पर्यं स्वधररुणे
 कृते देवा मातृवाधानुसन्तीति ॥ १ ॥ धानेयं वनमर्षं
 नीवारदि कृष्टं कर्णजेन शान्त्वान्यम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

वानेयं च मृगांश्चैव शुद्धैर्वाणीर्निपातितान् ।
 ब्राह्मणानां निवेद्याग्रममुद्गन्पुरुषार्थमाः ॥ ४
 तांस्तु शूराग्मेहेष्यासांस्तदा निवसतो वने ।
 अन्वयुर्ब्राह्मणा राजन्ताग्रयोऽनग्रयस्तथा ॥ ५
 ब्राह्मणानां सहस्राणि स्नातकानां महात्मनाम् ।
 दशमोक्षविदां तत्र यान्बिभर्ति युधिष्ठिरः ॥ ६
 रुक्मण्यमृगांश्चैव मेघ्यांश्चान्यान्यनेवरान् ।
 चाणैरुन्मथ्य विविधैर्ब्राह्मणेभ्यो न्यवेदयत् ॥ ७
 न तत्र कश्चिद्दुर्घर्णो ध्याधितो वापि हृदयते ।
 कृशो वा दुर्बलो वापि दीनो भीतोपि वा पुनः ॥
 पुत्रानिव प्रियान्भ्रातृन्स्वातीनिव सहोदरान् ।
 इति धीमहाभारते आरण्यके प० इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि पार्थाहारकथने पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥५०॥

पुपोप कौत्वधेष्टो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ९
 पर्ताश्च द्रौपदी सर्वांन्द्रिजातींश्च यशस्विनी ।
 मातृवद्भोजयित्वाग्ने शिष्टमाहारयत्तदा ॥ १०
 प्राचां राजा दक्षिणां भीमसेनो
 यमौ प्रतीचीमथवाप्युदीचीम् ।
 धनुर्धरा मांसहेतोर्मृगाणां
 ह्ययं चक्रुर्नित्यमेवोपगम्य ॥ ११
 तथा तेषां वसतां काम्यके वै
 विहीनानामर्जुनेनोत्सुकानाम् ।
 पञ्चैव वर्गाणि तथा व्यतीयु-
 रधीयतां जपतां जुहतां च ॥ १२

५१

वैशंपायन उवाच ।

तेषां तश्चरितं श्रुत्वा मनुष्यातीतमद्भुतम् ।
 चिन्ताशोकपरिताप्ता मनुनाभिपरिप्लुतः ॥ १
 दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य घृतराष्ट्रोम्बिकासुतः ।
 अश्रवतींसंजयं सूतमामन्व्य पुरुषर्षभ ॥ २
 न रात्रौ न दिवा सूत शान्तिं प्राप्नोमि वै क्षणम् ।
 संचिन्त्य दुर्गं घोरमतीतं ह्युजं हि तत् ॥ ३
 तेषामसहायीयाणां शौर्यं धैर्यं धूर्तिं पराम् ।
 अन्वोन्वमनुरागं च भ्रातृणामतिमानुषम् ॥ ४
 देवपुत्री महाभागौ देवराजसमद्युतौ ।
 नकुलः सहदेवश्च पाण्डवौ युद्धदुर्मदौ ॥ ५
 हृदायुधौ दूरपातौ युद्धे च हृतनिश्चयौ ।
 शीघ्रहस्तौ हृदक्रोधी नित्ययुक्तौ तरस्विनी ॥ ६
 भीमार्जुनौ पुरोधाय यदा तौ रणमूर्धनि ।
 स्थास्येते सिंहविक्रान्तावभ्रिनाथिव दुःसहौ ॥ ७
 निःशेषमिह पदयामि मम सैन्यस्य संजय ।
 तौ ह्यप्रतिरघौ युद्धे देवपुत्री महारथौ ॥ ८

द्रौपद्यास्तं परिक्लेशं न हंस्येते त्वमर्षिणौ ।
 वृष्णयोश्च महेष्यासाः पञ्चाला वा महौजसः ॥ ९
 युधि सत्याभिसंधेन वासुदेवेन रक्षिताः ।
 प्रधस्यन्ति रणे पार्याः पुत्राणां मम वाहिनीम् ॥ १०
 रामकृष्णप्रणीतानां वृष्णीनां सूतनन्दन ।
 न शक्यः सहितुं वेगः सर्वैस्तैरपि संयुगे ॥ ११
 तेषां मध्ये महेष्यासो भीमो भीमपराक्रमः ।
 शैक्यया धीरघातिभ्या गदया विचरिष्यति ॥ १२
 तथा गाण्डीवनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
 गदावेगं च भीमस्य नालं सोढुं नराधिपाः ॥ १३
 ततोर्हं सुहृदां धात्रो दुर्योधनवशानुगः ।
 स्मरणीयाः स्मरिष्यामि मया या न कृताः पुरा ॥

संजय उवाच ।

व्यतिकमोयं सुमहांस्त्वया राजश्रुपेक्षितः ।
 समर्थेनापि यन्मोहात्पुत्रस्ते न निवारितः ॥ १५
 श्रुत्वा हि निर्जितान्भूते पाण्डवान्मधुसूदनः ।
 त्वरितः काम्यके पार्थान्समभावयदन्वृतः ॥ १६

शुद्धैर्विधानिभिः ' विपल्लिभेन वाणेन यौ हतौ मृग-
 पक्षिणौ । तयोर्मोक्षं कलेत्रं तद्भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ' इति
 स्मृतेः । अग्रं हन्तात्प्राग्देवम् ॥ ४ ॥ अग्रमयः पश्चिजकाः
 ॥ ५ ॥ आहारयत् आहारं कृतवती ॥ १० ॥ इत्यारण्यके
 पर्वणि नैलकण्ठीने भारतेभाष्ये पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥५०॥

५१

तेषामिति । मनुना दैन्वेन ॥ १ ॥ न हंस्येते शर्मा न
 करिष्यतः ॥ ९ ॥ सहितुं सोढुम् ॥ ११ ॥ शैक्यया
 शैक्यस्यया । भूमिं भित्त्वा पातालं प्रवेक्ष्यतीति भवादन्त-
 रिक्षे एव घृतयेत्यर्थः ॥ १२ ॥ पुत्रस्ते त्वया ॥ १५ ॥

द्रुपदस्य तथा पुत्रा घृष्टघृष्टपुरोगमाः ।
 चिराटो घृष्टकेतुश्च केकयाश्च महारथाः ॥ १७
 तैश्च यत्कथितं राजन्हृष्टा पार्यान्पराजितान् ।
 चारेण विदितं सर्वं तन्मयावेदितं च ते ॥ १८
 समागम्य वृतस्तत्र पाण्डवैर्मयुसूदनः ।
 सारथ्ये फाल्गुनस्याजौ तथेत्याह च तान्हरिः १९
 अमार्पितो हि कृष्णोपि दृष्ट्वा पार्यास्तदागतान् ।
 कृष्णाजिनोत्तरासंगान्प्रवीच्य युधिष्ठिरम् ॥ २०
 या सा समृद्धिः पार्यानामिन्द्रप्रस्थे वभूव ह ।
 राजसूये मया दृष्टा नृपैत्यैः सुदुर्लभा ॥ २१
 यत्र सर्वांन्महीपालाञ्छुल्लस्रतेजोभयार्दितान् ।
 सवह्नाह्नांसपौण्ड्रोद्गान्सचोलद्राविडान्धकान् २२
 सागरानूपकांश्चैव ये च प्रान्ताभिवासिनः ।
 सिंहलान्दर्वारान्लेच्छान्ये च लङ्कानियवासिनः ॥
 पश्चिमानि च राष्ट्राणि शतशः सागरान्तिकान् ।
 पहवान्द्रदान्सर्वाङ्किरातान्यवनाञ्छकान् ॥ २४
 हारहृणांश्च चीनांश्च तुगरान्सैन्धवांस्तथा ।
 जागुडान्गामडान्मुण्डान्स्त्रीराज्यमथ तद्गणान् २५
 केकयान्मालवांश्चैव तथा काश्मीरकानपि ।
 अद्राक्षमहमाहूतान्यग्ने ते परिवेषकान् ॥ २६
 सा ते समृद्धिर्यैरात्ता चपला प्रतिसारिणी ।
 आदाय जीवितं तेपामाहरिष्यामि तामहम् ॥ २७
 रामेण सह कौरव्य भीमार्जुनयमैस्तथा ।
 अकरगदसाम्बैश्च प्रद्युम्नेनाहुकेन च ॥ २८
 घृष्टघृष्टेन धीरेण शिशुपालात्मजेन च ।
 दुर्योधनं रणे हत्वा सद्यः कर्णं च भारत ॥ २९
 दुःशासनं सौबलेयं यश्चान्यः प्रतियोत्स्यते ।
 ततस्त्वं हास्तिनपुरे भ्रातृभिः सहितो वसन् ॥ ३०
 घातैराष्ट्रीं श्रियं प्राप्य प्रशाधि पृथिवीमिमाम्
 अथैनमद्रवीद्राजा तस्मिन्वीरसमागमे ॥ ३१
 शृण्वत्स्वैतेपु धीरेपु घृष्टघृष्टमुक्षेपु च ।
 युधिष्ठिर उवाच ।
 प्रतिगृह्णामि ते वाचमिमां सत्यां जनार्दन ॥ ३२
 अमित्रान्मे महावाहो सानुबन्धान्हनित्प्यासि ।

वर्षाभ्रयोदशादूर्ध्वं सत्यं मां कुह केशव ॥ ३३
 प्रतिज्ञातो धने वासो राजमध्ये मया ह्ययम् ।
 तद्धर्मराजवचनं प्रतिश्रुत्य समासदः ॥ ३४
 घृष्टघृष्टपुरोगास्ते समयामासुरञ्जसा ।
 केशवं मयुर्वीर्यैः कालपुक्तैरुपरितम् ॥ ३५
 पाञ्चालीं प्राहुरक्लिष्टां वासुदेवस्य शृण्वतः ।
 दुर्योधनस्तत्र क्रोधाद्देवि त्यस्यति जीवितम् ॥ ३६
 प्रतिजानीमहे सत्यं मा द्रुचो वरवर्णिनि ।
 ये स्म तेऽक्षजितां कृणे दृष्ट्वा त्वां प्राहसंस्तदा ।
 मांसानि तेषां खादन्तो हरिष्यन्ते वृक्रद्विजाः ३७
 पास्यन्ति रुधिरं तेषां गृध्रा गोमायवस्तथा ।
 उत्तमाह्नानि कर्णन्तो यैः कृष्टासि समातले ॥ ३८
 तेषां द्रक्ष्यसि पाञ्चालि गाश्राणि पृथिवीतले ।
 क्रत्यादैः कृष्णमाणानि भक्ष्यमाणानि चासहत् ॥
 परिक्लिष्टासि यैस्तत्र वैश्चासि समुपेक्षिता ।
 तेषामुत्कृत्तशिरसां भूमिः पास्यति शोणितम् ४०
 एवं बहुविधा वाचस्त ऊचुर्मरतर्यभाः ।
 सर्वे तेजसिनः शूराः सर्वे चाहतलक्षणाः ॥ ४१
 ते धर्मराजेन वृता वर्षादूर्ध्वं प्रयोदशात् ।
 पुरस्कृत्योपयास्यन्ति वासुदेवं महारथाः ॥ ४२
 रामश्च कृष्णश्च धनंजयश्च
 प्रद्युम्नसाम्बौ युयुधानभीमौ ।
 माद्रीसुतौ केकयरजपुत्राः
 पञ्चालपुत्राः सह मत्स्यराजा ॥ ४३
 एतान्सर्वान्लोकवीरानजया-
 न्महात्मनः सानुबन्धान्ससैन्यान् ।
 को जीवितार्थी समरेभ्युदीया-
 लुब्धान्सिंहान्केसरिणां यथैव ॥ ४४
 घृतप्राग् उवाच ।
 यन्माऽब्रवीद्विदुरो घृतकाले
 त्वं पाण्डवाञ्जेष्यासि चेत्सेन्द्र ।
 ध्रुवं कुरुणामयमन्तकालो
 महामयो मविता शोणितौघः ॥ ४५

प्रतिसारिणीं ज्ञापं धरतीति नीचानुमाभिनीत्यर्थः । आह-
 रिष्यामि इदानीमेवेति शेष । अत एव प्रार्थना श्रुत्यं मां
 कुर्विति ॥ २७ ॥ समयामासुः समं युक्तमित्याचक्षुः ।
 समरान्दात्तदावष्ट इति निच् लिटि आम् । समयामासु-

रिति पाठे स्पष्टोऽर्थः ॥ ३५ ॥ अहतलक्षणाः अखण्डित-
 चक्राः । आहृतलक्षणा इति पाठे आहृतयोम्यानि शौर्ययो-
 त्तकानि लक्षणाणि सामुद्रिकचिह्नानि येषामित्यर्थः ॥ ४१ ॥
 युयुधानः सात्यकिः ॥ ४३ ॥ केशरिणः क्रोधेन उच्छ्रित-
 यटान् ॥ ४४ ॥

मन्ये तथा तद्भवितेति सूत
यथा क्षत्ता प्राह वचः पुरा माम् ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यके प० इन्द्रलोकाभिगमनप० धृतराष्ट्रविलापे पक्षपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥५१॥

समाप्तमिन्द्रलोकाभिगमनपर्व ।

नलोपाख्यानपर्व ।

५२

जनमेजय उवाच ।

ब्रह्महेतोर्गते पापं शक्रलोकं महात्मनि ।
युधिष्ठिरप्रभृतयः किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
ब्रह्महेतोर्गते पापं शक्रलोकं महात्मनि ।
आयस्रकृष्णया सार्धं काम्यके भरतर्यमाः ॥ २
ततः कदाचिदेकान्ते विविक्त इव शाद्वले ।
दुःखार्ता भरतप्रेष्ठा निपेदुः सह कृष्णया ॥ ३
धनंजयं शोचमानाः साश्वकृष्ठाः सुदुःखिताः ।
तद्विषोर्गादितान्सर्वाश्चोक्तः समभिपुत्रुवे ॥ ४
धनंजयवियोगाच्च राज्यभ्रंशाच्च दुःखिताः ।
अथ भीमो महाबाहुर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ५
निदेशात्ते महाराज गतोऽसौ भरतर्यमः ।
बर्जुनः पाण्डुपुत्राणां यस्मिन्प्राणाः प्रतिष्ठिताः ॥ ६
यस्मिन्निवनेष्टे पाञ्चालाः सह पुत्रैस्तथा वपम् ।
सात्यकिर्योसुदेवश्च विनश्येयुर्न संशयः ॥ ७
योसौ गच्छति धर्मात्मा बहून्केशान्विचिन्तयन् ।
भवन्निर्षोणाद्भीमस्तुस्ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ८
यस्य बाहू समाश्रित्य वयं सर्वे महात्मनः ।
मन्यामहे जितानाञ्जी पराज्जातां च मेदिनीम् ॥ ९
यस्य प्रभावात्त मया समाभये धनुष्मततः ।
नीता लोकामिमं सर्वे धार्तराष्ट्राः ससीबलाः १०

ते वयं बाहुबलिनः क्रोधमुत्थितमात्मनः ।
सहामहे मयन्मूलं घासुदेवेन पालिताः ॥ ११
वयं हि सह कृष्णेन हत्वा कर्णमुखान्परान् ।
स्वबाहुयिजितां कृत्स्नां प्रशासेम वसुंधराम् ॥ १२
भवती चूतदोषेण सर्वे वपमुपद्रुताः ।
बर्हीनपौरुषा बाला बलिभिर्वैलवत्तराः ॥ १३
क्षेत्रं धर्मं महाराज त्वमवेक्षितुमर्हसि ।
न हि धर्मो महाराज क्षत्रियस्य घनाश्रयः ॥ १४
राज्यमेव परं धर्मं क्षत्रियस्य विदुर्बुधाः ।
स क्षत्रधर्मविद्राजा मा धर्म्यांभीनशः पथः ॥ १५
प्राग्द्वारासमा राजन्धार्तराष्ट्राग्निहन्महि ।
निवर्त्य च घनात्पार्षमानाप्य च जनादेनम् ॥ १६
द्यूदानोकात्महाराज जपेनैव महामते ।
धार्तराष्ट्रानमुं लोकं गमयामि विशांपते ॥ १७
सर्वानहं हनिष्यामि धार्तराष्ट्रान्सर्वांबलान् ।
दुर्योधनं च कर्णं च यो धान्यः प्रतियोत्स्यते ॥ १८
मया प्रशामिते पश्चात्त्वमेप्यसि धनं पुनः ।
पथं कृते न ते दोषा भविष्यन्ति विशांपते ॥ १९
यज्ञैश्च विविधैस्तान् कृतं पापमरिदम् ।
अयधूय महाराज गच्छेम स्वर्गमुत्तमम् ॥ २०
एवमेतद्भवेद्राजन्वदि राजा न बालिशः ।
अस्माकं दीर्घसुत्रः स्याद्भवान्धर्मपरायणः ॥ २१

इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये भातमावदीपे
एकरथाशतमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

५२

अत्रेति ॥ १ ॥ आयस्रं आवाहं कृतवन्तः ॥ २ ॥

पुत्रुवे श्रवितवान् ॥ ४ ॥ निदेशात् आहातः ॥ ६ ॥
अमुं लोकं परलोकम् ॥ १० ॥ बर्हीनपौरुषा अपि वयं
उपद्रुताः कृताः । ये बाला मूर्खाः दुर्योधनादयस्ते बलिभिः
सामन्तरसैर्धर्मैर्बलवत्तराः कृताः ॥ १३ ॥ मा नीनवः मा
नाशय ॥ १५ ॥ बालिः बालवद्वयादौ दीर्घसुत्र-वि-
कारी ॥ २१ ॥

निरुत्या निरुतिप्रज्ञा हन्तव्या इति निश्चयः ।
 न हि निरुतिर्धः हत्वा निरुत्या पापमुच्यते ॥ २२
 तथा भारतधर्मेषु धर्मैरिह दृश्यते ।
 अहोरात्रं महाराज तुल्यं संवत्सरेण ह ॥ २३
 तथैव वेदवचनं ध्रुयते नित्यदा विभो ।
 संवत्सरो महाराज पूर्णो भवति कृच्छ्रतः ॥ २४
 यदि वेदाः प्रमाणास्ते दिवसादूर्ध्वमच्युत ।
 प्रयोदशसमाःफालो ज्ञापनां परिनिष्ठितः ॥ २५
 कालो दुर्गोधनं हन्तुं सानुबन्धमर्दिम ।
 पकाप्रं पृथिवीं सर्वां पुरा राजन्करोति सः ॥ २६
 द्यूतप्रियेण राजेन्द्र तथा तद्भयता कृतम् ।
 प्रायेणाज्ञातचर्यायां धर्मं सर्वं निपातिताः ॥ २७
 न तं देशं प्रपश्यामि यत्र सोस्मान्सुदुर्जनः ।
 न विज्ञास्यति दुष्टात्मा चरिरेति सुयोधनः ॥ २८
 अधिगम्य च सर्वांशो वनयासभिर्म ततः ।
 प्रयाजयिष्यति पुनर्निरुत्याधमपूरुषः ॥ २९
 यद्यस्मान्निगच्छेत् पापः स हि कथंचन ।
 अज्ञातचर्यामुत्तीर्णान्दृष्ट्वा च पुनराह्वयेत् ॥ ३०
 घृतेन ते महाराज पुनर्घृतमवतत ।
 भयांश्च पुनराहृतो घृतेनैवापनेष्यति ॥ ३१
 स तथाक्षेपु कुशलो निश्चितो गतचेतनः ।
 चरिष्यसि महाराज वनेषु यस्तीः पुनः ॥ ३२
 यद्यस्मान्सुमहाराज कृपणाङ्कर्महसि ।
 यावज्जीवमनेक्षस्य वेदधर्माश्च कृत्स्नशः ॥ ३३
 निरुत्या निरुतिप्रज्ञो हन्तव्य इति निश्चयः ।
 अनुज्ञातस्त्वया गदया यावच्छक्तिः सुयोधनम् ॥ ३४
 यथैव कश्चमुत्सृष्टो दहेद्दण्डिलसारथिः ।
 हनिष्यामि तथा मन्दमनुजानातु मे भयान् ॥ ३५
 वीरपायन उवाच ।
 एवं घृणां भीमं तु धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

उवाच सान्त्वयन्राजा मूर्धर्युपाप्राय पाण्डवम् ३६
 असंशयं महाबाहो हनिष्यसि सुयोधनम् ।
 धर्मोत्प्रेयोदशादूर्ध्वं सह गाण्डीवध्वजना ॥ ३७
 यत्त्वमाभापसे पार्थे प्राप्तः काल इति प्रभो ।
 अनृतं नोत्सहे धर्तुं न होतमम विद्यते ॥ ३८
 अन्तरेणापि कान्तेय निरुतिं पापनिश्चयम् ।
 हन्ता त्वमासि दुर्धर्षं सानुबन्धं सुयोधनम् ॥ ३९
 एवं ध्रुयति भीमं तु धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
 आजगाम महाभागो बृहदश्वो महानृपिः ॥ ४०
 तमभिप्रेश्य धर्मात्मा संप्राप्तं धर्मचारिणम् ।
 शास्त्रवन्मधुपर्केण पूजयामास धर्मराट् ॥ ४१
 आभ्यस्तं चैनमासीनमुपासीनो युधिष्ठिरः ।
 अभिप्रेश्य महाबाहुः कृपणं बद्धभापत ॥ ४२
 बद्धघृते च भगवन्धनं राज्यं च मे हृतम् ।
 आहूय निरुतिप्रज्ञैः कितथैरक्षकोविदैः ॥ ४३
 अनक्षत्रस्य हि सतो निरुत्या पापनिश्चयः ।
 भार्यां च मे सभां भीता प्राणेभ्योपि गरीयसी ॥
 पुनर्घृतेन मां जित्वा वनयासं सुदाहणम् ।
 प्रायाजयन्महारण्यमजिभैः परियारितम् ॥ ४५
 बहं वने दुर्घसतीर्थसन्धरमदुःखितः ।
 बद्धघृताधिकारे च गिरः शृण्वन्सुश्रावणाः ॥ ४६
 आर्तानो सुहृदां याचो घृतप्रभृति शंसताम् ।
 बहं हृदि धिताः भृगुत्वा सर्वरात्रीर्विचिन्तयन् ॥
 यस्मिंश्चैव समलानां प्राणा गाण्डीवध्वजनि ।
 विना महात्मना तेन गतसत्य इयामयम् ॥ ४८
 कदा द्रश्यामि भीमस्तुं कृत्वात्तं पुनरागतम् ।
 त्रिययादिनमधुर्दं दयायुक्तमन्दित्रतः ॥ ४९

अस्ति राजा मया कश्चिदल्पमागतरो भुवि ।
 भवता दृष्टपूर्वो या श्रुतपूर्वोपि वा क्वचित् ।
 न मत्तो दुःखिततरः पुमानस्तीति मे मतिः ॥५०
 बृहदश्व उवाच ।
 यद्गव्योपि महाराज न मत्तो विद्यते क्वचित् ।
 अल्पमागतः कश्चिदपुमानस्तीति वाण्डव ॥ ५१
 अत्र ते घर्णयिष्यामि यदि श्रुधूपसेऽनघ ।
 यस्त्वत्तो दुःखिततरो राजासीत्पृथिवीपते ॥ ५२
 धीशंपायन उवाच ।
 अथैनमब्रवीद्राजा ब्रवीतु भगवानिति ।
 इमामवस्थां संप्राप्तं धोतुमिच्छामि पार्थिवम् ॥५३
 बृहदश्व उवाच ।
 श्यु राजतवहितः सह भ्रातृभिरच्युत ।

यस्त्वत्तो दुःखिततरो राजासीत्पृथिवीपते ॥ ५४
 निगधेषु महीपालो धीरसेन इति श्रुतः ।
 तस्य पुत्रोऽभवदासा नलो धर्मार्थकोविदः ॥५५
 स निरुत्या जितो राजा पुष्करेणेति नः श्रुतम् ।
 वनधासं सुदुःपातो भार्यया न्यवसत्सह ॥ ५६
 न तस्य दासा न रथो न भ्राता न च वान्धवाः ।
 घने निघसतो राजश्छिद्यन्ते स्म कदाचना ॥ ५७
 भवानिह संवृतो धीरैर्ब्राह्मिदैवसंमितैः ।
 ब्रह्मकर्मैर्हिजाग्र्यैश्च तस्माद्ब्राह्मिणोऽपि शोचिषुः ॥५८
 युधिष्ठिर उवाच ।
 विस्तरेणाहमिच्छामि नलस्य सुमहात्मनः ।
 चरितं वदतां श्रेष्ठ तन्ममाख्यातमर्हसि ॥ ५९

इति धीमहाभारते आरण्यके पर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

५३

बृहदश्व उवाच ।

आसीद्भ्राजा नलो नाम धीरसेनसुतो बलो ।
 उपपन्नो गुणैरिष्टै रूपायान्भक्तोविदः ॥ १
 अतिष्ठन्मनुजैर्द्राणां मूर्ध्नि देवपतिर्वथा ।
 उपर्युपरि सर्वेषामादित्य इव तेजसा ॥ २
 ब्रह्मण्यो वेदविच्छूरो निगधेषु महीपतिः ।
 अक्षप्रियः सत्यवादी महानशौहिणीपतिः ॥ ३
 ईप्सितो वरनारीणामुदारः संयतेन्द्रियः ।
 रक्षिता घन्विनां श्रेष्ठः साहादिव मनुः स्वयम् ।
 तथैवासीद्विदमेषु भीमो भीमपराक्रमः ।
 शूरः सर्वगुणैर्युक्तः प्रजाकामः स चाप्रजः ॥ ५
 स प्रजार्थं परं यदामकरोरसुसमाहितः ।
 तमभ्यगाच्छद्भ्रह्मर्षिर्दमनो नाम भारत ॥ ६
 तं स भीमः प्रजाकामस्तोययामास घर्मेयित् ।
 महिष्या सह राजेन्द्र सत्कारेण स्वर्चसम् ॥ ७
 तस्मै प्रसन्नो दमनः समायाय घटं ददौ ।

कन्यारत्नं कुमारांश्च शत्रुदारांश्च महायशाः ॥ ८
 दमयन्तो दमं दान्तं दमनं च स्ववर्चसम् ।
 उपपश्यान्गुणैः सर्वैर्भीमान्भीमपराक्रमान् ॥ ९
 दमयन्ती तु रूपेण तेजसा यदासा श्रिया ।
 सीमात्येन च लोकेषु यदाः प्राप सुमध्यमा ॥ १०
 अथ तां वयसि प्राप्ते दासीनां समलंकरतम् ।
 शनं शतं सखीनां च पर्युपासच्छचीमिव ॥ ११
 तत्र स्म राजते भीमो सर्वोभरणभूयिता ।
 सखीमध्येऽनवधाह्नी विमुक्तीदामनी यथा ॥ १२
 अतीव रूपसंपन्ना धीरिषापतलोचना ।
 न देवेषु न यक्षेषु तादृयरूपयती क्वचित् ॥ १३
 मानुषेभ्योपि चान्येषु दृष्टपूर्वायथा श्रुता ।
 चित्तप्रसादनी बाला देधानामपि सुन्दरी ॥ १४
 नलश्च नरदादौलो लोकेष्वप्रतिभो भुवि ।
 कंदर्प इव रूपेण मूर्तिमानभवत्स्वयम् ॥ १५

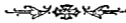
अथैवार्थं तस्य सर्वेषां न त्वाज्यमिति आख्यायिकादारा
 भीमसेनं बोधयित्वा राजा बृहदश्वः प्रवर्तते । अस्ति राजा
 मया कश्चिदल्पमादिना ॥ ५० ॥ पुष्करेण राजा ॥ ५६ ॥
 शिष्यन्ते अक्षप्रियः । साहायकारिणः ॥ ५७ ॥
 इत्यारण्यके पर्वणि नलकण्ठोऽपि भारतमावर्षीये त्रिपञ्चा-
 शत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

५३

आसीदिति । उपपन्नः अतिशुक्लः ॥ १ ॥ औदामनी प्राग्नेय-
 मेघसंनिधिनी सुष्टु जगतो जिवन् ददति ते सुदामानो
 मेघान्नेनां समुद्रः औदामनः प्राग्दृक्कात्मन्तसंनिधिनी ।
 सा हि अत्यन्तं शीतमाना भवतीति प्रविद्धम् ॥ १२ ॥
 मूर्तिमान् शरीरो ॥ १५ ॥

तस्याः समीपे तु नलं प्रशांसुः कुतूहलात् ।
 नैपथस्य समीपे तु दमयन्तीं पुनः पुनः ॥ १६
 तयोरदृष्टः कामोभूळ्कृष्वतोः सततं गुणान् ।
 अन्योन्यं प्रति कौन्तेय स व्यवर्धत हृच्छयः ॥ १७
 अशक्तुयन्नलः कामं तदा धारयितुं हृदा ।
 अन्तःपुरसमीपस्थे वन आस्ते रहोगतः ॥ १८
 स ददर्श ततो हंसाज्जातरूपपरिष्कृतात् ।
 घने विचरतां तेषामेकं जग्राह पक्षिणम् ॥ १९
 ततोन्तरिक्षगो वाचं व्याजहार नलं तदा ।
 हन्तव्योऽस्मि न ते राजन्कारिष्यामि तव प्रियम् ॥
 दमयन्तीसकाशे त्वां कथयिष्यामि नैपथ ।
 यया त्वदन्यं पुरुषं न सा मंस्यति कर्हिचित् २१
 एवमुक्तस्ततो हंसमुत्ससर्ज महोपतिः ।
 ते तु हंसाः समुत्पत्य विदर्भानगमंस्ततः ॥ २२
 विदर्भनगरां गत्वा दमयन्त्यास्तदान्तिके ।
 निपेतुस्ते गरुत्मन्तः सा ददर्श च तान्खगान् २३
 सा तानद्भूतरूपान्यै दृष्ट्वा सखिगणावृता ।
 दृष्ट्वा प्रहीतुं खगमांस्त्वरमाणोपचक्रमे ॥ २४
 इति श्रीमहामारते आरण्यके प० नलोपाख्यानपर्वणि हंसदमयन्तीसंवादे त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

अथ हंसा विसृष्टपुः सर्वतः प्रमदावने ।
 पकैकशस्तदा कन्यास्तान्हंसान्समुपाद्रयन् ॥ २५
 दमयन्ती तु यं हंसं समुपाधावदन्तिके ।
 स मानुर्यां गिरं कृत्वा दमयन्तीमपाद्रवीत् ॥ २६
 दमयन्ति नलो नाम निपथेषु महीपतिः ।
 अश्विनोः सदृशो रूपे न समास्तस्य मानुषाः २७
 कंदर्प इव रूपेण मूर्तिमानभवत्स्वयम् ।
 तस्य वै यदि भार्या त्वं भवेया वरवर्णिनि ॥ २८
 सफलं ते भवेज्जन्म रूपं चेदं सुमध्यमे ।
 ययं हि द्वैगन्धर्वमनुष्योरगराक्षसान् ॥ २९
 दृष्टवन्तो न चास्माभिर्दृष्टपूर्वस्तथाविधः ।
 त्वं चापि रलं नारीणां नरेषु च नलो वरः ॥ ३०
 विशिष्टया विशिष्टेन संग्रामो गुणयान्मयेत् ।
 एवमुक्त्वा तु हंसेन दमयन्ती विशांपते ॥ ३१
 अर्ध्यात्त्र तं हंसं त्वमप्येवं नले वद ।
 तथेत्युक्त्वात्पण्डजः कन्यां विदर्भस्य विशांपते ।
 पुनरागम्य निपथात्रले सर्वं न्यवेदयत् ॥ ३२

५४

बृहद्भ्य उवाच ।

दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा घचो हंसस्य भारत ।
 ततः प्रभृति न स्वस्या नलं प्रति वभूय सा ॥ १
 ततश्चिन्तापरा दीना विवर्णवदना एशा ।
 वभूय दमयन्ती तु निःश्वासापरा तदा ॥ २
 ऊर्ध्वदृष्टिर्घ्यानपरा वभूवोऽग्नददर्शना ।
 पाण्डुवर्णां क्षणेनाथ हृच्छयाविष्टचेतना ॥ ३
 न शय्यासनमोगेषु रतिं धिन्दति कर्हिचित् ।
 न नक्तं न दिया शंते हाहेति रुदती पुनः ॥ ४
 तामस्वस्यां तदाकारां सत्यस्ता जहुरिद्वितैः ।

ततो विदर्भपतये दमयन्त्याः सखीजनः ॥ ५
 न्यवेदयत्तामस्वस्यां दमयन्तीं नरेश्वरे ।
 तच्छ्रुत्वा नृपतिर्भीमो दमयन्तीं सखीगणात् ॥ ६
 चिन्तयामास तत्कार्यं सुमहत्स्वां सुतां प्रति ।
 किमर्थं दुहिता मेघ नातिसख्येव लक्ष्यते ॥ ७
 स समीपे महीपालः स्वां सुतां प्राप्तयौवनाम् ।
 अपदयदात्मना कार्यं दमयन्त्याः स्वयंवरम् ॥ ८
 स संनिमन्त्रयामास महीपालान्विशांपतिः ।
 अनुभूयतामयं धीराः स्वयंवर इति प्रमो ॥ ९

५४

प्रशांसुः वार्ताहर इति शेषः ॥ १६ ॥ हृच्छयः काम-
 ॥ १७ ॥ जातरूपपरिष्कृतां सुवर्गपशान् ॥ १९ ॥ अन्त-
 रिगमः खगः ॥ २० ॥ गरुत्मन्तः पञ्चवन्तः ॥ २३ ॥ सं-
 ग्रामः कामयुद्धं शूरतामित्यर्थः । संगम इति पाठेति स
 एवार्थः ॥ ३१ ॥ इत्या० प० नै० भारत० त्रिपथा-
 शतमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

दमयन्तीति ॥ १९ ॥ जतुः शतवल् ॥ इतिः अभिप्राय-
 सूचकैश्चेतिः ॥ ५ ॥ नरेश्वरे नलनिमित्तम् ॥ ६ ॥ संनि-
 मन्त्रयामास धामन्त्रितवान् अनुभूयतां प्रेक्षतां भवद्भिः
 ॥ ९ ॥

इमयन्ती त्र्यं हंसं समुपाधायदन्तिके ।
संभारुषीं गिरं कृत्वा इमयन्तीमशाम्भवीम् ॥

—वनपर्वे अ. ५३ पृ. ९३

तामलस्यो तदावारां सख्यस्तां जगुरिङ्गितैः ।

—यनपर्व अ. ५४ पृ. ९२

श्रुत्वा तु पार्थिवाः सर्वे दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।
 अभिजग्मुस्ततो भीमं राजानो भीमशासनात् ॥ १०
 हस्त्यश्वरथघोषेण पूरयन्तो वसुंधराम् ।
 विचित्रमाल्यामरणैर्वैलेर्हृदयैः स्वलङ्कृतैः ॥ ११
 तेषां भीमो महाबाहुः पार्थिवानां महात्मनाम् ।
 यथाहमकरोत्पूजां तेष्वसंस्तत्र पूजिताः ॥ १२
 पतस्मिन्नेव काले तु सुराणामृपिसत्तर्मा ।
 अटमानौ महात्मानाविन्द्रलोकमितो गतौ ॥ १३
 नारदः पर्वतश्रेयं महाप्राज्ञौ महाव्रतौ ।
 देवराजस्य भवनं विविशाते सुपूजितौ ॥ १४
 तावर्चयित्वा मधवा ततः कुशलमव्ययम् ।
 पप्रच्छानामयं चापि तयोःसर्वगतं विभुः ॥ १५
 नारद उवाच ।
 आवयोः कुशलं देव सर्वत्र गतर्माश्वर ।
 लोके च मधवन्त्स्वो नृपाः कुशलिनो विभो ॥ १६
 बृहद्भुव उवाच ।
 नारदस्य वचः श्रुत्वा पप्रच्छ बलवृषहा ।
 धर्मज्ञाः पृथिवीपालास्त्वक्तजीवितयोधिनः ॥ १७
 शस्त्रेण निधनं काले ये गच्छन्त्यपराङ्मुखाः ।
 अयं लोकोऽद्यमस्तेषां यथैव मम कामधुक् ॥ १८
 क्व तु ते क्षत्रियाः शूरा न हि पश्यामि तानहम् ।
 आगच्छतो महीपालान्द्रयितानतिथीन्मम ॥ १९
 एवमुक्त्स्तु शक्रेण नारदः प्रत्यभापत ।
 इति श्रीमहाभारते आरण्यके षष्ठो नलोपाख्यानपर्वणि

नारद उवाच ।
 शृणु मे मधवन्धेन न दृश्यन्ते महीक्षितः ॥ २०
 विदर्भराज्ञो दुहिता दमयन्तीति विश्रुता ।
 रूपेण समतिक्रान्ता पृथिव्यां सर्वयोपितः ॥ २१
 तस्याः स्वयंवरः शक भविता न चिरादिव ।
 तत्र गच्छन्ति राजानो राजपुत्राश्च सर्वशः ॥ २२
 तां रत्नभूतां लोकस्य प्रार्थयन्तो महीक्षितः ।
 काङ्क्षन्ति स्म विशेषेण बलवृषनिपुदन ॥ २३
 एतास्मिन्कथ्यमाने तु लोकपालाश्च साश्रिकाः ।
 आजगमुर्देवराजस्य समीपमरोत्तमाः । २४
 ततस्ते द्रुश्रुवुः सर्वे नारदस्य वचो महत् ।
 श्रुत्यैव चावुवन्दृष्टा गच्छामो वयमप्युत ॥ २५
 ततः सर्वे महाराज सगणाः सहवाहनाः ।
 विदर्भानभिजग्मुस्ते यतः सर्वे महीक्षितः ॥ २६
 नलोपि राजा कान्तेय श्रुत्या राज्ञां समागमम् ।
 अभ्यगच्छद्दर्शनात्मा दमयन्तीमनुमतः ॥ २७
 अथ देवाः पथि नलं दृष्टुर्भूतले स्थिनम् ।
 साक्षादिव स्थितं नृत्यां मन्मथं रूपसंपदा ॥ २८
 तं दृष्ट्वा लोकपालास्ते भ्राजमानं यथा रविम् ।
 तस्युर्विगतसंकल्पा विस्मिता रूपसंपदा ॥ २९
 ततोन्तरिक्षे विष्टभ्य विमानानि दिवौकसः ।
 अश्रुवद्भैषधं राजध्वजार्थं नमस्तलात् ॥ ३०
 भो भो निपधराजेन्द्र नल सत्यव्रतो भवान् ।
 अस्माकं कुरु साहाय्यं दूतो भव नरोत्तम ॥ ३१
 इन्द्रनारदसंवादे चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४

५५

बृहद्भुव उवाच ।
 तेभ्यः प्रतिज्ञाय नलः करिष्ये इति भारत ।
 अथैताम्परिपप्रच्छ कृताञ्जलिरुपस्थितः ॥ १
 के वै भवन्तः कश्चासौ यस्याहं दूत इक्षितः ।
 किं च तदो मया कार्यं कथयन्धं यथातथम् ॥ २
 एवमुक्ते नैपधेन मधवानभ्यभापत ।
 अमरान्यै निबोध्वास्मान्दमयन्त्यर्थमागतान् ॥ ३

अहमिन्द्रोऽयमग्निश्च तथैवायमपां पतिः ।
 शरीरान्तकरो नृणां यमोऽयमपि पार्थिव ॥ ४
 त्वं वै समागतानिस्मान्दमयन्त्यै निवेद्य ।
 लोकपाला महेंद्राद्याः समायान्ति दिदृक्षवः ॥ ५
 प्राप्तुमिच्छन्ति देवास्त्वां शक्रोऽश्रिवैकुण्ठो यमः ।
 तेषामन्यतमं देयं पतित्वे धरयस्व ह ॥ ६
 एवमुक्तेः स शक्रेण नलः प्राञ्जलिरब्रवीत् ।
 एकार्यं समुपेतं मां न प्रेषयितुमर्हथ ॥ ७

महीक्षितः पृथ्वीश्वराः ॥ २० ॥ विगतो विनष्टः

दमयन्तीं प्राप्साम इति संकल्पो येषाम् ॥ २९ ॥ इत्या० प०
 नै० भारत० चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

५५

तेभ्य इति ॥ १ ॥ एकार्यं एकप्रयोजनं । दूयमिवाहमपि
 दमयन्तीं प्रार्थयामीत्यर्थः ॥ ७ ॥

कथं तु जातसंकल्पः स्त्रियमुत्पृजते पुमान् ।
 परार्थमीदृशं वक्तुं तत्प्रमन्तु महेश्वराः ॥ ८
 देवा ऊचुः ।
 करिष्य इति संश्रुत्य पूर्वमस्मासु नैपथ ।
 न करिष्यसि कस्मात्त्वं व्रज नैपथ मा चिरम् ९
 बृहद्भ्य उवाच ।
 एवमुक्तः स वैश्वेस्तैर्नैपथः पुनरुपवात् ।
 सुरक्षितानि वैश्वानि प्रवेष्टुं कथमुत्सहे ॥ १०
 प्रवेश्यसीति तं शक्रः पुनरेवाभ्यभाषत ।
 जगाम स तथेत्युक्त्या दमयन्त्या निवेशनम् ॥ ११
 ददर्श तत्र वैदर्भीं सखीगणत्वमावृताम् ।
 देदीप्यमानां यपुया श्रिया च घरवर्णिनीम् ॥ १२
 अर्तावसुकुमाराङ्गीं तनुमर्ष्यां सुलोचनाम् ।
 आक्षिपन्तीमिव प्रमां शशिनः स्वेन तेजसां ॥ १३
 तस्य दृष्ट्वै यवृधे कामस्तां चारुहासिनीम् ।
 सत्यं चिकीर्षमाणस्तु धारयामास हृच्छयम् ॥ १४
 ततस्ता नैपथं दृष्ट्वा संभ्रान्ताः परमाङ्गनाः ।
 आसनेभ्यः समुत्पेततुस्ततेजसा तस्य धर्षिताः १५
 प्रशशंसुश्च सुप्रता नलं ता विस्मयान्विताः ।
 न चैनमभ्यभाषन्त मनोभिस्त्वभ्यपूजयन् ॥ १६
 इति धीमहामारते आरण्यके ५० नलोपाख्यानपर्वणि नलस्य देवदीत्ये पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

५६

बृहद्भ्य उवाच ।

सा नमस्तुत्य पेवेभ्यः प्रहस्य नलमप्रवीत् ।
 प्रणयस्य यथाश्रद्धं राजर्षिकं करुणाणि ते ॥ १
 अहं वैद्य हि यथान्यन्ममास्ति यस्तु किञ्चन ।
 तत्सर्वं तव विप्रर्षधं कुरु प्रणयमीश्वर ॥ २
 हंसानां यचनं यत्तु तन्मां दहति पार्थिव ।
 त्यक्तृने हि मया धीर राजानः संनिपातिताः ॥ ३
 यदि त्वं भ्रजमानो मां प्रत्याप्त्यास्यसि मानद ।
 पियर्मां जलं रज्जुमास्यास्ये तव कारणात् ॥ ४
 एवमुक्तस्तु वैदर्भ्यां नलस्तां प्रत्युवाच ह ।

अहोरूपमहोकान्तिरहो धैर्यं महात्मनः ।
 कोऽयं देवोऽधया यक्षो गन्धर्वो वा मधिष्यति ॥
 न तास्तं शङ्कयन्ति स्म व्याहर्तुमपि किञ्चन ।
 तेजसा धर्षितास्तस्य लज्जावन्तो पराङ्गनाः ॥ १८
 अधेनं स्मयमानं तु स्मितपूर्वाभिभाषिणी ।
 दमयन्ती नलं धीरमभ्यभाषत विस्मिता ॥ १९
 कस्त्यं सर्वानयच्छाङ्ग मम हृच्छयचर्धन ।
 प्राप्तोस्यमरघट्टीर श्रातुमिच्छामि तेऽनघ ॥ २०
 कथमागमनं चेह कथं चासि न लक्षितः ।
 सुरक्षितं हि मे वैश्व राजा चैवोपशासनः ॥ २१
 एवमुक्तस्तु वैदर्भ्यां नलस्तां प्रत्युवाच ह ।
 नल उवाच ।

नलं मां विद्धि कल्याणि देवदूतमिहागतम् ॥ २२
 देवास्तां प्राप्नुमिच्छन्ति शक्रोऽभ्रिवंरुणे यमः ।
 तेयामन्यतमं देवं पतिं धरय शोभने ॥ २३
 तेयामेव प्रमावेण प्रविष्टोऽहमलक्षितः ।
 प्रविशन्तं न मां काश्चिदप्यश्राप्ययारयत् ॥ २४
 पतदर्धमहं मन्त्रे प्रेषितः सुरसत्तमः ।
 पतच्छ्रुत्या द्रुमे बुद्धिं प्रवृत्तुष्य यथेच्छसि ॥ २५
 इति धीमहामारते आरण्यके ५० नलोपाख्यानपर्वणि नलस्य देवदीत्ये पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

प्रोऽर्षाणि । अर्शानर्शाऽर्शुभ्यं दत्तेति भावः ॥ ११ ॥
 धर्षिता अभिभूताः ॥ १५ ॥ इत्या० १०० ३० ३० ॥ पयववा-
 शत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

५६

मेति । कथाभ्यं देवेभ्यो ब्रह्मण्यय प्रकल्पेति संबन्ध ।
 प्रकल्प परिचयः । माभिति - येषः ॥ १ ॥ तिपथं य-
 श्रियामे कया स्तुत्या प्रणयं परिचयं विरहम् ॥ ३ ॥
 मन्त्रिपतिना मेतिपः ॥ १ ॥

स्य दण्डभयात्सर्वे भूतग्रामाः समागताः ।
 प्रभिवानुक्रुष्यन्ति का तं न वरयेत्यतिम् ॥ १०
 स्मात्मानं महामानं दैत्यदानवमर्दनम् ।
 हेन्द्रे सर्वदेवानां का तं न वरयेत्यतिम् ॥ ११
 कैयतामविद्याङ्गुलं यन्नासा यदि मन्वसे ।
 वरुणं लोकपालानां सुहृद्वाक्यमिदं शृणु ॥ १२
 तेषधेनैवमुक्ता सा दमयन्ती धनोन्नयित् ।
 समागुलान्यां तैत्रान्यां शोकजेनाय वारिणा ॥ १३
 देवेभ्योऽहं नमस्कृत्य सर्वैभ्यः पृथिवीपते ।
 वृणे त्वामेव भर्तारं सत्यमेतद्भवीमि ते ॥ १४
 आमुवाच ततो राजा वेषमानां कृताङ्गलिम् ।
 तैत्येलागत्य कल्पयिषि तथा भद्रे विधीयताम् ॥
 कथं द्यौं प्रतिश्रुत्य देवतानां विशेषतः ।
 स्वार्थं यत्प्रकारेण कथं स्वार्थमिदोत्सहे ॥ १६
 यप धर्मो यदि स्वार्थो ममपि भविता ततः ।
 स्वं स्वार्थं करिष्यामि तथा भद्रे विधीयताम् ॥ १७
 ततो वाप्याकुलां वाचं दमयन्तीं शुचिस्मिता ।
 प्रत्याहरन्ती शनकैर्नलं राजानमप्रवीत् ॥ १८
 उपायोऽयं मया दृष्टो निरपायो नरेभ्यः ।
 येन दोषो न भविता तव राजन्दर्यचन ॥ १९
 त्वं चैव हि नरत्रेष्ठ देवाश्चेन्द्रपुरोगमाः ।
 आमानु सहिताः सर्वे मम यत्र स्वयंवरः ॥ २०
 ततोऽहं लोकपालानां संनिधीं त्वां नरेभ्यः ।

वरयिष्ये नरव्याघ्र नैवं दोषो भविष्यति ॥ २१
 एवमुक्तस्तु वैदर्भ्यां नलो राजा विशांपते ।
 आजगाम पुनस्तत्र यत्र देवाः समागताः ॥ २२
 तमपश्यंतया पान्तं लोकपाला महेश्वराः ।
 दृष्ट्वा चैनं ततोऽपृच्छन्सुतान्तं सर्वमेव तम् ॥ २३
 कश्चिदृष्ट्वा त्वया राजन्दमयन्तीं शुचिस्मिता ।
 किमब्रवीच्च नः सर्वान्बुध भूमिप तेऽनुध ॥ २४
 नल उवाच ।

मयद्रिरहमादिष्टो दमयत्या नियमानम् ।
 प्रविष्टः सुमहाकसं दोषेभ्यः स्वधीर्षितम् ॥ २५
 प्रविशन्तं च मां तत्र न कश्चिददृष्ट्वाभारः ।
 भ्रूते तां पार्षियसुतां भवतामेव तेजसा ॥ २६
 सत्त्वश्चास्या मया दृष्टाताभिश्चाप्युपलक्षितः ।
 विस्मिताश्चानवकन्सर्वा दृष्ट्वा मां विक्रुषेभ्यः ॥ २७
 वर्ण्यमानेषु च मया भवन्तु कचिरानना ।
 मामेव गतसंकल्पा वृणीते सा सुरोत्तमाः ॥ २८
 अवर्षीचैव मां बाला आयान्तु सहिताः सुराः ।
 त्वया सह नरव्याघ्र मम यत्र स्वयंवरः ॥ २९
 तेषामहं संनिधीं त्वां वरयिष्यामि नैवध ।
 एवै तव महाबाहो दोषो न भवितेति ह ॥ ३०
 पताचदेव विक्रुषा यथावृत्तमुपाहृतम् ।
 मयाऽदोषे प्रमाणं तु भवन्तस्त्रिदशोभ्यः ॥ ३१

इति श्रीमहामारुते आरण्यके ५० नलोपाख्यानकर्षिण नलकर्तृकदेवदुष्ये षड्विंशोऽध्यायः ॥५६॥

५७

बृहदश्व उवाच ।

अथ काले शुभे आसे तिवर्षे पुण्ये ह्यने तव्या ।
 आसुहाव महीपालमभीमो राजा स्वयंपरे ॥ १
 तत्कृत्वा पृथिवीपालाः सर्वे हृद्ययपीडिताः ।
 स्वर्णिताः समुपाजमुर्दमयन्तीमर्भासवः ॥ २
 कनकस्तम्भाक्षरं तोरणेन विराजितम् ।
 विविद्युस्ते नृपा रङ्गं महासिंहा इवाचलम् ॥ ३
 तत्रासनेषु विविधेष्वारसीनाः पृथिवीक्षिताः ।

सुरभिव्यधराः सर्वे प्रसृष्टमणिकुण्डलाः ॥ ४
 तां राजसंमार्ते पुण्यां तानीमोगवतींमिव ।
 संपूर्णां पुरुषव्याघ्रैर्व्याधीर्गोरिण्डामिव ॥ ५
 तत्र स्म पीना दृश्यन्ते बाहवः परिषोपमाः ।
 आकारपर्णसुसल्लयाः पञ्चशीरां ह्यवोत्ताः ॥ ६
 सुकेरागतानि चारुणि सुनासाक्षिभुयाणि च ।
 मुस्रानि राक्षं शोभन्ते नक्षत्राणि यथा विवि ॥ ७

महाकसं महान्तं राजद्रापदेशम् ॥ २५ ॥ इत्या-
 रण्यके षडंशे नैक्यच्छोषे मातृमानदीपे षड्विंशोऽध्यायः
 ५६ ॥

दमयन्ती ततो रङ्गं प्रविशेश शुभानना ।
 मुष्णन्ती प्रमया राशं चक्षुषि च मनांसि च ॥ ८
 तस्या गात्रेषु पतिता तेषां दृष्टिर्महात्मनाम् ।
 तत्र तत्रैव सकाऽभून्न चचाल च पश्यताम् ॥ ९
 ततः संकीर्त्यमानेषु राज्ञां नामसु भारत ।
 दर्शयैमीं पुरुगन्पञ्चतुल्यादृतीनि ह ॥ १०
 तान्समीक्ष्य ततः सर्वाभिविशेषोपाहृतीन्वितान् ।
 संदेहादय वैदर्मीं नाभ्यजानाञ्चलं नृपम् ॥ ११
 यं यं हि दृष्टो तेषां तं तं मेने नलं नृपम् ।
 सा चिन्तयन्ती बुध्याऽथ तर्कयामास भाषिणी ॥
 कथं हि देवाज्जानीयां कथं विद्यां नलं नृपम् ।
 पयं संचिन्तयन्ती सा वैदर्मी भृशदुःखिता ॥ १३
 श्रुतानि देवालिङ्गानि तर्कयामास भारत ।
 देवानां यानि लिङ्गानि स्वविरेभ्यः श्रुतानि मे १४
 तानीह तिष्ठतां भूमावैकस्यापि न लक्षये ।
 सा विनिश्चित्य बहुधा विचार्य च पुनः पुनः १५
 शरणं प्रति देवानां प्राप्तकालममन्यत ।
 याचा च मनसा चैव नमस्कारं प्रयुज्य सा ॥ १६
 देवेभ्यः प्राञ्जलिभृत्वा घेपमानेदमध्वीत् ।
 हंसानां वचनं श्रुत्वा यथा मे नैपथो वृत्तः ।
 पतित्वे तेन सत्येन देवास्तं प्रदिशन्तु मे ॥ १७
 मनसा वचसा चैव यथा नाभिचराम्यहम् ।
 तेन सत्येन विबुधास्तमेव प्रदिशन्तु मे ॥ १८
 यथा देवैः समे मर्ता विहितो निपधाधिपः ।
 तेन सत्येन मे देवास्तमेव प्रदिशन्तु मे ॥ १९
 यथेदं व्रतमारुध्यं नलस्याराधने मया ।
 तेन सत्येन मे देवास्तमेव प्रदिशन्तु मे ॥ २०
 स्वयं चैव रूपं कुर्वन्तु लोकपाला महेश्वराः ।
 यथाऽहमभिजानीयां पुण्यश्लोकं नराधिपम् ॥ २१
 निशम्य दमयन्त्यास्तत्करुणं प्रतिदेवितम् ।
 निश्चयं परमं तथ्यमनुरागं च नैपथे ॥ २२
 मनोविशुद्धिं बुद्धिं च भक्तिं रागं च नैपथे ।
 यथोक्तं चक्रिरे देवाः सामर्थ्यं लिङ्गधारणे ॥ २३
 साऽपश्यद्विबुधान्सर्वानस्वेदान्स्तथ्यलोचनाम् ।
 हृषितप्रजोहीनान्स्थितानस्फुरातः क्षितिम् ॥
 छायाद्वितीयो म्लानस्रप्रजः स्वेदसमन्वितः ।

भूमिष्ठो नैपथश्चैव निमेषण च सूचितः ॥ २५
 सा समीक्ष्य तु तान्देवानुपुण्यश्लोकं च भारत ।
 नैपथं वरयामास मैत्री धर्मेण पाण्डव ॥ २६
 विलज्जमाना यस्त्रान्तं जग्राहायतलोचना ।
 स्कन्धदेशेऽसृजत्सस्य रुजं परमशोभनाम् ॥ २७
 वरयामास चैवैनं पतित्वे वरवर्णिनी ।
 ततो हाहेति सहसा मुक्तः शब्दो नराधिपैः ॥ २८
 देवैर्महर्षिभिस्तत्र साधु साधिवति भारत ।
 विस्मितैरितः शब्दः प्रशंसद्भिर्नलं नृपम् ॥ २९
 दमयन्ती तु कौरुष्य धीरसेनसुतो नृपः ।
 धाध्वासयहरारोहां प्रहृष्टेनान्तरात्माना ॥ ३०
 यत्वं भजासि कल्याणि पुमांसं देवसंनिधौ ।
 तस्मान्मां विद्धि मर्तारमेतत्ते वचने रतम् ॥ ३१
 यावच्च मे धरिष्यन्ति प्राणा देहे शुचिस्मिते ।
 तावत्त्वयि भविष्यामि सत्यमेतद्भूमीमि ते ॥ ३२
 दमयन्ती तथा वाग्भिरभिनन्द्य कृताञ्जलिः ।
 तौ परस्परतः प्रीतौ दृष्ट्वा त्वग्निपुरोगमान् ॥ ३३
 तानेव शरणं देवाज्जम्भतुर्मनसा तदा ।
 वृते तु नैपथे भैम्या लोकपाला महौजसः ॥ ३४
 प्रहृष्टमनसः सर्वे नलायाष्टौ वरान्दुः ।
 प्रत्यक्षदर्शनं यन्ने गतिं चानुत्तमां शुभाम् ॥ ३५
 नैपथाय देवां शकः प्रीयमाणः शचीपतिः ।
 अग्निरात्मभवं प्रादाद्यत्र वाञ्छति नैपथः ॥ ३६
 लोकानात्मप्रभांश्चैव ददौ तस्मै हुताशनः ।
 यमस्त्वन्नरसं प्रादाद्धमं च परमां स्थितिम् ॥ ३७
 अयां पतिरयां भावं यत्र वाञ्छति नैपथः ।
 स्रजश्चोत्तमगन्धाढ्याः सर्वे च मिथुनं ददुः ॥ ३८
 वरानेव प्रदायास्य देवास्ते त्रिविधं गताः ।
 पार्थिवाश्चानुभूयास्य विवाहं विस्मयान्विताः ३९
 दमयन्त्याश्च मुदिताः प्रतिजग्मुर्वथागतम् ।
 गतेषु पार्थिवेन्द्रेषु भीमः प्रीतो महामनाः ॥ ४०
 विवाहं कारयामास दमयन्त्या नलस्य च ।
 उप्य तत्र यथाकामं नैपथो द्विपदां वरः ॥ ४१
 भीमेन समनुज्ञातो जगाम नगरं स्वकम् ।
 अथाप्य नारीरलं तु पुण्यश्लोकोऽपि पार्थिवः ४२

गुणन्ती हरन्ती ॥ ८ ॥ मनुष्याः सस्वेदाः सनिमे-
 धाम्नायमानस्रजः सरजस्का भूमिष्ठः देवास्ताद्विपरीताः ।
 हृषितप्रजश्चेत रजोहीनाश्चेति समाप्तः ॥ २४ ॥ यथस्मान्मां
 भजसि तस्मात्ते तव वचने रतं इत्येतद् विद्धि ॥ ३१ ॥

आत्मभवं आरामन आविर्भावम् ॥ ३६ ॥ अन्नरसं यादृशो
 तादृशोप्यन्ने विशिष्टरसवत्ताम् ॥ ३७ ॥ भावं सत्तां मिथुनं
 एवैकेन द्वयं द्वयमपीत्यर्थं ॥ ३८ ॥ अनुभूय दृष्ट्वा
 ॥ ३९ ॥ उप्य वासं कृत्वा ॥ ४१ ॥

५९

शुद्धभ्य उवाच ।

एवं स समयं कृत्वा द्वापरेण कलिः सह ।
 आजगाम ततस्तत्र यत्र राजा स नैपथः ॥ १
 स नित्यमन्तरप्रेक्षुर्निर्गधेष्वयसधिरम् ।
 यथास्य द्वादशे वर्षे ददर्श कलिन्तरम् ॥ २
 कृत्वा भ्रूवमुपस्थस्य संध्यामन्यास्त नैपथः
 अकृत्वा पादयोः शीघ्रं तत्रैतं कलिराविशत् ॥ ३
 स समाविश्य च नलं समीपं पुष्करस्य च ।
 गत्वा पुष्करमाहेदमेहि दीप्त्य नलेन वै ॥ ४
 अक्षयूते नलं जेता भवान्दि सहितो मया ।
 निवधान्प्रतिपद्यस्व जित्वा राज्यं नलं नृपम् ॥ ५
 पथमुक्तस्तु कलिना पुष्करो नलमभ्ययात् ।
 कलिश्चैव वृषो भूया गथां पुष्करमभ्ययात् ॥ ६
 आसाय तु नलं वीरं पुष्करः परधीरहा ।
 दीव्यायेत्यब्रवीत्काता वृषेणेति मुहुर्मुहुः ॥ ७
 न चक्ष्मे ततो राजा समाह्वानं महामनाः ।
 वैदूर्याः प्रेक्षन्नापायाः पणकालमभ्ययत् ॥ ८
 हिरण्यस्य सुवर्णस्य यानयुष्यस्य वाससाम् ।
 आविष्टः कलिना शूते जीयते स्म नलस्तदा ॥ ९
 इति श्रीहामारते आरण्यके पर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलघ्नने एकोनपष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

६०

शुद्धभ्य उवाच ।

दमयन्ती ततो दृष्ट्वा पुष्यश्लोकं मयाधिपम् ।
 उन्मत्तपदनुन्मत्ता देवते गतचेतसम् ॥ १
 भयशोकसमाधिष्टा राजन्मीमसुता ततः ।
 चिन्तयामास तत्कार्यं सुमहत्पार्थिवं प्रति ॥ २
 सा शङ्कमाना तत्पापं चिकीर्षन्ती च तत्प्रियम् ।

तमक्षमदसंमत्तं सुहृदां न तु कथ्यत ।
 निवारणेऽभवच्छक्तो दीप्त्यमानमरिंदमम् ॥ १०
 ततः पौरजनाः सर्वे मन्त्रिमिः सह भारत ।
 राजानं द्रुपमागच्छन्निवारयितुमातुरम् ॥ ११
 ततः मृत उपागम्य दमयन्त्यै न्यवेदयत् ।
 एष पौरजनो देवि द्वारि तिष्ठति कार्यवान् ॥ १२
 निवेद्यतां नैपथाय सर्वाः प्रकृतयः स्थिताः ।
 अमृष्यमाणा व्यसनं राज्ञो धर्मार्थदर्शिनः ॥ १३
 ततः सा धाप्यकलया याचा दुःखेन कर्षिता ।
 उवाच नैपथे भैमी शोकोपहतचेतना ॥ १४
 राजन्पौरजना द्वारि त्वां दिदृक्षुरयमित्तः ।
 मन्त्रिभिः सहितः सर्वै राजभक्तिपुरस्कृतः ॥ १५
 तं द्रुपमर्हसीत्येवं पुनःपुनरभाषत ।
 तां तथा रुचिरापाङ्गौ विलेपनीं तथाविधाम् ॥ १६
 आविष्टः कलिना राजा नाभ्यभाषत किञ्चन ।
 ततश्चे मन्त्रिणः सर्वे ते चैव पुरघासिनः ॥ १७
 नायमस्तीति दुःखार्ता मीडिता जम्बुपालवान् ।
 तथा तदमयद्रुपं पुष्करस्य नलस्य च ।
 युधिष्ठिरवह्नमासान्पुष्यश्लोकस्यजीयत ॥ १८

नलं च हृतसर्षसमुपलभ्येदमवधीत् ॥ ३
 शुद्धस्तेनामतिपशानं तां धार्मी परिचारिकाम् ।
 हिनां सर्वार्थकुशालामनुरक्तानं सुमायिताम् ॥ ४
 शुद्धस्तेने मजामात्यानानाथ्य नलशासनान् ।
 आचक्ष्व यद्भूतं दिव्यमवशिष्टं च यत्सु ॥ ५

५९

एवमिति । समयं संज्ञेयम् ॥ १ ॥ अन्यास्त उपामितवान् ।
 तीस्ते स्मेति पाठे स उपास्ते स्मेत्यर्थः आर्षं संधिः ॥ २ ॥
 स कलिः नलं समाविश्य कृपान्तरेण पुष्करं चाब्रवीत् । दीप्त्य
 शूनं वृत् ॥ ३ ॥ साहाय्यमेवाह कलिचेति । गवां इवः अत्र
 मोसद्वो मन्त्रितवश्याऽऽश्वद्वाराभ्येवु पाशेषु बन्धने । इवः
 धेनुः पाशधेनु भूया ॥ ४ ॥ वृषेण अक्षयुदयेन ॥ ५ ॥
 पणकालं वृत्कालम् ॥ ८ ॥ मानेषु पुष्यं पुणवर्दं त्पादि त्पथ

॥ ९ ॥ नायमस्ति नशीकमित्यर्थः । पुष्यः पावनः आर्षो
 यशो यस्य । अर्शोयत् शिवः ॥ १८ ॥ इत्याप्यष्टे
 पर्वणि त्रेलक्ष्ये भारद्वाज्ये एकोनपष्टि-
 तमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

६०

दमयन्तीनि ॥ १ ॥

तेनार्थं धाससदिछत्वा निवास्य च परंतपः ।
सुतामुत्सृज्य धैर्मां प्राद्रघ्नतचेतनाम् ॥

—घनपर्व ब० ६२ पृ. १०१

नल उवाच ।

यथा राज्यं भयं पितृशुधा मम न संशयः ।
 न तु तत्र गमिष्यामि विषमम्यः कथंचन ॥ १
 कथं समुद्यो गत्याहं तथ हर्षवियर्धनः ।
 परिच्युतो गमिष्यामि तत्र शोकविवर्धनः ॥ २
 बृहदाय उवाच ।

इति बृहदल्लो राजा दमयन्ती पुनः पुनः ।
 मान्ययामास कल्याणीं याससोर्धेन संवृताम् ॥ ३
 तावेक्यस्त्रसंख्यातायटमानावितम्बतः ।
 क्षुतियासापरिभ्रान्तीं समां कांचिदुपेयत् ॥ ४
 तां समासुपसंभ्राय तदा स निषधाधिपः ।
 पैदभ्यां सहितो राजा निषसाद महीतले ॥ ५
 स र्षं विषस्रो विकटो मलिनः पांसुगुण्डितः ।
 दमयन्त्या सह धान्तः सुत्याप धरणीतले ॥ ६
 दमयन्त्यपि कल्याणी निद्रयापहता ततः ।
 सदस्ता दुःखमासाध सुकुमारी तपस्विनी ॥ ७
 सुमायां दमयन्त्यां तु बल्लो राजा विशांपते ।
 शोकान्मयितचिन्तात्मा न स्म शोते यथा पुरा ८
 स तद्राज्यापहरणं सुहृद्याने च सर्वेशः ।
 धने च न परिष्यंसे प्रेयश्चिन्तामुपेयिष्यत् ॥ ९
 किं नु मे म्यादिदं कृत्या किं नु मे स्यादकुर्षतः ।
 किं नु मे मरणं श्रेयः पतित्यागो जनस्य वा ॥ १०
 मामिषं हानुरक्तैर्धं दुःखमाप्नोति मृतुते ।
 मद्दिहीना त्विषं गच्छेत्कदाचित्सज्जनं प्रति ॥ ११
 मयि निःसंशयं दुःखमित्यं प्राप्स्यत्यनुयता ।
 उत्सर्गे संशयः श्याचु धिन्देतापि सुषं वचित् ॥ १२
 स धिनिधित्य बहुधा विचार्यं च पुनः पुनः ।
 उत्सर्गं मन्यते श्रेयो दमयन्त्या नगाधिप ॥ १३
 न केया नेत्रसा शक्या वैद्विदसंपितुं पथि ।
 यदाभिनो महाभागा मद्रुजेयं पतिप्रता ॥ १४
 इति धीमहात्माने आरभ्यध्वेः पर्वणि नल्लोपास्थानपर्वणि दमयन्तीपरित्यागे द्विपट्टिमौऽध्यायः ॥ ६२ ॥

पयं तस्य तदा बुद्धिर्दमयन्त्यां न्यपर्तत ।
 कलिना दुष्टभावेन दमयन्त्या विसर्जनं ॥ १५
 सोऽप्यत्रतामात्मनश्च तस्याभ्यायक्यभ्रनाम् ।
 चिन्तयित्वाध्यगाद्राजा धराधर्म्यायकर्तनम् ॥ १६
 कथं वासो विकर्तयं न च बुध्येत मे प्रिया ।
 विचिन्त्यैवं नलो राजा समां पर्यचरत्तदा ॥ १७
 परिधावन्नय नल इतश्चेत्तथा भागत ।
 भाससाद समोदेरो विकारो मद्गमुत्तमम् ॥ १८
 तेनार्धं याससभिष्टत्या निवस्य च परंतपः ।
 सुनामुत्तुज्य पैदमीं प्राद्रप्यत्तचेतनाम् ॥ १९
 ततो निवृत्तहृदयः पुनरागम्य तां तन्नाम् ।
 दमयन्तीं तदा ट्टा करोद निषधाधिपः ॥ २०
 यां न वापुर्न चादित्यः पुरा पश्यति मे प्रिया ।
 सेषमद्य समांमध्ये शोते भूमायनाययत् ॥ २१
 इयं धरायकर्तते संख्याता चारुदासिनी ।
 उन्मत्तेव वरारोहा कथं बुद्धा भविष्यति ॥ २२
 कथमेका सर्वा भैमी भया विरहिता शुभा ।
 चरिष्यति धने धोरे मृगव्यालनिषेयिने ॥ २३
 आदित्या वसवो रुद्रा भविनीं समरुणी ।
 रक्षन्तु त्वां महाभागे धर्मणासि समावृता ॥ २४
 पथमुक्त्वा प्रियां भार्यां रूपेणाप्रतिमां मुवि ।
 कलिनापहृतजानो नलः प्रातिष्ठदुद्यतः ॥ २५
 गत्या गत्या नलो राजा पुनरेति समां मुदुः ।
 भाद्रुप्यमाणः कलिना सोऽहदेनायटप्यते ॥ २६
 द्विधेव हृदयं तस्य दुःखितस्वाभयत्तदा ।
 शोलेष मुहुरायाति याति कैव समां प्रति ॥ २७
 मयट्टपन्तु कलिना मोहितः प्राद्रवन्नलः ।
 सुनामुत्तुज्य तां भार्यां विलस्य कर्तुं बहु ॥ २८
 नष्टात्मा कलिना मृष्टस्तत्तद्विगणयच्छुः ।
 जगामैकं धनं नृत्ये भार्यामुत्तुज्य दुःखितः ॥ २९

—१६६—

६३

बृहद्भ्य उवाच ।

अपक्रान्ते नले राजन्दमयन्ती गतकृमा ।
 अबुध्यत वरारोहा संव्रस्ता विजने वने ॥ १
 अपश्यमाना भर्तारं शोकदुःखसमन्विता ।
 प्राक्रोशदुधैः संव्रस्ता महाराजेति नैपधम् ॥ २
 हा नाथ हा महाराज हा स्वामिर्निक जहासि माम् ।
 हा हतास्मि विनष्टास्मि भीतास्मि विजने वने ३
 गनुं नाम महाराज धर्मज्ञः सत्यवागसि ।
 कथमुक्त्वा तथा सत्यं सुतामुत्सृज्य कानने ॥ ४
 कथमुत्सृज्य गन्तासि दक्षां भार्यामनुव्रताम् ।
 विशेषतोऽनपहृते परेणापहृते सति ॥ ५
 शंक्रयसे ता गिरः सम्यक्कर्तुं मयि नरेश्वर ।
 यास्तेषां लोकपालानां संनिधौ कथिताः पुरा ६
 नाकाले विहितो मृत्युर्मैत्र्यानां पुरुषर्षभ ।
 तत्र कान्ता त्वयोत्सृष्टा मुहूर्तमपि जीवति ॥ ७
 पर्याप्तः परिहासोयमेतावानुपुरुषर्षभ ।
 भीताहमतिदुर्घर्षं दर्शयात्मानमीश्वर ॥ ८
 दृश्यसे दृश्यसे राजज्रेप दृष्टोसि नैपध ।
 आचार्यं गुल्मैरात्मानं किं मां न प्रतिभापसे ॥ ९
 नृशंसं वत राजेन्द्र यन्मामेवंगतामिह ।
 विलपन्तीं समागम्य नाश्वासयसि पार्थिव ॥ १०
 न शोचाम्यहमात्मानं न चान्यदपि किञ्चन ।
 कथं नु भवितास्येक इति त्वां नृप शोचिमि ॥ ११
 कथं नु राजंस्तुपितः क्षुधितः धर्मकर्षितः ।
 सायाहे वृक्षमूलेषु मामपश्यन्मविष्यसि ॥ १२
 ततः सा तीव्रशोकार्ता प्रदीप्तेव च मग्युना ।
 इतश्चेतश्च रुदती पर्यधावत दुःखिता ॥ १३
 मुहुरुत्पतते बाला मुहुः पतति विह्वला ।
 मुद्रुरालीयते भीता मुहुः क्रोशति रोदिति ॥ १४
 अतीव शोकसंतप्ता मुहुर्निःश्वस्य विह्वला ।
 उवाच भैमी निःश्वस्य रुदत्यथ पतिव्रता ॥ १५
 यस्याभिशापाद्दुःखार्ता दुःखं विन्दति नैपधः ।
 तस्य भूतस्य नो दुःखाद्दुःखमप्यधिकं भवेत् ॥ १६

अपापचेतसं पापो य एवं कृतवाघ्रलम् ।
 तस्माद्दुःखतरं प्राप्य जीवत्वसुखजीविकाम् ॥ १७
 एवं तु विलपन्ती सा राज्ञो भार्या महात्मनः ।
 अन्वेषमाणा भर्तारं वने श्वापदसेविते ॥ १८
 उन्मत्तवद्भीमसुता विलपन्ती इतस्ततः ।
 हा हा राजश्रिते मुहुरितश्चेतश्च धावति ॥ १९
 तां क्रन्दमानामत्यर्थं कुरुरीमिव वाशतीम् ।
 करुणं बहु शोचन्तीं विलपन्तीं मुहुर्मुहुः ॥ २०
 सहसाभ्यागतां भैमीमभ्यासपरिवर्तिनीम् ।
 जग्राहाजगरो ग्राहो महाकायः क्षुधान्वितः ॥ २१
 सा अश्रयमाना प्राहेण शोकेन च परिमुता ।
 नात्मानं शोचति तथा यथा शोचति नैपधम् २२
 हा नाथ मामिह वने प्रस्रयमानामनाथवत् ।
 प्राहेणानेन विजने किमर्थं नानुधावसि ॥ २३
 कथं भविष्यसि पुनर्मानुस्त्वृत्य नैपध ।
 कथं भवाज्जगामाद्य मामुत्सृज्य वने प्रभो ॥ २४
 पापान्मुक्तः पुनर्लब्ध्वा बुद्धिं चेतो धनानि च ।
 श्रान्तस्य ते क्षुधार्तस्य परिग्लानस्य नैपध ।
 कः धर्मं राजशार्दूल नाशयिष्यति तेनघ ॥ २५
 ततः कश्चिन्मृगव्याधो विचरन्गहने वने ।
 आक्रन्दमानां संश्रुत्य जवेनाभिससार ह ॥ २६
 तां तु दृष्ट्वा तथा प्रस्तामुरगेणायतक्षणात् ।
 त्वरमाणो मृगव्याधः समभिक्रम्य वेगतः ॥ २७
 मुखतः पाटयामास शस्त्रेण निशितेन च ।
 निर्विचेष्टं भुजङ्गं तं विशस्य मृगजीवनः ॥ २८
 मोक्षयित्वा स तां व्याधः प्रक्षाल्य सलिलेन ह ।
 समाश्वस्य कृताहारामथ पप्रच्छ भारत ॥ २९
 कस्य त्वं मृगशावाक्षि कथं चाभ्यागता वनम् ।
 कथं चेदं महत्कृच्छ्रं प्राप्तवत्यसि भाविनि ॥ ३०
 द्रमयन्ती तथा तेन पृच्छ्यमाना विशांपते ।
 सर्वमेतद्यथावृत्तमाचचक्षेस्य भारत ॥ ३१
 तामर्धवत्स्रसंवीतां पीनश्रोणिपर्याधरात् ।
 सुकुमारानवयार्त्तां पूर्णचन्द्रनिमाननाम् ॥ ३२

६३

अपंति ॥ १ ॥ तथा सत्यं यत्स्वयं वरे उक्तं त्वं न
 त्यद्यामसि ॥ ४ ॥ अनपहृते अपकाराभावे ॥ ५ ॥
 शोचिमि शोचामि ॥ ११ ॥ मग्युना शोकेन ॥ १२ ॥
 फलिं शपति यमेति । अभिशपात् कृपादेशात् नो दु खान्

अस्मत्संबन्धिदुं खान् ॥ १६ ॥ वाशनी क्रोशन्तीम् ॥ २० ॥
 प्राह. सर्पः अजगर तद्वन्मूलः ॥ २१ ॥ बुद्धिमाभादर्थं
 मां विना कथं भविष्यसि जाविष्यामि कथं ॥ २४ ॥ विशास्य
 विशस्य ॥ २८ ॥

अरालपद्मनयनां तथा मधुरमापिणीम् ।
 लक्षयित्वा मृगव्याधः कामस्य यशमीयिवान् ॥
 तामेवं श्लक्ष्णया वाचा लुब्धको मृदुपूर्वया ।
 सान्त्ययामास कामार्तस्तदबुध्यत भाविनी ॥ ३४
 दमयन्त्यपि तं दुष्टमुपलभ्य पतिप्रता ।
 तीमरोपसमाविष्टा प्रज्ज्वालयेव मन्युना ॥ ३५
 स तु पापमतिः क्षुद्रः प्रधर्षयितुमातुरः ।
 इति श्रीमहामारुते आरण्यके ५० नलोपाख्यानप०

दुर्धपो तर्कयामास दीप्तामग्निशिखामिव ॥ ३६
 दमयन्ती तु दुःखार्ता पतिराज्यविनाकृता ।
 अतीतवाक्ये काले शशापैर्न रुपायिता ॥ ३७
 यद्यहं नैपधादस्यं मनसापि न चिन्तये ।
 तथायं पततां क्षुद्रो परासुर्भृगुजीवनः ॥ ३८
 उक्तमात्रे तु वचने तथा स मृगजीवनः ।
 व्यसुः पपात मेदिन्यामशिक्षय इव हुमः ॥ ३९
 अजगरस्तदमयन्तीमोचने त्रिपाष्टितमोध्यायः ॥ ६३ ॥

६४

वृहद्व उवाच ।

सा निहत्य मृगव्याधं प्रतप्से कमलेशुणा ।
 वनं प्रतिभयं शून्यं मिलिकागणनादितम् ॥ १
 सिंहद्वीपिलुब्ध्याग्रमहिपक्षेणैर्युतम् ।
 नानापक्षिणाकार्णं म्लेच्छतस्करसेवितम् ॥ २
 शालयेणुधवाभत्यतिन्दुकुक्षुद्राकिञ्चुकैः ।
 अर्जुनारिपुंसंछन्नं स्पन्दनैश्च सशात्मलैः ॥ ३
 जम्ब्याप्रलोध्रखदिरसालवेत्रसमाकुलम् ।
 पद्मकामलकम्लक्षकदम्बोदुम्बरावृत्तम् ॥ ४
 बदरीविल्वसंछन्नं न्यग्रोधैश्च समाकुलम् ।
 मियालतालखर्जूरहरातकिविर्मातकैः ॥ ५
 नानाधातुशतैर्नद्याभिविधानपि चाचलान् ।
 निकुञ्जारिसंघुष्टास्त्रीश्चाद्भूतदर्शनाः ॥ ६
 नदीः सरांसि वापीश्च धिविधांश्च मृगद्विजान् ।
 सा बहन्मीमरूपांश्च पिशाचोरगराक्षसान् ॥ ७
 पल्यलानि तडागानि गिरिकूटानि सर्वशः ।
 सरितो निर्झराश्चैव ददर्शाद्भूतदर्शनान् ॥ ८
 मृगशो वृहशो चात्र विद्वर्माधिपनन्दिनी ।
 महिषांश्च वराहांश्च क्रुशांश्च धनपद्ममान् ॥ ९
 तेजसा यशसा लक्ष्या स्थित्या च परया युता ।
 वैदमीं धिचरत्येका नलमन्वेपती तदा ॥ १०
 नाविभ्यत्सा नृपसुता भैमी तत्राप्य कस्यचित् ।

दारुणामदर्वीं प्राप्य भर्तृव्यसनपीडिता ॥ ११
 विद्वर्तनया राजन्विललाप सुदुःखिता ।
 भर्तृशोकपरीताङ्गी शिलातलमयाधिता ॥ १२
 दमयन्त्युवाच ।
 ल्यूढोरस्क महाबाहो नैपधानां जनाधिप ।
 क्व नु राजन्नातोस्यद्य विसृज्य विजने वने ॥ १३
 अश्वमेधादिभिर्वारं क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।
 कथमिष्टा नरव्याध मयि मिथ्या प्रवर्तसे ॥ १४
 यन्त्वयोक्तं नरश्रेष्ठ मत्समक्षं महाश्रुते ।
 स्मर्तुमर्हसि कल्याण वचनं पार्थिववर्म ॥ १५
 यद्योक्तं विहगैर्हसैः समीपे तव भूमिप ।
 मत्समक्षं यदुक्तं च तदवेक्षितुमर्हसि ॥ १६
 चत्वार एकतो वेदाः साङ्गोपाङ्गाः सविस्तराः ।
 स्वधीता मनुजव्याप्त सत्यमेकं किलैकतः ॥ १७
 तस्मादर्हसि शत्रुघ्न सत्यं कर्तुं नरोध्वर ।
 उक्तवानसि यद्वार मत्सकाशे पुरा वचः ॥ १८
 हा धीर नल नामाहं नद्या किल तवानघ ।
 अस्यामदव्यां घोरायां किं मां न प्रतिभापसे ॥ १९
 कर्षयत्येव मां रौद्रो व्यात्तास्यो दारुणाकृतिः ।
 अरण्यराज्येऽपि विष्टः किं मां न ज्ञातुमर्हसि ॥ २०
 न मे त्वदन्या काचिदि प्रियास्तात्यंजवीः सदा ।
 तामृतां कुरु कल्याण पुरोकां भारतीं नृप ॥ २१

आराजानि वृडिलानि शोभमानानि वा पद्मणि नयन-
 ग्रान्तकेशा यथोस्तास्ये नयने यस्यः इति तथा ॥ ३३ ॥
 मन्युना क्रोधेन ॥ ३५ ॥ पतिराज्यविनाकृता पत्या
 राज्येन च रहिता अतीतवाक्ये वाचाप्याविनाये इति काले
 धूमवर्णे व्याधे ॥ ३७ ॥ परामुः गतः ॥ ३८ ॥
 अमृगविगतः ॥ ३९ ॥ इत्यारण्यके ५० न० आ० त्रि-

पाष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

६४

वेतिन प्रतिभयं भीषणं सिद्धिं च तीक्ष्णशब्दः पतत्रविशेषः
 ॥ १ ॥ अरण्यराज्यं शार्दूल मां मम चित्तं कर्षयति व्यययानि
 ॥ २० ॥

उन्मत्तां विलपन्तीं मां भार्यामिष्टां नराधिप ।
 ईप्सितामीप्सितोसि त्वं किं मां न प्रतिभापसे ॥
 कृशां दीनां विवर्णां च मंलिनां वसुधाधिप ।
 वस्त्राधेप्रवृत्तामेकां विलपन्तीमनाथवत् ॥ २३
 यूथघ्नप्रामिवैकां मां हरिणीं पृथुलोचन ।
 न मानयसि मामार्यं रुदन्तीमरिर्कशन ॥ २४
 महाराज महारण्ये अहमेकाकिनी सती ।
 दमन्त्यभिभापे त्वां किं मां न प्रतिभापसे ॥ २५
 कुलशीलोपसंपन्न चारुसर्वाङ्ग शोभन ।
 नाद्य त्वां प्रतिपश्यामि गिरावस्मिन्नरोत्तम ॥ २६
 वने चास्मिन्महाघोरे सिंहाद्याघ्ननिषेविते ।
 शयानमुपविष्टं वा स्थितं वा निपधाधिप ॥ २७
 प्रस्थितं वा नरश्रेष्ठ मम शोकविवर्धन ।
 कं नु पृच्छामि दुःखातां त्वदर्थं शोककर्शिता ॥ २८
 कश्चिद्दृष्टस्त्वय्यारण्ये संगत्येह नलो नृपः ।
 कोनु मे वाद्य प्रष्टव्यो वनेस्मिन्प्रस्थितं नलम् ॥ २९
 अभिरूपं महात्मानं परव्यूहविनाशनम् ।
 यमन्वेषसि राजानं नलं पशुनिर्भक्षणम् ॥ ३०
 अयं स इति कस्याद्य ध्रोण्यामि मधुरां गिरम् ।
 अरण्यराडयं श्रीमोक्षतुर्द्वेषो महाहनुः ॥ ३१
 शार्दूलोभिमुखोभ्येति प्रजाभ्येनमशङ्कितः ।
 भवान्मृगाणामधिपस्त्वमस्मिन्कानने प्रभुः ॥ ३२
 विदर्भराजतनयां दमयन्तीति विद्धि माम् ।
 निपधाधिपतेभार्यां नलस्याभिन्नघातिनः ॥ ३३
 पतिमन्वेषतीमेकां कृपणां शोककर्षिताम् ।
 आश्यासय मृगेन्द्रेह यदि दृष्टस्त्वया नलः ॥ ३४
 अथवा त्वं वनपते नलं यदि न शंससि ।
 मां खाद्य मृगश्रेष्ठ दुःखादस्माद्धिमोचय ॥ ३५
 श्रुत्वारण्ये विलपितं न मामाश्यासयत्ययम् ।
 यामिमां स्यादुसलिलामाफगां सागरंगमाम् ॥ ३६
 इमं शिलोच्चयं पुण्यं श्रेष्ठैर्वहुभिरुच्छ्रितैः ।
 विराजद्गिरिधानैकैर्न कवणैर्मनोरमैः ॥ ३७
 नानाधातुसमाकीर्णं विविधोपलभूपितम् ।
 अस्थारण्यस्य महतः केतुभूतमिवोत्थितम् ॥ ३८
 सिंहशार्दूलमातङ्गवराहक्षेमृगायुतम् ।
 पतन्निर्वह्वुविधैः समन्दादनुनादितम् ॥ ३९
 किंशुकाशोकवकुलपुष्पागैरुपशोभितम् ।

फणिकारधवपृष्टैः सुपुष्पैरुपशोभितम् ॥ ४०
 सरिद्धिः सविहङ्गाभिः शिखरैश्च समाकुलम् ।
 गिरिराजमिमं तावत्पृच्छामि नृपतिं प्रति ॥ ४१
 भगवन्नचलश्रेष्ठ दिव्यदर्शन विश्रुत ।
 शरण्य बहुकल्याण नमस्तेस्तु महर्धिर ॥ ४२
 प्रणमे त्वाभिगम्याहं राजपुत्रां निबोध माम् ।
 राज्ञः स्नुषा राजमार्यां दमयन्तीति विश्रुताम् ॥
 राजा विदर्भोधिपतिः पिता मम महारण्यः ।
 भीमो नाम क्षितिपतिश्चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता ॥ ४४
 राजसूयाश्वमेधानां क्रतूनां दक्षिणावताम् ।
 आहर्ता पार्ष्ववश्रेष्ठः पृथु चार्वञ्चितक्षणः ॥ ४५
 ब्रह्मण्यः साधुवृत्तश्च सत्यवागनस्यवकः ।
 शीलवान्वीर्यसंपन्नः पृथुश्रीर्धर्मविच्छुचिः ॥ ४६
 सम्यग्योत्ता विदर्भोणां निर्जितारिगणः प्रभुः ।
 तस्य मां विद्धि तनयां भगवन्स्वामुपस्थिताम् ॥
 निषधेपु महाराजः श्वशुरो मे नरोत्तमः ।
 गृहीतनामा विष्यातो घोरसेन इति स्म ह ॥ ४८
 तस्य राज्ञः सुतो घोरः श्रीमान्स्त्वय्यपराक्रमः ।
 क्रमप्राप्तं पितुः स्वं यो राज्यं समनुशास्ति ह ॥ ४९
 नलो नामारिहा श्यामः पुण्यश्लोक इति श्रुतः ।
 ब्रह्मण्यो वेदविद्वाग्भी पुण्यकृतसोमपोग्रिमान् ॥ ५०
 यथा दाता च योद्धा च सम्यक्त्वैव प्रशासिता ।
 तस्य माम्बल्लो श्रेष्ठां विद्धि भार्यामिहागताम् ॥
 त्यक्तश्रियं भर्तृहीनामनायां व्यसनान्विताम् ।
 अन्वेषमाणां भर्तारं त्वं मां पर्वतसत्तम ॥ ५२
 समुल्लिखद्गिरैर्तेर्हि त्वया श्रेष्ठशतैर्नृपः ।
 कश्चिद्दृष्टोऽचलश्रेष्ठ वनेस्मिन्त्वा नलो नृपः ॥ ५३
 गजेन्द्रविक्रमो धीमान्दीर्घबाहुरमर्षणः ।
 विक्रान्तः सत्ववाग्वीरो भर्ता मम महापशः ५४
 निपघानामधिपतिः कश्चिद्दृष्टस्त्वया नलः ।
 किं मां विलपतीमेकां पर्वतश्रेष्ठ विद्वलाम् ॥ ५५
 गिरा नाश्यासयस्यद्य स्वां सुतामिव दुःखिताम् ।
 वीर विक्रान्तधर्मज्ञ सत्यसंध महर्षिपते ॥ ५६
 यद्यस्यस्मिन्वने राजन्दरीयात्मानमात्मना ।
 कदा सुक्षिप्र्यगम्भीरां जीमूतस्यनसंनिताम् ॥ ५७
 ध्रोण्यामि नैपद्यस्याहं वाचं ताममृतोपमाम् ।
 वैदर्भीत्येव विस्पष्टां शुभां रामो महारमनः ॥ ५८

परव्यूहः शत्रुधैर्यानि परव्यसनेति पाठे फेयां
 दुःखस्य नाशनम् ॥ ३० ॥ ब्रह्मण्यः ब्रह्मणि ब्राह्मणजातौ

वेदे वैदिकवर्णाणि परमात्मनि वा साधुः ॥ ४६ ॥ अभि-
 मान् निलययोगे मनुष्य सर्वदेवाभिविच्छेदशून्यं दुर्लभं ॥ ५० ॥

आसायसारिणीमृदां मम शोकविनाशिनीम् ।
 भीतामाश्वसयत मां नृपते धर्मवत्सल ॥ ५९
 इति सा तं गिरिश्रेष्ठमुक्त्वा पार्थिवमन्दिनी ।
 दमयन्ती ततो भूयो जगाम दिशमुत्तराम् ॥ ६०
 सां गत्वा श्रीनहोरात्रानन्ददर्शं परमाङ्गनां ।
 तापसारण्यमतुलं दिव्यकाननशोभितम् ॥ ६१
 वसिष्ठमृगबंधिसमैस्तापसैरुपशोभितम् ।
 नियतैः संयताहारैर्देमशौचसमन्वितैः ॥ ६२
 अन्नमहीर्वायुभक्षैश्च पत्राहारैस्तथैव च ।
 जितेन्द्रियैर्महाभागीः स्वर्गमार्गदिदृग्भूमिः ॥ ६३
 धल्कलाजिनसंघीतैर्मुनिभिः संयतेन्द्रियैः ।
 नापसाधुपितं रम्यं ददशोधमण्डलम् ॥ ६४
 नानामृगगणैर्जुष्टं शास्त्रामृगगणायुतम् ।
 तापसैः समुपेतं च सा दृष्ट्वैव समाश्वसत् ॥ ६५
 सुप्तः सुकेशी सुश्रोणी सुकुचा सुद्विजानना ।
 वर्चस्विनी सुप्रतिष्ठा स्वसितायतलोचना ॥ ६६
 सा विवेशाधमपदं वीरसेनसुतप्रिया ।
 योषिद्रत्नं महाभागा दमयन्ती तपस्विनी ॥ ६७
 सामियाद्य तपोवृद्धान्विनयावता सिता ।
 स्वागतं त इति प्रोक्ता तैः सर्वैस्तापसोत्तमैः ॥ ६८
 पूजां चास्या ययान्यायं कृत्वा तत्र तपोधनाः ।
 आस्यतामित्यथोचुस्ते ब्रूहि किं करवामहे ॥ ६९
 तानुवाच वराहोहा कश्चिद्भगवतामिह ।
 तपःस्वशिष्य धर्मेषु मृगपक्षिषु चानघाः ॥ ७०
 कुशलं घो महाभागाः स्वधर्माचरणेषु च ।
 तैरुक्त्वा कुशलं भद्रे सर्वत्रेति यशस्विनी ॥ ७१
 ब्रूहि सर्वानवघाति का त्वं किं च चिकीर्षसि ।
 दृष्ट्वैव ते वरं रूपं धृतिं च परमामिह ॥ ७२
 विस्मया नः समुत्पन्नः समाश्वसिहि मा शुचः ।
 अस्थारण्यस्य देवी त्वमुताहोस्य महीभृतः ॥ ७३
 अस्याश्च नद्याः कल्याणि वद सत्यमनिन्दिते ।
 सात्रव्रीहान्तातृपात्राहमरण्यस्यास्य देवता ॥ ७४
 न चाप्यस्य गिरेर्विमा नैव नद्याश्च देवता ।
 मानुषीं मां विजानीत सूर्यं सर्वेषु तपोधनाः ॥ ७५

विस्तरेणाभिधास्यामि तन्मे शृणुत सर्वदाः ।
 विदमेषु महीपालो भीमो नाम महीपतिः ॥ ७६
 तस्य मां तनयां सर्वे जानात द्विजसत्तमाः ।
 निपधाधिपतिर्धौमाश्रलो नाम महायशः ॥ ७७
 वीरः संप्रामजिद्विद्वान्मम भर्ता विदांपतिः ।
 देवताभ्यर्चनपरो द्विजातिजनवत्सलः ॥ ७८
 गोसा नियध्वंशस्य महातेजा महाबलः ।
 सत्यवान्धर्मवित्प्राज्ञः सत्यसंधोरिमर्दनः ॥ ७९
 ब्रह्मण्यो दैवतपरः श्रीमान्परपुरंजयः ।
 नलो नाम नृपथेष्टो देवराजसमद्युतिः ॥ ८०
 मम भर्ता विशालाक्षः पूर्णेन्दुवदनोऽरिहा ।
 आहर्ता क्रतुमुष्यानां वेदवेदाङ्गपारगः ॥ ८१
 सपत्नानां मूढे हन्ता रविसोमसमप्रभः ।
 स कैश्चिन्निरुतिप्रवैरनार्यैरकृतात्मभिः ॥ ८२
 आहूय पृथिवीपालः सत्यधर्मपरायणः ।
 देवने कुशलीर्जिह्वैर्हृते राज्यं वसुनि च ॥ ८३
 तस्य मामवगच्छध्वं भार्यां राजपरमस्य वै ।
 दमयन्तीति विख्यातां भर्तुर्दर्शनलालसाम् ॥ ८४
 सा धनानि गिरिश्रेष्ठैव सरोसि सरितस्तथा ।
 पल्वलानि च सर्वाणि तथारण्यानि सर्वशः ॥ ८५
 अन्वेषमाणा भर्तारं नलं रणविशारदम् ।
 महात्मानं कृताश्रं च विचरामीह दुःखिताम् ॥ ८६
 कश्चिद्भगवतां रम्यं तपोवनमिदं नृपः ।
 भवेत्प्राप्तो नलो नाम निपधानां जनाधिपः ॥ ८७
 यत्कृतेहमिदं ब्रह्मण्यपत्रा भृशदारुणम् ।
 वनं प्रतिभयं वीरं शार्दूलमृगसेवितम् ॥ ८८
 यदि कैश्चिदहोरात्रैर्न द्रश्यामि नलं नृपम् ।
 आत्मानं श्रेयसा योऽथे देहस्यास्य विमोचनात् ॥
 को नु मे जीवितेनार्थस्तस्मै पुरुषर्ममम् ।
 कथं भविष्याद्यद्यहं भर्तुशोकाभिपीडिता ॥ ९०
 तथा विलपतीमेकामरण्ये भीममन्दिनीम् ।
 दमयन्तीमद्योचुस्ते तापसाः सत्यदर्शिनः ॥ ९१
 उदकस्तव कल्याणि कल्याणो भविता शुभे ।
 वयं पदयाम तपसा क्षिप्रं द्रश्यासि नैपधम् ॥ ९२

आत्रायसारिणीं वेदानुगां सत्वामित्यर्थः । कदा
 दीनां आश्रायधत्तेति बहुवचं वृत्तैर्द्वय्यात्र दोषवहम् ॥ ५९ ॥
 अन्नमहीरिति सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायेन अन्धुमात्र-
 भक्षैरित्यर्थः ॥ ६३ ॥ सुद्विजानना शोभनदन्तुक्तमुक्ती
 वर्चस्विनी धर्मजेन तेजसा युक्ता । सुप्रतिष्ठा सुप्रथना ।

प्रतिष्ठस्वामिभिति प्रतिष्ठस्यन्दो जपनवाची ॥ ६६ ॥ वीरसेन-
 सुतस्य नन्यप्य प्रिया ॥ ६७ ॥ श्रेयसा भीशेण सोक्ष्ये योऽ-
 थिये । योगवत्त्वेन देहं त्यक्त्वा मोक्षं प्राप्ये इत्यर्थः । अन्यथा
 आत्मद्वयादोषाद् श्रेयोयोगो न संभवेत् ॥ ८९ ॥ उदक-
 उत्तरकालः ॥ ९२ ॥

निषधानामधिपतिं नलं रिपुनिपातिनम् ।
 भैमि धर्मभृतां श्रेष्ठं द्रक्ष्यसे विगतञ्चरम् ॥ ९३
 विमुक्तं सर्वपापेभ्यः सर्वरत्नसमन्वितम् ।
 तदेव नगरं श्रेष्ठं प्रशासतमर्दिमम् ॥ ९४
 द्विपतां भयकर्तारं सुहृदां शोकनाशनम् ।
 पतिं द्रक्ष्यसि कल्याणि कल्याणाभिजनं नृपम् ॥
 एवमुक्त्वा नलस्येष्टां महिषीं पार्थिवात्मजाम् ।
 तापसान्तर्हिताः सर्वे साभिहोत्राभ्रमास्तथा ॥९६
 सा दृष्ट्वा महदाश्चर्यं विस्मिता ह्यभयत्तदा ।
 दमयन्त्यनवधाङ्गी वीरसेननृपस्तुया ॥ ९७
 किं नु स्वयो मया दृष्टः कोयं विधिरिहामयत् ।
 क नु ते तापसाः सर्वे क तदाभ्रमण्डलम् ॥ ९८
 क सा पुण्यजला रम्या नदी द्विजनिवेधिता ।
 क नु ते ह नगा दृष्याः फलपुष्पोपशोभिताः ॥९९
 ध्यातया चितं भीमसुता दमयन्ती शुचिस्मिता ।
 मर्दशोकपरा दीना विवर्णवदनामयम् ॥ १००
 सा गत्वाधापरां भूमिं चाप्यसंदिग्धया गिरा ।
 विललापाशुपूर्णाक्षी दृष्ट्वाऽशोकतर्कं ततः ॥ १
 उपगम्य तदश्रेष्ठमशोकं पुषितं घने ।
 पल्लवार्पाडितं हृद्यं विद्वह्निनुनादितम् ॥ २
 अहो वतायमगमः धीमानस्मिन्घनान्तरे ।
 आपीडैर्बहुभिर्माति श्रीमान्पर्वतराडिय ॥ ३
 विशोकं कुरु मां क्षिप्रमशोक प्रियदर्शन ।
 र्घातशोकमयावाचं फचित्यं दृष्ट्वाभ्रवृषम् ॥ ४
 नलं नामार्दिमनं दमयन्त्याः प्रियं पतिम् ।
 निषधानामधिपतिं दृष्ट्यानसि मे प्रियम् ॥ ५
 एकयत्नार्थसंघातं सुकुमारतनुत्यचम् ।
 व्यसनेनादितं घोरमरण्याभिद्रमागतम् ॥ ६
 यथा विशोका गच्छेयमशोकतग तत्कुरु ।
 सत्यनामा भवाशोक भदोकाः शोकनाशनः ॥ ७
 एयं साऽशोकवृक्षं तमार्तां वै परिगम्य ह ।
 जगाम दारुणतरं देशं भीमी घराहता ॥ ८
 सा ददर्श नगाधैकाधिकाश्च सरितस्तथा ।
 नैकांश्च पर्यताग्रम्याधैकांश्च मृगपाशिणः ॥ ९

कंदरांश्च नितम्बांश्च नदीश्चाद्भुतदर्शनाः ।
 ददर्श तान्भीमसुता पतिमन्वेषती तदा ॥ १०
 गत्वा प्ररुष्टमध्वानं दमयन्ती शुचिस्मिता ।
 ददर्शांश्च महासार्धं हस्त्यञ्चर्यसंकुलम् ॥ ११
 उत्तरन्तं नदीं रम्यां प्रसन्नसलिलां शुभाम् ।
 सुशीततोषां विस्तीर्णां हृदिनीं घेनसैर्धुताम् ॥१२
 प्रोद्भृष्टां प्रौञ्चकुरैश्चन्याकोपकृजिताम् ।
 कूर्मप्राहङ्गवाकीर्णां विपुलद्वीपशोभिताम् ॥ १३
 सा दृष्ट्वै महासार्धं नलपती यशस्विनी ।
 उपसर्वे घराहोहा जनमर्धं विधेदा ह ॥ १४
 उन्मत्तरूपा शोकार्ता तथा वस्त्रार्धसंवृता ।
 कृशा धिवर्णा मलिना पांसुभ्रस्तशिरोकला ॥ १५
 तां दृष्ट्वा तत्र मनुजाः केचिद्भीताः प्रदुष्टुवुः ।
 केचिच्चिन्तापरा जम्भुः केचित्तत्र विषुःशुः ॥१६
 प्रहसन्ति स्म तां केचिद्भयसूयन्ति चापरे ।
 अकुर्यत दयां केचित्पप्रच्छुद्वापि भारत ॥ १७
 कासि कस्यासि कल्याणि किं वा मृगयसे घने
 त्वां दृष्ट्वा व्यथिताः स्मेद फचित्यमसि मानुषी १८
 वद सत्यं घनस्यास्य पर्वतस्याथवा दिशः ।
 देवता त्वं हि कल्याणि त्वां वधं शरणं गताः १९
 यक्षी वा राक्षसी वा त्वमुनाहोसि घराहता ।
 सर्वथा कुरु नः स्वस्ति रक्ष यास्माननिन्दिते २०
 यथायं सर्वथा सार्धः श्रेमी शोभ्रमितो प्रजेत् ।
 तथा विधत्स्य कल्याणि यथा श्रेयो हि नो भयेन्
 तपोक्ता तेन सार्धेन दमयन्ती नृपात्मजा ।
 प्रत्युवाच ततः सार्धो मर्दश्यसनपीडिता ॥ २१
 सार्धथाहं च सार्धं च जना ये घात्र केचन ।
 युयत्सविरवालाश्च सार्धस्य च पुरोगमाः २३
 मानुषी मां विजानीत मनुजाधिपतेः सुताम् ।
 नृपस्तुपां राजमार्यां मर्ददर्शनलालसाम् ॥ २४
 विद्रमेराष्मम पिता भर्ता राजा च मयिधः ।
 नलो नाम महाभागसं मार्गाम्यपराजितम् ॥ २५
 यदि जानीत नृपतिं क्षिप्रं शंसन मे प्रियम् ।
 नलं पुरुयशादूर्लभमिन्नगणमूर्दतम् ॥ २६

प्रशासनं जसिन्वादन वडिति नुमभाषः ॥ ९४ ॥
 तापसा इति छेदः संधिपथे ॥ ९६ ॥ कान्धो काण्ड-
 दुष्ण उन्मत्तगतासुनेन वैदिषया अस्तुत्पाराया ॥ १०१ ॥
 पर्वते आपीडितं भूषिणम् ॥ २ ॥ अगमः कृषः आर्षादे-
 पुष्पकल्पदर्शनेच्छेदः ॥३॥ सुभ्रमारा दु ग्वाहता कल्पन-

नुर्वेदी २२७ दस्य तम् ॥ ६ ॥ असोऽजनग दे वीर्दशोऽक्षरं
 ॥ ७ ॥ महापथं महातं जलमूर्दम् ॥११॥ उन्नयं उन्न-
 सतां अन्त्यागतेः २ आर्षः वराहोहा विन्मिन्नत्रचनाः १८ ॥
 पानुपुत्ताः वन्ताः मुष्कन्त्याथ शिरोऽहः वेताः यन्ताः
 ॥ १५ ॥ मार्गामि अन्वेषयामि ॥ २५ ॥

तामुवाचानवद्याङ्गी सार्धस्य महतः प्रभुः
 सार्धवाहः शुचिर्नाम शृणु कल्याणि महच्चः ॥ २७
 अहं सार्धस्य नेता वै सार्धवाहः शुचिस्मिते ।
 मनुष्यं नलनामानं न पश्यामि यशस्विने ॥ २८
 कुञ्जरङ्गीपिमहिपदादूलक्ष्ममृगातपि ।
 पश्याम्यस्मिन्वने कृत्स्ने ह्यमनुष्यनिवेदिने ॥ २९
 ऋने त्वां मानुर्यां मर्त्यं न पश्यामि महावने ।
 इति श्रीमहाभारते आरण्यके १० नलोपाख्यानप०

तथा नो यक्षराड्य मणिमद्रः प्रसीदतु ॥ ३०
 सौब्रवीहृण्णिजः सर्वान्सार्धवाहं च तं ततः ।
 क तु यास्यति सार्धोपमेतदाख्यातुमर्हसि ॥ ३१
 सार्धवाह उवाच ।
 सार्धोपं चेदिराजस्य सुबाहोः सत्यदर्शिनः ।
 क्षिप्रं जनपदं गन्ता लामाय मनुजात्मजे ॥ ३२
 दमयन्तीसार्धवाहसंगमे चतुःपट्टिनमोऽध्यायः ६४

६५

बृहदश्व उवाच ।

सा तच्छृत्वानवद्याङ्गी सार्धवाहप्रचलदा ।
 जगाम सह तेनैव सार्धेन पतिलालसा ॥ १
 अथ काले बहुनिधे वने महाति दारुणे ।
 तडागं सर्वतो मद्रं पन्नसौगन्धिकं महन् ॥ २
 दृष्टशुर्वेणोजो रम्यं प्रभृतयवसेन्धनम् ।
 बहुपुष्पफलोपेतं नानापक्षिनिवेदितम् ॥ ३
 निर्मलत्वादुसलिलं मनोहारि सुशीतलम् ।
 सुपरिध्रान्तवाहास्ते निवेशाय मनो द्युः ॥ ४
 संमते सार्धवाहस्य विधिशुर्धनमुत्तमम् ।
 उवाच सार्धः सुमहान्वेलामासाद्य पश्चिमाम् ॥ ५
 अथार्धरात्रसमये निःशब्दस्मिते तदा ।
 सुने सार्धं परिध्रान्ते हस्तियूथमुपागमत् ॥ ६
 पानीयायै गिरिनदीं मद्रप्रव्यवणाविलाम् ।
 अथापश्यत सार्धं तं सार्धजान्सुवहन्गजान् ॥ ७
 ते तान्नाम्यगजान्द्रुणा सर्वे वनगजास्तदा ।
 समाद्रवन्त वेगेन जिघांसन्तो मद्रोत्कटाः ॥ ८
 तेषामापततां वंगः कैरिणां दुःसहोभयत् ।
 नगाप्रादिव शीर्षानां शृङ्गाणां पततां क्षिती ॥ ९
 स्पन्दतामपि नागानां मार्गां नष्टा वनोद्भवाः ।
 मार्गं संकुञ्च्य संसृप्तं पश्चिन्याः सार्धमुत्तमम् ॥ १०
 ते तं ममर्तुः सहसा चेष्टमानं महीतले ।
 हाहाकारं प्रमुञ्चन्तः सार्धिकाः शरणार्थिनः ॥ ११
 वनगुल्मांश्च धायन्तो निद्रान्धा बहवोभयत् ।

केचिद्दन्तैः करैः केचित्केचित्पद्भ्यां हता गजैः ॥
 निहतीष्टाश्वबहुलाः पदातिजनसंकुलाः ।
 भयादाध्रवमानाश्च परस्परहतास्तदा ॥ १२
 घोराघ्रादान्विमुञ्चन्तो निपेतुर्धरणीतले ।
 वृक्षेष्वारुह्य संख्याः पतिता विपमेषु च ॥ १४
 एवं प्रकारैर्बहुभिर्देवेनाक्रम्य हस्तिभिः ।
 राजन्विनिहतं सर्वं समृद्धं सार्धमण्डलम् ॥ १५
 आराधः सुमहोश्चासीन्नैलोन्मयभयकारकः ।
 एषोभिरुत्थितः कष्टत्रायध्वं प्राचताधुना ॥ १६
 रत्नराशिर्विशीर्षोयं गृह्णीष्यं किं प्रधावत ।
 सामान्यमेतद्रुविणं न मिथ्यावचनं मम ॥ १७
 पवमेवाभिनापन्तो विद्रवन्ति मयात्तदा ।
 पुनरेवाभिधास्यामि चिन्तयध्वं सकातराः ॥ १८
 तस्मिन्स्था यत्नेमाने दारुणे जनसंक्षये ।
 दमयन्ती च वृकुधे भयसंवस्तमानसा ॥ १९
 अपश्यद्देशसं तत्र सर्वलोकमयंकारम् ।
 अदृष्टपूर्वं नदृष्ट्वा बाला पद्मनिभेक्षणा ॥ २०
 संसक्तयद्नाश्यासा उत्तसौ भयविह्वला ।
 ये तु तत्र त्रिनिर्मुक्ताः सार्धार्थकेचिद्विश्रिताः ॥
 तेऽभ्रवन्सहिताः सर्वे कस्येदं कर्मणः फलम् ।
 नूनं न गूजितोस्माभिर्मणिमद्रो महायशाः ॥ २२
 तथा यक्षाधिपः श्रीमार्घं वै वैश्रवणाः प्रभुः ।
 न पूजा विप्रकृत्याणामथवा प्रथमं कृता ॥ २३

इत्यारण्य० नै० भा० चतुःपट्टिनमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥
 ६५
 सेति ॥ ११ ॥ अंगान्धैश्च पदाविशेषैर्बुक्त्वात् पद्मर्षांगान्धिकं

नाम मरः ॥ २१ ॥ यवम पाप ॥ ३ ॥ ध्रान्तवाहाः ध्रान्त-
 वाहता निवेशाय बासायाः ॥ १ ॥ पश्चिमा वेलां मैत्र्यां सुस्तीर-
 मुवं वा ॥ ५ ॥ पश्चिन्याः पद्मसलाः मरुत्सा ॥ १० ॥

शकुनानां फलं वाय विपरीतमिदं ध्रुवम् ।
 ब्रह्मा न विपरीतास्तु किमन्यदिदमागतम् ॥ २४
 अपरे त्वध्वन्द्वीनां शक्तिद्रव्यविनाकृताः ।
 यासावथ महासार्थं नारी हृन्मत्तदर्शना ॥ २५
 प्रविष्टा विकृताकारा कृत्वा रूपममानुषम् ।
 तयेयं विहिता पूर्वं माया परमदारुणा ॥ २६
 राक्षसी वा ध्रुवं यक्षां पिशाची वा भयंकरी ।
 तस्याः सर्वमिदं पापं नात्र कार्या विचारणा ॥
 यदि पश्याम तां पापां सार्थार्थं नैकदुःखदाम् ।
 लोष्टमिः पांसुमिश्रैव तृणैः काष्ठैश्च मुष्टिमिः ॥ २८
 अवश्यमेव हयामः सार्थस्य किल कृत्यकाम् ।
 दमयन्ती तु तच्छृत्वा वाक्यं तेषां सुदारुणम् ॥
 हीता मीता च संविष्टा प्राद्रवद्यत्र काननम् ।
 अशङ्कन्त्याः तन्प्राणप्रमाणानं पर्यदेवयत् ॥ ३०
 अहो ममोपरि विधेः संरम्भो दारुणो महान् ।
 नानुवप्राति कुशलं कस्येदं कर्मणः फलम् ॥ ३१
 न स्मराम्यशुभं किञ्चित्कृतं कस्यचिदण्वपि ।
 कर्मणा मनसा वाचा कस्येदं कर्मणः फलम् ॥ ३२
 नूनं जन्मान्तरकृतं पापमापतितं महत् ।
 अपश्चिमाभिर्मां कष्टामापदं प्राप्तवत्वहम् ॥ ३३
 भर्तृराज्यापहरणं स्वजनाच्च पराजयः ।
 भर्त्रा सह वियोगश्च तनयाभ्यां च विच्युतिः ॥ ३४
 निर्नाथता धने वासो बहुव्यालनिपेधिते ।
 अयापरंघुः संग्रामे हतशिष्टा जनास्तदा ॥ ३५
 देशात्तस्माद्धिनिष्कम्य शोचन्ते वैरासं कृतम् ।
 धातरं पितरं पुत्रं सखायं च नराधिप ॥ ३६
 अशोचत्तत्र वैदर्मा किं तु मे दुष्कृतं कृतम् ।
 योपि मे निर्जनेरण्ये संग्रामोयं जनार्णवः ॥ ३७
 स हतो हस्तियूधेन मन्द्रभाग्यान्ममैव तत् ।
 प्राप्तव्यं सुचिरं दुःखं नूनमद्यापि वै मया ॥ ३८
 नाप्राप्तकालो म्रियते श्रुतं वृद्धानुशासनम् ।
 या नाहमथ मृदिता हस्तियूधेन दुःखिता ॥ ३९
 न ह्यदिवकृतं किञ्चिप्रराणामिह विद्यते ।
 न च मे बालभावेपि किञ्चित्पापकृतं कृतम् ॥ ४०
 कर्मणा मनसा वाचा यदिदं दुःखमागतम् ।

मन्ये स्वयंवरकृते लोकपालाः समागताः ॥ ४१
 प्रत्याख्याता मया तत्र नलस्यार्थाय देवताः ।
 नूनं तेषां प्रभावेन वियोगं प्राप्तवत्वहम् ॥ ४२
 एवमादीनि दुःखार्ता सा विलप्य वराङ्गना ।
 प्रत्यापानि तदा तानि दमयन्ती पतिव्रता ॥ ४३
 हतशेषैः सह तदा ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
 अगच्छद्राजशार्दूल चन्द्रलेखेव शारद्वी ॥ ४४
 गच्छन्ती साचिराद्बाला पुरमासादयन्महत् ।
 सायाहे चेदिराजस्य सुबाहोः सत्यदर्शिनः ॥ ४५
 अथ वत्सार्धसंधीता प्रविवेश पुरोत्तमम् ।
 तां विह्वलां कृशां दीनां मुक्तकेशीममार्जिताम् ॥
 उन्मत्तामिव गच्छन्तीं दृष्ट्वा पुरवासिनः ।
 प्रविशन्तीं तु तां दृष्ट्वा चेदिराजपुरीं तदा ॥ ४७
 धनुर्जमुस्तत्र बाला प्राप्तिपुत्राः कुतूहलात् ।
 सा तैः परिवृतागच्छत्सर्मापं राजवेश्मनः ॥ ४८
 तां प्रासादगतापद्यद्राजमाता जनैर्वृताम् ।
 धार्त्रोमुवाच गच्छेत्तमानयेह ममान्तिकम् ॥ ४९
 जनेन क्लिश्यते बाला दुःखिता शरणाथिनी ।
 तादृकरूपं च पश्यामि वियोगतयति मे गृहम् ॥ ५०
 उन्मत्तवेषा कल्याणी श्रीरिवायतलोचना ।
 सा जनेन वारयित्वा तं प्रासादतलमुत्तमम् ॥ ५१
 आरुष्य विस्मिता राजन्दमयन्तीमपृच्छत ।
 एवमन्यसुखाविष्टा विभर्षिं परमं वधुः ॥ ५२
 मासि विद्युदिवाम्रेपु शंस मे कासि कस्य या ।
 न हि ते मानुषं रूपं भूपणैरपि वर्जितम् ॥ ५३
 असहाया नरेभ्यश्च नोद्धिजस्यमप्रमे ।
 तच्छ्रुत्वा घचनं तस्या मीमी घचनमब्रवीत् ॥ ५४
 मानुषीं मां विजानीहि भर्तारं समनुव्रताम् ।
 सैरुर्ध्वं जातिसंपन्नं भुजिष्यां कामवासिनीम् ॥
 फलमूलाशनामेकां यत्रसायंप्रतिश्रयाम् ।
 असंश्लेषयगुणो भर्ता मां च नित्यमनुव्रतः ॥ ५६
 भक्तहृदमपि तं धीरं छायेवानुगता पथि ।
 तस्य दैवात्प्रसन्नो मृदतिमात्रं सुदेवने ॥ ५७
 धृते स निजित्तश्चैव वनमेक उपेयिषान् ।
 तमेकधसतं धीरमुन्मत्तमिव विह्वलम् ॥ ५८

लोष्टभिरिति प्रयोगादेव लोष्टशब्दे नवारान्तोप्यस्ताति
 ज्ञायते ॥ २८ ॥ कृत्येव कृत्यका वृत्तित्वा कृत्या कृत्यवेति
 वा ताम् ॥ २९ ॥ अपिधर्मा अपरावर्तिनीम् ॥ ३३ ॥ पापकृतं
 पापं कर्म ॥ ४० ॥ अमार्जिता धूमरवेणीम् ॥ ४६ ॥
 प्रासादतलं प्रासादोपरि ॥ ५१ ॥ सैरुर्ध्वी धीराः

प्रतिधीरस्तासां समूहं धीरं धारयित्री नेपथ्यधारिणी अन्तः
 पुरचरोमित्यर्थः । भुजिष्यां दास्ये । कामवासिनी यत्र काम
 इच्छा तत्रैव वसन्ताम् ॥ ५५ ॥ यत्र मार्थं ह्यलम्बयन्तं प्रति-
 ध्रयो र्दं कृष्यान्ताम् ॥ ५६ ॥

ध्यासयन्ती भर्तारमहामय्यगमं वनम् ।
 कदाचिद्धने धीरः कस्मिंश्चित्कारणान्तरे ॥१९॥
 त्परीतस्तु विमनास्तदप्येकं व्यसर्जयत् ।
 मेकवसना नतसुग्मसत्त्वचेतसम् ॥ ६०
 ननुप्रजन्ती बहुला न स्यामि निशास्तदा ।
 ततो बहुतिये काले सुमामुत्सुज्य मां क्वचित् ॥६१॥
 वासतोर्धे परिच्छिद्य त्यक्तवान्ममनागसम् ।
 तं मार्गमाणा भर्तारं दहमाना दिवानिशम् ॥६२॥
 साहं कमलगर्भाममपश्यन्ती हृदि प्रियम् ।
 न विन्दाम्यमरप्रथं प्रियं प्राणेश्वरं प्रभुम् ॥ ६३
 नामधुपरिपूर्णाशीं विलपन्ती तथा बधु ।
 राजमाताप्रयशार्तां प्रीमीमातृस्वतो स्वयम् ॥ ६४
 वसस्य मयि कल्याणि प्रीतिमं परमा त्वयि ।
 सुगमिष्यन्ति ते भद्रे भर्तारं पुरुषा मम ॥ ६५
 अपि वा स्वयमागच्छेत्परिधावभ्रितस्ततः ।
 इहैव वसती भद्रे भर्तारं पुरुषलक्ष्यसे ॥ ६६
 राजमातृवचः श्रुत्वा दमयन्ती वनोब्रवीत् ।
 समयेनोत्सहे वसन् त्वयि वीर्यजायिनि ॥ ६७
 इति श्रीमहामारने आरण्यकप० नलापाप्तानप०

उच्छिष्टं नैव मुञ्जीयां न कुर्वी पादधायनम् ।
 न चाहं पुरुषानन्यात्प्रमाथेयं कथंचन ॥ ६८
 प्रार्थयेद्यदि मां कश्चिदृष्यसे स पुमान्ममेव ।
 वध्याश्च तेऽसकृन्मन्द इति मे व्रतमाहितम् ॥ ६९
 भर्तुं त्वेवण्याय तु पश्येयं ब्राह्मणानहम् ।
 यद्येयमिह वत्स्यामि त्वत्सकारे न संशयः ॥७०
 जतोन्यथा न मे पासो वर्तते हृदये क्वचित् ।
 तां प्रहृष्येन मनसा राजमातेद्रमन्वीत् ॥ ७१
 सर्वमेत्कारिष्यामि दिष्ट्वा ते व्रतमीदृशम् ।
 एवमुक्त्वा ततो मैत्रीं राजमाता विदांपते ॥ ७२
 उपायेदं दुहितरं सुनन्दां नाम भारतम् ।
 सैरन्ध्रीमिभजानीष्य सुनन्दे देवकृपिणीम् ॥ ७३
 ययसा तुल्यतां ज्ञाना सती तय भयत्विधम् ।
 पतया सह मोदस्व निकृष्टिमनाः सदा ॥ ७४
 ततः परमसंज्ञया सुनन्दा गृहमागमत् ।
 दमपन्तीमुपादाय सर्वोत्तमैः परिपारिता ॥ ७५
 सा तत्र पूज्यमाना वै दमयन्ती व्यनन्दत् ।
 सर्वकामैः सुविहितैर्निहृद्येयावसत्तदा ॥ ७६

६६

बृहद्भ्य उवाच ।

उत्सुज्य दमयन्तीं तु नलो राजा विरायते ।
 वदर्शं दावै दहान्तं महान्तं गहने वने ॥ १
 तत्र शुथाव शर्षं वै मध्ये भूतस्य कस्यचित् ।
 अभिधाव नलःशुचैः पुण्यभेदेति वासहत् ॥२॥
 मा भेरिति नलश्चोक्तवा मथ्यमग्रेः प्रविश्य तम् ।
 ददर्श नागराजानं शयानं कुण्डलीकृतम् ॥ ३
 स नागः प्राञ्जलिर्भूत्वा वैपमानो नलं तदा ।
 उवाच मां विद्धि राजन्नायं कर्कोटको नृप ॥ ४
 मया प्रलब्धो महर्षिर्नारदःसुमहातपाः ।
 तेन मन्थुरीतेन शसौस्त्रिभुवनजायिपि ॥ ५
 तिस्रु त्वं स्याचरःश्व यावदेव नलः क्वचित् ।

इतो नेता हि तत्र त्वं शापान्मोक्षयसि मत्पुत्रात् ॥
 तस्य शापात् शक्तोसि पदाद्विचलितुं यदम् ।
 उपदेश्यामि ते श्रेयसां तुमर्हति मां भवान् ॥ ७
 सखा च ते भविष्यामि मत्समो नास्ति परमः ।
 लघुश्च ते भविष्यामि श्रीप्रमादाय गच्छ माम् ८
 एवमुक्त्वा स नागोद्गो वनूयात्तुमात्रकः ।
 तं गृहीत्वा नलः प्रायादेशं दावाविवर्जितम् ॥ ९
 आकाशदेशमासाद्य विमुक्तं कृष्णवर्मना ।
 उत्सृष्टुकामं तं नागः पुनः कर्कोटकोब्रवीत् ॥ १०
 पदानि गणयन्गच्छ स्वानि नैगध कानिचिन्तु ।
 तत्र तहं महावाहो श्रेयो धास्यामि यत्परम् ॥११॥

हे वीरप्रजायिनि वामेश्वर प्रजावते त्वे सा धीरप्रजा-
 यिनी ॥ ६७ ॥ पश्येयं दृष्ट्वा च तान् पुरुषेभ्यमपि ॥ ७० ॥
 दृश्याण्येके नै० मा० पश्यतिमोऽप्याय ॥ ६५ ॥

६६
 उल्लस्येति ॥ ५ ॥ मया प्रलब्धो महर्षिर्नारद इति पादा-
 न्तमम् ॥ ५ ॥ तत्र काले ॥६॥ त्वुः गृहत्वगहितः ॥८॥
 दावाविवर्जितं वक्षिष्येनम् ॥९॥

ततः संख्यातुमारब्धमदशहशमे पदे ।
 तस्य दृष्टस्य तद्रूपं क्षिप्रमन्तरधीयत ॥ १२
 स दृष्टा विस्मितस्तम्बावात्मानं विहृतं नलः ।
 स्वरूपधारिणं नागं ददर्श स महीपतिः ॥ १३
 ततः कर्कोटको नागः सान्त्वयन्नलमब्रवीत् ।
 मया तेनार्हितं रूपं न त्वां विपुर्जना इति ॥ १४
 यत्कृते चासि निहृतो दुःखेन महता नल ।
 विप्रेण स मदीयेन त्वयि दुःखं निवत्स्यति ॥ १५
 विप्रेण संवृतेर्गात्रैर्यावत्त्वां न विमोक्षयति ।
 तावत्त्वयि महाराज दुःखं वै स निवत्स्यति ॥ १६
 अनागा येन निरृतस्त्वमनहो जनाधिप ।
 क्रोधादसूययित्वा तं रक्षा मे भयतः कृता ॥ १७
 न ते भयं नख्याद्य दंष्ट्रिभ्यः शत्रुतोषि वा ।
 प्रसाविद्भ्यश्च भविता मत्प्रसादाग्रराधिप ॥ १८
 राजन्विपनिमित्ता च न ते पांडा भविष्यति ।
 इति श्रीमहामारते आरण्यके ५० नलोपाख्यानपर्वणि

संप्रामेषु च राजेन्द्र शश्वज्जपमवाप्स्यसि ॥ १९
 गच्छ राजप्रितः सूतो बाहुकोहामिति ध्रुवन् ।
 समीपमृत्तुपर्णस्य स हि चैवाक्षनेपुणः ॥ २०
 अयोर्ध्यां नगरां रम्यामथ वै निपद्येभ्यः ।
 स तेऽधहृदयं दाता राजाभवहृदयेन वै ॥ २१
 इत्याकुकुलजः श्रीमान्मित्रं चैव भविष्यति ।
 भविष्यसि यदाऽश्वः श्रेयसा योश्यसे तदा २२
 सममेष्यसि दारैस्त्वं मास्म शोके मनः कृपाः ।
 राज्येन तनयाभ्यां च सत्यमेतद्भवीमि ते ॥ २३
 खं रूपं च यदा द्रुपुमिच्छेयास्त्वं नराधिप ।
 संस्मर्तव्यस्तदा तेहं वासश्चेदं निवास्तयेः ॥ २४
 अनेन वाससा च्छन्नः स्वं रूपं प्रतिपत्स्यसे ।
 इत्युक्त्वा प्रददौ तस्मै दिव्यं वासोयुगं तदा ॥ २५
 एवं नलं च संदिश्य घासो दत्त्वा च कौरव ।
 नागराजस्तनो राजंस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ २६
 इति श्रीमहामारते आरण्यके ५० नलोपाख्यानपर्वणि नलकर्कोटकसंवादे पद्माष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

६७

बृहदश्व उवाच ।

तस्मिन्नन्तर्हिते नागे प्रययौ नैपथो नलः ।
 ऋतुपर्णस्य नगरं प्राविशदशमेऽहनि ॥ १
 स राजानमुपातिष्ठबाहुकोहामिति ध्रुवन् ।
 अश्वानां बाहने युक्तः पृथिव्यां नास्ति मत्समः २
 अर्थकृद्भेषु चैवाहं प्रष्टव्यो नैपुणेषु च ।
 अन्नसंस्कारमपि च जानाम्यन्यैर्विशेषतः ॥ ३
 यानि शिल्पानि लोकेस्मिन्वैवान्यःसुदुष्करम्
 सर्वं यतिष्ये तत्कर्तुमृत्तुपर्ण भरस्व माय ॥ ४

ऋतुपर्ण उवाच ।

वस बाहुक भद्रं ते सर्वमेतत्करिष्यसि ।
 शीघ्रपले सदा बुद्धिर्निप्रते मे विदोषतः । ०
 स त्वमातिष्ठ योगं तं येन शीघ्रा ह्या मम ।

भवेयुरश्वध्याशंसि वेतनं ते शतंशता ॥ ६
 त्वामुपास्यास्यतश्चैव नित्यं वाष्णैपजीवलौ ।
 एताभ्यां रस्यसे सार्धं वस वै मयि बाहुक ॥ ७

बृहदश्व उवाच ।

एवमुक्तो नलस्तेन न्यवसत्तत्र पूजितः ।
 ऋतुपर्णस्य नगरे सह वाष्णैपजीवलः ॥ ८
 स वै तत्रावसद्राजा वैदर्भीमनुचिन्तयन् ।
 सायं सायं सदा चेमं श्लोकमेकं जवाद् ह ॥ ९
 क नु सा श्रुत्विपासार्तां श्रान्ता शने तपस्विनी ।
 स्मरन्ती तस्य मन्दस्य कं वासाद्योपतिष्ठति ॥ १०
 एवं ध्रुवं राजानं निशायां जीवलोब्रवीत् ।
 कामेनां शोचसे नित्यं श्रोतुमिच्छामि बाहुक ॥

दशोत्प्लेऽदशात् आज्ञा विना नागो न दशतीति भावः
 ॥ १२ ॥ यत्कृते इति । स कलिः । एतेन यो यच्छरीरे
 प्रविशति स तेन शरीरेण सुखं इ रं वाध्नातीति सूचितं ।
 दृष्टं चैतद्ब्रह्मविशारी । इदं दमवत्या दत्तस्य शपस्य फलं
 कलिर्भूते इति भावः ॥ १५ ॥ अनागाः निस्वरायः निहृतं
 ववितः मे मया ॥ १७ ॥ अश्वहृदयं धृतिं जवावहं अश्वहृद-
 येन विद्यया विद्यां परिवर्तयेदित्यर्थः ॥ २१ ॥ निवास्तयेः

परिषेहि ॥ २४ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये भार-
 तमा० पद्माष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

६७

तस्मिन्निति ॥ १ ॥ शतंशता शतानि मासिकं वेतनं
 दशसहस्रं ध्रुवर्णं इत्यर्थः ॥ ६ ॥ तस्य मन्दस्य तं मन्दं
 उपतिष्ठति जवावर्षमिति शेषः ॥ १० ॥

आमुष्मन्कस्य वा नारी यामेघमनुशोचसि ।
 तमुवाच नलो राजा मन्दप्रहस्य कस्यचिन् ॥१२
 यासीद्बहुमता नारी तस्यादृढतरं वचः ।
 स वै केनचिदर्थेन तथा मन्दो व्ययुज्यत ॥ १३
 विप्रयुक्तः स मन्दात्मा भ्रमत्यसुखपीडितः ।
 दह्यमानः स शोकेन दिवारात्रमतान्द्रितः ॥ १४
 निशाकाले स्मरंस्तस्याः श्लोकमेकं स्म गायति ।
 स विभ्रममर्हो सर्वां क्वचिदासाद्य किञ्चन ॥ १५
 यस्तत्पतनहस्तदुःखं भूय पद्यानुसंस्मरन् ।

सा ह तं पुरुषं नागो हृच्छ्रेय्यनुगता घने ॥ १६
 त्यक्ता तेनाल्पपुष्येन दुष्करं यदि जीवति ।
 एका बालानमिशा च मार्गोणामतथोचिता ॥१७
 क्षुत्पिपासापरीताहो दुष्करं यदि जीवति ।
 श्वापदाचरिते नित्यं घने महति दारुणे ॥ १८
 त्यक्ता तेनाल्पमाग्येन मन्दप्रज्ञेन मारिपि ।
 इत्येवं नैरथो राजा दमयन्तामनुस्मरन् ॥
 अज्ञातवासं न्यवसद्वाज्ञस्तस्य निवेशने ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलविलापे सप्तपदितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

६८

बृहदश्व उवाच ।

हृतराज्ये नले भीमः सभार्यो प्रेप्यतां गते ।
 द्विजान्प्रस्थापयामास नलदर्शनकाङ्क्षया ॥ १
 संदिदेश च तान्भीमो वसु इत्या च पुष्कलम् ।
 मृगयथ्यं नलं चैव दमयन्तो च मे सुताम् ॥ २
 धम्मिन्कर्मणि संपन्ने विशाते निपथ्याधिपे ।
 गवां सहस्रं दास्यामि यो वस्तावानपिप्यति ॥३
 अग्रहारांश्च दास्यामि ग्रामं नगरसंमितम् ।
 न चेच्छक्याविहानेनो दमयन्तो नलोपि वा ॥ ४
 ज्ञातमात्रेपि दास्यामि गवां दशशतं घनम् ।
 इत्युक्तास्ते यगुर्हृष्टा ब्राह्मणाः सर्वतो दिशम् ॥ ५
 पुरराट्प्राणि चिन्वन्तो नैरथं सह भार्यया ।
 नैव ह्यपि प्रपश्यन्ति नलं वा भीमपुत्रिकाम् ॥ ६
 तनश्चेदिपुरां रम्यां सुरेवो नाम वै द्विजः ।
 विचिन्व्यानोथ धैर्दामपदयद्राजधेःरमनि ॥ ७
 कुम्भाल्हाषाचने राक्षः सुनन्दासाहेतां भिताम् ।
 मन्दं प्रस्थापमानेन रूपेणाप्रतिमेन ताम् ॥ ८

निवृत्तां धूमजालेन प्रभामिव विभावसोः ।
 तां समीक्ष्य विशालाक्षीमधिकं मलिना वृशाम् ।
 तर्कयामास भीर्माति कारुण्यपादयन् ॥ ९
 सुरैव उवाच ।

यथेयं मे पुरा हृष्टा तथाकूपेयमङ्गना ।
 हृष्टार्थोऽस्म्यद्य हृष्टेमां लोककान्तामिव थियम् ॥
 पूर्णचन्द्रनिभां इयामां चारुवृत्तपयोधराम् ।
 कुर्वन्तो प्रमया देवो सर्वां वितिमिरा दिशः ॥११
 चारुपद्मविशालाक्षीं मन्मथस्य रतीमिव ।
 हृष्टां समस्तलोकस्य पूर्णचन्द्रप्रभामिव ॥ १२
 विदर्भसरस्तस्मादैवदोवादिवोद्भूताम् ।
 मलयद्भानुलिमाङ्गां मृणालीमिव चोद्भूताम् ॥१३
 पौर्णमासीमिव निशां राहुप्रस्तनिशाकराम् ।
 पतिशोककुलां दानां दुष्कथ्योतां नदीमिव ॥१४
 विष्यस्तपर्णकमलां विशालिताविहंगमाम् ।
 हस्तिहस्तपराशृष्टां व्याकुलामिव पश्चिनाम् ॥ १५

भारुणं दमयन्त्यां मिथ्याप्रतिहालं स्वस्थानुसंधायै-
 मुक्तिः स्युश्चल विमुक्तः ॥ १३ ॥ मारिपि भार्य ॥ १५ ॥
 श्वापदाचरे पर्वणि श्लोकद्वये भाक्तमा- सप्तपदितमो-
 डध्यायः ॥ ६७ ॥

६८

हृतेने । प्रेप्यतां दासताम् ॥ ९ ॥ अर्थं नाद्वयभोजनं

तदर्थं हियन्ते राजपनाल्यक् क्रियन्ते तेषुप्रदाराःशेमा-
 दयः ॥ ४ ॥ चारुणेश्चिः उपरादयन् इवमेव दमयन्तोति
 निगिन्वन् ॥ ९ ॥ इयामां हृष्टा पौशकापिदी । कीर्ति
 वैशोप्यता निर्यं श्रीभे चातोव सातला । मन्थं क्षीणन्तु
 कम्भारतु ना इयामेकभिधीयते । इत्यन्ये ॥ ११ ॥ दुष्क-
 थोतां दुष्कथवाहो । परिशं शर्कन्वम् ॥ १४ ॥ पश्चिमी मारीम्
 ॥ १५ ॥

सुकुमारौ सुजाताङ्गौ रत्नगर्भे गृहोचिताम् ।
 दृष्टमानामिवाकौण्डे मृणालीभिश्च चोद्धृताम् ॥ १६
 रूपौदार्यगुणोपेतां मण्डनार्हाममण्डिताम् ।
 चन्द्रलेखाभिश्च नयां ध्योक्षि नीलाग्रसंवृताम् ॥ १७
 कामभोगैः प्रियैर्हानां हीनां बन्धुजनेन च ।
 देहं धारयतीं दीने मर्त्यदर्शनकाङ्क्षया ॥ १८
 अर्ता नाम परं नार्या भूपणं भूपणैर्यिता ।
 यथा हि रहिता तेन शोभमाना न शोभते ॥ १९
 दुष्करं कुरुतेत्यन्तं हीनो यदनया नलः ।
 धारयत्यात्मनो देहं न शोकेनापि सीदति ॥ २०
 इमामसितकेदान्तां शतपत्रायतेक्षणाम् ।
 सुस्वार्हो दुःखितां दृष्ट्वा ममापि व्यथते मनः ॥ २१
 कदा नु खलु दुःखस्य पारं यास्यति वै शुभा ।
 भर्तुः समागमात्सार्धो रोहिणी शशिनो यथा ॥ २२
 अस्या नूनं पुनर्लोभात्प्रैषधः प्रीतिमेष्यति ।
 राजा राज्यपरिभ्रष्टः पुनर्लब्ध्या च मेदिनीम् ॥ २३
 तुल्यशीलवयोर्युक्तां तुल्याभिजनसंवृताम् ।
 नैषधोर्हति वैदर्भी तं चैयमसितेक्षणा ॥ २४
 युक्तं तस्याप्रमेयस्य धीर्यसत्ययतां मया ।
 समाभ्यासयितुं भार्या पतिदर्शनलालसाम् ॥ २५
 अहमाभ्यासयाम्येतां पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ।
 अदृष्टपूर्वा दुःखस्य दुःखार्ता ध्याननत्पराम् ॥ २६
 बृहद्भ्य उवाच ।
 एषं विस्मृत्य विविधैः कारणैर्लक्षणेभ्यश्च ताम् ।
 उपागम्य ततो भर्मा सुदेवो ब्राह्मणोऽप्रीवीत् ॥ २७
 इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि नलीपाल्यानप०

अहं सुदेवो वैदर्भी भ्रातृस्ते दयितः सखा ।
 भीमस्य वचनान्नाहसवामन्वेष्टुमिहागतः ॥ २८
 कुशली तं पिता रात्रि जननी भ्रातरस्य ते ।
 आयुष्मन्तौ कुशालिनौ तत्रस्थौ दारकौ च तौ ॥ २९
 त्वत्कृते बन्धुवर्गाश्च गतसत्या इयासते ।
 अन्येष्टारो ब्राह्मणाश्च भ्रमन्ति शतरसो महाम् ॥ ३०
 बृहद्भ्य उवाच ।
 अभिज्ञाय सुदेवं तं दमयन्ती युधिष्ठिर ।
 पर्यपृच्छत तान्सर्वान्कामेण सुहृदः स्पर्कान् ॥ ३१
 रुदो च भृशं राजन्वैदर्भी शोककारिणी ।
 दृष्ट्वा सुदेवं सहसा भ्रातुरिष्टं द्विजोत्तमम् ॥ ३२
 ततो रुदन्ती तां दृष्ट्वा सुनन्दा शोककारिणी ।
 सुदेवेन सहैकान्ते कथयन्ती च भारत ॥ ३३
 जनिश्याः कथयामास सैत्थ्री रुदते भृशम् ।
 ब्राह्मणेन सहगम्य तां धेद यदि मन्यसे ॥ ३४
 अथ चेदिपतिर्माता राज्ञश्चान्तःपुरात्तदा ।
 जगाम यत्र सा बाला ब्राह्मणेन सहामभवत् ॥ ३५
 ततः सुदेवमानाप्य राजमाता विदांपतेः ।
 पप्रच्छ भार्या कस्येयं सुता या कस्य भायिनी ॥ ३६
 कथं च नष्टा ज्ञानिभ्यो भर्तुर्या धामलोचना ।
 त्वया च विदिता विप्र कथमेवंगता स्तती ॥ ३७
 एतद्विच्छाम्यहं श्रोतुं त्यक्तः सर्वमशेषतः ।
 तत्त्वेन हि ममान्धस्य पृच्छन्त्या देवरूपिणीम् ॥ ३८
 एषमुक्तस्तया राजन्सुदेवो द्विजसत्तमः ।
 सुखोपविष्ट आचष्ट दमयन्त्या यथातथम् ॥ ३९
 दमयन्ती सुदेवसंवादे अष्टपष्टिनमोऽभ्यग्यः ॥ ६८ ॥

६९

सुदेव उवाच ।

विदर्भराजो धर्मात्मा भीमो नाम महाश्रुतिः ।
 सुतेयं तस्य कल्याणी दमयन्तीति विप्रता ॥ १
 राजा तु नैषधो नाम धीरसेनसुतो नलः ।
 भार्येयं तस्य कल्याणी पुण्यद्रोक्तस्य धीमता ॥ २
 स पुनः जितो ब्राह्मण इतराज्यो मदीपतिः ।

दमयन्त्या गतः सार्धं न प्रात्रायत कस्यचिन् ॥ ३
 ते एषं दमयन्त्ययं चरामः शृण्वीमिमाम् ।
 सेयमासादिना बाला तय पुत्रनिर्देशने ॥ ४
 अस्या रूपेण मृदशी मानुषी न हि विद्यते ।
 अस्या शेषं सुवोर्मध्ये सहजः पितृकुत्तमः ॥ ५

सुजाताप्री अन्युलानधिकारिणम् ॥ १९ ॥ लब्धा
 च सन्देश ॥ २३ ॥ सुनन्दा कथयामासेति संबन्धः
 ॥ २३ ॥ वेद विचारय वेदवेत्तिर्दं न्ये विप्रभाष आर्यः
 ॥ २४ ॥ श्यामस्येते पर्वणि त्रैलोक्येभ्यो भारतभारतीयै

अष्टपष्टिनमोऽभ्यग्यः ॥ ६८ ॥

६९

विदर्भराज इति ॥ १ ॥ पितुः स्थितिः इति संबन्धं
 महाश्रुतिः ॥ मम इति संबन्धम् ॥ ५ ॥

दयामायाः पद्मसंकाशो लक्षितोन्नाहृतो मया । मलेन संवृतो ह्यस्याम्बुश्रोत्रेणेव चन्द्रमाः ॥ ६	प्रास्थापयद्राजमातां धीमतीं नरवाहिना । यानेन भरतधेष्ट स्रग्भ्रपानपरिच्छदाम् ॥ २३
चिह्नभूतो विभूत्यर्थमयं धात्रा विनिर्मितः । प्रतिपत्कलुषत्येन्द्रोल्लेखा नातिविराजते ॥ ७	ततः सा न चिरादेव विदर्मानगमत्पुनः । तां तु बन्धुजनः सर्वैः प्रहृष्टः समपूजयत् ॥ २४
न चास्या नश्यते रूपं घपुर्मलसमाचितम् । असंस्कृतमभिव्यक्तं भाति काञ्चनसंनिभम् ॥ ८	सर्वाङ्कुशलिनो दृष्ट्वा बान्धवान्दरकी च तौ । मातरं पितरं चोभौ सर्वं चैव सखीजनम् ॥ २५
अनेन वपुषा बाला पिपुनानेन सूचिता । लक्षितैयं मया देवीं निभृतोक्षिरयोष्मणा ॥ ९	देवताः पूजयामास ब्राह्मणांश्च यशसिनी । परेण विधिना देवीं दमयन्ती विशांपते ॥ २६
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य सुदेवस्य विशांपते । सुनन्दा शोधयामास पिपुप्रच्छादनं मलम् ॥ १०	अतर्पयत्सुदेवं च गोसहस्रेण पार्थिवः । प्रीतो दृष्ट्वैव तनयां ब्रामेण द्रविणेन च ॥ २७
स मलेनापहृष्टेन पिपुस्तस्या व्यरोचत । दमयन्त्या यथा व्यघ्नं नभसीव निशाकरः ॥ ११	सा द्युष्टा रजनीं तत्र पितुर्वेदमनि भाविनी । विभ्रान्ता मातरं राजश्रिदं वचनमब्रवीत् ॥ २८
पिपुं दृष्ट्वा सुनन्दा च राजमाता च भारत । रुदृत्यौ तां परिष्वज्य मुहूर्तमिव तक्षतुः ॥ १२	दमयन्त्युवाच । मां चेदिच्छसि जीवन्तीं मातः सत्यं प्रवीमि ते । नरवीरस्य चैतस्य नलस्यानयने यत ॥ २९
उत्सृज्य वाप्यं शनकै राजमातेदमब्रवीत् । भगिन्या दुहिता मेऽसि पिपुनानेन सूचिता ॥ १३	दमयन्त्या तथोक्ता तु सा देवी भृशदुःखिता । बापेणापिहिता राक्षी नोत्तरं किञ्चिदब्रवीत् । तदवस्थां तु तां दृष्ट्वा सर्वमन्तःपुरं तदा । हाहाभूतमतीयासीद्भृशं च प्ररूपेद ह ॥ ३०
अहं च तव माता च राक्षसस्य महात्मनः । सुते दशाणाधिपतेः सुहासश्चावदृशने ॥ १४	ततो भीमं महाराजं मार्यां वचनमब्रवीत् । दमयन्ती तव सुता मतीरमनुशोचति ॥ ३१
भीमस्य राक्षः सा दत्ता वीरवाहोरहं पुनः । त्वं तु जाता मया दृष्ट्वा दशाणेषु पितृगृहे ॥ १५	अपठ्य च लज्जां सा स्वयमुक्तवती नृप । प्रयतन्तु तव प्रेष्याः पुण्यश्लोकस्य मार्गणे ॥ ३२
यथैव ते पितुर्गोहं तथैव मम भाविनि । यथैव च ममैश्वर्यं दमयन्ति तथा तव ॥ १६	तथा प्रदेशितो राजा ब्राह्मणान्वशवर्तिनः । प्रास्थापयद्दिशः सर्वां यतर्ध्वं नलमार्गणे ॥ ३३
तां प्रहृष्टेन मनसा दमयन्तीं विशांपते । प्रणम्य मातुर्मगिनीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १७	ततो विदर्माधिपतेर्नियोगाद्ब्राह्मणास्तदा । दमयन्तीमथो सृत्वा प्रसितास्ते तथाह्वयत् ॥ ३४
अज्ञायमानापि सती सुखमस्स्युपिता त्वयि । सर्वकामैः सुविहिता रक्ष्यमाणा सदा त्वया ॥ १८	अथ तानब्रवीद्भीमौ सर्वराष्ट्रेष्विदं वचनः । भूयास्त जनसंसत्सु तत्र तत्र पुनः पुनः ॥ ३५
सुखात्सुखतरं बालो भविष्यति न संशयः । चिरविमोषितां मातरामंमनुज्ञातुमर्हसि ॥ १९	कं तु त्वं कितय च्छित्त्वा घस्त्रार्थं प्रस्थितो म उत्सृज्य विपिने सुसामनुरक्तां प्रियां प्रिय ॥ ३६
दारकी च हि मे नीतौ घसतस्तत्र बालकौ । पित्रा विहीनौ शोकातौ मया चैव कथं नु तौ ॥ २०	सा वै यथा त्वया दृष्टा तयास्ते त्वत्प्रतीक्षिण दह्यमाना भृशं बाला घस्त्रार्थेनाभिसंवृता ॥ ३७
यदि चापि प्रियं किञ्चिन्मयि कर्तमिहेच्छसि । विदर्मान्यातुमिच्छामि शीघ्रं मे यानमादिश ॥ २१	तस्या रुदत्याः सततं तेन शोकेन पार्थिवं । प्रसादं कुरु वै वीर प्रतिवास्यं घदस च ॥ ३८
बादमित्येव तामुन्त्या दृष्ट्वा मादृष्यसा नृप । मुतां बलेन महता पुत्रस्यानुमते ततः ॥ २२	

अपहृष्टेन दृशीकृतने ॥ ११ ॥ दारको सुनः सुता च ।
बालकौ अयवमरकी ॥ २० ॥ मृग्य बास इतवनी ॥ २८ ॥
न नम्रे पुत्र । अनुशासितवल्क्षणस्यास्मिनेपदस्य चशितो
विचरणेनामित्यवहापनात् ॥ २९ ॥ प्रदेशिनः प्रदक्षेण

प्रेरितः ॥ ३४ ॥ सृष्टा गत्वा ते तथा प्रस्थिताः सन्तः
अनुवृत्तान्नेवणाय प्रस्थिता स्म इति शेषः ॥ ३५ ॥
भूयास्त वदत । अनुवृत्तमिति पाठे त्वापस्तत् ॥ ३६ ॥
वदस्य । भायनेपसमापेत्पादिनावदेस्त ॥ ३९ ॥

एवमन्यश्च वक्तव्यं कृपां कुर्याद्यथा मयि ।
 वायुना धूयमानो हि वनं दहति पायकः ॥ ४०
 भर्तव्या रक्षणीया च पत्नी हि पतिना सदा ।
 तन्नष्टमुमयं कस्माद्धर्मस्य सतस्तव ॥ ४१
 ख्यातः प्राज्ञः कुलीनश्च सानुक्रोशो मयान्सदा ।
 संवृत्तो निरनुक्रोशः शत्रुः मद्भाग्यसंक्षयात् ॥ ४२
 तत्कुरुष्व नरव्याघ्र दयां मयि नरपंभ ।
 आनुशंस्यं परो धर्मस्तव एव हि मे श्रुतः ॥ ४३
 एषं द्रुवाणान्यदि वः प्रतिश्रूयात्कथंचन ।
 स नरः सर्वथा ह्येयः कश्चासी क नु धर्तेते ॥ ४४
 यश्चैवं वचनं श्रुत्वा द्रुवात्प्रतिवचो नरः ।

तदादाय वचस्तस्य ममापेक्षं द्विजोत्तमाः ॥ ४५
 यथा च वो न जानीयाद्भवतो मम शासनात् ।
 पुनरागमनं चैव तथा कार्यमतन्द्रितैः ॥ ४६
 यदि वासी समुद्रः स्याद्यदि वाप्यधनो भवेत् ।
 यदि वाप्यसमर्थः स्याज्ज्ञेयमस्य चिकीर्षितम् ॥
 एवमुक्तास्त्यगच्छंस्ते प्राहणाः सर्वतो दिशम् ।
 नलं मृगायितुं राजंस्तदा त्यसनिनं तथा ॥ ४८
 ते पुराणि सराष्ट्राणि प्रामाण्योपांस्तथाधमान् ।
 अन्यन्तो नलं राजप्राधिजमुर्द्विजातयः ॥ ४९
 तथ वाक्यं तथा सर्वे तत्र तत्र विशांपते ।
 धाययांवाकिरे विप्रा दमयन्त्या यथेरितम् ॥ ५०

इति श्रीम० आरण्यके० प० नलोपाख्यानपूर्वणि नलान्वेषणे

एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

७०

बृहद्भ्य उवाच ।

अथ दीर्घस्य कालस्य पर्णादो नाम वै द्विजः ।
 प्रयेत्य नगरं भैमीभिर्दं वचनमब्रवीत् ॥ १
 नैषधं मृगयाणेन दमयन्ति मया नलम् ।
 अयोध्यां नगरं गत्वा माङ्गासुरिमुपस्थितः ॥ २
 धावितश्च मया वाक्यं त्यदीयं स महाजने ।
 श्रुत्पर्णां महामागो यथोक्तं वर्यणिनि ॥ ३
 तच्छ्रुत्वा नाब्रवीत्किंचिदुत्पर्णां नराधिपः ।
 न च पारिपदः कश्चिद्वाप्यमाणो मयाऽसत् ॥ ४
 अनुज्ञातं तु मां राजा विजने कश्चिद्ब्रवीत् ।
 श्रुत्पर्णास्य पुरुषो बाहुको नाम नामतः ॥ ५
 सुनस्तस्य नरेन्द्रस्य यिरुषो ह्यबाहुकः ।
 शीघ्रयानेषु कुशलो मृष्टकर्तो च भोजने ॥ ६
 स विनिःश्वस्य बहुशो रुदित्वा च पुनःपुन ।
 कुशलं चैव मां पृष्ट्वा पश्चादिदमभापत ॥ ७
 येषम्यमपि संराप्ता गोपायन्ति कुलत्रियः ।
 आत्मानमात्मना सत्यो जितः स्वर्गो न संशयः ॥

रहिता भर्षुभिश्चैव न कुप्यन्ति कदाचन ।
 प्राणांश्चारियकवचान्धारयन्ति परत्रियः ॥ ९
 विपमस्त्रेण मृदेन परिभ्रष्टस्त्रेण च ।
 यत्सा तेन परित्यक्ता तत्र न श्रोदुमर्हति ॥ १०
 प्राणयानां परिप्रेस्तोः शकुनैर्दृष्टयाससः ।
 आधिभिर्दह्यमानस्य श्यामा न श्रोदुमर्हति ॥ ११
 सत्कृताऽसत्कृता चापि पतिं दृष्ट्वा तथागतम् ।
 श्रष्टराज्यं धियाहीनं क्षुधितं द्यसनात्पुनम् ॥ १२
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा त्यरितोद्भिद्भागिनः ।
 श्रुत्वा प्रमाणं भवती राजश्चैव नियेदय ॥ १३
 पतच्छ्रुत्वाश्रुपूर्णाक्षी पर्णादस्य विशांपते ।
 दमयन्ती रहोभ्येत्य मातरं प्रत्यभापत ॥ १४
 अयमर्थो न संशयो भौमे मातः कदाचन ।
 त्यस्तंनिधी नियोरथेहं सुदैषं द्विजसत्तमम् ॥ १५
 यथा न नृपतिर्भौमः प्रतिपद्येत मे मतम् ।
 तथा त्यया प्रकर्तव्यं मम चेतियमिच्छसि ॥ १६

वायुनेति । शोकाभिः कालवायुना दिने दिने बर्षमानः
 दमयन्तीः परीरतनं धर्मपत्नीं कश्चिज्जोषं । दहतीति कद-
 प्रयोगस्तु बर्षमानगामोभ्ये ॥ ४० ॥ भर्षुभ्याऽप्रादिना ।
 रक्षणीया द्रुयुप्रवृत्तिभ्यः । पतिनेति पत्न्याः अममाश्रि-
 विषंश्चाद्यमाश्रि । तभयं रक्षयमत्प्रायमम् ॥ ४१ ॥ शत्रु-
 क्रोधः कदवः ॥ ४२ ॥ मम शासनात् भुवनो वः युष्मात् ।
 इति षष्ठे भुवनो भाग्यमुदरस्य बने । न जानी-

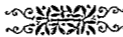
यादिनि योग्यम् ॥ ४६ ॥ इत्यारभ्येते पूर्वणि नैत० भार-
 तव० एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

७०

कथेति ॥ १ ॥ भाङ्गासुरिः शत्रुवर्गम् ॥ २ ॥ गोसादनि-
 पातयन्ति । जितः सर्वगणैर्भौमिः पतिः ॥ ६ ॥

किमिदं प्रार्थितं कर्तुं प्रलब्धव्या न ते घयम् ।
 कथमल्पबलप्राणा घञ्च्यन्तीमे हया मम ।
 महदध्वानमपि च गन्तव्यं कथमिदरीः ॥ १५ ॥
 बाहुक उवाच ।
 पक्रो ललाटे द्वे मूर्ध्नि द्वौ द्वौ पाश्र्वापपार्श्वयोः ।
 द्वौ द्वौ वक्षसि विश्वेयो प्रयागे चैक एव तु ॥ १६ ॥
 एते हया गमिष्यन्ति विदर्भाभ्रात्र संशयः ।
 यानन्यान्मन्यसे राजन्वहि तान्योजयामि ते ॥१७ ॥
 ऋतुपर्ण उवाच ।
 त्वमेव ह्यतत्त्वज्ञः कुशलो ह्यसि बाहुक ।
 यान्मन्यसे समर्थीस्ववं क्षिप्रं तानेव योजय ॥ १८ ॥
 ततः सदश्यांश्चतुरः कुलशीलसमन्वितान् ।
 योजयामास कुशलो जवयुक्तानथे नलः ॥ १९ ॥
 ततो युक्तं रथं राजा समापोहत्स्वरान्वितः ।
 अथ पर्यपतन्भूमौ जानुभित्ते हयोत्तमाः ॥ २० ॥
 ततो नरवरः श्रीमाप्रलो राजा पिशांपते ।
 सान्त्वयामास तानभ्वांस्तेजोबलसमन्वितान् ॥
 रश्मिभिश्च समुद्यम्य नलो यातुमियेप सः ।
 सूतमारोप्य धार्ष्ण्यं जवमास्थाय वै परम् ॥ २२ ॥
 ते चोद्यमाना विधिवद्बाहुकेन हयोत्तमाः ।
 समुत्पेनुरयाकाशं रथिनं मोहयश्रिव ॥ २३ ॥
 तथा तु हृष्टा तानभ्वान्वहृतो धातरंहसः ।
 अयोध्याधिपतिः श्रीमान्विसमयं परमं ययौ ॥२४ ॥
 रथघोषं तु सं श्रुत्वा हयसंग्रहणं च तत् ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि नलोपाख्यानपर्व ऋतुपर्णविदर्भगमने
 एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥७१॥.

धार्ष्ण्योश्चिन्तयामास बाहुकस्य हयज्ञताम् ॥ २५ ॥
 किं नु स्यान्मातलिरथं देवराजस्य सारथिः ।
 तथा तल्लक्षणं धीरे बाहुके हृदयते महत् ॥ २६ ॥
 शालिहोत्रोथ किं नु स्याद्धयानां कुलतत्त्ववित् ।
 मानुषं समनुप्राप्तो वपुः परमशोभनम् ॥ २७ ॥
 उताहोस्विद्भवेद्राजा नलः परपुरंजयः ।
 सोपं नृपतिरायात इत्येवं समचिन्तयत् ॥ २८ ॥
 अथ चेह नलो विद्यां वेत्ति तामेव बाहुकः ।
 तुल्यं हि लक्षये ज्ञानं बाहुकस्य नलस्य च ॥ २९ ॥
 अपि चेदं घयस्तुल्यं बाहुकस्य नलस्य च ।
 नायं नलो महावीर्यस्तद्विद्यश्च भविष्यति ॥ ३० ॥
 प्रच्छन्ना हि महात्मानश्चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।
 दैवेन विधिना युक्ताः शास्त्रोक्तैश्च निरूपणैः ॥३१ ॥
 भवेन्न मतिभेदो मे गात्रवैरूप्यतां प्रति ।
 प्रमाणात्परिहीनस्तु भवेदिति मतिर्मम ॥ ३२ ॥
 घयःप्रमाणं तत्तुल्यं रूपेण तु विपर्ययः ।
 नलं सर्वगुणैर्युक्तं मन्ये बाहुकमन्ततः ॥ ३३ ॥
 एवं विचार्य बहुरो धार्ष्ण्यः पर्यचिन्तयत् ।
 हृदयेन महाराज पुण्यश्लोकस्य सारथिः ॥ ३४ ॥
 ऋतुपर्णश्च राजेन्द्रो बाहुकस्य हयज्ञताम् ।
 चिन्तयन्मुमुद्रे राजा सहधार्ष्ण्यसारथिः ॥ ३५ ॥
 ऐकाग्र्यं च तयोस्ताहं हयसंग्रहणं च तत् ।
 परं यत्नं च संश्रय परां मुदमवाप ह ॥ ३६ ॥

ते त्वया न विप्रलब्धव्याः न घञ्चनीयाः । बलं भार-
 साद्भिष्णुषु । प्राणो वेगवत्ता । वक्ष्यन्ति बहूनां करिष्यन्ति ।
 अध्वानं नि.शब्दं महत् अतिदूरे दमयन्त्याः पुनर्मृत्यादृशेण
 महती लज्जा तथा च अघ्ने महत्तरा लज्जेति प्रच्छन्नमेव
 तत्र गमनमपि वेगवत्सादगतमेव यथा भवति तथा गन्तव्य-
 मिति भावः ॥१५॥ 'एवो ललाटे द्वौ मूर्ध्नि द्वौ द्वौ पाश्र्वाप-
 पार्श्वयोः । द्वौ द्वौ वक्षसि विश्वेयो प्रयागे चैक एव तु' इति
 श्रीक. इतिज्ञ दस्यते । लयन्तु वक्षसि द्वौ पुरस्तादौ

पश्चादिति प्रयागे पृष्ठभागे एव द्वादश आकर्णयद् अनुचय
 योजयम् ॥ १६ ॥ एते इति । एतेषु स्वयेषु आकर्तवन्त इति
 शेषः ॥ १७ ॥ सूतमिति । आरोप्य सूतस्यानातुरपुत्रेभ्य
 स्वयमेव सततं चकारित्यर्थः ॥ २२ ॥ शालिहोत्रः अथ-
 शास्त्रज्ञेता आचार्यः ॥ २७ ॥ अन्ततः निर्णयेन ॥ ३३ ॥
 इत्यारण्यके पर्वणि नैलच्छट्टीये भारतभाष्येपि एकमत-
 तमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

७२

बृहद्भ्य उवाच ।

स नदीः पर्वतांश्च वनानि च सरांसि च ।
 आचिरेणातिचक्राम खेचरः खे चरत्रिव ॥ १
 तथा प्रयाते तु रथे तदा माङ्गासुरिर्नृपः ।
 उत्तरीयमधोपदयङ्गष्टं परपुरजयः ॥ २
 ततः स त्वरमाणस्तु षडे निपतिते तदा ।
 प्रह्रीष्यामीति तं राजा नलमाह महामनाः ॥ ३
 निगृह्णीष्य महाबुधे हयानेतान्महाजवान् ।
 वार्ष्णेयो वाचदेनं मे पटमानयतामिह ॥ ४
 नलस्तं प्रत्युवाचाय दूरे ब्रष्टः पटस्तव ।
 योजनं समतिक्रान्तो नाहर्तुं शक्यते पुनः ॥ ५
 एवमुक्ते नलेनाय तदा माङ्गासुरिर्नृपः ।
 व्याससाद वने राजन्फलवन्तं विर्मातकम् ॥ ६
 तं दृष्ट्वा बाहुकं राजा त्वरमाणोभ्यभाषत ।
 ममापि सूत पश्य त्वं संस्थाने परमं बलम् ॥ ७
 सर्वैः सर्वे न जानाति सर्वशो नास्ति कश्चन ।
 नैकत्र परिनिष्ठास्ति ज्ञानस्य पुरुषे क्वचित् ॥ ८
 वृक्षोस्मिन्धानि पर्णानि फलान्यपि च बाहुक ।
 पतितान्यपि यान्यत्र तत्रैकमधिकं शतम् ॥ ९
 एकपत्राधिकं चात्र फलमेकं च बाहुक ।
 पञ्चकोशयोय पत्राणां द्वयोरपि च शाखयोः ॥ १०
 अचिनुहस्य शाखे द्वे याश्चाप्यन्याः प्रशाखिकाः ।
 आभ्यां फलसहस्रे द्वे पञ्चानं शतमेव च ॥ ११
 ततो रथमधस्याप्य राजानं बाहुकोब्रवीत् ।
 परोक्षमिव मे राजन्कृत्यसे शत्रुकर्षणम् ॥ १२
 प्रत्यक्षमेतत्कर्तास्मि शातयित्वा विर्मातकम् ।
 अयात्र गणिते राजन्विद्यते न परोक्षता ॥ १३
 प्रत्यक्षं ते महाराज शातयिष्ये विर्मातकम् ।
 अहं हि नाभिजानामि मयेदेवं न वेति वा ॥ १४
 संख्यास्यामि फलान्यस्य पश्यतस्ते जनाधिप ।
 सुहृत्तमपि वार्ष्णेयो रदमीन्यच्छतु घाजिनाम् ॥ १५

तमग्रधीध्रुपः सूतं नायं कालो विलम्बितम् ।
 बाहुकस्तवब्रवीदेनं परं यत्नं समाहितः ॥ १६
 प्रतीक्षस्व सुहृत् त्वमथवा त्वरते भवान् ।
 पप याति शिवः पण्य याहि वार्ष्णेयसाराधिः ॥ १७
 अग्रधीदतुपर्णस्तु सान्त्वयन्कुसुमन्दन ।
 त्वमेव यन्ता नान्योस्ति पृथिव्यामपि बाहुक १८
 त्वत्कृते यातुमिच्छामि विदमार्न्हयकोविद् ।
 शरणं त्वां प्रपन्नोस्मि न विभ्रं कर्तुमर्हसि ॥ १९
 कामं च ते करिष्यामि यन्मां वश्यसि बाहुक ।
 विदमार्न्वदि यात्वाय सूर्यं दशयितासि मे ॥ २०
 अयात्रवीद्बाहुकस्तं संख्याय च विर्मातकम् ।
 ततो विदमार्न्वास्यामि कुरुष्वैवं धधो मम ॥ २१
 अकाम इव तं राजा गणयस्वत्युवाच ह ।
 एकदेशं च शाखायाः समादिष्टे मयानध ॥ २२
 गणयस्वाभ्यतत्वञ्च ततस्त्वं प्रीतिमावह ।
 स्तोवतीये रथात्पूर्णे शातयामास तं द्रुमम् ॥ २३
 ततः स विस्मयाविष्टो राजानमिदमब्रवीत् ।
 गणयित्वा ययोक्तानि तावन्त्येव फलानि तु २४
 अत्यद्भुतमिदं राजन्पुष्टवानस्मि ते बलम् ।
 श्रोतुमिच्छामि तां विद्यां पयैतच्छाषते नृप ॥ २५
 तमुवाच ततो राजा त्यरितो गमने नृप ।
 विध्यक्षहृदयं मां संस्थाने च विशारदम् ॥ २६
 बाहुकस्तमुवाचाय देहि विद्यामिमां मम ।
 मत्तोपि चाभ्यहृदयं गृह्णाण पुरुपर्यम ॥ २७
 ऋतुपर्णस्ततो राजा बाहुकं कार्यगौरवात् ।
 हृदयज्ञानस्य लोभाच्च तं तपेत्प्रब्रवीद्वचः ॥ २८
 ययोक्तं त्वं गृह्णाणैदमशाणां हृदयं परम् ।
 निश्चेपो मेभ्यहृदयं स्वपि तिष्ठतु बाहुक ।
 पवमुक्त्या ददौ विद्यामृगपर्णां नलाय वै ॥ २९
 तस्याहृदयज्ञस्य शरीराभिरिच्छतः कालिः ।
 कर्कोटकपिपं तीर्ष्णं मुखान्स्ततमुद्गमन् ॥ ३०

७२

स इति ॥ १ ॥ अहृदयदत्तं अशाणां अशाभिमानि-
 देवताया हृदयद्वयीकगणार्णे मन्त्रः अहृदयं येन ज्ञातेन
 शूतेऽहा अनुकूला भवन्ति । संस्थाने राशीहतानां पत्रपुष्प-
 फलान्यादीनां राश्यायामभिविस्तापेच्छायायालोचनेन पाटी-
 गणितरीत्या इदिति तासंख्याकथने ॥ २६ ॥ अनायोमथ्येऽ-
 क्षाणां हृदयं परं धेष्टे इतरपु स्वयापि ज्ञायत इति भावः ।
 ऋतुः कालः तदच्छीप्रिणामि पर्णे प्रियते न्याप्रियते न्याय-

च्छने देशान्तरमनेनेति पर्णे बाह्वनं बस्येति ऋतुपर्णनाम-
 निहाक्तिः । अन्ये तु कलानि सत्यानि गणितानि पर्णानि
 यस्येति पाठान्तरं विशकलयं व्याकुर्वते ॥ २९ ॥ तस्याश-
 हृदयज्ञस्येति सर्वेषां मन्त्राणां तत्त्वं मनोमयकोशाख्यः
 सूत्रामाऽत एव तं प्रकृत्य भूमने । 'तस्य यज्ञेव शिः
 कन्दलिनः पक्षः सामोत्तरः पक्षः' इत्यादि तमज्ञानन्तं हि
 अत्यन्तं धर्मिष्ठमपि कलिर्वाचते । न तु मन्त्रज्ञमिति भावः
 ॥ ३० ॥

कलेस्तस्य तदार्तस्य शापाग्निः स विनिःसृतः ।
 स तेन कर्षितो राजा दीर्घकालमनात्मवान् ३१
 ततो विपविमुक्तात्मा स्वं रूपमकरोत्कलिः ।
 तं शत्रुमैच्छत्कुपितो निपधाधिपतिर्नलः ॥ ३२
 तमुवाच कलिर्मौतो धेपमानः कृताञ्जलिः ।
 कोपं संयच्छ नृपते कौर्त्तिं दास्यामि ते पराम् ३३
 इन्द्रसेनस्य जननीं कुपिता माऽशपत्पुरा ।
 यदा त्वया परिलक्ता ततोहं भृशार्पीडितः ॥ ३४
 अवसं त्वयि राजेन्द्र सुदुःखमपराजित ।
 विप्रेण नागराजस्य दृष्टमानो दिधानिशम् ॥ ३५
 शरणं त्वां प्रपन्नोस्मि शृणु चेदं वचो मम ।
 ये च त्वां मनुजा लोके कीर्तयिष्यन्त्यतन्द्रिताः ।
 मत्प्रसूतं मयं तेषां न कदाचिद्भविष्यति ॥ ३६
 भयार्तं शरणं यातं यदि मां त्वं न शक्यसे ।

इति श्रीमहामारते आरभ्यके पर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि कलिनिर्गमे

द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

७३

बृहदश्व उवाच ।

ततो विदभोर्म्मसंप्राप्तं सायाह्ने सत्यधिकमम् ।
 ऋतुपर्णं जना राज्ञे भीमाय प्रत्यवेदयन् ॥ १
 स भीमवचनाद्राजा कुण्डिनं प्राविशत्पुरम् ।
 नादयप्रघोषेण सर्षाः स विदिशो दिशः ॥ २
 ततस्तं रथनिर्घोषं नलाभ्यास्तत्र शुश्रुवुः ।
 श्रुत्वा तु समहृष्यन्त पुरेय नलसंनिधौ ॥ ३
 दमयन्ती तु शुश्राव रथघोषं नलस्य तम् ।
 यथा मेघस्य नदतो गम्भीरं जलदागमे ॥ ४
 परं विस्मयमापन्ना श्रुत्वा नादं महासनम् ।
 नलेन संगृहीतेषु पुरेष नलयाजिषु ।
 सदृशं रथनिर्घोषं मेने भैमी तथा हयाः ॥ ५
 प्रासादाभ्याश्च शिखिनः शालासाधैश्च धारणाः ।
 हयाश्च शुश्रुवुस्तस्य रथघोषं महीपतेः ॥ ६
 तच्छ्रुत्वा रथनिर्घोषं धारणाः शिखिनस्तथा ।

प्रणेदुरुन्मुखा राजन्मेघनाद इषोत्सुकाः ॥ ७

दमपन्नुवाच ।

यथासौ रथनिर्घोषः पूर्यन्निव मेदिनीम् ।
 ममाहादयते चेतो नल एव महीपतिः ॥ ८
 अथ चन्द्रामवक्रं तं न पश्यामि नलं यदि ।
 अस्त्व्येयगुणं धीरं विनङ्क्ष्यामि न संशयः ॥ ९
 यदि वै तस्य धीरस्य बाहोर्नोपाहमन्तरम् ।
 प्रविशामि सुखस्पर्शं न मविष्याम्यसंशयम् ॥ १०
 यदि मां मेघनिर्घोषो नोपगच्छति नैवधः ।
 अथ चामीकल्पस्य प्रवेश्यामि हुताशनम् ॥ ११
 यदि मां सिंहधिक्रान्तो मत्तवारणथिक्त्रमः ।
 नामिगच्छति राजेन्द्रो विनङ्क्ष्यामि न संशयः
 न स्मराम्यनृतं किञ्चिन्न स्मराम्यपकारताम् ।
 न च परुषितं पात्र्यं स्वैरेष्यपि कदाचन ॥ १३

शापाभिर्दमयन्तीनिवृष्टः स विप्ररूपः । अना-
 त्मवान् बृहदश्वस्यो मृत इत्यर्थः ॥ ११ ॥ अहस्य इति-छेदः ।
 कथयन् कथां कुर्वन् ॥ १८ ॥ फलानि संख्याय अश्वविधा-
 नामध्यात् शरीरायामादिद्वयनालोच्येवेति भावः ॥ १९ ॥
 द्विजानिव पक्षिण इव ॥ ४१ ॥ इत्या- १० नै- भा०

द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

७३

तत इति ॥ १ ॥ नलाभ्याः विदर्शनारे ये दमयन्त्या-
 पत्याभ्यां सह प्रेषिताः ॥ ११ ॥ शिखिनो मयूरा-मेघध्वजित-
 भ्रमान् पुरुषः ॥ १० ॥ परुषितं प्रतिज्ञातत्वात्तलदि ॥ १३ ॥

प्रभुः क्षमाधान्वीर्य दाता चाप्यधिको नृपैः ।
 रहोऽनीचानुयतीं च क्लृप्तवन्मम नैषधः ॥ १४
 गुणांस्तस्य स्मरन्त्या मे तत्पराया दिधानिशम् ।
 हृद्यं दीर्यत इदं शोकात्प्रियविनाकृतम् ॥ १५
 एवं धिलपमाना सा नष्टसंज्ञेव भारत ।
 आरुगेह महदेश्म पुण्यश्लोकदिवदृश्या ॥ १६
 ततो मध्यमकक्षायां ददर्श रथमास्थितम् ।
 ऋतुपर्णं महीपालं सहवार्णोपवाहुकम् ॥ १७
 ततोवतीर्य वार्णोवो वाहुकश्च रथोत्तमात् ।
 हयास्तानवमुच्यथ स्थापयामास वै रथम् ॥ १८
 सोवतीर्य रथोपस्थादृत्तुपर्णो नराधिपः ।
 उपतसे महाराजं भीमं भीमपराक्रमम् ॥ १९
 तं भीमः प्रतिजग्राह पूजया परया वतः ।
 स तेन पूजितो राज्ञा ऋतुपर्णो नराधिपः ॥ २०
 स तत्र कुण्डिने रथ्ये घसमानो महीपतिः ।
 न च किञ्चित्दाऽपश्यत्प्रेक्षमाणो मुहुर्मुहुः ।
 स तु राज्ञा समागम्य विदमपतिता तदा ॥ २१
 अकस्मान्सहसा प्राप्तं स्त्रीमन्त्रं न स्म विन्दति ।
 किं कार्यं स्वागतं तेषु राज्ञा पृष्टः स भारतः ॥ २२
 नाभिजहे स नृपतिर्दुहित्वेण समागतम् ।
 ऋतुपर्णोपि राजा स धीमान्स्त्वपराक्रमः ॥ २३
 राजानं राजपुत्रं वा न स्म पश्यति कंचन ।
 नैष स्वयंवरकथां न च किंप्रसमागमम् ॥ २४
 ततो विराणयद्राजा मनसा कोसलाधिपः ।

आगतोस्मीत्युवाचैवं भवन्तमभिवादकः ॥ २५
 राजापि च स्वयन्भीमो मनसा समचिन्तयन् ।
 अधिकं योजनशतं तस्यागमनकारणम् ॥ २६
 प्रामाण्यहृतिक्रम्य नाभ्यगच्छत्यतपम् ।
 अल्पकार्यं विनिर्दिष्टं तस्यागमनकारणम् ॥ २७
 पश्चादुदकं हास्यामि कारणं यद्भविष्यति ।
 नैतद्व्यं स नृपतिस्तं सत्कृत्य ध्यसञ्जयत् ॥ २८
 विधाम्यतामित्युवाच क्लान्तोसीति पुनःपुनः ।
 स सत्कृतः प्रहृष्टात्मा प्रीतः प्रीतेन पार्थिवः ॥ २९
 राजप्रेष्यैरलुगतो दिष्टं वेदम समाविशत् ।
 ऋतुपर्णे गते राजन्वार्णोयसहिते नृपे ॥ ३०
 वाहुको रथमादाय रथशालामुपागमत् ।
 स मोचयित्वा तानभ्वानुपचर्य च शास्त्रतः ॥ ३१
 स्वयं सैतान्समाध्यास्य रथोपस्थ उपाविशत् ।
 दमयन्त्यपि शोकात्तां दृष्ट्वा माङ्गासुरिं नृपम् ॥ ३२
 सूतपुत्रं च वार्णोयं वाहुकं च तथाविधम् ।
 चिन्तयामास धैर्मीं कस्यैव रथिनःसनः ॥ ३३
 नलस्येव महानासीन्न च पश्यामि नैषधम् ।
 वार्णोयिन मवेक्ष्मं विद्या सैवोपशिक्षिता ॥ ३४
 तेनाद्य रथनिर्घोषो नलस्येव महानभूत् ।
 आहोस्विदृत्तुपर्णोपि यथा राजा नलस्तथा ।
 यथायं रथनिर्घोषो नैषधस्येव लस्यते ॥ ३५
 एवं सा तर्कयित्वा ह्यु दमयन्तीं विशांपते ।
 दूतां प्रस्थापयामास नैषधान्येपणे शुभा ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि भीमपुत्रवेशे त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥७३॥

७४

दमयन्त्युवाच ।
 गच्छ केदिनि जानीहि क पप रथवाहकः ।
 उपविष्टो रथोपस्थे विहृतो हृत्स्ववाहुकः ॥ १
 अथेत्ये क्लान्तं मन्त्रे मृदुपूर्वं समाहिता ।
 पृच्छेद्यः पुरुषं ह्येनं यथातत्त्वमनिन्दिते ॥ २

अत्र मे महती शङ्का मघेदेप नलो नृपः ।
 यथा च मनसस्तुष्टिर्हृदयस्य च निर्भूतिः ॥ ३
 दृष्ट्वाञ्चैनं कथान्तं त्वं पर्णाद्वचनं यथा ।
 प्रतिवाक्यं च सुश्रोणि कुण्ठेयास्त्वमनिन्दिते ॥ ४

त्रितेन्द्रिगतमेवाह १६ इति । इति कर्त्तव्ये सुरत-
 विषये नीचकर्म पारदार्यादि तदनुवर्तत इति तदन्य क्लो-
 चानुवर्ती परशुपि श्लोक इत्यर्थः ॥ १४ ॥ नैनेदेवं एतन्
 एतास्मिन् काले एवं विचार्य न म्लघञ्जय किं तु विधाम्य-
 तामित्येवोवाचोपुत्तरेणान्वयः ॥२८॥ दिष्टं निर्दिष्टम् ॥३०॥
 आहोनिदिदिश्याद्यर्थायै अत एव ध्यानार्थकं वाक्यमावर्ति-

तम् ॥ १५ ॥ इत्या • नैलकण्ठीये भारतामवदीपे प्रियव्रति-
 तमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

७४

गच्छेति ॥ १ ॥ पर्णाद्वचनं ह्यनु त्वं कितवाच्छिता
 वक्तारं प्रसिद्धो ममेत्यादि श्रुत्वा । विषयो हस्त्ववाहुकः
 कश्चित्पुत्रुपुत्रं दत्तवान् तद्वचन एवावमिति भावः ॥ ४ ॥

ततः समाहिता गत्वा दूती बाहुकमग्रवीत् ।
दमयन्त्यापि कल्याणी प्रासादस्था ह्यपैक्षत ॥ ५
केशिन्युवाच ।

स्वागतं ते मनुष्येन्द्र कुशलं ते प्रवीम्यहम् ।
दमयन्त्या वचः साधु निबोध पुरुषर्षभ ॥ ६
कदा वै प्रसिता यूयं किमर्थमिह चागताः ।
तत्त्वं ब्रूहि यथान्यायं वैदर्भी धोतुमिच्छति ॥ ७
बाहुक उवाच ।

श्रुतः स्वयंवरो राजा कोसलेन महात्मना ।
द्वितीयो दमयन्त्या वै भविता भव इति द्विजात् ॥ ८
श्रुत्वैतत्प्रसितो राजा शतयोजनयाधिभिः
हयैर्वातजवैर्मुष्यैरहमस्य च सारथिः ॥ ९
केशिन्युवाच ।

अथ थोसौ तृतीयो वः स कुतः कस्य वा पुनः ।
त्वं च कस्य कथं चेदं त्वयि कर्म समाहितम् १०
बाहुक उवाच ।

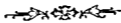
पुण्यश्लोकस्य वै सूतो वाष्ण्यं इति विश्रुतः ।
स नले विद्वते मद्रे भाङ्गासुरिमुपस्थितः ॥ ११
अहमप्यश्वकुशलः सूतत्वे च प्रतिष्ठितः ।
ऋतुपर्णेन सारथ्ये भोजने च वृतः स्वयम् ॥ १२
केशिन्युवाच ।

अथ जानाति वाष्ण्यः कः नु राजा नलो गतः ॥
कथं च त्वयि वा तेन कथितं स्यात्तु बाहुक ॥ १३
बाहुक उवाच ।

इहैव पुत्रौ निक्षिप्य नलस्य शुभकर्मणः ।
गतस्ततो यथाकामं नैव जानाति नैवधम् ॥ १४
न चान्यः पुरुषः कश्चिन्नलं वेत्ति यशस्विनि ।
गूढश्चरति लोकेस्मिन्नप्ररूपे महीपतिः ॥ १५
आत्मैव तु नलं वेद या चास्य तदनन्तरा ।
न हि वै स्वानि लिङ्गानि नलः शंसति कर्हिचित्
केशिन्युवाच ।

योसावयोर्ध्वां प्रथमं गतोसौ ग्राह्यणस्तदा ।

इति धीमहामारते आरण्यके पर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलकेशिनीसंघादे
चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

विकारं हृदयस्याऽधुनेत्रत्वादिक्म् ॥ ११ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावर्षीये
चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

इमानि नारीवाक्यानि कथयानः पुनःपुनः ॥ १७
कः नु त्वं कितव च्छित्वा वक्षार्धं प्रस्थितो मम ।
उत्सृज्य विपिने सुभामनुरक्तां मियां प्रिय ॥ १८
सा वै यथा समादिष्टा तथास्ते त्वत्प्रतीक्षिणी ।
दह्यमाना दिवारारत्रौ वषार्धेनाभिसंवृता ॥ १९
तस्या रुदन्त्याः सततं तेन दुःखेन पार्थिव ।
प्रसादं कुरु मे धीर प्रतिवाक्यं वदस्व च ॥ २०
तस्यास्तत्रियमाख्यां प्रवदस्य महामते ।
तदेव वाक्यं वैदर्भी धोतुमिच्छत्यनिन्दिता ॥ २१
एतच्छ्रुत्वा प्रतिवचस्तस्य दत्तं त्वया किल ।
यत्पुरा तत्पुनस्त्यक्तो वैदर्भी धोतुमिच्छति ॥ २२
बृहदभ्य उवाच ।

पयमुक्तस्य केशिन्या नलस्य कुरुनन्दन ।
हृदयं व्यथितं चासीदधुपर्णे च लोचने ॥ २३
स निष्कृष्टात्मनो दुःखं दह्यमानो महीपतिः ।
वाष्पसंदिग्धया वाचा पुनरेवेदमग्रवीत् ॥ २४
बाहुक उवाच ।

वैषम्यमपि संप्राप्तं गोपायन्ति कुलस्त्रियः ।
आत्मानमात्मना सत्यो जितः स्वर्गो न संशयः ॥
रहिता भर्तृभिश्चापि न कुप्यन्ति कदाचन ।
प्राणांश्चारित्रकवचान्धारयन्ति वरस्त्रियः ॥ २६
विषमस्येन मुद्रेण परिभ्रष्टसुखेन च ।
यस्ता तेन परित्यक्ता तत्र न क्रोडुर्महति ॥ २७
प्राणयात्रां परिप्रेस्तोः शकुनैर्हृतवाससः ।
आधिभिर्देह्यमानस्य श्यामा न क्रोडुर्महति ॥ २८
सत्कृताऽसत्कृता वापि पतिं हृष्टा तथाविधम् ।
राज्यभ्रष्टं धिया हीनं क्षुधितं ध्यसनात्तुतम् ॥ २९
पथं भुवाणस्तद्वाक्यं नलः परमदुर्मताः ।
न बाष्पमशक्तसोढुं प्ररूपेद च भारत ॥ ३०
ततः सा केशिनी गत्वा दमयन्त्यै न्ययेदयत् ।
तत्सर्वं कथितं चैव विकारं तस्य चैव तम् ॥ ३१

७५

बृहदश्व उवाच ।

दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा भृशं शोकपरायणा ।
 शङ्कमाना नलं तं वै केशिनीमिदमब्रवीत् ॥ १
 गच्छ केशिनि भूयस्त्वं परीक्षां कुरु बाहुके ।
 बद्धवाणा समीपस्था चरितान्यस्य लक्ष्य ॥ २
 यदा च किञ्चित्कुर्यात्स कारणं तत्र मामिति ।
 तत्र संचेष्टमानस्य लक्षयन्ती विचेष्टितम् ॥ ३
 न चास्य प्रतिबन्धेन देयोश्चिरपि केशिनि ।
 याचते न जलं देयं सर्वथा त्वरमाणया ॥ ४
 एतत्सर्वं समीक्ष्य त्वं चरितं मे निवेदय ।
 निमित्तं यत्त्वया दृष्टं बाहुके दैवमानुषम् ॥ ५
 यद्यान्यदपि पश्येयास्तथाव्येयं त्वया मम ।
 दमयन्त्यैवमुक्ता सा जगामाथ च केशिनी ॥ ६
 निशम्याथ ह्यन्नस्य लिङ्गानि पुनरागमत् ।
 सा तत्सर्वं यथावृत्तं दमयन्त्यै न्यवेदयत् ।
 निमित्तं यत्तया दृष्टं बाहुके दैवमानुषम् ॥ ७

केशिन्युवाच ।

दृढं श्रुत्युपचारोत्सी न मया मानुषः क्वचित् ।
 दृष्टपूर्वः श्रुतो वापि दमयन्ति तथाविधः ॥ ८
 हृक्षमासाद्य संचारं नासौ विनमते क्वचित् ।
 तं तु दृष्ट्वा यथा संगमुत्सर्पति यथासुखम् ॥ ९
 संकटेष्वस्य सुमहान्विवरो जायतेधिकः ।
 ऋतुपर्णस्य चार्थाय भोजनीयमनेकशः ॥ १०
 प्रेषितं तत्र राशा तु मांसं धनु च पाशधम् ।
 तस्य प्रक्षालनार्थाय कुम्भास्तत्रोपकल्पिताः ॥ ११
 ते तेनावेक्षिताः कुम्भाः पूर्णा पद्याभवंस्ततः ।
 ततः प्रक्षालनं कृत्वा समधिश्चित्य बाहुकः ॥ १२
 तृणमुष्टिं समादाय सवितुस्तं समादधत् ।
 अथ प्रज्वलितस्तत्र सहसा हव्यवाहनः ॥ १३
 तत्रद्रुततमं दृष्ट्वा विस्मिताहमिहागता ।

अन्यच्च तस्मिन्सुमहदाश्चर्यं लक्षितं मया ॥ १४
 यदाग्निमपि संस्पृश्य नैवासौ दह्यते शुभे ।
 छन्देन चोदकं तस्य बहल्यावर्जितं द्रुतम् ॥ १५
 अतीव चान्यत्सुमहदाश्चर्यं दृष्टवत्यहम् ।
 यत्स पुण्याण्युपादाय हस्ताभ्यां ममृदे शनैः ॥ १६
 मृद्यमानानि पाणिभ्यां तेन पुण्याणि नान्यथा ।
 भूय एव सुगन्धीनि हृपितानि भवन्ति हि ।
 पतान्यद्भुतलिङ्गानि दृष्ट्वाहं द्रुतमागता ॥ १७

बृहदश्व उवाच ।

दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा पुण्यश्लोकस्य चेष्टितम् ।
 अमन्यत नलं प्राप्तं कर्मचेष्टामिसूचितम् ॥ १८
 सा शङ्कमाना भर्तारं बाहुकं पुनरिच्छेत् ।
 केशिनीं शृण्वया वाचा रुदती पुनरब्रवीत् ॥ १९
 पुनर्गच्छ प्रमत्तस्य बाहुकस्योपसंस्कृतम् ।
 महानसाच्छ्रितं मांसमानयस्वेह भाविनि ॥ २०
 सा गत्वा बाहुकस्याग्रे तन्मांसमपकृत्य च ।
 अत्युष्णमेव त्वरिता तत्क्षणात्प्रियकारिणी ॥ २१
 दमयन्त्यै ततः प्रादात्केशिनी कुरुनन्दन ।
 सा चितानलसिद्धस्य मांसस्य बहुशः पुरा ॥ २२
 प्राश्य मत्वा नलं सूतं प्राक्रोशद्गुरादुःखिता ।
 वैकुण्ठ्यं परमं गत्वा प्रक्षालय च सुखं ततः ॥ २३
 मिथुनं प्रेषयामास केशिन्या सह भारत ।
 इन्द्रसेनां सह भ्रात्रा समभिन्नाय बाहुकः ॥ २४
 अभिद्रुत्य ततो राजा परिष्वज्याङ्कमानयत् ।
 बाहुकस्तु समासाद्य सुती सुरसुतोपमौ ॥ २५
 भृशं दुःखपरोतात्मा सुस्वरं प्ररुरोद ह ।
 नैपथो दर्शयित्वा तु विकारमसरुत्तदा ।
 उत्खृज्य सहसा पुत्रौ केशिनीमिदमब्रवीत् ॥ २६
 इदं च सहशं भद्रे मिथुनं मम पुत्रयोः ।
 अतो दृष्ट्वै सहसा वाप्यमुत्तृष्टवानहम् ॥ २७

७५

दमयन्तीति ॥ १ ॥ पाठान्तरे संकथं लक्षणीयं ते स्वया
 ॥ ३ ॥ श्रुत्युपचारं अलम्बन्त्यादिपरः ॥ ८ ॥ संचारं
 द्वारं च्छ्वमपि उत्सर्पति दीर्घं भवति ॥ ९ ॥ संकटे संकु-
 चिते एतेन भूमिजयो दर्शितः ॥ १० ॥ पाशवं पशु-
 संबन्धिः ॥ ११ ॥ कुम्भाः पूर्णा एवेति जलभातुजव उक्तः

॥ १२ ॥ बह्विजयमाह तृपेतं त्रिभिः । सविनु-सकाशात्
 समादधत् उदीपितवान् ॥ १३ ॥ बायुजयमाह अतीवेति
 द्वाभ्यां । पुण्येषु शीर्षोशो ह्येति वायुना अर्पयत इत्यर्थः
 ॥ १६ ॥ कर्म पाकादि चेश भूजयादि ॥ १८ ॥ बाहुकं
 बाहुकस्त्वपिणिति रूपभेदात्संशयोस्ति न तु त्रियात-
 इत्यर्थः ॥ १९ ॥ मांसस्य मांसं बहुशः बहुवारम् ॥ २२ ॥

बहुशः संपतन्तीं त्वां जनःसंकेतदोषतः ।

| ययं च देशातिययो गच्छ मद्दे यथासुखम् ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वाणि नलोपाख्यानपर्वणि कन्यापुत्रदर्शने
पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

७६

बृहदश्व उवाच ।

सर्वं विकारं दृष्ट्वा तु पुण्यश्लोकस्य धीमतः ।
आगत्य केशिनीं सर्वं दमयन्त्यै न्यवेदयत् ॥ १
दमयन्ती ततो भूयः श्रेययामास केशिनीम् ।
मातुः सकारां दुःखार्तां नलदर्शनेकाङ्क्षया ॥ २
परीक्षितो मे बहुशो बाहुको नलशङ्कया ।
रूपे मे संशयस्त्वैकः स्वयमिच्छामि वेदितुम् ॥ ३
स वा प्रवेदयतां मातर्मां घानुक्ताहमर्हसि ।
विदितं पापया ज्ञातं पितुर्मे संविधीयताम् ॥ ४
एवमुक्ता तु वैदर्भ्यां सा देवी भीममग्रवीत् ।
दुहितुस्तमभिप्रायमन्यजानात्स यार्थिवः ॥ ५
सा वै पित्राभ्यनुज्ञाता मात्रा च भरतर्षम ।
नलं प्रवेशयामास यत्र तस्याः प्रतिश्रयः ॥ ६
तां स्म दृष्ट्वै सहसा दमयन्तीं नलो नृपः ।
आधिष्टः शोकदुःखाभ्यां बभूवाश्रुपरिप्लुतः ॥ ७
तं तु दृष्ट्वा तथायुक्तं दमयन्तीं नलं तदा ।
तीव्रशोकसमाविष्टा बभूव धरवर्णिनी ॥ ८
ततः कापायवसना जटिला मलपङ्क्तिनी ।
दमयन्ती महाराज बाहुकं पाक्यमग्रवीत् ॥ ९
पूर्वं दृष्टस्त्वया कश्चिद्धर्मशो नाम बाहुक ।
सुनामुत्सृज्य विपिने गतो यः पुरुषः स्त्रियम् १०
अनागसं प्रियां भार्यां विजने धममोहिताम् ।
अपहाय तु को गच्छेत्पुण्यश्लोकमृते नलम् ॥ ११
किमु तस्य मया बाल्यादपराजं महीपतेः ।
यो मामुत्सृज्य विपिने गतवाभिद्रयार्दिताम् ॥ १२
साक्षाद्देवान्प्राह्मण्य वृतो यः स पुरा मया ।
अनुव्रतां सामिकामां पुत्रिणां त्यक्तवान्कथम् १३
अशीं पाणिं गृहीत्वा तु देवानामप्रतस्तथा ।
भविष्यामीति सत्यं तु प्रतिश्रुत्य क तद्रतम् ॥ १४
दमयन्त्या ब्रुवन्त्यास्तु सर्वमेतद्वरिदम् ।
शोकजं धारि नेत्राभ्यामसूक्षं प्राच्यबद्धु ॥ १५

अतीथ कृष्णसाराम्यां रक्तान्ताभ्यां जलं तु तत् ।
परिभ्रमन्नलो दृष्ट्वा शोकार्तामिममग्रवीत् ॥ १६
मम राज्यं प्रनष्टं यन्नाहं तत्कृतवान्स्वयम् ।
कालिना तत्कृतं भीकं यच्च त्वामहमत्यजम् ॥ १७
यत्तया धर्मकृच्छ्रे तु शापेनाभिहतः पुरा ।
यनस्यया दुःखितया शोचन्त्या मां दिधानिशम् ॥
स मच्छरीरे त्वच्छापादहमामोऽयसत्कलिः ।
त्वच्छापदग्धः सततं सोम्राघशिरिवाहितः ॥ १९
मम च व्यषसायेन तपसा वैव निर्जितः ।
दुःस्त्रयान्तेन चाग्नेन भवितव्यं हि नो शुभे ॥ २०
विमुञ्ज्य मां गतः पापस्ततोहमिह चागतः ।
त्वदर्थं विपुलश्रोणि न हि मेन्यत्वयोजनम् ॥ २१
कथं नु नारी भर्तात्सुनुरक्तमनुवतम् ।
उत्सृज्य धरयेद्वयं यथा त्वं भीकं कर्हिचित् ॥ २२
दूताश्चरन्ति पृथिवीं कृत्वां नृपतिशासनात् ।
मैमी किल स्म मत्तारं द्वितीयं वरयिष्यति ॥ २३
स्त्रीवृत्ता यथाकाममनुरूपमिषात्मनः ।
श्रुत्वीव चैवं त्वरितो भाङ्गासुरिरुपस्थितः ॥ २४
दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा नलस्य परिदेवितम् ।
प्राञ्जलिर्येषमाना च भीता वचनमग्रवीत् ॥ २५
दमयन्त्युवाच ।

न मामर्हसि कल्याण दोषेण परिशङ्कितम् ।
मया हि देवानुत्सृज्य वृत्तस्त्वं निपधाधिप ॥ २६
तवाभिगमनार्थं तु सर्वतो ब्राह्मणा गताः ।
धाक्यानि मम गाथाभिर्गीयमाना दिशो दूरा २७
ततस्त्वां ब्राह्मणो विद्वान्पणादो नाम पार्थिव ।
अभ्यगच्छत्कोसलायामृतुपर्णनिवेशने ॥ २८
तेन धाक्ये कृते सम्यक्प्रतिधाक्ये तथाहते ।
उपायोयं मया दृष्टो नैपधानयने तव ॥ २९
त्वामृते न हि लोकेऽन्य एकाहा पृथिवीपते ।
समर्था योजनशतं गन्तुमर्थैर्नराधिप ॥ ३०

संपतन्तीं आगन्तीं दोषतः कथमदोषेण ॥ २८ ॥ इत्या-
रण्यके पर्वाणि नैलकण्ठेभ्यो भारतमावदीये पञ्चसप्तति-
तमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

७६

सर्वमिति ॥ १ ॥ प्रतिश्रयः गृहम् ॥ ६ ॥

स्फुरोयं तेन सत्येन पादावेतौ महोपते ।
यथा नासकृतं किञ्चिन्मनसापि चराम्यहम् ॥ ३१ ॥
व्ययं चरति लोकेस्मिन्भूतसाक्षी सदागतिः ।
एव मे मुञ्चतु प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ ३२ ॥
यथा चरति तिग्मांशुः परेण भुवन्तं सदा ।
स मुञ्चतु मम प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ ३३ ॥
चन्द्रमाः सर्वमूतानामन्तश्चरति साक्षिवत् ।
स मुञ्चतु मम प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ ३४ ॥
पते देवास्त्रयः कृत्स्नं त्रैलोक्यं धारयन्ति वै ।
विभ्रवन्तु यथा सत्यमेतद्देहास्त्यजन्तु माम् ॥ ३५ ॥
एवमुक्तस्तथा वायुन्तरिक्षाद्भाषत ।
नैव कृतवती पापं नल सत्यं प्रवीमि ते ॥ ३६ ॥
राजङ्घ्रीलनिधिः स्फीतो दमयन्त्या सुरक्षितः ।
साक्षिणो रक्षिणश्चास्या धयं त्रीन्परिवत्सरान् ॥
उपायो विहितश्चाप्यं त्वदर्धमतुलोऽनया ।
न होकाहा शतं गन्ता त्वामृत्युतेन्यः पुमानिह ॥ ३८ ॥
उपपन्ना त्वया भैमी त्वं च भैम्या महोपते ।
नात्र शङ्का त्वया कार्या संगच्छ सह भार्यया ॥
तथा ह्वयति धार्यौ तु पुण्यवृष्टिः पान ह ।
देवदुन्दुभयो नेदुर्धवौ च पवनः शिवः ॥ ४० ॥
तद्द्रुतमयं दृष्ट्वा नलो राजाय भारत ।
दमयन्त्यां विशङ्कां तामुपाकर्षदरिदमः ॥ ४१ ॥
ततस्ताद्रुमजरं प्रावृणोद्भ्रुघाधिपः ।
संस्मृत्य नागराजं तं ततो लेभे स्वकं वपुः ॥ ४२ ॥

स्वरूपिणं तु मर्तारं दृष्ट्वा भीमसुता तदा ।
प्राक्रोशतुर्धैरालिङ्ग्य पुण्यश्लोकमनिन्दिता ॥ ४३ ॥
भैमीमपि नलो राजा भ्राजमानो यथा पुरा ।
सखजे स्वसुतौ चापि यथावत्प्रत्यनन्दत ॥ ४४ ॥
ततः स्वोरसि विन्यस्य धकं तस्य शुभानना ।
पर्याता तेन दुःखेन निशश्वासायतेक्षणा ॥ ४५ ॥
तथैव मलादिभ्याङ्गौ परिष्वस्य शुचिस्मिताम् ।
सुचिरं पुरुषव्याघ्रस्तस्यै शोकपरिमुक्तः ॥ ४६ ॥
ततः सर्वं यथावृत्तं दमयन्त्या नलस्य च ।
भीमायाकथयतीत्या वैद्भर्यां जननीं नृप ॥ ४७ ॥
ततोब्रवीन्महाराजः कृतशौचमहं नलम् ।
दमयन्त्या सहोपेतं कल्पे द्रष्टा सुखोपितम् ॥ ४८ ॥
ततस्तौ सहितौ रात्रिं कथयन्ती पुरातनम् ।
वने विचरितं सर्वमूपतुमुदितौ नृप ॥ ४९ ॥
गृहे भीमस्य नृपतेः परस्परसुखैविणी ।
वसेतां हृष्टसंकल्पौ वैदर्भी च नलश्च ह ॥ ५० ॥
स चतुर्थे ततो वर्षे संगम्य सह भार्यया ।
सर्वकामैः सुसिद्धार्थौ लब्धवान्परमां मुदम् ॥ ५१ ॥
दमयन्त्यापि मर्तारमासाद्याप्यायिता भृशम् ।
अर्थसंजातसस्येव तोयं प्राप्य वसुंधरा ॥ ५२ ॥
सैवं समेत्य व्यपनीय तन्द्रां
शान्तञ्चरा हर्षविद्वृद्धसत्त्वा ।
रराज भैमी समवासकामा
शीतोऽश्रुना रात्रिरीवोदितेन ॥ ५३ ॥

इति श्रीमहाभारते वारण्यके प० नलोपाख्यातप० नलदमयन्तीसमागमे
षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

७७

बृहदभ्य उवाच ।

अथ तां व्युपितां रात्रिं नलो राजा स्वलङ्कृतः ।
वैद्भर्यां सहितः काले दर्शं वसुधाधिपम् ॥ १ ॥
ततोभिधादयामास प्रयतः श्वशुरं नलः ।
ततोऽनु दमयन्ती च वचन्दे पितरं श्रुत्वा ॥ २ ॥
तं भीमः प्रतिजग्राह पुत्रवत्परया मुदा ।

यथाहं पूजयित्वा च समाश्वसायत प्रभुः ॥ ३ ॥
नलेन साहितां तत्र दमयन्तीं पातिव्रताम् ।
तामर्हणां नलो राजा प्रतिगृह्य यथाधिधि ॥ ४ ॥
परिचर्यां स्वकामं तस्मै यथावत्प्रत्यवेदयत् ।
ततो बभूव नगरे सुमहान्दर्पजः स्वनः ॥ ५ ॥

सदागतिः वायुः ॥ ३२ ॥ चन्द्रमाः विष्णुमिमा-
निनी देवता ॥ ३४ ॥ कल्पे प्रभाते ॥ ४८ ॥
इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाबदीपे षट्सप्तति-

तमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

७७

अथेति ॥ १ ॥

आशितसुत्रा मणयश्छिन्नपक्षा इय द्विजाः ।
 अमीतमनसः सर्वे बभूवुर्य पाण्डवाः ॥ ५
 वनं तु तदभूत्तेन हीनमङ्घ्रिष्ठकर्मणा ।
 कुत्रेण यथा हीनं वनं चैत्ररयं तथा ॥ ६
 तमृते ते नरव्याघ्राः पाण्डवा जनमेजय ।
 मुदमप्रामुषन्तो वै काम्यके न्यवसस्तदा ॥ ७
 ग्राहणार्थं पराक्रान्ताः शुद्धैर्वाणैर्महारथाः ।
 निघ्नन्तो भरतश्रेष्ठ मेघान्बहुधिधान्मृगान् ॥ ८
 नित्यं हि पुरुषव्याघ्रा वन्याहायमरिदमाः ।
 उपाहृत्य उपाहृत्य ग्राहणेभ्यो न्यवेदयन् ॥ ९
 सर्वे संन्यवसंस्तत्र सांत्कण्ठाः पुष्पर्यमाः ।
 अहृष्टमनसः सर्वे गते राजन्धनंजये ॥ १०
 विशेषतस्तु पाञ्चाली स्मरन्ती मध्यमं पतिम् ।
 उद्धिन्नं पाण्डवश्रेष्ठमिदं वचनप्रवीत् ॥ ११
 योर्जुनेनार्जुनस्तुल्यो द्विवाहुर्बहुबाहुना ।
 तमृते पाण्डवश्रेष्ठ वनं न प्रतिभाति मे ॥ १२
 शून्यामिद्य प्रपश्यामि तत्र तत्र महींमिमाम् ।
 बह्नाध्वर्यमिदं चापि वनं कुसुमितद्रुमम् ॥ १३
 न तथा रमणीयं वै तमृते सद्यसाचिनम् ।
 नीलाम्बुदसमप्रख्यं मत्तमातङ्गगामिनम् ॥ १४
 तमृते पुण्डरीकाक्षं काम्यकं नातिभाति मे ।
 यस्य वा धनुषो घोषः ध्रुयते चारानिबन्तः ।
 न लभे शर्मं वै राजन्स्मरन्ती सद्यसाचिनम् ॥ १५
 तथा लालप्यमानां तां निशाम्य परवीरहा ।
 भीमसेनो महाराज द्रौपदीमिदमप्रवीत् ॥ १६
 भीम उवाच ।
 मनःप्रीतिकरं भद्रे यद्बहीपि सुमध्यमं ।
 तस्मै प्रीण्यति हृदयममृतप्राशनोपमम् ॥ १७
 यस्य दीर्घां समीं पांनो भुजौ परिषसन्तिमी ।

मौर्वीकृताकेणौ वृत्तौ बह्नायुषधनुर्धरौ ॥ १८
 निष्कारुद्वृतापीडौ पञ्चशीरोविदारगौ ।
 तमृते पुरुषव्याघ्रं नष्टमूर्यमिवाध्वरम् ॥ १९
 यमाश्रित्य महाबाहुं पाञ्चालाः कुरवस्तथा ।
 सुराणामपि मत्तानां पृतनास्तु न विभ्यति ॥ २०
 यस्य बाहू समाश्रित्य धर्यं सर्वे महात्मनः ।
 मन्यामहे जितानाजौ पयन्प्राप्तं च मेदिनीम् ॥
 तमृते फाल्गुनं धीरं न लभे काम्यके धृतिम् ।
 पश्यामि च दिशः सर्वास्तिमिरेणावृता इव ।
 ततोप्रवांसाशुक्रण्डो नकुलः पाण्डुनन्दनः ॥ २२
 नकुल उवाच ।
 यस्मिन्दिव्यानि कर्माणि कथयन्ति रणाजिरे ।
 देवा अपि युधां श्रेष्ठं तमृते का रतिर्वने ॥ २३
 उर्दीर्घां यो दिशं गत्या जित्या युधि महाबलान्
 गन्धर्वमुष्याश्छतशो हर्षाक्षेमे महाद्युतिः ॥ २४
 रात्रे तित्तिरिक्त्वापाङ्ग्रीमतोऽनिलच्छसः ।
 प्रादाङ्गात्रे प्रियः प्रेम्णा राजसूये महाकृतौ ॥ २५
 तमृते भीमधन्यानं भीमाद्वरजं धने ।
 कामये काम्यके वासं नेदानीममरोपमम् ॥ २६
 सहदेव उवाच ।
 यो धनानि च कन्याश्च युधि जित्या महारथः ।
 आजहार पुरा रात्रे राजसूये महाकृतौ ॥ २७
 यः समेतान्मूध्रे जित्या यादयानमितद्युतिः ।
 सुमद्रामाजहारको वासुदेवस्य संमते ॥ २८
 तस्य जिष्णोर्धृसां दृष्ट्वा शून्यामिद्य निवेशने ।
 हृदयं मे महाराज न शाम्यति कदाचन ॥ २९
 यनादस्माद्विवासं तु रोचयेहमरिदम् ।
 न हि नस्तमृते धीरं रमणीयमिदं धनम् ॥ ३०

इति भीममहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अर्जुनानुरोचने
 अश्रावितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

आशितसुत्राः छिन्नपक्षा द्विजाः पशिनः ॥ ५ ॥
 मेघान् यमाहान् ॥ ८ ॥ उपाहृत्य द्विविधा उपाहृत्य
 यज्ञाय समाहृत्य ॥ ९ ॥ मौर्वीकृताकेणो द्विगे आवात-
 विष्टम् ॥ १५ ॥ निष्कारुद्वृतापीडौ वाह्यतं सुराणां निष्कः

तद्दृष्ट्वाऽद्वेन इतभूगौ ॥ १५ ॥ वृद्धो काम्यम् ॥ १५ ॥
 इत्याप्यन्ते पराणि नैलकण्ठे भा० भा०
 तमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

८१

वैशंपायन उवाच ।

धनंजयोत्सुकानां तु भ्रातॄणां कृष्ण्या सह ।
 श्रुत्वा वाक्यानि विमना धर्मराजोप्यजायत ॥ १
 अथापश्यन्महात्मानं देवर्षिं तत्र नारदम् ।
 दीप्यमानं श्रिया द्राह्या हुताचिपमिवानलम् ॥
 तमागतमभिप्रेक्ष्य भ्रातृभिः सह धर्मराट् ।
 प्रत्युत्थाय यथान्यायं पूजां चक्रे महात्मने ॥ ३
 स तैः परिवृतः धीमान्भ्रातृभिः कुरुसत्तमः ।
 विषभाघतिदीप्तौजा देवैरिव शतक्रतुः ॥ ४
 यथा च वेदान्सावित्री याज्ञसेनी तथा पतीन् ।
 न जहौ धर्मतः पार्यान्मेरुमकंप्रभा यथा ॥ ५
 प्रतिगृह्य च तां पूजां नारदो भगवानृषिः ।
 आश्वासयद्धर्मसुतं युक्तरूपमिवानघ ॥ ६
 उवाच च महात्मानं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
 ब्रूहि धर्मभृतां श्रेष्ठ केनार्थः किं ददानि ते ॥ ७
 अथ धर्मसुतो राजा प्रणम्य भ्रातृभिः सह ।
 उवाच प्राञ्जलिभूत्वा नारदं देवसंमितम् ॥ ८
 त्वयि तुष्टे महामाग सर्वलोकामिपूजिते ।
 कृतमित्येव मन्येहं प्रसादात्तव सुव्रत ॥ ९
 यदि त्वहमनुप्राप्तो भ्रातृभिः सहितोऽनघ ।
 संदेहं मे मुनिश्रेष्ठ तत्त्वतश्छेत्तुमर्हसि ॥ १०
 प्रदक्षिणां यः कुरुते पृथिवीं तीर्थेत्तरः ।
 किं फलं तस्य कात्स्न्येन तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ११

नारद उवाच ।

शृणु राजश्रवहितो यथा भीष्मेण धीमता ।
 पुलस्त्यस्य सकाशाद्दे सर्वमेतदुपश्रुतम् ॥ १२
 पुत्र भागीरथीतीरे भीष्मो धर्मभृतां घरः ।
 पिव्यं व्रतं समास्थाय न्यवसन्मुनिभिः सह ॥ १३
 शुभे देशे तथा राजन्पुण्ये देवर्षिसेविते ।
 गङ्गाद्वारे महाभाग देवगन्धर्वसेविते ॥ १४
 स पितृस्तर्पयामास देवांश्च परमद्युतिः ।
 ऋषींश्च तर्पयामास विधिदष्टेन कर्मणा ॥ १५
 कस्यचित्त्वय कालस्य जपत्रेव महायशाः ।
 ददर्शाद्भुतसंकाशं पुलस्त्यमृषिसत्तमम् ॥ १६
 स तं दृष्टोव्रतपसं दीप्यमानमिव श्रिया ।
 प्रहर्षमतुलं लेभे विस्मयं परमं ययौ ॥ १७
 उपस्थितं महाभागं पूजयामास भारत ।
 भीष्मो धर्मभृतां श्रेष्ठो विधिदष्टेन कर्मणा ॥ १८
 शिरसा चार्घ्यमादाय द्युचिः प्रयतमानसः ।
 नाम संकीर्तयामास तस्मिन्ब्रह्मर्षिसत्तमे ॥ १९
 भीष्मोहमस्मि भद्रं ते दासोस्मि तव सुव्रत ।
 तव संदर्शनादेव मुक्तोहं सर्वकिल्बिषैः ॥ २०
 एवमुक्त्वा महाराज भीष्मो धर्मभृतां घरः
 धाम्यतः प्राञ्जलिभूत्वा तूष्णीमासां युधिष्ठिरः ॥ २१
 तं दृष्ट्वा नियमेनाथ स्वाध्यायास्त्रायकारितम् ।
 भीष्मं कुरुकुलश्रेष्ठं मुनिः प्रीतमनामवत् ॥ २२

इति श्रीमहामारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि पार्थनारदसंवादे

एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

८२

पुलस्त्य उवाच ।

अनेन तव धर्मज्ञ प्रश्रयेण दमेन च ।
 सत्येन च महामाग तुष्टोस्मि तव सुव्रत ॥ १
 यस्त्वेदशस्ते धर्मोयं पितृमत्तयाधितोनघ ।
 तेन पद्यासि मां पुत्र प्रीतिश्च परमा त्वयि ॥ २
 अमोघदर्शा भीष्माहं ब्रूहि किं करवाणि ते ।
 यद्वस्यसि कुरुश्रेष्ठ नस्यं दातास्मि तेनघ ॥ ३

भीष्म उवाच ।

प्रीते त्वयि महामाग सर्वलोकामिपूजिते ।
 कृतमेतावता मन्ये यदहं दृष्टवान्प्रभुम् ॥ ४
 यदि त्वहमनुप्राप्तस्तव धर्मभृतां घरः ।
 संदेहं ते प्रयस्यामि तन्मे त्वं छेत्तुमर्हसि ॥ ५
 अस्ति मे हृदये कश्चित्तीर्थेभ्यो धर्मसंशयः ।
 तमहं ध्योतुमिच्छामि तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ६

८१

धनंजयेति ॥ १ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि त्रैलोक्ये
 भारतभाष्ये एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

८२

अनेनेति ॥ १ ॥

प्रदक्षिणां यः पृथिवीं करोत्यमरत्संनिभ ।
किं फलं तस्य विप्रैर्षं तन्मे वृद्धिं सुनिश्चितम् ॥ ७

पुलस्त्य उवाच ।

हंत ते कथयिष्यामि यदृषीणां परायणम् ।
तदेकाग्रमनाः पुत्रं ऋणु तीर्थेषु यत्फलम् ॥ ८
यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतम् ।
विद्या तपश्च कीर्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥ ९
प्रतिग्रहाद्यावृत्तः संतुष्टो येन केनचित् ।
अहंकारनिवृत्तश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥ १०
अकल्कको निरारम्भो लज्जाहारो जितेन्द्रियः ।
विमुक्तः सर्वपापेभ्यः स तीर्थफलमश्नुते ॥ ११
अक्रोधनश्च राजेन्द्र सत्यशीलो दृढव्रतः ।
आत्मोपमश्च भूतेषु स तीर्थफलमश्नुते ॥ १२
आपिभिः कृतवः प्रोक्ता देवीष्वह यथाक्रमम् ।
फलं चैव यथातथ्यं प्रेक्ष्य चेह च सर्वशः ॥ १३
न ते शक्या दरिद्रेण यज्ञाः प्राप्नुं महीपते ।
बहुपकरणा यज्ञा नानासंभारविस्तराः ॥ १४
प्राप्यन्ते पार्थिवैरेतैः समृद्धैर्वा नरैः क्वचित् ।
नार्थन्यूनैर्नारिवगणैरेकात्मभिरसाधनैः ॥ १५
यो दरिद्रैरपि विधिः शक्यः प्राप्नुं नरेश्वर ।
हुत्वा यज्ञफलैः पुण्यैस्तं निबोध युधां वर ॥ १६
कृपीणां परमं गुह्यमिदं भरतसत्तम ।
तीर्थाभिगमनं पुण्यं यज्ञैरपि विशिष्यते ॥ १७
अनुषोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च ।
अदत्त्वा काञ्चन गाश्च दरिद्रो नाम जायते ॥ १८
अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टा विपुलदक्षिणैः ।
न तत्फलमयाप्नोति तीर्थाभिगमनेन यत् ॥ १९
नृलोकं देवदेवस्य तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
पुष्करं नाम विख्यातं महाभागः समाविशेत् ॥ २०
दशकोटिसहस्राणि तीर्थानां वै महामते ।
सार्थिर्ध्वं पुष्करे येषां त्रिसंध्यं कुरुनन्दन ॥ २१

आदित्या वसयो रुद्राः साध्याश्च समरुद्रणाः ।
गन्धर्वाप्सरसश्चैव नित्यं संनिहिता विभो ॥ २२
यत्र देवास्तपस्तप्त्वा देवा ब्रह्मर्षयस्तथा ।
दिव्ययोगा महाराज पुण्येन महतान्विताः ॥ २३
मनसाप्यभिकामस्य पुष्कराणि मनस्विनः ।
पूयन्ते सर्वे पापानि नाकष्टेषु च पूज्यते ॥ २४
तस्मिंस्तीर्थे महाराज नित्यमेव पितामहः ।
उवास परमप्रीतो भगवान्कमलासनः ॥ २५
पुष्करेषु महाभाग देवाः सार्थिगणाः पुरा ।
सिद्धिं समभिसंप्राप्ताः पुण्येन महतान्विताः ॥ २६
तत्राभियेकं यः कुर्यात्पितृदेवाचने रतः ।
अश्वमेधादिशुणं फलं प्राहुर्मनीषिणः ॥ २७
अप्येकं भोजयेद्विप्रं पुष्करारण्यमाश्रितः ।
तेनासौ कर्मणो भोग्यं प्रेत्य चेह च मोदते ॥ २८
शाकैर्मूलेः फलैर्वापि येन वर्तयते स्वयम् ।
तद्वै दद्याद्ब्राह्मणाय श्रद्धावाननसूयकः ॥ २९
तेनैव प्राप्त्यात्प्राज्ञो ह्यमेधफलं नरः ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैद्याः शूद्रा वा राजसत्तम ॥
न वै योनौ प्रजायन्ते आतास्तीर्थे महात्मनः ।
कार्तिकीं तु विशेषेण योभिगच्छति पुष्करम् ॥ ३१
प्राप्त्यात्स नरो लोकान्ब्रह्मणः सदनऽक्षयान् ।
सार्थप्रातः स्मरेद्यस्तु पुष्कराणि कृताञ्जलिः ॥ ३२
उपस्पृष्टं भवेत्तेन सर्वतीर्थेषु भारत ।
जन्मप्रभृति यत्पापं क्षिया वा पुरुषेण वा ॥ ३३
पुष्करे स्नातमात्रस्य सर्वमेव प्रणश्यति ।
यथा सुराणां सर्वयामादित्सु मधुसूदनः ॥ ३४
तथैव पुष्करं राजस्तीर्थानामादिरुच्यते ।
उष्ठा ह्रदशबर्वाणि पुष्करे नियतः शुचिः ॥ ३५
ऋतून्सर्वानवामोति ब्रह्मलोकं स गच्छति ।
यस्तु वर्षशतं पूर्णमग्निष्टोत्रमुपासते ॥ ३६
कार्तिकीं वा वसेदेकां पुष्करे सममेव तत् ॥ ३७

यस्य हस्तौ वेति । दुष्प्रतिग्रहपर्योडादिभ्यो
निशुषिहस्तसंयमः । दक्षिणते देशे पादन्यास-
पादसंयमः । परानिष्ठचिन्तनाभावो मनःसंयमः । विद्यासंयमः
अभिचाररहित्वं । तपःसंयमः दम्भरहित्वं । कीर्तिसंयमः
पापकीर्तिरहित्वम् ॥ ९ ॥ अस्यैव श्लोकस्य व्याख्यानं
प्रतिग्रहादित्यादि नित्यं अपाकृतो निरुक्तः संतोषोऽल्लुब्धिः
॥ १० ॥ अकल्ककः दम्भादिहानः । कल्कःशाब्दे च दम्भे
५० ९

च' इति विश्वः ॥ ११ ॥ आत्मोपमः दयावान् ॥ १२ ॥
अवपणैः असहायैर्नचसहायैर्वा एकात्मनि.असहायै-
असाधनेः पत्न्यादिर्पदितैः ॥ १५ ॥ उपस्पृष्टं स्नातं भवेत्
॥ ३३ ॥ उष्ठा वासं कृत्वा ॥ ३५ ॥ ऋतून्सर्वान्प्राप्नोति
संबत्सारात्मकजगत्पतिसायुष्यं प्राप्नोतीत्यर्थः । 'ऋतून्सर्वा
संबत्सरात्मक्येति संबत्सराः प्रजापतिः प्रजापतिर्वा वैपः' इति
श्रुतेः ऋतूनिस्वयि पाठः ॥ ३६ ॥

श्रीणि शृङ्गाणि शुभ्राणि त्रीणि प्रस्त्रवणानि च ।
 पुष्कराण्यादिसिद्धानि न विद्मस्तत्र कारणम् ३८
 दुष्करं पुष्करे गन्तुं दुष्करं पुष्करे तपः ।
 दुष्करं पुष्करे दानं वस्तुं चैव सुदुष्करम् ॥ ३९
 उष्य द्वादशरात्रं तु नियतो नियताशनः ।
 प्रदक्षिणमुपावृत्य जम्बूमार्गं समाविशेत् ॥ ४०
 जम्बूमार्गं समाविश्य देवर्षिपितृसेवितम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति सर्वकामसमान्वितः ॥ ४१
 तत्रोध्य रजनीः पञ्च पूतात्मा जायते नरः ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति सिद्धिं प्राप्नोति चोत्तमाम् ॥
 जम्बूमार्गादुपावृत्य गच्छेत्तन्दुलिकाश्रमम् ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ ४३
 आगस्त्यं सर आसाद्य पितृदेवाच्चैनं रतः ।
 त्रिरात्रोपोषितो राजन्नश्रियोमफलं लभेत् ॥ ४४
 शाकवृत्तिः फलैर्वापि कौमारं विन्दते परम् ।
 कण्वाश्रमं ततो गच्छेच्छ्रीजुष्टं लोकपूजितम् ॥ ४५
 धर्मारण्यं हि तत्पुण्यमाद्यं च भरतर्षभ ।
 यत्र प्रविष्टमात्रो वै सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४६
 अर्चयित्वा पितृन्देवान्नियतो नियताशनः ।
 सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुते ॥ ४७
 प्रदक्षिणं ततः कृत्वा यथातिपतनं व्रजेत् ।
 हयमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति तत्र वै ॥ ४८
 महाकालं ततो गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
 कोटितीर्थमुपस्पृश्य हयमेधफलं लभेत् ॥ ४९
 ततो गच्छेत धर्मज्ञः श्वाणोस्तीर्थमुमापतेः ।
 नास्त्रा भद्रवटं नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ ५०
 तत्राभिगम्य चेशानं गोसहस्रफलं लभेत् ।
 महादेवप्रसादाच्च गाणपत्यं च विन्दति ॥ ५१

समृद्धमसफलं च श्रिया युक्तं नरोत्तमः ।
 नर्मदां स समासाद्य नदीं त्रैलोक्यविश्रुताम् ॥ ५२
 तर्पयित्वा पितृन्देवानश्रियोमफलं लभेत् ।
 दक्षिणं सिन्धुमासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥ ५३
 अश्रियोममवाप्नोति विमानं चाधिरोहति ।
 चर्मण्वर्ता समासाद्य नियतो नियताशनः ।
 रन्तिदेवाभ्यनुज्ञातमाश्रियोमफलं लभेत् ॥ ५४
 ततो गच्छेत धर्मज्ञ हिमवत्सुतमर्षुदम् ।
 पुष्यिष्यां यत्र वै छिद्रं पूर्वमासीद्युधिष्ठिर ॥ ५५
 तत्राश्रमो वसिष्ठस्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
 तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ५६
 पिङ्गतीर्थमुपस्पृश्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 कपिलानां नरश्रेष्ठ शतस्य फलमश्नुते ॥ ५७
 ततो गच्छेत राजेन्द्र प्रभासं तीर्थमुत्तमम् ।
 तत्र संतिहितो नित्यं स्वयमेव हुताशनः ॥ ५८
 देवतानां मुखं वीरज्वलनोऽनिलसारथिः ।
 तस्मिंस्तीर्थं नरः स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः ५९
 अश्रियोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ।
 ततो गत्वा सरस्वत्याः सागरस्य च संगमे ॥ ६०
 गोसहस्रफलं तस्य स्वर्गलोकं च विन्दति ।
 प्रभया दीप्यते नित्यमशिवद्भ्रतर्षभ ॥ ६१
 तीर्थं सलिलराजस्य स्नात्वा प्रयतमानसः ।
 त्रिरात्रमुषितः स्नातस्तर्पयेत्पितृदेवताः ॥ ६२
 प्रभासते यथा सोमः सोश्वमेधं च विन्दति ।
 वरदानं ततो गच्छेत्तीर्थं भरतसत्तम ॥ ६३
 विष्णोर्दुर्वाससा यत्र वरो दत्तो युधिष्ठिर ।
 वरदाने नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ६४

अत्र पुष्करस्तुतिप्रस्तावे निषमलोकभ्याख्यायां
 'श्रीणि शृङ्गाणि शुभ्राणि त्रीणि प्रस्त्रवणानि च ।
 पुष्कराण्यादिसिद्धानि न विद्मस्तत्र कारणम्' इति श्लोकः
 पठितो भ्याख्यातश्च । इदानीं मन्त्रबुद्धिमिदुर्भ्या-
 ख्येयतया परिलक्ष इति न पुस्तकान्तरेषु दृश्यते । अत्र
 प्राचां भ्याख्या । अथते-भृगातेर्वा भृङ्गाणि समुद्रमिराप्रय-
 णीयानि पापहिसकानि वा । शुभ्राणि आजिष्णुनि त्रीणि पुष्क-
 राणि तेषां मध्ये सरस्वती प्रव्यतीति तान्येव त्रीणि प्रस्त्र-
 वणानि आदिसिद्धानि तीर्थान्तरवदुत्पत्तिरुद्दिष्टानि । अत एव
 तत्र तीर्थत्वापादकं कारणं न विद्य इति । वस्तुतस्तु 'वेदारण्यं
 पद्मदं गौरीमायूरमार्जुनम् । धीवाच्यं कुन्मकोणं च काशी-

क्षेत्रममानि पद' इत्यादिवदिह काशीसाम्येन पुष्करं स्तुयते ।
 तथा चायमर्थः पुराणान्तरेषु वाराणस्याक्षिकोणस्वरमणवा-
 त्रयः कोणा एव त्रीणि शृङ्गाणि शुभ्राणि रजस्तमो मलहो-
 त्सेन हृद्भस्त्रवमयानि ज्ञानप्रदत्वात् । तथा च युतिराविसुर्जं
 प्रकृत्याह । अत्र हि जन्तो प्राणेषूत्कममाणेषु इदस्तारकं ब्रह्म
 म्याचते येनासावमृतीभूत्वा मोक्षीभवतीति। त्रीणि प्रस्त्रवणानि
 त्रयः प्रवाहाः असीवरणयोगज्ञायाश्च । अथवानेन त्रिवेध्येव
 ग्राह्या तथा त्रीणि पुष्कराणि एतानि त्रीणि काशीप्रयागपुष्क-
 राणि आदिसिद्धानीत्यादि प्राक्वत् तेन । काश्या
 काशीप्रयागाभ्यां वा समानमिदं पुष्करं त्रिवलसाम्यादिति
 पुरस्तु त्वं : कृता भवति ॥ ३८ ॥

ततो द्वारवतीं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
 पिण्डारके नरः स्नात्वा लभेद्द्रु सुवर्णकम् ॥ ६५
 तस्मिंस्तीर्थे महामाग पद्मलक्षणलक्षिताः ।
 अद्यापि मुद्रा दृश्यन्ते तदद्भुतमरिदम् ॥ ६६
 त्रिशूलाङ्कानि पद्मानि दृश्यन्ते कुरुनन्दन ।
 महादेवस्य सांनिध्यं तत्र वै पुरुषर्षभ ॥ ६७
 सागरस्य च सिन्धोश्च संगमं प्राप्य भारत ।
 तीर्थे सलिलराजस्य स्नात्वा प्रयतमानसः ॥ ६८
 तर्पयित्वा पितृन्देवानुर्गच्छ भरतर्षभ ।
 प्राप्नोति वारुणं लोकं दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ ६९
 शङ्कुर्ध्वंशं देवमर्चयित्वा युधिष्ठिर ।
 अश्वमेधादरागुणं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ७०
 प्रदक्षिणमुपावृत्य गच्छेत् भरतर्षभ ।
 तीर्थे कुरुवर्येष्ठ त्रिपु लोकेषु विश्रुतम् ॥ ७१
 दमीति नाम्ना विख्यातं सर्वपापप्रणाशनम् ।
 तत्र ब्रह्मादयो देवा उपासन्ते महेश्वरम् ॥ ७२
 तत्र स्नात्वा च पीत्वा च रुद्रं देवगणैर्भूतम् ।
 जन्मप्रभृति यत्पापं तत्स्नातस्य प्रणश्यति ॥ ७३
 दर्मा चात्र नख्येष्ठ सर्वदेवैरभिष्टुतः ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र हयमेधमवाप्नुयात् ॥ ७४
 गत्वा यत्र महाप्राज्ञ विष्णुना प्रमविष्णुना ।
 पुरा शौचं कृतं राजन्हत्या दैतेयदानवान् ॥ ७५
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ यसोर्धाराभिमृताम् ।
 गमनादेव तस्यां हि हयमेधफलं लभेत् ॥ ७६
 स्नात्वा कुरुवर्येष्ठ प्रयतात्मा समाहितः ।
 नर्यं देवात्पितृभ्यैव विष्णुलोके महीयते ॥ ७७
 तीर्थे चात्र सरः पुण्यं वसूतां भरतर्षभ ।
 तत्र स्नात्वा च पीत्वा च वसूतां संमतो भवेत् ॥
 सिन्धुत्तमामिति ख्यातं सर्वपापप्रणाशनम् ।
 तत्र स्नात्वा नरख्येष्ठ लभेद्द्रु सुवर्णकम् ॥ ८९
 मद्रदुर्हं समासाद्य शुचिः शीलसमन्वितः ।
 ब्रह्मलोकमवाप्नोति गतिं च परमां व्रजेत् ॥ ९०
 कुमारिकाणां शकस्य तीर्थे सिद्धनिषेधितम् ।
 तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं स्वर्गलोकमवाप्नुयात् ॥ ९१
 रेणुकायाश्च तत्रैव तीर्थे सिद्धनिषेधितम् ।
 तत्र स्नात्वा भवेद्द्विपो निर्मलश्चन्द्रमा यथा ॥ ९२
 अथ पञ्चनदं गत्वा नियतो नियताशनः ।
 पञ्चयज्ञानवाप्नोति क्रमशो येनुकीर्तिताः ॥ ९३
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र भीमायाः स्थानमुत्तमम् ।
 तत्र स्नात्वा तु योन्त्यां वै नरो भरतसत्तम ॥ ९४
 देव्याः पुत्रो भवेद्वाजस्ततकुण्डलविग्रहः ।

गवां शतसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ८५
 श्रीकुण्डं तु समासाद्य त्रिपु लोकेषु विश्रुतम् ।
 पितामहं नमस्कृत्य गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ८६
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ विमलं तीर्थमुत्तमम् ।
 अद्यापि यत्र दृश्यन्ते मत्स्याः सौवर्णराजताः ८७
 तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं वासवं लोकमाप्नुयात् ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा गच्छेत् परमां गतिम् ॥ ८८
 वितस्तां च समासाद्य संतर्प्य पितृदेवताः ।
 नरः फलमवाप्नोति वाजपेयस्य भारत ॥ ८९
 काश्मीरेष्वेव नागस्य भवनं तदृकस्य च ।
 वितस्ताव्यमिति ख्यातं सर्वपापप्रमोचनम् ॥ ९०
 तत्र स्नात्वा नरो नूनं वाजपेयमवाप्नुयात् ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा गच्छेच्च परमां गतिम् ॥ ९१
 ततो गच्छेत् यदवां त्रिपु लोकेषु विश्रुताम् ।
 पश्चिमायां तु संख्यायामुपसृश्य यथाविधि ॥ ९२
 चरं सत्तार्क्षिणे राजन्यथाशक्ति निवेदयेत् ।
 पितृनामक्षयं दानं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ९३
 ऋषयः पितरो देवा गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।
 गुह्यकाः किन्नरा यक्षाः सिद्धा विद्याधरा नराः
 राक्षसा दितिजा रुद्रा ब्रह्मा च मनुजाधिप ।
 नियतः परमां दीक्षामास्यावाप्सहस्रिकारम् ॥ ९५
 विष्णोः प्रसादनं कुर्वन्नरं च श्रयणस्तथा ।
 सप्तभिः सप्तभिश्चैव ऋग्भिस्तुष्टाव केशवम् ॥ ९६
 द्वादशगुणैर्ध्वयं तेषां तुष्टस्तु केशवः ।
 यथाभिलषितानन्यान्कामान्दत्त्वा महीपते ॥ ९७
 तत्रैवान्तर्दधे देवो विद्युद्भेषु वै यथा ।
 नाम्ना समचरं तेन ख्यातं लोकेषु भारत ॥ ९८
 गवां शतसहस्रेण राजस्यशतेन च ।
 अश्वमेधसहस्रेण श्रेयान्सत्तार्क्षिणे चरुः ॥ ९९
 ततो निवृत्तो राजेन्द्र रुद्रं पदमथाविशेत् ।
 अर्चयित्वा महादेवमश्वमेधफलं लभेत् ॥ १००
 मणिमन्तं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
 पकरात्रोपितो राजब्रह्मिष्ठोमफलं लभेत् ॥ १०१
 अथ गच्छेत् राजेन्द्र देविकां लोकविश्रुताम् ।
 प्रसूतिर्यत्र विप्राणां ध्रुयते भरतर्षभ ॥ १
 त्रिशूलपाणेः स्थानं च त्रिपु लोकेषु विश्रुतम् ।
 देविकायां नरः स्नात्वा समभ्यर्च्य महेश्वरम् ॥ २
 यथाशक्ति चरं तत्र निवेद्य भरतर्षभ ।
 सर्वकामसमुद्भस्य यज्ञस्य लभते फलम् ॥ ४
 कामार्थं तत्र रुद्रस्य तीर्थं देवनिषेधितम् ।
 तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं सिद्धिं प्राप्नोति भारत ॥

यजनं याजनं चैव तथैव ब्रह्मवालुकम् । पुष्पाभ्यश्च उपस्पृश्य न शोचेन्मरणं गतः ॥ ६	गवामयुतमाप्नोति कुलं चैव समुद्रेत् । ततो गच्छेत धर्मज्ञ रुद्रकोटिं समाहितः ॥ १८
अर्थयोजनवित्तारा पञ्चयोजनमायता । एतावती घेदिका तु पुण्या देवर्षिसंविता ॥ ७	पुत्र यत्र महाराज मुनिकोटिः समागता । हर्षेण महताविष्टा रुद्रदर्शनकाङ्क्षया ॥ १९
ततो गच्छेत धर्मज्ञ दीर्घसत्रं यथाक्रमम् । तत्र ब्रह्मादयो देवाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ ८	अहं पूर्वमहं पूर्वं द्रक्ष्यामि धृपमध्वजम् । पवं संमस्थिता राजनृपयः किल भारत ॥ १२०
दीर्घसत्रमुपासन्ते दीक्षिता नियतव्रताः ॥ ९	ततो योगीश्वरेणापि योगमास्थाय भूपते । तेषां मन्युप्रणाशार्थमृषीणां भावितात्मनाम् ॥ १२१
गमनादेव राजेन्द्र दीर्घसत्रमर्दिदम् । राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं प्राप्नोति भारत ॥ ११०	सृष्टा कोटीति रुद्राणांमृषीणांममृतः स्थिता । मया पूर्वतरे दृष्ट इति ते मेनिरे पृथक् ॥ २२
ततो विनशनं गच्छेन्नियतो नियताशनः । गच्छत्यन्तर्हिता यत्र मेरुपृष्ठे सरस्वती ॥ ११	तेषां तुष्टे महादेयो मुनीनां भावितात्मनाम् । भक्त्या परमया राजन्वरं तेषां प्रदिष्टवान् ॥ २३
चमसेय शिवोद्भेदे नागोद्भेदे च दृश्यते । स्नात्वा तु चमसोद्भेदे आग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ १२	अथ प्रभृति युष्माकं धर्मवृद्धिर्भविष्यति । तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र रुद्रकोट्यां नरःशुचिः ॥ २४
शिवोद्भेदे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् । नागोद्भेदे नरः स्नात्वा नागलोकमवाप्नुयात् ॥ १३	अश्वमेधमवाप्नोति कुलं चैव समुद्रेत् । ततो गच्छेत राजेन्द्र संगमं लोकविश्रुतम् ॥ २५
शशयानं च राजेन्द्र तीर्थमासाद्य दुर्लभम् । शशरूपप्रतिच्छन्नाः पुष्करा यत्र भारत ॥ १४	सरस्वत्या महापुण्यं केशवं समुपासते । यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ २६
सरस्वत्यां महाराज अनुसंवत्सरं चते । दृश्यन्ते भरतप्रेष्ठ वृत्तां वै कार्तिकीं सदा ॥ १५	अभिगच्छन्ति राजेन्द्र चैत्रशुक्लचतुर्दशीम् । तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र विन्देद्बहु सुवर्णकम् ।
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र घोटते शशिवत्सदा । गोसहस्रफलं चैव प्राप्नोति भरतर्षभ ॥ १६	सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ २७
कुमारकोटीमासाद्य नियतः कुरुनन्दन । तत्रामिपेकं कुर्वीत पितृदेवाचने रतः ॥ १७	ऋषीणां यत्र सत्राणि समाप्तानि नराधिप । तत्रावसानमासाद्य गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १२८

इति श्रीमहामारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि पुलस्त्यतीर्थयात्रायां
दृशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

८३

पुलस्त्य उवाच ।

ततो गच्छेत राजेन्द्र कुरुक्षेत्रमभिष्टुतम् । पापेभ्यो यत्र मुच्यन्ते दर्शनात्सर्वजन्तवः ॥ १	पांसवोपि कुरुक्षेत्रे वायुना समुदाहिताः । अपि दुष्कृतकर्मणे नयन्ति परमां गतिम् ॥ ३
कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहम् । य एवं सततं भूयात्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २	ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिविष्टपे ॥ ४ तत्र मासं वसेद्दीरः सरस्वत्यां युधिष्ठिर । यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयः सिद्धचारणाः ॥ ५

इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीये दृशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

८३

तत इति ॥ १ ॥

गन्धर्वाप्सरसो यक्षाः पन्नगाश्च महीपते ।
 ब्रह्मक्षेत्रं महापुण्यमभिगच्छन्ति भारत ॥ ६
 मनसाप्यभिकामस्य कुक्षेत्रं युधिष्ठिर ।
 पापानि विप्रणयन्ति ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ ७
 गत्वा हि श्रद्धया युक्तः कुक्षेत्रं कुरुडह ।
 फलं प्राप्नोति च तदा राजसूयाश्वमेधयोः ॥ ८
 ततो मचकुर्कं नाम द्वारपालं महाबलम् ।
 यक्षं समभियाचैव गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ९
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञं विष्णोः स्थापनमनुत्तमम् ।
 सततं नाम राजेन्द्र यत्र संनिहितो हरिः ॥ १०
 तत्र स्नात्वा च नत्वा च त्रिलोकप्रमवं हरिम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ ११
 ततः पारिप्लवं गच्छेत्तीर्थं त्रैलोक्याविश्रुतम् ।
 अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति भारत ॥ १२
 पृथिवीतीर्थमासाद्य गोसहस्रफलं लभेत् ।
 ततः शालुकिनीं गत्वा तीर्थसेवी नराधिप ॥ १३
 दशाश्वमेधे स्नात्वा च तदेव फलमाप्नुयात् ।
 सर्पदेवीं समासाद्य नागानां तीर्थमुत्तमम् ॥ १४
 अग्निष्टोममवाप्नोति नागलोकं च विन्दति ।
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञं द्वारपालं तपस्तुक्म् ॥ १५
 तत्रोप्य रजनीमिकां गोसहस्रफलं लभेत् ।
 ततः पञ्चनदं गत्वा नियतो नियताशनः ॥ १६
 कोटितीर्थमुपस्पृश्य हयमेघफलं लभेत् ।
 अभिनोस्तीर्थमासाद्य रूपवानभिजायते ॥ १७
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञं चारार्हं तीर्थमुत्तमम् ।
 विष्णुवीरारुरूपेण पूर्वं यत्र स्थितोऽभवत् ॥ १८
 तत्र स्नात्वा नरघ्रेष्ठ अग्निष्टोमफलं लभेत् ।
 ततो जयन्त्यां राजेन्द्र सोमतीर्थं समाविशेत् ॥ १९
 स्नात्वा फलमवाप्नोति राजसूयस्य मानवः ।
 एकहंसे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ २०
 कृतशौचं समासाद्य तीर्थसेवी नराधिप ।
 पुण्डरीकमवाप्नोति कृतशौचो भवेद्य सः ॥ २१

ततो मुञ्जवटं नाम स्थाणोः स्थानं महात्मनः ।
 उपोष्य रजनीमिकां गाणपत्यमवामयात् ॥ २२
 तत्रैव च महाराज यक्षिणीं लोकवैश्रुताम् ।
 स्नात्वाभिगम्य राजेन्द्र सर्वाङ्कामानवामुयात् ॥ २३
 कुरुक्षेत्रस्य तद्द्वारं विश्रुतं भरतर्षभ ।
 प्रदक्षिणमुपावृत्त्य तीर्थसेवी समाहितः ॥ २४
 संमितं पुष्कराणां च स्नात्वाचर्य पितृदेवताः ।
 जामदग्नयेन रामेण कृतं तत्सुमहात्मना ॥ २५
 कृतकृत्यो भवेद्राजघ्नपुत्रमेघं च विन्दति ।
 ततो रामहृदागच्छेत्तीर्थसेवी समाहितः ॥ २६
 नत्र रामेण राजेन्द्र वरसा दीप्ततेजसा ।
 क्षत्रमुत्साद्य धीरेण हृदाः पञ्च निवेशिताः ॥ २७
 पूरयित्वा नरज्याम् रुधिरणेति विश्रुतम् ।
 पितरस्तर्पिताः सर्वे तथैव प्रपितामहाः ॥ २८
 ततस्ते पितरः प्रीता रामसूनुर्नराधिप ।
 पितर ऊचुः ।
 राम राम महाभाग प्रीताः स्म तव भार्गव ॥ २९
 अनया पितृभक्त्या च विक्रमेण च ते धिमो ।
 धरं वृणीष्व भद्रं ते किमिच्छसि महापुते ॥ ३०
 एवमुक्तः स राजेन्द्र रामः प्रहस्तां धरः ।
 अग्रवीत्याङ्गलिर्वाक्यं पितृन्स गगने स्थितान् ॥ ३१
 भवन्तो यदि मे प्रीता यद्यनुग्राहता मयि ।
 पितृप्रसादमिच्छेयं तप आप्यायनं पुनः ॥ ३२
 यद्य रोपामिभूतेन क्षत्रमुत्सादितं मया ।
 ततश्च पापान्मुच्येयं युष्माकं तेजसाप्यहम् ॥ ३३
 हृदाश्च तीर्थमृता मे भवेयुर्मुवि विश्रुताः ।
 पतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं रामस्य पितरस्तदा ॥ ३४
 प्रत्युचुः परमप्रीता रामं हर्षसमन्विताः ।
 तपस्ते वर्धतां भूयः पितृभक्त्या विशेषतः ॥ ३५
 यद्य रोपामिभूतेन क्षत्रमुत्सादितं त्वया ।
 ततश्च पापान्मुक्तस्त्वं पतितास्ते स्वकर्मभिः ॥ ३६

ततो गच्छेत् राजेन्द्र कुक्षेत्रमिति कुक्षेत्र-
 त्रप्रस्तावे बृहस्पतिव्याच याज्ञवल्क्यं 'यस्तु कुक्षेत्रं दे-
 वानां देवयजनं सर्वानां भूतानां ब्रह्मयदनम्' इति आषाढो-
 पविष्टस्य प्रसिद्धमनुकुक्षेत्रं स्तोत्रं ब्रह्मश्रेत्रमिति ॥ ६ ॥
 'कुक्षिस्तं पौतोवि कुरु पारं तस्य क्षेपणाश्रयत' इति कुक्षेत्रं
 पापनिवर्तकं । नक्षोपलम्बस्थानत्वाद्ब्रह्मयदनमिति श्रौत-
 पदद्वयार्थं संगृह्णाति अर्थेन । 'पापानि च प्रणयन्ति ब्रह्म-

लोकं च गच्छति' इति लोकवैश्रुतां नद्याविहृत्या श्रद्धैव
 भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ प्रीतस्य देवयजनदर्शनाय संगृह्णाति
 राजसूयते ॥ ८ ॥ कुक्षेत्रस्य प्रकृत्यस्य तत् यथाभिवन्द-
 नादिकं द्वारं प्रापकं तथैव कुक्षेत्रमवितुकार्यं 'अविमुक्तं
 वै कुक्षेत्रम्' इति श्रुतेः । स्थितिश्च 'इमानि तु पवित्राणि
 क्षासोप्रासिकराणि च' इति । अत एव कुक्षेत्रश्रेत्रमिति
 श्रुत्या निर्दिष्टं कुक्षेत्रेनादि सेवनश्रायत्वात् ॥ २४ ॥

हृदाश्च तव तीर्थत्वं गमिष्यन्ति न संशयः ।
 हृदेषु तेषु यः ज्ञात्वा पितृस्तर्पयिष्यति ॥ ३७
 पितरस्तस्य वै प्रीता दास्यन्ति भुवि दुर्लभम् ।
 ईप्सितं च मनः कामं स्वर्गलोकं च शाश्वतम् ३८
 एवं दत्त्वा वरान्पुत्रान्पुत्रास्य पितरस्तदा ।
 आमन्व्य भार्गवं प्रत्या तत्रैवान्तर्हितास्ततः ॥ ३९
 एवं रामहृदाः पुण्या भार्गवस्य महात्मनः ।
 ज्ञात्वा हृदेषु रामस्य ब्रह्मचारी शुभव्रतः ॥ ४०
 राममभ्यर्च्य राजेन्द्र लभेद्बहु सुवर्णकम् ।
 वंशमूलकमासाद्य तीर्थसेवी कुरुब्रह्म ॥ ४१
 स्ववंशमुद्धरेद्राजन्मनात्वा वै वंशमूलके ।
 कायशोधनमासाद्य तीर्थं भरतसत्तम ॥ ४२
 शरीरशुद्धिः ज्ञातस्य तस्मिंस्तीर्थं न संशयः ।
 शुद्धदेहस्य संपाति शुभाहोक्तानुत्तमान् ॥ ४३
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
 लोका यत्रोद्भूताः पूर्वं विष्णुना प्रभविष्णुना ४४
 लोकोद्धारं समासाद्य तीर्थं त्रैलोक्यपूजितम् ।
 ज्ञात्वा तीर्थवरे राजहोक्तानुद्धरते स्वकान् ॥ ४५
 श्रीतीर्थं च समासाद्य ज्ञात्वा नियतमानसः ।
 अर्चयित्वा पितृदेवान्विन्दते श्रियमुत्तमाम् ॥ ४६
 कपिलातीर्थमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
 तत्र ज्ञात्वा र्चयित्वा च पितृन्स्वान्दैन्यतान्यपि ॥
 कपिलानां सदस्यस्य फलं विन्दति मानवः ।
 मृत्युतीर्थं समासाद्य ज्ञात्वा नियतमानसः ॥ ४८
 अर्चयित्वा पितृदेवानुपवासपरायणः ।
 अग्निष्टोमवाप्नोति सूर्यलोकं च गच्छति ॥ ४९
 गवां भवनमासाद्य तीर्थसेवी यथाक्रमम् ।
 तत्रामिषेकं कुर्वाणो गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ५०
 शङ्खिनीतीर्थमासाद्य तीर्थसेवी कुरुब्रह्म ।
 देव्यास्तर्पितं नरः ज्ञात्वा लभते रूपमुत्तमम् ॥ ५१
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र द्वारपालमरुतुकम् ।
 यद्य तीर्थं सरस्वत्यां यक्षेन्द्रस्य महात्मनः ॥ ५२
 तत्र ज्ञात्वा नरो राजभ्रमिष्टोमफलं लभेत् ।
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र ब्रह्मावर्तं नरोत्तमः ॥ ५३
 ब्रह्मावर्तं नरः ज्ञात्वा ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ।
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र सुतीर्थकमनुत्तमम् ॥ ५४
 तत्र संनिहिता मित्वं पितरो दैवतैः सह ।
 तत्रामिषेकं कुर्वति पितृदेवाचर्चने रतः ॥ ५५

अश्वमेधमवाप्नोति पितृलोकं च गच्छति ।
 ततोऽनुमत्यां धर्मज्ञं सुतीर्थकमनुत्तमम् ॥ ५६
 काशीश्वरस्य तीर्थेषु ज्ञात्वा भरतसत्तम ।
 सर्वव्याधिविनिर्मुक्तो ब्रह्मलोके महीयते ॥ ५७
 मातृतीर्थं च तत्रैवं यत्र ज्ञातस्य भारत ।
 प्रजा विवर्धते राजप्रतन्व्यां श्रियमश्नुते ॥ ५८
 ततः सौतवर्णं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
 तीर्थं तत्र महाराज महदन्वयं दुर्लभम् ॥ ५९
 पुनाति गमनादेव दृष्टमेकं नराधिप ।
 केशानभ्युद्य वै तस्मिन्पूतो भवति भारत ॥ ६०
 तीर्थं तत्र महाराज श्वाचिह्नोमापहं स्मृतम् ।
 यत्र विष्णो नरव्याघ्र चिह्नोऽस्तर्पित्यपराः ॥ ६१
 प्रीतिं गच्छन्ति परमां ज्ञात्वा भरतसत्तम ।
 श्वाचिह्नोमापनयने तीर्थं भरतसत्तम ॥ ६२
 प्राणायामैर्निर्हरन्ति स्वलोमानि द्विजोत्तमाः ।
 पूतात्मानश्च राजेन्द्र प्रयान्ति परमां गतिम् ॥ ६३
 दशाश्वमेधिकं चैव तस्मिंस्तीर्थं महीपते ।
 तत्र ज्ञात्वा नरव्याघ्र गच्छेत् परमां गतिम् ॥ ६४
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र मानुषं लोकविश्रुतम् ।
 यत्र कृष्णमृगा राजन्याधेन शरणीडिताः ॥ ६५
 विगाह्य तस्मिन्सरसि मानुषत्वमुपागताः ।
 तस्मिंस्तीर्थं नरः ज्ञात्वा ब्रह्मचारी समाहितः ॥
 सर्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोकं महीयते ।
 मानुषस्य तु पूर्वेण क्रौरमात्रे महीपते ॥ ६७
 आपगा नाम विख्याता नदी सिद्धनिषेविता ।
 द्यामाकं भोजने तत्र यः प्रयच्छति मानवः ॥ ६८
 देवान्पितृन्समुद्दिश्य तस्य धर्मफलं महत् ।
 एकस्मिन्भोजिते विप्रे कोटिर्भवति भोजिता ६९
 तत्र ज्ञात्वाऽर्चयित्वा च पितृन्सर्वैर्दैवतानि च ।
 उपित्वा रजनैकामग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ७०
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र ब्रह्मणः स्नानमुत्तमम् ।
 ब्रह्मोद्भुम्बरमित्येव प्रकाशं भुवि भारत ॥ ७१
 तत्र सर्पापकुण्डेषु ज्ञातस्य नरपुंगव ।
 केदारं चैव राजेन्द्र कपिलस्य महात्मनः ॥ ७२
 ब्रह्माणमधिगत्या च शुचिः प्रयतमानसः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ ७३
 कपिलस्य केदारं समासाद्य सुदुर्लभम् ।
 अन्तर्धानमवाप्नोति तपसा दग्धकिल्बिषः ॥ ७४

ततो गच्छेत राजेन्द्र सरकं लोकविश्रुतम् ।
 कृष्णपक्षे चतुर्विंश्यामभिगम्य वृषध्वजम् । ७५
 लभेत सर्वकामान्दि स्वर्गलोकं च गच्छति ।
 तिस्रः कोट्यस्तु तीर्थानां सरके कुरुनन्दन ॥ ७६
 रुद्रकोट्यां तथा कूपे हृदेषु च महीपते ।
 इलास्यदं च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ॥ ७७
 तत्र स्नात्वाचर्यित्वा च दैवतानि पितृनुय ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति वाजपेयं च विन्दति ॥ ७८
 किंदाने च नरः स्नात्वा किंज्ये च महीपते ।
 अप्रमेयमवाप्नोति दानं जयं च भारत ॥ ७९
 कलदायां वार्युपसृष्टय ध्रुवधानो जितेन्द्रियः ।
 अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ८०
 सरकस्य तु पूर्वेण नारदस्य महात्मनः ।
 तीर्थं कुरुकुलश्रेष्ठ अर्वाजन्मेति विश्रुतम् ॥ ८१
 तत्र तीर्थं नरः स्नात्वा प्राणानुत्सृज्य भारत ।
 नारदेनाभ्यनुज्ञातो लोकान्प्राप्नोत्यनुत्तमान् ॥ ८२
 शुक्रपक्षे दशम्यां च पुण्डरीकं समाविशेत् ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्युण्डरीकफलं लभेत् ॥ ८३
 ततस्त्रिविष्टपं गच्छेन्नृपु लोकेषु विश्रुतम् ।
 तत्र वैतरणी पुण्या नदी पापप्रणाशिनी ॥ ८४
 तत्र स्नात्वाचर्यित्वा च शूलपार्ष्णि वृषध्वजम् ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा गच्छेत परमां गतिम् ॥ ८५
 ततो गच्छेत राजेन्द्र फलकीवनमुत्तमम् ।
 तत्र देवाः सदा राजन्फलकीवनप्राथिताः ॥ ८६
 तपश्चरन्ति विपुलं बहुवर्षसहस्रकम् ।
 दृषद्भ्यां नरः स्नात्वा तर्पयित्वा च देवताः ॥ ८७
 अग्निष्टोमातिरात्राम्यां फलं विन्दति भारत ।
 तीर्थं च सर्वदेवानां स्नात्वा भरतसत्तम ॥ ८८
 गोसहस्रस्य राजेन्द्र फलं विन्दति मानवः ।
 पाणिखाते नरः स्नात्वा तर्पयित्वा च देवताः ८९
 अग्निष्टोमातिरात्राम्यां फलं विन्दति भारत ।
 राजस्यमवाप्नोति ऋषिलोकं च विन्दति ॥ ९०
 ततो गच्छेत राजेन्द्र मिश्रकं तीर्थमुत्तमम् ।
 तत्र तीर्थानि राजेन्द्र मिथितानि महात्मना ९१
 व्यासेन नृपशार्दूल द्विजार्थमिति नः श्रुतम् ।
 सर्वतीर्थेषु स स्नाति मिश्रके स्नाति यो नरः ॥ ९२
 ततो ध्यासवनं गच्छेन्नृपतो नियताशनः ।
 मनोजवे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ९३
 गत्वा मधुवर्षीं चैव देव्यास्तार्थं नरः शुचिः ।
 तत्र स्नात्वाचर्यित्वा च पितृन्देवांश्च पूज्यः ॥ ९४

स देव्या समनुवातो गोसहस्रफलं लभेत् ।
 कौशिक्याः संगमे यस्तु दृषद्भ्याश्च भारत ॥ ९५
 स्नाति वै नियताहारः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 ततो व्यासस्थली नाम यत्र व्यासेन धीमता ९६
 पुत्रशोकाभितप्तेन देहत्यागे कृता मतिः ।
 ततो देवैस्तु राजेन्द्र पुनस्त्यापितस्तदा ॥ ९७
 अभिगत्वा स्थलीं तस्य गोसहस्रफलं लभेत् ।
 किंदत्तं कूपमासाद्य तिलप्रस्यं प्रदाय च ॥ ९८
 गच्छेत परमां सिद्धिसृणैर्मुक्तः कुरुह्वह ।
 वेदीतीर्थं नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ९९
 अहश्च सुदिनं चैव द्वे तीर्थे लोकविश्रुते ।
 तयोः स्नात्वा नरव्याघ्र सूर्यलोकमवाप्नुयात् १००
 मृगधूमं ततो गच्छेन्नृपु लोकेषु विश्रुतम् ।
 तत्राभियेकं कुर्वीत गङ्गायां नृपसत्तम ॥ १
 अर्चयित्वा महादेवमश्वमेधफलं लभेत् ।
 देव्यास्तार्थं नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ २
 ततो वामनकं गच्छेन्नृपु लोकेषु विश्रुतम् ।
 तत्र विष्णुपदे स्नात्वा अर्चयित्वा च वामनम् ॥ ३
 सर्वपापविशुद्धात्मा विष्णुलोकं स गच्छति ।
 कुलंपुने नरः स्नात्वा पुनाति स्वकुलं ततः ॥ ४
 पवनस्य हृदे स्नात्वा महतां तीर्थमुत्तमम् ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र विष्णुलोके महीयते ॥ ५
 अमराणां हृदे स्नात्वा समभ्यर्च्यामराधिपम् ।
 अमराणां प्रभावेन स्वर्गलोके महीयते ॥ ६
 शालिहोत्रस्य तीर्थं च शालिसूर्यं यथाविधि ।
 स्नात्वा नरवश्रेष्ठ गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ७
 श्रीकुञ्जं च सरस्वत्यास्तार्थं भरतसत्तम ।
 तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ८
 ततो नैमिषकुञ्जं च समासाद्य कुरुह्वह ।
 क्रय्यः किल राजेन्द्र नैमिषेयास्तपस्विनः ॥ ९
 तीर्थयात्रां पुरस्कृत्य कुरुक्षेत्रं गताः पुरा ।
 ततः कुञ्जः सरस्वत्याः कृतो भरतसत्तम ॥ ११०
 ऋषीणामवकाशः स्याद्यथा तृष्टिकरो महान् ।
 तस्मिन्कुञ्जे नरः स्नात्वा अग्निष्टोमफलं लभेत् ११
 ततो गच्छेत धर्मत्र कन्यातीर्थमनुत्तमम् ।
 कन्यातीर्थं नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १२
 ततो गच्छेत राजेन्द्र ब्रह्मणस्तीर्थमुत्तमम् ।
 तत्र वर्णाश्रयः स्नात्वा ब्राह्मण्यं लभते नरः ॥ १३
 ब्राह्मणश्च विशुद्धात्मा गच्छेत परमां गतिम् ।
 ततो गच्छेन्नरश्रेष्ठ सोमतीर्थमनुत्तमम् ॥ १४

तत्र स्नात्वा नरो राजन्सोमलोकमवामुयात् ।
 सप्तसारस्वतं तीर्थं ततो गच्छेन्नराधिप ॥ ११५
 यत्र मङ्गलकः सिद्धो महर्षिलोकविश्रुतः ।
 पुरा मङ्गलको राजन्कुशाग्रैणेति नः श्रुतम् ॥ १६
 क्षतः किल करे राजंस्तस्य शाकरसोऽस्त्रवत् ।
 स वै शाकरसं दृष्ट्वा हर्षाविष्टः प्रनुत्तवान् ॥ १७
 ततस्तस्मिन्प्रभुत्ते तु स्यावरं जंगमं च यत् ।
 प्रनुत्तमुभयं वीर तेजसा तस्य मोहितम् ॥ १८
 ब्रह्मादिभिः सुरै राजनृपिभिश्च तपोधनैः ।
 विश्रप्सो वै महादेव ऋषेरर्थं नराधिप ॥ १९
 नायं नृत्येद्यथा देव तथा त्वं कर्तुमर्हसि ।
 तं प्रनुत्तं समासाद्य हर्षाविष्टेन चेतसा ।
 सुराणां हितकामार्थमृषिं देवोभ्यमापत् ॥ १२०
 भो भो महर्षे धर्मज्ञ किमर्थं नृत्यते भवान् ।
 हर्षस्थानं किमर्थं वा तवाद्य मुनिपुंगव ॥ १२१
 ऋषिरुवाच ।
 तपस्विनो धर्मपथे स्थितस्य द्विजसत्तम ।
 किं न पश्यसि मे ब्रह्मन्कराच्छाकरसं श्रुतम् ॥ १२२
 यं दृष्ट्वा संप्रनुत्तोहं हर्षेण महतान्वितः ।
 तं प्रहस्याब्रवीद्देव ऋषिं रागेण मोहितम् ॥ १२३
 अहं तु विस्मयं विप्र न गच्छामीति पश्य माम् ।
 एवमुक्त्वा नरश्रेष्ठ महादेवेन धीमता ॥ १२४
 बह्वृष्येण राजेन्द्र स्वाङ्गुष्ठस्ताडितो नद्य ।
 ततो भस्मक्षताद्राजभिर्गतं हिमसंनिभम् ॥ १२५
 तद्दृष्ट्वा व्रीडितो राजन्स मुनिः पादयोर्गतः ।
 नान्यद्देवात्परं मेने रुद्रात्परतरं महन् ॥ १२६
 सुरासुरस्य जगतो गतिस्त्वमसि शूलधृक् ।
 त्वया सर्वमिदं सृष्टं त्रैलोक्यं सच्चराचरम् ॥ १२७
 त्वमेव सर्वान्प्रससि पुनरेव युगक्षये ।
 देवैरपि न शक्यस्त्वं परिह्रातुं कुतो मया ॥ १२८
 त्वयि सर्वे प्रहृद्यन्ते सुरा ब्रह्मादयो नद्य ।
 सर्वस्त्वमसि लोकानां कर्ता कारयिता च ह ॥ १२९
 त्वत्प्रसादात्सुराः सर्वे मोदन्तीहाकुतोभयाः ।
 एवं स्तुत्या महादेवमृषिर्वचनमब्रवीत् ॥ १३०
 त्वत्प्रसादान्महादेव तपो मे न क्षरेत वै ।
 ततो देवः प्रहृष्टात्मा ब्रह्मर्षिमिदमब्रवीत् ॥ १३१

तपस्ते वर्धतां विप्र मत्प्रसादात्सहस्रधा ।
 आश्रमे चेह घत्स्यामि त्वया सह महामुने ॥ १२२
 सप्तसारस्वते स्नात्वा अर्चयिष्यन्ति ये तु माम् ।
 न तेषां दुर्लभं किञ्चिदिहं लोके पत्र च ॥ १२३
 सारस्वतं च ते लोकं गमिष्यन्ति न संशयः ।
 एवमुक्त्वा महादेवस्तत्रैवान्तरायित ॥ १२४
 ततस्त्व्यीशानसं गच्छेन्न्रिपु लोकेषु विश्रुतम् ।
 यत्र प्रह्लादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ १२५
 कार्तिकेयश्च भगवांस्त्रिसंथं किल भारत ।
 सांनिध्यमकरोमिति मार्गवप्रियकाम्यया ॥ १२६
 कपालमोचनं तीर्थं सर्वपापप्रमोचनम् ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १२७
 आश्रितोर्ष्यं ततो गच्छेत्तत्र स्नात्वा नरर्षभ ।
 आश्रितलोकमवामोति कुलं चैव समुदरेत् ॥ १२८
 विष्णुमित्रस्य तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ।
 तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ ब्राह्मण्यमधिगच्छति ॥ १२९
 ब्रह्मयोनिं समासाद्य शुचिः प्रयत्नमानसः ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ १३०
 पुनात्यासतामं चैव कुलं नास्त्यव संशयः ।
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥ १३१
 पृथुदकमिति स्यात् कार्तिकेयस्य वै नृप ।
 तत्राभिपेकं कुर्वीत पितृदेवाचने रतः ॥ १३२
 ब्रह्माभाज्जानतो वापि स्त्रिया वा पुरुषेण वा ।
 यत्किञ्चिदशुभं कर्म कृतं मानुषद्विना ॥ १३३
 तत्सर्वं नश्यते तत्र स्नातमात्रस्य भारत ।
 अश्वमेधफलं चास्य स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ १३४
 पुण्यमाहुः कुरुक्षेत्रं कुरुक्षेत्रात्सरस्वती ।
 सरस्वत्याश्च तीर्थानि तीर्थेभ्यश्च पृथुदकम् ॥ १३५
 उत्तमं सर्वतीर्थानां यस्त्यजेदात्मनस्तनुम् ।
 पृथुदके जप्यपरो नैव श्वो मरणं तपेत् ॥ १३६
 गीतं सनत्कुमारेण व्यासेन च महात्मना ।
 एवं स नियतं राजन्नभिगच्छेत्पृथुदकम् ॥ १३७
 पृथुदकात्तीर्थतमं नान्यत्तीर्थं कुरुक्षेत्र ।
 तन्मध्ये तत्पावित्रं च पावनं च न संशयः ॥ १३८
 तत्र स्नात्वा दिवं यान्ति येषि पापहतो नराः ।
 पृथुदके नरश्रेष्ठ एवमाहुर्मनीषिणः ॥ १३९

हिमसंनिभं अतिचेतमिभुविकारं खण्ड्यकर्णायम् ॥ १२५ ॥ पृथुदके जप्यपरो यस्तनुं तपेत् तं श्वो
 मरणं पुनर्मरणं न तपेत् । यदा पूर्वशुभे कृतम्वं श्रोषि जीवितान्तं मरणं न तपेत् । एकरात्रेणैव सर्वपापविमोक्तो
 भवतीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

मधुसूत्रं च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्नोसहस्रफलं लभेत् ॥ १५०
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र तीर्थं मेघं यथाक्रमम् ।
 सरस्वत्यारुणायाश्च संगमं लोकविश्रुतम् ॥ ५१
 त्रिरात्रोपोषितः स्नात्वा मुच्यते ब्रह्महत्याया ।
 अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं विन्दति मानवः ५२
 आसत्तमं कुलं चैव पुनाति भरतर्षभ ।
 अर्घकीलं च तत्रैव तीर्थं कुरुकुलोद्बह ॥ ५३
 विप्राणामनुकम्पार्थं दर्मिणा निर्मितं पुरा ।
 मत्तोपनयनाभ्यां चाप्युपवासेन वाप्युत ॥ ५४
 क्रियामन्त्रैश्च संयुक्तो ब्राह्मणः स्यान्न संशयः ।
 क्रियामन्त्रविहीनोपि तत्र स्नात्वा नरर्षभ ।
 चीर्णवतो भवेद्विद्वान्द्रष्टुमेतत्पुरातनैः ॥ ५५
 समुद्राश्चापि चत्वारः समानीताश्च दर्मिणा ।
 तेषु स्नातो नरश्रेष्ठ न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ ५६
 फलानि गोसहस्राणां चतुर्णां विन्दते च सः ।
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ तीर्थं शतसहस्रकम् ॥ ५७
 साहस्रकं च तत्रैव द्वे तीर्थे लोकविश्रुते ।
 उभयोर्हि नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ५८
 दानं धाप्युपवासो वा सहस्रगुणितं भवेत् ।
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र रेणुकातीर्थमुत्तमम् ॥ ५९
 तीर्थोभिपेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ १६०
 विमोचनमुपस्पृश्य जितमन्युर्जितेन्द्रियः ।
 प्रतिब्रह्मतेर्दोषैः सर्वैः स परिमुच्यते ॥ ६१
 ततः पञ्चवर्षं गत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 पुण्येन महता युक्तः सतां लोके महीयते ॥ ६२
 यत्र योगेश्वरः स्थाणुः स्वपमेव वृषभजः ।
 तमर्चयित्वा देवेशं गमनादेव सिध्यति ॥ ६३
 तैजसं वारुणं तीर्थं दीप्यमानं स्वतेजसा ।
 यत्र ब्रह्मादिभिर्देवैर्कृपिभिश्च तपोधनैः ॥ ६४
 सैनापत्येन देवानामभिषिक्तो गृहस्तदा ।
 तैजसस्य तु पूर्वणं कुरुतीर्थं करुद्बह ॥ ६५
 कुरुतीर्थं नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ ६६
 स्वर्गद्वारं ततो गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
 स्वर्गलोकमवामोति ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ ६७
 ततो गच्छेद्वनकं तीर्थंसेवी नराधिप ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजत्र दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ ६८
 तत्र ब्रह्मा स्वयं नित्यं देवैः सह महीयते ।
 अन्वासे पुरुषव्यात्र नारायणपुरोगमैः ॥ ६९

सान्निध्यं तत्र राजेन्द्र रुद्रपत्न्याः कुरुद्बह ।
 अभिगम्य च तां देवीं न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ ७०
 तत्रैव च महाराज विश्वेश्वरमुमापतिम् ।
 अभिगम्य महादेवं मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ ७१
 नारायणं चाभिगम्य पद्मनाभमर्दिदम् ।
 राजमानो महाराज विष्णुलोकं च गच्छति ॥ ७२
 तीर्थेषु सर्वदेवानां स्नातः स पुरुषर्षभ ।
 सर्वदुःखैः परित्यक्तो द्योतते शशिवधरः ॥ ७३
 ततः स्वस्तिपुरं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
 प्रदक्षिणमुपावृत्य गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ७४
 पावनं तीर्थमासाद्य तर्पयेत्पितृदेवताः ।
 अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति भारत ॥ ७५
 गङ्गाहृदय तत्रैव कूपश्च भरतर्षभ ।
 तिस्रः कोट्यस्तु तीर्थानां तस्मिन्कूपे महीयते ७६
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्स्वर्गलोकं प्रपद्यते ।
 आपानां नरः स्नात्वा अर्चयित्वा महेश्वरम् ७७
 गणपत्यमवामोति कुलं चैव समुद्धरेत् ।
 ततः स्थाणुवटं गच्छेन्नृप लोकेषु विश्रुतम् ॥ ७८
 तत्र स्नात्वा स्थितो रात्रिं रुद्रलोकमवाप्नुयात् ।
 बदरीपाचनं गच्छेद्दक्षिणस्याश्रमं गतः ॥ ७९
 बदरीं भक्षयेत्तत्र त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 सम्यग्दादशवर्षाणि बदरीं भक्षयेत्सु यः ॥ १८०
 त्रिरात्रोपोषितस्तेन भवेत्सुख्यो नराधिप ।
 रुद्रमार्गं समासाद्य तीर्थसेवी नराधिप ॥ ८१
 अहोरात्रोपवासेन शकल्लोकं महीयते ।
 एकरात्रं समासाद्य एकरात्रोपितो नरः ॥ ८२
 नियतः सत्यवादी च ब्रह्मलोके महीयते ।
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र तीर्थं वैलोक्यविश्रुतम् ॥ ८३
 आदित्यस्याश्रमो यत्र तेजोराशेर्महात्मनः ।
 तस्मिन्स्तीर्थं नरः स्नात्वा पूजयित्वा विभावसुम्
 आदित्यलोकं व्रजति कुलं चैव समुद्धरेत् ।
 सोमतीर्थं नरः स्नात्वा तीर्थसेवो नराधिप ॥ ८५
 सोमलोकमवामोति नरो नास्त्यत्र संशयः ।
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ दधीचस्य महात्मनः ॥ ८६
 तीर्थं पुण्यतमं राजन्पावनं लोकविश्रुतम् ।
 यत्र सारस्वतो यातः सोद्दिगस्तपसो निधिः ८७
 तस्मिन्स्तीर्थं नरः स्नात्वा वाजिमेघफलं लभेत् ।
 सारस्वतीं गतिं चैव लभते नात्र संशयः ॥ ८८
 ततः कन्याश्रमं गच्छेन्नियतो ब्रह्मचर्यवान् ।
 त्रिरात्रोपोषितो राजन्नियतो नियताशनः ॥ ८९

अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमां गतिम् ।
दक्षिणेन सरस्वत्यां उत्तरेण दृषद्वतीम् ॥ ४
ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिविष्टपे ।
कुरुक्षेत्रे गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहम् ॥ ५
अथेकां वाचमुत्सृज्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

ब्रह्मवेदी कुरुक्षेत्रं पुण्यं ब्रह्मर्षिसेवितम् ॥ ६
तस्मिन्वसन्ति ये मर्त्या न ते शोच्याः कथंचन ७
तरन्तुकारन्तुक्रयोर्दन्तरं
रामहृदानां च मन्त्रशुक्रस्य च ।
पतत्कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं
पितामहस्योत्तरेवेदिरुच्यते ॥ २०८

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि पुलस्त्यतीर्थयात्रायां
श्रुतीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

८४

पुलस्त्य उवाच ।

ततो गच्छेन्महाराज धर्मतीर्थमनुत्तमम् ।
यत्र धर्मो महाभागस्ततवानुत्तमं तपः ॥ १
तेन तीर्थं कृतं पुण्यं स्वेन नाम्ना च विथुतम् ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन्धर्मशीलः समाहितः ॥ २
आसत्तमं कुलं चैव पुनीते नात्र संशयः ।
ततो गच्छेत् राजेन्द्र शानपावनमुत्तमम् ॥ ३
अग्निष्टोमवामोति मुनिलोकं च गच्छति ।
सौगन्धिकथनं राजस्ततो गच्छेत् मानवः ॥ ४
तत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ।
सिद्धचारणगन्धर्वाः किनराश्च महोरगाः ॥ ५
तद्धनं प्रथिशभ्रेव सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
ततश्चापि सरिच्छ्रेष्ठा नदीनामुत्तमा नदी ॥ ६
गृहादेवी स्मृता राजन्पुण्यादेवी सरस्वती ।
तत्रामिपेकं कुर्वाण धर्माकाशिः घृते जले ॥ ७
अर्चयित्वा पितृन्देवानभ्यमेधफले लभेत् ।
ईशानाद्युपितं नाम तत्र तीर्थं सुदुर्लभम् ॥ ८
पद्भु शम्भ्यानिपातेषु धर्माकादिति निश्चयः ।
कापिलानां सहस्रं च घाजिमेघं च विन्दति ॥ ९

तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र दृष्टमेतत्पुरातने ।
सुरागन्धां शतकुम्भां च पञ्चयक्षां च भारत ॥ १०
अभिगम्य नरदोष्ट स्वर्गलोके महायने ।
त्रिशूलखातं तत्रैव तीर्थमासाद्य भारत ॥ ११
तत्रामिपेकं कुर्वात पितृन्देवाचने रतः ।
गाणपत्यं च लभते देहं त्यक्त्वा न संशयः ॥ १२
ततो गच्छेत् राजेन्द्र देव्याः स्थानं सुदुर्लभम् ।
शाकंभरीति विख्याता त्रिषु लोकेषु विथुता ॥ १३
दिव्यं वर्षसहस्रं हि शाकेन किल स्रजता ।
आहारं सा कृतवती मासि मासि नराधिप ॥ १४
ऋषयोभ्यागतास्तत्र देव्या भक्त्या तपोधनाः ।
आतिथ्यं च कृतं तेषां शाकेन किल भारत ॥ १५
ततः शाकंभरीत्येव नाम तस्याः प्रतिष्ठितम् ।
शाकंभरीं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ॥ १६
त्रिरात्रमुपितः शाकं भक्षयित्वा नरः श्राविः ।
शाकाहारस्य यत्किञ्चिद्द्वैर्द्वादशभिः कृतम् ॥ १७
तत्फलं तस्य भवति देव्याश्चन्द्रेण भारत ।
ततो गच्छेत्सुवर्णाण्यं त्रिषु लोकेषु विथुतम् ॥ १८

छानोगिनामिष पासवोपि कुरुक्षेत्र इत्यर्षवादेन मुक्तिफल-
शेषिनां भविष्यत्कर्मस्य कुरुक्षेत्रस्य मन्वस्थापयन् सहैकवाक्यतां
गत्वा प्रसिद्धकुरुक्षेत्रस्याविमुक्तशेषिनां गमयति । तथा चायं
प्रासवोपीत्यादिश्लोकद्वयार्थः । ये परमगतिप्रदां काशीं गन्तु-
मिच्छन्ति ते कुरुक्षेत्रे वक्ष्युमिति । ते वसन्ति त्रिविष्टपे इति
तु यो गान्धर्वस्वद्वेषकत्वमिति प्रागुक्तं न विस्मरन्त्यं ।
तस्मिन् सर्वेषां तीर्थानां कुरुक्षेत्रप्रपन्नत्वं कुरुक्षेत्रस्य तु वासी-
प्रपन्नत्वमिति ॥ ३०३ ॥ इत्यारण्यके ५० वैश्वक्ये

भारतभाष्येपि श्रुतीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

८४

तत्र इति ॥ १ ॥ शम्भ्या मुद्रण्डित्यसोपकरणविशेषः य
बलवता शिमे वावर्षं पनेत् तावान्देसः शम्भ्यानिपातः तेषु
पद्भु । गेरेति वाटे संगतत्वनयेति यधिः संया ॥ ५ ॥
पुरातने भविष्यपुराणदौ ॥ १० ॥ छन्देन इच्छया ॥ १० ॥

तत्र विष्णुः प्रसादार्यं रुद्रमाराधयत्पुरा ।
 वरांश्च सुबहुँल्लेभे दैवतेषु सुदुर्लभान् ॥ १९
 उक्तश्च त्रिपुरध्वजे परितुष्टेन भारत ।
 अपि च त्वं प्रियतरो लोके कृष्ण भविष्यसि २०
 त्वन्मुखं च जगत्सर्वं भविष्यति न संशयः ।
 तत्राभिगम्य राजेन्द्र पूजयित्वा कृपध्वजम् ॥ २१
 अश्वमेधमवाप्नोति गाणपत्यं च विन्दति ।
 धूमावतीं ततो गच्छेत्रिरात्रोपोपितो नरः ॥ २२
 मनसा प्रार्थितान्कामाहँमते नात्र संशयः ।
 देव्यास्तु दक्षिणाधेन रथावतीं नराधिप ॥ २३
 तत्रारोहेत धर्मज्ञ श्रद्धधानो जितेन्द्रियः ।
 महादेवप्रसादाद्धि गच्छेत परमां गतिम् ॥ २४
 प्रदक्षिणमुपावृत्य गच्छेत भरतर्षभ ।
 धारां नाम महाप्राज्ञः सर्वपापप्रमोचनीम् ॥ २५
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र न शोचति नराधिप ।
 ततो गच्छेत धर्मज्ञ नमस्कृत्य महागिरिम् ॥ २६
 स्वर्गद्वारेण यत्तुल्यं गङ्गाद्वारं न संशयः ।
 तत्राभिपेकं कुर्वीत कोटितीर्थं समाहितः ॥ २७
 पुण्डरीकमवाप्नोति कुलं चैव समुदरेत् ।
 उष्येकां रजनीं तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ॥ २८
 सप्तगङ्गे त्रिगङ्गे च शक्रावतीं च तर्पयन् ।
 देवान्पितॄंश्च विधिवत्पुण्ये लोके महीयते ॥ २९
 ततः कनखले स्नात्वा त्रिरात्रोपोपितो नरः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ३०
 कपिलाधटं ततो गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
 उपोष्य रजनीं तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ३१
 नागराजस्य राजेन्द्र कपिलस्य महात्मनः ।
 तीर्थं कुरुचरश्रेष्ठ सर्वलोकेषु विश्रुतम् ॥ ३२
 तत्राभिपेकं कुर्वीत नागतीर्थं नराधिप ।
 कपिलानां सहस्रस्य फलं विन्दति मानवः ॥ ३३
 ततो ललितकं गच्छेच्छान्तनोस्तीर्थमुत्तमम् ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ ३४
 गङ्गायमुन्नयोर्मध्ये स्नाति यः संगमे नरः ।
 दशाश्वमेधानाम्नाप्नोति कुलं चैव समुदरेत् ॥ ३५
 ततो गच्छेत राजेन्द्र सुगन्धं लोकविश्रुतम् ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं महीयते ॥ ३६
 रुद्रावतीं ततो गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ३७
 गङ्गायाश्च नरश्रेष्ठ सरस्वत्याश्च संगमे ।

स्नात्वाश्वमेधं प्राप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ३८
 मद्रकणेश्वरं गत्वा देवमर्च्यं यथाविधि ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति नाकपृष्ठे च पूज्यते ॥ ३९
 ततः कुञ्जाप्रके गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
 गोसहस्रमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ४०
 अरुंधतीवटं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
 सामुद्रकसुपस्पृश्य ब्रह्मचारी समाहितः ॥ ४१
 अश्वमेधमवाप्नोति त्रिरात्रोपोपितो नरः ।
 गोसहस्रफलं विद्यात्कुलं चैव समुदरेत् ॥ ४२
 ब्रह्मावतीं ततो गच्छेद्ब्रह्मचारी समाहितः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति सोमलोकं च गच्छति ॥ ४३
 यमुनाप्रभवं गत्वा समुपस्पृश्य यामुनम् ।
 अश्वमेधफलं लब्ध्वा स्वर्गलोके महीयते ॥ ४४
 दुर्वासंक्रमणं प्राप्य तीर्थं त्रैलोक्यपूजितम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ४५
 सिन्धोश्च प्रभवं गत्वा सिद्धगन्धर्वसेयितम् ।
 तत्रोष्य रजनीः पञ्च विन्देद्बहु सुवर्णकम् ॥ ४६
 अथ वेदीं समासाद्य नरः परमदुर्गमाम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ४७
 ऋषिकुल्यां समासाद्य वासिष्ठं चैव भारत ।
 वासिष्ठों सभतिक्रम्य सर्वं वर्णां द्विजातयः ॥ ४८
 ऋषिकुल्यां समासाद्य नरः स्नात्वा विकल्मषः ।
 देवान्पितॄंश्चार्ययित्वा ऋषिलोकं प्रपद्यते ॥ ५१
 यदि तत्र वसेन्मासं शाकाहारो नराधिप ।
 भृगुतुष्टं समासाद्य घाजिमेषफलं लभेत् ॥ ५०
 गत्वा वीरप्रमोक्षं च सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 कृत्तिकामघशोश्चैव तीर्थमासाद्य भारत ॥ ५१
 अग्निशोमातिरात्राभ्यां फलमाप्नोति मानवः ।
 तत्र संख्यां समासाद्य विद्यातीर्थमनुत्तमम् ॥ ५२
 उपस्पृश्य च वै विद्यां यत्र तत्रोपपद्यते ।
 महाश्रमे वसेद्वायं सर्वपापप्रमोचने ॥ ५३
 एककालं निराहारो लोकानायसते शुभान् ।
 षष्टकालोपवासेन मासमुष्य महालये ॥ ५४
 सर्वपापविशुद्धात्मा विन्देद्बहुसुवर्णकम् ।
 दशापरान्दशपूर्वांशरानुदरते कुलम् ॥ ५५
 अथ वेतसिकां गत्वा पितामहनिषेविताम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति गच्छेद्दीशनसीं गतिम् ॥ ५६
 अथ सुन्दरिकातीर्थं प्राप्य सिद्धनिषेयितम् ।
 रूपस्य भार्गो भवति दृष्टमेतत्पुरातनैः ॥ ५७

ततो वै ब्राह्मणीं गत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।	गोसहस्रफलं विधांतेजस्वी च भवेन्नरः ॥ ७७
पञ्चवर्षेण यानेन ब्रह्मलोके प्रपद्यते ॥	५८ ततो वाराणसीं गत्वा अर्चयित्वा धूपध्वजम् ।
ततस्तु नैमिषं गच्छेत्पुण्यं सिद्धनिषेवितम् ।	कपिलाह्ने नरः स्नात्वा राजस्यमधामुयात् ॥७८
तत्र नित्यं निवसति ब्रह्मा देवगणैः सह ॥	५९ व्ययिमुक्तं समासाद्य तीर्थसेवीं कुरुब्रह्म ।
नैमिषं मृगयानस्य पापस्वार्थं प्रणश्यति ।	दर्शनाद्देवदेवस्य मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥ ७९
प्रविष्टमात्रस्तु नरः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥	६० प्राणानुत्सृज्य तत्रैव मोक्षं प्राप्नोति मानवः ।
तत्र मासं वसेद्धारो नैमिषे तीर्थतत्परः ।	मार्कण्डेयस्य राजेन्द्र तीर्थमासाद्य दुर्लभम् ॥८०
पृथिव्यां यानि तीर्थानि तानि तीर्थानि नैमिषेऽऽ	गोमतीगङ्गयोश्चैव संगमे लोकविश्रुते ।
कृताभिषेकस्तत्रैव नियतो नियताशनः ।	अग्निष्टोममवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ८१
गवां मेघस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति भारत ॥	६२ ततो गयां समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
पुनात्यासप्तमं चैव कुलं भरतसत्तम ।	अश्वमेधमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ८२
यस्यजेद्गैमिषे प्राणानुपवासात्परायणः ॥	६३ तत्राक्षययद्यो नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
स मोदतेसर्वलोकेषु पयमाहुर्मनीषिणः ।	तत्र दत्तं पिबन्त्यस्तु भवत्यक्षयमुच्यते ॥ ८३
नित्यं मेथ्यं च पुण्यं च नैमिषं नृपसत्तम ॥	६४ महानद्यामुपस्पृश्य तपयेत्पितृदेवताः ।
गङ्गोद्भेदं समासाद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।	अक्षयाग्राभ्याह्लोकान्कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ८४
वाजपेयमवाप्नोति ब्रह्मभूतो भवेत्सदा ॥	६५ ततो ब्रह्मसरो गत्वा धर्मारण्योपशोभितम् ।
सरस्वतीं समासाद्य तपयेत्पितृदेवताः ।	ब्रह्मलोकमवाप्नोति प्रभातमेव शर्वरीम् ॥ ८५
सारस्वतेषु लोकेषु मोदते नात्र संशयः ॥	६६ ब्रह्मणा तत्र सरसि धूपश्रेष्ठः समुच्छ्रितः ।
ततश्च बाहुदां गच्छेद्ब्रह्मचारी समाहितः ।	धूपं प्रदक्षिणी कृत्वा वाजपेयफलं लभेत् ॥ ८६
तत्रोप्य रजनीमेकां स्वर्गलोके महीयते ॥	६७ ततो गच्छेत् राजेन्द्र धेनुकं लोकविश्रुतम् ।
देवसत्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति कौरव ।	पकरात्रोपितो राजन्प्रयच्छेत्तिलधेनुकाम् ॥ ८७
ततः क्षीरवतीं गच्छेत्पुण्यां पुण्यतरैवृताम् ॥	६८ सर्वपापविशुद्धात्मा सोमलोकं व्रजेद्भुवम् ।
पितृदेवार्चनपरो वाजपेयमवाभुयात् ।	तत्र चिह्नं महद्राजत्रयापि सुमहद्भुशम् ॥ ८८
चिमलाशोकमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ॥	६९ कपिलायाः सवत्सायाश्चरन्त्याः पर्वते कृतम् ।
तत्रोप्य रजनीमेकां स्वर्गलोके महीयते ।	सवत्सायाः पदानि स्म दृश्यन्तेऽद्यापि भारत ८९
गोप्रतारं ततो गच्छेत्सख्यातीर्थमुत्तमम् ॥	७० तेषूपस्पृश्य राजेन्द्र पदेषु नृपसत्तम ।
यत्र रामो गतः स्वर्गं सभृत्यबलवाहनः ।	यार्तिकचिदशुभं कर्म तत्प्रणश्यति भारत ॥ ९०
देहं त्यक्त्वा महाराज तस्य तीर्थस्य तेजसा ७१	ततो शुभ्रवटं गच्छेत्स्नानं देवस्य धीमतः ।
रामस्य च प्रसादेन व्यचसायाश्च भारत ।	स्नानार्थं मस्मना तत्र अभिगम्य धूपध्वजम् ॥ ९१
तस्मिंस्तीर्थं नरः स्नात्वा गोप्रतारं नराधिप ॥	ब्राह्मणेन भवेच्छीर्णं व्रतं द्वादशवार्षिकम् ।
सर्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते ।	इतरेषां तु घर्णानां सर्वपापं प्रणश्यति ॥ ९२
रामतीर्थं नरः स्नात्वा गोप्रत्यां कुचनन्दन ॥	७३ उद्यन्तं च ततो गच्छेत्पर्वतं गीतनादितम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति पुनाति च कुलं नरः ।	सावित्र्यास्तु पदं तत्र दृश्यते भरतर्षभ ॥ ९३
शतसाहस्रकं तीर्थं तत्रैव भरतर्षभ ॥	७४ तत्र संध्यामुपासीत ब्राह्मणः संशितव्रतः ।
तत्रोपस्पर्शनं कृत्वा नियतो नियताशनः ।	तेन ह्युपास्ता भवति संध्या द्वादशवार्षिकी ॥९४
गोसहस्रफलं पुण्यं प्राप्नोति भरतर्षभ ॥	७५ योनिद्वारं च तत्रैव विश्रुतं भरतर्षभ ।
ततो गच्छेत् राजेन्द्र भर्तृस्थानमनुत्तमम् ।	तत्राभिगम्य मुच्येत पुरुषो योनिसंकटात् ॥ ९५
अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥	७६ कृष्णानुक्तायुषीं पशौ गयायां यो वसेन्नरः ।
कोटितीर्थं नरः स्नात्वा अर्चयित्वा गुहं नृप ।	पुनात्यासप्तमं राजन्कुलं नास्त्यत्र संशयः ॥ ९६

पृष्टव्या ब्रह्मः पुत्रा यद्येकोपि गयां व्रजेत् ।
 यज्ञेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥ ९७
 ततः फल्यं व्रजेद्राजंस्तीर्थसेवी नराधिप ।
 अश्वमेधमवाप्नोति सिद्धिं च महतीं व्रजेत् ॥ ९८
 ततो गच्छेत राजेन्द्र धर्मप्रस्यं समाहितः ।
 तत्र धर्मां महाराज नित्यमास्ते युधिष्ठिर ॥ ९९
 तत्र कूपोदकं कृत्वा तेन स्नातः शुचिस्तथा ।
 पितृन्देवांस्तु संतर्प्य मुक्तपापो दिवं व्रजेत् ॥ १००
 मतङ्गस्याश्रमस्तत्र महर्षेर्माधितात्मनः ।
 नं प्रविश्याश्रमं श्रीमच्छंभुशोकविनाशनम् ॥ १
 गवामयनयज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ।
 धर्मं तत्राभिसंसृज्य याजिमधमवाप्नुयात् ॥ २
 ततो गच्छेत राजेन्द्र ब्रह्मस्थानमनुत्तमम् ।
 तत्राभिगम्य राजेन्द्र ब्रह्माणं पुरुषरथम् ॥ ३
 राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं विन्दति मानवः ।
 ततो राजपृष्ठं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ॥ ४
 उपसृज्य ततस्तत्र कक्षीयानिध मोदते ।
 यक्षिण्या नैत्यकं तत्र प्राश्रीत पुरुषः शुचिः ॥ ५
 यक्षिण्यास्तु प्रसादेन मुच्यते ब्रह्महत्याया ।
 मणिनागं ततो गत्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ६
 तैथिकं भुञ्जते यस्तु मणिनागस्य भारत ।
 दृष्टस्याशीविषेणापि न तस्य क्रमते विषम् ॥ ७
 तत्रोप्य रजनीमिकां गोसहस्रफलं लभेत् ।
 ततो गच्छेत ब्रह्मरथं तमस्य घनं प्रियम् ॥ ८
 अहल्याया हृदे स्नात्वा व्रजेत परमां गतिम् ।
 अभिगत्वाश्रमं राजन्विन्दते श्रियमात्मनः ॥ ९
 तत्रोदपानं धर्मज्ञ त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 तत्राभिषेकं कृत्वा तु याजिमधमवाप्नुयात् ॥ १०
 जनकस्य तु राजर्षेः कृपस्त्रिदशपूजितः ।
 तत्राभिषेकं कृत्वा तु विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ ११
 ततो विनशानं गच्छेत्सर्वपापप्रमोचनम् ।
 याजपेयमवाप्नोति सोमलोकं च गच्छति ॥ १२
 गण्डर्षी तु समासाद्य सर्वतीर्थजलोद्भवाम् ।
 याजपेयमवाप्नोति सूर्यलोकं च गच्छति ॥ १३
 ततो विशल्यामासाद्य नदीं शैलोक्तयविश्रुताम् ।
 अग्निप्रोममवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ १४
 ततोऽपि यज्ञं चर्मज्ञ समाधिदय ततो घनम् ।
 गुहाकेषु महापत्र मोदते नात्र संशयः ॥ १५
 कल्पनां तु समासाद्य नदीं सिद्धनिधेयिताम् ।

पुण्डरीकमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ १६
 अथ माहेश्वर्यं धारां समासाद्य धराधिप ।
 अश्वमेधमवाप्नोति कुलं चैव समुदरेत् ॥ १७
 दिवौकसां पुष्करिणीं समासाद्य नराधिप ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति वाजिमधेनं च विन्दति ॥ १८
 अथ सोमपदं गच्छेद्ब्रह्मचारी समाहितः ।
 माहेश्वरपदे स्नात्वा वाजिमधफलं लभेत् ॥ १९
 तत्र कोटी तु तीर्थानां विश्रुता मरत्परं ।
 कूर्मरूपेण राजेन्द्र ह्यसुरेण दुरात्मना ॥ २०
 द्वियमाणा हता राजन्विष्णुना प्रमविष्णुना ।
 तत्राभिषेकं कृत्वा त तीर्थकौट्यां युधिष्ठिर ॥ २१
 पुण्डरीकमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ।
 ततो गच्छेत राजेन्द्र स्थानं नारायणस्य च ॥ २२
 सदा संनिहितो यत्र विष्णुर्यसति भारत ।
 यत्र ब्रह्मादयो देवा कल्पयश्च तपोधनाः ॥ २३
 आदित्या यस्यो रुद्रा जनार्दनमुपासते ।
 शालग्राम इति श्यातो विष्णुप्लुतकर्मकः ॥ २४
 अभिगम्य त्रिलोकेशं वरदं विष्णुमध्ययम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ २५
 तत्रोदपानं धर्मज्ञ सर्वपापप्रमोचनम् ।
 समुद्रास्तत्र चत्वारः कूपे संनिहिताः सदा ॥ २६
 तत्रोपसृज्य राजेन्द्र न दुर्गतिमवाप्नुयात् ।
 अभिगम्य महादेवं वरदं रुद्रमध्ययम् ॥ २७
 विराजति यथा सोमो मेघैर्मुक्तो नराधिप ।
 जातिस्मरमुपसृज्य शुचिः प्रयतमानसः ॥ २८
 जातिस्मरत्वमाप्नोति स्नात्वा तत्र न संशयः ।
 माहेश्वरपुरं गत्वा अर्चयित्वा वृषभजम् ॥ २९
 इंसिताह्नभते कामानुष्वासाद्य संशयः ।
 ततस्तु यामनं गत्वा सर्वपापप्रमोचनम् ॥ ३०
 अभिगम्य हरिं देवं न दुर्गतिमवाप्नुयात् ।
 कुशिकस्याश्रमं गच्छेत्सर्वपापप्रमोचनम् ॥ ३१
 कीशिकीं तत्र गच्छेत् महापापप्रणाशिनीम् ।
 राजसूयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ३२
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र चम्पकारण्यमुत्तमम् ।
 तत्रोप्य रजनीमिकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ३३
 अथ जेष्ठिलमासाद्य तीर्थं परमदुर्लभम् ।
 तत्रोप्य रजनीमिकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ३४
 तत्र विष्णेश्वरं दृष्ट्वा देव्या सह महायुतिम् ।
 मित्रायरुणयोर्लोकानाप्नोति पुरुषरथम् ॥ ३५

८५

पुलस्त्य उवाच ।

अथ संध्यां समासाद्य संवेद्यं तीर्थमुत्तमम् ।
 उपस्पृश्य नरो विद्यां लभते नात्र संशयः ॥ १
 रामस्य च प्रमाथेण तीर्थं राजन्वृत्तं पुरा ।
 तल्लीहित्यं समासाद्य विन्याद्बहु सुवर्णकम् ॥ २
 करतोयां समासाद्य त्रिराश्रोपोपितो नरः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति प्रजापतिकृतो विधिः ॥ ३
 गङ्गायास्तत्र राजेन्द्र सागरस्य च संगमे ।
 अश्वमेधं दशगुणं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ४
 गङ्गायास्त्वपरं पारं प्राप्य यश्चाति मानवः ।
 त्रिरात्रमुपितो राजन्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५
 ततो वैतरणीं गच्छेत्सर्वपापप्रमोचनीम् ।
 विरजं तीर्थमासाद्य विराजति यथा शशी ॥ ६
 प्रतरेषु कुलं पुण्यं सर्वपापं व्यपोहति ।
 गोसहस्रफलं लभ्या पुनाति स्वकुलं नरः ॥ ७
 शोणस्य ज्योतिरध्यायाः संगमे नियतः शुचिः ।
 तर्पयित्वा पितृन्देवानाग्निशोमफलं लभेत् ॥ ८
 शोणस्य नर्मदायाश्च प्रभेदे कुरुनन्दन ।
 घंशगुल्म उपस्पृश्य धाजिमेघफलं लभेत् ॥ ९
 ऋषमं तीर्थमासाद्य कोशलायां नराधिप ।
 धाजपेयमवाप्नोति त्रिराश्रोपोपितो नरः ॥ १०
 गोसहस्रफलं विन्यात्कुलं वैध समुद्धरेत् ।
 कोशलां तु समासाद्य कालतीर्थमुपस्पृशेत् ॥ ११
 वृषभेकादशफलं लभते नात्र संशयः ।
 पुण्यत्वामुपस्पृश्य त्रिराश्रोपोपितो नरः ॥ १२
 गोसहस्रफलं लभ्या पुनाति स्वकुलं नृप ।
 ततो बदरिकातीर्थं ज्ञात्वा भरतसत्तम ॥ १३
 दीर्घमायुरवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ।
 तथा चम्पां समासाद्य भागीरथ्यां कृतौदकः ॥ १४
 दण्डाप्यमभिगम्यैव गोसहस्रफलं लभेत् ।
 लपेटिकां ततो गच्छेत्पुण्यां पुण्यापशोभिताम् ॥ १५
 धाजपेयमवाप्नोति देधैः सर्वैश्च पूज्यते ।
 ततो मधेन्द्रमासाद्य जामदग्न्यभिधेयितम् ॥ १६
 रामतीर्थं नरः ज्ञात्वा अश्वमेधफलं लभेत् ।
 मनङ्गस्य तु वेदारस्तत्रैव कुरुनन्दन ॥ १७

तत्र ज्ञात्वा कुरुधेष्टु गोसहस्रफलं लभेत् ।
 श्रीपर्वतं समासाद्य नदीतीरमुपस्पृशेत् ॥ १८
 अश्वमेधमवाप्नोति पूजायित्वा वृषध्वजम् ।
 श्रीपर्वते महादेवो देव्या सह महापुतिः ॥ १९
 न्यधसत्परमप्रीतो ब्रह्मा च त्रिदशैः सह ।
 तत्र देवद्वेदे ज्ञात्वा शुचिः प्रयतमानसः ॥ २०
 अश्वमेधमवाप्नोति परां सिद्धिं च गच्छति ।
 ऋषमं पर्वतं गत्वा पाण्ड्ये दैवतपूजितम् ।
 धाजपेयमवाप्नोति नाकशृष्टे च मोदते ॥ २१
 ततो गच्छेत् कावेरीं वृतामप्सरसां गणैः ।
 तत्र ज्ञात्वा नरो राजन्नोसहस्रफलं लभेत् ॥ २२
 ततस्तीरे समुद्रस्य कन्यातीर्थमुपस्पृशेत् ।
 ततोयं स्पृश्य राजेन्द्र सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २३
 अथ गोकर्णमासाद्य त्रिषु लोकेषु विधुतम् ।
 समुद्रमध्ये राजेन्द्र सर्वलोकनमस्कृतम् ॥ २४
 यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋयश्च तपोधनाः ।
 भूतयक्षपिशाचाश्च किंनराः समहोरगाः ॥ २५
 सिद्धचारुणगन्धर्वमातृयाः पद्मगास्तथा ।
 सरितः सागराः शैला उपासन्त उमापतिम् ॥ २६
 तत्रेशानं समभ्यर्च्य त्रिराश्रोपोपितो नरः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति गणपत्यं च विन्दति ॥ २७
 उप्य द्वादशरात्रं तु पूतात्मा च भवेन्नरः ।
 तत एव च गायत्र्याः स्नानं त्रैलोक्यपूजितम् ॥ २८
 त्रिरात्रमुपितस्तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ।
 निदर्शनं च प्रत्यक्षं प्राप्सणानां नराधिप ॥ २९
 गायत्रीं पठते यस्तु योनिचक्रजस्त्रया ।
 गाथा च गायिका चापि तस्य संपद्यते नृप ३०
 अत्राहणस्य सावित्रीं पठन्स्तु प्रणम्यति ।
 संवर्तस्य तु धिप्रर्वर्षापीमासाद्य दुर्लभाम् ॥ ३१
 रूपस्य मातां भवति सुमगध प्रजापते ।
 ततो वेणां समासाद्य त्रिराश्रोपोपितो नरः ॥ ३२
 मयूरहंससंयुक्तं विमानं लभने नरः ।
 ततो गोदाधरं प्राप्य नित्यं सिद्धनिधेयिताम् ३३
 गयां मेघमवाप्नोति वासुकैलीकमुत्तमम् ।
 वेणायाः संगमे ज्ञात्वा धाजिमेघफलं लभेत् ३४

८५

अपेति ॥ १ ॥ निदर्शनमुदाहरणम् ॥ २९ ॥ लदेवाद्
 गायत्रीमिति । यो योनिचक्रजः स यैत्र गायत्री पठति तस्य

सम्पत् पठतोपि तीर्थमहात्प्यात्वा गायत्री गायत्रास्वनिपम-
 होना गदवन्मुग्धाभि सरति । गायिका प्राग्भगीतकत्र स्ववर्ण-
 विरुपा गीतिकेति पोटपि म एवार्थः ॥ ३० ॥ अत्राहणस्य द्व
 शकृ सिद्धावि सत्र न स्तुतीनि भावः ॥ ३१ ॥

वेगेन समतिक्रान्ता सर्वतीर्थपुरस्कृता ।
 तपनस्य सुता देवी त्रिपु लोकेषु विश्रुता ॥ ७४
 यमुना गङ्गाया सार्ध संगता लोकपावनी ।
 गङ्गायमुनयोर्मध्यं पृथिव्या जघनं स्मृतम् ॥ ७५
 प्रयागं जघनस्थानमुपस्यमृपयो विदुः ।
 प्रयागं सप्रतिष्ठानं कम्बलाश्वतरौ तथा ॥ ७६
 तीर्थं भोगवती चैव वेदिरेया प्रजापतेः ।
 तत्र वेदाश्च यथाश्च मूर्तिमन्तो युधिष्ठिर ॥ ७७
 प्रजापतिमुपासन्ते ऋषयश्च तपोधनाः ।
 यजन्ते ऋतुभिर्देवास्तथा चक्रधरा नृपाः ॥ ७८
 ततः पुण्यतमं नाम त्रिपु लोकेषु भारत ।
 प्रयागं सर्वतीर्थेभ्यः प्रवदन्त्यधिकं विभो ॥ ७९
 गमनात्तस्य तीर्थस्य नामसंकीर्तनादपि ।
 मृत्युकालभयाच्चापि नरः पापात्प्रमुच्यते ॥ ८०
 तत्राभिपेकं यः कुर्यात्संगमे लोकविश्रुते ।
 पुण्यं स फलमामोति राजसुयाश्वमेधयोः ॥ ८१
 एषा यजनभूमिर्हि देवानामभिः संस्कृता ।
 तत्र दत्तं सुश्रममपि महद्भवति भारत ॥ ८२
 न वेदवचनात्तात् न लोकवचनादपि ।
 मतिरुत्कर्मणीया ते प्रयागमरणं प्रति ॥ ८३
 दश तीर्थसहस्राणि पृष्टिः कोट्यस्तथापराः ।
 येषां सान्निध्यमग्नैश्च कीर्तितं कुरुनन्दन ॥ ८४

चतुर्विंशे च यत्पुण्यं सत्यवादिषु चैव यत् ।
 ज्ञात एव तदामोति गङ्गायमुनसंगमे ॥ ८५
 तत्र भोगवती नाम वासुकेस्तीर्थमुत्तमम् ।
 तत्राभिपेकं यः कुर्यात्सोश्वमेधफलं लभेत् ॥ ८६
 तत्र हंसप्रपतनं तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
 दशाश्वमेधिकं चैव गङ्गायां कुरुनन्दन ॥ ८७
 कुरुक्षेत्रसमा गङ्गा यत्र तत्रावगाहिता ।
 विशेषो वै कनखले प्रयागे परमं महत् ॥ ८८
 यद्यकार्यशतं कृत्वा कृतं गङ्गावसेचनम् ।
 सर्वं तत्तस्य गङ्गापो दहत्यग्निरिवेन्धनम् ॥ ८९
 सर्वं कृतयुगे पुण्यं त्रेतायां पुष्करं स्मृतम् ।
 द्वापरेपि कुरुक्षेत्रं गङ्गा कलियुगे स्मृता ॥ ९०
 पुष्करे तु तपस्तप्येद्दानं दद्यान्महालये ।
 मलये त्वग्निमारोहेद्भृगुवृक्षे त्वनाशनम् ॥ ९१
 पुष्करे तु कुरुक्षेत्रे गङ्गायां मगधेषु च ।
 ज्ञात्वा तारयते जन्तुः सप्तसप्तवारंस्तथा ॥ ९२
 पुनाति कीर्तिता पापं दृष्टा मद्रं प्रयच्छति ।
 अवगाढा च पीता च पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥ ९३
 यावदास्थि मनुष्यस्य गङ्गायाः स्पृशते जलम् ।
 तावत्स पुरुषो राजन्स्वर्गलोके महीयते ॥ ९४
 यया पुण्यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।
 उपास्य पुण्यं लभ्या च भयत्यमरलोकभाक् ॥ ९५

गङ्गायमुनयोर्विति स्त्रीरूपायाः पृथिव्या मेरुपृष्ठ-
 शीर्षायाः । हरिद्वारादारभ्य जपनं नाभेरधोभागः ॥ ७५ ॥
 जघनस्य स्थानमवस्थानं समाहित्त इति यावन्तदेवोपस्थम् ।
 तथा च पृथिव्या अपत्यभूतानि तीर्थानि तत्फलभूताः
 स्वार्थं तानि सर्वाणि प्रयागादुत्पन्नानि प्रयागस्य तीर्थराज-
 त्वमुक्तम् ॥ ७६ ॥ न वेदवचनादिति । लोकोद्देविरुद्धस्य दृढ-
 मरणव्यापवादोयम् अहिष्ठाविधेरिव पश्चालम्भविधिरिति
 प्रायः । वस्तुतस्तु वाराणसीमरणव्यादाच्छिकमरणविषय
 एवायं प्रणयो न दृढमरणप्रतिपादकः 'सिनासिले सरिते यत्र
 संगते तत्राश्रुनांशो दिवमुत्पतन्ति । ये वै तन्त्रं विगृजन्ति घोर-
 स्त्रेजनासो भ्रान्तत्वं भजन्ते । ब्रह्मज्ञानेन मुच्यन्ते प्रयागमर-
 नेन च' इत्यादि ध्रुवः स्मृतवद्यं तादृशा एव । दृढमरणे 'जले
 वापि स्थले वापि शङ्खेणोद्भव वा पुन । नरकं ते प्रयान्त्याशु
 आत्मानं धातयन्ति ये' इति दोषमरणात् । न चास्त्वैवा-
 पवादः प्रयागमरणविधिरिति वाच्यम् । तस्य दृढमरणपरत्वा-
 सिद्धेः । सिद्धौ वा अचिकित्स्वयोगादिदोषवता भृगुरतनादि-
 नापि मरणे श्रोत्रेपि प्रयागमरणनियमविधिरयं भविष्यति न च
 काम्येभ्यं मरणविधिर्नित्यस्य मरणनिषेधविधेर्बोधः । काम्य-
 स्त्वाच्च नायमुद्घने प्रत्यवायावह इति वाच्यम् । लक्ष्मिं वाधका-

भावेपि वाच्यस्य दृढमरणपरत्वमपूर्वविध्यर्थत्वं च कल्पयते
 गौरवापत्तेः । अभ्युपगमे वा ब्राह्मणव्यतिरिक्तविषय एवायं
 विधिः । भृगवादितनेन मरणमन्यत्र ब्राह्मणादिति स्मृतेः । युक्तं
 तु शुद्धशब्दब्रह्मज्ञानयोरिव काशीप्रयागमरणयोः सद्योमुक्ति-
 क्तममुक्तिपरत्वम् तथा हि तीर्थमाहात्म्योपसंहारे 'यत्र गङ्गा
 महाराज स देशस्तपोवनम् । सिद्धिरेभं च विश्वेयं गङ्गातीर-
 माभिनम्' इति गङ्गायास्तदाभितस्य सिद्धिरेभस्य च विश्वेय-
 त्वोक्त्या तयोरेव महत्तररं दर्शितं तत्र यमुनया संगताया एव
 गङ्गाया अत्र ग्रहणं प्रयागप्रसंसाधिकारात् । प्रतिष्ठाने प्रति-
 ष्ठिता तीर्थयात्रेत्युपसंहाराच्च । प्रतिष्ठाने प्रयागे सिद्धिरेभपदेन
 वाराणस्येव सिद्धिशब्दस्य निरूपदस्य मुक्तिवाचित्वात्
 काश्चाथ मुक्तिरेभप्रतिभेदे । तदेवव्याप्यचतुष्टयेपि
 भेदकतरेण साक्षाद्वा काशीकीर्तनादुक्तविधोपसंहाराच्च पुष्कर-
 गङ्गाप्रयागादीनां सेवने काशीप्राप्तिकरमिति । 'अन्यानि तु
 पवित्राणि काशीप्राप्तिकराणि हि । काशीं प्राप्य विमुच्यन्ते
 नान्यथा कल्पकोटिभिः' इत्यादिपूर्वोदाहृतपुराणान्तरसेवादेन
 सिद्धम् ॥ ८३ ॥ चतुर्विधे चतस्रो विधाः वेदत्रयं आत्मविद्या
 चेति विद्यन्तेस्मिन् चतुर्विद्यस्तास्मिन् ॥ ८५ ॥

न गङ्गासदृशं तीर्थं न देयः केशवात्परः ।
 ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति पयसाह पितामहः ॥ ९६ ॥
 यत्र गङ्गा महाराज स देशस्तत्तपोवनम् ।
 सिद्धिस्तत्र च तज्ज्ञेयं गङ्गातीरसमाधितम् ॥ ९७ ॥
 इदं सत्यं द्विजातीनां साधूनामाम्बजस्य च ।
 सुदृशं च जपेत्कणं शिष्यस्यानुगतस्य च ॥ ९८ ॥
 इदं धन्यमिदं मेघ्यमिदं स्वर्गमनुत्तमम् ।
 इदं पुण्यमिदं रम्यं पावनं धर्म्यमुत्तमम् ॥ ९९ ॥
 महर्षीणामिदं गुह्यं सर्वपापप्रमोचनम् ।
 कर्षीत्य द्विजमध्ये च निर्मलः स्वर्गमाप्नुयात् १०० ॥
 र्थीमात्स्यर्ण्यं तथा पुण्यं सपत्नशमनं शिवम् ।
 मेधाजननमग्र्यं वै तीर्थं वैशानुकर्तनम् ॥ १ ॥
 अपुत्रो लभते पुत्रमधनो धनमाप्नुयात् ।
 महतीं विजयते राजा धैर्यो धनमवाप्नुयात् ॥ २ ॥
 शूद्रो यथेप्सितान्कामान्ब्राह्मणः पापाः पठन् ।
 यथेदं शृणुयादित्यं तीर्थं पुण्यं नरः शुचिः ॥ ३ ॥
 जातीः स स्मरते वर्हानांकपुष्टे च मादते ।
 गम्यान्वपि च तीर्थानि कीर्तितान्यगमानि च ४ ॥
 मनसा तानि गच्छेत् सर्वतीर्थसमीक्षया ।
 पतानि धमुभिः साधैरादित्यैर्मरुदाभ्यभिः ॥ ५ ॥
 ऋषिभिर्देवकल्पैश्च स्नातानि सुशूतेषुभिः ।
 एवं त्यमपि कौरव्य विधिनानेन सुव्रत ॥ ६ ॥
 व्रज तीर्थानि नियतः पुण्यं पुण्येन धर्षयन् ।
 भाषितैः करणैः पुर्षमास्तिक्याच्छुतितदर्शनात् ॥ ७ ॥
 प्राप्यन्ते तानि तीर्थानि सद्भिः शौखानुदादीभिः
 नाप्रती नाहृतात्मा च नाशुचिर्न च तस्करः ॥ ८ ॥
 स्नाति तीर्थेषु कौरव्य न च धरुमतिर्नरः ।
 त्यथा तु सम्यगृत्तेन नित्यं धर्मार्षदर्शिता ॥ ९ ॥
 पिता पितामहश्चैव सर्वे च प्रवितामहाः ।
 पितामहपुरोगाश्च देवाः सर्विगणा नृप ॥ ११० ॥
 तत्र धर्मेण धर्मज्ञ नित्यमेवाभितोपिताः ।
 अवाप्स्यसि त्वं लोकान्वै यस्मत्तं वासवोपम ।
 कीर्तिं च महतीं भीष्म प्राप्स्यसे भुवि शाश्वतीम् ॥
 मारु उवाच ।
 पयमुपत्याभ्यनुज्ञाय पुलस्त्यो भगवानृषिः ।

प्रीतः प्रीतेन मनसा तत्रैयान्तरूपीयत ॥ १२ ॥
 भीष्मश्च कुरुशार्दूल शास्त्रतत्त्वार्थदर्शिवान् ।
 पुलस्त्यवचनाधीय पृथिवीं परिचक्रमे ॥ १३ ॥
 पयमेवा महाभागा प्रतिष्ठाने प्रतिष्ठिता ।
 तीर्थयात्रा महापुण्या सर्वपापप्रमोचनी ॥ १४ ॥
 अनेन विधिना यस्तु पृथिवीं संचरिष्यति ।
 अथमेघशतं सायं फलं प्रेत्य स मोक्षयति ॥ १५ ॥
 ततश्चाष्टगुणं पार्थ प्राप्स्यसे धर्ममुत्तमम् ।
 भीष्मः कुरुणां प्रवरो यथापूर्वमवाप्तवान् ॥ १६ ॥
 नेता च त्वमृषीन्वस्मात्तेन तेष्टगुणं फलम् ।
 रक्षोगणविकीर्णानि तीर्थान्येतानि भारत ।
 न गतानि मनुष्येन्द्रैस्त्वामुसे कुरुनन्दन ॥ १७ ॥
 इदं देवर्षिचरितं सर्वतीर्थानिसंबुतम् ।
 यः पठेत्कल्पमुत्थाय सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १८ ॥
 ऋषिमुष्याः सदा यत्र बाल्मीकिस्त्वथ कश्यपः ।
 आत्रेयः कुण्डजटरो विष्णुमिश्रोथ गौतमः ॥ १९ ॥
 असितो देवलश्चैव मार्कण्डेयोश्च गालवः ।
 भरद्वाजो यसिष्ठश्च मुनिर्नृदालकस्तथा ॥ २० ॥
 शौनकः सह पुत्रेण श्यामूश्च तपतां धरः ।
 दुर्वासश्च मुनिश्रेष्ठो जाबालिश्च महातपाः ॥ २१ ॥
 पते ऋषिवरः सर्वे त्वत्प्रतीक्षास्तपोधनाः ।
 एभिः सह महाराज तीर्थान्येतान्यनुव्रज ॥ २२ ॥
 एष ते लोमशो नाम महर्षिरमितद्युतिः ।
 समेष्यति महाराज तेन सार्धमनुव्रज ॥ २३ ॥
 मयापि सह धर्मज्ञ तीर्थान्येतान्यनुकमान् ।
 प्राप्स्यसे महतीं कीर्तिं यथा राजा महाभिषः २४ ॥
 यथा यथातिर्धमात्मा यथा राजा पुरुरवाः ।
 तथा त्वं राजशार्दूल श्वेन धर्मेण शोमसे ॥ २५ ॥
 यथा भर्गुरथो राजा यथा रामश्च विश्रुतः ।
 तथा त्वं सर्वराजभ्यो भ्राजसे रश्मिमानिव २६ ॥
 यथा मनुर्नयेस्याकुर्याथा पूरुमहायज्ञाः ।
 यथा वैश्या महाराज तथा त्वमपि विश्रुतः ॥ २७ ॥
 यथा च वृत्रहा सर्षान्सपत्नाभिर्दहन्पुरा ।
 त्रैलोक्यं पालयामास देवराङ्गितत्परः ॥ २८ ॥

अगमानि आग्मानि ॥ १४ ॥ समीक्षया दर्शनेच्छया ॥ १५ ॥
 भाषितैः शूद्रैः करणैः हस्तिरैः ॥ १७ ॥ अपुत्रात्मा अशुचीकृत-
 विषः ॥ ८ ॥ प्रतिष्ठाने प्रवासे प्रतिष्ठिता उद्यता ॥ १४ ॥
 अथमेपेति आभयम् । फलं कममुत्पन्नं 'तथा वा अर्षेभ्य
 शिः' इत्यादिभ्यः सोपानम्याथमेपथ्यं तत्रोपवचनात्-

गमान् । सामान्यफलं तु तेष्टवद्विभिरिति प्राणियम् ॥ १५ ॥
 अशुचिर्न अशिमार्गशुचिर्न भयं धर्मकम् ॥ १६ ॥ देव-
 माह नेता येति । गणकस्त्रेण तुष्कलस्त्राभेदानन्तं फलमि-
 त्यर्थः ॥ १७ ॥ महाभिषः शान्त्युक्तेष्वेतावतीति ॥ २४ ॥
 रश्मिमान् सूर्यः ॥ २६ ॥

तथा शशुस्त्रयं कृत्वा त्वं प्रजाः पालयिष्यसि ।

स्वधर्मविजितामुर्वी प्राप्य राजीवलोचन ॥ २९

ख्यातिं पांस्यसि धर्मोण कार्तवीर्यार्जुनो यथा ॥ ३०

इति श्रीमहाभा० आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्राप० पुलस्त्यतीर्थयात्रायां नारद्व्याक्ये
पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

८६

वैशंपायन उवाच ।

भ्रातृणां मतमाहाय नारदस्य च धीमतः ।

पितामहसमं धीम्यं प्राह राजा युधिष्ठिरः ॥ १

मया स पुरुषव्याधो जिष्णुः सत्यपराक्रमः ।

अखहेतोर्महाबाहुरमितात्मा विधासितः ॥ २

स हि धीरोनुक्तश्च समर्थश्च तपोधनः ।

कृती च भृशमप्यस्त्रे घासुदेव इव प्रभुः ॥ ३

अहं हेतावुमी ब्रह्मन्कृष्णावरिविधानिनी ।

अभिजानामि चिकान्तौ तथा व्यासः प्रतापवान् ॥

त्रियुगौ पुण्डरीकाक्षौ घासुदेवधनंजयौ ।

नारदोपि तथा वेद योष्यशंसत्सदा मम ॥ ५

तथाहमपि जानामि नरनारायणावृषी ।

शक्तोयमित्यतो मत्वा मया स प्रेपितोऽर्जुनः ॥ ६

इन्द्रादनवरः शर्षः सुरसूनुः सुराधिपम् ।

द्रुपुमखाणि चादात्तमिन्द्रादिति विधासितः ॥ ७

भीष्मद्रोणावतिरथौ हृषो द्रौणिश्च दुर्जयः ।

इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये भरतभाष्ये पञ्चाशीति-
तमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

८६

भ्रातृणामिति ॥ १ ॥ अमितात्मा अभिनयैर्धैः ।

आत्मा बुद्धौ शो वेदे इति शीरोक्तम् ॥ २ ॥ त्रियुगौ

धर्मस्य भाषायां मूर्तिमंतायां कृतयुगेऽवर्तनीं नरनारायणौ ।

तत्रैव द्रुपदृष्टेऽपि केकशर्जुनाविति पुण्यपुराणोक्तौ नास्म-

दादिवन्मानुषाविति भावः । पुण्डरीकाक्षौ साक्षाद्विष्णुः ।

मया श्रीणि युगानि युगलानि पञ्चध्याणि भगवंतानि वा

पञ्चानि वा यद्योऽपि त्रियुगौ तानि च पुराणान्तरे स्मरन्ति ।

‘ऐश्वर्यस्य समस्तस्य ज्ञानस्य यथाय- धिव-’ वैशंपयस्य च धर्मस्य

पत्नी भाव इतीकान्ता । इहना संज्ञा । ‘सर्वज्ञा ह्यतिरनादि-

वैशंपायन उवाच ।

एवमाध्यास्य राजानं नारदो भगवानुपिः ।

अनुशास्य महायज्ञ तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३१

युधिष्ठिरोपि धर्मात्मा तमेवार्थं विचिन्तयन् ।

तीर्थयात्राश्रितं पुण्यमृषीणां प्रत्यवेद्यत् ॥ ३२

पुलस्त्यतीर्थयात्रायां नारद्व्याक्ये

पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण वृता युधि महारथाः ॥ ८

सर्वे वेदवेदः शूराः सयास्त्रविदुषस्तथा ।

योद्धुकामाश्च पापेन सततं ये महाबलाः ।

स च दिव्यास्त्रवितर्काः सूतपुत्रो महारथः ॥ ९

योस्त्रवेगानिलबलः शराचिस्तलनिःस्थनः ।

रजोधूमोस्त्रसंपातो धार्तराष्ट्रानिलोद्धतः ॥ १०

निरुष्ट इव कालेन युगान्ते ज्वलनो महान् ।

मम सैन्यमयं कर्षं प्रघश्यति न संशयः ॥ ११

तं स कृष्णानिलोद्धृतो दिव्यास्त्रज्वलनो महान् ।

श्वेतवाजिबलाकामृद्राण्डोयेन्द्रायुषोऽखणः ॥ १२

संरुध्यः शरधारामिः सुदीप्तं कर्षपायकम् ।

अर्जुनोऽतीरितो मेघः शमयिष्यति संयुगे ॥ १३

स साक्षादेव सर्वाणि शक्रात्परपुरजयः ।

दिव्यान्वस्त्राणि श्रीमत्सुस्ततश्च प्रतिपत्स्यते ॥ १४

अलं स तेयं सर्वेषामिति मे धीयते मतिः ।

नास्ति त्वनिकृतायाणां रणेऽरीणां प्रतिक्रिया ॥ १५

बोधः स्तनत्रता नित्यमनुसराति । अनन्तराक्षिध विनो-

र्विभुजाः पञ्चदुराणि महेश्वरस्य इति । अन्ये तु ज्ञानेश्वर्ये

दोऽवन्ते तेजःपराक्रमौ वेति श्रीणि युगलानीत्याहुः तत्र ज्ञानं

अनयोर्धे प्रकृतिकार्यैरुत्तुणम् । ऐश्वर्ये इच्छानभिषातः ।

बलमुत्पन्नान्तिकर्षः । वीर्ये काममन्त्रशक्तिः । तेजः परामि-

षातः । पराक्रमो यथाकाममुत्पानमिति तत्राचरणे च

तस्मिन्पुनः पुनरुक्तिर्योऽप्युक्तं च ॥ ५ ॥ अनवरः अन्यतः

॥ ७ ॥ अश्रविदुषः अश्रविदोऽपि ॥ ९ ॥ रज इति । रजः

कार्यं शेषस एव भूमौ मस्य । धार्तराष्ट्रैरनिलीरिष उदत

उरिपिः ॥ १० ॥ कर्षं नृणवन्म् ॥ ११ ॥ उखणः

हुः महः ॥ १२ ॥ अर्जुनोऽतीरितोऽर्जुननामा ॥ १३ ॥ अलं

वेत्तुं पयोः सुगम्भः पशान्तरे प्रतिक्रिया जयोपायः अर्जुनं

विनाऽऽर्यो दुर्वास इत्यर्थः ॥ १५ ॥

ते वयं पाण्डवं सर्वे गृहीतास्वर्मादिदमम् ।
 द्रष्टारो न हि वीभत्सुर्मारमुद्यम्य सीदति ॥ १६
 वयं तु तमृते वीरं वनेस्मिन्दिपदां वर ।
 अवधानं न गच्छामः काम्यके सह कृष्णया १७
 भवानन्यद्वनं साधु बह्वन्नं फलवच्छुचि ।
 आख्यातु रमणीयं च सेवितं पुण्यकर्मभिः ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि धीम्यतीर्थयात्रायां
 पडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

८७

वैशंपायन उवाच ।

तान्सर्वानुत्सुकान्द्रष्टा पाण्डवान्दीनचेतसः ।
 आश्वासयन्स्तथा धीम्यो बृहस्पतिसमोद्गवीत् ॥ १
 ब्राह्मणानुभूतान्पुण्यानाश्रमान्भरतर्षभ ।
 दिशस्तीर्थानि शैलांश्च शृणु मे वदतोनघ ॥ २
 याञ्छ्रुत्वा गदतो राजन्विशोको भवितासि ह ।
 द्रौपथा चानया सार्धं भ्रातृमिश्र नरेश्वर ॥ ३
 श्रवणाच्चैव तेरां त्वं पुण्यमाप्स्यसि पाण्डव ।
 गत्वा शतगुणं चैव तेभ्य एव नरोत्तम ॥ ४
 पूर्वं प्राचीं दिशं राजन्राजर्षिगणसेविताम् ।
 रम्यां नै क्वयिष्यामि शुधिष्ठिर यथास्मृति ॥ ५
 तस्यां देवर्षिजुष्टायां नैमिषं नाम भारत ।
 यत्र तीर्थानि देवानां पुण्यानि च पृथक्पृथक् ॥ ६
 यत्र सा गोमती पुण्या रम्या देवर्षिसेविता ।
 यज्ञभूमिश्च देवानां शामित्रं च विषलतः ॥ ७
 तस्यां गिरिवरः पुण्यो गयो राजर्षिसत्कृतः ।
 शिवं ब्रह्मसरो यत्र सेविनं त्रिदशर्षिभिः ॥ ८
 यदयं पुरुषस्वाम्न कर्तयन्ति पुरातनाः ।
 यद्व्यास बहवः पुत्रा यद्येकोपि गथां व्रजेत् ॥ ९
 यजेत चाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ।
 उत्तारयति संतत्या दशपूर्वाद्दशावरान् ॥ १०
 महानदी च नर्वच तथा गयशिवो नृप ।

यत्रासौ कीर्त्यते विप्रैरक्षय्यकरणो वटः ॥ ११
 यत्र दत्तं पित्रभ्योन्नमंश्रय्यं भवति प्रभो ।
 सा च पुण्यजला तत्र फल्गु नाम महानदी ॥ १२
 बहुमूलफला चापि कौशिकी भरतर्षभ ।
 विश्वामित्रोप्यगाद्यत्र ब्राह्मणत्वं तपोधनः ॥ १३
 गङ्गा यत्र नदी पुण्या यस्यास्तीरे भर्गारथः ।
 अयजत्तत्र बहुभिः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ १४
 पाञ्चालेषु च कौरव्य कथयन्युत्पलावनम् ।
 विश्वामित्रोयजद्यत्र पुत्रेण सह कौशिकः ॥ १५
 यथानुवंशं भगवाञ्जामदग्न्यस्तथा जगी ।
 विश्वामित्रस्य तां हृष्य विभूतिमतिमानुषीम् ॥ १६
 कान्यकुब्जेऽपि वत्सोममिन्द्रेण सह कौशिकः ।
 ततः क्षत्रादपात्रामद्ब्राह्मणोऽस्मीति चाब्रवीत् ॥ १७
 पवित्रमृषिभिर्जुष्टं पुण्यं पावनमुत्तमम् ।
 गङ्गायमुनयोर्वीर संगमं लोकाविश्रुतम् ॥ १८
 यत्रायजत भूतात्मा पूर्वमेव पितामहः ।
 प्रयागमिति विख्यातं तस्माद्भरतसत्तम ॥ १९
 जगत्स्यस्य तु राजेन्द्र तत्राश्रमवरो नृप ।
 तत्तथा तापसारण्यं तापसैरुपशोभितम् ॥ २०
 हिरण्यविन्दुः कथितो गिरौ कालंजरे महान् ।
 आगस्त्यपर्वतो रम्यः पुण्यो गिरिवरः शिवः ॥ २१

द्रष्टारः द्रक्ष्यामः ॥ १६ ॥ अवधानं स्वास्थ्यम् ॥ १७ ॥
 इत्याद्येके १० श्लोकच्छेदे भारतमावदीपे पडशीतितमो-
 ऽध्यायः ॥ ८६ ॥

८७

तानिति ॥ १ ॥ शामित्रं शमितुः अयं यज्ञे पशुमारणं विव-

स्वतः पुत्रस्य यमस्येति शेषः ॥ ७ ॥ तीर्थान्तरमाह तस्या-
 मिति । तस्या प्राच्यां दिशि राजर्षिपि गयसंज्ञः ॥ ८ ॥ पवित्र-
 मिति । पवि वञ्चं तत्पुण्यं जन्ममरणविदु खं तस्मान् प्रायत
 इति पवित्रम् अत एव ऋषिभिर्जुष्टं सेवितं पुण्यं धर्मवृद्धिदत्तः
 पावनं पापनाशनम् ॥ १८ ॥

महेन्द्रो नाम कौरव्य भार्गवस्य महात्मनः ।
 अयजत्तत्र कौन्तेय पूर्वमेव पितामहः ॥ २२
 यत्र भागीरथी पुण्या सरस्वातीद्युधिष्ठिर ।
 यत्र सा ब्रह्मशालीति पुण्या ख्याता विशंपते ॥
 धृतपाप्मभिराकीर्णा पुण्यं तस्याश्च दर्शनम् ।
 पवित्रो मङ्गलीयश्च ख्यातो लोके महात्मनः २४
 केदारश्च मतङ्गस्य महानाथम उच्यते ।
 कुण्डोदः पर्वतो रम्यो बहुमूलफलोदकः ॥ २५

इति श्रीमहाभा० आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रा प० धर्म्यतीर्थयात्रायां
 सप्तशतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

८८

धर्म्य उवाच ।

दक्षिणस्यां तु पुण्यानि शृणु तीर्थानि भारत ।
 विस्तरेण यथावृद्धि कीर्त्यमानानि तानि वै ॥ १
 यस्यामाख्यायते पुण्या, दिशि गोदावरी नदी ।
 बह्वापामा बहुजला तापसाचरिता शिवा ॥ २
 वेणा मीमरथी चैव नद्यौ पापमयापहे ।
 मृगद्विजसमाकीर्णं तापसालयभूषिते ॥ ३
 राजपेस्तस्य च सरिशृगस्य भरतर्षभ ।
 रम्यतीर्थं बहुजला पयोष्णी द्विजसेविता ॥ ४
 अपि चात्र महायोगी मार्कण्डेयो महायशः ।
 अनुवंद्यां जगौ गाथां नृपस्य घरणीपतेः ॥ ५
 नृगस्य यजमानस्य प्रत्यक्षमिति नः श्रुतम् ।
 अमाद्यादिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः ॥ ६
 पयोष्ण्यां यजमानस्य वाराहे तीर्थे उत्तमे ।
 उद्भूतं भूतलक्षं वा वायुना समुदीरितम् ।
 पयोष्ण्या हृत्ते तोयं पापमामरणाभितकम् ॥ ७
 स्वर्गादुत्तुङ्गममलं विवाणं यत्र शूलिनः ।
 स्वमात्माधिहितं दृष्ट्वा मर्त्यैः शिवपुरं प्रजेत् ॥ ८
 पङ्कतः सरितः सर्वा गङ्गाद्याः सलिलोच्चयाः ।

पयोष्णी चैकतः पुण्या तीर्थेभ्यो हि मता मम ९
 माठरस्य धनं पुण्यं बहुमूलफलं शिवम् ।
 सूपश्च भरतधेष्टु वरुणस्त्रोतसे गिरौ ॥ १०
 प्रवेणुत्तरमार्गं तु पुण्ये कण्वाश्रमे तथा ।
 तापसानामरण्यानि कीर्तितानि यथाश्रुति ॥ ११
 वेदी शृण्परके तात जमदग्नेर्महात्मनः ।
 रम्या पापाणतीर्था च पुनश्चन्द्रा च भारत ॥ १२
 अशोकतीर्थं तत्रैव कौन्तेय बहुलाश्रमम् ।
 अगस्त्यतीर्थं पाण्ड्येषु घाहणं च युधिष्ठिर ॥ १३
 कुमार्यः कथिताः पुण्याः पाण्ड्येष्वेव नरर्षभ ।
 ताम्रपर्णी तु कौन्तेय कीर्तीष्यामि तां शृणु ॥ १४
 यत्र देवैस्तपस्तप्तं महादेच्छद्विराश्रमे ।
 गोकर्णं इति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु भारत ॥ १५
 शीतनोयो बहुजलः पुण्यस्नात शिवः शुभः ।
 हृद्ः परमदुष्प्रापो मानुषैरकृतात्मभिः ॥ १६
 तत्र घृष्टनृणादीश्च संपन्नः फलमूलयान् ।
 आश्रमो गस्त्यशिष्यस्य पुण्यां देवसमो गिरिः ॥
 वैतुर्यपर्वतस्तत्र धीमान्मणिमयः शिवः ।
 अगस्त्यस्याश्रमश्चैव बहुमूलफलोदकः ॥ १८

सप्तशतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

८८

दक्षिणस्यामिति ॥ १॥ अनुवंद्यां जगौ गाथां नृप-
 माश्रमस्यम् ॥ ५॥ कुमार्यः कुमारीव आचरन्तः शान्त्याश्रमा
 दिहीना अपि पापेभ्यः परितः प्रार्थयन्ती भगवद्भक्त्या इत्यर्थः ।
 अत एव श्रीभागवते द्रविडेष्वेव भगवद्भक्तभूषणं स्मर्यते ।
 पाण्ड्येषु द्रविडविशेषेण ॥ १४ ॥ महत् मोक्षफलम् ॥ १५॥

यत्र भागीरथीति । सरसि मणिकर्णिकास्वे प्रविष्टा
 आसीत् । ब्रह्मराजा ब्रह्मोन्मत्तचित्तदां वारणस्याख्यं
 'अविभक्तं वै वृक्षेभ्यं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां
 मन्वन्तनम्' इति श्रुतिप्रविद्धम् ॥ २३ ॥ आकीर्णां व्याप्ता
 मङ्गलायः मङ्गलावहः ॥ २४ ॥ केदारोपि कादम्बमेव ॥ २५ ॥
 नैपथी नलः तत्रैव लोलाबन्धुशिवे नलप्राप्तस्य दर्शनात् ।
 तीर्थान्तरमाह यत्र देववनमिति ॥ २६ ॥ इत्या० नै० भा०

सुपाट्रेष्वपि वक्ष्यामि पुण्यान्ध्यायतनानि च ।
 आध्रमात्सरितश्चैव सरांसि च नराधिप ॥ १९ ॥
 चमलोद्भेदनं विप्रास्तत्रापि क्रययन्त्युत ।
 प्रभासं चोदधौ तीर्थे भिद्रानां युधिष्ठिर ॥ २० ॥
 तत्र पिण्डारकं नाम तापसाचरितं शिवम् ।
 उज्जयन्तश्च दिक्षरी क्षिप्रं सिद्धिकपो महान् ॥ २१ ॥
 तत्र देवार्धवीरेण नारदेनानुकीर्तितः ।
 पुराणः ध्रुवते श्लोकस्तं निबोध युधिष्ठिर ॥ २२ ॥
 पुण्ये गिरौ सुपाट्रेषु मृगपक्षिनिवेशिते ।
 उज्जयन्ते स्म तताङ्गो नाकशृष्टे महीयते ॥ २३ ॥

इति श्रीमहाभाग आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि धौम्यतीर्थयात्रायां
 अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

८९

धौम्य उवाच ।

आनतेषु प्रतीच्यां वै कीर्तयिष्यामि ते दिशि ।
 यानि तत्र पवित्राणि पुण्यान्ध्यायतनानि च ॥ १ ॥
 प्रियञ्ज्वाम्रयणोपेता धानीरफलमालिनी ।
 प्रत्यन्स्रोता नदी पुण्या नर्मदा तत्र भारत ॥ २ ॥
 त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि पुण्यान्ध्यायतनानि च ।
 सरिद्धनानि शैलेन्द्रा देवाश्च सपितामहाः ॥ ३ ॥
 नर्मदायां कुक्श्रेष्ठ सह सिद्धीर्षचारणेः ।
 छातुमायान्ति पुण्यौघैः सदा कारिषु भारत ॥ ४ ॥
 निकेतः श्रुयते पुण्यो यत्र विश्रवसो मुनेः ।
 जले धनपतिर्षत्र कुबेरो नखाहनः ॥ ५ ॥
 घैदुर्गशिखरो नाम पुण्यो गिरिवरः शिवः ।
 नित्यपुण्यफलास्तत्र पादपा हरितच्छदाः ॥ ६ ॥
 तस्य शैलस्य शिखरे सरः पुण्यं महीपते ।

कुलुषमं महाराज देवगन्धर्वसेवितम् ॥ ७ ॥
 बह्नाध्वयं महाराज दृश्यते तत्र पर्वते ।
 पुण्ये स्वर्गोपमे चैव देवपिंगणसेविते ॥ ८ ॥
 ह्यदिनी पुण्यतीर्था च राजपेंस्तत्र वै सरित् ।
 विश्वामित्रनदी राजन्पुण्या परपुरंजय ॥ ९ ॥
 यस्यास्तीरे सतां मध्ये यथातिर्गुपात्मजः ।
 पपात स पुनलोकौहिभे धर्मान्सनातनान् ॥ १० ॥
 तत्र पुण्यो हृदः व्यातो मैताफक्षैव पर्वतः ।
 बहुमूलफलोपेतस्त्वसितो नाम पर्वतः ॥ ११ ॥
 आध्रमः कशसेनस्य पुण्यस्तत्र युधिष्ठिर ।
 च्यवनस्याध्रमश्चैव विख्यातस्तत्र पाण्डव ॥ १२ ॥
 तत्राल्पेनैव सिध्यन्ति मानवास्तपसा विभो ।
 जम्बुमार्गो महाराज ऋषीणां भावितात्मनाम् ॥

तताङ्गः कृतनपस्कः ॥ २३ ॥ सनातनो धर्मः । 'इत्याचा-
 रदमाहिंसादानस्वाभ्यावरमंगाम् । अयं तु परमो धर्मो
 यद्योनेतात्मदर्शनम्' इति याज्ञवल्क्योक्तः । तत्रात्मदर्श-
 नादिपस्य धर्मस्यात्मनोनन्यत्वात्तद्दि धर्म इति सामाना-
 धिबरण्यम् ॥ २४ ॥ एतदेव एतयति ये चेत्या-
 दिना ॥ २५ ॥ अन्ध्यात्मा अक्षरस्वरूपी न्यायात्मा
 शरत्स्वरूपी क्षेत्रज्ञः जीवः स एव परमेश्वरः । क्षेत्रज्ञं चापि न
 विदि' इति भगवद्भवनात् । क्षेत्रं जीवः इनाथ प्रथमप-
 न्यायात्वं इतिवेत्यर्थः । 'भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मन्वा

सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्म वैतन्' इति श्रुतेः ॥ २७ ॥
 इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाष्ये अष्टा-
 शीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

८९

आनतेषु पवित्राणिषु । अचन्तिचित्ति पाठे अचन्तिषु
 प्रतीच्यां चेति वै शब्दार्थः ॥ १ ॥ प्रत्यस्त्वोत्ता
 पवित्रमाहितो ॥ २ ॥ बह्नाध्वयं वेदचरितप्रवगादि ॥ ८ ॥

आध्रमः शाम्यतां श्रेष्ठ मृगद्विजनिपेधितः ।
ततः पुण्यतमा राजन्सततं तापसैर्युता ॥ १४
केतुमाला च मेभ्या च गङ्गाद्वारं च भूमिप ।
स्थानं च सैन्धवारण्यं पुण्यं द्विजनिपेधितम् ॥ १५
पितामहसरः पुण्यं पुष्करं नाम नामतः ।

वैखानसानां सिद्धानामृषीणामाध्रमः प्रियः १६
अथत्र संश्रयार्थाय प्रजापतिर्यो जगौ ।
पुष्करेषु कुकश्रेष्ठ गाथां सृकृतिनां घर ॥ १७
मनसाप्यभिकामस्य पुष्कराणि मनस्विनः ।
विप्रणश्यन्ति पापानि नाकपृष्ठे च मोक्षते ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आरण्यके प० तीर्थयात्राप० धौम्यतीर्थयात्रायां
ऊननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

१०

धौम्य उवाच ।

उदीच्यां राजशार्दूल दिशि पुण्यानि यानि वै ।
तानि ते कर्तयिष्यामि पुण्यान्यायतनानि च १
शृणुष्यावहितो भूत्वा मम मन्त्रयतः प्रभो ।
कथाप्रतिग्रहो धीर श्रद्धां जनयते शुभम् ॥ २
सरस्वती महापुण्या हृदिना तीर्थमालिनी ।
समुद्रगा महावेगा यमुना यत्र पाण्डव ॥ ३
यत्र पुण्यतरं तीर्थं प्लक्षायतरणं शुभम् ।
यत्र सारस्वतरिणा गच्छन्त्यवभृथैर्द्विजाः ॥ ४
पुण्यं चाख्यायते दिव्यं शिवमग्निशिरोऽनघ ।
सहदेवोऽयजघ्न शम्याक्षेपेण भारत ॥ ५
एतस्मिन्नेव चार्थेऽसौ इन्द्रगीता युधिष्ठिर ।
गाथा चरति लोकस्मिन्गीयमाना द्विजातिभिः ६
अग्नयः सह देवेन सेविता यमुनामनु ।
ते तस्य क्रुशार्दूल सहस्रशतदक्षिणाः ॥ ७
तत्रैव भरतो राजा चक्रवर्ती महायशः ।
विंशतिः सप्त चाष्टौ च ह्ययमेधातुपाहरत् ॥ ८
कामहृद्यो द्विजातीनां धृतस्तत यथा पुरा ।
अत्यन्तमाध्रमः पुण्यः शरभङ्गस्य विश्रुतः ॥ ९
सरस्वती नदी सङ्गिः सततं पार्थ पूजिता ।

वालाखिल्यैर्महाराज यत्रेष्टमृषिभिः पुरा ॥ १०
दृष्टवती महापुण्या यत्र ख्याता युधिष्ठिर ।
न्यग्रोधाख्यस्तु पाञ्चाल्यः पाञ्चाल्यो द्विपदां घर
दाल्भ्यघोषश्च दाल्भ्यश्च धरणीश्वो महात्मनः ।
कौन्तेयानन्तयशसः सुव्रतस्यामितौजसः ॥ १२
आध्रमः ख्यायते पुण्यस्त्रिपु लोकेषु विश्रुतः ।
एतावर्णाववर्णां च विश्रुतौ मनुजाधिप ॥ १३
वेदज्ञो वेदविद्वांसी वेदविद्याविदाबुमी ।
ईजाते क्रतुभिर्मुष्यैः पुण्यैर्भरतसत्तम ॥ १४
समेत्य बहुशो देवाः सेन्द्राः सवरुणाः पुरा ।
विशाखयूपेऽतप्यन्त तेन पुण्यतमश्च सः ॥ १५
ऋषिर्महान्महाभागो जमदग्निर्महायशः ।
पलाशकेषु पुण्येषु रम्येष्वयजत प्रभुः ॥ १६
यत्र सर्वाः सरिच्छ्रेष्ठाः साक्षात्समृषिसत्तमम् ।
स्वं स्वं तोयमुपादाय परिधायोपतासिरे ॥ १७
अपि चात्र महाराज स्वयं विश्वावसुर्जगौ ।
इमं श्लोकं तदा धीर प्रेष्य दीक्षां महात्मनः १८
यजमानस्य वै देवाजमदग्नेर्महात्मनः ।
आगम्य सरितो विधान्मधुना समतर्पयन् ॥ १९

शाम्यतां शमवताम् ॥ १४ ॥ वैखानसानां हेरष्यगर्माणं
ऋमंमार्गं स्वपत्ना ध्यानपराणामित्यर्थः ॥ १६ ॥ संश्रयार्थाय
यासार्थम् ॥ १७ ॥ अभिकामस्य गन्तुमिच्छीः ॥ १८ ॥
इत्यारण्यके प० नैलच्छ्टीये भारतमावदीपे ऊननवति-
तमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

ग्रहः कथाया मनसि धारणम् ॥ २ ॥ सारस्वतीः सरस्वती
प्राते ॥ ४ ॥ सहदेवः मंत्रयपुत्रः शम्याक्षेपेण बलवता
क्षिता शम्या सगुणविशेषो यावद्दूरं पतेत्तावान् यशमण्डपो
यस्मिन्पते स शम्याक्षेपस्तेन ॥ ५ ॥ विंशतिः विंशति-
वारमावर्तिताः सप्त अष्टौ चेति अष्टावत्वारिंसादधिकं शतम्
प्रयस्त्रिसंछतं राजेति तु श्रुतिः । विंशतिमिति पाठेऽत्यन्त-
होमसंख्यत्वात् पञ्चत्रिंशत् ॥ ८ ॥ एता इणमृगी तद्वर्णा
कृष्णो नरनारायणावित्यर्थः । वस्तुतस्त्ववर्णा वर्णा लोहित-
शुक्रकृष्णा रजःसरस्वतीति तद्विहीतौ ॥ १३ ॥

१०

उदीच्यामिति ॥ १ ॥ मन्त्रयतः कथयतः कथाप्रति-

गन्धर्वयक्षरक्षोभिरक्सरोभिश्च सेवितम् ।
 किरातकिन्नरायासं शैलं शिखरिणां वरम् ॥ २०
 विभेद् तरसा गङ्गा गङ्गाद्वारं युधिष्ठिर ।
 पुण्यं तत्पुण्यायते राजन्ब्रह्मविगणसेवितम् ॥ २१
 सनत्कुमारः कौरव्य पुण्यं कनखलं तथा ।
 पर्यतश्च पुरुर्नाम यत्र यातः पुरुखाः ॥ २२
 भृगुर्यत्र तपस्तेषु महर्षिगणसेविते ।
 राजन्स आध्रमः स्यातो भृगुहृद्गो महागिरिः २३
 यः स भूतं माविष्यच्च भयच्च भरतर्षभ ।
 नारायणः प्रभुर्विष्णुः शाश्वतः पुरुनेत्तमः ॥ २४
 तस्यातियशसः पुण्यां विशालां बदरीमनु ।
 आध्रमः स्यायते पुण्यत्विषु लोकेषु विश्रुतः ॥ २५
 उष्णतोययहा गङ्गा शीततोययहा पुरा ।
 सुवर्णसिकता राजन्विशालां बदरीमनु ॥ २६
 ऋषयो यत्र देवाश्च महाभागा महौजसः ।
 प्राप्य नित्यं नमस्यन्ति देवं नारायणं प्रभुम् ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्राप० धौम्यतीर्थयात्रायां
 नवतितमोऽध्यायः ॥ १० ॥

११

वैशंपायन उवाच ।

एवं संमापमाणे तु धौम्ये कौरवनन्दन ।
 लोमशः स महतिजा क्रपिस्तत्राजगाम ह ॥ १
 तं पाण्ड्याप्रजो राजा सगणो ब्राह्मणश्च ते ।
 उपातिष्ठन्महाभागं दिवि शक्रमियामराः ॥ २
 समम्यर्च्य यथान्यायं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 प्रपच्छागमने हेतुमटने च प्रयोजनम् ॥ ३
 स पृष्टः पाण्डुपुत्रेण प्रीयमाणो महामनाः ।
 उवाच ऋषणया वाचा हर्षयश्विष पाण्डवान् ॥ ४
 संचरन्नास्मि कौन्तेय सयांतीकान्यदृच्छया ।
 गतः शक्रस्य भयनं तत्रापदयं सुरेश्वरम् ॥ ५
 तत्र च भ्रातरं धीरमपदयं सत्यसाचिनम् ।
 शक्रस्यार्धासनगतं तत्र मे धिस्त्रयो महान् ॥ ६

यत्र नारायणो देवः परमात्मा सनातनः ।
 तत्र कृत्वा जगत्सर्वं तीर्थान्यायतनानि च ॥ २८
 तत्पुण्यं परमं ब्रह्म तत्तार्थं तत्तपोवनम् ।
 तत्परं परमं देवं भूतानां परमेश्वरम् ॥ २९
 शाश्वतं परमं चैव धातारं परमं पदम् ।
 यं विदित्वा न शोचन्ति विहांसः शास्त्रदृष्टयः ॥
 तत्र देवर्षयः सिद्धाः सर्वे चैव तपोधनाः ।
 व्यादित्यो महायोगी यत्रास्ते मधुसूदनः ॥ ३१
 पुण्यानामपि तत्पुण्यमत्र ते संशयोस्तु मा ।
 पतानि राजन्पुण्यानि पृथिव्यां पृथिवीपते ॥ ३२
 कीर्तितानि नरश्रेष्ठ तीर्थान्यायतनानि च ।
 पतानि वसुभिः साभ्यैरादित्यैर्मरुदग्निभिः ३३
 ऋषिभिर्देवैश्चैव सेवितानि महात्मभिः ।
 चरन्नेतानि कौन्तेय सहितो ब्राह्मणपदैः ।
 भ्रातृभिश्च महामागैरुत्कृष्टां विहरिष्यसि ॥ ३४

आसीत्पुरुषशार्दूल हृषा पाथं तथागतम् ।
 आह मां तत्र वैशेशो गच्छ पाण्डुसुताग्रति ॥ ७
 सोहमभ्यागतः क्षिप्रं दिदृक्षुस्त्वां सहानुजम् ।
 यच्चनात्पुरुहूतस्य पार्थस्य च महात्मनः ॥ ८
 आत्प्यास्ये ते प्रियं तात महत्पाण्डयनन्दन ।
 ऋषिभिः सहितो राजन्कृष्णया चैव तच्छृणु ॥ ९
 यत्प्रयोक्तो महाबाहुरत्वार्यं भरतर्षभ ।
 तदस्त्रमाप्तं पापेन रुद्रादप्रतिमं विभो ॥ १०
 यत्तद्गुहादिरो नाम तपसा रुद्रमागमन् ।
 अमृतादुत्थितं रौद्रं तद्गुह्यं सत्यसाचिना ॥ ११
 तत्समन्त्रं ससंहारं सत्रायश्चित्तमङ्गलम् ।
 यज्ञमत्त्राणि चान्यानि दण्डादीनि युधिष्ठिर १२

विशालं नामतः बदरीमनु बदरीधर्मोपे ॥ २५ ॥ विहृमिष्यामि
 परिहृमिष्यामि ॥ ३४ ॥ इत्यादिषु पर्वणि नैलकण्ठीये मान-
 मावदीये नवतितमोऽध्यायः ॥ १० ॥

११

एवमिति ॥ ११ ॥ समन्त्रं प्रयोगादी मन्त्रसाहितम् । सहा-
 रस्यपत्न्यात्कर्मणम् । प्रायश्चित्तं अत्रापि नित्यपराधार्थं दाहे
 यो दोषस्तस्य शोधनम् । महत्तं दशानामेवाद्यमादीनां पुन-
 र्विच्छेदनम् । यज्ञं यज्ञवद्प्रकार्यं पौत्रमेव ॥ १२ ॥

यमात्कुबेराद्वरुणादिन्द्राश्च कुरुनन्दन ।
 अस्त्राप्यधीतवान्पार्थो दिव्यान्यमितविक्रमः ॥
 विश्वावसोस्तु तनयाद्रीतं नृत्यं च साम च ।
 धादित्रं च यथान्यायं प्रत्यविन्द्यघाघाधिधि ॥ १४
 एवं कृतास्त्रः कौन्तेयो गान्धर्वं वेदमाप्तवान् ।
 सुखं वसति बीभत्सुजुजस्याजुजस्तव ॥ १५
 यदर्थं मां सुश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ।
 तच्च ते कथयिष्यामि युधिष्ठिर निबोध मे ॥ १६
 भवान्मनुष्यलोकेपि गमिष्यति न संशयः ।
 ब्रूयाद्युधिष्ठिरं तत्र वचनान्मे द्विजोत्तम ॥ १७
 आर्गमिष्यति ते भ्राता कृतास्त्रः क्षिप्रमर्जुनः ।
 सुरकार्यं महत्कृत्वा यदशक्यं दिवोकसैः ॥ १८
 तपसापि त्वमात्मानं योजय भ्रातृभिः सह ॥
 तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत् ॥ १९

इति धीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशसंवादे
 एकनवातितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

९२

लोमश उवाच ।

धनंजयेन चायुक्तं यत्तच्छृणु युधिष्ठिर ।
 युधिष्ठिरं भ्रातरं मे योजयेधर्म्या धिया ॥ १
 त्वं हि धर्मान्परान्वेत्थ तपांसि च तपोधन ।
 धीमतां चापि जानासि धर्मं राज्ञां सनातनम् ॥ २
 स भवान्परमं वेद पावनं पुरुषं प्रति ।
 तेन संयोजयेथास्त्वं तीर्थपुण्येन पाण्डवान् ॥ ३
 यथा तीर्थानि गच्छेत् गाश्च दद्यात्स पार्थिवः ।
 तथा सर्वात्मना कार्यमिति मामर्जुनो ब्रवीत् ॥ ४
 भवता चानुगृह्योसौ घरेत्तीर्थानि सर्वशः ।
 रक्षोभ्यो रक्षितव्यश्च दुर्गेषु विप्रमेषु च ॥ ५
 दधीच इव देवेन्द्रं यथा चाप्यङ्गिरा रविम् ।

तथा रक्षस्व कौन्तेयान्राक्षसेभ्यो द्विजोत्तम ॥ ६
 यातुधाना हि बहवो राक्षसाः पर्वतोपमाः ।
 त्वयामिगुप्तं कौन्तेयं न विवर्तेयुरन्तिकम् ॥ ७
 सोहमिन्द्रस्य वचनाधियोगाद्भर्जुनस्य च ।
 रक्षमाणो भयेभ्यस्त्वां चरिष्यामि त्वया सह ॥ ८
 द्विस्तीर्थानि मया पूर्वं दृष्टानि कुरुनन्दन ।
 इदं तृतीयं द्रक्ष्यामि तान्येव भवता सह ॥ ९
 इयं राजर्षिभिर्यता पुण्यकृद्भिर्दुधिष्ठिर ।
 मन्वादिभिर्महापराज तीर्थयात्रा मयापहा ॥ १०
 भानुजुनांकृतात्मा च नाविद्यो न च पापकृत् ।
 ज्ञाति तीर्थेषु कौरव्य न च धर्ममतिर्नरः ॥ ११

त्वं तु धर्ममतिर्नित्यं धर्मज्ञः सत्यसंगरः ।
 विमुक्तः सर्वसंगेभ्यो भूय एव भविष्यसि ॥ १२
 यया मगीरथो राजा राजानश्च गयादयः ।
 यया ययातिः कौन्तेय तथा त्वमपि पाण्डव ॥ १३
 युधिष्ठिर उवाच ।
 न हर्षान्संप्रपद्यामि वास्यस्यास्योत्तरं क्वचित् ।
 स्मरेदि देवराजोयं को नामाभ्याधिकस्ततः ॥ १४
 भवता संगमो यस्य भ्राता चैव धनंजयः ।
 वासवः स्मरते यस्य को नामाभ्याधिकस्ततः ॥ १५
 यद्य मां भगवानाह तीर्थानां दर्शनं प्रति ।
 धीम्यस्य यचनादेवा बुद्धिः पूर्वं कृतैव मे ॥ १६
 तद्यदा मन्यसे ब्रह्मन्गमनं तीर्थदर्शने ।
 तदैव गन्तास्मि तीर्थात्रेय मे निश्चयः परः ॥ १७
 वीशंपायन उवाच ।
 गमने हृतबुद्धिं तु पाण्डवं लोमशोऽर्थात् ।
 लघुर्मथ महाराज लघुः स्वैरं गमिष्यसि ॥ १८
 युधिष्ठिर उवाच ।
 भिक्षामुजो निवर्तन्तां ब्राह्मणा यतयश्च ये ।

शुभ्रुडभ्वध्रमायासशीतार्तिमसहिष्णवः ॥ १९
 ते सर्वे विनियतन्तां ये च मिष्टभुजो द्विजाः ।
 पकाश्लेहापानानां मांसानां च विकल्पकाः ॥ २०
 तेषु सर्वे निवर्तन्तां ये च सुदानुयायिनः ।
 मया यथोचिताजीर्णैः संविभक्ताश्च वृत्तिभिः ॥
 ये चाप्यनुरताः पीरा राजभक्तिपुरःसराः ।
 धृतराष्ट्रं महाराजमभिगच्छन्तु ते च वै ॥ २२
 स दास्यति ययाकालमुचिता यस्य या भृतिः ।
 स चेद्यथोचितां वृत्तिं न दद्यान्मनुजंशरः ॥ २३
 अस्मद्विप्रयदितायांय पञ्चाल्यो वः प्रदास्यति २४
 वीशंपायन उवाच ।
 ततो भूयिष्ठशः पीरा मुकुमारप्रपीडिताः ।
 विप्राश्च यतयो मुख्या जम्बुनागपुरं प्रति ॥ २५
 तान्सर्वान्धर्मराजस्य प्रेम्णा राजाम्बिकासुतः ।
 प्रतिजग्राह विधिवद्गर्भैश्च समतर्पयत् ॥ ६
 ततः हुन्तीसुतो राजा लघुमिर्ग्राहणैः सह ।
 लोमशेन च सुप्रीतविराट्रं काम्यकोऽवसन् ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पूर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां
 द्वितीयतितमोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१३

वीशंपायन उवाच ।

ततः प्रयान्तं कौन्तेयं ब्राह्मणा यतवासिनः ।
 अभिगम्य तदा राजभिक्षं यचनमब्रुवन् ॥ १
 राजंस्तीर्थानि गन्तासि पुण्यानि भ्रातृभिः सह ।
 श्रुपिणा चैव साहितो लोमशेन महात्मना ॥ २
 अस्मानपि महाराज नेतुमर्हसि पाण्डव ।
 अस्माभिर्हि न शक्यानि त्यहते तानि कौरव ॥ ३
 श्वापदैरुपसृष्टानि दुर्गाणि विषमानी च ।
 दग्ग्यानि गरैरुत्थीर्थाणि मनुजेश्वर ॥ ४
 मयतो भ्रातरः दूरा धनुर्धरवराः सदा ।

भवद्भिः पालिताः शरैर्गच्छामो धयमभ्युत ॥ ५
 भयप्रसादादि ययं प्राप्नुयाम सुखं फलम् ।
 तीर्थानां पृथिवीपाल धनानां च विशंपते ॥ ६
 तव वीर्यपरिश्रिताः शुद्धास्तीर्थपरिमुताः ।
 भवेम धृतपाप्मानस्तोर्थसंदर्शनाश्रुप ॥ ७
 मयानपि नरेन्द्रस्य कार्तवीर्यस्य भारत ।
 अष्टकस्य च राजपैलौमपादस्य चैव ह ॥ ८
 भरतस्य च धीरस्य सार्वभौमस्य पार्थिव ।
 ध्रुवं प्राप्स्यासि दुष्प्रापातीकांस्तीर्थपरिमुतः ॥ ९

सायसंगरः शतसंगः । कान्येव संप्रापनामानि ताभि
 यनामानांति मास्ववचनात् ॥ १२ ॥ लघुः अल्पपरिवारः
 ॥ १६ ॥ विकल्पकाः मृष्टामृष्टविभाजकाः ॥ २० ॥ आश्रयैः
 भृत्यादिभिः वृत्तिभिर्जीवनेहृष्टभिराश्रयिभिः ॥ २१ ॥
 पायाल्यो हुणदः वः सुभ्यभ्यम् ॥ २३ ॥ इत्यारण्यके पूर्वणि

मैलकच्छीये भातभावरीये द्वितीयतितमोऽध्यायः ॥ १२ ॥
 १३
 तत इति ॥ १ ॥ दुर्गाणि कल्पकापाकान्तत्वात्
 विषमानी द्विसम्प्राप्यादावृत्तत्वात् ॥ ४ ॥

प्रमासादीनि तीर्थानि महेन्द्रादींश्च पर्वतान् ।
 गङ्गायाः सरितश्चैव पृक्षादींश्च घनस्पतीन् ॥ १०
 स्वया सह महीपाल द्रुपुमिच्छामहे वयम् ।
 यदि ते ब्राह्मणेभ्यस्ति काचित्प्रीतिर्जनाधिप ११
 कुरु क्षिप्रं वचोऽस्मार्कं ततः धेयोभिपत्स्यसे ।
 तीर्थानि हि महाबाहो तपोविप्रकरैः सदा ॥ १२
 धनुकीर्णानि रक्षोभिस्तेभ्यो नखातमर्हसि ।
 तीर्थान्युक्तानि धीम्येन नारदेन च धीमता ॥ १३
 यान्युवाच च देवर्षिलोमशः सुमहातपाः ।
 विधिवत्तानि सर्वाणि पर्यट्स्व नराधिप ॥ १४
 धूतपाप्मा सहास्मामिलोमशानामिपालितः ।
 स राजा पूज्यमानस्तेहंपादश्रुपरिप्लुतः ॥ १५
 भीमसेनादिभिर्वीरैर्भ्रातृभिः परिवारितः ।
 वादमित्यर्थात्सर्वास्तानृषीन्पाण्डवर्षमः ॥ १६
 लोमशं समनुज्ञाप्य धीम्यं वैष पुरोहितम् ।
 ततः स पाण्डवध्रेणो भ्रातृभिः सहितो वशी १७
 द्रीपथा चानवचाङ्गया गमनाय मनो दधे ।
 अथ व्यासो महाभागस्तथा पर्वतनारदौ ॥ १८
 काम्यकं पाण्डवं द्रुपुं समाजमुर्मनीषिणः ।
 तेषां युधिष्ठिरो राजा पूजां चक्रे यथाविधि ।
 सत्कृतास्ते महाभागा युधिष्ठिरमथाद्रुवन् ॥ १९

ऋषय ऊचुः ।

युधिष्ठिर यमी भीम मनसा कुरुताजंयम् ।
 मनसा कृतशीचा धै शुद्धास्तीर्थानि यास्यथ २०
 शरीरनियमं प्राहुर्ब्राह्मणा मानुषं धतम् ।
 मनो विशुद्धां बुद्धिं च दीवमाहुर्मतं द्विजाः ॥ २१
 मनो ह्यदुष्टं शौचाय पर्याप्तं धै नराधिप ।
 मैत्र्यं बुद्धिं समास्थाय शुद्धास्तीर्थानि द्रव्यथ ॥
 ते यूयं मानसैः शुद्धाः शरीरनियमप्रतैः ।
 दीवं धतं समास्थाय यथोक्तं फलमाप्स्यथ ॥ २३
 ते तथेति प्रतिवाय कृष्णया सह पाण्डवाः ।
 कृतस्वस्वयनाः सर्वे मुनिभिर्दिव्यमानुवीः ॥ २४
 लोमशास्योपसंगृह्य पादौ द्वैपायनस्य च ।
 नारदस्य च राजेन्द्र देवर्षेः पर्यंतस्य च ॥ २५
 धीम्येन सहिता वीरारुपा तीर्थनवासिभिः ।
 मार्गशीर्ष्यामतीतायां पुष्येण प्रययुस्ततः ॥ २६
 कटिनानि समादाय चीराजिनजटाधराः ।
 अनेपैः कवचैर्येकास्तीर्थान्यन्वचरंस्ततः ॥ २७
 इन्द्रसेनादिभिर्भैरवै रथैः परिचतुर्दरीः ।
 महानसत्र्यापृतीश्च तथान्यैः परिचारिकैः ॥ २८
 सायुधा बद्धनिक्षिशास्तूणधन्तः समार्गणाः ।
 प्राङ्मुखाः प्रययुर्वापः पाण्डवा जनमेजय ॥ २९

इति धीमहामा० भारण्यके १० तीर्थं० लोमशतीर्थयात्रायाम्
 त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

९४

युधिष्ठिर उवाच ।

लोमश उवाच ।

न वै निर्गुणमात्मानं मन्ये देवर्षिसत्तम ।
 तथास्मि दुःखसंततो यथा नान्यो महीपतिः १
 परांश्च निर्गुणान्मन्ये न च धर्मगतानपि ।
 ते च लोमश लोकेस्मिन्मृष्यन्ते केन हेतुना ॥ २

मात्र दुःखं त्यथा राजकार्यं पार्थ कथंचन ।
 यद्धर्मेण वर्षेयुर्धर्मंरुचयो जनाः ॥ ३
 यर्धत्यधर्मेण नरलनो मद्राणि पश्यति ।
 ततः सपत्नाञ्जयति समूलम्भु विनश्यति ॥ ४

अनुदीर्णानि व्याप्तानि । न- अस्मान् ॥ ११ ॥ आर्जवं
 कुरुबुद्धिं धर्माभिर्यथैः ॥ २० ॥ कटिनानि यथाः 'काटी'
 इति महाशब्दस्येति । अन्ये तु तिक्त्यानि कुर्यान्ति केनि
 व्यापारयुः ॥ २० ॥ परिबन्धुर्देवोऽवधुर्देवः । अनुदेवान्यः
 परि वरुणोऽपि श्रुत्वात्तैः । संख्ययाम्यवामनेति गमाद्यः ।
 अनुदीर्णो संख्येय इति ११ ॥ २८ ॥ इत्यादिपदे पर्यायि

मेलकृष्टीये भारण्यकारदेवि त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

९५

न वा इति । निर्गुणं वलमगुणहीनम् ॥ १ ॥ पयन्
 शत्रुन् ॥ २ ॥ शत्रुः पुनरोप्रादिर्बन्धुदिगुलं लण्डितः
 ॥ ४ ॥

मया हि दृष्टा दैतेया दानवाश्च महीपते ।
वर्धमाना ह्यधर्मेण क्षयं चोपगताः पुनः ॥ ५
पुरा देवयुगे चैव हंप्रे सर्वे मया विभो ।
अरोच्यन्सुरा धर्मं धर्मं तत्त्वजिरेऽसुराः ॥ ६
तीर्थानि देवा विविधूर्नानि शम्भारतासुराः ।
तानधर्मकृतो दर्पः पूर्वमेव समाविशत् ॥ ७
दर्पान्मानः समभवन्मानात्क्रोधो व्यजायत ।
शोभादहोस्ततोऽलज्जा वृत्तं तेषां ततोऽनशत् ॥ ८
तानलज्जान्गतहोकाऽहो न वृत्तान्वृथा मृतान् ।
क्षमा लक्ष्मीः स्वधर्मश्च न चिरात्प्रजहुस्ततः ॥ ९
लक्ष्मीस्तु देवानामदलक्ष्मीरसुराण्यपि ।
तानलक्ष्मीसमाविष्टान्दोषोऽपहतचेतसः ॥ १०
दैतेयान्दानवांश्चैव कलिरप्याविशस्ततः ।
तानलक्ष्मीसमाविष्टान्दानवान्कलिना हतान् ॥ ११
दर्पाभिभूतान्कौन्तेय क्रियाहीनानचेतसः ।
मानाभिभूतान्चिराद्दिनाशः समपद्यत ॥ १२
निर्यशस्कास्तथा दैत्याः कृत्स्नशो विलयं गताः ।
देवास्तु सागरांश्चैव सरितश्च सरांसि च ॥ १३
अभ्यगच्छन्धर्मशालाः पुण्यान्यायतनानि च ।

तपोभिः ऋतुभिर्दानैराशावादिंश्च पाण्डव ॥ १४
प्रजहुः सर्वपापानि श्रेयश्च प्रतिपदिरे ।
एवमादानवन्तश्च निरादानाश्च सर्वशः ॥ १५
तीर्थान्गण्णच्छन्विषुधास्तेनापुभूतिमुत्तमान् ।
तथा त्वमपि राजेन्द्र स्नात्वा तीर्थेषु सानुजः ॥ १६
पुनर्वैत्स्यासि तां लक्ष्मीमेव पन्थाः सनातनः ।
यथैव हि नृगो राजा शिविरौशीनयो यथा ॥ १७
भर्गोरथो वसुमना गयः पूरुः पुरुरवाः ।
चरमाणास्तपो नित्यं स्पर्शनादभ्यसश्च ते ॥ १८
तीर्थान्गण्णमनात्पूता दर्शनाच्च महात्मनाम् ।
अलभन्त यशः पुण्यं धनानि च विशांपते ॥ १९
तथा त्वमपि राजेन्द्र लब्ध्वा सुधिपुलां श्रियम् ।
यथा चेत्स्वाकुरमवत्सपुत्रं जनवान्धवः ॥ २०
मुबुकुन्दोऽथ मांधाता मरुत्तश्च महीपतिः ।
कीर्तिं पुण्यामविन्दन्त यथा देवास्तपोबलात् ॥ २१
देवर्षयश्च कास्त्र्येन तथा त्वमपि वैत्स्यासि ।
धार्तराष्ट्रास्त्वधर्मेण मोहेन च वशीकृताः ।
न चिराद्द्वै विनश्यन्ति दैत्या इव न संशयः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां
चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

वैशांपायन उवाच ।

ते तथा साहिता वीरा वसन्तस्तत्र तत्र ह ।
क्रमेण पृथिवीपाल नैमिपारण्यमागताः ॥ १
ततस्तीर्थेषु पुण्येषु गोमत्याः पाण्डवा नृप ।
कृताभिपेकाः प्रदुर्गुणश्च विस्रं च भारत ॥ २
तत्र देवान्पितृन्विप्रांस्तर्पयित्वा पुनः पुनः ।
कन्यातीर्थेषुऽप्यतीर्थे च गवां तीर्थे च भारत ।
कालकौट्यां विपप्रस्थे गिरानुष्य च कौरवाः ॥ ३
बाहुदायां महीपाल चक्रुः सर्वेऽभिपेचनम् ।

प्रयागे देवयजने देवानां पृथिवीपते ॥ ४
ऊपुरासुख्य गात्राणि तपश्चातस्थुरुत्तमम् ।
गङ्गायमुनयोश्चैव संगमे सत्यसंगराः ॥ ५
विपाग्मानो महात्मानो विप्रेभ्यः प्रददुर्वसु ।
तपस्विजनशुभां च ततो वैर्द्रीं प्रजापतेः ॥ ६
जग्मुः पाण्डुसुता राजन्ब्राह्मणैः सह भारत ।
तत्र ते न्यवसन्वीरास्तपश्चातस्थुरुत्तमम् ॥ ७
संतर्पयन्तः सततं धन्येन हविषा द्विजान् ।
ततो महीधरं जग्मुर्धर्महेनाभिसंस्कृतम् ॥ ८

विविशुः शानार्थमिति शेषः । अधर्मस्तीर्थयात्राऽ-
प्रवेशजस्तरश्चर्तुं अधर्मकृतः । अधर्मेण कृत उत्पादितो वा
दर्पं गर्वः ततो मानः पूज्योरमीति बुद्धिः ॥ ७ ॥ ततः
पूजाया अलाभे प्रतिपाते वा शोधः ततः अहोः अकार्ये
प्रकृतिः ततः अलज्जा अलज्जानिन्यतादोषोपाद्वये तस्य नाशः
॥ ८ ॥ न चिरात् शीघ्रमेव ॥ ९ ॥ आदानवन्तः आर्ज-

वादिनियमग्रहणवन्तः निरादानाः अप्रतिबद्धाः सर्वसा-देवादि-
निरपि ॥ १५ ॥ वैत्स्यासि लप्स्यसे ॥ १७ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि
नेलच्छाये भारतभावक्षेपे चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ १४ ॥

राजर्षिणा पुण्यकृता गयेनानुपमयुते ।
 नगो गयशिरो यत्र पुण्या चैव महानदी ॥ ९
 वानीरमालिनी रम्या नदी पुलिनशोभिता ।
 दिव्यं पवित्रकूर्टं च पवित्रं धरणीधरम् ॥ १०
 ऋषिब्रुष्टं सुपुण्यं तत्तीर्थं ब्रह्मसरोत्तमम् ।
 अगस्त्यो भगवान्प्रभ गतो वैवस्वतं प्रति ॥ ११
 उवास च स्वयं तत्र धर्मराजः सनातनः ।
 सर्वासां सरितां चैव समुद्भेदो विशांपते ॥ १२
 यत्र संनिहितो नित्यं महादेवः पिनाकधृक् ।
 तत्र ते पाण्डवा धीराश्चातुर्मास्यैस्तेजिरे ॥ १३
 ऋषियज्ञेन महता यत्राक्षयघटो महान् ।
 अक्षये देवयजने अक्षयं यत्र वै फलम् ॥ १४
 येऽतु तत्रोपवासांस्तु चक्रुर्निश्चितमानसाः ।
 ब्राह्मणास्तत्र शतशः समाजमुस्तपोधनाः ॥ १५
 चातुर्मास्येनायजन्त आर्येण विधिना तदा ।
 तत्र विद्यातपोबुद्ध्या ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 कथां प्रचक्रिरे पुण्यां सदसिष्या महात्मनाम् ॥ १६
 तत्र विद्याव्रतज्ञातः कौमारं व्रतमास्थितः ।
 रामढोकययद्राजन्नामूर्तर्यसं गयम् ॥ १७
 रामढ उवाच ।
 अमूर्तर्यसः पुत्रो गयो राजर्षिसत्तमः ।
 पुण्यानि यस्य कर्माणि तानि मे शृणु भारत ॥ १८
 यस्य यज्ञो बभूवेह बहुदो बहुदक्षिणः ।

इति श्रीमहामारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशातीर्थयात्रायां गययज्ञकथने
 पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

९६

वैशंपायन उवाच ।

ततः संप्रस्थितो राजा कान्तिगो भूरिदक्षिणः ।
 अगस्त्याधममासाद्य दुर्जयायामुवास ह ॥ १
 तत्रैव लोमशं राजा पप्रच्छ घटतां धरः ।
 अगस्त्येनेह चातापिः किमर्थमुपशामितः ॥ २
 आसीद्वा किं प्रमाद्यश्च स दैत्यो मानयान्तकः ।
 किमर्थं चोदितो मन्युरागस्त्यस्य महात्मनः ॥ ३

लोमश उवाच ।

इत्यलो नाम दैतेय आसीत्कौरधनन्दन ।
 मणिमल्यां पुरि पुरा यातापिस्तस्य चानुजः ॥ ४
 स ब्राह्मणं तपोयुक्तमुवाच दितिनन्दनः ।
 पुत्रं मे भगवानेकमिन्द्रतुल्यं प्रयच्छतु ॥ ५
 तस्मै स ब्राह्मणो नादात्पुत्रं यास्वसंमितम् ।
 सुकोप सोऽसुरस्तस्य ब्राह्मणस्य ततो भृशम् ॥ ६

९६

तत इति । दुर्जयायां वानापिपुरां मणिमनीषशायाम्
 ॥ १ ॥ नादात् न दत्तवान् ॥ ६ ॥

वानीरमालिनी वेप्रपङ्क्तिपुण्य ॥ १० ॥ ब्रह्मराधेन वेद-
 ध्वनिना ॥ १२ ॥ सिकतादिवयने दक्षिणाः न गणयितुं
 शक्या इत्यन्वयः ॥ २८ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि भैरवहृष्टोमे
 भारतनाभदीपे पवनकलिनमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

तदाप्रभृति राजेन्द्र इत्यलो ब्रह्महाऽसुरः ।
 मन्युमान्नातरं छागं मायावी ह्यकरोत्ततः ॥ ७
 मेघरूपा च वातापिः कामरूप्यभवत्क्षणात् ।
 संस्कृत्य च भोजयति ततो विप्रं जिघांसति ॥ ८
 स चाह्वयति यं वाचा गतं वैवस्वतक्षयम् ।
 स पुनर्देहमास्थाय जीवन्सम प्रस्यददयत् ॥ ९
 ततो वातापिमसुरं छागं कृत्वा सुसंस्कृतम् ।
 तं ब्राह्मणं भोजयित्वा पुनरेव समाह्वयत् ॥ १०
 तामिव्यलेन महता स्वरेण वाचमीरिताम् ।
 श्रुत्वातिमायो बलवान्क्षिप्रं ब्राह्मणकण्ठकः ॥ ११
 तस्य पार्श्वे विनिर्मिधं ब्राह्मणस्य महासुरः ।
 चातापिः प्रहसन्राजन्निश्चकाम विशांपते ॥ १२
 एवं स ब्राह्मणान्राजन्भोजयित्वा पुनः पुनः ।
 हिंसयामास दैतये इत्यलो दुष्टचेतनः ॥ १३
 अगस्त्यश्चापि मगवानेतस्मिन्काले पव तु ।
 पितृन्ददर्शं गतं वै लम्बमानानधोमुखान् ॥ १४
 सोऽपृच्छलम्बमानांस्तान्भवन्त इव कम्पिताः ।
 संतानहेतोरिति ते प्रत्युचुरब्रह्मवादिनः ॥ १५
 ते तस्मै कथयामासुर्वैयं ते पितरः स्वकाः ।
 गर्तमेतमनुप्राप्ता लम्बामः प्रसवार्थिनः ॥ १६
 यदि नो जनयेथास्त्वमगस्त्यापत्यमुत्तमम् ।
 स्यान्नोऽस्मान्निरयान्मोक्षस्त्वं च पुत्रामुया गतिम्
 स तानुवाच तेजसी सत्यधर्मपरायणः ।
 करिष्ये पितरः कामं ज्येष्ठो यो मानसो ज्वरः ॥ १८

ततः प्रसवसंतानं चिन्तयन्मगवानुपिः ।
 आत्मनः प्रसवस्यार्थं नापश्यत्सदृशीं स्त्रियम् १९
 स तस्य तस्य सत्वस्य तत्तद्भ्रममुत्तमम् ।
 संगृह्य तत्समैरङ्गैर्निर्ममे स्त्रियमुत्तमाम् ॥ २०
 स तां विदर्भराजस्य पुत्रार्थं तप्यतस्तपः ।
 निर्मितामात्मनोर्याय मुनिः प्रादान्महातपाः २१
 सा तत्र जज्ञे सुभगा विद्युत्सौदामनी यथा ।
 विभ्राजमाना वपुषा व्यवधेत शुभानना ॥ २२
 जातमात्रां च तां दृष्ट्वा वैदर्भः पृथिवीपतिः ।
 प्रहर्षेण द्विजातिभ्यां न्यवेदयत् भारत ॥ २३
 अभ्यनन्दन्त तां सर्वे ब्राह्मणा वसुधाधिप ।
 लोपामुद्रेति तस्याश्च चक्रिरे नाम ते द्विजाः २४
 वदुधे सा महाराज विप्रती रूपमुत्तमम् ।
 अस्त्विवोत्पलिनी शीघ्रमग्नेरिव शिखा शुभा २५
 तां यौवनस्थां राजेन्द्र शतं कन्याः स्वलेकृताः ।
 दास्यः शतं च कल्याणीमुपातस्युर्वंशानुगाः २६
 सा स्म दासीशतवृता मध्ये कन्याशतस्य च ।
 आस्ते तेजस्विनी कन्या रोहिणीव दिधि प्रमा ॥
 यौवनस्थामपि च तां शीलाचारसमन्विताम् ।
 न वद्रे पुरुषः कश्चिन्न्यात्तस्य महात्मनः ॥ २८
 सा तु सत्यवती कन्या रूपेणाप्सरसोऽप्यति ।
 तोपयामास पितरं शीलैः स्वजनं तथा ॥ २९
 वैदर्भी तु तथायुक्तां युवतीं प्रेश्य वै पिता ।
 मनसा चिन्तयामास कस्मै दद्यामिमां सुताम् ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां अगस्त्योपाख्याने
 षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

कामरूपी यथाकामं रूपाणि कर्तुं समर्थः
 संस्कृत्य पत्न्या ॥ ८ ॥ स च इत्यलम्ब ॥ ९ ॥
 सोऽपृच्छदिति । तान् भवं लम्बमानेन रूपेण तेषामुद्भवम्
 अपृच्छत् । पृच्छति द्विकर्मा । किमर्थं यूयं लम्बन्त्वमित्य-
 पृच्छदित्यर्थः । ते ऋषयःकम्पिता इव सन्तस्ते तव संतान-
 हेतोरयमस्नाकं भव इति प्रत्युचुरिति संबन्धः ॥ १५ ॥
 एतस्यैव विवरणं ते तस्मा इति ॥ १६ ॥ वं युष्माकं कामं
 ईप्सितं करिष्ये ॥ १८ ॥ प्रसवसंतानं संततैरविच्छेदम्
 ॥ १९ ॥ तस्य तस्य सिद्धयुगादेः अङ्गं कटिदृष्ट्यादि । सर्व-
 गुणवतीमित्यर्थः ॥ २० ॥ जज्ञे जाता । सौदामनीति
 विशेषम् । विद्युदिति विशेषणं द्युतिविशेषोपादानार्थम् ।
 कुर्वा हस्त्यापि पिनाकपाणेर्धैर्ययुति के मम धन्विनोन्वे

इत्यादौ पिनाकपाणिपदम् ऊर्जितचापवस्त्रयोत्तनार्थमुपशीर्णः
 सत्र विशेष्यसमर्पणायात्ममिति हरस्येति शृयन्प्रयुक्तं तद्वदि-
 हापि ध्येयम् ॥ २२ ॥ मुद्राणां तत्तन्मुद्रादिजातिगताना-
 मसाधारणानां चिहानां कमनीयचक्षुष्वादीना लोप इव लोप-
 स्तिरस्कारो यथा सा लोपामुद्रा । आहिताग्न्यादिवत्पूर्व-
 निपातः । अन्येष्वपि दृश्यत इति दीर्घः । प्रकारान्तरेण
 योगे तु वेदे पदपाठलोप आमुद्रेत्यवग्रहः स्यात्स च न दृश्यते
 त उक्तविधैव द्युत्यस्तिर्युक्ता ॥ २४ ॥ वशानुगाः इच्छानु-
 रूपाः ॥ २६ ॥ हस्त्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये भारत-
 भावदीपे षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

९७

लोमश उवाच ।

यदा त्वमन्यतागस्त्यो गार्हस्थ्ये तां क्षमामिति ।
 तदाभिगम्य प्रोवाच वैदर्भं पृथिवीपतिम् ॥ १ ॥
 राज्ञिर्विशेषे बुद्धिर्मे वर्तते पुत्रकारणात् ।
 चरत्ये त्वां महीपाल लोपामुद्रां प्रयच्छ मे ॥ २ ॥
 एवमुक्तः स मुनिना महीपालो विचेतनः ।
 प्रत्याख्यानाय चाशक्तः प्रदातुं चैव नैच्छत ॥ ३ ॥
 ततः स भार्यामभ्येत्य प्रोवाच पृथिवीपतिः ।
 महर्षिर्वार्यवानेष क्रुद्धः शापाग्निना दहेत् ॥ ४ ॥
 तं तथा दुःखितं दृष्ट्वा सभार्यं पृथिवीपतिम् ।
 लोपामुद्राभिगम्येद् काले धनमप्रवीत् ॥ ५ ॥
 न मत्कृते महीपाल प्रीडामभ्येतुमर्हसि ।
 प्रयच्छ मामगस्त्याय श्राह्यात्मानं मया पितः ॥ ६ ॥
 दुहितुर्वचनाद्राजा सोमस्त्याय महात्मने ।
 लोपामुद्रां ततः प्रादाद्विधिपूर्वं विशांपते ॥ ७ ॥
 श्राप्य भार्यामगस्त्यस्तु लोपामुद्रामभाषत ।
 महाहोष्युत्सृजैतानि वासांस्याभरणानि च ॥ ८ ॥
 ततः सा दर्शनीयानि महाहोणि तनूनि च ।
 समुत्ससर्ज रम्भोरुर्वसनान्यायतेक्षणा ॥ ९ ॥
 ततश्चीराणि जप्राह बलकलान्यजिनानि च ।
 समानमतचर्यां च बभूवायतलोचना ॥ १० ॥
 शङ्गाद्वारमथागम्य भगवानुपसत्तमः ।
 उग्रमातिष्ठत तपः सह पत्न्यानुकूलया ॥ ११ ॥
 सा प्रीता बहुमानाश्च पतिं पर्यचरत्तदा ।
 अगस्त्यश्च परां प्रीतिं भार्यायामचरत्प्रभुः ॥ १२ ॥
 ततो बहुतिथे काले लोपामुद्रां विशांपते ।
 तपसा धोवित्तां स्नातां ददर्श भगवानुपिः ॥ १३ ॥
 स तस्याः परिचारेण शौचेन च दमेन च ।

श्रिया रूपेण च प्रीतो मैथुनायाञ्जहाव नाम् ॥ १४ ॥
 ततः सा प्राञ्जलिर्भूत्वा लज्जमानैव भाषिनी ।
 तदा सप्रणयं वाक्यं मगवन्तमयाब्रवीत् ॥ १५ ॥
 असंशयं प्रजाहितोर्भार्या पतिरविन्दत ।
 यातु त्वयि मम प्रीतिस्तामृपे कर्तुमर्हसि ॥ १६ ॥
 यथा पितृर्गृहे विप्र प्रासादे शयनं मम ।
 तथाविधे त्वं शयने मामुपैतुमिहाहसि ॥ १७ ॥
 इच्छामि त्वां स्वम्विणं च भूयणीश्च विभूवितम् ।
 उपसतुं यथाकामं दिव्याभरणभूषिता ॥ १८ ॥
 अन्यथा नोपतिष्ठेयं चीरकापायधासिनी ।
 नैयापवित्रो विप्रयं भूषणोयं कथंचन ॥ १९ ॥

अगस्त्य उवाच ।

न ते धनानि विद्यन्ते लोपामुद्रे तथा मम ।
 यथाविधानि कल्याणि पितृस्तव सुमध्यमे ॥ २० ॥
 लोपामुद्रोवाच ।
 ईशोसि तपसा सर्वं समाहर्तुं तपोधन ।
 क्षणेन जीवलोके यद्रसु किंचन विद्यते ॥ २१ ॥
 अगस्त्य उवाच ।
 एवमेतद्यथाय त्वं तपोव्ययकरं तु तत् ।
 यथा तु मे न नश्येत तपस्तन्मां प्रचोदय ॥ २२ ॥
 लोपामुद्रोवाच ।
 अल्पाश्रुशिष्टः कालोयमृतोर्मम तपोधन ।
 न चाभ्यधाहमिच्छामि त्वामुपैतुं कथंचन ॥ २३ ॥
 न चापि धर्ममिच्छामि विलोभुं ते कथंचन ।
 एवं तु मे यथाकामं संपादयितुमर्हसि ॥ २४ ॥
 अगस्त्य उवाच ।
 यद्येव कामः सुमगे तव बुद्ध्या विनिश्चितः ।
 हर्तुं गच्छाम्यहं भद्रे चर काममिह स्थिता ॥ २५ ॥

इति श्रीमहामारते आरण्यके प० तीर्थयात्राप० लोमशतीर्थयात्रायां अगस्त्योपाख्याने
 सप्तमवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

९७

यदेति ॥ १ ॥ निवेशे विवाहे ॥ २ ॥ स्नाताम् कला-
 विति शेषः ॥ १३ ॥ परिचारेण सेवया ॥ १४ ॥ भूष-
 णोयं चीरकापायादित्यपत्विनाम् । श्लाघ्यैर्भ साम्नीकत्वापो

भोगसंवेक्षणपवित्रो वैव भवत्विति शेषः ॥ १५ ॥ श्लोः
 कालः शीघ्रदिनानि तेषु अल्पोऽवशिष्टः ॥ २३ ॥
 इत्यारण्यके प० नैलकण्ठीये भारतभाष्ये सप्तमवतितमो-
 ऽध्यायः ॥ ९७ ॥

९८

लोमश उवाच ।

ततो जगाम कौरव्यं सोऽगस्त्यो भिक्षितुं वसु ।
 श्रुतर्वाणं महीपालं यं वेदाभ्यधिकं नृपैः ॥ १
 स विदित्वा तु नृपतिः कुम्भयोनिमुपागतम् ।
 विपयान्ते सहांमात्यः प्रत्यगृह्णात्सुसंस्कृतम् ॥ २
 तस्मै चार्थं यथान्यायमानीय पृथिवीपतिः ।
 प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा पप्रच्छागमनेऽर्षिताम् ॥ ३

अगस्त्य उवाच ।

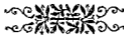
वित्तार्थिनमनुप्राप्तं विद्धि मां पृथिवीपते ।
 यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान्संविभागं प्रयच्छ मे ४
 लोमश उवाच ।

तत आयव्ययौ पूर्णौ तस्मै राजा न्यवेदयत् ।
 अतो विद्वशुपादस्त्व यदत्र वसु मन्यसे ॥ ५
 तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः ।
 सर्वथा प्राणिनां पीडामुपादानादमन्यत ॥ ६
 स श्रुतर्वाणमादाय ब्रह्मभ्यमगमत्ततः ।
 स च तौ विपयस्यान्ते प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ ७
 तयोरर्धं च पायं च ब्रह्मभ्यः प्रत्यवेदयत् ।
 अनुज्ञाप्य च पप्रच्छ प्रयोजनमुपक्रमे ॥ ८

अगस्त्य उवाच ।

वित्तकामाविहृ प्राप्नो विध्यावां पृथिवीपते ।
 यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान्संविभागं प्रयच्छ नौ ९
 लोमश उवाच ।
 तत आयव्ययौ पूर्णौ ताभ्यां राजा न्यवेदयत् ।

इति श्रीमहाभा० आरण्यके प० तीर्थयात्राप० लोमशतीर्थयात्रायाम् अगस्त्योपाख्याने
 अष्टमवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

९८

तत इति । यं वेद वेत्ति ॥ १ ॥ विपयान्ते देश-
 सीमान्ते ॥ २ ॥ आगमने निमित्तभूताम् अर्षिताम् । किमि-
 च्छत्रागतोऽसीति पप्रच्छेत्यर्थः ॥ ३ ॥ उपादानात् धन-
 ग्रहणात् ॥ ६ ॥ उपक्रमे आगमने ॥ ८ ॥ नौ आवाभ्याम्
 घ० ११

अतो ज्ञात्वा तु गृहीतं यदत्र व्यतिरिच्यते ॥ १०
 तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः ।
 सर्वथा प्राणिनां पीडामुपादानादमन्यत ॥ ११
 पौरुहृत्सं ततो जम्बुखसदस्युं महाधनम् ।
 अगस्त्यश्च श्रुतर्वा च ब्रह्मभ्यश्च महीपतिः ॥ १२
 त्रसदस्युस्तु तान्दृष्ट्वा प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ।
 अभिगम्य महाराज विपयान्ते महामनाः ॥ १३
 अर्चयित्वा यथान्यायमिदवाहू राजसत्तमः ।
 समस्तांश्च ततोऽपृच्छत्प्रयोजनमुपक्रमे ॥ १४

अगस्त्य उवाच ।

वित्तकामानिहृ प्राप्तांश्चिद्धि नः पृथिवीपते ।
 यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान्संविभागं प्रयच्छ नः १५

लोमश उवाच ।

तत आयव्ययौ पूर्णौ तेषां राजा न्यवेदयत् ।
 एतज्ज्ञात्वा ह्युपादभ्यं यदत्र व्यतिरिच्यते ॥ १६
 तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः ।
 सर्वथा प्राणिनां पीडामुपादानादमन्यत ॥ १७
 ततः सर्वे समेत्याय ते नृपास्तं महामुनिम् ।
 इदमुचुर्महाराज समवेश्य परस्परम् ॥ १८
 अयं वै दानवो ब्रह्मभ्रित्त्वलो वसुमान्मुधि ।
 तमतिक्रम्य सर्वेऽद्य वयं चार्थोमहे वसु ॥ १९

लोमश उवाच ।

तेषां तदासीदुचितभित्त्वलस्यैव भिक्षणम् ।
 ततस्ते साहिता राजभित्त्वलं समुपाद्रवन् ॥ २०

॥ ९ ॥ वसुमान् धनवान् ॥ १९ ॥ अध्यायतात्पर्यं
 ब्राह्मणेनापि हिंसापूर्वकं भिक्षा न कर्तव्येति ॥ २० ॥
 इत्यारण्यके पर्वणि नैलकांडीये भारतभावादीये अष्टमवति-
 तमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

पांसुवर्षेण महता मेघवर्षेण भूतलम् ।
 भूमिकर्षेण निर्घातैर्नादैश्च विपुलैरपि ॥ ६२
 स रामं विह्वलं कृत्वा तेजश्चाक्षिप्य केवलम् ।
 आगच्छञ्ज्वलितो बाणो रामत्राहुप्रचोदितः ॥ ६३
 स तु विह्वलतां गत्वा प्रतिलभ्य च चेतनाम् ।
 रामः प्रत्यागतप्राणः प्राणमद्विष्णुतेजसम् ॥ ६४
 विष्णुना सोऽभ्यनुज्ञातो महेन्द्रमगमत्पुनः ।
 भीतस्तु तत्र न्यवसद्भीडितस्तु महातपाः ॥ ६५
 ततः संवत्सरेऽतीते हवीजसमवस्थितम् ।
 निर्मेदं दुःखितं दृष्ट्वा पितरो राममद्भुवनम् ॥ ६६
 इति श्रीमहामा० आरण्यके प० तीर्थयात्राप०
 एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

पितर ऊचुः

न वै सम्यगिदं पुत्र विष्णुमासाद्य वै कृतम् ।
 स हि पूज्यश्च मान्यश्च त्रिषु लोकेषु सर्वदा ॥ ६७
 गच्छ पुत्र नदीं पुण्यां घृषूसरकृताह्वयाम् ।
 तत्रोपस्पृश्य तीर्थेषु पुनर्वपुर्वाप्स्यसि ॥ ६८
 दीप्तोदं नाम तर्चार्थं यत्र ते प्रप्रितामहः ।
 भृशुर्देवयुगो राम तप्तवानुत्तमं तपः ॥ ६९
 तत्तया कृतवान्नामः कौन्तेयवचनात्पितुः ।
 प्राप्तवांश्च पुनस्तेजस्तीर्थेऽस्मिन्पाण्डुनन्दन ॥ ७०
 पतदीदृशकं तात रामेणाङ्घ्रिप्रकर्षणा ।
 प्राप्तमासिन्महाराज विष्णुमासाद्य वै पुरा ॥ ७१
 लोमशतीर्थयात्रायां जामदग्न्यतेजोहानिकयने

१००

युधिष्ठिर उवाच ।
 भूय एवाहमिच्छामि महर्षेस्तस्य धीमतः ।
 कर्मणां विस्तरं श्रोतुमगस्त्यस्य द्विजोत्तम ॥ १
 लोमश उवाच ।
 शृणु राजन्कथां दिव्यामद्भुतामतिमानुषीम् ।
 अगस्त्यस्य महाराज प्रभावमभितौजसः ॥ २
 आसन्कृतयुगे घोरा दानवा युद्धमुर्मदाः ।
 कालकेया इति ख्याता गणाः परमदारुणाः ॥ ३
 ते तु वृत्रं समाश्रित्य नानाप्रहरणोद्यताः ।
 समन्तात्पर्यधावन्त महेन्द्रप्रमुखान्पुरान् ॥ ४
 ततो वृत्रवधे यत्नमकुर्वन्निदशाः पुरा ।
 पुरंदरं पुरस्कृत्य ब्रह्माणमुपतस्त्रिरे ॥ ५
 कृताञ्जलीस्तु तान्सर्वाङ्परमेष्ठीत्युवाच ह ।
 विदितं मे सुराः सर्वं यद्गः कार्यं त्रिकीर्षितम् ॥ ६
 तमुपायं प्रवक्ष्यामि यथा वृत्रं वधिष्यथ ।
 दर्षीच इति विख्यातो महानुपिदरार्धीः ॥ ७
 तं गत्वा सहिताः सर्वं घरं वै संप्रयाचत ।

स घो दास्यति घर्मात्मा सुप्रतिनान्तरात्मना ८
 स वाच्यः साहितैः सर्वैर्मवर्जितैर्यकाङ्क्षिभिः ।
 स्वान्यस्त्रीनि प्रयच्छेति त्रैलोक्यस्य हिताय वै ९
 स शरीरं समुत्सृज्य स्वान्यस्त्रीनि प्रदास्यति ।
 तस्यास्त्रिभिर्महाघोरं वृत्रं संस्क्रियतां ददम् १०
 महच्छत्रुहणं घोरं पडसि भीमनिःस्वनम् ।
 तेन वज्रेण वै वृत्रं वधिष्यति शतकतुः ॥ ११
 पतद्गः सर्वमाख्यातं तस्माच्छीघ्रं विधीयताम् ।
 पवमुकास्तातो देवा अनुज्ञाप्य पितामहम् ॥ १२
 नारायणं पुरस्कृत्य दर्षीचस्याध्रमं ययुः ।
 सरस्वत्याः परे पारे नानाद्भुमलतावृतम् ॥ १३
 पद्मदोत्रीतनिर्देवेषुष्टं सामगैरिव ।
 पुंस्कोकिल्लरवोन्मिथं जीवं जीवकनादितम् १४
 महिषैश्च वराहैश्च रुमरैश्चामरैरपि ।
 तत्र तत्रानुचरितं शार्दूलभयवर्जितैः ॥ १५
 करेणभिर्वारणैश्च प्रभिन्नकरटासुधैः ।
 सरोचगाढैः क्रीडाङ्गैः समन्तादनुनादितम् ॥ १६

इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये भास्तभावदरपे एकोन-
 शततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

१००

भूय इति ॥ १ ॥ स घो दास्यति ईषितमिति शेषः

॥ ८ ॥ पडासि पद्मकोणम् ॥ ११ ॥ जीवं जीववदितेति
 लोपोपमा । यतो जीवकैः शूद्रभौवैः पश्चादिभिर्नादितमतथे-
 तनभिवेश्यर्थः ॥ १४ ॥ करेणुभिर्हस्तिनीभिः । प्रभिन्नं
 मदह्नाविकरटा मदोद्भेदस्थानं गण्डस्थलैकदेशस्तस्य सुर्वं
 उपरिभासो येषां तैः ॥ १६ ॥

ज्ञात्वा बलस्य त्रिदशाधिपं तु
 ननाद वृत्रो महतो निनादान् ।
 तस्य प्रणादेन घरा दिशश्च
 खं द्यौर्निगाश्चापि चचाल सर्वम् ॥ १३
 ततो महेन्द्रः परमाभिततः
 श्रुत्वा खं घोररूपं महान्तम् ।
 मये निमग्नस्त्वरितो मुमोच
 वज्रं महत्तस्य वधाय राजन् ॥ १४
 स शक्रवज्राभिहतः पपात
 महासुरः काञ्चनमाल्यधारी ।
 यथा महाशैलवरः पुरस्ता-
 त्स मन्दरो विष्णुकराद्विमुक्तः ॥ १५
 तस्मिन्हते दैत्यवरे मयार्तः
 शक्रः प्रदुद्राव सरः प्रवेष्टुम् ।
 वज्रं स मेने न कराद्विमुक्तं
 वृत्रं भयाच्चापि हतं न मेने ॥ १६
 सर्वे च देवा मुदिताः प्रहृष्टा
 महर्षयश्चेन्द्रमभिषुवन्तः ।
 सर्वोश्च दैत्यांस्त्वरिताः समेत्य
 जम्बुः सुरा वृत्रवधामिततान् ॥ १७
 तैस्त्रास्यमानास्त्रिदशैः समेतैः

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां वृत्रवधोपाख्याने
 एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

१०२

लोमश उवाच ।

समुद्रं ते समाधित्य घरुणं निधिमम्भसः ।
 कालयाः संप्रवर्तन्त त्रैलोक्यस्य विनाशने ॥ १
 ते रात्रौ समभिक्षुद्धा भक्षयन्ति सदा मुनीन् ।
 आश्रमेषु च ये सन्ति पुण्येध्वायतनेषु च ॥ २
 घसिष्ठस्याश्रमे विप्रा भग्नित्वास्तैर्दुरात्मभिः ।
 अशीतिः शतमष्टौ च नव दान्ये तपस्विनः ॥ ३

व्यवनस्याश्रमे गत्वा पुण्यं द्विजनिषेवितम् ।
 फलमूलाशनानां हि मुनीनां भक्षितं शतम् ॥ ४
 एवं रात्रौ स्म कुर्वन्ति विविशुध्वाण्वं दिषा ।
 भरद्वाजाश्रमे चैव नियता ब्रह्मचारिणः ॥ ५
 द्याप्याहाराम्बुभक्षाश्च विंशतिः सानेयूदिताः ।
 एवं क्रमेण सर्वास्तानाश्रमान्दानवास्तदा ॥ ६

बलस्य बलवन्तम् ॥ १३ ॥ माल्यधारी मालाधारी
 ॥ १५ ॥ हतमपि वज्रं भयात् न हतमिव मेने ॥ १६ ॥
 धियन्त जावन्ति ॥ २१ ॥ गतबुद्धिभावाः प्राणधोनिधया-
 ॥ २२ ॥ वरुणस्याख्यं समुद्रम् ॥ २३ ॥ इत्यारण्यके

पर्वणि त्रैलोक्ये भारतभावंशे एकाधिकशततमो-
 ऽध्यायः ॥ १०१ ॥

१०२

समुद्रमिति । कालयाः कालयाः कश्यपभार्यायाः पुत्राः ॥ १४ ॥

निशायां परिवाधन्ते मत्ता भुजवलाधयात् ।
 कालोपसृष्टाः कालेया प्रन्तो द्विजगणान्बहून् ७
 न चैनानन्वयुष्यन्त मनुजा मनुजोत्तम ।
 पयं प्रवृत्तान्देव्यांस्तांस्तापसेषु तपसिषु ८
 प्रभाते समदृश्यन्त नियताहारकक्षिताः ।
 महोत्तलस्था मुनयः शरीरैर्गंतजीवितैः ९
 क्षीणमांसांस्त्रिविधैर्विमज्जान्त्रैर्विसंधिभिः ।
 आकीर्णैरावभी भूमिः शशानामिव राशिभिः १०
 कलशैर्विप्रविद्धैश्च हृद्यैर्मैस्तथैव च ।
 विकीर्णैराग्निहोत्रैश्च भूर्वभूय समावृता ११
 निःस्वाध्याययपट्कारं नष्टयज्ञोत्सवक्रियम् ।
 जगदांसीभिरुत्साहं कालेयमयपीडितम् १२
 पयं संक्षीयमाणाश्च मानवा मनुजेभ्यर ।
 धात्मत्राणपरामीताः प्राद्रवन्त दिशो मयात् १३
 केचिद्गुहाः प्रविद्युश्चुनिर्होरांश्चापरे तथा ।
 अपरे मरणोद्दिग्ना मयात्प्राणान्समुत्सृजन् १४
 केचिदत्र महोप्यासाः शूराः परमहर्षिताः ।
 मार्गमाणाः परं यदां क्षानधानां प्रचक्षिरे १५
 न चैतानधिजम्बुस्ते समुद्रं समुपाधितान् ।
 धमं जम्बुध परममाजम्बुः क्षपमेव च १६

जगत्पुण्डरामं याते नष्टयज्ञोत्सवक्रिये ।
 आजग्मुः परमामार्तिं त्रिदशा मनुजेभ्यर ॥ १७
 समेत्य समहेन्द्राश्च भयान्मन्त्रं प्रचक्षिरे ।
 शरण्यां शरणं देवं नारायणमजं विभुम् ॥ १८
 तेऽभिगम्य नमस्तुत्य वैकुण्ठमपराजितम् ।
 ततो देवाः समस्तास्ते तदोद्युर्मुधुसूदनम् ॥ १९
 त्वं नः शत्रुश्च भर्ता च हर्ता च जगतः प्रभो
 त्वया सृष्टमिदं विभ्यं यश्चेन्न यश्च नेहति ॥ २०
 त्वया भूमिः पुरा नष्टा समुद्रात्पुष्करेक्ष्ण ।
 वाराहं घपुराधित्य जगद्यै समुद्भुता ॥ २१
 आदिदेव्यो महाधीर्यो हिरण्यकशिपुः पुरा ।
 नारसिंहं वपुः कृत्वा सुदितः पुण्योत्तम ॥ २२
 अथप्यः सर्वभूतानां बलिश्चापि महासुरः ।
 धामनं घपुराधित्य वैलोभ्याङ्गंशितस्त्यया ॥ २३
 असुरश्च महोप्यासो जम्भ इत्यभिविभ्रुतः ।
 यश्चक्षोमकरः क्रूरस्त्ययैव विनिपातितः ॥ २४
 पयमादीनि कर्माणि येषां संख्या न विद्यते ।
 अस्माकं मयमीतानां त्वं गतिर्मधुसूदन ॥ २५
 तस्मात्प्यां देवदेवेश लोकार्थं क्षापयामहे ।
 रक्ष लोकांश्च देवांश्च शकं च महतो मयात् ॥ २६

इति धीमहामारुते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां विष्णुस्तवे
 अधिकाशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

१०३

देवा ऊचुः ।

तव प्रसादाद्दर्शन्ते प्रजाः सर्वाश्चतुर्विधाः ।
 ता भाषिता भाषयन्ति हृद्यकव्यैर्विवोक्तसः ॥ १
 लोका होयं विवर्धन्ते ह्यन्योन्यं समुपाश्रिताः ।
 त्यत्प्रसादाश्रिकृद्धिमास्त्ययैव परिरक्षिताः ॥ २
 इदं च समनुग्रामं लोकानां मयमुत्तमम् ।
 न च जानीम केनेमे रात्रौ धप्यन्ति ब्राह्मणाः ॥ ३

क्षीणेषु च ब्राह्मणेपु पृथिवी क्षयमेध्यति ।
 ततः पृथिव्यां क्षीणायां त्रिदिवं क्षयमेध्यति ॥ ४
 त्यत्प्रसादान्महाबाहो लोकाः सर्वे अगतपने ।
 विनाशं नाधिगच्छेयुस्त्यया वै परिरक्षिताः ॥ ५
 विष्णुस्त्वया च ।
 विदिते मे सुराः सर्वे प्रजानां क्षयकारणम् ।
 भयतां चापि वश्यामि शृणुष्वं विगतज्वराः ॥ ६

बालोपसृष्टाः मनुना प्रस्ताः ॥ ७ ॥ तापसेषु
 प्रप्राणं देव्यास्तापसा एव तपया वृते न बाधन्ति इत्या-
 दिक्याह । तपसिषु इति । तपमेव घनवशु । देहनाशेऽपि
 सतोनाशो, आभूदिति भावः ॥ ८ ॥ छांदिमोक्षादिदि-
 ताः शरणासिमात्रैरिष्यः ॥ ९ ॥ अत एव घट्टराशिद्वय-
 ॥ १० ॥ कस्तौः त्रिरोषेः ॥ ११ ॥ हनकानां कथा-
 ॥ इति रोषः ॥ १५ ॥ इत्ये इदं नारां वा ॥ १६ ॥ इति

चमदीनि इत्तं पचायत् जंगमं नेत्रिणि स्यावान् ॥ २० ॥
 इत्याप्येके पर्वणि नैलक्ष्ण्ये मारुतभावदीने ऋषिकृत-
 तमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

१०३

तवेति । चतुर्विधाः सुरादेवैरुत्पन्नैः दिविभ्यः
 देवान् ॥ १ ॥

कालेय इति विख्यातो गणः परमदारुणः ।
 तैश्च वृत्रं समाश्रित्य जगत्सर्वं प्रमाथितम् ॥ ७
 ते वृत्रं निहतं दृष्ट्वा सहस्राक्षेण धीमता ।
 जीवितं परिरक्षन्तः प्रविष्टा वरुणालयम् ॥ ८
 ते प्रविश्योदार्षि घोरं नक्रप्राहसमाकुलम् ।
 उत्सादनार्यं लोकानां राश्रीं प्रान्तिं क्षपीनिह ॥ ९
 न तु शक्याः क्षयं नेतुं समुद्राश्रयगा हि ते ।
 समुद्रस्य क्षये बुद्धिर्मयद्भिः संप्रधार्यताम् ॥ १०
 अगस्त्येन विना को हि शकोऽन्योर्णवशोपणे ।
 अन्यथा हि न शक्यास्ते विना सागरशोषणम् ॥ ११
 पतच्छ्रुत्वा तदा देवा विप्युता समुद्राहतम् ।
 परमोष्टेनमाश्राप्य अगस्त्यस्याध्रमं ययुः ॥ १२
 तत्रापश्यन्महात्मानं धारुणं दीप्ततेजसम् ।

उपास्यमानमृदिभिर्देवैरेव पितामहम् ॥ १३
 तेऽभिगम्य महात्मानं मैत्रावरुणिमच्युतम् ।
 आध्रमस्यं तपोराशि कर्मभिः स्वैरभिष्टुवन् ॥ १४
 देवा ऊचुः ।
 नाहुषेणाभितप्तानां त्वं लोकानां गतिः पुरा ।
 ग्रंथितश्च सुरैर्ध्वार्यस्त्वलोकालोककण्टकः ॥ १५
 क्रोधात्प्रवृद्धः सहसा भास्करस्य नगोत्तमः ।
 घबस्तवानतिक्रामन्विन्ध्यः शैलो न घर्षते ॥ १६
 तप्तसा चावृते लोके मृत्युमाभ्यर्दिताः प्रजाः ।
 त्वामेव नाथमासाद्य निर्वृतिं परमां गताः ॥ १७
 अस्माकं भयमीतानां नित्यशो भगवान्गतिः ।
 ततस्तवाताः प्रयाचामो घरं त्वां घरदो हासे ॥ १८

इति श्रीमहामारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां अगस्त्यमहातन्यकथने
 श्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

१०४

युधिष्ठिर उवाच ।

किमर्थं सहसा विन्ध्यः प्रवृद्धः क्रोधमूर्च्छितः ।
 पतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महामुने ॥ १
 लोमश उवाच ।
 अद्रिराजं महाशैलं मेरुं कनकपर्वतम् ।
 उदयास्तमने भानुः प्रदक्षिणमवर्तते ॥ २
 तं तु दृष्ट्वा तथा विन्ध्यः शैलः सूर्यमघाव्रवीत् ।
 यथा हि मेरुर्भवता नित्यशः परिगम्यते ॥ ३
 प्रदक्षिणश्च क्रियते मामेवं कुर्व भास्कर ।
 पृथमुक्तस्ततः सूर्यः शैलेन्द्रं प्रत्यभापत ॥ ४
 नाहमात्मच्छया शैलं करोम्येनं प्रदक्षिणम् ।
 एष मार्गः प्रदिष्टो मे वैरिदं निर्मितं जगत् ॥ ५
 पृथमुक्तस्ततः क्रोधात्प्रवृद्धः सहसान्वलः ।
 सूर्यचन्द्रमसोर्गार्गं रोद्धुमिच्छन्परंतप ॥ ६
 ततो देवाः सहिताः सर्वे पृथ
 विन्ध्यं समागम्य महाद्रिराजम् ।

निवारयामासुक्पायतस्तं

न च स्म तेषां घचनं चकार ॥ ७
 अयामिजगुर्मुनिमाध्रमस्यं
 तपस्विनं धर्मभृतां वरिष्ठम् ।
 अगस्त्यमत्यद्भुतवीर्यघनं
 तं चार्थमूचुः सहिताः सुरास्ते ॥ ८
 देवा ऊचुः ।
 सूर्याचन्द्रमसोर्गार्गं नक्षत्राणां गतिं तथा ।
 शैलराजो धृणोत्येव विन्ध्यः क्रोधवशानुगः ॥ ९
 तं निवारयितुं शक्तो नान्यः कश्चिद्दिजोत्तम ।
 कृते त्वां हि महाभाग तस्मादेनं निवारय ॥ १०
 तच्छ्रुत्वा घचनं विप्रः सुराणां शैलमभ्यगात् ।
 सोऽभिगम्याव्रवीद्दिन्ध्यं सदारः समुपस्थितम् ॥ ११
 मार्गमिच्छाम्यहं दत्तं भयता पर्वतोत्तम ।
 दक्षिणामभिगन्तास्मि दिशं कायेण केनचित् ॥ १२

वारुणि मैत्रावरुणजम् ॥ १३ ॥ अभिष्टुवन् अस्तुवन् ।
 अहमव आर्षः ॥ १४ ॥ नगोत्तमं पर्वतेषु श्रेष्ठः विन्ध्यो
 नाश्रत ॥ १५ ॥ तप्तसा विन्ध्यपृथ्या आवृते प्रस्तालोके
 लोके जगति सति ॥ १७ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैतकण्ठीये

भारतभावदीपे श्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

१०४

किमर्थमिति ॥ १ ॥

यापदागमनं मह्यं तावत्त्वं प्रतिपालय ।
 निवृत्ते मयि शैलेन्द्र ततो वर्धस्य कामतः ॥ १३
 एयं स समयं कृत्वा विन्ध्येनामित्रकर्शनं ।
 अद्यापि दक्षिणादेशाद्धारुणिर्नैव निवर्तते ॥ १४
 पतत्ते सर्वमाख्यातं यथा विन्ध्यो न वर्धते ।
 अगस्त्यस्य प्रमावेण यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १५
 कालेयास्तु यथा राजन्सुरैः सर्वैर्निपूदिताः ।
 अगस्त्याद्भ्रमासाद्य तन्मे निगदतः शृणु ॥ १६
 त्रिदशानां वचः श्रुत्वा मैत्रावरुणिरध्वीत् ।
 किमर्थमभियाताः स्य परं मत्तः कस्मिच्छय ।
 एवमुक्तास्ततस्तेन देवता मुनिमब्रुवन् ॥ १७

एवं त्वयेच्छाम कृतं हि कार्यं
 महार्णवं पीयमानं महात्मन् ।
 ततो वधिष्याम सहानुबन्धान्

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां अगस्त्योदधिगमने
 चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

१०५

लोमश उवाच ।

समुद्रं स समासाद्य धारुणिर्भगवानुचिः ।
 उवाच सहितान्देवानुर्याश्चैव समागतान् ॥ १
 अहं लोकहितार्थं वै पिबामि वरुणालयम् ।
 मवद्विर्यदनुष्ठेयं तच्छीघ्रं संविधीयताम् ॥ २
 एतावदुक्त्वा वचनं मैत्रावरुणिरच्युतः ।
 समुद्रमपिबतुन्द्रः सर्वलोकस्य पदयतः ॥ ३
 पीयमानं समुद्रं तं दृष्ट्वा सेन्द्रास्तदागमः ।
 विस्मयं परमं जग्मुः स्तुतिभिश्चाप्यपूजयन् ॥ ४
 त्वं नस्त्राता विधाता च लोकानां लोकमावन ।
 त्वत्प्रसादात्समुच्छेदं न गच्छेत्सामरं जगत् ॥ ५
 स पूज्यमानस्त्रिदशैर्महात्मा
 गन्धर्वतृप्येषु नदत्सु सर्वशः ।
 दिव्यैश्च पुष्पैरधकीर्यमाणो
 महार्णवं निःसलिलं चकार ॥ ६
 दृष्ट्वा कृतं निःसलिलं महार्णवं
 सुराः समस्ताः परमप्रह्लादाः ।

प्रगृह्य दिव्यानि धरायुधानि ।

सान्दानवाङ्मुरदीनसत्त्वाः ॥ ७
 ते वथ्यमानास्त्रिदशैर्महात्माभि-
 र्महाबलैर्वैगिभिरुन्नदद्भिः ।
 न सेहिरै वेगघटां महात्मनां
 वेगं तदा धारयितुं दिवीकसाम् ॥ ८
 ते वथ्यमानास्त्रिदशैर्दानवा भीमनिःस्वनाः ।
 चक्रुः स्तुतुमुलं युद्धं मुहूर्तमिव भारत ॥ ९
 ते पूर्वं तपसा दग्धा मुनिमिर्मावितात्मनिः ।
 यतमानाः परं शक्त्या त्रिदशैर्विनिपूदिताः ॥ १०
 ते हेमनिष्काभरणाः कुण्डलाङ्गदधारिणः ।
 निहता बहुरोमन्त पुण्डिता इव किञ्चुकाः ॥ ११
 हतशेयास्ततः केचित्कालेया मनुजोत्तम ।
 विदार्य पशुपां देवां पातालतलमास्थिताः ॥ १२
 निहतान्दानवाश्च दृष्ट्वा त्रिदशा मुनिपुङ्गवम् ।
 तपुर्बुविधैर्वाक्पैरिदं वचनमब्रुवन् ॥ १३

इत्यारण्यके पर्वणि नैलच्छेद्ये भारतमावदीये चतुर-
 धिक्शततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

१०५

सुराभिरिति ॥ १ ॥

त्वत्प्रसादान्महाबाहो लोकैः प्राप्तं महत्सुखम् ।
 त्यजेजसा च निहताः कालेयाः क्रूरविक्रमाः ॥ १४
 पूरयस्व महाबाहो समुद्रं लोकभावन ।
 यत्त्वया सखिलं पीतं तदस्मिन्पुनरुत्सृज ॥ १५
 पृथमुक्तः प्रत्युवाच भगवान्मुनिपुङ्गवः ।
 जीर्णं तद्धि मया तोयमुपायोऽन्यः प्रचिन्त्यताम् ॥
 पूरणार्थं समुद्रस्य भवन्निर्यतमास्थितैः ।

एतच्छुत्वा तु वचनं महर्षेर्मायितात्मनः ॥ १७
 विस्मिताश्च विषण्णाश्च धमुषुः सहिताः सुराः ।
 परस्परमनुहाय्यं प्रणम्य मुनिपुङ्गवम् ॥ १८
 प्रजाः सर्व्यं महापञ्च विप्रजामुर्वेयागतम् ।
 त्रिदश विष्णुना सार्धमुपजन्मुः पितामहम् ॥ १९
 पूरणार्थं समुद्रस्य मन्त्रयित्वा पुनः पुनः ।
 जयुः प्राञ्जलयः सर्वं सागरस्याभिपूरणम् ॥ २०

इति श्रीमहाभा० भारण्यके पर्वणि तीर्थयात्राप० लोमशतीर्थयात्रायां भगवत्प्रोपाख्याने
 पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

१०६

लोमश उवाच ।
 तानुवाच समेतांस्तु ब्रह्मा लोकपितामहः ।
 गच्छन्धं विबुधाः सर्वे यथाकामं यथेष्टितम् ॥ १
 महाता कालयोगेन प्रकृतिं यास्यतेऽर्जवः ।
 शार्ताश्च कारणं कृत्वा महापद्मे भगीरथात् ॥ २
 पितामहवचः श्रुत्वा सर्वे विबुधसत्तमाः ।
 कालयोगं प्रतीक्षन्तो जन्मुष्यापि यथागतम् ॥ ३
 युधिष्ठिर उवाच ।
 कथं धीं ज्ञातयो ब्रह्मकारणं चाप किं मुने ।
 कथं समुद्रः पूर्णश्च भगीरथप्रतिधयात् ॥ ४
 एतद्विच्छाम्यहं ध्रोतं विस्तरेण तपोधन ।
 कथ्यमानं त्वया विप्र राह्वं चरितमुत्तमम् ॥ ५
 वैशंपायन उवाच ।
 पृथमुक्तस्तु विप्रेन्द्रो धर्मदाहा महात्मना ॥
 कथयामास माहात्म्यं सागरस्य महात्मनः ॥ ६
 लोमश उवाच ।
 इत्याकृष्णं कुले जातः सगरो नाम पार्थिवः ।
 रूपसत्यबलीपेतः स चापुत्रः प्रतापवान् ॥ ७
 स हिदयान्समुस्ताद्य तालजडाश्च भारत ।
 पशो च कृत्वा राजन्यान्स्वराज्यनन्यशासत ॥ ८
 तस्य भार्ये त्यमयतां रूपयौवनदर्पिते ।
 वैदर्भी भरतधेष्टु शीष्या च भरतर्यम् ॥ ९
 स पुत्रकामो नृपतिलच्यते स्म महत्तपः ।
 पत्नीभ्यां सह राजेन्द्र कैलासं गिरिमाधितः ॥ १०

स तथ्यमानः सुमहत्तपो योगसमान्वितः ।
 आससाद् महात्मानं श्यशं त्रिपुरमर्दनम् ॥ ११
 शंकरं भयभीशानं विनार्किं शूलपाणिनम् ।
 श्यम्बकं शिष्यमुपेशं बहुरूपमुमापतितम् ॥ १२
 स तं दृष्ट्वै वरदं पत्नीभ्यां सहितो नृपः ।
 प्रणिपत्य महाबाहुः पुत्रार्थे समयाचत ॥ १३
 तं प्रीतिमान्तरः प्राह समार्यं नृपसत्तमम् ।
 यस्मिन्नुतो मुहूर्तेऽहं त्वयेह नृपते वरम् ॥ १४
 पृष्टिः पुत्रसहस्राणि शूराः परमदर्पिताः ।
 एकस्यां संभविष्यन्ति पत्न्यां नरवरोत्तम ॥ १५
 ते शैव सर्वे सहिताः क्षयं यास्यन्ति पार्थिव ।
 एको वंशधरः शूर एकस्यां संभविष्यति ॥ १६
 पृथमुक्त्या तु तं वदस्वनेवांतरधीयत ।
 स चापि सागरो राजा जगाम स्यं निवेशनम् ॥ १७
 पत्नीभ्यां सहितस्तत्र सोऽसिंहहृत्मानन्दा ।
 तस्य ते मनुजधेष्टु भार्ये कमललोचने ॥ १८
 वैदर्भी शैव शीष्या च गर्भिष्यी संवनुपतुः ।
 ततः कालेन वैदर्भी गर्माणां ध्यज्जायत ॥ १९
 शीष्या च सुपुत्रे पुत्रे कुमारं देवकपिणम् ।
 तदात्तांस्तु समुद्रधुं मतधरः स पार्थिवः ॥ २०
 भयान्तरिक्षाच्छुभाय याचं गर्भीरनिःस्यताम् ।
 राजगमा साहसं कार्षीः पुत्रान्न स्वतुमर्हसि ॥ २१

अलाबुमध्यास्त्रिभुज्य वीजं यत्नेन गोप्यताम् ।
सोपस्येदेषु पात्रेषु घृतपूर्णेषु भागशः ॥ २२
ततः पुत्रसहस्राणि पापं प्राप्स्यसि मारत ।

महादेवेन दिष्टं ते पुत्रजन्म नराधिप ।
अनेन क्रमयोगेन मा ते बुद्धिरंतोऽन्यथा ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्राप० लोमशातीर्थयात्रायां सगरसंततिकथने
पञ्चमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

१०७

लोमश उवाच ।

पतञ्जुत्वान्तरिक्षाय स राजा राजसत्तमः ।
यथोक्तं तत्रकाराय श्रद्धधरतरपम ॥ १
एकैकशस्ततः कृत्वा वीजं वीजं नराधिपः ।
घृतपूर्णेषु कुम्भेषु तान्भागान्विदधे ततः ॥ २
धात्रीशैकैकशः प्रादात्पुत्ररक्षणतत्परः ।
ततः कालेन महता समुत्स्युर्महाबलाः ॥ ३
षष्टिः पुत्रसहस्राणि तस्याप्रतिमतेजसः ।
रुद्रप्रसादाद्रजपैः समजायन्त पार्थिव ॥ ४
ते घोराः क्रूरकर्माण आकाशपरिसर्पिणः ।
बहुत्वाच्चायजानन्तः सर्वलोकान्सहामरान् ॥ ५
त्रिदशांश्चायवाघन्त तथा गन्धर्वराक्षसान् ।
सर्वाणि चैव भूतानि शूराः ममरशालिनः ॥ ६
बध्यमानास्तनो लोकाः सागरैर्मन्दुब्धिभिः ।
ब्रह्माणं शरणं जग्मुः सहिताः सर्वदैवतैः ॥ ७
तानुवाच महाभागः सर्वलोकपितामहः ।
गच्छथ्यं त्रिदशाः सर्वे लोकैः सार्धं यथागतम् ८
नातिदीर्घेण कालेन सागराणां क्षयो महान् ।
भविष्यति महाघोरः स्वहृत्तैः कर्मभिः सुराः ॥ ९
एवमुक्तास्तु ते देवा लोकेश्वर मनुजेश्वर ।
पितामहमनुनाथ्य विप्रजग्मुर्मुर्यागतम् ॥ १०
ततः काले बहुतिथे व्यतीते भरतपम ।
कीञ्चित्तः सगरो राजा हयमेघेन धीर्यवान् ॥ ११
तस्याभ्यो व्यचरद्दुर्मि पुत्रैः स परिरक्षितः ।
समुद्रं स समासाद्य निस्तोयं भीमदर्शनम् ॥ १२
रक्ष्यमाणः प्रयत्नेन तत्रैवान्तरधीयत ।
ततस्ते सागरास्तात हतं मत्वा हयोत्तमम् ॥ १३

आगम्य पितुराचस्युरदृश्यं तुरगं हृतम् ।
तेनोक्ता दिक्षु सर्वासु सर्वे मार्गतं धाजिनम् ॥ १४
ततस्ते पितुराज्ञाय दिभु सर्वासु तं हयम् ।
अमागन्त महाराज सर्वे च पृथिवीतलम् ॥ १५
ततस्ते सागराः सर्वे समुपेत्य परस्परम् ।
नाध्यगच्छन्त तुरगमश्वहर्तारमेव च ॥ १६
आगम्य पितरं चोबुस्ततः प्राञ्जलयोऽग्रतः ।
ससमुद्रवन्द्वीपा सनदीनदकन्दरा ॥ १७
सपर्वतवनोद्देशा निखिलेन मही नृप ।
अस्माभिर्दीर्घेता राजङ्गसनात्तव पार्थिव १८
न चाश्वमधिगच्छामो नाश्वहर्तारमेव च ।
श्रुत्वा तु वचनं तेषां स राजा क्रोधमूर्च्छितः १९
उवाच वचनं सर्वोस्तदा दैववशाद्भुव ।
अनागमाय गच्छथ्यं भूयो मार्गतं धाजिनम् ॥२०
यक्षियं तं विना ह्यश्वं नागान्तव्यं हि पुत्रकाः ।
प्रतिगृह्य तु संदेशं पितुस्ते सगरात्मजाः ॥ २१
भूय एव महो कृन्तां विचेतुमुपचक्रमुः ।
अथापश्यन्त ते घोराः पृथिवीमवधारिताम् ॥ २२
समासाद्य विलं तच्चाप्यखननसगरात्मजाः ।
कुहालैर्हंपैकैश्चैव समुद्रं यत्नमासिताः ॥ २३
स रण्यमानः सहितैः सागरैर्वहणालयः ।
अगच्छत्परमामार्तिं दीर्यमाणः समन्ततः ॥ २४
असुरोरगरक्षांसि सत्वानि विविधानि च ।
आर्तनादमकुर्वन्त बध्यमानानि सागरैः ॥ २५
छिन्नरीपां विदेहाश्च भिक्षत्वगाम्भिसंधयः ।
प्राणिनः समदृश्यन्त शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २६

इत्यारण्यके पर्वणि नैलवण्डोये मारुतभावदपि पञ्चमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

१०७

एतच्छ्रुत्वेति ॥ १ ॥ हेपुकेः हेययति सर्वमत्येभिपिति
नासिकोत्प्रेषणेः तदप्यैर्लोहपत्रैः । हेपु प्रसर्गणेऽस्य रूपम् ॥ २३ ॥
सागरैः सगत्सृष्टैः ॥ २४ ॥

एवं हि खनतां तेषां समुद्रं वरुणालयम् ।
 द्यतीतः सुमहान्कालो न चाश्वः समदृश्यत २७
 ततः पूर्वोत्तरे देशे समुद्रस्य महापते ।
 विदार्य पातालमथ संक्रुद्धाः सगरात्मजाः ॥ २८
 अपश्यन्त ह्ययं तत्र विचरन्तं महातले ।
 कपिलं च महात्मानं तेजोराशिमुत्तमम् ।
 तेजसा दीप्यमानं तु श्वालाभिरिव पावकम् ॥ २९
 ते तं दृष्ट्वा हयं राजसंप्रहृष्टतनूहदाः ।
 अनादृत्य महात्मानं कपिलं कालचोदिताः ॥ ३०
 संक्रुद्धाः संप्रधावन्त अश्वप्रहणकारिणः ।
 ततः क्रुद्धो महाराज कपिलो मुनिसत्तमः ॥ ३१
 वासुदेवेति यं प्राहुः कपिलं मुनिपुङ्गवम् ।
 स च भ्रुविहृतं हृत्वा तेजस्तेषु समुत्सृजन् ॥ ३२
 ददाह सुमहातेजा मन्दबुद्धीस्स सागरान् ।
 तान्दृष्ट्वा भस्मसाद्भूताभारदः सुमहातपाः ॥ ३३
 सगरान्तिकमागच्छत्तच्च तस्मै न्यवेदयत् ।
 स तच्छ्रुत्वा घरो घोरं राजा मुनिमुखोद्गतम् ३४
 मुहूर्तं विमना भूत्वा स्वर्णोर्वाक्यमचिन्तयत् ।
 अंशुमन्तं समाहूय असमञ्जःसुतं तदा ॥ ३५
 पौत्रं भरतशार्दूल इदं घचनमप्रवीत् ।
 पट्टिस्तानि सहस्राणि पुत्राणाममितीजसाम् ३६
 कापिलं तेज आसाद्य मल्लत्रे निघनं गताः ।
 तव चापि पिता तात परित्यक्तो मयानघ ।
 धर्मं संरक्षमाणेन पौराणां हितमिच्छता ॥ ३७
 युधिष्ठिर उवाच ।
 किमर्थं राजशार्दूलः सगरः पुत्रमात्मजम् ।
 संकवान्दुस्सृजे घोरं तस्मै ब्रूहि तपोधन ॥ ३८
 लोमश उवाच ।
 असमञ्जा इति ख्यातः सगरस्य सुतो ह्यभूत् ।
 यं शीघ्रा जनयामास पौराणां स हि दारकान् ॥
 गलेषु क्रोशतो गृह्य नद्यां चिक्षेपं दुर्बलान् ।
 ततः पौराः समाजमुर्मयशोकपरिप्लुताः ॥ ४०
 सगरं चाम्यभायन्त सर्वे प्राञ्जलयः स्थिताः ।
 त्वं नरत्राता महाराज परचक्रादिमिर्मयात् ॥ ४१
 असमञ्जो मयादोरात्ततो नरत्रातमर्हसि ।
 पौराणां यचनं श्रुत्वा घोरं नृपतिसत्तमः ॥ ४२
 मुहूर्तं विमना भूत्वा सचिधानिदमप्रवीत् ।
 असमञ्जाः पुरादघ सुतो मे विप्रयास्यताम् ॥ ४३

यदि घो मद्रियं कार्यमेतच्छीघ्रं विधीयताम् ।
 एवमुक्त्वा नरेन्द्रेण सचिवास्ते नराधिप ॥ ४४
 यथोक्तं त्वरिताश्चकुर्यथाश्वापितावाह्वयः ।
 पतत्ते सर्वमाख्यातं यथा पुत्रो महात्मना ॥ ४५
 पौराणां हितकामेन सगरेण विवासितः ।
 अंशुर्मास्तु महेश्वासो यदुक्तः सगरेण हि
 तत्ते सर्वं प्रवक्ष्यामि कीर्त्यमानं निबोध मे ॥ ४६
 सगर उवाच ।
 पितृश्व तेऽहं त्यागेन पुत्राणां निघनेन च ।
 अलाभेन तथाश्वस्य परित्य्यामि पुत्रक ॥ ४७
 तस्माद्दुःखाभिसंततं यन्नविघ्नाश्च मोहितम् ।
 ह्यस्यानयनात्पौत्र नरकाग्नां समुद्र ॥ ४८
 अंशुमानेवमुक्तस्तु सगरेण महात्मना ।
 जगाम दुःखात्तं देशं यत्र वै दारिता मही ॥ ४९
 स तु तेनैव मार्गेण समुद्रं प्रविवेश ह ।
 अपश्यच्च महात्मानं कपिलं तुरगं च तम् ॥ ५०
 स दृष्ट्वा तेजसो राशिं पुराणमुपिसत्तमम् ।
 प्रणम्य शिरसा भूमौ कार्यमस्मै न्यवेदयत् ॥ ५१
 ततः प्रीतो महाराज कपिलोऽंशुमतोऽभवन् ।
 उवाच चैनं धर्मात्मा वरदोऽस्मीति भारत ॥ ५२
 स घरे तुरगं तत्र प्रथमं यन्नकारणात् ।
 द्वितीयं वरकं घरे पित्राणां पावनेच्छया ॥ ५३
 तमुवाच महातेजाः कपिलो मुनिपुङ्गवः ।
 ददानि तव मद्रं ते यद्यत्प्राथम्यसेऽनघ ॥ ५४
 त्वयि क्षमा च धर्मश्च सत्यं चापि प्रतिष्ठितम् ।
 त्वया हृतार्थः सगरः पुत्रपांश्च त्वया पिता ॥ ५५
 तव चैव प्रभावेण स्वर्गं यास्यन्ति सागराः ।
 पौत्रश्च ते त्रिपथगां त्रिदियादानयिष्यति ॥ ५६
 पावनार्थं सागराणां तोपयित्वा महेश्वरम् ।
 हयं नयस्य मद्रं ते यन्नियं नरपुङ्गव ॥ ५७
 यन्नः समाप्यतां तात सगरस्य महात्मनः ।
 अंशुमानेवमुक्तस्तु कपिलेन महात्मना ॥ ५८
 आजगाम हयं शूरा यन्नघाटं महात्मनः ।
 सोऽभिवाद्य ततः पादौ सगरस्य महात्मनः ॥ ५९
 मूर्ध्नि तेनाभ्युपाप्रातस्तस्मै सर्वं न्यवेदयन् ।
 यथा दृष्टं धुनं चापि सागराणां क्षयं तथा ॥ ६०
 तं चास्मै हयमाचष्ट यन्नघाटमुपागतम् ।
 तच्छ्रुत्वा सगरो राजा पुत्रजं दुःखमत्यजम् ॥ ६१

लोमश उवाच ।

पतच्छ्रुत्वा घचो राज्ञो गङ्गा लोकनमस्कृता ।
भगीरथमिदं वाक्यं सुप्रीता सममापत ॥ २१
करिष्यामि महाराज घचस्ते नात्र संशयः ।
वेगं तु मम दुर्धर्यं पतन्त्या गगनाद्भुवम् ॥ २२
न शकस्त्रियु लोकेषु कश्चिद्भारयितुं नृप ।
अन्यत्र विबुधश्रेष्ठाप्रीलकण्डान्महेश्वरात् ॥ २३
त तोपय महाबाहो तपसा घरदं हरम् ।
इति श्रीमहामारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि

लोमशतीर्थयात्रायां अगस्त्योपाख्याने
अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

१०९

लोमश उवाच ।

भगीरथवचः श्रुत्वा प्रियार्थं च दिव्यीकसाम् ।
एवमस्त्विति राजानं भगवान्प्रत्यभापत ॥ १
धारयिष्ये महाभाग गगनात्प्रच्युतां शिवाम् ।
दिव्यां देवनदीं-पुण्यां त्वारुते नृपसत्तम ॥ २
एवमुक्त्वा महाबाहो हिमयन्तमुपागमत् ।
वृत्तः पारियदैर्घोरैर्नानाप्रहरणोद्यतैः ॥ ३
तत्र स्थित्वा नरश्रेष्ठं भगीरथमुवाच ह ।
प्रयाचस्व महाबाहो शैलराजसुतां नदीम् ॥ ४
पतमानां सरिच्छ्रेष्ठां धारयिष्ये त्रिविष्टपात् ।
पतच्छ्रुत्वा घचो राजा शर्वेण समुदाहृतम् ॥ ५
प्रयतः प्रणतो भूत्वा गङ्गां समनुचिन्तयत् ।
ततः पुण्यजला रम्या राज्ञा समनुचिन्तिता ॥ ६
ईशानं च स्थितं दृष्ट्वा गगनात्सहसा च्युता ।
तां प्रच्युतामघो दृष्ट्वा देवाः सार्धं महापिभिः ॥ ७
गन्धर्वोरगयक्षाश्च समाजग्मुर्दिदृक्ष्वचः ।
ततः पपात गगनाद्गङ्गा हिमवतः सुता ॥ ८
समुद्रतमहावर्ता मीनप्रहसमाकुला ।
तां दधार ह्यो राजन्गङ्गां गगनमखलाम् ॥ ९
ललाटदेशे पतितां मालां मुक्तामयीमिव ।
सा बभूव विसर्पन्ती त्रिधा राजन्समुद्रगा ॥ १०
फेनपुञ्जाकुलजला हंसानामिव पङ्क्तयः ।
इति श्रीम० आर० तीर्थ० लोमशतीर्थयात्रायां अगस्त्यमाहात्म्यकथने नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

कचिदाभोगकुटिला प्रस्खलन्ती कचित् क्वचित्
सा फेनपटसंघतिता मत्सेध प्रमदाव्रजत् ।
कचित्सा तोयनिनदैर्नदन्ती नादमुत्तमम् ॥ १२
एवंप्रकारान्स्वबह्वङ्कुर्वती गगनाभ्युता ।
पृथिवीतलमासाद्य भगीरथमयाप्रवीत् ॥ १३
दर्शयस्व महाराज मार्गं केन प्रजाम्यहम् ।
त्वदर्धमवतीर्णास्मि पृथिवीं पृथिवीपते ॥ १४
पतच्छ्रुत्वा घचो राजा प्रातिष्ठत भगीरथः ।
यत्र तानि शरीराणि सागराणां महात्मनाम् ॥ १५
ग्लान्यार्थं नरश्रेष्ठ पुण्येन सलिलेन च ।
गङ्गाया धारणं कृत्वा हरो लोकनमस्कृतः ॥ १६
कैलासं पर्वतश्रेष्ठं जगाम त्रिदशैः सह ।
समासाद्य समुद्रं च गङ्गाया सहितो नृपः ॥ १७
पूर्यामास वेगेन समुद्रं धरुणालयम् ।
दुहितृत्वे च नृपतिर्गङ्गां समनुकल्पयत् ॥ १८
पितृणां चोदकं तत्र ददौ पूर्णमनोरथः ।
पतत्ते सर्वमाख्यातं गङ्गा त्रिपथगा यथा ॥ १९
पूरणार्थं समुद्रस्य पृथिवीमवतारिता ।
समुद्रश्च यथा पतितः कारणार्थं महात्मना ॥ २०
घातापिश्च यथा नीतः क्षयं स ब्रह्महा प्रभो ।
अगस्त्येन महाराज यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ २१

द्वारारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

१०९

भगीरथवच इति ॥ १ ॥ द्वारारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

तः शस्याम्यानयितुमृश्यशूङ्गमृपेः सुतम् ।
स्याः सर्वममिप्रेतमन्वजानात्स पार्थिवः ॥ ५७

धनं च प्रददौ भूरि रत्नानि विविधानि च ।
ततो रूपेण संपन्ना वयसा च महोपते ।
स्त्रिय आदाय काञ्चित्सा जगाम वनमञ्जसा ॥५८

इति श्रीमहाभा० आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्राप० लोमशतीर्थयात्रायां ऋश्यशूङ्गोपाख्याने
दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥;

१११

लोमश उवाच ।

सा तु नाव्याश्रमं चक्रे राजकार्यार्थसिद्धये ।
संदेशाच्चैव नृपतेः खबुद्ध्या चैव भारत ॥ १
नानापुष्पफलेर्वृक्षैः कृत्रिमैरुपशोभितैः ।
नानामुल्मलतोपेतैः स्वादुकामफलप्रदैः ॥ २
अतीव रमणीयं तदतीव च मनोहरम् ।
चक्रे नाव्याश्रमं रम्यमद्भुतोपमदर्शनम् ॥ ३
ततो निवध्य तां नावमदूरे काश्यपाश्रमात् ।
चारयामास पुरुषैर्विहारं तस्य वै मुनेः ॥ ४
ततो दुहितरं वेश्यां समाधायेतिकार्यताम् ।
दृष्टान्तरं काश्यपस्य प्राहिणोद्बुद्धिसंमताम् ॥ ५
सा तत्र गत्वा कुशला तपोनित्यस्य संनिधौ ।
आश्रमं तं समास्ताद्य ददर्श तमृपेः सुतम् ॥ ६
वेदयोवाच ।

कश्चिन्मुने कुशलं तापसानां
कश्चिच्च वो मूलफलं प्रभूतम् ।
कश्चिद्भवान्मते चाश्रमेऽस्मि-
स्त्यां वै द्रष्टुं सांप्रतमागतोऽस्मि ॥ ७
कश्चित्तपो वर्धते तापसानां
पिता च ते कश्चिदहीनतेजाः ।
कश्चित्त्वया प्रीयते चैव धिप्र
कश्चित्स्वाध्यायः क्रियते चर्श्यशूङ्ग ॥ ८
ऋश्यशूङ्ग उवाच ।
ऋक्ष्या मघाङ्गयोतिरिव प्रकाशते
मन्ये चाहं त्वामभिवादनीयम् ।
पाद्यं वै ते संप्रदास्यामि कामा-

द्ययाधर्मं फलमूलोन चैव ॥ ९
कौश्यां वृश्यामास्त्व यथापजाप
कृष्णाजिनेनावृतायां सुखायाम् ।
क चाश्रमस्तव किं नाम वेदं
व्रतं ब्रह्मक्षरासि हि देववत्वम् ॥ १०
वेदयोवाच ।
ममाश्रमः काश्यपपुत्र रम्य-
स्त्रियोजनं शैलमिमं परेण ।
तत्र स्वधर्मो नामिवादनं मे
न चोदकं पाद्यमुपस्पृशामि ॥ ११
भवता नामिवाद्योऽहमभिवाद्यो भवान्मया ।
व्रतमेतादृशं ब्रह्मन्परिष्वज्यो भवान्मया ॥ १२
ऋश्यशूङ्ग उवाच ।
फलानि पक्वानि ददानि तेऽहं
मह्यतकान्यामलकानि चैव ।
करुरकानीद्बुद्धधन्वनानि
पिप्पलानां कामकारं कुरुष्व ॥ १३
लोमश उवाच ।
सा तानि सर्वाणि विवर्जयित्वा
मक्ष्याष्यन्नर्होणि ददौ ततोऽस्य ।
तान्यृश्यशूङ्गस्य महारसानि
भृशं सुरूपाणि क्वचि ददुर्हि ॥ १४
ददौ च माल्यानि सुगन्धवन्ति
चित्राणि वासांसि च भानुमन्ति ।
पेयाणि चाश्रायाणि ततो मुमोद
चित्रौड चैव प्रजहास चैव ॥ १५

अन्वजानात् अनुज्ञातवान् ॥ ५७ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि
त्रैलोक्ये भारतमावर्षीये दशाधिकशततमोऽध्यायः
॥ ११० ॥

१११

सा स्थिति । नाव्याश्रमं नावा तार्थमाश्रमम् ॥१॥ मुने-
व० १२

विनिष्कस्य विहारं बहिर्गमनम् । चारयामास चौरैरधिगत-
वती ॥ ४ ॥ समाधाय बोधयित्वा । इतिकार्यताम् इति-
कर्मव्यताम् । अन्तरम् अस्नानिष्यम् ॥५॥ कौश्यां वृश्यामास्त्व
कुशलासने उपविश । यथापजोषं यथासुखम् । सुखायं सुख-
क्याम् ॥ १० ॥ अन्वर्होणि अत्युत्तमत्वादमृत्यानि ॥ १४ ॥

सा कन्दुकेनारमतास्य मूले
विभज्यमाना फलिता लतेव ।
गात्रैश्च गात्राणि निवेवमाणा
समाश्लिष्यन्त्सहृदयशृङ्गम् ॥ १६
सर्जानशोकांस्तिलकांश्च वृक्षा
न्सुपुष्पितानवनाम्यावभज्य ।
विलज्जमानेव मदाभिभूता
प्रलोभयामास सुतं महर्षेः ॥ १७
अपर्ययशृङ्गं विहृतं समीक्ष्य
पुनः पुनः पीडय च कायमरप ।
अवेक्ष्यमाणा शनकैर्जंगाम
कृत्वामिहोत्रस्य तदापदेशम् ॥ १८
तस्यां गतायां मदनेन मत्तो
विचेतनश्चाभवदृश्यशृङ्गः ।
तामेव भावेन गतेन शृत्ये
विनिःश्वसन्नार्तरूपो बभूव ॥ १९
इति श्रीमहाभारते आरण्यके प० तीर्थयात्राप०

ततो मुहूर्तोद्धारिपिङ्गलाक्षः
प्रवेष्टितो रोमभिरानखाप्रात् ।
स्वाध्याययवान्बृत्तसमाधिपुक्तो
विमाण्डकः काश्यपः प्रादुरासीत् ॥२०
सोऽपश्यदासीनमुपेत्य पुत्रं
ध्यायन्तमेकं विपरीतचित्तम् ।
विनिःश्वसन्तं मुहुरुर्ध्वदृष्टिं
विमाण्डकः पुत्रमुवाच दीनम् ॥ २१
न कल्पन्ते समिधः किं नु तात
कश्चिद्भुतं चाग्निहोत्रं त्वयाद्य ।
सुनिर्णितं सुमुख्यं होमवेनुः
कश्चित्सवत्साद्य कृता त्वया च ॥ २२
न वै यथापूर्वमिवासि पुत्र
चिन्तापरश्चासि विचेतनश्च ।
दीनोऽतिमात्रं त्वमिहाद्य किं नु
पृच्छामि त्वां क इहाद्यगतोऽभूत् ॥२३

लोमशतीर्थयात्रायां ऋश्यशृङ्गोपाख्याने
एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

११२

ऋश्यशृङ्ग उवाच ।
इहागतो जटिलो ब्रह्मचारी
न वै ह्रस्वो नातिदीर्घो मनस्वी ।
सुवर्णवर्णः कमलायताक्षः
स्वतः सुराणामिव शोभमानः ॥ १
समृद्धरूपः सवितेव दीप्तः
सुश्लिष्टगह्वणाक्षिरतीव गौरः ।
नीलाः प्रसन्नाश्च जटाः सुगन्धा
हिरण्यरज्जुप्रथिताः सुदीर्घाः ॥ २
आधाररूपा पुनरस्य कण्ठे
विभ्राजते विद्युदिवान्तरिक्षे ।

श्री चास्य पिण्डावधरेण कण्ठा-
दजातरोमो सुमनोहरौ च ॥ ३
विलम्बमध्यश्च स नाभिदेशे
कटिश्च तस्यातिरुतप्रमाणा ।
तप्यास्य चीरान्तरतः प्रमाति
हिरण्यमी मेखला मे यथेयम् ॥ ४
अन्यश्च तस्याद्भुतदर्शनीयं
विकृजितं पादयोः संप्रमाति ।
पाण्योश्च तद्वत्स्यनयश्चिच्चक्षौ
कलापकावक्षमाला यथेयम् ॥ ५

११२

मूले समीपे । विभज्यमाना अङ्गमोटनादीनि कुर्वाणा । निवे-
वमाणा सूचीवदभ्यन्तरं प्रविशन्ती । ' विबु संतुसंताने ' इति
घातुः ॥ १६ ॥ कार्यं देहं पीडय आलिङ्गनेन निपीडय । अप-
देशो छलम् ॥ १८ ॥ भावेन अभिप्रायेण ॥ १९ ॥ प्रवे-
ष्टितः ग्याप्तः ॥ २० ॥ कल्पन्ते सिद्धाः कियन्ते । निर्णिकं
प्रशङ्कितम् । सवत्सा कृता दोहनायेति शेषः ॥ २२ ॥ इत्या-
रण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये भारताभाषदीये एकादशाधिकशत-
तमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

इहागत इति । स्वत एव नालंकारादिना ॥ १ ॥ आधा-
ररूपा आलनालमदृशी कण्ठामरणविशेषः । ' आधारश्चाधि-
करणेऽप्यालवालेऽम्बुधारणे ' इति विश्वः ॥ ३ ॥ विलम्ब इवेति
वृक्षत्वं लक्ष्यते । अतिरुतप्रमाणा अतिरुता ॥ ४ ॥ कला-
पकौ भूषणविशेषौ । स्वार्थे 'कः' कलापः संघते बहू तूष्णीं
भूषणे हरे ' इति विश्वः । कङ्कणावित्यर्थः ॥ ५ ॥

विचेष्टमानस्य च तस्य तानि
 कूजन्ति हंसाः सरसीव मत्ताः ।
 चीराणि तस्याद्भुतदर्शनानि
 नेमानि तद्गन्मम रूपवन्ति ॥ ६
 वक्रं च तस्याद्भुतदर्शनीयं
 प्रख्याहृतं ह्लादयतीव चेतः ।
 पुंस्कोकिलस्येव च तस्य वाणी
 तां शृण्वतो मे व्यथितोऽन्तरात्मा ॥ ७
 यथा वनं माधवमासि मध्ये
 समीरितं श्वसननेव भाति ।
 तथा स भाल्युत्तमपुण्यगन्धी
 निषेव्यमाणः पवनेन तात ॥ ८
 सुसंयताश्चापि जटा विपक्वा
 द्वैधीकृता नातिसमा ललाटे ।
 कर्णौ च शिञ्जैरिव चक्रवाकैः
 समावृतौ तस्य सुरूपवद्भिः ॥ ९
 तथा फलं वृत्तमथो विचित्रं
 समाहरत्याणिना दक्षिणेन ।
 तद्गुमिमासाद्य पुनः पुनश्च
 समुत्पतत्यद्भुतरूपमुच्चैः ॥ १०
 तद्याभिहत्या परिवर्ततेऽसौ
 वातेरितो वृक्ष इवावधूर्णन् ।
 तं प्रेक्षतः पुत्रमिवामराणां
 प्रीतिः परा तात रतिश्च जाता ॥ ११
 स मे समाश्लिष्य पुनः शरीरं
 जदासु गृह्याभ्यवनाम्य वस्त्रम् ।
 वस्त्रं वक्त्रं शणिधाय शब्दं

इति श्रीमहाभारते आरण्यके प० तीर्थयात्राप० लोमशतीर्थयात्रायां ऋश्यशृङ्गोपाख्याने
 द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

११३

विभाण्डक उवाच ।
 रक्षांसि चैतानि चरन्ति पुत्र
 रूपेण तेनाद्भुतदर्शनेन ।

अतुल्यवीर्याण्यभिरूपयन्ति

विभं सदा तपसश्चिन्तयन्ति ॥ १

तथा फलं फलसदं कन्दुवम् ॥ १० ॥ प्रीतिराहादः । रति-
 रासक्तिः ॥ ११ ॥ भूयस्त्विति मज्जानजा भ्रान्ति-सुचिता
 ॥ १५ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि मैलकण्ठीये भारतनावर्दीये

द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

११३

रक्षांसीति ॥ १ ॥

स्वरूपरूपाणि च तानि तात
 प्रलोभयन्ते विविधैरुपायैः ।
 सुखाच्च लोकाश्च निपातयन्ति
 तान्युग्ररूपाणि मुनीन्वनेषु ॥ २
 न तानि सेवेत मुनिर्यतात्मा
 सतां लोकान्प्रार्थयानः कर्षयित् ।
 कृत्वा विप्रं तापसानां रमन्ते
 पापाचारास्तापसस्तात्र पश्यत् ॥ ३
 असञ्जनेनाचरितानि पुत्र
 पापान्यपेयानि मधूनि तानि ।
 माल्यानि चैतानि न वै मुनीनां
 स्मृतानि विश्रोञ्ज्वलगन्धवन्ति ॥ ४
 रक्षांसि तानीति निवार्य पुत्रं
 विभाण्डकस्तां मृगायांबभूय ।
 नासादयामास यदा व्यहृण
 तदा स पर्याववृते ध्रमाय ॥ ५
 यदा पुनः काश्यपो वै जगाम
 फलान्याहर्तुं विधिनाश्रावणेन ।
 तदा पुनर्लोभयितुं जगाम
 सा वेशयोपा मुनिमृश्यष्टङ्गम् ॥ ६
 इष्टैव तामृश्यष्टङ्गः प्रहृष्टः
 संग्रान्तरूपोऽभ्यपतत्तदानीम् ।
 प्रोवाच चैनानं भवतः ध्रमाय
 गच्छाव यावन्न धिता ममैति ॥ ७
 ततो राजन्काश्यपस्यैकपुत्रं
 प्रवेदय योगेन विमुच्य नावम् ।
 प्रमोदयन्त्यो विविधैरुपायै-
 राज्जमुरुक्णाधिपतेः सर्मापम् ॥ ८
 संस्थाप्य तामाश्रमदर्शने तु
 संतारितां नावमयातिशुभ्राम् ।
 नीरादुपादाय तथैव चक्रे
 नाव्याश्रमं नाम धनं विचित्रम् ॥ ९
 अन्तःपुरे तं तु निवेदय राजा
 विभाण्डकस्यात्मजमेकपुत्रम् ।
 ददर्श देवं सहस्रा प्रधिष्ट-
 मापूर्यमाणं च जगज्जलेन ॥ १०
 स लोभपादः परिपूर्णकामः

सुतां ददावृदयष्टङ्गाय शान्ताम् ।
 क्रोधप्रतीकारकरं च चक्रे
 गाक्ष्यं मार्गेषु च कर्षणाणि ॥ ११
 विभाण्डकस्याप्रजतः स राजा
 पशुन्मभूतान्यनुपांश्च धीरान् ।
 समादिशत्पुत्रगृह्णी महर्षि-
 र्विभाण्डकः परिपृच्छेद्यदा वः ॥ १२
 स धकव्यः प्राञ्जलिभिर्भवद्भिः
 पुत्रस्य ते पशवः कर्षणं च ।
 किं ते प्रियं वै क्रियतां महर्षे
 दासाः स्म सर्वे तव धाचि वद्धाः ॥ १३
 अयोपायात्स मुनिश्चण्डकोपः
 स्वमाश्रमं मूलफलं गृहीत्वा ।
 अन्वेपमाणश्च न तत्र पुत्रं
 ददर्श चुकोथ ततो भृशं सः ॥ १४
 ततः स कोपेन विदीर्यमाण
 आशङ्कमानो नृपतेर्विधानम् ।
 जगाम चर्म्पां प्रति धश्यमाण-
 स्तमङ्गराजं सपुरं सराष्ट्रम् ॥ १५
 स वै ध्रान्तः क्षुधितः काश्यपस्ता-
 न्घोषान्समासादितयान्समृञ्चान् ।
 गोपैश्च तैर्विधिवत्पूज्यमानो
 राजेव तां रात्रिमुवाच तत्र ॥ १६
 अवाप्य सत्कारमतीव तेभ्यः
 प्रोवाच कस्य प्रथिताः स्थ गोपाः ।
 ऊचुस्ततस्तेऽभ्युपगम्य सर्वे
 धनं तथेदं विहितं सुतस्य ॥ १७
 देशेषु देशेषु स पूज्यमान-
 स्तांश्चैव शृण्वन्मधुराग्रलापान् ।
 प्रशान्तभूयिष्ठरजाः प्रहृष्टः
 समाससादाङ्गपतिं पुरस्यम् ॥ १८
 स पूजितस्तेन नरर्षभेण
 ददर्श पुत्रं दिवि देवं ययेन्द्रम् ।
 शान्तां क्षयां चैव ददर्श तत्र
 सौदामनीमुच्चरन्तीं ययैव ॥ १९

ध्रमाय आश्रमाय ॥ ५ ॥ अश्रावणेन अवासञ्जनेन वैदिनेन । 'श्रावणो मासि पाक्षे' इति विद्यः । आश्र-
 मणेनेति प्रथेवे तु इष्टपापर्यम् तत्राश्रावणेलादिशब्दप्रयोगात् । वेशयोपा वेद्या ॥ ६ ॥ आश्रमो यत्र स्वैर्ययै
 तावति देशे आश्रमदर्शने ॥ ९ ॥

प्रासांश्च घोषांश्च सुनस्य दृष्ट्वा
शान्तां च शान्तोऽस्य परः स कोपः ।
चकार तस्यैव परं प्रसादं
विमाण्डको भूमिपतेर्नरेन्द्र ॥ २०
स तत्र निक्षिप्य सुतं महर्षि-
शुवाच सूर्याग्निसमप्रभावः ।
जाते च पुत्रे यनमेवावजेया
राज्ञः प्रियाण्यस्य सर्वाणि कृत्वा ॥ २१
स तद्वचः कृतवानृश्यशृङ्गो
ययौ च यत्रास्य पिता बभूव ।
शान्ता चैनं पर्यचरन्नेन्द्र
खे रोहिणीं सोममिवावुकूला ॥ २२

अहंघती वा सुमगा वसिष्ठं
लोपामुद्रा वा यथा हागस्यम् ।
नलस्य वै दमयन्ती ययामु-
द्यया शची यत्रघरस्य चैव ॥ २३
नारायणी चेन्द्रसेना बभूव
यस्या नित्यं मुद्गलस्याजमीढ ।
तथा शान्ता ऋश्यशृङ्गं वनस्थं
प्रात्या युक्ता पर्यचरन्नेन्द्र ॥ २४
तस्याश्रमः पुण्य एषोऽवमाति
महाहृदं शोभयन्पुण्यकीर्तिः ।
अत्र स्नातः कृतकृत्यो विशुद्ध-
स्तीरान्यन्यान्यनुसंयाहि राजन् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायाम् ऋश्यशृङ्गो
त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

११४

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रवातः कौशिक्याः पाण्डवो जनमेजयः ।
आनुपुत्र्येण सर्वाणि जगामायतनान्यथ ॥ १
स सागरं समासाद्य गङ्गायाः संगमे नृप ।
नदीशतानां पञ्चानां मध्ये चक्रे समाह्वयम् ॥ २
ततः समुद्रतीरेण जगाम बहुधाधिपः ।
स्नातृभिः सहितो वीरः कलिङ्गान् प्रति भारत ॥ ३

लोमश उवाच ।

एते कलिङ्गाः कौन्तेय तत्र वैतरणी नदी ।
अत्रायजत धर्मोऽपि देवाञ्चरणमेत्य वै ॥ ४
क्रापिभिः समुपायुक्तं याज्ञेयं गिरिशोभितम् ।
उत्तरं तारमेतद्धि सततं द्विजसेवितम् ॥ ५
समानं देवयानेन पपा स्वर्गमुपेयुषः ।
अत्र वै क्रययोऽभ्येऽपि पुरा कृत्वा मीरीजिरे ॥ ६
अत्रैव रुद्रो राजेन्द्र पशुमादत्तवान्मखे ।
पशुमादाय राजेन्द्र मागोऽयमिति चाब्रवीत् ॥ ७
इते पशौ तदा देवास्तमूचुर्भरतर्षभ ।

मा परस्वमभिद्रोघ्या मा धर्मान्स्वकदान्यशीः ॥ ८
ततः कल्याणरूपामिर्वाग्मिस्ते रुद्रमस्तुवन् ।
इष्टथा चैनं तर्पयित्वा मानयांचक्रिरे तदा ॥ ९
ततः स पशुमुत्सृज्य देवयानेन जग्मिवान्
तत्रानुवंशो रुद्रस्य तं निबोध युधिष्ठिर ॥ १०
अयातयामं सर्वेभ्यो भागेभ्यो भागमुत्तमम् ।
देवाः संकल्पयामासुर्भयाद्बुद्रस्य शाश्वतम् ॥ ११
इमां गाधामत्र गायत्रपः स्युशति यो नरः ।
देवयानोऽस्य पण्याश्च चक्षुषामिप्रकाशते ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।

ततो वैतरणीं सर्वे पाण्डवा द्रौपदी तथा ।
अवतीर्य महामागास्तर्पयांचक्रिरे पितृन् ॥ १३
युधिष्ठिर उवाच ।
उपसृश्येह विधिवदस्यां नद्यां तपोब्रह्मन् ।
मानुयादस्मि विपयादपेतः पश्य लोमश ॥ १४
सर्वांलोकान्प्रपश्यामि प्रसादात्तव सुव्रत ।
वैखानसानां जपतामेव शान्तो महात्मनाम् ॥ १५

इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रयोदशाधिक-
शततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

११४

तत इति ॥ १ ॥ उत्तरं तीरं वैतरण्याः ॥ ५ ॥ मा पर-
स्वमभिद्रोघ्या परभागस्य नाशं मा दुर्वित्यर्थः । धर्मान्मा
वशी-धर्ममाधनान्यद्भागान्स्वर्वाङ्गाययोः । 'वशं कान्तौ'
अस्य लुपि रूपम् ॥ ८ ॥ अयातयामं तात्कालिकम् ॥ ११ ॥

लोमश उवाच ।

त्रिंशत् वै सहस्राणि योजनानां युधिष्ठिर ।
 यत्र ध्वनिं शृणोष्येनं तूष्णीमास्य विशांपते ॥ १६ ॥
 एतत्स्वयंभुवो राजन्वनं दिव्यं प्रकाशते ।
 यत्रायजत राजेन्द्र विश्वकर्मा प्रतापवान् ॥ १७ ॥
 यस्मिन्यत्रे हि भूर्देवा कश्यपाय महात्मने ।
 सपर्वतधनोद्देशा दक्षिणार्थं स्वयंभुवा ॥ १८ ॥
 अयासीदश्च कौन्तेय दत्तमात्रा महीं तदा ।
 उवाच चापि कुपिता लोकेश्वरमिदं प्रभुम् ॥ १९ ॥
 न मां मर्याय भगवन्कस्मैचिदाहुतमर्हसि ।
 प्रदानं मोघमेतत्ते यास्याम्येषा रसातलम् ॥ २० ॥
 विपीदन्तां तु तां दृष्ट्वा कश्यपो भगवानृषिः ।
 प्रसादयाम्बभूवाय ततो भूमिं विशांपते ॥ २१ ॥
 ततः प्रसन्ना पृथिवी तपसा तस्य पाण्डव ।
 पुनरुद्यम्य सलिलालेद्वेदीरूपा स्थिता धर्मौ ॥ २२ ॥
 सैषा प्रकाशते राजन्वेदीसंस्थानलक्षणा ।
 आरुह्यात्र महाराज वीर्यवान् भविष्यसि ॥ २३ ॥
 सैषा सागरमासाद्य राजन्वेदी समाधिता ।
 एतामारुह्य भद्रं ते त्वमेकस्तर सागरम् ॥ २४ ॥
 अहं च ते स्वस्त्ययनं प्रयोष्ये

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां महेन्द्राचलगमने
 चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

११५

वैशंपायन उवाच ।

स तत्र तामुपित्वैकां रजनीं पृथिवीपातिः ।
 तापसानां परं चक्रे सत्कारं भ्रातृभिः सह ॥ १ ॥
 लोमशस्तस्य तान्सर्वानाचख्यौ तत्र तापसान् ।
 भृगूनाङ्गिरसश्चैव वसिष्ठानथ काश्यपान् ॥ २ ॥
 तान्समेत्य स राजर्षिरभिवाद्य कृताञ्जलिः ।

यथा त्वमेनामधिरोहसेऽद्य ।

सृष्टा हि मर्त्येन ततः समुद्र-
 मेषा वेदी प्रविशत्याजमीढ ॥ २५ ॥
 ॐ नमो विश्वशुताय नमो विश्वपराय ते ।
 सान्निध्यं कुरु देवेश सागरे लवणाम्भसि ॥ २६ ॥
 अग्निर्मिश्रो योनिरापोऽथ देव्यो
 विष्णोरेतस्त्वममृतस्य नाभिः ।
 एवं सुवन्पाण्डव सत्यवाक्यं
 वेदीमिमां त्वं तरसाधिरोह ॥ २७ ॥
 अग्निश्च ते योनिरिडा च देहो
 रेतोधा विष्णोरमृतस्य नाभिः ।
 एवं जपन्पाण्डव सत्यवाक्यं
 ततोऽधगाहेत पतिं नदीनाम् ॥ २८ ॥
 अन्यथा हि कुरुश्रेष्ठ देवयोनिरपां पतिः ।
 कुशाग्रेणापि कौन्तेय न श्रष्टव्यो महोदधिः ॥ २९ ॥
 वैशंपायन उवाच ।
 ततः कृतस्वस्त्ययनो महात्मा
 युधिष्ठिरः सागरमभ्यगच्छत् ।
 कृत्वा च तच्छासनमस्य सर्वं
 महेन्द्रमासाद्य निशामुवाच ॥ ३० ॥

रामस्यानुचरं वीरमपृच्छद्रुतम्रणम् ॥ ३ ॥
 कदा तु रामो भगवांस्तापसान्दर्शयिष्यति ।
 तेनैवाहं प्रसंगेन द्रष्टुमिच्छामि मार्गवम् ॥ ४ ॥
 अकृतम्रण उवाच ।
 आयानेघासि विदितो रामस्य विदितात्मनः ।
 प्रीतिस्त्वयि च रामस्य क्षिप्रं त्वां दर्शयिष्यति ॥

'भूमिर्ह जगद्विलुदाहरन्ति न मा मर्त्ये. कश्चन दातुमर्हति
 विश्वकर्मन् भौवनमादिदासिय निमन्द्येहं सलिलस्य मध्ये मोघ-
 स्त एष कश्यपायाससंगर.' इति धृतेरर्थे संग्रहाति । यत्रायजत
 राजेन्द्रेत्यादिना ॥ १७ ॥ ज्ञानाद्यर्थे समुद्रप्रार्थनामन्त्रमाह
 ॐ नम इति । 'विशं शुभं लौनमस्मिन् प्रख्ये' इति विश्व-
 पुनः । विश्वसास्वराय श्रेष्ठाय विष्णवे इत्यर्थः । लवणा-
 म्भसि क्षारोदके ॥ २६ ॥ अग्निर्मिश्रश्च तेजस्त्वादमित्यत्सु-
 योऽपि अयां योनिः । अयामिति शेषः । विष्णोर्वापकस्या-
 रमनो रेतः शरीराकारपरिणतं अभिम्यक्तित्यानं त्वं हे

समुद्र अकृतस्य नाभिः सुधाया गर्भस्थानम् ॥ २७ ॥ इहा
 यज्ञः विष्णोः रेतोधाः विष्णो रेतः जीवः स धीयतेऽस्मिन्
 देहे । अकृतस्य नाभिः मोक्षस्य साधनम् ॥ २८ ॥ देव
 योनिः देवस्थानम् ॥ २९ ॥ इत्यारण्यके १० त्रैलोक्येऽपि
 भारतमावदीपे चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

११५

स इति ॥ १ ॥ आयान् आगच्छन् ॥ ५ ॥

चतुर्दशीमष्टमीं च रामं पश्यन्ति तापसाः ।
 अस्यां राज्यां व्यतीतायां भवित्री भ्रश्चतुर्दशी ॥६
 पुधिष्ठिर उवाच ।
 भवाननुगतो रामं जामदग्न्यं महाबलम् ।
 प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य पूर्वघृतस्य कर्मणः ॥ ७
 स भवान्कथयत्वद्य यथा रामेण निर्जिताः ।
 आह्वये क्षत्रियाः सर्वे कथं केन च हेतुना ॥ ८
 अकृतमण उवाच ।
 हन्त ते कथयिष्यामि महदाख्यानमुत्तमम् ।
 भृगुणां राजशार्दूल वंशे जातस्य भारत ॥ ९
 रामस्य जामदग्न्यस्य चरितं देवसंमितम् ।
 हैहयाधिपतेश्चैव कार्तवीर्यस्य भारत ॥ १०
 रामेण चाञ्जुनी नाम हैहयाधिपतिर्हृतः ।
 तस्य बाहुशतान्यासंस्त्राणि सप्त च पाण्डव ॥११
 दत्तात्रेयप्रसादेन विमानं काञ्चन तथा ।
 ऐश्वर्यं सर्वभूतेषु पृथिव्यां पृथिवीपते ॥ १२
 अद्याहृतगातिश्चैव रथस्तस्य महात्मनः ।
 रथेन तेन तु सदा वरदानेन वीर्यवान् ॥ १३
 ममर्दं देवान्यक्षाश्च ऋषींश्चैव समन्ततः ।
 भूतांश्चैव स सर्वास्तु पीडयामास सर्वतः ॥ १४
 ततो देवाः समेत्याहुर्कपयश्च महामताः ।
 देवदेवं सुरारिं विष्णुं सत्यपराक्रमम् ॥ १५
 भगवन्भूतरक्षणार्थमर्जुनं जहि वै प्रभो ।
 विमानेन च दिव्येन हैहयाधिपतिः प्रभुः ॥ १६
 शचीसहायं श्रीडन्तं धर्मयामास वासवम् ।
 ततस्तु भगवान्देवैः शक्रेण सहितस्तदा ।
 कार्तवीर्यविनाशार्थं मन्त्रयामास भारत ॥ १७
 यत्तद्भूतहितं कार्यं सुरेन्द्रेण निवेदितम् ।
 संप्रतिश्रुत्य तत्सर्वं भगवोऽलोकपूजितः ॥ १८
 जगाम बदरीं रम्यां स्वमेवाश्रममण्डलम् ।
 पतन्मित्रेव काले तु पृथिव्यां पृथिवीपतिः ॥ १९
 कान्यकुब्जे महानासीत्यायिष्वः सुमहाबलः ।
 गार्धीति विभ्रुती लोके धनवासं जगाम ह ॥ २०
 घने तु तस्य घसतः कन्या जज्ञेऽप्सरःसमा ।
 ऋचीको भार्गवस्तां च वरयामास भारत ॥ २१
 तमुवाच ततो गार्धिर्माह्वणं संशितमतम् ।

उचितं नः कुले किञ्चित्पूर्वैर्यत्संप्रवर्तितम् ॥ २२
 एकतः श्यामकर्णानां पाण्डुराणां तरस्विनाम् ।
 सहस्रं धाजिनो भुलकमिति विदि द्विजोत्तम २३
 न चापि भगवान्याच्यो दीयतामिति भार्गव ।
 देया मे दुहिता चैव त्वद्विधाय महात्मने ॥ २४
 ऋचीक उवाच ।
 एकतः श्यामकर्णानां पाण्डुराणां तरस्विनाम् ।
 दास्याम्यश्वसहस्रं ते मम भार्या सुतास्तु ते ॥ २५
 अकृतमण उवाच ।
 स तपेति प्रतिहाय राजन्वरुणमश्रवीत् ।
 एकतः श्यामकर्णानां पाण्डुराणां तरस्विनाम् ॥ २६
 सहस्रं धाजिनामेकं भुलकार्यं प्रतिदीयताम् ।
 तस्मै प्रादात्सहस्रं वै धाजिनो धरुणस्तदा ॥ २७
 तदश्वतीर्थं विख्यातमुत्थिता यत्र ते हयाः ।
 गङ्गायां कान्यकुब्जे वै ददौ सत्यवतीं तदा ॥ २८
 ततो गार्धिः सुतां चास्मै जन्याश्चासन्सुरास्तदा ।
 लब्ध्वा ह्यसहस्रं तु तांश्च दृष्ट्वा दिवोकसः ॥ २९
 धर्मेण लब्ध्वा तां भार्यामृचीको द्विजसत्तमः ।
 यथाकामं यथाजोषं तथा रेमे सुमप्यया ॥ ३०
 तं विवाहे कृते राजन्सभार्यमवलोककः ।
 आजगाम भृगुश्रेष्ठः पुत्रं दृष्ट्वा नन्दं ह ॥ ३१
 भार्यापतीं तन्मासीनं गुणं सुरगणार्चितम् ।
 अक्षित्वा पर्युपासीनीं प्राञ्जलीं तस्यतुस्तदा ॥ ३२
 ततः क्षुपां स भगवान्प्रहृष्टो भृगुरश्रवीत् ।
 वरं पुणीष्व सुमने दाता ह्यस्मि तवेप्सितम् ॥ ३३
 सा वै प्रसादयामास तं गुणं पुत्रकारणात् ।
 आत्मनश्चैव मातुश्च प्रसादं च चकार सः ॥ ३४
 भृगुहवाच ।
 ऋतौ त्वं चैव माता च ज्ञाते पुंसवनाय वै ।
 आलिङ्गितां पृथग्दृष्टीं साभ्यन्तं त्वसुदुम्बरम् ॥३५
 चक्षुष्यमिदं मद्दे जनन्याश्च तपैव च ।
 विश्वमावर्तयित्वा तु मया यत्नेन साधितम् ॥३६
 प्राशितदयं प्रयत्नेन तेत्युक्त्वादर्शनं गतः ।
 आलिङ्गने चरौ चैव चक्रतुस्ते विपर्ययम् ॥ ३७
 ततः पुनः स भगवान्काले बहुतिथे गते ।
 दिव्यज्ञानाद्विदित्वा तु भगवानागतः पुनः ॥ ३८

एक इति बहिः श्यामाः अन्तरा रक्षाः कर्णां देवां ते एकतः
 श्यामकर्णस्तोत्रम् ॥२५॥ जन्याः वरपत्नीयाः ॥२९॥ अश्वलो-
 कः अन्तर्लोकनार्या ॥३१॥ विश्वं विराट्पुरं आवर्तयित्वा

मुहुर्मुहुर्मुखं धाय एतनोश्वर्षोर्मसणेन विषयप्रवृत्तौ पुत्रो
 भविष्यन् इति भावः ॥३६॥ ते उभे प्रति इत्युक्त्वात्वेति कारलोपः
 संधिर्वा भार्यः । आलिङ्गने अश्वत्योदुम्बरयोः ॥ ३७ ॥

अयोधाच महातेजा मृगुः सत्यवर्ता स्तुषाम् ।
 उपयुक्तश्चरुर्मद्रे वृक्षे चालिङ्गनं कृतम् ॥ ३९
 विपरीतेन ते सुव्रमात्रा चैवासि वञ्चिता ।
 ब्राह्मणः क्षत्रवृत्तिर्वै तव पुत्रो भविष्यति ॥ ४०
 श्रियो ब्राह्मणाचारो मातुस्तव सुतो महान् ।
 भविष्यति महावीर्यः साधूनां मार्गमास्थितः ४१
 ततः प्रसादयामास श्वशुरं सा पुनः पुनः ।
 न मे पुत्रो भवेदीदृकामं पौत्रो भवेदिति ॥ ४२

पवमास्तिवति सा तेन पाण्डव्य प्रतिनन्दिता ।
 जमदग्निं नतः पुत्रं जज्ञे सा काल आगते ॥ ४३
 तेजसा वर्चसा चैव युक्तं मार्गवनन्दनम् ।
 स वर्धमानस्तेजस्वी वेदस्याध्ययनेन च ॥ ४४
 बहुसुयीन्महातेजाः पाण्डवेयात्यवर्तत ।
 तं तु कृत्स्नो धनुर्वेदः प्रत्यभाङ्गत्तपमं ।
 चतुर्विधानि चाल्खाणि मास्करोपमवर्चसम् ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां कार्तवीर्योपाख्यानं पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

११६

अकृतम्रण उवाच ।

स वेदाध्ययने युक्तो जमदग्निर्महातपाः ।
 तपस्तेपे ततो वेदान्निपमाद्ब्रह्मानयन् ॥ १
 स प्रसेनजितं राजश्रधिम्य नराधिपम् ।
 रेणुकां वरयामास स च तस्मै ददौ नृपः ॥ २
 रेणुकां त्वय संप्राप्य भार्यो भार्गवनन्दनः ।
 आश्रमल्यस्तया सार्धं तपस्तेपेऽनुकूलया ॥ ३
 तस्याः कुमारश्चत्वारो जज्ञिरे रामपञ्चमाः ।
 सर्वेषामजघन्यस्तु राम आसीज्जघन्यजः ॥ ४
 फलाहारेणु सर्वेषु गतेष्वथ सुतेषु वै ।
 रेणुका स्नातमगमत्कदाचिन्नियतव्रता ॥ ५
 सा तु चित्ररथं नाम मार्तिकाघतकं नृपम् ।
 ददर्श रेणुका राजभ्रातृच्छन्ती यदृच्छया ॥ ६
 कीडन्तं सलिले दृष्ट्वा सभार्यं पद्ममालिनम् ।
 क्रद्धिमन्तं ततस्तस्यं स्पृहयामास रेणुका ॥ ७
 व्यभिचाराच्च तस्मात्सा क्लिप्नामसि विचेतना
 प्रविवेशशामं तत्र तां वै भर्तान्वबुध्यत ॥ ८
 स तां दृष्ट्वा च्युता धैर्याद्ब्राह्म्या लक्ष्म्या विवर्जिताम्
 धिक्शार्धेन महातेजा गर्हयामास वीर्यवान् ॥ ९
 ततो ज्येष्ठो जामदग्न्यो रुमण्वाद्याम नामतः ।
 आजगाम सुपेणश्च वसुविंशवसुस्तथा ॥ १०

तानानुपूर्वाद्भगवान्वधे मातुरसोदयत् ।
 न च ते जातसंकेहाः किञ्चिद्दुर्बिचेतसः ॥ ११
 ततः शशाप ताञ्कोधात्ते शशाश्चेतनां जहुः ।
 मृगपक्षिसधर्मणः क्षिप्रमासज्जडोपमाः ॥ १२
 ततो रामोऽभ्ययात्पश्चादाश्रमं परवीरहा ।
 तमुवाच महाबाहुर्जमदग्निर्महातपाः ॥ १३
 जहीमां मातरं पापं मा च पुत्र व्यथां कृयाः ।
 तत आदाय परञ्चुं रामो मातुः शिरोऽहरत् ॥ १४
 ततस्तस्य महाराज जमदग्नेर्महात्मनः ।
 कोपोऽभ्यगच्छत्सहसा प्रसन्नश्चाप्रयोदिदम् ॥ १५
 ममेदं घचनात्तात कृतं ते कर्म दुष्करम् ।
 शृणीष्व कामान्धर्मश्च यावतो वाञ्छसे हृदा ॥ १६
 स घणे मातुरुत्थानमस्मृतिं च घषस्य वै ।
 पापेन तेन चास्पर्शी भ्रातृणां प्रकृतिं तथा ॥ १७
 अप्रतिद्वेष्टतां युद्धे दीर्घमायुश्च भारत ।
 ददौ च सर्वान्कामांस्ताजमदग्निर्महातपाः ॥ १८
 कदाचित्तु तथैवास्य विनिष्क्रान्ताः सुताः प्रभो ।
 अयानूपपतिर्वीरः कार्तवीर्योऽभ्यवर्तत ॥ १९
 तमाश्रमपदं प्राप्तमृपेभार्यो समाचर्यत् ।
 स युद्धमदसंमत्तो नाभ्यनन्दत्तथाचरन् ॥ २०

इत्यारण्यके पर्वणि दैलकण्ठीये भारतमावदीपे पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

११६

स वेदेति ॥ १ ॥ ततस्तस्य स्पृहयामास तमेच्छत् ॥ ७ ॥ अमसि अस्तेव क्लिप्ना इता । तथा चोचम् । 'सुन्दरं पुरुषं दृष्ट्वा भ्रातरं पितरं सुतम् । योनिर्भवति नारोर्णा सत्यं सत्यं अनादन' इति ॥ ८ ॥

प्रमथ्य चाश्रमात्तस्माद्धीमधेनोस्तया बलात् ।
जहार वत्सं प्रीशन्त्या वमज्ज च महाद्रुमान् ॥ २१ ॥
आगताय च रामाय तदाचष्ट पिता स्वयम् ।
गां च रोहृदतीं दृष्ट्वा कोपो रामं समाविशत् ॥ २२ ॥
स मृत्युवशमापन्नं कार्तवीर्यमुपाद्रवन् ।
तस्याय युधि विक्रम्य भार्गवः परवीरहा ॥ २३ ॥
चिच्छेद् निशितैर्महैर्बाहून्परिघसंनिमान् ।
सहस्रसंमितान् राजग्न्यग्रहून् रुचिरं धनुः ॥ २४ ॥
अभिभूतः स रामेण संयुक्तः कालधर्मणा ।
अर्जुनस्याय दायया रामेण कृतमन्यवः ॥ २५ ॥

आश्रमस्थं विना रामं जमदग्निमुपाद्रवन् ।
ते तं जमदग्निर्वीर्यमयुष्यन्तं तपस्विनम् ॥ २६ ॥
असृष्ट्वा मरामेति विक्रोशन्तमनायवत् ।
कार्तवीर्यस्य पुत्रास्तु जमदग्निं युधिष्ठिर ॥ २७ ॥
पीडयित्वा शरैर्जम्बुर्षपागतमरिदम्नाः ।
अपक्रान्तेषु वै तेषु जमदग्नौ तथा गते ॥ २८ ॥
समित्पाणिरुपागच्छदाश्रमं भृगुनन्दनः ।
स दृष्ट्वा पितरं धीरस्तया मृत्युवशं गतम् ।
अनहन्तं तथाभूतं विललाप सुदुःखितः ॥ २९ ॥

इति श्रीविहाया० आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां कार्तवीर्योपाख्याने
जमदग्निवधे षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

११७

राम उवाच ।

ममापराधात्तैः क्षुद्रैर्हनस्त्वं तात बालिशैः ।
कार्तवीर्यस्य दाययादौर्ध्वेन मृग इवेषुभिः ॥ १ ॥
धर्मज्ञस्य कथं तात वर्तमानस्य सत्पथे ।
मृत्युरेवंविधो युक्तः सर्वभूतेष्वनागसः ॥ २ ॥
किं नु तेन कृतं पापं यैर्भवांस्तपसि स्थितः ।
अयुष्यमानो वृद्धः सन्हतः शर्यातैः शितैः ॥ ३ ॥
किं नु ते तत्र चक्ष्यन्ति सचिवेषु सुहृत्सु च ।
अयुष्यमानं धर्मज्ञमेकं हत्वाऽनपत्रपाः ॥ ४ ॥
लालयैवं सकरुणं बहु नानाविधं नृप ।
मैतकायाणि सर्वाणि पितृश्वके महातपाः ॥ ५ ॥
ददाह पितरं चाग्नी रामः परपुरंजयः ।
प्रतिजज्ञे वधं चापि सर्वद्वन्द्वस्य भारत ॥ ६ ॥
संक्रुद्धोऽतिबलः संख्ये शस्त्रमादाय वीर्यवान् ।
जग्निवान्कार्तवीर्यस्य सुतानेकोऽन्तकोपमः ॥ ७ ॥
तेषां चानुगता ये च क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ।
तांश्च सर्वानवामृद्राद्रामः प्रहरतां वरः ॥ ८ ॥

त्रिःसप्तहृत्त्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः ।
समन्तपञ्चके पञ्च चकार रुधिरहृदान् ॥ ९ ॥
स तेषु तर्पयामास भृगून्भृगुकुलोद्भवः ।
साक्षाद्दर्शं चर्चोकं स च रामं न्यवारयत् ॥ १० ॥
ततो यज्ञेन महता जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
तर्पयामास देवेन्द्रमृत्विग्भ्यः प्रददौ महीम् ॥ ११ ॥
वेदीं चाप्यद्वन्द्वैर्भी कश्यपाय महात्मने ।
दशव्यामायतां कृत्वा नवोत्सेधां विशांपते ॥ १२ ॥
तां कश्यपस्यानुमते ब्राह्मणाः खण्डशस्तदा ।
व्यभजंस्ते तदा राजन्यध्याताः खण्डवायनाः ॥ १३ ॥
स प्रदाय महौ तस्मै कश्यपाय महात्मने ।
अस्मिन्महद्रे शैलेन्द्रे वसत्यमितविक्रमः ॥ १४ ॥
पवं वैरमभूत्स्य क्षत्रियैर्लोकवासिभिः ।
पृथिवी चापि विजिता रामेणामिततेजसा ॥ १५ ॥
वैशांपायन उवाच ।
ततश्चतुर्दशां रामः समयेन महामनाः ।
दशयामास तान्विप्रान्धर्मराजं च सानुजम् ॥ १६ ॥

आलधर्मणा मृगुना ॥ २५ ॥ भार्यावधदोषात्त्वयमपि
तादृशमेव मरणं प्राप्सेन्नाश्रयः ॥ २९ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि
नैलकण्ठीये भारतभाष्ये षोडशाधिकशततमोऽध्याय-
ः ११६ ॥

११७

मेति ॥ १ ॥ दशव्यामायतां व्यामो हस्तचतुष्टयम् ।
चत्वारिंशदन्त्यामविस्ताराम् । नवोत्सेधां षट्त्रिंशदन्तो-
द्ग्रायां चेत्यर्थः । व्यामामेति प्रमादशठः ॥ १२ ॥ खण्डशः
खण्डानि खण्डानि कृत्वा व्यभजन् ॥ १३ ॥

तेषूपयासाञ्चिबुधानुपीष्य
 दृत्वा च रत्नानि महान्ति राजा
 तीर्थेषु सर्वेषु परिश्रुताङ्गः
 पुनः स शूर्पारकमाजगाम ॥ १४
 स तेन तीर्थेन तु सागरस्य
 पुनः प्रयातः सह सोदरीयैः ।
 द्विजैः पृथिव्यां प्रथितं महान्नि-
 स्तीर्थं प्रभासे संमुपाजगाम ॥ १५
 तत्राभिषिक्तः पृथुलोहिताक्षः
 सहानुजैर्देवगणान्वितृक्ष ।
 संतर्पयामास तथैव कृष्णा
 ते चापि विप्राः सह लोमशेन ॥ १६
 स द्वादशाहं जलवायुभक्षः
 कुर्वन्शपाहःसु तत्राभिषेकम् ।
 समन्ततोऽग्नीनुपदीपयित्वा
 तेषे तपो धर्मभृतां वरिष्ठः ॥ १७
 तमुग्रमाश्राय तपश्चरन्तं
 शुभ्राय रामश्च जनार्दनश्च ।
 तौ सर्ववृष्णिप्रवरी ससैन्या
 युधिष्ठिरं जग्मतुराजमीडम् ॥ १८

ते वृष्णयः पाण्डुसुतान्समीक्ष्य
 भूमौ शयानान्मलदिग्घगात्रान् ।
 अनर्हतां त्रीपर्दां चापि दृष्ट्वा
 सुदुःखिताश्चक्रुःश्रुतार्तनादम् ॥ १९
 ततः स रामं च जनार्दनं च
 कार्ष्णिं च साम्बं च शिनेश्च पीथम् ।
 अन्यांश्च वृष्णीनुपगम्य पूजां
 चक्रेः यथाधर्ममहीनसत्यः ॥ २०
 ते चापि सर्वान्प्रतिपूज्य पार्थो-
 स्तैः सत्कृताः पाण्डुसुतैस्तथैव ।
 युधिष्ठिरं संपरिवार्य राज-
 श्रुपाधिशन्देवगणा यथेन्द्रम् ॥ २१
 तेषां स सर्वं चरितं परेषां
 वने च वासं परमप्रतीतः ।
 अस्त्रार्थमिन्द्रस्य गतं च पार्थे
 निवेशनं हृष्टमनाः शशांस ॥ २२
 श्रुत्वा तु ते तस्य वचः प्रतीता-
 स्तांश्चापि दृष्ट्वा सुदृशानतीथ ।
 नेत्रोद्ध्वं संमुमुक्षुर्महार्हा
 दुःस्मार्तिजं वारि महाबुभावाः ॥ २३

इति धीमहामाते आरण्यकेः पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां प्रभासे यादवपाण्डवसमागमे
 अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥११८॥

११९

जनमेजय उवाच ।

प्रभासतीर्थमासाद्य पाण्डवा वृष्णयस्तथा ।
 विमकुर्वन्कथाश्चैषां कास्तत्रासंस्तपोधन ॥ १
 ते हि सर्वे महात्मानः सर्वेशास्त्रयिदारदाः ।
 वृष्णयः पाण्डवाश्चैव सुहृद्भ्य परस्परम् ॥ २
 वैशांपायन उवाच ।
 प्रभासतीर्थं समाप्य पुण्यं तीर्थं महोदधेः ।
 वृष्णयः पाण्डवान्यारिः परियार्योपतस्थिरे ॥ ३

ततो गोक्षीरकुन्देन्दुमृणालरजतप्रभः ।
 वनमाली हली रामो वभापे पुष्करेक्षणम् ॥ ४
 बलदेव उवाच ।
 न वृष्ण धर्मश्चरितो मघाय
 जन्तोरधर्मश्च परामवाय ।
 युधिष्ठिरो यत्र अटी महात्मा
 वनाप्रयः ह्रिदयति चौर्यासाः ॥ ५

तेषु तीर्थेषु । उपवासान् समीपवाकिनः । विबुधान्
 पण्डितान् उचोष्य बक्षीयवाचस्य रत्नानि च तेभ्य एव दत्त्वा
 ॥ १४ ॥ तेन तीर्थेन गिन्धुनोरमागणे ॥ १५ ॥ कार्ष्णिम् प्रमु-
 ङ्गम् । पार्थे साल्वकिम् ॥ २० ॥ इत्यारभ्येते पर्वणि
 नैतत्कथोपे भागवतवर्द्धनि अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः

॥ ११८ ॥

११९

प्रभासेति ॥ १ ॥ हलीति । हलपरिवाहमस्त्वापि निन्द
 धरिष्यतीति च्चनितम् ॥ ४ ॥ मत्रय अन्दुदणय ॥ ५ ॥

दुर्योधनश्चापि महौ प्रशस्ति
न चास्य भूमिर्धिवरं ददाति ।
धर्माद्धर्मश्चरितो वरीया-
नितीथ मन्येत नरोऽल्पबुद्धिः ॥ ६

दुर्योधने चापि विवर्धमाने
युधिष्ठिरे चासुखमात्तराज्ये ।
किं त्वत्र कर्तव्यमिति प्रजामिः
शङ्का मियः संजनिता नराणाम् ॥ ७

अयं स धर्मप्रभवो नरेन्द्रो
धर्मे धृतः सत्यधृतिः प्रदाता ।
चलेद्धि राज्याश्च सुखाश्च पाप्यौ
धर्मादपेतस्तु कथं विवर्धेत् ॥ ८

कथं नु भीष्मश्च कृपश्च विप्रो
द्रोणश्च राजा च कुलस्य वृद्धः ।
प्रराज्य पार्यान्सुखमाभुवन्ति
धिक्पापकुब्दीन्मत्प्रधानान् ॥ ९

रकिं नाम वश्यत्ववनिप्रधानः
पितृन्समागम्य परत्र पापः ।
पुत्रेषु सम्यक्करितं मयेति
पुत्रानपावान्श्यपरोप्य राज्यात् ॥ १०

नासौ धिया संप्रति पश्यति स्म
किं नाम कृत्वाहमचक्षुरेवम् ।
जातः पृथिव्यामिति पार्थिवेषु
प्रराज्य कौन्तेयमिति स्म राज्यात् ॥ ११

नूतं समृद्धान्पिब्लोकभूमौ
चामीकरामान्शितजान्प्रफुल्लान् ।
विचित्रवीर्यस्य सुतः सपुत्रः
कृत्या नृशंसं वत पश्यति स्म ॥ १२

व्युदोत्तरांसान्पृथुलोहिताक्षा-
निमान्स्म पृच्छन्स ऋणाति नूनम् ।

प्रास्थापयद्यत्स वनं सशङ्को
युधिष्ठिरं सानुजमात्तराज्यम् ॥ १३

योऽयं परेणं पृतनां समृद्धां
निरायुधो दीर्घभुजो निहन्त्यात् ।

श्रुत्वैव शब्दं हि वृकोदरस्य
मुञ्चन्ति सैन्यानि शङ्कत्समूत्रम् ॥ १४

स क्षुत्पिपासायकृशस्तारस्वी
समेत्य नानायुधवाणपाणिः ।
वने स्मरन्वासमिमं सुघोरं
शेषं न कुर्यादिति निश्चितं मे ॥ १५

न ह्यस्य वीर्येण बलेन कश्चि-
त्समः पृथिव्यामपि विद्यतेऽन्यः ।
स शीतवातातपकशिताङ्को
न शेषमाजायसुहृत्स कुर्यात् ॥ १६

प्राच्यां नृपानेकरथेन जित्वा
वृकोदरः सानुचरान्रणेषु ।
स्वस्त्यागमद्योऽतिरथस्तरस्वी
सोऽयं वने क्रिद्यति चीरवासाः ॥ १७

यः सिन्धुकूले व्यजयद्वृद्धेवा-
न्समागतान्दाक्षिणात्यान्महीपान् ।
तं पश्यतेमं सहदेवमद्य
तरस्विनं तापसवैवरूपम् ॥ १८

यः पार्थिवानेकरथेन जिग्ये
दिशं प्रतीचीं प्रति युद्धशीघ्रः ।
सोऽयं वने मूलफलेन जीव-
ज्जटी चरत्यथ मलाचिताङ्गः ॥ १९

सत्रे समृद्धेऽतिरथस्य राज्ञो
वेदीतलादुत्पातिता सुता या ।
सेयं वने पासमिमं सुदुःखं
कथं सहत्यथ सती सुखाहां ॥ २०

विवरं शरीररूपाय न ददातीत्यर्थः ॥ ६ ॥ मियः शङ्का
धर्माधर्मयोः किं बलीय इति शास्त्रानुभवयोर्विशेषाभ्यासः
॥ ७ ॥ राज्याश्च सुखाश्च चलेद्धि न तु धर्मादिति शेषः ।
तत्र हेतुः धर्मादिति । कथमित्युपहासार्थम् ॥ ८ ॥
अवनिप्रधानो वृषाष्टः ॥ १० ॥ नाशाविति । किं नाम
पापं कृत्वाऽहमचक्षुरांतः कौन्तेयं प्रराज्य कीदृशो भवि-
ष्यामीति धिया नासौ पश्यतीत्यन्वाह्यं शोचयम् ॥ ११ ॥
चामीकराभ्यन्त कर्तव्यप्रधान । एतन्मरणविषम् । शूरायम्

निन्द्यं कर्म ॥ १२ ॥ इमान्भीष्मादीन् ऋणाति हिनस्ति
ऋणोतीति लेखकप्रवादः । न ऋणोतीति गोष्ठपाठे तु अन्-
भमिर्निश्चानरो योऽयमन्त पुष्ये येनेदमन्त पच्यते यदिदमन्तं
तस्मैव घोषो भवति । यमेतत्कर्णवपिधाव ऋणोति स यदो,
त्वमिदमन्तविति नैनं घोषं ऋणोति इति धृत्यर्थोऽनुसंधेयः ॥ १३
शेषं न कुर्यात् निःशेषमेव नारायेदिग्यर्थः ॥ १५ ॥ स्वरिद
शेमेन व्यागमन् व्यागतः ॥ १७ ॥ सोऽयं ननुत् ॥ १९ ॥
राजः दुपदस्य ॥ २० ॥

जानामि धार्यं च जयात्मजस्य
 कार्णिर्मवत्येव यथा रणस्थः ।
 साम्बः ससूतं सरथं भुजाम्यां
 दुःशासनं शास्तु बलात्ममय्य ॥ १२
 न विद्यते जाम्बवतासुतस्य
 रणे विपहां हि रणोत्कटस्य ।
 एतेन बालेन हि शंवरस्य
 दैत्यस्य सैन्यं सहसा प्रणुप्रम् ॥ १३
 वृत्तोरुत्पायतपीनबाहु-
 रेतैन संख्ये निहतोऽश्वचक्रः ।
 को नाम साम्बस्य महारथस्य
 रणे समक्षं रथमभ्युदीयात् ॥ १४
 यथा प्रविश्यान्तरमन्तकस्य
 काले मनुष्यो न विनिष्कमेत ।
 तथा प्रविश्यान्तरमस्य संख्ये
 को नाम जीवन्पुनरात्रजेच्च ॥ १५
 द्रोणं च भीष्मं च महारथौ तौ
 सुतैर्वृतं चाप्यय सोमदत्तम् ।
 सर्वाणि सैन्यानि च वासुदेवः
 प्रधश्यते सायकघडिजालैः ॥ १६
 रिके नाम लोकेषु विपहामस्ति
 कृष्णस्य सर्वेषु सदेवकेषु ।
 वात्तायुधस्योत्तमद्राणपाणे-
 श्चक्रायुधस्याप्रतिमस्य युद्धे ॥ १७
 ततो निरुद्धोऽप्यसिचर्मपाणि-
 मर्हीमिमां धार्तराष्ट्रैर्विसंज्ञैः ।
 हृतोत्तमाङ्गैर्निहतैः फरोतु
 कीर्णां कुरीरैदिमिवाप्यरेषु ॥ १८
 गदोल्मुकौ बाहुकभानुनीयाः
 शूरश्च संख्ये निशठः कुमारः ।
 रणोत्कटौ सारणचारुदेष्णौ
 कुलोचितं विप्रप्रयन्तु धर्म ॥ १९
 सवृष्णिभोजान्धकयोधमुष्या
 समागता सात्वतशूरसेना ।
 हत्वा रणे तान्धृतराष्ट्रपुर्यां-
 ह्योके यशः स्फीतमुपाकरोतु ॥ २०
 ततोऽभिमन्युः पृथिवीं प्रशास्तु
 यावद्गतं धर्मभृतां धरिष्ठः ।
 युधिष्ठिरः पारयते महात्मा

सूते यथोक्तं कुरुसत्तमेन ॥ २१
 अस्मत्प्रमुकैर्विशिखैर्जितारि-
 स्ततो मर्ही मोक्षयति धर्मराजः ।
 निर्धारराष्ट्रां हतसूतपुत्रा-
 मेतद्धि नः कृत्यतमं यशस्यम् ॥ २२
 वासुदेव उवाच ।
 असंशयं माधव सत्यमेत-
 द्ब्रह्मीम ते वाक्यमर्दीनसत्त्व ।
 स्वाभ्यां भुजाभ्यामजितां तु भूमिं
 नेच्छेत्कुरुणामृगमः कथंचित् ॥ २३
 न ह्येष कामाक्ष भयाक्ष लोभा-
 द्युधिष्ठिरो जातु जहात्स्वधर्मम् ।
 मीमार्जुनी चातिरथी यमौ च
 तथैव कृष्णा द्रुपदात्मजेयम् ॥ २४
 उमौ हि युद्धेऽप्रतिमौ पृथिव्यां
 वृकोदथैव धनंजयश्च ।
 कस्मान्न कृत्स्नां पृथिवीं प्रशासे-
 न्माद्रीसुताभ्यां च पुरस्ृतोऽयम् ॥ २५
 यदा तु पञ्चालपतिर्महात्मा
 सकेकयश्चोदिपतिर्वयं च ।
 युध्येम विक्रम्य रणे समेता-
 स्तदैव सर्वे रिपवो हि न स्युः ॥ २६
 युधिष्ठिर उवाच ।
 नेदं चित्रं माधव यद्ब्रवीषि
 सत्यं तु मे रक्ष्यतमं न राज्यम् ।
 कृष्णस्तु मां वेद यथावदेकः
 कृष्णं च वेदाहमथो यथायत् ॥ २७
 यदैव कालं पुरुषप्रवीरो
 घेत्यत्ययं माधव विक्रमस्य ।
 तदा रणे त्वं च शिनिप्रवीर
 सुयोधनं जेष्यसि वैश्रावध ॥ २८
 प्रतिप्रयान्त्यद्य दशार्हवीरा
 ह्योऽस्मि नार्थैर्नरलोचनाधीः ।
 धर्मोऽप्रमादं कुरुताप्रमेया
 द्रष्टास्मि भूयः सुखिनः समेतान् ॥ २९
 तेऽन्योऽन्यमामन्य तथाभिघाद्य
 घृजान्परिष्यज्य शिशूश्च सर्पान् ।
 यदुप्रवीराः क्षण्णहाणि जभु-
 स्ते चापि तीर्थान्यनुसंधिचेरुः ॥ ३०

विरुज्य कृष्णं तस्य घर्मराजो
विदर्भराजोपचितां सुतीर्थ्याम् ।
जगाम पुण्यां सरितं पयोष्णीं
सन्नाभृत्यः सह लोमरोन ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्यणि तीर्थयात्राप० लोमशतीर्थयात्रायां यादवगमने
विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

१२१

लोमश उवाच ।

सृगेण यजमानेन सोमेनेह पुच्छरः ।
तर्पितः भ्रूयते राजन्स स्मो मुद्रमभ्यगात् ॥ १
इह देवैः सहोन्नीध प्रजापतिभिरेव च ।
इष्टं वातृधिर्धर्मैर्महाश्रिमिन्द्रक्षिणे ॥ २
आमूर्तरयसधेद राजा धञ्जधरं प्रभुः ।
तर्पयामास सोमेन ह्ययमेधेषु सप्तसु ॥ ३
तस्य सप्तसु यहेषु सर्षमासांदिष्मयम् ।
यानस्पत्यं च मीमं च यद्रूप्यं नियतं महे ॥ ४
घपालयूपचमसाः स्थान्यः पाश्र्वः ह्रजः ह्युराः ।
तेष्वेव चास्य यशेषु प्रयोगाः सप्त विधुताः ॥ ५
सर्षकैकस्य यूपस्य चण्डालाद्योपरि स्थिताः ।
तस्य स्म यूपान्यहेषु भ्राजमानान्दिष्मयान् ॥ ६
स्वयमुत्थापयामासुर्देवाः सेन्द्रा सुधिष्ठिर ।
तेषु तस्य महाप्रथेषु गयस्य पृथिवीपते ॥ ७
ममापदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः ।
प्रसंस्थानानसंस्थेयान्प्रत्यष्टद्विजातयः ॥ ८
सिकता वा यथा लोकं यथा वा दिवि तारकाः ।
यथा वा यर्षतो धारा असंस्थेयाः स्म केनचित् ॥ ९
तथैव तद्संस्थेयं घनं यत्प्रददी गयः ।
सदस्येभ्यो महाराज तेषु यहेषु सप्तसु ॥ १०
अथेत्संस्थेयमेतन्नि यदेतत्परिकीर्तितम् ।
न तस्य दाक्ष्याः संस्थ्यतुं दक्षिणा दक्षिणापतः ॥ ११

सुनेन सोमेन विमिध्रतोयां
पयः पयोष्णीं प्रति सोऽध्युवास ।
द्विजातिमुख्यैर्मुदितैर्महात्मा
संस्तूयमानः स्तुतिभिर्यराभिः ॥ ३२

दिष्मयीभिर्गोभिश्च कृताभिर्यभ्यकर्मणा ।
प्राह्वणांस्तर्पयामास नानादिभ्यः समागतान् ॥ १२
अलापदोया पृथिवी चैत्यैरासांमहात्मनः ।
गयस्य यजमानस्य तत्र तत्र विदांपते ॥ १३
स लोकान्प्राप्तवानेन्द्रान्कर्मणा तेन भारत ।
सलोकतां तस्य गच्छेत्पयोष्ण्यां य उपसृशोत् ॥ १४
तस्मात्समत्र राजेन्द्र भ्रातृभिः सहितोऽच्युत ।
उपसृश्य महीपाल घृतपाप्मा मधिष्यसि ॥ १५

वीदांपायन उवाच ।

स पयोष्ण्यां नरधेष्टः आत्वा धै भ्रातृभिः सह ।
वीदूर्यपर्यंतं चैव नर्मदां च महानदीम् ॥ १६
समागतं तेजस्यीं भ्रातृभिः सहितोऽनघ ।
तत्रास्य सर्वाण्याचख्यौ लोमशो भगयानुरिः ॥ १७
तीर्थानि रमणीयानि पुण्याभ्यायतनानि च ।
यथायोगं यथाप्रीतिं प्रयवीं भ्रातृभिः सह ।
तत्र तत्राददद्विच्छं प्रातणेभ्यः सहस्रदाः ॥ १८

लोमश उवाच ।

देवानामेति कौन्तेय तथा राज्ञां सलोकनाम् ।
वीदूर्यपर्यंतं दृष्ट्वा नर्मदां यतीर्य च ॥ १९
संधिरेव नरधेष्ट भेताया द्वापरस्य च ।
एतमासाद्य कौन्तेय सर्षपायः प्रमुच्यते ॥ २०

मुनेन अभिमुनेन । यो सोमराजस्युत्तं तत्रक-
पानमिन्द्रं । परोक्षी इति परोक्ष्या परोक्ष्यं अणुनाय
दक्षिणात् ॥ ३१ ॥ इत्यादिभ्यो पर्यणि भैरवद्विदे
भारतवर्षीये विष्णुसिंहकर्मोऽध्यायः ॥ १२० ॥

१२१
कौन्तेय ॥ १ ॥ अणुनायः पदस्यः ॥ १ ॥

भारतवर्षं वृषभः चण्डालः । भौमं मूलं चण्डालः ॥ ५ ॥
चण्डालो वृषभः । वृषः कर्मणः । चण्डालः क्रिमिभान-
पात्रानि । चण्डः हविःश्याकराणां मूलमिति
सुखः हविःश्याकराणां । वृषः हविःश्याकराणां ॥ ५ ॥
अणुनायान्दृष्ट्वाभ्येव मूलं चण्डालः देवतां चण्डालः शोकादीन

एष शर्यातियहस्य देशस्तात प्रकाशते ।
साक्षात्प्रापिवत्सोममश्विभ्यां सह कौशिकः २१
शुकोप भार्गवश्चापि महेंद्रस्य महातपाः ।
संस्तम्भयामास च तं घासवं च्यवनः प्रभु ।
सुकन्यां चापि मार्या स राजपुत्रीमवाप्तवान् २२

इति श्रीमहामारते आरभ्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशातीर्थयात्रायां सौकन्ये
एकविंशतिशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

शुधिष्टिर उवाच ।

कथं विष्टम्भितस्तेन भगवान्पाकशासनः ।
किमर्थं मार्गवश्चापि कोपं चक्रे महातपाः ॥ २३
नासत्यौ च कथं ब्रह्मन्कृतवान्सोमपीथिनौ ।
एतत्सर्वं यथावृत्तमाख्यातु भगवान्मम ॥ २४

१२२

लोमशा उवाच ।

भृगोर्महर्षेः पुत्रोऽभूच्च्यवनो नाम भारत ।
समीपे सरसस्तस्य तपस्तेपे महापुतिः ॥
स्थाणुभृतो महातेजा धीरस्थानेन पाण्डव ।
अतिष्ठत चिरं कालमेकदेशे विशांते ॥
सवल्मीकोऽमघटपिलंताभिरिय संवृतः ।
कालेन महता राजन्समाकीर्णः पिपीलिकैः ॥ ३
तथा स संवृतो धीमान्मृत्पिण्ड इय सर्वशः ।
तप्यते स्म तपो घोरं घल्मीकेन समाधृतः ॥ ४
अथ दीर्घस्य कालस्य शर्यातिर्नाम पार्ष्विवः ।
बाजगाम सरो रम्यं विहर्तुमिदमुत्तमम् ॥ ५
तस्य स्त्रीणां सहस्राणि चत्वार्यासत्परिग्रहः ।
एकैव च सुता सुभृः सुकन्या नाम भारत ॥ ६
सा सखीभिः परिवृता दिव्यामरणभूषिता ।
चक्रम्यमाणा घल्मीकं मार्गवस्य समासदत् ॥ ७
सा वै यमुमतीं तत्र परयन्ती सुमनोरमाम् ।
वनस्पतीन्विचिन्वन्ती विजहार सखीयता ॥ ८
रूपेण वयसा चैव मदेनेन मदेन च ।
वमज्ज वनवृक्षाणां शाखाः परमपुष्पिताः ॥ ९
तां सखीरहितामेकामेकवल्मीकलंछताम् ।
ददर्श भार्गवो धीमांश्चरन्तीमिव विद्युत् ॥ १०
तां पश्यमानो विजने स रेमे परमद्युतिः ।
शामकण्ठश्च विप्रयिंस्तपोबलसमान्वितः ॥ ११

तामावभापे कल्याणीं सा चास्य न शृणोति वै ।
ततः सुकन्या घल्मीके दृष्ट्वा भार्गवचक्षुषी ॥ १२
कौतूहलात्कण्ठकेन बुद्धिमोहबलात्कृता ।
किं तु खल्विदमित्युक्त्वा निर्विभेदास्य लोचने ॥
अकुर्वत्स तथा विद्धे नेत्रे परममनुमान् ।
ततः शर्यातिसैन्यस्य शक्यमूत्रे समावृणोत् ॥ १४
ततो रुद्धे शक्यमूत्रे सैन्यमानाहदुःखितम् ।
तथागतमभिप्रेथ्य पर्यपृच्छत्स पार्ष्विवः ॥ १५
तपोनित्यस्य वृद्धस्य रोषणस्य विशेषतः ।
केनापकृतमग्रेह भार्गवस्य महात्मनः ॥ १६
ज्ञातं वा यदि याज्ञातं तद्भूतं यूत माचिरम् ।
तमुषुः सैनिकाः सर्वे न विशोऽपकृतं वयम् ॥ १७
सर्वोपार्ष्विवथाकामं भवांस्तदधिगच्छतु ।
ततः स पृथिवीपालः साम्ना चोत्रेण च स्वयम् ॥
पर्यपृच्छत्सुहृद्गर्गं पर्यजानन्न चैव ते ।
आनाहार्ते ततो दृष्ट्वा तत्सैन्यमसुखार्दितम् ॥ १९
पितरं दुःखितं दृष्ट्वा सुकन्येदमथाब्रवीत् ।
मयादृण्येह घल्मीके दृष्टं सत्त्वमभिज्वलत् ॥ २०
एतच्छ्रुत्वा तु घल्मीकं शर्यातिस्तूर्णमभ्ययात् २
तत्रापश्यत्तपोवृद्धं वयोवृद्धं च मार्गवम् ।
अयाचदथ सैन्यार्थं प्राञ्जलिः पृथिवीपतिः ॥ २१

॥ ८ ॥ सोमस्य पीयः पानं तदन्तौ लोमपीथिनौ ॥ २२ ॥
इत्यारभ्यके पर्वणि नैलकण्ठीये मारतनावदीये एकविंशति-
शततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

१२२
शृणोरिति ॥ १ ॥ धीरस्थानेन वीरासनेन ॥ २
शामकण्ठः क्षीणध्वनिः ॥ ११ ॥ अत एव सा तद्भूतं
शृणोति ॥ १२ ॥ आनाहो मलविघ्नम् ॥ १५ ॥

हृष्टोऽप्रवीन्महातेजास्ती नासत्याविदं वचः ।
यथाहं रूपसंपन्नो वयसा च समन्वितः ॥ २२
कृतो मघद्व्यां वृद्धः सन्भार्यां च प्राप्तवानि माम् ।
तस्माद्भ्यां करिष्यामि प्रीत्याहं सोमपीथिनी ।

मिपतो देवराजस्य सत्यमेतद्भ्रुवामि वाम् ॥ २३
तच्छ्रुत्वा हृष्टमनसौ दिवं ती प्रतिजग्मतुः ।
च्यवनश्च सुकन्या च सुराविव विजहतुः ॥ २४

इति श्रीमहाभा० आरण्यके प० तीर्थयात्राप० लोमशतीर्थयात्रायां सौकन्ये
प्रयोविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

१२४

लोमश उवाच ।

ततः शुभ्राद्य शर्यातिर्वयस्यं च्यवनं कृतम् ।
सुहृष्टः सेनया सार्धमुपायाद्भार्गवाध्रमम् ॥ १
च्यवनं च सुकन्यां च हृष्टा देवसुताविव ।
रेमे सभार्यः शर्यातिः कृत्वां प्राप्य महीमिव ॥ २
ऋषिणा सत्कृतस्तेन सभार्यः पृथिवीपतिः ।
उपोपविष्टः कल्याणीः कथाश्चक्रे मनोरमाः ॥ ३
अथैनं भार्गवो राजशुभाद्य परिसान्त्वयन् ।
याजयिष्यामि राजंस्त्वां संभारानवकल्पय ॥ ४
ततः परमसंहृष्टः शर्यातिरयनीपतिः ।
च्यवनस्य महाराज तद्वाक्यं प्रत्युपजयत् ॥ ५
प्रशस्तेऽहनि यशस्यै सार्धकामसन्वृद्धिमत् ।
कारयामास शर्यातिर्वशायतनमुत्तमम् ॥ ६
तत्रैनं च्यवनो राजन्याजयामास भार्गवः ।
अद्भुतानि च तत्रासन्त्यानि तानि निबोध मे ॥ ७
अगृह्णाच्च्यवनः सोममश्विनोर्देवयोस्तदा ।
तमिन्द्रो वारयामास शृद्धानं स तयोर्ग्रहम् ॥ ८

इन्द्र उवाच ।

उभावेतौ न सोमाहौ नासत्याविति मे मतिः ।
मिपजौ दिवि देवानां कर्मणा तेन नाहृतः ॥ ९
च्यवन उवाच ।

महोत्साहौ महात्मानौ रूपद्रविणवत्तरौ ।
यौ चक्रतुर्मा मघवन्वृन्दारकमिवाजरम् ॥ १०

ऋते त्वां विदुधांश्चान्यान्कथं वै नाहृतः सवम् ।
अश्विनावपि देवेन्द्र देवौ विद्धि पुरंदर ॥ ११
इन्द्र उवाच ।

चिकित्सकौ कर्मकरौ कामरूपसमन्वितौ ।
लोके चरन्तौ मर्त्यानां कथं सोममिहाहृतः ॥ १२

लोमश उवाच ।

एतदेव यदा धाम्न्यामप्रेडयति देवराट् ।
अनाहस्य ततः शक्रे प्रहं जग्राह भार्गवः ॥ १३
प्रहीष्यन्तं तु तं सोममश्विनोरुत्तमं तदा ।
समीक्ष्य बलमिदेष इदं वचनमप्रवीत् ॥ १४
आभ्यामर्थाय सोमं त्वं प्रहीष्यसि यदि स्वयम् ।
वयं ते प्रहरिष्यामि घोररूपमनुत्तमम् ॥ १५
पवमुक्तः स्मयश्रिन्द्रमभिवीक्ष्य स भार्गवः ।
जग्राह विधिवत्सोममश्विभ्यामुत्तमं ग्रहम् ॥ १६
ततोऽस्मिं प्राहुरद्वजं घोररूपं शचीपतिः ।
तस्य प्रहरतो बाहुं स्तम्भयामास भार्गवः ॥ १७
तं स्तम्भयित्वा च्यवनो जुहुवे मन्त्रतोऽनलम् ।
कृत्यार्थं सुमहातेजा देवं हिसितुमुद्यतः ॥ १८
ततः कृत्याय संजज्ञे मुनेस्तस्य तपोबलात् ।
मदो नाम महावीर्यो वृहत्कायो महासुरः ॥ १९
शरीरं यस्य निर्देषुमशक्यं तु सुरासुरैः ।
तस्यास्यममवदोरं तीक्ष्णाग्रदशनं महत् ॥ २०

१२४

‘अश्विनौ वै देवानामग्नेःमपावास्ताम्’ इति ध्रुवं
तस्थेतदुपबंहणम् । तस्मादुवागिति । सुवयोरक्षोमपत्वं
‘मिपतः पशवतः दूरीकरि’ यामीत्यर्थः ॥ २३ ॥ इत्यारण्यके
पर्वणि नैलकण्ठीने भास्वभावादीने प्रयोविंशाधिक-
शततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

तत इति । वयस्यं युवानम् । ‘युवं च्यवानमश्विना जानते
पुनर्युवानं चरथाय चक्रयुः’ इति मन्त्रलिङ्गात् । च्यवानं
च्यवनम् । चरथाय धर्माचरणार्थम् ॥ ११ ॥ संभारान् यतो-
पकरणानि ॥ २ ॥ प्रहं सोमस्य शृद्धानं तयोरेवं ॥ ८ ॥
सर्वं सोमम् ॥ ११ ॥ आशेषयति पुनः पुनरावर्तयति ॥ १३

हनुरेका स्थिता त्वस्य भूमावेका दिवं गता ।
 चतस्रश्चायता दंष्ट्रा योजनानां शतं शतम् ॥ २१
 इतरे तस्य दशाना बभूवुर्दशयोजनाः ।
 प्रासादशिखराकाराः शूलाप्रसमदर्शनाः ॥ २२
 बाहू पर्वतसंक्राशावापयतावयुतं समौ ।

नेत्रे रविशशिप्रख्ये वक्रं कालाग्निसंनिभम् ॥ २३
 लेलिहजिह्वया वक्रं विद्युच्चपललोल्या ।
 व्याचाननो घोरदृष्टिर्प्रसन्निय जगद्वलात् ॥ २४
 स भक्षयिष्यन्संकुहः शतक्रतुमुपाद्रवन् ।
 महता घोररूपेण लोकान्छब्देन नादयन् ॥ २५

इति श्रीमहाभाग आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्राप० लोमशतीर्थयात्रायां सौकन्ये
 चतुर्विंशत्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

१२५

लोमश उवाच ।

तं दृष्ट्वा घोरवदनं मदं देवः शतक्रतुः ।
 आयातं भक्षयिष्यन्तं व्याचाननमिवान्तकम् ॥ १
 भयात्संस्तम्भितभुजः सृक्किणी लेलिहन्मुहुः ।
 ततोऽग्रवीह्वियराजश्चयवनं भयपीडितः ॥ २
 सोमार्हावश्विनावेतावद्यप्रभृति भार्गव ।
 भविष्यतः सत्यमेतद्वचो विप्र प्रसीद मे ॥ ३
 न ते मिथ्या समारम्भो भवत्वेप परो विधिः ।
 जानामि चाहं विप्रयं न मिथ्या त्वं करिष्यसि ॥
 सोमार्हावश्विनावेतौ यथा वाद्य कृतौ त्वया ।
 भूय पव तु ते वीर्यं प्रकाशेदिति भार्गव ॥ ५
 सुकन्यायाः पितृश्रास्य लोके कीर्तिः प्रयेदिति ।
 अतो मयैतद्विहितं तव वीर्यप्रकाशनम् ॥ ६
 तस्मात्प्रसादं कुरु मे भवत्वेवं यथेच्छसि ।
 पवमुक्तस्य शक्रेण भार्गवस्य महात्मनः ॥ ७
 स मन्युर्व्यगमच्छीघ्रं मुमोच च पुरंदरम् ।
 मदं च व्यमजद्राज्न्याने स्त्रीषु च धीर्यवान् ॥ ८
 अक्षेपु मृगयायां च पूर्वसृष्टं पुनः पुनः ।
 तदा मदं विनिक्षिप्य शक्रं संतर्प्य चेन्दुना ॥ ९

अश्विभ्यां सहितान्देवान्याजयित्वा च तं मृपम् ।
 वित्याप्य वीर्यं लोकेषु सर्वेषु पदतां वरः ॥ १०
 सुकन्यया सहारण्ये विजहारानुकूलया ।
 तस्यैतद्विजसंपुष्टं सरो राजन्प्रकाशते ॥ ११
 अत्र त्वं सह सोदर्यैः पितृन्देवांश्च तर्पय ।
 एतद्दृष्ट्वा महीपाल सिकताक्षं च भारत ॥ १२
 सैन्धवारण्यमासाद्य कुल्यानां कुरु दर्शनम् ।
 पुष्करेषु महाराज सर्वेषु च जलं स्पृश ॥ १३
 स्थाणोर्मन्त्राणि च जपन्सिद्धिं प्राप्स्यसि भारत ।
 संधिद्वेयोर्नरेषु जेताया हापरस्य च ॥ १४
 अयं हि दृश्यते पार्यं सर्वपापप्रणाशनः ।
 अत्रोपस्पृश्य चैव त्वं सर्वपापप्रणाशने ॥ १५
 आर्चांकपर्वतश्चैव निवासो वै मनीषिणाम् ।
 सदाफलः सदाश्रोतो मरुतां स्थानमुत्तमम् ॥ १६
 चैत्याश्चैते बहुविधास्त्रिदशानां युधिष्ठिर ।
 एतच्चन्द्रमसस्तीर्यमृपयः पृथुपासते ।
 वैखानसा चालखिल्याः पावका वायुमोजनाः ॥
 श्रद्धाणि त्रीणि पुण्यानि त्रीणि प्रखवणानि च ।
 सर्वोप्यनुपरिक्रम्य यथाकाममुपस्पृश ॥ १८

हर्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावदीपे चतुर्विंशत्य-
 षट्शततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

१२५

तं दृष्टेति ॥ १ ॥ सृक्किणी गडगर्भो ॥ २ ॥ मदं वेति ।
 सुपापानश्लेषूतस्त्रयाभ्यन्तानि मदकरत्वात्वाज्यानीति
 भावः ॥ ८ ॥ संधिद्वेयोर्दिति । संप्रति कलिद्वारपरंश्रवापि
 अत्र तीर्थं जेताद्वापारसंधितुल्यः कालोऽस्ति अत्र ज्ञातानां
 कलिस्त्रयो नास्तीति भावः ॥ १४ ॥ सदाश्रोतः अदा-
 प्रवाह्युक्तम् ॥ १६ ॥ पावका इव दीप्यमानाः पावकाः ॥ १७ ॥

त्रीणि श्रद्धाणीति । प्राम्दशाख्यातरीत्या त्रिकोणं वाराणसी-
 क्षेत्रम् । त्रीणि प्रखणानांति च प्रयागम् । एतानि सर्वाणि
 अनुपरिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य यथाकाममिह ज्ञाहि । यथा-
 काममित्यस्य कार्याप्रयागशेविनां चन्द्रतीर्थसेवनमैच्छिकम्
 इतरेषामत्यवादयद्वकमिति भावः । गौडास्तु 'त्रीणि श्रद्धाणि
 श्रद्धाणि त्रीणि प्रखणानि च । पुष्कराण्यादासिद्धिदानि न
 विप्रस्तत्र कारणम्' इति श्लोकमत्रापि पठन्ति स च प्रागेव
 व्याख्यातः । अत्र पाठस्तु कात्यादिस्तुत्या पूर्वोक्तार्थस्य
 दृढीकारार्थः ॥ १८ ॥

शान्तनुश्चात्र राजेन्द्र शुनकश्च नराधिपः ।
 नरनारायणौ चोभौ स्थानं प्राप्ताः सनातनम् १९
 इह नित्यशया देवाः पितरश्च महर्षिभिः ।
 आर्चाकपर्वते तेषुस्तान्यजस्य युधिष्ठिर ॥ २०
 इह ते वै चरुन्प्राश्रयुपयश्च विशांपते ।
 यमुना चाक्षयज्ञोता कृष्णश्चेह तपोरतः ॥ २१
 यमौ च भीमसेनश्च कृष्णा चामित्रकर्शन ।
 सर्वे चात्र गमिष्यामस्त्वयैव सह पाण्डव ॥ २२

पतत्रस्त्रवणं पुण्यमिन्द्रस्य मनुजेश्वर ।
 यत्र धाता विधाता च वरुणश्चोर्ध्वमागताः ॥२३
 इह तेऽप्यवसन् राजन्शान्ताः परमधर्मिणः ।
 मैत्राणामृजुबुद्धीनामयं गिरिवरः शुभः ॥ २४
 एषा सा यमुना राजन्महर्षिगणसेविता ।
 नानायज्ञचिता राजन्पुण्या पापमयापहा ॥ २५
 अत्र राजा महेष्वासो मांधातायजत स्वयम् ।
 साहदेविश्च कौन्तेय सोमको ददातां वरः ॥ २६

इति श्रीमहामारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां सौकन्ये
 पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

१२६

युधिष्ठिर उवाच ।

मांधाता राजशार्दूलस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
 कथं जातो महाब्रह्मन्पौबनाभ्यो नृपोत्तमः ॥ १
 कथं चैनां परां काष्ठां प्राप्तवानमित्युतिः ।
 यस्य लोकास्त्रयो घस्या विष्णोरिव महात्मनः २
 पतदिच्छाम्यहं श्रोतुं चरितं तस्य धीमतः ।
 यया मांधातुशब्दश्च तस्य शक्रसमप्युतेः ।
 जन्म चाप्रतिवीर्यस्य कुशलो ह्यसि भापितुम् ॥ ३

लोमश उवाच ।

मृणुष्वावहितो राजन्राज्ञस्तस्य महात्मनः ।
 यया मांधातुशब्दो वै लोकेषु परिगीयते ॥ ४
 इत्याकुवंशप्रभवो युवनाभ्यो महीपतिः ।
 सोऽयजत्पृथिवीपालः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ ५
 अश्वमेधसहस्रं च प्राप्य धर्मभृतां वरः ।
 अन्वैश्च क्रतुभिर्मुल्यैरयजत्सातदक्षिणैः ॥ ६
 अनपत्यस्तु राजर्षिः स महात्मा महाव्रतः ।
 मन्त्रिष्व्याधाय तद्राज्यं घननित्यो बभूव ह ॥ ७
 शास्त्रदष्टेन विधिना संयोज्यात्मानमात्मवान् ।
 स कदाचिन्नृगो राजशुगवासेन दुःखितः ॥ ८

पिपासाशुष्कहृदयः प्रविदेशाश्रमं भृगोः ।
 तामेव रात्रिं राजेन्द्र महात्मा मृगुनन्दनः ॥ ९
 ईष्टि चकार सौदुर्मेर्महर्षिः पुत्रकारणात् ।
 संभृतो मन्त्रपूतेन वारिणा कलशो महान् ॥ १०
 तत्रातिष्ठत राजेन्द्र पूर्वमेव समाहितः ।
 यत्प्रादय प्रसवेत्तस्य पत्नी शक्रसमं सुतम् ॥ ११
 तं न्यस्य घेषां कलशं स्तुपुस्तं महर्षयः ।
 रात्रिजागरणाच्छ्रान्तान्सौशुभिः समतीत्य तान् ॥
 शुष्ककण्ठः पिपासातः पानीयार्थी भृशं नृपः ।
 तं प्रविश्याश्रमं शान्तः पानीयं सोऽभ्ययाचत ॥ १३
 तस्य श्रान्तस्य शुष्केण कण्ठेन क्रोशतस्तदा ।
 नाश्रौपीतकश्चन तदा शकुनेरिव वारातः ॥ १४
 ततस्तं कलशं दृष्ट्वा जलपूर्णं स पार्थिवः ।
 अभ्यद्रवत घेगेन पीत्वा चाम्मो ध्यवास्तुज् ॥ १५
 स पीत्वा शीतलं तोयं पिपासातो महीपतिः ।
 निर्वाणमगमदीमान्सुसुखी चामवत्तदा ॥ १६
 ततस्ते प्रत्यनुभ्यन्त मुनयः सतपोधनाः ।
 निस्तोयं तं च कलशं ददन्तुः सर्वे एष ते ॥ १७

नित्यशयाः नित्यं शयानाः संनिहिता इत्यर्थः । तेषुस्त-
 पधरुः ॥ २० ॥ साहदेवि. संजयपुत्रस्य पुत्रः ॥ २६ ॥
 इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावरूपे पञ्चविंशत्य-
 धिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

१२६

यौवनाश्रयः युवनाश्रयः ॥ १ ॥ परां काष्ठीं स्वर्गिणिव
 श्रेष्ठं स्थानम् ॥ २ ॥ आत्मानं वित्तम् । आत्मवान् जित-
 वित्तः । संयोज्य इष्टदेवतया ऐक्यं नीत्वा ॥ ८ ॥ सौशुभिः
 युवनाश्रयः ॥ १० ॥ वारातः शब्दं कुर्वतः ॥ १४ ॥
 निर्वाणं तपःकलम् ॥ १६ ॥

कस्य कर्मदामिति ते पर्यपृच्छन्समागताः ।
 युवनाश्र्वो ममेत्येवं सत्यं समभिपद्यत ॥ १८
 न युक्तमिति तं ग्राह भगवान्मार्गवत्सदा ।
 सुनार्थं स्वापिता ह्यपस्तपसा चैव संभृताः १९
 मया ह्यत्राहितं ब्रह्म तप आसाय दारुणम् ।
 पुत्रार्थं तव राजर्षे महाबलपरारुम् ॥ २०
 महाबल्लो महावीर्यस्तपोबलसमन्वितः ।
 यः शक्रमपि वीर्येण गमयेद्यमसादनम् ॥ २१
 अनेन विधिना राजन्मयेतदुपपादितम् ।
 अभ्यक्ष्णं त्वया राजन्न युक्तं हृतमद्य वै ॥ २२
 न त्वद्य शक्यमस्माभिरेतत्कर्तुमतोऽन्यथा ।
 नूनं वैवृढतं ह्येतद्यदेवं हृतवानसि ॥ २३
 पिपासितेन याः पीता विधिमन्त्रपुरस्कृताः ।
 आपस्तवया महाराज मत्तपोवीर्यसंभृताः ॥ २४
 ताभ्यस्त्वमात्मना पुत्रमीदृशं जनयिष्यसि ।
 विधास्थामो धयं तत्र तवेष्टि परमाद्भुताम् ॥ २५
 यया शक्रसमं पुत्रं जनयिष्यसि धीर्यवान् ।
 गर्भधारणजं चापि न खेदं समवाप्स्यसि ॥ २६
 ततो धर्मशते पूर्णं तस्य राज्ञो महात्मनः ।
 वामं पार्श्वं विनिर्मिद्य सुतः सूर्यं इव स्थितः २७
 निश्चक्राम महातेजा न च तं मृत्युपाविशत् ।
 युवनाश्र्वं नरपतिं तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २८
 ततः शक्रो महातेजास्तं दिदृक्षुरुपागमत् ।
 ततो देवा महेन्द्रं तमपृच्छन्धास्यतीति किम् २९
 प्रदेदिनीं ततोऽस्यास्ये शक्रः समभिसंदधे ।
 मामर्थं धास्यतीत्येवं भाषिते चैव वक्षिणा ॥ ३०
 मांधातेति च नामास्य चक्रुः सेन्द्रा दिवाीकसः ॥
 प्रदेदिनीं शक्रदत्तामास्याद्य स शिशुत्सदा ।
 अद्यर्षत महातेजाः किङ्कन्प्राजंस्त्रयोदश ॥ ३१
 वेदास्तं स धनुर्वेदा दिव्यान्यस्त्राणि चेश्वरम् ।

उपतस्थुर्महाराज ध्यातमाश्रय सर्वशः ॥ ३३
 आजगथं नाम धनुः शराः शृङ्गान्द्रवाश्च ये ।
 अभ्येधं कवचं चैव सप्रस्तमुपशिक्षियुः ॥ ३४
 सोऽभिपिको मघवता स्वयं शक्रेण भारत ।
 धर्मेण व्यजयद्भोकांस्त्रीन्विष्णुरिव विक्रमैः ॥ ३५
 तस्यामतिहृतं चक्रं प्राघर्षत महात्मनः ।
 रत्नानि चैव राजर्षि स्वयमेधोपतक्षिरे ॥ ३६
 तस्येवं वसुसंपूर्णा वसुधा वसुधाधिप ।
 तेनेष्टं विधिधैर्यैर्ज्ञैर्बहुभिः श्वाप्तदक्षिणैः ॥ ३७
 चित्तचैत्यो महातेजा धर्मान्प्राप्य च पुष्कलान् ।
 शक्रस्यार्धासनं राजैर्ह्यन्धवानमित्युतिः ॥ ३८
 एकाहासृष्टिबी तेन धर्मनियेन धीमता ।
 विजिता शासनादेव सत्प्राकारपत्नता ॥ ३९
 तस्य चैत्यैर्महाराज धनुनां वक्षिणावताम् ।
 चतुरन्वा मही व्याता नासीत्किञ्चिदनावृतम् ४०
 तेन पद्मसहस्राणि गवां दश महात्मना ।
 ब्राह्मणानां महाराज दत्तानीति व्रचक्षते ॥ ४१
 तेन द्वादशयार्षिभ्यामनावृष्टपां महात्मना ।
 वृष्टं सस्यविष्वक्ष्यर्थं मिपतो धञ्जपाणिनः ॥ ४२
 तेन सोमकुलोत्पन्नो गान्धाराधिपतिर्महान् ।
 गर्जशिव महामेघः प्रमथ्य निहतः शरैः ॥ ४३
 प्रजाश्चतुर्विधास्तेन प्राता राजन्मृतात्मना ।
 तेनात्मवपसा लोकास्तापिताश्चातितेजसा ॥ ४४
 तस्यैतदेवयजनं स्थानप्रादित्यवर्चसः ।
 यस्य पुण्यतमे देशे कुरुक्षेत्रस्य मध्यतः ॥ ४५
 पतन्ते सर्वमाभ्यातं मांधातुध्वरितं महत् ।
 जन्म चाध्र्यं महीपाल यन्मां त्वं परिपृच्छसि ४६
 वैशांपायन उवाच ।
 पद्ममुक्तः स कौन्तेयो लोमशेन महर्षिणा ।
 पद्मच्छानन्तरं भूयः सोमकं प्रति भारत ॥ ४७

इति श्रीमहामारुते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्राप० लोमशतीर्थयात्रायां मांधातोपाख्यानं
 पाण्डित्याधिकदाततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

इष्टिम् इच्छितम् ॥ २५ ॥ किं चास्यति पास्यति स्तन्यामा-
 वात् ॥ २९ ॥ मां धास्यति मांधाता । धातेति लुङ्गन्तस्य स्यात्स्थानं
 धास्यतीति । प्रदेदिनीं तर्जनीम् ॥ ३० ॥ किङ्कन् हस्तान्
 विनस्ताम्बा । किङ्कन् हस्ते वितस्नी च दलयमर ॥ ३२ ॥ ध्यात-
 माश्रय इन्द्रेण अद्यमेवंविधो भवति किं संकल्पितस्य ॥ ३३ ॥
 शृङ्गान्द्रवाः स्वर्गजाः । शृङ्गप्रभुत्वे शिखरे इत्यादि । स्वर्ग-

मौनविशेषकोः इति विश्वः । दिव्या इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ चक्रम्
 बाणः ॥ ३६ ॥ चित्तचैत्यः हृतचयनकतुः ॥ ३८ ॥ पद्मं
 शतकोटयः तेषामपि सहस्राणि दश ॥ ४१ ॥ चतुर्विधा-
 मुनरतिर्यग्भ्याशराः ॥ ४४ ॥ इत्यारभ्यके ५० नै० भा०
 पाण्डित्याधिकदाततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

१२८

सोमक उवाच ।

ब्रह्मन्यद्यथा कार्यं तत्कुरुष्व तथा तथा ।
 पुत्रकामतया सर्वं करिष्यामि वचस्तव ॥ १
 लोमश उवाच ।
 ततः स याजयामास सोमकं तेन जन्तुना ।
 मातरस्तु बलात्पुत्रमपाकर्षुः कृपान्विताः ॥ २
 हा हताः स्मेति वाशन्यस्तौब्रशोकसमाहताः ।
 रुदन्यः करुणं वापि गृहीत्वा दक्षिणे करे ॥ ३
 सद्ये पाणौ गृहीत्वा तु याजकोऽपि स्म कर्षति ।
 कुररीणामिवातानां समाकृष्य तु तं सुतम् ॥ ४
 विशस्य चैनं विधिवद्ब्रह्मण्यस्य जुहाव सः ।
 वपायां ह्यमानायां गन्धमाघ्राय मातरः ॥ ५
 वार्ता निषेधुः सहसा वृथिष्यां कुरुनन्दन ।
 सर्वाश्च गर्मानिलमंस्तस्ताः परमाङ्गनाः ॥ ६
 ततो दशसु मासेषु सोमकस्य विशांपते ।
 जज्ञे पुत्रशतं पूर्णं तासु सर्वासु भारते ॥ ७
 जन्तुर्ज्येष्ठः सममवजनित्र्यामेव पार्थिव ।
 स तासामिष्ट पचासीन्न तथा ते निजाः सुताः ८
 तच्च लक्षणमस्यासीत्सौवर्णं पार्श्वे उत्तरे ।
 तस्मिन्पुत्रशते चाग्र्यः स बभूव गुणैरपि ॥ ९
 ततः स लोकमगमत्सोमकस्य गुरुः परम् ।
 अथ काले व्यतीते तु सोमकोऽप्यगमत्परम् ॥ १०
 अथ तं नरके घोरे पच्यमानं ददर्श सः ।
 समपुच्छत्किमर्थं त्वं नरके पच्यसे द्विज ॥ ११
 तमब्रवीद्गुरुः सोऽथ पच्यमानोऽग्निना भृशम् ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां जन्तुपाल्याने
 अष्टाविंशतिःशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

१२८

श्रमविति ॥ १ ॥ वाशन्यः क्रोशन्यः ॥ २ ॥ वपां
 देहान्तर्गतमपूपाकारं मासम् ॥ ५ ॥ लक्षणं चिह्नम् ॥ ९ ॥
 सोमकस्य, कान्तिविति दोषः ॥ १० ॥ शान्तः क्षमावान् ।
 उप्य उयित्वा ॥ २० ॥ अभिचारपापं कुमारोपदेशु

त्वं मया याजितो राजंस्तस्येदं कर्मणः फलम् ॥ २
 एतच्छ्रुत्वा स राजर्षिर्धर्मराजानमब्रवीत् ।
 बहमन्न प्रवेश्यामि मुच्यतां मम याजकः ॥ १३
 मत्कृते हि महामागः पच्यते नरकाग्निना ।
 धर्म उवाच ।
 नान्यः कर्तुः फलं राजशुपमुञ्जे कदाचन ।
 इमानि तव दृश्यन्ते फलानि वदतां धर ॥ १४
 सोमक उवाच ।
 पुण्यान्न कामये लोकानृतेऽहं ब्रह्मवादिनम् ।
 इच्छाम्यहमनेनैव सह वस्तुं सुरालये ॥ १५
 नरके वा धर्मराज कर्मणास्य समो ह्यहम् ।
 पुण्यापुण्यफलं देव सममस्त्वावयोरिदम् ॥ १६
 धर्मराज उवाच ।
 यद्येवमीप्सितं राजन्भुङ्क्ष्वास्य सहितः फलम् ।
 तुल्यकालं सहानेन पश्चात्प्राप्त्यसि सद्गतिम् ॥ १७
 लोमश उवाच ।
 स चकार तथा सर्वं राजा राजीवलोचनः ।
 क्षीणपापश्च तस्मात्स विमुक्तो गुरुणा सह ॥ १८
 लेभे कामान्शुभान् राजन्कर्मणा निजितान्स्ययम् ।
 सह तेनैव विप्रेण गुरुणा स गुरुप्रियः ॥ १९
 एष तस्याध्रमः पुण्यो य एषोऽग्रे विराजते ।
 क्षान्त उच्यान्न पद्मात्रं प्राप्नोति सुगतिं नरः ॥ २०
 एतस्मिन्नापि राजेन्द्र वत्स्यामो विगतज्वराः ।
 पद्मात्रं नियतात्मानः सजीभव कुर्वह ॥ २१

याजकेष्वेव । याजस्य निपातानु श्रौ कर्णा प्रयुक्तः स्वयं
 कृतो न तु न्याय इति अत्रायतत्पर्यम् ॥ २१ ॥ इत्या-
 रण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाष्येदीपे अष्टाविंशतिः-
 शततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

१२९

लोमश उवाच ।

अस्मिन्किल स्वयं राजभ्रिष्टवान्यै प्रजापतिः ।
 सत्रमिष्टीकृतं नाम पुरा वर्षसहस्रिकम् ॥ १ ॥
 अम्बरीषश्च नाभाग इष्टवान्यमुनामनु ।
 यज्ञेष्टा ददा पदानि सवस्येभ्योऽभिष्टुष्टवान् ॥ २ ॥
 यज्ञैश्च तपसा चैव परां सिद्धिमवाप सः ।
 देशश्च नाहुपस्यायं यज्वतः पुण्यकर्मणः ॥ ३ ॥
 सार्वभौमस्य कान्तेय ययातेरमितौजसः ।
 स्वर्धमानस्य शक्रेण तस्येदं यज्ञवारित्वह ॥ ४ ॥
 पश्य नानाधिधकारैरग्निमिर्निचितौ महीम् ।

मज्जन्तीमिव चाक्रान्तां ययातेर्यशकर्मभिः ॥ ५ ॥
 एषा शम्येकपत्रा या सरकां धेतदुत्तमम् ।
 पश्य रामहृदनेतान्पश्य नारायणाश्रमम् ॥ ६ ॥
 पतच्चर्चाकपुत्रस्य योगैर्विचरतो महीम् ।
 प्रसर्पणं महीपाल रौप्यायाममितीजसः ॥ ७ ॥
 अत्रानुवंशं पठतः शृणु मे कुरुनन्दन ।
 उल्लूखलैराभरणैः पिशाची यद्भापत ॥ ८ ॥
 युगन्धरे दधि प्राप्त्य उपित्वा चाच्युतस्पले ।
 तद्वद्भूतलये स्नात्वा सपुत्रा घस्तुमहोसि ॥ ९ ॥

१२९

अस्मिन्किल ॥ १ ॥ दश पदानि । गवामिति शेषः ।
 तस्य द्वादशशतं दक्षिणा इति यागीयदक्षिणादी सर्वत्र
 शोपदस्वैवाप्याहादर्शनात् । अभिष्टुष्टवान् दत्तवान् ॥ २ ॥
 यज्ञेष्टा यज्ञभूमिः । इह अस्मिन् वास्तुनि । इदमुत्तरान्वयि
 ॥ ४ ॥ अग्निभिः अभिष्टुष्टवानपिष्टिकाचितैः स्पष्टितैः
 ॥ ५ ॥ शर्मा आभिमार्थं दद्युत्पादनार्थंमार्गता शर्मो-
 शाखा । एकपत्रा शातितपत्रा । अन्तर्वेदिशाखायाःपलाशा-
 न्यसर्वाणि प्रदात्य मूलतः शाखां पश्चात्स्योपेवं करोतीति
 सूत्रात् । या पूर्वं एकपत्रशाखाभूत्सैषा उपवेकस्मेणावशिष्टा
 हस्यते अग्निभागस्य बहो प्रदत्तवान् । परिव्राज्य छित्वा ।
 सरकं मुद्राग्रहपात्रम् । 'सरकोऽग्नीं संपुत्राने' इति मेदिनी
 ॥ ६ ॥ प्रसर्पणं संचारभूमिः रौप्यायां रूप्यवत् श्वेतवर्णायां
 स्यत्यां नद्यां वा । सामीप्ये सप्तमी । प्रसर्पणं तोषमित्यन्ये
 ॥ ७ ॥ अनुवंशं परंपरागतमाख्यानश्लोकम् । उल्लूखलैरिति ।
 उल्लूखलद्वयानि षोडशं वर्णभरणानि भवन्तीति स्वयमु-
 ल्लूखलैरेवाभरणैर्युक्तं सतीति शेषः । एतेन विद्वत्तवेपथ्वं
 पिशाच्याः ॥ ८ ॥ उक्तं भाषणमेवाह द्वाभ्यां युगन्धरे इति ।
 अत्र प्रायः । अस्मिन्किल सपुत्रा क्रान्तां श्राद्धमागता तां
 प्रति पिशाची वदति । त्वया युगन्धरे पवते देशे वा दधि-
 प्राशानं इदम् । तत्र उल्लूखलं गर्दभ्यादीनीरं च दधीक्रियते ।
 तथा अश्विनस्पलाख्ये संकरजानां प्राप्ते वासव्य हृतः । तथा
 भूतिस्फलाख्ये दसुप्राप्तेऽग्निद्वयानां गृहानां शेषणं यस्यां
 नद्यां क्रियते तस्यां स्नातासि । एतौ शोचप्रदवती त्वम् ।
 एतत्कारणे हि प्राथमितं धर्मसाधने ॥ १ ॥ 'श्रीष्टुमेष्टाकं
 शीरं मुद्रानुष्पम्' इति । 'संयम्य संकरैः साधं प्राजापत्यं क्रं
 चरेत्' इति । 'शोच्यं भूतिस्फले विप्रः प्राजापत्यं क्रं चरेत्' इति
 ॥ १ ॥ तथा त्वया न इदम् अतः रूप्यवत् वस्तुमिच्छसि ।
 दोषवत्सामिह तीर्थं वागो दुर्लभं इत्यपे । एवं पिशाची-

वाक्यं ध्रुत्वापि सा क्रान्तां तत्र स्नानादिकं कृतवतां । तत-
 स्तया राक्षसां तस्याः घटपिठरादिकं नाशितम् । उक्तं च ।
 'एतत्तव दिवाहृतं रात्रौ हृतं तु शश्वधि' इति हृतं ज्ञातम् ।
 रात्रौ तु तव पुत्रमपि नारायिण्यामीति भावः । अथापि
 द्वितीयां रात्रिं वस्तुमिच्छसि चेत्तव भूवांसमपचारं करिष्या-
 मीति बुन्नाचरादिदेशत्रयमिन्द्रापरत्वेन व्याचक्षुः । अर्वाङ्गानु
 युग्मघरादी दधिप्राशनादिकं त्रयं अधिकाकारणं कृत्वा
 एकान्नं इह यदि वस्तुमिच्छसि चेद्वयं । अत्र पिशाची-
 वचनम्यात्रेनैकरात्रवासो नियम्यते । यदि तु द्वितीयं दिवा-
 रात्रं कस्यमि तर्हि एतत्तव दिवाकाले हृतं भविष्यति ।
 एतदिति वज्रसामाहारात्तस्नादिवचमिनीयं दर्शयति । रात्रौ
 तु इतोऽन्यथा श्राणपहाशान्तमित्यर्थं इति । नप्रमानिर्वंता-
 कतंसल्लभणानुचरालु । द्वारमेतत्तु घृष्टेप्रस्येयुगसंहायात् अस्य
 क्षेत्रस्य द्विविधदृष्टेप्रप्रापकत्वमवगतम् । कुष्टेप्रद्वयं च ।
 एकं घातये प्रवर्षकाद्ये तेषां कुष्टेप्रं देवयजनमाद्यं तस्मा-
 दाहुः कुष्टेप्रं देवानां देवयजनमिति कर्माहं कुष्टेदेवान्तर्गणं
 प्रतिदम् । अपरं च अविमुक्तं वै कुष्टेप्रमित्यादिना शाना-
 जमविमुक्तस्य जाबालामतापनीमोपनिषदोः प्रसिद्धम् ।
 तनवात्स क्षेत्रस्य क्रममुक्तौ तयो मुक्तौ परंपरया हेतुत्वादन
 काले देवा विप्रमाचरन्ति । मुक्तौ हि देवयजुषाशिवर्तत
 इति । तथा बुधदात्म्येकं 'आत्मैवेवोरासीतस्यैकात्म्यं हेयम्'
 इत्युक्तत्वात् योऽन्वा देवानामुत्सास्तेऽन्वोमावन्वोऽइमिति न
 च वेद यथा पशुवैद्ये च देवानामिति भेदद्विनिो देवयजुषामुक्त्वा
 तस्मादेवै तत्र प्रियं यदेतन्मनुष्या विदुरित्येकान्महानं
 देवानामप्रियं पशुनाश्च इव वज्रतोरीत्युक्तम् । स्नातेघ्रात्यस्य तु
 देवा अत्रियं कर्तुमयमर्थास्तया च तत्रैव धूने । 'तस्य ह न
 देवाश्च नामभ्यां स्नात आगमा स्नानं च भवति' इति । देवाश्च
 न देवा अत्रि अत्रिये अनेयर्थाय । एवं एतौ यदि प्रदि-
 श्यति तदन्नं विरक्षालं वस्तुमर्हतीति पिशाची वाचिन्पुत्रौ

एकरात्रमुपित्वेह द्वितीयं यदि घन्स्यसि ।
 एतद्वै ते दिवावृत्तं रात्रौ वृत्तमितोऽन्यथा ॥ १०
 अथ चात्र नियत्स्यामः क्षपां भरतसत्तम ।
 द्वारमेतत्तु कौन्तेय कुक्षक्षेत्रस्य मारत ॥ ११
 अत्रैव नाहुषो राजा राजन्क्रतुभिरिष्टवान् ।
 ययातिर्वहुरत्वाँधीर्यंश्रेन्द्रो मुदमभ्यगात् ॥ १२
 पतत्तद्दृश्यावतरणं यमुनातीर्थमुत्तमम् ।
 पतद्वै नाकपृष्ठस्य द्वारमाहुर्मनीषिणः ॥ १३
 अत्र सारस्वतैर्यक्षैरीजानाः परमर्षयः ।
 सूपोत्सृजलिकास्तात गच्छन्त्यवभृष्टपृथक् ॥ १४
 अत्र च भरतो राजा राजन्क्रतुभिरिष्टवान् ।
 एपमेधेन यज्ञेन मेध्यम्राधमयासृजत् ॥ १५
 अस्तकृन्ष्टण्णसारङ्गं धर्मोणाप्य च मेदिनीम् ।
 अत्रैव पुरुषव्याघ्र मरुतः सत्रमुत्तमम् ॥ १६

प्राप चैवर्षिमुख्येन संवर्तेनाभिपालितः ।
 अत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र सर्वोल्लोकान्प्रपद्यति ।
 पूषते दुष्टताधैव अप्रापि समुपस्पृश ॥ १७
 वीरपायन उवाच ।
 तत्र सप्राएकः स्नात्वा स्यूमानो महर्षिभिः ।
 लोमशां पाण्डवश्रेष्ठ इदं घचनमप्रवीत् ॥ १८
 सर्वोल्लोकान्प्रपद्यामि तपसा सत्यविक्रम ।
 इहस्यः पाण्डवश्रेष्ठं पद्यामि श्वेतवाहनम् ॥ १९
 लोमशा उवाच ।
 एवमेतन्महावाहो पश्यन्ति परमर्षयः ।
 सरस्वतीमिमां पुण्यां पुण्यैकशरणावृताम् ॥ २०
 यत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ धूतपाप्मा भविष्यसि ।
 इह सारस्वतैर्यक्षैरिष्टवन्तः सुरर्षयः ।
 श्रप्यधैव कौन्तेय तथा राजर्षयोऽपि च ॥ २१

श्रियं इह वस्तुमिच्छन्ती प्रति प्रवर्षति युगन्धर इति ।
 युगानि कृतप्रेताद्वापरकलिंश्रानि धारयतीति युगन्धरः
 स्फुटशरीरामिमानो जीवः । तथा हि ध्रुतिः । 'कलिः शयानो
 भवति संजिहानस्तु द्वापरः' । उल्लिखेता भवति कृतं संप्रयते
 चरत्' इति । शयानो धर्ममाचार्यादिसुखादान्गन्धुर्य कलिः
 स एव संजिहानस्तं जानन् द्वापरो भवति । उल्लिखन्
 धर्मानुष्ठानार्थं यतमानश्चेत् । भवति । धर्मं चरन् अल्लिखेत्
 कृतं भवतीति पुंस एव युगन्धरत्वमाह । दधिप्राशनशब्देन
 धर्मप्राज्ञासंप्रत्ययो दारसंयोग उच्यते । तथा हि गृणस्ये ।
 'समंजस्तु विधेदेवा इति द्रमः' प्रादय प्रतिप्रयच्छेत्' इति
 विवाहान्ते दंपत्योर्हृदयसंपानार्थं दधिप्राशनं विधीयते । तत्र
 'समापो हृदयानिनौ सं मातरिश्वा सं धाता समुदग्रीं दधातु
 नो' इति मन्त्रशेषः । मन्त्रार्थस्तु विधेदेवाः नो भावयोर्हृद-
 यानि । इतिवदुत्वात् बहुवचनं समंजस्तु श्रिग्यानि कुर्वन्तु ।
 संशब्दादुत्वात् समंजस्त्वित्यस्याप्याश्रितिसंज्ञा । आपो नो
 हृदयानि समंजस्त्वित्यर्थः । श्रिग्ययोर्हि द्वयोः संपानं भव-
 तीति । मातरिश्वा प्राणवायुः नो हृदयानि संदधातु । एवं
 धाता संदधातु । उ निधितं देशं अन्तर्वाभिणी देवता च
 संदधातु । म्बवदिताशेति छन्दसि म्बवदितोपमर्गेणापि
 क्रियायाः संबन्धः । पूर्ववदुपसर्गादुत्वात् क्रियापदस्याश्रितिरिति ।
 तथा च 'क्षीमे बतानी जायावती सहोमौ चरता धर्मं प्रजां
 प्रजनयावहा' इति श्रुतिक्रियाभ्यां धर्मप्रजोत्पत्तये सहोधि-
 कारात् । 'जायमानो वै साष्टणश्रिमिर्णवा जायते द्रम-
 बर्देण कविभ्यो बहेन देवेभ्यः प्रजया विनुज्याः' इति च धुना-
 मायुनामाप्राकारणं दारसंयोगं विना न भवतीति दधिप्राशन-
 शब्देन अश्रित्यल्लाप्या आनुभवं प्राणम् । तेन स्वधर्मनिष्ठः

प्रजावान् एतस्तीर्थं सेवितुमर्हतीति पूर्वपाठार्थः । अच्युत-
 स्थले च्युतियोम्यस्थूलशरीरोपेक्षया अच्युतं स्थलं लिङ्गशरीरं
 तत्र उपित्वा सूत्राभ्यांन उपास्येत्यर्थः । भूतानि विषदादीनि
 लीयन्तेऽस्मिभिति कारणं मद्रभूतलभ्यः । भूतिलभ्य इति पठे
 भूतिरैधर्म्यम् । तस्यापि च ल्योऽस्मिभिति शब्दं मद्रम् । तस्यो-
 न्यतरत्र स्नात्वा मलं त्यक्त्वा 'मथैषोकात्तुलममो प्रोतं प्रदूयेनैव
 हास्य सर्वं पाप्मानः प्रदूयन्ते' इति तज्ज्ञानफलश्रवणात् ।
 तद्वदिति तरच्छन्देन पूर्वार्थोक्ते कर्मोपास्तौ उच्येते । तान्धां
 युक्तं यथास्यात्तया भूतलभ्ये ज्ञानम् । तेन दैनंदिनमुपे-
 निश्चिन्ति । तथापि प्रत्यहं मद्रप्राप्तिः भूयते । 'यत्रैतस्युपरः
 स्वपिति नाम सता सोम्यतदा संशो भवति' इति । सता मद्रणा
 तथा च कर्मोपास्तित्वं चो मद्रं जानाति सोऽत्र वस्तु-
 मर्हति इति । तस्य विद्याचादिवाचा नास्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥ एवं तु
 अत्रप्रव्रित् एकरात्रमेवात्र वस्तुं योग्या । यदि द्वितीयां
 वस्तुमिच्छसि तर्हि ते तव एतत् मदीयं वृत्तं भविष्यति ।
 मद्रत् पिशाचां भूत्वात्र ज्ञानं न लप्स्यसे । एतदिति स्वशु-
 स्थाभिनीय प्रदर्शनम् । द्वितीयदिनवासमथैवैतत्कलं द्वितीय-
 वात्रिंशसे तु एतोऽन्यथा महत्यादिबन्धोहप्राप्त्या शिलाभावो
 भविष्यति तेन तार्थदर्शनमपि न लप्स्यसे इति ॥ १० ॥
 अतोऽत्र क्षपां रात्रिमेव एकां वक्तव्यम् । प्रातरेव प्रस्थाप्याम
 इति भावः । द्वारमित्यर्थं तु उच्चार्यमात्रे ॥ ११ ॥ अत्रैव
 कुक्षेत्रेदारे ॥ १२ ॥ सारस्वतैर्ब्राह्मणैः कृत्स्निर्यक्षैरीजानाः
 सूपोत्सृजलिङ्गाः सूपान् उत्सृजलानि च यद्वाधनान्याददते
 सूपोत्सृजलिङ्गाः । सूपानिः पुरोवाशैश्च इत्यन्त इत्यर्थः
 ॥ १४ ॥ कृष्णसारङ्गं कृष्णहरिजसदृशं एकदेशे कृष्णवर्णं
 द्यामकृष्णमित्यर्थः ॥ १५ ॥ इहस्यः यमुनान्तर्गतप्राव-
 रणस्यः ॥ १६ ॥ तीर्थान्तरमाह सारस्वतीमिति ॥ २० ॥

वेदी प्रजापतेरेषा समन्तात्पञ्चयोजना ।

[कुरोर्वै यज्ञशीलस्य क्षेत्रमेतन्महात्मनः ॥ २२]

इति श्रीमहाभाग आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्राप० लोमशतीर्थयात्रायां
एकोनविंशतिशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

१३०

लोमश उवाच ।

इह मर्त्यास्तनूस्त्यक्त्वा स्वर्गं गच्छन्ति मारत ।
मर्तुकामा नरा राजन्निहायान्ति सहस्रशः ॥ १
पवमाशीः प्रयुक्ता हि दक्षेण यजता पुरा ।
इह ये वै मरिष्यन्ति ते वै स्वर्गजितो नराः ॥ २
एषा सरस्वती रम्या दिव्या चौधवती नदी ।
पतद्विनशानं नाम सरस्वत्या विशांपते ॥ ३
द्वारं निपादराष्ट्रस्य येषां दोषात्सरस्वती ।
प्रविष्टा पृथिवीं वीरभा निपादा हि मां विदुः ॥ ४
एष वै चमसोद्देशो यत्र दृष्या सरस्वती ।
यत्रैनामभ्यवर्तन्त सर्वाः पुण्याः समुद्रगाः ॥ ५
पतत्सिन्धोर्महतीर्थं यंत्रागस्त्यमरिंदम ।
लोषामुद्रा समागम्य भर्तारिमवृणीत वै ॥ ६
पतत्प्रकाशते तीर्थं प्रभासं भास्कारद्युते ।
इन्द्रस्य दक्षितं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ॥ ७
पतद्विष्णुपदं नाम दृश्यते तीर्थमुत्तमम् ।
एषा रम्या विपाशा च नदी परमपावनी ॥ ८
अत्र वै पुत्रशोकेन वसिष्ठो भगवानृषिः ।
बद्धात्मानं निपतितो विपाशः पुनरुत्थितः ॥ ९
काश्मारिमण्डलं चैतत्सर्वपुण्यमरिंदम ।
महर्षिभिश्चाभ्युपितं पश्येद् भ्रातृभिः सह ॥ १०

यत्रौत्तराणां सर्वेषामृषीणां नाहुपस्य च ।
अग्नेश्चैवात्र संवादः काश्यपस्य च भारत ॥ ११
एतद्द्वारं महाराज मानसस्य प्रकाशते ।
वर्षमभ्य गिरेर्मध्ये रामेण श्रीमता कृतम् ॥ १२
एष चातिकपण्डो वै प्रख्यातः सत्यधिकमः ।
नात्यवर्तत यद्द्वारं विदेहादुत्तरं च यः ॥ १३
इदमाश्चर्यमपरं देशोऽस्मिन्पुरुषपथम् ।
क्षीणे युगे तु कौन्तेय शर्वस्य सह पार्यदैः ॥ १४
सहोमया च भवति द्वाशनं कामरुपिणः ।
अस्मिन्सरसि सत्रैर्वै चैत्रे मासि पिनाकिनम् १५
यजन्ते याजकाः सम्यक्परिवारं शुभार्थिनः ।
अत्रोपसृज्य सरसि श्रद्धाघानो जितेन्द्रियः ॥ १६
क्षीणपापः शुभोऽहोकाभ्यामुत्ते नात्र संशयः ।
एष उज्जानको नाम पावकियत्र शान्तवान् ।
अर्द्धघटीसहायश्च वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ १७
हृदश्च कुशवानेप यत्र पसं कुरोशयम् ।
आश्रमश्चैव रुक्मिण्या यत्राशाभ्यदकोपना ॥ १८
सभाधीनां समासस्तु पाण्डवेषु श्रुतस्त्वया ।
तं द्रश्यसि महाराज मृशुतुर्लं महागिरिम् ॥ १९
वितस्तां पश्य राजेन्द्र सर्वेषांपथमोचनीम् ।
महर्षिभिश्चाभ्युपितां शीततोषां सुनिर्मलां २०

इत्यारभ्यके पर्वणि त्रैलोक्याये भारतभावदीपे एकोनविंशद-
धिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

१३०

इति ॥ १ ॥ बद्धा पाशैरिति शेषः । विपाशा-पाश-
हीनः । अत एव विपाशा नाम ॥ १ ॥ औत्तराणाम् औदी-
च्यानाम् ॥ ११ ॥ वर्षं वसतिस्थानम् ॥ १२ ॥ एष इति ।
यो रामः प्रख्यातः सत्यधिकमथ विदेहादुत्तरं च यद्द्वारं
मदपस्य द्वारं एषोऽनुभूयमानो चातिकपण्डो वातानीतः
पद्मादिषुमहो नात्यवर्तत तेन रामेण कृतमिति पूर्वोक्तवचनः ।
अनेन वायोस्पतिस्त्रिभुवै प्रवेशो नास्ति किमुदेनस्त्विति

पद्मादेवातानीतस्यात्राग्नेशानामसाभ्यर्थं प्रत्यक्षमाश्चर्यमि-
त्यर्थः ॥ १३ ॥ युगं पथसंवल्लारामकं तस्मिन्क्षीणे समते
सति यदा सौस्तावनबार्हस्पत्यनशत्रुचान्द्राश्च संवत्सरा एक-
कांठं समाप्यन्ते स युगस्यकालस्तस्मिन्नित्यर्थः । युगे क्षीणे
इत्यस्य संवत्सरान्त इति वार्थः । चैत्रप्रतिपत्तु युगादिरिति
व्यवहारात् ॥ १४ ॥ अत एव पूर्वदिने शिवे दृष्ट्वा प्रतिपद-
मारभ्य मासमात्रं पिनाकिनं यजन्त इति संपच्छते ॥ १५ ॥
पावकिः स्कन्दः शान्तवान् शर्म प्रापः । वसिष्ठोऽपि शान्त-
वान् ॥ १७ ॥ कुशवान् जलवान् । शरं वनं हुषो नारिम् इति
धर्मजयः । अकोपना जितकोपा ॥ १८ ॥ समासः संशेषः ।
यस्मिन्मध्ये समाधिकृतं भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

श्येन उवाच ।

उशीनर कपोते ते यदि श्लोहो नराधिप ।
आत्मनो मांसमुत्कृत्य कपोततुलया धृतम् ॥ २३
यदा समं कपोतेन तव मांसं वृषोत्तम ।
तदा देयं तु तन्मह्यं सा मे तुष्टिर्भविष्यति ॥ २४
राजोवाच ।

अनुग्रहमिमं मन्ये श्येन यन्मामियाचसे ।
तस्मात्तेऽद्य प्रदास्यामि स्वमांसं तुलया धृतम् ॥

लोमश उवाच ।

उत्कृत्य स स्वयं मांसं राजा परमधर्मवित् ।
तुलयामास कौन्तेय कपोतेन समं विमो ॥ २६
धियमाणः कपोतस्तु मांसेनात्यतिरिच्यते ।
पुनश्चोत्कृत्य मांसानि राजा प्रादादुशीनरः २७
न विद्यते यदा मांसं कपोतेन समं धृतम् ।
तत उत्कृतमांसोऽसाधारुरोह स्वयं तुलाम् ॥ २८

इति श्रीमहाभाग् आरण्यके प० तीर्थयात्राप० लोमशतीर्थयात्रायां श्येनकपोतीये
एकत्रिंशद्धिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

१३२

लोमश उवाच ।

यः कथ्यते मन्त्रविदग्धबुद्धि-
रौहालकिः श्वेतकेतुः पृथिव्याम् ।
तस्याश्रमं पश्य नरेन्द्र पुण्यं .
सदाफलैरुपपन्नं महौजैः ॥ १
साष्टादश श्वेतकेतुर्ददर्श
सरस्वतीं मानुषदेहरूपाम् ।
धेत्स्यामि वाणीमिति संप्रवृत्तां
सरस्वतीं श्वेतकेतुर्वभापे ॥ २
अस्मिन्पुगे ब्रह्महृतां वरिष्ठा-
वास्तां मुनीं मातुलभागिनेयौ ।
अष्टावकश्चैव कहोडसुत-
रौहालकिः श्वेतकेतुः पृथिव्याम् ॥ ३
विदेहराजस्य महीपतेस्ती

श्येन उवाच ।

इन्द्रोऽहमस्मि धर्मज्ञ कपोतो हृद्यवाड्यम् ।
जिहासमानो धर्मं त्वां यज्ञवाटमुपागतौ ॥ २९
यत्ते मांसानि गात्रेभ्य उत्कृत्तानि विशांपते ।
एषा ते भास्यती कीर्तिलोकानभिमविष्यति ३०
यावज्जोके मनुष्यास्तां कयाविष्यन्ति पार्थिव ।
तावत्कीर्तिश्च लोकाश्च सास्यन्ति तव शाश्वताः
इत्येवमुक्त्वा राजानमारुरोह दिवं पुनः ।
उशीनरोऽपि धर्मात्मा धर्मेणावृत्य रोदसी ॥३२
विभ्राजमानो वयुष्याप्यारुरोह त्रिविष्टपम् ।
तदेतत्सदनं राजन्ब्रह्मस्तस्य महात्मनः ॥ ३३
पश्यस्वैतन्मया सार्धं पुण्यं पापप्रमोचनम् ।
तत्र वै सततं देवा मुनयश्च सनातनाः ।
दृश्यन्ते ब्राह्मणे राजन्पुण्यवज्जिर्महात्मभिः ॥ ३४

विभ्रावुभौ मातुलभागिनेयौ ।

प्रविश्य यज्ञायतनं विवादे
बन्दि निजप्राहृतुष्मेयौ ॥ ४

उपास्व कौन्तेय सहासुजस्वं
तस्याश्रमं पुण्यतमं श्विश्य ।

अष्टावकं यस्य दौहित्रमाहु-
योऽसौ बन्दि जनकस्याय यज्ञे ॥ ५

धादी विप्राप्तयो धाल एवाभिगम्य
वादे भङ्गंवा मञ्जयामास नद्याम् ॥ ६
युधिष्ठिर उवाच ।

कथं प्रभावः स बभूव विप्र-
स्तथाभूतं यो निजप्राह बन्दिम् ।

अष्टावकः केन चासौ बभूव
तत्सर्वं मे लोमश शैल तत्वम् ॥ ७

वदेहत्यागेनापि शरणागतो रक्षणाय इति अप्यायतात्पर्यम्
। ३४ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावरूपे
एकत्रिंशद्धिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

१३२

यः कथ्यते इति ॥ १ ॥ बन्दि बन्दिनम् । निजप्राहृतुः
निजप्राहृतुः । संप्रमाराणाभावाद्यर्थम् । नितरां प्राहवत्भाच-
रतुरिति वा ॥ ४ ॥

लोमश उवाच ।
 उद्दालकस्य नियतः शिष्य एको
 नाम्ना कहोड इति विश्रुतोऽभूत् ।
 शुभ्रपुराचार्यपशानुवर्ती
 दीर्घं कालं सोऽध्ययनं चकार ॥ ८
 तं वै विप्रः पर्यचरत्सशिष्य-
 स्तां च ज्ञात्वा परिचर्यो गुरुः सः ।
 तस्मै प्रादात्सपथ एव ध्रुतं च
 मार्गो च वै दुहितरं स्यां सुजाताम् ॥ ९
 तस्या गर्भः समभवदग्निफल्यः
 सोऽधीयानं पितरं चाप्युवाच ।
 सर्वां रात्रिमध्ययनं करोषि
 नेदं पितः सम्यगिद्योपवर्तते ॥ १०
 उपालम्भः शिष्यमध्ये महर्षिः
 स तं कोपादुदरस्यं शशाप ।
 यस्मात्कुक्षी घर्तमानो प्रवीणि
 तस्माद्भ्रूो भवितास्यष्टवृत्त्यः ॥ ११
 स वै तथा घक्र पथाभ्यजाय-
 द्दृष्टाघक्रः प्रथितो वै महर्षिः ।
 अस्यासीद्धि मातुलः भ्येतकेतुः
 स तेन तुल्यो घयस्ता बभूव ॥ १२
 संपीठ्यमाना तु तद्वा सुजाता
 सा घर्तमानेन सुतेन कुक्षी ।
 उवाच भर्ताघमिदं रद्दोगता
 प्रसाद्य हीनं धसुना धनार्थिनी ॥ १३
 कथं करिष्याम्यधुना महर्षे
 मासध्यायं दशमो वर्तते मे ।
 नैयास्ति ते वसु किञ्चित्प्रजाता
 येनाहमेतामापद्दं निस्त्वरेयम् ॥ १४
 उक्तस्वर्थं भार्यया वै कहोडो
 विस्तस्यार्थे जनकमघाम्यगच्छन् ।
 स वै तदा वादविदा निष्टा
 इति धीमहामात्रे भारण्यके ए० तीर्थयात्राय० लोमशतीर्थयात्रायां अष्टावक्रपि
 ऋषिशादधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

निमज्जितो वन्दिनेहाप्सु विप्रः ॥ १५
 उद्दालकस्त्वं तु तद्वा निशम्य
 सुतेन वादेऽप्यु निमज्जितं तथा ।
 उवाच तां तत्र ततः सुजाता-
 मष्टावक्रे गृह्णित्व्योऽयमर्थः ॥ १६
 रक्ष सा चापि तमस्य भ्रमं
 जातोऽप्यसी नैव शुभाय विप्रः ।
 उद्दालकं पितृवद्यापि मेने
 तथाष्टावक्रो भ्रातृवच्छेनकेतुम् ॥ १७
 ततो पर्यं द्वादशे भ्येतकेतु-
 रष्टावक्रः पितुरङ्गे निषण्णम् ।
 अपाकर्षेद्दृष्ट्वा पाणौ रुदन्तं
 नायं तद्वाङ्कः पितुरित्युक्तयांश्च ॥ १८
 यत्सेनोक्तं दुरुक्तं तत्तदानीं
 इदि स्थितं तस्य सुदुःखमासीत् ।
 शृणुं गत्या मातरं सोऽभिगम्य
 पप्रच्छेदं क नु तातो ममेति ॥ १९
 ततः सुजाता परमार्तरुपा
 शापाद्गीता सर्वमेवाचचक्षे ।
 तद्वै तत्वं सर्वमाश्राय रात्रा-
 वित्यग्रधीच्छेनकेतुं स विप्रः ॥ २०
 गच्छाय घमं जनकस्य रासो
 बह्वाधर्यः ध्रुयते तस्य यत्रः ।
 श्रोष्यावोऽत्र ब्राह्मणानां विषाद्-
 मर्थं चाश्रयं तत्र मोक्षायवहे च ॥ २१
 विचक्षणत्वं च भाविष्यते नी
 शिष्यश्च सौम्यश्च हि प्रत्यघोषः ॥ २२
 नी जग्मतुर्मातुलमाग्निनेयी
 यत्तं समृद्धं जनकस्य राज्ञः ।
 अष्टावक्रः पथि राज्ञा समेत्य
 प्रोत्सार्थमाजो वाक्यमिदं जगाद् ॥ २३

१३३

अष्टावक्र उवाच ।
 अन्धस्य पन्था वधिरस्य पन्थाः
 खियः पन्था भारवाहस्य पन्थाः ।
 राज्ञः पन्था ब्राह्मणेनासमेत्य
 समेत्य तु ब्राह्मणस्यैव पन्थाः ॥ १

राजोवाच ।
 पन्था व्ययं तेऽद्य मयातिदिष्टो
 येनेच्छासि तेन कामं व्रजस्य ।
 न पावको विद्यते वै लघीया-
 निन्द्रोऽपि नित्यं नमते ब्राह्मणानाम् ॥ २

अष्टावक्र उवाच ।
 प्राप्नो स्वयं नृप संदिदक्षु
 कौतूहलं नो बलवन्नेन्द्र ।
 प्राप्ताविहावामतियी प्रवेशं
 काङ्क्षवहे द्वारपनेस्तयाहाम् ॥ ३

पेन्द्रयुञ्जे यज्ञदशाविहावां
 विवक्षु वै जनकेन्द्रं दिदक्षु ।
 तौ वै क्रोधव्याधिना दद्यामाना-
 वयं च नो द्वारपालो रुणद्धि ॥ ४

द्वारपाल उवाच ।
 वन्दे समादेशकरा वयं स्म
 निबोध वाक्यं च मयेयंमाणम् ।
 न वै बालाः प्रविशन्त्यत्र विप्रा
 वृद्धा विद्वन्धाः प्रविशन्त्यत्र विप्राः ॥ ५

अष्टावक्र उवाच ।
 पद्य वृद्धेषु कृतः प्रवेशो
 युक्तं प्रवेष्टुं मम द्वारपाल ।
 वयं हि वृद्धाश्चरितप्रताञ्च
 वेदप्रभावेन समन्यिताश्च ॥ ६

शुभ्रपवश्चापि जितेन्द्रियाश्च
 ज्ञानागमे चापि गताः स्म निष्ठाम् ।

न बाल इत्येव मन्तव्यमाहु-
 बालोऽप्यग्निर्देहति स्पृश्यमानः ॥ ७

द्वारपाल उवाच ।
 सरस्वतीमीरय वेदजुष्टा-
 मेकाक्षरां बहुरूपां विराजम् ।
 अङ्गात्मानं समवेक्षस्य बालं
 किं श्लाघसे दुर्लभो वै मनीषी ॥ ८

अष्टावक्र उवाच ।
 न शायते कायवृद्ध्या विवृद्धि-
 र्यथाष्टीला शाल्मलेः संप्रवृद्धा ।
 हृष्योऽल्पकायः फलितो विवृद्धो
 यश्चाफलस्तस्य न वृद्धभावः ॥ ९

द्वारपाल उवाच ।
 वृद्धेभ्य पवेहे मतिं स्म बाला
 वृद्धान्ति कालेन भयन्ति वृद्धाः ।
 न हि ज्ञानमल्पकालेन शक्यं
 कम्माद्बालः स्वविर इव प्रभापसे ॥ १०

अष्टावक्र उवाच ।
 न तेन स्वविरो भवति येनास्य पलितं शिरः ।
 बालोऽपि यः प्रजानाति तं देवाः स्वविरं विदुः ॥
 न हायनेन पलितैर्न विसेत न बन्धुभिः ।
 क्षययश्चकिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् ॥ १२

दिदक्षुरस्मि संप्राप्तो बन्दिनं राजसंसदि ।
 निवेदयस्व मां द्वाःस्व राज्ञे पुष्करमालिने ॥ १३

द्रष्टव्यश्च धदतोऽस्मान्द्वारपाल मनीषिभिः ।
 सह वादे विवृद्धे तु बन्दिनं चापि निर्जितम् ॥ १४

पश्यन्तु विप्राः परिपूर्णधिचाः
 सर्वेव रामा सपुत्रोधमुष्याः ।
 उताहो याप्युद्यतां नोचतां या
 नूर्णां मृतेष्वेव सर्वेष्वयाद्य ॥ १५

१३३

अन्धस्येति । अन्धादीनामश्रमवान्मार्गो देय इत्यर्थः ।
 अन्धस्य मनीषं अत्राप्य ॥ १ ॥ ऐन्द्रयुजे हे जनक ॥ ४ ॥
 ज्ञानागमे ज्ञानशास्त्रे वेदान्तेष्विद्वेष्यः । निष्ठा निश्चयम् ॥ ७ ॥
 वेद जानीते यदि तर्हि ईरयः । सुर्षा मुनिभेधिताम् । एकमेव
 अक्षरं शब्द प्रतिपाद्यं यस्यां तां एकाक्षराम् बहुरूपां मन्यार्षे-

वादादिरूपाय । विराजं विदोषेण कर्मकाण्डादाधिक्येन
 राजमानाम् । अत्रेति संबोधने ॥ ८ ॥ शास्मलेष्टीला
 साम्मलिनलान्तर्गतप्रान्धि । म हि केवलमल्पकायस्यैव शिरः
 अतो देहदृष्टिर्मर्या । अल्पकायः वृद्ध ॥ ९ ॥ अनुचानः
 साक्षेवेदाध्यायी ॥ १२ ॥ पुष्करमालिने स्वर्णमालाधारिणे
 ॥ १३ ॥

द्वारपाल उवाच ।
 कथं यज्ञं दशवर्षो विशेषस्त्वं
 विनीतानां विदुषां संप्रवेशम् ।
 उपायतः प्रयतिष्ये तवाहं
 प्रवेशने कुरु यत्नं यथावत् ॥ १६
 अष्टावक्र उवाच ।
 भो भो राजजनकानां वरिष्ठ
 त्वं वै सप्रादृ त्वयि सर्वं समृद्धम् ।
 त्वं वा कर्ता कर्मणां यनियानां
 ययातिरेको नृपतिर्वा पुरस्तात् ॥ १७
 वृद्धान्बन्दी वादाविदो निरुह्य
 वादे भग्नानप्रतिशङ्कमानः ।
 त्वयाभिसृष्टैः पुरुषैरामकृद्भि-
 र्जले सर्वान्मज्जयतीति नः श्रुतम् ॥ १८
 सोऽहं श्रुत्वा ब्राह्मणानां सकाशे
 ब्रह्माद्वैतं कथयितुमागतोऽस्मि ।
 कासौ बन्दी यावदनें समेत्य
 नक्षत्राणीव सविता नाशयामि ॥ १९
 राजोवाच ।
 आशांससे वन्दिनं वै विजेतु-
 मविज्ञाय त्वं वाक्यबलं परस्य

विज्ञातवीर्यैः शस्यमेवं प्रवक्तुं
 दृष्टश्चासौ ब्राह्मणैर्वेदशालैः ॥ २०
 आशांससे त्वं वन्दिनं वै विजेतु-
 मविज्ञात्वा तु बलं वन्दिनोऽस्य ।
 समागता ब्राह्मणास्तेन पूर्वं
 न शोभन्ते भास्करणेव ताराः ॥ २१
 आशांसतो वन्दिनं जेतुकामा-
 स्तस्यान्तिकं प्राप्य विलुप्तशोभाः ।
 विज्ञानमत्ता निःसृताश्चैव तात
 कथं सदस्यैर्वचनं विस्तरेणुः ॥ २२
 अष्टावक्र उवाच ।
 विवादितोऽसौ न हि माहशैर्हि
 सिंहीकृतस्तेन यद्यत्परीतः ।
 समेत्य मां निहतः शेष्यतेऽद्य
 मार्गं भद्रं शकटमिवाचलाक्षम् ॥ २३
 राजोवाच ।
 त्रिंशकद्वादशांशस्य चतुर्विंशतिपर्वणः ।
 यस्त्रिपष्टिशतारस्य वेदार्थं स परः कविः ॥ २४
 अष्टावक्र उवाच ।
 चतुर्विंशतिपर्वं त्वां पण्णामि द्वादशप्रधि ।
 तत्रिपष्टिशतारं वै चक्रं पातु सदागति ॥ २५

उपायतः प्रयतिष्ये इत्युक्त्वा यथावादान्मन्त्र तस्य
 राजदर्शने वारयित्वा आह प्रवेशने कुरु यत्नमिति । राजः
 पुरस्तारिकाचित् ज्ञानं प्रकाशयेत्यर्थं ॥ १६ ॥ सप्रादृ
 शर्वमीम- ॥ १७ ॥ अहं अद्वैतं ज्ञानकथयितुं आगतोऽस्मि
 एतेन कृतव्यासस्य प्रबन्धस्य तात्पर्यमुपन्यस्यम् ॥ १९ ॥
 विज्ञानमत्ता अपि पराजयं प्राप्य समात निःसृता ॥ २२ ॥
 निहतः निर्जितः शेष्यते प्रसुप्तपुरुषवज्जडो भविव्यति ॥ २३ ॥
 ब्रह्माद्वैतं कथयितुमागतोऽस्मीति प्रतिजानानमष्टावक्रं प्रति
 पृच्छति राजा त्रिंशति । उभयतस्तीक्ष्णप्राभिः पङ्क्ति-
 कालाभिरिकस्मिन् शङ्कौ प्रोतमन्याभिः प्रथगन्ताभिर्द्वादशारं
 पण्णामिचक्रं जायते । तत्र द्वादशराशयः क्त्रा, राशिद्वया-
 स्मानः बहुकृतवो नाभयः एकैकस्मिन् राशौ त्रिंशत्त्रिंशदंशाः
 तदेतन्नचक्रं अथवा नाडीभिः परिवर्तते । अन्ये षट्षाधिक-
 क्षतत्रयपरिवर्ते । सावनः संवत्सरो भवति । अस्मिन्मध्ये
 कुत्सालचक्रवत् प्रक्षिणमावर्तमाने पिथौलिकापङ्क्तिवत् प्रतीपं
 सूर्योदयः परिवर्तन्ति । तत्र चन्द्रस्य सप्तविंशत्यहोरात्रैर्न-
 णयोगः । सूर्यस्य सप्तादप्यष्टाधिकेनाकां शतत्रयेण स
 एव सौरः संवत्सराः । अस्मिन् चक्रे स्वस्वगत्या
 गच्छन्तोः सूर्यचन्द्रयोर्दशवर्त्यन्तं विप्रकर्षतस्तदा पौर्णमासी ।
 यदात्यन्तं संनिकर्षतस्तदा दशः ते द्वे पर्वणौ । एवं चतुर्वि-

शत्या पर्वणिः चतुःपदादशदधिकेनाकां शतत्रयेण चान्द्रः
 संवत्सराः तत्रायं पृच्छति त्रयाणामपि श्रयक्रमं मु विनियोगात् ।
 तथा चोक्तं माधवे 'अब्दः पञ्चविधस्यान्द्रो प्रतादौ तिलका-
 दिके । मुजन्मादिक्रते सौरौ गोसत्रादिषु सावनः' इति ।
 त्रिंशकद्वादशांशस्य त्रिंशतो गणत्रिंशकः ते एव द्वादशसं-
 ख्याका अंशा यस्मैति सौरसंवत्स्रप्रथमः । चतुर्विंशतिपर्वण
 इति चान्द्रस्य । प्राणि पृथथा सहितानि शतान्यथा यस्मैति
 सावनस्य । त्रिंशकस्यास्य कालचक्रस्य सोऽर्थं प्रयोजनं वेद
 स परः कविः उक्तुष्टः क्रान्तदर्शा ॥ २४ ॥ इति पृथोऽपर
 आह उत्तरं पण्णानीनि । विशेषार्थोत्था विद्वत्प्राकाशः
 शेपोऽनुवादः । प्रथमो मासाः राशयो वा । तेषु हि त्रिंशद-
 होराणा अंशा वा प्रत्येकं प्रत्येकं प्रधीयन्ते । चक्रं पातु
 अस्मिन् काले यथाकालं विहितो धर्मस्त्वां पातिव्यर्थः ।
 एतेन धर्मस्य श्रेय साधनत्वं विधीयते । केवलकालज्ञानस्या-
 पुरुषार्थत्वात् । मानान्तरानवगतं प्रयोजनवदर्थं प्रतिपादयति
 शास्त्रं भवति । अन्यथा शास्त्रब्रह्माघातः । एवमन्यत्रापि
 विधानं द्रष्टव्यम् । 'राशिच्छिन्नवृत्तान् द्विपञ्चमुपतत्तार्किकं सौरौ-
 न्द इष्टः सोमेष्विष्टौ तु चान्द्रौ शरदपि च चतुर्विंशत्यहोरात्रैर्वा
 स्यात् । गोसत्रे सावनोऽब्दो मानस्वरूपे रात्र्यहोराशिमुग्मा-
 दत्वात्स्वयंयुयाजो खसमवतिदिता । श्रेयसे स्तुर्मखाय्या । १२५

राजोवाच ।

वडवे इव संयुक्ते श्येनपाते दिवौकसाम् ।
कस्तयोर्गर्भमाधत्ते गर्भं सुपुवतुश्च कम् ॥ २६

अष्टावक्र उवाच ।

मा स्म ते ते गृहे राजञ्छात्रवाणामपि ध्रुवम् ।
वातसारधिरागन्ता गर्भं सुपुवतुश्च तम् ॥ २७

राजोवाच ।

किं स्वित्स्वप्नञ्च न निमिषति किं स्विज्ञातं न चोपति
कस्य स्विदृश्यं नास्ति किं स्विद्वेगेन वर्धते ॥ २८

इति श्रीमहाभारते वारण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां अष्टावक्राद्वि
प्रयत्निरादधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

स्यसंयुक्ते अथे इव सहचारिण्यौ श्येनपाते श्येनवदकस्मात्
पतनशीले ये उभे वर्तते । दिवौकसा देवानां मध्ये तयो-
संबन्धिने गर्भं कौ धत्ते । कस्य गर्भे ते उत्पद्येते कं च जन-
यत इत्यर्थः ॥ २६ ॥ उत्तरं तयोर्नामायमत्रलमिति मत्वा-
परोक्षेण निर्दिशति । ते उभे अर्धदेवं विद्युदशनी । अध्या-
त्मं दु खमृत्यु । विद्युदर्चिरानिरात्रा इति पश्चान्निविद्यायां
तयोर्भेदेन व्यपदेशात् । कमादाकाशेन देहेन च श्येन वडवे
इव नित्यसंयुक्ते श्येनपाते च ते तव गृहे मा स्म स्यातां
राजन् तव शात्रवाणामपि गृहे मा स्म स्यातामित्यन्त-
मत्रलत्वं तयोर्दिशितम् । वातसारधिमेषो मनश्च आगन्ता-
आकाशादृष्ट्यर्थं सुपुण्याख्याकारणात् कर्मफलभोगार्थं उदे-
ष्यन् ते उभे पूर्वोक्ते विद्युदशनी दुःखमृत्यु च गर्भे धत्त
इत्येकमुत्तरम् । ते च तमेव वातसारधि वैपुतमभि मनश्च सुपु-
वतुरित्यपरम् । यथा धूमज्योतिरादिसंनिपातरूपत्वादभिरुचौ
मेघोऽभिमेव विद्युदादिद्वारा सृते । एवं मनःप्रभवौ दुःख-
मृत्यु स्वबाहनाहोणे मनसः कारणे भवतः । तथा च बीजा-
कृत्वमनसः दुःखादिश्च हेतुहेतुमद्भावमनसो ल्यौ दुःखा-
भावार्थमन्यसन्नो इत्यर्थः । एतेन 'अभ्रा विनन्दं मधुपयं-
रुपमन्तर्यं न दीन उद्निश्चिन्तन्तम्' इति मन्त्रवर्ण उपरुहितः ।
अभ्रा अशनवता जले शोषयता मेघेन विषयान् मुञ्चानेन
मनसा वा मग्नमल्लिंलं सद्देकरासं मद्वा वा विनन्दमाच्छादितम् ।
मनसो दु खहेतुत्वं दृष्टान्तमुक्तेनाह मन्त्यमिति । नेत्रुपमा-
यो निरातः । दीनेऽप्ये उदनि उदके शिपन्तं निवन्तं
मारस्यं न मीनमिवात्रुममित्यर्थः । शिपन्तमित्यस्यैव वा
त्रिद्वयमानमित्यर्थः । 'हन्मेषो दुःखमृत्यु लब्धिदशनिगमे श्येन-
बच्छीप्रातो निरयोद्दे रपथे इव करणमुत्पाधीश्वरः प्राक् सो-
त्यः । स्वे गर्भे धत्त एनं सुपुवतुरितरे वासनातनुब्रह्म्यां चेतः
वायी निरुप्यादनुवनवर्णा विधाचिनां मुमुषुः' ॥ २७ ॥

अष्टावक्र उवाच ।

मत्स्यः सुतो न निमिषत्यण्डं जातं न चोपति ।
अदमनो हृदयं नास्ति नदी वेगेन वर्धते ॥ २९

राजोवाच ।

न त्वां मन्ये मानुषं देवसत्त्वं
न त्वं बालः स्वविरः संमतो मे ।

न ते तुल्यो विद्यते वाक्प्रलापे
तस्माद्द्वारं वितराम्येव घन्टी ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते वारण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां अष्टावक्राद्वि
प्रयत्निरादधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

स्वप्रविति स्वपितृयोर्भोजिकिति । जकरान्तस्य स्वप्रयान्तस्य
स्वप्रावस्थावद्वाचित्वम् । सुपुण्यवस्थां प्राप्तं किं न निमिषति
लसहृत् न भवतीति प्रथमार्थः ॥ २८ ॥ तथा महात्मस्य
उभे कूले अनुमंचरतीत्यादिभुञ्जाम मत्स्योपमिताश्चिद्रुः पुण्यो
जापरस्वप्नयोर्निह परलोकोद्योश्च संचरणेन ध्रान्तः मत्स्य इव
कूलद्वयसंचारेण सुप्रिप्रलययोः कार्यकारणसंचारस्य निश्चिप्र-
णनादिशक्त्युपनसंजुपरतद्व्यसफिरक एवास्ते । न हि
द्रुष्टुंश्वैपारिलोपो विद्यते विनाशित्वादिति ध्रुतेः । तदुपरमा-
भ्युपगमे कृतहानादिदोषप्राप्तिः सुखमहमेतावन्तं कालमस्वा-
प्सामिति परामर्शानुपपत्तिश्च अस्य अविनाशित्वादजातत्वम् ।
यत्तु जातमण्डं मद्गाण्डं भूतभौतिकारमकं तत् न चोपति
सुपमन्दायां गतौ । न चेष्टेने किं त्यमेव तथेष्टयते इत्यर्थः ।
अदमनोऽशरीरस्य हृदयं शोकायतनं नास्ति । दमशरीरमिति
यास्कः अशरीरं वा वयन्तं न प्रियाप्रिये सृष्टयतः । 'तांशो हि
तदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य भवति' इति प्रत्योस्तृष्टेहायसंने
योगी निर्मन्त्रको जीवन्मुक्तो भवतीत्यर्थः । नदी चित्तनदी
योगिनो ग्युतिथतस्य वेगेन सप्तः कृत्प्रप्रवहणेन वर्धते ।
योगिष्टया स्त्राप्रण्यावहारिकोऽपि प्रयो दृष्टिममस्ययो-
त्यतिक इत्यर्थः । एवं दगलोपो दरस्य जाभ्यं देहासंमिनो
मुक्ति संसारस्य मनोमाप्रत्वं चात्र दर्शितम् । 'पुंमिनो निर्नि-
मेद स्वपिति भवनश्रीचापक्षिणः स्वहोः । जानं मद्गाण्डविण्डं
जडमपि जने येन लोहागमनोरथा । यस्याकायस्य नास्ति
स्वविरपि हृदयं शोकाज्जं समापौ । यस्या मायानदीयं दृग-
महनिदमायात्मनोदेति सोऽरिम ॥ २९ ॥ वाक्प्रलापे वाचां
प्रकृष्टे संलापे एव बन्दी दृश्यतामिति शेषः ॥ ३० ॥
इत्याभ्येके पर्वणि नैलण्ठीये भारतमावर्षीये प्रयत्निरादधिक-
शततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

१३४

अष्टावक्र उवाच ।
 अत्रोप्रसेनसमितेपु राज-
 न्समागतेष्वप्रतिमेपु राजसु ।
 नावैमि बन्दिं वरमत्र यादिनां
 महाजले हंसमिवाद्दामि ॥ १
 न मेऽद्य वक्ष्यस्यनिवादिमानिन्
 ग्लहं प्रपन्नः सरितामिवागमः ।
 हुताशनस्यैव समिद्धतेजसः
 स्थिरो भवस्नेह ममाद्य बन्दिन् ॥ २
 व्याघ्रं शयानं प्रति मा प्रबोध
 आशीधिपं सृक्षिणी संलिहानम् ।
 पदाहतस्येह शिरोऽभिहत्य
 नाद्रष्टो वै मोक्ष्यसे तन्निबोध ॥ ३
 यो वै दर्पात्संहननोपपन्नः
 सुदुर्बलः पर्वतमाविहन्ति ।
 तस्यैव पाणिः सनखो विदीर्यते
 न चैव शैलस्य हि दृश्यते व्रणः ॥ ४
 सर्वे राक्षो मैथिलस्य मैनाकस्येव पर्वताः ।
 निहृष्टभूता राजानो वत्सा ह्यनडुहो यथा ॥ ५
 यथा महेन्द्रः प्रवरः सुराणां
 नदीषु गङ्गा प्रवरा यथैव ।
 तथा नृपाणां प्रवरस्त्वमेको

बन्दिं समभ्यानय मत्सकाशम् ॥ ६
 लोमश उवाच ।
 एवमष्टावक्रः समितौ हि गर्ज-
 ज्ञातक्रोधो बन्दिनमाह राजन् ।
 उक्ते वाक्ये चोत्तरं मे ब्रवीहि
 वाक्यस्य चाप्युत्तरं ते ब्रवीमि ॥ ७
 बन्धुवाच ।
 एक एवाग्निर्वहुधा समिध्यते
 एकः सूर्यः सर्वमिदं विभाति ।
 एको वीरो देवराजोऽरिहन्ता
 यमः पितृणामाश्वरथैक एव ॥ ८
 अष्टावक्र उवाच ।
 द्वाविन्द्राग्नी चरतो वै सखायौ
 द्वौ देवर्षी नारदपर्वतो च ।
 द्वावश्विनौ द्वे रथस्यापि सन्ने
 भार्यापती द्वौ विहितौ विधात्रा ॥ ९
 बन्धुवाच ।
 त्रिः स्यते कर्मणा वै प्रजेयं
 त्रयो युक्ता वाजपेयं वहन्ति ।
 अर्धयवस्त्रिसवनानि तन्यते
 त्रयो लोकास्त्रीणि ज्योतीषि चाहुः ॥ १०

अत्रेति ॥ १ ॥ ग्लहं पराजितस्य जले निपातनरूपं
 पणम् । प्रपन्न स्वीकृतवान् । मे मम पुरतः न वक्ष्यसि
 प्रत्युत्तरमिति शेषः । समिद्धतेजसः प्रलयकालेऽत्यन्तं प्रदीप्त-
 स्यामि. पुरो यथा नदीवेगः श्रूयति तथा शुको भविष्यती
 त्पर्यः ॥ २ ॥ मा मा प्रबोध जानीहि । मौवादिरस्य
 बुधेर्नोति रूपम् । अशं विरार्यः । पदाहतस्य मत्पितुर्निग्रहणापदं
 पूर्वमेव त्वया पदाहतस्य मे शिरोऽभिहत्य त्वं न मुच्यसे
 अदष्टः सन् ॥ ३ ॥ संहननेन देहेन दृक्कायत्वेन उपपन्न
 ॥ ४ ॥ बन्दिं बन्दिनम् । विभक्त्यलोपे नकारलोप आर्यः
 ॥ ५ ॥ पूर्वं प्रतिज्ञातं अष्टावक्रैव वादक्यामुखेन प्रपद्यन्
 बन्दिमुखेन बौद्धपञ्चमुत्थापयति एक एवेति । यथा एकोऽभि-
 सूर्यो वा इतः प्रकाशयोऽन्यप्रकाशकश्च । एवं देवानां
 इन्द्रियाणां राजा प्रधानभूतो धीपातुरहमिदमायाकारेण
 प्रकाशमानो वीरोऽरिहन्तेऽतिपराभिमत्तत्त्वान्तराभिभावो
 यमः सर्वेन्द्रियाणां नियन्ता पितृणां विपयोपहारद्वारा पाल-
 यितृणां मिन्द्रियाणां ईश्वरो भोक्ता कर्ता च प्रधानभूतः एक
 व ० १४

एव नान्यत्तत्त्वं प्रयगति । स्वप्ने सर्वेषां क्रियाकारकादीनां
 बुद्धिमात्रत्वोपलम्भादित्यर्थः । 'धीदेवेन्द्राग्निर्वरसा तदिदमह-
 मिति व्यक्तनानास्वरूपा एवं चान्यं च स्वयं सा प्रथयति
 रविवासा रिपु सा च मृत्यु ॥ सा श्रोत्रादेः प्रयोषी सकल-
 मिदमिह स्वप्नद्रोमयं स्यात् ।' इत्येवं तान्त्रिकेण प्रथममुपगतो
 बन्दिना बौद्धपञ्च ॥ १ ॥ ८ ॥ अष्टावक्रो ह्यमुपपत्ति मन्त्रे तयो-
 रन्यः पिपल स्वाद्यतीति सरममनभ्रक्तन्योऽभिपद्यति इ इति
 पैङ्गिरहस्यव्याख्यायतेन प्रकारेण बुद्धिचित्तन्ययोः सखायावित्युक्ते-
 रिन्द्रामन्यादिवत्तौ सहैव चरतः । न हि दृश्याया बुद्धेर्द्रष्टृत्वं
 संभवति प्रकाश्यत्वेन प्रकाशकरवमिति परिहरति । द्वाविन्द्राग्नी
 इति । स्वप्नेऽपि बाधिताद्बोद्धव्यादवाचितो बोधान्योऽस्तीति
 भावः । 'स्वातन्त्र्यादिन्द्र आत्मा नलबदिह परार्थानधिद्विद्य
 बुद्धिर्द्रष्टृत्वे जगत्त्वे इति खलु विज्ञेते पैङ्गिना द्वेति मन्त्रे ।
 भिन्ने देवर्षिदक्षप्रभृतिरपि ते सूर्याभिप्राशुक्रामे । अन्योऽन्या-
 पेक्षया च इत्यहतिपथमे चक्रदृश्यतीवत् ॥ २ ॥ ९ ॥ बन्दी
 बौद्धः कर्माधीनत्वमिति मोमादकमतमाह विरिति ।

अष्टायक उवाच ।

अष्टौ शाणाः शतमानं बहन्ति
 तथाष्टपादः शरमः सिंहघाती ।
 अष्टौ बसून्शुभ्रम दधतासु
 शूषधाष्टान्निर्विहितः सर्वयशे ॥ १५
 बन्धुवाच ।
 नवैवोक्ताः सामिधेन्यः पितृणां
 तथा प्राहुर्नवयोगं विसर्गम् ।

नवाक्षरा बृहती संप्रदिष्टा
 नवैव योगो गणनामिति शब्धन् ॥ १६
 । अष्टायक उवाच ।
 दिशो दशोकाः पुरुषस्य लोके
 सहस्रमाहुर्दशपूर्णं शतानि ।
 दशैव मासान्निव्रतति गर्भवत्यो
 दशैरका दश दासा दशार्हाः ॥ १७

चन्या आमुषिका विषयान्तेवास्यतया प्रत्येकं सप्त सप्त
 पुरुषपशवः सप्त छन्दसि छादयन्ति स्वस्वरूपार्थगजातयुक्त-
 लक्षेण परमात्मानं गृह्यन्तीति तान्सातविषयान् । एकं
 क्रतुं कर्तारमात्मानं बहन्ति प्रापयन्ति । के सातयः । प्राणा
 वा कथ्य इति श्रुतेः । सप्तैवोक्तः सप्त आद्यस्तदुपनीतानि
 सप्त नैवाहृणानि अहृणीयानि सुखानि । यथा सप्तभिस्त-
 न्त्रैर्निर्वाच्यमाना एका बीणा शब्दे निर्वर्तयति । एवं एतै
 साप्तभिः परमा मुपमनुभवति । अन्वयाऽकारणात्वात्पुनो जड
 एव न्यस्तवास्तव्यवत् अवादितावीणावच तिष्ठति । न
 तावतास्य कर्तृत्वापगम इत्यर्थः ॥ ' भौमेष्वयं पु दिग्देष्वपि
 नरपशवः सप्त सप्तैव बद्धा भोक्तारं प्रापयन्ति क्रतुपदविदितं
 सप्त तान्मृशतः खानि । सप्तैवैषां सुखानि प्रतिविषयमवान्धेऽवी-
 णेव देहां भोगं तन्मन्त्रिन्द्रियादयो रवमिव कुहने योऽप्र कर्ता स
 भोक्ता ॥७॥१४॥ उक्तानेव सप्त कर्तृत्वादिबन्धनताहंकारेण
 सार्थं अष्टौ विवस्त्रजशत्रोऽष्टौ प्रहा अष्टावतिप्रहा इति श्रुते-
 ष्विन्द्रियविवस्त्रप्रहातिप्रहरणं बन्धनसुखस्यस्य तदन्यमात्मानं
 पृथक्करोति अष्टौ शाणा इति । शाणा शगमूत्रेण निर्हृता
 गोष्वेव आवपनविशेषाः ता इव इन्द्रियप्रवेसवोग्राः विदया
 अष्टौ ते शतमानम् अनन्तं प्रमाणं धारयन्ति । संश्लेषेणाष्टा-
 वप्यन्ता विषया इत्यर्थः । अष्टौ पादाः विषयदेवं प्रति
 यतिगणनानि इन्द्रियाणि यस्य छ. शरमः सं लम्बतेऽस्मान् ।
 'एतर्थावानन्दसाध्यानि भूतानि मात्रामुपजोषन्ति' इति श्रुते
 परमानन्दरूपः परमात्मा सोऽयं ज्ञातः सन् सिंहघाती हिनस्ति
 दुःखं दशतीति सिद्धो द्वैतम् । द्वितीयादौ भय भयतीति श्रुतेः ।
 तस्य द्वैतस्य पातकः । सुगुणो जडत्वे मुक्तमहामाकाशमिति
 श्रुत्यस्य स्वस्वमुत्तरामर्शानुपपत्ति । न च दुःखाभावरस्यै-
 वैव पशमस्य । तन्पराशस्य साक्षिणः सत्त्वे तस्य तदानी
 जडत्वोक्तयोगात् । अत्र एवाधो बसून्शुभ्रम । देवताम्बेद
 तस्यदिन्द्रियाधिपतृषु जिह्वामर्शान्ति यावत् । कृपुम वेदे न
 स्वात्मनीत्यर्थः । शूषध योऽर्थान् मोहयन्तीति यूपे वृत्तौर्बन्धन-
 स्थानमज्ञानं सत्त्वे अथाविश्वरोगेण अष्टवरं सन् सर्वज्ञेषु
 प्रहातिप्रहृत्तजविषयेन्द्रियसदोषेषु जन्तं शक्ति दे. २ः ॥ 'शाणा

गोष्योऽष्ट तेऽर्था' इति मय शरमः प्रत्ययानन्द एतैः पूर्वोक्तैः
 साहमर्षैर्जति स विषयान्खानितान्धप्रभोऽस्याः सिद्धो हिं-
 भेदद्विडिति वपुपदं भेदसंस्कारजातं लिङ्गस्यै देवतायै वसति
 स शूषधोर्बन्धने मोहयुते ॥ ८ ॥ ' १५ ॥ तत्र द्वैतघातित्वं
 शरमस्यानुपपन्नं सर्वेषां युगलत्मा रोहृदापतेर्वित्याशङ्कते
 बन्दी नवैवेति । यथा विगुण्यभिष्टौ एकैव उद्योतस्त्वानि
 धीमद्गीति क्व त्रिरभ्यस्ता प्रत्येकं त्रिषमिः नवा सामिधे-
 न्योऽमितमिन्धनार्थां क्व संघघन्ते तथा एका प्रकृतिरेव त्रयो
 गुणाः स्वरवेतप्रधानगुणभावेन प्रत्येकं त्रिविधाः सन्तो
 नवैव संयुज्यमाना अंशानां बहुत्वात्पत्तत्तारत्वेन विविधं
 समं पुंजिति । यथा नवाक्षरैश्चतुर्भिः पार्थिवैर्दशोसंस्कृतं छन्दो
 भवति । यथा वा नवैवाङ्काः क्रमभेदेन स्थिता यथेदं संख्या-
 वाचिनो भवन्त्येवं गुणा नवैवोक्तविषया सन्तो नकथाभावं
 भजन्ते तस्मात् प्रवानानिश्चयाया अवस्थाभ्युपगन्तव्यत्वाद्द्वैतं
 सत्यमवेति भावः । 'त्रि वाटेनानुपाटं त्रिषमिदिति यथा
 सामिधेन्युक् नवत्वं प्राप्नोत्येवं प्रधानं त्रिगुणमनुगुणं त्रिप्रवे-
 शात्प्रत्येकम् गत्वानन्तं नवाङ्कगणितमित्येव महन्मुख्यमेतत्प्रत्युते
 तस्मात्तत्प्रधानाभिः क्रमेण श्रुती वाशोभ्यो नवभ्यः ॥१॥'
 ॥ १६ ॥ तदेतदिन्द्रो मायानि पुरुषस्य इत्येव युक्ता ह्यस्य
 हरयः शना दशेति श्रुत्यनुभारोऽन्यथा नैवैचनोयमादासहाये
 मन्मथेव भानोपपत्तां न सत्या प्रवृत्तिरभ्युपेत्याशयवानष्टा-
 वक परिहरिषाद दिग इति । ता वा एता दशैव भूतमात्रा
 अधिपती दश प्रजामात्रा अधिभूतामिति तस्य वाचा सुष्टौ
 श्रुतिर्वा चाग्निशेनि च कौशतवीथेनैवकयोर्दशानाद्दशैव
 वागायाः प्रजामात्रा अन्वयादीना भूतमात्राणां सद्रूपः ।
 दिशन्ति विषयस्यैवमर्शानुपपत्ते ताः दिगः वागाया
 दशैव पुत्रस्य देहास्ये पुरे वसन्तो जीवस्य पूर्णं परं प्रज्ञैव
 दश शतानि सद्येव च विपुलतेभेदेन मायया बहुरूपं भूत्वा-
 स्तोः यादुर्वेदाः । एतेनायं वै हरयोयं वै दश च सहस्राणि
 प्रुनायन्नुदानीति युक्तं ह्यस्य हरयः शतादशोऽन्धेऽन्ध-
 पादस्य भोक्तं इगारया दर्शिता । तथा च उज्ज्वलवन्माया-
 बुद्धस्य बाधितार्थितरदातीति वक्तं शक्यम् । परमते दु

वन्दुवाच ।
 त्रयोदशी तिथिरुक्ता प्रशस्ता
 त्रयोदशीपथती मही च ।
 लोमश उवाच ।
 एतावदुक्त्वा विरराम वन्दी
 श्लोकस्यार्थं व्याजहारप्रथमः ।
 अष्टावक्र उवाच ।
 त्रयोदशाहानि ससार केशी
 त्रयोदशादीन्यतिच्छन्दांसि चाहुः ॥२०
 ततो महानुदतिष्ठन्दिनाद-
 स्तूर्णोभूतं सूनपुत्रं निशम्य ।
 अधोमुखं ध्यानपरं तदानी-
 मष्टावक्रं चाभ्युदीर्यन्तमेव ॥ २१
 तस्मिन्स्तया संकुले वर्तमाने
 स्फूर्ति यज्ञे जनकस्योत राशः ।
 अष्टावक्रं पूजयन्तोभ्युपेयु-
 र्विप्राः सर्वे प्राञ्जलयः प्रतीताः ॥ २२
 अष्टावक्र उवाच ।
 अनेनैव ब्राह्मणाः शुश्रुवांसो

वादे जित्वा सलिले मज्जिताः प्राक् ।
 तानेव धर्मानयमद्य वन्दी
 प्राप्नोतु गृह्याद्यु निमज्जयन्तम् ॥ २३
 वन्दुवाच ।
 अहं पुत्रो वरुणस्योत राश-
 स्तत्रास सत्रं द्वादशवार्षिकं वै ।
 सत्रेण ते जनक तुल्यकालं
 तदर्थं ते प्रहिता मे द्विजाध्याः ॥ २४
 ते तु सर्वे वरुणस्योत यज्ञं
 द्रष्टुं गता इम आयान्ति भूयः ।
 अष्टावक्रं पूजये पूजनीयं
 यस्य हेतोजनितारं समेष्ये ॥ २५
 अष्टावक्र उवाच ।
 विप्राः समुद्राम्नासि मज्जिता ये
 वाचा जिता मेधया वा विद्वानाः ।
 तां मेधया वाचमथोज्जहार
 यथा वाचमवचिन्वन्ति सन्तः ॥ २६

ल्लालोक गतानामेव ज्ञान भवतीति केवाचिस्त्रिबन्ध कृत-
 गुणादेव ज्ञान भवति न कलाविन्यपि केचित्ताञ्जिराचये
 त्रयोदशीति । देशकालापेशा चित्तशुद्धिर्न पुरुषपन्नसाधये-
 याक्षेपो बन्दिप्रोक्तपूर्वाभिन ॥ न त्रेतादां सधर्मः सकल्पमम-
 येनापि भूरादिपदके नो पातालेषु सतस्त्वपि तु कृतयुगे सत्यलोके
 च सोऽस्ति । तस्मात्सा सर्वधिदा तिथिभियमपि न स्वास्येतीव
 शस्ता नो वा लोकास्तपोन्ता इति मत्प्रतपत्री श्रेयमे नास्म-
 चर्चा उत्तरार्थं तु केशी अभिर्वायु सूर्यश्च केशिन इति
 वैदिकप्रसिद्धेऽभ्यादिबर्ग्यं आत्मा । त्रयोदशसंख्यानि दश-
 म्दियाणि शुद्धिमनोऽङ्काराख्यानि । ७४ शब्दोऽत्र क्रतुवा-
 च्यपि लक्षणया विषयेन्द्रियबन्धरूपभोगाख्ये यज्ञे वर्तते ।
 असंगस्याप्यारमनो बुद्ध्यादिगतात् ध्यायनीव लेलायतीवे-
 त्यादिधुनेः संगित्वमिव भाति । अतो बुद्ध्यादयः शोषनीया
 एव न त्दासीत । न तस्य प्राणा उत्क्रान्त्यत्रैव समवनी-
 यन्ते तदिदमप्येतादय एव वेदाहं ब्रह्मास्मीति धृत्यवष्टमेन
 श्वैव देवे वाके च सुकिरन्तीति भावः । यतः आतिच्छन्दांसि
 छादकमग्नानमतिक्रान्तानि धर्मादीनि द्वादश । त्रयोदशा-
 दीनि त्रयोदशानां बुद्ध्यादीनां आदीनि अद्वयशालानि ।
 भर्मादिबलादुत्पन्ने ज्ञाने बुद्ध्यादयो निवर्तन्ते इत्यर्थः । तेषु
 बुद्ध्यादिषु निवृत्तेषु ब्रह्माद्वैतं कथयितुमागतोऽस्मीति प्राक्य-
 तिनार्तं तदिह स्वयमेव प्रकाशत इत्युक्तमिति भावः ।

एतर्हात्रैव देवा इव मुनिमुज्जा यान्ति सार्वभ्यमित्याशुकेः
 साहं मनोधीषदशकमनुयथाभिवार्षिकतुल्यः । संगी वासंय्यापि
 स्वाग्निदशगणमदन्त्येव धर्मादयस्ते । वेतिच्छन्दोऽभिधा-
 नास्तिभिरमतिगता एवमद्वैतमिदिः । तदर्थं संप्रदः ॥ 'तत्त्वन्धीः
 सासिसाधये धृतिषु कृतिपरोऽस्त्यत्र कर्तापि सोता पद्यानां
 पश्यन्तेऽप्यम समतिक्रैते । करोत्यष्टमोऽन्यः । सोऽहं साक्षी
 ततोऽन्ये गुणमयमखिलं चिन्मयास्ते सदुःखा चित्त्यात् दुःखो-
 त्तरा सा दामयुगिह चिद्वैतभागश्चक्रः ॥१५॥' ग्रन्थविस्त-
 रभयादुदाहृतोपक्रमानुगुण्यात् क्लिष्टत्वात् प्रयोजनवदार्थाव-
 वसाधिन्वाच लोकान्तरोक्ता अर्था मेह प्रदर्शिताः ॥ २० ॥
 सत्पुत्र शोभनः उत पश्यतद्व्यकृतिविद्वार्यामेवस्तन्नु-
 भिरोस्तुभिश्च प्रोतत्वात् उत क्रतुरपि सत् शोभनयज्ञो
 वरुणस्तस्य पुत्रम् । स इस्तन्नु स विजानात्योमिति मन्त्रवर्णा-
 स्तत्त्वाचारमस्य कृतोक्तशब्दाच्यन्त्वम् । उदीर्यन्तं उदीर्य-
 मार्गं स्तूयमानमित्यर्थः ॥ २१ ॥ शुश्रुवांसः पण्डिताः
 ॥ २३ ॥ अनितारं वरुणम् ॥ २५ ॥ विप्रा इति । वाचा
 उचैः पाठेनैव । उत मेधया उद्गापोद्गकौशलेन । विप्राः
 विद्वानाः पण्डिता अपि जिताः मज्जिताश्च ता प्रसिद्धां वाचं
 वेदमयो मेधया सहिता बन्दिना कुतर्काण्वे मज्जिता अहं
 यथा उज्जहार उद्धृतवानास्मि तथा सन्तः सदराद्वचनविवेक-
 बुधालाः अवचिन्वन्ति परीक्षयन्ति । लोअयं लट् । परीक्ष-
 यन्तिवत्यर्थः ॥ २६ ॥

अग्निर्देहात्वेदाः सतां गृहान्-
 विसर्जयंस्तेजसा न स्म धाक्षीत् ।
 बालेषु पुत्रेषु कृपणं वदत्सु
 तथा धाचमवाचिन्वन्ति सन्तः ॥ २७

श्लेष्मातर्का क्षीणवर्चाः शृणोपि
 उताहो त्वां स्तुतयो मादयन्ति ।
 हस्तीव त्वं जनक विनुद्यमानो
 न मामिकां वाचमिमां शृणोपि ॥ २८

जनक उवाच ।

शृणोमि वाचं तव दिव्यरूपा-
 ममानुषीं दिव्यरूपोऽसि साक्षात् ।
 अजैर्गीर्यद्वन्द्विनं त्वं विवादे
 निष्टष्ट एष तव कामोऽथ वन्दी ॥ २९

अष्टावक्र उवाच ।

नानेन जीवता कश्चिदर्थो मे वन्दिना नृप ।
 पिता यद्यस्य वरुणो मज्जयैनं जलाशये ॥ ३०

वन्दुवाच ।
 अहं पुत्रो वरुणस्योत्त राहो
 न मे भयं विद्यते मज्जितस्य ।
 इमं मुहूर्ते पितरं द्रक्ष्यतेऽय-
 मष्टावक्रश्चिरन्तं कहोडम् ॥ ३१

लोमश उवाच ।

ततस्ते पूजिता विप्रा वरुणेन महात्मना ।
 उदतिष्ठन्ततः सर्वे जनकस्य समीपतः ॥ ३२

कहोड उवाच ।
 इत्यर्थमिच्छन्ति सुताजना जननकर्मणा ।

यदहं नाशकं कर्तुं तत्पुत्रः कृतवान्मम ॥ ३३

उतावलस्य बलवानुत्त बालस्य पण्डितः ।
 उत वाधिविषो विद्वान्पुत्रो जनक जायते ॥ ३४

शितेन ते पशुना स्वयमेवान्तको नृप ।
 शिरांस्यपाहरज्जायौ रिपूणां भद्रमस्तु ते ॥ ३५

महद्वीर्यं गीयते साम चाद्यं
 सम्यक्सोमः पीयते चात्र सत्रे ।
 शुचीन्मार्गान्प्रतिजगृह्णुध हृष्टाः
 साक्षाद्देवा जनकस्योत्त राक्षः ॥ ३६

लोमश उवाच ।

समुत्थितेष्वथ सर्वेषु राज-
 न्विषेषु नेष्वधिकं सुप्रभेषु ।
 अनुज्ञातो जनकेनाथ राजा
 विवेश तांयं सागरस्योत्त वन्दी ॥ ३७

अष्टावक्रः पितरं पूजयित्वा
 संपूजितो ब्राह्मणस्तैर्यथावत् ।
 प्रत्याजगामाश्रममेव चाद्यं
 जित्वा सौमिं सहितो मातुलेन ॥ ३८

ततोऽष्टावक्रं मातुरयान्तिके पिता
 नदीं समङ्गां शीघ्रमिमां विशास्य ।
 शोवाच चैनं स तथा विवेदा
 समैरद्वैद्यापि धभूष सधः ॥ ३९

नदी समङ्गा व धभूष पुण्या
 यस्यां स्नातो मुच्यते कित्त्विपाद्धि ।
 त्वमप्येनां स्नानपानावगाहैः
 सन्नारुक्ः सहभाषीं विशास्य ॥ ४०

ननु वन्दिनोऽज्ञता वाचं त्वमेव कृतार्णवे
 मज्जितवानिति तत्र किं सद्भिः परीक्षणमित्या-
 वाचथाह अग्निर्देहात्किति । अग्निः दहनं स्वभावेन दाहकोऽपि
 जालवेदाः जातानि सतामसता च इतानि वेद जानातीति
 जालवेदाः । सतां सत्याभिर्मेघानां गृहान् क्षीणवर्चाः विमर्जयन्
 वज्रयन् तेजसा यथा अधाशीरस्म अर्थाद्गुणानिभिसीधिरुहान् ।
 नयन्त् उद्यमार्थं । अथो न नावाद्दुस्तितातरेमेत्यादिवम् । यथा
 तत्रपरशुप्रदणे वद्धिः सत्याभिर्मेघि न दहति सत्यपशपाती न
 तु आनित्रयोविद्यादिपशपाती एवं सन्तोऽपि बालादिषु ।
 अतो बालवचनमिति मद्राक्यं नावमन्ताभ्यमिति भावः

॥ २७ ॥ श्लेष्मातर्काशान्दतस्तद्विशेषस्तस्य पशेषु भोजनं
 तत्फलमभक्षणं च बुद्धिप्रं दोषकरं चेति प्रथिद्धम् ॥ २८ ॥
 अथ तव कामो निष्टष्टः एष वन्दी ददयतामिति श्लोकः
 ॥ २९ ॥ इत्यर्थ एतदर्थम् ॥ ३३ ॥ शितेन तीक्ष्णेन ते हव
 रिपूणामित्यन्वयः । यमादपि तव शत्रुसंहारशक्तिरधिकेति
 भावः ॥ ३५ ॥ शौचार्थं उक्थ्याख्यक्रतुविशेषे गेद्यम् ।
 साक्षादिव्यनरोक्षं देवतास्नानिय्यमुच्यते ॥ ३६ ॥ शीतिं
 सुतस्य वरुणस्य पुत्रम् ॥ ३८ ॥ समानि अज्ञानि करोतीति
 समहोति योगो दत्ततः शकंश्चादेवात् परस्वम् ॥ ३९ ॥

अत्र कौन्तेय सहितो भ्रातृभिस्त्वं
सुखोपितः सह विप्रैः प्रतीतः ।

इति धौमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां अष्टावक्राये
चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

पुण्यान्यन्यानि शुचिकर्मैकभक्ति-
मया सार्धं चरितास्याजमीढ ॥ ४१

१३५

लोमश उवाच ।

एषा मधुविला राजन्समङ्गा संप्रकाशते ।
एतत्कर्दमिलं नाम भरतस्याभिषेचनम् ॥ १
अलक्ष्म्या किल संयुक्तो वृत्रं हत्वा शचीपतिः ।
आप्लुतः सर्वपापेभ्यः समङ्गायां व्यमुच्यत ॥ २
एतद्दिनशनं कुक्षौ मैनाकस्य नरपते ।
अदितिर्यत्र पुत्रार्थं तदक्षमपचत्पुरा ॥ ३
एनं पर्वतराजानमारुह्य भरतपत्न्याः ।
अयशस्यामसंशय्यामलक्ष्मीं व्यपनोत्स्यथ ॥ ४
एते कनखला राजश्रीणां दयिता नगाः ।
एषा प्रकाशते गङ्गा युधिष्ठिर महानदी ॥ ५
सनत्कुमारो भगवानत्र सिद्धिमगात्पुरा ।
आजमीढावगाह्यैनां सर्वपापैः प्रमोक्षसे ॥ ६
एषां हृदं च पुण्याख्यं भृशुतुङ्गं च पर्वतम् ।
उष्णीगङ्गे च कौन्तेय सामात्यः समुपस्पृश ॥ ७
आश्रमः स्थूलशिरसो रमणीयः प्रकाशते ।
अत्र मानं च कौन्तेय क्रोधं चैव विवर्जय ॥ ८
एष रैत्राश्रमः श्रमाणाण्डयेय प्रकाशते ।
भारद्वाजो यत्र कविर्यवक्रीतो व्यनश्यत ॥ ९
युधिष्ठिर उवाच ।
कथं युक्तोऽभवदपिर्भरद्वाजः प्रतापवान् ।
किमर्थं च यवक्रीतः पुत्रोऽनश्यत वै मुनेः ॥ १०
एतत्सर्वं यथावृत्तं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।
कर्मभिर्देवकल्पानां कीर्त्यमानैर्भृशं रमे ॥ ११

लोमश उवाच ।

भरद्वाजश्च रैभ्यश्च सखायौ संवभूयतुः ।
तावूपतुरिहात्यन्तं प्रीयमाणान्वनन्तरम् ॥ १२
रैभ्यस्य तु सुतावास्तामर्वावसुपरावसू ।
आसीद्यवक्रीः पुत्रस्तु भरद्वाजस्य भारत ॥ १३
रैभ्यो विद्वान्सहापत्यस्तपस्वी चेतरोऽभवन् ।
तयोश्चाप्यतुला कीर्तिर्वाल्यात्प्रभृति भारत ॥ १४
यवक्रीः पितरं हृष्टा तपस्विनमसत्कृतम् ।
हृष्टा च सत्कृतं विप्रै रैभ्यं पुत्रैः सहानघः ॥ १५
पर्यतप्यत तेजस्वी मन्थुनाभिपरिप्लुतः ।
तपस्तेपे ततो घोरं वेदज्ञानाय पाण्डव ॥ १६
स समिद्धे महत्यग्नौ शरीरमुपतापयन् ।
जनयामास संतापमिन्द्रस्य सुमहातपाः ॥ १७
तत इन्द्रो यवक्रीतमुपगम्य युधिष्ठिर ।
अग्रवीत्कस्य हेतोस्त्वमास्वितस्तप उत्तमम् ॥ १८
यवक्रीत उवाच ।
द्विजानामनर्धता वै वेदाः सुरगणांचित ।
प्रतिभान्तिव्यति तप्येऽहमिदं परमकं तपः ॥ १९
स्वाध्यायार्थं समारम्भो ममायं पाकशासन ।
तपसा ज्ञातुमिच्छामि सर्वज्ञानानि कौशिक ॥ २०
कालेन महता वेदाः शक्या गुरुमुखाद्भिभो ।
प्राप्तुं तस्मादयं यत्नः परमो मे समास्वितः ॥ २१
इन्द्र उवाच ।
अमार्ग एष विप्रर्षे येन त्वं यातुमिच्छसि ।
किं विधातेन ते विप्र गच्छार्थाहि गुरोर्मुखात् ॥ २२

प्रतीतो विप्र-५ ॥ ४१ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये
भारतभावदीये चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

१३५

एषेति । मधुविलेति अष्टावक्राश्रममीकरणात्पूर्वं समङ्गाया

एव नाम ॥ १ ॥ अर्जुं ब्रह्मोदनम् । आदितिः पुत्रकामा ।
साख्येभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मोदनमश्चदिति भुंक्तः ॥ ३ ॥ अय-
शस्यां अयशस्करां अशंशय्यां अशंतीनीयाम् ॥ ४ ॥ इतरो
भरद्वाजस्तपस्येव न तु शिष्यादिमंपन्नः ॥ १५ ॥ सर्वज्ञानानि
सर्वशास्त्राणि ॥ २० ॥ विधातेन आत्मनाशनेन ॥ २२ ॥

लोमश उवाच ।

एवमुक्त्वा गतः शक्रो यवक्रीरपि भारत ।
भूय एवाकरोधनं तपस्यामितविक्रमः ॥ २३
घोरैण तपसा राजंस्त्वप्यमानो महत्तपः ।
संतापयामास भृशं देवेन्द्रमिति नः श्रुतम् ॥ २४
तं तथा तप्यमानं तु तपस्तीर्थं महामुनिम् ।
उपेत्य बलभिर्देवो वारयामास वै पुनः ॥ २५
अशक्योऽर्थः समारब्धो नैतद्बुद्धिदृष्टं तव ।
प्रतिभास्यन्ति वै वेदास्तव चैव पितृश्च ते ॥ २६

यवक्रीत उवाच ।

न चैतदेवं क्रियते देवराज ममेप्सितम् ।
महता नियमेनाहं तप्ये घोरतरं तपः ॥ २७
समिद्धेऽप्रावृषकृत्याङ्गमङ्गं
होष्यामि वा मघवस्तन्निर्वाध ।
यद्येतदेवं न करोपि कामं
ममेप्सितं देवराजेह सर्वम् ॥ २८

लोमश उवाच ।

निश्चयं तममिषाय मुनेस्तस्य महात्मनः ।
प्रतिवारणहेत्यर्थं बुद्ध्या संचिन्त्य बुद्धिमान् ॥ २९
तत इन्द्रोऽकरोद्दूषं ब्राह्मणस्य तपस्विनः
अनेकशतवर्षस्य दुर्बलस्य सत्यधमणः ॥ ३०
यवक्रीतस्य यत्तैर्यमुचितं शौचकर्मणि ।
भागीरथ्यां तत्र सेतुं बालुकाभिश्चकार सः ॥ ३१
यदास्य यदतो धापर्यं न स चक्रे द्विजोत्तमः ।
बालुकाभिस्ततः शक्रो गङ्गां समभिपूरयन् ॥ ३२
बालुकामुष्टिमनिशं भागीरथ्यां व्यसर्जयन् ।
सेतुमभ्यारमच्छक्रो यवक्रीतं निदर्शयन् ॥ ३३
तं ददर्श यवक्रीतो यत्नयन्तं निवन्धने ।
महत्संभ्रावणीढाभ्यमिदं स मुनिपुङ्गवः ॥ ३४
किमिदं वर्तते प्रह्लाङ्कि च ते ह चिकीर्षितम् ।
अतीव हि महान्यन्नः क्रियतेऽयं निरर्थकः ॥ ३५

इन्द्र उवाच ।

अन्धिष्ये सेतुना गङ्गां सुखः पन्था भविष्यति ।
द्विश्यते हि जनस्तात तरमाणः पुनः पुनः ॥ ३६
यवक्रीत उवाच ।
नायं शक्यस्त्वया बद्धु महानोघस्तपोधन ।
अशक्याद्विनियतं शक्यमर्थं समाप्तम् ॥ ३७

इन्द्र उवाच ।

यथैव भवता चेदं तपो वेदार्थमुद्यतम् ।
अशक्यं तद्दस्माभिरयं भारः समाहितः ॥ ३८
यवक्रीत उवाच ।
यथा तव निरर्थोऽयमारम्भस्त्रिदशेश्वर ।
तथा यदि ममापीदं मन्यसे पाकशासन ॥ ३९
क्रियतां यद्भवेच्छक्यं त्वया सुरगणेश्वर ।
वरोश्च मे प्रयच्छान्यान्यैरन्यान्भवितास्म्यति ४०
लोमश उवाच ।

तस्मै प्रादाद्वरानिन्द्र उक्तवान्यान्महातपाः ।
प्रतिभास्यन्ति ते वेदाः पित्रा सह यथेप्सिताः ४१
यद्यान्यत्काङ्क्षसे कामं यवक्रीगम्यतामिति ।
स लब्धकामः पितरं समेत्याद्येदमप्रयात् ॥ ४२
यवक्रीत उवाच ।
प्रतिभास्यन्ति वै वेदा मम तातस्य चोभयो ।
अति चान्यान्यावेष्यावो घरा लब्धास्तथा मया ॥
भरद्वाज उवाच ।

दर्पस्ते भविता तात वरोहृद्भ्या यथेप्सितान् ।
स दर्पपूर्णः कृपणः क्षिप्रमेव विनश्यसि ॥ ४३
अप्राप्युदाहरन्तीमा गाथा देवीवदाहताः ।
मुनिरासीत्पुरा पुत्र बालधिर्नाम धीर्यवान् ॥ ४४
स पुत्रशोकादुद्विग्नस्तपस्तेषु सुदुष्करम् ।
भवेन्मम सुतोऽमर्त्य इति तं लब्ध्यांश्च सः ॥ ४५
तस्य प्रसादो र्धं देवैः कृतो न त्वमरैः समः ।
नामर्त्यो विघ्ने मर्त्यो निमित्तायुर्भविष्यति ॥ ४६
बालधिरुवाच ।

यथेमे पर्यताः शब्धतिष्ठन्ति सुरमत्तमाः ।
अशयास्तन्निमित्तं मे सुतस्यायुर्भविष्यति ॥ ४८
भरद्वाज उवाच ।

तस्य पुत्रस्तदा जज्ञे मेधाधीं क्रोधनस्तदा ।
स तच्छ्रुत्वाकरोद्दपंभृषीधीवायमन्यत ॥ ४९
विकृषाणो मुनीनां च व्यचरत्स महर्षिभिर्मात् ।
आनस्ताद् महावीर्यं धनुषाशं मनीषिणम् ॥ ५०
तस्यापचक्रे मेधाधी तं शशाप स धीर्यवान् ।
भव भस्मेति चोक्तः स न भस्म स्वप्नयत् ॥ ५१
धनुषाशन्तु तं हृष्टा मेधायिनमनामयम् ।
निमित्तमस्य महिषेर्मेदयामास धीर्यवान् ॥ ५२

स निमित्ते विनष्टे तु ममार सहसा शिशुः ।
 तं मृतं पुत्रमादाय विललाप ततः पिता ॥ ५३
 लांलप्यमानं तं दृष्ट्वा भुनयः परमार्तवत् ।
 ऊचुर्वेदविदः सर्वे गाथां यां तां निर्वाध मे ॥ ५४
 न दिष्टमर्थमत्येतुमीशो मर्त्यः कथंचन ।
 महिषैर्मैन्द्रयामास धनुषाहो महीधरान् ॥ ५५
 एवं लब्ध्वा वरान्वाला दर्पपूर्णास्तपस्विनः ।
 क्षिप्रमेव विनश्यन्ति यथा न स्वात्तया भवान् ॥
 एष रैभ्यो महावीर्यः पुत्रो चास्य तथाविधौ ।

तं यथा पुत्र नाम्येपि तथा कुर्यास्वतन्द्रितः ५३
 स हि क्रुद्धः समर्थश्च पुत्रं पीडयितुं रुपा ।
 रैभ्यश्चापि तपस्वी च कोपनश्च महानृपिः ॥ ५४
 यवकीत उवाच ।
 एवं करिष्ये मा तापं तात कार्याः कथंचन ।
 यथा हि मे भवान्मान्यस्तथा रैभ्यः पिता मम ॥
 लोमश उवाच ।
 उक्त्या स पितरं ऋक्षं यवकीरकुतोभयः ।
 विप्रकुर्धनुर्वानन्यानतुप्यत्परया मुदा ॥ ६०

इति धीमहाभारते आरण्यके पर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां यवकीतोपाख्याने
 पञ्चविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

१३६

लोमश उवाच ।

चक्रम्यमाणः स तदा यवकीरकुतोभयः ।
 जगाम माध्वे मासि रैभ्याश्चमपदं प्रति ॥ १
 स ददर्शाश्रमे रम्ये पुष्पितद्रुमभृषिते ।
 विचरन्तो स्तुपां तस्य किन्नरीमिव भारत ॥ २
 यवकीस्तामुवाचेद्मुपातिष्ठतु मामिति ।
 निर्लज्जो लज्जया युक्तां कामेन हतचेतनः ॥ ३
 सा तस्य शीलमाशाय तस्माच्छापाञ्च विभ्यती ।
 तेजस्वितां च रैभ्यस्य तथेत्युक्त्वा जगाम ह ॥ ४
 तत एकान्तमुन्नीय मज्जयामास भारत ।
 बाजगाम तदा रैभ्यः स्वमाश्रममरिदम् ॥ ५
 रुदतो च स्तुपां दृष्ट्वा भार्योमार्ता परावसोः ।
 सान्त्वयन्प्रश्रणया वाचा पर्यपृच्छष्टुधिष्ठिर ॥ ६
 सा तस्मै सर्वमाचष्ट यवकीमापितं शुभा ।
 प्रत्युक्तं च यवकीतं प्रेक्षापूर्वं तथान्मना ॥ ७
 शृण्वानसर्षेध रैभ्यस्य यवकेस्तद्विचेष्टनम् ।
 दहन्निव तदा चेतः क्रोधः समभवन्महान् ॥ ८
 स तदा मन्युनाधिष्ठतपस्वी कोपनो भृशम् ।

अवलुच्य जटामेकां जुहावाश्रीं सुसंस्कृतैः ॥ ९
 ततः समभवन्नारी तस्या रूपेण संमिता ।
 रतुः यथा परां चापि जुहावाश्रीं जटा पुनः ॥ १०
 ततः समभवद्रसो घोराक्षं भीमदर्शनम् ।
 अन्नतां तौ तदा रैभ्यं किं कार्यं करवामहे ॥ ११
 तावद्रवीदधिः क्रुद्धो यवकीर्वभ्यतामिति ।
 जग्मतुस्तौ तथेत्युक्त्वा यवकीतजिघांसया ॥ १२
 ततस्तं समुपास्थाय कृत्वा सृष्टा महात्मना ।
 क्रमण्डलुं जहारास्य मोहयित्वेव भारत ॥ १३
 उच्छिष्टं तु यवकीतमपहृष्टक्रमण्डलुम् ।
 तत उद्यतशूलः स राक्षसः समुपाद्रवत् ॥ १४
 तमाद्रवन्तं संप्रेष्य शूलहस्तं जिघांसया ।
 यवकीः सहस्रोत्थाय प्राद्रवयेन वै सरः ॥ १५
 जलहीनं सरो दृष्ट्वा यवकीसंवरितः पुनः ।
 जगाम सरितः सर्वास्ताश्चाप्यासन्विशोपिताः १६
 स काल्यमानो घोरेण शूलहस्तेन रक्षसा ।
 अग्निहोत्रे पितृभोजः सहसा प्रविवेश ह ॥ १७

दिष्टं वैराविहितम् ॥५५॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये
 भारतमाध्वदीये पञ्चविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

१३६

चक्रम्यमाणः शून्यं पर्येष्टन् । माध्वे वैदासे ॥ १ ॥
 हतचेतनः वर्गीकृतचित्तः ॥ ३ ॥ एकान्तं उन्नीय एकान्ते कार्यं

रतं समाप्य । मज्जयामास शोकसमुद्रे इति शेषः । सज्जया-
 मासेति पाठे श्वाश्रुमपकर्तुं रैभ्यं संनन्दं चकार । तदेवाह
 आजगामेत्यादिना ॥ ५ ॥ प्रत्युक्तं प्रत्याख्यातम् । मनुपरि
 बलात्कारं कृतवानित्युक्तवनीत्यर्थः ॥ ७ ॥ सुसंस्कृतैः
 स्वरवर्णादिस्कारयुक्तैर्नन्दैः ॥ ९ ॥ नारी हृदया ॥ १० ॥
 काल्यमानः सर्वतो निविध्यमानः । अग्निहोत्रे अग्निहोत्र-
 शालायाम् ॥ १७ ॥

स वै प्राचिशमानस्तु शूद्रेणान्धेन राक्षिणा ।
निगृहीतो बलाहारि सोऽधातिष्ठत पायिषे ॥ १८
निगृहीतं तु शूद्रेण यवक्रीतं स राक्षसः ।

ताडयामास शूलेन स भिन्नहृदयोऽपतत् ॥ १९
यवक्रीतं स हत्वा तु राक्षसो रभ्यमागमत् ।
बसुहातस्तु रभ्येण तथा नार्या सहावसत् ॥ २०

इति धीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां यवक्रीतोपाख्यानं
पट्विंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

१३७

लोमश उवाच ।

मरुद्वाजस्तु कौन्तेय कृत्वा स्वाप्यायमाह्निकम् ।
समितकलापमादाय प्राचिवेश स्वमाश्रमम् ॥ १
तं स्म दृष्ट्वा पुरा सर्वे प्रत्युत्तिष्ठन्ति पायकाः ।
न त्वेतमुपतिष्ठन्ति हतपुत्रं तदाश्रयः ॥ २
धैरुतं त्वशिशोत्रे स लक्षयित्वा महातपाः ।
तमन्धं शूद्रमासीनं गृहपालमथाश्रवात् ॥ ३
किं नु मे नाश्रयः शूद्र प्रनिनन्दन्ति दर्शनम् ।
त्वं चापि न यथापूर्वं कश्चित्क्षेममिहाश्रमे ॥ ४
कश्चिन्न रभ्यं पुत्रो मे गतवानल्पचेतनः
एतदाचक्ष्य मे शीघ्रं न हि शुक्र्यति मे मनः ॥ ५

शूद्र उवाच ।

रभ्यं यातो नूनमयं पुत्रस्ते मन्दचेतनः ।
तथा हि निहतः शैते राक्षसेन बलीयसा ॥ ६
प्रकाल्यमानस्तेनायं शूद्रहस्तेन रक्षसा ।
अश्रयगारं प्रति द्वारि मया दीर्घ्यां निवारितः ॥ ७
ततः स विहताशोऽत्र जलकामोऽशुचिर्धुवम् ।
निहतः सोऽतिवेगेन शूद्रहस्तेन रक्षसा ॥ ८
मरुद्वाजस्तु तच्छ्रुत्वा शूद्रस्य विप्रियं महत् ।
गतासुं पुत्रमादाय विललाप सुदुःखितः ॥ ९

मरुद्वाज उवाच ।

ब्राह्मणानां किलार्थीयं ननु त्वं ततयांस्तपः ।

इति धीम० आरण्यके प० तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां यवक्रीतोपाख्याने
सप्तविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

अवातिष्ठत बहिरेव ॥ १८ ॥ इत्यारण्यके प० वै० भा०
पट्विंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

१३७

मरुद्वाज इति । आह्निकं स्वाप्यायं प्रयत्नं कर्मणो प्रश्रयणम्
॥ १ ॥ हतपुत्रत्वेन, आशौचमुपजातम् ॥ २ ॥ दुःखयति निःसंशयं

द्विजानामनर्घीता वै वेदाः संप्रति भ्रान्तियति १०
तथा कल्याणशीलस्त्वं ब्राह्मणेषु महात्मसु ।
अनागाः सर्वभूतेषु कर्षणतवमुपेयिष्यान् ॥ ११
प्रतिपिद्धो मया तात रभ्यावसयदर्शनात् ।
गतवानेव तं द्रष्टुं कालान्तकयमोपमम् ॥ १२
यः स जानन्महातेजा बृद्धस्यैक ममात्मजम् ।
गतवानेव कोपस्य वशं परमदुर्मतिः ॥ १३
पुत्रंशोकमनुप्राप्त एव रभ्यस्य कर्मणा ।
त्यश्यामि त्वामृते पुत्र प्राणानिष्टनमांभुवि ॥ १४
यथाहं पुत्रशोकेन देहं त्यश्यामि किलिबिरी ।
तथा ज्येष्ठः सुतो रभ्यं हिंस्याच्छीघ्रमनागसम् १५
सुखिनो वै नरा येषां जात्या पुत्रो न विपद्यते ।
ये पुत्रशोकमप्राप्य विचरन्ति यथासुप्तम् ॥ १६
ये तु पुत्रहृताच्छोकाद्दृशं ध्याकुलचेतसः ।
शपन्तीष्टान्सपीनार्तास्तेभ्यः पापतरो नु कः ॥ १७
परासुहृद् सुतो दृष्टः शमधेष्टः सत्या मया ।
ईदानीमापदं कोऽत्र द्वितीयोऽनुभविष्यति ॥ १८
लोमश उवाच ।
विलप्यिषं बहुविधं मरुद्वाजोऽदृष्टसुतम् ।
सुसामिदं ततः पश्चात्प्राचिवेश हुताशनम् ॥ १९

मश्ति ॥ ५ ॥ अम्यगारं प्राचिवेश्य रशोभयं न भवेदिति
भावः ॥ ७ ॥ शूद्रस्य शूद्रहस्ते विप्रियं पुत्रनिरोधेन कृतम्
॥ ९ ॥ किलिबिरी शोकाकण्डः ॥ १५ ॥ इत्यारण्यके
पर्वणि त्रैलोक्ये भारतभाष्येण सप्तविंशदधिकशत-
तमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

आश्रमस्तस्य पुण्योऽयं सदा पुष्पफलद्वयम् । अत्रोप्य राजसार्दूल सर्वे पापं प्रमोक्षसि ॥ २८
इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां यवक्रीतोपाख्यानो
अष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

१३९

लोमश उवाच ।

उशीरवीजं मैनाकं गिरिं श्वेतं च भारत ।
समतीतोऽसि कौन्तेय कालशैलं च पार्थिव ॥ १
एषा गङ्गा सप्तविधा राजते भरतर्षभ ।
स्थानं विरजसं पुण्यं यत्राग्निर्नित्यमिष्यते ॥ २
एतद्वै मानुषेणाद्य न शक्यं द्रष्टुमद्भुतम् ।
समाधिं कुरुताव्यप्रास्तीर्यान्वैतानि द्रश्यथ ॥ ३
एतद्द्रश्यसि देवानामाकीडं चरणाङ्कितम् ।
अतिक्रान्तोऽसि कौन्तेय फालशैलं च पर्वतम् ॥ ४
श्वेतं गिरिं प्रवेश्यामो मन्दरं चैव पर्वतम् ।
यत्र माणियरो यक्षः कुबेरश्चैव यक्षराट् ॥ ५
अष्टाशीतिसहस्राणि गन्धर्वाः शीघ्रगामिनः ।
तथा किंपुरुषा राजन्यक्षाश्चैव चतुर्गुणाः ॥ ६
अनेकरूपसंस्थाना नानाप्रहरणाश्च ते ।
यक्षेन्द्रं मनुजश्रेष्ठ माणिमद्रमुपासते ॥
तेषामुद्धिर्तीवात्र गतौ धायुसमाश्रयते ।
स्थानात्प्रच्याययेयुर्देवराजमपि ध्रुवम् ॥ ८
तैस्तातवलिभिर्गुप्ता यातुधानैश्च रक्षिताः ।
दुर्गमाः पर्वताः पार्थ समाधिं परमं कुरु ॥ ९
कुबेरसचिवाश्चान्ये रौद्रमित्राश्च राक्षसाः ।
नैः समेष्याम कौन्तेय संयतो विक्रमेण च ॥ १०
कैलासः पर्वतो राजन्यव्योजनसमुच्छ्रितः ।
यत्र देवाः समायान्ति विशाला यत्र भारत ॥ ११
असंख्येयास्तु कौन्तेय यक्षराक्षसकिन्नराः ।
नागाः सुपर्णा गन्धर्वाः कुबेरसदनं प्रति ॥ १२
तान्निवाहस्व पार्थाद्य तपसा च दमेन च ।
रक्ष्यमाणो मया राजन्भीमसेनवलेन च ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां कैलासादिगिरिप्रदेशो
ऊनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावरूपे अष्टत्रिं-
शदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

१३९

उशीरिति ॥ १ ॥ यत्राग्निर्नित्यमिष्यते इति । त्रिव्यो-
गिनारायणाख्ये हरिद्वारात् परत स्थानमस्ति ॥ २ ॥
विशाला इति ॥ ११ ॥ इन्द्रस्य इन्द्रसंस्थितः जाम्बूनदं

स्वस्ति ते वरुणो राजा यमश्च समितिजयः ।
गङ्गा च यमुना चैव पर्वतश्च दधातु ते ॥ १४
मरुतश्च सह्याश्विभ्यां सरितश्च सरंसि च ।
स्वस्ति देवासुरेभ्यश्च वसुभ्यश्च महाद्युते ॥ १५

इन्द्रस्य जाम्बूनदपर्वताद्वै
शृणोमि घोषं तव देवि गङ्गे ।

गोपाययेमं सुभगे गिरिभ्यः
सर्वाजमीढोपचितं नरेन्द्रम् ॥ १६

ददस्व शर्म प्रविविक्षतोऽस्य

शैलानिमाञ्छैलसुते नृपस्य ।

उक्त्वा तथा सागराणां स विप्रो
यसो भवस्वेति शशास पार्थम् ॥ १७

युधिष्ठिर उवाच ।

अपूर्वोऽयं संभ्रमो लोमदास्य
कृष्णां च सर्वे रक्षत मा प्रमादम् ।

देशो ह्ययं दुर्गतमो मतोऽस्य

तस्मात्परं शौचमिहाचरष्यम् ॥ १८

यैशंपायन उवाच ।

तनेऽप्रवोर्ज्ञानमुदारवीर्यं

कृष्णां यत्तः पालय भीमसेन ।

शून्येऽर्जुनेऽसंनिहिते च तात

त्वामेव कृष्णा भजते भयेषु ॥ १९

ततो महात्मा स यमो समेत्य

मूर्धन्युपाप्राय विमुञ्च्य गात्रे ।

उवाच तो धाम्पकः स राजा

मा भेष्ट मा-गच्छतमप्रमत्तौ ॥ २०

सुवर्णं तन्मयात्वंकृतममोः । गोपाययेति गिजन्तस्य रूपम् ।
देवेरिति शेषः । स्वायं वा भिन् । आत्रमोठवंशे भगवित्तं
पूजितं धेष्टमित्यर्थः ॥ १६ ॥ ददस्व देहि ॥ १७ ॥ शीवं
वाचनं वायुद्विभू ॥ १८ ॥ भेष्टमिति च्छेदः ॥ २० ॥
इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावरूपे ऊनचत्वारिंश-
दधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

१४०

युधिष्ठिर उवाच ।

अन्तर्हितानि भूतानि बलवन्ति महानि च ।
अग्निना तपसा चैव शक्यं गन्तुं वृकोदर ॥ १

संनिवर्तय कौन्तेय क्षुत्विपासे बलाध्रयात् ।
ततो बलं च दास्यं च संश्रयस्य वृकोदर ॥ २

श्रपेस्त्वया श्रुतं वाक्यं कैलासं पर्वतं प्रति ।
बुध्वां प्रपश्य कौन्तेय कथं कृष्णा गमिष्यति ॥ ३

अथवा सहदेवेन चौम्येन च समं विभो ।
सूतेः पौरोग्यैश्चैव सर्वैश्च परिचारकैः ॥ ४

रथैरभ्यैश्च ये चान्ये विप्राः क्रुशासहाः पथि ।
सर्वैस्त्वं सहितो भीम निवर्तस्वायतेक्षण ॥ ५

प्रयो वयं गमिष्यामो लघ्वाहारा यतव्रताः ।
अहं च नकुलश्चैव लोमशाश्च महातपाः ॥ ६

ममागमनमाकाङ्क्षगङ्गाद्वारे समाहितः ।
घसेह द्रौपदीं रक्षन्त्यावशागमनं मम ॥ ७

भीम उवाच ।

राजपुत्री धमेणार्ता दुःखार्ता चैव भारत ।
मजत्वेव हि कल्याणी भ्येतवाहदिदक्षया ॥ ८

तव चाप्यरतिस्तीव्रा वर्तते तमपश्यतः ।
गुडाकेशं महात्मानं संप्राप्तेष्वपलायिनम् ॥ ९

किं पुनः सहदेवं च मां च कृष्णां च भारत ।
द्विजाः कामं निवर्तन्तां सर्वं च परिचारकाः ॥ १०

सुताः पौरोग्यैश्चैव यं च मन्येत नो भवान् ।
न ह्यहं हातुमिच्छामि भवन्तमिह कर्हिचिन्तु ॥ ११

शैलेऽस्मिन्नाक्षसाकीर्णं दुर्गेषु विपमेषु च ।
इयं चापि महाभागा राजपुत्री पतिव्रता ॥ १२

त्वामृते पुरुषव्याघ्र नास्तोहृदिनिवर्तितुम् ।
तथैव सहदेवोऽयं सततं त्वामनुव्रतः ॥ १३

न जातु विनिवर्तंत मनोशो ह्यहमस्य वै ।
अपि चात्र महाराज सव्यसाचिदिदक्षया ॥ १४

सर्वे लालसभूताः स्म तस्मादास्यामहे सह ।
यद्यशक्यो रथेगन्तुं शैलोऽयं बहुकंदरः ॥ १५

पश्चिरेव गमिष्यामो मा राजन्विमना भय ।
अहं वाहिष्ये पाञ्चालीं यत्र यत्र न शक्यति ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशातीर्थयात्रायां गन्धमादनप्रथेते चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

इति मे वर्तते बुद्धिर्मा राजन्विमना भय ।
सुकुमारी तथा वारौ माद्रीनन्दिकराबुधौ ।
दुर्गे संतारयिष्यामि यथाशक्तौ भविष्यतः ॥ १७

युधिष्ठिर उवाच ।

एवं ते मायमाणस्य बलं भीमामिबधत्ताम् ।
यत्त्वमुत्सहसे वोढुं पाञ्चालीं च यशस्विनीम् ॥ १८

यमजौ चापि भद्रं ते नैतदन्यत्र वियते ।
बलं तव यशश्चैव धर्मः कीर्तिश्च वर्धताम् ॥ १९

यत्त्वमुत्सहसे नैतं व्रातरी सह कृष्ण्या ।
मा ते ग्लानिर्महाबाहो मा च तेऽस्तु पराभवः ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

ततः कृष्णाप्रवर्षाद्वाक्यं प्रहसन्ती मनोपमा ।
गमिष्यामि न संतापः कायौ मां प्रति भारत ॥ २१

लोमश उवाच ।

तपसा शक्यते गन्तुं पर्वतं गन्धमादनम् ।
तपसा चैव कौन्तेय सर्वं योश्यामहे वयम् ॥ २२

नकुलः सहदेवश्च भीमसेनश्च पाथिय ।
अहं च त्वं च कौन्तेय द्रश्यामः भ्येतवाहनम् ॥ २३

वैशंपायन उवाच ।

एवं संमायमाणास्ते सुबाहुविययं महत् ।
ददशुर्मुदिता राजम्भूतगजवाजिमन् ॥ २४

किराततङ्गणाकीर्णं पुलिन्दशतसंकुलम् ।
हिमवत्यमरैर्जुष्टं बह्नाश्रयंसमाकुलम् ।
सुबाहुश्चापि तान्द्रुपा पूजया प्रत्यशृणु ॥ २५

विषयान्ते कुलिन्दानामीश्वरः प्रीतिपूर्वकम् ।
ततस्ते पूजितास्तेन सर्वे एव सुजोयिताः ॥ २६

प्रतम्युर्धिमले सूर्ये हिमवन्तं गिरिं प्रति ।
इन्द्रसेनमुखान्धापि भूत्यापौरोग्यवांस्रया ॥ २७

सूदांश्च पारिवर्षाश्च द्रौपद्याः सर्वदो नृप ।
राक्षः कुलिन्दाधिपतेः परिदाय महारथाः ॥ २८

पश्चिरेव महावीर्यां ययुः कौरव्यनन्दनाः ।
ते शनैः प्राद्वयन्सर्वे कृष्ण्या सह पाण्डयाः ।
तस्माद्देशासुसंहृष्टा द्रुपुकामा घनंजयम् ॥ २९

१४०

अन्तर्हितानि ॥ १ ॥ परिदाय रथां गमयं ॥ २८ ॥

इत्यारण्यके पर्वणि त्रैलोक्ये भारतमात्रेण चत्वारिंशदधिक-
शततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

१४२

पर्वतप्रतिमं भाति पर्वतप्रस्तराश्रितम् ॥ १६
 पुरातनेन देयेन विष्णुना परमात्मना ।
 दैत्यो विनिहतस्तेन सुरराजहितेयिणा ॥ १७
 दशवर्षसहस्राणि तपस्तप्यन्महामनाः ।
 पेन्द्रं प्रार्थयते स्थानं तपःस्वाध्यायविक्रमात् ॥ १८
 तपोबलेन महता बाहुयेगबलेन च ।
 नित्यमेव दुराधर्षो धर्षयन्स दितेः सुतः ॥ १९
 स तु तस्य बलं ज्ञात्वा धर्मं च चरितव्रतम् ।
 भयाभिभूतः संविद्रः शक्र आसीत्तदानघ ॥ २०
 तेन संचिन्तितो देवो मनसा विष्णुरव्ययः ।
 सर्वत्रगः प्रभुः श्रीमानागतश्च स्थितो बभौ ॥ २१
 ऋषयश्चापि तं सर्वे तुष्टुवुश्च दिवोकसः ।
 तं दृष्ट्वा ज्वलमानश्रीर्भगवान्दृश्यवाहनः ॥ २२
 नष्टतजाः समभवत्तस्य तेजोभिभस्सितः ।
 तं दृष्ट्वा वरदं देवं विष्णुं देवगणेश्वरम् ॥ २३
 प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा नमस्कृत्य च वज्रभृत् ।
 प्राह वाक्यं ततस्तत्त्वं यतस्तस्य भयं मयेत् ॥ २४
 विष्णुरुवाच ।
 जानामि ते भयं शक्र दैत्येन्द्राघ्नरकासतः ।
 पेन्द्रं प्रार्थयते स्थानं तपःसिद्धेन कर्मणा ॥ २५
 सोऽहमेनं तथ प्रीत्या तपःसिद्धमपि ध्रुवम् ।
 विद्युन्जिभ देहाहेवेन्द्र मुहूर्तं प्रतिपालय ॥ २६
 तस्य विष्णुर्महातेजाः पाणिना चेतनां हरत् ।
 स पपात ततो भूमौ गिरिराज इवाहतः ॥ २७
 तस्यैतदस्थिसंघातं मायाविनिहतस्य वै ।
 इदं द्वितीयमपरे विष्णोः कर्म प्रकाशते ॥ २८
 नष्टा वसुमती कृत्स्ना पाताले चैव मज्जिता ।
 पुनरुद्धरिता तेन वाराहेणैकशतक्रिणा ॥ २९
 मुग्धिष्टिर उवाच ।
 भगवन्विस्तेरणेमां कथो कथय तत्त्वतः ।
 कथं तेन सुरेदेन नष्टा वसुमती तदा ॥ ३०
 योजनानां शतं ब्रह्मणुनरुद्धरिता तदा ।
 केन चैव प्रकारेण जगती धरणी ध्रुवा ॥ ३१

लोमश उवाच ।

अन्ताहतानि भूतानां बलेनान्काननाः ।
 अग्निना तृप्तसु नैव शक्यं गन्तुं सलिलं करैः ॥ १
 पर्वतं मन्दरं दिव्यमेव पन्थाः प्रयास्यति ।
 समाहिता निरुद्धिप्राः सर्वे भवत पाण्डवाः ॥ २
 अयं देवनिवासो वै गन्तव्यो यो भविष्यति ।
 ऋषीणां चैव दिव्यानां निवासः पुण्यकर्मणाम् ३
 एषा शिष्यजला पुण्या याति सौम्य महातदी ।
 बदरीप्रमवा राजन्देवर्षिगणसेविता ॥ ४
 एषा वैहायसैरित्यं बालखिल्यैर्महात्मभिः ।
 अर्चिता चापयाता च गन्धर्वैश्च महात्मभिः ॥ ५
 अत्र साम स्म गायन्ति सामगाः पुण्यनिःस्वनाः ।
 मरीचिः पुलहश्चैव भृगुश्चैवाङ्गिरास्तथा ॥ ६
 अत्राहिकं सुरश्रेष्ठी जपते समरुद्रणः ।
 साध्याश्चैवाश्विनौ चैव परिधावन्ति तं तदा ॥ ७
 चन्द्रमाः सह सूर्येण ज्योतीषि च ग्रहैः सह ।
 अहोरात्रधिभागेन नदीभिर्नामनुव्रजन् ॥ ८
 पतस्याः सलिलं मूर्च्छि वृषाङ्कः पर्यधारयत् ।
 गङ्गाद्वारे महाभाग येन लोकस्थितिर्भवेत् ॥ ९
 पतां भगवतीं देवीं भवन्तः सर्वे एव हि ।
 प्रथेतेनात्मना तात प्रतिगम्याभिवादत् ॥ १०
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लोमशस्य महात्मनः ।
 आकाशगङ्गां प्रयताः पाण्डवास्तेऽभ्यवादयन् ॥
 अभिवाद्य च ते सर्वे पाण्डवा धर्मचारिणः ।
 पुनः प्रयाताः संहृष्टाः सर्वैर्ऋषिगणैः सह ॥ १२
 ततो दूरात्प्रकाशन्तं पाण्डुरं मेरुसंनिभम् ।
 दृष्ट्वास्ते नरश्रेष्ठा विकीर्णं सर्वतो दिशम् ॥ १३
 ताग्रपुकामान्विश्राय पाण्डवान्स तु लोमशः ।
 उवाच वाक्यं वाक्यज्ञः शृणुष्वं पाण्डुनन्दनाः १४
 पतङ्किकीर्णं सुश्रीमत्कैलासशिखरोपमम् ।
 यत्पद्मसि नरश्रेष्ठ पर्वतप्रतिमं स्थितम् ॥ १५
 पतान्यथीनि दैत्यस्य नरकस्य महात्मनः ।

१४२

भो इश्वर सर्वे मन्दरादये पर्वताः दृष्टा इति शेष ॥ १ ॥
 महानदी गङ्गा अलकन्दा वा ॥ ४ ॥ उपयाता इष्टसिद्धपर्य
 प्रायिता ॥ ५ ॥ सामगाः तैत्तिरीयके ब्रह्मविद्येयं साम
 ध्रुवते । 'एतन्नाम गावजान्ते हा ३ बुदा ३ बुदा ३ बुदा
 मत्तम्' इत्यादि । मरीचवाद्योऽत्र सर्वात्म्यं इत्यस्य पर्यन्तो

गायन्तीत्यर्थे ॥ ६ ॥ आहिकं नैयमिकं जपम् । परिधावन्ति
 परिचरन्ति । तं इन्द्रम् ॥ ७ ॥ वादनं वादयत । अश्रुलोप
 कार्यं ॥ १० ॥ पाण्डुरं श्वेतम् । अमृतां राशिमिति शेषः
 ॥ १३ ॥ नरकस्य भौमामुस्य ॥ १६ ॥ पाणिना चपे-
 टाघातेन चेतनां हरत्प्राणान्जहार ॥ २७ ॥ केन च प्रका-
 रेण उद्धरिता पुनः उद्धृतेति शेषः ॥ ३१ ॥

शिवा देवी महाभागा सर्वसस्यप्ररोहिणी ।
कस्य चैव प्रभावाद्धि योजनानां शतं गता ॥ ३२
केन तद्वीर्यसर्वस्यं दर्शितं परमात्मनः ।
पतत्सर्वं यथातत्त्वमिच्छामि द्विजसत्तम ।
धोतुं विस्तरशः सर्वं त्वं हि तस्य प्रतिश्रयः ॥ ३३
लोमश उवाच ।

यत्तेऽहं परिपृष्टोऽस्मि कथामेतां युधिष्ठिर ।
तत्सर्वमखिलेनेह धूर्ततां मम भावतः ॥ ३४
पुरा कृतयुगे तात वर्तमाने भयंकरे ।
यमत्वं कारयामास आदिदेवः पुरातनः ॥ ३५
यमत्वं कुर्वतस्तस्य देयदेयस्य धीमतः ।
न तत्र भ्रियते कश्चिज्जायते वा तथाच्युत ॥ ३६
वर्धन्ते पक्षिसंघाश्च तथा पशुगणैडकम् ।
गवाश्वं च मृगाश्चैव सर्वे ते पिशिताशनाः ॥ ३७
तथा पुरुषशार्दूल मानुषाश्च परंतप ।
सहस्रशो ह्ययुतशो वर्धन्ते सखिलं यथा ॥ ३८
पतस्मिन्संकुले तात वर्तमाने भयंकरे ।
अतिमाराद्रसुमतीं योजनानां शतं गता ॥ ३९
सा वै व्यथितसर्वाङ्गी भारेणाकान्तचेतना ।
नारायणं वरं देवं प्रपन्ना शरणं गता ॥ ४०

पृथिव्युवाच ।

भगवंस्त्वत्प्रसादाद्धि तिष्ठेयं सुखिरं त्विह ।
भारेणास्मि समाक्रान्ता न शक्नोमि स्म वर्तितुम्
ममेमं भगवन्भारं व्यपनेतुं त्वमर्हसि ।
शरणागतास्मि ते देव प्रसादं कुरु मे विभो ॥ ४२
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा भगवानक्षरः प्रभुः ।
प्रोवाच वचनं हृष्टः श्रव्याक्षरसमीरितम् ॥ ४३
विष्णुरुवाच ।
न ते महिःभयं कार्यं भारते वसुधारेणि ।
अयमेवं तथा कुर्मि यथा लघ्नीं भविष्यति ॥ ४४
लोमश उवाच ।

स तां विसर्जयित्वा तु वसुधां शैलकुण्डलाम् ।
ततो वराहः संवृत्त पकटशृङ्गो महाद्युतिः ॥ ४५
रक्षाभ्यां नयनाभ्यां तु भयमुत्पादयन्निव ।
धूमं च ज्वलयैल्लघ्नीया तत्र देशे व्यवर्धत ॥ ४६

स गृहीत्वा वसुमतीं शृङ्गैकेन भास्यता ।
योजनानां शतं वीर समुद्धरति सोऽक्षरः ॥ ४७
तस्यां चोद्धार्यमाणायानां संक्षोभः समजायत ।
देवाः संक्षुभिताः सर्वे क्रम्यथ तपोधनाः ॥ ४८
हाहाभूतमभूत्सर्वं त्रिदिव्यं ध्योम भूतस्थ ।
न पर्यवस्थितः कश्चिद्देवो वा मानुषोऽपि वा ४९
ततो ब्रह्माणमासीनं ज्वलमानमिव श्रिया ।
देवाः सर्षिगणाश्चैव उपतस्थुरनेकशः ॥ ५०
उपसर्ष्य च देवेशं ब्रह्माणं लोकसाक्षिकम् ।
भूत्वा प्राञ्जलयः सर्वे वायम्यमुच्चारयन्स्तदा ॥ ५१
लोकाः संक्षुभिताः सर्वे व्याकुलं च चराचरम् ।
समुद्राणां च संक्षोभस्त्रिदशेश प्रकाशते ॥ ५२
सैषा वसुमती कृत्वा योजनानां शतं गता ।
किमेतत्किं प्रभावेण येनेदं व्याकुलं जगत् ।
आख्यातु नो भवाञ्शीघ्रं विसंशाः स्मेह सर्वशः ५३
प्रहोवाच ।

असुरेभ्यो भयं नास्ति युष्माकं कुत्रचित्कश्चिम् ।
धूर्ततां यत्कृतेष्वेव संक्षोभो जायतेऽमराः ॥ ५४
योऽसौ सर्वत्रगः श्रीमानक्षरात्मा व्यवस्थितः ।
तस्य प्रभावात्संक्षोभस्त्रिदिवस्य प्रकाशते ॥ ५५
सैषा वसुमती कृत्वा योजनानां शतं गता ।
समुद्धृता पुनस्तेन विष्णुना परमात्मना ॥ ५६
तस्यामुद्धार्यमाणायानां संक्षोभः समजायत ।
एवं भवन्तो जानन्तु छिद्यन्तां संशयश्च वः ५७
देवा ऊचुः ।

क तद्भूतं वसुमतीं समुद्धरति हृष्टवत् ।
तं देशं भगवन्ऽहि तत्र यास्यामहे वयम् ॥ ५८
प्रहोवाच ।

हन्त गच्छत भद्रं वो नन्दने पश्यत स्थितम् ।
एषोऽत्र भगवाञ्श्रीमान्सुपर्णः संप्रकाशते ॥ ५९
वाराहेणैव रूपेण भगवाँल्लोकभावनः ।
कालानल इवाभाति पृथिवीतलमुद्धरन् ॥ ६०
पतस्थोरासि सुव्यक्तं श्रीवत्समभिराजते ।
पश्यच्च विबुधाः सर्वे भूतमेतदनामयम् ॥ ६१

गता अमन्तारिति शेषः ॥ ३२ ॥ पशवश्च गावश्च एडका
मेवाथ पशुगणैडकम् ॥ ३७ ॥ न ते लया । हे महि । कुर्मि
करोमि ॥ ४४ ॥ धूमम् धूमम् । ज्वलयन्निति हेतौ वा-

प्रत्ययः । यथायथा धूमो ज्वलति तथातथा अवर्धत इत्यर्थं
॥ ४९ ॥ अक्षरः वेदात्मा ॥ ४७ ॥ वाक्यं उच्चारयन् उच्चा-
रित्वन्तः ॥ ५९ ॥ नन्दने दन्द्रवने । अत्र एतत्समीपे ॥ ५९ ॥

लोमश उवाच ।

वैशंपायन उवाच ।

नतो दृष्टा महात्मानं श्रुत्वा चामन्य चामराः ।
पितामहं पुरस्कृत्य जग्मुर्देवा यथागतम् ॥ ६२

श्रुत्वा तु तां कथां सर्वे पाण्डवा जनमेजय ।
लोमशादेशितेनाग्नौ पथा जग्मुः प्रहृष्टवत् ॥ ६३

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां गन्धमादनप्रवेशे
द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

१४३

वैशंपायन उवाच ।

वे शूरास्ततधन्यानस्तूणवन्तः समार्गणाः ।
बद्धगोधाङ्गुलित्राणाः खड्गवन्तोऽमितौजसः ॥ १
परिपृष्ट्वा द्विजश्रेष्ठाऽथेष्टाः सर्वघनुष्मताम् ।
पाञ्चालीसहिता राजप्रथयुगन्धमादनम् ॥ २
सरांसि सरितश्चैव पर्वतांश्च वनानि च ।
वृक्षांश्च बहुलच्छायान्दृग्गिरिमूर्धनि ॥ ३
नित्यपुष्पफलान्देशान्देवर्षिगणसेवितान् ।
आत्मन्यात्मानमाधाय वीरा मूलफलाशिनः ॥ ४
चेरुश्यायचाकारान्देशान्वियमसंकटान् ।
पश्यन्तो मृगजातानि बहूनि विविधानि च ॥ ५
ऋषिसिद्धामरयुतं गन्धर्वाप्सरसां प्रियम् ।
विविद्युस्ते महात्मानः किन्नराचरितं गिरिम् ॥ ६
प्रविशत्सव्य घोरेषु पर्वतं गन्धमादनम् ।
चण्डवातं महद्वर्यं प्रादुरासीद्विशांपते ॥ ७
ततो रेणुः समुद्भूतः सपत्रबहुलो महान् ।
पृथिवीं चान्तरिक्षं च घां चैव सहसावृणोत् ॥ ८
न स्म प्रज्ञायते किञ्चिदावृते व्योम्नि रेणुना ।
न चापि शोकस्तकर्तुमन्योन्यस्याभिभाषणम् ॥ ९
न चापश्यंस्ततोऽन्योन्यं तमसावृतचक्षुषः ।
आकृष्यमाणा घातेन साश्मचूर्णेन भारत ॥ १०
द्रुमाणां घातमग्नानां पततां भूतलेऽनिशम् ।
अन्येषां च महीजानां शब्दः सममघनहान् ॥ ११
घीः स्वित्पतति किं भूमिर्दर्यते पर्वतो नु किम् ।

इति ते मेनिरे सर्वे पवनेनापि मोहिताः ॥ १२
ते पथानन्तरान्वृक्षान्वल्मीकान्विपमणि च ।
पाणिभिः परिमार्गन्तो भीता घायोर्निलिल्यिरे १३
ततः कार्मुकमादाय भीमसेनो महाबलः ।
कृष्णामादाय संगम्य तस्थावाशित्य पादपम् १४
धर्मराजश्च घौम्यश्च निलिल्यते महावने ।
आग्नेहोत्राण्युपादाय सहदेवस्तु पर्वते ॥ १५
नकुलो ब्राह्मणाश्चान्ये लोमशश्च महातपाः ।
वृक्षानासाद्य संत्रस्तास्तत्र तत्र निलिल्यिरे ॥ १६
मन्दीभूते तु पवने तस्मिन्जसि शाम्यति ।
महर्षिर्जैलघारी वैर्वर्षभभ्याजगाम ह ॥ १७
भृशं चटचटाशब्दो वज्राणां क्षिप्यतामिव ।
ततस्ताश्चञ्चलाभासश्चेदरत्रेषु विद्युतः ॥ १८
ततोऽश्मसहिता धाराः संवृण्वन्त्यः समन्ततः ।
प्रपेतुरनिशं तत्र शीघ्रघातसमोरिताः ॥ १९
तत्र सागरगा ह्यापः कीर्यमाणाः समन्ततः ।
प्रादुरासन्सकलुषाः फेनघन्त्यो विशांपते ॥ २०
वहन्त्यो वारि बहुलं फेनोद्दुपपरिधुतम् ।
परिसहस्रमहाशब्दाः प्रकर्षन्त्यो महीरुहान् ॥ २१
तस्मिन्पर्वते शब्दे घाते च समतां गते ।
गते ह्यम्मासि निम्नानि प्रादुर्भूते दिवाकरे ॥ २२
निर्जग्मुस्ते शनैः सर्वे समाजग्मुश्च भारत ।
प्रतस्थिरे पुनर्वािराः पर्वतं गन्धमादनम् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां गन्धमादनप्रवेशे
त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्विचत्वा-
रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

१४३

ते श्वा इति ॥ १ ॥ पथा मार्गेण । अनन्तरान् संनिधि-

तान् । निलिल्यिरे निलीनाः ॥ १३ ॥ संगम्यादायेत्य-
न्ययः । गत्वा दृष्ट्वात्वेत्यर्थः ॥ १४ ॥ अश्मसहिताः करका-
सहिताः ॥ १५ ॥ वारि वहन्त्यो नद्यः ॥ २१ ॥ श्या-
रण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रिचत्वारिंशदधि-
कशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

१४४

वैशंपायन उवाच ।

क्रोशमायं प्रयातेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
 पद्भ्यामनुचिता गन्तुं द्रौपदीं समुपाधिशत ॥ १
 ध्रान्ता दुःखपरीता च वातवर्षेण तेन च ।
 सौकुमार्यांश्च पाञ्चालीं संमुमोह तपस्विनी ॥ २
 सा कम्पमाना मोहेन बाहुभ्यामसितेक्षणा ।
 वृत्ताभ्यामनुरूपाभ्यामूरु समवलम्बत ॥ ३
 बालम्बमाना सहितायूरु गजकरोपमौ ।
 पपात सहसा भूमौ वेपन्ती कदली यथा ॥ ४
 तां पतन्तीं वरपरोही मज्जमानां लतामिव ।
 नकुलः समभिद्रुत्य परिजग्राह धीर्यवान् ॥ ५

नकुल उवाच ।

राजन्यञ्चालराजस्य सुतेयमसितेक्षणा
 ध्रान्ता निपतिता भूमौ तामवेक्षस्य भारत ॥ ६
 बहूःसार्हा परं दुःखं प्राप्तेयं मृदुगामिनी ।
 आश्वासय महाराज तामिमां धमकादिताम् ॥ ७

वैशंपायन उवाच ।

राजा तु वचनात्तस्य भृशं दुःखं समन्वितः ।
 भीमश्च सहदेवश्च सहसा समुपाद्रुधन् ॥
 तामवेक्ष्य तु कौन्तेयो विषर्णवदनां कृशाम् ।
 बहुमानोप धर्मात्मा पर्यदेषपदाहुरः ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं वेदमस्तु गुणेषु स्वास्तीर्णशयनोचिता ।
 भूमौ निपतिता शेते सुपार्हा परपार्णिनी ॥ १०
 सुकुमारी कथं पादौ मुखं च कमलप्रमम् ।
 मत्सृजेऽथ वरार्हायाः इयामतां समुपागतम् ॥ ११
 किमिदं घृतकामेन मया कृतमभुदिना ।
 आदाय कृष्णां चरता यने मृगयणासुते ॥ १२
 सुखं प्राप्स्यसि कल्याणि पाण्डवाःशान्त्यं वै पतीन् ।
 इति द्रुपदराजेन वित्रा दत्तायतक्षणा ॥ १३
 तत्तत्पर्यमनयाप्येयं धमदोकाध्यकर्दिता ।
 शेते निपतिता भूमौ पापस्य मम कर्मभिः ॥ १४

इति श्रीमहामारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि भोमदानीर्षयाश्रायां गन्धमादनप्रथेदे
 चतुधत्वारिंदाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तथा लालयमाने तु धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
 धीम्यप्रभृतयः सर्वे तत्राजमुद्धिजोत्तमाः ॥ १५
 ते समाश्वासयामासुराशीर्मिध्यात्यपूजयन् ।
 रक्षोघ्नांश्च तथा मन्त्राजेषुश्चतुश्च ते क्रियाः ॥ १६
 पश्यमानेषु मन्त्रेषु शान्त्यर्थं परमर्षिभिः ।
 स्पृश्यमाना करैः शीतैः पाण्डवैश्च मुहुर्मुहुः ॥ १७
 संव्यमाना च शीतेन जलमिश्रेण वायुना ।
 पाञ्चाली सुखमासाद्य लेभे श्वेतः शनैः शनैः ॥ १८
 परिगृह्य च तां दीनां कृष्णामजिनसंस्तरे ।
 पार्थो विश्रामयामासुर्लम्बसंज्ञं तपस्थितीम् ॥ १९
 तस्या यमौ रक्ततलौ पादौ पूजितलक्षणी ।
 कराभ्यां किणजाताभ्यां शनकैः संववाहतुः ॥ २०
 पर्याभ्यासपदप्येनां धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 उवाच च हुरुधेटो भीमसेनमिदं वचः ॥ २१
 बहवः पर्वता भीम विषमा हिमदुर्गमाः ।
 तेषु कृष्णा महाबाहो कथं नु विचरिष्यति ॥ २२

भीमसेन उवाच ।

त्वां राजन्राजपुत्रां च यमौ च पुरुर्गम ।
 स्वयं नेष्यामि राजेन्द्र मा विपादे मनः कृयाः ॥ २३
 हेडिम्बश्च महावीर्यो विहगो मद्बलोपमः ।
 वहेदनय सर्वांशो वचनात्ते घटोत्कचः ॥ २४

वैशंपायन उवाच ।

अनुसृतो धर्मराज्ञा पुत्रं सस्मार राक्षसम् ।
 घटोत्कचस्तु धर्मात्मा स्मृतमात्रः पितृपदा ॥ २५
 कृताञ्जलिद्वारातिष्ठदमियापाय पाण्डवान् ।
 प्राहलणांश्च महाबाहुः स च शैरमिनन्दिनः ॥ २६
 उवाच भीमसेनं स वितरं भीमविजयम् ।
 स्मृतोऽस्मि मयका शीघ्रं द्रुपदपुत्रमागतः ॥ २७
 आशापय महाबाहो सर्वे कर्तास्म्यसंशयम् ।
 तद्रूप्या भीमसेनस्तु राक्षसं परिस्पृजे ॥ २८

१४५

युधिष्ठिर उवाच ।

धर्मज्ञो बलयाश्रयः सत्यो राक्षसपुङ्गवः ।
भक्तोऽस्मानौरसः पुत्रो भूमिं गृह्णातु माचिरम् १
तव बाहुबलेनाहमतिमीमपराक्रम ।
ब्रह्मतः सह पाञ्चाल्या गच्छेयं गन्धमादनम् ॥ २

वैशंपायन उवाच ।

प्रातुर्वचनमाहाय भीमसेनो घटोत्कचम् ।
आदिदेश नरव्याघ्रस्तनयं शत्रुकर्शनम् ॥ ३

भीमसेन उवाच ।

हैडिन्वेय परिश्रान्ता तव मातापराजिता ।
त्वं च कामगमस्तात बलवान्वह तां खग ॥ ४
स्कन्धमारोप्य भद्रं ते मध्येऽस्माकं विहायसा ।
गच्छ नीचिकया गत्या यथा चीनां न पीडयेः ५
घटोत्कच उवाच ।

धर्मराजं च धीम्यं च कृष्णां च यमजौ तथा ।
एकोऽप्यहमलं वोढुं किमुताद्य सहायवान् ॥ ६
अन्ये च शतशः क्षूरा विहङ्गाः कामरूपिणः ।
सर्वान्वो ब्राह्मणैः सार्धं वश्यन्ति सहितानघ ॥ ७
पयमुक्त्वा ततः कृष्णामुवाह स घटोत्कचः ।
पाण्डूनां मध्यगो धीरः पाण्डवानपि चापरे ॥ ८
लोमशः सिद्धमार्गेण जगामानुपमद्युतिः ।
स्वेनैव स प्रभावेण द्वितीय इव भास्करः ॥ ९

ब्राह्मणांश्चापि तान्सर्वान्समुपादाय राक्षसाः ।
नियोगाद्राक्षसेन्द्रस्य जग्मुर्नामपराक्रमाः ॥ १०
एवं सुरमणीयानि वनान्युपवनानि च ।
आलोकयन्तस्ते जग्मुर्विशालां बदरीं प्रति ॥ ११
ते त्वागुपतिभिर्वीरा राक्षसैस्सैर्माहाजयैः ।
उह्यमाना ययुः शीघ्रं महदध्वानमल्पवत् ॥ १२
देशान्लेच्छजनाकीर्णान्नानारत्नाकरयुतान् ।
ददृशुर्गिरिपादांश्च नानाधातुसमाचितान् ॥ १३
विद्याधरसमाकीर्णान्युतान्वानरकिन्नरैः ।
तथा किपुरुषैश्चैव गन्धर्वैश्च समन्ततः ॥ १४
मयूरैश्चमरैश्चैव धानरैः कृचभिस्तथा ।

धरार्होवयैश्चैव महिषैश्च समावृतान् ॥ १५
नदीजालसमाकीर्णान्नानापक्षियुतान्वहन ।
नानाविधमृगैर्जुष्टान्वानरैश्चोपशोभितान् ॥ १६
समद्वैशापि विहगैः पादपैरन्वितास्तथा ।
तेऽघतीर्य बहून्देशानुत्तरांश्च कुरुजपि ॥ १७
ददृशुर्विद्याधर्यैः कैलासं पर्वतोत्तमम् ।
तस्याभ्यासो तु दृढशुर्नरनारायणाश्रमम् ॥ १८
उपेतं पादपैर्दिव्यैः सदापुष्पफलोपगैः ।
दृढशुस्तां च बदरीं वृत्तस्कन्धां मनोरमां १९
स्निग्धामधिरलच्छायां श्रिया परमया युताम् ।
पत्रैः स्निग्धैरविरलैरुपेतं मृदुभिः शुभाम् ॥ २०
विशालशशां विस्तीर्णामतिद्युतिसमन्विताम् ।
फलैरुपचितैर्दिव्यैराचितां स्वादुभिर्भृशम् ॥ २१
मधुस्रवैः सदा दिव्यां महर्षिगणसेविताम् ।
मदप्रमुदितैर्नित्यं नानाद्विजगणैर्युताम् ॥ २२
अवंशमशकैः देशे बहुमूलफलोदके ।
नीलशाद्वलसंछन्ने देवगन्धर्वसेविते ॥ २३
सुसमीकृतभूमाने स्वभावविहिते शुभे ।
जातां हिममृदुस्पृशं देशेऽपहतकण्ठके ॥ २४
तामुपेत्य महात्मानः सह त्रैर्ब्राह्मणपर्मैः ।
अवतैरुत्ततः सर्वे राक्षसस्कन्धतः शनैः ॥ २५
ततस्तमाश्रमं रम्यं नरनारायणाश्रितम् ।
ददृशुः पाण्डया राजन्सहिता द्विजपुंगवैः ॥ २६
तमसा रहितं पुण्यमनामृष्टं रवेः करैः ।
क्षुत्तृर्शातोष्णदापैश्च वज्रितं शोकनाशनम् ॥ २७
महापिणसंवाघं ब्राह्मया लक्ष्म्या समन्वितम् ।
दुष्पवेशं महाराज नरैर्धर्मैर्बहिष्कृतैः ॥ २८
बलिहोमार्चितं दिव्यं सुसंमृष्टानुलेपनम् ।
दिव्यपुष्पोपहारैश्च सर्वतोऽभिविराजितम् ॥ २९
विशालैरग्निशरणैः क्षुम्भाण्डैराचितं शुभैः ।
महद्विस्तोयकलशैः कठिनैश्चोपशोभितम् ॥ ३०
शरण्यं सर्वभूतानां प्रह्लाधोपनिनादितम् ।
दिव्यमाश्रयणीयं तमाश्रमं श्रमनाशनम् ॥ ३१

१४५

धर्मज्ञ इति ॥ १ ॥ वश्यन्ति बहून् करिष्यन्ति ॥ ७३
रत्नाकरैः आशमन्तान् युतान् ॥ १३ ॥ अन्ध्यासो समीपे
॥ १८ ॥ स्वभावत एव विशेषेण द्विते स्वभावविहिते ।
जातां बदरीम् ॥ २४ ॥ महर्षिगणसंवापम् रुदिगणभ्यासम्

बाक्षा लक्ष्म्या कर्मयुः सामाभिकया । कचः सामानि
यजूरपि सा हि श्रोत्रता सताम् शक्ति शुभेः ॥ २८ ॥ सुपु संसृष्टं
संभारजं भुक्त्येवं च यत् तत् ॥ २९ ॥ अग्निशरणैः
अग्न्यगारैः आवृतम् व्यातम् । कठिनैः शिक्यैः करणैर्वो
॥ ३० ॥

धिया युतमनिर्द्वयं देवचर्यापशोभितम् ।
 फलमूलाशनैर्दान्तेश्चारुहृष्णाजिनाम्बरैः ॥ ३२
 सूर्यवैश्वानरसमैस्तपसा भाषितात्मभिः ।
 महर्षिभिर्मोक्षपर्यैतिभिर्नियतेन्द्रियैः ॥ ३३
 ब्रह्मभूतैर्महाभागैरुपेतं ब्रह्मवादिभिः ।
 सोऽभ्यगच्छन्महातेजास्तानृषीन्प्रयतः शुचिः ३४
 भ्रातृभिः सहितो धीमान्धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 दिव्यज्ञानोपपन्नास्ते दृष्ट्वा भासं युधिष्ठिरम् ॥ ३५
 अभ्यगच्छन्तः सुप्रीताः सर्व एव महर्षयः ।
 आशीर्षादान्प्रयुज्जानाः स्वाभ्यायनिरता भृशम् ३६
 प्रीतास्ते तस्य सत्कारं विधिना पावकोपमाः ।
 उपाजहृश्च सलिलं पुण्यमूलफलं शुचि ॥ ३७
 स तैः प्रीत्याय सत्कारमुपनीतं महर्षिभिः ।
 प्रयतः प्रतिगृह्णाथ धर्मा राजो युधिष्ठिरः ॥ ३८
 तं शकसदनप्रस्थं दिव्यगन्धं मनोरमम् ।
 प्रीतः स्वर्गोपमं पुण्यं पाण्डवः सह कृष्णया ॥ ३९
 विवेश शोभया युक्तं भ्रातृभिश्च सहानघ ।
 ब्राह्मणैर्वेदवेदाङ्गपारगैश्च सहस्रशः ॥ ४०
 तत्रापश्यत धर्मात्मा देवदेवर्षिपूजितम् ।
 नरनादायणस्थानं भागीष्योपशोभितम् ॥ ४१
 पश्यन्तस्ते नरव्याघ्रा रेमिरे तत्र पाण्डवाः ।
 मधुस्रवफलं दिव्यं ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ॥ ४२
 तदुपेत्य महात्मानस्तेऽवसन्ब्राह्मणैः सह ।
 मुदा युक्ता महात्मानो रेमिरे तत्र ते तदा ॥ ४३

इति श्रीमहामारते भारण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां गन्धमादनप्रवेशे
 पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

१४६

वैशंपायन उवाच ।

तत्र ते पुरुषव्याघ्राः परमं शौचमास्थिताः ।
 चङ्गाध्रमवसन्वीरा धनंजयदिदक्षवः ॥ १

ततः पूर्वोत्तरे वायुः भ्रूवमानो यदच्छया ।
 सहस्रपत्रमकामं दिव्यं पद्ममुपाहरत् ॥

देवचर्या सत्यसंकल्पत्वादिना तथा उपरोभितम्
 ॥ ३२ ॥ मद्रभूतैः मद्रावित्त्वेन मद्रभावंगत्तैः । तथा च
 धृतिः । मद्राविद्वद्भव भवति इति ॥ ३४ ॥ सत्कारं चकुरिति
 शेषः ॥ ३७ ॥ तदुपेत्य तृचानं प्राप्य ॥ ४३ ॥ पुण्यवि-
 कचैः विकसितकुसुमैः ॥ ४६ ॥ सीता नामकः । प्रस्तारः
 सोपानवादान्पादिकरः च इत्यर्थः ॥ ५० ॥ इत्यारण्यके

पर्वणि नैलकण्ठीये भागतभावदीपे पञ्चवत्तारिशदधिकशत
 तमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

१४६

तत्रेति ॥ १ ॥ पूर्वोत्तरे ऐशानकोणे ॥ २ ॥

तदवैशत पाञ्चाली दिव्यगन्धं मनोरमम् ।
 अनिलेनाहृतं भूमौ पतितं जलजं शुचि ॥
 तच्छुभा शुभमासाद्य सौगन्धिकमनुत्तमम् ।
 अतीव मुदिता राजर्न्मीसेनमथाप्रवीत् ॥
 प्रश्य दिव्यं सुखचिरं भीम पुष्पमनुत्तमम् ।
 गन्धसंस्थानसंपन्नं मनसो मम नन्दनम् ॥
 इदं च धर्मराजाय प्रदास्यामि परंतप ।
 हृदेदं मम कामाय काम्यके पुनराश्रमे ॥
 यदि तेऽहं मिया पार्थ बहूनामान्युपाहर ।
 तान्यहं नेतुमिच्छामि काम्यकं पुनराश्रमम् ॥
 एवमुक्त्वा शुभापाङ्गी भीमसेनमनिन्दिता ।
 जगाम पुष्पमादाय धर्मराजाय तत्तदा ॥
 अभिप्रायं तु विज्ञाय महिष्याः पुरुपर्यभः ।
 प्रियायाः प्रियकामः स प्रायाङ्गीमो महाबलः ॥९॥
 चातं तमेवामिमुखो यतस्तत्पुष्पमागतम् ।
 आजिहीर्षुर्जगामाशु स पुष्पाप्यपराण्यपि ॥१०॥
 रुक्मपृष्ठं धनुर्ग्रहं शरांश्चाशीविषोपमान् ।
 मृगराडिब संक्रुद्धः प्रमिन्न इव कुञ्जरः ॥
 दृष्ट्युः सर्वभूतानि महाबाणधनुर्परम् ।
 न न्दानिर्न च वैक्रुध्यं न मयं न च संभ्रमः ।
 कदाचिज्जुपते पार्थमात्मजं मातरिवनः ॥ १२ ॥
 द्रौपद्याः प्रियमन्विच्छन्स बाहुबलमाश्रितः ॥ १३ ॥
 व्यपेतभयसंमोहः शैलमभ्यपतद्वली ।
 स तं द्रुमलताकुम्भच्छन्नं नीलशिलातलम् ॥ १४ ॥
 गिरिं चचारारिहः किन्नराचरितं शुभम् ।
 नानावर्णधरैश्चित्रं धातुद्रुममृगाण्डजैः ॥ १५ ॥
 सर्वमूपणसंपूर्णं भूमेर्भुजमिवोच्छ्रितम् ।
 सर्वत्र रमणीयेषु गन्धमादनसानुषु ॥ १६ ॥
 सक्तचक्षुरभिप्रायान्द्रुमेनानुचिन्तयन् ।

पुंस्कोकिलनिनादेषु पद्पदाचरितेषु च ॥ १७ ॥
 वरुध्रोत्रमनश्चक्षुर्जगामामितविक्रमः ।
 आजिग्रन्स महातेजाः सर्वर्तुकुसुमोद्भवम् ॥ १८ ॥
 गन्धमुद्गतमुद्गामो वने मत्त इव द्विपः ।
 धीज्वमानः सुपुण्येन नानाकुसुमगन्धिना ॥ १९ ॥
 पितुः संस्पर्शाशीतेन गन्धमादनबायुना ।
 क्रियमाणश्रमः पित्रा संप्रहृष्टतनूरुहः ॥ २० ॥
 स यक्षगन्धर्वसुरप्रहार्पिगणसेवितम् ।
 विलोकयामास तदा पुण्यहेतोर्परिदमः ॥ २१ ॥
 विपमच्छदैरचितैरनुलिप्त इवाङ्गुलैः ।
 बलिभिर्धातुविच्छेदैः काञ्चनाञ्जनराजतैः ।
 सपक्षमिष मृत्यन्तं पार्श्वलक्ष्मैः पयोधरैः ॥ २२ ॥
 मुक्ताहारैरिव चितं स्यूतैः प्रक्षवणोदकैः ।
 अभिरामदरीकुञ्जनिर्झरोदककन्दरम् ॥ २३ ॥
 अप्सरो नूपुररवैः प्रनूत्तवरवर्हिणम् ।
 दिव्यारणविपाणाग्रैर्घृष्टोपलशिलातलम् ॥ २४ ॥
 स्रस्तांशुकमिवाक्षोभ्यैर्निम्नगानिःसूतैर्जलैः ।
 सशयनकवलयैः स्वस्यैर्दूरपरिवर्तिभिः ॥ २५ ॥
 भयानभिर्हैरिणैः कौतूहलनिर्पीक्षितः ।
 चालयानः स्ववेगेन लताजालान्यनेकशः ॥ २६ ॥
 आक्रोडमानो दृष्टात्मा धीमान्बायुसुतो ययौ ।
 प्रियामनोरयं कर्तुमुद्यतश्चारुलोचनः ॥ २७ ॥
 प्रांशुः कनकवर्णाम्बुः सिंहसंहननो युवा ।
 मत्तवारणविक्रान्तो मत्तवारणवेगवान् ॥ २८ ॥
 मत्तवारणताप्राक्षो मत्तवारणवारणः ।
 प्रियपाश्वोपविष्टामिर्व्यावृत्ताभिर्विचेष्टितैः ॥ २९ ॥
 यक्षगन्धर्वयोपामिस्त्वश्याभिर्निरीक्षितः ।
 नवावतारं रूपस्य विक्रीडन्निव पाण्डवः ॥ ३० ॥

शुभा कन्याणी । शुभं शोभायुतम् । सौगन्धिकं पत्रजातिभेदः
 ॥ ४ ॥ गन्धेति । संस्थानं आकारः ॥ ५ ॥ हर आहर ।
 इदं एतज्जातीयम् ॥ ६ ॥ प्रमिन्न मत्तः ॥ ११ ॥
 श्लानिवैद्ध्यै देहाविचयोस्वभावौ । मयं तत्कारणं स्वोच्छेद-
 क्षुद्धिः । भयाभावादेव मया बलेन गन्तव्यमित्यादर-
 संभ्रमः सोऽपि सं न जुपते सेवते तत्र हेतुः ज्ञानमज-
 भिति । मातरिश्चन बायोः सार्धः ॥ १२ ॥ आभिप्रायान्
 देवकपिग्नधर्वादिश्लेषनभेदत्त पुष्पशुभादिमन्तरान्
 ॥ १७ ॥ विनुर्यथा पुत्रस्पर्शः शीतस्तादृक्स्पर्शवता वायु-
 नेत्यर्थः । पित्रा बायुना ॥ २० ॥ धातुविच्छेदैः धातुभेदैः
 अङ्गुलैरिव विपमच्छदैः सप्तपर्णादिभिर्नानाधातुरञ्जनवै

रचितैः । बलिभिः त्रिपुण्ड्रकारैरनुलिप्त इत्यर्थः । आज-
 नेति कृष्णधातुप्रहणम् । पीतकृष्णश्चेतधातुभिरित्यर्थः ।
 पयोधरैर्मथै ॥ २२ ॥ दरी विलग्नम् कन्दरं महाप्रपातः
 अभिरामाः द्यौप्रवृत्तयो यदिमन् ॥ २३ ॥ विपाणाभिर्द-
 न्ताम्रैः । 'विपाणं जुष्टके ह्रौवं त्रिषु म्प्रैभदन्तयोः' इति
 भेदिना । शिलाः समपाषाणाः शयनासनयोभ्या । उपला-
 स्तदन्त्ये ॥ २४ ॥ शर्षं बालनृणम् । कवलो ग्रासः तदुचैः
 ॥ २५ ॥ कनकवर्णाम्बुः पितृदीप्तिः । सिंहसंहननः सिंहवत्
 दृढाङ्गः ॥ २८ ॥ वारणानामपि वारणः निवारकः संप्रमादो ।
 विचेष्टितैर्व्यावृत्ताभिः निवेष्टाभिरैकाग्रभिरित्यर्थः ॥ २९ ॥
 रूपस्य सौन्दर्यस्य । 'स्यं सभावे सौंदर्यं' इति भेदिनी ॥ ३० ॥

सिंहनादमयत्रस्तैः कुञ्जैरपि भारत ।
मुक्तो विरावः सुमहान्पर्वतो येन पूरितः ॥ ६४
तं तु नादं ततः श्रुत्वा मुक्तं धारणपुङ्खवैः ।
स्रातरं भीमसेनं तु विज्ञाय हनुमान्कपिः ॥ ६५
दिवंगमं रुरोधाय मार्गं भीमस्य कारणात् ।
अनेन हि पथा मा वै गच्छेदिति विचार्य सः ॥ ६६
भास्त एकायने मार्गे कदलीपण्डमण्डिते ।
स्रातुर्भीमस्य रक्षार्थं तं मार्गमथरुष्य वै ॥ ६७
माऽथ प्राप्स्यति शायं वा धर्मणां वेति पाण्डयः ।
कदलीपण्डमध्यस्थो ह्येवं संचिन्त्य वानरः ॥ ६८
प्राञ्जुम्भत महाकायो हनूमाधाम वानरः ।
कदलीपण्डमध्यस्थो निद्रावशगतस्तदा ॥ ६९
जृम्भमाणः सुधिपुलं शकृध्वजमिवांच्छ्रितम् ।
आस्फोटयथ लाङ्गुलमिन्द्राशनिमसमनम् ॥ ७०
तस्य लाङ्गुलनिनदं पर्वतः सुगुहामुखैः ।
उद्गातमिव भौर्नदंशुःससर्जं समन्ततः ॥ ७१
लाङ्गुलास्फोटशब्दाच्च चलितः स महागिरिः ।
विश्रुयमानशिखरः समन्तात्पर्वशीर्यत ॥ ७२
स लाङ्गुलरवस्तस्य मत्तवारणनिःस्वनम् ।
अन्तर्धाय विचित्रेषु चचार गिरिसानुषु ॥ ७३
स भीमसेनस्तच्छ्रुत्वा संग्रहष्टतरुहः ।
शब्दप्रभवमन्विच्छब्दश्चचार कदलीवनम् ॥ ७४
कदलीवनमप्यस्यधर्मं धीनि शिलातले ।
ददर्श सुमहाबाहुर्दानराधियर्षित तदा ॥ ७५
विद्युत्संपातदुष्प्रेक्षं विद्युत्संपानपिङ्गलम् ।
विद्युत्संपातनिनदं विद्युत्संपातचञ्चलम् ॥ ७६
बाहुस्वात्तिकविन्यस्तपीनह्रस्वशिरोधरम् ।
स्फन्धभृषिष्ठकायत्वात्तनुमध्यकटीतटम् ॥ ७७
किञ्चिच्चाभुमशीर्षेण हीर्धरोमाञ्जितेन च ।
लाङ्गुलेनोर्ध्वगतिना ध्यजेनैव विराजितम् ॥ ७८
ऋस्याष्टं ताम्रजिह्वास्थं रक्तचर्मं बलञ्जुवम् ।
विद्युत्तदंष्ट्रादशनं शुक्लीश्लेषामशोभितम् ॥ ७९
अपश्यद्ददने तस्य रदिमवन्तमिवोद्भुपम् ।

यदनाभ्यन्तरगतैः शुक्लैर्दन्तैरलंकृतम् ॥ ८०
केसरोत्करसंमिश्रमशोकानामिवोत्करम् ।
हिरण्मयीनां मध्यस्थं कदलीनां महाद्युतिम् ॥ ८१
दीप्यमानेन यपुषा स्वचिंभान्तमिवानलम् ।
निरीक्षन्तंममियत्रं लोचनैर्मधुपिङ्गलैः ॥ ८२
तं वानरवरं धीमानतिकार्यं महाबलम् ।
स्वर्गपन्थानमावृत्य हिमवन्तमिव स्थितम् ॥ ८३
दृष्ट्वा चैनं महाबाहुरेकं तस्मिन्महाघने ।
अथापश्यत् तरसा विभीर्भीमस्ततो बली ॥ ८४
सिंहनादं चकारोत्रं वज्राशनिसमं बली ।
तेन शब्देन भीमस्य विभ्रैःसुर्ध्वगपक्षिणः ॥ ८५
हनूमांश्च महासत्त्व ईषदुग्मौल्य लोचने ।
दृष्ट्वा तमथ साधवं लोचनैर्मधुपिङ्गलैः ।
स्मितेन चैनमासाद्य हनूमानिदमवधीत् ॥ ८६
हनूमानुवाच ।

किमर्थं सरुजस्तऽहं सुखसुतः प्रबोधितः ।
ननु नाम त्वया कार्यं दया भूतेषु जानता ॥ ८७
वयं धर्मं न जानीमस्तिर्यग्योनिमुपाधिताः ।
नरास्तु बुद्धिसंपन्ना दयां कुर्वन्ति जन्तुषु ॥ ८८
कूरेषु कर्मसु कथं देहवाकित्तदृषिषु ।
धर्मघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो मवद्विधाः ॥ ८९
न त्वं धर्मं विजानासि बुधा नोपासितास्त्वया ।
अत्यबुद्धितया बाल्यादुःसाद्यसि यन्मृगान् ९०
द्यूहि कस्त्वं किमर्थं वा किमिदं धनमागतः ।
वर्जितं मानुषैर्भविस्तथैव पुरुषैरपि ॥ ९१
क च त्वयाद्य गन्तव्यं प्रदूहि पुरुषर्षभ ।
अतः परमगम्योऽयं पर्वतः सुदुरारुहः ॥ ९२
विना सिद्धगतिं वीर गतिरत्र न विद्यते ।
देवलोकस्य मार्गोऽयमगम्यो मानुषैः सदा ॥ ९३
कारुण्यात्त्वामहं वीर वारयामि निबोध मे ।
नातःपरं स्वया शन्यं गन्तुमाश्वसिहि प्रभो ॥ ९४
स्यागतं सर्ववैदेह तवाद्य मनुजर्षभ ।
इमान्यमृतकल्पानि मूलानि च फलानि च ॥ ९५

दिवंगमं मार्गं स्वर्गमार्गम् ॥ ६६ ॥ एकायने
अतिश्रुचिने ॥ ६७ ॥ वानरः कपिः वानानि शुक्ल-
फलाणि दाति आदत्ते इति वानरः । आर्दिष इत्यर्थः ॥ ६८ ॥
उद्गातं प्रतिशब्दं गौरिव उत्सर्गम् ॥ ७१ ॥ बाहोः स्वास्तिकं
चतुरस्रं मूत्रं अंस इति यावत् । तत्र न्यस्तकन्धरमित्यर्थः ।

तत्र हेतुः सन्नेति विपुलासःवादेत्यर्थः ॥ ७७ ॥ अभुं
द्विपुष्पीकृतम् ॥ ७८ ॥ उद्गुपं वन्दम् ॥ ८० ॥ अनो-
कानां अशोकपुष्पाणाम् ॥ ८१ ॥ सरुजः सर्पाडः ते तया
॥ ८७ ॥ आधासिहि विद्यासं बुह ॥ ९४ ॥

मक्षयित्वा निवर्तस्व मा वृथा प्राप्स्यसे वधम् । [ग्राह्यं यदि वचो मह्यं हितं मनुजपुङ्गव ॥ ९६]
इति श्रीमहामा० आरण्यके प० तीर्थयात्राप० लोमशतीर्थयात्रायां भीमकदलीखण्डप्रवेशे
पद्मत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

१४७

वैशंपायन उवाच ।

पतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य वानरेन्द्रस्य धीमतः ।
भीमसेनस्तदा वीरः प्रोवाचामित्रकर्षणः ॥ १
भीम उवाच ।
को भवान्किं निमित्तं वा वानरं वपुरास्थितः ।
ग्राहणानन्तरं वर्णः क्षत्रियस्त्वां तु पृच्छति ॥ २
कौरवः सोमयंशीयः कुन्त्या गर्भेण धारितः ।
पाण्डवो वायुतनयो भीमसेन इति श्रुतः ॥ ३
स धाक्यं ह्रुदधीरस्य स्मितेन प्रतिशृष्ट तत् ।
हनूमान्वायुतनयो वायुपुत्रमभापत ॥ ४
हनूमानुवाच ।
धानरोऽहं न ते मार्गं प्रदास्यामि यथेप्सितम् ।
साधु गच्छ निवर्तस्व मा त्वं प्राप्स्यसि वैशसम् ।
भीमसेन उवाच ।
वैशसं वास्तु यद्गान्धर्ष त्वां पृच्छामि वानर ।
प्रयच्छ मार्गमुत्तिष्ठ मा मत्तः प्राप्स्यसे व्यथाम् ६
हनूमानुवाच ।
नास्ति शक्तिर्मोत्यातुं व्याधिना क्लेशितो ह्यहम्
यद्यवद्यं प्रयातव्यं लङ्घयित्वा प्रयाहि माम् ॥ ७
भीम उवाच ।
निर्गुणः परमात्मा तु देहं व्याप्यावतिष्ठते ।
तमहं ज्ञानविशेषं नावमन्ये न लङ्घये ॥ ८
यद्यागमैर्न विद्यां च तमहं भूतभाषणम् ।

क्रमेयं त्वां गिरिं चैव हनूमानिव सागरम् ॥ ९
हनूमानुवाच ।
क एव हनूमाग्राम सागरो येन लङ्घितः ।
पृच्छामि त्वां नरथेष्ट कथ्यतां यदि शक्यते १०
भीम उवाच ।
भ्राता मम गुणश्लाघ्यो बुद्धिसत्त्वबलान्वितः ।
रामायणेऽतिविख्यातः श्रीमान्वानरपुङ्गवः ॥ ११
रामपत्नीकृते येन शतयोजनविस्तृतः ।
सागरः प्लवगन्द्रेण क्रमेणैकेन लङ्घितः ॥ १२
स मे भ्राता महावीर्यस्तुल्योऽहं तस्य तेजसा ।
बले पराक्रमे युद्धे शक्तोऽहं तव निग्रहे ॥ १३
उत्तिष्ठ देहि मे मार्गं पश्य मे चाद्य पौरुषम् ।
मच्छासनमकुर्वाणं त्वां वा नेप्ये यमक्षयम् ॥ १४
वैशंपायन उवाच ।
विज्ञाय तं बलान्मत्तं बाहुवीर्येण दर्पितम् ।
हृदयेनावहस्यैनं हनूमान्वाक्यमब्रवीत् ॥ १५
हनूमानुवाच ।
प्रसीद नास्ति मे शक्तिर्यातुं जरयानघ ।
ममानुकम्पया त्वेतरपुच्छमुत्सार्थं गम्यताम् ॥ १६
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्ते हनूमता हीनवीर्यपराक्रमम् ।
मनसाचिन्तयद्भीमः स्वबाहुबलदर्पितः ॥ १७

महं मम ॥ ९६ ॥ इत्याण्येके पूर्वेणि ऋलङ्कण्ये
भारतभाष्येणे पद्मत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

१४७

एतदिति ॥ १ ॥ वैशसं विरोधम् ॥ ५ ॥ निर्गुण इति ।
गुणः सत्त्वाद्यो रूपाद्यस्य दर्शयितः । अत एव परमः ।
कोशपत्रके हि अनात्मन्यात्मन्यं असुख्यं आध्यात्मिकता-
त्मस्य । ततोऽन्यस्तु निरुपाधिबिन्मात्रो मुख्य आत्मा प्रत्य-
भूतः आशयो पदमेव देहं व्याप्य स्थितः । एतेन
दृष्टत्वं पदार्थं लक्षः । अस्य निर्गुणत्वेऽनुभवं प्रमाणयति ।
ज्ञानविशेषमिति । ज्ञानं शास्त्रार्थग्यानत्रयमा तेन ज्ञेयम् ।

ज्ञातविज्ञेयमिति पाठे तत्प्रकाशकं अहंकारादि ग्राह्य-
मित्यर्थः । तन्वावमानना शास्त्राभावादिबलपुराधिभूतस्य
शरीरस्य लङ्घनेन भवति अतन्द्रयं न कुर्वे इत्यर्थः ॥ ८ ॥
भूतभाषणं भूतानां विद्यदादीनां जरायुजादीनां च भाषणं
रचनं दम्भात्तम् । आत्मन आकाशे संभूतः । आत्मनः
सर्वे एव आत्मानो मुच्यन्ति इत्यादिभूतिभ्यः । एतेन तत्प-
दार्थं लक्षः । तयोः सामानाधिकरण्यादभेदे ज्ञातैर्न च
दर्शितम् ॥ ९ ॥ क्रमेण पादविशेषेण ॥ १२ ॥ एवमुक्तं
इति । तमिच्छन्त्याहारः । तं हीनवीर्यपराक्रमम् मनसा-
चिन्तयन्मेने ॥ १७ ॥

पुच्छे प्रगृह्य तरसा हीनवीर्यपराक्रमम् ।
 सालोक्यमन्तकस्वैर्न नयाम्यग्रहं वानरम् ॥ १८
 सावक्षमय वामेन स्मयञ्जग्राह पाणिना ।
 न चाशकच्चालयितुं मीमः पुच्छं महाकपेः ॥ १९
 उब्धिक्षेपे पुनर्दोर्भ्यामिन्द्रायुधमिवोच्छ्रितम् ।
 नोद्धर्तमशकः प्रीमो दोर्भ्यामपि महाबलः ॥ २०
 उन्निहतसूर्ध्विदृचाक्षः संहतमुकुटीमुखः ।
 स्थिन्नगात्रोऽभवद्ग्रीमो न चोद्धर्तुं शशाक तम् २१
 यत्नवानपि तु श्रीमाद्गङ्गुलोद्धरणोद्गुरः ।
 कपेः पार्श्वगतो मीमस्तस्यो व्रीडानताननः ॥ २२
 प्राणिपत्य च कौन्तेयः प्राञ्जलिर्धान्यमग्रधीत् ।
 प्रसीद् कपिशार्दूलं दुरुक्तं क्षम्यतां मम ॥ २३
 सिद्धो वा यदि वा देवो गन्धर्वो वाय गुह्यकः ।
 पृष्टः सन्कामया ब्रूहि कस्त्वं वानररूपधृक् ॥ २४
 न चेद्गृहं महाबाहो श्रोतव्यं चेद्भवेमम ।
 शिष्यवत्त्वां तु पृच्छामि उपपन्नोऽस्मि तेऽनघ २५
 हनुमानुवाच ।
 यत्ते मम परिज्ञाने कौतूहलमर्दिम ।

तत्सर्वमखिलेन त्वं शृणु पाण्डवनन्दन ॥ २६
 अहं केसरिणः क्षेत्रे वायुना जगदायुना ।
 जातः कमलपत्राक्ष हनुमाक्षाम वानरः ॥ २७
 सूर्यपुत्रं च सुग्रीवं शक्रपुत्रं च वालिनम् ।
 सेव वानरराजानस्तथा वानरयूयथाः ॥ २८
 उपतस्थुर्महावीर्यां मम चाभिवर्षणम् ।
 सुग्रीवेणाभवत्प्रीतिरनिलस्याक्षिना यथा ॥ २९
 निकृतः स ततो भ्रात्रा कस्मिंश्चित्कारणात्तरे ।
 ऋष्यमुके मया सार्धं सुग्रीवो न्यवसञ्चिरम् ॥ ३०
 अथ दाशराथीर्वीरो रामो नाम महाबलः ।
 विष्णुर्मानुषरूपेण चचार वसुधातलम् ॥ ३१
 स पितुः प्रियमन्विच्छन्सहमार्यः सहानुजः ।
 सघनूर्ध्वनिर्वां श्रेष्ठो दण्डकारण्यमाश्रितः ॥ ३२
 तस्य मार्यां जनस्वानाच्छलेनापहता बलात् ।
 राक्षसेन्द्रेण बलिना रावणेन दुरात्मना ॥ ३३
 सुवर्णरत्नविधेण मृगरूपेण रक्षसा ।
 धञ्जयित्वा नरव्याघ्रं भारीचेन तदानघ ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां हनुमद्गीमसंवादे
 सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

१४८

हनुमानुवाच ।

हृतदारः सह भ्रात्रा पत्नीं मार्गन्त राघवः ।
 दृष्टवान्शैलशिखरे सुग्रीवं वानरर्यमम् ॥ १
 तेन तस्याभवत्सख्यं राघवस्य महात्मनः ।
 स हत्या वालिनं राज्ये सुग्रीवमभियुक्तवान् ॥ २
 स राज्यं शब्धं सुग्रीवः सीतायाः परिभारणे ।
 वानराभ्येक्यामास शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३
 ततो वानरकोटीभिः सहितोऽहं नरर्यम् ।
 सीतां मार्गन्महाबाहो प्रयातो दक्षिणां दिशम् ४
 ततः प्रवृत्तिः सीताया रुद्रेण सुमहात्मना ।

संपातिना समाष्याता रावणस्य निवेशने ॥ ५
 ततोऽहं कार्यसिद्धयर्थं रामस्याङ्घ्रिकर्मणः ।
 शतयोजनविस्तारमर्णवं सहसापुतः ॥ ६
 अहं स्ववीर्योदुत्तीर्य सागरं मकरालयम् ।
 सुतो जनकराजस्य सीतां सुरसुतोपमाम् ॥ ७ ॥
 दृष्टवान्भरतश्रेष्ठ रावणस्य निवेशने ।
 समेत्य तामहं देवीं वैदेहीं राघवप्रियाम् ॥ ८
 दग्ध्वा लङ्कामशेषेण साष्टपाकारतोरणाम् ।
 प्रत्यागतश्चास्य पुनर्नाम तत्र प्रकाश्य वै ॥ ९

उपतस्थुर्वालिनम् । मम च सुग्रीवेण प्रीतिसम्बन्ध
 ॥ २९ ॥ निकृतः निरस्तः ॥ ३० ॥ इत्यारण्यके पर्वणि
 नैलचण्डीये भातभावदीपे सप्तचत्वारिंशदधिकशत-
 तमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

१४८

इतदार इति ॥ १ ॥ समेत्य विदित्वा संभारपणादिना
 निधिलेत्यर्थः ॥ ८ ॥ अस्य रामस्य । तत्र लङ्काम् ॥ ९ ॥

मदान्यं चावधार्यांशु रामो राजीवलोचनः ।
 स धुडिपूर्वं सैन्यस्य वध्वा सेतुं महोदधौ ॥ १०
 घृतो धानरकोटीभिः समुत्तीर्णो महार्णवम् ।
 ततो रामेण वीर्येण हत्वा तान्सर्वराक्षसान् ॥ ११
 रणे तु राक्षसगणं रावणं लोकरावणम् ।
 निशाचरेन्द्रं हत्वा तु सभ्राह्मणान्धधम् ॥ १२
 राज्येऽभिपिच्य लङ्कायां राक्षसेन्द्रं विभीषणम् ।
 धार्मिकं भक्तिमन्तं च भक्तानुगतवत्सलम् ॥ १३
 ततः प्रत्याहता भार्या नष्टा वेदश्रुतिर्यथा ।
 तयैव सहितः साध्या पत्न्या रामो महायशः ॥
 गत्वा ततोऽतिविरितः स्वान् पुरीं रघुनन्दनः ।
 अध्यायसत्ततोऽयोध्यामर्याध्यां द्विपतां प्रभुः १५
 ततः प्रतिष्ठितो राज्ये रामो नृपतिसत्तमः ।
 वरं मया याचितोऽसौ रामो राजीवलोचनः १६

इति श्रीमहाभा० आरण्यके ५० तीर्थयात्रा० लोमशतीर्थयात्रायां हनुमद्गोमसंवादे
 अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

१४९

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तो महाबाहुर्ममिसेनः प्रतापवान् ।
 प्रणिपत्य ततः प्रीत्या भ्रातरं हृष्टमानसः ॥ १
 उवाच ऋष्यया वाचा हनुमन्तं कर्पाश्वरम् ।
 मया धन्यतरो नास्ति यदार्ये दृष्टवानहम् ॥ २
 अनुग्रहो मे सुमहांस्तृप्तिश्च तव दर्शनात् ।
 एवं तु कृतमिच्छामि त्वयाद्य प्रियमात्मनः ॥ ३
 यत्सेतदासीद्विषुवतः सागरं मकरालयम् ।
 रूपमप्रतिमं वीर तद्विच्छामि निरीक्षितुम् ॥ ४
 एवं तुष्टो भविष्यामि श्रद्धास्यामि च ते वचः ।
 एवमुक्तः स तेजस्वी प्रहस्य हरिरब्रवीत् ॥ ५
 न तच्छक्यं त्वया प्रहृष्टं रूपं नाभ्येन केनचित् ।
 कालावस्था तदा ह्यन्या न सा वर्तति सांप्रतम् ६

अन्यः कृतयुगे कालखेतायां द्वापरे परः ।
 अयं प्रभ्यंसनः काला नाद्य तद्रूपमस्ति म ॥ ७
 भूमिर्नद्यो नगाः शैलाः सिद्धा देवा महर्षयः ।
 कालं समनुवर्तन्ते यथा भाषा युगे युगे ॥ ८
 धलवर्षमप्रभावा हि प्रहीयन्त्युद्भवन्ति च ।
 तदलं वत तद्रूपं प्रपुं कुरुकुलादह ।
 युगं समनुवर्तामि काला हि दुरतिक्रमः ॥ ९
 भीम उवाच ।
 युगसंख्यां समाचक्ष्व आचारं च युगे युगे ।
 धर्मकामार्थभाषांश्च फर्मवीर्यं मवाभवौ ॥ १०
 हनुमानुवाच ।
 कृतं नाम युगं तात यत्र धर्मः सनातनः ।
 कृतमेव न वर्तव्यं तस्मिन्काले युगोत्तमे ॥ ११

अवधार्ये निधित्व ॥ १० ॥ लोकरावणं लोकपीडाकरम्
 ॥ १२ ॥ अयोध्यां योद्धुमवाक्यम् ॥ १५ ॥ कारितवान्
 कृतवान् । स्वार्थे णिच् । स्वभवनं वैकुण्ठम् ॥ १९ ॥ ह्या-
 रण्यके पर्वणि नैलकण्ठोये भारतमावदीपे अष्टचत्वारिंशद-
 धिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

१४९

एवमिति ॥ १ ॥ हरिवानरः ॥ ५ ॥ वर्धं शारंगम्
 ॥ ९ ॥ भावान् तस्वगति । कर्म शुभानुभम् । वीर्यं फलो-
 दयपथन्तं शक्ति । मवाभवौ उदात्तिविनाशौ ऐश्वर्यानिश्वर्ये
 वा ॥ १० ॥ कृतमेव वर्तव्यं कृतृत्वा एवेत्यर्थः । तत एव
 हेतोः कृतयुगं नाम ॥ ११ ॥

न तत्र धर्माः सीदन्ति क्षीयन्ते न च वै प्रजाः
 ततः कृतयुगं नाम कालेन गुणतां गतम् ॥ १२
 देवदानवगन्धर्वैषक्षराक्षसपन्नगाः ।
 नासन्कृतयुगे तात तदा न त्रयविक्रयः ॥ १३
 न सामक्रय्यजुर्वर्णाः क्रिया नासीच्च मानवी ।
 अभिध्याय फलं तत्र धर्मः संन्यास एव च ॥ १४
 न तस्मिन्पुगसंसर्गं व्याधयो नेन्द्रियक्षयः ।
 नासूया नापि शदितं न दपौ नापि वैकृतम् १५
 न विग्रहः कुतस्तद्रीं न द्वेषो न च पैशुनम् ।
 न भयं नापि संतापो न चेर्ष्यां न च मत्सरः ॥
 ततः परमकं ब्रह्म सा गतिर्योगिनां परा ।
 आत्मा च सर्वभूतानां शुद्धो नापयणस्तदा ॥ १७
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च कृतलक्षणाः ।
 कृते युगे सममवन्स्वकर्मनिरताः प्रजाः ॥ १८
 समाश्रयं समाचारं समज्ञानं च केवलम् ।
 तदा हि समकर्माणो वर्णा धर्मानवामुवन् ॥ १९
 एकदेवसदायुक्ता एकमन्त्रविधिक्रियाः ।
 पृथग्धर्मास्त्वैकवेदा धर्ममेकमनुव्रताः ॥ २०
 चातुराश्रम्ययुक्तेन कर्मणा कालयोगिना ।

अकाम फलसंयोगात्प्रामुख्येन परां गतिम् ॥ २१
 आत्मयोगसमायुक्तो धर्मोऽयं कृतलक्षणः ।
 कृते युगे चतुष्पादश्चातुर्वर्ण्यस्य शाश्वतः ॥ २२
 पततकृतयुगं नाम त्रैगुण्यपरिवर्जितम् ।
 त्रेतामपि निबोध त्वं यस्मिन्सत्रं प्रवर्तते ॥ २३
 पादेन हसते धर्मो रक्ततां याति चाच्युतः ।
 सत्यप्रवृत्ताश्च नराः क्रियाधर्मपरायणाः ॥ २४
 ततो यज्ञाः प्रवर्तन्ते धर्माश्च विविधाः क्रियाः ।
 त्रेतायां भावसंकल्पाः क्रियादानफलोपगाः २५
 प्रचलन्ति न वै धर्मात्सपोदानपरायणाः ।
 स्वधर्मस्थाः क्रियावन्तो नरास्त्रेतायुगेऽभवन् २६
 द्वारे च युगे धर्मो द्विभागोनः प्रवर्तते ।
 विष्णुर्वै पीततां याति चतुर्धा वेद एव च ॥ २७
 ततोऽन्ये च चतुर्वेदास्त्रिवेदाश्च तथापरे ।
 द्विवेदाश्चैकवेदाश्चाप्यनुचक्षुश्च तथापरे ॥ २८
 एवं शास्त्रेषु मित्रेषु बहुधा न्नीयते क्रिया ।
 तपोदानप्रवृत्ता च राजसी भवति प्रजा ॥ २९
 एकदेवस्य चाशानाद्वेदास्ते बहुवः कृताः ।
 सत्वस्य चेह विभ्रंशात्सत्ये काश्चिद्वचस्थितः ३०

गुणतां मुख्यमपि अमुख्यतां गतम् ॥ १२ ॥ न सामेति ।
 प्रयापर्मस्य चित्तशुद्धयर्थत्वात्तस्याथ तदानीं स्वभाव-
 सिद्धत्वात् सामादीन्यासन् । मानवी क्रिया कृत्वापारम्भ-
 रूपा । किं तु अभिध्याय फलं संकल्पादेव सर्वं संपद्यत
 इत्यर्थं ॥ १४ ॥ वैकृतं कष्टम् ॥ १५ ॥ विग्रहो
 वैरम् । तन्द्री आलस्यम् । द्वेषः परानिश्चिन्तनम् ।
 पैशुनं तद्व्यापणम् । ईर्ष्यां अशमा । मत्सरः परोत्कर्षा-
 षडिष्टुत्वम् ॥ १६ ॥ ततः असुरादित्यागात्
 परमकं परमानन्दारमकं ब्रह्म प्राप्यत इति शेषः । गतिः
 प्राप्यम् । आत्मेति श्वेतस्वकीतकृष्णरूपाणि क्रमेण कृतादिषु
 भवन्तीति कृते नारायणः शुद्ध इत्युक्तम् ॥ १७ ॥ कृतल-
 क्षणाः कृतानि स्वतःसिद्धानि लक्षणानि शमो दमस्तप इत्या-
 दीनि येषां ते ॥ १८ ॥ समं ब्रह्म तदेव आश्रयादिव्यस्य
 ताया । ब्रह्मेव फलप्राप्तये श्रेयत् । तत्प्राप्त्यर्थं एव आचारो
 बस्य । तत्सैव च ज्ञानं केवलं निष्पाधिविषयम् । नद्वैव
 कर्माणि गत्यागत्यादीनि येषां ते । 'अहमभिरहं हुतम्' इत्या-
 दिवचनात् ॥ १९ ॥ एको देवः प्रत्यगात्मा तत्रैव सदा
 युक्तः योगवन्तः । एको मन्त्रः प्रणवः । एको विधिर्वेदान्त-
 श्रवणादिः । एका क्रिया ध्यानादिः । एक एव तत्त्वप्रति-
 पादको वेदो येषाम् । सर्वेऽपि ज्ञाननिष्ठा एव न तु केवलकर्मिणा
 व्यधिनो वा ॥ २० ॥ कालो दर्शादिः तपुषेन कर्मणा

कामफलेन इच्छितफलेन स्यादिना स्वर्गादिना वा संयोग-
 स्तदभावात् ॥ २१ ॥ आरामनि ब्रह्मणि योग ऐक्यं तेन
 समायुक्तोऽयं धर्मो योगाल्पः कृतलक्षणः कृतयुगसूचकः ।
 यदैव यथैव पुंसि ईहासमो वर्षने तदैव कृतयुगमित्यर्थः ।
 चतुष्पादः अविच्छेदः ॥ २२ ॥ त्रैगुण्यं प्रकृतिकाशमोहा-
 त्मकरज सत्त्वतमसां समाहास्तेन वर्जितम् । सत्रं यज्ञक्रिया
 रजोमिश्रत्वात् ॥ २३ ॥ सत्येनैव प्रवृत्तः ॥ २४ ॥ भाव-
 संकल्पाः भावो भावना क्रिया अहमनेन कर्मणा इदं फलं
 अनेन प्रकारेण करिष्यामीत्येवंरूपा तद्विषय एव संकल्पो
 येषाम् । अत एव क्रियादिभिः फलोपगाः फलभुजो न तु
 कृतवत्संक्रयसिद्धाः ॥ २५ ॥ द्विभागोनः पादद्वयहीनः ।
 चतुर्धा वेदः कृतः । कृतस्यैवेन चारविभुमसक्यत्वात्
 ॥ २७ ॥ अनुचः ऋक्षमात्रेणापि हीना अतिमान्वात् ।
 यदा चतुर्वेदा इति वेदप्रयोगं कर्म ज्योतिष्टोमादिकम् ।
 अथर्वणोपनिषदुक्तं ध्यानं च सदैव चानुतिष्ठन्तीति कर्मो-
 पास्तिसमुच्चय उक्तः । त्रिवेदा इति केवलकर्मिणाः । द्विवेदा
 इति स्वशास्त्रोक्तं संप्यावन्दनादिकर्म ध्यानं चानुतिष्ठन्ति ।
 एकवेदा ध्यानं कर्मिणाः । अनुचः कृतकृत्याः । 'विपर्मन्तो
 निदिध्यासोर्तिक ध्यानमविपर्यये' इत्युक्त्यानादपि विरुद्धाः
 ॥ २८ ॥ सत्वस्य बुद्धेः । विभ्रंशात् क्षयात् ॥ ३० ॥

सन्धात्प्रच्यमानानां ध्याघयो बहवोऽभवन् ।
 कामाश्रोपद्रवाश्चैव तदा धै दैवकारिताः ॥ ३१
 यैर्यमानाः सुभृशं तपस्तप्यन्ति मानवाः ।
 कामकामाः स्वर्गकामा यज्ञांस्तन्वन्ति चापरे ॥
 एवं द्वापरमासाद्य प्रजाः क्षीयन्त्यधर्मतः ।
 पादैनैकेन कौन्तेय धर्मः कलियुगे स्थितः ॥ ३३
 तामसं युगमासाद्य हृष्णो भवति केशवः ।
 वेदाचारः प्रदाभ्यन्ति धर्मयज्ञभियास्तथा ॥ ३४
 ईतयो व्याधयस्तन्त्री दोषाः क्रोधाद्यस्तथा ।
 उपद्रवाः प्रवर्तन्ते आधयः क्षुद्रयं तथा ॥ ३५

इति श्रीमहामारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्यैणि लोमशतीर्थयात्रायां कदलीपण्डे
 हनुमन्नीमसंवादे ऊनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

१७३८८

१५०

भीमसेन उवाच ।
 पूर्वरूपमदृष्टा ते न यास्यामि कथंचन ।
 यदि तेऽहमनुब्राह्मो दर्शयात्मानमात्मना ॥ १
 धैशंपायन उवाच ।
 पथमुक्तस्तु भीमेन स्मितं कृत्या तृपंगमः ।
 तद्रूपं दर्शयामास यद्वै सागरलहने ॥ २
 भ्रातुः प्रियमभीप्सन्धै चकार सुमदहृद्युः ।
 देहस्तस्य ततोऽतीय धर्षत्यायामधिरस्तरैः ॥ ३
 सद्गुमं कदलीपण्डं छादयप्रमिततृपतिः ।
 गिरिक्रौञ्चस्यमाक्रम्य तस्थौ तत्र च घानरः ॥ ४
 समुच्छिन्नमहाकायो द्वितीय इष पर्यतः ।
 ताद्रेक्षणस्तीक्ष्णदर्ष्टो भृकुटीकुटिलाननः ॥ ५
 दीर्घलाङ्गलमाधिभ्य दिशां ध्याप्य स्थितः कपिः ।
 तद्रूपं महेशालस्य भ्रातुः कौरघनन्धनः ॥ ६
 विस्तिम्बिये तदा भीमो जह्ये च पुनः पुनः ।
 तमकमिष तेजोभिः सौवर्णमिष पर्यतम् ॥ ७
 प्रदीप्तमिष चाकाशं हृष्टा भीमो न्यमीलयत् ।

आश्रभाये च हनुमान्भीमसेनं स्मयप्रिय ॥ ८
 एताद्यदिह शक्तस्त्वथं द्रष्टुं रूपं ममानय ।
 पर्येऽहं चाप्यतो भूयो घाघन्मे मनसि स्थितम् ।
 भीमशत्रुषु स्यात्पर्यं धर्षणे मूर्तिरोजसा ॥ ९
 धैशंपायन उवाच ।
 तदद्भुतं महारौद्रं विन्ध्यपर्यतसंनिभम् ।
 हृष्टा हनुमतो यत्नं संभ्रान्तः पयनात्मजः ॥ १०
 प्रत्युपाच ततो भीमः संप्रहृष्टतनुहः ।
 कृताञ्जलिस्तीक्ष्णानात्मा हनुमन्तमथस्थितम् ॥ ११
 हृष्टं प्रमाणं विपुलं शरीरस्यास्य ते धिमो ।
 संहरस्य महावीर्यं स्वयमात्मानमात्मना ॥ १२
 न हि शनोमि त्वां द्रष्टुं दिवाकरमिषोदितम् ।
 भ्रमेयमनापुष्यं मैनाकमिष पर्यतम् ॥ १३
 विस्मयश्रैय मे घोरं सुमहान्ननसोऽद्य वै ।
 यद्रामस्त्ययि पार्श्वेभ्येभ्यं राघणमथ्यगाम् ॥ १४
 त्यमेव शक्तानां लङ्कां सुयोधां सहयाहनाम् ।
 स्वधाहुयलमाधिस्य विनाशयितुमत्रना ॥ १५

ने- र्नाधिभिः कविभः ॥ ३२ ॥ तामसं तपोगुणप्रदानं
 कल्पि ॥ ३४ ॥ ईश्वर- अतिशुद्धाद्यः ॥ ३५ ॥ व्याप-
 र्णे- वरुणि ॥ ३६ ॥ मावाः धर्महासाद्य- । प्रार्थनादि
 किर्षणे । अन्वयार्धनेऽन्वय- ज्ञाने । कौटिल्यमि- कर्म-
 तिपित्तो- ज्ञानं भवतीति भावः ॥ ३७ ॥ विरतं विनो-
 भाया- भि- कुलतु- विनः- कालतु- विनो- भवन्ति ॥ ३८ ॥

अनर्थेऽपु- नि-प्र-प्र-ने- । आरो-इ-वि-वि- ॥ ३९ ॥ स्व-
 क-प- ॥ ४० ॥ इ-प- ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥

१५०

पुंस्त्विति ॥ १५ ॥ विरिध- वि-वि-वि- ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥

न हि ते किञ्चिदप्रार्थ्यं माफतात्मज विघ्ने ।
 तत्र नैकस्य पर्याप्तो रावणः सगणो युधि ॥ १६
 धैरोपायन उवाच ।
 एधमुक्तस्तु मीमेन हनुमान्पुत्रगोक्षमः ।
 प्रत्युवाच ततो वाक्यं क्षिप्रगम्भारव्या गिरा १७
 हनुमानुवाच ।
 एधमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
 मीमसेन न पर्याप्तो ममासौ राक्षसाधमः ॥ १८
 मया तु निहते तस्मिन् रावणे लोककण्ठके ।
 कीर्तिर्नयेद्रेद्राघवस्य तत पतदुपेक्षितम् ॥ १९
 तेन धीरेण तं हत्वा सगणं राक्षसाधमम् ।
 आनीता स्वपुरं सीता कीर्तिञ्चाध्यापिता नृपु २०
 तद्द्रच्छ विपुलप्रज्ञ भ्रातुः मियहिते रतः ।
 वारिष्ठं क्षेममध्वानं धायुना परिरक्षितः ॥ २१
 एष पत्न्याः कुक्षेत्रेण सौमन्धिकवनाय ते ।
 द्रश्यसे धनदोधानं रक्षितं यक्षराक्षसैः ॥ २२
 न च ते तरसा कार्यः कुसुमावचयः स्वयम् ।
 दैवतानि हि मान्यानि पुरुषेण विशेषतः ॥ २३
 बलिहोमनमस्कारैर्मन्त्रैश्च मरतपमं ।
 दैवतानि प्रसादं हि भक्त्या कुर्वन्ति भारत ॥ २४
 मा तात साहसं कार्षीः स्वधर्मं परिपालय ।
 स्वधर्मस्यः परं धर्मं बुध्यस्व गमयस्व च ॥ २५
 न हि धर्ममविज्ञाय वृद्धाननुपसेव्यं च ।
 धर्माधीं वेदितुं शक्यां वृहस्पतिसर्मरपि ॥ २६
 अधर्मां यत्र धर्मास्थो धर्मश्चाधर्मसंशितः ।
 स विज्ञेयो विभागेन यत्र मुह्यन्त्यबुद्धयः ॥ २७
 आचारसंभवो धर्मो धर्मं वेदाः प्रतिष्ठिताः ।
 वेदयज्ञाः समुत्पन्ना बर्हर्देवाः प्रतिष्ठिताः ॥ २८
 वेदाचारविधानोक्तैर्यज्ञैर्धापन्ति देवताः ।
 वृहस्पत्युदानः प्रोक्तिर्नयैर्धापन्ति मानवाः ॥ २९

पण्याकरपणिव्याभिः कृप्याभोजादिविषयोः ।
 पार्तया धार्यते सर्वं धर्मैरैर्द्विजातिभिः ॥ ३०
 प्रयीं वार्तां दण्डनीतिस्त्रिो विद्या विज्ञानताम् ।
 तामिः सम्यक्प्रयुक्तामिलोक्याना विधीयते ॥ ३१
 सा चेद्भर्मश्रुता न स्यात्प्रयीधर्मश्रुते भुवि ।
 दण्डनीतिश्रुते चापि निर्मर्पादमिदं मघेन् ॥ ३२
 पार्ताधर्मं हावर्तिन्यो विनश्येयुरिमाः प्रजाः ।
 सुप्रयुक्तैस्त्रिभिर्लैर्नैधर्मं नृपन्ति धी प्रजाः ॥ ३३
 द्विजातीनामृतं धर्मो लोकैर्धैवैकवर्णिकः ।
 यज्ञाध्ययनदानानि त्रयः साधारणः स्मृताः ॥ ३४
 याजनाध्यापनं विप्रैर् धर्मधैव प्रतिग्रहः ।
 पालनं क्षत्रियाणां धी वैश्यधर्मश्च पोषणम् ॥ ३५
 शूद्राश्च च द्विजातीनां शूद्राणां धर्म उच्यते ।
 मन्थहोममतेर्हानास्तयैव गुह्यासिताः ॥ ३६
 क्षत्रधर्मोऽत्र कौन्तेय तव धर्मोऽत्र रक्षणम् ।
 स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व विनीतो नियतेन्द्रियः ॥ ३७
 वृद्धैः संमन्य सद्भिश्च बुद्धिमग्निः श्रुतान्वितैः ।
 आस्थितः शास्ति दण्डेन व्यसनी परिभूयते ॥ ३८
 निग्रहानुग्रहैः सम्यग्भद्रा राजा प्रवर्तते ।
 तदा भवन्ति लोकस्य भर्षादाः सुव्यपस्थिताः ३९
 तस्माद्देशे च दुर्गे च शत्रुमित्रवलेषु च ।
 नित्यं चारेण बौद्धस्यं स्थानं वृद्धिः शयस्तथा ४०
 राजानुपायश्चारथ बुद्धिमन्त्रपरारम्भाः ।
 निग्रहप्रहरी चैव दास्यं धी कार्यसाधकम् ॥ ४१
 साक्षा दानेन मेदेन दण्डेनोपेक्षणेन च ।
 साधनीयानि कर्माणि समासव्यासयोगतः ॥ ४२
 मन्त्रमूला नयाः सर्वे चाराथ मरतर्यम् ।
 सुमन्त्रितेन या सिद्धिस्तां द्विजैः सद मन्त्रयेत् ॥
 खिया मूढेन बालेन लुब्धेन लघुनापि वा ।
 न मन्त्रयति गुह्यानि येषु चोन्मादलक्षणम् ॥ ४३

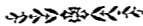
पर्याप्तः समर्थः ॥ १६ ॥ वारिष्ठं निर्दिष्टम् ॥ २१ ॥
 पुराणं मार्केत ॥ २३ ॥ गमयस्व बोधपूर्वधर्मश्रुतिः ।
 स्वार्थं जिह्व ॥ २५ ॥ दुर्जनवयोऽधर्मोऽपि धर्म एव । परो-
 पपातके सर्वं धर्मोऽपि अधर्म एव ॥ २७ ॥ आचारः
 धार्मादिभेदेन धर्मः प्राच्यते ततो वेदाधिगमस्ततो वशात-
 श्चानं ततो देवनाप्रकार इत्यर्थः ॥ २८ ॥ वेदेति । बर्ह-
 र्देवानां नीत्या मनुष्याणां च स्थितिरित्यर्थः ॥ २९ ॥
 पणो मृतिनामर्हन्तीति वप्या वेदा । पणो वराटमाने वप्या
 इत्युपम्य 'वप्यहा मूनी पने' इति मेदिनी । वार्तां जीवि-

कार्याश्रुतिः ॥ ३० ॥ तां च कृतेन प्रादणस्य प्रयीं वाक्-
 नाध्यापनादिः । वैश्यस्य वार्तापन्नादिः । क्षत्रियस्य
 दण्डादिः ॥ ३१ ॥ सा लोकमात्रा ॥ ३२ ॥ श्रुते सर्वं
 व्यासस्वाम्यायम् । एते बर्णः शूद्रः वैश्यश्चाक्षिः धर्मो
 योगास्वः ॥ ३४ ॥ भेदेति । गुणे प्रियं बालिष्ठं वाही
 देशं ते शूद्राः । भेषादिभिर्हानाः भवन्ति ॥ ३६ ॥
 क्षत्रधर्मोऽत्र प्रक्रमे लक्षणे । स च तव धर्मोऽत्र लोके
 ॥ ३७ ॥ आम्बिनः अनुग्रहः ॥ ३८ ॥ एतानं विद-
 नंस्वल्पम् ॥ ४० ॥ समर्थः कामादिशब्दे एतेन द्विर्वा-
 कारेण धर्मः समर्थः ॥ ४१ ॥

मन्त्रपेत्सह विद्वद्भिः शक्तैः कर्माणि कारयेत् ।
 क्षिप्रैश्च नीतिविन्यासान्मूर्खान्सर्वत्र वर्जयेत् ४५
 घामिंक्रान्धर्मकार्येषु अर्थकार्येषु पण्डितान् ।
 स्त्रीषु ह्रींवाभियुज्जीत मूरान्कुरुषु कर्मसु ॥ ४६
 स्वैभ्यश्चैव परैभ्यश्च कार्याकार्यसमुद्भया ।
 बुद्धिः कर्मसु विज्ञेया रिपूणां च बलाबलम् ४७
 बुद्ध्या स्वप्रतिपक्षेषु कुर्वान्साधुष्वनुग्रहम् ।
 निग्रहं चाप्यशिशेषु निर्मर्यादेषु कारयेत् ॥ ४८
 निग्रहे प्रग्रहे सम्यग्यज्ञा राजा प्रवर्तते ।

तदा भवति लोकस्य मर्यादा सुख्यवस्थिता ॥४५
 एव तेऽभिहितः पार्थ घोरो धर्मो दुरत्ययः ।
 तं स्वधर्मविभागेन विनयस्वोऽनुपालय ॥ ५०
 तपोधर्मदमेज्याभिर्विभ्रा यान्ति यथा दिवम् ।
 दानातिथ्यक्रियाधर्मैर्वाप्ति वैश्याश्च सङ्गतिम् ५१
 शत्रुं याति तथा स्वर्गं भुवि निग्रहपालनैः ।
 सम्यक्प्रणीतदण्डा हि कामद्वेषविवर्जिताः ।
 अलुब्धा विगतशोभाः सतां यान्ति सलोकताम् ॥

इति श्रीमहामारते भारण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां हनुमन्नीमसेनसंवादे
 पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

१५१

वैशंपायन उवाच ।

ततः संहृत्य विपुलं तद्वपुः कामतः कृतम् ।
 भीमसेनं पुनर्दोर्म्या पर्यप्यजत पानरः ॥ १
 परिष्कृतस्य तस्यानु भ्रात्रा भीमस्य भारत ।
 धर्मो नाशमुपागच्छत्सर्वं चासीत्प्रदक्षिणम् ॥ २
 बलं चातिबलो मेने न भेऽस्ति सदृशो महान् ।
 ततः पुनरपोवाच पर्यधुनयनो हरिः ॥ ३
 भीममाभाष्य सौहाद्रांद्वाण्यगद्वया गिरा ।
 गच्छ वीर स्वमायासं स्मरंत्योऽस्मि कथान्तरे ४
 इहस्यश्च कुरुप्रेष्ठ न नियेषोऽस्मि कर्हिचिन् ।
 घनदस्यालयाद्यापि विरुष्टानां महाबल ॥ ५
 देशकाल इहायातुं देवगन्धर्वयोपिताम् ।
 ममापि सरलं चक्षुः स्मारितश्चारिम् राघवम् ६
 रामाभिधानं विष्णुं हि जगद्द्वयनन्दनम् ।
 सीतायकारथिन्दार्कं दशास्यपान्भारुकरम् ॥७
 मानुषं गात्रसंस्पर्शं गत्वा भीम त्वया सत् ।
 तद्भ्रमरद्वानं वीर कौन्तेयामोघमरुतु ते ॥ ८
 क्षात्रत्यं त्वं पुरस्त्वय वरं वरय भारत ।
 यदि तावमया भुद्रा गत्वा वारणसाह्वयम् ॥ ९

धार्तराष्ट्रा निहन्तव्या यापदेतत्करोम्यहम् ।
 शिलया नगरं यापि मर्दितव्यं मया यदि ॥ १०
 यद्वा दुर्योधनं चाप आनयामि तथान्तिकम् ।
 यापदेतत्करोम्येव कामं तव महाबल ॥ ११
 वैशंपायन उवाच ।
 भीमसेनस्तु तदाकथं धुत्वा तस्य महात्मनः ।
 प्रत्युपाच हनुमन्तं प्रवृष्टेनान्तरागमना ॥ १२
 कृतमेव त्वया सर्वं मम पानरपुङ्गव ।
 स्वस्ति तेऽस्तु महाबाहो कामये त्वां प्रसीद् मे ॥
 सनाथाः पाण्डयाः मयं त्वया नाथेन धीर्यवन् ।
 तथैव तेजसा सर्वान्धियेप्रेष्यामो वयं परान् ॥१४
 एवमुक्तस्तु हनुमान्भीममेनमभाषत ।
 भ्रातृत्वात्सीहृदाशैव करिष्यामि मियं तव ॥ १५
 चर्मं विगाश शत्रूणां परदासिगमापुलाम् ।
 यद्वा सिंहरथं वीर करिष्यासि महाबल ॥ १६
 तदाहं वृंदायिष्यामि स्पर्शेण इयं तव ।
 विजयस्य भ्यजन्मया नादाग्मोत्पामि दारुणात् ॥
 शत्रूनां ये प्राण्यदराः सुगं येन हनिष्यथ ।
 एवमाभाष्य हनुमान्पदा पाण्डयनन्दनम् ॥ १८

विशेषः द्विनेमुनिः न.नेः प्रभादारण्यकदेविन्द्यायाः
 स्वपदनि ॥ ८५ ॥ स्वेन्दकोभवः उरुवेवारिता स्वेनि-
 लेभ्य ॥ ४० ॥ बुण्या कोवनायदा प्ररिनेषु दाकायते
 ॥ ४८ ॥ वेपे धर्मो रात्र्यमः ॥ ५० ॥ इत्यारभ्ये

पर्वणि मेनकपुत्रे भगवन्वर्द्धी एवात्तरि ६८५
 हनीऽप्याय ॥ १५० ॥

१५१
 १५१ ॥ १ ॥

मार्गमाध्याय भीमाय तत्रैवान्तरधीयत ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आरण्यके प० तीर्थयात्राप० लोमशतीर्थयात्रायां गन्धमा० हनूमद्गीमसंवादे
एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

१५२

वैशंपायन उवाच ।

मते तस्मिन्हरिवरे भीमोऽपि बलिनां वरः ।
तेन मार्गेण विपुलं व्यचरद्गन्धमादनम् ॥ १
अनुस्मरन्वपुस्तस्य श्रियं चाप्रतिमां भुवि ।
माहात्म्यमनुमाद्यं च स्मरन्दाशरथैर्ययौ ॥ २
स तानि रमणीयानि वनान्युपवनानि च ।
विलोकयामास तदा सौगन्धिकवनेऽसया ॥ ३
पुल्लद्रुमविचित्राणि सरांसि सरितस्तया ।
नानाकुसुमचित्राणि पुष्पितानि वनानि च ॥ ४
मत्तवारण्ययूयानि पङ्क्तिन्नानि भारत ।
वर्षतामिव मेघानां वृन्दानि दृष्टो तदा ॥ ५
हरिणैश्चपलापाङ्कैर्हरिणीसहितैर्वनम् ।
सराण्यकवलैः श्रीमानपथि दृष्टा हुतं ययौ ॥ ६
महिवैश्च वराहैश्च शार्दूलैश्च निषेधितम् ।
व्यपेतभीर्गिरिं शौर्याद्गीमसेनो व्यगाहत ॥ ७

कुसुमानन्तगन्धैश्च ताम्रपल्लवकोमलैः ।
याज्यमान इवारण्ये द्रुमैर्मादृतकम्पितैः ॥ ८
कृतपद्माञ्जलिपुत्रा मत्तपट्टपदसेविताः ।
प्रियतीर्थवना मार्गे पद्मिनीः समतिक्रमन् ॥ ९
मज्जमानमनोदृष्टिः फुल्लेषु गिरिसानुषु ।
द्रीपदीवाक्यपाथेयो भीमः शीघ्रतरं ययौ ॥ १०
परिवृत्तेऽहनि ततः प्रकीर्णहरिणे वने ।
काञ्चनैर्धिमलैः पद्मैर्ददर्श विपुलां नदीम् ॥ ११
हंसकारण्डवयुतां भ्रमयाक्रोपशोभिताम् ।
रचितामिव तस्याद्रेर्मालां विमलपङ्कजाम् ॥ १२
तस्यां नद्यां महासख्यः सौगन्धिकवनं महत् ।
अपश्यत्प्रीतिजननं बालार्कसदृशद्युति ॥ १३
तद्दृष्ट्वा लब्धकामः स मनसा पाण्डुनन्दनः ।
वनयासपरिक्लिष्टां जगाम मनसा प्रियाम् ॥ १४

इति श्रीमहाभाग० आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्राप० लोमशतीर्थयात्रायां सौगन्धिकारण्ये
द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

१५३

वैशंपायन उवाच ।

स गत्वा नलिनीं रम्यां राक्षसैरभिरक्षिताम् ।
कैलासशिखराभ्याशो ददर्श द्रुमकाननाम् ॥ १
कुबेरभुवनारभ्याशो जातां पर्वतनिर्झरैः ।
सुरम्यां विपुलच्छायां नानाद्रुमलताकुलाम् ॥ २
हरिताम्रजसंछलत्रां दिव्यां वनकपुष्कराम् ।

नानापक्षिजनाकीर्णां सूपतीर्यामकर्माम् ॥ ३
अतीव रम्यां सुजलां जातां पर्वतसानुषु ।
विचित्रभूतां लोकस्य द्रुमामद्भुतदर्शनाम् ॥ ४
तत्रामृतरसं शीतं लघु कुन्तीसुतः शुभम् ।
ददर्श विमलं तोयं पिबंश्च बहु पाण्डवः ॥ ५

इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाष्ये एकपञ्चा-
शदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

भाष्ये द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

१५२

१५३

मते इति ॥ १ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये भारत-

स गत्वेति ॥ १ ॥ सूपतीर्यां शोभनानि उपतीर्यानि
तीराणि वर्यां सा ॥ ३ ॥ लघु आरोग्यकरम् ॥ ५ ॥

तां तु पुष्करिणीं रम्यां दिव्यसौगन्धिकावृताम् ॥	रक्षन्ति शतसाहस्राश्चिन्नायुधपरिच्छदाः ॥ ११
जातरूपमयैः पद्मिच्छन्नां परमगन्धिभिः ॥ ६	ते तु दृष्ट्वैव कान्तेयमजिनेः प्रतिपासितम् ।
पैदूर्यवरनालैश्च बहुचिभ्रैर्मनोरमैः ।	रुक्माङ्गदधरं घोरं भीमं भीमपराकमम् ॥ १२
हंसकारण्डयोद्भूतैः सृजद्भिरमलं रजः ॥ ७	सायुधं बद्धनिर्घ्निरामशङ्कितमरिदमम् ।
आक्रीडं राजराजस्य कुबेरस्य महात्मनः ।	पुष्करेण्मुमुपायान्तमन्योन्यमभिसुपुद्गुः ॥ १३
गन्धर्वैरप्सरसोभिश्च देवैश्च परमार्चिताम् ॥ ८	अयं पुरुगदादूलः सायुधोऽजिनसंपृक्तः ।
सेवितामृषिभिर्दिव्यैर्यक्षैः किंपुरुषैस्तथा ।	यधिकीर्षुरिह प्राप्तस्तत्संप्रद्युमिदार्हय ॥ १४
राक्षसैः किंपरैश्चापि गुमां धैश्रवणेन च ॥ ९	ततः सर्वे महाबाहुं समासाद्य चक्रोदरम् ।
तां च दृष्ट्वैव कान्तेयो भीमसेनो महाबलः ।	तेजोयुक्तमपृच्छन्त कस्त्यमाप्यातुमर्हसि ॥ १५
धमूय परमवीरो दिव्यं संप्रेश्य तत्सरः ॥ १०	मुनिवैश्वरश्चैव सायुधधीव लक्ष्यसे ।
तत्र क्रोधयशा नाम राक्षसा राजदासनात् ।	यदयंमभिसंप्राप्तस्तदाचक्ष महामते ॥ १६

इति श्रीमहामारते आरष्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां सौगन्धिकाहरणे
त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

१५४

भीम उवाच ।

पाण्डवो भीमसेनोऽहं धर्मराजाश्नन्तरः ।
विशालां बर्हीं प्राप्नो ब्राह्मिणः सह राक्षसाः ॥ १
अपश्यत्तत्र पाञ्चालीं सौगन्धिकमनुत्तमम् ।
अनिलोढमितो नूनं सा बहुनि परीप्सति ॥ २
तस्या मामनयच्छाया धर्मपत्न्याः प्रिये स्थितम् ।
पुण्याहारमिह प्राप्ते निबोधत निशाचराः ॥ ३
राक्षसा ऊचुः ।
आक्रीडोऽयं कुबेरस्य दायितः पुरुगर्भम् ।
मेहं शक्यं मनुष्येण विदुर्तुं मर्त्यधर्मणा ॥ ४
देवयैवस्तथा यद्वा देवाश्चात्र वृकोदर ।
आमन्त्र्य यक्षप्रवरं विदन्ति रमयन्ति च ।
गन्धर्वाप्सरस्तथैव विहरन्त्यत्र पाण्डव ॥ ५
अम्यायेनेह यः कश्चिद्व्यमन्य धनेभ्यगम् ।
विदुर्तुमिच्छेत्सुवृत्तः स विनश्येन्न संशयः ॥ ६
तमनादस्य पद्मानि जिह्वापि सलालतः ।
धर्मराजस्य चात्मानं प्रवीथि स्नानं कथम् ॥ ७
आमन्त्र्य यक्षराजं धी ततः पिब हस्त्य च ।
प्राप्तोऽप्यथा स्वयां शक्यं किञ्चित्पुष्करमक्षिणम् ॥

भीमसेन उवाच ।

राक्षसास्त्वं न पश्यामि धनेभ्यरमिहान्तिके ।
दृष्ट्वापि च महाराजं नाहं याचितुमुत्सदे ॥ ९
न हि पाचन्ति राजानं व्यय धर्मैः सनातनः ।
न चाहं हातुमिच्छामि क्षात्रधर्मं कथंचन ॥ १०
इयं च मलिनी रम्या जाता पर्वतनिर्गरे ।
नेयं मयनमासाद्य कुबेरस्य महात्मनः ॥ ११
तुल्या हि सर्वभूतानामियं धैश्रवणस्य च ।
अयं गतेषु द्रष्टव्येषु कः कः याचिषुमर्हति ॥ १२
येनापायन उवाच ।
इत्युक्त्वा राक्षसान्तर्यामिभ्योऽहोमर्षिणाः ।
व्यगाहनं महाबाहुर्नर्तितो तां महाबलः ॥ १३
ततः स राक्षसीवाचां प्रतिपिद्यः प्रतापवान् ।
मा मीवमिति सरोधैर्मर्त्यैः सममृतः ॥ १४
कश्चीद्व्यय तु स तांराक्षसात्मैर्मविक्रमः ।
व्यगाहनं महातेजासो तं सर्वे स्वपारयन् ॥ १५
वृष्टान्तं चर्षितं विचरन्तमं
पश्याम राक्षसं च भीमसेनम् ।
ब्रुवा दृष्ट्वाऽत्रिपयुद्धानं ते
शपसाणि चोच्यन् विवृणन्तः ॥ १६

ततः स गुर्वी यमदण्डकल्यां
महागर्दां काञ्चनपट्टनद्दाम् ।
प्रगृह्य तानभ्यपतत्तरस्वी
ततोऽब्रवीत्तिष्ठन्न तिष्ठतेति ॥ १७
ते तं तदा तोमरपट्टिशायै-
र्व्याविद्धशस्त्रैः सहसा निपेतुः ।
जिघांसवः क्रोधवशाः सुमीमा
भीमं समन्तात् परिवद्रुद्रप्राः ॥ १८
वातेन कुन्त्यां बलवान् सुजातः
शूरस्तरस्वी द्विपतां निहन्ता ।
सत्ये च धर्मं च रतः सदैव
पराक्रमे शत्रुभिरप्रभृष्यः ॥ १९
तेषां स मार्गान् विविधान् महात्मा
विहन्य शस्त्राणि च शत्रवाणाम् ।
यथा प्रवीरान्निजयान भीमः
परं शतं पुष्करिणीसमीपे ॥ २०
ते तस्य वीर्यं च बलं च हृष्टा
विद्याबलं बाहुबलं तथैव ।
अशङ्कन्तः सहितं समन्ता-
द्भुतं प्रवीराः सहसा निवृत्ताः ॥ २१
विदीर्यमाणास्तत एव हन्तु-
माकाशमास्थाय विमूढसंज्ञाः ।
इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि

कैलासगृह्णाण्यभिदुद्रुवुस्ते
भीमार्दिताः क्रोधवशाः प्रभद्राः ॥ २२
स शक्रबद्धान्वदैत्यसद्धान्
विक्रम्य जित्वा च रणेऽरिसद्धान् ।
विगाह्य तां पुष्करिणीं जितारिः
कामाय जग्राह ततोऽभ्युज्जानि ॥ २३
ततः स पीत्वाऽमृतकल्पमम्भो
भूयो बभूवोत्तमवीर्यतेजाः ।
उत्पात्र्य जग्राह च सोऽभ्युज्जानि
सौगन्धिकान्युत्तमगन्धवन्ति ॥ २४
ततस्तु ते क्रोधवशाः समेल्य
धनेश्वरं भीमबलप्रणुज्ञाः ।
भीमस्य वीर्यं च बलं च सङ्घे
यथावदाचक्षुरतीव भीताः ॥ २५
तेषां वचस्तत्तु निशम्य देवः
प्रहस्य रक्षासि ततोऽभ्युवाच ।
गृह्णातु भीमो जलजानि कामात्
कृष्णानिमित्तं विदितं ममैतत् ॥ २६
ततोऽभ्युज्जान्य धनेश्वरं ते
जग्मुः कुरूणां प्रवरं विरोधाः ।
भीमं च तस्यां दृढशूर्नलिन्यां
यथोपजोषं विहरन्तमेकम् ॥ २७

लोमशतीर्थयात्रायां सौगन्धिकहरणे
चतुष्पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

१५५

वैशम्पायन उवाच ।
ततस्तानि महाह्राणि दिव्यानि भरतर्षभ ।
बहूनि बहुरूपाणि विरजांसि समाददे ॥ १
ततो वायुर्महाञ् शीघ्रो नीचैः शकैरकर्षणः ।
प्रादुरासीत् खरस्पर्शः संग्राममभिचोदयन् ॥ २
पपात महती चोल्का सनिर्घाता महाभया ।

निष्पमध्यामवत् सूर्यश्छन्नरदिमस्तमोवृतः ॥ ३
निर्घातश्चाभवद्भीमो भीमे विक्रममाश्रिते ।
चञ्चाल पृथिवी चापि पांसुवर्षे पपात ख ॥ ४
सलोहिता दिशश्चासन् घरवाचो मृगद्विजाः ।
तमोवृतमभूत् सर्वं न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ५

विहन्य विनाश्य । 'वा ल्यपि' इत्यनुनासिकालोपपञ्च
इदं रूपम् ॥ २० ॥ संहितमेकैर्भूयाप्यशुक्लवन्तः
॥ २१ ॥ विक्रम्य जित्वा च अभिभूय वशीकृत्य चेत्यर्थः
॥ २३ ॥ वामान् कामाय स्वैष्टमिच्छर्थम् ॥ २६ ॥ इत्यारण्यके
पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुष्पञ्चाशदधि-

४४ततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

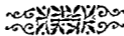
१५५

तत इति ॥ १ ॥

मन्ये च बहयो भीमा उत्पातास्त्रजश्चिरे ।
 तद्द्रुतमभिप्रेश्य धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ६
 उवाच धृतां श्रेष्ठः कोऽस्मानभिमविष्यति ।
 सञ्जीभवत भद्रं षः पाण्डवा युद्धदुर्मदाः ॥ ७
 यथारूपाणि पश्यामि स्वाम्यग्नौ नः पराक्रमः ।
 पयमुक्त्वा ततो राजा धीक्षांचक्रे समन्ततः ८
 अपश्यमानो मीमं तु धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 ततः कृष्णां यमौ चापि समीपस्थावर्द्धिमः ॥ ९
 पप्रच्छ व्रातरं मीमं भीमकर्माणमाहवे ।
 कथित्वा भीमः पाञ्चालि किंचित्कृत्यं चिकीर्षति
 कृतवानपि वा धीरः सारसं साहसप्रियः ।
 इमे ह्यकस्मादुत्पाता महासमरदशनाः ॥ ११
 दर्शयन्तो भयं तीमं प्रादुर्भूताः समन्ततः ।
 तं तथावादिनं कृष्णा प्रयुवाच मनस्विनी ।
 प्रिया प्रियं चिकीर्षन्ती महिषी चारुहासिनी १२
 द्रौपद्युवाच ।
 यत्तत् सौगन्धिकं राजप्राहृतं मातरिभ्यवा ।
 तन्मया भीमसेनस्य प्रीतपाद्योपपादितम् ॥ १३
 अपि चोक्तो मया धीरो यदि पश्येवैहृन्मपि ।
 तानि सर्वाण्युपादाय शीघ्रभागन्यतामिति ॥ १४
 स तु नूनं महाबाहुः प्रियार्थं मम पाण्डवः ।
 प्रागुदीर्ची दिशं राजंस्तान्याहर्तुमिहो गतः १५
 उक्तस्त्वर्थं तथा राजा यमाविदमयाप्रयीत् ।
 गच्छाम सहितास्तूर्णं येन यातो वृकोदरः ॥ १६
 यदन्तु राक्षसा विमान् यथाघ्नान्तान् यथाहृशान्
 त्यमभ्यमरसंक्रादा घट कृष्णां घटोत्कच ॥ १७
 व्यक्तं दूरमितो मीमः प्रविष्ट इति मे मतिः ।
 चितं च तस्य कालेऽयं स च वायुसमो जये ॥
 तरसा धनतेयस्य सदशो मुवि लहने ।
 उत्पनेदापि चाकारां निपतेद्य यथेच्छकम् ॥ १९

तमन्वियाम भवतां प्रभावाद्रजनीचराः ।
 पुरा स नापराभ्रोति सिद्धानां प्रहत्यादिनाम् २०
 तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे हैडिम्बप्रमुखास्तदा ।
 उदेशनाः कुबेरस्य नलिण्या भरतर्यमि ॥ २१
 आदाय पाण्डवाश्चैव तांश्च विप्राननेकशः ।
 लोमशेनैव सहिताः प्रययुः प्रीतमानसाः ॥ २२
 ते सर्वे त्वरिता गत्वा दृष्ट्वाः द्युमकाननाम् ।
 पद्मसौगन्धिकवर्ता नलिनीं सुमनोरमाम् ॥ २३
 तं च मीमं महात्मानं तस्यास्तरी मनस्थितम् ।
 दृष्ट्वा निर्हतांश्चैव यक्षांश्च विपुलेक्षणान् ॥ २४
 भिप्रकायाशिक्षाहृन्नु संचूर्णितशिरोधरात् ।
 तं च मीमं महात्मानं तस्यास्तांरेव्यथस्थितम् २५
 सक्रोधं स्तब्धनयनं संदृष्ट्वा न च्छदम् ।
 उच्यते च गदां दोर्म्यां नर्दातीरेष्यथस्थितम् २६
 प्रजासंक्षेपसमये दण्डहस्तमियान्तकम् ।
 तं दृष्ट्वा धर्मराजस्तु परिष्वज्य पुनः पुनः ॥ २७
 उवाच शृणुया वाचा कौन्तेय किमिदं कृतम् ।
 साहसं वत भद्रं ते देवानामथ चाप्रियम् ॥ २८
 पुनरेवं न वर्तव्यं मम चेदिच्छसि प्रियम् ।
 अनुशिष्य तु कौन्तेयं पद्मानि परिगृह्य च ॥ २९
 तस्यामेथ नलिण्यां तु विजह्वरोपमाः ।
 पतास्मिन्नेव काले तु प्रगृहीतशिलायुधाः ॥ ३०
 प्रादुरासन् महाकायास्तस्योपानस्य रक्षिणः ।
 ते दृष्ट्वा धर्मराजानं महर्षिं चापि लोमशात् ॥ ३१
 नकुलं सहदेवं च तथान्यान् प्राहण्यमान् ।
 विनयेन नृताः सर्वे प्रणिपत्य च मारुत ॥ ३२
 सान्त्वियता धर्मराजेन प्रसेदुः क्षणदाचराः ।
 विदिताश्च कुबेरस्य तत्र ते कुरुपुङ्गवाः ॥ ३३
 ऊपुर्नातिचिरं कालं रममाणः कुरुहृदाः ।
 प्रतीक्षमाणा वीमारुतं गन्धमादन्सानुषु ॥ ३४

इति धीमहामारते भारण्यके पर्वणि तीर्थयात्रायाम् लौमशात्तीर्थयात्रायां सर्वांगधिकारहर्षं
 पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

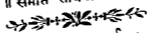
१५६

वैशम्पायन उवाच ।

तस्मिन्निवसमानोऽथ धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 कृष्णया सहितान् ब्राह्मणित्युवाच सहजिज्ञान् ॥ १
 दृष्टानि तीर्थान्यस्माभिः पुण्यानि च शिवानि च
 मनसो ह्यादनीयानि वनानि च पृथक्पृथक् ॥ २
 देवैः पूर्वं विचीर्णानि मुनिभिश्च महात्मभिः ।
 यथाक्रमविशेषेण द्विजैः संपूजितानि च ॥ ३
 ऋषीणां पूर्वचरितं तथा कर्म विचोष्टितम् ।
 राजर्षीणां च चरितं कथाश्च विविधाः शुभाः ॥ ४
 शृण्वानास्तत्र तत्र स्म आश्रमेषु शिवेषु च ।
 अभिषेकं द्विजैः सार्धं कृतवन्तो विशेषतः ॥ ५
 अर्चिताः सततं देवाः पुष्पैरग्निः सदा च वः ।
 यथालम्बैर्मूलफलैः पितरश्चापि तर्पिताः ॥ ६
 पर्वतेषु च रम्येषु सर्वेषु च सरस्तु च ।
 उदयौ च महापुण्ये सुप्रसृष्टं महात्मभिः ॥ ७
 शला सरस्वती सिन्धुर्यमुना नर्मदा तथा ।
 नानातीर्थेषु रम्येषु सुप्रसृष्टं सह द्विजैः ॥ ८
 गङ्गाद्वारमतिक्रम्य बहवः पर्वताः शुभाः ।
 हिमवान् पर्वतश्चैव नानाद्विजगणायुतः ॥ ९
 विशाला बदरी दृष्टा नरनारायणाश्रमः ।
 दिव्या पुष्करिणी दृष्टा सिद्धदेवार्पणपूजिता ॥ १०
 यथाक्रमविशेषेण सर्वोपन्यायतनानि च ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां पुनर्नारायणाश्रमगमने
 पट्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

॥ समाप्तं तीर्थयात्रापर्वं ॥

॥ जटासुरवधपर्वं ॥

१५७

वैशम्पायन उवाच ।

ततस्तान् परिविभक्तान् वसतस्तत्र पाण्डवान् ।
 पर्वतेन्द्रे द्विजैः सार्धं पार्थाऽऽगमनकाङ्क्षया ॥ १

१५६

तस्मिन्निति ॥ १ ॥ गतिरन्तरधीयताम्-अन्तर्गतिः
 ड्येभ्रमवने प्रवेशः कथं भवेदिलधीयतां विचार्यताम्
 ॥ १२ ॥ इतो हेतोर्वैश्वानाश्रमात् । प्रतिगच्छ पर-
 वतस्व ॥ १३ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैल्लक्ष्ण्ये भासताम्-

दर्शितानि द्विजश्रेष्ठा लोमशेन महात्मना ॥ ११

इमं वैश्ववणावासं पुण्यं सिद्धनिपेयितम् ।
 कथं भीम गमिष्यामो गतिरन्तरधीयताम् ॥ १२

वैशम्पायन उवाच ।

एवं ब्रुवति राजेन्द्रे वायुवाचाशरीरिणी ।
 न शक्यो दुर्गमो गन्तुमितो वैश्ववणाश्रमात् ॥ १३
 अनेनैव पया राजन् प्रतिगच्छ यथागतम् ।
 नरनारायणस्थानं बदरीत्यभिविश्रुतम् ॥ १४
 तस्माद्यास्यसि कौन्तेय सिद्धचारणसेवितम् ।
 बहुपुष्पफलं रम्यमाश्रमं वृषपर्वणः ॥ १५
 अतिक्रम्य च तं पार्यं त्वार्ष्टिपिणाश्रमे वसेः ।
 ततो द्रक्ष्यसि कौन्तेय निवेशं धनदस्य च ॥ १६
 पतस्मिन्नन्तरे वायुर्दिव्यगन्धबहवः शुचिः ।
 सुखप्रदादनः शीतः पुण्यवर्षं ववर्षं च ॥ १७
 श्रुत्वा तु दिव्यामाकाशाद्राद्यं सर्वं विसिस्मियुः ।
 ऋषीणां ब्राह्मणानां च पार्थिवानां विशेषतः ॥ १८
 श्रुत्वा तन्महदाश्चर्यं द्विजो घौम्योऽब्रवीत्तदा ।
 न शक्यमुत्तरं वक्तुमेवं भवतु भारत ॥ १९
 ततो युधिष्ठिरो राजा प्रतिजग्राह तद्वचः ।
 प्रत्यागम्य पुनस्तं तु नरनारायणाश्रमम् ॥ २०
 भीमसेनादिभिः सर्वैर्ब्राह्मिभिः परिवारितः ।
 पाञ्चाल्या ब्राह्मणाश्चैव न्यवसन्त सुखं तदा ॥ २१

पाञ्चाल्या ब्राह्मणाश्चैव न्यवसन्त सुखं तदा ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां पुनर्नारायणाश्रमगमने
 पट्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

॥ समाप्तं तीर्थयात्रापर्वं ॥

॥ जटासुरवधपर्वं ॥

१५७

गतेषु तेषु रक्षःसु भीमसेनात्मजेऽपि च ।

रहितान् भीमसेनेन कदाचित्तान् यदृच्छया ॥ २

दीपे पट्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

१५७

ततस्त्वानिति ॥ १ ॥

जहार धर्मराजानं यमौ कृष्णां च राक्षसः ।
 ब्राह्मणो मन्त्रकुशलः सर्वशास्त्रविदुत्तमः ॥ ३
 इति ध्रुवपाण्डवेयान् पर्वुपास्ते स्म नित्यदा ।
 परीक्षमानः पार्थानां कलापानि धनूयि च ॥ ४
 अन्तरं संपरिभ्रंसुर्द्रोषया हरणं प्रति ।
 दुष्टात्मा पापबुद्धिः स नाम्ना ख्यातो जटामुखः ५
 पोषणं तस्य राजेन्द्र चक्रे पाण्डवनन्दनः ।
 बुबुधे न च तं पापं मस्मच्छप्रमिवातलम् ॥ ६
 स मीमसेने निष्क्रान्ते मृगयार्थमरिन्दम् ।
 घटोत्कचं सानुचरं दृष्ट्वा विप्रद्वृतं दिशः ॥ ७
 लोमशप्रभृतींस्तांस्तु महर्षीश्च समाहितान् ।
 स्नातुं विनिर्यातान् दृष्ट्वा पुण्यार्थं च तपोधनान् ८
 रूपमन्यत् समास्थाय विकृतं भैरवं महत् ।
 गृहीत्वा सर्वशास्त्राणि द्रौपदीं परिगृह्य च ॥ ९
 प्रातिष्ठत् स दुष्टात्मा वीर्यं गृहीत्वा च पाण्डवान्
 सहदेवस्तु यत्नेन ततोऽपक्रम्य पाण्डवः ॥ १०
 विक्रम्य कौशिकं खड्गं मोक्षयित्वा ग्रहं रिपोः ।
 व्याक्रन्दद्भीमसेनं वै येन यातो महाबलः ॥ ११
 तमब्रवीद्धर्मराजो ह्रियमाणो युधिष्ठिरः ।
 धर्मस्ते हीयते मूढ न तत्त्वं समवेशसे ॥ १२
 येऽन्ये कचिन्मनुष्येषु तिर्यग्योनिगताश्च ये ।
 धर्मं ते समवेशन्ते रक्षांसि च विशेषतः ॥ १३
 धर्मस्य राक्षसा मूलं धर्मं ते विदुरुत्तमम् ।
 एतत् परीक्ष्य सर्वे त्वं समीपे स्थातुमर्हसि ॥ १४
 देवाश्च ऋषयः सिद्धाः पितरश्चापि राक्षस ।
 गन्धर्वारगरक्षांसि वयंसि पशवस्तथा ॥ १५
 तिर्यग्योनिगताश्चैव अपि कीटापिपीलिकाः ।
 मनुष्यानुपजीयन्ति ततस्त्वमपि जीवसि ॥ १६
 समृद्ध्या यस्य लोकस्य लोको युष्माकमृष्यति ।
 इमं च लोकं शोचन्तमनुशोचन्ति देवताः ॥ १७
 पूज्यमानाश्च वर्धन्ते ह्यव्यकथैर्यथाधिधि ।
 वयं राष्ट्रस्य भोक्तारो रक्षितारश्च राक्षस ॥ १८
 राष्ट्रस्यारक्ष्यमाणस्य कुतो भूतिः कुतः सुखम् ।
 न च राजाऽवमन्तव्यो रक्षसा जातनागासि १९
 अणुरप्यपचारश्च नास्त्वस्माकं नराशन ।
 विघ्नसारान् वषाशाकत्या कुर्महे देवतादिषु ॥ २०

गुरुंश्च ब्राह्मणांश्चैव प्रमाणप्रवणाः सदा ।
 द्रोणध्वयं न च मित्रेषु न विभ्वस्तेषु कर्हिचित् २१
 येषां चान्नानि भुञ्जीत यत्र च स्यात् प्रतिश्रयः ।
 स त्वं प्रतिश्रयेऽस्माकं पूज्यमानः सुखोपितः २२
 भुङ्क्त्वा चान्नानि दुष्पन्नं कथमस्मान् जिहीयीसि ।
 एवमेव वृथाचारो वृथावृद्धो वृथामतिः ॥ २३
 वृथामरणमर्हश्च वृथाऽद्य न भविष्यसि ।
 अथ चदुष्टबुद्धिस्त्वं सर्वैर्धर्मैर्विवर्जितः ॥ २४
 प्रदाय शस्त्राप्यस्माकं युद्धेन द्रौपदीं हर ।
 अथ चेत्त्वमविज्ञानादिदं कर्म करिष्यसि ॥ २५
 अधर्मं चाप्यकीर्तिं च लोके प्राप्स्यसि केवलम् ।
 एतामद्य परामृश्य स्त्रियं राक्षस मानुषीम् ॥ २६
 विपमेतत् समालोच्य कुम्भेन प्राशितं त्वया ।
 ततो युधिष्ठिरस्तस्य गुरुकः समपद्य ॥ २७
 स तु भारामिभूतात्मा न तथा शीघ्रनोऽभवत् ।
 अथाब्रवीद्रौपदीं च नकुलं च युधिष्ठिरः ॥ २८
 मा म्रैष्ट राक्षसान्मूढाद्रतिरस्य मया हृता ।
 नातिदूरे महाबाहुर्मथिता पवनात्मजः ॥ २९
 अस्मिन् मुहूर्ते संप्राप्ते न भविष्यति राक्षसः ।
 सहदेवस्तु तं दृष्ट्वा राक्षसं मूढचेतनम् ॥ ३०
 उवाच वचनं राजन् कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
 राजर्षिकं नाम सत्कृत्यं क्षत्रियस्यास्त्यतोऽधिकम्
 यदुद्धेऽभिमुखः प्राणांस्त्यजेच्छत्रुं जयेत वा ।
 एष चास्मान् वयं चैनं युद्धमानाः परज्जप ॥ ३१
 सुदयेम महाबाहो देशकालो ह्ययं नृप ।
 क्षत्रधर्मस्य संप्राप्तः कालः सत्यपराक्रमः ॥ ३२
 जयन्तो ह्यन्यमाना वा प्राप्तुमर्हाम सहतिम् ।
 राक्षसे जीवमानेऽद्य रथिरेतमियाचदि ॥ ३३
 नाहं भूयां पुनर्जातुं क्षत्रियोऽस्मीति भारत ।
 मी मां राक्षस तिष्ठस्य सहदेवोऽस्मि पाण्डवः ॥
 हत्वा वा मां नपसैनां हतो पायेऽहं स्वस्यसि ।
 तदा ध्रुवति माद्रेये मीमसेनो यदृच्छया ॥ ३६
 प्रत्यदृश्यद्रदाहस्तः सवज्ज इव घासवः ।
 सोऽपश्यद्भारती तत्र द्रौपदीं च यशस्विनीम् ३७
 क्षितिष्णं सहदेयं च क्षिपन्तं राक्षसं तदा ।
 मार्गाद्यं राक्षसं मूढं कालोपहतचेतसम् ॥ ३८

जहार धर्मराजानां यमौ इतिवान् । अस्मोऽस्मानि ध्रुव
 ॥ ३ ॥ कलापानि निपादादिनि ॥ ४ ॥ कौशिकं बोधादा-
 गतम् । ग्रहं ग्रहणम् ॥ १० ॥ दुष्णाकं देवासुरादीनाम् ।
 कृष्याति 'कृष्यति' इति पाठे बुद्धि गच्छति ॥ १७ ॥ विपत्तारान्

देवासुराङ्गणादिशेषानां विषयं तस्य आशो भोजनं येषां तान्
 ॥ २० ॥ प्रतिश्रयो धृष्टम् ॥ २२ ॥ न भविष्यति मरिष्यति
 ॥ २४ ॥ महत्त्वं राष्ट्रकर्मम् ॥ २९ ॥ राक्षसे इति सुशान्भ-
 ट्याकृ क्षयं मरिष्यतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ निष्ठस्य स्थितो भव ॥ ३५ ॥

संदष्टौष्ठं विवृत्ताक्षं फलं वृक्षादिव च्युतम् ।
जटामुरस्य तु शिरो भीमसेनबलाद्गतम् ॥ ७१
पपात रुधिरादिग्धं संदष्टदशनच्छदम् ।

तं निहत्य महेष्वा सोयुधिष्ठिरमुपागमत् ।
स्नूयमानो द्विजाग्र्यैस्तु मरुद्गिरिव घासवः ॥ ७२

इति श्रीमहामारते आरण्यके पर्वाणि जटामुरवधपर्वाणि सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

॥ समाप्तं जटामुरवधपर्वं ॥

यक्षयुद्धपर्व ।

१५८

वैशम्पायन उवाच ।

निहते राक्षसे तस्मिन् पुनर्नारायणाश्रमम् ।
अभ्येत्य राजा कौन्तेयो निवासमकरोत् प्रभुः ॥ १
स समानीय तान् सर्वान् भ्रातृनित्यप्रधीद्वचः ।
द्रौपद्या सहितान् काले संस्मरन् भ्रातरं जयम् ॥ २
समाश्रयत्सोऽभिगताः शिवेन चरतां धने ।
कृतोद्देशः स बीभत्सुः पञ्चमीमभितः समाम् ॥ ३
प्राप्य पर्वतप्राज्ञानं श्वेतं शिखरिणां धरम् ।
पुष्पितैर्द्रुमपण्डैश्च मत्तकोकिलपट्टपदैः ॥ ४
मयूरैश्चातकैश्चापि नित्यांस्सवविभूषितम् ।
व्याघ्रैर्वराहैर्महिषैर्मवयैर्हिरणैस्तथा ॥
श्वापदैर्व्यालरूपैश्च रुक्मिश्च नियेषितम् ।
कुहैः सहस्रपत्रैश्च शतपत्रैस्तघोत्पलैः ॥
प्रसुहैः कमलैश्चैव तथा नीलोत्पलैरपि ।
महापुष्पं यवित्रं च सुरासुरनिषेधितम् ॥
तत्रापि च कृतोद्देशः समागमदिहक्षुभिः ।
कृतश्च समयस्तेन पार्थेनामिततेजसा ॥
पञ्चवर्षाणि वत्स्यामि विचार्याति पुरा मयि ।
अत्र गाण्डीयधन्यानमवासात्प्रमरिन्दमम् ॥
देवलोकादिमं लोकं द्रश्यामः पुनरागतम् ।
इत्युक्त्वा ब्राह्मणान् सर्वानामश्रयत् क्षण्डघः १०
कारणं चैव तत्तेषामाचचक्षे तपस्विनाम् ।
तानुप्रतपसः प्रीतान् कृत्वा पार्थाः प्रदक्षिणाम् ॥
ब्राह्मणास्तेऽन्यमोदन्त दिविन कुशलेन च ।
सुखोदर्कमिमं क्लेशमचिराद्भरतर्यम ॥ १२

क्षत्रधर्मण धर्मज्ञ तीर्त्वा गां पालयिष्यसि ।
तच्च राजा घञ्चस्तेषां प्रतिगृह्य तपस्विनाम् ॥ १३
प्रतस्थे सह विप्रैस्तैर्ब्रातृभिश्च परन्तपः ।
राक्षसैरनुयातो वै लोमशेनाभिरक्षितः ॥ १४
क्वचित्पद्भ्यां ततोऽगच्छेद्राक्षस रक्षते क्वचित् ।
तत्र तत्र महातेजा भ्रातृभिः सह सुप्रतः ॥ १५
ततो युधिष्ठिरो राजा बहून् क्लेशान् विचिन्तयन्
सिंहव्याघ्रगजाकीर्णान्मुदीर्चो प्रययौ दिशम् ॥ १६
अवेक्षमाणः कैलासं मैनाकं चैव पर्वतम् ।
गन्धमादनपादांश्च श्वेतं चापि शिलोच्चयम् ॥ १७
उपर्युपरि शैलस्य बह्वीश्च सरितः शिवाः ।
पृष्ठं हिमघतः पुष्पं ययौ सप्तदशोऽहनि ॥ १८
दृष्ट्वा पाण्डवा राजन् गन्धमादनमन्तिकात् ।
पृष्ठे हिमघतः पुष्पे नानाद्रुमलतावृते ॥ १९
सलिलावर्तसंजातैः पुष्पितैश्च महीरुहैः ।
समावृतं पुष्पतममाधमं वृषपर्वणः ॥ २०
तमुपागम्य राजर्षिं धर्मात्मानमरिन्दमः ।
पाण्डवा वृषपर्वणमथदन्त गतः क्रमाः ॥ २१
अभ्यनन्दत् स राजर्षिः पुष्यद्भरतर्यमान् ।
पूजिताश्चावसेस्तत्र सप्तरात्रमरिन्दमः ॥ २२
अष्टमेऽहनि संश्रान्ते तस्मिन् लोकविभ्रुतम् ।
आमन्थ्य वृषपर्वणं प्रशानं प्रत्यरोचयन् ॥ २३
एकैकशश्च तान्विमाश्रिधेय वृषपर्वणि ।
न्यासभूतान् यथाकालं वन्धूनिव सुसत्कृतान् २४

इत्यारण्यके पर्वाणि नेलकण्ठीये भारतमावर्द्धये त्रयस्र-
शदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

१५८

निहते इति ॥ १ ॥ अयमर्जुन ५३ ॥ कृतोद्देशः

पद्यमे वर्षे मयाऽन्यदयमागन्तव्यमिति कृतमंकेन ॥ ३ ॥
श्वेतं कैलासम् ॥ ४ ॥ तत्रापि देवे अम्माभिरिति शेषः ।
उद्देशः कृतः संघितार्थः ॥ ८ ॥ सुखोदर्कं सुखोदयम् ॥ १२ ॥
श्वेतं दिमाचकम् ॥ १७ ॥

पारिवर्द्धं च तं शेषं परिदाय महात्मने ।
 ततस्ते यज्ञपत्राणि रत्नान्याभरणानि च ॥ २५ ॥
 न्यदधुः पाण्डवा राजप्राथमे वृषपर्वणः ।
 अतीतानागते विद्वान् कुशलः सर्वधर्मवित् ॥ २६ ॥
 अन्वशासन् स धर्मज्ञः पुत्रवद्भरतपमान् ।
 तेऽनुज्ञाता महात्मानः प्रययुर्दिशमुत्तराम् ॥ २७ ॥
 तान् प्रस्थितानभ्यगच्छद्वृषपर्वा महीपतिः ।
 उपन्यस्य महातेजा विप्रैभ्यः पाण्डवांस्तदा ॥ २८ ॥
 अतुसंसार्य कौन्तेयानाशीर्भिरभिनन्द्य च ।
 वृषपर्वा निववृते पन्यानमुपदिद्य च ॥ २९ ॥
 नानामृगगणैर्जुष्टं कौन्तेयः सत्यविक्रमः ।
 पश्चात्तिस्रावृभिः सार्धं प्रातिष्ठत युधिष्ठिरः ॥ ३० ॥
 नानाद्रुमानिरोधेषु वसन्नः शैलसानुषु ।
 पर्वतं विविद्युस्ते तं चतुर्थेऽहनि पाण्डवाः ॥ ३१ ॥
 महाघ्ननसंकाशं सलिलोपहितं शुभम् ।
 मणिकाञ्चनरूपस्य शिलानां च समुच्चयान् ॥ ३२ ॥
 ते समासाद्य पन्थानं ययोक्तं वृषपर्वणा ।
 अनुसस्युर्द्योद्देशं पश्यन्तो विविधाभ्रगान् ॥ ३३ ॥
 उपयुपरि शैलस्य गुहाः परमदुर्गमाः ।
 सुदुर्गमांस्ते सुबहून् सुखेनेवाभिचक्रमुः ॥ ३४ ॥
 घोरैः कृष्णा च पार्याश्च लोमशश्च महानृपिः ।
 अगच्छन् संहितास्तत्र न काञ्चिद्वह्नीयते ॥ ३५ ॥
 ते मृगद्विजसंयुष्टं नानाद्रुमलतायुतम् ।
 शास्त्रामृगगणैश्चैव सेवितं सुमनोरमम् ॥ ३६ ॥
 पुण्यं पद्मसरोयुक्तं सपत्न्यलमहावनम् ।
 उपतस्युर्महाभागा माल्यवन्तं महागिरिम् ॥ ३७ ॥
 ततः किंपुरुगवासं सिद्धचारणसेचितम् ।
 दृढशुद्धैर्प्रमाणः पर्वतं गन्धमादनम् ॥ ३८ ॥
 विद्याधरानुचरितं किन्नरोमिस्तथैव च ।
 गजसङ्घसमावासं सिंहव्याघ्रगणायुतम् ॥ ३९ ॥
 शरमोद्भादसंयुष्टं नानामृगानिवेषितम् ।
 ते गन्धमादनवनं तद्गद्गदवनोपमम् ॥ ४० ॥
 सुदिताः पाण्डुतनया मनोहृदयनन्दनम् ।
 विविद्युः क्रमशो घोरः शरण्यं शुभकाननम् ॥ ४१ ॥
 भृश्वन्तः प्रातिजननान् धलान् मदकलाद्भुमान् ॥
 श्रोत्ररम्यान् सुमधुराच्छब्दान् खगमुसुरितान् ।

सर्वतुफलभारव्यान् सर्वतुंसुसुमोज्ज्वलान् ॥ ४३ ॥
 पश्यन्तः पादपांश्चापि फलभारवनामितान् ।
 आघ्रानाघ्रातकान् मध्याभारिकेलान्सतिन्दुकान्
 मुञ्जातकांस्तथाङ्गीरान् दाडिमान् वीजपूकान् ।
 पनसौल्लुकवान् मोचान् खजूरानन्वयेतसान् ॥ ४५ ॥
 परवतांस्तथा शौद्राशीपांश्चापि मनोरमान् ।
 बिल्वान् कपित्थाजम्बूश्च कादमरीवैदरोस्तथा ॥
 लुप्तानुदुम्बरावदान् वृथान् क्षीरिकांस्तथा ॥
 महातकानामलकीर्हीरतकविभीतकान् ॥ ४७ ॥
 ह्युदान् करमदींश्च तिन्दुकांश्च महावलान् ।
 पतानन्यांश्च विविधान् गन्धमादनसानुषु ॥ ४८ ॥
 फलैरमृतकल्पैस्तानाचितान् स्वाडुभिस्तरुन् ।
 तथैव चम्पकाशोकान् केतकान् बकुलांस्तथा ॥
 पुष्पागान् सप्तपर्णांश्च कार्णिकारान् सकेतकान् ।
 पाटलान् कुटजान् रम्यान् मन्दारैर्नदीचरांस्तथा ॥
 पारिजातान् कोविदारान् देवदारुद्रुमांस्तथा ।
 शालांस्तालांस्तमालांश्च पिपलान्ह्यङ्गुलांस्तथा ॥
 शाल्मलीः किन्नुकाशोकाञ्छिशापाः सरलांस्तथा
 चकोरैः शतपत्रैश्च भृङ्गराजैस्तथा नृपैः ॥ ५२ ॥
 कोकिलैः कलविद्भैश्च हारितैर्जीवजांषिकैः ।
 म्रियकैश्चातकैश्चैव तथान्यैर्विविधैः खगैः ॥ ५३ ॥
 श्रोत्ररम्यं सुमधुरं कृजद्विध्याप्यधिष्ठितान् ।
 सर्पांसि च मनोहानि समन्ताञ्जलचारिभिः ॥ ५४ ॥
 कुमुदैः पुण्डरीकैश्च तथा फोकनद्रोत्पलैः ।
 कलारैः कमलैश्चैव आचितानि समन्ततः ॥ ५५ ॥
 कादम्बैश्चक्रवाकैश्च कुरुरैर्जलकुम्भैः ।
 कारण्डवैः प्लवैर्हंसैर्बकैर्मनुभिरेव च ॥ ५६ ॥
 परैश्चाग्न्यैश्च कीर्णानि समन्ताञ्जलचारिभिः ।
 हृष्टैस्तथा तामरसरसासवमदालसैः ॥ ५७ ॥
 पद्मोदच्युतरजैः किञ्जल्कारुणरञ्जितैः ।
 मञ्जुस्वरैर्मधुकरैर्विरुतान् कमलाकारान् ॥ ५८ ॥
 अपश्यंस्ते नरव्याघ्रा गन्धमादनसानुषु ।
 तथैव पद्मपण्डैश्च मण्डितांश्च समन्ततः ॥ ५९ ॥
 शिखण्डिनीभिः सहिताँलतामण्डलकेषु च ।
 मेघतूर्यरवोद्दाममदनाकुलितान् भृशम् ॥ ६० ॥
 हृत्तैश्च केकामधुरं संगीतं मधुरस्वरम् ।
 चित्रानकलापान्विस्तीर्य सविलासान्मदालसान् ॥

उपन्यस्य निवेश ॥ २८ ॥ अनुसंसार्य अनुगम्य ॥ २९ ॥
 कादमरी गमारी ॥ ४६ ॥ क्षीरिका राजादना ॥ ४७ ॥

तामरसानी रकोतलाना रम एव आसतो मयं तजेन मदेन
 अन्त्या ॥ ५७ ॥ बिल्वान् विशिष्टाश्च्युतान् ॥ ५९ ॥

मयूरान् ददशुर्हृष्टाङ्गयतो वनलालसान् ।
 कांश्चिद्वियाभिः सहितान् रममाणान्कलापिनः
 वल्लीलतासंकटेषु कुटजेषु स्थितास्तथा ।
 कांश्चिच्च कुटजानां तु विटपेपृत्कटानिव ॥ ६३
 कलापरुचिराटोपनिचितान् मुकुटानिव ।
 विवरेषु तरूणां च रचिरान् ददशुश्च ते ॥ ६४
 सिन्धुवारान्स्तथोदारान् मन्मथस्येव तोमरान् ।
 सुवर्णवर्णकुसुमान् गिरीणां शिखरेषु च ॥ ६५
 कर्णिकारान् विकसितान् कर्णपूरानिवोत्तमान् ।
 तथापश्यन् कुरबकान् वनराजिषु पुष्पितान् ॥ ६६
 कामवदस्यौत्सुक्यकरान् कामस्येव शरोरकरान् ।
 तथैव वनराजानामुदारान् रचितानिव ॥ ६७
 विराजमानान्स्तेऽपश्यन्स्त्रिलकास्त्रिलकानिव ।
 तथानङ्गशराकारान् सहकारान् मनोरमान् ॥ ६८
 धपश्यन् भ्रमराणवान् मञ्जरीभिर्विराजितान् ।
 हिरण्यसदृशैः पुष्पैर्दावाभिसदृशैरपि ॥ ६९
 लोहितैरञ्जनामैश्च वैदूर्यसदृशैरपि ।
 अतीव वृक्षा राजन्ते पुष्पिताः शैलसानुषु ॥ ७०
 तथा शालान्स्तमालान्श्च पाटलान् बकुलानपि ।
 माला इव समासक्ताः शैलानां शिखरेषु च ७१
 विमलस्फाटिकाभानि पाण्डुरच्छदनीर्द्विजैः ।
 कलहंसैरुपेतानि सारसामिषुतानि च ॥ ७२
 सरांसि बहुशः पार्थाः पश्यन्तः शैलसानुषु ।
 पद्मेत्पलविमिश्राणि सुखशीतजलानि च ॥ ७३
 एवं क्रमेण ते वीरा वीक्षमाणाः समन्ततः ।
 गन्धवन्ययमाल्यानि रक्षवन्ति फलानि च ॥ ७४
 सरांसि च मनोहानि वृक्षांश्चातिमनोरमान् ।
 विविश्रुः पाण्डवाः सर्वे विस्मयोत्पुल्ललोचनाः ॥
 कमलोत्पलकलारपुण्डरीकसुगन्धिना ।
 सेव्यमाना यने तस्मिन् सुखस्पर्शं वायुना ॥ ७६
 ततो युधिष्ठिरो भीममाहेदं प्रीतिमद्वचः ।
 अहो धीमदिवं भीम गन्धमादनकाननम् ॥ ७७
 यने हस्मिन् मनोरम्ये दिव्याः काननजा कुमाः ।
 लताश्च विविधाकाराः पत्रपुष्पफलोपमाः ॥ ७८
 मान्येते पुष्पधिकचः पुंस्कोकिलकुलाकुलाः ।

नात्र कण्टकिनः केचिन्न च विद्यन्त्यपुष्पिताः ॥
 क्षिग्धपत्रफला वृक्षा गन्धमादनसानुषु ।
 भ्रमराणवमधुरा नलिनीः पुल्लपङ्कजाः ॥ ८०
 विलोड्यमानाः पश्येमाः करिभिः सकरेणुभिः ।
 पश्येमां नलिनीं चान्यां कमलोत्पलमालिनीम् ॥
 श्रग्धरां विप्रहवतीं साक्षाच्छिष्यमिधापराम् ।
 नानाकुसुमगन्धाढ्यास्तस्येमाः काननोत्तमे ॥ ८२
 उपगीयमाना भ्रमरै राजन्ते वनराजयः ।
 पश्य भीम द्रुमान्देशान्देवाकीडान्तमन्ततः ॥ ८३
 अमानुषगतिं प्राप्ताः सांसिद्धाः स्म वृकोदर ।
 लताभिः पुष्पिताप्राभिः पुष्पिताः पादपोत्तमाः ॥
 संश्लिष्टाः पार्थ शोभन्ते गन्धमादनसानुषु ।
 शिखण्डिनीभिश्चरतां सहितानां शिखण्डिनाम् ॥
 नदतां शृणु निर्घोषं भीम पर्वतसानुषु ।
 चकोराः शतपत्राश्च मत्तकोकिलसारिकाः ॥ ८६
 पत्रिणः पुष्पितानेतान् संपतन्ति महाद्रुमान् ।
 रक्तपीठारुणाः पार्थ पादपागमताः खगाः ॥ ८७
 परस्परमुदीक्षन्ते बहवो जीवजीवकाः ।
 हरितारुणवर्णानां शाडलानां समीपतः ॥ ८८
 सारसाः प्रतिदृश्यन्ते शैलप्रख्यणेध्वयि ।
 वदन्ति मधुरा वाचंः सर्वभूतमनोरमाः ॥ ८९
 भृङ्गराजोपचक्राश्च लोहपृष्ठाः पत्रिणः ।
 चतुर्विपाणाः पद्माभाः कुञ्जराः सकरेणवः ॥ ९०
 एते वैदूर्यवर्णामं शोभयन्ति महत्सरः ।
 बहुतालसमुत्सेधाः शैलशृङ्गपरिच्युताः ॥ ९१
 नानाप्रख्यणेभ्यश्च वारिधाराः पतन्ति च ।
 भास्कराभ्रप्रभा भीमाः शारदाभ्रघनोपमाः ॥ ९२
 शोभयन्ति महाशैलं नानारजतधातवः ।
 क्वचिद्जनवर्णाभाः क्वचित्काञ्चनसंनिमाः ॥ ९३
 धातवो हरितालस्य क्वचिद्विङ्गलकस्य च ।
 मनःशिलागुहाश्चैव संध्याभ्रनिकरोपमाः ॥ ९४
 शशलोहितवर्णाभाः क्वचिद्वैरिकधातवः ।
 सितसितान्नप्रतिमा बालसूर्यसमप्रभाः ॥ ९५

कुटजेषु वृक्षविशेषेषु । वरीणां लताप्रानानि तैः
 संकटेषु कुञ्जैस्तेषु ॥ ६३ ॥ सिन्धुवारान् पद्म-
 विशेषान् ॥ ६५ ॥ कामवदस्यानां नराणामौत्सुक्यकरान्
 ॥ ६७ ॥ स्फाटिकाभानि निर्मलानि । साखानामभिस्तं व-
 षेषु तानि सरांसि इत्युत्तरेणान्य ॥ ७२ ॥ हे भीम

॥ ७७ ॥ नलिनीं सरसीम् कमलोत्पलस्योस्वान्नराजतिभेदः
 ॥ ८१ ॥ विप्रहवतीं वारीवतीम् । तस्य शैलस्य ॥ ८२ ॥
 भृङ्गराजदयः पक्षिविशेषाः । चतुर्विपाणाश्चतुर्दन्ताः ।
 पद्माभाः श्वेता ॥ ९० ॥

यते बहुविधाः शैलं शोभयन्ति महाप्रभाः ।
 गन्धर्वाः सह कान्ताभिर्योक्तं धृपवर्धना ॥ ९६ ॥
 दृश्यन्ते शैलशृङ्गेषु पार्थ किंपुरुषैः सह ।
 गीतानां समतालानां तथा साक्षां च निःस्वनः
 श्रूयते बहुधा भीम सर्वभूतमनोहरः ।
 महागङ्गामुदीक्षस्य पुण्यां देवदर्शो शुभाम् ॥ ९८ ॥
 फलहंसगणैर्लेशाम्पिकिप्ररसेयिताम् ।
 धातुमिध्व सरिद्धिश्च किप्रैर्लृंगपक्षिभिः ॥ ९९ ॥
 गन्धर्वैरसरोमिध्व कान्तैश्च मनोरमैः ।

व्यालैश्च विविधाकारैः शतशीपैः समन्ततः ॥ १०० ॥
 उपेतं पश्य कान्तेय शैलराजमखिन्दम् ।
 वैशंपायन उवाच ।
 ते प्रीतमनसः शूराः प्राप्ता गतिमनुन्तमाम् ॥ १०१ ॥
 नालृष्यन् पश्येन्द्रस्य दर्शनेन परत्तयाः ।
 उपेतमय मात्यैश्च फलघट्टिश्च पाटपैः ॥ १०२ ॥
 आर्द्धिणस्य राजपौराश्चमं ददन्नुत्तदा ।
 ततस्ते तिग्मतपसं कृदां धमनिसंततम् ।
 पारसं सर्वधर्माणामार्द्धिणमुपागमन् ॥ १०३ ॥

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि दक्षपुत्रपर्वणि गन्धमादनप्रवेदो

अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

१५९

वैशंपायन उवाच ।

युधिष्ठिरस्तमासाद्य तपसा दग्धकिल्बिषम् ।
 भय्ययादयत प्रीतः शिरसा नाम कीर्तयन् ॥ १ ॥
 ततः कृष्णा च भीमश्च यमो च सुतपस्विनी ।
 शिरोमिः प्राप्य राजर्षिं परिवार्योपतस्थिरः ॥ २ ॥
 तथैव धीम्यो धर्मज्ञः पाण्डवानां पुरोहितः ।
 यथान्यायमुपाक्रान्तस्तन्मृषिं सांशेतप्रतम् ॥ ३ ॥
 धन्यमानात् स धर्मज्ञो मुनिर्दिव्येन चक्षुषा ।
 पाण्डोः पुत्रान् कुरुश्रेष्ठानास्यतामिति चाम्रवीत् ।
 कुरूणामृषमं पार्थ पूजायित्वा महातपाः ।
 सह ब्राह्मिणिरासीन् पर्यपृच्छद्दनामयम् ॥ ५ ॥
 नानूते कुरुपे माघं कश्चिद्धर्मं प्रवर्तसे ।
 माता पित्रोश्च ते वृत्तिः कश्चिन्पार्थ नहीदति ६ ॥
 कश्चित्ते गुरुषः सर्वे वृद्धा वैद्याश्च पूजिताः ।
 कश्चिन्न कुरुपे माघं पार्थ पापेषु कर्मसु ॥ ७ ॥
 सृष्टं प्रतिवर्तुं च कश्चिद्भतुं च दुष्टतम् ।
 यथान्यायं कुरुश्रेष्ठ जानासि न विकल्पसे ॥ ८ ॥

यद्यहं मानिताः कश्चिद्यथा मन्दन्ति साधवः ।
 वनेष्वपि घसन्कश्चिद्धर्मोपायुवर्तसे ॥ ९ ॥
 कश्चिद्धीम्यस्यदाचारिणं पार्थ परित्यजेत् ।
 दानधर्मतपःशौचैराज्येन तितिक्षया ॥ १० ॥
 विवृषैतामहं वृत्तं कश्चित्पार्थानुवर्तसे ।
 कश्चिद्राजर्षिपातेन पथा गच्छसि पाण्डव ॥ ११ ॥
 से स्ये किल कुन्दे जाने पुत्रे नतरि वा पुनः ।
 पितरः पितृलोकस्थाः शोचन्ति च हसन्ति च ॥
 किं तस्य दुष्कृतेऽस्माभिः संप्रातर्घ्यं भविष्यति ।
 किं चास्य सुहृतेऽस्माभिः प्राप्तव्यमिति शोचनम् ।
 पितरः माता तथैवामिगुरुवत्तमा च पञ्चमः ।
 यस्येते पूजिताः पार्थ तस्य लोकपुत्रो जितौ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

मगधानांयं माहेतव्यापद्यमनिधायम् ।
 यथाशक्ति यथान्यायं मित्यते विधियन्मया ॥ १५ ॥

बभोः धृपवर्धना निमित्तमूनेनेके मयासेण । तथाहि
 समापार्षणि कथेन इतराङ्गया युधिष्ठिरं प्रति गभाहण-
 श्रमगादुकेत्युक्त्वा । 'त पूरदेवचरितं तदा तत्र विद्यापते ।
 कथयामास देवैः पाण्डुपुत्रेण भारत' इति समयः । पूरितोऽ-
 गुरः इतरा ॥ १५ ॥ इत्यारभ्यके पर्वणि जैन्मच्छाये भारत-
 भारतीये अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

१५९

युधिष्ठिर इति । नाम कान्तेय 'युधिष्ठिरोऽहं न्यायमि-
 वादे' इति बद्धम् ॥ १ ॥ मुनि आर्द्धिणः ॥ ४ ॥ वृत्ति-
 यथावेद्यमासात्कथं ददन्त्यादिभ्याम् ॥ ६ ॥ वैश्याः विद्या
 विदिता ॥ ७ ॥ सुपु इतमस्य नं उपकारिणम् । दुष्कृतं
 भरक्षानिं हान्तुं स्वकं न विद्वन्ते 'शतान्ति' इति न श्यापे
 ॥ ८ ॥ अयावत् माह यथा नामाह ॥ १५ ॥

आष्टिरेण उवाच ।

अभ्रमक्षा वायुमक्षाश्च ज्वयमाना विहायसा ।
जुपन्ते पर्यतश्रेष्ठमृषयः पर्वसंधिषु ॥ १६
कामिनः सह कान्ताभिः परस्परमनुयताः ।
दृश्यन्ते शैलशृङ्गस्था यथा किंपुरुषा नृप ॥ १७
अरजांसि च वासांसि यसानाः कौशिकानि च ।
दृश्यन्ते बहवः पार्य गन्धर्वाप्सरसां गणाः ॥ १८
विद्याघरगणाश्चैव स्रग्विणः प्रियदर्शनाः ।
महोरगागणाश्चैव सुपर्णाश्चोरगादयः ॥ १९
अस्य चांपारे शैलस्य द्रूयते पर्वसंधिषु ।
भेरीपणवदाह्वानां मृदङ्गानां च निःस्वनः ॥ २०
इहस्थैरेव तत्सर्वं ध्योतय्यं भरतर्यमाः ।
न कार्या यः कथंचित्स्यात्सत्राभिगमने मतिः २१
न चाप्यतः परं शक्यं गन्तुं भरतसत्तमाः ।
विहारो ह्यत्र देवानाममानुषगतिस्तु सा ॥ २२
इष्यपलकर्मोणां मनुष्यमिह मारत ।
द्विपन्ति सर्वभूतानि तादयन्ति च राक्षसाः २३
मस्यातिक्रम्य शिखरं कैलासस्य युधिष्ठिर ।

इति श्रीमद्भारते आरण्यके पर्वणि यक्षयुद्धपर्वणि आष्टिरेणयुधिष्ठिरसंवादे

ऊनवष्टयाधिकशततमोऽध्यायः ॥१५९॥

१६०

जनमेजय उवाच ।

आष्टिरेणाश्रमे तस्मिन् मम पूर्वपितामहाः ।
पाण्डोः पुत्रा महात्मानः सर्वे दिव्यपराक्रमाः ॥ १
कियन्तं कालमयमन् पर्यते गन्धमाद्ने ।
किं च चक्रुर्महावीर्याः सर्वेऽतिबलपीरुषाः ॥ २
कानि चाभ्ययहय्याणि तत्र तेषां महात्मनाम् ।
यसतां लोकवीराणामासंस्तद्बुद्धि सत्तम ॥ ३
विस्तरेण च मे शंस भीमसेनपराक्रमम् ।
यपण्यके महाबाहुस्तस्मिन् हीमयते गिरौ ॥ ४
न शक्यामीत् पुनर्युद्धं तस्य यक्षैर्द्विजोत्तम ।
कथिन् समागमस्तेरामासौऽश्रयणस्य च ॥ ५

तत्र ग्रायाति घनद् आष्टिरेणो यथाप्रयीत् ।
एतदिच्छाम्यहं धोतुं यित्तरेण तपोधन ।
न हि मे शृण्यतन्मृत्तिरग्नि तेषां विचेष्टितम् ॥ ६
यैश्यायन उवाच ।
एतदात्महितं श्रुत्वा तस्यामतिमतेजसः ।
शासनं सततं श्रुत्वाप्यैव भरतर्यमाः ॥ ७
भुञ्जाना मुनिमोग्यानि स्वयन्ति फलानि च ।
शुद्धबाणहतानां च मृगाणां पिशितान्यपि ॥ ८
मेघ्यानि हिमपट्टेषु मणूनि विविधानि च ।
एषं ते न्ययमंस्तत्र पाण्डव्या भरतर्यमाः ॥ ९

पर्वसंधिषु प्रतिपद्यन्तकोरुणागते ॥ १६ ॥ दानं
भागम् ॥ १५ ॥ उत्तमं श्रीशिवनृपम् ॥ २८ ॥ इष्य-
रन्ते पर्वणि नैकच्छीये मारतामपदीये ऊनवष्टयाधि-

ऊनवष्टयाधि ॥ १५९ ॥

१६०

आष्टिरेणो ॥ १ ॥

तथा नियसतां तेषां पञ्चमं वयमभ्यगाम् ।
 शृण्वतां लोमशोक्तानि वाक्यानि विविधास्तुत-
 कृत्यकाल उपस्थास्य इति चोक्त्वा घटोत्कचः ।
 राक्षसैः सह सर्वैश्च पृथमेव गतः प्रभो ॥ ११
 आर्षिण्याश्रमे तेषां वसतां वी महात्मनाम् ।
 अगच्छन् बहवो मासाः पश्यतां महद्द्रुतम् ॥ १२
 तैस्तत्र विहरन्निश्च रममाणैश्च पाण्डवैः ।
 मीतिमन्तो महाभाग मुनयश्चारणास्तथा ॥ १३
 आजन्तुः पाण्डवान् द्रष्टुं श्रुत्वात्मानो यतप्रताः ।
 ते तैः सह कथां चरुर्विद्युं भरतसत्तमाः ॥ १४
 ततः फतिपयाहस्य महाहृदनिप्रासिनम्
 श्रद्धिमन्तं महानागं सुपर्णः सहसाऽऽहृतम् ॥ १५
 प्राकम्प्यत महाशैलः प्रामृष्टन्त महाद्रुमाः ।
 ददृशुः सर्वभूतानि पाण्डवाश्च तद्द्रुतम् ॥ १६
 ततः शैलोत्तमस्याप्रात् पाण्डवान् प्रति मारुतः ।
 अयहत् सर्वमाल्यानि गन्धवन्ति नुमानि च ॥ १७
 तत्र पुण्याणि दिव्यानि सुहृद्भिः सह पाण्डवाः ।
 ददृशुः पञ्चवर्णानि द्रौपदी च यशस्विनी ॥ १८
 भीमसेनं ततः कृष्णा काले वचनमब्रवीत् ।
 विधिके पर्वतोद्देशे सुधासीनं महामुजम् ॥ १९
 सुपर्णानिलवेगेन श्वसनेन महाबलान् ।
 पञ्चवर्णा निपात्यन्ते पुण्याणि भरतपम ॥ २०
 प्रत्यक्षं सर्वभूतानां नदीमभ्यर्ष्यां प्रति ।
 खाण्ड्ये सत्यसंधेन त्रात्रा तव महात्मना ॥ २१
 गन्धर्वोराट्प्रांसि वासवश्च निवारितः ।
 हता मायाविनश्रोशा धनुः प्राप्तं च गाण्डिवम् ॥
 तवापि सुमहत्तेजो महद्बाहुबलं च ते ।
 अविपह्नमनापुष्यं शक्रतुल्यपराक्रम ॥ २३
 त्वद्बाहुबलवेगेन शक्तिताः सर्वराक्षसाः ।
 दिव्या शैलं प्रपद्यतां भीमसेन दिशो दश ॥ २४
 ततः शैलोत्तमस्याग्रं चित्रमाल्यधरं शिष्यम् ।
 व्यपेतमयसंमोहाः पश्यन्तु सुहृदस्तव ॥ २५
 एवं प्रगिहितं भीमं चिरात्प्रभृति मे मनः ।
 द्रष्टुमिच्छामि शैलाग्रं त्वद्बाहुबलपालिता ॥ २६

ततः क्षित्तमिवात्मानं द्रौपद्या स परंतपः ।
 नाशृण्व्यत महाबाहुः प्रहारमिव सद्रवः ॥ २७
 सिद्धयमगतिः श्रीमानुदरः कनकप्रभः ।
 मनस्वी बलवान् हतो मानी शूरश्च पाण्डवः ॥ २८
 लोहितहासः पृथुयंसो मत्तचारणविक्रमः ।
 सिंहदंष्ट्रे बृहत्स्कन्धः शालपोत इवोद्भूतः ॥ २९
 महात्मा चारुसर्वाङ्गः कम्बुव्रीहो महामुजः ।
 रुक्मपृष्ठं धनुः खड्गं दूणांश्चापि परामृशत् ॥ ३०
 स केसरीच चोत्सिक्तः प्रभिन्न इव चारणः ।
 व्यपेतमयसंमोहः शैलमभ्यपतद्वली ॥ ३१
 तं मूर्धोन्द्रमिवाद्यान्तं प्रभिन्नमिव चारणम् ।
 ददृशुः सर्वभूतानि वाणकामुकधारिणम् ॥ ३२
 द्रौपद्या पथंयन् हर्षं गदामादाय पाण्डवः ।
 व्यपेतमयसंमोहः शैलराजं समाश्रितः ॥ ३३
 न ग्लानिनं च कातर्यं न वैकुण्ठं न मत्सरः ।
 कदाचिदनुपते पार्यमात्मजं मातरिभवनः ॥ ३४
 तदेकायनमासाद्य विपमं भीमदर्शनम् ।
 बहुतालोच्छ्रयं शृङ्गमारुहो महाबलः ॥ ३५
 साक्षिन्नमहानागमुनिगन्धर्वचरदृशत् ।
 हर्षयन् पर्वतस्याग्रमारुह्य स महाबलः ॥ ३६
 ततो वैश्रवणावासं दर्शो भरतपमः ।
 काञ्चनैः स्फाटिकैश्चैव वेदमभिः समलंकृतम् ॥ ३७
 प्राकारेण परिक्षिप्तं सौवर्णेन समन्ततः ।
 सर्वैरक्षयितमता सर्वोद्यावयता तथा ॥ ३८
 शैलाद्भ्युत्कृत्ययता चयाद्यालकशोभिना ।
 द्वारनोरणनिर्घृहं चज्जसंवाहशोभिना ॥ ३९
 विलासिनीभिरत्यर्थं नृत्यन्तीभिः समन्ततः ।
 वायुना धूममानाभिः पताकाभिरलंकृतम् ॥ ४०
 धनुष्कोटिमथश्चभ्य वक्रप्रभवेन बाहुना ।
 पश्यमानः स खेदेन द्रविणाधिपतेः पुरम् ॥ ४१
 मोदयन् सर्वभूतानि गन्धमाद्गुणसंभवः ।
 सर्वगन्धयहस्तज मारुतः सुसुखो वर्षा ॥ ४२
 चित्रा विविधवर्णांमाश्रित्वमज्जरीधारिणः ।
 अचिन्त्वा विविधास्तत्र द्रुमाः परमशोभिनाः ४३

द्रुं विविष्टैश्च नो मय स पृथुर्नय ॥ २९ ॥ क्लानिः
 श्रमः । कातर्यं भयम् । वैकुण्ठमज्जलाह । मत्सरः परी-
 त्तर्षोत्तदिष्टान्यम् ॥ ३५ ॥ एकायनं वामदक्षिणमंबाराश्रयम्
 ॥ ३५ ॥ परिक्षिप्तं पलित आहतम् ॥ ३८ ॥ चयाद्यालक-
 शोभिना । वयः-प्राकारस्य मूलमन्थः, अहालकः-उपरिद्रुम् ।
 'वयः मनुद्दे प्राकारमूलमन्थे समाहिते' इति मेदिनी ।

तोरणं वहिर्दारं निर्बद्धो नागदन्त्यायं गृहाक्षिप्तं दासः ।
 'निर्बद्धो नागदन्ते स्यात्' इति विश्वः ॥ ३९ ॥ वक्रप्रभवेन
 वक्रेण बाहुना उपलक्षितः । एतेऽस्माच्च प्रत्युत्कृन्तीति वा
 वक्रुच्छया खेदेन तदर्थंनतु स्वमंफस्मरणेन । शविणा-
 श्रितो-पताकिको ॥ ४१ ॥

रत्नजालपरिक्षिप्तं चित्रमाल्यविभूषितम् ।
 राक्षसाधिपतेः स्थानं ददशो भरतर्षभम् ॥ ४४
 गदाखड्गधनुषाणिः सममित्यकर्जावितः ।
 भीमसेनो महाबाहुस्तस्यौ गिरिरिवाचलः ॥ ४५
 ततः शङ्खमुपाध्मासीद्द्विपतां लोमहर्षणम् ।
 ज्याघ्रोपतलशब्दं च कृत्वा भूतान्यमोहयत् ॥ ४६
 ततः प्रहृष्टरोमाणस्तं शब्दमभिदुद्रुवुः ।
 यक्षराक्षसगन्धर्वाः पाण्डवस्य समीपतः ॥ ४७
 गदापरिघनिस्त्रिशदशूलशक्तिपरश्वघाः ।
 प्रगृहीता व्यरोचन्त यक्षराक्षसबाहुभिः ॥ ४८
 ततः प्रववृते युद्धं तेषां तस्य च भारतं ।
 तैः प्रयुक्तान् महामायैः शूलशक्तिपरश्वधान् ४९
 महौर्मोमः प्रविच्छेद भीमवेगतैरस्ततः ।
 अन्तरिक्षगतानां च भूमिष्ठानां च गर्जताम् ५०
 शरैर्विध्याथ गात्राणि राक्षसानां महाबलः ।
 सा लोहितमहावृष्टिरभ्यवर्षमहाबलम् ॥ ५१
 गदापरिघपाणीनां रक्षसां कायसंभवाः ।
 कायेभ्यः प्रच्युता धारा राक्षसानां समन्ततः ५२
 भीमबाहुबलोत्क्षुष्टैरायुधैर्यक्षरक्षसाम् ।
 विनिवृत्तानि दृश्यन्ते शरीराणि शिरसि च ५३
 प्रच्छाद्यमानं रक्षोभिः पाण्डवं प्रियदर्शनम् ।
 ददृशुः सर्वभूतानि सूर्यमग्नगणैरिव ॥ ५४
 स रक्षिभिरिवादित्यः शरैरिनिघातिभिः ।
 सर्वानालम्बमहाबाहुर्बलवान् सत्याधिक्रमः ॥ ५५
 अभितर्जयमानाश्च रुयन्तश्च महारवान् ।
 न मोहं भीमसेनस्य ददृशुः सर्वराक्षसाः ॥ ५६
 यक्षा विवृतसर्वाङ्गा भीमसेनभयार्दिताः ।
 भीममार्तस्वरं चक्रुर्विप्रकीर्णमहायुधाः ॥ ५७
 उत्सृज्य ते गदाशूलानसि शक्तिपरश्वधान् ।
 दक्षिणां दिशामाजमुखासिता दृढघन्वना ॥ ५८
 तत्र शूलगदापाणिर्व्यूहोरस्को महाभुजः ।
 सखा वैश्रवणस्यासीन्मणिमात्राम राक्षसः ॥ ५९

अदर्शयदधीकारं पौरुषं च महाबलः ।
 स तान् दृष्ट्वा परावृत्तान्स्मयमान इवाग्रवीत् ६०
 एकेन बहवः सह्ये मातुपेण पराजिताः ।
 प्राप्य वैश्रवणावासां किं वश्यथ धनेश्वरम् ॥ ६१
 एवमामाभ्य तान् सर्वानभ्यवर्तत राक्षसः ।
 शक्तिशूलगदापाणिरभ्यधावत्स पाण्डवम् ॥ ६२
 तमापतन्तं वेगेन प्रमिश्रामिव वारणम् ।
 घत्सदन्तैस्त्रिभिः पार्श्वे भीमसेनः समादधत् ॥ ६३
 मणिमानपि संक्रुद्धः प्रगृह्य महर्षो गदाम् ।
 प्राहिणोद्भीमसेनाय परिगृह्य महाबलः ॥ ६४
 विद्युत्पूपां महाघोरामाकाशे महर्षो गदाम् ।
 शरैर्बहुभिरानच्छेद्भीमसेनः शिलाशितैः ॥ ६५
 प्रत्यहन्यन्त ते सर्वे गदामासाद्य सायकाः ।
 न वेगं धारयामासुर्गदावेगस्य वेगिताः ॥ ६६
 गदायुद्धसमाचारं बुध्यमानः स धीयवान् ।
 ध्वंसयामास तं तस्य प्रहारं भीमविक्रमः ॥ ६७
 ततः शक्तिं महाघोरान् रुमदण्डामयस्मयीम् ।
 तस्मिन्नेवान्तरे धीमान् प्रजहाराय राक्षसः ॥ ६८
 सा भुजं भीमनिर्हृत्वा भित्त्वा भीमस्य दाक्षिणम् ।
 सामिज्वाला महाचौद्रा पपात सहसा भुवि ॥ ६९
 सोऽतिविद्धो महेष्वासः शक्त्यामितपराक्रमः ।
 गदां जग्राह कौन्तेयः श्लोचपर्याकुलेक्षणः ॥ ७०
 रुमपट्टपिनदां तां शत्रूणां भयघर्षिणीम् ।
 प्रगृह्याथ नदन् भीमः दौक्यां सर्वायसीं गदाम् ॥
 तरसा चाभिदुद्राव मणिमन्तं महाबलम् ।
 दीप्यमानं महाशूलं प्रगृह्य मणिमानपि ॥ ७२
 प्राहिणोद्भीमसेनाय वेगेन महता नदन् ।
 मञ्जुत्वा शूलं गदाप्रेण गदायुक्त्विशारदः ॥ ७३
 अभिदुद्राव तं दग्धं गदमानिव पद्मम् ।
 सोऽन्तरिक्षमयमुत्स्य विप्र्यस सहसा गदाम् ॥ ७४
 प्रच्छिक्षेप महाबाहुर्विघ्नघ रणमूर्धनि ।
 सेन्द्राशनिरिवेन्द्रेण विद्युत्वा धातरहसा ॥ ७५

दृष्टो ददर्श ॥ ४४ ॥ अदर्शयत् अधीकारं स्वार्थं प्राग्-
 शिववान् यः स मणिमानिति यत्तदोरप्याहारेण योग्यम्
 ॥ ६० ॥ संख्ये संग्रामे ॥ ६१ ॥ प्रत्यहन्यन्त प्रतिहताः ।
 वेगिता- वेगवन्तोऽपि । गदावेगस्य गदामा वेगोऽत्यभ्यापी

यस्य तस्य ॥ ६६ ॥ साः भीमः म्पेयामाया म्परीचक्रा
 ॥ ६७ ॥ अणमयो छांदवं भवम् अयोमयीम् ॥ ६८ ॥
 दौक्या दौक्यति शत्रून् पराभवतीति दौक्या । शीक्यते 'श्रु-
 लोर्णत्' इति 'श्रुत्' । ततः स्वार्थिकोऽण् ॥ ७१ ॥

बुक्रोध यक्षाधिपतिर्युज्यतामिति चाप्रवीत् ।
 अयान्नघनसंकाशं गिरिशृङ्गमिवोद्भूतम् ॥ २३
 रथं संयोजयामासुर्गन्धर्वैर्हममालिभिः ।
 तस्य सर्वगुणोपेता विमलाक्षा हयोत्तमाः ॥ २४
 तेजोबलगुणोपेता नानारक्षयिभूषिताः ।
 शोभमाना रथे युक्तास्तरिष्यन्त इयाद्युगाः ॥ २५
 ष्टेपयामासुरन्योन्यं द्वेषितैर्विजयावहैः ।
 स तमास्थाय भगवान् राजराजो महारथम् ॥ २६
 प्रययौ देवगन्धर्वैः स्तूयमानो महाप्रतिः ।
 तं प्रयान्तं महात्मानं सर्वे यक्षा धनाधिपम् ॥ २७
 रक्ताक्षा हेमसंकाशा महाकाया महाबलाः ।
 सायुधा वक्रनिस्त्रिंशो यक्षा दशशतावराः ॥ २८
 ते जवेन महावेगाः प्लवमाना विहायसा ।
 गन्धमादनमाजसुः प्रकर्षन्त इवाम्बरम् ॥ २९
 तन् केसरिमहाजालं धनाधिपतिपालितम् ।
 कुबेरं च महात्मानं यस्त्रक्षोणणावृतम् ॥ ३०
 दृष्ट्वा दृष्ट्वाऽप्येमाणाः पाण्डवाः प्रियदर्शनम् ।
 कुबेरस्तु महासत्त्वान् पाण्डोः पुत्रान्महारथान् ॥
 आत्तक्रामुर्कनिस्त्रिंशान् दृष्ट्वा प्रीतोऽभवत्तदा ।
 देवकार्यं चिकीर्षन् स हृदयेन तुतोप ह ॥ ३२
 ते पक्षिण इवापेतुर्गिरिशृङ्गं महाजवाः ।
 तस्युक्तेषां समभ्याशे धनेश्वरपुरःसराः ॥ ३३
 ततस्तं दृष्टमनसं पाण्डवान् प्रति भासत ।
 समीरय यक्षगन्धर्वा निधिंकारमयस्थिताः ॥ ३४
 पाण्डवाश्च महात्मानः प्रणम्य धनदं प्रभुम् ।
 नकुलः सहदेवश्च धर्मपुत्रश्च धर्मयित् ॥ ३५
 अपराद्धमिवात्मानं मन्यमाना महारथाः ।
 तस्युः प्राञ्जलयः सर्वे परिचार्यं धनेश्वरम् ॥ ३६
 स हासनवरं धीमत्पुण्यं चिन्वन्कर्मणा ।
 विहितं चित्रपर्यन्तमातिष्ठत् धनाधिपः ॥ ३७
 तमासीनं महाकायाः शङ्कर्णा महाजवाः ।
 जपोपविधिगुर्यक्षा राक्षसाश्च सहस्रतः ॥ ३८
 शतशोऽपि गन्धर्वास्तथैवाप्सरसर्णा गणाः ।
 परिचार्योपतिष्ठन्त यथा देवाः शतव्रतम् ॥ ३९
 काञ्चनां शिरसा विभ्रन्नीमसेनः स्रजं द्रुमाय ।

पाशपङ्कधनुष्पाणिरुद्वैक्षत धनाधिपम् ॥ ४०
 भीमसेनस्य न ग्लानिर्विद्वक्षतस्यापि राक्षसैः ।
 आसीत्तस्यामवस्थायां कुबेरमपि पश्यतः ॥ ४१
 आददानं शिताम्बाणान् योद्धुकाममस्थितम् ।
 दृष्ट्वा भीमं धर्मसुतमग्रवोन्नरवाहनः ॥ ४२
 विदुस्त्यां सर्वभूतानि पार्थ भूतहिते रतम् ।
 निर्भयश्चापि शैलाग्रे घस त्वं ब्राह्मिणः सह ॥ ४३
 न च मनुस्त्वया कार्या भीमसेनस्य पाण्डव ।
 कालेनैते हताः पूर्वं निमित्तमनुजस्तथ ॥ ४४
 धीडा चात्र न कर्तव्या साहसं यदिदं एतम् ।
 दृष्ट्वापि सुरैः पूर्वं धिनाशो यस्त्रक्षस्ताम् ॥ ४५
 न भीमसेने कोपो मे प्रीतोऽस्मि भरतर्षभ ।
 कर्मणा भीमसेनस्य मम तुष्टिरभूत्पुरा ॥ ४६
 धैर्यापायन उवाच ।

एवमुक्त्वा तु राजानं भीमसेनमभाषत ।
 नैतन्मनसि मे तात परते कुुरुसत्तम ॥ ४७
 यदिदं साहसं भीम कृष्णार्थं एतथानसि ।
 मामनाहत्य देषांश्च विनाशं यस्त्रक्षस्ताम् ॥ ४८
 सवायुश्चलमाधित्य सेनाहं प्रीतिमांस्तयि ।
 शापादथ विनिर्गुको घोरादस्मि वृकोदर ॥ ४९
 अहं पूर्वमगस्त्येन कुन्देन परमरिषिणा ।
 शतोऽपराधे कस्मिंश्चित्तस्यैवा निष्कृतिः कृता ॥
 दृष्टो हि मम संहृदाः पुरा पाण्डवनन्दन ।
 न तथाप्रापराधोऽस्ति कथंचिदपि पाण्डव ॥ ५१
 युधिष्ठिर उवाच ।

कथं शतोऽस्ति मगधप्रगस्त्येन महात्मना ।
 श्रोतमिच्छाम्यहं देव तथैतच्छापकारणम् ॥ ५२
 इदं चाध्वर्यमूतं मे यत्कोचात्तम्य धीमनः ।
 तदेव त्वं न निर्दग्धः स्वबलः स्वदानुगः ॥ ५३
 धनेश्वर उवाच ।
 देवतानाममृग्यन्तः पुत्राण्यथां नोभ्यह ।
 वृत्स्तत्राहमगमं महापद्मशतैस्त्रिभिः ॥ ५४
 यशानां घोररूपाणां विविधामुपधारिणाम् ।
 अत्यम्यहमथापश्यमगम्यमृगिमत्तमम् ॥ ५५

बुक्रोध इति शेषः । अथपनः शक्रभेषः ।
 'अथं मेधे च गमने धानुभेदे च शक्ये' इति
 मेदिनीशेतात् शक्येनैपर्यङ्गानिति वा ॥ २३ ॥
 रूपं देवैर्देवोक्तमापुः । यथा इति शेषः । विमलाक्षाः दद्या-

कन्दुदाः ॥ २४ ॥ वेगिमिदं शक्रभेषः । महत् कुन्दम्
 ॥ ३० ॥ दृष्टो हताः ॥ ४५ ॥ मम महा । संहृदां
 भासिदु गम् ॥ ५५ ॥ बुक्रोधः 'बुक्रोध' इति शेषः
 ॥ ५४ ॥

उग्रं तपस्तप्यमानं यमुनातीरमाश्रितम् ।
 नानापक्षिगणाकीर्णं पुष्पितद्रुमशोभितम् ॥ ५६
 तमूर्ध्वबाहुं दृष्ट्वै सूर्यस्याभिमुखे स्थितम् ।
 तैजौराशिं दीप्यमानं हुताशनमिवैधितम् ॥ ५७
 राक्षसाधिपतिः श्रीमान् मणिमाद्गाम मे सखा ।
 मौर्ध्यादिज्ञानभावाच्च दर्पान्मोहाच्च पार्थिव ॥ ५८
 न्यष्टीवदाकाशगतो महर्षेस्तस्य मूर्धनि ।
 स क्रोपान्मामुवाचेदं दिशः सर्वा दहन्निव ॥ ५९
 मामवज्ञाय दुष्टात्मा यस्मादैव सखा तव ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि यक्षयुद्धपर्वणि कुबेरदर्शने
 एकपृथगधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

१६२

धनद् उवाच ।
 धिष्टिर घृतिर्दाक्ष्यं देशकालपराक्रमाः ।
 श्रेकतत्रविधानानामेव पञ्चविधो विधिः ॥ १
 वृतिमन्तश्च दक्षाश्च स्वे स्वे कर्मणि मारत ।
 पराक्रमविधानज्ञा मरा कृतयुगेऽभवन् ॥ २
 वृतिमान् देशकालज्ञः सर्वधर्मविधानवित् ।
 क्षत्रियः क्षत्रियश्रेष्ठ प्रशास्ति पृथिवीं चिरम् ॥ ३
 य एवं वर्तते पार्थ पुरुषः सर्वकर्मसु ।
 स लोके लभते वीर यशः प्रेत्य च सद्गतिम् ॥ ४
 देशकालान्तर्प्रेप्तुः कृत्वा शकः पराक्रमम् ।
 संप्राप्तस्त्रिदिवे राज्यं वृत्रहा वसुभिः सह ॥ ५

यस्तु केवलसंस्मृतात्प्रपातं न निरीक्षते ।
 पापात्मा पापबुद्धिर्घ्नः पापमेवानुवर्तते ॥ ६
 कर्मणामविभागज्ञः प्रेत्य चेह विनश्यति ।
 अकालज्ञः सुदुर्मेधाः कार्याणामविशेषवित् ॥ ७
 धृष्ट्याचारसमारम्भः प्रेत्य चेह विनश्यति ।
 साहसे वर्तमानानां निहृतीनां दुरात्मनाम् ॥ ८
 सर्वसामर्थ्यलिप्तानां पापो भवति निश्चयः ।
 अधर्मज्ञोऽवलितश्च बालबुद्धिरमर्षणः ॥ ९
 निर्मयो भीमसेनोऽयं तं शाधि पुरुषर्षभ ।
 आर्द्धिवेणस्य राजर्षेः प्राप्य भूयस्त्वमाधमम् ॥ १०

१६२

पृथिनं समिद्धम् ॥ ५७ ॥ मौर्ध्यात् विवारा-
 क्षमत्वात् । अत एव अगत्योऽयमित्यज्ञानभावात् । मौर्ध्व-
 मपि दर्पात् संपरिभावात् सोऽपि मोहात् संपर्तेन खरला-
 भानात् ॥ ५८ ॥ न्यष्टीवत् यूलवान् ॥ ५९ ॥ सैन्याना-
 मिति । तव सैन्याना मध्ये यत्तत्र आशा करिष्यति तत् घोरं
 शापं मानुषात् मरणरूपं न प्राप्स्यते । घोरत्वे हेतुः । पुत्रेति ।
 पुत्रपौत्राः, बलानि-सैन्यानि च तेषु अन्वितम् । 'राक्षसाः
 र्वे पुत्रादियुक्ता मानुषवत्या भवन्तु' इत्येकस्यापराधे बहूना
 दण्डस्य इति घोरत्वं शापस्त्वेत्यर्थः ॥ ६२ ॥ इत्यारण्यके
 पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावादीये एकपृथगधिकशत-
 तमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

एवं शापवर्तिनन्याजेन महतामज्ञानं वर्तन्त्येति स्ववित-
 मर्थं कण्ठतोऽपि वक्तुं प्राह बुविष्टिरित्यादिना । पृतिः
 संकटेषु विह्वलता । दास्यं यत्नशीलता । पराक्रमः शत्रू-
 णामभिभवने हेतुः क्रिया । देशकालयोरातुकूल्यं चेति
 विधानानां कार्याणां विधिरभ्युदयहेतुः । अदेशेऽज्ञाने
 च कृतं धृष्ट्यादिकमभिभवहेतुरित्यर्थः ॥ १ ॥ वृतिमन्त
 इति । कृतयुगे हि ज्ञानप्राधान्यात् ज्ञानस्य च सर्वास्मिन् देशे
 काले चान्युदयहेतुत्वात् तत्र देशकालप्रतीशादीत्यर्थः
 ॥ २ ॥ क्षत्रियाणां तु सर्वदेवैरुत्पन्नत्वमावश्यकमित्याह
 वृतिमानिति ॥ ३ ॥ इत्येति पराक्रमं निर्दिशति ॥ ५ ॥
 संस्मृतात् बोधात् ॥ ६ ॥ निहृतीनां वयनापराणाम्
 ॥ ८ ॥ इत्यनुदेशं प्रकृत्यो योजयति अधर्मज्ञ इति ।
 अवल्लो गोविन् ॥ ९ ॥

तामिन्नं प्रथमं पक्षं वीतशोकमयो वस ।
 अलक्राः सह गन्धर्वैर्यक्षाश्च सह किन्नरैः ॥ ११
 मन्त्रियुक्ता मनुष्येन्द्र सर्वे च गिरिवासिनः ।
 रक्षिष्यन्ति महाबाहो सहितं द्विजसत्तमैः ॥ १२
 साहस्रादनुसंप्राप्तः प्रतिबुध्य वृकोदरः ।
 वार्यतां साध्वर्यं राजस्त्वया धर्मभृतां वर ॥ १३
 अतः परं च वो राजन् द्रश्यन्ति घनगोचराः ।
 उपस्वासयन्ति वो राजन् रक्षिष्यन्ते च वः सदा ॥
 तथैव चाद्रपानानि स्वादूनि च बहूनि च ।
 आहरिष्यन्ति मत्प्रेम्णाः सदा वः पुरुषार्थमाः ॥ १५
 यथा जिष्णुमहेन्द्रस्य यथा वायोवृकोदरः ।
 धर्मस्य त्वं यथा तात योगोत्पन्नो निजः सुतः ॥ १६
 आत्मजावात्मसंपत्नी यमौ चोभौ यथाभिनोः ।
 वंद्यास्ताद्वन्ममापीह यूयं सर्वे युधिष्ठिर ॥ १७
 अर्थतत्त्वविधानज्ञः सर्वधर्मविधानवित् ।
 भीमसेनादक्षरजः फाल्गुनः कुशली दिवि ॥ १८
 याः काश्चन मता लोके स्वर्ग्याः परमसंपदः ।
 जन्मप्रभृति ताः सर्वाः स्थितास्तात धनंजये ॥ १९
 दमो दानं बलं बुद्धिर्हीर्षुतिस्तेज उच्चमम् ।
 एतान्यपि महासत्त्वे स्थितान्यमिततेजसि ॥ २०
 न मोहात् कुर्वते जिष्णुः कर्म पाण्डव गार्हितम् ।
 न पार्थस्य मृषोक्तानि कथयन्ति नरा नृप ॥ २१
 स देवपितृगन्धर्वैः कुरूणां कीर्तिवर्धनः ।
 मानितः कुर्वतेऽस्त्राणि शक्रसप्तनि भारत ॥ २२
 योऽसौ सर्वान्महोपालान्धर्मैर्ग वदामानयत् ।

प्रथमं प्रथमोत्सृजानि रक्षसि तन्वन्विधवात्सरो-
 ऽपि प्रथमः । रसोभयहेतावपि तामिस्त्रपथे त्वं तत्र निर्भयो
 वतेत्यर्थः । केचित्तु इत् एव प्रथमदानान्मासात्समे
 कृष्णभक्षस्य प्राथम्यामिच्छन्ति तदसत् । पूर्वपशुपरपश-
 शब्दयोः क्रमेण शुद्धृष्णयोरेव रुडत्वात् । शीतेऽपि
 पौर्णमासत् एवेत्यास्मात् । न च ' पूर्णो मासोऽस्यामिति
 योगात् पौर्णमास्यन्तो मास ' इति वाच्यम् । तत्र
 मासचन्द्रस्य चन्द्रत्वावित्वात् । ' सूर्यामासा विचरन्ता
 दिवि ' इति मन्त्रवर्णात् । सूर्यामासा सूर्याचन्द्रमसावित्यर्थः ।
 विपुण्णतसुखादितमेतद्दृग्माभिः ' काष्ठाशतस्यभाप्ये ' एव-
 पादाच्छाये । अक्राः अक्रावासिनः ॥ ११ ॥ मन्त्रियुक्ताः
 रक्षिष्यन्ति सहितं त्वाभिति शेषः ॥ १२ ॥ साहसादनु-
 संप्राप्त इति प्रतिबुध्य वार्यताम् ॥ १३ ॥ कथेति । इन्द्रा-
 दीनामौरुपुत्रतापथा यूयं स्त्यान्था मनादीनि श्लोद्ध-
 रार्थः ॥ १५ ॥ अर्थेति । तस्यं वाधात्म्यम् । विजानं

स शान्तनुर्महातेजाः पितृस्त्वपि पितामहः ॥ २३
 प्रीयते पार्थ पार्थेन दिवि गाण्डीवधन्वना ।
 सत्यकासी महावीर्यः कुलधुर्येण पार्थिवः ॥ २४
 पितृन् देवानृषीन्विमान् पूजयित्वा महातपाः ।
 सप्त मुष्यान् महामेघानाहरचमुनां प्रति ॥ २५
 अधिराजः स राजंस्त्वयां शान्तनुः प्रवितामहः ।
 स्वर्गजिच्छक्रलोकस्थः कुशलं परिपृच्छति ॥ २६

वैशम्पायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा तु यत्नं घनदेन प्रभाषितम् ।
 पाण्डवाश्च ततस्तेन वभूवुः संप्रहर्षिताः ॥ २७
 ततः शक्तिं गदां खड्गं धनुश्च भरतर्षभः ।
 प्राध्वं हृत्वा नमश्चक्रेः कुबेराय वृकोदरः ॥ २८
 ततोऽप्रवीक्षनाप्यक्षः शरण्याः शरणागतम् ।
 मानहा भय शत्रूणां सुहृदां नन्दियर्धनः ॥ २९
 सेपु वेदमसु रम्येषु वसतामिन्नतापनाः ।
 कामात्र परिहास्यन्ति यक्षा धो भरतर्षभा ॥ ३०
 शीममेव शुडाकेराः हृतास्त्रः पुनरेष्यति ।
 साशान्मघवता खृष्टः संप्राप्यति धनंजय ॥ ३१
 पयमुत्तमकर्माणमनुदिश्य युधिष्ठिरम् ।
 अस्नं गिरिवरश्रेष्ठं प्रथयौ शुद्धकाधिपः ॥ ३२
 तं परिस्तोमसंकीर्णनारत्नाभिभूषितैः ।
 यानैरनुययुर्यक्षा राक्षसाश्च सहस्रताः ॥ ३३
 पक्षिणामिध निर्घोषः कुबेरसदनं प्रति ।
 धभूय परमायानामैरायतपथे यथा ॥ ३४

प्राप्तुरायम् ॥ १८ ॥ स्वर्ग्याः स्वर्गाय हिताः संपदः
 ॥ १९ ॥ ता एवाह । दम इति । तेजः शौर्यं परामि-
 भयामर्त्यम् ॥ २० ॥ कुर्वते अन्वस्यते ॥ २२ ॥ महा-
 मेघान् अधमेघान् ॥ २५ ॥ प्राध्वं हृत्वा बध्वा उप-
 संहृत्वेत्यर्थः । ' प्राध्वं बध्नेने ' इति गतिनेकायो ' कुगतिप्रादव ' इति
 प्रातोऽपि गमासो महाविभाषाऽनादत्तः । नमश्चक्रे स्त-
 दोयान्द्रुनगुणाथ भुक्त्वा खड्गिनः स्वापार्थं धृमापवितु-
 मित्यर्थः । ' प्राज्यं हृत्वा ' इत्यपि पाठः । प्रार्थेण अर्घ्यं
 प्रार्थ्ये ज्यारहितमित्यर्थः ॥ २८ ॥ नन्दिः गृध्रिः ॥ २९ ॥
 सेपु वेदमसु अस्मदीयेषु वः सुमन्त्रं रन्धिनः बामान् बाम्य-
 मानान् अर्षान् न परिहास्यन्ति किं तु माधयिष्यन्त्ये-
 त्यर्थः ॥ ३० ॥ गृष्टः विगर्हितः गन्धर्वस्यति सुमान्
 ॥ ३१ ॥ अस्नं दृष्टम् । ' असाः सोममन्मन्दिद्र प्रयाहि ' इति
 मन्त्रवर्णात् ॥ ३२ ॥ परिस्तोमाभिध्रमन्त्रा इत्य्यादीनां
 पन्थानभूताः ॥ ३३ ॥ ऐषतपथे इत्युपनिषे ॥ ३४ ॥

ते जग्मुस्तूर्णमाकाशं धनाधिपतिवाजिनः ।
प्रकपन्त इवान्नाणि पिबन्त इव मारुतम् ॥ ३५
ततस्तानि शरीराणि गतसत्वानि रक्षसाम् ।
अपाहृष्यन्त शैलाप्राद्वनाधिपतिशासनात् ॥ ३६

इति श्रीमहामारुते आरण्यके पर्वणि यक्षयुद्धपर्वणि कुबेरवाक्ये
द्विपञ्चदशतमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

तेषां हि शापकालः स कृतोऽगस्त्येन धीमता ।
समेरे निहतास्तस्माच्छापस्यान्तोऽभवत्तदा ॥ ३७
पाण्डवाश्च महात्मानस्तेषु वेश्मसु ताः क्षपाः ।
सुरमपुर्गतोद्वेगाः पूजिताः सर्वराक्षसैः ॥ ३८

१६३

वैशम्पायन उवाच ।

ततः सूर्योदये धीम्यः कृत्याऽऽहिकमरिन्दम ।
आर्षिणेन सहितः पाण्डवानभ्यवर्तत ॥ १
तेऽभिवाद्यार्षिणेणस्य पादौ धीम्यस्य चैव ह ।
ततः प्राञ्जलयः सर्वे ब्राह्मणांस्तानपूजयन् ॥ २
ततो युधिष्ठिरं धीम्यो गृहीत्वा दक्षिणे करे ।
प्राचीं दिशमभिप्रक्ष्य महर्षिरिदमब्रवीत् ॥ ३
असौ सागरपर्यन्तं भूमिमावृत्य तिष्ठति ।
शैलराजो महाराज मन्दरोऽतिविराजते ॥ ४
इन्द्रवैश्रवणावेतां दिशं पाण्डव रक्षतः ।
सर्वतैश्च वनान्तैश्च काननैश्च शोभिताम् ॥ ५
एतदाहुर्महेन्द्रस्य राशौ वैश्रवणस्य च ।
ऋषयः सर्वधर्मज्ञाः सद्य तात मनीषिणः ॥ ६
अतश्चोच्यन्तमादित्यमुपतिष्ठन्ति वै प्रजाः ।
ऋषयश्चापि धर्मज्ञाः सिद्धाः साध्याश्च देवताः ॥ ७
यमस्तु राजा धर्मज्ञः सर्वप्राणभृतां प्रभुः ।
प्रेतसत्त्वगतिं ह्येनां दक्षिणामाश्रितो दिशम् ॥ ८
एतत् संयमनं पुण्यमतीवाद्भुतदर्शनम् ।
प्रेतराजस्य भवनमृक्ष्या परमया सुतम् ॥ ९
तं प्राप्य सविता राजन् सत्येन प्रतितिष्ठति ।
अस्तं पर्वतराजानमेतमाहुर्मनीषिणः ॥ १०

एतं पर्वतराजानं समुद्रं च महोदधिम् ।
आवसन् वरुणो राजा भूतानि परिरक्षति ॥ ११
उदीर्चीं दीपयन्नेव दिशं तिष्ठति वीर्यवान् ।
महामेरुमहाभाग शिवो ब्रह्मविद्वां गतिः ॥ १२
यस्मिन् ब्रह्मसदृशैव भूतात्मा चावतिष्ठते ।
प्रजापतिः सृजन् सर्वं यत्किञ्चिद्ब्रह्ममागमम् ॥ १३
यानाहुर्ब्रह्मणः पुत्रान् मानसान् दक्षसत्तमान् ।
तेषामपि महामेरुः शिष्यं स्थानमनामयम् ॥ १४
अत्रैव प्रतितिष्ठन्ति पुनरेवोदयन्ति च ।
सप्त देवर्षयस्तात वसिष्ठप्रमुखास्तदा ॥ १५
देशं विरजसं पश्य मेरोः शिखरमुत्तमम् ।
यत्रात्मतृप्तेरध्यास्ते देवैः सह पितामहः ॥ १६
यमाहुः सर्वभूतानां प्रकृतेः प्रकृते ध्रुवम् ।
अनादिनिधनं देवं प्रभुं नारायणं परम् ॥ १७
ब्रह्मणः सद्गनात्स्य परं स्थानं प्रकाशते ।
देवाऽपि यं न पश्यन्ति सर्वेनेजामयं शुभम् ॥ १८
अत्यकानलदीप्तं तन् स्थानं विष्णोर्महामनः ।
स्वयैव प्रभया राजन् दुष्येयं देवदानवैः ॥ १९
प्राच्यां नारायणस्थानं मेरावतिविराजते ।
यत्र भूतेश्वरस्तात सर्वप्रकृतिरात्मभूः ॥ २०

अपाहृष्यन्त अपाहृतानि ॥ ३६ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि
नैलकण्ठीयि भास्वभावादीये द्विपञ्चदशतमोऽध्याय
॥ १६२ ॥

१६३

अर्जुनेन तपोबलाद्देवभ्योऽस्त्राणि लब्धानीति विस्मयो
न कर्तव्य एतदर्थं कर्मफलौर्निति विष्णुलोदप्राप्त्यन्ता वर्षा-
यस्यथायेन धीम्यो युधिष्ठिरगर्वादिप्रायं तत इत्यादिना

॥ १ ॥ प्रेतसत्त्वगतिं शून्याना प्राणिना गम्याम् ॥ ८ ॥
संयमनं नाम्न ॥ ९ ॥ आवपन् अधितिष्ठन् ॥ ११ ॥
भूतात्मा सर्वेषा भूतानामात्मः । सम्पूर्णब्रह्मण्डपिण्डामि-
मानित्वात् ॥ १३ ॥ अत्रैव प्रजापतेः ॥ १५ ॥ यमिति
प्रकृतं पञ्चभूताभिजायाः प्रकृतिमुपादानम् ॥ १७ ॥
ब्रह्मणः-चतुर्भुजस्य ॥ १८ ॥ ननु सर्वं सोपाधिककार्यं
व्यस्यन्तोऽपि पतति वैदित्मिद्वान्तस्तत्कथं विष्णोः स्थानं
ततः परमित्युच्यते अत आह प्राच्यामिति । मेरावदेव

भासयन् सर्वभूतानि सुश्रियाऽभिविराजते ।
 नात्र प्रहर्षयस्तात कुत पथ महर्षयः ॥ २१
 प्रामुष्यन्ति गतिं होतां यतीनां कुरुसत्तम ।
 न तं ज्योतीषि सर्वाणि प्राप्य भासन्ति पाण्डव ॥
 स्वयं प्रभुसचिन्त्यात्मा तत्र हातिविराजते ।
 यतयस्तत्र गच्छन्ति भक्त्या नारायणं हरिम् ॥ २२
 परेण तपसा युक्ता भाविताः कर्मभिः शुभैः ।
 योगसिद्धा महात्मानस्तमोहविषाजिताः ॥ २४
 तत्र गत्वा पुनर्नमं लोकमायान्ति भारत ।
 स्वयम्भुवं महात्मानं देवदेवं सनातनम् ॥ २५
 स्थानमेतन्महाभाग ध्रुवमक्षयमःययम् ।
 ईश्वरस्य सदा होतृत्वं प्रणमात्र युधिष्ठिर ॥ २६
 पनं त्वहरदमं सूर्याचन्द्रमसौ ध्रुवम् ।
 प्रदक्षिणमुपावृत्य कुरुतः कुरुनन्दन ॥ २७
 ज्योतीषि व्याप्यशेषेण सवाप्यनघ सर्वतः ।
 परियान्ति महाराज गिरिराजं प्रदक्षिणम् ॥ २८
 पतं ज्योतीषि सर्वाणि प्रकर्षन् भगवानपि ।
 कुरुते वितमस्कर्म आदित्योऽभिप्रदक्षिणम् ॥ २९
 अस्तं प्राप्य ततः सन्ध्यामतिक्रम्य दिवाकरः ।
 उदीचीं भजते काष्ठां दिशमेव विभावसुः ॥ ३०
 स मेरुमुवृत्तः स पुनर्गच्छति पाण्डव ।
 प्राङ्मुखः सविता देवः सर्वभूतहिते रतः ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि यक्षयुद्धपर्वणि मेरुदर्शने

त्रिपद्यधिकराततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

तारतम्येन देशविशेषविभागो न तु गोपाधिपमभिः किञ्चि-
 दजातमस्ति । इममेव स्थानभेदमाश्रित्य 'श्रद्धालोकादावर्षने
 न तु विष्णुलोकात्' इति पौराणिकीं मन्वस्थां ज्ञेया ॥ २० ॥
 ध्रुवमक्षयमन्ययमिति । उत्तरतिहासनागशब्दामित्यर्थः ।
 एतच्च यथा घटाकाशयोर्निर्वाद्याद्विशेषेऽपि म्पवहार-
 माश्रित्य घटोऽनित्यः, आकाशोऽनित्य इति विभागः । एवं
 श्रद्धालोकात्तमनित्यं वैकुण्ठं नित्यमिति । परमार्थेननु कर्म-
 मुक्तिस्थानत्वाद्यौपचारिकं ध्रुवत्वादि ज्ञेयम् । प्रथमं नमस्कृतं
 ॥ २६ ॥ उपाख्य-अप्रक्षिणं गच्छेत् । भक्तकर्मणात् पुलालचक्रे
 प्रतीपं कर्मन्वी पियालिंश्च प्रक्षिणं कुरुत इत्यर्थः ॥ २७ ॥
 प्रकर्षन् अभिमवन् । प्रक्षिणं उरुत् इत्यनुवाद उत्तरार्थार्थः
 ॥ २९ ॥ अस्तमदर्शनम् । अयमर्ष-मेरुं प्रक्षिणं
 कुर्वादादित्यो यत्रस्थो न दृश्यते तदेवास्तस्थानम् । ततः
 उदीचीं काष्ठा-दिशां मन्वेऽतिश्रेष्ठा दिशं-भजते । अत्र

स मासान् विभजन् काले बहुधा पर्वसन्धिषु ।
 तथैव भगवान् सोमो नक्षत्रैः सह गच्छति ॥ ३२
 एवमेतं त्वतिक्रम्य महामेरुमतन्द्रितः ।
 माघयन् सर्वभूतानि पुनर्गच्छति मन्दरम् ॥ ३३
 तथा तमिच्छद्वा देवो मयुखैर्भावयज्ञगत् ।
 मार्गमेतदसम्बाधमादित्यः परिवर्तते ॥ ३४
 सिसृक्षुः शिशिराभ्येव दक्षिणां भजते दिशम् ।
 ततः सर्वाणि भूतानि कालोऽभ्यच्छति शैशिरः
 स्थावरणां च मृतानां जङ्गमानां च तेजसा ।
 तेजांसि समुपादत्ते निवृत्तः स विभावसुः ॥ ३६
 ततः श्वेदङ्गमौ तन्द्री ग्लानिश्च भजते नरान् ।
 प्राणिभिः सततं स्वगो ह्यमीशं च निषेधते ३७
 एवमेतदनिर्देश्यं मार्गमावृत्य भानुमान् ।
 पुनः सृजति वर्षाणि भगवान् भावयन् प्रजाः ३८
 वृष्टिमारुतसन्तापैः सुखैः स्थावरजङ्गमान् ।
 वर्षयन् सुमहातेजाः पुनः प्रतिनियर्तते ॥ ३९
 एवमेव चरन् पार्थ कालचक्रमतन्द्रितः ।
 प्रकर्षन् सर्वभूतानि सविता परिवर्तते ॥ ४०
 सन्तना गतिरेतस्य नैप तिष्ठति पाण्डव ।
 आदायैव तु भूतानां तेजो विरुजते पुनः ॥ ४१
 विभजन् सर्वभूतानामायुः कर्म च भारत ।
 अहोरात्रं घटाः काष्ठाः सृजयेय सदा विभुः ४२

मन्थोत्समुदभ्रुतः ॥ ३० ॥ तत्र उदीच्याः परा काष्ठां
 प्राप्य प्राप्सुव इति वदता मेरोधतुष्णोत्पलं सूचितं भवति ।
 एतदेव तत्त्वमित्थास्थिनाः पाखण्डिनो 'द्वौ सूर्यौ' इति कल्प-
 यन्ति । वस्तुतोऽत्र परभ्रान्तिरनुवर्तते । आकारे तापपूर्वाभावा-
 दिति ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥ स सोमो मासान् विभजन्ति सन्बन्धः ।
 तत्र मासाविभागकारोऽंशवकीय उक्तः ॥ ३२ ॥ शिशि-
 राणि शीतानि ॥ ३५ ॥ तेजांसि समुपादत्ते प्राप्ते ॥ ३६ ॥
 अनिर्देश्यं मार्गमन्तिक्रम्य ॥ ३८ ॥ बह्विवायुं परस्यं
 वर्षयन्नी जलमुक्षिपत इति प्रासिद्धम् । मज्जलस्थाल्यां वायु-
 ईषितोऽभिव्यंषवायुं वर्षयति । वायुश्च स्थालीजलमुक्षि-
 पतीति वृष्टिमारुतसन्तापान् प्रतिवर्षयैव हेतुत्वं युक्तमिति
 भावः ॥ ३९ ॥ इत्याख्यके पर्वणि नैलमण्ड्ये भारत-
 भावर्दीपे त्रिपद्यधिकराततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

× एवम् इति पाठः ।

१६४

वैशम्पायन उवाच ।
 तस्मिन्नग्ने वसतां तु तेषां
 महात्मनां सद्गतमास्थितानाम् ।
 रतिः प्रमोदश्च बभूव तेषा-
 माकाङ्क्षतां दर्शनमर्जुनस्य ॥ १
 तान् वीर्ययुक्तान् सुविशुद्धकामां-
 स्तेजस्विनः सत्यधृतिप्रधानान् ।
 सम्प्रायमाणा बहवोऽभिजगमु-
 गन्धर्वैसङ्गाश्च महर्षयश्च ॥ २
 तं पादपैः पुष्पधरैरुपेतं
 नगोत्तमं प्राप्य महारथानाम् ।
 मनःप्रसादः परमो बभूव
 यथा दिवं प्राप्य मरुद्गणानाम् ॥ ३
 मयूरहंसखननादितानि
 पुष्पोपकीर्णानि महाचलस्य ।
 शृङ्गाणि सानूनि च पश्यमाना
 गिरेः परं हर्षमवाप्य तस्युः ॥ ४
 साक्षात् कुवैरेण कृताश्च तस्मिन्
 नगोत्तमे संवृतकूलरोधसः ।
 कादम्बकारण्डबहंससुष्टुः
 पद्माकुलाः पुष्करिणीरपश्यन् ॥ ५
 क्रीडाप्रदेशांश्च समृद्धरूपान्
 सुचित्रमाल्यावृतजातशोभान् ।
 मणिप्रकीर्णाश्च मनोरमांश्च
 यथा भवेयुर्धनदस्य राज्ञः ॥ ६
 अनेकवर्णैश्च सुगन्धिभिश्च
 महाद्भुमैः सन्ततमम्रजालैः ।
 तपःप्रधानाः सततं चरन्तः
 शृङ्गं गिरेश्चिन्तयितुं न शुकुः ॥ ७

१६४

तस्मिन्निति ॥ १ ॥ महती चला कृष्णीः शोभा यस्य
 महाचलस्य । 'चला कृष्ण्या पुमान् वम्मे' इति मेदिनी ।
 यान्त्वेव । तीक्ष्णाग्राणि पुंयंचारायोप्यानि शृङ्गाणीलु-
 प्यन्ते ॥ ४ ॥ रोधमः—रोधस्त्वत् । नवशैवालादिनाऽऽ-
 ष्टादितर्नरा इत्यर्थः ॥ ५ ॥ विभक्तभावो न बभूव—अहोरात्र-
 विभागो नामीत् । नित्यमोपाधिप्रभोपेतत्वात् । अहो इति
 कृत्वानर्पम् ॥ ८ ॥ यं सूयम् । विभावसुर्वाहिरास्विनः ।
 'आदित्यो वा अलं यजमिमनुप्रविराति' इति ध्रुवो । यस्य
 सूर्यायाश्रयेण रात्रौ वद्विजगदीपयति तस्मोदयमित्यन्वयः ।

स्वतेजसा तस्य नगोत्तमस्य
 महोपधीनां च तथा प्रभावात् ।
 विभक्तभावो न बभूव कश्चि-
 दहोनिशानां पुरुषप्रवीर ॥ ८
 यमास्थितः स्थावरजङ्गमानि
 विभावसुर्भाषयतेऽमितौजाः ।
 तस्योदयं चास्तमनं च वीरा-
 स्तत्र स्थितास्ते ददृशुर्नृसिंहाः ॥ ९
 खेस्तमिस्त्रागमनिर्गमांस्ते
 तथोदयं चास्तमनं च वीराः ।
 समावृताः प्रेक्ष्य तमोनुदस्य
 गभस्तिजालैः प्रदिशो दिशश्च ॥ १०
 स्वाध्यायवन्तः सततक्रियाश्च
 धर्मप्रधानाश्च शुचिप्रताश्च ।
 सत्ये स्थितास्तस्य महारयस्य
 सत्यव्रतस्यागमनप्रतीक्षाः ॥ ११
 इहैव हर्षोऽस्तु समागतानां
 क्षिप्रं कृतास्त्रेण धनञ्जयेन ।
 इति द्रुवन्तः परमाशिपस्ते
 पार्यास्तपोयोगपरा बभूवुः ॥ १२
 दृष्ट्वा विचित्राणि गिरौ धनानि
 किराटिनं चिन्तयताममीश्वरम् ।
 बभूव रात्रिर्दिवसश्च तेषां
 संवत्सरेणैव समानरूपः ॥ १३
 यदैव धीम्यानुमते महात्मा
 कृत्वा जटां प्रव्रजितः स जिष्णुः ।
 तदैव तेषां न बभूव हर्षः
 कुतो रतिस्तद्गतमानसानाम् ॥ १४

॥ ९ ॥ तमिस्त्रागमनिर्गमा अस्तोदयस्थानानि । बहुलं
 लोकान्तराभिप्रायम् । तथा हि । यत् दाक्षिणात्यानामुदय-
 स्थानं तदुदाच्यानामस्तस्थानम् । पाथाच्याना निशीथस्थानं
 प्राच्याना मन्थाह्वयानिमिति श्रेणोदयादिस्थानाना
 बहुलं गम्यते । उदयमुदयाचलम् । अश्रमिति मान्तम-
 न्नयमदर्शनवाचि । तदर्थमिति श्रेष्ठेऽस्मिन्नित्यसम्भा-
 मन्मयस्थानम् । अन्थाचलमित्यादी तत्सपदं गृह्णानि ।
 प्रदिशो दिशामन्तरालानि ॥ १० ॥ यतनक्रिया शक्ते-
 च्छिन्नधर्मावरणा ॥ ११ ॥

प्रातुर्नियोगात्तु युधिष्ठिरस्य
 वनादसौ धारणमस्रगामी ॥
 यत्काम्यकात् प्रमजितः स जिष्णु-
 स्तद्वै ते शोकहता बभूवुः ॥ १५
 तथैव तं चिन्तयतां सिताश्व-
 मस्त्रार्थिनं वासधमभ्युपेतम् ॥
 मासोऽथ कृच्छ्रेण तदा व्यतीत-
 स्तस्मिन्नेव भारत भारतानाम् ॥ १६

उपित्वा पञ्चवर्षाणि सहस्राक्षनिवेशने ।
 भवाप्य दिव्यान्वस्त्राणि सर्वाणि विबुधेश्वरात् ॥
 आग्नेयं वारुणं सौम्यं वायव्यमथ वैष्णवम् ।
 पेन्द्रं पाशुपतं ब्राह्मं पारमेष्ठ्यं प्रजापतेः ॥ १८
 यमस्य धातुः सवितुस्त्वपुर्वैध्रवणस्य च ।
 तानि प्राप्य सहस्राक्षादभिवाद्य शतक्रतुम् ॥ १९
 अनुज्ञातस्तदा तेन हत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
 आगच्छद्भुजैः प्रीतः प्रहृष्टो गन्धमादनम् ॥ २०

इति श्रीमहामारते आरण्यके पर्वणि यक्षयुद्धपर्वण्यर्जुनाभिगमने .
 चतुःपृथगधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

॥ समाप्तं यक्षयुद्धपर्वं ॥

निवातकवचयुद्धपर्व ।

१६५

वैशम्पायन उवाच ।
 ततः कदाचिद्धरिसम्प्रयुक्तं
 महेन्द्रबाहं सहसोपयातम् ।
 विद्युत्प्रभं प्रेश्य महारथानां
 हयोंऽर्जुनं चिन्तयतां बभूव ॥ १
 स दीप्यमानः सहसाऽन्तरिक्षं
 प्रकाशयन् मातलिसङ्घृहीतः ।
 बभौ महोल्केव घनान्तरस्था
 शिखेव चाग्नेर्ज्वलिता विधूमा ॥ २
 तमास्थितः सन्दृशे किरीटी
 स्रग्वी नवान्याभरणानि विभ्रत ।
 धनञ्जयो घञ्जधरप्रभावः
 धिया ज्वलन् पर्वतमाजगाम ॥ ३
 स शैलमासाद्य किरीटमाली
 महेन्द्रबाहादवरुह तस्मात् ।
 धौम्यस्य पादावभिवाद्य धीमा-
 नजातशश्रोस्तदनन्तरं च ॥ ४

वृकोदरस्यापि च बन्ध पादौ
 माद्रीसुताभ्यामभिवादितश्च ।
 समेत्य कृष्णां परिसान्त्व्य चैनं
 प्रहोऽमघन्नातुषपहरे सः ॥ ५
 बभूव तेषां परमः प्रहर्ष-
 स्तेनाप्रमेयेण समागतानाम् ।
 स चापि तान् प्रेश्य किरीटमाली
 ननन्द राजानमभिप्रशंसन् ॥ ६
 यमास्थितः सप्त जघान पूमान्
 दितेः सुतानां नमुचेर्निहन्ता ।
 तमिन्द्रबाहं समुपेत्य पार्याः
 प्रदक्षिणं चक्रुरदीनसत्त्वाः ॥ ७
 ते मातलेश्चक्रुरतीव हृष्टाः
 सत्कारमग्र्यं सुरराजतुल्यम् ।
 सर्वान् यथावच दिवौकसस्ते
 पप्रच्छुरेनं कुरुराजपुत्राः ॥ ८

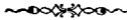
यत्काम्यकात् यदा काम्यकाश्यवनात् ॥ १५ ॥
 इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुःपृथ-
 ग्विंशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

१६५
 तत इति । हरिभिरथैः सम्प्रयुक्तम् । महेन्द्रम्य बाहं १
 ॥ १ ॥ प्रहो नम्र । उपहरे समीपे ॥ ५ ॥ पूमान्पुत्रा
 ॥ ७ ॥ एनं मातलिम् ॥ ८ ॥

तानप्यसौ मातलिरभ्यनन्दत्
 पितेव पुत्राननुशिष्य पार्यान् ।
 ययौ रथेनाप्रतिमप्रमेण
 पुनः सकाशां त्रिदिवेभ्यरस्य ॥ ९
 गते तु तस्मिन् नरदेववर्यः
 शक्रात्मजः शक्ररिपुप्रमार्थी ।
 शक्रेण दत्तानि ददौ महात्मा
 महाधनान्युत्तमरूपवन्ति ॥ १०
 दिवाकराभाणि विभूषणानि
 प्रियः प्रियायै सुतसोममात्रे ।
 ततः स तेषां कुरुपुङ्गवानां

तेषां च सूर्याग्निमप्रभाणाम् ॥ ११
 विप्रर्षमाणामुपविश्य मध्ये
 सर्वं यथावत् कथयांबभूव ।
 एवं मयाह्नाण्युपशिक्षितानि
 शक्राच्च वाताच्च दिवाच्च साक्षात् ॥ १२
 तथैव शीलेन समाधिनाऽथ
 प्रीताः सुरा मे सहिताः सहेन्द्राः ।
 सङ्क्षेपतो वै स विभूषणकर्मा
 तेभ्यः समाख्याय दिवि प्रवासम् ॥ १३
 माद्रीसुताभ्यां सहितः किरीटी
 सुध्याप तामावसति प्रतीतः ॥ १४

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वण्यर्जुनसमागमे
 पञ्चपट्टयधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

१६६

वैशम्पायन उवाच ।
 ततो रजन्यां द्युष्टायां धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
 प्रावृमिः सहितः सर्वैरुन्दत् धनञ्जयः ॥ १
 पतस्मिन्नेव काले तु सर्ववादित्रनिःस्ननः ।
 बभूव तुमुलः शब्दस्वन्तरिक्षे दिव्यौकसाम् ॥ २
 रथेनमिस्वनश्चैव घण्टाशब्दश्च मारत ।
 पृथग्यालसृगणां च पक्षिणामिव सर्वशः ॥ ३
 ते समन्ताद्भुवण्युर्गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।
 विमानैः सूर्यसङ्घादौ देवराजमरिन्दमम् ॥ ४
 ततः स हरिभिर्युक्तं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ।
 मेघनादिनम्राकृष्ण श्रिया परमया ज्वलन् ॥ ५
 पार्यान्म्याजगामाय देवराजः पुरन्दरः ।
 शामत्य च सहस्राक्षो रथाद्वरुतेह वै ॥ ६
 तं दृष्ट्वै महात्मानं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 प्रावृमिः सहितः धीमान् देवराजमुपागमत् ॥ ७
 रूजयामास त्रैवाऽथ विधिवद्भूरिदक्षिणः ।

यथार्हममितात्मानं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ८
 धनञ्जयश्च तेजस्वी प्रणिपत्य पुरन्दरम् ।
 भृत्यवत् प्रणतस्तस्थौ देवराजसमीपतः ॥ ९
 व्याघ्राय तं महातेजाः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 धनञ्जयमभिप्रेष्य विनीतं स्थितमन्तिके ॥ १०
 जटिलं देवराजस्य तपोयुक्तमकल्मषम् ।
 हर्षेण महताऽऽविष्टः कारुण्यस्याय दर्शनात् ॥ ११
 बभूव परमप्रीतो देवराजं च पूजयन् ।
 तं तथाऽदीनमनसं राजानं हर्षेत्सम्युत् ॥ १२
 उवाच वचनं धीमान् देवराजः पुरन्दरः ।
 त्वमिमां पृथिवीं राजन् प्रशासिष्यसि पाण्डव ।
 स्वस्ति श्रामुहि कौन्तेय काम्यकं पुनराश्रमम् ॥ १३
 अत्राणि लब्धानि च पाण्डवेन
 सर्वाणि मत्तः प्रयत्नेन राजन् ।
 कृतप्रियथास्मि धनञ्जयेन
 जेतुं न शक्यस्त्रिमिरेप लोकैः ॥ १४

इत्यसौ भीमान् द्रौपद्यां जातः ॥ ११ ॥ वावसति
 एभिः । प्रतीतो ह्य ॥ १४ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि
 त्रैश्वण्डोमे भारतमावर्दपि पञ्चपट्टयधिकशततमोऽध्यायः
 १६५ ॥

१६६
 तत इति ॥ १ ॥ हरिभिर्युक्तं रथम् ॥ ५ ॥ अमि-
 तात्मा-अमितबुद्धिः ॥ ८ ॥ अदीनेति, च्छेदः ॥ १२ ॥
 श्नाप्रियं शत्रुवधेन ॥ १४ ॥

एवंमुक्त्या सहस्राक्षः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
जगाम त्रिदिवं हृष्टः स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ १५
धनेश्वरगृहस्थानां पाण्डवानां समागमम् ।

शक्रेण य इदं विद्वानधीयीत समाहितः ॥ १६
संवत्सरं ब्रह्मचारी नियतः संशितव्रतः ।
स जीवेद्भिः निरावाचः स सुधी शरदां शतम् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि निवातकवचपुस्तकपर्वणि इन्द्रागमने
षट्षष्ट्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

१६७

वैशम्पायन उवाच ।

ययागतं गते शक्रे भ्रातृभिः सह सङ्गतः ।
कृष्णया चैव वीभत्सुर्धर्मपुत्रमपूजयत् ॥ १
अभियादयमानं तं मूर्धन्युवाप्राय पाण्डवम् ।
हर्षगद्गदया वाचा प्रहृष्टोऽर्जुनमप्रवीत् ॥ २
कथमर्जुन कालोऽयं स्वर्गो व्यतिगतस्तव ।
कथं चास्त्राण्यवाप्तानि देवराजश्च तोषितः ॥ ३
सम्यग्वा ते गृहीतानि कश्चिदस्त्राणि पाण्डव ।
कश्चित् सुराधिपः प्रीतो रुद्रो वाऽस्त्राण्यदात्तवध
यया हृष्टश्च ते शक्रो भगवान् वा पिनाकधृक् ।
यथैवास्त्राण्यवाप्तानि यथैवारोपितश्च ते ॥ ५
ययोक्तवांस्तवां भगवान् शतक्रतुररिन्दम ।
कृतप्रियस्त्वयाऽस्मीति तस्य ते किं प्रियं कृतम् ६
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महापुते ।
यया तुष्टो महादेवो देवराजस्तथाऽनघ ॥ ७
यथापि धर्मपाणेस्तु प्रियं कृतमरिन्दम ।
एतद्वास्याहि मे सर्वमखिलेन धनेजय ॥ ८

अर्जुन उवाच ।

शृणु हन्त महाराज विधिना येन हृष्टयान् ।
शतक्रतुमहं देवं भगवन्तं च शङ्करम् ॥ ९
विद्यामधीत्य तां राजंस्त्वयोक्तामरिन्दम ।
मधता च समादिष्टस्वपसे प्रसितो वनम् ॥ १०
भृगुतुङ्गमयो गत्या काम्यकाशस्थितस्तपः ।
एकत्राप्तोपितः कञ्चिदपदयं ब्राह्मणं पथि ॥ ११

स मामपृच्छत् कौन्तेय कासि गन्ता प्रवीहि मे
तस्मा अवितथं सर्वममुषं कुन्दनन्दन ॥ १
स तथ्यं मम तच्छ्रुत्या ब्राह्मणो राजसत्तम ।
अपूजयत मां राजन् प्रीतिमांश्चांऽभवन्मपि ॥ १
ततो मामप्रवीत् प्रीतस्तप आतिष्ठ भारत ।
तपस्वी न चिरेण त्वं द्रव्यसे विद्युधाधिपम् ॥ १
ततोऽहं धवनात्तस्य गिरिमारुख शौशिरम् ।
तपोऽतथ्यं महाराज मासं मूलफलाशनः ॥ १
द्वितीयश्चापि मे मासो जलं भक्षयतो गतः ।
निराहारस्त्वृतीयेऽथ मासे पाण्डवनन्दन ॥ १
ऊर्ध्वबाहुश्चतुर्थं तु मासमस्मि स्थितस्तदा ।
न च मे हीयते प्राणस्तद्द्रुतमिषामभयन् ॥ १
पञ्चमे त्वप्य सम्प्राप्त प्रथमे दिपसे गते ।
घराहसंस्थितं भूतं मत्समीपं समागमत् ॥ १
निग्नन् प्रोथेन पृथिवीं विलिखंश्चरन्रेरपि ।
सम्माज्जडरेणोर्षी विषतंश्च मुहुर्मुहुः ॥ १
अनु तस्यापरं भूतं महत् कैरातसंस्थितम् ।
धनुर्बाणासिमत् प्राप्तं स्त्रीगणानुगतं तदा ॥ २
ततोऽहं धनुरादाय तथाऽक्षय्ये महेशुधी ।
अतादृश्यं शरणाप्य तद्भूतं लोमहर्षणम् ॥ २
युगपत्सं किरातस्तु धिक्पृष्य वलयस्तनुः ।
अभ्याजमे हृदतरं कम्पयन्नि य मे मनः ॥ २
स तु मामप्रवीद्राजन् मम पूर्वपरिग्रहः ।
भृगुपाधर्ममुत्तृज्य किमर्थं ताडितस्त्वया ॥ २

इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठ्ये भारतभाष्ये षट्षष्ट्य-
धिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

१६७

यथेति ॥ १ ॥ शृष्टो धर्मपुत्रः ॥ २ ॥ हन्तेत्यप्ययं

वाक्यारम्भे ह्ये वा । 'हन्तावाचारम्भहर्षारिदे सेत
गम्भ्रमे' इति मेदिनी ॥ ९ ॥ 'चिरे' हिममयम् ॥ १५ ॥
प्राणो बन्धु ॥ १७ ॥ बराहवत् संश्लिप्तमाद्यते इत्य
॥ १८ ॥ प्रोथेन मुवापेन घोत्रास्त्वेन । तिरित्त्वं तिरित्
भवेन वनमानः । इत्यन्तः पयंत्वा वा ॥ १९ ॥

एष ते निशितैर्बाणैर्द्वयं हृग्निं स्थिरो भव ।
 स धनुष्मान् महाकायस्ततो मामभ्यभाषत ॥२४
 ततो गिरिभिर्वात्यर्थमावृणोन्मां महाशरैः ।
 तं चाहं शरवर्षेण महता समवाकिरम् ॥ २५
 ततः शरैर्दीप्तमुखैर्यनित्रैरनुमन्त्रितैः ।
 प्रत्यविध्वंसहं तं तु वज्रैरिव शिलोच्चयम् ॥ २६
 तस्य तच्छतधा रूपममवद्य सहस्रया ।
 तानि चास्य शरीराणि शरैरहमताडयम् ॥ २७
 पुनस्तानि शरीराणि एकीभूतानि भारत ।
 अदृश्यन्त महाराज तान्यहं व्यधमं पुनः ॥ २८
 अणुर्बृहच्छिरा भूत्वा बृहच्छाणुशिराः पुनः ।
 एकीभूतस्तदा राजन् सोऽभ्यवर्तत मां युधि ॥ २९
 यदाऽभिमवितुं बाणैर्न च शक्नोमि तं रणे ।
 ततो महास्त्रमातिष्ठं वायव्यं भरतर्षभ ॥ ३०
 न चैनमशकं हन्तुं तदद्भुतमिवाऽभवत् ।
 तस्मिन् प्रतिहते चास्त्रे विस्मयो मे महानभूत् ॥ ३१
 भूय एष महाराज सविशेषमहं ततः ।
 अस्त्रपूगेन महता रणे भूतमवाकिरम् ॥ ३२
 स्पृणाकर्णमयो जालं शरवर्षमपोल्वणम् ।
 शलमास्त्रमदमवर्षं समास्थायामहमभ्ययाम् ॥ ३३
 जप्रास प्रसमं तानि सर्वाण्यस्त्राणि मे नृप ।
 तेषु सर्वेषु जग्धेषु ब्रह्मास्त्रं महदादिशम् ॥ ३४
 ततः प्रज्वलितैर्बाणैः सर्वतः सोपचीयते ।
 उपचायमानश्च मया महास्त्रेण व्यवर्धत ॥ ३५
 ततः सन्तापिता लोका मत्नस्तूतेन तेजसा ।
 क्षणेन हि दिशः खं च सर्वतो हि विदीपितम् ॥ ३६
 तदप्यस्त्रं महातेजाः क्षणेनैव व्यदातयत् ।
 ब्रह्मास्त्रे तु हते राजन् मयं मां महदाविशत् ॥ ३७
 ततोऽहं धनुषादाय तथाऽस्त्रय्ये महेशुष्या ।
 सहसाऽभ्यहनं भूतं तान्यप्यस्त्राण्यमशयत् ॥ ३८
 हतेऽवस्त्रेषु सर्वेषु भक्षितेष्वायुधेषु च ।
 मम तस्य च भूतस्य बाहुयुजमवर्तत ॥ ३९
 व्यापामं शुष्टिभिः कृत्वा तलेरापि समागतैः ।
 अपारयंश्च तद्भूतं निश्चेष्टमगमं महीम् ॥ ४०

ततः प्रहस्य तद्भूतं तत्रैवान्तरधीयत ।
 सह स्त्रीभिर्महाराज पश्यतो मेऽद्भुतोपमम् ॥ ४१
 एवं कृत्वा स भगवांस्ततोऽन्यद्रामास्थितः ।
 दिव्यमेव महाराज वसानोऽद्भुतमम्बरम् ॥ ४२
 हित्वा किरातरूपं च भगवांस्त्रिदशोभरः ।
 स्वरूपं दिव्यमास्थाय तस्यौ तत्र महेश्वरः ॥ ४३
 अदृश्यत ततः साक्षाद्भगवान् गोवृषध्वजः ।
 उमासहायो ब्यालधुम्बहुरूपः पिनाकधृक् ॥ ४४
 स मामभ्येत्य समरे तथैवाभिसुखं स्थितम् ।
 शरपाणिरधोवाच तुष्टोऽस्मीति परन्तप ॥ ४५
 ततस्तद्भुतरादाय तूष्णीं चाक्षय्यसायकौ ।
 प्रादान्ममेव भगवान् वरयंस्वेति चाप्रवीत् ॥ ४६
 तुष्टोऽस्मि तव कौन्तेय ब्रूहि किं करवाणि ते ।
 मनोगतं वीर यत्ते तद्ब्रूहि वितराम्यहम् ॥ ४७
 अमरत्वमपाहाय ब्रूहि यत्ते मनोगतम् ।
 ततः प्राञ्जलिरैवाऽमस्त्रेषु यतमानसः ॥ ४८
 प्रणम्य मनसा शर्वं ततो धचनमाददे ।
 भगवान् मे प्रसन्नः श्रद्धेदीप्सितोऽयं वरो मम ॥ ४९
 अस्त्राणीच्छाम्यहं षातुं यानि देवेषु कानिचित् ।
 वदानीत्येव भगवान्प्रवीत् अम्बकश्च माम् ॥ ५०
 रौद्रमूकं मदीयं त्वामुपस्थास्यति पाण्डव ।
 प्रददां च मम प्रीतः सोऽस्त्रं पाशुपतं महत् ॥ ५१
 उवाच च महादेवो इत्वा मेऽस्त्रं सनातनम् ।
 न प्रयोज्यं भवेद्देतन्मातुषेपु कथञ्चन ॥ ५२
 जगद्विनिर्देहेदेवमल्पतेजसि पातितम् ।
 पीड्यमानेन बलवत् प्रयोज्यं स्याद्भनज्जय ॥ ५३
 अस्त्राणां प्रतिघाते च सर्वथैव प्रयोजयेत् ।
 तदप्रतिहतं दिव्यं सर्वास्त्रप्रतिषेधनम् ॥ ५४
 मूर्तिमन्मे स्थितं पार्श्वे प्रसन्ने गोवृषध्वजे ।
 उत्सादनमभिन्नाणां परसेनानिकर्तनम् ॥ ५५
 दुरासदं दुष्यसहं सुरदानवराक्षसैः ।
 अनुहातस्त्वहं तेन तत्रैव समुपाविशम् ॥ ५६
 प्रेक्षतश्चैव मे देवस्त्रैर्वान्तरधीयत ॥ ५७

इति श्रीमहामारते आरण्याके पर्वणि निवातकवङ्गन्धमादनवासे युधिष्ठिरार्जुनसंवादे
 सप्तपद्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

अनु पश्चात् । यन्त्रितैः दृढाकृष्टैः ॥ २६ ॥ स्पृणाकर्णं
 इति शब्दार्थान्तरात् । इति शब्दार्थान्तरात् । इति शब्दार्थान्तरात् ।
 जलमयं वारुणम् ॥ ३३ ॥ व्यापामं सङ्घट्टम् । अपारयन्

अश्वत्थम् ॥ ४० ॥ गोवृषो बलीवर्धनेष्टः ॥ ४४ ॥ इत्यारण्याके
 पर्वणि नेल्लच्छीमे भारतमावदीपे सप्तपद्यधिकशततमो-
 ऽध्यायः ॥ १६७ ॥

१६८

अर्जुन उवाच ।

ततस्तामवसं प्रीतो रजनीं तत्र भारत ।
 प्रसादाद्देवदेवस्य श्रम्यक्षस्य महामनः ॥ १
 व्युपितो रजनीं चाहं कृत्वा पौर्वाङ्घ्रिकीः क्रियाः
 अपश्यं तं द्विजश्रेष्ठं दृष्टवानस्मि यं पुरा ॥ २
 तस्मै चाऽहं यथावृत्तं सर्वमेव न्यवेदयम् ।
 भगवन्तं महादेवं समेतोऽस्मीति भारत ॥ ३
 स मामुवाच राजेन्द्र प्रीयमाणो द्विजीत्तमः ।
 दृष्टस्त्वया महादेवो यथा नान्येन केनचित् ॥ ४
 समेत्य लोकपालैस्तु सर्वैर्व्यस्यतादिभिः ।
 द्रष्टास्पनद्य देवेन्द्रं स च तेऽस्त्राणि दास्यति ॥ ५
 एवमुक्त्वा स मां राजन्नाविष्टय च पुनः पुनः ।
 अगच्छत् स यथाकामं ब्राह्मणः सूर्यसन्निभः ॥ ६
 अंधापराह्णे तस्याहः प्रावात् पुण्यः समीरणः ।
 पुनर्नधमिमं लोकं कुर्वन्निव सपदाह्नु ॥ ७
 दिव्यानि चैव मात्यानि सुगन्धीनि नवानि च ।
 शीतारस्य गिरेः पादे प्रादुरासन् समीपतः ॥ ८
 यादित्राणि च दिव्यानि सुधोराणि समन्ततः ।
 स्तुतयश्चेन्द्रसंयुक्ता अभ्रूयन्त मनोहराः ॥ ९
 गणाध्याप्सरसां तत्र गन्धर्वाणां तथैव च ।
 पुरस्ताद्देवदेवस्य जगुर्गातानि सर्वशः ॥ १०
 मरुतां च गणास्तत्र देवयानैरुपागमन् ।
 महेंद्रानुचरा ये च ये च सन्ननिवासिनः ॥ ११
 ततो मरुत्वान् हरिभिर्युक्तैर्वाहैः स्वलङ्कृतैः ।
 शचीसहायस्तत्राऽऽवात् सह सर्वैस्तदामरैः ॥ १२
 पतस्मिन्नेव फाले तु कुबेरो नरवाहनः ।
 दर्शयामास मां राजेन्द्रभ्या परमया युतः ॥ १३
 दाक्षिणस्यां दिशि यमं प्रत्यपश्यं द्यवस्थितम् ।
 वरुणं देवराजं च यथास्थानमवस्थितम् ॥ १४
 ते मामृषुर्महाराज सान्त्वयित्वा नरर्यभ ।
 सव्यसाविक्षिरीक्षास्माह्नांकपालानवस्थितान् ॥
 सुरकार्यार्थसिद्धयर्थं दृष्टवानसि शङ्करम् ।
 अस्मत्तोऽपि गृहाण त्वमस्त्राणीति समन्ततः ॥ १६
 ततोऽहं प्रयतो भूत्वा प्रणिपत्य सुरर्यमान् ।
 प्रत्यगृहं तदाऽस्त्राणि महान्ति विधिवद्विमो ॥ १७

गृह्णीताम्प्रस्ततो देवैर्नुह्नातोऽस्मि भारत ।
 अथ देवा ययुः सर्वे यथागतमस्मिन् ॥ १८
 मघयानपि देवेशो रथमारुह्य सुप्रमम् ।
 उवाच मगवान् स्वर्गं गन्तव्यं फाल्गुन त्वया ॥ १९
 पुरैवागमनादस्माद्देदाहं त्वां धनञ्जय ।
 अतः परं त्वहं धी त्वां दर्शये भरतर्षभ ॥ २०
 त्वया हि तीर्थेषु पुरा समाह्रावः कृतोऽसकृत् ।
 तपश्चेदं महत्तमं स्वर्गं गन्तासि पाण्डव ॥ २१
 भूयश्चैव च तत्तव्यं तपश्चरणमुत्तमम् ।
 स्वर्गं त्वयद्यं गन्तव्यं त्वया शत्रुनिपूदन ॥ २२
 मातलिर्मश्रियांगत्वां त्रिदिव्यं प्रापयिष्यति ।
 विदितस्त्वं हि देवानां मुनीनां च महात्मनाम् ॥ २३
 ततोऽहमद्भुवं शक्रं प्रसीद भगवन् मम ।
 व्याचार्यं वरय्येवं त्वामस्त्रार्थं त्रिदशेश्वर ॥ २४

इन्द्र उवाच ।

शूरकर्मास्त्रविघ्नत मविष्यसि परन्तप ।
 यदर्थमस्त्राणोप्सुस्त्वं तं कामं पाण्डवाऽऽमुहि ॥ २५
 ततोऽहमद्भुवं नाऽहं दिव्यान्यस्त्राणि शत्रुहन् ।
 मानुषेषु प्रयशस्यामि विनास्त्रप्रतिघातनात् ॥ २६
 तानि दिव्यानि मेऽस्त्राणि प्रयच्छ विबुधाधिप ।
 लोकांश्चास्त्रजितान् पश्चाद्भवेयं सुरपुङ्गव ॥ २७

इन्द्र उवाच ।

परीक्षार्थं मयैतत्ते वाक्यमुक्तं धनञ्जय ।
 ममामजस्रय वचनं सुपपन्नमिदं तव ॥ २८
 शिक्ष मे भवन् गत्या सर्वाण्यस्त्राणि भारत ।
 वायोरेवैवसुभ्योऽपि वरुणात् समकृष्णात् ॥ २९
 साध्यं पैतामहं चैव गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
 धीष्णवानि च सर्वाणि नैर्ऋतानि तथैव च ॥ ३०
 मद्रतानि च जानाहि सर्वास्त्राणि कुरुह ।
 एवमुक्त्वा तु मां शक्रस्तदेवाप्सरस्यधिप ॥ ३१
 अथाऽपश्यं हरियुजं रथमैन्द्रमुपास्मितम् ।
 दिव्यं मायामयं पुण्यं यत्तं मातलिना नृप ॥ ३२
 लोकपालेषु पातेषु मामुवाचाप्य मातलिः ।
 द्रष्टुमिच्छति शक्रस्त्वां देवराजो महायुते ॥ ३३

१६८

तत इति ॥ १ ॥ देवयानैर्विमानैः । सन्ननिवासिनः
 श्रीपालादयः शचीजयन्तादय इत्यर्थः ॥ ११ ॥ यथास्थानं

प्राच्यानिन्द्रं, प्रतीच्यां वरुणमित्यादि ॥ १४ ॥ तं शूरकम्
 मविष्यसीति संबन्धः ॥ २५ ॥ अप्रस्रियं प्रतिपातार्थम्
 मोक्षे न तन्न्यत्र मानुषे ॥ २६ ॥ मायामयमिवात्यद्भुतम् ३

संसिद्धप्व महाबाहो कुरु कार्यमनन्तरम् ।
 पश्य पुण्यकृतौलोकान् सशरीरो दिवं व्रज ॥ ३४
 देवराजः सहस्राक्षस्त्वां दिदक्षति भारत ।
 इत्युक्तोऽहं मातलिना गिरिमामन्व्य शैशिरम् ३५
 प्रदक्षिणमुपावृत्य समारोहं रथोत्तमम् ।
 चोदयामास स हयान् मतोमासुतरंहसः ॥ ३६
 मातलिर्हयतत्त्वज्ञो यथायद्भूरिदक्षिणः ।
 अवैक्षत च मे वक्रं स्थितस्याऽय स सारथिः ३७
 तथा भ्रान्ते रथे राजन् विस्मितश्चेदमप्रवीत् ।
 अत्यद्भुतामिदं त्वद्य विचित्रं प्रतिभाति मे ॥ ३८
 यदास्थितो रथं दिवं पदान्न चलितः पदम् ।
 देवराजोऽपि हि मया नित्यमत्रोपलक्षितः ॥ ३९
 विचलन् प्रथमोत्पाते हयानां भरतर्षभ ।
 त्वं पुनः स्थित एवात्र रथे भ्रान्ते कुरूदह ॥ ४०
 अतिशक्नमिदं सर्वं तवेति प्रतिभाति मे ।
 इत्युक्त्वाऽऽकाशमाविश्य मातलिर्विबुधालयान्
 दर्शयामास मे राजन् विमानानि च भारत ।
 स रथो हरिभिर्युक्तो धूर्ध्वमाचक्रमे ततः ॥ ४१
 ऋषयो देवताश्चैव पूजयन्ति नरोत्तम ।
 ततः कामगमाँल्लोकानपश्यं वै सुरार्पणम् ॥ ४२
 गन्धर्वाँस्तरसां चैव प्रमाद्यममितीजसाम् ।
 नन्दनादीनि देवानां वनान्युपवनानि च ॥ ४३
 दर्शयामास मे शीघ्रं मातलिः शक्रसारथिः ।
 ततः शक्रस्य भवनमपश्यममरावतीम् ॥ ४४
 दिव्यैः कामफलैर्वृक्षै रत्नैश्च समलङ्कृताम् ।
 न तत्र सूर्यस्तपति न शीतोष्णे न च क्लमः ॥ ४५
 न वायते तत्र रजस्तप्राप्ति न जरा नृप ।
 न तत्र शोको दीन्यं वा दौर्बल्यं चोपलक्ष्यते ४७
 दिव्यौकसा महाराज न ग्लानिरिरमर्दन ।
 न क्रोधलोमौ तत्रास्तां सुरार्दीनां विशाम्पते ४८
 नित्यतुष्टाश्च ते राजन् प्राणिनः सुचेदमनि ।
 नित्यपुष्पफलास्तत्र पादपा हरितच्छदाः ॥ ४९
 पुष्करिण्यश्च विविधाः पद्मसौगन्धिकायुताः ।
 शीतस्तत्र धवी वायुः सुगन्धौ जीवनः शुचिः ५०

पदात् स्थानात् न चलितः । रथस्य भ्रमणेऽपि
 द्वास्तन इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ सुरार्पणमिति
 देवार्पणमात्र
 आर्षः । समाहारबहुलं वा बहुसुसुदावाग्निप्रायेण
 ॥ ४३ ॥ अन्वजानन्त 'वीर्षादिमान् भव' इत्याचार्यार्दान्
 ददुरित्यर्थः ॥ ५४ ॥ तत्तर्षमिति । अनवसाय आहत्य आदर-

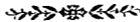
सर्वरत्नविचित्रा च भूमिः पुण्याविभूषिता ।
 मृगद्विजाश्च बहवो रुचिरा मधुरस्वराः ॥ ५१
 विमानगामिनश्चात्र दृश्यन्ते बहवोऽम्बरे ।
 ततोऽपश्यं वसून् रुद्रान् साध्यांश्च समरुद्रपान् ॥
 आदित्यानश्विनौ चैव तान् सर्वाान् प्रत्यपूजयम् ।
 ते मां वीर्येण यशसा तेजसा च बलेन च ॥ ५२
 अस्त्रैश्चाप्यन्वजानन्त सङ्ग्रामे विजयेन च ।
 प्रविश्य तां पुरीं दिव्यां देवगन्धर्वपूजिताम् ५३
 देवराजं सहस्राक्षमुपातेष्टं कृताञ्जलिः ।
 ददावर्षासने प्रीतः शक्रो मे ददतां धरः ॥ ५४
 बहुमानाश्च गात्राणि परस्पर्शं मम घासवः ।
 तत्राहं देवगन्धर्वैः सहितो भूरिदक्षिणैः ॥ ५५
 अस्त्रार्थमवसं सर्वे शिक्षाणोऽस्त्राणि मारत ।
 विश्वावसोश्च वै पुत्राश्चित्रसेनोऽभवत् सखा ५७
 स च गान्धर्वमखिलं प्राहयामास मां नृप ।
 तत्राहमवसं राजन् गृहीतास्त्रः सुपूजितः ॥ ५८
 सुखं शक्रस्य भवने सर्वकामसमन्वितः ।
 शृण्वन् वै गीतशब्दं च तूर्यशब्दं च पुष्कलम् ।
 पश्यंश्चाप्सरसाः श्रेष्ठा नृत्यन्तीर्मरतर्षभ ॥ ५९
 तत् सर्वमनवज्ञाय तथ्यं विशाय भारत ।
 अत्यर्थं प्रतिगृह्णाहमखेष्वेव ध्यवस्थितः ॥ ६०
 ततोऽस्तुष्यन् सहस्राक्षस्तेन कामेन मे त्रिभुः ।
 एवं मे घसतो राजन्नेय कालोऽत्यगादिवि ॥ ६१
 कृतास्त्रमतिविश्वस्तमथ मां हरिवाहनः ।
 संस्पृश्य मूर्ध्नि पाणिभ्यामिदं वचनमप्रवीत् ॥ ६२
 न त्वमथ युधा जेतुं शक्यः सुराणेरपि ।
 किं पुनर्मानुषे लोके मानुषैरकृतात्मभिः ॥ ६३
 अप्रमेयोऽप्रधृष्यश्च दुष्टेष्वप्रतिमरतया ।
 अथाऽप्रवीत् पुनर्देवः समग्रदृष्टतनूरुहः ॥ ६४
 अत्रयुद्धे समो धीर न ते कश्चिद्भविष्यति ।
 अप्रमत्तः सदा दह्यः सत्यवादी जितेन्द्रियः ६५
 ब्रह्मण्यश्चास्त्रविद्यासि शूद्र्यासि कुरूदह ।
 अस्त्राणि समवाप्तानि स्वया ददा च पञ्च च ६६
 पञ्चमिर्बिधिभिः पार्थ विद्यते न त्वया समः ।
 प्रयोगानुपसंहारम्रावृत्तिं च घनञ्जय ॥ ६७

पूर्वकं तथ्यं यथावदत्यर्थं उपसार्थं इति विस्मय
 प्रतिष्ठय राणस्येन मनसा अर्थाहत्यायहमखेष्वेव अद-
 स्थिनोऽभूत्वं न गीतारिपु ॥ ६० ॥ तेन कामेन कश्चि-
 च्छया न तु भोगेच्छया ॥ ६१ ॥ पञ्चभिः प्रयोगादिभिः ।
 आवृत्तिः-पुनः पुनः प्रयोगोपसंहारी ॥ ६७ ॥ प्रायदित्त-

प्रायश्चित्तं च वेत्थ त्वं प्रतीघातं च सर्वशः ।
 ततो गुर्वर्थकालोऽयं समुत्पन्नः परन्तप ॥ ६८
 प्रतिजानीष्य तं कर्तुं ततो वेत्स्याम्यहं परम् ।
 ततोऽहमद्युवं राजन् देवराजमिदं वचः ॥ ६९
 विपह्यं यन्मया कर्तुं कृतमेव निबोध तत् ।
 ततो मामग्रवींद्राजन् प्रहसन् बलवृत्रहा ॥ ७०
 नाविपह्यं तथाद्यास्ति त्रिषु लोकेषु किंचन ।
 निवातकवचा नाम दानवा मम शत्रवः ॥ ७१
 समुद्रकुक्षिमाश्लेख दुर्गं प्रतिवसन्त्युत ।
 तिस्रः कोट्यः समाख्यातास्तुल्यरूपबलप्रभाः ७२
 तांस्तत्र जहि क्रीन्तेय गुर्वथेस्ते भविष्यति ।
 ततो मातलिसंयुक्तं मयूरसमरोमभिः ॥ ७३
 हयैरुपेतं प्रादान्मे रथं दिव्यं महाप्रमम् ।
 बद्धन्ध चैव मे मूर्ध्नि किराटमिदमुत्तमम् ॥ ७४
 स्वरूपसदृशं चैव प्रादाद्दङ्गविभूषणम् ।
 अभेद्यं कवचं चेदं स्पर्शरूपवदुत्तमम् ॥ ७५
 अजरां ज्यामिमां चापि गाण्डीवे समयोजयत् ।
 ततः प्रायामहं तेन स्यन्दनेन विराजता ॥ ७६
 येनाऽजयदेवपतिर्बलिं धीरोचामि पुरा ।

ततो देवाः सर्वे एव तेन घोषेण बोधिताः ॥ ७७
 मन्वाना देवराजं मां समाजगमुर्वैशाम्पते ।
 दृष्ट्वा च मामपृच्छन्त किं करिष्यसि फाल्गुन ७८
 तानद्युवं यथाभूतमिदं कर्ताऽस्मि संयुगे ।
 निवातकवचानां तु प्रस्थितं मां धर्मायेणम् ॥ ७९
 निबोधत महाभागाः शिवं चाशास्त मेऽनघाः ।
 तुष्टुर्मां प्रसन्नास्ते यथा देवं पुरन्दरम् ॥ ८०
 रथेनानेन मघवा जितवान् शम्बरं युधि ।
 नमुचिं बलवृत्रौ च प्रह्लादनरकावपि ॥ ८१
 बहूनि च सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदान्यपि ।
 रथेनानेन दैत्यानां जितवान् मघवा युधि ॥ ८२
 त्वमप्यनेन क्रीन्तेय निवातकवचान् रणे ।
 धिजेता युधि विक्रम्य पुरेय मघवा वशी ॥ ८३
 अयं च शङ्खप्रवरो येन जेताऽसि दानवान् ।
 अनेन विजिता लोकाः शक्रेणापि महात्मना ८४
 प्रदीयमानं देवैस्तं देवदत्तं जलोद्भवम् ।
 प्रत्यगृह्यं जयायैर्न स्तुयमानस्तदामरैः ॥ ८५
 स शङ्खी कवची बाणी प्रहृष्टातशरासनः ।
 दानवालयमत्युग्रं प्रयातोऽस्मि युयुत्सवा ॥ ८६

इति श्रीमहामारते आरण्यके षोडशोऽध्यायः निवातकवचपुस्तकषोडशोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

१६९

अर्जुन उवाच ।

ततोऽहं स्तूयमानस्तु तत्र तत्र महर्षिभिः ।
 अपश्यमुदाधि भीममपां पतिमयाव्ययम् ॥ १
 फेनयत्यः प्रकीर्णाश्च संहताश्च समुत्थिताः ।
 उर्मयश्चान्न दृश्यन्ते बलान्त इव पर्वताः ॥ २
 नावः सहस्रशास्तत्र रत्नपूर्णाः समन्ततः ।
 तिमिङ्गिलाः कच्छपाश्च तथा तिमितिमिङ्गिलाः

मकराश्चान्न दृश्यन्ते जले मग्ना इवाऽद्रयः ।
 शङ्खानां च सहस्राणि मग्नान्यस्तु समन्ततः ॥ ४
 दृश्यन्ते स्म यथा राशौ तारास्तन्मयप्रसङ्गम् ॥ ५
 तथा सहस्रशस्तत्र रत्नसङ्गाः प्रवचन्त्युत ॥ ६
 धायुश्च घूर्णते भीमस्तद्द्रुतमिवाभवत्तव ॥ ७
 तमुदीक्ष्य महावेगं सर्वार्भोनिधिमुत्त- ८
 अपश्यं दानवाकीर्णं तद्वैत्यपुरमन्तिकान् ।
 तत्रैव मातलिस्तूर्णं निपत्य पृथिवीतले ॥ ९

मन्त्राग्निना दग्धानामनागसा पुनरुज्जीवनम् । प्रतीघातं
 पराक्षेणाभिभूतस्य स्वाक्षस्वोर्दापनम् । गुर्वर्थो दक्षिणा
 ॥ ६८ ॥ वेत्स्यामि वेदयिष्यामि परं कार्यमिति शेषः
 ॥ ६९ ॥ विपह्यं शक्यम् ॥ ७० ॥ प्राया प्रार्थनं कृतवान्
 ॥ ७६ ॥ आद्यास्त आशाध्यम् ॥ ८० ॥ इत्यारण्यके
 षोडशोऽध्यायः भारतभावदीपे - अरण्यधिकशततमोऽ
 ध्यायः ॥ १६८ ॥

१६९

ततोऽहमिति ॥ १ ॥ तिमिर्मत्स्यस्तं गिलति महा-
 मत्स्यन्तिमिङ्गिल । तमपि गिलतीति तिमितिमिङ्गिल ।
 तिमिरिव गिलनीयस्तिमिङ्गिलो मत्स्येति विग्रहः ॥ ३ ॥
 घूर्णते अमति ॥ ६ ॥ निपत्य गत्वा पृथिवीतले पाताले
 ॥ ७ ॥

रयं तं तु समालस्य प्राद्रघद्रथयोगवित् ।
 श्रांसयन् रथघोषेण तत् पुरं समुपाद्रवन् ॥ ८
 रथघोषं तु तं श्रुत्वा स्तनयिनोरिवाम्बरे ।
 मन्वाना देवराजं मामावित्रा दानवाऽभवन् ॥ ९
 सर्वे संभ्रान्तमनसः शरत्वापयराः शिताः ।
 तथाऽसि-शूल-परशु-गदा-मुसल-पाणयः ॥ १०
 ततो द्वाराणि पिदधुर्दानवास्त्रस्तचेतसः ।
 संविधाय पुरे रक्षां न रम कश्चन दृश्यते ॥ ११
 ततः शङ्खजुपादाय देवदत्तं महास्वनम् ।
 परमां मुदमाश्रित्य श्राधमं तं शनैरहम् ॥ १२
 स तु शब्दो दिवं स्तब्ध्वा प्रतिशब्दमर्जाजनन् ।
 वित्रेसुश्रुत्वा निलिल्युश्रुत्वा भूतानि सुमहान्त्यपि ॥ १३
 ततो निवातकवचाः सर्वे एव स्वलंकृताः ।
 दंशिता विविधैर्ह्यार्षैर्विचित्रायुधपाणयैः ॥ १४
 आयसैश्च महाशूलैर्शभिर्मुसलैरपि ।
 पट्टिभिः करवालैश्च रथचकैश्च भारत ॥ १५
 शतमीभिर्भुशुण्डीभिः सङ्घैश्चित्रैः स्वलंकृतैः ।

प्रवृहीतैर्दितैः पुत्राः प्रादुरासन् सहस्रशः ॥ १६
 ततो विचार्य बहुशो रथमार्गेषु तान् हयान् ।
 प्राचोदयन् समे देशे मानलिर्मरतर्यम् ॥ १७
 तेन तेषां प्रणुधानामाशुत्वाच्छीघ्रगामिनाम् ।
 नान्यपद्वयं तदा किञ्चित्तन्मेऽद्भुतमिवाऽभवत् ॥ १८
 ततस्ते दानवास्तत्र यादित्राणि सहस्रशः ।
 विहृतस्वरूपाणि भृशं सर्वाण्यनादयन् ॥ १९
 तेन शब्देन सहसा समुद्रे पर्वतोपमाः ।
 आह्वयन्त गतैः सत्वैर्मत्स्याः शतसहस्रशः ॥ २०
 ततो वेगेन महता दानवा मामुपाद्रवन् ।
 विमुञ्चन्तः शितान् वाणान् शतशोऽप्य सहस्रशः
 स सप्रहारस्तुमुलस्तेषां च मम भारत ।
 अवतत महाणोरो निवातकवचान्तकः ॥ २२
 ततो देवर्षयश्चैव दानवर्षिगणाश्च ये ।
 प्रहार्षयश्च सिन्धवाश्च समाजमुर्महामृचे ॥ २३
 ते वै मामनुरूपाभिर्मधुराभिर्जयैषिणः ।
 अस्तुवन् मुनयो वाभिमयधेन्द्रं तारकामये ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि युद्धारम्भे
 अतसप्तत्यनिकशततमोऽध्यायः ॥१६९॥

१७०

अर्जुन उवाच ।

ततो निवातकवचाः सर्वे वेगेन भारत ।
 अभ्यद्रवन् मां सहिताः प्रवृहीतायुधा रणे ॥ १
 आच्छाद्य रथपथानमुत्क्रोशन्तो महारथाः ।
 आवृत्य सर्वतस्त मां शरवर्षैर्व्योकिरन् ॥ २
 ततोऽपरे महावीर्याः शूलपट्टिदापाणयः ।
 शूलानि च मुशुण्डीश्च मुमुजुर्दानवा मयि ॥ ३
 तच्छूलवर्षं सुमहद्गदाशक्तिसमाकुलम् ।
 अनिशं सृज्यमानं तैरपतमद्रोधपरि ॥ ४
 अन्ये मामभ्यघावन्त निवातकवचा युधि ।

जितशस्त्रायुधा रौद्राः कालरूपाः प्रहारिणः ॥ ५
 तानहं विविधैर्वर्णैर्वैगवद्भिरजिह्वयैः ।
 गाण्डीवमुक्तैरभ्यप्रमेकैकं दशभिर्मृषे ॥ ६
 ते कृता पिमुखाः सर्वे मत्प्रयुक्तैः शिलाशितैः ।
 ततो मातलिना तूर्णं हयास्ते सम्प्रचोदिताः ॥ ७
 मार्गान् बहुविधांस्तत्र विवेहर्षानरंहसः ।
 सुसंयता मातलिना प्रामदन्त दितेः सुगान् ॥ ८
 शतं शतास्ते हरयस्त्रहिमन् युक्ता महारथे ।
 शान्ता मातलिना यत्ता व्यचरन्प्रल्पका इव ॥ ९

आलस्य सर्वसम्पदुत्तामिति शेषः । आश्रित्येति पठते भूमा-
 ववतीयं निम्नस्थं स्यन्तं दृढमाश्रित्य उन्नतवानिल्यर्थः ।
 प्राद्वत् प्रवर्षेण वेगदानभूत् ॥ ८ ॥ दिवं स्तब्ध्वा
 आकाशं व्याप्य ॥ १३ ॥ दंशिताः सङ्घाः । द्रुगैः
 कवचैः ॥ १४ ॥ आद्रवन्त पश्यान्तं हतवन्तः । गतैः सत्वै-
 विष्णोभिर्भुविभिरपलाशिनो भ्रान्ता इत्यर्थः ॥ २० ॥ तारका-

मय तारायै सहस्रामे ॥ २४ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये
 भारतभाद्रपदे अतसप्तत्यनिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥

१७०

तत इति ॥ १ ॥ घताः शतानि अयुतमित्यर्थः । हरयोऽ-
 थाः । शान्ताः पराशिताः । शमेतलोचनापार्श्वनिष्ठा ॥ ९ ॥

तेषां चरणपात्रेण रथनेमिखनेन च ।
मम बाणनिपातैश्च हतास्ते शतशोऽसुराः ॥ १०
गतासवस्तथैवाऽन्ये प्रयुहीतशरसनाः ।
हतसारथयस्तत्र व्यकृष्यन्त तुरंगमैः ॥ ११
ते दिशो विदिशः सर्वे प्रतिकृष्य प्रहारिणः ।
अभ्यघ्नन् विविधैः शस्त्रैस्ततो मे व्यथितं मनः १२
ततोऽहं मातलेर्षीयमपदयं परमाद्भुतम् ।
अध्वास्तथा वेगवती यदयत्नादधारयत् ॥ १३
ततोऽहं लघुभिश्चिप्रैरखैस्तानसुरान् रणे ।
चिच्छेद् सायुधान् राजन् शतशोऽप्य सहस्रशः ॥
एवं मे चरतस्तत्र सर्वयक्षेन शत्रुहन् ।
प्रीतिमानभवद्द्वारो मातलिः शकसारथिः ॥ १५
वध्यमानास्ततस्तैस्तु हयैस्तेन रथेन च ।
अगमन् प्रक्षयं केचिन्मवर्तन्त तथा परे ॥ १६
स्पर्धमाना इवास्माभिर्निवातकवचा रणे ।
शरवर्षैः शरार्ते मां महाद्भिः प्रत्यवारयन् ॥ १७
ततोऽहं लघुभिश्चिप्रैर्ब्रह्माखपरिमन्त्रितैः ।
व्यधमं सायकैराद्यु शतशोऽप्य सहस्रशः ॥ १८
ततः सर्पील्यमानारते क्रोधाविष्टा महारथाः ।
अपीडयन् मां सहिताः शक्तिशालासिवृष्टिभिः १९

ततोऽहमखमातिष्ठं परमं तिम्रतैजसम् ।
दयितं देवराजस्य माधवं नाम भारत ॥ २०
ततः खड्गत्रिशूलेन तोमरांश्च सहस्रशः ।
अखर्षीयं शतधा तैर्मुकानहमच्छिद्मम् ॥ २१
छित्वा प्रहरणान्येषां ततस्तानपि सर्वशः ।
प्रत्यविध्यमहं रोपाद्दामिर्दामिः शरैः ॥ २२
गाण्डीवादि तदा संख्ये यथा भ्रमरपङ्क्तयः ।
निष्पतन्ति महाबाणास्तन्मातलिरपूजयत् ॥ २३
तेषामपि तु बाणास्ते तन्मातलिरपूजयत् ।
अवाकिरन् मां बलवत्तानहं व्यधमं शरैः ॥ २४
वध्यमानास्ततस्ते तु निवातकवचाः पुनः ।
शरवर्षैर्महाद्भिर्मां समन्तात् पर्यधारयन् ॥ २५
शर्येगाग्निहत्याहमखैरखविधातिभिः ।
ज्वलद्भिः परमैः शीघ्रैस्तानविध्यं सारुशः ॥ २६
तेषां छिन्नानि गात्राणि विसृजन्त स्म शोणितम्
प्रावृषीयामिवृष्टानि शृङ्गाण्यध धराभूताम् ॥ २७
इन्द्राशानिसमस्पर्धैर्धैर्यद्विरजिह्वरीः ।
महावीर्यव्यमानास्ते समुद्रिणाः स्म दानवाः ॥ २८
शतधा भिन्नशस्त्रैस्ते शोणप्रहरणाजसः ।
ततो निवातकवचा मामपुष्यन्त मायया ॥ २९

इति श्रीमहामारते आरण्यके पर्वाणि निवातकवचयुद्धपर्वाणि
सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥

१७१

अर्जुन उवाच ।

ततोऽश्मवर्षं सुमत्तुं प्रादुरासीत् समन्ततः ।
नगमात्रैः शिलापरुषैस्तन्मां दृढमपीडयत् ॥ १
तद्दं यस्सङ्घाशैर्महेन्द्राखप्रचोदितैः ।
अचूर्णयं वेगवाद्भिः शरजालैर्महाहयैः ॥ २

चूर्णमानेऽश्मवर्षं तु पावकः समजायत ।
तत्रादमचूर्णान्ययतन् पावकप्रकरा इव ॥ ३
ततोऽश्मवर्षं विहने जलवर्षं महत्तरम् ।
घाराभिरक्षमात्राभिः प्रादुरासीन्ममान्तिके ॥ ४
नभसः प्रच्युता घाराभित्तमयीयाः सहस्रशः ।
आवृण्यन् सर्वतो ल्योम विशाधोपदिशस्तथा ॥ ५

विच्छेद् आहमिति शेषः । परोशार्थलिदप्रयोगेन अज्ञान-
तेन मया एतत् कृतमिति शत्रूणामन्वन्तापरुषः सूचितः
॥ १४ ॥ अस्माभिः पूजयां बहुत्वम् । अधापने-
क्षयां ॥ १५ ॥ लघुभिः शोणैः ॥ १८ ॥ निम्नीकं
तीक्ष्णदाहकम् । माधवं नाम मघोर्द्वैत्यस्य वधार्थं
निर्मित्वत् ॥ २० ॥ ततो माधवाभ्यान् उरथेन सङ्ग-
गदितेन विग्रहेन । चक्राम शलाघेनि पाठे शरीरिलुत्तर-

श्लोकादस्पर्धयाम् ॥ २१ ॥ तेषां ते बाणाः माम् अना-
दिरभिति संकल्पः । तदपि मातलिरपूजयत् ॥ २४ ॥
इत्यारण्यके पर्वाणि नैऋत्यादि भारतभाष्येणैव गणत्यधिक-
शततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥

१७१

ततोऽश्ममेति । नगमात्रैः कृतस्माभिः ॥ १ ॥ नावच्छिद्यतः
वादिपरमः ॥ ३ ॥

धाराणां च निपातेन धायोर्विस्फूर्जितेन च ।
 गर्जितेन च दैत्यानां न प्राज्ञापत किञ्चन ॥ ६
 धारा दिवि च संवद्धा वसुधायां च सर्वशः ।
 व्यामोहयन्त मां तत्र नियतन्त्वोऽमिशं भुवि ॥७
 तत्रोपदिष्टमिन्द्रेण दिव्यमस्त्रं विशोषणम् ।
 दीप्तं प्राहिणवर्षं घोरमभ्युप्यस्येन तज्जलम् ॥ ८
 हतेऽश्मवर्षे च मया जलवर्षे च शोषिते ।
 सुमुचुर्दानवा मायामार्त्रिं पायुं च भारत ॥ ९
 ततोऽश्मार्त्रिं व्यधमं सलिलालेखेण सर्वशः ।
 शैलेन च महालेखेण धायोर्वैगमधारयम् ॥ १०
 तस्यां प्रतिहृतायां ते दानवा युद्धदुर्मदाः ।
 प्राकुर्वन् विविधां मायां यौगपद्येन भारत ॥ ११
 ततो वर्षे प्रादुरभूत् सुमहद्भोमहर्षणम् ।
 अस्त्राणां घोररूपाणांमन्त्रेषोस्तथाऽश्मनाम् ॥ १२
 सा तु मायामयी वृष्टिः पीडयामास मां युधि ।
 अथ घोरं तमस्तीव्रं प्रादुरासीत् समन्ततः ॥ १३
 तमसा संवृते लोके घोरैरेण परुषेण च ।
 हरयो विमुखाश्चासन् प्रास्वलञ्चापि मातलिः ॥ १४
 हस्तादि रश्मयश्चास्य प्रतोदः प्रापतद्भुवि ।
 असकृन्वाह मां भीतः क्वासीति भरतर्षभ ॥ १५
 मां च भीराविशर्त्वात्वा तस्मिन् विगतचेतसि ।
 स च मां विगतज्ञानः सन्प्रस्तमिदमब्रवीत् ॥ १६
 सुराणामसुराणां च सङ्ग्रामः सुमहानभूत् ।
 भमृतार्थं पुरा पार्थ स च दृष्टो मयाऽनघ ॥ १७
 शम्भस्य वधे घोरः सङ्ग्रामः सुमहानभूत् ।

सारथ्यं देवराजस्य तत्रापि कृतवानहम् ॥ १८
 तथैव वृत्रस्य वधे सङ्गृहीता हया मया ।
 वैरोचनेर्महायुद्धं दृष्टं चापि सुदारुणम् ॥ १९
 एते मया महाघोराः सङ्ग्रामाः पर्यगसिताः ।
 न चापि विगतज्ञानो भूतपूर्वोऽस्मि पाण्डव ॥ २०
 पितामहेन संहारः प्रजानां विहितो भुवम् ।
 न हि युद्धमिदं युक्तमन्यत्र जगतः क्षयान् ॥ २१
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
 मोहयिष्यन् दानवानामहं मायाबलं महत् ॥ २२
 अष्टवं मातलिं मीतं पश्य मे भुजयोर्वलम् ।
 अस्त्राणां च प्रभावं वै धनुषो गाण्डिवस्य च ॥ २३
 अद्यास्त्रमाययैतेषां मायामेतां सुदारुणाम् ।
 विविहन्मि तमश्चोत्रं मा भैः सूत स्थिरो भवा ॥ २४
 एवमुक्त्वाऽहमरुजमस्त्रमायां नराधिप ।
 मोहनीं सर्वभूतानां हिताय त्रिदिवीकसाम् ॥ २५
 पीड्यमानासु मायासु तासु तालसुरोत्तमाः ।
 पुनर्वद्भुविष्या मायाः प्राकुर्वन्मिर्ताजसः ॥ २६
 पुनः प्रकाशमभवत्तमसा प्रस्यते पुनः ।
 भयस्यदर्शनो लोकः पुनरप्यु निमज्जति ॥ २७
 सुसङ्गृहीतैर्हरिभिः प्रकाशे सति मातलिः ।
 व्यचरत् स्यन्दनाप्रयेण सङ्ग्रामे लोमहर्षणे ॥ २८
 ततः पर्यपतश्रुणा निवातकवचा मयि ।
 तानहं विचरं दृष्ट्वा प्राहिण्वं यमसादनम् ॥ २९
 घर्तमाने तथा युद्धे निवातकवचान्तके ।
 नापश्यं सहसा सर्वान् दानवान् माययाऽऽवृत्तान्

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि मायायुद्धे
 एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

१७२

अर्जुन उवाच ।

अदृश्यमानास्ते दैत्या योधयन्ति स्म मायया ।
 अदृश्येनास्त्रवर्षेण तानप्यहमयोधयम् ॥ १
 गाण्डीवमुक्त्वा विशिखाः सम्यगस्त्रप्रचोदिताः ।

अच्छिन्दन्नुत्तमाङ्गानि यत्र यत्र स्म तेऽभयन् ॥ २
 ततो निवातकवचा ध्यमाना मया युधि ।
 संहृत्य मायां सहसा प्राविशन् पुरमात्मानः ॥ ३

वैरोचने. कते. ॥ १९ ॥ मोहनालेखे पीड्यमानासु नश्य-
 मानासु ॥ २६ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठेयं भाष्य-
 भावदीपे एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

१७२

अदृश्यमाना इति ॥ १ ॥

द्यपयातेषु दैत्येषु प्रादुर्भूते च दर्शने ।
 अपदयं दानवांस्तत्र हतान शतसहस्रशः ॥ ४
 विनिष्पिष्टानि तत्रेषां शृङ्गाध्याभरणानि च ।
 शतशः स्म प्रदृश्यन्ते गात्राणि कवचानि च ॥ ५
 हयानां नान्तरं ह्यासीत् पदाद्विचालितं पदम् ।
 उत्पत्य सहसा तस्थुरन्तरिक्षगमास्ततः ॥ ६
 ततो निवानवचचा न्योम सञ्छाद्य केवलम् ।
 अहरथा ह्ययवतंन विरुजन्तः शिलाञ्चचयान् ७
 अन्तर्भूमिगताश्चान्ये हयानां चरणान्यय ।
 द्यगृह्णन् दानवा घोरा रथचक्रे च भारत ॥ ८
 विनिगृह्य ह्रीनश्वान् रथं च मम युध्यतः ।
 सघर्षतो मामविष्यन्त सरथं घर्णाधरैः ॥ ९
 पर्वतरूपर्षीयद्भिः पतमानस्ताथाऽपरैः ।
 स देशो यत्र घर्षतोम गृह्ये समपद्यत ॥ १०
 पर्वतरक्षाघमानोऽहं निगृहीतश्च वाजिभिः ।
 अगच्छं परमामर्तिं मातालिस्तदलक्षयन् ॥ ११
 लक्षयित्वा च मां मांतामेदं वचनमब्रवीत् ।
 अर्जुनार्जुन मा भस्त्वं वज्रमखगुर्दीरय ॥ १२
 ततोऽहं तस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा वज्रमुदीरेयम् ।
 देवराजस्य दयितं भीममखं नराधिप ॥ १३
 अचलं स्थानमासाद्य गाण्डीवमहामन्य च ।
 अगुञ्जं वज्रसंस्पर्शानायसाशिशितान् शरान् ॥ १४
 ततो मायाश्च ताः सर्वा निवातकवचोश्च तान् ।
 ते वज्रचोदिता वाणा वज्रभृताः समाविशन् ॥ १५
 ते वज्रवेगविहता दानवाः पर्वतोपमाः ।
 इतरेतरमास्त्रेषु न्यपतन् पृथिवीतले ॥ १६
 अन्तर्भूमौ च येऽगृह्णन् दानवा रथवाजिनः ।
 अनुप्रविश्य तान् वाणाः प्राहिष्यन् यमसादनम् ॥
 हनैर्निवातकचैर्निरस्तैः पर्वतोपमैः ।
 समाच्छाद्यत देशः स विदर्भीरिव पर्वतैः ॥ १८
 न हयानां हृतिः काचिन्न रथस्य न मातलेः ।
 मम चाद्यत तदा तदद्भुतमिवाभयत् ॥ १९
 ततो मां प्रहसन् राजन् मातोलेः प्रत्यभापत ।

नैतदर्जुन देवेषु त्वयि वीर्यं यदीदृश्यते ॥ २०
 हतेष्वहुरसङ्घेषु दागस्तेषां तु सर्वशः ।
 प्राक्रोशन्नगरे तस्मिन् यथा शरदि सारसाः २१
 ततो मातलिना सार्धमहं तत् पुरमभ्ययाम् ।
 त्रासयन् रथघोदेण निवातकवचस्त्रियः ॥ २२
 तान् दृष्ट्वा दशसाहस्रान् मयूरसहस्रान् हयान् ।
 रथं च रविसङ्क्राशं प्रादृघ्नन् गणदाः स्त्रियः ॥ २३
 तामिराभरणैः शब्दरूपासिताभिः समीरितः ।
 शिलानामिव शैलेषु पतन्तीनाममृत्तदा ॥ २४
 विप्रस्ता दैत्यनार्यैस्ताः स्वानि वेदमान्यथाविशान् ।
 बहुरन्नविचित्राणि शातकुम्भमयानि च ॥ २५
 तदद्भुताकारमहं दृष्ट्वा नगरमुत्तमम् ।
 विशिष्टं देवमगरादपृच्छं मातलिं ततः ॥ २६
 इदमेवंविधं कस्मादेवा नावासयन्त्युत ।
 पुरन्दरपुराद्धीदं विशिष्टमिति लक्ष्ये ॥ २७
 मातलिर्वाच ।
 आसीद्विदं पुरा पार्थ देवराजस्य नः पुरम् ।
 ततो निवातकवचैरितः प्रच्याविताः ह्युराः ॥ २८
 तपस्तप्त्वा महतीं प्रसाद्य च पितामहम् ।
 इदं कृतं निवासाय देवेभ्यश्चामयं दृधि ॥ २९
 ततः शक्रेण भगवान् स्वयंभूरिति चोदितः ।
 विधत्तां भगवानन्तमात्मनो हितवाम्यया ॥ ३०
 तत उक्तो भगवता दिष्टमत्रेति भारत ।
 भविताऽन्तस्त्वमप्येषां देहेतान्येन शत्रुहन् ॥ ३१
 तत एषां वधार्थाय शक्रेऽस्त्राणि ददौ तव ।
 न हि शक्याः सुरैर्हन्तुं य एते निहतास्त्वया ३२
 कालस्य परिणामेन ततस्त्वमिह भारत ।
 एयामन्तकरः प्रहस्तत्वया च कृतं तथा ॥ ३३
 दानवानां विनाशाय अस्त्राणां परमं बलम् ।
 प्राहितस्त्वं महन्द्रेण पुरुषेन्द्र तदुत्तमम् ॥ ३४
 अर्जुन उवाच ।
 ततः प्रशाम्य नगरं दानवांश्च निहत्य तान् ।
 पुनर्मातलिना सार्धमगच्छं देवसन्न तत् ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि निवातकवचयुद्धे
 द्विसप्तत्याधिरुशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥

ह्रीन् अत्यन्तं हरणशीलान् । अविष्यन्त व्यासवन्तः ।
 अचिन्वन्तेति पाठेऽपि स एवार्थः ॥ ५ ॥ सारसा. हंसाः ।
 लक्ष्मणा इति पाठे सारस्य ॥ २९ ॥ न आषासयान्ति
 नाषासन्ति ॥ २७ ॥ अन्तं नाशं निवातकवचानामिति

शेषः ॥ ३० ॥ प्रशाम्य प्रक्षेपेण आलोच्य ॥ ३५ ॥
 इत्यारण्यके पर्वणि नैलक्ष्ण्ये भागवतभावदीपे द्विसप्तत्य-
 धिरुशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥
 १ उदैरथम् इति पाठः ।

१७३

अर्जुन उवाच ।

निवर्तमानेन मया महदृष्टं ततोऽपरम् ।
 पुरं कामचरं दिव्यं पावकार्कसमप्रमम् ॥
 रत्नद्रुममयैश्चित्रैः सुस्वरैश्च पतात्रिभिः ।
 पौलोमैः कालकज्ञैश्च नित्यहृष्टैरधिष्ठितम् ॥
 गोपुराद्दालकोपेतं चतुर्द्वारं दुरासदम् ।
 सर्वोत्तमयं दिव्यमद्भुतोपमदर्शनम् ॥
 द्रुमैः पुष्पफलोपेतैः सर्वैरत्नमयैर्भूतम् ।
 तथा पतात्रिभिर्दिव्यैरुपेतं सुमनोहरैः ॥
 असुरैर्नित्यमुदितैः शालिर्दिमुसलायुधैः ।
 चापसुदूरहस्तैश्च स्रग्विभिः सर्वतो वृतम् ॥
 तदहं प्रेक्ष्य दैत्यानां पुरमद्भुतदर्शनम् ।
 मपृच्छं मातलिं राजन् किमिदं वर्ततेऽद्भुतम् ॥६
 मातलिस्त्वाच ।
 पुलोमा नाम दैतेर्यां कालका च महासुपी ।
 दिव्यं वर्षसहस्रं ते चेरतुः परमं तपः ॥
 तपसोऽन्ते ततस्ताभ्यां स्वयम्भूरददद्वरम् ।
 अगृहीतां चरं ते तु सुतानामल्पदुःखताम् ॥
 अवध्यतां च राजेन्द्र सुरराक्षसपत्नीः ।
 पुरं सुरमणीयं च खचरं सुमहाप्रमम् ॥
 सर्वरत्नैः समुदितं दुर्धरंममरैरपि ।
 महर्षिं यक्ष-गन्धर्व-पद्मगासुरराक्षसैः ॥
 सर्वकामगुणोपेतं धीतशोकमनामयम् ।
 ब्रह्मणा भरतश्रेष्ठ कालकेयकृते कृतम् ॥
 तदेतन् खपुरं दिव्यं चरत्यमरवर्जितम् ।
 पौलोमाभ्युपितं वारि कालकज्ञैश्च दानवैः ॥१२
 हिरण्यपुरमित्येवं व्यायते नगरं महत् ।
 रक्षितं कालकेयश्च पौलोमैश्च महासुरैः ।
 त पते मुदिता राजन्नवध्याः सर्वदेवतः ॥१३
 निवसन्त्यत्र राजेन्द्र गतोद्भेगा निकसुखाः ॥
 भानुपान्मृत्युरेतेषां निर्दिष्टो ब्रह्मणा पुरा ।
 पतानपि रणे पार्यं कालत्र ज्ञान् दुरासदान् ।
 यद्वाख्येन नयस्वाशु विनाशं सुमहाबलान् ॥ १५
 अर्जुन उवाच ।
 सुरासुरैरेवथ्यं तदहं ज्ञात्वा विशाम्पते ।

अद्भुतं मातलिं हृष्टो याहोतत् पुरमञ्जसा ॥ १६
 त्रिदशशक्तिपो यावत् क्षयमखैनयाम्यहम् ।
 न कथञ्चिदि मे पापा न घड्या ये सुरद्विपः ॥१७
 उवाह मां ततः शीघ्रं हिरण्यपुरमन्तिकान् ।
 रथेन तेन दिव्येन हरियुकेन मातलिः ॥ १८
 ते मामालस्य दैतेया विचित्रामरणाम्बराः ।
 समुत्पेतुर्गर्हावंगा रघानास्थाय दंशिताः ॥ १९
 ततो नालीकनाराचैर्भक्षैः शक्युष्टितांमरं ।
 प्रत्यघ्नन् दानवेन्द्रा मां क्रुद्धास्तीव्रपराक्रमाः ॥२०
 तदहं शरवर्षेण महता प्रत्यवारयम् ।
 शस्त्रवर्ष महद्राजन् विद्याबलमुपाश्रितः ॥ २१
 ध्यामोहयं च तान् सर्वान् रथमार्गैश्चरन् रणे ।
 तेऽन्योन्यमभिसम्भूढाः पातयन्ति स्म दानवान् ॥
 तेगामेवं विमूढानामन्योन्यमभिधावताम् ।
 शिरांसि विशिष्यैर्दासैर्न्यहनं शतसङ्घशः ॥ २३
 ते घड्यमाना दैतेयाः पुरमास्थाय तत्पुनः ।
 खमुत्पेतुः सनगरा मायामास्थाय दानवीम् ॥२४
 ततोऽहं शरवर्षेण मरता कुकनन्दन ।
 मार्गमावृष्य दैत्यानां गर्ति चैषामवारयम् ॥ २५
 तत्पुरं खचरं दिव्यं कामगं सूर्यसप्रमम् ।
 दैतेयैर्वरदानेन धार्यते स्म यथासुखम् ॥ २६
 अन्तर्भूमौ निपतति पुनरुर्ध्वं प्रतिष्ठते ।
 पुनस्तित्यक् प्रयात्याशु पुनरभु निमञ्जति ॥ २७
 अमरावतिसङ्काशं तत् पुरं कामगं महत् ।
 अहमखैर्बहुविधैः प्रत्यगृहं परन्तप ॥ २८
 ततोऽहं शरजालेन दिव्याखनुदितेन च ।
 व्यगृहं सह दैतयैस्तत्पुरं पुरुपर्यभ ॥ २९
 विस्तृतं चायसैर्वाणीर्मत्प्रयुक्तैरजिह्वैः ।
 महीमभ्यपतद्राजन् प्रभञ्जं पुरमासुरम् ॥ ३०
 ते घड्यमाना माद्गणैर्वज्रवैरैरथस्पर्धैः ।
 पर्यघ्नन्तवै राजन्नसुराः कालचोदिताः ॥ ३१
 ततो मातलिराफहा पुरस्ताद्विपतन्निव ।
 महीमवातरत् क्षिप्रं रथेनाऽऽदित्यवर्षसा ॥ ३२

१७३

निवर्तमानेनेति ॥११॥ खपुरं खचरत्वात् ॥ १२ ॥
 न यथा इति न अपि तु यथा एव ॥ १७ ॥ स्पृष्टं विदो-
 केण गृह्यतवान् । बाणशुभा पृथ्वानित्यर्थः ॥ २५ ॥

आरुह्य गगनमुत्तन्य । अवातरत्-अवतीर्णं । पाठान्तरे
 माननिमाहृष्य-आलम्ब्य । महीमवान्तरयतनार्णोऽम्बमिते
 रोप ॥ ३२ ॥

ततो रयसहस्राणि पाण्डित्येगममोषणाम् ।
 युयुत्सुनां मया सार्धं पर्यवतन्त भारत ।
 तान्यहं निशितैषाणीर्ष्यधमं गांधराजितैः ॥ ३३
 ते युद्धे सन्त्ययतन्त समुद्रस्य यथामयः ।
 नेमे शक्या मानुषेण युद्धेनेते प्रचिन्त्य तन् ॥ ३४
 ततोऽहमानुषू येष दिव्यान्यखाप्ययोजयम् ।
 ततस्तानि सहस्राणि राषेनां चित्रयोधिनाम् ३५
 अस्त्राणि मम दिव्यानि प्रत्यग्रन् शनकरिच ।
 रथमार्गान् विचित्रांस्ते विचरन्तो महाबलाः ३६
 प्रत्यदृश्यन्त सदग्रामे शतशोऽथ सहस्रशः ।
 विचित्रमुकुटापीडा विचित्रकयचक्रजाः ॥ ३७
 विचित्राभरणाध्वय नन्द्यन्तां य मे मनः ।
 अहं तु शर्यपैस्तानखप्रयुजितै रणे ॥ ३८
 नाशक्यं पीडयितुं ते तु मां प्रत्यपीडयन् ।
 सैः पीड्यमानो बहुभिः कृतास्त्रैः कुगलेर्युधि ३९
 व्यथितोऽस्मि महायुद्धे मयं चागान्महन्मम ।
 ततोऽहं देवदेवाय रुद्राय प्रपतो रणे ॥ ४०
 स्वस्ति भूतेभ्य इत्युक्त्वा महास्त्रं समचोदयम् ।
 यच्चद्रौद्रमिति श्यातं सर्वाभिरापिनाशनम् ॥ ४१
 ततोऽपश्यं त्रिशिरस्तं पुरुषं नवलोचनम् ।
 त्रिमुखं पद्भुजं दीप्तमर्कज्वलनमूर्धजम् ॥ ४२
 लेलिहानैर्महानागैः कृतचारमभिप्रहन् ।
 विभीक्ष्णतस्तदस्त्रं तु धोरं रौद्रं सनातनम् ॥ ४३
 हृष्टा गाण्डीपसंयोगमानीय भरतपुत्रम् ।
 नमस्कृत्या त्रिनेत्राय शर्वाधामित्रतेजसे ॥ ४४
 मुक्तयान् दानवेन्द्राणां परामावाय भारत ।
 मुक्तमात्रे ततस्तस्मिन् रूपाण्यासन् सहस्रशः ४५
 स्मृगणाभय सिंहाणां व्याघ्राणां च विशाम्पने ।
 क्रश्राणां महिषाणां च पशूनां तथा गवाम् ४६
 शक्याणां गजानां च घानराणां च सृष्टशराः ।
 क्रमभाणां यराहाणां मार्जाराणां तथैव च ॥ ४७
 शालाशृकाणां प्रेतानां भुवण्डानां च तर्षदाः ।
 शूराणां महडानां च चमराणां तथैव च ॥ ४८
 देवानां च क्रवीणां च गम्भश्याणां च मरुदाः ।
 पिशाचानां सयश्राणां तथैव च सुगण्डिगम् ४९

गुहाकानां च सङ्ग्रामे नैर्ऋतानां तथैव च ।
 ह्याषाणां गजयक्राणामुन्मूकानां तथैव च ॥ ५०
 मीनयाजिसरुगाणां नानाशस्त्रासिपाणिनाम् ।
 तथैव याहुधानानां गदामुद्गरधारिणाम् ॥ ५१
 एनैश्चान्यैश्च बहुभिर्नानारूपधरैस्तथा ।
 सर्वमासीजगद्भासं तास्मिन्नस्त्रे विसर्जिते ॥ ५२
 त्रिशिरोभिध्वतुदृष्टे धतुरास्यैधतुर्भुजैः ।
 अनेकरूपसंयुक्तैर्मांसमेदोवसासिधिभिः ॥ ५३
 अभीक्षणं यध्यमानास्ते दानवा नाशप्रगताः ।
 अर्कज्वलननेत्रोभिर्वैश्राजानिसमग्रैः ॥ ५४
 आद्रिसारमयैश्चान्यैर्वाजैरपि निबर्हणीः ।
 न्यहनं दानयान् सर्वान् मुहूर्त्तनेव भारत ॥ ५५
 गाण्डीवात्प्रयुश्रुतांस्तान् गतासुभ्रमसङ्घपुतान् ।
 हृष्टाऽहं प्राणमं भूयस्त्रिपुरच्याय वेधसे ॥ ५६
 तथा रौद्रास्त्रनिष्पिष्टान् दिव्याभरणभूविना
 निशाम्य परमं हर्षमगमदेवसात्पथिः ॥
 तदसतां हतं कर्म देवैरपि दुरासदम् ।
 हृष्टा मां पूजयामास मातलिः शकसात्पथिः ।
 उषाच यचनं चेदं प्रीयमाणः कृताञ्जलिः ।
 सुरासुरैरसतां हि कर्म यन् साधितं त्वया ॥
 न होतत् संयुगे कर्तुमपि शक्तः सुरेश्वरः ।
 सुरासुरैरथ हि पुरमेतन् स्वमं महत् ॥
 त्वया विमथितं वीर स्वयोर्यतपसो बलान् ।
 विध्वस्ते स्वपुरे तस्मिन् दानवेषु हनेषु च ॥
 विन्दन्त्यः स्त्रियः सर्वा निष्पेजुर्नगराद्दिः ।
 प्रकर्णिकेऽस्यो व्यथिताः सुर्य इव दुःखिताः
 पेतुः पुशान् विनृश्चानृश्च शोचमाना मदीतले
 रुदत्यो दीनकण्ठरस्तु निन्दन्त्यो हतेश्वराः
 उरांसि परितिनम्रयो विग्रस्तम्रथिभूयगाः ।
 तच्छोकयुक्तमर्षिकैः दुःसद्वैयसमाहनम् ॥
 न वमी दानवपुरं हनत्वियदुः हनोपरम् ।
 गम्भर्षनगराकारं हतनागमिव हृदम् ॥
 शुष्कशृगामियात्पमददयममयत् पुरम् ।
 मां तु संदृष्टमननं शिषं मातलिगतवन् ॥

पुनरन्त्य पथिनां अन्त्ये । गांधराजैः कृष्ण-
 रोमिः ॥ ३३ ॥ युद्धे निमित्ते एषा गांधराजित इमे
 क्वचिन्मि वीर । युद्धे युयुत्सुनि वीर ॥ ३४ ॥
 अन्त्येऽन्त्येः । अन्त्ये प्रयुजितैः शर्यपैः । अन्त्ये
 भाद्रासिर्ऋतौ - इति भारे निरातः विरम् ॥ ३८ ॥

इति वीरिनि निरुदीं पतिं दधं देव ॥ ४१
 एतानाशय अन्त्यानाशय ॥ ४५ ॥ मीनयोः
 विधिं संयुजितं वीर ॥ ५१ ॥ विरं
 नागयोः ॥ ५५ ॥ निरातक हृष्टा ॥ ५७ ॥

देवराजस्य भवनं कृतकर्माणमाहवात् ।
 हिरण्यपुरसुत्सृज्य निहत्य च महासुरान् ॥ ६७
 निघातकवचांश्चैव ततोऽहं शक्रमागमम् ।
 मम कर्म च देवेन्द्रं मातलिर्विस्तरणे तत् ॥ ६८
 सर्वं विधावयामास यथाभूतं महाद्युते ।
 हिरण्यपुरघातं च मायानां च निवारणम् ॥ ६९
 निघातकवचानां च वचं संबधे महौजसाम् ।
 तत्श्रुत्वा भगवान्प्रीतः सहस्राक्षः पुरन्दरः ७०
 महाद्भिः सहितः श्रीमान्सा तु साधित्यथाब्रवीत् ।

ततो मां देवराजो वै समाभ्यास्य पुनः पुनः ७१
 अग्रवीरिबुधैः सार्धमिदं स मबुर्ं वचः ।
 अतिदेव्यासुरं कर्म कृतमेव त्वया रणे ॥ ७२
 गुर्वर्थश्च कृतः पार्थ महाशत्रुं प्रता मम ।
 एवमेव सदा भाव्यं हिरवेगाजौ धनञ्जय ॥ ७३
 असम्मूढेन चास्त्राणां कर्तव्यं प्रतिपादनम् ।
 अविपद्यो रणे हि त्वं देवदानवराक्षसैः ॥ ७४
 सयक्षासुराः सर्वैः सपक्षिगणपद्मैः ।
 वसुधां चापि कौन्तेय त्वद्बहुबलनिर्जिताम् ।
 पालविष्यति धर्मात्मा कुन्तीज्यो दुधिष्ठिरः ७५

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि निघातकवचयुद्धपर्वणि हिरण्यपुरदैत्यवधे
 विसतत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥

१७४

अर्जुन उवाच ।

ततो मीमाताविश्वस्तं संरुद्धशक्तिस्तम् ।
 देवराजो विगृह्येदं काले वचनमब्रवीत् ॥ १
 दिव्यान्वस्त्राणि सर्वाणि त्वयि तिष्ठन्ति भारत ।
 न त्वाऽभिभवितुं शक्तो मानुषो भुवि कश्चन ॥२
 भीष्मो द्रोणः कृपः कर्णः शकुनिः सह रात्राभिः ।
 सङ्ग्रामस्य ते पुत्र फलां नार्हन्ति वोडशीम् ॥३
 इदं च मे तनुप्राणं प्रायच्छन्मघवान् प्रभुः ।
 अमेघं कवचं दिव्यं स्त्रजं चैव हिरण्ययोम् ॥ ४
 देवदत्तं च मे शङ्खं पुनः प्रादान्महारथम् ।
 दिव्यं चेदं किराटं मे त्वयामिन्द्रो युयोज ह ॥ ५
 ततो दिव्यानि वस्त्राणि दिव्यान्व्यामरणानि च ।
 प्रादाच्छश्रो मर्मतानि रुन्धिराणि वृहन्नि च ॥ ६
 एवं सम्पूजितस्तत्र सुखमस्सुपितो नृप ।
 इन्द्रस्य भवने पुण्ये गन्धर्वादिभ्युभिः सह ॥ ७
 ततो मामब्रवीच्छक्रः प्रीतिमान्परैः सह ।
 समयोऽर्जुन गन्तुं ते धातरो हि स्मरन्ति ते ॥ ८
 एवामिन्द्रस्य भवने पञ्च वर्षाणि भारत ।

उपितानि मया राजन् स्मरता धृजं कलिम् ॥९
 ततो भवन्नमद्राक्षं घ्राणुभिः परिवारितम्
 गन्धमादनपादस्य पर्वतस्यास्य मूर्धनि ॥ १०
 दुधिष्ठिर उवाच ।

दिष्टया धनञ्जयास्त्राणि त्वया प्राप्तानि भारत ।
 दिष्टया चाराधितो राजा देवानामीश्वरः प्रभुः
 दिष्टया च भगवान् स्वान् देव्यां सह परन्तप ।
 साक्षाद्गृह्यः स्वयुद्धेन तोषितश्च त्वयाऽनघ ॥ १२
 दिष्टया च लोहपालैस्त्वं समेतो मरतर्षभ ।
 दिष्टया वर्षामहे पार्थ दिष्टयाऽपि पुनरागतः १३
 अद्य कृत्वां महीं देवौ विजितां पुग्मालिनीम् ।
 मन्ये च धृतराष्ट्रस्य पुत्रानपि यतीकृतान् ॥ १४
 इच्छामि तानि चास्त्राणि द्रष्टुं दिव्यानि भारत ।
 येस्तया धीपयन्तस्ते निघातकवचा हताः ॥ १५
 अर्जुन उवाच ।

श्वः प्रमाते मयान् द्रष्टा दिव्यान्वस्त्राणि सर्वशः ।
 निघातकवचा घोरा वैमया विनिपातितः ॥ १६

इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतनावदीये त्रिकल्पविन्द-
 शततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥

१७५

एत एति । अतिविधत्तमति-अप्यनं विधत्तं शत्रु-
 यो १८

लेप्यन्तीति विधातो यस्मिन्नाम् । संवदाः देहे निमग्नाः
 धारास्तैर्विशतम् । विष्टय विवेकेण गृहीत्या स्वायत्तेन
 अर्वाकृत्यैव ॥११॥ सा त्ताम् ॥२॥ सचिरानि दंति-
 मन्ति । एत एव वृद्धिर्न बहुवचानि ॥६॥ देवाना राजा
 इन्द्रः ॥ ११ ॥ ते तथा हताः ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच ।

एवमागमनं तत्र कथायित्वा धनञ्जयः ।

[भ्रातृभिः सहितः सर्वे रजनीं तामुवाच ह ॥१७

इति श्रीमहामारते आरण्यके पर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि अश्वदर्शनसङ्केते
चतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

१७५

वैशम्पायन उवाच ।

तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
उत्थायावश्यकार्याणि कृतवान् भ्रातृभिः सह
नतः सञ्जीवयामास सौर्जनं मातृनन्दनम् ।
दर्शयास्त्राणि कौन्तेय यैर्जिना दानवास्त्वया
ततो धनञ्जयो राजन् देवैर्दत्तानि पाण्डवः ।
अस्त्राणि तानि दिव्यानि दर्शयामास भारत ॥ ३
यथान्यायं महातेजाः शौचं परममाश्रितः ।
गिरिकृत्वरपादाहं शुभश्रेणु त्रिवेणुम् ॥ ४
पार्ष्णिपं त्यमास्थाय शोभमानो धनञ्जयः ।
दिश्येन संवृतस्तेन कथयेन सुवर्चसा ॥
धनुरादाय गाण्डीवं देवदत्तं स धारिजम् ।
शोशुभ्यमानः कौन्तेय आतृपूर्यामहाभुजः ॥ ६
अस्त्राणि तानि दिव्यानि दशनायापचक्रमे ।
अथ प्रयोद्यमाणेषु दिव्येष्वस्त्रेषु तेषु वै ॥
समाक्रान्ता महीं पद्भ्यां समकम्पत सद्भुमा ।
क्षुभिताः सखितश्चैव तथैव च महोदधिः ॥
दौलाश्चापि व्यदीर्यन्त न यवी च समीरणः ।
न वामसे सहस्रांशुर्न जज्याल च पावकः ॥ ९
न वेदाः प्रतिभान्ति स्म द्विजातीनां कथञ्चन ।
अन्तर्भूमिगता ये च प्राणिनो जनमेजय ॥ १०
पीड्यमानाः समुत्थाय पाण्डवं पर्ववारयन् ।

वेपमानाः प्राञ्जलयस्ते सर्वे विवृताननाः ॥ ११
दह्यमानास्तदाऽरुस्ते याचन्ति स्म धनञ्जयम् ।
ततो ब्रह्मर्षेयश्चैव सिद्धा ये च महर्षयः ॥ १२
जह्ममानि च भूतानि सर्वोप्येवायतस्थिरे ।
देवर्षयश्च प्रवरस्तथैव च दिव्यौकसः ॥ १३
यक्षराक्षसगन्धर्वास्तथैव च पतञ्जिनः ।
देवराणि च भूतानि सर्वोप्येवायतस्थिरे ॥ १४
ततः पितामहश्चैव लोकपालाश्च सर्थशः ।
भगवांश्च महादेवः सगणोऽभ्यापयौ तदा ॥ १५
ततो वायुर्धृतराज दिव्यैर्मन्त्रैः समन्वितः ।
अमितः पाण्डवं चित्ररथचक्रे समन्ततः ॥ १६
जगुश्च गाथा विविधा गन्धर्वाः सुरचोदिताः ।
ननुतः सहस्रश्चैव राजप्रप्सरसां गणाः ॥ १७
तस्मिंश्च तादृशे काले नारदश्चोदितः सुरैः ।
आगम्याह वचः पार्ष्णिपथिणामिदं नृप ॥ १८
अर्जुनानुन मा दुःखं दिव्यान्यस्त्राणि भारत ।
नैतानि निरविष्टानि प्रयुज्यन्ते कथञ्चन ॥ १९
अविष्टानि न याऽनार्तः प्रयुञ्जीत कदाचन ।
प्रयोगेषु महान् दोषो रात्र्याणां कुरुनन्दन ॥ २०
एतानि ररयमाणानि धनञ्जय यथागमम् ।
घलयन्ति सुरार्हाणि भविष्यन्ति न संशयः ॥ २१

इत्यारण्यके पर्वणि त्रैलोक्येभ्यो भारतभाष्येभ्यो चतुःसप्तत्य-
धिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

१७५

नम्यामिति ॥ १ ॥ मातृनन्दनं मातुः मुसहरम् ॥ २ ॥

अस्त्राणि इत्येवमुच्यते तस्य भावनामाह गिरिनि ।
गिर्य एव कृत्वा रम्यतस्त्वम् । कृशो यस्मिन् युगे त्रिपते
तराह । पार्श्वे चक्रे । अशः तयोः गन्धर्वराह । शुभाः
वेदा इव देवयो यस्मिन् तद् युवरोषु । दिवेषु-आतृपूर्याः

मन्थानार्थं त्रितिले दाह तद्वन्तम् । * गुण गुण्ड-इति
द्वितीयादा आर्षो लृक् । रणदे वा प्रीत्यर्थं धेदम् ॥ ४ ॥
शुभश्रेणु पार्ष्णिपं मानवं भूमिर्षवं स्वम् । रात्र्यादादगादि-
हन् स्वार्थे तद्विः । आगम्याय प्यानकलेन आगम्य । दिव्येन
इन्द्रस्तेन ॥ ५ ॥ वारिजं शब्दं देवदत्तं नामा ॥ ६ ॥
दर्शनाय दर्शयिषुम् ॥ ७ ॥ अनुनेन अनेनप्रशाण्डगर्भेण
महोदधाय सार्थं भावनाशब्दात्तेन गमाक्रान्ता पृषिपरी
गन्धर्व्यन ॥ ८ ॥ निरविष्टानि लक्ष्मणो गति ॥ १९ ॥
अविष्टानिऽपि वा अतानां न प्रयुञ्जीत ॥ २० ॥

अरक्ष्यमाणान्येतानि प्रैलोक्यस्यापि पाण्डव ।
 मवन्ति स्म विनाशाय भवं भूयः कृपाः क्वचित् ॥
 अजातशत्रो त्वं चैव द्रुपसे तानि संयुगे ।
 योज्यमानानि पार्थेन द्विपतामवप्रदने ॥ २३

वैशम्पायन उवाच ।
 निवार्याय ततः पार्थ सर्वे देवा यथागतम् ।
 जग्मुख्ये च ये तत्र समाजमुर्नर्यभ ॥ २४
 तेषु सर्वेषु कौरव्य प्रतिघातेषु पाण्डवाः ।
 तस्मिन्नेव घने दृष्टास्त उजुः सह कृष्णया ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि अत्रदर्शने
 पञ्चसंतत्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

॥ समाप्तं निवातकवचयुद्धपर्वं ॥

आजगरपर्व ।

१७६

जनमेजय उवाच ।
 तस्मिन् कृतास्त्रे रथिनां प्रवीरे
 प्रत्यागते भयनाद्ब्रह्महन्तुः ।
 अतः परं किमकुर्वन्त पार्थाः
 समेत्य शूरेण धनञ्जयेन ॥
 वैशम्पायन उवाच ।
 घनेषु तेष्वेव तु ते नरेन्द्राः
 सक्षालुर्नेनेन्द्रसमेन वीराः ।
 तस्मिंध शैलप्रवरे सुरभ्ये
 धनेश्वराश्रीडगता विजहुः ॥
 वेदमानि तान्यप्रतिमानि पश्यन्
 श्रीडाक्ष नानाद्रुमसन्निवद्धाः ।
 चचार धन्वी बहुधा नरेन्द्रः
 सोऽस्त्रेषु यत्तः सततं किरीटी ॥
 अवाप्य घामं नरदेयपुत्राः
 प्रसादजं वैश्रवणस्य राक्षः ।
 न प्राणिनां ते स्पृहयन्ति राजन्
 शिवश्च कालः स बभूव तेषाम् ॥
 समेत्य पार्थेन यथैकरात्र-

१
२
३
४

भूयः समास्तत्र तदा चतस्रः ।
 पूर्वोश्च पद ता दश पाण्डवानां
 शिवा बभूवुर्घसतां घनेषु ॥ ५
 ततोऽप्रवीणायुस्तुतस्तरस्वी
 जिष्णुश्च राजानपुषोपविश्य ।
 यमौ च वीरौ सुरराजकल्या-
 वेकान्तमास्थाय हितं प्रियं च ॥ ६
 तव प्रतिज्ञां कुरुराज सत्यां
 चिर्कार्यमाणास्तःशु प्रियं च ।
 ततो न गच्छाम घनान्यपास्य
 सुयोधनं सानुचरं निरन्तुम् ॥ ७
 एकादशं वर्षमिदं यसामः
 सुयोधनेनात्तसुखाः सुखार्हाः ।
 तं वञ्चयित्वाऽधमबुद्धिशैल-
 मशातवासं ह्युखामप्रयाम ॥ ८
 तथाह्यया पार्थिव निर्विशङ्का
 विहाय मानं विचारन् यनानि ।
 समीप्यासेन धिलोभितारते
 शास्यन्ति नास्मानपरुष्टदेशान् ॥ ९

इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावदीये पद्मसत्य-
 धिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

१७६

तस्मिन्निनि । मृत्रदन्तुस्त्रिदस्य ॥ १ ॥ आश्वीमुद्रा-

नम् ॥ २ ॥ वागं स्थानम् । प्राणिनां भूमिभ्यानामैश्वर्य-
 मिति वीरः ॥ ४ ॥ पूर्वांश पदं मन्नाः ॥ ५ ॥ विचरन्
 विचरन् । अपरुष्टदेशान् दूरस्थान् न ज्ञायन्ति अपि तु
 रुन्नीपस्थानेन एत इति शम्पन्नीत्यर्थः । ज्ञाम्यन्त्यनाथानिति
 पाठे अनाथानिति देशदेशेयम् । अप्रक्रिडान् देशान्
 तेषु संयन्तं गृहं विद्वेष्येति मन्वन्थ ॥ ९ ॥

संवत्सरं तत्र विहृत्य गृहं
 नराधर्मं तं सुखगुह्यैरम ।
 निर्यात्य वरं सफलं सपुष्पं
 तस्मै नरेन्द्राधमपुरुषाय ॥ १०
 सुयोधनायानुचरैर्दुताय
 ततो महामावस धर्मराज
 स्वर्गोपमं देशमिमं चराद्भिः
 शक्यो विहन्तुं नरदेव शोकः ॥ ११
 कीर्तिस्तु ते भारत पुण्यगन्धा
 नश्येद्भि लोकेषु चराचरेषु ।
 तत् प्राप्य राज्यं कुरुपुङ्गवानां
 शक्यं महत् प्राप्तमथ क्रियाश्च ॥ १२
 इदं तु शक्यं सततं नरेन्द्र
 प्राप्तुं त्वया यत्नमसे कृतेरात् ।
 कुरुष्व बुद्धिं द्विपतां धधाय
 कृतागसां भारत विग्रहे च ॥ १३
 तेजस्वोऽग्रं न सहेत राजन्
 समेत्य साक्षादपि वज्रपाणिः ।
 न हि व्यथां जातु करिष्यतस्ती
 समेत्य देवैरपि धर्मराज ॥ १४
 तवार्थसिद्धयर्थमपि प्रवृत्तौ
 सुपर्णकतुश्च शिनेश्च नता ।
 तथैव ऋणोऽप्रतिमो बलेन
 तथैव चाहं नरदेववर्य ॥ १५
 तवार्थसिद्धयर्थमभिपद्यन्ते
 यथैव कृष्णः सह यादवैस्तेः ।
 तथैव चाहं नरदेववर्य
 यमौ च धीरौ कृतिनी प्रयोगे ॥ १६
 त्वदर्थांग्रामभयप्रधानाः

शमं करिष्याम पतान् ममेत्य ।
 वैशम्पायन उवाच ।
 ततस्तदाभाय मत्तं महात्मा
 तेषां च धर्मस्य सुतां वरिष्ठः ॥ १७
 शदक्षिणं वैश्रवणाधिवासं
 चकार धर्माधिप्रदुत्तमौजाः ।
 आमन्त्र्य वेदमानि नदीः सरांसि
 सर्वाणि रक्षांसि च धर्मराजः ॥ १८
 यथागतं मार्गमेक्षमाणः
 पुनर्गिरं चैव निरोक्षमाणः ।
 ततो महात्मा स विशुद्धबुद्धिः
 सम्प्रार्थयामास नगेन्द्रवर्यम् ॥ १९
 समाप्तकर्मा साहेतः सुहृद्भिः
 जित्वा सपत्नान् प्रतिलभ्य राज्यम् ।
 शैलेन्द्र भूयस्तपसे जितात्मा
 द्रष्टा तवास्मीति मतिं चकार ॥ २०
 वृत्तश्च सर्वैरनुभूतैर्जैश्च
 तेनैव मार्गेण पातिः कुरुणाम् ।
 उवाह चैवान् गगनास्तथैव
 घटोत्कचः पर्वतनिर्झरेषु ॥ २१
 तान् प्रसितान् प्रीतमना महर्षिः
 पितेव पुत्राननुशिष्य सर्वान् ।
 स लोमराः प्रीतमना जगाम
 दिवौकसां पुण्यतमं निवासम् ॥ २२
 तेनार्थिभ्येन तथानुशिष्टा-
 स्नीर्यानि श्यापि तपोवनानि ।
 महान्ति चान्याने सरांते पार्थाः
 सम्प्रदयमानाः प्रययुर्नरादृशः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि आजगण्यर्षिणि गन्धमादनप्रस्थाने

पट्टसप्तत्यधिकाराततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

सख युद्धे उद्धेस कष्टवत् दूरीकरामानिर्यात्य प्रत्यर्थः । धर-
 षारिवेऽपचारं कृतेत्यर्थः । फलं राज्यप्राप्तिः । पुष्पं शुभम् ।
 निर्यात्य उद्धेमेत्यन्वयः ॥ १० ॥ ततो हेतोर्नहीमावस
 अधितिष्ठ । ननु इहैव मुञ्चं मदस्ति किं मदीयाधनेत्याशा-
 ष्कमाह स्वर्गेति ॥ ११ ॥ निग्रहे च बन्धने वा । प्राप्तुं त्वा-
 द्दधेऽप्रतिवेदिति भावः ॥ १२ ॥ समेत्य युद्धं प्राप्य
 ॥ १४ ॥ सुपर्णैर्दुः कृष्णः । शिवेनैतां तात्पर्यम् । एत-
 योवाम् दित्तकारित्वं चाह तथैवेति । कृष्णोऽर्जुन । धई

नीमनेन ॥ १५ ॥ प्रयोगेऽश्वयोगे । कृतिनी कुशले
 ॥ १६ ॥ त्वर्ष्यशेष्प्रमदप्रदानाः । तन धर्मयोगो धनधर्मः ।
 प्रमद ऐश्वर्यैर्कर्म । तन् द्वयं प्रधानं येना ते तथा ।
 शमं साम क्षमुनाशेन क्षेमं वा समेत्य साक्षा युद्धेन वा
 ॥ १७ ॥ इति प्रार्थयामासेति पूर्वेण सम्बन्धः । मतिं
 चकार । गमने इति शेषः ॥ २० ॥ श्याप्येवैर्पार्थि-
 नेत्युच्यते । भास्वमावदेषे षड्प्रसन्नविश्रान्तमोऽध्यायः
 ॥ १७६ ॥

१७७

वैशम्पायन उवाच ।
 नगोत्तमं प्रह्ववणैरुपेतं
 दिशां गजैः किन्नरपक्षिमिश्च ।
 सुखं निवासं जहतां हि तेषां
 न प्रीतिरासीद्भरतपमाणाम् ॥ १
 ततस्तु तेषां पुनरेव हर्षः
 कैलासमालोक्य महान् बभूव ।
 कुबेरकान्तं भरतपमाणं
 महीधरं वारिधरप्रकाशम् ॥ २
 समुच्छ्रयान् पर्वतसन्निरोधान्
 गोष्ठान् हरीणां गिरिहस्तुमालाः ।
 बहून् प्रपातांश्च समीक्ष्य वीराः
 स्थलानि निम्नानि च तत्र तत्र ॥ ३
 तथैव चान्यानि महावनानि
 मृगाद्विजानेकपसेवितानि ।
 बालोक्यन्तोऽभिययुः प्रतीता-
 स्ते घन्धिनः बह्वधरा नराश्रयाः ॥ ४
 वनानि रम्याणि नदीः सरांसि
 गुहा गिरीणां गिरिगह्वराणि ।
 पते निवासाः सततं बभूवु-
 र्निशानिधं प्राप्य नरपमाणाम् ॥ ५
 ते दुर्गवासं बहुधा निरूप्य
 व्यतीत्य कैलासमन्धिन्यरूपम् ।
 आसेदुरत्यर्थमनोरमं ते
 तमाश्रमाश्रयं वृषपर्वणस्तु ॥ ६
 समेत्य राजा वृषपर्वणा ते
 प्रत्यार्चितास्तेन च वीतमोहाः ।
 शशंसिरे विस्तरदाः प्रवासं
 गिरौ यथावद्वृषपर्वणस्ते ॥ ७

सुखोपितामस्तस्य त एकरात्रं
 पुण्याश्रमं देवमहार्णवेषु ॥
 अभ्याययुक्ते वदरौ विशालां
 सुखेन वीराः पुनरेव वासम् ॥ ८
 ऊपुस्ततस्तत्र महानुभावा
 नारायणस्थानगताः समप्राः ।
 कुबेरकान्तां नलिनीं विशोकाः
 सम्पश्यमानाः सुरहिन्दुष्टाम् ॥ ९
 तां चाय इषु नलिनीं विशोकाः
 पाण्डोः सुताः सर्वनरप्रधानाः ।
 ते रोमिरे नन्दनवासमेत्य .
 द्विजपर्यो वीतमला यथैव ॥ १०
 ततः क्रमेणोपययुर्नृवीरा
 यथागतेनैव पथा समप्राः ।
 विद्वत्य मासं सुखिनो बदर्या
 किरातराज्ञौ विषयं सुबाहोः ॥ ११
 चीनांस्तुपारान् दरदांश्च सर्वान्
 देशान् कुलिन्दस्य च भूमिररनान् ।
 अतीत्य दुर्गं हिमवत्प्रदेशं
 पुरं सुबाहोर्द्वैदशुर्नृवीराः ॥ १२
 श्रुत्वा च तान् पार्थिव पुत्रपौत्रान्
 प्राप्तान् सुबाहुर्विषये समप्राण् ।
 प्रागुद्ययौ प्रीतियुतः स राजा
 तं चाभ्यनन्दन् वृषभाः कुरुणाम् ॥ १३
 समेत्य राजा तु सुबाहुना ते
 सूतंविशोकप्रमुखंश्च सर्वे ।
 सहेन्द्रसेनेः परिचारकैश्च
 पौरांगवर्षेण च महानसत्याः ॥ १४

१७७

एवं तीर्थयात्रादिप्रसवेन देवताश्रमादादुत्पन्नलोकप्राप्ति-
 र्भूतसामर्थ्यप्राप्तिथेति दर्शितम् । प्राप्तमपि वीतहर्षं
 वतामनयंकरं भवतीति दर्पज्यार्यं नहुषमाम्मेनयोर्दुर्बलत्वात्
 बर्णयति नगोत्तमं प्रस्वणैस्तेषामन्त्यादिना । नगोत्तमं कन्ध-
 मादनं जहता स्वजताम् ॥ १ ॥ कुबेरस्य बान्तं प्रियम्
 ॥ २ ॥ समुच्छ्रयान् उभैस्त्वानि । सन्निरोधान् संदोर्ण-

त्वानि । गोष्ठान् स्थानानि हरीणा सिंहानाम् गिरिषु ननु-
 त्पारणार्थां सेतवो मालाश्च । महामु प्रावहेषु तत्रैव
 देवप्रयागादौ साज्ञा इति प्ररिदाः । प्रयातान् मृगून् ॥ ३ ॥
 अनेकपाः द्विपाः ॥ ४ ॥ गुहा अल्पप्रमाणा दरी । गह्वरं
 महती दरी । निशानेन रात्रिदिनम् ॥ ५ ॥ नलिनी
 सस्त्रीम् ॥ ६ ॥ नन्दनमेन्द्रनम् ॥ १० ॥ पौरोगैः
 पुरांगामिभिः पट्टहादियामप्रोवाहैः ॥ १४ ॥

सुखोपितास्तत्र त एकरात्रं
सूतान् समादाय रथांश्च सर्वान् ।
घटोत्कचं सानुचरं विशुज्य
ततोऽभ्ययुर्यामुनमद्रिराजम् ॥ १५
तस्मिन् गिरौ प्रह्वणोपपन्न-
हिमोत्तरीयारुणपाण्डुसानौ ।
विशाखयूपं समुपेत्य चक्रु-
स्तदा निवासं पुरुषपर्वावराः ॥ १६
वराहानामृगपक्षिजुष्टं
महावनं चैत्ररथप्रकाशम् ।
शिवेन पार्था मृगयाप्रधानाः
संवत्सरं तत्र वने विजहुः ॥ १७
तत्राससादातिबलं भुजङ्गं
धुधादितं मृत्युमिवोग्ररूपम् ।
वृकोदरः पर्वतकन्दरायां
विषादमोहज्यायिनान्तरात्मा ॥ १८
द्वीपोऽभयद्यत्र वृकोदरस्य
युधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः ।
अमोक्षयद्यस्तमनन्ततेजा
प्राहेण संवेष्टिनसर्वगात्रम् ॥ १९

ते द्वादशं वर्षमुपोपयातं
वने विहर्तुं कुरवः प्रतीताः ।
तस्माद्भनाचैत्ररथप्रकाशात्
श्रिया ज्वलन्तस्नपना च युक्ताः ॥ २०
ततश्च यात्वा मरुगन्धवार्षं
सदा धनुर्वेदरतिप्रधानाः ।
सरस्वतीमेव निवासकामाः
सरस्वतीं द्वैतघनं प्रतीयुः ॥ २१
समीक्ष्य तान् द्वैतघने निविष्टान्
निवासिनस्तत्र ततोऽभिजग्मुः ।
तपोद्माचारसमाधियुक्ता
सृणोदपात्रावरणाश्मकुट्टाः ॥ २२
ल्लाक्षरौहोतकवेतसाश्च
तथा बदर्यः खडिराः शिरोपाः ।
बिल्वेङ्गदाः पीलुशमीकरीराः
सरस्वतीतीररुहा वभूषुः ॥ २३
तां यद्गन्धर्वमहार्षिकान्ता-
मागारभूतामिव देवतानाम् ।
सरस्वतीं प्रीतियुनाश्चरन्तः
सुखं विज्जहुरेदेघपुत्राः ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि आजगरपर्वणि पुनर्द्वैतवनप्रवेशे
सतसत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

१७८

जनमेजय उवाच ।

कर्यं नागायुतप्राणो भीमो भीमपराक्रमः ।
भयमाहारयत्तीव्रं तस्मादजगरानुने ॥ १
पौलस्त्यं धनदं युद्धे य आह्वयति दर्पितः ।
नलिन्यां कदमं कृत्वा निहन्ता यश्चरक्षसाम् ॥ २
तं शंससि भयाविष्टमापन्नमरिसूदनम् ।

पतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे ॥ ३
वैशम्पायन उवाच ।
ब्रह्मार्थं घने तेषां घसतामुपघन्यनिनाम् ।
प्राप्तानामाश्रमाद्भ्राजन् राजर्षीर्बुधपर्वणः ॥ ४
यद्ब्रुवथा धनुष्पाणिर्ब्रह्मरुदो वृकोदरः ।
ददर्श तद्वनं रम्यं द्योगन्धर्वसोवितम् ॥ ५

यामुनं यमुनोद्गमम् ॥ १५ ॥ पुंसि यथा श्वेतमुतरीयं श्वेतारुण-
मुष्णीषं च तद्गत् गिरौ प्रवरणानि अरुणपाण्डुगामूनि च
मान्तीत्युत्प्रेक्षा । विशाखयूपं स्थाननिर्देशः ॥ १६ ॥
विषादस्तेज प्रतिपातत्र. क्षेमः । मोहो वैबिल्यम् ॥ १८ ॥
द्वीपो द्वीपरदाश्रयो प्राहेण सर्वेण ॥ १९ ॥ सृणोदपात्रा-
वरणाः-आरतार्थं तृणेन पायार्थमुदपात्रेण च आह्वयन्ति ।
पाठान्तरे आह्वयन्ति । प्रत्येकमानोनेन वरयन्ति ते तथा-

भूताः । अस्मिन् वानप्रस्थाः । दन्तोद्धरालिङ्गा एव सन्तो
जस्या नष्टहन्ता अस्मद्भ्रा भवन्ति ॥ २२ ॥ बभूवुः शोभावन्त
इति शेष ॥ २३ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैकच्छापीये भाल-
भावरूपे सतसत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

१७८

कथयति ॥ १ ॥

स ददर्श शुभान् देशान् गिरेर्भिवतस्तदा ।
 देवर्षिसिद्धचरितान्पसरोमजसेवितान् ॥ ६
 चकोरुपचक्रैश्च पक्षिमिर्जावजीवकैः ।
 कोकिलैर्भृङ्गराजैश्च तत्र तत्र गेनेनादितान् ॥ ७
 त्रिल्यपुष्पफलैर्बृक्षैर्हिमसंस्पर्शकोमलैः ।
 उपेतान् बहुलच्छायेभनोनयनतन्दनैः ॥ ८
 स सम्पद्यन् गिरिनदीर्वन्युर्मणिसत्त्रिमैः ।
 सलैर्लैर्हिमसङ्काशैर्हंसकारण्डवायुतैः ॥ ९
 वनानि देवदारुणां मेघानामिष वापुराः ।
 हरिचन्द्रनिश्राणि तुङ्गकालीयकाण्यपि ॥ १०
 सुगयां परिधायन् स समेषु मरुधन्वसु ।
 विष्यन् सृगान् शरैः शुद्धैश्चकार स महाबलः ॥ ११
 भीमसेनस्तु विष्यातो महान्तं दंष्ट्रियं बलान् ।
 निमन् नागशतप्राणो वने तस्मिन् महाबलः ॥ १२
 सुगयां स घराहाणां महेहाणां महाभुजः ।
 विगिन्नेस्तत्र तत्रैव भीमो भीमपराक्रमः ॥ १३
 स मातङ्गशतप्राणो मनुष्यशतवारणः ।
 सिंहशार्दूलविक्रान्तो वने तस्मिन् महाबलः ॥ १४
 वृक्षानुत्पाद्यमास तरसा वै वमज्ज च ।
 शृथित्र्याश्च प्रदेशान् वै नादयंस्तु वनानि च ॥ १५
 पर्वताप्राणि वै सृष्टुन् नाद्यानश्च विस्वरः ।
 मक्षिपन् पादुर्वांश्चापि नादनापूरयन् महौम् ॥ १६
 वेगेन श्यपतङ्ग्रीभो निर्मेयश्च पुनः पुनः ।
 आस्फोटयन् ध्वेडयंश्च तलतालांश्च वादयन् ॥ १७
 शिरसश्चद्वर्षस्तु भीमसेनो वने तदा ।
 गजैर्द्राश्च महातत्त्वा शृगेन्द्राश्च महाबलाः ॥ १८
 भीमसेनस्य नादेन व्यमुञ्चन्त गुहा भयान् ।
 कचिन् प्रधार्वास्तिप्रुंश्च कचिन्बोपयिद्रांस्तथा ॥ १९

सृगभेषुर्महारीद्रे वने वरति निर्मयः ।
 स तत्र मनुजव्याघ्रो वने धनचरोधमः ॥ २०
 पद्मायामभिसयापेदे भीमसेनो महाबलः ।
 स प्रविष्टो महारण्ये नादान् नवति चाद्भुतान् ॥ २१
 प्रासयन् सर्वभूतानि महासशयपराक्रमः ।
 ततो भीमस्य शब्देन भीताः सर्पा गुहाशयाः ॥ २२
 अनिकान्तास्तु वेगेन जगामानुसुतः शनिः ।
 ततोऽमरवरप्रत्यो भीमसेनो महाबलः ॥ २३
 स ददर्श महाकायं भुजङ्गं लोमहर्षयम् ।
 गिरिदुर्गं समापन्नं कायेनापुंश्च कन्दरम् ॥ २४
 पर्वताभोगवर्ध्माणमतिकार्यं महाबलम् ।
 त्रिवाङ्गमङ्गजैश्चित्रैर्हर्गिन्द्रासदशच्छविम् ॥ २५
 गुहाकारेण वक्त्रेण चतुर्दंष्ट्रेण राजता ।
 दीलाक्षेणातिताम्रेण लिहानं सुक्रिणो मुहुः ॥ २६
 त्रासनं सर्वभूतानां कालान्तकयमोयमम् ।
 निःश्यासश्चेडनादेन भर्त्सयन्तभिष स्थितम् ॥ २७
 स भीमं सहसाऽभ्येत्य धृदाकुः कुपितो भृशम् ।
 जग्राहाजगरो प्राहो भुजयोश्चभयोर्वैलात् ॥ २८
 तेन संस्पृष्टुग्रात्रस्य भीमसेनस्य वै तदा ।
 संका मुमोह सहसा वरदानेन तस्य हि ॥ २९
 दशनागसहस्राणि धारयन्ति हि यद्वलम् ।
 तद्वलं भीमसेनस्य भुजयोरस्मत् परैः ॥ ३०
 स तेजस्वी तथा तेन भुजगेन यशीकृतः ।
 विस्फुटन् शनकैर्मौमो न शशाक विचेष्टितुम् ॥ ३१
 नागायुतसमप्राणः सिंहस्कन्धो महाभुजः ।
 गृहीतो व्यजहात् सत्त्वं वरदानविमोहितः ॥ ३२
 स हि प्रयत्नमकरोत्सोविमारमविमोक्षणे ।
 न चैनमशकङ्गीरः कथञ्चित् प्रविवाधितुम् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि आजगरपर्वणि अजगरग्रहणे

अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

१७९

वैशम्पायन उवाच ।

स भीमनेनल्लेजस्वी तथा सर्वपदां गतः ।
 विन्तवामास सर्वस्य वीर्यमत्यद्भुतं महन् ॥ १

उवाच च महासर्प कामया शूहे पन्नग ।
 कस्यं भो भुजगश्रेष्ठ किं मया च करिष्यसि ॥ २

दुर्गे कालीवर्कं च वराहवैरोषी ॥ १० ॥ मरुधन्वसु
 गिरेर्दिर्जलच्छलेषु । 'मर्णां गिरिपन्नको' इति मेदिनी
 ॥ ११ ॥ पर्वतस्यात्मोने विस्तारिता वत् परिमाणं पर्व
 शरीरं स्वरु दन् ॥ २५ ॥ धृराकुः सर्पः ॥ २८ ॥

सत्त्वं बुद्धिम् ॥ ३२ ॥ इमारण्ये पर्वणि नैलकण्ठीये
 नास्तगावदीने अशक्तत्वधिरसुलामोऽध्यायः ॥ १७८ ॥
 १७९
 स नीलेजेन इति ॥ १ ॥ कामया इच्छते ॥ २ ॥

मातरं चैव शोचामि कृपणां पुत्रशृङ्खिनीम् ।
याऽस्माकं नित्यमाशास्ते महत्त्वमधिकं परैः ३५
तस्याः कथं त्वनायाया मद्विनाशाद्भुजङ्गम ।
अफलास्ते भविष्यन्ति मयि सर्वे मनोरथाः ॥ ३६
नकुलः सहदेवश्च यमी च गुरुवार्तिनी ।
मद्राहुबलसङ्घौ नित्यं पुरुषमानिनी ॥ ३७
भविष्यतो निरुत्साहौ भ्रष्टवीर्यपराक्रमौ ।
मद्विनाशात् परिदूनाविति मे वर्तते मतिः ॥ ३८
एवंविधं बहु तदा विललाप वृकोदरः ।
भुजङ्गभोगसंरुद्धो नाशकश्च विचेष्टितुम् ॥ ३९
युधिष्ठिरस्तु कौन्तेयो बभूवास्वस्वचेतनः ।
अनिष्टदर्शनान् घोरानुत्पातान् परिचिन्तयन् ॥ ४०
दारुणं ह्यशिवं नादं शिवा दक्षिणतः स्थिता ।
दीप्तायां दिशि विप्रस्ता रति तस्याश्रमस्य ह ॥
एकपक्षाक्षिचरणा वर्तिका घोरदर्शना ।
रक्तं यमन्ती ददशे प्रत्यादित्यमभाहुरा ॥ ४२
प्रववौ चानिलो रुक्षश्चण्डः शर्करकर्षणः ।
अपसव्यानि सर्वाणि मृगपाक्षिरुतानि च ॥ ४३
पृष्ठतो घायसः कृष्णो याहि पाटीति शंसति ।
मुहुर्मुहुः स्फुरति च दक्षिणोऽस्य भुजस्तथा ४४
हृदयं चरणश्चापि वामोऽस्य परित्यजति ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि आजगरपर्वणि युधिष्ठिरभीमदर्शने
ऊनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

१८०

वैशम्पायन उवाच ।

युधिष्ठिरस्तमासाद्य सर्पभोगेन वेष्टितम् ।
दधितं भ्रातरं धीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ १
कुन्तीमातः कथमिमामापदं त्वमवाहवान् ।
कक्षायं पर्यताभोगप्रतिमः पन्नगोत्तमः ॥ २
स धर्मराजमालश्य भ्राता भ्रातरमग्रजम् ।
कथयामास तत् सर्वं ग्रहणादि विचेष्टितम् ॥ ३

भीम उवाच ।

अयमार्य महासत्त्वो भक्षार्यं मां शूर्पातवान् ।
नहुयो नाम राजर्षिः प्राणवानिव संस्थितः ॥ ४
युधिष्ठिर उवाच ।
मुच्यतामयमायुष्मन् भ्राता मेऽमितविक्रमः ।
वयमाहारमन्यं ते दास्यामः क्षुत्रिवारणम् ॥ ५

वर्तिका पक्षिविशेष ॥ ४२ ॥ दक्षिणे भुज स्फुरतीति भवि-
ष्यतोऽनिष्टप्रामाण्यं चिह्नम् ॥ ४४ ॥ विकार स्फुरणम् ॥ ४५ ॥
शूक्यान् पतितान् ददशैत्यन्वय ॥ ५० ॥ ईरणे उपरे । कुपा
हृत्त्वृषा । 'हृत्त्वृषाया शिक' कुपाः इत्यमरः ॥ ५४ ॥
इत्यारण्यके पर्वणि नैऋण्ठीये भारतमावर्तये ऊनाशोत्य-

धिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

१८०

युधिष्ठिर इति ॥ १ ॥ प्राणवान् वायुमत्तः मर्त्य इव न
तु सर्वं ॥ ४ ॥

सर्प उवाच ।

आहारो राजपुत्रोऽयं मया प्रातो मुपागतः ।
गम्यतां नेह स्यातद्यं श्वे भवानपि मे भवेत् ६
व्रतमेतन्महाबाहो विषयं मम यो व्रजेत् ।
स मे भक्षो भवेत् तात त्वं चापि विषये मम ॥७
चिरेणाद्य मयाऽऽहारः प्रातोऽयमनुजस्तव ।
नाहमेनं विमोक्ष्यामि न चान्यमभिकाङ्क्षये ॥ ८

युधिष्ठिर उवाच ।

देवो वा यदि वा दैत्य उरगो वा भवान् यदि ।
सत्यं सर्प घचो ह्रीह पृच्छति त्वं युधिष्ठिरः ।
किमर्थं च त्वया प्रस्तो भीमसेनो भुजङ्गम ॥ ९
किमाह्वय विदित्वा वा प्रीतिस्ते स्याद्भुजङ्गम ।
किमाहारं प्रयच्छामि कयं मुञ्चेद्भवानिमम् ॥ १०

सर्प उवाच ।

नहुयो नाम राजाऽहमासं पूर्वस्तवानद्य ॥
प्रथितः पञ्चमः सोमादायोः पुत्रो नराधिप ॥११
ऋतुमिस्तपसा चैव स्वाध्यायेन धमेन च ।
त्रैलोक्यैर्धर्मैः यत्र प्रातोऽहं विक्रमेण च ॥ १२
तदैश्वर्यं समासाद्य दपो मामगमत्तदा ।
सहस्रं हि द्विजातीनामुवाह शिविकां मम ॥ १३
येश्वर्यमदमत्तोऽहमथमन्य ततो द्विजान् ।
इमामगस्त्वेन दशामानीतः पृथिवीपते ॥ १४
न तु मामजहात् प्रशा यावदधेति पाण्डव ।

तस्यैवानुप्रहाद्राजप्रगस्त्यस्य महात्मनः ॥ १५
पष्टे काले मयाऽऽहारः प्रातोऽयमनुजस्तव ।
नाहमेनं विमोक्ष्यामि न चान्यदपि कामये १६
प्रश्नानुचारितानद्य व्याहरिष्यासि चेन्मम ।
अथ पश्चाद्विमोक्ष्यामि भ्रातरं ते वृकोदरम् ॥ १७

युधिष्ठिर उवाच ।

ह्रीह सर्प यथाकामं प्रतिवश्यामि ते पचः ।
अपि चेच्छुक्र्यां प्रीतिमाहर्तुं ते भुजङ्गम ॥ १८
वेद्यं च ग्राह्यमेनेह तद्भवान् वेत्ति केवलम् ।
सर्पराज ततः श्रुत्वा प्रतिवश्यामि ते पचः ॥१९

सर्प उवाच ।

ग्राहणः को भवेद्राजन् वेद्यं किं च युधिष्ठिर ।
प्रवीण्यतिमतिं त्वां हि पापयैरनुमिर्ममहे ॥ २०
युधिष्ठिर उवाच ।

सत्यं दानं क्षमा क्षालमानुशंस्यं तपो घृणा ।
दृश्यन्ते यत्र नागेन्द्र स ग्राहण इति स्मृतः ॥ २१
वेद्यं सर्प परं ग्राह्यं निर्दुःखमस्तु यं च यत् ।
यत्र गत्वा न शोचन्ति भयतः किं विवक्षितम् २२

सर्प उवाच ।

चातुर्येण्यं प्रमाणं च सत्यं च ग्राह्यं चैव हि ।
शूद्रेष्वपि च सत्यं च दानमत्रोष एव च ।
आनुशंस्यमहिंसा च घृणा चैव युधिष्ठिर ॥ २३

किमाह्वय विदित्वा वेति स्वस्य सर्वदाकर्मत्वं सर्व-
शक्त्यं च सूचयति ॥ १० ॥ नहुपानु शनमेव पुरार्थं
इति मन्वा 'न चान्यदपि कामये' इति स्वस्य ज्ञानादन्यत्र
वैराग्यप्रदर्शनञ्चामः प्रथमेव ज्ञोति प्रदानिति ॥ १० ॥
ग्राहणेनेति पदं करोतीति ग्राहणी वृत्तिमाश्रित्य अग्रा-
हणेऽपि मुनुषी ग्राहविद्राविद्राहणानन्दप्रयोगः । शुभो
'अमीनं च मौनं च निर्विषय ग्राहणः' इति ध्वजमनना-
त्सरम्मौलं निदिध्याननात्मकं मौनं च निर्विषय निषाद्य
ग्राहणे ग्राहविद्रवनीति दर्शनात् । केवलं निर्विषयं वेति
पुरवार्थत्वेन जानाति चेत्तर्हि तदस्यानि मनिषंशराय
॥ ११ ॥ तत्र सान्यत्र ग्राहविद्राहणानि तानि ग्राहविषा-
साधुघ्नानि मन्त्रानो ग्राहविद्रो स्थलं ग्राहस्थं च
पृच्छति । ग्राहण इति ॥ २० ॥ सत्यं यथावर्त्महितं च
वचनम् । आनुशंस्यमैशुम् । ततः स्वधर्माचरणम् । घृणा
इति ॥ २१ ॥ परं निदिशयम् । महिस्तोऽयं वाच्यनगो-
चरस्य शुभैराहणोत्ते । 'कर्मनगा न मनुजे देवतुर्मनो
माम् । तदेव ग्राहं विदि नेदं यदिदमुत्तमै' इत्यादिना ।

ग्राह्यं त्रिभिर्पारिच्छेदस्यं वस्तु । तत्र परमो परमाणो भि-
त्यत्वात् बाला परिच्छेदामोऽपि देवतो वस्तुनश्च
परिच्छेदोऽस्ति । तथाऽऽकाशास्य नित्यत्वादिमुनाश्च बालो
देशतश्च तदभावेऽपि वस्तुनः परिच्छेदोऽस्त्येव । अथमपि
त्रिभिः । 'वृत्तस्य स्वकरो नेदः पत्रपुराणप्रदितः ।
दशान्तगतं राजातीयो विजातीय सिन्धुदिनः' इत्युक्तं
स्थाने । स एव परमो ईश्वरस्य नित्यज्ञानादिभ्य आत्मा-
न्तराकाशादादिभ्यधात्मीति तस्याप्यनाकोऽप्राभिनेतः ।
अन एव मुत्तादिधर्मगत भवति । यत्र अन्तर्दृश्ये गत्वा
न शोचति शोधापनस्य दृश्यतेतामारात् । पुनः संगतं
न प्राप्नोतीत्यर्थः । एवं स्वधर्मस्य परमं विभागो भवतः
किं विवक्षितमिति ॥ २२ ॥ सर्वस्य ग्राहणवरेण जाति-
मार्तं विवक्षित्वा शूद्रे तद्वर्णं व्यभिचारयति । चातुर्यं च
मित गार्डेन । वस्तुनां वर्णानां हितम् । सर्वं प्रदानं च
धर्मव्याप्यारं ग्राह्यं शूद्रेः । शूदाचाः शूद्रेण वेत्तु-
त्वात् शूद्रेऽप्याचारारिः शुभितुः उक्त इत्यर्थः । एवं च तद्व-
दिदं यदि शूद्रेऽप्यनि तर्हि शोऽपि ग्राहण एव स्यादित्यहं ।
शूद्रेणतीति ॥ २३ ॥

चं यद्वात्र निर्दुःखमसुप्तं च नराधिप ।
 ताम्यां हीनं पदं चान्यत्र तदस्तीति लक्ष्ये ॥ २४
 युधिष्ठिर उवाच ।
 शूद्रे तु यद्गृहेह्यम द्विजे तद्य न विद्यते ।
 न वै शूद्रो भवेत्शूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः २५
 यत्रैतल्लक्ष्यते सर्पं वृत्तं स ब्राह्मणः स्मृतः ।
 यत्रैतन्न भवेत् सर्पं तं शूद्रमिति निर्दिशेत् ॥ २६
 यत् पुनर्मवता प्रोक्तं न वेद्यं विद्यतीति च ।
 ताम्यां हीनमतोऽभ्यत्र पदं नास्तीति चेदपि ॥ २७
 एवमेतन्मतं सर्पं ताम्यां हीनं न विद्यते ।
 यथा शीतोष्णयोर्मध्ये भवेद्योष्णं न शीतता ॥ २८
 एवं वै सुखदुःखाम्यां हीनं नास्ति पदं वचित् ।
 एषाम् मम मातेः सर्पं यथा वा मन्यते भवान् २९
 सर्पं उवाच ।
 दि ते वृत्ततो राजन् ब्राह्मणः प्रसमीक्षितः ।

वृथा जातिस्तदाऽऽयुष्मन् कृतिर्यावद्य विद्यते ॥ ३०
 युधिष्ठिर उवाच ।

जातिरत्र महासर्पं मनुष्यत्वे महामते ।
 सङ्कल्पं सर्ववर्णानां दुष्परीक्ष्यते मे मातेः ॥ ३१
 सर्वे सर्वास्वपत्यानि जनयन्ति सदा नराः ।
 याद्वै पुनर्मयो जन्म मरणं च समं नृणाम् ॥ ३२
 इदमर्थं प्रमाणं च ये यजामह इत्यपि ।
 तस्माच्छीलं प्रधानेष्टं विदुयं तत्त्वदर्शनः ॥ ३३
 प्राज्ञाभिर्वर्धनात् पुंसो जातकर्म विधीयते ।
 तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते
 तावच्छूद्रसमो होय यावद्धेदे न जायते ।
 तस्मिन्नेवं मतिर्द्वेषे मनुः स्वापन्मुवोऽप्रवीत् ॥ ३५
 कृतकृत्याः पुनर्वर्णा यदि वृत्तं न विद्यते ।
 सङ्करस्त्वत्र नागेन्द्र बलवान् प्रसमीक्षितः ॥ ३६

इन्द्रुःखार्ततं पदमेव नास्तीत्युक्तं ब्रह्मण्याधिपति ।
 त्रिमिति । पदं पदनीयं प्रायस्त्वानम् ॥ २४ ॥
 इतस्तु ब्राह्मणपदेन ब्रह्मविदं विवक्षित्वा शूद्रादेरपि
 ब्राह्मणत्वमभ्युपगम्य परिहरति शूद्रेत्विति । शूद्रलक्ष्म
 कामादिं न ब्राह्मणेऽस्ति, नापि ब्राह्मणलक्ष्म शमा-
 दिं शूद्रेऽस्तीत्यर्थः । शूद्रोऽपि शमाशुभो ब्राह्मण एव ।
 ब्राह्मणेऽपि शमाप्येत. शूद्र एवेत्यर्थः ॥ २५ ॥ यदयुक्तं
 मुखदुःखार्तनीं पदं नास्ति तदपि बलुवादपूर्वमभ्युपगमे-
 नैव परिहरति मार्धेन वसुनरति । पदं पदनीयं प्रागप्राप्तं
 एतन्मना प्रार्थं म्यानं तत् सुखदुःखान्या हीनं नास्ति । ब्रह्म-
 षोक्तस्यानामप्यैथर्थात्तरतम्यद्वयं दुःखमस्त्येव किं पुनर्लोऽन्त-
 र्स्थानाम् ॥ २७ ॥ एतदेव दृष्टान्तेनाप्यवदति । अथेति । यथा
 शीतलक्ष्य जलस्य मध्येऽभ्यन्तरे उष्णमग्निर्नास्ति । नाप्यु-
 ष्णोऽग्निशीततायुक्तं जलं तयो. परस्परविरोधेन संयो-
 गयोगात् ॥ २८ ॥ एवं पदं पदनीयं श्रेयं वस्तु ब्रह्मिदेषे
 काले वा मुखदुःखाम्या हीनं प्राप्तं नास्ति । आध्यात्मिकयो-
 सुखदुःखयोरधिष्ठानेन शैश्वस्तुना सह सर्वस्य रज्ज्वेव
 कालत्रयेऽपि संबन्धो नान्तीत्यर्थः । 'ओहाङ् गौ' अस्य
 'धोदिदध' इति निश्चतस्य नः । 'धुमात्सा' इति सूत्रेण आन
 ईश्वम् । हाङ्. एतेनैव गव्यर्षत्वात् शानार्थत्वाच्च हीनं
 प्राप्तमिति पदं शैश्वमिति च व्याख्यातम् । अन्यथा तु
 प्रश्नेतरयोरेकस्मत्त्वादेया मम मतिरिति वाक्ययोरेव मने
 श्व्यस्वरणे नोपपत्ते । अन्ये तु निदान्ते ताम्या हीनं पदं
 किं नास्ति ! अपि तु अस्त्येरेति काका व्याचक्षते । अयं
 भाव - इत कर्मप्रार्थं स्थानं तत् सुखदुःखवर्जितं कदाचिदपि

नास्ति । यत्तु श्रेयं वस्तु नित्यप्राप्तं प्रमाणात्तमर्थात् कण्ठगत-
 विस्फुल्लवामि कृतत् तत्र कण्ठे चामीकरं त्वमेव क्लृप्ति च
 वाक्यैश्चिद्विद्वान्ज्ञानापरयनमात्रमेवेति । न तत्र सुखदुःख-
 सम्बन्धोऽस्ति । अहमज्ञत्वात्प्राप्तेः । अत्र एव च तत्त्वानि-
 त्यनमपि न अज्ञमत्वादि ॥ २९ ॥ प्रथमप्रत्यो-
 त्तमाधिपति यदीति ॥ ३० ॥ उत्तरमाह । जातिरिति
 ॥ ३१ ॥ वागादीनामिव भैशुनत्वापि साधारण्यमजाति-
 दुर्ज्ञेया । तथा च धुनि - 'न चैतद्विप्रो ब्राह्मणाः स्मो वयम-
 ब्राह्मणा वा' इति ब्राह्मण्ये संशयसु न्यस्यति ॥ ३२ ॥ ननु
 जात्यनिव्यये कथं ब्राह्मणोऽहंनित्याद्यभिमानसुरःखं वागादी
 प्रतर्नेनैवाशङ्क्याह । इदमर्थमिति । अत्र 'ये यजामह'
 इत्यनेन च ये वयं स्मो ब्राह्मणा अन्ये वा ते वयं यजामहे
 इति ब्राह्मण्येऽन्यवाप्यं दर्शितम् । मन्त्रलिङ्गमपि - 'य
 एवास्मि स तन्वजे' इति । नन्वेवं स्वस्वात्ब्राह्मणत्वपक्षे यज्ञ-
 स्थानिऽत्रत्वमापनतीत्याशङ्क्य तत्रादिपत्य वापि यज्ञ-
 स्थानित्वात्त्वमापनतीत्याशङ्क्य तत्रादिपत्य वापि यज्ञ-
 मानस्य प्ररवरणं क्रियते यस्मिन् । तत्राभिर्द्वैनेति मन्त्रे
 गोतमवदयात्यवदक्षिणे ब्राह्मणवदिति दुर्ज्ञेयि । तस्य च
 प्रयोजनमनाम्नस्त्यापि यज्ञमानस्य ब्राह्मणत्वमपानं तस्मा-
 दाचार एव ब्राह्मण्यनिव्यये हेतुर्न श्वाभावाद्द्विगुणसंहरति ।
 तस्मादिति । प्र शानं च तदिदं चेति कर्म शरय - ॥ ३३ ॥
 वर्धय ब्राह्मण्यद्वैतित्याह प्राप्तिरिति । नाभिर्वर्धनात् नाल-
 च्छेदनात् ॥ ३४ ॥ वायेन संपुत्र्यते । वेदंशोनात्तरमेव
 ब्राह्मण्यसुरेति । तदत्रप्रत्येनापीति भाव । द्वेषे जातौ
 संशये सति ॥ ३५ ॥ वृत्तं वैदिकंस्वभावे यदि न विद्यते
 तर्हि सर्वाः प्रजाः कृतकृत्याः शूद्रतुल्याः । तथा च स्मृति-
 १ तयोपयवनं प्रोक्तं द्विजातीनां यथाक्रमम् । इत्यधिकः पाठः ।

यत्रेदानीं महासर्पं संस्मृतं वृत्तमिष्यते ।
तं ब्राह्मणमहं पूर्वमुक्त्वान् मुजगोत्तम ॥

३७

सर्प उवाच ।
श्रुतं विदितवेद्यस्य तव वाक्यं युधिष्ठिर ।
मक्षयेमहं कस्माद्भ्रातरं ते वृकादरम् ॥ ३८

इति धीमहामारते आरण्यके पर्वणि आजगरपर्वणि युधिष्ठिरसंवादे
अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

१८१

युधिष्ठिर उवाच ।
मघानेतादृशो लोके वेदवेदाङ्गपारगः ।
ब्रूहि किं कुर्वतः कर्म भवेद्भक्तिरनुत्तमा ॥ १

सर्प उवाच ।

पात्रे दत्त्वा प्रियाण्यक्त्वा सत्यमुक्त्वा च भारत ।
अहिंसानिरतः स्वर्गं गच्छेदिति मतिर्मम ॥ २

युधिष्ठिर उवाच ।

दानाद्वा सर्पं सत्याद्वा किमतो गुरु दृश्यते ।
अहिंसाप्रिययाश्चैव गुरुलाघवमुच्यताम् ॥ ३

सर्प उवाच ।

दानं च सत्यं तत्त्वं वा अहिंसा प्रियमेव च ।
एषां कार्यगरीयस्त्वाद्दृश्यते गुरुलाघवम् ॥ ४
कस्माच्चिदानयोगादि सत्यमेव विशिष्यते ।

सत्यवाक्याश्च राजेन्द्र किञ्चिदानं विशिष्यते ॥ ५

एवमेव महोप्यास प्रियवाचयान्महीपते ।

अहिंसा दृश्यते गुर्वी ततश्च प्रियमिष्यते ॥ ६

एवमेतद्भवेद्वाजन् कार्यापेक्षमनन्तरम् ।

यदभिप्रेतमन्यत्ते ह्येहि वायङ्गवीम्यहम् ॥ ७

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं स्वर्गं गतिः सर्पं कर्मणां च फलं ध्रुवम् ।

अशरीरस्य दृश्येत प्रहृष्टि विषयाश्च मे ॥ ८

सर्प उवाच ।

तिस्रो वै गतयो राजन् परिदृष्टाः स्वकर्मभिः ।

मानुषं स्वर्गं वाममथ तिर्यग्योनिश्च तत्रिधा ॥ ९

तत्र वै मानुषाहोकादानादिभिरान्द्रितः ।

अहिंसार्थसमायुक्तैः कारणैः स्वर्गमश्नुते ॥ १०

‘न शूदे ततः किञ्चिन्न च संस्कारमर्हति इति तेषां संस्कारा-
नर्हत्वान् पत्नोन्मथानात् कृतकृत्यत्वं दर्शयति । तद्वत्
त्रैविण्का अपि स्युरित्यर्थः । अत्र वृत्ताभावे ॥ ३६ ॥
उपसंहरति क्वेति ॥ ३७ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये
भारतभावदर्शने अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

१८१

एवं युधिष्ठिरस्युत्तेन ब्रह्मविष्णुशानि ब्रह्म च निरूप्य
कर्मसुमेन, निरूप्यद्विद्वार आत्मविदिद्योगादनद्वारा वा
ब्रह्मप्राप्त्युपायान् दानादीन् विधातुमयमाध्याय आरभ्यते ।
मघानेतादृश इति । अनुत्तमा गति स्वर्गावाप्ति ॥ १ ॥
गुरुलाघवं गौरवं लाघवं चैत्यर्थः ॥ ४ ॥ कार्यगरीयस्त्वमेव
सामान्यतो विष्णोति कस्माच्चिदिति । अयमत्र निर्णय-
‘पिंशुनायामयं दानुं न तत्त्वं मतिमांस्त्वजेत् साधूनाममयायेद्
त्यजेत् सत्यमपि ध्रुवम् स्तेनेषु च प्रियास्त्वानादहिंसा श्रेयसी
मता । अहिंसातः पशुमास्त्वप्रियास्त्वानं विशिष्यते’ । एतच्च
पुरांस्त्वोपदेशेन प्रत्याख्य चित्तं दुःखता नारदेन मदाल-
स्या च कृतम् ॥ ५ ॥ तदेतदाह । ततश्च प्रियमिष्यते ।

अहिंसातोऽपि त्रिंशं गुणरमित्यर्थः ॥ ६ ॥ देहातिरिष्ण-
मात्मानं साधयितुं प्राक्कर्ममद्भवं दर्शयिष्यन् कर्मणां
निष्कृत्य तावदाश्रिते कथामिति । अशरीरस्य नृदृहस्य
कथं स्वर्गति-कथं वा तत्र विषयोपयोगः कथं वा कर्मफलस्य
ध्रुवत्वमप्रत्याख्येयत्वमित्यर्थः । सदेहस्य हेतुत्रयं युज्यते न
तु देहहीनस्येति भावः ॥ ८ ॥ अत्रोत्तरमाह । तिर्य
इति । यथा शूद्रिकोष्पिषि षट्शरावोदधनादिषु कुलालगतौ
गंवत्वक्रियाभेदा वैषम्यहेतु ममत । एवं भौतिकेष्वपि
सुखपरिष्कारेषु, सत्यमप्राप्त्युपायान् दानादिषु
वैषम्यहेतु ममत इति भावः । तथा च ध्रुवम् । ‘तं विद्या-
कर्मणां समन्वारभेने पूर्वप्रता च’ । योनिमन्ये प्रारभते
शरीरलाय देहिनः । स्वाधुमन्येऽनुगंयन्ति यथामर्गं कथा-
ध्रुवम् प्रायागः । तं त्यक्तदेहम् विद्या उपातना, कर्म कथादि,
पूर्वप्रता आत्मवीर्यमंस्कार’, समन्वारभेने अनुगच्छन् इति
धृतरिदानामर्थः । स्वाधुं स्वाधुत्वम् । योनिं सुखरतिर्क-
रूपाम् । तत्रतिप्रयं विधा प्रथेवमुत्तममन्यमाधमभावैर्न
त्रिप्रकारम् ॥ ९ ॥ एतदेव विष्णोति तत्रोत्पादिता । कारणै
कर्मभिः ॥ १० ॥

परितैश्च राजेन्द्र कारणैर्मानुषो भवेत् ।
 तैर्देव्योनिस्तथा तात विशेषश्चात्र घश्यते ॥ ११
 कामक्रोधसमायुक्तो हिंसालोभसमन्वितः ।
 मनुष्यत्वान् परित्राहस्तियंग्यानी प्रसूयते ॥ १२
 तिर्यग्योनिः पृथग्भावो मनुष्यायै विधीयते ।
 गवादिभ्यस्तथाऽश्वेभ्यो देवत्वमपि दृश्यते ॥ १३
 सोऽयमेता गतीस्तात जन्तुश्चरति कार्यवान् ।
 नित्यं महति चात्मानमवस्थापयंत द्विजः ॥ १४
 जातो जातश्च बलवान् भुङ्क्ते चात्मा स देहवान् ।
 फलार्थस्तात निष्पृक्तः प्रजालक्षणभावनः ॥ १५
 युधिष्ठिर उवाच ।
 शब्दे स्पष्टं च रूपे च तथैव रसगन्धयोः ।

तस्याधिष्ठानमव्यग्रो हूहि सर्पं ययातयम् ॥ १६
 किं न गृह्णासि विषयान् युगपत् त्वं महामते ।
 एतावदुच्यतां चोक्तं सर्वं पद्मगसत्तम ॥ १७
 सर्पं उवाच ।
 यदात्मद्रव्यमायुष्मन् देहसंश्रयणान्वितम् ।
 करणाधिष्ठितं भोगानुपभुङ्क्ते यथाविधि ॥ १८
 ज्ञानं चैवात्र बुद्धिश्च मनश्च भरतर्षभ ।
 तस्य भोगाधिकरणे करणानि निबोध मे ॥ १९
 मनसा तात पर्येति क्रमशो विषयानिमान् ।
 विषयापतनस्थेन भूतात्मा क्षेत्रनिःसृतः ॥ २०

विस्तृतैरिति । अयमर्थः—पुण्यापायोः साम्येन
 मानुषत्वं प्राप्य पुण्याधिक्ये स्वर्गं गच्छति पापाधिक्ये
 नरकम् । तत्र च तदधिक्याशयोर्भोगेन क्षये जाते सति
 पुण्यापायोः साम्ये स्वर्गादपसरनं तिर्यग्योनेरुपरितनं च
 पुनर्मानुषत्वं गच्छतीति ॥ ११ ॥ तत्रापि तिर्यग्योनी
 विशेषमाह । तिर्यग्योन्या इति । पृथग्भावततो मुचिर्जन्-
 ध्यायै मनुष्यजन्मलाभाय विधीयते वेदेन बोध्यते । यतो
 गवादिभ्यो गोनामित एव यत्र उपयुक्तो देवत्वमपि दृश्यते ।
 प्रथममुपलभ्यते बहुचराङ्गणे—'पशून्' नीयमानः स ह्यसुं
 शपस्यत् । स देवान्मान्विकामयतीतुं तं देवा अनुवजेहि स्वर्गं वै
 ता लोकं गमयिष्याम इति ॥ १३ ॥ सोऽयमिति । यथा लोके
 चार्थवाधरनि इत्यखत पर्येतं करोति । तद्वद्विस्तृत स्वस्थाने
 सुखमास्ते । एवमिहापि संसारमोक्षमिति भावः । महति
 क्राप्तिणि आत्मानं जीवमवस्थापयने उपाधित्यागेन महाकाशे
 धवावाशमिव प्रलीनें करोति ॥ १४ ॥ एतद्वरणे दोष-
 माह । जात इति । स च देहवान् देहानिमानो । आत्मा
 जीवः । बलवान् अदृष्टोपगृहीतः । जातो जात पुनः पुनर्लब्ध-
 जन्मा । फलार्थं । सुखकाम । भुङ्क्ते देहयोगजं फलमिति
 शेषः । एतेन फलार्थिनं प्रवृत्तित्तं वर्मं । ततो जन्म । तत
 फलभोगस्ततो रमः । अमुके रगानुदर्यात् एतं फलार्थितेति
 संसारविच्छेदो दक्षितः । असु निष्पृक्तो निर्गतं पूरु फलार्थं-
 योभो यस्तात् स फलारण्योऽर्थः । स प्रजाना लक्षणं क्षाप्तं
 जन्ममरणसादिकनमापारणं धर्मं भावयतीति तथा । निष्कामधर्म-
 कर्ता चित्तशुभ्यातिशया जन्ममरणसादीन् दोषान् पश्यतीत्यर्थः ।
 यदा । प्रजाना कार्यमात्रस्य लक्षणमनिर्बन्धनीयत्वं भावयतीति
 तथा । यद्वज्र-पुमान् आधिष्ठानज्ञानेन तत्राच्यत्सस्य संसारस्य
 मिथ्यात्वं शुचिरजस्यैव पश्यतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ इदमा-
 शिष्यानि । शब्दे इति । तस्य प्रजालक्षणकल्पस्यानिर्बन्धी-

यस्य अहमर्थप्रसिद्धप्रजात्मकार्यस्य विमधिष्ठानम् । तद-
 इदमर्थप्रसिद्धे शब्दादौ विषये प्राप्ते सति किं तस्याधिष्ठानम् ।
 यथा प्रकाश्यप्रकाशकयोर्धेतुसूर्ययोरधिष्ठाने भूतभवी निनेटे
 तद्वद्वद्विदमर्थयोरधिष्ठाने पृथक् वाच्ये इति भावः ॥ १६ ॥
 यदि तु तर्कमते इव प्रकाश्यप्रकाशकयोः सुखज्ञानयोरैकत्वा-
 धिष्ठानत्वमिच्छंते तर्हि तद्वदेव युगपज्ज्ञानतुल्यविधिज्ञानेन
 सिद्धं मनीनामकनात्मातिरिक्तं द्रव्यान्तरमनुभूयम् । तेन
 विना आत्मनि तत्संयोगवैजात्यारिक्तस्य कार्यवैजात्यस्यो-
 दयात्मन्वादिदिति शङ्कते । किं नेति ॥ १७ ॥ उत्तरमाह ।
 यदिति । दत् परमनप्रसिद्धमात्मरूपं द्रव्यं सुखदुःखादि-
 गुणानामाश्रयभूतम् । तत् देहसंश्रयणेन स्थूलसूक्ष्मशरीर-
 रूपोपाच्यत्वात्सन्नेन हेतुना अन्वितं युष्यादियुक्तं भवति ।
 आत्मनि सुखादिमानमवस्थाप्रयोपाधिकम् । न स्वाभा-
 विकमवस्थान्तरफलस्य सुखादेरवस्थान्ते दर्शनाभावात् ।
 तत उपाधिबिच्छिद्यमात्यर्थ्यं करणैर्वैष्यमाणैराधिष्ठितं सत्
 भोगान् भुङ्क्ते । तथा च धृतिः—'आत्मैन्द्रियमनोयुक्तं
 भोज्येयाहुर्भनीयण' इति । यथाविधि वर्मोदुःखम् ॥ १८ ॥
 ज्ञानं रूपाद्याकारा धीवृत्तिस्तोः । तत्साधनानीन्द्रियाणि
 यद्वन्ते । बुद्धिं चर्त्रादिधर्मकं विशानम् । 'विज्ञानं यत्
 तदुते' इति श्रुतेः । मन सर्वबाह्यवर्णानुग्रहबन्तः कर-
 णम् । भोगाधिकरणे देहे । एतेन विकारमात्रं चर्त्रादीनां
 करणत्वबन्धनेन तदितस्त्रात्मकमाधिष्ठानं विवेचितम् ॥ १९ ॥
 द्वितीयप्रश्नोत्तरमाह । मनसोति । विषयस्य ग्राहवत्त्वेनाम-
 तनं स्थानमिन्द्रियं तस्थेन मनसा करणेन भूतात्मा जीवः
 क्षेत्रात् तेन तेन हारेण नि खनः क्रमश इमान् रूपादीन्
 पर्येति । अनेन अन्यत्रमना अभुङ्क्ते नाश्रौपमन्यत्रमना
 अगुहं नापस्यमित्यादुःखस्य श्रुत्यैव प्रदीशितत्वान्मनो
 नाम व्यापकं करणं सिद्धम् ॥ २० ॥

तत्र चापि नरव्याघ्र मनो जन्तोर्विधीयते ।
 तस्माद्युगपद्धारय द्रष्टुं नोपपद्यते ॥ २१
 स आत्मा पुरुषस्याघ्र सुबोरन्तरमाश्रितः ।
 बुद्धिं द्रष्टव्येषु संजति विविधेषु परावराम् ॥ २२
 बुद्धेरुत्तरकाला च वेदना दृश्यते बुधैः ।
 एष वै राजशाहूल विधिः क्षेत्रज्ञभावनः ॥ २३
 युधिष्ठिर उवाच ।
 मनसश्चापि बुद्धेश्च हृदि मे लक्षणं परम् ।

पतदध्यात्मविदुषां परं कार्यं विधीयते ॥ २४
 सर्वं उवाच ।
 बुद्धिरात्मानुगतीव उत्पातेन विधीयते ।
 तदाश्रिता हि सा ज्ञेया बुद्धिस्तस्यैपिणी भवेत्
 बुद्धिरुत्पद्यते कार्यान्मनस्तुपन्नमेव हि ।
 बुद्धेरुगुणविधानेन मनस्तद्गुणवद्भवेत् ॥ २६
 पतद्विशेषणं तात मनोदुद्धयोर्दन्तरम् ।
 त्वमप्यत्राभिसंबुद्धः कथं वा मन्यते मयान् ॥२७

त्प्रेति । तच्च मनस्तत्र विषयग्रहणे कर्तव्ये सति विधीयते ।
 बुद्ध्या कर्त्या व्यापाराविष्टे क्रियतेऽतो व्यापारकालभेदान्मनो
 युगपद्विषयात्र गृह्णातीत्यर्थः ॥ २१ ॥ बुद्धेरपि परप्रेत्यन्वमाह
 स इति । यो बुद्धिमनश्चन्द्रियैः करणैरुपेतः सन् भोक्ता
 स्वतत्त्वभोक्तैरुक्तः स आत्मा बुबोरन्तरमाश्रित इति गुरु-
 षुक्तवत्या तदुपासकस्य तदुपलब्धिस्थानमुक्तम् । बुद्धिं
 द्रष्टव्येषु रूपादिमस्तु ग्राह्येषु संजति प्रेरयति । अयस्वान्त
 इव लोहम् । परावरामात्मानात्मविषयत्वेनोत्तमाधमाम् ।
 पुंशालयधामिव बुद्धिर्व्यापाराविष्टैव मनो व्यापारयति
 आत्मा तु न तथेत्यर्थः ॥ २२ ॥ ननु बुद्धेरैव कर्तृत्वेन सर्वं
 व्यवहारनिर्वाहे सति किं ह्रीवसदृशेनात्मान्तरेणेत्याशं-
 क्यह । बुद्धेरिति । बुद्धितदभावयोर्यां वेदना ज्ञानं साक्षि-
 र्मं बुधैर्गोमिभिर्दुद्धे. सकाशाद्विषयतया दृश्यते युक्त्याऽनु-
 भवेन च गृह्यते । एष तदेव ज्ञानं क्षेत्रज्ञभावन आत्म-
 प्रकाशको विधिज्ञातज्ञापनं स्वप्रकाशमित्यर्थः । न हि
 ल्योदयवत्या बुद्धेरान्तत्वं सम्भवति । हृत्तनाशाहूनाभ्यागमं
 प्रमत्नादित्यन्यत्र विस्तरः ॥ २३ ॥ मनस इति । बुद्धि-
 मनसोरन्यतरस्य वस्तुत्वं वरणत्वं वाऽस्तु त्रिमुनयकल्पनये-
 त्याशयः ॥ २४ ॥ कार्यभेदात् इयं कल्पयत इत्याह ।
 बुद्धिरिति । बुद्धिर्तावात्मानुगा अत्यन्तमात्मना
 मह तादात्म्यं प्राप्ता लोहपिण्ड इवाग्निना । अतः सा
 आत्मैवेतन्त्यानुविद्धा । उपातेन उत्कान्त्यादिता । विधी-
 यते वचीक्रियते । तथा चोत्पातवत्या अनुगत आत्माऽपि
 उत्पातवान् जलवन्दनाद्यन्यायेन भवति । एतेन बुद्ध्या-
 त्तनोरन्योन्याप्यातो दर्शितः । इममेवाश्रित्य तार्किका-
 स्वयोर्येर्मर्धमिभावमुपयान्ति । ननु अन्वस्यन्तामुपहितेषुपाधि-
 धर्माः घटादाशे इव घटगतं तु विपरीतमपि घटे
 आकाशगुणस्वास्वशब्दादेवदर्शनादित्याशङ्क्याह । तदाश्रिता
 हि सा ज्ञेयेति । प्रामिदं हि आत्मचैतन्यं बुद्ध्याश्रित-
 म् एव बोद्धा बुद्धिरेव चेतनेति वदन्ति । घटशब्दोऽय-
 मिति दृष्टान्तेऽपि शब्दवत्त्वस्यादाश्रयमन्य घटेऽप्याम-

दर्शनात् । ननु अत्रान्योऽन्यस्मिन्नन्योऽन्ययम्योरेवाप्याश
 उत धर्मिनोऽपि । आये धर्मिनो. समसत्वेन वेतापात्त ।
 अन्ये द्वयोऽपि मित्यात्वापरया शून्यशेषतागतिरित्याश-
 ङ्क्याह बुद्धिस्तस्यैपिणी भवेदिति । बुद्धि स्वरूपसिध्यं-
 मात्मानमाधिष्ठानमिच्छति । रज्जुग इव रज्जुम् । तथा
 च धर्माणमिवान्योन्याप्यातो न तु धर्मिनोः शुद्धौ
 रजतस्येव रजने शुक्लेत्यास्ताभावात् । अतो नोफलोपा-
 द्यप्रमत्तः ॥ २५ ॥ ननु आपयता द्वैतं न तु सर्वप्रमाण-
 सिद्धाया बुद्धेर्मित्यात्वं वक्तुं शक्यामित्याशङ्क्याह बुद्धि-
 रत्यद्यते कार्यादिति । विषयोन्द्रिययोगादेः कार्यात्
 बुद्धिरत्यद्यते तान्निष्ठौ निवर्तत इति बुद्धेरित्यत्वं प्रति-
 दम् । नित्यानित्ययोर्धात्वुत्थोर्यं धर्मधर्मिभावः सिध्य-
 ति । घटे यावत्पाभावात्सादर्शनेनात्मनि यावद्दुःखाभाव-
 लक्षणस्य मोक्षस्यासिद्धेः नापि संयोगः । स हि उभयधर्मज्ञो
 वाऽन्यतरधर्मज्ञो वा मन्व्योः पक्षिभूयोर्यां दृष्टो न च विभुना-
 ऽऽत्मना तादृशः सद्योगो बुद्धेरिति । आकाशेनेव घटस्य । यत्
 तथोरपि संयोगमभ्युपगच्छन्ति तद्गुणित्यर्थं परिभाषामात्रम् ।
 तस्माद्रज्जुगयोऽपिनिर्वचनीयस्तयोः संबन्ध इति रज्जु-
 दात्मा नित्यो रज्जुगवदाविर्भाववितोर्भाववती बुद्धिर्मिथ्येति
 युक्तमुपस्थानः । नन्वेवं बुद्धेरकस्मिन्नेव तद्वर्माणं तु सादी-
 नामन्याकस्मिन्वत्पातात् हृत्तनाशाहूनाभ्यागमस्यदत्त-
 एवेत्याशङ्क्याह मनस्तुत्पन्नमेव इति । बुद्धेर्नाशेऽपि तत्र-
 न्यवासनातन्मुन्यन्तानात्मकं मनोऽस्त्येव । ततश्च पूर्वज्ञानना
 बुद्धिरत्यद्यते बुद्धया च वासना विवर्धत इति अनादि-
 रनन्ता चैषा बुद्धिवात्मनयोर्बाधाकृत्यन्तं सन्तति । तदेतदाह
 बुद्धेरिति । गुणविधानेन सुखाद्याकारपरिणाममात्मेन ।
 गुणविधिर्नास्तीति पाठे गुणविधिरुपादानत्वे नाम्नि मि-
 थ्यादित्यन्वमेव । मनस्तुत्पन्नम् । पततनुवदत्येते
 इत्यर्थः । तद्गुणवत् तद्गानानुक्तम् ॥ २६ ॥ विनेन
 व्यावर्तकम् । एस्मात्कार्यदेवान्मनोदुद्धयोर्भेदत्वेन च कल-
 नावीजनाशात् संसाराद्बुद्धौ न जायत इति गिद्धम् ॥२७॥

युधिष्ठिर उवाच ।

बहो बुद्धिमतां श्रेष्ठ शुभा बुद्धेरियं तव ।
विदितं वेदितव्यं ते कस्मात् समनुवृच्छसि ॥२८
सर्वज्ञं त्वां कथं मोह आविशन् स्वर्गवासिनम् ।
पञ्चमद्रुतकर्माणमिति मे संशयो महान् ॥ २९

सर्व उवाच ।

सुप्रज्ञमपि चेच्छूरमृद्धिमोहयते नरम् ।
वर्तमानः सुखे सर्वां मुह्यतीति मतिर्मम ॥ ३०
सोऽहमैश्वर्यमोहेन मदाधिष्ठो युधिष्ठिर ।
पतितः प्रतिसाबद्धस्त्वां तु सम्बोधयाम्यहम् ॥३१
कृतं कार्यं महाराज त्वया मम परन्तप ।
शीघ्रः श्रापः सुकृच्छ्रो मे त्वया सम्भाष्य साधुना
अहं हि दिवि दिव्येन विमानेन चरन् पुरा ।
अभिमानेन मत्तः सन् कञ्चिद्वाग्यमचिन्तयम् ॥३२
प्रह्लापिन्देव-गन्धर्व-यज्ञ-राक्षस-पन्नगाः ।
करान् मम प्रयच्छन्ति सर्वे प्रैलोक्यवासिनः ॥
चक्षुषा यं प्रपद्यामि प्राणिनं पृथिवीपते ।
तस्य तेजो हराम्याशु तद्धि दृष्ट्वलं मम ॥ ३५
प्रह्लापीणां सहस्रं हि उवाह शिविकां मम ।
स मामपनयो राजन् संशयामास वै श्रियः ॥३६
तत्र हागस्यः पादेन वहन् रूपेण मया मुनिः ।
अगस्येन ततोऽस्युक्तो ध्वंस सपति वै रुपा ३७
ततस्तस्माद्धिमानाश्रयात् प्रव्युत्कृत्युतलक्षणः ।
प्रपतन् बुबुधेऽऽत्मानं ध्यालोभूतमधोमुखम् ।
आयाचन्तमहं विप्रं शापस्यान्तो भवेदिति ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि आजगरपर्वणि भीममोचने
एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

॥ आजगरपर्व समाप्तम् ॥

मार्कण्डेय-समास्यापर्व ।

१८२

वैशम्पायन उवाच ।

निदाघान्तकरः बालः सर्वभूतसुखावहः ।

तत्रैव वसतां तेषां प्रावृट् समभिपद्यत ॥ १

जातमपि ज्ञानमैश्वर्यजाश्चाश्रयतीति शततत्त्वोऽपि ज्ञान-
दानाश्रयेदिति शेषप्रत्याशात्पर्यम् ॥ ३१ ॥ ब्राह्मणत्वं अद्यपि
दृश्यम् ॥ स्पष्टायमन्वत् ॥ ४२ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीने
भारतभावदीपे एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

सर्व उवाच ।

प्रमादात् सम्प्रमूढस्य भगवन् क्षन्तुमर्हसि ।
ततः स मागुवाचेर्दं प्रपतन्तं कृपान्वितः ॥ ३९
युधिष्ठिरो धर्मराजः शापाच्चां मोक्षयिष्यति ।
अभिमानस्य घोरस्य पापस्य च नराधिप ॥ ४०
फले क्षीणे महाराज फलं पुण्यमवाप्स्यसि ।
ततो मे विस्मयो जातस्तद्गृप्त्वा तपसो बलम् ४१
ब्रह्म च ब्राह्मणत्वं च येन त्वाहमचूचुदम् ।
सत्यं दमस्तपो दानमहिंसा धर्मनित्यता ॥ ४२
साधकानि सदा पुंसां न जातिर्न कुलं नृप ।
अरिष्ट एव ते भ्राता भीमसेनो महारथलः ।
स्वस्ति तेऽस्तु महाराज गमिष्यामि दिवं पुनः ॥
वैशम्पायन उवाच ।
इत्युक्त्वाऽऽजगरं देहं मुक्त्या स नहुषो नृपः ।
दिव्यं वपुः समास्थाय गतस्त्रिदिवमेव ह ॥ ४४
युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा भ्रात्रा भीमेन सङ्गतः ।
धौम्येन सहितः धीमानाश्रमं पुनरागमत् ॥ ४५
ततो द्विजैभ्यः सर्वैभ्यः समेतेभ्यो यथातयम् ।
कथयामास तत् सर्वं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ४६
तच्छ्रुत्वा ते द्विजाः सर्वे भ्रातरश्चास्य ते प्रयः ।
आसन् सुवर्षाडिता राजन् द्रौपदी च यशस्विनी
ते तु सर्वे द्विजश्रेष्ठाः पाण्डवानां हितेऽसया ।
मैवमित्यनुवन् भीमं गार्हपत्योऽस्य साहसम् ॥४८
पाण्डवास्तु भयान्मुक्तं प्रेक्ष्य भीमं महाबलम् ।
हर्षमाहारयांचक्रुर्द्विजद्वेषु मुदा युताः ॥ ४९

१८२

उक्तमेव ब्रह्मविद्या मार्कण्डेयमुखेन नानाऽऽख्यानपूर्वकं
प्रसवयिष्यन् तदुपोढातनेन काम्यकप्रवेशं तावदाह निदा-
घान्तकरः बाल इत्यादिना ॥११ ॥ † 'मुक्त' इत्यथाहारः ।

छाद्यन्तो महाघोषाः खं दिशश्च बलाहकाः ।	१	रुद्रकक्षयनप्रस्था प्रसन्नजलानिभगा ॥	१०
प्रववर्षुर्दिवारात्रमसिताः सततं तदा ॥	२	विमलाकाशनक्षया शरत्सर्पां शिवाऽभवत् ।	
सपात्ययनिकेताश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।		मृगद्विजसमाकीर्णा पाण्डवानां महारमनाम् ॥११	
अपेताकर्मभाजालाः सविपुष्टिमलप्रमाः ॥	३	दृश्यन्ते शान्तरजसः क्षया जलदशतिलाः ।	
विरुद्रशष्पा धरणीं मसदंशसरीसृपा ।		ग्रहनक्षत्रसहैव सोमेन च विराजिताः ॥ १२	
बभूव पयसा सिक्ता शान्ता सर्वमनोरमा ॥	४	कुमुदैः पुण्डरीकैश्च शीतवारिधराः शिवाः ।	
न स्म प्रज्ञायते किञ्चिद्भ्रमसा समवस्तुने ।		नदीः पुष्करिणश्चैव ददन्तुः समलङ्कृताः ॥ १३	
समं वा विपमं वाऽपि नद्यो वा स्थावराणि च ५		आकाशनीकाशतटां तीरवानीरसङ्कुलाम् ।	
शुभ्रतोया महाविगाः श्वसमाना इवाशुगाः ।		बभूव चरता हर्षः पुण्यतीर्था सरस्वतीम् ॥ १४	
सिन्धवः शोभयन्चक्रुः काननानि तपात्यये ॥	६	ते वै मुमुदिरे धीराः प्रसन्नसलिला दिशाम् ।	
नदतां काननान्तेषु ध्रुयन्ते विविधाः स्वनाः ।		पश्यन्तो दृढधन्वानः परिपूर्णा सरस्वतीम् ॥ १५	
वृष्टिभिश्छाद्यमानानां घराहमृगपाक्षिणाम् ॥	७	तेषां पुण्यतमा रात्रिः पर्वसन्धौ स्म शारदी ।	
स्तोककाः शिखिनश्चैव पुंसोऽकिलगणैः सह ।		तत्रैव वसतामासीत् कार्तिकी जनमेजय ॥ १६	
मत्ताः परिपतन्ति स्म ददुराश्चैव दर्पिताः ॥	८	पुण्यमृद्धिर्महासखैस्तापसैः सह पाण्डवाः ।	
सथा बहुविधाकारा प्रावृष्येधानुनादिता ।		तत् सर्वं भरतश्रेष्ठाः समूहपूर्वांगमुत्तमम् ॥ १७	
अभ्यतीता शिवा तेषां चरता मरुधन्वसु ॥	९	तमिच्छाम्युदये तस्मिन् धीम्येन सह पाण्डवाः ।	
शौचहंससमाकीर्णां शरत् प्रमुदिताऽभवत् ।		सूतैः पौराणवैश्वैव काम्यकं प्रवयुर्वनम् ॥ १८	

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेय-समाप्त्यपर्वणि काम्यकवनप्रवेशे
छाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

१८३

वैशम्पायन उवाच ।
काम्यकं प्राप्य कौरव्य युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
कृतातिथ्या मुनिगमैर्निवेदुः सह कृष्णया ॥ १
ततस्तान् परिबिभ्वत्तान् वसतः पाण्डुनन्दान् ।
ग्राह्यणा बहवस्तत्र समन्तान् पर्यवारयन् ॥ २
अथाऽप्रवीह्विजः कश्चिद्गुनस्य प्रियः सखा ।
स पश्यति महाबाहुर्वशी शौरिकदारधीः ॥ ३

विदिता हि हरेर्युधिहायाताः कुरुद्वहाः ।
सदा हि दर्शनाकाङ्क्षे श्रेयोऽश्वेपी च घो हरिः ४
बहुवत्सरजीवी च मार्कण्डेयो महातपाः ।
स्वाध्यायतपसा युक्तः क्षिप्रं युष्मान् समेष्यति ५
तथैव ब्रूयतस्तत्र प्रत्यदृश्यत केशवः ।
दीम्यसुप्रीवयुक्तेन रथेन रथिनां वरः ॥ ६

असिताः कृष्णवर्णाः ॥ २ ॥ तपात्यये वर्षासु निकेता इव
मण्डपीभूता इत्यर्थः ॥३॥ समवस्तुते आच्छादिते । स्वाव-
राणि भूतलानीनि ॥५॥ आशुगाः बाणवृत्तीन्वेगाः । सिन्धवो
नद्यः शोणपर्दपथाः ॥६॥ स्तोका एव स्तोकराथातकाः ।
'स्तोत्रस्त्रिण्ये चारुके पुमान्' इति मेदिनी । ददुरा
मण्डूका ॥ ८ ॥ मरुधन्वसु गिरेः शुष्कस्थानेषु ॥ ९ ॥
रुद्रशशि बहुवृत्तानि वनानि प्रप्यदग्नीदितानि सानूनि
च यथां सा तथा । 'प्रसो प्रियां मानदेदे सानावयुष-
वस्तुनि' इति मेदिनी ॥ १० ॥ नीदृशः सरसः ॥ १४ ॥

कार्तिकी कृतिमयुक्ता पौर्णमासी ॥ १६ ॥ योमं युक्त्ये
रथानुविति मृत्यस्या वाहनारिकं समूहपरीतिमार्
कृत्वन्तः ॥ १७ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैरुद्वेयि भारत-
भावशेषे अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

१८३

काम्यकमेति ॥ १ ॥ शौरि कृष्णः ॥ ३ ॥ आयाता
विदिता इत्यन्वय । वः युष्माकं श्रेयोऽश्वेपी ॥ ४ ॥

मघवानिव पौलोम्या सहितः सत्यमामया ।
 उपायाद्देवकीपुत्रो दिदृक्षुः कुरुसत्तमान् ॥ ७
 भवतीर्यं ख्यात् कृष्णो धर्मराजं यथाधिधि ।
 बबन्दे मुदितो धीमान् मीमं च बलिनां वरम् ॥ ८
 पूजयामास धौम्यं च यमाभ्यामभिवादितः ।
 परिष्वज्य गुडाकेशं द्रौपदीं पर्यसान्वयत् ॥ ९
 स दृष्ट्वा फाल्गुनं वीरं चिरस्य त्रियमागतम् ।
 पर्यष्वजत दाशार्हः पुनः पुनररिन्दमः ॥ १०
 तथैव सत्यमामाऽपि द्रौपदीं परिपस्यजे ।
 पाण्डवानां प्रियां भार्यां कृष्णस्य माहेवी प्रिया ॥ ११
 ततस्ते पाण्डवाः सर्वे समार्याः सपुरोहिताः ।
 आनयुः पुण्डरीकाक्षं परिवष्टुश्च सर्वशः ॥ १२
 कृष्णस्तु पार्येन समेत्य विद्वान्
 धनञ्जयेनासुरतर्जनेन ।
 वसौ यथा भूतपतिर्माहात्मा
 समेत्य साक्षात् भगवान् गुहेन ॥ १३
 ततः समस्तानि किरीटमालीं
 वनेषु वृत्तानि गदाप्रजाय ।
 उक्त्वा यथावत् पुनरन्वपृच्छत्
 कथं सुमद्रा च स चाभिमन्युः ॥ १४
 स पूजयित्वा मधुहा यथावत्
 पार्यं च कृष्णां च पुरोहितं च ।
 उवाच राजानभिप्रशंसन्
 युधिष्ठिरं तत्र सहोपविश्य ॥ १५
 धर्मः परः पाण्डवराज्यलामात्
 तस्यार्थमाहुस्तप एव राजन् ।
 सत्यार्जवाभ्यां चरता स्वधर्मं
 जितस्त्वयाऽयं च परश्च लोकः ॥ १६
 अधीतमग्रे चरता प्रतानि
 सम्यग्धनुर्वेदमवाप्य कृत्स्नम् ।
 स्नात्रेण धर्मेण वसुनि लब्ध्वा
 सर्वं ह्यवाप्ताः क्रतवः पुराणाः ॥ १७
 न ग्राम्यधर्मेषु रतिस्तवास्ति
 कामात्र किञ्चित् कुरुपे नरेन्द्र ।
 न चार्थलोभान् प्रजहासि धर्मं
 तस्मात् प्रमावादसि धर्मराजः ॥ १८

दानं च सत्यं च तपश्च राजन्
 धृदा च युद्धिश्च क्षमा धृतिश्च ।
 अवाप्य राष्ट्रानि वसुनि मोगा-
 नेषा परा पार्यं सदा रतिस्ते ॥ १९
 यदा जनौघः कुरुजाङ्गलानां
 कृष्णां सभायामवशामपश्यत् ।
 अपेतधर्मव्यवहारवृत्तं
 सहेत तत् पाण्डव कस्त्यदन्यः ॥ २०
 असंशयं सर्वसमृद्धकामः
 क्षिप्रं प्रजाः पालयिताऽसि सम्यक् ।
 इमे वयं निग्रहणे कुरुष्णां
 यदि प्रतिश भवतः समाप्ता ॥ २१
 धौम्यं च मीमं च युधिष्ठिरं च
 यमी च कृष्णां च दशार्हसिंहः ।
 उवाच दिष्टथा भवतां शिवेन
 प्रातः किरीटी मुदितः कृताखः ॥ २२
 प्रोवाच कृष्णामपि याहसेनो
 दशार्हभर्ता सहितः सुहृद्भिः ।
 दिष्टथा समप्राऽसि धनञ्जयेन
 समागतेत्येवमुवाच कृष्णः ॥ २३
 कृष्णे धनुर्वेदरतिप्रधाना-
 स्तवात्मजास्ते शिरावः सुशीलाः ।
 सद्भिः सदैवाचरितं सुहृद्भिः
 ध्वरन्ति पुत्रास्तव याहसेनि ॥ २४
 राज्येन राष्ट्रैश्च निमन्व्यमाणाः
 पित्रा च कृष्णे तव सोदैरैश्च ।
 न यज्ञसेनस्य न मातुलानां
 गृहेषु बाला रतिमामुवन्ति ॥ २५
 आनर्तमेवाभिमुखाः शिवेन
 गत्वा धनुर्वेदरतिप्रधानाः ।
 तवारमजा वृष्णिपुरं प्रविश्य
 न दैवतेभ्यः स्पृहयन्ति कृष्णे ॥ २६
 यथा त्वमेवार्हसि तेषु वृत्तं
 प्रयोक्तुमार्यां च यथैव कुन्ती ।
 तेष्वप्रमादेन तथा करोति
 तथैव भूयश्च तथा सुमद्रा ॥ २७

भूतपती वदः । गुहेन कालिकेनेन ॥ १३ ॥ म्बुहा म्बु-
 पदनः ॥ १५ ॥ तस्यार्थं धर्मस्य वृद्धपर्यम् ॥ १६ ॥
 पृष्ठा दानादिहृषा सदा रतिः नित्यं प्रीतिविषयः ॥ १५ ॥
 निग्रहणे यत्ता. स इति शेषः ॥ २१ ॥ त्वात्मजा प्रति-
 व ० १९

विन्ध्यादयः ॥ २४ ॥ आनर्तं द्वारकादेशम् ॥ २६ ॥ यथा
 लमर्हसि तथा सुमद्राऽर्हति । यथा कुन्ती प्रयोक्तुमर्हति
 तथा सुमद्राऽऽर्हति । यथा चार्हति तथैव करोति चेति
 सम्बन्धः ॥ २७ ॥

यथाऽनिरुद्धस्य यथाऽभिमन्यो-
 र्यथा सुनीधस्य यथैव मानोः ।
 तथा विनेता च गतिश्च कृष्णे
 तवात्मजानामपि रौक्मिणेयः ॥ २८

गदासिचर्मग्रहणेपु शूरा-
 नलोपु शिक्षासु रथाभ्वयाने ।
 सम्यग्विनेता विनयेदतन्द्री-
 स्तांश्चाभिमन्युः सततं कुमारः ॥ २९

स चापि सम्यक् प्रणिधाय शिक्षां
 शस्त्राणि त्रिधा विधिवत् प्रदाय ।
 तवात्मजानां च तथाऽभिमन्योः
 पराक्रमैस्तुष्यति रौक्मिणेयः ॥ ३०

यथा विहारं प्रसमीक्षमाणः
 प्रयान्ति पुत्रास्तव याज्ञसेनि ।
 एकैकमेवामनुयान्ति तत्र
 रथाश्च यानानि च दन्तिनश्च ॥ ३१

अथाप्रवीक्ष्य र्मराजं तु कृष्णो
 दशार्हयोधाः कुङ्कुरान्धकाश्च ।
 पते निदेशं तव पालयन्त-
 स्तिष्ठन्तु यत्रेच्छसि तत्र राजन् ॥ ३२

आयततां कार्मुकयेगवाता
 हलायुधप्रग्रहणा मधूनाम् ।
 सेना तवार्येषु नरेन्द्र यत्ता
 ससादिपत्यम्बरया सनागा ॥ ३३

प्रस्थाप्यतां पाण्डव धार्तराष्ट्रः
 सुयोधनः वापट्टतां वरिष्ठः ।
 स सानुबन्धः स सुदृष्टाश्च
 भौमस्य सौभाधिपतेश्च मार्भ्यम् ॥ ३४

कामं तथा तिष्ठ नरेन्द्र तस्मिन्
 यथा कृतस्ते समयः समायाम् ।
 दशार्हयोधैस्तु ह्यतारियोधं
 प्रतीक्षतां नागपुरं भवन्तम् ॥ ३५

व्यपेतमन्युव्यपेतीतपाप्मा
 विहृत्य यत्रेच्छसि तत्र कामम् ।
 ततः प्रसिद्धं प्रथमं विशोकः
 प्रपत्स्यसे नागपुरं सराष्ट्रम् ॥ ३६

ततस्तदाज्ञाय मतं महात्मा
 यथावदुक्तं पुरुपोत्तमेन ।
 प्रशस्य विप्रेभ्य च धर्मराजः
 कृताञ्जलिः केशवमित्युवाच ॥ ३७

असंशयं केशव पाण्डवानां
 भवान् गतिस्त्वच्छरणा हि पार्याः ।
 कालोदये तद्य ततश्च भूयः
 कर्ता भवान् कर्म न संशयोऽस्ति ॥ ३८

यथाप्रतिश्वं विद्वत्श्च कालः
 सर्वाः समा द्वादश निर्जनेषु ।
 अन्नातर्चया विधिवत् समाप्य
 भवद्गताः केशव पाण्डवेयाः ॥ ३९

एतैव बुद्धिर्जुपतां सदा त्वां
 सत्ये स्थिताः केशव पाण्डवेयाः ।
 सदानधर्माः सजनाः सदारः
 सत्राधवास्तवच्छरणा हि पार्याः ॥ ४०

वैशम्पायन उवाच ।
 तथा धृति धार्ष्ण्ये धर्मराजे च भारत ।
 अथ पश्चात् तपोवृद्धो बहुवर्षसहस्रशृक् ॥ ४१

प्रत्यदृश्यत धर्मात्मा मार्कण्डेयो महातपाः ।
 अजरश्चाभ्रश्चैव रूपीदार्यगुणान्वितः ॥ ४२

व्यदृश्यत तथा युक्तो यथा स्यात् पञ्चविंशकः ।
 तस्मागतमृषिं वृद्धं बहुवर्षसहस्रिणम् ॥ ४३

आनर्तुर्ब्राह्मणः सर्वे कृष्णश्च सह पाण्डवैः ।
 तमार्चितं सुविश्वस्तमार्सानमृषिसत्तमम् ।
 ब्राह्मणानां मतेनाह पाण्डवानां च केशवः ॥ ४४

कृष्ण उवाच ।
 शुभ्रश्वः पाण्डवास्ते ब्राह्मणाश्च समागताः ।
 द्रौपदी सत्यमामा च तथाऽहं परमं ध्रुवः ॥ ४५

पुरावृत्ताः कथाः पुण्याः सदाचारान् सनातनान् ।
 राज्ञां स्त्रीणामृषीणां च मार्कण्डेय विचरन् नः ॥ ४६

वैशम्पायन उवाच ।
 तेषु तत्रोपविष्टेषु देवर्षिरपि नारदः ।
 आजगाम विशुद्धात्मा पाण्डवानवलोककः ॥ ४७

तमप्यथ महात्मानं सर्वे ते पुरुषर्षभाः ।
 पाद्यार्ष्याभ्यां यथान्यायमुपनस्युर्मनोपिणः ॥ ४८

विनेता शिक्षयिता । रौक्मिणेयः प्रयुज्ज् ॥ २८ ॥ मधूना
 मायुराणाम् । हलायुधः प्रग्रहणे निवन्ता यस्याः सा
 सेना । यथा सजदा ॥ ३३ ॥ भौमस्य नरकामुत्स्य सौभा-

धिपते- शास्त्रत्व पञ्चविंशकः वर्षीरिति शेषः ॥ ४३ ॥
 सुविश्वस्तं भगवन्मायादौ दृढनिधयम् ॥ ४४ ॥ अवलोककः
 अवलोकनार्था ॥ ४७ ॥

नारदस्वयं देवर्षिर्ज्ञात्वा तांस्तु कृतक्षणात् ।
 मार्कण्डेयस्य वदतस्तां कथामन्वमोदत ॥ ४९
 उवाच चैनं कालज्ञः स्मयन्निव सनातनः ।
 ब्रह्मर्षे कथ्यतां यत् ते पाण्डवेषु विद्यक्षितम् ॥५०
 पबभुक्तः प्रत्युवाच मार्कण्डेयो महातपाः ।
 क्षणं कुरुष्वं विपुलमाख्यातव्यं भविष्यति ॥ ५१
 पबभुक्ताः क्षणं चक्रुः पाण्डवाः सह तैर्द्विजैः ।
 मथ्यन्दिने यथाऽऽदित्यं प्रेक्षन्तस्ते महामुनिम् ॥५२
 वैशम्पायन उवाच ।

तं विवक्षन्तमालक्ष्य कुरुराजो महामुनिम् ।
 कथासञ्जननार्थाय चोदयामास पाण्डवः ॥ ५३
 भवान् देवतदेत्यानामृषीणां च महात्मनाम् ।
 राजर्षीणां च सर्वेषां चरितज्ञः पुरातनः ॥ ५४
 लेख्यञ्चोपासितव्यश्च मतो नः काङ्क्षितश्चिरम् ।
 अयं च देवर्षीपुत्रः प्रातोऽस्मानवलोककः ॥ ५५
 भवत्येव हि मे शुद्धिर्दृष्ट्वाऽऽत्मानं सुखाद्भ्युत्तम् ।
 धार्तराष्ट्रांश्च दुर्वृत्तानुत्थतः प्रेश्य सर्वशः ॥ ५६
 कर्मणः पुरुषः कर्ता शुभस्याप्यशुभस्य वा ।
 स फलं तदुपाश्नाति कथं कर्ता स्वर्दीप्तरः ॥५७
 कुतो वा सुखदुःखेषु नृणां ब्रह्मविदां घर ।
 इह वा कृतमन्वेति परदेहेऽथ वा पुनः ॥ ५८
 देही च देहं सन्त्यज्य मृत्यमाणः शुभाशुभैः ।
 कथं संयुज्यते प्रेत्य इह वा छिन्नसत्तम ॥ ५९
 पेहलौकिकमवेह उताहो पारलौकिकम् ।
 क्व च कर्माणि तिष्ठन्ति जन्तोः प्रेतस्य भार्गव ६०
 मार्कण्डेय उवाच ।

त्वयुक्तोऽयमनुप्रश्नो यथावद्ब्रूतां वर ।
 विदितं वेदितव्यं ते स्थित्वर्यं त्वं तु पृच्छसि ॥६१
 अत्र ते कथयिष्यामि तदिहैकमनाः शृणु ।

यथेहामुत्र च नरः सुखदुःखमुपाश्रुते ॥ ६२
 निर्मलानि शरीराणि विशुद्धानि शरीरिणाम् ।
 ससर्ज धर्मतन्त्राणि पूर्वोत्पन्नः प्रजापतिः ॥ ६३
 अमोघफलसङ्कल्पाः सुप्रताः सत्यवादिनः ।
 ब्रह्मभूता नराः पुण्याः पुराणाः कुरुसत्तम ॥ ६४
 सर्वे देवैः समायान्ति स्वच्छन्देन नमस्तलम् ।
 ततश्च पुनरायान्ति सर्वे स्वच्छन्दचारिणः ॥६५
 स्वच्छन्दमरणान्नासासन् नराः स्वच्छन्दचारिणः ।
 अल्पवाधा निरातङ्काः सिद्धार्था निरुपद्रवाः ॥६६
 द्रष्टारो देवसङ्गानामृषीणां च महात्मनाम् ।
 प्रत्यक्षाः सर्वधर्माणां दान्ता विगतमत्सराः ॥६७
 आसन् वर्षसहस्रीयास्तथा पुत्रसहस्रिणः ।
 ततः कालान्तरेऽन्यस्मिन् पृथिवीतलचारिणः ६८
 कामक्रोधाभिभूतास्ते मायाध्याजोपजायिनः ।
 लोभमोहाभिभूताश्च त्यक्त्वा देहेस्ततो नराः ॥६९
 अशुभैः कर्मभिः पापस्तिर्यङ्घिनरयगाभिनः ।
 संसारेषु विचित्रेषु पच्यमानाः पुनः पुनः ॥ ७०
 मोघेष्टा मोघसङ्कल्पा मोघशाना विचेतसः ।
 सर्वाभिज्ञाङ्घ्रिनश्चैव संवृत्ताः क्लेशदायिनः ॥ ७१
 अशुभैः कर्मभिश्चापि प्रायशः परिचिह्निताः ।
 दीकुल्या व्याधिवहुला दुरात्मानोऽप्रतापिनः ७२
 मदनयल्पायुषः पापा रौद्रकर्मफलोदयाः ।
 नायन्तः सर्वकामानां नास्तिका भिन्नचेतसः ७३
 जन्तोः प्रेतस्य कौन्तेय गतिः स्वैरिह कर्मभिः ।
 प्राक्षस्य हीनबुद्धेश्च कर्मकोशः क्व तिष्ठति ॥ ७४
 क्लृप्तस्तन् समुपाश्नाति सुश्रुतं यदि वेतसत् ।
 इति ते दर्शनं यच्च तत्राप्यनुनयं शृणु ॥ ७५
 अयमादिशरीरेण देवसृष्टेन मानवः ।
 शुभानामशुभानां च कुरुते सञ्चयं महत् ॥ ७६

सनातनः कृष्णः ॥ ५० ॥ भवत्येव हीति । धर्माधर्म-
 फलयोर्विपर्ययं दृष्ट्वा पुरुषः कर्मणः फलं कथंस्विरश्नाति
 ईश्वरो वा कथंस्वित् कर्ताऽस्तीति धर्मेश्वरयोराशेषे । ऋद्धपत-
 मशुद्धियुनान् ॥ ५६ ॥ कथयित्वादिप्यसोभकत्र सम्बन्धः
 ॥ ५७ ॥ कुतो वेति । स्वभावात् कर्मणो वा । अन्त्ये इहैव
 पत्रापि वा । कृतं कर्मणा साधितं युवमन्वेतीत्यर्थः
 ॥ ५८ ॥ शुभाशुभैः कर्मभिः तयो विनाशिमिहितं
 वा कारीर्यादिभिर्नृत्त्राद्यर्थं विहितैः । परत्र वा देहत्यागो
 मति कथं संयुज्यते विनाशित्वं च कर्माणि तिष्ठन्तीति फलस्य
 व्यभिचारदाशुविनाशित्वादाश्रयाभावचिति बोधा प्राङ्म-
 सद्भावशेषः ॥ ५९ ॥ स्थित्वर्यं लोकरक्षार्यम् ॥ ६१ ॥

तत्र धर्माधर्मफलयोस्तावदम्बानिचारं दर्शयन् प्रथमं दोषं
 निरस्यति निर्मलानीत्यादिना ॥६४॥ माया कूटकार्या-
 पणादिः । ब्याजं दम्भः तदेवोपजीवन्ति न तु धर्मम् । ते
 नायाभ्याजोपजीविनः ॥ ६९ ॥ नायन्तः प्राययमानाः ।
 कामानां कामान् ॥ ७३ ॥ अन्त्यं प्रश्नमुत्तरति जन्तोः
 प्रेतस्येति द्वाभ्याम् ॥ ७४ ॥ अनुनयं सिद्धान्तम् ॥ ७५ ॥
 तस्योत्तरेणैवार्थात् कर्मणामाशुविनाशित्वादेवो निरस्तो
 भवतीत्यभिसन्धायह अयमादेति । आदिशरीरेण लिङ्गदेहेन
 यावन्मोक्षं स्थापिना देवसृष्टेन धर्माधर्मसंश्लेषेण । यद्वा । धर्मा-
 यनुरोधिना ईश्वरेण वा सृष्टेन आविष्कृतेन सर्ववासनामयं
 लिङ्गमेव वर्मणामाश्रय इत्यर्थः ॥ ७६ ॥

आयुषोऽन्ते प्रहायेर्द क्षीणप्रायं वलेयरम् ।
 सम्भवत्येव युगपद्योनौ नास्त्यनराऽभवः ॥ ७७
 तत्रास्य स्वर्गं कर्म छायेवानुगतं सदा ।
 फलत्यय सुखाहो वा दुःखाहो वाऽथ जायतेऽऽ
 कृतान्तविधिसंयुक्तः स जन्तुर्लक्षणैः शुभैः ।
 अशुभैर्वा निरादानो लक्ष्यते ज्ञानदृष्टिभिः ॥ ७९
 एषा तायद्वुद्धीनां गतिरुक्ता युधिष्ठिर ।
 अतः परं ज्ञानयतां निबोध-गतिमुत्तमाम् ॥ ८०
 मनुष्यास्तत्तपसः सर्वागमपरायणाः ।
 स्थिरताः सत्यपरा गुरुशुश्रूषणे रताः ॥ ८१
 सुशीलाः शुक्लजातीया क्षान्तादान्ताः सुतेजसः ।
 शुचियोन्यन्तपताः प्रायशः शुभलक्षणाः ॥ ८२
 जितेन्द्रियत्वाद्भ्रशिनः शुक्लवाग्मन्दरोमिणः ।
 अल्पाबाधपरित्रासाद्भवन्ति निरुपद्रवाः ॥ ८३
 ध्ययन्तं जायमानं च गर्भसं चैव सर्वशः ।
 स्वमात्मानं परं चैव बुध्यन्ते ज्ञानचक्षुषा ॥ ८४
 ऋषयस्ते महात्मानः प्रत्यक्षागमबुद्धयः ।
 कर्मभूमिमिमां प्राप्य पुनर्पान्ति सुरालयम् ॥ ८५

किञ्चिद्देवाद्भटात् किञ्चित् किञ्चिदेव स्वकर्मभिः
 प्राप्नुवन्ति नरा राजन् मा तेऽस्तव्या विचारणा ॥
 इमामत्रोपमां चापि निबोध यदतां पर ।
 मनुष्यलोके यच्छ्रेयः परं मन्ये युधिष्ठिर ॥ ८०
 इह वैकस्य नामुत्र अमुत्रैकस्य नो इह ।
 इह वाऽमुत्र चैकस्य नामुत्रैकस्य नो इह ॥ ८१
 धनानि येषां विपुलानि सन्ति
 नित्यं रमन्ते सुविभूषिताङ्गाः ।
 तेषामयं शयुवयल्लोको
 नासी सदा देहसुखे रतानाम् ॥ ८२
 ये योगयुक्तास्तपसि प्रसक्ताः
 स्वाध्यायशीला जरयन्ति देहान् ।
 जितेन्द्रियाः प्राणिकधे निवृत्ता-
 स्तेषामसौ नायमपि लोकः ॥ ८३
 ये धर्ममेव प्रथमं धरन्ति
 धर्मेण लब्ध्वा च धनानि काले ।
 दारानवाप्य ऋतुभिर्भयजन्ते
 तेषामयं चैव परश्च लोकः ॥ ८४

क्लेशं स्पृष्टेहम् । युगपत् देहद्वयेन । सम्भवति संयुज्यते
 पूर्वत्यागात् प्रागेव तृणजलोद्भवादिनापरमास्ते न तु तदन-
 स्तरम् । अत एव अन्तरा मये क्षणमात्रमपि अमवोऽसंसारो
 नास्ति ॥ ७७ ॥ तत्र स्पृष्टेदेहान्तरे । यत्तु मरणानन्तरं
 मये यावद्भवावसातिवाहिकगणेशरुद्रो दिवि मुमुक्षुत्तरिणे
 शरके वा भवतीति तत् स्पृष्टेदेहान्तरे भवेत् । उभयत्र भोग-
 क्षाम्येन स्पृष्टातिवाहिकयोर्भेदाभावात् । ययोर्कं वक्षिणेन-
 'आतिवाहिक एतां त्वाद्यैश्चित्तेदेहकः । आधिभैतिक्या
 पुष्या वृद्धीतिरभावात्' इति ॥ ७८ ॥ कृतान्तो यन्त-
 त्मन्वधी विधिः पुष्पपापलब्धोने नियोगस्तेन संयुक्त-
 मदातिष्ठन् निरादानः प्राप्तं सुखं दुःखं वा वृद्धीर्दुर्मतलः ।
 'दोऽवपंचने' इत्यस्य स्पृष्टम् ॥ ७९ ॥ अद्वुद्धीनां
 तपसानुदीनानां गतिः स्वर्गनरकस्था । चतानां पुनरावृत्ति-
 र्बन्धनाम् ॥ ८० ॥ शुक्लजातीयाः शुद्धे योगज्ञे धर्मल-
 प्पराशरवेदकार्जनेनपराः 'प्रशरवने जागीरा' । योन्यन्त-
 मातिराहियोन्येभ्याऽन्यानामधिभैतिकी योनिम् ॥ ८२ ॥
 वदिन ईधताः । मन्दरोमिणो नीपेणाः ' न तत्र शोको न
 बल न यत्तु प्राणस्य योगाग्निनं शरीरम्' इति ध्रुवः ।
 प्रारण्यधर्मप्रारण्यम् कदाचित् प्राग्भवेन चारुकोमिनां
 योगादिकं वेत्ताह अन्वेति । अन्वे देवर्त्तनम् 'अथ
 प्यन्यन्तं पस्यन्त्यप्युगोनि तदस्य' इति ध्रुवः । तस्मात्

आराधो दुःखं तत्रासात् निरादाना उप समीपे स्थित्वा
 वति स्वीयं धर्मनाशिवरीत्युपशोऽन्त करणम् । तरहिना
 एतेन प्रारण्यस्वापि प्रतिपात्तव निर्दिशः समाधि- प्रभव-
 तीति दर्शितम् ॥ ८१ ॥ ननु तारुलोऽप्यनान्ततमा नाम
 वेदाचार्यः कलिप्रपरयोः सन्धौ सत्यवत्यां भ्यासतया मन-
 जनि इति मोक्षधर्मेण । अतः शुद्धजातीयानामपि उत्कान्ति-
 गत्या यतयोऽपरिहायां दयावत्त्वाद् व्यनन्तमिति । अधि-
 कारिणां तेषां लोकापुत्रदार्पं स्वेच्छया गृहाद्गृहान्तप्रेतेषा-
 वदिह परम च सद्यो न कर्माग्नीनयाऽस्माकमिह दुःखाय
 भवतीत्याद्यतः । तथा निर्गतं यारद्विचारमास्थितिरापि-
 कारिणांनित्यम् ॥ ८४ ॥ देवात् मृशेन्यन्तत्रकमला-
 दिनिर्द्वयन्ते तदसादेव । इहात् योगोपदेशिभाभिप्रायोदी-
 र्तिः स्वकर्मभिः । अन्त्या तेषामन्यतया एतेव काचित्
 स्थितिरस्तीति विचारणा ते तत्र माऽस्यु ॥ ८५ ॥
 एवमात्मविशं स्वानन्यमुक्त्वा इतोर्वा स्थित्वापुत्रिप्यमाह
 इमामिति ॥ ८७ ॥ इह वेति । परं येन इत्यनुक्त्येन ।
 वाचन्द एतार्थे दिशरतेने । एह्यम् इहे परं त्रेवोऽधि
 नामुत्र परत्रेहे । एह्यमाऽनुवर्तिना नतिद । इदं वासुत्र च
 एहस्य धेवोऽस्ति । एह्यम् नृवयप्रापि नास्तीति ॥ ८८ ॥
 इमनेर श्रौंके व्यावटे धनानीतरदिना ॥ ८९ ॥ ये इति ।
 तेषामगो लोक एव नववम् ॥ ९० ॥

ये नैव विद्यां न तपो न दानं
न चापि मूढाः प्रजने यतन्ति ।
न चादुगच्छन्ति सुखाग्रमोगां-
स्तेषामयं चैव परश्च लोकः ॥ ९२
सर्वे भवन्तस्त्वतिर्वार्यसत्त्वा
दिव्यीजसः संहननोपपन्नाः ।
लोकादमुष्मादधानि प्रपन्नाः
स्वधीतविद्याः सुत्कार्यहेतोः ॥ ९३

इति श्रीमहामारुते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि
त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

१८४

वैशम्पायन उवाच ।
मार्कण्डेयं महात्मानमूचुः पाण्डुसुतास्तदा ।
माहात्म्यं द्विजमुष्वानां द्रोहमिच्छाम कथ्यताम्
एवमुक्तः स भगवान् मार्कण्डेयो महातपाः ।
उवाच सुमहातेजाः सर्वशास्त्रविशारदः ॥ २
मार्कण्डेय उवाच ।

हैहयानां कुलकरो राजा परपुरञ्जयः ।
कुमारो रूपसम्पन्नो मृगयां ध्वजद्वली ॥ ३
चरमाणस्तु सोऽरण्ये वृणवीरुत्समावृते ।
कृष्णाजिनोत्तरासङ्गं वदशं मुनिमन्तिके ॥ ४
स तेन निहतोऽरण्ये मन्यमानेन वै मृगम् ।
व्यथितः कर्म तत् कृत्वा शोकोपहतचेतनः ॥ ५
जगाम हैरयानां वै सुकाशं प्रथितात्मनाम् ।
राज्ञां राजीपनेत्रोऽसौ कुमारः पृथिवीपतिः ।
तेषां च तद्यथावृत्तं कथयामास वै तदा ॥ ६
तं चापि हिंसितं तात मुनिं मूलफलादिनम् ।
शुत्वा हृष्टा च ते तत्र बभूवुर्दानमानसाः ॥ ७

प्रजने पुत्रोत्पदान् ॥ ९२ ॥ भवन्तस्तु लोकद्वयेऽपि श्रेयांसि
इत्याद सर्वे भवन्त इति ॥ ९३ ॥ तस्मात् घर्मापमकृत्यो-
वैपरीत्यं यत्पया प्राणुर्कं तत्पान न मन्तव्यमित्युपरांदाति
माम्भूदिति ॥ ९५ ॥ मार्कण्डेयसमास्यायां सहासने इत्यर्थः
'आव संपवेष्टने'ऽस्मात् 'वत्' । इत्यारण्यके पर्वणि
नेत्रच्छाये भातमानदीये श्रुशोत्यधिकशततमोऽध्याय
॥ १८३ ॥

कृत्यैव कर्माणि महान्ति शूपा-
स्तपोदमाचारविहारशालाः ।
देवानृवीन् प्रेतगणांश्च सर्वान्
सन्तर्पयित्वा विधिना परेण ॥ ९४
स्वर्गं परं पुण्यकृतो निवासं
क्रमेण सम्प्राप्स्यथ कर्मभिः स्वैः ।
माम्भूद्विशङ्का तव कौरवेन्द्र
हृष्टाऽऽमनः क्लेशमिमं सुखार्हम् ॥ ९५

कस्यायामिति ते सर्वे मार्गमाणास्ततस्ततः ।
जम्बुध्वारिन्दनेत्रोऽथ तार्यस्याश्रममङ्गला ॥ ८
तेऽभिवाद्य महात्मानं तं मुनिं नियतप्रतम् ।
तस्थुः सर्वे स तु मुनिस्तेषां पूजामयाहरत् ॥ ९
ते तमूचुर्महात्मानं न वयं सत्क्रियां मुने ।
त्यक्तोऽर्हाः कर्मदोषेण ब्राह्मणो हिंसितो हि नः ॥
तानप्रवीत् स विपर्ययः कथं वो ब्राह्मणो हतः ।
क चासौ द्यूत सहिताः पश्यथ्यं मे तपोबलम् ११
ते तु तत् सर्वमखिलमाप्यायास्मै यथातथम् ।
नापश्यंस्तमूर्पिं तत्र गतास्तं ते समागताः ॥ १२
अन्वेयमाणाः समीडाः स्वप्रवृत्तचेतनाः ।
तानप्रवीत्तत्र मुनिस्तार्यः परपुरञ्जयः ॥ १३
स्यादयं ब्राह्मणः सोऽथ युष्माभिर्यो विनाशितः ।
पुत्रो ह्ययं मम नृपास्तपोबलसमन्वितः ॥ १४
ते च द्रष्टुं तमूर्पिं विस्मयं परमं गताः ।
महदाश्चर्यमिति वै ते युवाणा महीपते ॥ १५

१८४

अभूद्विदा शुकशतीयाना खच्छन्दमलं तेषामित्या-
दिना प्रोक्तं महानामं प्रप्रपूर्वं विवर्तितुमयमध्याय
आरभ्यते मार्कण्डेयमिति । कथ्यतां तया ॥ १ ॥ कुमार-
तादृशिवैमृतं सूचितम् ॥ ३ ॥ दत्तपत्रं प्रावरणम्
॥ ४ ॥ आरिणोनेन्द्र इकारान्तोऽप्यत्र मन्त्रोऽपि श्रेयः
॥ ८ ॥ तार्यं वृण्व्य इत्यारण्यम् ॥ ९ ॥ स्यादय-
मित्युक्त्वा निर्दिशति ॥ १५ ॥

मृतो ह्ययमुपानीतः कथं जीवितमाप्तवान् ।
 किमेतत्तपसो धार्यं येनायं जीवितः पुनः ॥ १६
 श्रोतुमिच्छामहे विप्र यदि श्रोतव्यमित्युत ।
 स तानुवाच नास्माकं मृत्युः प्रभवते नृपाः ॥ १७
 कारणं वः प्रवश्यामि हेतुयोगसमासतः ।
 सत्यमेवाभिजानीमो नानृते कुर्महे मनः ।
 स्वधर्ममनुतिष्ठामस्तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ १८
 यद्ब्राह्मणानां कुशलं तदेयां कथयामहे ।
 नैवां दुश्चरितं द्रूमस्तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ १९

अतिधीनप्रपामेन भृत्यानत्यशनेन च ।
 सम्भोज्य शेरमश्रीमस्तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ २०
 क्षान्ता दान्ताः क्षमाशीलास्तीर्थदानपरायणाः ।
 पुण्यदेशनिवासाश्च तस्मान्मृत्युभयं न नः ।
 तेजस्विदेशवासाश्च तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ २१
 पतद्वै लेशमात्रं वः समाख्यातं विमत्सराः ।
 गच्छष्यं सहिताः सर्वे न पाणद्भयमस्ति वः ॥ २२
 पयमस्त्विति ते सर्वे प्रतिपूज्य महामुनिम् ।
 स्वदेशमगमन् ह्यष्ट राजानो भरतर्षभ ॥ २३

इति श्रीमहामारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि ब्राह्मणमाहात्म्यकथने
 चतुरशीत्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

१८५

मार्कण्डेय उवाच ।

भूय एव महामार्यं ब्राह्मणानां निबोध मे ।
 धैर्यो नामेह राजर्षिर्ध्वमेधाय दीक्षितः ॥ १
 तमन्निर्गन्तुमारंभे विचार्यमिति नः धृतम् ।
 भूयोऽयं नानुरुष्यत् स धर्मव्यक्तिनिदर्शनात् ॥ २
 स विचिन्त्य महातेजा धनमेयान्वरोचयत् ।
 धर्मपत्नीं समाहूय पुत्रांश्चेदमुवाच ह ॥ ३
 प्राप्स्यामः फलमत्यन्तं बहुलं निरुपद्रवम् ।
 अरण्यगमनं क्षिप्रं रोचतां यो गुणाधिकम् ॥ ४

तं भार्यां प्रत्युवाचाय धर्ममेयानुतन्यता ।
 धैर्यं गत्या महात्मानमर्षयस्व धनं बहु ॥ ५
 स ते दाम्पत्यि राजर्षिर्धनमानोऽर्पितो धनम् ।
 तत आदाय क्षिप्रं प्रतिगृह्य धनं बहु ॥ ६
 भृत्यान् सुतान् संधिमज्य ततो व्रज यथेप्सितम् ।
 एव वै परमो धर्मो धर्मविक्रिन्ददाहतः ॥ ७
 अत्रिक्रयाच ।
 कथितो मे महामागे गौतमेन महात्मना ।
 धैर्यो धर्मार्यमयुक्तः सत्यप्रतसमन्वितः ॥ ८

हेतुयोगो मुक्तिमन्वन्धः समागः सङ्घेयः । ताभ्यामिति पंचम्य-
 र्थे तसिः । सत्यमेवाभिजानीम इत्यादिना सत्यादीनि मृत्युव्य-
 गाधनान्मुष्यन्ते ॥ १८ ॥ यदिति ब्राह्मणनिन्दारहस्याः स्तुति-
 राश्च स्म इत्यर्थः ॥ १९ ॥ मृत्यान् भार्यादीन् अत्यशनेन अत-
 चादधिभेन दानमानादिना ॥ २० ॥ पुण्यदेशो गजातीरादिः ।
 तेजस्विनां योगविद्वानां देशः सामीप्यम् । तन्मात्रादित्यर्थः
 ॥ २१ ॥ एतद्वै इति । योप्यार्द्राणं हत्यादोषमपि संलाप-
 माप्राप्त्यं हन्तुं समर्थाः स्म इत्यर्थः ॥ २२ ॥ इत्यारण्यके
 पर्वणि नैलच्छीये भारतभावरूपे चतुरशीत्याधिकशततमोऽ-
 ध्यायः ॥ १८४ ॥

दोषप्रत्यया तारशधर्मगन्महादित्याश्वरानप्यायमारभो-
 भूय इति ॥ ११ ॥ योऽत्रित्यर्थं भूयो नानुरुष्यत् अत्यन्तमर्षार्थं
 न बहुम् । पुनः धर्मव्यक्तिर्मस्य फलदाराऽभिवाचिकः ।
 फलम्यतया हि धर्मो नश्यति अतस्तदशरण्यं नैच्छदित्यर्थः
 ॥ २ ॥ वनं गन्तुमिति शेषः ॥ ३ ॥ निष्पन्नमहर्षं
 मोक्षार्थम् ॥ ४ ॥ धर्मं यथादिष्टमनुतन्यता विस्मययन्ती ।
 हेतोः शत्रुप्रत्ययः । धर्मार्थं धनमेतार्थयनेनुरागार्थः ॥ ५ ॥
 मृत्यानित्यानिधिदेवतादीनां मुनानिति भार्यादीनां योऽ-
 कलणम् । धर्मविक्रिमन्वादिभिः । 'अन्धीय दिवो वेदा-
 ननुत्याय मुनानि । अनिष्टा विधियन्तेऽनमिच्छन् इव-
 त्यधः' इति बर्द्धिः ॥ ७ ॥ 'दत्तं संलापद्वेषाणि शिष्यं
 बहति गौत्रिकः' । तेन तुल्यः मृतो राजा योऽत्यन्तं प्रीयते'
 इति मनुशास्त्रेणैव राष्ट्रप्रतिषेधे दोषं जानन्नविश्व-
 विस्मयन्व्यति कथित इत्यादिना ॥ ८ ॥

१८५

मृत्युवन्देष्टः पत्नीश्च सत्यादिपत्नीं वनभानामेव
 सुरवने न तु इत्यादिनाम् । तेषां पुत्रप्रतिष्ठाप्रतिष्ठादिना

किल्बस्ति तत्र द्वेषारो विवसन्ति हि मे द्विजाः ।
 यथा मे गौतमः प्राह ततो न व्यवसाम्यहम् ॥ ९ ॥
 तत्र स्म वाचं कल्याणीं धर्मकामार्थसंहिताम् ।
 मयोक्तामन्यथा ब्रूयस्ततस्ते वै निरर्थिकाम् ॥ १० ॥
 गमिष्यामि महाप्राज्ञं रोचते मे वचस्तव ।
 गाश्च मे दास्यते वैन्यः प्रभूतं चार्थसञ्चयम् ॥ ११ ॥
 एवमुक्त्वा जगामाशु वैन्ययज्ञं महातपाः ।
 गत्वा च यज्ञायतनमत्रिस्तुष्टाय तं नृपम् ॥ १२ ॥
 वाक्यैर्मङ्गलसंयुक्तैः पूजयानोऽब्रवीद्वचः ।

अत्रिरुवाच ।

राजन् धन्यस्वमीशश्च भुवि त्वं प्रथमो नृपः ॥ १३ ॥
 स्तुवन्ति त्वां मुनिगणास्त्वदन्यो नास्ति धर्मयित्
 तमब्रवीदपिः कुक्षो वचनं वै महातपाः ॥ १४ ॥
 गौतम उवाच ।
 मैवमत्रे पुनर्भूया न ते प्रज्ञा समाहिता ।
 अत्र नः प्रथमं स्वाता महेन्द्रो वै प्रजापतिः ॥ १५ ॥
 अथानिरपि राजेन्द्र गौतमं प्रथमापत ।
 अयमेव विधाता हि यथैवेन्द्रः प्रजापतिः ।
 त्वमेव मुह्यसे मोहान्न प्रज्ञानं तवास्ति ह ॥ १६ ॥
 गौतम उवाच ।

जानामि नाहं मुह्यामि त्वमेवात्र विमुह्यसे ।
 स्तौषि त्वं दर्शनप्रेषू राजानं जनसंसदि ॥ १७ ॥
 न घेत्य परमं धर्मं न चावैपि प्रयोजनम् ।
 बालस्त्वमसि भूदश्च वृद्धः केनापि हेतुना ॥ १८ ॥
 विवदन्तौ तथा तौ तु मुनीनां दर्शनं स्थितौ ।
 ये तस्य पक्षे संवृत्तास्तेऽपृच्छन्त कथं त्विमौ १९ ॥
 प्रवेशः केन दत्तोऽयमुभयोर्वैन्यसंसदि ।
 उच्यैः समभिभाषन्तौ केन कारणेण चिष्टितौ ॥ २० ॥

स्वप्सामि उचयं करोमि ॥ १ ॥ निरर्थिकामपि वाचं वदता परा-
 ज्योऽपि पापावह इति भावः । तथा च स्मृतिः—'गुहं त्वंहस्य
 दुहस्य विप्रं निजित्य वादतः । अरण्ये निरले देशे भवति
 श्रमप्राप्तयः' इति ॥ १० ॥ एवं जानन्नपि श्रेहदोवास्तु कुरु
 प्रतिजानीते—गमिष्यामिति ॥ ११ ॥ पूजयान इति । 'तव' कर्तु-
 गामिल्यात् स्तुतिफलस्य युक्तः । घन्यो घनाहं । ईश इतिता
 नियन्ता प्रथमः हिष्युगमं इव अपरतो नृपो मनुष्याणां स्वकः
 ॥ १३ ॥ अत्र परलोकमेव बहु सन्वानो गौतम आह-
 मैवमिति ॥ १५ ॥ तत्रेन्द्र इवात्र राजैव महेन्द्र इति विसार्थो
 अत्रिः परस्परं इष्यति—अपेति ॥ १६ ॥ दर्शनं दृष्टिपे
 ॥ १९ ॥ नौ भावयोः ॥ २३ ॥ माद्रेण बलेन राशो बलं
 न तु स्वकीयमिति समाधानप्रत्यापत्तेन गौतमोऽप्य

ततः परमधर्मात्मा काश्यपः सर्वधर्मयित् ।
 विवादिनायनुप्राप्तौ तावुमौ प्रत्यवेदयत् ॥ २१ ॥
 अथाब्रवीत् सदस्यास्तु गौतमो मुनिसत्तमान् ।
 वाचयोऽर्थाहृतं प्रश्नं श्रुत्वा द्विजसत्तमाः ॥ २२ ॥
 वैन्यं विधातेत्याहाश्रित्व नौ संशयो महान् ।
 श्रुत्वैव तु महात्मानो मुनयोऽभ्यद्रवन् व्रुतम् २३ ॥
 सन्त्कुमारं धर्मज्ञं संशयच्छेदनाय वै ।
 स च तेषां वचः श्रुत्वा यथातत्त्वं महातपाः ।
 प्रत्युवाचाय तानेवं धर्मार्थसहितं वचः ॥ २४ ॥

सन्त्कुमार उवाच ।

ब्रह्म क्षत्रेण सहितं क्षत्रं च ब्रह्मणा सह ।
 संयुक्तौ बहतः शत्रून् घनानीवाभिमारुतौ ॥ २५ ॥
 राजा वै प्रथितो धर्मः प्रजानां पतिरेव च ।
 स एव शक्रः शुक्रश्च स धाता च बृहस्पतिः ॥ २६ ॥
 प्रजापतिर्विराट् सम्राट् क्षत्रियो भूपतिर्नृपः ।
 य एभिः स्तूयते शश्वैः कस्तं नाचिन्तुमर्हति ॥ २७ ॥
 पुरायोनिर्गुण्यजिच्च अमिया मुदितो भवः ।
 स्वर्गता सहजिद्भुविति राजाऽमिधीयते ॥ २८ ॥
 सत्ययोनिः पुराविच्च सत्यधर्मप्रवर्तकः ।
 अधर्मादप्यो भीता बलं क्षत्रे समावधन् ॥ २९ ॥
 आदित्यो दिवि देवेषु तमो नुदति तेजसा ।
 तथैव नृपतिर्मूपावधर्माद्भुदते भृशम् ॥ ३० ॥
 ततो राक्षः प्रघानत्वं शास्त्रप्रामाण्यदर्शनात् ।
 उत्तरः सिद्धते पक्षो येन राजंति मापितम् ॥ ३१ ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।
 ततः स राजा संदृष्टः सिद्धे पक्षे महामनाः ।
 तमत्रिमप्रवीत् प्रीतः पूर्वं येनाभिसंस्तुतः ॥ ३२ ॥

निन्दाऽपि स्वर्था । नाप्यत्रिप्रोक्ता स्तुतिरपि निर्दूलेति श्रेयम् ।
 यद्यपि कोमलवृद्धत्वं स्तुतिपक्षे स्पष्टप्रामाण्यकारणं
 तथाऽप्यविद्यमानैरपि विशेषगौरवार्थिना राजा स्तौतव्य
 इति सन्त्कुमारप्राशय ॥ २५ ॥ प्रथितः प्रथं मतः । धर्मो
 धर्मस्थापकः । शक्यो रक्षिता । शुक्यो नीतिवित् । धाता अत्र
 एव जनकः । बृहस्पतिः हितोपदेष्टा ॥ २६ ॥ पुरायोनि-
 धर्मप्रवर्तकत्वेन प्रथमं कारणम् । गुणात्—रक्ष्यामे ज्यकर्तृ-
 त्वेनोपद्रवनाशकः । अमियो—अमिहो याति यामिन्ध्वद्रक्ष-
 णार्थमित्यभिधाः । मुदितो भव—ईश्वरः । स्वर्गता—स्वर्गं प्रति
 गमयिता । सहजिच्च त्रिषु इति बलशक्तौ ॥ २८ ॥ अधर्मादिति ।
 सर्वं प्राक्तं बलं शत्रोऽस्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥

यस्मात् पूर्वं मनुष्येषु ज्यायांसं मामिहाग्रधीः ।
सर्वदेवैश्च विप्रैः सम्मितं श्रेष्ठमेव च ॥ ३३
तस्मात्तेऽहं प्रदास्यामि विविधं वसु मृरि च ।
दासीसहस्रं श्यामानां सुवखाणामलङ्कृतम् ॥ ३४
दशकोटीर्हिरण्यस्य रुचमभारांस्तथा दश ।

एतद्दामि विप्रैः सर्वैश्च स्वयं मतो हि मे ॥ ३३
तद्विनिर्णयतः सर्वं प्रतिगृह्णामिसत्कृतः ।
प्रत्युज्जगाम तेजस्वी गृह्णानेव महातपाः ॥ ३४
प्रदाय च धनं प्रीतः पुत्रेभ्यः प्रयतात्मवान् ।
तपः समभिसन्धाय धनमेवान्वपयत ॥ ३५

इति श्रीमहामारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि ब्राह्मणमाहात्म्ये
पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

१८६

मार्कण्डेय उवाच ।
अथैव च सरस्वत्या गीतं परपुरञ्जय ।
पृष्टया मुनिना धीर शृणु तार्क्ष्येण धीमता ॥ १
तार्क्ष्यं उवाच ।
किं नु श्रेयः पुरुषस्येह भद्रे
कथं कुर्यन्न च्यवते स्वधर्मात् ।
आचक्षु मे चाक्षुसर्वाङ्गि कुर्यात्
त्वया शिक्षो न व्यथेयं स्वधर्मात् ॥ २
कथं चाऽग्निं जुहुयां पूजये या
फस्मिन् काले केन धर्मो न नश्येत् ।
एतत् सर्वं सुमगो प्रप्रवोहि
यथा लोकान् विरजाः सञ्चरेयम् ॥ ३
मार्कण्डेय उवाच ।
एवं पृष्टा प्रीतियुक्तेन तेन
शुभ्रपुमारयोत्तममुद्यियुक्तम् ।
नार्क्ष्यं विप्रं धर्मयुक्तं हितं च
सरस्वती वाक्यमिदं वभाषे ॥ ४
सरस्वत्युवाच ।
यो ब्रह्म जानाति यथा प्रदेदां

स्वाध्यायनित्यः शुचिरप्रमत्तः ।
स यै पारं देवलोकस्य गन्ता
सहामरैः प्राम्नात् प्रीतियोगम् ॥ ५
तत्र स्म रम्या विपुला विशोकाः
सुपुष्पिताः पुष्करिण्यः सुपुण्याः ।
अकर्मदा मर्नयस्यः सुनीर्घा
हिरण्यथैरावृताः पुण्डरीकैः ॥ ६
तासां तरिष्यासते पुण्यमाजो
न हीयमानाः पृथगप्सरोगिः ।
सुपुण्यगन्धाभिरलङ्कृताभि-
हिरण्यवर्णाभिरतीथ इष्टाः ॥ ७
परं लोकं गोप्रदास्त्याग्नयन्ति
दत्त्वाऽनङ्गुहं सूर्यलोकं प्रजन्ति ।
यासो दत्त्वा चान्द्रमसं तु लोकं
दत्त्वा हिरण्यममरायमेति ॥ ८
धेनुं दत्त्वा सुप्रमां सुप्रदोहां
कल्याणवत्सामपलाधिर्नो च ।
यावन्ति रोमाणि भवन्ति तस्या-
स्नायद्गर्वाप्यासते देवलोकैः ॥ ९

सत्यादिधर्मफलं बने एव सिध्यतीत्याख्यायिकावमानमुखेनो-
पाहृति-प्रदाय चेति ॥ ३७ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये
भारतमावकीये पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

१८६

बने सत्यादिधर्मवता इत् बर्तव्यं इत् प्राच्यं यथ ज्ञेयं
तदाहाप्यायेन-अथैव च सरस्वत्येत्यदिना । सरस्वती
दक्षमोक्षया यक्षप्रदाया च देवता । अग्निदोशाद्दहभ्याग-
ताऽस्मात्ते वाक्यदेशात् ॥ १ ॥ कथं कुर्यात् श्रेय इत्या-
वर्त्ते ॥ २ ॥ लोकान् जामान् । विरजा आगच्छिहीनः ।

श्वेदपुत्रलभेयम् । तेषां तर्षेण कामचारो भवतीति धुतिप्रतिद
तर्षणामाशुस्वयं फलं केनोपायेन प्राप्नुयादित्यर्थः ॥ ३ ॥
मद्र सृष्टुं हार्दाकाशादयम् । यथाप्रदेशं देशभेदमननि-
क्रान्तमचिरादिमार्गेण लभ्यमित्यर्थः । निर्गुणविदो न लभ्य
प्राप्ता उत्कामन्ति इति गतिनिषेधात् । स्वाध्यायः प्रण-
जाः । देवयोगस्य पारं शयन्प्रलोकात् ॥ ५ ॥ एतन्नेव
स्योति ब्राह्म्यं तथेति ॥ ६ ॥ देवयोगस्य पारस्यात् ॥ ६ ॥
ऽष्टु । ए एव तु कथं प्राप्या इत्यत्र आह-परमित्यादिना ।
अनङ्गुहमङ्गुहं शकृत्बहनगमयं बयीवर्दम् ॥ ८ ॥ धेनुं
दोग्दीं गाम् ॥ ९ ॥

अमडाहं सुवतं यो ददाति
हृलस्य घोढारमननर्वायम् ।
धुत्वरं बलवन्तं युवानं
प्राप्नोति लोकान् दश धेनुदस्य ॥ १०
ददाति यो वै कपिलां सचलां
कांस्योपद्रोहां द्रविणैरुत्तरीयैः ।
तैस्तैर्गुणैः कामदुहाऽथ भृत्या
नरं प्रदातारमुपैति सा गौः ॥ ११
यावन्ति रोमाणि भवन्ति धेन्वा-
स्तावन् फलं भयति गोप्रदाने ।
पुत्रांश्च पात्रांश्च कुलं च सर्व-
मासप्तमं तारयते परत्र ॥ १२
सदक्षिणां काञ्चनचारुशुद्धां
कांस्योपद्रोहां द्रविणैरुत्तरीयैः ।
धेनुं तिलानां ददतो द्विजाय
लोका वसूनां सुलभा भवन्ति ॥ १३
स्वकर्माभिर्दानवसन्निरुद्धे
तीव्रान्धकारे नरके सम्पतन्तम् ।
महागर्वे नौरिव धातयुक्ता-
दानं गवां तारयते परत्र ॥ १४
यो ब्राह्मदेवां तु ददाति कन्यां
भूमिप्रदानं च करोति विप्रे ।
ददाति दानं विधिना च यश्च
स लोकमाप्नोति पुरन्दरस्य ॥ १५
यः सतवर्षाणि जुहोति तार्क्ष्यं
हृद्यं त्वष्ट्रां नियतः साधुदाहः ।

सतावरान् सप्त पूर्वान् पुनाति
पितामहानात्मना कर्मभिः स्वैः ॥ १६
तार्क्ष्य उवाच ।
किमग्निहोत्रस्य व्रतं पुराण-
माचक्ष्व मे पृच्छतश्चानुरूपे ।
त्वयाऽनुशिष्टोऽहमिहाद्य विद्यां
यदग्निहोत्रस्य व्रतं पुराणम् ॥ १७
सरस्वत्युवाच ।
न वा शुचिर्नाप्यनिर्णिकृतापाणि-
नां ब्रह्मविज्जुहुयाद्वापि पश्चित् ।
धुमुत्सवः शुचिकामा हि देवा
नाभ्रह्मघानादि हविर्युजन्ति ॥ १८
नाश्रोत्रियं देवहृद्ये नियुञ्ज्या-
न्मोघं पुरा सिञ्चति तादृशो हि ।
अपूर्वमधोत्रियमाह तार्क्ष्यं
न वै तादृक् जुहुयाद्ब्रह्मिहोत्रम् ॥ १९
दृष्ट्वाश्च ये जुह्वति ब्रह्मघानाः
सत्यव्रता इतशिष्टाशिनश्च ।
गवां लोकं प्राप्य ते पुण्यगन्धं
पश्यन्ति देवं परमं चापि सत्यम् ॥ २०
तार्क्ष्य उवाच ।
क्षेत्रज्ञभूतां परलोकभावे
कर्मोदये बुद्धिमतिप्रविष्टाम् ।
प्रज्ञां च देवीं सुमगे विमृश्य
पृच्छामि त्वां का हासि चारुरूपे ॥ २१

उत्तरीयैः पश्चाद्देवैर्दक्षिणादिभिर्द्रव्यैः सहिताम् ॥ ११ ॥
मिलित्वेनुदानकाण्डे प्रसिद्धा ॥ १३ ॥ दानवैः कामक्रो-
धादिभिः सन्निरुद्धे व्यते तीव्रान्धकारेऽन्धे तमामि
देहाभिनिवेशाख्ये तारयते योगविज्ञानाश्रयति ॥ १४ ॥
ब्राह्मदेवा भारुणे अलङ्कृत्य कन्यामुदकपूर्वा
दद्यादेव ब्राह्मदे विवाह इति श्लोकेन विधिना देवाम्
॥ १५ ॥ यः सतेति । धौतं धर्ममनुतिष्ठन्नात्मना सह
पूर्वान्परश्च तारयतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ अभिहोत्रं जुष्टानो
न्धेयज्जालं विनक्त्याः सम्मोहं छिन्देत्वादिना मैत्रायणी-
योपनिषदाग्निहोत्रस्य ज्ञानान्तरात्मसुखमनस्वदाभितमेव
विशेषं प्रतादिकं पृच्छति-विमिति । पुराणं वेदोदितम् ॥ १७ ॥
अनिर्णितत्वाद्देऽप्रसालितपाणिपादोऽनावातश्च । अत्राप्यवित्
वेदं पाठतोऽप्येतथाविज्ञान् । अपिपश्चित्-वेदादधिगतत्वा-
र्थस्यानुभवहीनः । धुमुत्सवः परचितं ज्ञातुमिच्छन् यस्मात्

शुचिकामा जुपन्ति सेवन्ते ॥ १८ ॥ ऋत्विग्येषुर्विध एव
कर्तव्य इत्याह-नाधोत्रियामिति । देवहृद्ये देवानां हृद्यदानादौ
मोघं निष्कल्पम् । पुरेति शीलगोत्रादिज्ञानात् प्राक् । अपूर्वम-
ज्ञातकुलशालमाह वेद इति शेषः ॥ १९ ॥ वृथाः धनादि-
प्रभवेण दर्पेण हीनाः ऋत्विजो यजमाना वा गवां लोकं
कार्यब्रह्मलोकसमीपस्थं परमं च देवं ब्रह्माणं ततः ब्रमेण
सत्यं च परमं ब्रह्मास्त्वं पश्यन्ति । एतेन सर्वगुणयुक्त्याग्नि-
होत्रस्य परम्पत्या वैवत्यजनकत्वमुच्यम् ॥ २० ॥ क्षेत्र-
ज्ञभूतां परमात्मरूपा त्वा प्रज्ञा पृच्छामि । त्वं च काऽसीति-
पृच्छामि । प्रज्ञा विद्विभृष्टि परो लोक आत्मा तस्य भावे
स्वरूपे विषये वसोदये कर्मफले ब्रह्मलोकान्ते च विषये
ज्ञादिम् अति-उत्कृष्टतरं शुद्धिं प्रविष्टा कर्मफलतत्त्वोर्नि-
विष्टामित्यर्थः । किं कृत्वा त्वां देवीं उभयतस्त्वं योवयन्तीम्
विपश्य हात्वा ॥ २१ ॥

सरस्वत्युवाच ।

अग्निहोत्राद्दहमभ्यागताऽस्मि
विप्रर्षमाणान् संशयच्छेदनाय ।
त्वत्संयोगाद्दहमेतमप्रुवं
भाषे स्थिता तथ्यमर्थं यथावत् ॥ २२

तार्क्ष्य उवाच ।

न हि त्वया सदृशो काचिदस्ति
विभ्राजसे हातिमात्रं यथा श्रीः ।
रूपं च ते दिव्यमनन्तकान्ति
प्रज्ञां च देवीं सुभगे विनार्षि ॥ २३

सरस्वत्युवाच ।

श्रेष्ठानि यानि द्विपदां षरिष्ठ
यज्ञेषु विद्वद्भुवाद्यन्ति ।
तैरेव चाहं सम्प्रवृद्धा भवामि
चाप्यायिता रूपवती च विप्र ॥ २४
यथापि द्रव्यमुपयुज्यते ह
यानस्पत्यभायसं पार्ष्णिं वा ।
दिद्येन रूपेण च प्रह्वया च
तथैव सिद्धिरिति विद्धि विद्वन् ॥ २५

तार्क्ष्य उवाच ।

इदं श्रेयः परमं मन्यमाना
व्यायच्छन्ते मुनयः सम्प्रतीताः ।
आचक्ष्व मे तं परमं विशोकं
मोक्षं परं यं प्रविशन्ति घोरान् ॥
साक्ष्यया योगाः परमं यं विदन्ति
परं पुराणं तमहं न वेधि ॥ २६

सरस्वत्युवाच ।

तं वै परं वेदविदः प्रपन्नाः
परं परेभ्यः प्रथितं पुराणम् ।
स्वाध्यायवन्तो व्रतपुण्ययोगै-
स्तपोधना धीतशोका विमुक्ताः ॥ २७
तस्याथ मध्ये धेतसः पुण्यगन्धः
सदृशशाखो विपुलो विभाति ।
तस्य मूलात् सारितः प्रह्वयन्ति
मधूदकप्रह्वयणाः सुपुण्याः ॥ २८

शाखां शाखां महानद्यः संयान्ति सिक्कनाशयाः
धानापूपा मांसशाकाः सदा पायसकर्ममाः २९

अग्निहोत्रात् सत्वर्मणः सवासादहं परापरविद्याभ्यां सर-
स्वत्यभ्यागता आविभृताऽस्मि । त्वत्संयोगात् त्वत्तामिधि
प्राप्य एतमर्थं कर्मणां पारम्पर्येण कैवल्यहेतुत्वं समुत्पन्नविद्यां
चानुवम । यतोऽहं भावे स्थिता भद्रवानग्निहोत्रादिना देव-
ताप्रसादां प्राप्य कर्मोपास्तिसान्प्रत्यनि विन्दतीत्यर्थः ॥ २२ ॥
न हि त्वयेतिशोऽत्रप्रयतास्यं सोपासनेन कर्मणा विद्या
समुत्पत्तीति ॥ २३ ॥ यज्ञेषु श्रेष्ठानि कर्मोपासकदोषास-
नानि । उपासनास्वरूपं च 'अहं ऋतुरहं यज्ञः स्रधाहमहमी-
यधम् । मन्त्रोऽहमहमेवाग्ममहममिरहं हुतम्' इति भगवदुप-
दिष्टं सर्वेषु यज्ञात्रेषु ऋद्रादिचरणम् ॥ २४ ॥ वानस्पत्यं
सामिजुहादि । आयसं सौवर्णादि । पार्ष्णिं मीमादि ।
दिद्येन दिवे स्वार्गाय हितेन रूपेण । प्रह्वया 'अहं ऋतुः—'
इत्यादिना उच्यविषप्रज्ञात्मकेन तथैव प्रत्यगात्मनः सिद्धिः
प्राप्तिमुच्यते । न त्वनात्मभूतम्यानान्तरसिद्धिरिति विद्धि
॥ २५ ॥ इदं तथैव सिद्धिरित्यनेनोपशितं प्रथमं
भ्यायच्छन्ते निष्कन्ति । इन्द्रियादीनांति शेषः । सम्प्रतीता-
साम्यामिथाममुक्ताः ॥ २६ ॥ वेदविद एव प्राणा न
स्वैदिक्ताः । 'नावेदविन्दन्ते तं बृहन्तम्' इति श्रुतेः ।
'परं ऋद्र परेभ्यो विरादमुपासन्त्यामिभ्यः सोपाधिभ्यः परं
निष्ठापिक्त्वात्' धेष्टं प्रापितं साध्विदानन्दस्तेन उच्यते प्रयां ग-
नम् । यथोक्तम्—'अस्ति माति त्रिं रूपं नाम वेत्तव्यमयम् ।

आयं श्रेयं ऋद्रस्यं जगद्वरं ततोऽद्वयम्' इति । पुराणं
पुराऽपि नवम् । तेन सोपाधिकानामुत्पत्तिः सूचिता । प्रथम
हिंसादि । पुण्यं जगदि । योगाधित्ताद्यतिनिरोधस्तैः । तत्र
स्वयमांवरणमेव धनं येनां ते प्राप्नुवन्तीति शेषः ॥ २७ ॥
अस्य प्रत्यवस्तुनोऽद्वयत्वमित्यर्थेन एवान्तराभ्यादिन
समुत्पत्तनामाह तस्येति । तस्य विदामनः । मध्ये वेत्तं
बन्धुवत्तदिति सर्वाजगुरो ऋद्राच्छाश्रिता परिच्छेद्य
त्वात् तन्मन्थस्यः । पुण्यो रमणीयो गन्ध इव गन्धादि
र्विषयो धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यवति यस्मिन्नस्तीति पुण्यगन्धः
सदृशमन्तं शाखा इव भोगस्थानानि यस्मिन् विपुलोऽपि
च्छिन्नो विभाति । तस्य मूलादविचारुगात् सारित इव सन्तत
प्रवाहवत्यो भोगवातनाः प्रह्वयन्ति उच्यते । मधुवन्
धुमुदकदाप्यायनकरं भोगं मुत्तं प्रह्वयन्ति ताः मधूदक
प्रह्वयणाः । 'भोगवामना हि उत्तरकालीनं भोगमु
प्राप्तिजननादिसारा प्रह्वयति' इति प्रसिद्धम् ॥ २८ ॥
शाखांमिति । महानद्यो वातनाः । पुरा शाखां शाखां ता
ऽग्रीगस्थानं संयान्ति । स्वप्रवाहापतितं पुरं नयन्तीत्यर्थं-
पुण्यासतना पुण्यामाचरन् स्वर्गं गच्छन्ति । एतन्मन्थानि
सिद्धा इव पत्स्यत्सर्गच्छिन्नाः पुत्रश्रादयस्तासु शरते । त
सिद्धताशयाः पुत्रादिविषया इत्यर्थः । धानाः भूय
अपूपाः मधुदहं मधुम् । शेषं प्रसिद्धम् । धानादिहं मधुद

यस्मिन्नस्मिमुखा देवाः सेन्द्राः सहमरुद्गणाः । | इजिरे क्रतुमिः ध्रेष्टस्तत्पदं परमं मम ॥ ३०
इति श्रीमहामारुते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि सरस्वतीतार्ष्यसंवादे
पञ्चशतीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

१८७

वैशम्पायन उवाच ।
ततः स पाण्डवो विप्रं मार्कण्डेयमुवाच ह ।
कथयस्वैति चरितं मनोवैष्यस्वतस्य च ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
विषयस्यतः सुतो राजन् महर्षिः सुप्रतापवान् ।
बभूव नरशादूल प्रजापतिसमद्युतिः ॥
ओजसा तेजसा लक्ष्म्या तपसा च विशेषतः ।
अनिचक्राम पितरं मनुः खं च पितामहम् ॥
ऊर्ध्वबाहुर्विशालायां बदर्यां स नराधिप ।
एकपादस्थितस्तीर्थं चकार सुमहत्तपः ॥
अवाकृशिरास्तथाचापि नैत्रैरनिमिषैर्हृदम् ।
सोऽतप्यत तपो घोरं वर्षाणामयुतं तदा ॥

तं कदाचित्तपस्यन्तमार्द्रचरिजटाधरम् ।
चौरिणीतारमागम्य मत्स्यो यचनप्रवर्षीत् ॥ ६
भगवन् क्षुद्रमत्स्योऽस्मि बलवद्भ्यो भयं मम ।
मत्स्येभ्यो हि तनो मां त्वं ब्रातुमर्हसि सुव्रत ॥ ७
दुर्बलं धलवन्तो हि मत्स्या मत्स्यं विशेषतः ।
आस्यदन्ति सदा वृत्तिर्विहिता नः सनातनी ॥ ८
तस्मान्मूर्ध्याघान्महतो मज्जन्तं मां विशेषतः ।
ब्रातुमर्हसि कर्तोऽस्मि कृते प्रतिहृतं तव ॥ ९
स मत्स्यवचनं श्रुत्वा कृपायाऽभिपरिभुजः ।
मनुर्वैवस्वतो गृह्णातं मत्स्यं पाणिना स्वयम् ॥ १०
उदकान्तमुपातीय मत्स्यं वैवस्वतो मनुः ।
अलिङ्गरे प्राक्षिपत्तं चन्द्रांशुसदृशप्रभे ॥ ११

म्यानीयस्व सुखस्य विशेषणम् । विषयसुखं हि धानाजल स्वस-
जातीयं प्रभूते । अपूपवदनेकच्छिद्रयुक्तम् मासवत् हिंसालम्बम् ।
'नानुपहृत्य भूतानि भोगः सम्भवति' इति प्रसिद्धे । शाक्यद-
त्पत्तारं पायनन्मुखमग्नं पाके गुल्लरं च । कर्दमवत् चित्त-
पत्स्य मलिनीकरणं चेति परवैचन्यभूतो अनाद्यविद्यामूलादु-
त्पिनोऽयं संसारवृक्षोऽतिविसफलोविद्ययाऽविद्यानाद्यात्
न्मूलमुन्मूलनीय इत्यर्थः । तथाच चिदद्वैतमभ्याहतम् ॥ १९ ॥
यस्मिन् यत्प्राप्तिनिमित्तं ध्रेष्टः ऋतुभिर्भोग्यसैरन्यादयो यत्
गच्छन्ति तत् मम विद्यास्मायाः सरस्वत्याः पदं पदनीयं
प्रापणीयं स्थानं परमं सर्वोत्कृष्टं शत्रुहानयेवभानशय्यं
अद्याद्वैतम् ३० ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये भालमा-
वर्दपि पञ्चशतीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

१८७

पूर्वत्र चिद्रूपो अविद्यामूलो जगद्भूष उल्लिखितः । सोऽ-
विद्याशये भूमाविव लीलय इति दर्शितम् । तत्र सङ्घटविशाख्ये
संगारभानं न स्यात् । दृश्यते च क्षीणाविद्यानामपि मार्कण्डे-
यार्थना संसारभानमस्मदादिवादितिजीवन्मुक्तौ सन्दिहानो
राजन् मार्कण्डेयसुवाचेत्याह ततः स इति । मनोः मनुते इति
अभिमानात्मकोऽहंकारो मनुः । विशेषेण वस्ते आच्छाद-
यति वित्प्रकाशमिति विवोऽज्ञानं तद्वान् विवस्वान्

मायावी हंश्वरः । 'मायिनं तु महेश्वरम्' इतिथुनेः । स
एव वैवस्वतः । तस्य वैवस्वतस्य चरितं सबलणमविद्यानाशो
सत्याविद्यकोऽहङ्कारः कथं समरति न हि तन्तुदाहे पटलि-
ष्ठतीत्याशेषः ॥ ११ ॥ अपरस्त्वाख्यायिकामनुमृष्यैव उत्तरमाह-
विस्वस्त इत्यादिना । अत्र पत्रमग्न एव स्थान्तरं मत्स्यास्यो
जाव । सोऽहङ्कारेण मनुना उत्तरोत्तरेऽप्येव अलिङ्गयतादिरुष्ये
स्थूलदेहेषु तपोबलाभिप्रात्यते । स च समुद्राख्ये वैवाजे देहे नि-
पतितश्च कल्पान्तेऽविद्यानाशस्ये सत्यपि दग्धमन्यायेनादुव-
र्तमानमहङ्कारं समापिसंशकैः प्राणादिभिर्बीजमैः प्रारब्धकर्म-
निधे सहानं चरमेदेहनाभ्याख्ये वासनापत्रवाजीवमत्स्येन प्र-
त्यवालेऽप्युद्यमानं मेरुशुङ्गसमेऽचले नगवतो स्पे सदासनया
लक्ष्यासदं विलीनमनुल्लभ्य जीवमत्स्योऽदर्शनं प्राप्नोति ।
विलीने सङ्घट्टरे जीवत्वं नश्यति । स पुनर्निरस्तनीवभावोऽ-
हङ्कारो ब्रह्मरूपतामापन्नो यथापूर्वं वासनया जगत् सृजति ।
नरेऽप्यविद्याख्ये वारणे संसारभानलक्षणं कार्यं चक्रधमि-
वत् कश्चित्कालमनुवर्तते । दृश्यभ्यायतात्पर्यम् ॥ १२ ॥
अक्षरार्थस्तु पितृमौखं पितामहं शुद्धं अक्षरतिचक्राम
देहादावविद्यबलात् न मनु इत्यर्थः ॥ ३ ॥ एवमहङ्कारस्य
ईशावतानात् बन्धे प्रसक्तो तपस्तपनिवृत्तुपायत्वमाह उर्ध्व-
बाहुशिरयादिना ॥ ४ ॥ चौरिणी नदीविशेषः ॥ ६ ॥
अलिङ्गरे माणिकार्यपात्रे ॥ ११ ॥

स तत्र षष्ठे राजन् मत्स्यः परमसाकृतः ।
 पुत्रवन् स्वीकरोत् तस्मै मनुर्भावं विशेषतः ॥ १२
 अथ कालेन महता स मत्स्यः सुमहानभूत् ।
 बलिञ्जरे यथा चैव नासौ समभवत् किल ॥ १३
 अथ मत्स्यो मनुं दृष्ट्वा पुनरेवाऽभ्यभापत ।
 भगवन् साधु मेऽघ्राण्यत् स्थानं सम्प्रतिपादय ॥ १४
 उद्धृत्यालिञ्जरात्तस्मात् ततः स भगवान् मनुः ।
 तं मत्स्यमनयद्वापिं महर्षी स मनुस्तदा ॥ १५
 तत्र तं प्राक्षिपच्चापि मनुः परपुरञ्जय ।
 अथावर्धत मत्स्यः स पुनर्वर्दगणान् बहून् ॥ १६
 द्वियोजनायता वापी विस्तृता चापि योजनम् ।
 तस्यां नासौ समभवन्मत्स्यो राजाघलोचना ॥ १७
 विचेष्टितुं च कौन्तेय मत्स्यो घाथ्यां विशाम्पते ।
 मनुं मत्स्यस्ततो दृष्ट्वा पुनरेवाभ्यभापत ॥ १८
 नय मां भगवन् साधो समुद्रमहिर्षीं प्रियाम् ।
 गङ्गां तप निवास्यामि यथा धा तात मन्यसे ॥ १९
 निदेशो हि मया तुभ्यं स्नातव्यमनसूयता ।
 वृद्धिर्हि परमा प्राप्ता त्वत्कृते हि मयाऽनघ ॥ २०
 एवमुक्तो मनुर्मत्स्यमनयद्भगवान् वशी ।
 नदीं गङ्गां तत्र चैनं स्वयं प्राक्षिपदच्युतः ॥ २१
 स तत्र षष्ठे मत्स्यः किञ्चित्कालमरिन्दम् ।
 ततः पुनर्मनुं दृष्ट्वा मास्यो वचनमप्रवीत् ॥ २२
 मङ्गायां हि न शक्नोमि गृह्णत्वाद्येष्टितं प्रभो ।
 समुद्रं नय मामाशु प्रसीद भगवाद्यति ॥ २३
 उद्धृत्य गङ्गासालिलात् ततो मत्स्यं मनुः स्वयम् ।
 समुद्रमनयत् पार्थ तत्र चैनमवाशुजत् ॥ २४
 सुमहानपि मत्स्यस्तु स मनोर्नयतस्तदा ।
 बालीघोषेष्टहार्थेऽथ स्वर्शगन्धसुखस्य वै ॥ २५
 यदा समुद्रे प्रक्षितः स मत्स्यो मनुना तदा ।
 तत पनमिदं वाक्यं स्मयमान इषाम्रवीत् ॥ २६
 भगवन् हि कृता रक्षा त्वया सर्वा विदोषतः ।
 प्रायकालं तु यत् कार्यं त्वया तदुद्धृतं मम ॥ २७
 अचिराद्भगवन् मौमिदं श्यायजङ्गमम् ।

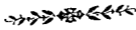
सर्वमेव महाभाग प्रलयं वै गमिष्यति ॥ २८
 सम्प्रदाहनकालोऽयं लोकानां समुपस्थितः ।
 तस्मात् त्वां बोधयाम्यथ यत्ते हितमनुत्तमम् ॥ २९
 व्रतानां स्थावरणां च यत्केङ्कं यत्ते नङ्कति ।
 तस्य सर्वस्य सम्प्रातः कालः परमदारुणः ॥ ३०
 नौस्थ कारयितव्या ते दृढा युक्तघटारका ।
 तत्र सप्तार्षिभिः सार्धमाकुर्या महासुने ॥ ३१
 वाजानि चैव सर्वाणि यद्योक्तानि द्विजैः पुरा ।
 तस्यामारोहयेर्नाथि सुसङ्गतानि मागशः ॥ ३२
 नौस्थश्च मां प्रतोक्षेथास्तर्ता मुनिजनप्रिय ।
 आगमिष्यामहं शृङ्गी विश्वेयस्तेन तापस ॥ ३३
 एवमेतत् त्वया कार्यमाघृष्टोऽसि प्रजापयद्दम् ।
 ता न शक्या महत्यो वै व्यापस्तर्तुं मया विना ॥
 नाभिशाङ्क्यमिदं चापि वचनं मे त्वया विभो ।
 एवं करिष्ये इति तं स मत्स्यं प्रत्यभापत ॥ ३५
 जम्भतश्च यथाकाममनुशाप्य परपरम् ।
 ततो मनुर्महाराज यथोक्तं मत्स्यकेन ह ॥ ३६
 बीजान्यादाय सर्वाणि सागरं पृथुघे तदा ।
 नौकया शुभया वीर महोर्मिणमौरिन्दम् ॥ ३७
 चिन्तयामास च मनुस्तं मत्स्यं पृथिवीपते ।
 स च तच्चिन्तितं श्रुत्वा मत्स्यः परपुरञ्जय ॥ ३८
 शृङ्गी तत्राजगामाशु तदा भरतसत्तम ।
 तं दृष्ट्वा मनुजद्वयात् मनुर्मत्स्यं जलापथे ॥ ३९
 शृङ्किणं तं यथोक्तेन रूपेणाद्रिमिधोर्द्वितम् ।
 घटारकमयं पाशमथ मत्स्यस्य मूर्धनि ॥ ४०
 मनुर्मनुजशार्दूल तस्मिन् शृङ्गे म्यवेशयन् ।
 संयतस्तेन पशोर्न मत्स्यः परपुरञ्जय ॥ ४१
 वेगेन महता नावं प्राकर्णहृषणाम्मासि ।
 स च तांस्वारत्यघ्रावा समुद्रं मनुजेश्वर ॥ ४२
 नृत्यमानमिधोर्भाविर्भर्जमानमियाम्मस्ता ।
 होम्ययाणा महाघातैः सा नौस्तस्मिन् महोदधौ ॥

न समभवत् स्पृष्टवेन न ममाविर्दयं ॥ ११ ॥ स मत्स्योऽ-
 च्युत इति शक्यम् ॥ २१ ॥ मत्स्यस्पर्शगन्धं चिदाभा-
 ससम्पर्कं मुखं यस्यास्तोत्रे तस्य मनोः ॥ २५ ॥ सम्प्रसा-
 न्ममेदीभावेन शुक्तिरत्नमेव प्राप्तमन्य दूरीकरणम् ॥ २९ ॥
 व्रतानां जम्भानागाद्व चक्रशाल इत्यादि नेत्राति पाषाणादि ।
 बालोऽन्त- ॥ ३० ॥ घटारका रज्जु । 'द वेदेने' ५

स्वरूपम् । सप्तार्षिभिः प्राणैर्दिव्यैः ॥ ३१ ॥ वाजानि कर्माणि
 सुगङ्गानि दशमनाभ्यान्वदृष्टानीत्यर्थः ॥ ३२ ॥
 मामन्तरात्मानं प्रतोक्षेवाः प्रार्थिं जदावृतादिप्रतिकूल्येन
 श्लेषाः कालोचय । आगमिष्याम्याविर्भिव्यामि ।
 शृङ्गी प्रजाति दिनधि जीवोपाधौ न शक्ये
 इति धृत्वं मूर्तिस्वरान् । ध्यात्वासे शुभमेव ॥ ३३ ॥
 व्याप कर्णाः मया विना मदीये राने विना ॥ ३५ ॥

पूर्णंते चप्रलेय स्त्री मत्ता परपुरख्य ।
 नैव भूमिनं च दिशः प्रदिशो वा चकाशिरै ॥४४
 सर्वमाम्मसमेवासीत् खं धौध नरपुङ्गव ।
 एवंभूते तदा लोके सङ्कुले भरतर्षभ ॥ ४५
 अदृश्यन्त सप्तर्षयो मनुर्मत्स्यस्तयैव च ।
 एवं बहून् वर्षगणांस्तां नावं सोऽथ मत्स्यकः ४६
 चकर्पातन्द्रितो राजंस्तस्मिन् सलिलसञ्चये ।
 ततो हिमवतः शृङ्गं यत्परं भरतर्षभ ॥ ४७
 तत्राकर्षन्ततो नावं स मत्स्यः कुकुरन्दन ।
 अथाश्रयीत्तदा मत्स्यस्तानृपीन् प्रहसन् शनैः ॥४८
 अस्मिन् हिमवतः शृङ्गे नावं बध्नीत मा चिरम् ।
 सा बद्धा तत्र तैस्तूर्णमृषिभिर्मरतर्षभ ॥ ४९
 नौर्मत्स्यस्य घचः ध्रुत्वा शृङ्गे हिमवतस्तदा ।
 तच्च नौरुच्यते नाम शृङ्गं हिमवतः परम् ॥ ५०
 श्यातमद्यापि कौन्तेय तद्विद्धि भरतर्षभ ।
 अयाव्रवीदनिभियस्तानृपीन् साहितस्तदा ॥ ५१

इति धीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि मत्स्योपाख्याने
 सताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

१८८

वैशम्पायन उवाच ।
 ततः स पुनरेषाव्य मारुण्डेयं यशस्विनम् ।
 पप्रच्छ विनयोपेतो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १
 नैके युगसहस्रान्तास्त्वया दृष्टा महासुने ।
 न चापीह समः कश्चिदायुष्मान् दृश्यते तव ॥ २
 यर्जयित्वा महात्मानं ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ।

न तेऽस्ति सदृशः कश्चिदायुषा ब्रह्मवित्तम ॥ ३
 अनन्तरिक्षे लोकेऽस्मिन् देवदानववर्जिते ।
 त्वमेव प्रलये विप्र ब्रह्माणमुपतिष्ठसे ॥ ४
 प्रलये चापि निर्वृत्ते प्रबुद्धे च पितामहे ।
 त्वमेकः सृज्यमानानि भूतानीह प्रपश्यसि ॥ ५

अहमिति । अचलेऽभूते कारणात्मनि शृङ्गे बन्धनस्य फल-
 नीश्वरानुग्रहादहं ब्रह्माऽस्मीति ज्ञानमित्यर्थः । तथा चान्यत्र
 पूर्वं भूमौ धृतं चित्तं तूर्तरैकैकवयवत्वामेवैकदेशे स्थितमात्रे
 च धारयदित्युक्त्वा । 'तत्र लक्षपदं चित्तमाह्वयं श्योभि
 धारयेत् । तच्च त्वयुगा मदारोहे न किञ्चिदपि चिन्तयेत्'
 इति श्योमारुणामूर्त्तद्वारा मूर्त्तार्त्तरे शृङ्गे आरोह उक्तः ।
 अत्र हिमवतः शृङ्गे नावं बध्नीतैव प्रजापतिर्ब्रह्मेति च
 लोकाभ्यां मूर्त्तार्त्तपथनादेव कारणे तत्र निर्दिशेत् च तत्र
 क्रमेण प्राप्यत इति दर्शितम् । मत्स्यस्यैव ज्ञानेन युवं
 मयान्मोक्षिता इति । भयमहदशपदेव धर्मं हस्तुक्त्वा । शेषं

स्पष्टम् ॥ ५२ ॥ श्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीवै मास-
 भावदीपे सताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

१८८

एवं बीजमृष्टं प्रसाध्य तस्यायमथे वेतसः पुण्यगन्धा
 इत्यादिना निर्गुणे ब्रह्मण्येव सगुणस्य मायिको भावाभावा-
 बुक्तीः तत्रप्रवार्थं ततः स पुनरेषाथेत्यादिना मन्वमानो
 यथाविधौत्पन्नमप्यायदयमारभ्यतेऽद्वैतसिध्दये ॥१॥ अन-
 न्तरिक्षे स्थूलवियदाद्यमावयवसिन् लोके प्रत्यगारम्भि ।
 प्रक्ये स्थूलप्रव्यस्य लये सति । ब्रह्माणं सृज्यमानं सृज्यभूत-
 मयादिरप्यगर्भम् ॥ ४ ॥ इह हृदयपुण्डरीके ॥ ५ ॥ चतु-

चतुर्विधानि विप्रयं यथायत् परमेष्ठिना ।
 वायुभूता दिशः कृत्वा विश्विष्यापस्ततस्ततः ॥ ६
 त्वया लोकगुरुः साक्षात् सर्वलोकपितामहः ।
 आराधितो द्विजश्रेष्ठ तत्परेण समाधिना ॥ ७
 स्वप्रमाणमथो विप्र त्वया कृतमनेकदाः ।
 घोरैणाविश्य तपसा वेधसो निजितास्त्वया ॥ ८
 नारायणाङ्गु प्रख्यस्त्वं साम्परायेऽतिपथ्यसे ।
 भगवाननेकदाः कृत्वा त्वया विष्णोश्च विभ्यकृत्
 कर्णिकोद्धारणं दिव्यं ब्रह्मणः कामरूपिणः ।
 रत्नालङ्कारयोगान्यां दम्भ्यां दृष्टस्त्वया पुरा ॥ १०
 तस्मात् तवान्तर्धो मृद्युर्जा वा देहनाशिनी ।
 न त्वां विशति विप्रयं प्रसादात् परमेष्ठिनः ॥ ११
 यदा नैव रथिनांभिर्न पायुर्न च चन्द्रमाः ।
 नैवान्तरिक्षं नैवोर्वा शेषं भवति किञ्चन ॥ १२
 तस्मिन्नेकाण्वि लोके नष्टे स्यादजङ्गमे ।
 नष्टे देवासुराणे समुत्सन्नमहोरगे ॥ १३
 शयाममभितात्मानं पशोत्पलनिकेतनम् ।

त्वमेकः सर्वभूतेशं ब्रह्माणुपातेष्टसि ॥ १४
 एतत् प्रत्यक्षतः सर्वं पूर्वं घृतं द्विजोत्तम ।
 तस्मादिच्छाम्यहं श्रोतुं सर्वदेवात्मिकां कथाम् ॥ १५
 अनुभूतं हि बहुशस्त्वयैकतं द्विजोत्तम ।
 न तेऽस्यविदितं किञ्चित् सर्वलोकेषु नित्यदा ॥ १६
 मार्कण्डेय उवाच ।
 हन्त ते घर्तयिष्यामि नमस्कृत्या स्वयम्भुवे ।
 पुरुषाय पुराणाय शाश्वतायाव्ययाय च ॥ १७
 अव्यक्ताय सुसुहमाय निर्गुणाय गुणात्मने ।
 स एष पुरुषध्यात्र पीतवासा जनार्दनः ॥ १८
 एष कर्ता विकर्ता च भूतात्मा भूतहृन् प्रभुः ।
 अचिन्त्यं महदाश्चर्यं पवित्रमिति चोच्यते ॥ १९
 अनादिनिधनं भूतं विभ्वमध्ययमक्षयम् ।
 एष कर्ता न क्रियते कारणं चापि पीकरे ॥ २०
 यद्येष पुरुषो धेदु वेदा अपि न तं विदुः ।
 सर्वमाध्ययैवेतात्रैवृत्तं राजसत्तम ॥ २१

विधानि वासनाम्यानि जादुजापठजल्यजोद्विज्वानि अस्त
 प्रत्यस्य पुरष्यस्तसाप्यतामाह वायुभूता इति । दिशः
 स्थूलं जगत् प्राणनिरोधेन वायुमात्रतामापाद्य ततस्ततस्तेन-
 तेनोपयित्वापो देहाकारणता विश्विष्य परित्यज्य
 ब्रह्माण्डं स्मृच्छेदे तं च दिग्ने प्रविलाप्येत्यर्थः ॥ ६ ॥
 लोचगुरुः सूत्रात्मा । समाधिना मनःप्रणिधानेन ॥ ७ ॥
 अनेकशोऽनेकैरथै कृतं कार्यं सर्वं ब्रह्माण्डं स्वप्रमाणमात्म-
 सन्मितं कृत्वा सार्वभौम्यं प्राप्येत्यर्थः । यदा । स्वं प्रत्यक्षितिवि-
 प्रमाणं यस्मिन् स्वसंवेधं कृत्वा सार्वभौम्यं प्राप्येत्यर्थः । घोरैण
 तं श्रेण तपसा ऐकाग्र्येण । 'मनसधेन्द्रियाणां च ऐकाग्र्यं
 परमं तपः' इति स्थिते । वेधसो विराजो मरीच्यादयो वा
 निर्जिताः स्वात्मसात्ताः ॥ ८ ॥ नारायणस्याङ्गु । स्थानं
 मर्मापं वा । 'अङ्गुः स्थानेऽन्तिके' इति विश्वः । तत्र प्रख्यः
 प्रख्यातो भगवद्भक्तोऽस्यैः साम्पराये परलोके स्तुत्यदेहत्वान्ने
 वा कर्तव्ये सत्यतिप्रथमेऽस्त्यन्तं स्तुत्ये लोकेरिति शेषः ।
 भगवाननित्यादिसार्धं । अत्रापि कथमर्थम् । त्रिणांशेण
 उपलभित्वाप्यन्येन तत्सम्बन्धिर्कर्णिकोद्धारणं कृत्वा योगकृत्या
 इदमप्युच्यते मुद्राद्येत्यर्थः । त्वया दम्भ्यां भगवाननेकशोऽ
 नेकशोऽपि इत्यन्वयः । रत्नानि तत्सम्बन्धित्वात्कृतवस्तुनि । तेषां
 मन्त्राणां निवारणमिहा । परं वैराग्यमिति यावत् । योगोऽ
 भिवोगोऽभ्यासः वैराग्यान्त्याभ्यासाभ्यामित्यर्थः । दम्भ्या-
 मिति दिव्यमन्त्रैः तथा हादांश्चाद्ये दशोऽदिष्टयाऽपि योगज-

धर्मसंस्कृत्या भवदित्यादिदिशिन्त्या कृत्स्नब्रह्माण्डप्रस्थी कृत
 जमलकवदुष्ट इत्यभिप्रेतयेण ॥ ९ ॥ तत्र त्वां न विनाशो-
 त्यप्युच्यते ॥ ११ ॥ शेषमरशितं पयमहाभूतप्रत्ये कृती-
 त्यर्थः ॥ १२ ॥ एकार्थकतदर्थे एकरसे लोके आत्मानि
 'सलिल एको ब्रह्माऽद्वैतो भवति' 'आत्मानेभ्य लोचमुपा-
 सात' इत्यादौ निर्दिशेवे आत्मानि सलिलोऽकशमद्योः
 प्रयोगदर्शनात् । स्यात्वादौ नष्टे बाधिते गति ॥ १३ ॥
 स्वयमपि तत्र शयानं समुद्रे वीचिवर्तनं पशोत्पलनिकेतनं
 इत्यत्रवर्षीपुण्यत्थमात्मानं मायाविनं ब्रह्माणं मदा । अनुवाचा-
 पेक्षया पुंस्यम् ॥ १४ ॥ एतत् सर्वं त्वया दृष्टमिति शेषः
 ॥ १५ ॥ स्वयम्भुवे अत्रमन्ने । अस्यापि जन्मन्ने तस्य
 तस्यापीत्यनवस्थापातः । पुष्ट्याय पूर्णाय । पुराणाय नित्यै-
 क्याय । शाश्वतायानादयेऽव्ययाय नित्याय ॥ १७ ॥
 अभ्यक्ताय स्मार्दीहीनाय । सुसुहमाय दुर्लभाय । गुणात्मने
 मायेतापथे । स एष इत्युक्त्वा निर्दिशति ॥ १८ ॥ विकर्ता
 विविचर्यास्वकर्ता । महत् ब्रह्म ॥ १९ ॥ विश्वं विश्वात्मसम-
 प्यप्यवमाणिनामि । क्व एवाश्रयमविनाशि । एष पीतवस्त्रा ।
 कर्तव्यं न तु क्रियते । एतेन शृण्वन्तं सर्वहारापेक्षया नित्य-
 त्वमनादित्वं च दर्शयाम् । तत्र सुखादित्वमादित्वभार्या-
 दीकृत्योः । पीक्षे काणं आश्रयेत । तस्मात् प्रार्थनीय इति
 भावः ॥ २० ॥ य एनमिति वक्तव्ये यथेन इत्युक्तेऽ-
 नेन्द्रोऽत्यन्ताभेदप्रदर्शनायां तथा च श्रुतिः - 'ब्रह्म वा

धादितो मनुजव्याघ्र कृत्स्नस्य जगतः रुये ।
 चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तत् कृतं युगम् २२
 तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः ।
 शीणि वर्षसहस्राणि त्रेतायुगमिहोच्यते ॥ २३
 तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च ततः परम् ।
 नया वर्षसहस्रे द्वे द्वारपरं परिमाणतः ॥ २४
 तस्यापि द्विशती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः
 महस्त्रमेकं वर्षाणां ततः कलियुगं स्मृतम् ॥ २५
 तस्य वर्षशतं सन्धिः सन्ध्यांशश्च ततः परम् ।
 सन्धिसन्ध्यांशयोस्तुल्यं प्रमाणमुपधारय ॥ २६
 शीणे कलियुगे चैव प्रवर्तते कृतं युगम् ।
 एषा द्वादशसाहस्री युगाख्या परिकीर्तिता ॥ २७
 एतन् सहस्रपर्यन्तमहो ब्राह्मणुदाहृतम् ।
 विश्वं हि ब्रह्म भवने सर्वतः परिधत्ते ॥ २८
 लोकानां मुनजव्याघ्र प्रलयं तं विदुर्बुधाः ।
 अत्यावशिष्टे तु तदा युगान्ते भरण्यम् ॥ २९
 सहस्रान्ते नराः सर्वे प्रायशोऽनुत्थायादिनः ।
 यज्ञप्रतिनिधिः पार्थ दानप्रतिनिधिस्तथा ॥ ३०
 यज्ञप्रतिनिधिश्चैव तस्मिन् काले प्रवर्तते ।
 ब्राह्मणाः शूद्रकर्माणस्तथा शूद्रा धनार्जकाः ॥ ३१
 शूद्रधर्मेण धान्यत्र वर्तयन्ति गते युगे ।
 निवृत्तयज्ञस्याध्याया दण्डाजिनवियर्जिताः ॥ ३२

ब्राह्मणाः सर्वमथाश्च भविष्यन्ति कलौ युगे ।
 बजपा ब्राह्मणास्तात शूद्रा जपपरायणाः ॥ ३३
 विपरीते तदा लोके पूर्वरूपं क्षयस्य तत् ।
 ब्रह्मो म्लेच्छराजानः पृथिव्यां मनुजाधिप ॥ ३४
 मृगालुशासिनः पापा मृपायादपरायणः ।
 अन्ध्याः शकाः पुलिन्दाश्च यचनाश्च नराधिपाः ३५
 काम्बोजा बाहिकाः शूरास्तथाऽऽमीरा नरोत्तम ।
 न तदा ब्राह्मणः कश्चित् स्यधर्ममुपजीयति ॥ ३६
 क्षत्रियाद्यापि वैश्याश्च विकर्मस्था नराधिप ।
 अत्यायुयः स्वल्पबलाः स्वल्पवीर्यपराक्रमाः ॥ ३७
 अल्पसाराल्पदेहाश्च तथा सत्याल्पमापिनः ।
 बहुशुल्या जनपदा मृगश्यालावृता दिशः ॥ ३८
 युगान्ते समनुमाने बुधा च ब्रह्मयादिनः ।
 मोधादिनस्तथा शूद्रा ब्राह्मणाधार्षयादिनः ॥ ३९
 युगान्त मनुजव्याघ्र भवन्ति बहु जन्तयः ।
 न तथा प्राणयुक्ताश्च सर्वगन्धा विद्याम्पते ॥ ४०
 रसाश्च मनुजव्याघ्र न तथा स्यादुयोगिनः ।
 बहुपजा न स्वदेहाः शीलाचारवियर्जिताः ।
 मुद्गेभगाः स्त्रियो राजन् भविष्यन्ति युगक्षये ४१
 अट्टशूला जनपदाः शिथशूलाश्चतुष्पथाः ।
 केदारशूलाः स्त्रियो राजन् भविष्यन्ति युगक्षये ४२

इदमत्र आभीषदात्मानमेवावेदं ब्रह्मासीति तदिदं सर्वं-
 मभवत्' इति । 'प्रवेत् पर्यति यत्र नाम्ना पश्यति'
 इतिस्मृतिश्च । वेदा अपि न तं विदुरवाच्यनगोचरत्वात् ।
 सर्वमिति । आदितः परमात्मनो निर्गतं निष्कलमेतत्प्रत्य-
 शादिगन्धं सर्वं जगदावर्षमेव । स्वप्नमेवद्रमात्मन्-
 म्भावनीयोत्पत्तिस्थितिः केव । कदा । जगत् इवै एते सति ।
 अधिष्ठावशात्कारणात् शोभेत् वादिभिः प्रधानरमाध्या-
 दिदं अणत्कारणमनुमीने । तस्मिन् सति तु प्रधानादे-
 रचनात्मकं जगज्जानं रज्ज्वाः सर्वं शैलेयन्ताधर्ममिति
 भावः । तथा च ब्रह्मैव संशयनि तदेव च जगदात्मना निर्वा-
 र्त्तन इति श्लोकप्रस्तावने ॥ २१ ॥ अयमेव पुरुषः
 स्वासानीरपनाधर्मस्यं जगत् पदंभय रागादिमान् भूत्वा
 युगबन्धुव्यात्मा भवति । तथाच धुनि - 'कतिः कदानो
 भवति सप्रिहान्त्वु द्वारः । उत्तिष्ठेता भवति इत्तं
 सम्प्लो बान्' इति धर्मात् पराङ्मुतः पुरुष एव कतिः ।
 परं शास्त्रावादांश्चिजानन् द्वारः । तन्पुत्रायुधियर्जिताः
 अनुतिष्ठन् इत्तं भवति । एतेन नुक्त्वेन कान्तप्रकाशना

क्लेशांमत्सलप्रदानार्थं-चत्वार्याहुर्व्यादिना ॥ २३ ॥
 तावच्छती चतुःशती । सन्ध्या-पूर्वस्मिन् युगे उत्तरयुगधर्मा-
 णामुत्तरजननया संक्रमः । सन्ध्यांशस्तस्मिन् पूर्वयुग-
 धर्माणाम् । तथाविध उत्तरप्रद्वारशरितातीमिनोऽयमेव पूर्वयुग-
 पेशया सन्ध्यात् उत्तरयुगपेशया सन्धेतिवोच्यते । तथा
 च ह्यनेनयोः सन्ध्यासन्ध्यांशौ सततानी । त्रेताद्वापरयोः
 पञ्चशती । द्वारपरकस्योश्चितती । कलियुगेषु तु पञ्चशतीति
 विशेषम् । एवं च ह्यस्तयादौ चतुःशती कल्पेशया सन्ध्या-
 शोऽपि ह्यपेशया सन्ध्या । एवं धर्मात् । तेन सन्ध्यासन्ध्यां-
 शेषोत्पत्त्यं प्रमाणं भवति ॥ २३ ॥ क्लेशोऽयन् बर्णानि
 प्रधानाय यज्ञस्येन मोक्षमार्गे प्रीतिजननाय च सहस्रन्त
 इति । सहस्रस्य चतुर्धास्तस्यान्तोऽन्तिमादौ ॥ ३० ॥
 सधर्मं यात्रन्प्रतिमहारि ॥ ३१ ॥ सन्धेऽयं सन्ध्यात्मम् ।
 गन्ध्यादोऽन्तन्तमस्य इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ एषा अमुमनामादात्
 ॥ ३९ ॥ मुद्गेभगाः श्लियो बहोय प्रविश्याः । प्रथमम् मुद्गे-
 नैव भगधर्मम् इत्वा पुरुषस्य धर्ममुपैतन्त्यः । अन्तं
 र्वात्तन्त्वात् ॥ ४१ ॥ अट्टशूला इति । 'अन्तं शिवो
 वेदो ब्रह्मनाश्च चतुष्पथाः । वेदो मयं समाह्वानं इदं

यश्च काष्ठं रुणं चापि शुष्कं चार्द्रं च भारत ।
 सर्वं तद्भस्मसाद्गतं दह्यते मरतपर्यम् ॥ ६८
 ततः संवर्तको वह्निर्घातुना सह भारत ।
 लोकमाविशते पूर्वमादित्यैरुपशोषितम् ॥ ६९
 ततः स पृथिवीं भित्त्वा प्रविश्य च रसातलम् ।
 देव-दानव-यक्षाणां भयं जनयते महत् ॥ ७०
 निर्दहन्नागलोकं च यश्च किञ्चित् क्षिताविह ।
 बधस्तात् पृथिवीपाल सर्वं नाशयते क्षणात् ७१
 ततो योऽनविशानां सहस्राणि शतानि च ।
 निर्दह्यतिशयो वायुः स च संवर्तकोऽनलः ॥७२
 सदेवासुरगन्धर्वं सयशोरगराक्षसम् ।
 ततो दहति दीप्तः स सर्वमेव जगद्भिः ॥ ७३
 ततो गजकुलप्रख्यास्ताडिन्मालाविभूषिताः ।
 उत्तिष्ठन्ति महामेघा नमस्यद्भुतदर्शनाः ॥ ७४
 केचिन्नालोत्पलश्यामाः केचित् कुमुदसप्रिभाः ।
 केचित्किञ्चलकसङ्काशाः केचित् पीताः पयोधराः
 केचिद्धारिद्रसङ्काशाः काकाण्डकनिभास्तथा ।
 केचिन् फमलपत्राभाः केचिद्दिङ्गुलसप्रभाः ॥७६
 केचित् पुरवराकाराः केचिद्गजकुलोपमाः ।
 केचिद्जनसङ्काशाः केचिन्मकरसप्रिभाः ॥ ७७
 विद्युन्मालापिनकाद्गाः समुत्तिष्ठन्ति धै घनाः ।
 घोररूपा महाराज घोरस्वननिनादिताः ।

ततो जलधराः सर्वे व्यास्रवन्ति नमस्तलम् ॥ ७८
 तैरियं पृथिवी सर्वा सपर्वतयनाकरा ।
 आपूर्यते महाराज सलिलौघपरिप्लुता ॥ ७९
 ततस्ते जलदा घोरा राविणः पुरुषपर्यम् ।
 सर्वतः ग्राहयन्त्याशु चोदिताः परमेष्ठिना ॥ ८०
 पर्यमाणा महत् तोयं पूरयन्तो घसुन्धराम् ।
 सुघोरमशिवं रीद्रं नाशयन्ति च पायकम् ॥ ८१
 ततो द्वादशयर्षाणि पयोदास्त उपप्लुये ।
 धाराभिः पूरयन्तो धै चोद्यमाना महात्मना ॥८२
 ततः समुद्रः स्यां वेळामतिक्रामति भारत ।
 पर्वताश्च विदीर्यन्ते महौ चाप्सु निमज्जति ॥ ८३
 सर्वतः सहसा भ्रान्तास्ते पयोदा नमस्तलम् ।
 संवेष्टयित्वा नश्यन्ति वायुवेगपरहताः ॥ ८४
 ततस्तं मारुतं घोरं स्वयम्भूर्मनुजापिप ।
 आदिः पञ्चालयो देवः पीत्वा स्वपिति मारत ॥
 तस्मिन्नेकाण्ये घोरे नष्टे स्वायजङ्गमे ।
 नष्टे देवासुरगणे यक्षराक्षसवर्जिते ॥ ८६
 निर्मनुष्ये महीपाल निःश्वापदमहीरुदे ।
 अनन्तरिक्षे लोकेऽस्मिन् भ्रमाम्येकोऽहमाहृतः ॥
 पकार्णये जले घोरे थिचरन् पार्थिवोत्तम ।
 अषश्यन् सर्वभूतानि धैःकृत्यमगमं ततः ॥ ८८

शेर्दांशुदशदिलैः पीयते तप्तभिदीभिः सप्तज्वालाभिः कल्पा-
 नाग्निना च भस्मसात् दह्यते इति द्वयोः सम्बन्धः
 ॥ ६७ ॥ तस्यैव विवरणं ततः संवर्तक इति ॥ ६९ ॥
 ततः स वह्निः ॥ ७० ॥ गजकुलप्रख्या गजसमुदाया इव
 ह्य्याः ॥ ७४ ॥ राविण शब्दवन्तः ॥ ८० ॥ योग-
 फो दु निवर्तः सूर्यनाडी इहा तथा । बहुवचनं तदीयावपरा-
 मिश्रणम् । सलिलं चैनन्त्यागर्भिता वित्तगृहिः । समुद्रेऽ
 कामेषु । 'वामे समुद्रमाविष्ट' इति मन्त्रवर्णात् सरिलु-
 नारीषु प्रयुक्ता पीयते संदर्भ्यते । सपामिः प्राणैररीपिनया
 नाम्ना वायुमापन्न वित्तगृहिर्निहश्न इत्यर्थः । तदा
 कष्टादिपुत्रं शरीरं मम्मनाद्गतमदर्शनं गतं इत्यने-अनुभू-
 ये । तरानी जाटोऽतिरिपि मोदरुष्या स्थितं देवं न
 पापे । वायुना तस्यापि शोभयित्वां भ्रान्तं भूषाणमधिभ्यं
 प्रति मोतव्यादित्याह तत इति । पूर्वमादित्यैरिगनाशोभ्यैरु-
 पोषिगामिथेनेन प्रथयति चतुर्भिः स इत्यादिभिः ।
 वायुनलभ नामन्तरानी दहति । ततश्चयनकनिमानन्त्याग-
 इत्यन्तं ह्येतीत्यर्थः । अत्र उपाध्यायनाथं विना पूर्वो-
 पाधिनिर्मात्रे न भवतीत्यात्तद्वय तरानीमेव तेवघ्नान्याग-

उक्तधातुमालंभ्य भूषातुं सर्वात्मना त्यजतीत्याह 'ततो गज-
 कुलप्रख्याः' इत्यादिना 'महो चाप्यु निमज्जति' इत्यन्तेन । ततः
 समुद्र इति । समुद्रो देहविषयः काम । स्यां वेळाम् देहानु-
 स्थानमतिक्रामति । स काम सर्वाया निवर्तन इत्यर्थः ॥८३॥
 वायुमन्योः साहचर्यात् अग्निरिति वायुमालम्ब्य जलवायु-
 मपि त्यजतीत्याह सर्वत इति । पयोदा इति तप्तारोने तद्-
 त्तस्य जलस्यापि नाशो लक्षणे । तत्र वायुवेगपरहताः
 पयोदा नश्यन्ति स्वयंभूर्मन्मलं संवेष्टयित्वाऽऽद्यां संहृत्य
 मारुतं पीत्वाऽऽकारान्शेनेन तन्नाशयन् मारुतस्य नाशं
 कृत्वा स्वपिति स्वं प्रत्यगात्मानमपि गच्छति । तथा च
 स्वपिति शब्दनिवचनं ध्येने- यथेनयुष्मः स्वपितिनाम
 गता मोम्य तदा सम्पन्नो भवति तन्मार्शेन स्फुरित्याव-
 शते । एवं ह्यग्निना भागीति स्वयम्भूः सृष्टान्ना गता शुद्धेन
 मन्त्रेण मन्त्रेण एषं गतः स्वप्रयत्नवना ॥ ८४ ॥
 भौतिष्ठानप्रश्रयनाह तस्मिन्नि ॥ ८६ ॥ अनन्तरी-
 इति पर्वमाभूत्तस्य उक्तः । एवोर्द्धं स्युत्प्रनर्नानीत्यनेकं
 सूत्रं प्रथं प्रामः गन् भ्रमानीति ॥ ८७ ॥ अमद्रेणमाह
 एवेति । एकाग्नेर्निर्दिष्टेने मन्त्रेण तद्व्यज्रवता घोरे ज्ञे

ततः सुदीर्घं गत्वाऽहं ह्रवमानो नराधिप ।
 श्रान्तः क्वचिन्न शरणं लाम्प्यहमतन्द्रितः ॥ ८९
 ततः कदाचिन् पश्यामि तस्मिन् सलिलसञ्चये ।
 न्यग्रोधं सुमहान्तं वै विशालं पृथिवीपते ॥ ९०
 शाखायां तस्य वृक्षस्य विस्तीर्णायां नराधिप ।
 पर्यङ्कं पृथिवीपाल दिव्यास्तरणसंस्तुते ॥ ९१
 उपविष्टं महाराज पद्मेन्दुसदृशाननम् ।
 पुङ्खपद्मविशालाक्षं बालं पश्यामि भारत ॥ ९२
 ततो मे पृथिवीपाल विस्मयः सुमहानभूत् ।
 कथं त्वयं शिशुः शीते लोके नाशमुपागते ॥ ९३
 तपसा चिन्तयन्नापि तं शिशुं गोपलक्षये ।
 भूतं भव्यं मविष्यं च जानन्नपि नराधिप ॥ ९४
 अतसोपुष्पवर्णाभः श्रवित्सकृतभूषणः ।
 साक्षाद्दृश्या इवावासः स तदा प्रतिभानि मे ॥
 ततो मामब्रवीद्बालः स पद्मनिभलोचनः ।
 श्रवित्सधारी श्रुतिमान् वाचयं श्रुतिसुखावहम् ॥
 जानामि त्वां परिश्रान्तं ततो विध्रामकाङ्क्षिणम् ।
 मार्कण्डेय इहास्व एवं यावद्विच्छसि भार्गव ॥९७
 अभ्यन्तरं शरीरे मे प्रविश्य मुनिसत्तम ।
 आस्व भो धिहितो वासः प्रसादस्ते कृतो मया ॥
 ततो बालेन तेनेवमुक्तस्यासीत् तदा मम ।
 निर्देशो जाहिते दीर्घे मनुष्यस्य च भारत ॥ ९९
 ततो बालेन तेनास्यं सहसा विबुधं कृतम् ।
 तस्याहमवशो घषपे दैवयोगात् प्रवेशितः ॥१००
 ततः प्रविष्टस्तत्कुक्षिं सहसा मनुजाधिप ।
 सराष्ट्रनगराकीर्णं कृत्वां पश्यामि मेदिनीम् ॥
 गङ्गां शतङ्कु सीतां च यमुनामथ कौशिकीम् ।
 चर्मण्वतीं पेत्रवतीं चन्द्रमागां सरस्वतीम् ॥ २
 सिन्धुं चैव विपाशां च नदीं गोदावरीमपि ।
 घन्धोकसारं नलिनीं नर्मदां चैव भारत ॥ ३
 नदीं ताम्रं च वेणां च पुष्पतोयां शुभावहाम् ।
 सुवेणां कृष्णवेणां च इरामां च महानदीम् ॥ ४
 वितस्तां च महाराज कावेरीं च महानदीम् ।
 शोणं च पुष्यव्याघ्रं विशल्यां किम्पुनामपि ॥ ५
 पताश्यान्वाश्रयं नद्योऽहं पृथिव्यां या नरोत्तम ।

परिक्रामन् प्रपश्यामि तस्य कुक्षौ महात्मनः ॥ १
 ततः समुद्रं पश्यामि यादोगणनिषेवितम् ।
 रत्नाकरममित्रघ्नं पयसो निधिमुत्तमम् ॥ १
 तत्र पश्यामि गगनं चन्द्रसूर्यविराजितम् ।
 जाज्वल्यमानं तेजोभिः पावकाकंसमप्रभम् ॥ ८
 पश्यामि च मह्यं राजन् काननेरुषगोभिताम् ।
 यजन्ते हि तदा राजन् द्राह्मणा बहुमिर्मखैः ॥ ९
 क्षत्रियाश्च प्रवर्तते सर्ववर्णानुराजिनः ।
 वैश्याः कृषिं यथान्यायं कारयन्ति नराधिप ॥१०
 द्रुश्रुपायां च निरता द्विजातां वृषलास्तदा ।
 ततः परिपतन् राजस्तस्य कुक्षौ महात्मनः ॥ ११
 हिमवन्तं च पश्यामि हेमकूटं च पर्वतम् ।
 निषयं चापि पश्यामि श्वेतं च रजतान्वितम् ॥१२
 पश्यामि च महीपाल पर्वतं गन्धमादनम् ।
 मन्दं मनुजव्याघ्र नीलं चापि महागिरिम् ॥१३
 पश्यामि च महापज मेरुं कनकपर्वतम् ।
 महेन्द्रं चैव पश्यामि विन्ध्यं च गिरिसुत्तमम् ॥१४
 मलयं चापि पश्यामि पारियात्रं च पर्वतम् ।
 पते चान्ये च बहवो यावन्तः पृथिवीधराः ॥ १५
 तस्योदरे मया दृष्टाः सर्वे रत्नविभूषिताः ।
 सिंहान् व्याघ्रान् वराहांश्च पश्यामि मनुजाधिप
 पृथिव्यां यानि चान्यानि सत्त्वानि जगतीपते ।
 तानि सर्वोप्यहं तत्र पश्यन् पर्यचरं तदा ॥ १७
 कुक्षौ तस्य नख्याप्र प्रविष्टः सञ्चरन् दिशः ।
 शक्रादींश्चापि पश्यामि कृत्स्नान् देवगणानहम् ॥
 साध्यान्कद्रास्तथाऽऽदित्यान् गुह्यान्पितरस्तथाः
 सर्पान् नागान् सुपर्णांश्च घसूनप्यश्विनावपि ॥१
 गन्धर्वांसरसो यक्षानृषींश्चैव महोपते ।
 दैत्यदानवसहस्रांश्च नागांश्च मनुजाधिप ॥ २८
 सिंहिकातनयांश्चापि ये चान्ये कुरशत्रवः ।
 यश्च किञ्चिन्मया लोके दृष्टं स्थावरजङ्गमम् ॥२९
 सर्वं पश्याम्यहं राजस्तस्य कुक्षौ महात्मनः ।
 त्वरमाणः फलाहारः कृत्वां जगदिदं विभो ॥ २२
 अन्तःशरीरे तस्याहं घर्षाणामधिकं शतम् ।
 न च पश्यामि तस्याहं देहस्यान्तं कदाचन ॥२३

सति पारवायन्यनजलामना विवर्तमाने सति शुक्लविव
 स्यात्सना तस्मात् जलप्रमादद्वयं मूर्च्छामगनं प्राप्तवानसि
 ॥ ८८ ॥ ततः सुदीर्घं गत्वाऽहम् इत्यादिना 'स एष
 पुरुषव्याघ्र सम्बन्धी ते जगदीन.' इत्यन्तेन प्रत्येन कृष्ण-
 भूषिणे सार्वभौम्यं सर्ववर्णैः चोच्यम् । तदेतदुपपादित-

मादियमयो. । अनेत्रबोजगर्मकस्तुत्वरयानेकब्रह्माण्ड-
 वारणत्वं कृष्णस्य पुष्यते इति ॥ ८९ ॥ ततो बालेनेति ।
 निर्देशो वैराग्यम् । पिच्छम दीर्घजीवित्वं मातृपातं च । यन्मा
 बालोऽपि 'प्रसादस्ते कृतो मया' इति वदतीति स्वतन्त्र-
 प्रकाशनं भगवन्नायायाः प्राकल्पव्यापनार्थम् ॥ ९९ ॥

सततं धावमानश्च चिन्तयानो विनाम्पते ।
 आसाद्यामि नैवान्तं तस्य राजन् महात्मनः ॥ १४
 तनस्तमेव शरणं गतोऽस्मि विधिवत् तदा ।
 घोरैर्यं वदं देवं मनसा कर्मणैव च ॥ १५
 ततोऽहं सहसा राजन् वायुवेगेन निःसृतः ।
 महात्मनो मुखात् तस्य विवृतात् पुरुषोत्तम ॥ १६
 ततस्तस्यैव शाखायां न्यग्रोधस्य विशाम्पते ।
 आस्ते मनुजशार्दूल कृत्स्नमादाय वै जगन् ॥ १७
 तेनैव घालवेपेण श्रीवांसकृतलक्षणम् ।
 व्यासीनं तं नरध्यात्र पश्याम्यमिततेजसम् ॥ २८
 ततो मामब्रवीद्बालः स प्रीतः प्रहसन्निव ।
 धीवत्सधारी द्युतिमान् पीतवासा महाद्युतिः ॥ २९
 वर्षादानौ शरीरेऽस्मिन् मामके मुनिसत्तम ।
 वधितस्यं परिश्रान्तो मार्कण्डेय ब्रवीमि ते ॥ ३०
 सुहृतांश्च मे दृष्टिः प्रादुर्भूता पुनर्नवा ।
 यथा निर्मुक्तमात्मानमपश्यं लब्धचेतसम् ॥ ३१
 तस्य ताम्रतलौ तात चरणौ सुप्रतिष्ठितौ ।
 सुजातौ मृदुरक्ताभिरङ्गुलीभिर्विराजितौ ॥ ३२
 प्रयत्नेन मया मूर्ध्नां शूलैश्चाह्यभिवन्दिता ।
 दृष्ट्वाऽपरिमितं तस्य प्रभावममितांजसः ॥ ३३
 विनयेनाञ्जलिं कृत्वा प्रयत्नेनोपगम्य ह ।

दृष्टो मया स भूतात्मा देवः कमललोचनः ॥ ३४
 तमहं प्राञ्जलिभूत्या नमस्कृत्येदमनुद्यम् ।
 श्रातुमिच्छामि देव त्वां मायां चैतां तवोत्तमाम्
 वास्येनानुप्रविष्टोऽहं शरीरे भगवंतस्य ।
 दृष्टवानखिलान् सर्वान् समस्तान् जठरे हि ते ॥ ३६
 तय देव शरीरस्था देव-दानव-राक्षसाः ।
 यक्ष-गन्धर्व-नागाश्च जगत् स्यावर्जङ्गमम् ॥ ३७
 त्वत्प्रसादाद्य मे देव स्मृतिर्न परिहीयते ।
 द्रुतमन्तःशरीरे ते सततं परिवर्तिनः ॥ ३८
 निर्गतोऽहमकामस्तु इच्छया ते महामभो ।
 इच्छामि पुण्डरीकाक्ष शातुं त्वाऽहमनिन्दितम् ॥
 इह भूत्वा शिशुः साक्षात् किं भयानवतिष्ठते ।
 पीत्वा जगदिदं सर्वमेतदाख्यातुमर्हसि ॥ ४०
 किमर्थं च जगत् सर्वं शरीरस्थं तवानघ ।
 कियन्तं च त्वया फालमिह स्प्रेयमरिन्दम् ॥ ४१
 एतदिच्छामि देवेश थोतुं ब्राह्मणकाम्यया ।
 त्वत्तः कमलपत्राक्ष विस्तरेण यथातयम् ॥ ४२
 महधेतदचिन्त्यं च यदहं दृष्टवान् प्रभो ।
 इत्युक्तः स मया धीमान् देवदेवो महाद्युतिः ।
 सान्त्वयन् मामिदं वाक्यमुवाच वदतां वरः ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि
 अष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

१८९

देव उवाच ।
 कामं देवाऽपि मां विप्र न हि जानन्ति तत्त्वतः ।
 त्वत्प्रीत्या तु प्रयश्यामि यथेदं विस्मृजाम्यहम् ॥ १
 पितृमक्तोऽसि विप्रैर् मां चैव शरणं गतः ।
 तनो दृष्टोऽस्मि ते साक्षाद्ब्रह्मचर्यं च ते महत् ॥ २
 मयां नारा इति पुरा संज्ञाकर्म कृतं मया ।

तेन नारायणोऽभ्युक्तो मम तत् त्वयं सदा ॥ ३
 अहं नारायणो नाम प्रमथः दाभ्यतोऽव्ययः ।
 विधाता सर्वभूतानां संहर्ता च द्विजोत्तम ॥ ४
 अहं विष्णुरहं ब्रह्मा दाक्रद्वाहं सुराधिपः ।
 अहं धैत्र्यणो राजा यमः प्रेताधिपस्तथा ॥ ५

आरण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावरूपे अष्टाधिक-
 शततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

१८९

काममिति ॥ १ ॥ अयां नारा इति । अयं मनुष्यभिरुक्तः ।
 पश्यभैरवस्य सहात्म्यं नारा इति शौनिकं नाम । आनो

वे नरमन्त्र ' इति प्रदेशान्तरे विवरणात् । अरेण भविष्य-
 च्छिद्रकर्मयोगानादिना जीवेनानुनाथो द्रुमिणः शुकै रजनामिह
 कश्चिन्नन्वात् । मम तत्त्वदनमिति 'तन्मृष्टातेदेवानुनाथिणः'
 इति धेनुहमेरु सहात्म्यं एता तदभिमानी चेति जीवेधर-
 योरभेरी दर्शिनः ॥ ३ ॥ अहं विष्णुरहं कर्मयोगादिना तत्त्वार्थ-
 मनुष्य तस्य सहादिनीतामित्यं 'समृद्धिर्ब्रह्मकार्यामित्यं
 वेदानावेनान्धिनिरुत्तं च प्रतिपादने ॥ ५ ॥

अहं शिवश्च सोमश्च कश्यपोऽथ प्रजापतिः ।
 अहं धाता विधाता च यज्ञश्चाहं द्विजोत्तम ॥ ६
 अग्निरास्यं क्षितिः पादौ चन्द्रादित्यौ च लोचने ।
 द्यौर्मूर्धा खं दिशः श्रोत्रे तथाऽऽपः स्वदेसम्बधाः
 सादिशं च नभः कायो चायुर्मनसि मे स्थितः ।
 मया क्रतुरातैरिष्टं बहुभिः स्वासवक्षिणैः ॥ ८
 यजन्ते वेदविदुषो मा देवयजने स्थितम् ।
 पृथिव्यां सत्रियेन्द्राश्च पापिन्वाः स्वर्गकाङ्क्षिणः ॥ ९
 यजन्ते मां तथा धैश्याः स्वर्गलोकाजगीपया ।
 चतुःसमुद्रपर्यन्तां मेरुमन्दरभूषणाथ ॥ १०
 शोषो भूत्वाऽहमेवैतां धारयामि वसुधराम् ।
 धाराहं रूपमास्थाय मयेयं जगती पुरा ॥ ११
 मझमाना जले विप्र धीयैणासीत् समुद्रता ।
 अग्निश्च बडवावक्रो मृत्वाऽहं द्विजसत्तम ॥ १२
 पिबाम्यपः सदा विद्वेस्ताश्चैवं विस्त्रुजाम्यहम् ।
 ब्रह्म धनं भुजौ क्षत्रमूरु मे संस्थिता विशाः ॥ १३
 पादौ शूद्रा भवन्तामि विक्रमेण क्रमेण च ।
 ऋग्वेदः सामवेदश्च यजुर्वेदोऽप्यथर्वणः ॥ १४
 मत्तः प्रादुर्भवन्त्येते मामेव प्रविशन्ति च ।
 यतयः शान्तिपरमा यतात्मानो बुभुसुसवः ॥ १५
 काम-क्रोध-द्वेषमुक्ता निःसंशं धैतकल्पयाः ।
 सत्वस्या निरहङ्कारा नित्यमध्यात्मकोपिदाः ॥ १६
 मामेव सततं विप्राश्चिन्तयन्त उपासते ।
 अहं संवर्तको बहिरहं संवर्तकोऽनलः ॥ १७
 अहं संवर्तकः सूर्यस्त्वहं संवर्तकोऽनिलः ।
 ताराकूपाणि दृश्यन्ते यान्येतानि नमस्तले ॥ १८
 मम वै रोमकूपाणि विद्धि त्वं द्विजसत्तम ।
 रत्नाकराः समुद्राश्च सर्वे एव चतुर्दशम् ॥ १९
 वसनं शयनं चैव विलयं चैव विद्धि मे ।
 मयैव सुविमक्तास्तं देवकार्यार्थसिद्धये ॥ २०
 कामं क्रोधं च हर्षं च मयं मोहं तथैव च ।
 ममेव विद्धि रोमाणि सर्वाण्येतानि सत्तम ॥ २१
 मामुबन्ति नरा विप्र यत् कृत्वा कर्म शोभनम् ।
 सत्यं दानं तपश्चोपमहिंसा चैव जन्तुषु ॥ २२
 मद्दिधानेन विहिता मम वेदविहारिणः ।
 मयाऽग्निमूलाविज्ञाना विचेष्टन्ते न कामतः ॥ २३
 सम्यग्वेदमधीयाना यजन्ते विविधैर्मखैः ।
 शान्तात्मानो जितक्रोधाः प्राप्तवन्ति द्विजातयः

प्राप्सुं न शक्यो यो विद्वन्नरेदुं कृतकर्मभिः ।
 लोभामिभूतैः कृष्णैर्जायैरकृतात्मभिः ॥ २५
 तस्मान्महाफलं विद्धि नराणां भावितात्मनाम् ।
 सुदुष्पापं चिमदानां मार्गं योगीनिषेधितम् ॥ २६
 यदा यदा च धर्मस्य प्लानिर्भवति सत्तम ।
 अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् २७
 दैत्या हिंसानुरक्ताश्च अवध्याः सुरसत्तमैः ।
 राक्षसाश्चापि लोभैस्मिन्यदोत्पत्स्यन्ति दाहणाः
 तदाऽहं सत्प्रसूयामि गृहेषु गुणकर्मणाम् ।
 प्रविशो मानुषं देहं सर्वं प्रशमयाम्यहम् ॥ २९
 सृष्ट्वा देवमनुष्यांस्तु गन्धर्वोरगराक्षसान् ।
 साधराणि च भूतानि संहराम्यात्ममायया ॥ ३०
 कर्मकाले पुनर्देहमविचिन्त्यं सृजाम्यहम् ।
 आविश्य मानुषं देहं मयादाबन्धकारणात् ॥ ३१
 श्वेतः कृतयुगे यशः धीतस्त्रेतायुगे मम ।
 रक्तो ह्यपरमास्ताथ कृष्णः कलियुगे तथा ॥ ३२
 त्रयो भागा ह्यधर्मस्य तस्मिन् काले भवन्ति
 अन्तकाले च सम्प्राप्ते कालो भूत्वाऽतिदाहणः ३३
 त्रैलोक्यं नाशयत्येकः कृतकं स्थावरजङ्गमम् ।
 अहं त्रिवर्त्मा विश्वात्मा सर्वलोकसुखावहः ॥ ३४
 आविर्भूः स्वर्गोऽतन्तो ह्यर्षिकेश उरुक्रमः ।
 कालचक्रं नयाम्येको ब्रह्मब्रह्मरूपकम् ॥ ३५
 शान्तं सर्वभूतानां सर्वलोककृतोद्यमम् ।
 एवं प्रणिहितः सन्वक्ष्यामता मुनिसत्तम ।
 सर्वमूलेषु विप्रेन्द्र न च मां वेत्ति कश्चन ॥ ३६
 सर्वलोके च मां भक्ताः पूजयन्ति च सर्वशः ।
 यद्य किञ्चित् त्वया प्राप्तं मयि क्लेशात्मकं द्विज ३७
 सुखोदयाय तत् सर्वं ध्येयसे च तवानघ ।
 यद्य किञ्चित् त्वया लोके दृष्टं स्थावरजङ्गमम् ३८
 विहितः सर्वथवाहो ममात्मा भूतमाघनः ।
 अर्थं मम शरीरस्य सर्वलोकपितामहः ॥ ३९
 अहं नारायणो नाम शङ्खचक्रादाधारः ।
 यावत्पूजानां विप्रैर्देहसहस्रपरिवर्तनात् ॥ ४०
 तावत् स्वपिभि विश्वात्मा सर्वभूतानि मोहयन् ।
 एवं सर्वमहं कालमिहासे मुनिसत्तम ॥ ४१
 अशिष्टुः शिशुरूपेण यावद्ब्रह्मा न सुष्यते ।
 मया च दत्तो विप्राभ्य परस्ते ब्रह्मरूपिणा ॥ ४२

तदाऽऽत्मानं कृष्णादिनिर्ग्रहं सृजामि सूर्यवेदाविर्भावयामि ।
 यथा भूय आविर्भवोक्तोर्भवोक्तोद्दयान्मां न सृष्ट्यते किं तु
 अस्माभिरेव तत्र तां कल्पिता । एवं नन्दनन्दनेऽपि जन्मनाशौ
 गृह्येऽथैव कल्पितादित्यर्थः ॥ २७ ॥ अर्थं मेमेति । पितानहो

ब्रह्मणश्चात्मा । अर्थं मेमेति स्वभक्त्यं विकारात्तन्वर्तिं तदवर्ति
 वेति त्वन्तिम् । यथा मत् पटादिनाममन्थवर्तिनी तददिभ्य
 च तद्वत् । अत एव सृजं विकारावर्ति च तथा स्थानिमाह
 इति । 'जगद्वाप्रात्वन प्ररणाद्यग्निरहितत्वात्' । 'भोग्या'

मार्कण्डेय उवाच ।

ऋण राजन् मया दष्टं यत् पुरा श्रुतमेव च ।
 अनुभूतं च राजेन्द्र देवदेवप्रसादजम् ॥ ७
 भविष्यं सर्वलोकस्य वृत्तान्तं भरतर्षभ ।
 कलुषं कालमासाद्य कथ्यमानं निबोध मे ॥ ८
 कृतं चतुष्पातं सकलं निर्याजोपाधिर्वर्जितः ।
 वृषः प्रतिष्ठितो धर्मो मनुष्ये भरतर्षभ ॥ ९
 अधर्मपादाविद्धस्तु त्रिभिर्दशैः प्रतिष्ठितः ।
 त्रेतायां द्वापरैऽर्धेन त्यामिश्रो धर्म उच्यते ॥ १०
 त्रिभिर्दशैरधर्मस्तु लोकानाक्रम्य तिष्ठति ।
 तामसं युगमासाद्य तदा भरतरुत्तम ॥ ११
 चतुर्थांशेन धर्मस्तु मनुष्यानुपतिष्ठति ।
 आयुर्वार्यमयो बुद्धिर्बलं तेजश्च पाण्डव ॥ १२
 मनुष्याणामनुयुगं नृसतीति निबोध मे ।
 राजानो ब्राह्मणा वैश्याः शूद्राश्चैव युधिष्ठिर १३
 व्याजैर्धर्मं चरिष्यन्ति धर्मवैतंसिका नराः ।
 सत्यं सङ्कल्पस्यते लोके नरैः पण्डितमानिभिः ॥
 सत्यहान्या ततस्तेपामायुरत्वं भविष्यति ।
 धायुषः प्रक्षयाद्विषां न शस्यन्त्युपजावितुम् ॥ १५
 विद्याहीनानविज्ञानाहोभोऽप्यभिभविष्यति ।
 लोभक्रोधपरा मूढाः कामासक्ताश्च मानवाः १६
 वैरबद्धा भविष्यन्ति परस्परवर्धपिणः ।
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः सङ्घीर्यन्तः परस्परम् १७
 शूद्रवृत्त्या भविष्यन्ति तपःसत्याविवाजिताः ।
 अन्यथा मध्या भविष्यन्ति मध्याश्चान्त्या न संशयः
 ईदृशो भविता लोको युगान्ते पर्युपास्यते ।
 वस्त्राणां प्रवरा शार्णा धान्यानां कारदूषकाः १९
 भार्यामित्राश्च पुरुषा भविष्यन्ति शृगक्षये ।
 मत्स्यामिपेण जीवन्तो दुहन्तश्चायजैडकम् ॥ २०
 गोषु नष्टास्तु पुरुषा येऽपि नित्यं धृतप्रताः ।
 तेऽपि लोभसमायुक्ता भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २१
 अन्योन्यं परिमुष्णन्तो हिंसयन्तश्च मानवाः ।
 अजया नास्तिकाः स्तेना भविष्यन्ति युगक्षये २२
 सरिस्तीरेषु कुहालैर्वोपविष्यन्ति धीपथीः ।
 ताश्चाप्यल्पकलास्तेषां भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २३

श्राद्धे दैवे च पुरुषा येऽपि नित्यं धृतप्रताः ।
 तेऽपि लोभसमायुक्ता मोक्षयन्तीह परस्परम् ॥ १४
 पिता पुत्रस्य भोक्ता च पितुः पुत्ररतथैव च ।
 अतिक्रान्तानि भोज्यानि भविष्यन्ति युगक्षये २५
 न व्रतानि चरिष्यन्ति ब्राह्मणा वेदानिन्दकाः ।
 न यक्ष्यन्ति न होष्यन्ति हेतुवादविमोहिताः ।
 निस्तेर्ष्वीहां करिष्यन्ति हेतुवादविमोहिताः ॥ २६
 निस्तेर्ष्वीहां करिष्यन्ति योक्ष्यन्ति पुरि धेनुकाः ।
 एकहायनवत्संश्रय योजयिष्यन्ति मानवाः ॥ २७
 पुत्रः पितृवर्धं कृत्वा पिता पुत्रवर्धं तथा ।
 निरुद्धेनो बृहद्वादी न निन्दामुपलभ्यते ॥ २८
 म्लेच्छभूतं जगत् सर्वं निष्क्रियं यक्षयर्जितम् ।
 भविष्यति निरानन्दमनुस्त्वमथो तथा ॥ २९
 प्रायशः कृपणानां हि तथा बन्धुप्रतामपि ।
 विघ्नघानां च वित्तानि हरिष्यन्तीह मानवाः ३०
 स्वल्पवीर्यबलाः स्त्वथा लोभमोहपरधनाः ।
 तत्कथादानसन्तुष्टा दुष्टानामपि मानवाः ॥ ३१
 परिग्रहं करिष्यन्ति मायाचारपरिग्रहाः ।
 समाह्वयन्तः कान्तेय राजानः पापबुद्धयः ॥ ३२
 परस्परवधोद्युक्ता मुखीः पण्डितमानिनः ।
 भविष्यन्ति युगस्यान्ते क्षत्रिया लोककण्टकाः ॥
 अरक्षितारो लुब्धाश्च मानाहङ्कारद्विपाः ।
 केवलं दण्डरुचयो भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ३४
 आक्रम्याक्रम्य सांघूनां दारांश्चापि घनानि च ।
 मोक्षयन्ते निरनुक्रोशा रुद्रतामपि भारत ॥ ३५
 न कन्यां याचते कश्चिन्नापि कन्या प्रदीयते ।
 स्वयंप्राप्ता भविष्यन्ति युगान्ते समुपस्थिते ॥ ३६
 राजानश्चाप्यसन्तुष्टाः परार्थान् मूढचेतसः ।
 सर्वांपार्यर्हंरिष्यन्ति युगान्ते पर्युपास्यते ॥ ३७
 म्लेच्छीभूतं जगत् सर्वं भविष्यति न संशयः ।
 हस्तां हस्तं परिमुपेयुगान्ते समुपस्थिते ॥ ३८
 सत्यं साङ्ख्यते लोके नरैः पण्डितमानिभिः ।
 स्थविरा बालमतयो बालाः स्थविरबुद्धयः ॥ ३९
 भोरुस्तथा शूरमानी शूरा मोरुधियादिनः ।
 न विभ्रसन्ति चान्यान्यं युगान्ते पर्युपास्यते ४०

कलुषं कलिम् ॥ ८ ॥ निर्माजश्लेषहीनः । उपाधिर्वर्जितो
 लोभादिहीनः । वृष इव चतुष्पात् ॥ १५ ॥ अर्धेनाधर्मणः ॥ १० ॥
 धर्मवैतंसिकाः धर्मजालिकाः । 'वीतंनो बंधनोपाये पशतां
 पशिणामपि' इति मैदिनी । धर्मजालं विलस्यं लोकान् बध-
 यन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥ अन्त्या इति । चाण्डालाः क्षत्रियादिकम्

क्षत्रियाद्यथाण्डालकर्म करिष्यन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥ क्षाणां
 शगस्रजा ॥ १९ ॥ निस्त्रेषु हीनेषु कर्मणु ॥ २६ ॥ बृ-
 द्वादी अर्थां मद्राऽहमित्ति बदनबालः ॥ २८ ॥ परार्थं
 परधनानि ॥ ३७ ॥ हस्तो हस्तं परिमुपेयुगान्ते ॥ ३८ ॥
 धाता धातरं वधयेदिव ॥ ३८ ॥

एकाहार्थं युगं सर्वं लोभमोहव्यवस्थितम् ।
 अधर्मो वर्द्धते तत्र न तु धर्मः प्रवर्द्धते ॥ ४१
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या न शिष्यन्ति जनाधिप ।
 एकवर्षस्तदा लोको भविष्यति युगक्षये ॥ ४२
 न क्षंस्यति पिता पुत्रं पुत्रश्च पितर तथा ।
 भार्याश्च पतिशुश्रुषां न करिष्यन्ति सङ्घे ॥ ४३
 ये यवाश्चा जनपदा गोधूमाघ्रास्तथैव च ।
 तान् देशान् संश्रयिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते
 सैराचाराश्च पुरुषा योपितश्च विशाम्पते ।
 अन्योऽयं न सहिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ४५
 म्लेच्छभूतं जगत् सर्वं भविष्यति युधिष्ठिर ।
 न धाद्वैस्तर्पयिष्यन्ति देवतानीह मानवाः ॥ ४६
 न कश्चित् कस्यचिच्छ्रोता न कश्चित् कस्यचिद्गुरुः ।
 तमोप्रस्तस्तदा लोको भविष्यति जनाधिप ॥ ४७
 परमायुश्च भविता तदा वर्षाणि षोडश ।
 ततः प्राणान् विमोक्ष्यन्ति युगान्ते समुपस्थिते ४८
 पञ्चमे वाऽय षष्ठे वा वर्षे कन्या प्रसूयते ।
 सप्तवर्षोऽष्टवर्षाश्च प्रजास्यन्ति नरास्तदा ॥ ४९
 पत्नी स्त्री तु तदा राजन् पुरुषो वा स्त्रियं प्रति ।
 युगान्ते राजशार्दूल न तोपमुपयास्यति ॥ ५०
 अत्यद्रव्या वृषालिङ्गा हिंसा च प्रभविष्यति ।
 न कश्चित् कस्यचिदाता भविष्यति युगक्षये ॥ ५१
 अशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः ।
 कैशशूलाः स्त्रियश्चापि भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ५२
 म्लेच्छाचाराः सर्वमक्षा दारुणाः सर्वकर्मसु ।
 माविनः पश्चिमे काले मनुष्या नात्र संशयः ॥
 क्रयविक्रयकाले च सर्वः सर्वस्य चञ्चनम् ।
 युगान्ते भरतश्रेष्ठ विस्रलोभात् करिष्यति ॥ ५४
 ज्ञानानि चाप्यविज्ञाय करिष्यन्ति क्रियास्तथा ।
 आत्मच्छन्देन वर्तन्ते युगान्ते समुपस्थिते ॥ ५५
 स्वभावात् पूरकर्मणश्चान्योन्यमभिर्दंसिनः ।
 मयितारो जनाः सर्वे सम्प्राप्ते तु युगक्षये ॥ ५६
 आरामांश्चैव वृक्षांश्च नाशयिष्यन्ति नित्ययाः ।
 भविता संशया लोके जीवितस्य हि देहिनम् ॥
 तथा लोभाभिभूताश्च भविष्यन्ति नरा नृप ।

ब्राह्मणांश्च हनिष्यन्ति ब्राह्मणसोपभोगिनः ॥ ५८
 हाहाहृता द्विजाश्चैव भयार्ता वृषलादिताः ।
 प्रातारग्लमन्तो वै म्रमिष्यन्ति महामिमाम् ॥ ५९
 जीवितान्तकराः क्रूरा रौद्राः प्राणिविर्हिसवाः ।
 यदा भविष्यन्ति नरास्तदा सङ्घेऽस्यते युगम् ॥ ६०
 आश्रयिष्यन्ति च नदीः पर्वतान् विपमाणि च ।
 प्रधावमाना विप्रस्ता द्विजाः क्रूरुतुलोद्ग्रह ॥ ६१
 दस्युभिः पीडिता राजन् काका इय द्विजोत्तमाः
 कुराजभिश्च सततं करमारप्रर्षादिताः ॥ ६२
 धैर्यं त्यक्त्वा महीपाल दारुणे युगसङ्घे ।
 विकर्माणि करिष्यन्ति शूद्राणां परिचारकाः ॥ ६३
 शूद्रा धर्मं प्रवश्यन्ति ब्राह्मणाः पर्युपासकाः ।
 श्रोतारश्च भविष्यन्ति प्रामाण्येन व्यवस्थिताः ६४
 विपरीतश्च लोकोऽयं भविष्यत्यधरोत्तरः ।
 पट्टकान् पूजयिष्यन्ति वर्जयिष्यन्ति देवताः ॥ ६५
 शूद्राः परिचरिष्यन्ति न द्विजान् युगसङ्घे ।
 आश्रमेषु महर्षीणां ब्राह्मणावसथेषु च ॥ ६६
 देवस्थानेषु चैत्येषु नागानामालयेषु च ।
 पट्टकचिह्ना पृथिवी न देवगृहभाषिता ॥ ६७
 भविष्यति युगे स्त्रीणे तद्गुणान्तस्य लक्षणम् ।
 यदा रौद्रा धर्महीना मांसादाः पानपास्तथा ॥ ६८
 मयिष्यन्ति नरा नित्यं तदा सङ्घेऽस्यते युगम् ।
 पुष्यं पुष्ये यदा राजन् फले वा फलमाधितम् ॥
 प्रजास्यति महाराज तदा सङ्घेऽस्यते युगम् ।
 अकालवर्षा पर्जन्या भविष्यति गन्ते युग ॥ ७०
 अक्रमेण मनुष्याणां भविष्यन्ति तदा क्रियाः ।
 विरोधमय यास्यन्ति वृषला ब्राह्मणैः सह ॥ ७१
 मही म्लेच्छजनकीर्णा भविष्यति ततोऽचिरात्
 करमारभयाद्विप्रा भजिष्यन्ति दिशो ददा ॥ ७२
 निर्विदोषा जनपदास्तथा विष्टिकरादिताः ।
 आश्रमानुपलप्स्यन्ति फलमूलोपजाविनः ॥ ७३
 एवं पर्योदुले लोके मर्यादा न भविष्यति ।
 न स्यास्यन्त्युपदेशे च शिष्या विप्रियकारिणः ७४
 आचार्योपनिधिश्चैव मत्स्यते तदनन्तरम् ।
 अर्थयुक्त्या प्रवत्स्यन्ति मित्रसम्बन्धिवान्धवाः ७५

एकाहार्थमेकविधमेव मांसाश्चादिब्रह्मार्हतीति तथा ।
 भक्ष्याभक्षविभागो नास्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ एववर्षं वर्षवि-
 भागनाशनात् ॥ ४२ ॥ प्रजास्यन्ति प्रजाः जनयिष्यन्ति
 ॥ ४९ ॥ ज्ञानानि श्रेयस्वस्त्राणि ॥ ५५ ॥ वृषलादिताः
 इत्सीदिताः ॥ ५९ ॥ सङ्घेऽस्यते नारां गमिष्यति ॥ ६० ॥

काका इव सर्वतः शक्तिः नीचवृत्त्युपजीविनो वा ॥ ६२ ॥
 पट्टकान्-अप्याह्निानि बुज्यानि । 'मिति स्त्री कुक्कुमेहृदं
 यदन्त्यलकीचतम' इत्यमर ॥ ६५ ॥ निर्विदोषा-तुष्यावार-
 वेणाः । विष्टिकराः मृतिमद्वया कार्ये कारयन्ति ते ॥ ७३ ॥
 आचार्योऽपि अर्थावधिः निधनः मत्स्यते । भविष्यते अर्थ-
 युक्ता घनदोगेन न तु कैहेत घनेन वा ॥ ७५ ॥

यमायः सर्वभूतानां युगान्ते सम्भविष्यति ।
 दिशः प्रज्वलिताः सर्वा नक्षत्राण्यप्रमाणे च ७६
 ज्योतीषि प्रतिकूलानि घाताः पर्यांकुलास्तथा ।
 उल्कापाताश्च धृत्वो महामयनिदर्शकाः ॥ ७७
 पङ्क्तिर्वैश्वसहितो भास्करः प्रतपिष्यति ।
 तमुलाध्यापि निन्हांदा दिग्दाहाध्यापि सर्वशः ॥
 कवन्धान्ताहृतो भानुवदयास्तमने तदा ।
 अकालवर्षा भगवान् भविष्यति सहस्रदृक् ॥ ७९
 सस्यानि च न रोक्ष्यन्ति युगान्ते पथुपस्थिते ।
 धर्मीश्वं भ्रूवादिभ्यः परुषा रुदितप्रियाः ॥ ८०
 भर्तृणां घचने चैव न स्यास्यन्ति ततः स्त्रियः ।
 पुत्राश्च मातापितरौ हनिष्यन्ति युगक्षये ॥ ८१
 सूदयिष्यन्ति च पतीन् स्त्रियः पुत्रानपाधिताः ।
 अपर्वणि महाराज सूर्यं राहुवरुपिष्यति ॥ ८२
 युगान्ते हुतभुक्कापि सर्वतः प्रज्वलिष्यति ।
 पानीयं भोजनं चापि याचमानास्तदाऽध्वगाः ८३
 न लप्स्यन्ते निवासं च निरस्ताः पथि शेरते ।
 निर्घातवायसा नागाः शकुनाः समृगद्विजाः ८४
 रुक्षा घाचो विमोक्ष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ।
 मित्रसम्बन्धिनश्चापि सन्त्यस्यन्ति नरास्तदा ८५
 जनं परिजनं चापि युगान्ते पर्युपस्थिते ।
 अथ देशान् दिशश्चापि पत्तनानि पुराणि^१ च ८६
 क्रमशः संप्रयिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ।

इति धीमहामारते आरभ्यके पर्याणि मार्कण्डेय-समाख्यापर्याणि भविष्यकपने

नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥

१९१

मार्कण्डेय उवाच ।

ततश्चोरक्षयं कृत्वा द्विजेभ्यः वृधिर्यामिमाम् ।
 वाजिमेषे महायले विधियन् कल्पयिष्यति ॥ १
 स्वापयित्वा च मर्यादाः स्वयम्भुविदिताः शुभाः ।
 यन् पुण्यपदाः कर्मा रमणीयं प्रवेक्ष्यति ॥ २
 तच्छीलमनुपस्यन्ति मनुष्या लोकवासिनः ।

हा तात हा सुतेत्येवं तदा घाचः सूदारुणाः ८७
 विभोरामान्धान्योन्यं जनो गां पर्यदिष्यति ।
 ततस्तुमुलसशते वर्तमाने युगक्षये ॥ ८८
 द्विजातिपूर्वको लोकः क्रमेण प्रभविष्यति ।
 ततः कालान्तरेऽन्यस्मिन् पुनर्लोकविद्वृक्षये ॥ ८९
 भविष्यति पुनर्दयमनुकूलं यच्छया ।
 यदा सूर्यश्च चन्द्रश्च तथा तिष्यवृहस्पती ॥ ९०
 एकराशौ समेष्यन्ति प्रपत्स्यति तदा कृतम् ।
 कालवर्षो च पर्जन्यो नक्षत्राणि शुभानि च ॥ ९१
 प्रदक्षिणा प्रहाध्यापि भविष्यन्त्यनुलोमगाः ।
 क्षेमं सुभिक्षमारोग्यं भविष्यति निरामयम् ॥ ९२
 कल्की विष्युषशा नाम द्विजः कालप्रचोदितः ।
 उत्पत्स्यते महावीर्यो महाधुद्विपराक्रमः ॥ ९३
 सम्भूतः सम्मलप्रामे ब्राह्मणावसथे शुभे ।
 मनसा तस्य सर्वाणि वाहनान्यायुधानि च ॥ ९४
 उपस्थास्यन्ति योधाश्च शस्त्राणि कयचानि च ।
 स धर्मविजयी राजा चक्रवर्ती भविष्यति ॥ ९५
 स चेमं सङ्गलं लोकं प्रसादमुपनेष्यति ।
 उत्थितो ब्राह्मणो दीप्तः क्षयान्तकृदुदारपीः ॥ ९६
 सङ्घेपको हि सर्वस्य युगस्य परिवर्तकः ।
 स सर्वत्र गतान् क्षुद्रान् ब्राह्मणैः परिपारितः ।
 उस्तादविष्यति तदा सर्वम्लेच्छगणान् द्विजः ९७

विप्रेक्षोरक्षयक्षीय^२ कृते क्षेमं भविष्यति ॥ ३
 कृष्णाजिनानि शक्योश्च त्रिदालान्यायुधानि च ।
 म्पापयन् द्विजशार्दूलो देशेषु थिजितेषु च ॥ ४
 संस्यूयमानो विप्रेद्रैर्मानवानो द्विजोत्तमान् ।
 कल्की चरिष्यति महो सदा दस्युषधे रतः ॥ ५

कवन्धान्ताहृतः राहुन्तर्हितः ॥ ७९ ॥ यदेति । पुण्यं-
 कदाः यदा युगान्ते पुण्यनक्षत्रेष्यन्ति तदा हुतपुण्यपति-
 रित्यर्थः ॥ ९० ॥ इत्यारभ्यके पर्याणि नैलच्छरीये भाटानां-
 वदीये नक्षत्राणि चत्वारिमासाः ॥ १९० ॥

१९१

तत्र इति । अणविवर्ति वारसि ॥ १ ॥ विप्रेर्गुभि-
 ह्ये गुणे ॥ ३ ॥

१ 'आरुणानि' इति न पाठः । २ 'बोरक्षये धेर' क. घ.

हा मातस्तात पुत्रेति तास्ता वाचः सुदारुणाः ।
 विक्रोशमानान् सुभृशं दस्यून्नेष्यति सङ्घुम् ॥ ६
 ततोऽधर्मविनाशो वै धर्मशुद्धिश्च भारत ।
 भविष्यति कृते प्राप्ते क्रियावांश्च जनस्तथा ॥ ७
 आरामाश्चैव चैत्याश्च तद्राकायसयास्तथा ।
 पुष्करिण्यश्च विविधा देवतायतनानि च ॥ ८
 यज्ञक्रियाश्च विविधा भविष्यन्ति कृते युगे ।
 ग्राहणाः साधवश्चैव मुनयश्च तपस्विनः ॥ ९
 आश्रमाः सहपाण्ड्याः स्थिताः सत्यजनाः प्रजाः
 प्रयान्ति सर्ववीजानि रोप्यमाणानि चैव ह ॥ १०
 सर्वेषु लुपु राजेन्द्र सर्वे सस्यं भविष्यति ।
 नरा धानेषु निरता व्रतेषु नियमेषु च ॥ ११
 अप्ययज्ञपय विप्रा धर्मकामा मुदा युताः ।
 पालयिष्यन्ति राजानो धर्मणेमां वसुन्वराम् ॥ १२
 व्यथाररता वैश्या भविष्यन्ति कृते युगे ।
 पदकर्मनिरता विप्राः श्रिया विक्रमे रताः ॥ १३
 शुभ्रयायां रताः शूद्रास्तया वर्षप्रयस्य च ।
 एष धर्मः कृतयुगे त्रेतायां द्वापरे तथा ॥ १४
 पश्चिमे युगकाले च यः स ते सम्प्रकीर्तितः ।
 सर्वलोकस्य विदिता युगसङ्ख्या च पाण्डव ॥ १५
 पतत् ते सर्वमाख्यातमतीतानागतं तथा ।
 वायुप्रोक्तमनुस्मृत्य पुराणसृष्टिसंस्तुतम् ॥ १६
 एवं संसारमार्गां मे बहुशश्विर्जीविना ।
 दृष्टाश्चैवानुभूताश्च तांस्ते कथितवानहम् ॥ १७
 इदं चैवापरं भूयः सह प्रादुभिरच्युत ।
 धर्मसंशयमोक्षार्थं निबोध वचनं मम ॥ १८
 धर्मं त्वयाऽऽत्मा संयोज्यो नित्यं धर्मभृतां वर ।
 धर्मात्मा हि सुखं राजन् प्रेत्य चेह च नन्दति ॥
 निबोध च श्रुमां वार्णां यां प्रवक्ष्यामि तेऽनघ ।
 न ग्राहणे परिमवः कर्तव्यस्ते कदाचन ॥ २०
 ग्राहणः कुपितो हन्यादपि लोकान् प्रतिज्ञया ।
 वैशम्पायन उवाच ।
 मार्कण्डेयवचः श्रुत्वा कुरूणां प्रयरो नृपः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पूर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि युधिष्ठिरानुशासने
 एकनयत्यधिकराततमोऽध्यायः ॥१९१॥

उवाच वचनं धीमान् परमं परमयुतिः ।
 कस्मिन् धर्मे मया स्थेयं प्रजाः संरक्षता मुने ॥
 कथं च धर्तमानो वै न च्यवेयं स्वधर्मतः ।
 मार्कण्डेय उवाच ।
 दयावान् सर्वभूतेषु हितो रकोऽनमूयकः ॥ २३
 सत्यवादी नृदुर्दान्तः प्रजानां रक्षणे रतः ।
 चर धर्मः त्यजाधर्मं चित्नुं देवांश्च पूजय ॥ २४
 प्रमादाद्यत् कृतं तेऽभूत् सम्पदानेन तज्जय ।
 अलं ते मानमाधित्य सततं परवान् भव ॥ २५
 विजित्य युधिर्वां सर्वा मोदमानः सुखी भव ।
 एष भूतो भविष्यश्च धर्मस्ते समुदीरितः ॥ २६
 न तेऽस्त्ययिदितं किञ्चिद्वर्तितानागतं युधि ।
 तस्मादिदं परिहृशं त्वं तात हृदि मा कृथाः ॥ २७
 ग्राह्यास्तात न मुह्यन्ति कालेनापि प्रपीडिताः ।
 एष कालो महाबाहो अपि सर्वदिवीकसाम् ॥ २८
 मुह्यन्ति हि प्रजास्तात कालेनापि प्रचोदिताः ।
 मा च तत्र विशाङ्काऽमूधन्मयोक्तं तवानघ ॥ २९
 'अशङ्क्यं महद्वो होतद्धर्मलोपो भवेत् तय ।
 जातोऽसि प्रथिते यरो कुरूणां भरतर्षभ ॥ ३०
 कर्मणा मनसा वाचा सर्वमेतत् समाचर ।
 युधिष्ठिर उवाच ।
 यत् त्ययोक्तं द्विजश्रेष्ठ वाक्यं श्रुतिमनोहरम् ॥ ३१
 तथा करिष्ये यत्नेन भयतः शासनं विभो ।
 न मे लोभोऽस्ति विभेन्द्र न मयं न च मत्सरः २२
 करिष्यामि हि तत् सर्वमुक्तं यत् ते मयि प्रभो ।
 वैशम्पायन उवाच ।
 श्रुत्वा तु वचनं तस्य मार्कण्डेयस्य धीमतः ॥ ३३
 संदृष्टाः पाण्डव्या राजन् सहिताः शार्ङ्गधन्वा ।
 विप्रप्रमाद्यश्च ते सर्वे ये तत्रासन् समागताः ॥ ३४
 तथा कथां श्रुत्वा मार्कण्डेयस्य धीमतः ।
 विस्मिताः समपचन्त पुराणस्य निवेदान् ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पूर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि युधिष्ठिरानुशासने
 एकनयत्यधिकराततमोऽध्यायः ॥१९१॥

संस्काराः रोप्यमाणानि चिन्तावैः कर्मनिर्णयं हन्यात्माना-
 न्यपि शनवलाभस्यतीत्यर्थः ॥१०॥ इत्यारभ्ये पूर्वणि मेलक-
 ष्ठीवै भारतमावर्तने एकनयत्यधिकराततमोऽध्यायः ॥१९१॥

१ ' अतिदृश्य इतः ' इति च पाठः ।

१९२

वैशम्पायन उवाच ।

भूय एव ब्राह्मणमहामार्यं वक्तुमर्हसीत्यब्रवीत्
पाण्डवो मार्कण्डेयम् ॥ १

अथाचष्ट मार्कण्डेयोऽपूर्वमिदं ध्ययतां ब्राह्म-
णानां चरितम् ॥ २

अयोध्यायामिशधाकुकुलोद्भवः पार्थिवः परि-
शित्नाम मृगयामगमत् ॥ ३

तमेकाभ्येतमृगमनुसरन्तं मृगो दूरमपाहरत् ४
अध्वनिं जातध्रमः क्षुत्तृष्णाभिमूतश्चैकरिमन्
देशो नीलं गहनं वनलण्डमपश्यत् ॥ ५

तद्य विवेश ततस्तस्य वनखण्डस्य मध्येऽतीथ
रमणीयं सरो वृष्टा साभ्य एव व्यगाहत ॥ ६

अथाभ्यस्यः स विसमृणालमभ्यायाप्रतो निक्षि-
प्य पुष्करिणीतीरे संविवेश । ततः शयानो
मधुरं गीतमष्टपोत् ॥ ७

स श्रुत्याऽचिन्तयग्रहं मनुष्यगतिं पद्यामि-
कस्य खल्वयं गीतशास्त्रं इति ॥ ८

अपापश्यत् कन्यां परमरूपदर्शनीयां पुण्याप्य-
वचिन्वतां गायन्तां च । अथ सा राज्ञः समीपे
पर्यकामत् ॥ ९

तामग्रर्षाद्वाजा कदासि मद्रे काया त्व-
मिति । सा प्रत्युवाच कन्याऽस्मीति तां राजोवा-
चार्यां त्वयाऽऽमिति ॥ १०

अथोवाच कन्या समवेनाहं शक्या त्वया
लक्ष्मुनान्यथेति राजा तां समयमपृच्छत् । कन्यो-
वाच नोदकं मे दर्शयितव्यमिति ॥ ११

स राजा तां घाटमित्युक्त्वा तामुपयेमे ह्योडा-
ह्य राजा परीक्षित् श्रीडमानो मुदा परमया
युक्तस्त्रुष्णां सद्रम्य तथा सरास्ते ॥ १२

ततस्तथैवासीने राजनि सेनाऽन्वगच्छत् ॥ १३

सा सेनोपविष्टं राजानं परिवार्यातिष्ठत् । पर्या-
भ्यलभ्य राजा तथैव सह निविषया प्रायादप-
घोदितया स स्यं नगरमनुप्राप्य खल्वसि तथा
सदास्ते ॥ १४

१९२

मार्कण्डेयनास्त्यम् । कर्माणि कृत्वाऽऽतिविशालेनैव
विन्दन्तीति कर्माकार्यादिवेदाद् भूय इति ॥ १ ॥

तत्राभ्याशस्योऽपि कश्चिन्नापश्यद्य प्रथानामा-
त्योऽभ्याशचरास्तस्य खियोऽपृच्छत् ॥ १५

किमत्र प्रयोजनं वर्तते इत्यथाभ्यस्ताः खियाः ॥ १६

अपूर्वमिव पश्याम उदकं नात्र नीयत इत्य-
थामात्योऽनुदकं वनं कारयेत्योदारवृत्सं बहु-
पुष्पफलमूलं तस्य मध्ये मुक्ताजालमयीं पात्रं
वापीं गूढां सुधासलिलालितां स रहस्युपगम्य-
राजानमब्रवीत् ॥ १७

वनमिदमुदारकं साध्यत्र रम्यतामिति ॥ १८

स तस्य वचनात् तथैव सह देव्या तद्वनं प्रापि-
शत् । स कदाचित्तत् तस्मिन् कानने रम्ये तथैव
सह व्यवहारदय क्षुत्तृष्णादितः ध्रान्तोऽतिमुक्त-
कागारमपश्यत् ॥ १९

तत् प्रविश्य राजा सह प्रियया सुधाहृतां
विमलां सलिलपूर्णां वापीमपश्यत् ॥ २०

दृष्ट्वै च तां तस्याद्य तारे सदैव तथा देव्याऽ-
यातिष्ठत् ॥ २१

अथ तां देवीं स राजाऽप्रवीत् साध्यतर वापी-
सलिलामिति । सा तद्वचः श्रुत्याऽपहर्षीयं वापीं
न्यमञ्जत्र पुनरुदमञ्जत् ॥ २२

तां स मृगयमाणो राजा नापश्यद्वापीमथ
निःश्राव्य मण्डकं अन्नमुद्ये वृष्टा धुन्दु बाहापया-
मास स राजा ॥ २३

सथंन मण्डकपथः प्रियतामिति यो मयाऽर्षी
स मां मृतमण्डकपायनमादायोपतिष्ठेदिति ॥ २४

अथ मण्डकपथे घोरे प्रियमाणे दिक्षु सर्वासु
मण्डकान् मयमाविषेत् । ते मांता मण्डकरात्रे
यथावृत्सं न्यवेदयन् ॥ २५

ततो मण्डुकराट् तापमयेवघारी राजानमम्य-
गच्छदुपेत्य प्लनमुवाच ॥ २६

मा राजन् प्रोचयतां गमः प्रसातं कुरु नार्ति
मण्डकानामनपराधिनां वर्धं वर्तुमिति । शोषी-
चात्र भयनः- ॥ २७

अपतिता २७ शोषता ॥ १४ ॥ अन्वगतयोऽपि नि-
कटयोऽपि । नारस्तु शोषणं स राजानमिति टप ०१५१

शोषं वर्तन्म ॥ ११ ॥ अतिमुक्त्यापारं वागर्षाद्भवति ॥ ११

मा मण्डूकान् जिघांस त्वं
 कोपं सन्धारयाच्युत ।
 प्रक्षीयते धनोद्रेको
 जनानामविजानताम् ॥ २८
 प्रतिजानाहि नैतांस्त्वं
 प्राप्य क्रोधं विमोक्ष्यसि ।
 अलं कृत्वा तवाधर्मं
 मण्डूकैः किं हतैर्हि ते ॥ २९
 तमेवंवादिनमिष्टजनशोकपरीतात्मा राजाऽ
 योवाच ॥ ३०
 न हि क्षम्यते तन्मया हनिष्याम्येतनेतैर्दुरात्म-
 भिः प्रिया मे भाक्षिता सर्वथैव मे वय्या मण्डू-
 का नार्हसि विद्वन् मामुपरोक्षुमिति ॥ ३१
 स तद्वाक्यमुपलभ्य व्यथितेन्द्रियमनाः प्रोवाच
 प्रसीद राजप्रहमामुनां मण्डूकराजो मम सा
 दुहिता सुशोमना नाम । त.या हि दौःशाल्यमे-
 तद्बहवस्तया राजानो विप्रलब्धाः पूर्वा इति ॥ ३२
 तमग्रवीद्राजा तया समर्थी सा मे दियता-
 मिति ॥ ३३
 अथैनां राज्ञे पिताऽद्वादश्रवीचीनामेनं राजानं
 शुश्रूष्वेति ॥ ३४
 स एवमुक्त्वा दुहितरंक्रुद्धः शशाप यस्मात्त्वया
 राजानो विप्रलब्धा बहवस्तस्माद्ब्रह्मण्यानि
 तवापत्यानि भविष्यन्त्यानुतिकत्वात् त्वेति ॥ ३५
 स च राजा तामुपलभ्य तस्यां सुरतगुणनि-
 बद्धहृदयो लोकत्रयैश्वर्यमिवोपलभ्य हृषेण वाप्य-
 फलया वाचा प्रणिपत्याभिपूज्य मण्डूकराजम-
 श्रवीतनुशुद्धीतोऽस्माति ॥ ३६
 स च मण्डूकराजो दुहितरमनुज्ञाप्य ययाग
 तमगच्छत् ॥ ३७
 अथ कस्यचित् कालस्य तस्यां कुमारालय-
 स्तस्य राज्ञः सम्बभूवुः शलो दलो बलञ्चोति । तत-
 स्तेषां ज्येष्ठं शलं समये पिता राज्येऽभिविच्य
 तपसि धृताःमा वनं जगाम ॥ ३८
 अथ कदाचिच्छलो मृगयामनुचरन् मृगमा-
 साद्य रथेनान्वधावत् ॥ ३९
 सूनं चोवाच शीघ्रं मां बहस्वेति स तयोक्तः

सूतो राजानमग्रवात् ॥ ४०
 न कियतामनुबन्धो नैव शक्यस्त्वया मृगोऽयं
 प्रहातुं यद्यपि ते रथे युक्तो वाम्यौ स्यातामिति ।
 ततोऽग्रवाटाजा सतमाचक्ष मे वाम्यौ हन्मि
 च त्वामिति । स एवमुक्तो राजभयभीतः
 सूतो वामदेवशापभीतश्च सप्राचक्ष्यौ राज्ञे । ततः
 पुनः स राजा खड्गमुद्यम्य शीघ्रं कथयत्येति
 तमाह हनिष्ये त्वामिति । स तदाऽऽह राजमय-
 भीतः सूतो वामदेवस्याश्वौ वाम्यौ मनोजवा-
 विति ॥ ४१
 अथेनमेवं दृवाणमग्रवाद्राजा वामदेवाश्रमं प्रया-
 हाति स गत्वा वामदेवाश्रमं तस्मिन्मग्रवात् ॥ ४२
 भगवन् मृगो मे विद्वः पलायते सम्भावयितु-
 मर्हसि वाम्यौ दातुमिति । तमग्रवादिपिददानि
 ते वाम्यौ कृनकार्येण भवता ममेव वाम्यौ
 नियात्या क्षिप्रमिति । स च तावश्वौ प्रतिशृ-
 ह्यानुज्ञाप्य क्रुपि प्रायाद्दामोप्रयुक्तेन रथेन मृगं
 प्रतिगच्छंश्चाग्रवात् सूतमश्वरत्नाविमावयाम्यौ
 ब्राह्मणानां नैतां प्रतिदेयौ वामदेवायेत्स्का मृग-
 मवाप्य स्वन्नगरमेत्याश्ववन्तःपुरेऽस्थापयत् ॥ ४३
 अथपिच्छिन्तयामास तरुणां राजपुत्रः कृत्याणं
 पत्रमासाद्य रमते न प्रतिनियातयत्यहो कष्ट-
 मिति ॥ ४४
 स मनसा विचिन्त्य मासि पूर्णं शिष्यमग्रवात् ४५
 गच्छान्नेय राजानं ब्रूहि यदि पर्याप्तं नियातयो-
 पाध्यायवाम्याविति । स गतैथं तं राजानम-
 ग्रवात् तं राजा प्रत्युवाच राज्ञामेतद्ब्राह्मणमनहा
 ब्राह्मणा रत्नानामेव विधानां किं ब्राह्मणनामश्रैः
 कार्यं साधु गम्यताम् ॥ ४६
 स गत्वैतदुपाध्यायायाचष्ट तच्छ्रुत्वा वचनमप्रियं
 वामदेवः क्रोधपरीतात्मा स्वयमेव राजानमभि-
 गम्याश्वार्थमचोदयन्न चाददद्राजा ॥ ४७
 वामदेव उवाच ।
 प्रयच्छ वाम्यौ मम पार्थिव त्वं
 कृतं हि ते कार्यमान्यामशाक्यम् ।
 मा त्वा वर्षाद्ब्रह्मणो धोरपाशै-
 ब्रह्मक्षत्रखान्तरे वर्तमानम् ॥ ४८

धनोद्रेकः श्रीरुपधोस्त्वर्षः ॥ २८ ॥ प्रतिजानाहि निषयं
 बुद्ध । प्राप्य प्राप्य मृत्युं क्रोधं श्रीशोकजम् अलं कृत्वा मा
 बुद्ध ॥ २९ ॥ विप्रलब्धाः वाक्षिताः ॥ ३२ ॥ ब्रह्मण्यं

ब्राह्मणहितं तेन रहितानि अन्नण्यानि ॥ ३५ ॥ वाम्यौ
 वामदेवो नै रथे युक्तौ अश्वौ शक्यतौ । वामोप्रयुक्तेति
 वाक्यशेषात् ॥ ४१ ॥ वनं ब्राह्मणम् ॥ ४४ ॥ अन्तरे भेदे ॥ ४८ ॥

वामदेव उवाच ।
 जानामि पुत्रं दशवर्षं तवाहं
 जातं महिष्यां श्येनजितं नरेन्द्र ।
 तं जहि त्वं मद्रचनात् प्रणुष-
 स्तूर्णं प्रियं सायकैर्घोररूपैः ॥ ६३
 मार्कण्डेय उवाच ।
 एवमुक्तो वामदेवेन राज-
 श्रन्तःपुरे राजपुत्रं जघान ।
 स सायकस्तिग्मतेजा विरुष्टः
 श्रुत्वा दलस्तत्र घाक्यं वभापे ॥ ६४
 राजोवाच ।
 इश्वाकवो हन्त चरामि वः प्रियं
 निहन्मीमं विप्रमद्य प्रमथ्य ।
 बानीयतामपरस्तिग्मतेजाः
 पश्यध्वं मे धीर्यमद्य क्षितीशः ॥ ६५
 वामदेव उवाच ।
 यत् त्वमेनं सायकं घोररूपं
 विप्रेण दिग्धं मम सन्दधासि ।
 न त्वेतं त्वं शक्यस्य धिमोक्तुं
 सन्धातुं वा शक्यसे मानवेन्द्र ॥ ६६
 राजोवाच ।
 इश्वाकवः पश्यत मां गृहीतं
 न वै शक्तोऽप्येव शरं विमोक्तुम् ।
 न चास्य कर्तुं नाशमभ्युसहामि
 आयुष्मान् वै जीयतु वामदेवः ॥ ६७
 इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि मण्डूकोपाख्याने
 दिनपत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥

वामदेव उवाच ।
 संस्पृश्यैनां महिषीं सायकेन
 ततस्तस्मादेनसो मोक्षसे त्वम् ।
 ततस्तया कृतवान् पापिंघस्तु
 ततो मुनिं राजपुत्री वभापे ॥ ६८
 राजपुत्र्युवाच ।
 यथा युक्ता वामदेवाहमेनं
 दिने दिने सन्दिदान्ती वृशंसम् ।
 ब्राह्मणेभ्यो मृगयतीं सूनूतानि
 तथा ब्रह्मन् पुण्यलोकं लभेयम् ॥ ६९
 वामदेव उवाच ।
 त्वया प्राप्तं राजकुलं शुभेक्षणं
 वरं वृणीष्व्याप्रतिमं ददानि ते ।
 प्रशाधीमं स्वजनं राजपुत्रि
 इश्वाकुराज्यं सुमहद्यायनिन्द्ये ॥ ७०
 राजपुत्र्युवाच ।
 वरं वृणे मगधंस्त्वेयमेव
 विमुच्यतां किल्विपादद्य भर्ता ।
 शिवेन चाप्याहि सपुत्रवान्धवं
 वरो वृतां होप मया द्विजाश्रय ॥ ७१
 मार्कण्डेय उवाच ।
 श्रुत्वा घचः स मुनी राजपुत्र्या-
 स्तयाऽस्तित्वति प्राह कुरुमर्षार ।
 ततः स राजा मुदितो बभूव
 वाम्यो चास्मै प्रददौ सम्प्रणम्य ॥ ७२
 इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि मण्डूकोपाख्याने
 दिनपत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥

१९३

वैशम्पायन उवाच ।
 मार्कण्डेयमृगयो ब्राह्मणा युधिष्ठिरस्य पर्वपृच्छ-
 श्रुतिः केन दीर्घायुत्सादीको मार्कण्डेयस्तु तान्
 नं जहि तत्र सायकस्त्वद्युग्मेव हितिष्यति न तु मामिष्यस्यं
 ॥ ६३ ॥ एवमुक्त्वा वामदेवेन स्तम्भित्वा राजोवाच
 इश्वाकव इति ॥ ६४ ॥ संस्पृश्य हत्वा एनसो मद्रहत्या-
 ष्यवगावत्वात् घापात् ॥ ६८ ॥ एनं वृतां भनारं दिने दिने
 शूनूतानि ब्रह्मणा इराणि वाचदानि सन्दिदान्ती मन्त्राय-
 ब्राह्मणेभ्यो मगधनी ब्राह्मणान् देविदुमिष्यन्ती ॥ ६९ ॥

सर्पानुयाच ॥
 महातपा दीर्घायुश्च वक्तोऽस्मिन् वृक्षाय
 विचारणा ॥ २
 इत्यारण्यके पर्वणि मण्डूकोपाख्याने दिनपत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥
 मार्कण्डेयमृगयो ब्राह्मणा युधिष्ठिरस्य पर्वपृच्छ-
 श्रुतिः केन दीर्घायुत्सादीको मार्कण्डेयस्तु तान्
 ॥ १ ॥

उक्षाणं पक्त्वा सह ओदनेन
अस्मात् कपोतात् प्रति ते नयन्तु ।
यस्मिन् देशे रमसेऽतीव श्येन
तत्र मांसं शिन्नयस्ते षडन्तु ॥ १५
श्येन उवाच ।
नोक्षाणो राजन् प्रार्थयेयं न खान्य-
दस्मान्मांसमधिकं वा कपोतात् ।
देवैर्दत्तः सांऽद्य ममैष मक्ष-
स्तन्मे ददस्व शकुलानामभावात् ॥ १६

राजोवाच ।
उक्षाणं वेहतमनूनं नयन्तु
ते पश्यन्तु पुरुषा ममैव ।
भयाहितस्य दायं ममान्तिकात् त्वां
प्रत्याक्षायं तु त्वं ह्येनं मा हिंसीः ॥ १७
त्यजे प्राणाक्षैव द्यां-कपोतं
सौम्यो ह्ययं किं न जानासि श्येन ।
यथा क्लेशं मा कुरुष्वेह सौम्य
नाहं कपोतमर्पायिष्ये कथञ्चित् ॥ १८
यथा मां वै साधुवादैः प्रसन्नाः
प्रदांसेयुः शिवयः कर्मणा तु ।
यथा श्येन प्रियमेव क्रुप्या
प्रदाधि मां यद्ददेस्तत् करोमि ॥ १९
श्येन उवाच ।

उरोर्दक्षिणादुत्कृत्य स्वपिदितं तावद्वाजन्
बाधन्मांसं कपोतेन समम् । तथा नस्मात् साधु
ज्ञातः कपोतः प्रदांसेयुश्च शिवयः कृतं च प्रियं
स्यान्ममैति ॥ २०

अथ स दक्षिणादूरोत्कृत्य स्वमांसपेशीं तुल-

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि शिविचरिते
सततवत्याधिकज्ञाततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥

अस्मात् कपोतात् एनं कपोतं मोचयित्वा ते तुभ्यं प्रतिनयन्तु
प्रतिनिधित्वेन समर्पयन्तु ॥ १५ ॥ ददस्व 'दद दाने' इत्यस्य
रूपम् । शकुलानामेकस्मिन्नेव बहुत्वमभावात् नाशेन ॥ १६ ॥
उक्षाणं कलीवर्दे वेहेतं घन्त्या मां वा अनूनं सर्वोत्तमपूर्णं यथा
स्यात् तथा । भयाहितस्य भीमस्तस्य कपोतस्य दायं प्रतिघनं
प्रत्याक्षायं नयन्तु प्रापयन्तु पश्यन्तु आलोचयन्तु च । उन्तः
एनं कपोतं मा हिंसीरिति ॥ १७ ॥ सौम्यो ह्ययं सोमनंपुत्रकनु-
नित्यं परितोष्यो ह्ययं दे सौम्य सोमन्त् विप्रदर्शन ॥ १८ ॥

याऽऽधारयत् । गुरुतर एव कपोत आसीत् ॥ ११
पुनरन्यमुच्चकर्तं गुरुतर एव कपोतः । एवं
सर्वं समधिकृत्य शरीरं तुलायामारोपयामास ।
तत् तथापि गुरुतर एव कपोत आसीत् ॥ १२
अथ राजा स्वयमेव तुलामारुरोह । न च
व्यलीकनार्साद्राज एतद्वृत्तान्तं दृष्ट्वा घ्रात इत्यु-
क्त्वा प्रालीयत श्येनोऽप्य राजा अधवीत् ॥ १३

कपोतं विद्युः शिवयस्त्वां कपोत
पुच्छामि ते शकुने को नु श्येनः ।
नानीभ्वर ईदृशं जातु क्रुप्या-
देतं प्रशं मगवन् मे विचक्ष्व ॥ १४

कपोत उवाच ।
वैश्वानरोऽहं ज्वलनो धूमकेतु-
रथैव श्येनो घञ्जहस्तः शचीपतिः ।
साधु ज्ञातुं त्वामृपमं सौरथेय
नो जिज्ञासया त्वत्सकाशं प्रपन्नी ॥ २५
यामेतां पेशीं मम निष्कयाय
प्रादाद्भयानासिनोऽनृत्य राजन् ।
एतद्दो लक्ष्म शिवं करोमि
हिरण्यवर्णं रुचिरं पुण्यगन्धम् ॥ २६
पतासां प्रजानां पालयिता यशस्वी
सुरर्षीणामप्य संमतो भृशम् ।
एतस्मात् पार्श्वात् पुरयो जनिष्यति
कपोतरोमेति च तस्य नाम ॥ २७
कपोतरोमाणं शिविनीन्द्रं पुत्रं प्राप्स्यसि
नृपवृषसंहननं यशोदीप्यमानं द्रष्टासि शूरमृगमं
सौरथानाम् ॥ २८

अधिकृत्य छित्ता ॥ १२ ॥ अत्रांशो मयमेव तुलामा-
विशेषेण व्यलीकनप्रिणं घ्रातस्यया कपोत इत्युक्त्वा ॥ १३ ॥
दे सौरथेय सुरायाः पुत्र नो आकां विदोमि शेष ॥ १५ ॥
आसेना खरोन एतन्मांसं वः दृष्ट्वाणां लक्ष्म विदं करोमि
॥ १६ ॥ शिविना शिविजशरीरेण जानमोद्विदमनुद्रेन
जलं यथाशा दान्यमानम् ॥ १८ ॥ दशरथके
पर्वणि नैऋत्येऽथैव भारतनावरीने नयनवत्यापिघ्नानुक्रमोऽ-
ध्यायः ॥ १९७ ॥

१९८

वैशम्पायन उवाच ।

भूय एव महामार्गं कथ्यतामित्यब्रवीत् पाण्डवो
मार्कण्डेयम् । अथाचष्ट मार्कण्डेयः । अष्टकस्य
श्रवामित्रैरश्वमेधे सर्वे राजानः प्रागच्छन् ॥ १

भ्रातरश्चास्य प्रतर्दनो वसुमनाः शिबिरी-
शीनर इति । स च समाप्तयज्ञो भ्रातृभिः सह
रथेन प्रायात् ते च नारदमागच्छन्तमभिवाचा-

रोहन् भवान् रथमित्यब्रुवन् ॥

तांस्तथेत्युक्त्या रथमारुरोह । अथ तेषामेकः
सुरार्षिं नारदमब्रवीत् । प्रसाद्य भगवन्तं किञ्चि-
दिच्छेयं प्रष्टुमिति ॥

पृच्छेत्प्रवीदपिः । सोऽब्रवीदायुष्मन्तः सर्व-
गुणप्रमुदिताः । अयायुष्मन्तं स्वर्गस्थानं चतुर्भि-
र्यातव्यं स्यात् कोऽवतरेत् । अयमष्टकोऽवतरे-
दित्यब्रवीदपिः ॥

किं कारणमित्यपृच्छत् । अथाचष्टाष्टकस्य
गृहे मया उपितं स मां रथेनानुप्रावहद्यापश्य-
मनेकानि गोसहस्राणि घर्णशो धिवेकानि
तमहमपृच्छं कस्येमा गाव इति सोऽब्रवीत् ।
मया निवृष्टा इत्येतास्तेनैव स्वयं श्लाघति कथि-
तेन । एषोऽवतरेदथ त्रिभिर्यातव्यं साम्प्रतं
कोऽवतरेत् ॥

प्रतर्दन इत्यब्रवीदपिः । तत्र किं कारणं प्रत-
र्दनस्यापि गृहे मयोपितं स मां रथेनानुप्रावहत्
अथैनं ब्राह्मणोऽभिक्षेताश्वं मे ददातु भवात्रि-
चुत्ता दास्यामीत्यब्रवीद्ब्राह्मणं त्वरितमेव दीयता-
मित्यब्रवीद्ब्राह्मणस्त्वरितमेव स ब्राह्मणस्त्वैवमुक्त्वा
दक्षिणं पाश्वेभददत् ॥

अथान्योऽप्यश्वार्थी ब्राह्मण आगच्छन् । तथैव
चैनमुक्त्वा वामपार्श्वमभ्यद्रादथ प्रायात् पुनरपि
चान्योऽप्यश्वार्थी ब्राह्मण आगच्छत् त्वरितोऽथ-
तस्मै अपनद्य चामं धुर्यमददत् ॥

अथ प्रायात् पुनरन्य आगच्छद्श्वार्थी ब्राह्मण-

स्तमब्रवीदिति यातो दास्यामि त्वरितमेव मे
दीयतामित्यब्रवीद्ब्राह्मणस्तस्मै दत्त्वाऽश्वं रथपुं
गृह्णता व्याहृतं ब्राह्मणानां साम्प्रतं नास्ति किञ्चि-
दिति ॥

य एष ददाति चास्यति च तेन व्याहृतेन
तथाऽवतरेत् । अथ ह्यश्व्यां यातव्यमिति कोऽव-
तरेत् ॥

वसुमना अवतरेदित्यब्रवीदपिः ॥
किं कारणमित्यपृच्छद्याचष्ट नारदः । अहं
परिभ्रमन् वसुमनसो गृहमुपस्थितः ॥

स्वस्तिवचनमासीत् पुष्परथस्य प्रयोजनेन
तमहमन्वगच्छं स्वस्तिवाचितेषु ब्राह्मणेषु रथो
ब्राह्मणानां दर्शितः ॥

तमहं रथं प्राशंसमथ राजाऽब्रवीद्भगवता रथः
प्रशस्तः । एष भगवतो भगवतो रथ इति ॥

अथ कदाचित् पुनरप्यहमुपस्थितः पुनरेव च
रथप्रयोजनमासीत् । सम्यगयमेव भगवत इत्येवं-
राजाऽब्रवीदिति पुनरेव तृतीयं स्वस्तिवाचनं
समभाषयमथ राजा ब्राह्मणानां दर्शयन् मामभि-
प्रेश्याब्रवीत् । अथो भगवता पुष्परथस्य स्वस्ति-
वाचनानि सृष्टु सम्भाषितानि एतेन द्रोहवचने-
नावतरेत् ॥

अथैकेन यातव्यं स्यात् कोऽवतरेत् पुनर्नारद
आह । शिबिरीयादहमयतरेयमत्र किं कारण-
मित्यब्रवीत् । असावहं शिबिना समो नास्मि
यतो ब्राह्मणः कश्चिदेनमब्रवीत् ॥

शिवे अनाश्वर्षस्मीति तमब्रवीच्छिविः किं
क्रियतामाहापयतु भवानिति ॥

अथैनं ब्राह्मणोऽब्रवीत् य एष ते पुत्रो बृहद्भूमो
नाम एष प्रमातव्य इति तमेनं संस्क्रुक् अश्वं चोप-
पादय ततोऽहं प्रतीश्व इति । ततः पुत्रं प्रमाथ्य
संस्कृत्य विधिना साधयित्वा पाश्यामर्पयित्वा
शिरसा प्रतिगृह्य ब्राह्मणप्रमृगयत् ॥

१९८

भूय इति ॥ १ ॥ आयुष्मन्तं विरकालभोग्यं स्वर्गस्थानम्
उत्सवमार्गम् । अतरेत् स्वर्गात् भूमौ श्रममिति शेष
॥ २ ॥ पार्श्वरथवक्रदेशस्यमध्यम् ॥ ३ ॥ अतियतोऽतिवे-
न्मान् । अथचतुष्टयस्यापि दानात् धुरं स्वहृतेनैव गृह्णा

साम्प्रतं युक्तायुश्चरिचारः ॥ १ ॥ पुष्परथस्य निरिगमन-
सागरेष्वप्रतिषिद्धमार्गस्य प्रयोजनेन तदर्थमित्यर्थः ॥ १३ ॥
रथः स्तुत एष न तु यावित् । राजाऽपि ममारथं बुद्ध्यापि
रथं न दत्तवान् रथस्तुतिं चास्तुमोदिनवानिति प्रथमार्थः
॥ १४ ॥ द्रोहवचनेन अत्वा वृथास्तनेन ॥ १५ ॥

अथास्य मृगयमाणस्य कश्चिदाचष्ट एव ते
ब्राह्मणो नगरं प्रविश्य दहति ते गृहं षोडाशगार-
मायुधानारं स्व्यगारमभ्यशालां हस्तिशालां च
कुद्ध इति ॥ १९

अथ शिबिस्तथैवाधिकृतमुखवर्णो नगरं
प्रविश्य ब्राह्मणं तमग्रवीत् सिद्धं भगवन्नभ्रमिति
ब्राह्मणो न किञ्चिद्वाजहार विस्मयादधोमुख-
श्चासीत् ॥ २०

ततः प्रासादपद्माह्वणं भगवन् भुज्यतामिति ।
मुहूर्तादुद्गीथ्य शिबिमग्रवीत् ॥ २१

त्वमेवैतदशानेति तत्राह तथेति शिबिस्तथैवा-
विमना महित्वा कपालमभ्युद्यार्यं भोगुर्मच्छत् २२

अथास्य ब्राह्मणो हस्तमगृह्णान् । अग्रवीर्षेन
जितश्रीधोऽसि न ते विश्विदपरित्याग्यं ब्राह्म-
णार्थं ब्राह्मणोऽपि ते महाभागं समाजयत् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि राजन्यमहामाग्नये शिविचरिते
अष्टमपत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१९८॥

१९९

वैशम्पायन उवाच ।

मार्कण्डेयमृपयः पाण्डवाः पर्यपृच्छन्नस्ति
कश्चिद्भवतश्चिरजाततर इति ॥ १

स तानुवाचास्ति खलु राजर्षिरिन्द्रमुनो नाम
क्षीणपुण्यरिद्रिद्यान् प्रच्युतः कीर्तिर्मे द्युच्छि-
न्नेति स मामुपातिष्ठदयप्रत्यभिजानाति मां
भवानिति ॥ २

तमहमद्युवं कार्यचेष्टाकुलत्याग्न धयं वासाय-
निका धामंकरात्रवासिनो न प्रत्यभिजानीमोऽ-

स ह्यद्रीक्षमाणः पुत्रमपश्यदग्रे तिष्ठन्तं देव-
कुमारमिव पुण्यगन्धान्वितमलङ्कृतं सर्वं च तमर्थं
विधाय ब्राह्मणोऽन्तरधीयत ॥ २४

तस्य राजर्षोर्विधाता तेनैव वेपेण परीक्षार्थमा-
गत इति तस्मिन्नन्तर्हिते अमात्या राजान्मुखुः ।
किं प्रेक्षुना भवता इदमेवं जानता कृतमिति ॥ २५

शिविरुषाच ।

नैवाहमेतद्यशसे ददानि
न चार्थहेतोर्न च भोगलुण्णया ।

पापैरनासेधित एव मार्गं

इत्येवमेतत् सकलं करोमि ॥ २६

सद्भिः सदाऽध्यासितं तु प्रशस्तं

तस्मात् प्रशस्तं श्रयते मतिर्मे ।

एतन्महाभाग्यवरं शिवेस्तु

तस्मादहं वेद दयाद्यदेतत् ॥ २७

१९९

व्यात्मनोऽर्थानामनुष्ठानं न शरीरोपतापेनात्मनः
समारभामोऽर्थानामनुष्ठानम् ॥ ३

अस्ति खलु हिमपति प्राघारकणो नामोऽनूकः
प्रतिवसति । स भृशोश्चिरजातो भवन्तं यदि
जानीयादितः प्रष्टुष्टे चाप्यनि हिमघांस्तप्रासौ
प्रतिवसतीति ॥ ४

ततः स मामभ्यो भूत्वा तप्राघहृद्यत्र हभूषोऽ-
नूकः । अर्थेन स राजा पप्रच्छ प्रतिजानाति मां
भवानिति ॥ ५

महित्वा पूर्वजिता । कपालं शीर्षास्थिपात्रम् ॥ २२ ॥

यो दत्त्वा श्वाप्ते यथासुदेत् यथार्थिनो लिङ्गमिच्छिनै-
र्भालोऽपि तं स्तुतिमात्रेणैव सम्भावयति न तर्पेन । यद्य
भाषणेनार्थिनः धडासमापूर्वमदियमपि ददाति अङ्ग-
भ्यमपि करोति ते उत्तरेत्तं श्रेष्ठः । तत्राऽप्यन्यो नादा-
दपि श्रेष्ठ इति द्वातुं पुण्यदोषविपायनपरोऽयमप्यायः ॥ २७ ॥
इत्यारण्यके पर्वणि नैम्बकः खीये भागननाद्वीये अष्टमपत्य-
व्ययान्तमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥

१९९

मार्कण्डेयमृपय इति । शिवत्कीर्तिन्तावत्स्वयं तिष्ठति

तुल्यन्यायत्वाधावदर्वीनिन्तावशरुकेऽप्यनः शीर्षास्थीनांशे
कर्मोत्सुर्गं प्रादृग्णादिशरं नीचयोनिं वा उभावपि मूढो
शामुत इत्यप्यायनात्ययम् ॥ १ ॥ प्रत्यभिजानाति परिवि-
नोति ॥ २ ॥ कार्यं पुण्यं तदर्थांशेष्ठा जगद्दत्तामिताजु-
त्वात् । वासायनिवाः वासो विटागारं तदेव अयनं वासायनं
तत्र भवाः प्राप्तेऽयप्रवासिनन्तीर्थाऽनर्थाः शरीरोष्ठा-
पेन वृच्छेपरासादिजन्मना देहतापेन । अतो न बन्धनी-
तानागतविदः स इति भावः ॥ १ ॥ खलु शिवेभ्य
॥ ४ ॥ ५ इन्द्रमुकोऽथो भूत्वा मामवहत् ॥ ५ ॥

स मुहूर्तमिव ध्यात्वाऽब्रवीदेनं नाभिजानामि
अकन्तमिति स एवमुक्त इन्द्रद्युम्नः पुनस्तमुलूक-
मब्रवीद्राजपिः ॥ ६

अयास्ति कश्चिद्भवतः सकाशाच्चिरजात
इति स एवमुक्तोऽब्रवीदस्ति खल्विन्द्रद्युम्नं नाम
सस्त्वस्मिन्नाडीजङ्घो नाम वक्रः प्रतिवसति
सोऽस्मत्ताश्चिरजाततरस्तं पृच्छेति तत इन्द्रद्युम्नो
मां चोल्कूमादाय तत्सरोऽगच्छयन्नासी नाडी-
जङ्घोनाम वक्रो वभूव ॥ ७

सोऽस्मामिः पृष्टो भवानिममिन्द्रद्युम्नं राजानम-
भिजानातीति स पर्वं मुहूर्तं ध्यात्वाऽब्रवीद्रा-
भिजानाम्यहमिन्द्रद्युम्नं राजानमिति । ततः
सोऽस्मामिः पृष्टः कश्चिद्भवतोऽन्यश्चिरजातत-
रोऽस्तीति स नोऽब्रवीदस्ति खल्वस्मिन्नेव सर-
स्यकूपारगे नाम कच्छपः प्रतिवसति । स मत्तश्चि-
रजाततरः स यदि कथाञ्चिदभिजानीयादिमं
राजानं तमकूपारं पृच्छथमिति ॥ ८

ततः स वक्रस्तमकूपारं कच्छपं विज्ञापया-
मास । अस्माकमभिप्रेतं भवन्तं किञ्चिदर्थमभि-
प्रष्टुं साध्यागम्यतां तावदिति तच्छ्रुत्वा कच्छप-
स्तस्मात् सरस उत्थायाभ्यगच्छयथ तिष्ठामो
थय तस्य सरसस्तारे आगतं चैनं वयमपृच्छाम
भवानिन्द्रद्युम्नं राजानमभिजानातीति ॥ ९

स मुहूर्तं ध्यात्वा घाप्सत्पूर्णनयन उद्दिग्-
द्दयो धेपमानो विसंशकल्पः प्राञ्जलिच्छधीत् ।
किमहमेतं न प्रत्याभिहास्वामीह शनेन सहस्र-
कृत्वाश्चित्पु यथा आहिताः ॥ १०

सख्येदमस्य दक्षिणाभिर्दत्ताभिर्गोभिरात-
कममाणामिः कृतम् । अत्र चाहं प्रतिवसा-
मीति ॥ ११

इति धर्महागारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि इन्द्रद्युम्नोपाख्याने

ऊनदाताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९९ ॥

अथैतत् सकलं कच्छवेनोदाहृतं श्रुत्वा तदन्-
न्तरं देवलोकाद्देवरयः प्रादुरासीद्वाचश्चाथपन्ते-
न्द्रद्युम्नं प्रति प्रस्तुतस्ने स्वर्गो यथोचितं स्थानं
प्रतिपद्यस्य कीर्तिमानस्यइत्यत्रो याहीति ॥ १२

भवन्ति चात्र श्लोकाः-

दिवं स्पृशति मूर्ध्नि च

शब्दः पुण्यस्य कर्मणः ।

यावत् स शब्दो भवति

तावत् पुरुष उच्यते ॥

१३

अकीर्तिः कील्यते लोक

यस्य भूतस्य कस्यचित् ।

स पत्न्यधर्मोऽहोकार्

यावच्छब्दः प्रकीर्त्यते ॥

१४

तस्मात् फल्याणवृत्तः स्या-

दनन्ताय नरः सदा ।

विहाय चित्तं पापिष्ठं

धर्ममेव समाश्रयेत् ॥

१५

इत्येतच्छ्रुत्वा स राजाऽब्रवीत् तिष्ठ तावयाव-

दिमीं वृद्धौ यथास्थानं प्रतिपादयामीति ॥ १६

स मां प्रावारकर्णं चोल्कूकं यथोधिने स्थाने
प्रतिपाद्य तेनैव यानेन संस्थितौ यथोचितं स्थानं
प्रतिवेदे । तन्मयाऽऽभुभूतं चिरजीविनेदशाभिति
पाण्डवानुवाच मार्कण्डेयः ॥ १७

पाण्डवाश्रोतुः साधु शोभनं भवता कृतं
राजानमिन्द्रद्युम्नं स्वर्गलोकाच्छ्रुतं स्ये स्थाने
प्रतिपादयतेत्यथैतानब्रवीदसौ ननु देवकीपुत्रे-
णापि कृष्णेन नरके मज्जमानो राजपितृगस्त-
स्मात् कृच्छ्रान् पुनः समुत्थृत्य स्वर्गं प्रापित
इति ॥ १८

चित्पु अभिवचनेषु वर्तन्तेषु सन्तु ॥ १० ॥ पुरुषः स्वर्गं
इति शेषः ॥ ११ ॥ अर्गो मार्कण्डेयः ॥ १८ ॥ इत्यारण्यके
पर्वणि नैलकण्ठीये भारतनाथशने ऊनदाताधिकशततमोऽ

ध्यायः ॥ १९९ ॥

* कश्चिदर्थमिति 'म' पाठः ।

एवंविधेषु दातव्या न समृद्धेषु भारत ।
 को गुणो भरतश्रेष्ठ समृद्धेषुभिर्वाजितम् ॥ २८
 एकस्यैका प्रदातव्या न बहूनां कदाचन ।
 सा गौर्विंशत्यमापन्ना हन्यात् त्रिपुरुषं कुलम् २९
 न तारयति दातारं ब्राह्मणं नैव नैव तु ।
 सुवर्णस्य विशुद्धस्य सुवर्णं यः प्रयच्छति ॥ ३०
 सुवर्णानां शतं तेन दत्तं भवति शाश्वतम् ।
 अनङ्गाहं तु यो दद्याद्बलवन्तं धुरन्धरम् ॥ ३१
 स निस्तरति दुर्गाणि स्वर्गलोकं च गच्छति ।
 वसुन्धरां तु यो दद्याद्दिजाय विदुपात्मने ॥ ३२
 दातारं ह्यनुगच्छन्ति सर्वे कामाभिवादिभ्यः ।
 पृच्छन्ति चात्र दातारं वदन्ति पुरुषा भुवि ॥ ३३
 अध्वनि क्षीणगात्राश्च पांसुपादावगुण्ठिताः ।
 तेषामेव श्रमार्तानां यो ह्यन्नं कथयेद्बुधः ॥ ३४
 अन्नदातृसमः सोऽपि कीर्त्यते नात्र संशयः ।
 तस्मात् त्वं सर्वदानानि हित्वाऽन्नं सप्रयच्छ ह
 न हीदृशं पुष्पफले विचित्रमिह विद्यते ।
 ययाशक्ति च यो दद्यादन्नं विषेषु संस्कृतम् ॥ ३६
 स तेन कर्मणाऽऽप्नोति प्रजापतिसलोकताम् ।
 अन्नमेव विशिष्टं हि तस्मात् परतरं न च ॥ ३७
 अन्नं प्रजापतिश्चोकः स च संवत्सरो मतः ।
 संवत्सरस्तु यज्ञोऽसौ सर्वं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ ३८
 तस्मात् सर्वाणि भूतानि स्थावरानि चराणि च ।
 तस्मादन्नं विशिष्टं हि सर्वेभ्य इति विद्युतम् ॥ ३९
 येषां तटाकानि महोदकानि
 वाप्यश्च कूपाश्च प्रतिश्रयाश्च ।
 अन्नस्य दानं मधुरा च वाणी
 यमस्य ते निर्वचनानि भवन्ति ॥ ४०
 धान्यं श्रमेणार्जितवित्तसञ्चितं
 विषे सुशीले च प्रयच्छते यः ।
 वसुन्धरा तस्य मन्वेत् सुतथा
 धारां वसूनां प्रतिमुञ्चतीव ॥ ४१
 अन्नदाः प्रथमं यान्ति सत्यधाकदनन्तरम् ।
 अयाचितप्रदाता च समं यान्ति त्रयो जनाः ४२
 वैशम्पायन उवाच ।
 कौतूहलसमुत्पन्नः पर्यपृच्छत्पुधिष्ठिरः ।
 मार्कण्डेयं महात्मानं पुनरेव सहानुजः ॥ ४३

यमलोकस्य चाध्वानमन्तरं मानुषस्य च ।
 कीदृशं किंप्रमाणं वा कथं वा तन्महामुने ।
 तरन्ति पुरुषाश्चैव येनोपायेन शंस मे ॥ ४४
 मार्कण्डेय उवाच ।
 सर्वगुह्यतमं प्रश्नं पवित्रमपि संस्तुतम् ।
 कथयिष्यामि ते राजन् धर्मं धर्मभृतां वर ॥ ४५
 पञ्चशतिसहस्राणि योजनानां नराधिप ।
 यमलोकस्य चाध्वानमन्तरं मानुषस्य च ॥ ४६
 आकाशं तदपानीयं घोरं कान्तारदर्शनम् ।
 न तत्र वृक्षच्छाया वा पानीयं केतनानि च ॥ ४७
 विश्रमेघत्र वै श्रान्तः पुरुषोऽध्वनि कश्चितः ।
 नीयते यमदृतेस्तु यमस्याज्ञाकरैर्वलात् ॥ ४८
 नरास्त्रियस्तथैवाऽन्ये पृथिव्यां जीवसंश्रिताः ।
 ब्राह्मणेभ्यः प्रदानानि नानारूपाणि पार्थिव ॥ ४९
 हयादीनां प्रकृष्टानि तेऽध्वानं यान्ति वै नराः ।
 सन्निवार्यातपं यान्ति छत्रेणैव हि छत्रदाः ॥ ५०
 वृक्षाश्चैवाप्रदातारो ह्यृत्साश्चाप्यनन्नदाः ।
 वास्त्रिणो बहूदा यान्ति अवस्त्रा पान्त्यवस्त्रदाः ॥ ५१
 हिरण्यदाः सुखं यान्ति पुरुषास्त्वभ्यलङ्कृताः ।
 भूमिदास्तु सुखं यान्ति सर्वैः कामैः सुतर्पिताः ॥ ५२
 यान्ति चैवापरिक्लिष्टा नराः सस्यप्रदायकाः ।
 नराः सुखतरं यान्ति विमानेषु गृहप्रदाः ॥ ५३
 पानीयदा ह्यवृषिताः प्रहृष्टमनसो नराः ।
 पत्न्यां न द्योतयन्तश्च यान्ति दीपप्रदाः सुखम् ॥ ५४
 गोप्रदास्तु सुखं यान्ति निमुंकाः सर्वपातकैः ।
 विमानैर्हंससंयुक्तैर्यान्ति मासोपवासिनः ॥ ५५
 तथा बर्हिप्रयुक्तैश्च पट्टरात्रोपवासिनः ।
 त्रिरात्रं क्षपते यस्तु एकमक्तेन पाण्डव ॥ ५६
 अन्तरा चैव नाश्नाति तस्य लोका ह्यनामयाः ।
 पानीयस्य गुणा दिव्याः प्रेतलोकसुखावहाः ॥ ५७
 तत्र पुष्पोदका नाम नदी तेषां विधीयते ।
 शीतलं सालिलं तत्र पिबन्ति ह्यस्तुतोपमम् ॥ ५८
 ये च दुष्कृतकर्माणः पूयं तेषां विधीयते ।
 एवं नदी महाराज सर्वकामप्रदा हि सा ॥ ५९
 तस्मात् त्वमपि राजेन्द्र पूजयैन्नान् यथाविधि ।
 अध्वनि क्षीणगात्राश्च पथि पांसुसमन्वितः ॥ ६०

जन्मिर्जितं दत्तम् ॥ २८ ॥ सा बहुभ्यो ददा ॥ २९ ॥
 प्रजापतिः विराट् 'अन्नं विराट्' इति श्रुतेः ॥ ३८ ॥ प्रतिश्रयाः

श्लाः देवान् । वै. उत्तरा इति शेष । निर्वचनानि यन्मार्तार्ता-
 मपि न शृण्वन्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥ बहूनां घनानाम् ॥ ४१ ॥

पृच्छते ह्यज्ञदातारं गृहमायाति चाशया ।
 तं पूजयाय यत्नेन सोऽतिथिर्ब्राह्मणश्च स्तः ॥ ६१
 तं यान्तमनुगच्छन्ति देवाः सर्वे सवासवाः ।
 तस्मिन् सम्पूजिते प्रीता निराशा यान्त्यपूजिते ॥
 तस्मात् त्वमपि राजेन्द्र पूजयेत् यथाविधि ।
 एतत् ते शतशः प्रोक्तं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥
 युधिष्ठिर उवाच ।

पुनः पुनरहं श्रोतुं कथां धर्मसमाश्रयाम् ।
 पुण्यामिच्छामि धर्मज्ञ कथ्यमानां त्वया विभो ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।

धर्मान्तरं प्रति कथां कथ्यमानां मया नृप ।
 सर्वपापहरां नित्यं शृणुष्यावहितो मम ॥ ६५
 कापिलायां तु दत्तायां यत् फलं ज्येष्ठपुत्रे ।
 तत् फलं मरतश्चेष्ट विप्राणां पादधावने ॥ ६६
 द्विजपादोदकक्लिप्ता यावत् तिष्ठति मेदिनी ।
 तावत् पुष्करपणेन पिबन्ति पितरो जलम् ॥ ६७
 स्वागतेनाग्रयस्त्रुता आसनेन शतक्रतुः ।
 पितरः पादशौचेन अन्नाद्येन प्रजापतिः ॥ ६८
 यावद्ब्रह्मस्य वै पादौ शिरश्चैव प्रदश्यते ।
 तस्मिन् काले प्रदातव्या प्रयत्नेनान्तरात्मना ॥ ६९
 अन्तरिक्षगतो वत्सो यावद्योन्यां प्रदश्यते ।
 तावद्भौः पृथिवीं श्रेया यावद्भर्म न मुञ्चति ॥ ७०
 यावन्ति तस्या रोमाणि वत्सस्य च युधिष्ठिर ।
 तावद्युगसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥ ७१
 सुवर्णनासां यः कृत्वा सखुरां कृण्वेनुकाम् ।
 तिलैः प्रच्छादितं दद्यात् सर्वरत्नैरलङ्कृतम् ७२
 प्रतिग्रहं गृहीत्वा यः पुनर्ददति साधवे ।
 फलानां फलमश्नाति तदा दत्त्वा च भारत ॥ ७३
 ससमुद्रगुहा तेन सशैलवनकानना ।
 चतुरन्ता भवेत्ता पृथिवी नात्र संशयः ॥ ७४
 अन्तर्जानुशयो यस्तु भुङ्गते सक्तभाजनः ।
 यो द्विजः शब्दरहितं स क्षमस्तारणाय वै ॥ ७५
 अपानपानादितास्तपाऽन्ये ये द्विजातयः ।
 जपन्ति संहितां सम्यक् ते नित्यं तारणक्षमाः ७६
 ह्यं कथ्यं च यत् किञ्चित् सर्वं तच्छ्रोत्रियोऽर्हति
 दत्तं हि श्रोत्रिये साथी ज्वलितेऽग्नी यथा हुतम्
 मन्युप्रहणा विप्रा न विप्राः शत्रवोऽपिनः ।

निह्नयुर्मन्युना विप्रा वज्रपाणिर्वासुरान् ॥ ७८
 धर्माश्रितेयं तु कथा कथितेयं तवानघ ।
 यां श्रुत्वा मुनयः प्रीता नैमिषारण्यवासिनः ७९
 वीतशोकमयक्रोधा विपाभ्रानस्तथैव च ।
 श्रुत्वेमां तु कथां राजन् न भवन्तीह मानवाः ८०
 युधिष्ठिर उवाच ।

किं तच्छीचं भवेयेन विप्रः शुद्धः सदा भवेत् ।
 तदिच्छामि महाप्राह श्रोतुं धर्मभृतां वर ॥ ८१
 मार्कण्डेय उवाच ।

वाक्शौचं कर्मशौचं च यच्च शौचं जलात्मकम् ।
 त्रिभिः शौचैरुपेतो यः स स्वर्गां नात्र संशयः ॥
 सायं प्रातश्च सन्ध्यां यो ब्राह्मणोऽन्युपसेवते ।
 प्रजपन् पावनीं देवीं गायत्रीं वेदमातरम् ॥ ८३
 स तथा पावित्रो देव्या ब्राह्मणो नष्टकिल्बिषः ।
 न सीदेत् प्रतिगृह्णानो मर्हामपि ससागराम् ॥ ८४
 ये चास्य दारुणाः केचिद्ब्रह्मः सूर्योदयो दिधि ।
 ते चास्य सौम्या जायन्ते शिवाः शिवतपाः सदा
 सर्वे नानुगतं चैनं दारुणाः पिशिताशनाः ।
 धोररूपा महाकाया धर्षयन्ति द्विजोत्तमम् ॥ ८६
 नाध्यापनाद्याजनाद्वा अन्यस्माद्वा प्रतिग्रहात् ।
 दोषो भवति विप्राणां ज्वलिताग्निस्मा द्विजाः ॥
 दुर्धेदा वा सुवेदा वा प्राकृताः संस्कृतास्तथा ।
 ब्राह्मणा नावमन्तव्या भस्मच्छन्ना इषाग्रयः ॥ ८८
 यथा श्मशाने दीप्तौजाः पावको नैव दुष्यति ।
 एवं विद्वानधिद्वान् वा ब्राह्मणो दैवतं महत् ॥ ८९
 प्राकारैश्च पुरद्वारैः प्रासादैश्च पृथग्विधैः ।
 नगराणि न शोभन्ते हीनानि ब्राह्मणोत्तमैः ॥ ९०
 वेदाद्या वृत्तसम्पन्ना क्षानवन्तस्तपास्विनः ।
 यत्र तिष्ठन्ति वै विपास्तत्राम नगरं नृप ॥ ९१
 यत्रे वाऽप्यथवाऽरण्ये यत्र सन्ति बहुधुनाः ।
 तन् तत्रगरमित्याहुः पार्यं तीर्थं च तद्भवेत् ॥ ९२
 रक्षितारं च राजानं ब्राह्मणं च तपस्विनम् ।
 अभिगम्यामिपूज्याथ सद्यः पापात् प्रमुच्यते ॥ ९३
 पुण्यतीर्थाभिपेकं च पथिप्राणां च कीर्तनम् ।
 साङ्गिः सम्पापणं चैव प्रशस्तं कीर्त्यते बुधैः ॥
 साधुसङ्गमपूतेन वाक्सुभापितधारिणा ।
 पवित्रीकृतमात्मानं सन्तो मन्यन्ति नित्यशः ॥

अगानाः अमय्याः न गदिता न केनाचिरोपरतया
 कीर्तिता ॥ ७६ ॥ न भवन्तीह मानवाः स्वर्ग प्राप्नो-

पर्वुरिगच्छन्तो मुक्तिमेव प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ८० ॥ परि
 प्राणा त्रिपुरार्णोदिमन्त्राणाम् ॥ ९४ ॥

त्रिदण्डधारणं मौनं जटाभारोऽथ मुण्डनम् ।
 वल्कलाजिनसंवेष्टं व्रतचर्याऽभिपेचनम् ॥ ९६
 अग्निगोत्रं वने वासः शरीरपरिशोषणम् ।
 सर्वाण्येतानि मिथ्या स्युर्यदि भावो न निर्मलः ॥
 न दुष्करमनाशित्वं सुकरं ह्यशनं विना ।
 विशुद्धिं चक्षुरादीनां पण्णामिन्द्रियगामिनाम् ॥
 विकारि तेषां राजेन्द्र सुदुष्करतरं प्रनः ॥ ९८
 ये पापानि न कुर्वन्ति मनोवाकर्मबुद्धिभिः ।
 ते तपन्ति महात्मानो न शरीरस्य शोषणम् ९९
 न ज्ञातिभ्यो दया यस्य शुद्धदेहोऽधिकत्वम्पः ।
 हिंसा सा तपसस्तस्य नानाशित्वं तपः स्मृतम्
 तिष्ठन् गृहे चैव मुनिर्नित्यं शुचिरलङ्कृतः ।
 यावज्जीवं दयावांश्च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १०१
 न हि पापानि कर्माणि शुद्ध्यन्त्यनशानादिभिः ।
 सीदत्यनशानादेव मांसशोणितल्पनः ॥ २
 अज्ञातं कर्म कृत्वा च क्लेशो नान्यत् प्रहीयते ।
 नाग्निर्देहति कर्माणि भावशून्यस्य देहिनः ॥ ३
 पुण्यादेव प्रव्रजन्ति शुद्ध्यन्त्यनशानानि च ।
 न मूलफलभक्षित्वात्र मौनान्जानिलाशानात् ॥ ४
 शिरसो मुण्डनाद्वापि न स्थानकुटिकासनात् ।

न जटाधारणाद्वापि न तु स्वण्डिलशय्याया ॥ ५
 नित्यं ह्यनशानाद्वापि नाग्निशुभ्रपादादपि ।
 न चोदकप्रवेशेन न च श्माशयनदपि ॥ ६
 ज्ञानेन कर्मणा वाऽपि जरामरणमेव च ।
 व्याधयश्च प्रहीयन्ते प्राप्यते चोत्तमं पदम् ॥ ७
 बीजानि ह्यग्निदग्धानि न रोहन्ति पुनर्यथा ।
 ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा संयुज्यते पुनः ॥ ८
 आत्मना विप्रहीणानि काष्ठकुड्योपमानि च ।
 विनश्यन्ति न सन्देहः फेनानां व महाण्वि ॥ ९
 आत्मानं विन्दते येन सर्वभूतगुहाशयम् ।
 श्लोकेन यदि वाऽर्थेन क्षाणं तस्य प्रयोजनम् १०
 ह्यक्षरादभिसन्धाय केचिच्छ्लोकपदाङ्कितैः ।
 शतैरन्यैः सहस्रैश्च प्रत्ययो मांशलक्षणम् ॥ ११
 नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ।
 ऊर्ध्वान्नविदो बृद्धाः प्रत्ययो मोक्षलक्षणम् ॥ १२
 विदितार्थैस्तु वेदानां परिवेद प्रयोजनम् ।
 उद्विजेत् स तु वेदेभ्यो दावाग्निरेव मानवः ॥ १३
 शुष्कं तर्कं परित्यज्य आश्रयस्व श्रुतिं स्मृतिम् ।
 एकाक्षराभिसम्बद्धं तत्त्वं हेतुभिरिच्छसि ।
 बुद्धिर्न तस्य सिद्धेत् साधनस्य विपर्ययात् ॥ १४

अभिपेचनं तीर्थेषु यज्ञान्तेऽवभृथे वा ज्ञानम् ॥ ९६ ॥ भाव-
 क्षित्तम् ॥ ९७ ॥ न दुष्करमिति । इन्द्रियगामिना विपयाणा
 विशुद्धिं विना अशनं भोग सुकरं भोगो विपयशुद्धिं नपेक्षते
 पण्याहनासज्ञादिनापि तस्मिन् । किं तु अनाशित्वं अमृतत्वं
 भोगवर्जनं वा ता विना न सुकरम् । यतो दुष्करं स्वभावतो
 दुःस्वप्नादिति योजना । दुष्करत्वे हेतुमाहात्मेन विकारीति ।
 सुदुष्करतरं दुर्जनम् ॥ ९८ ॥ ज्ञानिभ्य पुनायर्थे शुद्धदेह-
 शुद्धरत्युपजीवी अविकल्मषः शुद्धश्रुत्या च इदं च पीडयति
 स निष्कल्मषो न भवतीत्यर्थः । तन्मोषपादान्मुत्तारयित्वा
 हिंसति । अनाशित्वमनशान्याम् ॥ १०० ॥ मांसशोणितल्पन-
 देह ॥ २ ॥ अज्ञातं शास्त्रात् किं तु स्वमेव कल्पितं
 तत्राशिलरोहणादि तेन श्रेष्ठ एव न तु अन्यत् पापं प्रहीयते ।
 भावशून्यस्येति । तदपि भावशून्यं शुद्धिहेतुरिति भावः ॥ ३ ॥
 पुण्या देवदयारूपात् वाक्यनः कायशुद्धिरूपाश्च वैराग्यशुद्धि-
 मोक्षः स्वर्गं तु कलापयनादिनेत्यर्थः ॥ ४ ॥ स्थानकुटिका-
 सनात् स्थावरशुद्धत्यामात् ॥ ५ ॥ विधित्स्मिन्माह ज्ञानेनेति
 ॥ ७ ॥ क्लेशैः अविद्यादिभिः ॥ ८ ॥ आत्मनेति शरी-
 राणीति शेषः । आत्मना विप्रहीणानि निरात्मकानि सञ्ज-
 यादिवत् । यतः काष्ठादिवत्मानि जटानि हस्तानीत्यर्थः
 अनेन ज्ञानं तन्मिष्येति नियमो दर्शितः । मूढदशाऽपि

नियमान्तरमाह विनश्यन्तीति । यदृश्यं तद्विनाशि अतो
 विषयादिभ्यश्चकार साक्षिभास्यत्वात् पठ्यद्विनाशेवेत्यर्थः
 ॥ ५ ॥ नास्मि देहादिदृश्यरूप इति वा । नाहमहङ्काररूप-
 श्रुत्यो वा । न मे मत्सम्बन्धिदेहाहङ्कारादिकमिति वाऽऽत्मानं
 विन्दते ॥ १० ॥ न्यश्रत्वात् तत्त्वमिति वाक्यात् । अभिप-
 न्याय शास्त्राशयं प्रययात्मनः केवलीभावं ज्ञात्वा श्लोक-
 पदैः 'सत्यं ज्ञानमनन्तम्' इत्यादिभिर्मन्त्रादैः आहुतानि
 चिह्नितानि भाङ्गणानि 'ऋषिवाग्नेति परमं' इत्यादीनि तै-
 उपनिषदा शो न सहस्रैर्वैत्यर्थः । प्रत्ययोऽहं द्रव्यास्मीत्यनुमनः
 स्वशाक्षिक' अदेष्टृवादिश्च लोकाशाक्षिक' । मोक्षस्य लक्षणं
 नापकम् ॥ ११ ॥ परिवेद साकर्येन वेद विदितार्थो जाता-
 त्मत्त्वं वेदेभ्य वेदोक्तमर्थम् ॥ १३ ॥ शुष्कं तर्कं प्राव-
 सत्योऽवाप्यत्वात् आत्मनः अन्तरेण शुक्तिजनवेदेत्यादि-
 रूपम् । श्रुतिम्- 'नेह नानास्ति किञ्चन' इति । स्मृतिम्-
 'अज्ञानप्रभवा लोका वेदाशाज्ञानमन्त्राः । विदित्वात्मन-
 रस्य नेह नानास्ति किञ्चन' इत्यादिका जगद्वाच्यप्रदर्शिनो
 आश्रयस्व 'नैपा तर्केण मतिरापनेया । नावेदाविन्मनुने तं
 बृहन्तम्' इति श्रुतिभ्यामेकं च तत् अशरं व्यापकं त्रिविधमे-
 दद्यर्थं वस्तु तत्सम्बद्धं श्रुतिस्मृतिरत्वं हेतुभिः श्रौतशुक्तिभिः
 'अनेन मोक्ष्यं श्रेयसां मृत्युमन्विच्छ आदि' योम्य शु-

वेदपूर्वं घेदितव्यं प्रयत्नात्
 तद्वै वेदस्तस्य वेदः शरीरम् ।
 वेदस्तत्त्वं तत् समासोपलब्धौ-
 ह्यैवस्त्यात्मा तत् स वेद्यस्य वेद्यम् ॥ १५ ॥
 वेदोक्तमायुर्देवानामाशिषश्चैव कर्मणाम् ।
 फलव्यनुयुगं लोके प्रभावश्च शरीरिणाम् ॥ १६ ॥
 इन्द्रियाणां प्रसादेन तदेतत् परिवर्जयेत् ।
 तस्मादनशानं दिव्यं निरुद्धेन्द्रियगोचरम् ॥ १७ ॥
 तपसा स्वर्गगमनं भोगो दानेन जायते ।
 ज्ञानेन मोक्षो विज्ञेयस्तीर्थज्ञानादघक्षयः ॥ १८ ॥
 वैशम्पायन उवाच ।
 पयमुक्तस्तु राजेन्द्र प्रत्युपाच महायशः ।
 भगवन् श्रोतुमिच्छामि प्रधानविधिमुत्तमम् ॥ १९ ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।
 यत् त्वमिच्छसि राजेन्द्र दानधर्मं युधिष्ठिर ।
 इष्टं चेदं सदा मष्टं राजन् गौरवतस्तथा ॥ २० ॥

शृणु दानरहस्यानि श्रुतिस्मृत्युदितानि च ।
 छायायां करिणः श्रावं तत् कर्णपरिधीजिते ।
 दश कल्पायुतानीह न क्षीयत युधिष्ठिर ॥ २१ ॥
 जीवनाय समाङ्गिन्नं वसु दत्त्वा महीयते ।
 वैश्यं तु वासयेद्यस्तु सर्वयज्ञैः स इष्टवान् ॥ २२ ॥
 प्रतिश्रोऽतश्चिन्नवाहाः पर्जन्योद्भानुसञ्चरन् ।
 महापुरि यथा नावा महापापैः प्रमुच्यते ॥ २३ ॥
 विष्णुवे विप्रदत्तानि दधिमस्तवक्ष्याणि च ।
 पर्वसु द्विगुणं दानमृतौ दशगुणं भवेत् ॥ २४ ॥
 अयने विपुवे चैव पडशीतिमुखेषु च ।
 चन्द्रसूर्योपरामे च दत्तमक्षयमुच्यते ॥ २५ ॥
 ऋतुपु दशगुणं यदन्ति दत्तं
 शतगुणमृत्ययनादिषु ध्रुवम् ।
 भवति सहस्रगुणं दिनस्य राहो-
 र्विपुवति चाक्षयमश्रुते फलम् ॥ २६ ॥

जेन तेजो मूलमन्विच्छ तेजसा सोम शृजेन सम्मूलमन्विच्छ
 सम्मूल्यः सोम्येमाः प्रजाः इत्यादिभिः वार्षिकिर्जनेनानुमान-
 नेन परमकारणं दर्शयन्तीभिः शृजेन कारणेण मूलं वारणं
 इच्छसि यदाति शेषः । बुद्धिस्तत्त्वज्ञानं साधनस्य समादेः
 शास्त्रादेर्विपर्ययात् अमानात् अवैदिकत्वाद्वा ॥ १४ ॥
 वेदेति । तत् अक्षरं तत्त्वं वेदः प्रणवः वाच्यवाचकयोर्भेदात्
 शरीरं प्रति प्रमाप्रणवद्वारैव तदधिगमस्य सर्वत्र दर्शनात् ।
 तथा च श्रुतिः- 'एतद्वै सत्यवाम परं चापरं ब्रह्म यदोद्धार-
 त्स्माद्ब्रह्मिन्नेतैवायतनेनैव तरमन्वेति' इत्यादिका वेदस्तत्त्वं
 तत्त्वाधिगमहेतुः तत्समासोपलब्धौ तस्य वेदस्य समासः सङ्केतः
 प्रत्यो यत्र स तत्समास आत्मा । 'यत्र वेदा अवेदा' इति
 श्रुतेः । तत्सोपलब्धौ आत्मा ह्यैव स्वप्रकाश आत्मा न
 घटवत् स्वात्मानं प्रकाशयति स्वात्मनिष्ठतिविरोधात् । कथं
 तर्हि तज्ज्ञानस्य साध्यत्वमुच्यते इत्याशङ्क्याह तत्त्ववेद्यस्य
 वेद्यमिति । तत्तस्मात् सः आत्मा वेद्यस्य बुद्धिगत्वस्य वेद्यं
 ज्ञेयम् 'दक्ष्यते त्वय्यथा बुद्ध्या'- 'मनसैवानुदध्यम्' इत्यादि-
 श्रुतिभ्यः । कथं तर्हि 'यन्मन्त्रा न मनुत' इत्यादिश्रवणम् ।
 उच्यते । 'चक्षुः सचिहितं बुद्धेर्न यथा सूर्योऽवभासयेत् ।
 चित्तरथा तथा म्यातं विदारत्वेव प्रकाशयेत् । स्वप्रकाशं
 विदारत्मानं चक्षुःप्राम्नान्तरं विना । भासयेद्वास्त्वयमेव चक्षुः
 सूर्योन्तरं विना । वृत्तिभ्यासिमेपर्यैव वेद्यत्वं प्रादुरात्मनः ।
 चिदन्तरानपेक्षत्वादवेद्यत्वं तथागमाः 'आगमाः- 'यन्म-
 न्ज्ञानं न मनुते मनसैवानुदध्यम्' इत्याद्याः । 'विज्ञानारम्भे
 केन विज्ञानीयात्' इति श्रुतिः । निराकरोति वेद्यत्वमनवस्था-

भवादिति ॥ १५ ॥ प्रसादेन नैर्मन्थेन अनशनं नाम विते-
 न्द्रियनिरोधो न त्वाहारत्याग इत्याह तस्मादिति ॥ १७ ॥
 उत्कर्मणं पिण्डीहत्याह तपयेति । तपसा स्वधर्मोचरणेन
 ॥ १८ ॥ छायायां करिणः सूर्यमायोगेऽधत्स्वच्छायागज-
 च्छायास्वयं पर्वं देशवाल्योगेन कर्णा इव वर्णा अथत्यक्त-
 वास्त्वैर्वाजिते देशे जज्ञोपान्ते ॥ २१ ॥ समाङ्गिन्नं आर्द्रं
 वसु अक्षादिद्रव्यं वैश्यं विष्णुत्यासिमिति वेद्यो धर्मच्छदं
 तदधिकारिणं वैश्यम् 'वृक्षेऽधारभ्याधपने प्रियु रजे
 वसु स्मृतम्' इति । 'वेशो वैश्यः' श्रुत्येको नैपयेच्छमा-
 त्रके' इति च विधिः ॥ २२ ॥ ब्राह्मण्येतिप्रवाहा इति
 सार्धः श्लोकः । प्रति प्रतीपं पूर्ववाहितपसिधाः पथिमा-
 भिसुसं खेतः प्रसाहो यत्र तत् तीर्थं नृपयेत । तत्र
 पात्रेऽर्पिताश्चिन्नवाहा उत्तमाथाः । विपुवे बुधुशया इत्य-
 पृच्यते अक्षयफला इत्यर्थः । पर्जन्योऽज्ञानुद्भवेत्-अर्थाय-
 मनुसवरत्नं पर्वसु इन्द्रोऽप्यसयः । अतिथिरु- नम्भ इन्द्रो-
 प्यस्यैस्वर्गोऽयं इत्यर्थः 'पर्जन्यो मववा श्या' इति अर्थत्वमुच्यते ।
 महापुरि महति धूः राशेः प्रसाहे विज्ञे राहुरागो र्मुद्रता-
 नि विप्रेभ्यो दत्तानि । दधि मल्लु दन्नो मण्डम् 'मण्डो दधि-
 भवं मल्लु' इत्यमरः । चकारात् पूर्वोक्तानि नापुरयो वा
 यथा महापुरि योगमारे यथा सर्वपापैः प्रमुच्यते तथैव
 गजच्छायाश्रादादिर्कारीऽपि मुच्यन्त इत्यर्थः ॥ २३ ॥
 पर्वसु दर्शोदिषु ॥ २४ ॥ विपुवे तुलामेवमन्त्रान्त्यो ।
 पडशीतिमुखे विष्णुकन्यामीनमश्रुतान्ति ॥ २५ ॥

नाभूमिदो भूमिमश्नाति राजन्
 नायानदो यानमाकृष्ट याति ।
 यान् यान् कामान् ब्राह्मणेभ्यो ददाति
 तांस्तान् कामान् जायमानः स भुङ्क्ते ७
 अत्रेपरत्यं प्रथमं सुवर्णं
 भूर्वेष्णाद्यां सूर्यसुताश्च गावः ।

इति धीमहामारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि दानमाहात्म्ये
 द्विशततमोऽध्यायः ॥ २०० ॥

२०१

वैशम्पायन उवाच ।

श्रुत्वा तु राजा राजर्षिन्द्रद्युम्नस्य तत् तथा ।
 मार्कण्डेयान्महामागात् स्वर्गस्य प्रतिपादनम् ॥ १ ॥
 युधिष्ठिरो महाराज पप्रच्छ भरतर्षभ ।
 मार्कण्डेयं तपोवृत्तं दीर्घायुषमकल्मषम् ॥ २ ॥
 पिदितास्तव धर्मज्ञ देवदानयराक्षसाः ।
 राजवंशाश्च विविधा ऋषिवंशाश्च शाश्वताः ॥ ३ ॥
 न तेऽस्त्यविदितं किञ्चिदस्मिँल्लोके द्विजोत्तम ।
 कर्पां वेत्सि मुने दिव्यां मनुष्योरगरक्षसाम् ॥ ४ ॥
 देवगन्धर्वयक्षाणां किन्नराप्सरस्तां तथा ।
 इदमिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वेन द्विजसत्तम ॥ ५ ॥
 कुबलाश्च इति स्यात् इश्वाकुरपराजितः ।
 कर्षं नाम विपर्यासात्पुनःारत्वमागतः ॥ ६ ॥
 एतदिच्छामि तत्त्वेन श्रातुं मार्गवसत्तम ।
 विपर्यस्तं यथा नाम कुबलाश्वस्य धीमतः ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच ।

युधिष्ठिरेणैषमुक्तो मार्कण्डेयो महामुनिः ।
 धीन्धुमारमुपाख्यानं कथयामास भारत ॥ ८ ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।
 हन्त ते कथयिष्यामि श्यु राजन् युधिष्ठिर ।
 धर्मिष्ठमिदमाख्यानं धुन्धुमारस्य तत्कृतम् ॥ ९ ॥
 यथा स राजा इश्वाकुः कुबलाश्वो महीपतिः ।
 धुन्धुमारत्वमगमन् हत्कृत्युष्य महीपते ॥ १० ॥
 महापापैश्च्युतस्तात् उच्यते इति भारत ।

लोकास्त्रयस्ते न मयन्ति दत्ता
 यः काञ्चनं गात्र मर्हो च दद्यात् ॥ २८ ॥
 परं हि दानाय वभूव शाश्वतं
 भयं त्रिलोके भयते कुतः पुनः ।
 तस्मात् प्रधानं परमं हि दानं
 चदान्ति लोकेषु विशिष्टयुजयः ॥ २९ ॥

मरुध्रम्यसु रम्येषु वाश्रमस्तस्य कौरव ॥ ११ ॥
 उच्यतेस्तु महाराज तपोऽतप्यत् सुदुश्चरम् ।
 आरिस्ताथयिषुर्विष्णुं बहून् वर्षगणान् विभुः ॥ १२ ॥
 तस्य प्रीतः स भगवान् साक्षाद्दर्शनमेषिवात् ।
 दृष्ट्वै चार्षिः प्रहस्तं हुष्टाय विविधैः स्तवैः ॥ १३ ॥
 उच्यते उवाच ।
 त्वया देव प्रजाः सर्वाः ससुरासुरमानवाः ।
 स्वावराणि च भूतानि जङ्गमानि तथैव च ॥ १४ ॥
 ब्रह्म वेदाश्च वेदां च त्वया सृष्टं महासुते ।
 शिरस्ते गगनं देव नेत्रे शशिदिव्याकरी ॥ १५ ॥
 निःश्वासः पवनश्चापि तेजोऽभिध तवाप्युत ।
 बाहवस्ते दिशः सर्वाः कुक्षिश्चापि महार्णवः ॥ १६ ॥
 ऊरु ते पर्वता देव सं जहं मधुमूदन ।
 पादौ ते पृथिवी देवी रोमाण्योपधयस्तथा ॥ १७ ॥
 इन्द्रसोमाभिवरुणा देवासुरमहोरगाः ।
 प्रह्लास्त्वामुपतिष्ठन्ति स्तुवन्तो विविधैस्तवैः ॥ १८ ॥
 त्वया व्याप्तानि सर्वाणि भूतानि मुचनेश्वर ।
 योगिनः सुमहार्षीयाः स्तुवन्ति त्वां महर्षयः ॥
 त्वयि तृष्टे जगत्साख्यं त्वयि कुन्दे महद्भयम् ।
 मयानामपनेताऽसि त्यमेकः पुरुगोत्तम ॥ २० ॥
 देवानां मानुषाणां च सर्वभूतसुखावहः ।
 त्रिभिर्विभक्तैर्भेदत्रयो लोकास्त्वया हृताः ॥ २१ ॥
 असुराणां सद्भूदानां विनाशाश्च त्वया कृताः ।
 तव विक्रमणद्वया निर्घाणमगमन् परम् ॥ २२ ॥

कामान् काम्यमानान् विपर्यान् ॥ २७ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि
 वैशम्पायने भारतभाष्येन द्विशततमोऽध्यायः ॥ २०० ॥

२०१

श्रुत्वा इति । श्रुत्वाणां यथा न लोकास्त्रयोऽन्तरां परमेधर-
 प्रीतिरप्येति पुनःपुनरोपाख्यानकारणम् । पदार्थः सप्त
 ॥ १ ॥

पराभूताश्च दैत्येन्द्रास्त्वपि क्रुद्धे महाद्युते ।
 त्वं हि कर्ता विकर्ता च भूतानामिह सर्वशः ॥ २३ ॥
 आराधयित्वा त्वां देवाः सुखमेधन्ति सर्वशः ।
 एवं स्तुतो हृषीकेश उत्तङ्गेन महात्मना ॥ २४ ॥
 उत्तङ्कमप्रधीद्विष्णुः प्रीतस्तेऽहं धरं ध्रुव ।
 उत्तङ्क उवाच ।
 पर्याप्तो मे वरो ह्येष यदहं दृष्टवान् हरिम् ॥ २५ ॥
 पुरुवं शाश्वतं दिव्यं स्रष्टारं जगतः प्रभुम् ।
 विष्णुरुवाच ।
 प्रीतस्तेऽहमलौल्येन मक्त्या तव च सत्तम ॥ २६ ॥
 अवदयं हि त्वया ब्रह्मन् मत्तो ब्राह्मो वरो द्विज ।
 एवं स छन्दमानस्तु धरेण हरिणा तदा ॥ २७ ॥
 उत्तङ्कः प्राञ्जलिवर्धे धरं भरतसत्तम ।
 यदि मे भगवन् प्रीतः पुण्डरीकनिभेक्षण ॥ २८ ॥

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि ध्रुवमारोपाख्याने
 एकाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २०१ ॥

२०२

मार्कण्डेय उवाच ।

इत्याकी संखिते राजन् शशादः पृथिवीमिमाम्
 प्राप्तः परमधर्मात्मा सोऽयोध्यायां नृपोऽभवत् १
 शशादस्य तु दायादः कङ्कस्यो नाम धीर्यवान् ।
 अनेनाश्वापि काकुत्स्थः पृथुधानेनसः सुतः ॥ २ ॥
 विश्वगभवः पृथोः पुत्रस्तस्मादोद्ब्रध् जहियान् ।
 अद्रेश्च युवान्भवस्तु धावस्तस्मात्प्रजोऽभवत् ॥ ३ ॥
 तस्य धावस्तपो ज्ञेयः धावस्ती येन निर्मिता ।
 धावस्तकस्य दायादो बृहद्भ्यो महाबलः ॥ ४ ॥
 बृहद्भ्यस्य दायादः कुबलाभ्य इति स्मृतः ।
 कुबलाभ्यस्य पुत्राणां सहस्राण्येकवर्षशतिः ॥ ५ ॥
 सर्वं विद्यासु निष्णाता बलवन्तो दुरासदाः ।
 कुबलाभ्यश्च विदुतो गुणैरभ्यधिकोऽभवत् ॥ ६ ॥
 समये तं पिना राज्ये बृहद्भ्योऽभ्यपेचयन् ।
 कुबलाभ्यं महाराज दूरपुत्रमधार्मिकम् ॥ ७ ॥
 पुत्रसङ्क्रामिनर्थोस्तु बृहद्भ्यो महोपातिः ।
 जगाम तपसे धीमान्भयोवनममिप्रहा ॥ ८ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

अथ शुधाव राजर्षि तमुत्तङ्को नराधिप ।
 धनं सम्प्रसितं राजन् बृहद्भ्यं द्विजोत्तमः ॥ ९ ॥
 तमुत्तङ्को महातेजाः सर्वास्त्रवेदुषां धरम् ।
 न्यवारयदमेपात्मा समासाध नपेत्तमम् ॥ १० ॥
 उत्तङ्क उवाच ।
 मयता रक्षणं कार्यं तन् तावन् कर्तुमर्हसि ।
 निरुद्धिमा वयं राज्ञस्वयत्सादाद्भयेमहि ॥ ११ ॥
 त्वया हि पृथिवी राजन् रक्ष्यमाणा महात्मना ।
 भविष्यति निरुद्धिमा नारण्यं गन्तुमर्हसि ॥ १२ ॥
 पालने हि महान् धर्मः प्रजानामिह दृश्यते ।
 न तथा दृश्यतेऽरण्ये मामून् ते बुद्धिरीदृशी ॥ १३ ॥
 ईदृशी न हि राजेन्द्र धर्मः कः च न दृश्यते ।
 प्रजानां पालने यो धी पुरा राजर्षिभिः कृतः ॥ १४ ॥
 रक्षितव्याः प्रजा राजा तास्यं रक्षिनुमर्हसि ।
 निरुद्धिप्रस्तपश्चतुं न हि शक्नोमि पार्थिव ॥ १५ ॥
 ममाद्यमसर्मापे धी मनेषु मरुधन्वसु ।
 समुद्रो यालुकापूर्ण उज्जालक इति स्मृतः ॥ १६ ॥

स्वप्रमायादुराधयो महाबलपराक्रमः ।
 कस्यचिन् न्वय कालस्य दानयो धीर्यवत्तमौ ॥ १६
 मधुश्च कैटभश्चैव दृष्टवन्तौ हारिं प्रभुम् ।
 शयानं शयने दिव्ये नागमोगे महाद्युतिम् ॥ १७
 बहुयोजनविस्तीर्णं बहुयोजनमायते ।
 रिकीरटकौस्तुमधरं पीतकौशेयवाससम् ॥ १८
 दीप्यमानं त्रिया राजंस्तेजसा वपुषा तथा ।
 सहस्रसूर्यप्रतिममद्भुतोपमदर्शनम् ॥ १९
 विस्मयः सुमहानासीन्मधुकैटभयोस्तथा ।
 दृष्ट्वा पितामहं चापि पद्मे पद्मानिभेक्षणम् ॥ २०
 विशासयेतामय तौ ब्रह्माणाममितौजसम् ।
 शिष्यस्यमानो बहुशो ब्रह्मा ताभ्यां महायशाः ॥ २१
 अकम्पयत् पद्मनालं ततोऽबुध्यत केशवः ।
 अयापदयत गोविन्दो दानवीं धीर्यवत्तरी ॥ २२
 दृष्ट्वा तावन्नवीदेवः स्वागतं धां महाबलौ ।
 दूदामि धां वरं श्रेष्ठं प्रीतिर्हि मम जायते ॥ २३
 तौ प्रहस्य हृषीकेशं महादर्पो महाबलौ ।
 प्रत्यब्रूतां महाराज सहितौ मधुसूदनम् ॥ २४
 आवां वरय देव त्वं वरदो स्वः सुरोत्तम ।
 दातारौ स्तो वरं तभ्यं तद्वथीहाविचारयन् ॥ २५
 भगवानुवाच ।
 प्रतिगृहे वरं धीराधीप्सितञ्च वरो मम ।

इति श्रीमहामारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि धुन्धुमारोपाख्याने
 व्याधिकद्विंशत्तमोऽध्यायः ॥ २०३ ॥

२०४

मार्कण्डेय उवाच ।

धुन्धुनाम महाराज तयोः पुत्रो महाद्युतिः ।
 स तपोऽस्तयत् महन्महार्थीर्यपराक्रमः ॥ १
 अतिपुत्रैकपादेन कृशो धमनिस्तनतः ।
 तस्मै ब्रह्मा वदो प्रीतो वरं धमे स च प्रभुम् ॥ २
 देवदानवयक्षाणां सर्पगन्धर्वैरक्षसाम् ।
 अयथ्योऽहं भवेयं धै वर एव वृत्तो मया ॥ ३
 पर्यं मयत्तु गच्छेनि तमुवाच पितामहः ।
 स एवमुक्तस्तत्पादौ भूर्ध्रां स्पृश्य जगाम ह ॥ ४
 स तु धुन्धुर्वरं लभ्या महावीर्यपराक्रमः ।

अनुस्मरन् विदुषधं द्रुतं विष्णुमुपागमत् ॥ ५
 स तु देवान् सगन्धर्वान् जित्वा धुन्धुमर्यणः ।
 यत्रापि सर्धानसद्द्रिष्ट्यं देवांध वै भृशम् ॥ ६
 समुद्रं घालुकापूणे उज्जालक इति स्मृते ।
 आगम्य च स दुष्टात्मा तं देशं भरतर्षभ ॥ ७
 वाधति स्म परं शक्त्या तमुत्तङ्गाग्रमं विभो ।
 अन्तर्भूमिगतस्तत्र घालुकान्निर्हितस्ताया ॥ ८
 मधुकैटभयोः पुत्रो धुन्धुर्भूमिपराक्रमः ।
 शंते लोकविनाशाय तपोऽबलमुपाश्रितः ॥ ९

उच्चङ्कस्याश्रमाभ्यांशे निःश्वसन् पावकाचिपः ।
 पतस्मिन्नेव काले तु राजा सबलबाहनः ॥ १०
 उच्चङ्कविप्रसहितः कुवलाभ्यो महीपतिः ।
 पुत्रैः सह महीपालः प्रपयौ भरतर्यम् ॥ ११
 सहस्रैरेकविंशत्या पुत्राणामरिमर्दनः ।
 कुवलाभ्यो नरपतिरन्वितो बलशालिनाम् ॥ १२
 तमाविशत् ततो विष्णुर्भगवांस्तेजसा प्रभुः ।
 उच्चङ्कस्य नियोगेन लोकानां हितकाम्यया ॥ १३
 तस्मिन् प्रयाते दुर्ध्वे दिवि शब्दो महानभूत् ।
 एष धीमानवध्योऽथ धुन्धुमारो भविष्यति ॥ १४
 दिव्यैश्च पुष्यैस्तं देवाः समन्तात् पर्यवारयन् ।
 देवदुन्दुभयश्चापि नेदुः स्वयमनीरिताः ॥ १५
 शीतश्च वायुः प्रवर्षी प्रयाणे तस्य धीमतः ।
 विषांसुलां महीं कुर्वन् धवर्षं च सुख्यरः ॥ १६
 अन्तरिक्षे धिमानादि देवतानां युधिष्ठिर ।
 तत्रैव समदृश्यन्त धुन्धुयंत्र महासुतः ॥ १७
 कुवलाभवस्य धुन्धोश्च युद्धकौतूहलाश्रिताः ।
 देवगन्धर्वसहिताः समवेक्षन् महर्षयः ॥ १८
 नारायणेन कौरव्य तेजसाऽऽप्यायितस्तदा ।
 स गतो नृपतिः क्षिप्रं पुत्रैस्तेः सर्वतो दिशाम् ॥ १९
 अर्णवं खानयामास कुवलाभ्यो महीपतिः ।
 कुवलाभवस्य पुत्रैश्च तस्मिन् धै वालुकार्णवे ॥ २०
 सप्तभिर्दिवसैः ब्यात्वा दृष्टो धुन्धुर्महाबलः ।
 आसीदोर्ध्वं घणुस्तस्य वालुकान्तर्हितं महत् ॥ २१
 दीप्यमानं यथा सूर्यस्तेजसा भरतर्यम् ।
 ततो धुन्धुर्महाराज दिशामावृत् पश्चिमाम् ॥ २२
 सुभोऽभूद्राजशार्दूल कालानलसमसृतिः ।
 कुवलाभवस्य पुत्रैस्तु सर्वतः परिवारितः ॥ २३
 अभिद्रुतः शरैस्तीक्ष्णैर्मृदाभिर्मुसलैरपि ।
 पादिसैः परिधैः प्रासैः चन्द्रैश्च विमलैः शिनेः ॥ २४
 स पथ्यमानः सङ्गुहः समुत्तस्यो महाबलः ।
 रुद्धशामश्लयत् तेषां शत्राणि विधिधानि च २५
 आस्यादमन् पावकं स संवर्तकसमं तदा ।
 तान् सर्वान् नृपतेः पुत्रानदहत् स्येन तेजसा २६
 मुचजेनाभिना रुद्धो लोकानुद्धनयन्निव ।

क्षणेन राजशार्दूल पुरेव कपिलः प्रभुः ॥ २७
 सगस्यात्मजान् कुद्धस्तदद्भुतमिवामवत् ।
 तेषु क्रोधाभिदग्धेषु तदा भरतसत्तम ॥ २८
 तं प्रबुद्धं महान्मानं कुम्भकर्णमिवापरम् ।
 आससाद् महातेजाः कुवलाभ्यो महीपतिः ॥ २९
 तस्य धारि महाराज सुभ्राव बहु देहतः ।
 तदापीय ततस्तेजो राजा धारिमयं नृप ॥ ३०
 योगी योगेन वार्हिं च शमयामास धारिणा ।
 ब्रह्मास्त्रेण च राजेन्द्र दैव्यं क्रूरपराक्रमम् ॥ ३१
 ददाह भरतश्रेष्ठ सर्वलोकमवाय वै ।
 सोऽश्लेष्ण दग्ध्वा राजर्षिः कुवलाभ्यो महासुत्म् ३२
 सुत्सादुमभिन्नं त्रैलोक्येश इषापरः ।
 धुन्धोर्बधात् तदा राजा कुवलाभ्यो महामनाः ३३
 धुन्धुमार इति ख्यातो नाम्नाऽप्रतिरथोऽभवत् ।
 प्रीतैश्च मिद्रीः सर्वैर्महर्षिसहितैस्तदा ॥ ३४
 वरं वृणीष्वेत्युक्तः स प्राञ्जलिः प्रणतस्तदा ।
 अतीव मुदितो राजभिर्दं धचनमप्रार्थान् ॥ ३५
 दयां विसं द्विजाग्रयेभ्यः शय्यां चापि दुर्जयः ।
 सख्यं च विष्णुना मे स्याद्भूतेष्वद्रोह एव च ॥ ३६
 धर्मं रतिश्च सततं स्वर्गं वासस्तयाऽक्षयः ।
 तथाऽस्त्वितितततो देवैः प्रीतिक्तः स पार्थिवः ३७
 क्रथिनिश्च सगन्धर्वरुत्तङ्गेन च धीमता ।
 सम्माप्य चैनं विधिधैराशीर्वादैस्ततो नृप ॥ ३८
 देवा महर्षयश्चापि स्वानि स्वानानि मेजिरे ।
 तस्य पुत्रास्त्रयः शिष्टा युधिष्ठिर तदाऽभवन् ३९
 दृढाद्यः कपिलाभवश्च चन्द्राभवश्चैव भारत ।
 तेभ्यः परम्पर राजभिश्चाहूणां महात्मनाम् ॥ ४०
 यशस्य सुमहामाग राहाममिततेजसाम् ।
 एवं स निहतस्नेन कुवलाभ्येन सत्तम ॥ ४१
 धुन्धुर्नाम महादैव्यो मधुकैटभयोः सुतः ।
 कुवलाभवश्च नृपतिर्धुन्धुमार इति स्मृतः ॥ ४२
 नादा च गुणसंयुक्तस्तदाप्रभृति सोऽभवन् ।
 पतन् ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ४३
 धौन्धुमारमुपाख्यातं प्रथितं यस्य कर्मणा ।
 इदं तु पुण्यमात्रज्ञं विष्णोः समनुकीर्तितम् ॥ ४४

शृणुयाद्यः स धर्मात्मा पुत्रावांश्च भवेन्नरः । आयुमान् भूतिमांश्चैव श्रुत्वा भवति पर्वसु ।
न च व्याधिभयं किञ्चित् प्राप्नोति विगतज्वरः ॥

४५

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि धृन्धुमारोपाख्याने
चतुरधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०४ ॥

२०५

वैशम्पायन उवाच ।

ततो युधिष्ठिरो राजा मार्कण्डेयं महावृत्तिम् ।
पप्रच्छ भरतश्रेष्ठ धर्मप्रश्नं सुदुर्विदम् ॥ १
श्रोतुमिच्छामि भगवन् स्त्रीणां माहात्म्यमुत्तमम्
कथ्यमानं त्वया विप्र सूभं धर्म्यं च तवतः ॥ २
प्रत्यक्षमिह विप्रपै देवा हृद्यन्ति सत्तम ।
सूर्याचन्द्रमसौ वायुः पृथिवी वह्निरिव च ॥ ३
पिता माता च भगवान् गुरुव च सत्तम ।
यश्चान्यदेव विहितं तत्रापि भृगुनन्दन ॥ ४
मान्या हि गुरुवः सर्वे पक्षपत्न्यस्तथा स्त्रियः ।
पतिव्रतानां शुश्रूषा दुष्करा प्रतिभाति मे ॥ ५
पतिव्रतानां माहात्म्यं बहुमर्दसि नः प्रभो ।
निरुद्ध चेन्द्रियप्रामं मनः संरुध्य चानघ ॥ ६
पतिं देवतवचापि चिन्तयन्त्यः सिता हि याः ।
भगवन् दुष्करं त्वेतत् प्रतिभाति मम प्रभो ॥ ७
मातापित्रोश्च शुश्रूषा स्त्रीणां भर्तृरि च द्विज ।
स्त्रीणा धर्मात् सुधोरास्त्रि नान्यं पर्यामि दुष्करम्
साध्याचाराः खिद्यो ब्रह्मन यत् कुर्वन्ति सदादृताः
दुष्करं खलु कुर्वन्ति पितरं मातरं च वै ॥ ९
एकपत्न्यश्च या नार्यो याश्च सत्यं वदन्त्युत ।
कुक्षिणा दशमासांश्च गर्भं सन्धारयन्ति याः १०
नार्यः फालेन सम्भूय किमनुत्तरं ततः ।
संशयं परमं प्राप्य वेदनामतुलामपि ॥ ११
प्रजायन्ते सुतान् नार्यो दुःखेन महता विमो ।
पुष्पन्ति चापि महता खेदेन द्विजपुरुष ॥ १२

ये च शूरेषु सर्वेषु वर्तमाना जुगुप्सिताः ।
स्वकर्म कुर्वन्ति सदा दुष्करं तच्च मे मतम् ॥ १३
क्षत्रधर्मसमाचारतत्त्वं व्याख्याहि मे द्विज ।
धर्मः सुदुर्लभो विप्र नृशंसेन महात्मनाम् ॥ १४
पतदिरुद्धामि भगवन् प्रश्नं प्रश्नविदां वर ।
श्रांतुं भृगुकुलश्रेष्ठ दुःश्रेये तव सुवन ॥ १५

मार्कण्डेय उवाच ।

हन्त तेऽहं समाख्यास्ये प्रश्नमेतं सुदुर्वचम् ।
तत्त्वेन भरतश्रेष्ठ गदतस्तन्निबोध मे ॥ १६
मातृस्तु गौरवादन्ये पितृनन्ये ह मेनिरे ।
दुष्करं कुरुते माता विवर्धयति या प्रजाः ॥ १७
तपसा देवतेज्याभिर्वन्दनेन तिनिक्षया ।
अभिचारिरुपायैश्चापीहन्ते पितरः सुतान् ॥ १८
एवं कृच्छ्रेण महता पुत्रं प्राप्य सुदुर्लभम् ।
चिन्तयन्ति सदा धीर कादृशोऽयं भविष्यति १९
आशंसते हि पुत्रेषु पिता माता च भारत ।
यशः कीर्तिमथैश्वर्यं प्रजा धर्मं तथैव च ॥ २०
तयोराशां तु सफलान् यः करोति स धर्मवित् ।
पिता माता च राजेन्द्र तुष्यते यस्य निलशः २१
इह प्रेत्य च तस्याथ कीर्तिधर्मश्च शाश्वतः ।
नैव यज्ञक्रियाः काश्चिन्न श्राद्धं नोपवासकम् ॥ २२
या तु भर्तृरि शुश्रूषा तया स्वर्गं जयत्युत ।
एतत् प्रकरणं राज्ञधिहृत्य युधिष्ठिर ॥ २३
पतिव्रतानां नियतं धर्मं चावहितः शृणु ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि पतिव्रतोपाख्याने
पञ्चाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०५ ॥

इत्यारण्यके पर्वणि नैल्कण्डीये भारतभावदीपे चतुरधिकदि-
शततमोऽध्यायः ॥ २०५ ॥

२०५

तत इति । पतिव्रताख्यानमिः श्रीमाहात्म्यादीनां

पृथाना निर्णयार्थं तत्रापि 'गाहं बन्ध्या विजो' इत्यनः प्राचनो
ग्रन्थः स्पष्टार्थः ॥ ११ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैल्कण्डीये भार-
तभावेदीपे पञ्चाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०५ ॥

२०६

मार्कण्डेय उवाच ।

काश्चिद्विजातिप्रचरो वेदाध्यायी तपोधनः ।
 तपस्यी धर्मशीलश्च षीशिको नाम भारत ॥ १
 साङ्गोपनिषदो वेदानर्थात् द्विजसत्तमः ।
 स वृक्षमूले कस्मिंश्चिद्देवानुष्कारयन् स्थितः ॥ २
 उपरिष्ठाच्च वृक्षस्य बलाका सदयलीयत ।
 तथा पुरीषमुत्सृष्टं ब्राह्मणस्य तदोपरि ॥ ३
 तामवेश्य ततः क्रुद्धः समपध्यायत द्विजः ।
 भृशं क्रोधाभिभूतेन बलाका सा निरोक्षिता ॥ ४
 अपध्याता च विप्रेण न्यपतद्धरणीतले ।
 बलाकां पतितो दृष्ट्वा गतसत्त्वामचेतनाम् ॥ ५
 कारुण्यादभिसन्तप्तः पर्यशोचत तां द्विजः ।
 अकार्यं कृतवानस्मि रोपरागबलात्कृतः ॥ ६
 मार्कण्डेय उवाच ।
 इत्युक्त्वा बहुशो विद्वान् ग्रामं भैश्याय संश्रितः ।
 ग्रामे शुचीनि प्रचरन् कुलानि भरतर्षभ ॥ ७
 प्रविष्टस्तत् कुलं यत्र पूर्वं चरितवांस्तु सः ।
 देहीति याचमानोऽसौ तिष्ठेत्सुकः स्त्रिया ततः ८
 शीघ्रं तु यावत् क्रुद्धे भाजनस्य कुटुम्बिनी ।
 पतस्मिन्नन्तरे राजन् क्षुधासम्पीडितो भृशम् ॥ ९
 भर्ता प्रविष्टः सहसा तस्या भरतसत्तम ।
 सा तु दृष्ट्वा पतिं साध्वी ब्राह्मणं व्यवहाय तम् १०
 पाद्यमाचमनीयं वै ददौ मर्तुस्तयाऽऽसनम् ।
 ब्रह्मा पर्यंचरन्नापि भर्तारमसितेक्षणा ॥ ११
 बाहारेणाय मरुथैश्च भोज्यैः सुमधुरैस्तथा ।
 उच्छिष्टं माविता मर्तुर्भुङ्क्ते नित्यं युधिष्ठिर ॥ १२
 दैवतं च पतिं मेने मर्तुश्चित्तानुसारिणी ।
 कर्मणा मनसा वाचा नान्यचित्ताऽभ्यगात् पतिम्
 तं सर्वभावोपगता पतिशुश्रूषणे रता ।
 साध्वाचारा शुचिर्दक्षा कुटुम्बस्य हितैपिणी १४
 मर्तुश्चापि हितं यत् तत् सततं साऽनुवर्तते ।
 देवतातिथिमूल्यानां श्वश्रुश्वशुरयोस्तथा ॥ १५
 शुश्रूषणपरा नित्यं सततं संयतेन्द्रिया ।
 सा ब्राह्मणं तदा दृष्ट्वा संस्थितं भैश्यायकाङ्क्षिणम् ॥
 पूर्वतो पतिदृष्ट्वां सरमाराय शुभेक्षणा ।
 र्माडिता साऽभवत् साध्वी तदा भरतसत्तम ।

भिक्षामादाय विप्राय निर्जगाम यशस्विनी ॥ १७

ब्राह्मण उवाच ।

किमिदं भवति त्वं मां तिष्ठेत्सुक्ता वराङ्गने ।
 उपरोधं कृतघतो न विसर्जितवत्यसि ॥ १८

मार्कण्डेय उवाच ।

ब्राह्मणं क्रोधसन्तप्तं ज्वलन्तमिद्य तेजसा ।
 दृष्ट्वा साध्वी मनुष्येन्द्र सान्त्वपूर्वं बचोऽब्रवीत् १९

ह्युवाच ।

क्षन्तुमर्हसि मे विद्वन् भर्ता मे दैवतं महत् ।
 स चापि श्रुधितः श्रान्तः प्रासः शुश्रूषितो मया

ब्राह्मण उवाच ।

ब्राह्मणा न गरीयांसो गरीयांस्तै पतिः कृतः ।
 गृहस्थधर्मं वर्तन्ती ब्राह्मणानवमन्यसे ॥ २१

इन्द्रोऽद्योपां प्रणमते किं पुनर्भानवो भुवि ।
 अवल्लिखेन जानीषे वृद्धानां न श्रुतं त्वया ॥ २२
 ब्राह्मणा ह्यग्निस्वशा दहेयुः पृथिवीमपि ।

ह्युवाच ।

नाहं बलाकां विप्रपैत्यज क्रोधं तपोधन ॥ २३
 अनया क्रुद्धया दृष्ट्वा क्रुद्धः किं मां करिष्यसि ।
 नावजानाम्यहं विप्रान् देवैस्तुल्यान् मनस्विनः २४

अपराधमिमं विप्र क्षन्तुमर्हसि मेऽनघ ।
 जानामि तेजो विप्राणां महाभाष्यं च धीमताम्

अपेयः सागरः क्रोधात् कृतो हि लवणोदकः ।
 तथैव दीप्ततपसां मुनीनां भाषितात्मनाम् ॥ २६

येषां क्रोधाग्निरद्यापि दण्डकेनोपशाम्यति ।
 ब्राह्मणानां परिमवादातापिः सुदुरात्मवान् २७

अगस्त्यमृषिमासाद्य जीर्णः क्रूरो महासुरः ।
 बहुप्रभाषाः श्रूयन्ते ब्राह्मणानां महात्मनाम् २८

क्रोधः सुविपलो ब्रह्मन् प्रसादश्च महात्मनाम् ।
 अस्मिस्त्वतिक्रमे ब्रह्मन् क्षन्तुमर्हसि मेऽनघ ॥ २९

पतिशुश्रूषया धर्मो यः स मे रोचते द्विज ।
 दैवतेष्वपि सर्वेषु भर्ता मे दैवतं परम् ॥ ३०

अविशेषेण तस्याहं क्रूर्यां धर्मं द्विजोत्तम ।
 शुश्रूषायाः फलं पश्य पत्युर्ब्राह्मण यादृशम् ॥ ३१

२०६

काश्चिदिति ॥ १ ॥ दण्डके दण्डकारणे ॥ २७ ॥ शुश्रूषाया इति । भर्तुः शुश्रूषया सार्वत्र्यप्रातिर्दक्षिणा ॥ ११ ॥
 व० २२

बलाका हि त्वया दग्धा रोपात् तद्विदितं मया ।
 क्रोधः शत्रुः शरीरस्यो मनुष्याणां द्विजोत्तम ३२
 यः क्रोधमोहौ त्यजति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
 यो वदेदिह सत्यानि शुवं सन्तोषयेत् च ॥ ३३
 हिसितश्च न हिसेत तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
 जितेन्द्रियो धर्मपरः स्वाध्यायनिरतः शुचिः ॥ ३४
 कामक्रोधौ यशौ यस्य तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
 यस्य चात्मसमो लोको धर्मज्ञस्य मनस्विनः ३५
 सर्वधर्मेषु च रतस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
 योऽध्यापयेदधीयीत यजेद्वा याजयीत वा ॥ ३६
 दद्याद्वापि यथाशक्ति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
 ब्रह्मचारी यदान्यो योऽध्याधीयाद्द्विजपुरुषः ॥ ३७
 स्वाध्यायवानमत्तो वै तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
 यद्ब्राह्मणाणां कुशलं तदेयां परिकीर्तयेत् ॥ ३८
 सत्यं तथा व्याहरतां नानृते रमते मनः ।
 धर्मं तु ब्राह्मणस्याहुः स्वाध्यायं दममार्जवम् ३९
 इन्द्रियाणां निग्रहं च शाश्वतं द्विजसत्तम ।
 सत्यार्जवे धर्ममाहुः परं धर्मविदो जनाः ॥ ४०
 दुर्ज्ञेयः शाश्वतो धर्मः स च सत्ये प्रतिष्ठितः ।

इति धीमहामारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि पतिव्रतोपाख्याने
 पञ्चदशतमोऽध्यायः ॥ २०६ ॥

२०७

मार्कण्डेय उवाच ।

चिन्तयित्वा तदाश्चर्यं स्त्रिया प्रोक्तमशेषतः ।
 विनिन्दन् स स्वमात्मानमागच्छत इवावभौ ॥ १
 चिन्तयानः स्वधर्मस्य सूत्रां गतिमयाब्रवीत् ।
 श्रद्धधानेन वै भाव्यं गच्छामि मिथिलामहम् ॥ २
 हृतात्मा धर्मवित् तस्यां व्याधो निवसते किल ।
 तं गच्छाम्यहमद्यैव धर्मं प्रष्टुं तपोधनम् ॥ ३

श्रुतिप्रमाणो धर्मः स्यादिति वृद्धानुशासनम् ४१
 बहुधा दृश्यते धर्मः सूक्ष्म एव द्विजोत्तम ।
 भगवानोपे धर्मज्ञः स्वाध्यायनिरतः शुचिः ॥ ४२
 न तु तत्त्वेन भगवन् धर्मं वेत्सीति मे मतिः ।
 यदि विप्र न जानीपे धर्मं परमकं द्विज ॥ ४३
 धर्मस्याद्यं ततः पृच्छ गत्वा तु मिथिलां पुरीम् ।
 मातापितृभ्यां श्रुश्रुः सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥ ४४
 मिथिलायां वसेद्वाचः स ते धर्मान् प्रवक्ष्यति ।
 तत्र गच्छस्व मद्रं ते यथाकामं द्विजोत्तम ॥ ४५
 अत्युक्तमपि मे सर्वं क्षनुमर्हस्यानिन्दित ।
 स्त्रियो ह्यवध्याः सर्वेषां ये धर्ममभिविन्दते ॥ ४६
 ब्राह्मण उवाच ।
 प्रीतोऽस्मि तव मद्रं ते गतः क्रोधश्च शोभने ।
 उपालम्भस्त्वयाऽत्युक्तो मम निःश्रेयसं परम् ।
 स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि साधयिष्यामि शोभने
 मार्कण्डेय उवाच ।
 तथा विसृष्टो निर्गम्य स्वमेव भवनं ययौ ।
 विनिन्दन् स स्वमात्मानं कौशिको द्विजसत्तमः ४८

इति सञ्चित्य मनसा श्रद्धधानः स्त्रिया वचः ।
 बलाकाप्रत्ययेनासौ धर्म्यश्च वचनैः शुभैः ४
 सम्प्रतश्च स मिथिलां कौतुहलसमन्वितः ।
 अतिक्रामन्नरण्यानि ग्रामांश्च नगराणि च ॥ ५
 ततो जगाम मिथिलां जनकेन सुपक्षिताम् ।
 धर्मसेतुसमाकीर्णां यज्ञोत्सववर्तां शुभाम् ॥ ६

या च ब्राह्मणाणां ब्रह्मविदामेवास्तीति तल्लक्षणान्याह कोष
 इति ॥ ३२ ॥ अत्र लक्षणकथनं निप्रयोजनमिति यान्येव
 विद्वल्लक्षणानि तानि बियासाधनामीति न्यायेन ब्राह्मण्यासा-
 मस्य कोषादित्यागो गुर्वोपाधनादि च कर्तव्यत्वेन विधी-
 यते । य इति । सत्यवाक् शुद्धमक्तः क्षमावांश्च भवेदित्यर्थः
 ॥ ३३ ॥ शाश्वतो धर्म आत्मदर्शनम् । यदाह याज्ञवल्क्यः
 ' इत्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायार्कर्मणाम् । अयं तु
 परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम् ' इति । सत्ये वैकालिकावा-

पश्यते बह्विनि प्रतिष्ठित पर्यवतिनः । अन्यो धर्मस्त्वगतये
 प्रतिष्ठित इत्यर्थत् सिद्धम् ॥ ४१ ॥ साधयिष्यामि स्वका-
 र्यमिति शेषः ॥ ४७ ॥ ' इत्यारण्यके पर्वणि नैलङ्गण्यै
 भारतभाष्ये पञ्चदशतमोऽध्यायः ॥ २०६ ॥

२०७

चिन्तयित्वेति । आगोऽपराध कुननेनेत्यागच्छतः
 ॥ १ ॥

नोपुराहालकवर्ती हर्म्यप्राकारसोभनाम् ।
 प्रविश्य नगरं रम्यां विमानैर्बहुभिर्युताम् ॥ ७
 षण्णैश्च बहुभिर्युक्तां सुविभक्तमहापथाम् ।
 ऋषै रथैस्तथा नामैर्षोषैश्च बहुभिर्युताम् ॥ ८
 हृष्टपुष्टजनाकीर्णां नित्योत्सवसमाकुलाम् ।
 सोऽपश्यद्बहुवृत्तान्तां ब्राह्मणः समतिक्रमन् ॥ ९
 धर्मव्याधमपृच्छच्च स चास्य कथितो द्विजैः ।
 अपश्यत् तत्र गत्वा तं सुनामध्ये व्यवस्थितम् ॥ १०
 मार्गमाहियमांसानि विक्रीणन्तं तपस्विनम् ।
 आकुलत्वाच्च क्रेतूणामेकान्ते संस्थितो द्विजः ॥ ११
 स तु ज्ञात्वा द्विजं प्रातः सहसा सम्भ्रमोत्थितः ।
 आजगाम यतो विप्रः स्थित एकान्तदर्शने ॥ १२

व्याध उवाच ।

अनिवादये त्वां भगवन् स्वागतं ते द्विजोत्तम ।
 अहं व्याधो हि भद्रं ते किं करोमि प्रशाधि माम्
 एकपत्न्या यदुक्तोऽसि गच्छ त्वं मिथिलामिति ।
 जानाम्येतदहं सर्वं यदर्थं त्वमिहागतः ॥ १४
 श्रुत्वा च तस्य तद्वाक्यं सविप्रो भृशयिस्मितः ।
 द्वितीयमिदमाश्चर्यमित्थञ्चित्तयत द्विजः ॥ १५
 अदेदासं हि ते स्थानमिति व्याधोऽप्रवीदिदम् ।
 गृहं गच्छाय भगवन् यदि ते रोचतेऽनघ ॥ १६

मार्कण्डेय उवाच ।

वाद्ममित्येव तं विप्रो हृष्टो वचनमप्रयोत् ।
 अप्रतस्तु द्विजं कृत्वा स जगाम गृहं प्रति ॥ १७
 प्रविश्य च गृहं रम्यमासनेनाभिपूजितः ।
 पाचमाचमनीयं च प्रतिगृह्य द्विजोत्तमः ॥ १८
 ततः सुखोपविष्टस्तं व्याधं वचनमप्रयोत् ।
 कर्मतद्वै न सदृशं भवतः प्रतिमाति मे ।
 अनुत्पये भृशं तात तव घोरेण कर्मणा ॥ १९

व्याध उवाच ।

कुलोचितमिदं कर्म नित्यैतमहं परम् ।
 वर्तमानस्य मे धर्मं स्वे मन्युं मा कृथा द्विज ॥ २०
 विधात्रा विहितं पूर्वं कर्म खमनुपालयन् ।
 प्रयत्नाच्च गुरु वृद्धौ द्युष्ट्येऽहं द्विजोत्तम ॥ २१
 सत्यं वदे नान्यस्म्ये यथाशक्ति ददानि च ।

देवतातिथिभृत्यानामयाशेन वर्तये ॥ २२
 न कुतस्याम्यहं किञ्चिन्न गहं बलयत्तरम् ।
 कृतमन्येति कर्तारं पुराकर्म द्विजोत्तम ॥ २३
 कृपिगौरव्यवाणिज्यमिह लोकस्य जीवनम् ।
 दण्डनीतिस्त्रयीं विधा तेन लोको भवत्युत ॥ २४
 कर्म शूद्रे कृपिर्वश्ये सङ्ग्रामः क्षत्रिये स्मृतः ।
 ब्रह्मचर्यं तपो मन्त्राः सत्यं च ब्राह्मणे सदा ॥ २५
 राजा प्रशान्ति धर्मेण स्वकर्मनिरताः प्रजाः ।
 विकर्माणश्च ये केचित् तान् युनक्ति स्वकर्मसुदृढ
 भेतव्यं हि सदा राज्ञां प्रजानामधिपा हि ते ।
 धारयन्ति विकर्मैश्च नृपा मृगमिवेषुभिः ॥ २७
 जनकस्येह विप्रयं विकर्मस्यो न विद्यते ।
 स्वकर्मनिरता घर्णाश्चत्वारोऽपि द्विजोत्तम ॥ २८

स एव जनको राजा दुर्वृत्तमपिचेन् सुनन् ।
 दण्ड्यं दण्डे निक्षिपति तथा न श्वाति धार्मिकम्
 सुयुक्तचरो नृपतिः सर्वं धर्मेण पश्यति ।
 श्रेष्ठं राज्यं च दण्डश्च क्षत्रियाणां द्विजोत्तम ३०
 राजानो हि स्वधर्मेण क्षिणमिच्छन्ति भूयसीम् ।
 सर्वयामेव घर्णानां प्राता राजा भवत्युत ॥ ३१
 परेण हि हतान् ब्रह्मन् घराहमहिषानहम् ।
 न स्वयं हन्मि विप्रयं विनोषामि सदा त्वहम् ३२
 न भक्षयामि मांसानि ऋतुगामी तथा ह्यहम् ।
 सरोपधासी च तथा नक्तमोजी सदा द्विज ॥ ३३
 अशालश्चापि पुरुषो भूत्वा भवति शालवान् ।
 प्राणिहिसारतिश्चापि भवते धार्मिकः पुनः ॥ ३४
 आभिचारात्तरेन्द्राणां धर्मः सङ्कीर्णते महान् ।
 अधर्मो वर्तते चापि सङ्कीर्णते ततः प्रजाः ॥ ३५
 भेरुण्डा वामनाः कुञ्जाः स्थूलशीर्षास्त्वर्धव च ।
 ह्यीवाश्चान्नाश्च वधिषा जायन्तेऽत्युच्छलोचनाः
 पार्थिवानामधर्मैश्चात् प्रजानाममयः सदा ।
 स एव राजा जनकः प्रजा धर्मेण पश्यति ॥ ३७
 अनुगृह्यन् प्रजाः सर्वाः स्वधर्मनिरताः सदा ।
 ये क्षीय मां प्रदांसन्ति ये च निन्दन्ति मानवाः ॥
 सर्वान् सुपरिणितेन कर्मणा तोषयाम्यहम् ।
 ये जीवन्ति स्वधर्मेण संयुज्जन्ति च पार्थिवाः ३९

विगनेः सातभौमिकः ॥ ७ ॥ सदा वषस्थानं
 तन्मध्ये ॥ १० ॥ अदेशमन्वयोऽप्येताम्यम् ॥ ११ ॥ गुरु
 मातापितरौ ॥ २१ ॥ नाम्बग्वे पशुणोऽप्येताम्यम् ॥ २२ ॥ यन्त्रे
 जीवामि ॥ २२ ॥ इत्या विप्रमानदोषहृतीतनम् । गदां
 अविप्रमानदोषारोप । पुराहन् कर्मोत्तमम् ॥ २३ ॥

लोकः परलोकः ॥ २४ ॥ न मयि न स्थानि नयति
 ॥ २५ ॥ अनिवादात् सौमने ॥ २६ ॥ भेरुण्डाः
 भयानकाः ॥ २७ ॥ सुपरिणितेन सातुना ये संयुज्जन्ति
 सम्बन्धोर्न केनातिरेकं कुर्वन्ति त एव पार्थिवाः । अन्ये चोरा-
 इत्यर्थः ॥ २९ ॥

न किञ्चिदुपजीयन्ति दान्ता उत्पानशीलिनः ।
 दास्यन्त्याऽप्रदानं सततं तितिक्षा धर्मनित्यता ॥४०
 यथाहं प्रति पूजा च सर्वभूतेषु वै सदा ।
 त्यागान्प्रान्यत्र मर्त्यानां गुणास्तिष्ठन्ति पूरुषे ॥ ४१
 मृषा वादं परिहरेत् कुर्यात् प्रियमयाचितः ।
 न च कामान्न संरम्भान्न द्वेषाद्धर्ममुत्सृजेत् ॥ ४२
 प्रिये नातिमृशं हृष्येदप्रिये न च सञ्चरेत् ।
 न मुखोदर्थं हृच्छ्रेषु न च धर्मं परित्यजेत् ॥ ४३
 कर्म चैतिकिञ्चिदन्यत् स्यादितरत्र तदाचरेत् ।
 यत् कल्याणमभिध्यायेत् तत्रात्मानं नियोजयेत् ॥
 न पापे प्रतिपापः स्यात् साधुरेषु सदा भवेत् ।
 आत्मनैव हतः पापी यः पापं कर्तुमिच्छति ॥ ४५
 कर्म चैतदसाधूनां वृजिनानामसाधुषु ।
 न धर्मोऽस्तीति मन्वानाः शुचीनयहसन्ति येऽह
 अधह्वाना धर्मस्य ते नश्यन्ति न संशयः ।
 महाहृतिरियाभ्यातः पापो भयति नित्यदा ॥४७
 मृदानामवलितानामसारं भाषितं भवेत् ।
 दर्शयत्यन्तरात्मा तं दिवा रूपमियांशुमान् ॥४८
 न लोके राजते मूर्खः केषलात्मप्रशंसया ।
 व्यपि चेह मृजा हीनः कृतयिद्यः प्रकाशते ॥ ४९
 अग्र्यन् कस्यचिन्दिन्द्रामात्मपूजामवर्णयन् ।
 न कश्चिद्गुणसम्पन्नः प्रकाशो मुवि दृश्यते ॥ ५०
 विकर्मणा तप्यमानः पापाद्विपरिमुच्यते ।
 न तत्र कुर्या पुनरिति द्वितीयात् परिमुच्यते ॥५१
 कर्मणा येन तेनेह पापाद्विजयरोत्तम ।
 एवं श्रुतिरियं ब्रह्मन् धर्मेषु प्रतिदृश्यते ॥ ५२

संरम्भान्द्रयात् ॥ ४२ ॥ अन्यत् विपरितं स्यात् इत्यत्
 तादृशं द्वितीयं कल्याणमेवात्मनः परस्य चाभिप्यादेत्
 जानीयात् ॥ ४४ ॥ पापे पापिनि प्रतिपापः प्रतिपापी
 न स्यात् ॥ ४५ ॥ वृजिनानां व्यसनवताम् । असाधुधोरादि-
 स्तद्वत् ॥ ४६ ॥ हर्तमैत्रा आभ्यातः सप्तसारीऽपि पुष्टो
 भवेत् ॥ ४७ ॥ तदन्मृदानां भाषितं चिन्तितम् । अन्त-
 रात्मैव तं हृदं दर्शयति मूढस्य मौनमेव स्वस्वशापवम्
 ॥ ४८ ॥ मृजा हीनः मलिनदेहः श्रियेति पाठान्तरे स्पष्टोऽर्थ-
 ॥ ४९ ॥ मूढमतमाह अशुचिनि ॥ ५० ॥ पापात्
 प्राक् कृतात् द्वितीयात् कश्चिन्मयात् ॥ ५१ ॥ कर्मणेति ।
 येन तेनेति अक्षयस्तीर्थाप्यन्वयेन येन केनचिदपि पापात्
 परिमुच्यत इत्यनुषङ्गयेन । 'स प्राद्वन्नः केन स्याचेन स्यात्तेने-

पापान्यबुद्धेह पुरा कृतानि
 प्राग्धर्मशीलोऽपि विहन्ति पश्चात् ।
 धर्मो राजन्नदत्तं पूरुषाणां
 यत् कुर्वते पापमिह प्रमादात् ॥ ५३
 पापं कृत्वा हि मन्येत नाहमस्मीति पूरुषः ।
 तं तु देवाः प्रपद्यन्ति स्वर्गैधान्तरपूरुषः ॥ ५४
 धिक्कीर्णं देयकल्याणं धृदधानोऽनसूयकः ।
 यसनस्येय छिद्राणि साधूनां विवृणोति यः ॥५५
 पापश्चेत् पूरुषः कृत्वा कल्याणमभिपद्यते ।
 मुच्यते सर्वपापेष्यो महाभ्रोगेषु चन्द्रमाः ॥ ५६
 यथाऽऽदित्यः समुद्यन् वै तमः पूर्वं व्यपोहति ।
 एवं कल्याणमातिष्ठन् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५७
 पापानां विद्वधधिष्ठानं लोभमेव द्विजोत्तम ।
 दुग्धाः पापं व्ययस्यन्ति नरा नातिबहुश्रुताः ५८
 अधर्मा धर्मरूपेण सृणैः कृपा इषावृताः ।
 तेषां दमः पवित्राणि प्रलापा धर्मसंश्रिताः ।
 सर्वे हि विद्यते तेषु शिष्टाचारः सुदुर्लभः ॥ ५९
 मार्कण्डेय उवाच ।
 स तु यिप्रो ऽमहाप्राज्ञो धर्मव्याधमचूचत ।
 शिष्टाचारं कथमहं विद्यामिति नरोत्तम ॥ ६०
 एतदिच्छामि भद्रं ते श्रोतुं धर्मभृतां घर ।
 त्वत्तो महामते व्याध तन्नवीहि यथातयम् ॥ ६१
 व्याध उवाच ।
 यज्ञो दानं तपो वेदाः सत्यं च द्विजसत्तम ।
 पञ्चैतानि पवित्राणि शिष्टाचारेषु सर्वदा ॥ ६२
 कामकोथी पशे कृत्वा दम्भं लोभमनाजंघम् ।
 धर्ममित्येष सन्तुष्टास्ते शिष्टाः शिष्टसम्मतः ॥ ६३

इह एव स्यात् इति धुतिर्हि धर्मेषु धर्मोत्पत्तिविषया । ज्ञानो-
 ल्लसौ ल्लेक एव अत्रणादिमार्गो 'नान्यः पन्था विचरतऽयनाथ'
 इति श्रूयते ॥ ५३ ॥ प्राक् कृतानीति सम्बन्ध ॥ ५३ ॥
 चिकीर्षेदिति यः । साधूनां छिद्राणि धनादिदानतया रिक्तानि
 श्राद्धादीनि यः विवृणोति धनादिदानेने विवृणोति विशेषतः
 पिदधाति ॥ ५५ ॥ सः कल्याणं मोक्षोपायं कर्तुमिच्छेद्देव ।
 साधुसेवनजात् पुण्यान्मुमुक्षा उदेतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥ यथेति ।
 मुमुक्षा पापनाशपूर्विकोदेतीति भावः ॥ ५७ ॥ अधर्मा
 इति । दुग्धाः धर्मशल्या अपि धर्मस्य रूपमिव रूपं यस्य तेन
 दम्भेन आहृताः तेषां दम्भिनानाम् । अथ एव दम्भिनां साधूनां
 च विशेषान्वयमात् तेषु दम्भिषु शिष्टाचारः सुदुर्लभः-
 दुर्बोध इत्यर्थः ॥ ५९ ॥ शिष्टाचारमाह यज्ञ इति ॥ ६२ ॥
 शिष्टलक्षणमाह कामेति ॥ ६३ ॥ ऽ महाप्राज्ञ स्र.

अध्यायः २०७]

न तेन विद्यते वृत्तं यत्र स्वाध्यायशीलिनम् ।
 आचारपालनं चैव द्वितीयं शिष्टलक्षणम् ॥ ६४
 गुरुश्रवणं सत्यमक्रोधं दानमेव च ।
 पतञ्जलपुत्रं प्रहस्य शिष्टाचारैरेव नित्यदा ॥ ६५
 शिष्टाचारे मनः कृत्वा प्रतिष्ठाप्य च सर्वशः ।
 यामयं लभते वृत्तिं सा न शक्या ह्यतोऽन्यथा ॥
 वेदस्योपनिषत् सत्यं सत्यस्योपनिषदम् ।
 द्रमस्योपनिषत् त्यागः शिष्टाचारैरेव नित्यदा ॥ ६७
 ये तु धर्मान्मूयन्ते बुद्धिमोहाश्रिता नराः ।
 अपया गच्छन्तं तेषामनुयाता च पीडयते ॥ ६८
 ये तु शिष्टाः सृनिपताः श्रुतित्यागपरायणाः ।
 धर्मपन्यायनमाकृदाः सत्यधर्मपरायणाः ॥ ६९
 नियच्छन्ति परां बुद्धिं शिष्टाचाराश्रिता जनाः
 उपाध्यायमते युक्ताः स्थित्या धर्माधर्मादीनिः ७०
 नास्तिज्ञान भिन्नमर्यादान् कुराम्यापमती स्थितान्
 त्यज तान् ज्ञानमाश्रित्य धार्मिकानुपसेष्य च ७१
 कामलोमप्रहाफीर्णां पञ्चेन्द्रियजलां नदीम् ।
 नायं धृतिमयी कृत्वा जन्मदुर्गाणि सन्तर ॥ ७२
 क्रमेण सञ्चितो धर्मो बुद्धियोगममयो महान् ।
 शिष्टाचारे मवेत् साधु रागः शुक्रेव वाससि ७३
 अहिंसा सत्यवचनं सर्वभूतहितं परम् ।
 अहिंसा परमो धर्मः स च सत्ये प्रतिष्ठितः ।
 सत्ये कृत्वा प्रतिष्ठां तु प्रवर्तते प्रवृत्तयः ॥ ७४
 सत्यमेव गरीयस्तु शिष्टाचारनिषेधितम् ।
 आचारश्च सतां धर्मः सन्तश्चाचारलक्षणाः ॥ ७५

यो यथा प्रकृतिर्जन्तुः स स्वां प्रकृतिममुते ।
 पापात्मा क्रोधकामादीन् दोषानामोद्यन्तात्मयान्
 आरम्भो न्याययुक्तो यः स हि धर्म इति स्मृतः ।
 अनाचारस्त्वधर्मोते पतञ्जलपुत्रशासनम् ॥ ७७
 अशुद्धान्तोऽनसूयन्तो निरहङ्कारमत्सराः ।
 क्रजयः शमसम्पन्नाः शिष्टाचारा भवन्ति ते ७८
 त्रैविध्यवृद्धाः शुचयो वृत्तयन्ता मनसिनः ।
 गुरुश्रवणो दान्ताः शिष्टाचारा भवन्त्युत ॥ ७९
 तेषामहीनसत्त्वानां दुष्कराचारकर्मणाम् ।
 स्थैः कर्मभिः सत्कृतानां घोरत्वं सम्प्रणश्यति ८०
 ते सदाचारमाध्वयं पुराणं शाश्वतं ध्रुवम् ।
 धर्मं धर्मेण पश्यन्तः स्वर्गं यान्ति मनीषिणः ॥ ८१
 आस्तिका मानहीनाश्च द्विजातिजनपूजकाः ।
 श्रुतवृत्तांसम्पन्नाः सन्तः स्वर्गनिवासिनः ॥ ८२
 वेदोक्तः परमो धर्मो धर्मशास्त्रेषु चापरः ।
 शिष्टाचारश्च शिष्टानां त्रिविधं धर्मलक्षणम् ।
 पारणं चापि विद्यानां तीर्थानामवगाहनम् ॥ ८३
 क्षमा सत्याजबं शौचं सतामाचारदर्शनम् ।
 सर्वभूतदयायन्तो अहिंसानिरताः सदा ॥ ८४
 पठयं च न भाषन्ते सदा सन्तो द्विजप्रियाः ।
 शुमानामशुमानां च कर्मणां फलसञ्चये ॥ ८५
 विपाकमभिजावन्ति ते शिष्टाः शिष्टसम्पन्नाः ।
 न्यायोपेता गुणोपेताः सर्वलोकाहितैषिणः ॥ ८६
 सन्तः स्वर्गजितः शुक्याः सन्निविष्टाश्च सत्पते ।
 दातारः संविभक्तारो दीनानुप्रहकारिणः ॥ ८७

इति धर्मं सेच्योपात्तमिति यावत् । 'इतोऽधीतेऽप्यतीतेति वदं
 सेऽपि मृते ह्ये इति मेदिनी ॥ ६४ ॥ अतोऽन्यथा गुरुश्रवण-
 णाम्नावे ॥ ६६ ॥ वेदस्येति । उपनिषदस्यं सत्यं प्रमत्तदशाने
 वेदो निष्कल इत्यर्थः । एवं दमाभावे सत्यं नास्ति । त्यागभावे
 दमोऽपि नास्तीत्यर्थः ॥ ६७ ॥ धर्मया अमोर्गेण अनुयाता
 अदुग्मन्ता ॥ ६८ ॥ श्रुतित्येव त्यागश्च ते द्वे परमयनं स्थानं येना ते
 श्रुतित्यागपरायणाः ॥ ६९ ॥ परा बुद्धिमात्माकारं वृत्तिमपि
 नियच्छन्ति निष्कन्ति परं वैराग्यवन्त इत्यर्थः ॥ ७० ॥ शिष्टा-
 चास्वति शुक्रपदोपमे योगधर्मं राग दत्त साधुभवेत् शुक्रेव । वेति
 द्वाये । ' व वा यथा तेषैवैवम् इत्यमरः ॥ ७३ ॥ अहिंसां सत्यं
 च सौति अहिंसैति । प्रतिष्ठां स्वैयम् ॥ ७४ ॥ यो यथेत्यर्थं
 न्याचते पापात्मेत्यादिना । अनात्मवान् अक्रियाचत ॥ ७५ ॥
 अहङ्कारो दर्पः । मत्सरः परदोषसाहङ्ग्युर्बं तद्वर्जिताः । शिष्टं
 गुणशास्त्रोक्तमाचरन्तः शिष्टाचारा ॥ ७८ ॥ त्रैविध्यवृद्धाः त्रिवि-

विद्या क्रम्यन्तु सामात्मिना यत्र स त्रिविधो यस्तत्र साध-
 यत्रैविद्या याशिका । इत्तं शीलं तदन्तः । मनसिनः जिन-
 चित्ता ॥ ७९ ॥ दुष्कराचारकर्मणामन्वैर्दुष्करः आचारः
 शीलं कर्म यथादि मेयां तेषाम् । घोरत्वं हिंसादिशोचकत्वं
 ॥ ८० ॥ आधर्म्यमवता दुल्लेखयन्तात् । सदाचारं सद्भिः रा-
 चीर्णं पुराणमनादिं शाश्वतमनवच्छिन्नं ध्रुवं नित्यमात्याज्य-
 मित्यर्थः ॥ ८१ ॥ वेदोच्छेदोद्भिन्नोद्भिन्नादि धर्मशास्त्रोक्त-
 अष्टकाध्यादादि । शिष्टाचारः शौक्यादिः । शिष्टानां वृष्टि-
 रिति शेषः । तदुक्तमभिदुष्कम् - ' सता हि सन्देहपदेषु वस्तुषु
 प्रमाणमन्तःकरणस्य वृत्तयः ' इति । अस्वामि शिष्टाचारं
 एवान्तर्भावान् त्रिविधमित्युक्तम् । पारणं समाचनम् ॥ ८३ ॥
 विपाकं क्रमेण पुण्यपापयोः क्षयम् । तेन उप्यहायदेतुः सुखं
 नेष्टव्यं पापहासहेतुदुं खं सोढव्यमिति भावः । न्यायो
 युक्तिः । शुणाः शमादायस्तुक्ता ॥ ८६ ॥ शुक्याः हिंसा-
 शत्यधर्मवन्तः सत्ये प्रमत्तमो संविभक्तारः शुद्ध्येषु ॥ ८७ ॥

सर्वपूज्याः श्रुतधनास्तथैव च तपस्विनः ।
 सर्वभूतदयावन्तस्ते शिष्टाः शिष्टसम्मताः ॥ ८८
 दीनशिष्टाः सुखोल्लोकानानुवन्तीह च धियम् ।
 पीडया च फलप्रसय भृत्यानां च समाहिताः ८९
 अतिशक्त्या प्रयच्छन्ति सन्तः साङ्गिः समागताः ।
 लोकयात्रां च पश्यन्तो धर्ममात्महितानि च ९०
 एवं सन्तो वर्तमानास्त्वेधन्ते शाश्वतीः समाः ।
 आहिंसा सत्यवचनमानुशंशयमथार्जवम् ॥ ९१
 अद्रोहो नाभिमानश्च हीनस्तितीक्षा दमः शमः ।
 धीमन्तो धृतिमन्तश्च भूतानामनुकम्पकाः ॥ ९२
 अकामद्वेषसंदुक्तास्ते सन्तो लोकसाक्षिणः ।
 त्रीण्येव तु सतामातुः सन्तः पद्मनुत्तमम् ॥ ९३
 न चैव दुष्टोद्दयाश्च सत्यं चैव सदा वदेत् ।

इति श्रीमहामारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसामास्यापर्वणि ब्राह्मणव्याख्यसंवादे
 सप्ताधिकद्विंशत्तमोऽध्यायः ॥ २०७ ॥

२०८

मार्कण्डेय उवाच ।

स तु विप्रमयोवाच धर्मव्याधो युधिष्ठिर ।
 यदहमाचरे कर्मो घोरमेतदसंशयम् ॥ १
 विधिस्तु बलवान् ब्रह्मन् दुस्तरं हि पुरा कृतम् ।
 पुरा कृतस्य पापस्य कर्मदोषो भवत्ययम् ॥ २
 दोषस्यैतस्य धै ब्रह्मन् विधाते यत्नवानहम् ।
 विधिना हि हते पूर्वं निमित्तं घातको भवेत् ॥ ३
 निमित्तभूता हि धर्मं कर्मणोऽस्य द्विजोत्तम ।
 येषां हतानां मांसानि विक्रीणामीह वै द्विज ॥ ४
 तेषामपि भवेद्धर्म उपयोगेन मरुणे ।
 देवतातिथिभृत्यानां पितृणां चापि पूजनम् ॥ ५
 ओषध्यो वीरुधक्षैव पशवो मृगपक्षिणः ।

अघ्राद्यभूता लोकस्य इत्यपि ध्रूयते श्रुतिः ॥ ६
 भात्ममांसप्रसादेन शिविरौशनरो नृपः ।
 स्वर्गं सुदुर्गमं प्रातः क्षमावान् द्विजसत्तम ॥ ७
 राक्षो महानसे पूर्वं रन्तिदेवस्य वै द्विज ।
 द्वे सहस्रे तु वध्येते पशूनामन्वहं तदा ॥ ८
 अहन्यहनि वध्येते द्वे सहस्रे गवां तथा ।
 समांसं ददतो ह्यन्नं रन्तिदेवस्य नित्यशः ॥ ९
 अतुला कर्तिरमवश्रुस्य द्विजसत्तम ।
 चातुर्मास्ये च पशवो वध्यन्त इति नित्यशः ॥ १०
 अग्रयो मांसकामाश्च इत्यपि ध्रूयते श्रुतिः ।
 यशेषु पशवो ब्रह्मन् वध्यन्ते सततं द्विजः ॥ ११

श्रुतधना विधाधनाः ॥ ८८ ॥ एषन्ते वर्द्धन्ते ॥ ९१ ॥
 नाभिमानः निरभिमानः ॥ ९२ ॥ सता पदं पदनीयं
 प्रार्थनीयम् ॥ ९३ ॥ कल्याः कल्याणवन्तश्च ते वेदतशी-
 ल्यश्च मत्स्यथोऽथ ॥ ९४ ॥ कर्म च कर्मैव । कर्मणेति
 गौडपदे कर्मणा श्रुतेन च सम्पत्तिल्यर्थः ॥ ९७ ॥ प्रसा
 ऋत्नम्बराख्या वस्तुयायात्मविषयं ज्ञानं तदेव उच्यन्वात्
 प्रामादं भयात् संगरात् लोकानां वृत्तानि अतीतानागत-
 दानि ॥ ९८ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभव-
 दीपे सप्ताधिकद्विंशत्तमोऽध्यायः ॥ २०७ ॥

२०८

स न्वाति । एतन्मांसविभक्त्यात्मकम् ॥ ११ ॥ दोषस्येति
 यत्रानपि न परिहृतं शक्नोमि विधे प्राक्ख्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥
 निमित्तैति । शस्त्राभिमित्तभूता वयम् । सन्धातृवत् कर्ता छ
 विधिरनेत्यर्थः ॥ ११ ॥ अघ्राद्यभूता अन्नं च तदर्थं च भोग्यम्
 भक्ष्यं चेत्यर्थः । ' सर्वमस्मान्नं भवति ' इति श्रुतेः ॥ ६ ॥
 ' येऽस्मान्मो लुप्तो मांसभामा ' इति मन्त्रलिङ्गमपि
 श्रुतिर्वै ॥ ११ ॥

† यदहं व्याचरे कर्म च.

संस्कृताः किल मन्त्रैश्च तेऽपि स्वर्गप्रवासुवन् ।
यदि नैवाग्रयो ब्रह्मन् मांसकामाऽभवन् पुरा १२
मर्त्यं नैवामयन्मांसं कस्यचिद्विजसत्तम ॥ १३
अत्रापि विधिरुक्तश्च मुनिभिर्मांसमश्नते ।
देवतानां पितॄणां च भुङ्क्ते दावाऽपि यः सदा ।
यथाविधि यथाश्वाहं न प्रदुष्यति भक्षणात् ॥ १४
अमांसाशी भवत्येवमित्यपि श्रूयते श्रुतिः ।
मार्यां गच्छन् ब्रह्मचारी कर्तौ भवति ब्राह्मणः १५
सत्यानुते विनिश्चित्य अत्रापि विधिरुच्यते ।
सौदासेन तदा राज्ञा मानुषा भक्षिता द्विज ।
शापाभिभूतेन भृशमत्र किं प्रतिभाति मे ॥ १६
स्वधर्म इति कृत्वा तु न त्यजामि द्विजोत्तम ।
पुरा कृतमिति ज्ञात्वा जीवाम्येतेन कर्मणा ॥ १७
स्वकर्म त्यजतो ब्रह्मघ्नमर्थ इह हृदयते ।
स्वकर्मनिरतो यस्तु धर्मः स इति निश्चयः ॥ १८
पूर्वं हि विहितं कर्म देहिर्न न विमुञ्चति ।
यात्रा विधिरयं दृष्टो बहुधा कर्मनिर्णये । १९
द्रष्टव्या तु भवेत् प्रज्ञा क्रूरे कर्मणि वर्तता ।
कथं कर्म शुभं कुर्यां कथं गुण्ये परमवात् ॥ २०
कर्मणस्तस्य घोरस्य बहुधा निर्णयो भवेत् ।
दाने च सत्यवाच्ये च गुरुशुश्रूषणे तथा ॥ २१
द्विजातिपूजने चाहं धर्मं च निरतः तदा ।
अभिमानातिवादाभ्यां निवृत्तोऽस्मि द्विजोत्तम ॥
इपि सार्थाति मन्यन्ते तत्र हिंसा परा स्मृता ।
कर्पन्तो लाङ्गलैः पुंसो भ्रान्ति भूमिशयान् बहून् ॥
जीवानन्यांश्च बहुशस्तत्र किं प्रतिभाति मे ।
धान्यबीजानि यान्याहूर्मीहार्दानि द्विजोत्तम २४
सर्वाण्येतानि जीवानि तत्र किं प्रतिभाति मे ।

अध्याक्रम्य पशुंश्चापि भ्रान्ति वै भक्षयन्ति च २५
वृक्षांस्तद्यौपर्थाश्चापि छिन्दन्ति पुरुषा द्विज ।
जीवा हि बहवो ब्रह्मन् वृक्षेषु च फलेषु च ॥ २६
उदके बहवश्चापि तत्र किं प्रतिभाति मे ।
सर्वं व्याप्तमिदं ब्रह्मन् प्राणिभिः प्राणिजीवतैः २७
मत्स्यान् प्रसन्ते मत्स्याश्च तत्र किं प्रतिभाति मे ।
सस्यैः सत्यानि जीवन्ति बहुधा द्विजसत्तम ॥ २८
प्राणिनोऽन्योन्यभक्षाश्च तत्र किं प्रतिभाति मे ।
चक्षुकर्म्यमाणा जीवांश्च घर्णीसंधितान् बहून् ॥
पक्ष्यां भ्रान्ति नरा विप्र तत्र किं प्रतिभाति मे ।
उपविष्टाः शयानाश्च भ्रान्ति जीवाननेकदाः ॥ ३०
ज्ञानविज्ञानवन्तश्च तत्र किं प्रतिभाति मे ।
जीवैर्प्रस्तमिदं सर्वमाकाशं पृथिवी तथा ॥ ३१
अविज्ञानाश्च हिंसन्ति तत्र किं प्रतिभाति मे ।
अहिंसेति यदुक्तं हि पुरुषैर्विस्मितैः पुरा ॥ ३२
के न हिंसन्ति जीवान् वै लोकेऽस्मिन् द्विजसत्तम
बहु सञ्चित्य इति वै नास्ति कश्चिदहिंसकः ॥ ३३
अहिंसायां तु निरता यतयो द्विजसत्तम ।
कुर्वन्त्येव हि हिंसां ते यन्नादल्पतरा भवेन् ॥ ३४
आलक्ष्याक्षैव पुरुषाः कुले जाता महागुणाः ।
महाघोराणि कर्माणि कृत्वा लज्जन्ति वै न च ३५
सुहृदः सुहृदोऽन्यांश्च दुर्हृदश्चापि दुर्हृदः ।
सम्यक्प्रवृत्तान् पुरुषाग्रसम्यगनुपदयतः ॥ ३६
समुद्देश्य न नन्दति बान्धव्या बान्धवैरपि ।
गुरुंश्चैव विनिन्दन्ति मूढाः पण्डितमानिनः ॥ ३७
बहु लोके विपर्यलं हृदयते द्विजसत्तम ।
धर्मयुक्तमधर्मं च तत्र किं प्रतिभाति मे ॥ ३८

अत्रापि त्वादिताः श्लोकः । बलो तु मांसेन वैतृकस्य
नियेषादेवतायेषामशिममासादन्यत्र मागभक्षणं दुष्यत्ये-
वेति भावः ॥ १३ ॥ अनासाशीति । यस्मिन्मा-
समुजोऽपि श्रुत्यामिनो मन्त्रनयमिच औपचारिकममासा-
शित्वमिति भावः ॥ १५ ॥ सत्याकृते ज्ञानकर्ममागी ।
अत्रापि यस्मिन्मांसमश्नते विधिर्विशेषः । तमेवाह परकृति-
कृतेन सौदासेनेति । बर्हृलाघाभिमानकृता नृतेन कर्मतेन
यस्मिन्मांसं भक्षणीयं न शान्त्यार्थमेवेति भावः ।
रन्तिदेतानिदर्शनं तु युगान्तराभिप्रायम् । अत्र किं प्रतिभाति

मे । किञ्च कृत्वायाम् । अत्र मासे भक्षणीये मन निन्दा
प्रतिभाति । अत्र एव न हस्मि न भक्षयामीति प्रागेरोक्तं
भवेत्पर्य ॥ १६ ॥ कुनर्हिदं त्वं मागविस्यं करोपि ।
तत्त्वतुरपि प्रयोक्त्वन्वादिगादोऽनीत्याशङ्क्याह स्वेति ।
स्वकर्म इत्यस्य व्याख्या-पुत्र इत्यन्त्यादि ॥ १७ ॥ तथापि
हिंसाभिर्धर्मं कर्म नरायणोऽप्यभिन्त्याशङ्क्य मन्त्रं हिंसाया
अत्रविद्यायन्माह इपि गाथीतीत्यादिना । के नरा जीवाश्च
हिंसन्त्यपि तु नन्दति हिंसन्त्येत्यर्थः ॥ ३३ ॥

धत्तुं बहुविधं शक्यं धर्माधर्मेषु कर्मसु ।

[स्वकर्मनिरतो यो हि स यशः प्राप्नुयान्महत् ॥ १९]

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि पतिप्रतोपाख्याने ब्राह्मणव्याधसंवादे
अष्टाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०८ ॥

२०९

मार्कण्डेय उवाच ।

धर्मव्याधस्तु निपुणं पुनरेव युधिष्ठिर ।

विप्रप्रममुवाचेदं सर्वधर्मभृतां वरः ॥ १

ध्याध उवाच ।

श्रुतिप्रमाणो धर्मोऽयमिति वृद्धानुशासनम् ।

सुस्मा गतिर्हि धर्मस्य बहुशाखा ह्यनन्तिका ॥ २

प्राणान्तिके विवाहे च धत्तव्यमनृतं भवेत् ।

अनृतेन भवेत् सत्यं सत्येनैवानृतं भवेत् ॥ ३

यद्भूतहितमत्यन्तं तत्सत्यमिति धारणा ।

विपर्ययकृतोऽधर्मः पश्य धर्मस्य सुक्ष्मताम् ॥ ४

यत् करोत्यशुभं कर्म श्रुभं वा यदि सत्तम ।

भवदयं तत् समामोति पुरुषो नात्र संशयः ॥ ५

विग्मां च दशां प्राप्ते देवान् गर्हति वै भृशम् ।

आत्मनः कर्मदोषाणि न विजानात्यपण्डितः ॥ ६

मूढो नैकृतिकश्चापि चपलश्च द्विजोत्तम ।

सुखदुःखविपर्यासान् सदा समुपपश्यते ॥ ७

नैनं प्रशा सुनीतं वा त्रायते नैव पौरुषम् ।

योऽयमिच्छेद्यथा कामं तं तं कामं स आप्नुयात् ८

यदि स्याद्वपराधानं पौरुषस्य क्रियाफलम् ।

संयताश्चापि दक्षाश्च मतिमन्तश्च मानवाः ॥ ९

दृश्यन्ते निष्फलाः सन्तः प्रहीणाः सर्वकर्मभिः ।

भूतानामप्यः कश्चिद्विसायां सततोत्थितः ॥ १०

वञ्चनायां च लोकस्य स सुखी जीयते सदा ।

अचेष्टमपि चासीनं श्रीः कश्चिदुपतिष्ठति ॥ ११

कश्चिन् कर्माणि कुर्वन् हि न प्राप्यमधिगच्छति ।

देवानिष्टा तपस्तप्त्वा कृपणैः पुत्रशुद्धिभिः ॥ १२

दशमासधृता गर्भं जायन्ते कुलपांसनाः ।

अपरे धनधान्यैश्च भोगैश्च पिनुसञ्चितैः ॥ १३

विपुलैरभिजायन्ते लब्धास्तैरेव मङ्गलैः ।

कर्मजा हि मनुष्याणां रोगा नास्त्यत्र संशयः १४

व्याधयो विनिवार्यन्ते व्याधैः श्रुद्रमृगा इव ।

ते चापि कुशलैर्वैद्यैर्नपुणैः संभृतौषधैः ॥ १५

व्याधयो विनिवार्यन्ते मृगा व्याधैरिव द्विज ।

येषामस्ति च भोक्तव्यं प्रहणीदोषपीडिताः ॥ १६

न शक्नुवन्ति ते भोक्तुं पश्य धर्मभृतां वर ।

अपरे बाहुबलिनः क्लिश्यन्ति बहवो जनाः १७

दुःखेन चाग्निगच्छन्ति भोजनं द्विजसत्तम ।

इति लोकमनाकन्दं मोहशोकपरिप्लुतम् ॥ १८

स्त्रोतसाऽसहृदाक्षितं ह्रियमाणं बलीयसा ।

न प्रियेयुर्न जीयंतुः सर्वे स्युः सर्वकामिकाः १९

नाभिर्भ्यं प्रतिपश्येयुर्वीशान्वं यदि वै भवेत् ।

उपर्युपरि लोकस्य सर्वो गन्तुं समीहते ।

यतते च यथाशक्ति न च तद्वर्तते तथा ॥ २०

बहवः सम्प्रदृश्यन्ते तुल्यनक्षत्रमङ्गलाः ।

मदन् तु फलवैषम्यं दृश्यते कर्मसन्धिषु ॥ २१

न केचिद्वीशते ब्रह्म स्वयंप्राहास्य सत्तम ।

कर्मणा प्राकृतानां वै इह सिद्धिः प्रदृश्यते ॥ २२

इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावर्षीये अष्टाधिकद्विशत-
तमोऽध्यायः ॥ २०८ ॥

२०९

शान्त्यादयो ज्ञानाद्भूता धर्मा प्रोक्ता । सम्प्रति ज्ञानं
विना कृतव्यता नास्तीति वक्तुं धर्मनित्यस्य दुःखपाहलं
प्रयस्य नि सारलं चोच्यते धर्मश्याधस्त्वित्यादिना
॥ १ ॥ धारणावधारणं निधय इत्यर्थः ॥ ४ ॥ सुनीतं
युक्तिसा ॥ ८ ॥ प्रहीणाः धान्ता अतीत्यर्थः ॥ १० ॥
पुत्रशुद्धिभिः पुत्रकामे ॥ १२ ॥ प्रहणां विष्टम्भरोग.

॥ १६ ॥ अनाकन्दमहायम् । 'आकन्दः कन्देऽऽशने मित्र-
दाह्यपुत्रयोः' इति मेदिनी ॥ १८ ॥ श्रोतला कर्मप्रदाह्येन ।
असह्य आशितं आधिभ्याधिमस्तादितं । ह्रियमाणमवशम्
॥ १९ ॥ ननु सर्वेऽपि स्ववशा एव दृश्यन्ते नेत्याह मेति
॥ २० ॥ बहव इति देवशास्त्रमपि न्यभिवारिकरुमित्या-
शय ॥ २१ ॥ नेति स्वीयमपि वस्तु स्वस्थानधोनें प्राकर्म-
नशाद्भक्तौत्यर्थः । तत्रापि दृष्टान्तमपीवैक्यमिति श्लोकाय
तत्तन्माशङ्क्याह कर्मणेति । प्राकृतानां देहात्मनादिना
कृतानाकृतान्भागमादादौषरश्चिनां तु प्राकर्मैव प्रधानमिति
भावः ॥ २२ ॥ † कर्मदोषेण इति छ.

यथाशुतिरियं ब्रह्मन् जीवः किल सनातनः ।
 शरीरमधुवं लोके सर्वेषां प्राणिनामिह ॥ २३
 यथ्यमाने शरीरे तु देहनाशो भवत्युत ।
 जीवः सङ्कमतेऽन्यत्र कर्मबन्धनिबन्धनः ॥ २४
 ब्राह्मण उवाच ।
 कथं कर्मविदां श्रेष्ठ जीवो भवति शाश्वतः ।
 पतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं तत्त्वेन पदतां घर ॥ २५
 व्याघ्र उवाच ।
 न जीवनाशोऽस्ति हि देहमेदं
 मिथ्यैतदाहुर्भ्रियतीति मूढाः ।
 जीवस्तु देहान्तरितः प्रयाति
 दशार्धतैवास्य शरीरमेदः ॥ २६
 अन्यो हि नाश्नाति कृतं हि कर्म
 मनुष्यलोके मनुजस्य कश्चित् ।
 यत् तेन किञ्चिद्वि कृतं हि कर्म
 तदश्रुने नास्ति कृतस्य नाशः ॥ २७
 सुपुण्यशीला हि भवन्ति पुण्या
 नराधमाः पापहतो भवन्ति ।
 नरोऽनुयातास्त्रिह कर्मभिः स्वै-
 स्ततः समुत्पद्यति भावितस्तैः ॥ २८

व्याघ्र उवाच ।
 गर्माधानसमायुक्तं कर्मदं सम्प्रदह्यते ।
 समासेन तु ते क्षिप्रं प्रवक्ष्यामि द्विजोत्तम ॥ ३०
 यथा सम्भृतसंसारः पुनरेव प्रजायते ।
 शुमहन् शुमयोर्नापु पापहन् पापयोनिपु ॥ ३१
 शुभैः प्रयोगैर्देवतं ध्यामिधैर्मानुषो भवेत् ।
 मोहनीयैर्विद्योनीपु स्वधोगामी च किल्बिषी ॥ ३२
 जातिभृत्पुत्रजरादुःखैः सततं समभिद्रुतः ।
 सञ्चरे पच्यमानश्च क्षोपैरात्महतैर्नरः ॥ ३३
 तिर्यग्योनिषुहृत्प्राणि गत्या नरकमेव च ।
 जीवाः सम्परित्यजन्ते कर्मबन्धनिबन्धनाः ॥ ३४
 जन्तुस्तु कर्मभिस्तैस्तैः स्युज्यतेः प्रेत्य दुःखितः ।
 तदुःखप्रतिघातार्थमपुण्यां योनिमाम्ने ॥ ३५
 ततः कर्म समादत्ते पुनरन्यं नयं बहु ।
 पच्यते तु पुनस्तेन भुञ्जाऽप्यमिघातरः ॥ ३६
 अजहमेव दुःखार्तोऽदुःखितः सुखसंज्ञकः ।
 ततो निवृत्तबन्धवान् कर्मणामुदयादपि ॥ ३७
 परिक्रामति संसारे चक्रायद्बहुयुगेन ।
 स चेन्नित्युत्तबन्धस्तु विमुक्तश्चापि कर्मभिः ॥ ३८
 तपोयोगसमारम्भं कुरुते द्विजसत्तम ।
 कर्मभिर्बहुभिश्चापि लोकानश्नाति मानवः ॥ ३९
 स चेन्नित्युत्तबन्धस्तु विमुक्तश्चापि कर्मभिः ।
 प्राप्नोति सुहृन्लोकां यत्र गत्या न शोचति ॥ ४०

ब्राह्मण उवाच ।
 रूपं सम्भवते योनौ कथं वा पुण्यपापयोः ।
 जातोः पुण्यास्त्वपुण्याश्च कथं गच्छति सत्तम २९

एतेदेव बहू जीवस्य नित्यत्वमाह मयेति ॥ २३ ॥
 दशार्धना पयत्वम् ॥ २६ ॥ ननु कृतनाशोऽपि कृष्यादि-
 क्लेशे दह्यतेऽतः कृतं कर्म न देहान्तेऽनुवर्तियते ।
 देहान्त्यस्तात्मनोऽभावादिस्वाराक्ष्याह अन्यो हीति ।
 भोजनकल्पत् कृतस्य कर्मणः फलप्रतिहार्यम् । यत्र तु सद्य-
 फलं न दृष्टं तत्रापि जन्मान्तरे भविष्यतीत्यनुमेयम् । यत्र
 चाहनापि फलं निधिलानादि उपैति तत्र जन्मान्तरीयं
 साधनं कल्पामिष्यते ॥ २७ ॥ उतरयति जन्मान्तरे स्मने
 कल्पनेः प्राचीनैः कर्मभिर्भाविता रक्षितः अत एव कर्मणाम्
 प्रत्यक्षे भूयते 'तं विद्याकर्मणो समन्वारेणे पूर्वप्रसा च इति ।
 तस्मात् स्वहतमेव स्वयं भुञ्जे न त्वन्यद्वत्तमन्योऽनो नास्ति
 कृतस्य नाश इत्युक्तम् ॥ २८ ॥ एवं स्वप्नकार्यादन्वय-
 मात्मनः प्राप्य लिङ्गतीतदपि व्यतिरेकं साधयितुं वैश-
 म्योत्तरकथं जन्मादीनां दुराभ्यासमाह सर्वेषादिना । गर्मा-
 धानेन विषयोत्पिप्रदाशन प्रत्येन । एतत् सर्वं गमायुक्तं
 गमादितम् । तदेव साधयिष्याह दूरं कर्तुं उच्यते त्वने कृत-
 देहादिप्रान्तं तत् सर्वं कर्मिणे । अन्वयः - चिदनाशो

जन्नुर्विद्याकर्मपूर्वप्रमाभिः पद्यप्राणमनोबुद्धिदोन्द्रिकर-
 तादयकारमेनेन लिङ्गेन इह उच्यते कथायां स्वर्गं नरैः वा
 गत्वा तत्र भोगान् भुञ्जा कर्मदोरेण कृष्टिदोरेण पुनर्वाजमानं
 प्राप्य शुक्रगोणित्कमेन परिलभते । अत्र पुनर्लिङ्गकारिणा-
 विदय तैरेव पूर्वविद्यादिसंस्वरीकुण्डे जायते । तमेव कर्मणा
 पुत्र जायत इत्येव प्रवक्ष्यामिष्यते ॥ ३० ॥ मन्वृताः
 सम्भाराः कर्मबीजानि येन ॥ ३१ ॥ मोहनीयप्रामयैः
 भाष नरहनिर्गन् ॥ ३२ ॥ जातिजन्म मग्ने योनियवरे
 उच्यन्त्यादिपु च ॥ ३३ ॥ प्रेत्य मृत्वा दुःखालक-
 प्रतीपान् दुःखं भोगुमिष्यते ॥ ३५ ॥ अर्थमिति
 ऐद ॥ ३६ ॥ अनु रित्त इति ऐदः । दुःखामात्र्य च
 सुखमिति मंगला न दुःखं गतरे स्वभ्याः सुखमिति तथा चादुः
 भारोऽपनति सुखिन संज्ञाः स्व इति । एत अदुःखे सुखा-
 ध्यामात् अनिर्गन्ते ऐद ॥ ३७ ॥ निरुत्तयो वीत-
 राय तत्र हेतु विदुदपेति ॥ ३८ ॥ तस्य फलं तपोदोगयोः
 आत्येवनपानयोः गमात्तन्म् ॥ ३९ ॥ X मंगार-म.

पापं कुर्वन् पापवृत्तः पापरयान्तं न गच्छति ।
 तस्मान् पुण्यं यतेत् कर्तुं वर्जयति च पापकर्मधरं
 अनस्युः कृतज्ञश्च कत्याणानि च सेवते ।
 सुखानि धर्ममर्थं च स्वर्गं च लभते नरः ॥ ४२
 संसृष्टस्य च दान्तरय नियतस्य यतात्मनः ।
 प्राज्ञस्यानन्तरा वृत्तिरिह लोके परत्र च ॥ ४३
 सतां धर्मेण धर्तेत क्रियां शिष्टघटाचरेत् ।
 असंकेतशेन लोकस्य वृत्तिं लिप्सेत वै द्विजः ॥ ४४
 स्वधर्मेण क्रिया लोके कर्मणः सोऽप्यसद्गुरः ।
 सन्ति ह्यागमविज्ञानाः शिष्टाः शास्त्रे विचक्षणः
 प्राज्ञो धर्मेण रमते धर्मं वैधोपजावति ।
 तस्माद्दर्माद्वातेन धनेन द्विजसत्तम ॥ ४६
 तस्यैव सिञ्चते मूलं गुणान् पश्यति यत्र वै ।
 धर्मात्मा भवति ह्येवं चित्तं चास्य प्रहरीदति ॥ ४७
 स मित्रजनसन्तुष्ट इह प्रेत्य च नन्दति ।
 शब्दं स्पर्शं तथा रूपं गन्धानिद्रांश्च सत्तम ॥ ४८
 प्रभुत्वं लभते चापि धर्मस्यैतत् फलं विदुः ।

इति धीमहामारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि प्राहणव्याधसंवादे
 नवाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०९ ॥

२१०

मार्कण्डेय उवाच ।

पद्युक्तस्तु विप्रेण धर्मव्याधो युधिष्ठिर ।
 प्रत्युवाच यथा विप्रं तच्छृण्व्य नराधिप ॥ १

यतेत् कोत ॥ ४१ ॥ पुण्यफलमाह अनस्युः ॥ ४२ ॥
 संसृष्टस्य अथाचत्वारिंशत्संस्कारस्य दान्तस्य जितवाद्ये-
 त्तिदस्य नियतस्य शौचादिपरस्य यतात्मन जितचित्तस्य
 अनन्तरा सुखाना वृत्तिर्भावने विपश्चुखमिति यावत् ॥ ४३ ॥
 स्वधर्मणेति । यतः शिष्टा उपदेशत सन्ति अतः । कर्मणः
 कर्मणि पद्ये । कर्म स्वधर्मेण स्वोचितेनाचरिण क्रिया-
 बुद्धयः । आशीर्लिङ्गमथैकवचनम् । सोऽपि असद्गुरः धर्मा-
 णामिति शेषः ॥ ४५ ॥ यत्र धर्मं ॥ ४७ ॥ प्रभुत्वमप्रति-
 द्दतेच्छब्दं धर्मस्येति चित्तह्यस्या भोगेच्छाया क्षीणाया
 स्वर्गेऽपि वैराग्यं जायते इत्यर्थः । अतुप्यमाणः प्रीतिमलम-
 मान । निर्वेदं वैराग्यमा आपेदे आप्नोति । स्वारभ्यस्त्वय आर्यः ।
 दोषं राणद्वेषादिकं नाशुरुभ्ये तदशो न भवतीत्यर्थः ॥ ५० ॥
 उपायत एव मोक्षे प्रयतते न त्वनुपायादिवमात्राप्रयादिति
 योजना ॥ ५२ ॥ तत्र ज्ञानं निःश्रेयसं योज्यमापनम् ॥ ५३ ॥

धर्मस्य च फलं लब्ध्वा न तुप्यति महाद्विज ॥ ४९
 अतुप्यमाणो निर्वेदमापेदे ज्ञानचक्षुषा ।
 प्रशाचक्षुर्नर इह दोषं नैवानुरुध्यते ॥ ५०
 विरुज्यते यथाधामं न च धर्मं विमुञ्चति ।
 सर्वत्यागो च यतते दृष्टा लोकं क्षयामकम् ॥ ५१
 ततो मोक्षे प्रयतते नानुपायादुपायतः ।
 एवं निर्वेदमादत्ते पापं कर्म जहाति च ॥ ५२
 धार्मिकश्चापि भवति मोक्षं च लभते परम् ।
 तपो निःश्रेयसं जन्तोस्तस्य मूलं शमो दमः ॥ ५३
 तेन सर्वानवाप्नोति कामान् यान् मनसेच्छति ।
 इन्द्रियाणां निरोधेन सत्येन च दमेन च ।
 ब्रह्मणः पदमाप्नोति परं द्विजसत्तम ॥ ५४
 ब्राह्मण उवाच ।
 इन्द्रियाणि तु यान् याहुः फानि तानि यतवत ।
 निग्रहश्च कथं कार्यां निग्रहस्य च किं फलम् ॥ ५५
 कथं च फलमाप्नोति तेषां धर्मभृतां वर ।
 एतदिच्छामि तत्त्वेन धर्मं शतं निबोध मे ॥ ५६

व्याध उवाच ।

विज्ञानार्थं मनुष्याणां मनः पूर्वं प्रवर्तते ।
 तत् प्राप्य कामं भजते क्रोधं च द्विजसत्तम ॥ २

तेन तपसा ॥ ५४ ॥ तेषां निग्रहस्य फलं च किं कथं च
 फलमाप्नोतीति मन्बन्धः ॥ ५५ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि
 नैककण्ठीये भारतमावर्दीये नवाधिकद्विशततमोऽ-
 ध्यायः ॥ २०९ ॥

२१०

पद्यमिति ॥ १ ॥ सुशमशरीरादप्यात्मानं विवेचितु-
 मिन्द्रियाणामजये दोषमाह विज्ञानार्थमित्यादिना । महा-
 न्धकारे नियमानानां घटादीनां विज्ञानार्थं घटच्छिद्राद्-
 हिर्यगतदीपमेव ब्रह्मणि विद्यमानरूपादीनां विज्ञानार्थमिन्द्रि-
 यच्छिद्रद्वारा यद्विगतं तेजसं मनः प्रथमं प्रवर्तते । तद-
 रूमादिविज्ञानं प्राप्य शतैर्धैर्यं वारं रागं क्रोधं द्वेषं च भजते
 ॥ २ ॥ † परश्याये च .

तेषामपि गुणाः सर्वे गुणवृत्तिः परस्परम् ।
 पूर्वपूर्वगुणाः सर्वे क्रमशो गुणेषु त्रिषु ॥ १८
 पृष्ठस्तु चेतना नाम मन इत्यभिधीयते ।
 सप्तमी तु मयेन्दुद्विरहद्वारस्ततः परम् ॥ १९
 इन्द्रियाणि च पञ्चात्मा रजः सत्त्वं तमस्तथा ।

इत्येव सप्तदशको राशिरव्यक्तसंज्ञकः ॥ २०
 सर्वोदेहेन्द्रियायैस्तु व्यक्ताद्यत्तैः सुसंवृतेः ।
 चतुर्विंशक इत्येव व्यक्ताद्यत्तमयो गुणः ।
 एतत् ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि ब्राह्मणमाहात्म्ये
 दशधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१० ॥

मन्त्रदायविदः ' देहात्मप्रत्ययो यद्वत् प्रमाणत्वेन कतिरनः ।
 लौकिकं तद्वेदेन प्रमाणं त्वारमनिधयात् ' इति । आ आ-
 रमनिधयादिति छेदः । तस्माद्युक्तयुक्तं सादयस्वगुणा
 इति ॥ १७ ॥ अत्र तार्किकाः स्वात्मः शब्दादिगुणान्तो
 आत्मा च गुणानन्यो न तु तेषां परस्परं गुणगुणिमात्रोऽ
 स्तीत्याहुस्तस्मिन्नेति तेषामगति । तेषामप्रवचानात्
 शब्दादीनां खादिगुणानामपि सर्वा गुणास्वात्त्वमन्त्रदाय-
 गन्ति सर्वे दृश्यमानाः । अनेन साक्षात् परस्परया वा प्राथम्यं
 पायमौतिस्मिन्त्युक्तम् । कलिनमाह गुणवृत्ति परस्परमिति ।
 अपयि दृश्यं बन्दी चतुष्टोमस्वमित्यन्योन्यसङ्घर्षो दृष्टः ।
 मद्ददात्मानात्मधर्माणामपि आत्मन्यपि आनन्दो विच-
 यातुभरो निर्वन्दे चेति सन्ति धर्मोले काष्टयस्त्वेऽपि
 चेतन्यात् पृथागेवावभासमाना अन्तःकरणे दृश्यन्ते ।
 गुणमन्तःकरणयोः दुःखित्वाद्योऽपीतरथेति तयोः पर-
 म्यराश्रितत्वमाविष्टकं युज्यन्तेतो नात्मन प्रथमत्वा-
 खाद्यः किं तु रज्ज्वरत् तत्राश्रयस्ता इति भावः ।
 त्रिषु इन्द्रियमित्रादृषुः सर्वे इति । एतेषां उपरुगारि परस्पर-
 ध्यायेऽपि पूर्वस्य सर्वं गुणा उत्पत्तिस्तु भ्रान्ति । उत्पत्त्य तु
 केविदेर पूर्वमित्तु भ्रान्तीत्युक्तम् । आधर्म्यं-यरा शुद्धे
 स्फटिके जराङ्गुमनाभ्यादिकवाशागमनैव स्फटिकयो-
 प्रमोषे मनि पद्मरागवाध्यातलश्रेय चन्द्रिहायामिन्द्रनील
 त्वाध्याय इति चतुःश्रे स्फटिके गुणरम्भु लोकाधिकेऽ
 त्रिषु पूर्वपूर्वगुणस्य गर्तव्यापुणतोत्पत्त्याध्यायो दृश्यते ।
 तथा हि । स्फटिकगत गत्वाऽनिरञ्जनीये लोहियेऽध्यायः न
 तु स्फटिके लोहियेऽध्यायऽनिरञ्जनीयवमप्यस्मत् । एवं
 प्रथमोः गतिराश्रयः स्फटिके इत्येव दृश्यते । यथा-
 'कम्-' अभि भाति त्रिं सर्वं नाम वेद्येदारवचम् । आर्यं
 प्रमे श्रुत्यं आशुं मनोऽद्वयम् ' इति । एवं च रज्जुगर्त-
 धमे शिवात्त्वादय एवं गर्तधर्मा रज्जुसम्पत्त्यन्ते न तु
 मिष्यात्त्वात्पदवत् । ननु सर्वेऽपि क्षणिकम्यादयो
 रज्जुधर्मा न दृश्यन्ते इति सर्वे इत्युचित्यन्तेति वेत्ययम् ।

अखण्डेकरने मन्त्रणि सविदानन्दा, स्वस्वानतिरिक्ता अपि
 अष्टानदुःखप्रतियोगित्वेन कल्पन्ते न तु रुररसादिवद-
 क्विता- सन्ति । अतः कल्पितानां तेषां कार्येऽनुसर्तानु-
 पत्त्या । ये तु ईशादो अकल्पिता ईशानत्वादयो न ते स्वय-
 दिष्टचतुर्वर्तते किं तु कर्तृत्वसात्वादय एव । तस्मात् कल्पि-
 धर्माभिप्रायेण सर्वं पूर्वस्य धर्मा उत्पत्तिस्तु चन्तीत्युक्तम् ।
 तेन दृश्यं सर्वं भौतिकं तत्र मन्त्रप्रभेदेनाप्यस्मिति पूर्वा-
 धर्मि । तत्रात्रि स्फुं शुद्धेतासूत्रेणुगं एव शुद्धेताम्या-
 मीशः शुद्धेन शुद्धे तु न केनचिदनुगममिति उत्तरार्धेऽर्था-
 र्थितम् । श्रोतार्यस्तु तस्य स्वर एवेति निरुक्तः । तथा च
 न द्रव्याणां प्रथमस्वत्वात् पृथक् सिद्धित्वातेति तद्विदं तर्क-
 मत्तं निरस्तम् ॥ १८ ॥ अत्रानुभवमेव प्रमाणपाति पठ इति ।
 चेतना धीशतिलया कामगद्व्यादयोऽप्युपश्रयन्ते । पठं
 शब्दादिरव्यक्तपेक्षया । अयं भावः-मनो विषयं कल्पयति
 स्त्रे तथा दक्षेनात् । शुद्धेनं प्रसाशति । अदृष्टोऽभि-
 न्येने मयावं शान इति । तस्मात् मनोमात्रं-जगत् मनोऽ
 भावे तन्मत्वे प्रमाणानारादिति ॥ १९ ॥ ननु प्रथममेव
 तत्र प्रमाणमित्याशङ्क्याह इन्द्रियाणीति । आत्मा चोदः ।
 अभ्यर्कं मायाः तत्सङ्घः प्रमाणा प्रमाणं प्रमेयं च
 स्फटिकान्तेन मायामाप्रमित्यरगन्धामिनि भावः ॥ २० ॥
 इन्द्रियाणि मनोबुद्धिर्मां गद मम । तेषामयोः मन्तप्रयोऽ-
 ध्यायर्मा गद शब्दादयः सप्त । व्यक्ताध्यायः कायेन्द्रिय
 प्राप्ताः व्यक्त्यः अन्वेऽध्यायः । तः सह सुवर्तैरिति बुद्धि-
 ह्यायां लोहैरित्युक्तम् । ते चतुर्दश आकाशादयः पञ्च । अन्त
 अदृष्टारो गुणप्रयं वेति चतुर्विंशतेण व्यक्ताध्यायः
 गुणः भोग्यार्ण । ऐश्वर्यो विरिक्तं यतरेण सर्वं सार्ण
 रसात् गर्वाध्यामिधेयं भोग्यं मन्त्रेण्यं ॥ २१ ॥ इत्य-
 ष्यके पर्वणि नैऋत्ये भारतमाचारी दशाधिकद्विंश-
 तमोऽध्यायः ॥ २१० ॥

२११

मार्कण्डेय उवाच ।

पवमुक्तः स विप्रस्तु धर्मव्याघ्रेण भारत ।
क्यामकययद्भूयो मनसः प्रीतिवर्धनीम् ॥ १

ब्राह्मण उवाच ।

महामृतानि यान्याहुः पञ्च धर्मभृतां वर ।
पकैकस्य गुणान् सम्यक् पञ्चानामपि मे वद ॥ २

व्याघ्र उवाच ।

भूमिरापस्तथा ज्योतिर्वायुराकाशमेव च ।
गुणोत्तरोणि सर्वाणि तेषां वक्ष्यामि ते गुणान् ३

भूमिः पञ्चगुणा ब्रह्मभुदकं च चतुर्गुणम् ।
गुणास्त्रयस्तेजोसि च त्रयश्चाकाशवातयोः । ४

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
पते गुणाः पञ्च भूमेः सर्वेभ्यो गुणवत्तराः ॥ ५

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसश्चापि द्विजोत्तम ।
अवामेते गुणा ब्रह्मन् कीर्तितास्तव सुप्रत ॥ ६

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च तेजसोऽथ गुणास्त्रयः ।
शब्दः स्पर्शश्च वायौ तु शब्दश्चाकाश एव तु ॥ ७

वर्तन्ते सर्वभूतेषु येषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ ८
अन्योन्यं नातिवर्तन्ते सम्यक् भवति द्विज ।
यदा तु विपर्ययीभावमाचरन्ति चराचराः ॥ ९
तदा देही देहमन्यं व्यतिरोहति कालतः ।
आनुपूर्व्यां विनश्यन्ति जायन्ते चानुपूर्वशः ॥ १०
तत्र तत्र हि दृश्यन्ते धातवः पाञ्चभौतिकाः ।
यैरावृताभिर्दं सर्वं जगत् स्याधरजङ्गमम् ॥ ११
इन्द्रियैः सृज्यते यद्यत् तत् तद्वाक्कमिति स्मृतम् ।
तद्व्यक्तमिति क्षेत्रं लिङ्गब्राह्मणतीन्द्रियम् ॥ १२
यथास्थं ब्राह्मणान्येषां शब्दादीनामिमानि तु ।
इन्द्रियाणि यदा देही धारयन्निव तप्यते ॥ १३
लोके विततमात्मानं लोकं चात्मानि पश्यति ।
परापरतः सक्तः सन् स तु भूतानि पश्यति ॥ १४
पश्यतः सर्वभूतानि सर्वावस्थासु सर्वदा ।
ब्रह्मभूतस्य संयोगो नाशुभेनोपपद्यते ॥ १५
ज्ञानमूलात्मकं हेतुश्रमतिवृत्तस्य पौरुषम् ।
लोकवृत्तिप्रकाशेन ज्ञानमार्गेण गम्यते ॥ १६

२११

एवं पूर्वत्र इदं जगन्महामृतात्मकं ब्रह्मेत्युक्तं तद्वाक्यादुं
भूतगुणान् विभजते । सर्वात्मकत्वं ब्रह्मणो व्याचष्टे पवमुक्तः
न इत्यादिनाऽप्यायेन ॥ १ ॥ गुणोत्तराणि उत्तरोत्तरगुणा
पूर्वपूर्वास्मिन् वर्तन्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥ एतदेवाह भूमिरिति ।
त्रय इति । आकाशे एकः वाते द्वौवित्यर्थः ॥ ४ ॥ सर्वभूतेषु
व्यायुजादिषु लोकाधिदात्मोपाधिभूतानि पद्यभूतानि ॥ ८ ॥
नातिवर्तन्ते पश्यन्वेव पिना इतराणि भूतानि न तिष्ठन्ती-
त्यर्थः । सम्यक् च भवति एकीभावेन ब्रह्मणन्ते । एकत्व-
मार्थम् सन्पूर्वादिषु गतिपूजनवोरित्यसमादातो ऋतिगा-
दिना किंनि समः समिपदेशः । 'समित्त्वेनाग्ने' इति
यास्कः । ननु भूताना परपरमस्विवोगे मरणं न स्यात्
तत्तत्प्राप्तो हि चेतन आत्मेति लोकायतनतमाशङ्क्याह
यदेति । अविपर्यय विषयमिव यत्र भावयति स सकृत्क्यो
विषयीभावः । ते जीवास्तीव्रमङ्कल्पविशयं देहं भावयन्ति
तदाभिमानदाह्येन पूर्वदेहस्यात्यन्तविस्मृतौ सत्या स्ता
इत्युच्यन्ते न तु मृतदेहेऽपि भूतानां मिथो वियोगोऽस्ती-
त्यर्थः । पाठान्तरे भावं सकृत्वं विषयं स्रवेदेहाविष्यणं देहा-
न्तरविषयम् ॥ ९ ॥ विनश्यन्ति तिरोभवन्ति । जायन्ते आवि-
र्भवन्ति ॥ १० ॥ धातवो रेत आदव । प्रत्येकं पाञ्चभौतिकाः
सन्तोऽपि ॥ ११ ॥ सृज्यते । संसृज्यते । यदा । प्राणेभ्यो देवा-

देवेभ्यो लोका इति भूयमाणहृदिष्टवभिप्रायेण चतुरादिभि-
सुर्वादिष्टादिद्वारा लोकः सृज्यते इति यथाभुत्मेव व्यक्तं
घटादि । अन्यत्तानिन्द्रियादि । लिङ्गं स्मादित्रयशस्तेन ब्राह्म-
मनुमेयम् ॥ १२ ॥ यथास्थं स्वविषयानतिक्रमेण उमानि
इन्द्रियाणि धारयन् निगूळन् तप्यते इव आत्मानमविषयम-
प्यालोचयत इव । मन आदोना निग्रह एव आत्मा लोचन-
मित्यर्थः ॥ १३ ॥ आत्मनः सोपाधिकं रूपमपेक्ष्याह लोके
इति । विततं कुण्डले वनकमिव उपादानत्वेन व्यापक
निरुपाधिकं रममपेक्ष्याह लोकमिति । लोकं च सैव्यव-
स्वित्त्ववदात्मनि विदेकरूपे-विधीनं पश्यति । तपान भुती बद्ध-
विद्या द्वे अथस्वे निरुपपत्तः - 'य एवं वेदाहं ब्रह्मस्मीति स इदं
सर्वं भवति । ' सत्र तस्य तर्वातामैवाभूत्त्वेन कं पश्येत् '
इति । उक्तं चाभिमुक्तं - 'सोपाधिर्निरुपाधिश्च द्वेषा ब्रह्मविदु-
च्यते । सोपाधिकः स्वात् सर्वात्मा निरुपाधोऽनुपाधिः'
इति परापरतः । परं निरुपाधिः अपरं सोपाधिः । सक्तः प्रारब्ध-
वर्मणा बद्धः सन् यावदेहायतमेव समाधौ सोपाधिकवस्था-
मनुभवति न तु विदेहेकैवत्येऽपीत्यर्थः ॥ १४ ॥ विद्याफल
माह पश्यत इति । 'अथ वेदं ब्रह्मैव भवति' इति श्रुतिप्र-
सूतस्य उपाधित्यागादित्यर्थः । अशुभेन पुण्यापायोः फलेन
सम्प्रकाशतसमाधाविषैकात्म्यधीदार्यां व्यापत्स्वप्नयोरापि तदेव
पश्यन् वर्मणा न लिप्यत इत्यर्थः ॥ १५ ॥ शान्त्युल्लेखिते ।
ज्ञाने विद्या । तस्याः मूलं माया ब्रह्मकारान्तःकरणवृत्तेरपि

अनादिनिधनं जन्तुमात्मयोनिं सदाव्ययम् ।
 अनौपम्यममूर्तं च भगवानाह बुद्धिमान् ॥ १७
 तपोमूलमिदं सर्वं यन्मां विप्रानुपृच्छसि ।
 इन्द्रियाण्येव संयम्य तपो भवति नान्यथा ॥ १८
 इन्द्रियाण्येव तत् सर्वं यत् स्वर्गनरकावुभौ ।
 निरृहीतविद्वद्भानि स्वर्गाय नरकाय च ॥ १९
 एष योगविधिः कृत्स्नो यावदिन्द्रियधारणम् ।
 एतन्मूलं हि तपसः कृत्स्नस्य नरकस्य च ॥ २०
 इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमाच्छेद्यसंशयम् ।
 सक्षियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं समाप्नुयात् ॥
 पण्णामात्मनि नित्यानामैश्वर्यं योऽधिगच्छति ।
 न स पापैः कुतोऽनर्थैर्युज्यते विजितेन्द्रियः ॥२२

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि ब्राह्मणव्याधसंवादे
 एकादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २११ ॥

मायाकार्यत्वात् । मायात्मकं मिथ्यात्मं हेतुभविष्यादिरूपम् ।
 अतिवृत्तस्य आनिधम्य गतस्य योगिनः शोकसम्बन्धिष्या-
 वृत्तेर्तेन जीवनात्मिकायाः प्रकाशो ज्ञेन तादृशेन ज्ञानरूपेण
 ज्ञानमार्गेण पौरुषं परमपुरुषार्थरूपं मोक्षो गम्यते प्रकाशते
 साधिक्येवाविद्या सायिक्यैव विषया नष्टा चेन्मुच्यते इत्यर्थः ।
 यथोक्तं श्रीभागवते- 'विद्याविधे मम तनु विष्णुद्वय शरीरि-
 णाम् । मोक्षबन्धकरी आवे मायया मे विनिर्मिते' इति ज्ञान-
 पूर्वात्मकमिति पाठेऽपि स एवार्थः ॥ १९ ॥ मुक्तजीवस्य
 स्वरूपमाह अनादीति । आद्यविशेषणेन लोकव्यतिसम्मतं देह-
 स्यात्त्वत्वं निरस्तम् । अन्तुं पुतिनादिक्रान्तं जीवमात्मयोनिं
 जीवस्यात्मयोनित्वं बद्धा जीवत्वहेतोरविद्यादेः पृथक्त्वता
 साह्याद्यभिमतता निरस्ता । अन्ययमिति । तार्किकानिर्भरं
 सुखदुःखादिविचारत्वं निरस्तं सदेति आगन्तुकविकाराण-
 धित्वमुच्यते । एतेनैव क्षणिकशून्यवादावपि निरस्तौ । अमूर्त-
 मिति । अत्र एवात्मवादादेहसम्मिलनमादय परस्ते ।
 अनौपम्यं तर्वागम्यमित्यर्थः । भगवानाह स्वनि श्वसितरूपेण
 बेदेन हेतुदृष्टान्तवर्जितम्- 'नित्यं विभुं सर्वगतं सुप्रभं सद्गु-
 षोनिं परिस्सन्ति धीराः' इत्यादिना । बुद्धिमान् बुद्धि-
 नियम्यत्वेनास्मास्तीति सत्तया ॥१७॥ तपो ध्यानम् ॥१८॥
 इन्द्रियाणि निरृहीतानि स्वर्गाय विद्वद्भानि नरकायति

रयः शरीरं पुरुषस्य दृष्ट-
 मात्मा नियन्तेन्द्रियाण्याहुरध्वान् ।
 तैरप्रमत्तः कुशली सदभ्यै-
 दान्तैः सुखं याति रथीव धीरः ॥ २३
 पण्णामात्मनियुक्तानामिन्द्रियाणां प्रमाथि ॥
 यो धीरो धारयेद्दस्मीन् स स्यात् परमसारथिः
 इन्द्रियाणां प्रसृष्टानां हयानामिव धर्मसु ।
 धूर्तिं कुर्वीत सारथ्ये धृत्या तानि जयेत् ध्रुवम् ॥
 इन्द्रियाणां विचरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
 तदस्य हरते बुद्धिं नावं धायुरिवाम्भसि ॥ २६
 येषु विप्रतिपद्यन्ते पद्सु मोहात् फलागमम् ।
 तेष्वध्यवसिताध्यायी विन्दते ध्यानजं फलम् २७

योजनया पूर्वार्धस्यैव ब्याख्या ॥ १९ ॥ एतन्मूलमित्येन
 व्याचष्टे इन्द्रियाणामिति । दोषं रागविद्वेषादिरूपं आच्छेदितं
 प्राप्नुवन्ति ॥२१॥ पण्णाम मन पण्णामिन्द्रियाणां नित्याना-
 मारमनि कल्पितत्वेन रज्जुसुखद्वयवदाधन्तशून्यानाम् ।
 ऐश्वर्यं नियन्तुत्वमनर्थः प्रमातृत्वादिकर्तव्यमो ऊर्वरूपे
 ॥२२॥ उक्तेऽपि प्रमात्सूचनार्थम्- 'आत्मानं रथिनं विद्धि
 शरीरं रथमेव च' इत्यादिकठवर्गीनामर्थं सङ्गृह्णाति रथ इत्या-
 दिना ॥ २३ ॥ आत्मा बुद्धिः ॥ २४ ॥ इन्द्रियाणाम-
 जये शारथ्यापि प्रज्ञा नश्यतीत्याह इन्द्रियाणामिति ॥२५॥
 अनुविधीयत इति कर्मकर्तारि लकारः । यस्येन्द्रियस्याधीनं
 मनो भवति तदेव प्रज्ञा नाशयतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ पद्सु
 सङ्गृह्येत्पु शब्दादिषु फलागमे तद्वन्त्ये सुखाद्युपलभ्ये
 विषये विप्रतिपद्यन्ते रागिणः । सुखसुखादेयमित्वाद्बुद्धिर्वातपाणा
 हेयमित्यादिरेषा विप्रतिपत्तिः । तत्र यस्तेऽप्यध्यासिते बन्तु-
 दृष्टया निश्चितं व्यदेत्वं तदेवाभ्यातुं शीलं यत् स वि-
 यदोपदर्शनेन वीतराग इत्यर्थः ॥ २७ ॥ इत्यारण्यके
 पर्वणि नैलकण्ठीये भारतेभावदीपे एकादशाधिकद्विशततमोऽ
 ध्यायः ॥ २११ ॥

२१२

मार्कण्डेय उवाच ।

एवं तु सूक्ष्मे कथिते धर्मव्याधेन भारत ।

ब्राह्मणः स पुनः सूक्ष्मं पमच्छ सुसमाहितः ॥ १

ब्राह्मण उवाच ।

सत्वस्य रजसश्चैव तमसश्च यथातथम् ।

गुणांस्तत्त्वेन मे ब्रूहि यथावादेह पृच्छतः ॥ २

व्याघ्र उवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।

एषां गुणान् पृथग्व्येन निबोध गदतो मम ॥ ३

मोहात्मकं तमस्तेषां रजं एषां प्रवर्तकम् ।

प्रकाशबहुलतया च स त्वं ज्याय शोच्यते ॥ ४

अविद्याबहुलो मूढः स्वप्रसीलो विवेतनः ।

दुर्हृषीकस्तमोघस्तः सक्रोधस्तामसोऽलसः ॥ ५

प्रवृत्तयाक्यो मन्त्री च यो नराद्रयोऽनसूयकः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमाध्यायपर्वणि ब्राह्मणव्याघ्रसंवादे
द्वादशाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१२ ॥

२१३

मार्कण्डेय उवाच ।

पार्थिवं धातुमासाद्य शारीरोऽग्निः कथं मयेत् ।

अवकाशविशेषेण कथं वर्तयतेऽनिलः ॥ १

प्रश्नमेतं समुद्दिष्टं ब्राह्मणेन सुधिष्ठिर ।

व्याघ्रस्तु कथयामास ब्राह्मणाय महात्मने ॥ २

२१२

पूर्वाध्यायान्तोक्तविप्रतिपानेकारणं गुणप्रवं सकार्यं बकु-
मारमने पद्यमिति । सूक्ष्मे ब्रह्मणि सूक्ष्मं तद्व्याप्तिकारणं गुण-
त्रयविभागं तेनार्थात्तन्मेवो नञाविबिकामित्युक्तं भवति
॥ १ ॥ दुर्हृषीकः दुःस्वोन्मिः ॥ ५ ॥ विधित्वा विशेषतया । अन-
घेत् पाने अत्य रूपम् । प्रवृत्तयाक्य. प्रवृत्तयाक् । अन-
सूयकः परदोषादर्शो । तत्र हेतुः विवित्समान इति । स्वम्भो
नमस्काराद्यकरणं मानस्तत्तुर्मुहत्त्वाभिमानस्तदुभयान्
॥ ६ ॥ लोकवृत्ते रजस्तमः कार्यं यदा यत तज्जुगुप्सते
निन्दति ॥ ८ ॥ विरागस्य रागहानस्य स्वं लक्षणं मृदुः
स्वम्भादिहीनः । आश्रितमकौटिल्यम् ॥ ९ ॥ द्वन्द्वानि माना-
पमानादीनि ॥ १० ॥ जातयेति कर्मणि वशी । वैश्यत्वं
वर्तुं मृदुणवन्तं वैश्यत्वादयः स्वयमायान्तीति गुणहन्त एव

वर्णविभागो न जातिहन् इति भावः ॥ ११ ॥ ब्राह्मणं
ब्रह्मवित्त्वम् ॥ १२ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीने
भारतभाष्येऽपि द्वादशाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१२ ॥

२१३

ज्ञानकियाशक्तिमतोर्षाप्रणयोरारामान्यत्वम् ' अग्नि-
मूर्धा दिवः कल्पति' पृथिव्या अयम् । अना-रेतोसि
जिन्वति' इति-मन्त्रप्रकाशोऽवन्तुमारभते पार्थिवमिति ।
पार्थिवं पृथिवीबाहुल्यात् धातुं त्वगादिमयं देहमासाद्य
प्राप्य प्रकाशप्रवृत्तिर्नोद्गायाश्रयोऽग्निर्विज्ञानाख्यस्तेजोधातुः
शारीरः शरीरामिनी कथं भवेत् । अवकाशविशेषेण
नाडीमार्गभेदेन कथंते शरीरं वेद्यते ॥ १ ॥

व्याध उवाच ।

मूर्धानमाधितो वह्निः शरीरं परिपालयन् ।
 प्राणो मूर्धनि चाग्नी च वर्तमानो विवेदते ॥ ३
 मृतं मव्यं भविष्यं च सर्वं प्राणे प्रतिदृष्टम् ।
 श्रेष्ठं तदेव भूतानां ग्रहयोगिमुपास्महे ॥ ४
 स जन्तुः सर्वभूतामा पुरुषः स सनातनः ।
 महान् बुद्धिरहङ्कारो भूतानां विपयश्च सः ॥ ५
 एवं त्विह स सर्वत्र प्राणेन परिपाल्यते ।
 पृष्टतस्तु समानेन स्वां स्वां गतिमुपाश्रितः ॥ ६
 बास्तिमूलं गुदं चैव पावकः समुपाश्रितः ।
 घट्ण मूत्रं पुरीषं वाऽप्यपानः परियतते ॥ ७
 प्रयत्ने कर्मणि बले स एव त्रिषु वर्तते ।
 उदानमिति तं प्राहुरप्यात्मविद्युयो जनाः ॥ ८
 सन्धौ सन्धौ सन्निविष्टः सर्वेष्वपि तथाऽनिलः ।
 शरीरेषु मनुष्याणां ध्यान इत्युपादिश्यते ॥ ९

घातुष्यमिष्टु विततः स तु घायुसमीरितः ।
 रसान् घातुश्च दोषांश्च वर्तयन् परिधायति ॥ १०
 प्राणानां सन्निपातात् तु सन्निपातः प्रजायते ।
 ऊष्मा चाभिरिति क्षेयो योऽप्यं पचति देहिनाम्
 समानोदानधोर्मध्ये प्राणापानौ समाहितौ ।
 समर्थितस्त्वधिष्ठानं सम्यक् पचति पावकः ॥ १२
 अस्यापि पायुपर्यन्तस्तथा स्याद्भूदसंश्रितः ।
 स्रोतांसि तस्माच्चायन्ते सर्वप्राणेषु देहिनाम् ॥ १३
 आग्निवैद्यहः प्राणो गुदान्ते प्रतिहृत्यते ।
 स ऊर्ध्वमागम्य पुनः समुत्तिरूपति पावकम् ॥ १४
 पक्वाशयस्त्वधो नाभ्यामूर्ध्वमामाशयः स्थितः ।
 नाभिमध्ये शरीरस्य प्राणाः सर्वे प्रतिष्ठिताः ॥ १५
 प्रवृत्ता हृदयात् सर्वे तिर्यग्धर्ममधस्तथा ।
 बहन्त्यन्नरसान् नाच्यो दश प्राणप्रचोदिताः ॥ १६

मूर्धनि सहस्रे स्थितत्वाच्छ्रेष्ठत्वाद्वा मूर्धानं विदात्मानमग्नि-
 ज्ञानानाम्ना श्लिस्तस्युपाश्रितो प्रातः सन् शरीरं परिपालयन्
 चित्प्रतिबिम्बं प्राप्य धीघातुः शरीरं चेतयतीत्यर्थः । एतेना-
 भिमूर्धेति पदद्वयं व्याख्यातम् । प्राणस्तु तयोऽन्तर्गोरप्युपा-
 श्रितिरिहाह प्राण इति । एतेन चिद्विज्ञानं क्षयं वायुशान्धितं तस्य
 कपुदिव कपुत् चाल्बतया श्रेष्ठः प्राण इत्युच्यते ॥ ३ ॥ अस्य
 कपुदिव व्याचष्टे भूतमिति । प्राणे चिद्विज्ञानाभ्यां युक्ते
 मूर्धास्मर्ये श्रेष्ठवार्धरूपं योनिं विराहादिः ॥ ४ ॥
 साः चिद्विज्ञानप्राणानां सङ्घाततो जन्तुः समष्टिर्भावः सर्वेषां
 भूतानां कार्यकारणस्याणामात्मा चेतयिता सनातनः
 पुरुषः परं दश च स एव निरस्तोपाधिः सन् स एवोपाधि-
 पक्षपाती सन् महदात्मा भवति । विषयश्च चन्द्रादिः स
 एव । एतेन पतिः पृथिव्या अवमिति द्वितीयं पदो
 व्याख्यातः । अयं चिद्विज्ञानप्राणसङ्घातः पृथिव्याः क्षेत्रमेति
 धृतिपदवैतर्क्यः ॥ ५ ॥ एवमिति सर्वत्र अन्तर्बहिष स्थितं
 सर्वं प्राणेन देहलोदीपवन्मध्यस्थेन आन्तरं विज्ञानं बाह्यं
 देहेन्द्रियादिकं च पात्यन् इत्यर्थः । अर्थां र्त्तांसि जिवन्तीत्य-
 न्तपादं व्याचष्टे पृष्टत इत्यादिना । 'अहमयं हि सोम्य मन
 आवो मयः प्राणश्चेज्जोमयो वाक्' इति ध्रुः माश्रात् परम्परया
 वा प्राणमनश्चिदाप्यात् र्त्तांसि जिवन्ति तर्पयति सङ्घा-
 तात्मेति धृतिपदानामर्थः । पृष्टतः उपाध्यावेवाभ्यावत्-
 प्राप्स्यन्नराम् । समानेन इत्यं भावे तुतीया । स्वां स्वां वृषक्
 क्त्वा मति आश्रितो भवति । समानरायुषं प्रातः पावकं
 जातरमाधेयः सन् शान्तमूर्धं मूर्धाशयं गुदं पुरीषाभ्यं
 च जातरस्यः समानो धित्वात्तादिकं पाचयित्वा पानभ्यां

भूत्वा स्वं स्वं स्थानं नयतीत्यर्थः । श्लोकद्वयम् ॥ ६ ॥
 कर्म गमनादि । प्रसन्नस्तदनुबृत्त चैत । बलं भारोपमनादी
 तामर्थम् । विदुषः सदाशात् धृत्वेति शेषः ॥ ८ ॥ भावुः
 त्वयादिषु अग्निवैद्यः विततो व्यासः रसादीन् परिकेतवन्
 परिणामयन् । रसान् अन्नादीन् घातुस्त्वगादीन् । दोषान्
 पितादीन् ॥ १० ॥ अयं वर्तमानोऽनिल इति पृष्टं तत्राह
 प्राणानामिति । सन्निपातः सङ्घर्षश्च ऊष्माभिराठरी भवति
 ॥ ११ ॥ सन्निपातं व्याकरोति समाभेति । नाभिस्यं समानं
 हृदिस्थं प्राणं पति । गुदस्थोऽपानः कष्टस्यमुदानमेति । तेन
 प्राणापानसमानानां नाभिरुदो एवधैषेण समर्थितो निष्पा-
 दितः अधिष्ठानं सतपातुमयं शरीरं सम्यक् पचति पृथ्यादि-
 परिणामं नयति ॥ १२ ॥ अस्य पावकस्य पायुर्नन्तो
 गुदप्रवेको गुदसंज्ञितोऽपानो भवति । स्रोतांसि नाभिमार्गाः
 तस्मादपानात् प्राणेषु प्राणादिषु पश्यतु प्राणादिभ्यः पावको-
 र्त्तांसि पावकाश्चापानदास प्राणाऽप्यतिर्गमनीति प्रष्टवर्थं
 ॥ १३ ॥ एतेद्वेषोपपादयति अर्पति । अग्निवैद्यात् कन्तु-
 कर्तव्यंमुत्तुः प्राणो गुदान्ते प्रतिहत पुनश्चभ्रामिम-
 प्युत्तिपतीत्यर्थः । इत्येते चाग्निवैद्यात् माण्सायुषादिर्वायु-
 गार्थासिद्धिः । तथा च प्राणरोधे एति जातरं मयं निवर्त-
 तेऽतः प्राणो रोधश्च इति भावः ॥ १४ ॥ जातरनिरोधे
 सर्वेषामिन्द्रियाणां निरोधो भवतीत्याशयेनाह पचति ।
 पष्टतः पष्टतपानमाशयः । अश्वत्थस्थानं नाभिमध्ये
 इति तास्त्व्याज्जातरः प्राणा इन्द्रियाणि प्रतिष्ठिताः कीना
 भवन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥ सर्वे रसाः हृदयात् हृदयं प्राप्य
 दशभिः प्राणैः प्रेरिताः । ते च प्राणादय एव नागवृत्त-
 श्चन्द्रदेवदत्तभनम्नाथ पर्यं ॥ १६ ॥

चित्तस्य हि प्रसादेन हन्ति कर्म शुभाशुभम् ।
 प्रसन्नाभ्याऽऽत्मानि स्थित्वा सुखमानन्त्यमश्रुने२४
 लक्षणं तु प्रसादस्य यथा तप्तः दुःखं सपेत् ।
 निवाते वा यथा दीपो दीप्येत् कुशलदीपितः २५
 पूर्वरात्रे परे चैव युजानः सततं मनः ।
 लब्धाहारो विशुद्धात्मा पश्यन्नात्मानमात्मनि २६
 प्रदीप्तिनेव दीपेन मनोदीपेन पश्यति ।
 हृष्टाऽऽत्मानं निरात्मानं स तदा विप्रमुच्यते ॥२७
 सर्वोपायैस्तु लोमस्य क्रोधस्य च विनिग्रहः ।
 पतत् पवित्रं लोकानां तपो वै सङ्कमो मतः २८
 नित्यं क्रोधात् तपो रक्षेद्धर्मं रक्षेच्च मासरात् ।
 विद्यां मानापमानाभ्यामात्मानं तु प्रमादतः ॥ २९
 आनुशंस्यं परो धर्मः क्षमा च परमं बलम् ।
 आत्मज्ञानं परं ज्ञानं सत्यं व्रतपरं व्रतम् ॥ ३०
 सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यं ज्ञानं हितं भवेत् ।
 यद्भूतहितमत्यन्तं तद्धै सत्यं परं मतम् ॥ ३१
 यस्य सर्वं समारम्भा निराशीर्बन्धनाः सदा ।

त्यागे यस्य हुतं सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमान् ।
 यतो न गुरुरप्येनं श्रावयेदुपपादयेत् ।
 तं विद्याब्रह्मणो योगं वियोगं योगसंश्लितम् ॥३३
 न हिंस्यात् सर्वभूतानि मैत्रायणगतधरेत् ।
 नेदं जीवितमासाद्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ ३४
 धार्किञ्चन्यं सुसन्तोषो निराशित्वमचापलम् ।
 एतदेव परं ज्ञानं सदात्मज्ञानमुत्तमम् ॥ ३५
 परिग्रहं परित्यज्य भवेद्ब्रह्मा यतव्रतः ।
 अशोकं स्थानमाश्रित्य निश्चलं प्रेत्य चेह च ॥ ३६
 तपोनित्येन दान्तेन मुनिना संयतात्मना ।
 अजितं जेतुकामेन भाव्यं सङ्गेष्वसङ्गिना ॥ ३७
 गुणागुणमनासङ्गमेककार्यमनन्तरम् ।
 एतत् तद्ब्रह्मणो वृत्तमाहुरेकपदं सुखम् ॥ ३८
 परित्यजति यो दुःखं सुखं चाप्युभयं नरः ।
 ब्रह्म प्राप्नोति सोऽत्यन्तमसङ्गेन च गच्छति ॥३९
 यथाश्रुतमिदं सर्वं समासेन द्विजोत्तम ।
 एतत् ते सर्वमाख्यातं किं भूयः ध्योतुमिच्छसि४०

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि ब्राह्मणव्याधसंवादे
 त्रयोदशाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१३ ॥

प्रश्नात्मा वृत्तिजनितकालयत्यापाद्विशुद्धचित्तः । आत्मानि
 स्थित्वा चित्तस्वरूपमपि त्युक्तं । सुखमानायासेन
 व्यानन्त्यं मोक्षम् ॥ २४ ॥ यथा जलादुत्तीर्णस्य शरीरे
 संश्लिष्टः सूक्ष्मतमः पटः सन्नप्यसाभिदं भाति । एवं समाधौ
 विकल्पाभावात् सदापि चित्तं न भाततीति मुक्तिरुच्यता
 प्रसादस्याह लक्षणमिति ॥ २५ ॥ विशुद्धात्मा शुद्धचित्तः ।
 आत्मानं ब्रह्म । आत्मनि हृदये ॥ २६ ॥ निरात्मानं निर्गुणं
 निर्लानं चित्तं वास्तेनू स्तम् । तावन्मनो निरोद्धव्यं हृदि
 यावत् क्षयं गतम् । एतज्ज्ञानं च च्यानं च शेषोऽन्यो
 प्रन्यावित्तरः । इति श्रुतिः । चित्तस्य एवात्मदर्शन-
 मित्यर्थः ॥ २७ ॥ सङ्कमः सेतुः पारप्राप्तो मार्ग
 ॥ २८ ॥ भूतहितमकृमपि सत्यमेव । भूतानामहितरं
 सत्यमप्यतृतेमेवेत्यर्थः ॥ २९ ॥ त्यागी फलत्यागे । हुतं
 होमयज्ञदानादि । त्यागी सञ्चाली ॥ ३२ ॥ एवं ब्रह्मणो
 योगं न प्रावयेत् । आदर्शत्वात् किं तु उपपादयेत्क्षणवा-
 न्पयेत् । तं चित्तवियोगमेव विद्वद्लक्षणाया योगसंश्लितं

प्राहुः । 'तं विद्याद्दुःखसंयोगं वियोगं योगसंश्लितम् ।'
 इत्याचागमा इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ मैत्रेयं मित्रभावस्तदेवायनं
 मार्गस्तद्गतधरेत् ॥ ३४ ॥ ज्ञानं ज्ञानसंयत्नम् । ज्ञानमपि
 स्तोति साधने प्रश्रय्यं सदात्मज्ञानमुत्तममिति ॥ ३५ ॥
 अशोकं स्थानं वैराग्यम् । प्रेत्य मृत्वा सुगर्गादी । इह च
 राज्यादी आश्रित्य यन्प्रतो भवेत् ॥ ३६ ॥ गुणाः लोव-
 चेदादयः अगुणा यस्मिन् तं गुणारुणम् । अत्र लोका
 अलौका वेदा अवेदाः इत्यादिभ्योः । अनासङ्गं स्व्यादि
 सङ्गदीनम् । अत एव एकत्रयम् । एकेन प्रत्यगात्मनेन
 निष्पाद्यम् । अनन्तरमज्ञानमाप्रापनयाद्भ्यं न तु क्रिया-
 व्यवाहितं स्वर्गादिमुखवत् । एतं प्राक् सिद्धम् । एकमेव पश्ये
 गम्यते न तु ज्ञानज्ञेयाविभागे यस्मिन् तत् एकपदम् ॥३८॥
 इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीने भारतभाष्येने ब्राह्मणव्याध-
 संवादे त्रयोदशाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१३ ॥

२१४

मार्कण्डेय उवाच ।
 एवं सङ्कथिते कृत्स्ने मोक्षधर्मे युधिष्ठिर ।
 दृढधीतमना विप्रो धर्मव्याधमुवाच ह ॥
 न्याययुक्तमिदं सर्वं भवता परिकीर्तितम् ।
 न तेऽस्यविदितं किञ्चिद्धर्मोप्यह हि दृश्यते ॥ २

व्याध उवाच ।
 प्रत्यक्षं मम यो धर्मस्तं च पश्य द्विजोत्तम ।
 येन सिद्धिरियं प्राप्ता मया ब्राह्मणपुङ्गव ॥
 उत्तिष्ठ भगवन् क्षिप्रं प्रविश्याम्यन्तरं गृहम् ।
 द्रष्टुमर्हसि धर्मत्र मातरं पितरं च मे ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 इत्युक्तः स प्रविश्याथ द्दर्शं परमाच्युतम् ।
 सौषं हृद्यं चतुःशालमतीव च मनोत्तमम् ॥
 देवतागृहसङ्काशं दैवतैश्च सुपूजितम् ।
 शयनासनसम्बन्धं गन्धैश्च परमेयुतम् ॥
 तत्र शुक्लाम्बरधरीं पितरावस्य पूजितौ ।
 कृताहारौ तु सन्नुष्टावुपाविष्टौ वरासने ।
 धर्मव्याधस्तु तौ ह्यौ पादेषु शिरसाऽपतन् ॥ ७

वृद्धावूचतुः ।
 उत्तिष्ठोत्तिष्ठ धर्मज्ञ धर्मस्त्वामभिरक्षतु ।
 भीतीं स्वस्व शीघ्रं दीर्घमाशुवागुहि ॥
 गतिमिष्टां तपो ज्ञानं मेधां च परमा गतः ।
 सत्पुत्रेण त्वया पुत्र नित्यं काले सुपूजितौ ॥ ९
 न तेऽग्न्यद्वैतं किञ्चिद्विवेक्यपि वर्तते ।
 प्रयतत्वाद्भिजातीनां दमेनासि समन्वितः ॥ १०
 पित्रः पितामहा ये च तथैव प्रपितामहाः ।
 भीतास्ते सनतं पुत्र दमेनावां च पूजया ॥ ११
 मनसा कर्मणा वाचा शुभ्र्या नैव हीयते ।
 न चान्या हि तथा सुखिर्दृश्यते साम्प्रतं तव ॥ १२
 जामदग्न्येन रामेण यथा वृद्धौ सुपूजितौ ।
 तथा त्वया कृतं सर्वं तद्विशिष्टं च पुत्रक ॥ १३
 ततस्तं ब्राह्मणं ताभ्यां धर्मव्याधो न्यवेदयत् ।
 तौ स्वागतेन तं विप्रमर्श्यामासतुस्तदा ॥ १४

इति धीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयतमास्यापर्वणि द्विजव्याधसंवादे
 चतुर्दशधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१४ ॥

प्रतिपूय च तां पूजां द्विजः पमच्छ ताडुनौ ।
 सुपुत्राभ्यां सभृत्याभ्यां कश्चिद्वा कुशलं गृहे १५
 अनामयं च वां कश्चि १ सर्वैवेह शरीरयोः ।
 वृद्धावूचतुः ।
 कुशलं नौ गृहे विप्र भृत्यवर्गे च सर्वशः ।
 काश्चित् त्वमप्यधिनेन सम्प्राप्तो भगवानिति ॥ १६
 मार्कण्डेय उवाच ।
 बाढमित्येव तौ विप्रः प्रत्युवाच मुदाऽन्वितः ।
 धर्मव्याधो निरीक्ष्याय ततस्तं वाक्यमब्रवीत् ॥ ७
 व्याध उवाच ।
 पिता माता च भगवन्नेतौ मदैवतं परम् ।
 यदैवतभ्यः कर्तव्यं तदेताभ्यां करोम्यहम् ॥ १८
 त्रयस्त्रिंशद्यथा देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः ।
 सम्पूज्याः सर्वलोकस्य तथा वृद्धाविमी मम १९
 उपाहारानाहरन्तो देवतानां यथा रिजः ।
 कुर्वन्ति तद्देताभ्यां करोम्यहमतन्द्रितः ॥ २०
 एतौ मे परमं ब्रह्मन् पिता माता च दैवतम् ।
 एतौ पुण्यैः फले रत्नैस्तोषयामि सदा द्विज ॥ २१
 पतायेवाश्रयो मह्यं यान् वदन्ति मनीषिणः ।
 यज्ञा वेदाश्च चत्वारः सर्वमितौ मम द्विज ॥ २२
 एतदर्थं मम प्राणा भार्या पुत्रः सुहृज्जनः ।
 सपुत्रदारः शुश्रूषां नित्यमेव करोम्यहम् ॥ २३
 स्वयं च स्नापयाम्येतौ तथा पादौ प्रधावये ।
 आहारं च प्रयच्छामि स्वयं च द्विजसत्तम ॥ २४
 अनुकूलं तथा वटिम विप्रियं परियजेये
 अधर्मेणापि संयुक्तं प्रियमाभ्यां करोम्यहम् ॥ २५
 अधर्मेणं गुप्तं हात्वा करोमि द्विजसत्तम ।
 अतन्द्रितः सदा विप्र शुश्रूषां वै करोम्यहम् २६
 पञ्चैव गुरवो ब्रह्मन् पुरुषस्य बुभूवतः ।
 पिता माताऽभिरात्मा च गुरुश्च द्विजसत्तम २८
 एतेषु परतु वर्तते सम्यगेव द्विजोत्तम ।
 भवेयुरप्रयस्तस्य परिचीनास्तु नित्यशः ।
 गार्हस्थ्ये वर्तमानस्य एव धर्मः सनातनः ॥ २९

२१४

एवमिति ॥ १ ॥ शयनासनसम्बन्धं शयनादिदर्शनम् ॥

॥ ६ ॥ वा युवयोः ॥ १५ ॥ नौ आवयोः ॥ १६ ॥

इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीवे भास्तमावरीषे चतुर्दशधिक-
 द्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१४ ॥ § धर्ममेव क. ख.

२१५

मार्कण्डेय उवाच ।

गुरु निवेद्य विप्राय तौ मातापितराबुभौ ।
पुनरेव स धर्मात्मा व्याधो ब्राह्मणमप्रधीत् ॥ १
प्रवृत्तचक्षुर्जातोऽस्मि सम्पश्य तपसो बलम् ।
यदर्थमुक्तोऽसि तथा गच्छ त्वं मिथिलामिति ॥ २

पतिदृश्यपरया दान्तया सत्यशीलया ।
मिथिलयां वसेद्वाधः स ते धर्मान् प्रवक्ष्यति ३

ब्राह्मण उवाच ।

पतिव्रतायाः सत्यायाः शीलालाभ्याया यतव्रत ।
संस्मृत्य वाक्यं धर्मज्ञ गुणधानसि मे मतः ॥ ४

व्याध उवाच ।

यत् तदा त्वं द्विजश्रेष्ठ तयोक्तो मां प्रति प्रभो ।
दृष्टमेव तथा सम्यगेकपत्न्या न संशयः ॥ ५

त्वदनुग्रहबुद्ध्या तु विप्रैतद्दर्शितं मया ।
वाक्यं च शृणु मे तात यत् ते वक्ष्ये हितं द्विज ६

त्वया विनिवृत्ता माता पिता च द्विजसत्तम ।
बानिखण्डोऽसि निष्कान्तो गृहात्ताभ्यामनिन्दित

वेदोच्चारणकार्यार्थमयुक्तं तत् त्वया कृतम् ।
तव शोकेन वृद्धौ तायन्धीभूतौ तपसिनौ ॥ ८

तौ प्रसादयितुं गच्छ मा त्वां धर्मोऽत्यगादयम् ।
तपसी त्वं महात्मा च धर्मं च निरतः सदा ॥ ९

सर्वमेतदपार्थ ते क्षिप्रं तौ सम्प्रसादय ।
ब्रह्मधस्व मम ब्रह्मन् नान्यथा वर्तुमर्हसि ।
गम्यतामद्य विप्रपं ध्रैरस्ते कथयाम्यहम् ॥ १०

ब्राह्मण उवाच ।

यदेतदुक्तं भवता सर्वं सत्यमसंशयम् ।
प्रीतोऽस्मि तव मद्रं ते धर्माचारगुणान्वित ॥ ११

व्याध उवाच ।

दैवतप्रतिभो हि त्वं यस्त्वं धर्ममनुयतः ।
पुराणं शाश्वतं दिव्यं दुष्प्राप्यमृत्तात्मभिः ॥ २२

मातापित्रोः सकाशं हि गत्वा त्वं द्विजसत्तम ।
मतन्द्रितः कुरु क्षिप्रं मातापित्रोर्हि पूजनम् ।
अतः परमहं धर्मं नान्यं पश्यामि कञ्चन ॥ १३

ब्राह्मण उवाच ।

इहाहमागतो दिष्टया दिष्टया मे सकृत् त्वया ।
ईदृशा दुर्लभा लोके नरा धर्मप्रदर्शकाः ॥ १४

एको नरसहस्रेषु धर्मविद्विचते न वा ।
प्रीतोऽस्मि तव सत्येन मद्रं ते पुरुषर्षभ ॥ १५

पतमानोऽद्य नरको भवताऽस्मि सगुहृतः ।
भवितव्यमयैद्यं च यदृष्टोऽसि मयाऽनघ ॥ १६

राजा ययातिर्दोहित्रैः पतितस्तारितो यया ।
साद्रिः पुरुषशार्दूल तथाऽहं भवता द्विजः ॥ १७

मातापितृभ्यां सुधृष्यं करिष्ये वचनात् तव ।
नाकृतात्मा वेदयति धर्माधर्मविनिश्चयम् ॥ १८

दुर्भयः शाश्वतो धर्मः शूद्रयोर्नो हि वर्तते ।
न त्वां शूद्रमहं मन्ये भवितव्यं हि कारणम् १९

येन कर्मविशेषेण प्राप्तेयं शूद्रता त्वया ।
पतादिच्छामि विज्ञातुं तत्त्वेन हि महामते ।
कामया ब्रूहि मे सर्वं सत्येन प्रयतात्मना ॥ २०

व्याध उवाच ।

अनातिक्रमणीया वै ब्राह्मणा मे द्विजोत्तम ।
शृणु सर्वमिदं वृत्तं पूर्वदेहे ममानघ ॥ २१

अहं हि ब्राह्मणः पूर्वमासं द्विजवरात्मजः ।
वेदाध्यायी सुकुशलो वेदाह्वानां च पारगः ॥ २२

आत्मदोषहृत्तैर्ब्रह्मन्नवस्थाभासवानिभाम् ।
कश्चिद्राजा मम सखा धनुर्वेदपरायणः ॥ २३

संसर्गादनुपि धेष्टस्नतोऽहममवमं द्विज ।
पतस्मिन्नद्य काले तु मृगयां निर्गतो नृपः ॥ २४

सहितो योधमुख्यैश्च मन्त्रिभिश्च सुसंवृतः ।
ततोऽभ्यहन् मृगांस्तत्र सुवह्नाश्रमं प्रति ॥ २५

अथ क्षिप्तः शरो घोरो मयाऽपि द्विजसत्तम ।
ताडितश्च ऋषिस्नेन शरेणानतपर्वणा ॥ २६

भूमौ निपतितो ब्रह्मभुवाच प्रतिनादयन् ।
नापराध्याम्यहं किञ्चित् केन पापमिदं कृतम् २७

मन्धानस्तेन मृगं चाहं सम्प्राप्तः सहसा प्रभो ।
अपश्यन्तमृगं विदं शरेणानतपर्वणा ॥ २८

अकार्यव्यरणाद्यापि भृशं मे व्यथितं मनः ।
तमुप्रतपसं विप्रं निदूयन्तं महीतले ॥ २९

२१५

गुरु इति ॥ १ ॥ श्रुतचक्षुर्दिभ्यः । तपसः पित्रोः

दृशुः । तपसः ॥ २ ॥ कामया इत्ययं ॥ २० ॥ नि-
नतं चन्दं कुर्वन्तम् ॥ २९ ॥

अज्ञानना कृतामिदं मयेत्यहमयादुषम् ।
सन्तुमर्हसि मे सर्वमिति चोक्तो मया मुनिः ॥ ३०

इति धीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि ब्राह्मणव्याघ्रसंवादे
पञ्चदशाधिकाद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१५ ॥

२१६

व्याघ्र उवाच ।
एवं शप्तोऽहमृषिणा तदा द्विजवरोत्तम ।
मभिप्रसादयमृषि गिरा ग्राहीति मां तदा ॥ १
अज्ञानता मयाऽकार्यमिदमद्य कृतं मुने ।
सन्तुमर्हसि तत् सर्वं प्रसीद भगवन्निति ॥ २
ऋषिहवाच ।

नान्यथा भविता शाप एवमेतदसंशयम् ।
आनुशंस्यात् त्वहं किञ्चिद् कर्ताऽनुग्रहमद्य ते ॥ ३
शूद्रयोन्वां वर्तमानो धर्मज्ञो हि भविष्यसि ।
मातापित्रोश्च शूद्रां करिष्यसि न मंशयः ॥ ४
तथा शूद्रपया सिद्धिं महत्त्वं समवाप्स्यसि ।
जातिस्मरश्च भविता स्वर्गं चैव गमिष्यसि ॥ ५
शापशये तु निर्दुत्ते भविताऽसि पुनर्द्विजः ।
एवं शप्तः पुरा तेन ऋषिणाऽस्म्युग्रतेजसा ॥ ६
प्रसादश्च कुनस्तेन ममैव द्विपदां वर ।
शरं चोद्धृतवानस्मि तस्य वै द्विजसत्तम ॥ ७
आश्रमं च मया नीतो न च प्राजैश्वर्ययुज्यते ।
पतन्ते सर्वमाख्यातं यथा मम पुराऽभवत् ॥ ८
अभितश्चापि गन्तव्यं मया स्वर्गं द्विजोत्तम ॥ ९

ब्राह्मण उवाच ।

एवमेतानि पुरुषा दुःखानि च सुखानि च ।
आमुगन्ति महाबुद्धे नोत्कण्ठां कर्तुमर्हसि ॥ १०
दुष्करं हि कृतं कर्म जानता ज्ञातिमारमनः ।
लोकवृत्तान्ततत्त्वज्ञ नित्यं धर्मपरायण ॥ ११
कर्मदोषश्च वै विद्वन्नात्मजातिहृतेन वै ।
काञ्चित् कालमुपयतां वै ततोऽसि भविता द्विजः
साध्वन्तं च मतो मेऽसि ब्राह्मणो नात्र संशयः ।

ततः प्रत्यब्रवीद्ब्राह्मणमृषिर्मां क्रोधमूर्च्छितः ।
व्याघ्रस्त्वं भविता क्रूर शूद्रयोनाधिति द्विज ॥ ३१

इति धीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि ब्राह्मणव्याघ्रसंवादे
पञ्चदशाधिकाद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१५ ॥

ब्राह्मणः पतनीयेषु वर्तमानो विक्रमं सु ॥ १३
दाग्मिको दुष्कृतः प्राहः शूद्रेण सदृशो मयेत् ।
यस्तु शूद्रो दमे सत्ये धर्मे च सननोत्थितः ॥ १४
तं ब्राह्मणमहं मन्ये वृत्तेन हि भवेद्विजः ।
कर्मदोषेण विषमां गतिमाप्नोति दारुणाम् ॥ १५
क्षीणदोषमहं मन्ये चाभितस्त्वां नरोत्तम ।
कर्तुमर्हसि नोत्कण्ठां त्वद्विधा ह्यविपादिनः ।
लोकवृत्तानुवृत्तज्ञा नित्यं धर्मपरायणाः ॥ १६

व्याघ्र उवाच ।

प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छरीरमौषधैः ।
एतद्विज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतामियात् ॥ १७
अनिष्टसम्प्रयोगाच्च विप्रयोगात् प्रियस्य च ।
मनुष्या मानसैर्दुःखैर्युज्यन्ते चाल्पबुद्धयः ॥ १८
गुणैर्मूतानि युज्यन्ते विद्युज्यन्ते तथैव च ।
सर्वाणि नैतदेकस्य शोकस्यानं हि विद्यते ॥ १९
अनिष्टं चाश्रितं पश्यन्तथा क्षिप्रं विरज्यते ।
ततश्च प्रतिकुर्वन्ति यदि पश्यन्त्युपकमात् ॥ २०
शोचतो न मयेत् किञ्चिद् केवलं परित्यजेत् ।
परित्यजन्ति ये दुःखं सुखं वाऽप्युभयं नराः ॥ २१
त एव सुखमेवन्तं ज्ञानवृत्ता मनीषिणः ।
असन्तोपपत्ता मूढाः सन्तोपं यान्ति पण्डिताः ॥ २२
असन्तोपस्य नास्त्यन्तस्तुष्टिस्तु परमं सुखम् ।
न शोचन्ति गताध्वानः पश्यन्तः परमां गतिम् ॥ २३
न विपादे मनः कार्यं विपादो विषयुत्तमम् ।
मारयत्यहृतप्रज्ञं बालं क्रुद्ध इधोरमाः ॥ २४
यं विपादोऽभिमवति विक्रमे समुपस्थिते ।
तेजसा तस्य हिनस्य पुरुषायो न विद्यते ॥ २५

२१६

इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठेयि भारतभावदीपे पञ्चदशाधिक-
द्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१५ ॥

एवमिति । अभिप्रसादयमभावात् आर्षः ॥ १ ॥
गुणे. गुणकार्यैः सुखदुःखनोद्वेहैः ॥ १९ ॥ गताध्वानः
प्राप्तज्ञानमार्गाः ॥ २३ ॥

अवश्यं त्रियमाणस्य कर्मणो दृश्यते फलम् ।
 न हि निर्वेदमागम्य किञ्चित् प्रामाणि शोभनम् २६
 यथाप्युपायं परयेत दुःखस्य परिमोक्षणे ।
 अशौचश्चरमेतैतं मुक्तश्चाव्यसनी भवेत् ॥ २७
 भूतेष्वभायं सञ्चिन्त्य ये तु बुद्धेः परंगताः ।
 न शोचन्ति कृतप्रज्ञाः पर्यन्तः परमां गतिम् २८
 न शोचामि च वै विद्वन् कालाकाङ्क्षी । स्थितो ह्यहम्
 एतेर्निर्दानैर्ब्रह्मप्रवसां दामि सत्तम ॥ २९

प्राहण उवाच ।

कृतप्रज्ञोऽसि मेधावी बुद्धिर्हि विपुला तव ।
 नाहं भवन्तं शोचामि ह्यनृक्षोऽसि धर्मचित्तम् ३०
 आपृच्छे त्वां स्वस्ति तेऽस्तु धर्मरूपां परिरक्षतु ।
 अप्रमादस्तु कर्तव्यो धर्मं धर्मभृतां वर ॥ ३१

इति श्रीमहामारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयतमास्त्यायपर्वणि ब्राह्मणव्याधसंवादे
 षोडशाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१६ ॥

२१७

वैशम्पायन उवाच ।

श्रुत्वेमां धर्मसंयुक्तां धर्मराजः कथां शुभाम् ।
 पुनः पप्रच्छ तमृषिं मार्कण्डेयमिदं तदा ॥ १
 युधिष्ठिर उवाच ।
 कथमाश्रित्वं यातः कथं चाप्यङ्गिराः पुरा ।

नष्टेऽग्नीं हृत्पयवहदग्निभूया महाद्युतिः ॥ २
 अग्निर्वा त्वेक एव बहुषु च्यास्य कर्मसु ।
 दृश्यते भगवन् सर्वमेतद्विच्छामि योदितम् ॥ ३
 कुमारश्च यथोपपन्नो यथा चाग्नेः सुतोऽभवत् ।
 यथा रुद्राश्च सम्भूतो गङ्गायां हस्तिकासु च ॥ ४

बुद्धेस्तत्त्वज्ञानात् परं ब्रह्म गताः प्राणाः ॥ २८ ॥ प्रदक्षिणं
 कृत्वा उपदेशं गुरुर्पतिं बुधा ॥ ३२ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि
 षोडशाधिकद्विंशततमोऽध्यायः
 ॥ २१६ ॥

२१७

धर्मव्याधोक्तयामु 'माता पितामित्रात्मा च गुरुय इति-
 सत्तम' इति सुश्रुत्यां पथ सेन्द्रत्वेन प्रोक्तस्तत्र पतिप्रती-
 धारस्थाने धर्मव्याधनिर्दानेन मातापित्रोः पतिवत्यानिर्दानेन
 गुरोश्च सुश्रुत्यायाः फलं दर्शितम् । तत्रैव मोक्षधर्मप्रस्तावे
 व्याम्वेचनं फलं बोध्यम् । पतिपतिवत्यामित्रोऽनस्य मोक्षदे-
 युत्वप्रकारं ब्रह्मज्ञापित्युत्तमभते श्रुत्वेमां धर्मसंयु-
 क्तामित्यादिना ॥ १ ॥ अयमिति । ननु त्वमग्ने
 प्रणमो अङ्घ्रि अङ्घ्रिणि वेदे बहोऽङ्घ्रित्वं अग्ने । अथ

तु अङ्घ्रितो बहिलं कथं पृच्छति । उत्यम् । उभयोर्भेदेन
 बीजांशुयवत् परस्परजनकत्वेन वाऽदोषः । तथा च 'अग्निं
 प्राद्वगः' इति 'अहं त्वदासि भदसि त्वमेतन्ममाग्निं योनिल्लव
 योनिरसिम्' इति च धृती भवन् । वनं सारिलं यातः प्रविष्टः ।
 'प्रविशेधिपापः' इति मन्त्रसर्गात् । 'जीवनं भुवनं वनम्' इत्य-
 मरः ॥ २ ॥ अङ्घ्रिपति । एकरथाप्यग्नेः कर्मसु दृश्यमान-
 मनेकत्वम् । कथमुपपद्यते । न हि आग्नेयोऽष्टाश्यालः दत्तः
 पूर्णमासवातुर्मत्स्यादिषु एक एव इति वक्तुं शक्यम् ।
 अन्यथायत्नव्यायोगात् । अग्नस्य च पुण्यं ब्रह्मस्य वा
 यागभेदरक्ष्याभावादेवताभेदे एव यागभेदद्वेषिणि अस्मिं
 वाच्यम् । स चाग्नेरेव रूपं सम्भरतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ अथ
 एतस्य हन्तोः अनेकेऽग्निमानानः हन्तीति तर्हि आग्नेयस्य
 स्वन्दस्य कथं ददादियुक्तमापि स्वयं स एवाह कुमारयोः
 ॥ ४ ॥ । स्थितोऽस्मिहृत्-पु.

पतदिच्छाम्यहं त्यक्तः श्रोतुं भार्गवसत्तम ।
कौतूहलसमाविष्टो यायातप्यं महामुने ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

यत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
यथा क्रुद्धो हुतयहस्तपस्तनुं यनं गतः ॥
यथा च भगवानग्निः स्वयमेवाङ्गिराऽभवत् ।
सन्नापर्यंश्च प्रमया नाशयंस्तिमिराणि च ॥
पुराऽङ्गिरा महाबाहो चचार तप उत्तमम् ।
बाधमस्थो महाभागो हृद्यवाहं विशेषयत् ।
तथा स भूत्या तु तदा जगत् सर्वं त्यकाशयत् ।
तपश्चरंस्तु हुतमुक्त्वा सन्तस्तस्य तेजसा ।
भृशं ग्लानश्च तेजस्वी न च किञ्चित् प्रजक्षिवात् ।
वयं सञ्चिन्तयामास भगवान् हृद्यवाहनः ।
बन्धोऽङ्गिरिह लोकानां ब्रह्मणा सम्प्रकल्पितः ॥
आग्नेत्वं विप्रग्रहं हि तप्यमानस्य मे तपः ।
कथमग्निः पुनरहं भवेयमिति चिन्तय सः ॥ ११
भयदयदग्निहोकांस्नापयन्तं महामुनिम् ।
सोपासपंच्छन्नैर्भातस्तमुवाच तदाऽङ्गिराः ॥ १२
शीघ्रमेव भवस्वामिस्त्वं पुनर्लोकभावनः ।
विनातश्चासि लोकेषु त्रिषु संस्थानचारिषु ॥ १३

इति धर्ममहाभारते आरण्यके पर्वणि
सप्तदशाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१७ ॥

त्यमग्निः प्रथमं सृष्टो ब्रह्मणा तिमिरापहः ।
स्वस्थानं प्रतिपद्यस्व शीघ्रमेव तमोऽनुद ॥ १४

अङ्गिरा उवाच ।

नष्टक्रीतिरहं लोके भवान् जातो हुताशनः ।
भवन्तमेव शास्यन्ति पावकं न तु मां जनाः ॥
निक्षिपाम्यहमग्नित्वं त्वमग्निः प्रथमो भव ।
मविष्यामि द्वितीयोऽहं प्राजापत्यक एव च ॥ १६

अङ्गिरा उवाच ।

कुर्व पुण्यं प्रजास्वयं भवाग्निस्तिमिरापहः ।
मां च देव कुर्व्याग्ने प्रथमं पुत्रमजसा ॥ १७
मार्कण्डेय उवाच ।

तच्छ्रुत्वाऽङ्गिरसो वास्यं जातवेदास्तदाऽकरोत्
राजन् बृहस्पतिर्नाम तस्याप्यङ्गिरसः हुतः ॥ १८
ज्ञात्वा प्रथमजं तं तु हृद्द्वेराङ्गिरसं हुतम् ।
उपेत्य देवाः पप्रच्छुः कारणं तत्र भारत ॥ १९
स तु पृष्टस्तदा देवैस्ततः कारणमब्रवीत् ।
प्रत्यगृहंस्तु देवाश्च तद्वचोऽङ्गिरसस्तदा ॥ २०
तत्र नानाविधानशीलं प्रवक्ष्यामि महाप्रभान् ।
कर्मभिर्वर्षुभिः ख्याताज्ञानार्थान् ब्राह्मणेष्विह ॥

मार्कण्डेयसमाप्त्यापर्वणि आङ्गिरसे
सप्तदशाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१७ ॥

अङ्गिराऽभवत् सान्धिरुडभाषो वा आर्यः ॥ ७ ॥
तथेति । अमेरुपाधिको भूत्वा सूर्यवत् जगत् प्रकाशितवान्
॥ ८ ॥ तपश्चरन्ति । 'महत्तदुत्वं स्वविरं तदासीधेनावि-
ष्टितः प्रविबेधिवापः' इति श्रुतिप्रसिद्धेन वेनाचिबिमितेन
जने प्रविश्य तपश्चरन्नाग्निराग्निसेन तेजसा सन्ततीऽभूदि-
त्यर्थः । उल्लुम्बणम् । स्वविरं प्राचीनम् । आवित्य
तिङ्गीत्वादिष्टं भयं सजातमस्य स आविष्टितः ॥ ९ ॥
संस्थानचारिषु स्वावरजज्ञेषु । सम्यह् स्थानं गतिनिश्चि-
तैषु चरणशैलेषु चैति योगात् । त्रिषु अन्तर्बहिर्दिवि च
उत्समायममथ्येषु वा ॥ १३ ॥ निक्षिपामीति । अत्राग्नि-
शब्देन दिग्देशकालत्रायात्मा सूत्रसंज्ञो हित्थगमं उच्यते ।
तस्य अग्निवत्यागः कारणत्वेनाऽवस्थानम् । प्रथम-
श्चमजः सूत्रात्मेत्यर्थः । हे प्राजापत्य प्रजापतिपुत्र हे
अग्निः । अहं द्वितीय क कसंज्ञो विराडात्मा भविष्यामि
॥ १६ ॥ इति । पुण्यं हविर्वहनं प्रजानां स्वयं स्वर्गाय
दितम् । प्रथमं पुत्रं बृहस्पतिसंज्ञम् । अयं भावः-दशसूत्र-
विराडुपासनाभिः सिद्धाः क्रमेण क्रमप्रजापतिबृहस्पतिसंज्ञाः
पूर्वपूर्वस्य उत्तरउत्तरः शताश्रगमित्यर्थः । तथाच श्रुतिरा-

रोहक्रमेणाह- 'ते ये शतं बृहस्पतेरानन्दाः । स एकः प्रजा-
पतेरानन्दः । ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः । स-एको ब्रह्म-
आनन्दः' इति । तत्रापि बीजाहृत्यायेनामेप्रियाः ।
अङ्गिरसो बृहस्पत्याख्योऽमिरिति बोध्यम् । 'तयदिदमाहु-
रुं यज्ञानुं यजेत्येतस्वैव सा विद्यतिः' 'दुपणं विप्राः
कववो वचोभिरके मन्तं बहुधा कल्पयन्ति' इत्यादिश्रुति-
प्रसिद्धं सूत्रात्मनः सर्वदेवतास्मत्तन्मात्रिस्ततात्पर्यम् । तादिदं
ज्ञात्वा यत्रमानस्याग्निरापि मोक्षद्वारं भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥
तच्छ्रुतेति । अकरोत् अङ्गीचकार । जातवेदाः स्वयं कारणं
गत्वा स्वपुत्रमग्निस्वमकरोत् । तस्यापि पुत्रः स्वयं बृहस्पति-
नामाऽभवदिति ॥ १८ ॥ तत्र बृहस्पतेः वाणत्वं कारण-
ज्ञानादेव युज्यते 'नप्राविडमैव भवति इति श्रुतेस्तस्यवशीसार्थं
देवा बृहस्पतिं प्रति कारणं ब्रह्म पप्रच्छु ॥ १९ ॥ तस्मिन्
तेनोके सति प्रत्यगृहन् अङ्गिरसो वच अयं भवतीं बृह-
रिति अङ्गीकृतवन्तः ॥ २० ॥ नानार्थान् पृथक् प्रयो-
जान् । ब्राह्मणेषु कर्मविधानायेषु ॥ २१ ॥ इत्यारण्यके
पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाष्ये सप्तदशाधिकद्विंशततमोऽ-
ध्यायः ॥ २१७ ॥ प्रत्यगृहन्त-च ।

२१८

मार्कण्डेय उवाच ।

ग्रहणो वस्तुतीयस्तु पुत्रः कुरुकुलोद्भवः ।
तस्याभवत् सुभा भार्या प्रजास्तस्यां च मे शृणु
वृहत्कीर्तिर्वृहज्ज्योतिर्वृहद्ब्रह्मा वृहन्मनाः ।
वृहन्मन्त्रो वृहद्भासस्तथा राजन् वृहस्पतिः ॥ २
प्रजासु तासु सर्वासु रूपेणाप्रतिमाऽभवत् ।
देवी भानुमती नाम प्रथमाऽङ्गिरसः सुता ॥ ३
भूतानामेष सर्वेषां यस्यां रागस्तदाऽभवत् ।
रागाद्रागेति यामाहुर्द्वितीयाऽङ्गिरसः सुता ॥ ४

इति श्रीमहामारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि आङ्गिरसोपाख्याने

अष्टादशाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१८ ॥

४७७७७७

२१९

मार्कण्डेय उवाच ।

वृहस्पतेर्ध्याग्रमसी भार्याऽऽसीचा यशस्विनी । | अग्नीन्साऽजनयत् पुण्यान्पडेकां चापि पुत्रिकाम्

२१८

कालाभिमानीन्यो देवता अपि अङ्गिरसंसात् सूचा-
त्मन एव रावाशाञ्जाता इति वञ्चनप्यायमारभते ब्रह्मण
इति । ब्रह्मणः वारणात् सूत्रं ततस्तदुगास्तिविद्योऽङ्गिरः
इति तस्य कृतीयत्वम् । सुभा कालाभिमानीनी देवता ।
उष्टु संवत्सराचारमनाऽहोरात्राचारमना वा भातीति
सुभा । शुभा इति पाठेऽपि सैव प्राच्या ॥ १ ॥
वृहत्कीर्तिर्वादीनि वृहस्पतेरेव विरोपणानि । कीर्तिर्यशः ।
ज्योतिः शरीरं तेजः । ब्रह्म वेदाध्ययनं मनः सद्ब्रह्मादि-
स्वम् । मन्त्रो विचारः । भाः प्रतिमा विचार्यतत्त्ववृत्तिः ।
एतानि वृहन्ति तस्य स तथा । तथा वन्दः पादपूर्णाण्यः
॥ २ ॥ तासु वक्ष्यमाणत्वेन दुद्विस्मायु । भानुमती सूर्ययुक्ता
द्विज्जामिमानिशीतवर्षः ॥ ३ ॥ शक्तिमाह भूतानभिदि ।
शुशुभिदात्वेन धमनासद्वत्तात्तस्यां रागेऽभवत् । रागात्
रागेद्वत्वात् सन्प्याद्वे रागेभिरदादा ॥ ४ ॥ कपर्दिनो
वस्तु मुगानिच सुता चन्द्रकलां कलादे धृत्वात् दस्यादस-
स्वाम् । तत्र हेतुः तनुत्वादिति । तेन सूक्ष्मवस्तुसुखं
लभ्यते । वस्तुंसीयुष्यऽमासास्या विनावाली । 'या पूर्वाऽ
मावास्या सा विनीवाली योत्ता सा वृष्टः' इति ध्रुवः
॥ ५ ॥ अर्धिष्मती पूर्वचन्द्रोऽहः । सुद्वीर्णमासी । यस्यां
आभिर्जने रात्रावपि पश्यति स्वर्गदिवसितेरेषः । सा
चतुर्वर्षी । कर्षां हविर्भिरता इत्यन्ते । सा हविष्मती प्रति-

पुष्का पौर्णमासी रात्रा नाम पथमी । पुण्यांभनार्हा महि-
ष्मती नाम चतुर्दशी पूर्वा पौर्णमासीमनुमती नाम 'या
पौर्णमासी सा अनुमतीर्योता सा रात्रां' इति ध्रुवः ॥ ६ ॥
सुद्वीर्णमासास्यामाह महामखेपिबति । सोमयागादिषु
दातिमती । अमाशास्यायां वि दीक्षां वस्तुं र्धमानचन्द्रोऽप्रे
दरथते । पौर्णमास्या तु क्षीयमाणः । अतो दीप्तिमन्तु दिनेषु
एषा महामनीर्युष्यते । यतोऽत्र महत् महस्वान् वा अन्त-
र्हितो विष्णोऽस्यामिति योगात् । पूषास्याकाशोन्तारेश
आर्षः ॥ ७ ॥ वृष्टुहायेने विमिनो भवति । एषा कला
अनंशा-अन्नासकनी । अलवणा यशाम्भिरितिरद्व्यायं नन् ।
'योत्ता सा वृष्टः' इति ध्रुवः । प्रतिपुष्का अमावास्या
उद्धारति प्रसिद्धम् ॥ ८ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीने
भालमावद्वीपे अष्टादशाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१८ ॥

२१९

तत्र कर्तव्यभूतं वात प्रागुक्तः । अथ कथयन्तु
देवताः प्रथमेषु विराट्पुस्तिकावस्थाय वृहस्पतेरिभू-
तिर्यां सन्तानि वञ्चुसकमने वृहस्पतेरिति । चान्द्रमसी
चन्द्रमया आवाज्जाता तासा नाम । पश्मीन् संयुप्रस्थान्
वक्ष्यमाणान् एषां पुत्रिकां स्मार्हास्वाम् ॥ १ ॥

× यां तु वृष्टा भगवती जनः पुदरादाये । एभिरेडि
यामाहुः चतुर्वर्षिण्ये मुगाः । पथमार्धिष्मती नाम्ना हविर्भि-
ष हन्ती । पथीमात्रिसः कन्या-इति मृगाः

आहुतिष्वेव यस्याग्नेर्हविषाद्यं विधीयते ।
 सोऽग्निर्वृहस्पतेः पुत्रः शंयुर्नाम महाव्रतः ॥ २
 चातुर्नामस्येव स्युषेष्ट्यामश्वेष्टेऽप्रजः पशुः ।
 दीप्तो ज्वालन्नेकाभिरग्नेर्योऽथ वीर्यावान् ॥ ३
 शंयोरप्रतिमा भार्या सत्या सत्याऽथ धर्मजा ।
 अग्निस्तस्य सुतो दीतस्तिस्रः कन्याश्च सुव्रताः ४
 प्रथमेनाज्यमार्गेण पूज्यते योऽग्निरध्वरे ।
 अग्निस्तस्य भरद्वाजः प्रथमः पुत्र उच्यते ॥ ५
 पौर्णमासेषु सर्वेषु हविषाज्यं ह्युद्योद्यतम् ।
 भरतो नामतः सोऽग्निर्द्वितीयः शंयुतः सुतः ॥ ६
 तिस्रः कन्या भवन्त्यन्या यासां स भरतः पतिः ।
 मरतस्तु* सुतस्तस्य भरत्येका च पुत्रिका ॥ ७
 भरतो भरतस्याग्नेः पावकस्तु प्रजापतेः ।
 महानत्यर्थमहितस्तथा भरतस्तत्तम ॥ ८

भरद्वाजस्य भार्या तु वीरा वीरस्य पिण्डदा ।
 प्रादुराज्येन तस्येज्यां सोमस्येव द्विजाः शनैः ॥९
 हविषा यो द्विर्नायेन सोमेन सह युज्यते ।
 रथप्रभु ऽरथाञ्चानकुम्भेरताः स उच्यते ॥ १०
 शरत्त्वां जनयत् सिद्धिं भातुं भाभिः समावृणोत् ।
 आग्नेयमानयन्नित्यमाह्वाने ह्यप सूयते ॥ ११
 यस्तु न च्यते नित्यं यशसा वर्चसा धिया ।
 अग्निर्निश्चयनो नाम पृथिवीं स्तौति केवलम् १२
 विषाप्मा कलुषैर्युक्तो विदुद्भ्रष्टार्चिषा ज्वलन् ।
 विषापोऽग्निः सुतस्तस्य सत्यः समयधर्मकृत् ॥ १३
 आक्रोशात् हि भूतानां यः कतोति हि निष्कृतिम् ।
 अग्निः स निष्कृतिर्नाम शोभयत्याभिसेविते ॥ १४
 मनुकूजन्ति धेनेह वेदनाताः स्वयं जनाः ।
 तस्य पुत्रः खनो नाम पावकः स रुजस्करः ॥ १५

आहुतिषु प्रधानाहुतिषु दशै पौर्णमासे च सत्य हविः ।
 शयं हविषेति तृतीया प्रथमार्थे 'प्रथमं हविर्विधीयते यदा-
 ग्नेर्मांशकपालोऽमावास्याया च पौर्णमास्या चाच्युतो भव-
 नि' इत्यादिश्रुत्या चोक्ते स शंयुर्नाम ॥ २ ॥ चातुर्नामस्येव चतुर्षु
 भाषेषु कर्तव्येषु वैश्वदेववृष्णप्रजापताकर्मधनुनासरीयाख्य-
 फलचतुष्टयेषु । 'आग्नेयमशकपालं निर्वाति सोमं चरुम्' इति
 प्रतिवर्तुष्वेवदक्षिणप्रायते । तथाऽध्वमेव च सत्य इत्याग्नि-
 शिष्येभि अग्रजः प्रथमः पशुर्भवति 'तत्र या पशविष्टि-
 मयनोऽन्वरो वाभेयी वामावैष्णवी च' इति आश्वलायनायुक्ता
 तथा च दशपूणेमासचातुर्मास्यपञ्चमेवाः यत्पूर्वकाः सोऽग्नि-
 र्बोहस्पत्यः शंयुर्नामैत्यर्थः शंयुस्ततिमाह शंयोरिति । अग्र-
 तिमा अतिशुद्धरी पर्यना धर्मकन्या सत्या नाम दीप्तो दीप्ति-
 मान् ॥ ४ ॥ तस्य नामाह प्रथमेनेति । अन्वरे दशोदी । प्रथमा-
 ऽऽज्यमार्गदेवता योऽग्नि स भरद्वाज इत्यर्थः । तस्य शंयो-
 ॥ ५ ॥ पौर्णमासेष्विति ह्युद्योद्यतं हविः प्रथमाधास्तस्य
 देवता भरतो नाम शंयोः पुत्रः । पौर्णमास्यदं सर्वतदिकार-
 णं तेन दशोऽपि शृणोते । 'पौर्णमासेनेष्टिपशुगोमा उपदिशः'
 इत्याश्वलायनवचनात् । यद्यपि खैवाधारः प्राजापत्यस्त-
 थापि स भरतसंज्ञ एव प्रजापतिरिति शैवम् ॥ ६ ॥
 भवन्ति शंयुत इत्यनुकृष्यते । पतिर्यथेव । अत्र कन्यानां
 नामधेयानि सन्ततिशालुक्तापि अत्रैश्वक्यप्रत्यग्नेःस्तादेन
 ता बोध्याः । विस्तरभयात् तु मुनिना न प्रदर्शिताः । तस्य
 भरतस्योर्बोहस्पत्य पुत्रो भरतः । 'ऊर्जः पुत्रं भरतं शुप्रदा-
 नुम्' इति मन्त्रवर्णात् ॥ ७ ॥ भरतः भरतं कुर्वतः तेन
 भरतस्यव्यस्य निर्वाचनं दर्शयति । भरतस्य प्रजापतेः पावकः

सुतः । स अत्यर्थं महितत्वात् महान् । महितत्वं महाफल-
 प्रदात्वं यत्र कर्मणि आपयणादा प्रथमोऽग्निर्नास्ति तत्रापि
 अन्यं महत्त्वात् च तस्य एवेत्यर्थः । पावक इत्यग्निपर्यायनामं
 न गुणः । अग्निर्भक्तोऽग्निरित्यर्थः । तथा च 'येन यज्ञेनेर्सेत्
 कुयार्देव सत्राग्नेयमशकपालम्' इति आपस्तम्बोक्तिः सङ्गच्छते ।
 ईर्सेत्तं वर्धितुमिच्छेत् ॥ ८ ॥ शंयोः कनिष्ठपुत्रसन्तति-
 मुक्ता ज्येष्ठसन्ततिमाह भरद्वाजस्येति । वीरा नामतः वीरस्य
 बहिः पिण्डदा शरीरकर्त्री मातेत्यर्थः । भरद्वाजात् वीरायां
 वीरो जात इत्यर्थः । तस्य आज्येन द्रव्या प्राहुः । शनैः
 उपायां सोमस्येवेति तस्माहित्यमुच्यते । 'तवागीयोमातुषां-
 श्रुयध्वान्वाजनामिलाव' इति श्रुनवोरुपोमयोर्मथ्यस्योऽग्निः स
 इत्यर्थः ॥ ९ ॥ एतदेवाह हविषेति । द्विर्नायेन आग्नेयान-
 रेण अत्येव नामान्तराणि स्येत्वादिति ॥ १० ॥
 स रथप्रभादिनामा शरत्त्वां भार्याया सिद्धिं नाम पुत्रं
 जनयत् । य भातुं स्वयं नाभिर्दासिभिः आङ्गोत् सर्वं
 आह्वाने आग्नेयं अग्निदेवस्य वागमानयन् । 'अग्निमम आवह'
 इत्यत्र मन्त्रेऽग्निपुण्ड्रमुष्वा एव सूयते सुपु क्रयते कीर्षते ।
 'उह शब्दे' इति धातुः ॥ ११ ॥ वृहस्पतेर्द्वितीयः पुत्रो
 निश्चयवन् । पृथिवींस्तौतीति पृथिवीसाहचर्यमुच्यते ।
 तेन वाग्भिमानदेवतास्यः स इत्यर्थः । 'तस्य वावा सद्यै
 पृथिवी चानिश्च' इति श्रुतिः ॥ १२ ॥ निश्चयवन्पुत्रः सत्यः
 समयधर्मो वाच्यवाचकस्तन्मन्त्रस्तकर्ता ॥ १३ ॥ सत्यस्यैव
 नामान्तरं निष्कृतिः । अभिषेविते गृह्यारामादौ । सोम-
 यति शोभं करोति ॥ १४ ॥ रुजस्करः पीडाकरः । खनो
 नाम सत्यपुत्रः ॥ १५ ॥ * मालस्तु-ख, ऽ रथधान-ख.

यस्तु विश्वस्य जगतो दुःखिमाक्रम्य तिष्ठति ।
 तं प्राहुरभ्यात्मयिज्ञो विश्वजिज्ञाम पायकम् ॥ १६ ॥
 अन्तराग्निः स्मृतो यस्तु भुक्तं पचति देहिनाम् ।
 स यज्ञे विश्वमुद्गाम सर्वलोकेषु भारत ॥ १७ ॥
 प्रह्लाचारी यथात्मा च सततं विपुलप्रतः ।
 ग्राहणाः पूजयन्त्येनं पाकयज्ञेषु पायकम् ॥ १८ ॥
 पवित्रा गौमती नाम नदी यस्यामयत् प्रिया ।
 तस्मिन् कर्माणि सर्वाणि क्रियन्ते धर्मकर्तृभिः ॥
 यस्याग्निः पितृव्यम्मो योऽसौ परमदाहणः ।
 ऊर्ध्वभागूर्ध्वमाङ्गनाम कविः प्राग् अधितस्तु यः २० ॥
 उदग्वारं रविर्वस्य गृहे नित्यं प्रदीयते ।

ततः सिष्टं मयेवाज्यं सिष्टहन् परमः स्मृतः २१ ॥
 यः प्रदानतेषु भूतेषु मन्त्रं भवति पायकः ।
 कुक्षस्य तु रसो जज्ञे मन्वेतां चाय पुत्रिबाम् २२ ॥
 स्यादेति दाहणा शूरा सर्वभूतेषु तिष्ठति ।
 त्रिविधे यस्य सृष्टशो नास्ति रूपेण बहान ।
 अतुलत्वात् एतो देविनां ह्य कामस्तु पायकः ॥ २३ ॥
 संहर्षाद्दारयन् क्रोधं धर्मो हर्षो रचे स्थितः ।
 समरे नादायेच्छूनमोघो नाम पायकः ॥ २४ ॥
 उक्थो नाम महाभाग त्रिभिरुपदैरभिष्टतः ।
 महापाचं त्वजनयत् समाभ्यासं हि यं विदुः ॥ २५ ॥

इति श्रीमहाभारते आरण्यके षष्ठीणि मार्कण्डेयसमाख्याषष्ठीणि आङ्गिरसोपाख्याने
 एकौतविंशत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१९ ॥

२२०

मार्कण्डेय उवाच ।

काश्यपो हाथ यासिष्ठः प्राणश्च प्राणपुत्रकः ।
 अग्निराङ्गिरसश्चैव च्यवनस्त्रिषु चर्चकः ॥ १ ॥

अचरत् स तपस्तीमं पुत्रायै बहुपापिकम् ।
 पुत्रं तमेवं घर्षिष्ठं ददाता ब्रह्मणा समम् ॥ २ ॥

एवं द्वयोर्बाह्वेयास्यो बर्मं बर्मोन्निद्रव्यापितमुत्तम् । गृतीयस्य
 सुदिभ्यापश्यन्नाह यस्त्रिरति ॥ १९ ॥ यत्पुत्रं नाह अन्तराति
 ॥ १७ ॥ एते विश्वभुजं पाकयज्ञेषु स्नातं र्ममु ॥ १८ ॥ बर्माणि
 दृष्टानि ॥ १९ ॥ पयमं बाह्वेस्यत्पनाह बह्वारिमिति ।
 य एवाप्यात्मूर्ध्वमागूर्ध्वगतिश्चदानपीम । अत एवोर्ध्व-
 मात्स्यम कविर्बाह्वण्यं प्राणाग्निः प्राणवायुमिमानी
 ॥ २० ॥ यत् बाह्वेस्यत्पनाह उदग्वारमिति 'उत्तरपात्
 दौर्बिष्टतम्' इति श्लोः । उदगगमने एते श्लोःमध्ये
 बर्माणि । तत्रानेन । सिष्टं वृषु इष्टं भवति । आत्म
 काय्यादि इत्यं च । तयोत्तरार्धापीयात् पूषण्यं च तत्रानि
 सिष्टहृत्पदाप्यापार्थम् ॥ २१ ॥ तानो बन्धानाह य इति ।
 पाकयो वृक्षस्य मनुः शोषणी भवति तदा योऽस्य
 एतन्नोऽस्यमवः प्रावेदः । जज्ञे जातः । तामेव उवाचैव
 पुत्रिर्बा मन्वे मन्वतो चाय पुत्रिरेति पाठे तु य एव एव
 पुत्रिर्बा मन्वतो देवोर्देवेन त्वत्तं हविर्गुणवती ॥ २२ ॥
 आतावित्त आह स्वःदेवदेन । अयावित्तानामप्याप-
 र्णो तपस्वीनाह सिद्धिरे इति । एते तत्राग्याः
 स्वाहावा । कामरुच्य एतर्गिण्य ॥ २३ ॥ कामरुच्य-
 एतर्गि शोषार्थपाठानामपिनामह संदर्शिते । देव-

भ्येःपुनाहः संद्वं ॥ २४ ॥ आग्निव्याः स्वाहावाः
 गन्तुमिह उक्थ इति । उक्थं उक्थं मोषणं नयन्तुम् ।
 त्रिभिर्दशैः उल्लिख्यमानात् बर्ममन्त्रमिष्टुयं तत्र एतौ
 शत्रुत्विनं बर्मोति शरीरमुत्तम् । शरीरतोयापत्तया प्राण
 उक्थम् । प्राणोत्पापत्तया परमात्मापुत्रयम् । स ऊर्ध्वोऽग्नि-
 श्रित्तिभ्यापुत्रैर्भित्तुल्लुदात्मना स्थितः । महापाचं मर्णी
 पाचं पराह्वां तुष्टं प्राणमजन्तस्य आविर्भारितान् ।
 पूर्वैरामपुत्रागमनां च समाध्यातं समायमिति किञ्चन
 प्राज्ञात्वेनेति तं मोषे हेतुं विदुर्देवाचार्य इति श्लो
 ॥ २५ ॥ इत्यापच्छे पर्वणि केन्द्रार्थे आत्मनापुत्रो
 एकोनविंशत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१९ ॥

२२०

कास्या इति प्रवर्णं शक्यतः । अत पाठप्रमाद-
 यज्य बर्देवत्तत् आहवो । ओषधीर्भ्याग्निर्भयोः प्राग् ।
 अचरति । स पुत्रोऽप्यापानोऽह उक्थो नाम कास्याः
 कायिष्ठं प्राणपुत्र इति प्राण्यदेव विपुलम् । अग्निर्ग-
 यन्वान इत्येवः ॥ १ ॥

अध्यायः २२०]

महाव्याहृतिमिर्घातः पञ्चभिस्त्रैस्तदा त्वय ।
 जज्ञे तेजो महाचिंप्मान् पञ्चवर्णः प्रभावतः ॥ ३
 सामिहोऽग्निः शिरस्तस्य वाहः सूर्यनिभौ तथा ।
 त्वद्नेत्रे च सुवर्णामे कृष्णे जडे च मारत ॥ ४
 पञ्चवर्णः स तपसा कृतस्तैः पञ्चभिर्जनैः ।
 पाञ्चजन्यः श्रुतो देवः पञ्चयंशकरस्तु सः ॥ ५
 वशावर्षसहस्राणि तपस्तपसा महातपाः ।
 जनयत् पायकं धोरं पितृणां स प्रजाः सृजन् ६
 बृहद्रथन्तरं । मूर्ध्नो वषट्पादा तरसाहरी ।
 शिवं नाम्नां बलादिन्द्रं चाप्यग्नीं प्राणतोऽसृजत्
 बाहुभ्यामनुदात्तौ च विश्वे भूतानि चैव ह ।
 एतान् सृष्टा ततः पञ्च पितृणामसृजत् सुतान् ८
 बृहद्रथस्य प्रणिधिः काश्यपस्य महत्तरः ।
 मानुश्चक्रिरसौ धीरः पुत्रो धर्चस्य सौभरः ॥ ९
 प्राणस्य चानुदात्तस्तु व्याख्याताः पञ्चविंशतिः ।
 देवान् यज्ञमुपस्थान्यान् सृजन् पञ्चदशोत्तरान् १०
 सुनीममतिमीमं च भीमं भीमबलाबलम् ।

एतान् यज्ञगुणः पञ्च देवानां हसृजन् तपः ॥ ११
 सुमित्रं मित्रयन्तं च मित्रशं मित्रयर्धनम् ।
 मित्रधर्माणमिन्वेतान् देवानभ्यसृजत् तपः ॥ १२
 सुरप्रचारं वीरं च सुरेजशं च सुवर्चसम् ।
 सुराणामपि हन्तारं पञ्चैतानसृजत् तपः ॥ १३
 त्रिविधं संस्थिता एते पञ्च पञ्च पृथक् पृथक् ।
 गुष्णन्त्यत्र स्थिता एते स्वर्गतो यज्ञयाजिनः १४
 तेषामिष्टं हरन्त्येते निम्नन्ति च महत्प्रविः ।
 स्पर्धया हव्यवाहानां निम्नन्त्येते हरन्ति च ॥ १५
 वृहियैचां तदादानं कुशलेः सम्प्रयर्तितम् ।
 तदेतेनोपसर्पन्ति यत्र चाग्निः स्थितो भवेत् ॥ १६
 चितामेकहृद्ग्राह्यं पक्षाम्नां तन् प्रयर्तितं ।
 मन्त्रैः प्रशामिता एते मेष्टं गुष्णन्ति यज्ञियम् १७
 बृहदुक्यतपस्थैव पुत्री भूमिमुपाश्रितः ।
 यमिहोत्रे ह्ययमाने पृथिव्यां सङ्क्रियते ॥ १८
 रथन्तरश्च तपसः पुत्रोऽग्निः परिप्लवते ।
 मित्रविन्दाय धे तस्मै हविरभ्यर्षयो विदुः ॥ १९

महान्याहृतिभिः मूरधमत्रये पृथिव्यै स्वादेत्यादिभिः
 मूर्ध्नि स्वर्गहोऽग्नित्रयुमूर्ध्ववन्द्युष्यन्तरिक्षेऽदिक्षुलशितेन
 सर्वात्मनेन रूपेण तं आश्रन्त इत्यर्थः । 'तस्यैवं-
 दिव्यो यज्ञस्यात्मा यजमानः' । 'वीतरागविषयं
 वा वित्तम्' इति श्रुतिसूत्रोर्विदुषोऽपि धैर्यत्वदर्शनात् ।
 जज्ञे प्रदीप इव पुत्रस्थेणाविर्भूतः । अत एव अवि-
 प्तानमिदिवेति लोपोष्मा । प्रभावतः जगत्सृष्टिर्हा ॥ ३ ॥
 पञ्चवर्णत्वमेवाह सामिद इति । ज्वालावर्षं शिस्तस्त्वैत्यर्थः ।
 तथा त्वामिति त्वनोऽपि सूर्यनिभस्तमुष्म ॥ ४ ॥ तपसा
 कृत इति तपो नामैत्यर्थः । स एव पायजन्यस्य यौगि-
 ष्मस्य नामद्वयम् ॥ ५ ॥ पितृणां पायकं दक्षिणाभिः प्रजाः
 सृजन् प्रजापत्या ॥ ६ ॥ बृहत् मूर्ध्नः रथन्तरं वक्त्रात् वा वा-
 च्यार्थः । 'एते अहोरात्रेदेवते तपन्तरीर्वैराभ्यहर्षादितम्' इति
 श्लोके । अत एव तरसा वगेन हतः आयुष्यादीति तरसा-
 र्थः । शिरमदहाराभिमगानिनं धम् । नाम्नां नाभिः
 वाचः प्राणं सृष्टा बाप्यग्नीं असृजदिति रायं तम्बदशने
 ॥ ७ ॥ अनुदात्तो मन्त्रे प्राटोऽनुदात्तः कृततपसाहो च
 वैहोऽनुदात्तः । 'उदात्तमनुदात्तमन्त्यम्' इति माध्विष्म-
 त्त्रेण प्राटोऽदात्तस्य वाच्येन अनुदात्तचरिषानात् । तेषाम्नां च
 तस्य मन्त्रप्राङ्गणभागतमहो वेदो ह्ययत । बाहुभ्यामि-
 हस्तस्त्रेण तनोत्तरात्सोः प्रदर्शनीयत्त्व इति ॥ एतव

वेदान्तराणामयुगलक्षणम् । विश्वे तमनस्तेऽग्निदेवताः ।
 भूतानि पयः । एतान् विधातिसंख्यायान् ॥ ८ ॥ बृहद-
 थस्य वासिष्ठस्य प्राणेपिरंशत इति शेषः । अग्निस्तथायज्ञस्य
 वर्चस्य सूर्ववर्चस्य ॥ ९ ॥ अमुरसृष्टिमाह देवानिति । उत्पान-
 पावास्यान् ॥ १० ॥ भीमबलमन्त्रं चेति समाहारः । तपः तपः-
 संशः पायजन्यः ॥ ११ ॥ यज्ञयाजिनः दशमिस्तुतारोऽदात्त-
 कृष्ण्ये ॥ १४ ॥ तदादानं तेषामादेशो भागः बहिर्घोषमु-
 तरे देवो 'सुर्ध्वैकत्रीकणैर्देवा हविर्घनेभ्यो रसांवि
 निरभ्यजस्ता महायज्ञात्' इतिश्रुतिः । अत्रा कोदितेन
 तन् तस्मादेतेन स्य चाग्निर्तर्तोराम् ॥ १६ ॥ पञ्च-
 भ्यानिव चचाभ्यामनुगलशिते तत्र चयने प्ररन्ति हविर्घने
 वाष्टे प्राणिने इति । वितामेभ्यनर्धुं यजमानस्य ।
 आज्यं तदुपलक्षितं इतिः । एते उदहन् उदहन्ति तपार्थ-
 रन्तीत्यर्थः । मन्त्रे रथोत्रे प्रशामिता । मन्त्र इति हविः न
 गुष्णन्ति ॥ १७ ॥ एवमुत्तानां नामानि भागधेयं निहस्यु-
 पायं चोष्ण पुनः पायजन्यं वानुगलप्यते बृहदुक्य इति ।
 तस्य तान् भूमिमुपाश्रित इति तस्मै पृथिव्याभिमानी-
 यमानमुष्म ॥ १८ ॥ मित्रविन्दो महाविद्यः बृहस्पत्य-
 पेजसा धेष्टः । तस्मै उद्गायन्तस्यैः निमविन्दा महारैषयी-
 त्वाधनापतरवत्तदिदृशनीदम् ॥ १९ ॥ । मूर्ध्नि-च ।

सुमुदे परमप्रीतः सह पुत्रैर्महायशाः ॥

२०

इति श्रीमहामारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमास्थायपर्वणि आङ्गिरसोपाख्याने
विंशत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २२० ॥

२२१

मार्कण्डेय उवाच ।

गुरुभिर्निर्ग्रमैर्जातो भरतो नाम पाथकः ।
अग्निः पुष्टिमतिर्नाम हृष्टः पुष्टिं प्रयच्छति ।
भरत्येष प्रजाः सर्वास्ततो भरत उच्यते ॥ १ ॥
अग्निर्वैश्व शिषो नाम शक्तिपूजापरश्च सः ।
दुःखातानां च सर्वेषां शिवहृत् सततं शिवः ॥ २ ॥
तपसस्तु फलं दृष्ट्वा सम्प्रवृत्तं तपो महत् ।
उद्धर्तुकामो भस्तिमान् पुत्रो जज्ञे पुरन्दरः ॥ ३ ॥
ऊष्मा चैवोष्मणो जज्ञे सोऽग्निर्भूतस्य लक्ष्यते ।
अग्निश्चापि मनुर्नाम प्राजापत्यमकारयत् ॥ ४ ॥
शम्भुमग्निमयं प्राहुर्प्राक्षणा वेदपारगाः ।
आवसथ्यं द्विजाः प्रादुर्दामिर्ममै महाप्रमम् ॥ ५ ॥
ऊर्जस्कुरान् हव्यघाहान् सुवर्णसदृशप्रभान् ।
सतस्तपो ह्यजनयत् पञ्च यज्ञसुतानिह ॥ ६ ॥

प्रशान्तेऽग्निर्महामाग परिध्रान्तो गवां पतिः ।
असुरान् जनयन् घोरान् मर्त्याश्चैव पृथग्विधान् ।
तपसश्च मनुं पुत्रं भातुं चाप्याङ्गिराः सृजन् ।
बृहद्भ्रातुं तु तं प्राहुर्प्राक्षणा वेदपारगाः ॥ ८ ॥
भानोर्भायां सुप्रजा तु बृहद्भ्राता तु सूर्यजा ।
असृजेतां तु पद् पुत्रान् श्यु तासां प्रजाविधिम् ।
दुर्बलानां तु भूतानामसून् यः सम्प्रयच्छति ।
तमग्निं बलदं प्राहुः प्रथमं भानुतः सुतम् ॥ १ ॥
यः प्रशान्तेषु भूतेषु मनुभ्यति दाहणः ।
अग्निः स मनुमाजाम द्वितीयो भानुतः सुतः १
दशं च पौर्णमसे च यस्येह हविरेच्यते ।
विष्णुर्नामैह योऽग्निस्तु धृतिमान्नाम सोऽङ्गिरा
इन्द्रेण सहितं यस्य हविराप्रयणं स्मृतम् ।
अग्निराप्रयणो नाम मानोरेवान्ययस्तु सः ॥ १ ॥

इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे विंशत्यधिक-
द्विंशततमोऽध्यायः ॥ २२० ॥

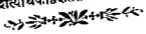
२२१

सिंहावलोक्चनन्यायेन शंयोः पौत्रवृत्तपुत्र भरतं स्तौति
साधनं । गुरुभिर्नि । पुष्टिमतिरियेकं नाम ॥ १ ॥
तथैव तपसूतीयं स्तौति अग्निर्वैश्वेति । शक्तिश्चिच्छि-
स्तत्याः पूजा विर्विकल्पसमाविख्या ॥ २ ॥ तपस एव
पूर्वोक्त्यत्पारिशतोऽन्ये पुरन्दर ऊष्मा मनु शम्भु आव-
सथ्य इति पञ्च पुत्रानाह चर्चभिः तपस इति । तपसोऽने
फलं ऐश्वर्यं संप्रवृद्धं दृष्ट्वा तत् उद्धर्तुं पित्र्यं दायं पुत्र एव
लभते इति दर्शनात् तरीश्वर्यं यज्ञं प्रादुर्पुन्दरोऽस्य पुत्रो जातः
॥ ३ ॥ ऊष्मा च तपसः सहाशात् अज्ञे यो भूतेषु ऊष्मणो
होतारोऽन्ये । अवारयत् अत्रोत् स्वार्थे णिच् ॥ ४ ॥ उपसं-
हरति ऊर्जस्कुरानिति । यज्ञपुत्रान् यज्ञे अग्निपुत्रान् । आदि-
वर्माणैः कः । सोमभागिन इत्यर्थः । यज्ञा । यज्ञे सोम सुतो
येभ्यस्ते इति योगः ॥ ६ ॥ प्रशान्ते ष्वस्तुशब्दे पारिध्रान्तो
गवां रसानां पतिः सूर्योऽग्निर्मवति । आदित्यो वा अस्त

यज्ञमिमनुप्रवितति इति श्रुतेः । यश्च घोरानसुरान् जनय-
भवति तं तपो जनयदिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ७ ॥ तपस इति
मनुमिति प्राज्ञपत्यकर्तृत्वमुच्यते । भातुं नामतः अग्निराः
सृजदिति सम्बन्धः । तपःपुत्रस्याप्यङ्गिरःसृष्टयत्वोक्ति
र्भातुं प्रति कुलाभिवृत्तद्विस्तोऽन्यथासिद्धत्वं मा भूदिति
तेन मूलकारणैवान्वात्वात् कार्याभेद इव तत्तदोऽने स्मृ-
तीति सिद्धम् । अत एव आकाशाद्वापुरित्वाद्वा आकाश
भावमापन्न आत्मेव वायुमसृजन केवल आकाश इति
व्याख्यातं सम्प्रदायविभिन्नं ॥ ८ ॥ एवं बृहदादीन् भान्व-
न्तान् तपसः पुत्रान् उक्त्वा तपोप्राणाह भानोरिति
॥ ९ ॥ बलदो मनुमान् । विष्णुरिति प्रथं सुप्रजावाः
सुभाः ॥ ११ तत्र उवाचुर्वाग्देवता विष्णुः प्रथमं स्वर्णनाभ-
सरोपशामावास्याथमाहुतयो ह्वयन्ते । अतुर्दश पौर्णमास्या-
भित्ति लिङ्गदर्शनमन्यथयति दर्शोऽपि विष्णोः सल्लेन चर्च-
दर्शाहुतियोगात् । अत एवान्तरेण हविर्गो विष्णुपुत्राश्चैरे-
यिण इत्याथलायनः स प्रमाणमुभयत्रोपाशुप्राजप्रयगमयति
॥ १२ ॥ भातुर्भायां बृहद्भ्रातायाः सन्ततिराप्रयण-
स्येन्द्राप्रायणयोऽग्निरिक ॥ १३ ॥

चातुर्मास्येषु नित्यानां हविषां यो निरग्रहः ।
 चतुर्मासिः सहितः पुत्रैर्मानोरेवान्वयः स्तुमः ॥ १४
 निशा त्वजनयत् कन्यामग्नीपोमावुभौ तथा ।
 मनोरेवामवद्वायां ह्युषे पञ्च पावकान् ॥ १५
 पूज्यते हविष्याग्नेण चातुर्मास्येषु पावकः ।
 पर्जन्यसहितः श्रीमानग्निर्वैश्वानरस्तु सः ॥ १६
 अस्य लोकस्य सर्वस्य यः प्रभुः परिपच्यते ।
 सोऽग्निर्ध्वज्यपतिर्नाम द्विर्तापो वै मनो स्तुतः ॥ १७
 ततः स्विष्टं भवेदाज्यं सिष्टकृतपरमस्तु सः ।
 कन्या सा रोहिणी नाम हिरण्यकशिपोः सुता ॥
 कर्मणाऽसी वमी भार्या स षड्विः स प्रजापतिः ।
 प्राणानाश्रित्य यो देहं प्रवर्तयति देहिनाम् ।
 तस्य सन्निहितो नाम शम्भुरूपस्य साधनः ॥ १९
 शुक्लकृष्णगतिर्देवो यो बिभर्ति हुतात् नम् ।
 अकल्मषः कल्मषाणां कर्ता क्रोधाश्रितस्तु सः ॥
 कपिलं परमर्षिं च यं प्राहुर्यतयः सदा ।
 अग्निः स कपिलो नाम सांख्ययोगप्रवर्तकः ॥ २१
 अग्रं यच्छन्ति सूतानां येन भूतानि नित्यदा ।
 कर्मसिंह विचित्रेषु सोऽग्रणीर्द्विहृरुच्यते ॥ २२

इति श्रीमहाभारते भारण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि आह्निरसोपाख्याने
 एकविंशत्यधिकद्विंशत्तमोऽध्यायः ॥ २२१ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

आपस्य मुद्रिता भार्या सहस्य परमा प्रिया ।
 भूपतिर्भुवभर्ता च जनयत् पावकं परम् ॥ १

हविषामाग्नेयादीनामथाना योनिरुत्पत्त्यानं वैश्वदेवे पर्वणि
 सुख्यो विश्वदेवमन्त्रोऽग्निर्द्वितीयः । सुभः स्तुष्यते मातीति
 सुभन्तृतीयः १४॥ निदानाग्नी भास्वरताग्ने मनोरथरा तृती-
 या भार्याऽभवत् । कन्या कश्यपाणां रोहिणीमग्निं सोममन्वान्
 पवेत्यथावपत्यानि सुपुत्रो १५॥ शेषान् पञ्च कर्मणः पूज्यत
 इत्यादिना । चातुर्मासानामारम्भात् पूर्वेषु वैश्वानरसार्जन्व्येष्टि-
 क्रियते । तत्र वैश्वानरः प्रथमो मनुष्यः ॥ १६ ॥ परिपच्य-
 तेऽश्वं येनेति शेषः । स विश्वपतिर्द्वितीयः ॥ १७ ॥ स्विष्ट-
 कृदेव कन्या रोहिणी पश्यन्तोऽधिक्ता ॥ १८ ॥ तस्याथ किञ्च-
 शेषान् भार्यात्वम् । वस्तुतस्तु स षड्विंशत्पतिर्भुवभर्ता ।
 कर्मणा मैथुनतः प्रजाजननाख्येन निमित्तेन । तथा च ध्रुते-
 इति । सन्निहितो नाम तृतीयः शब्दश्चैव शब्दश्चैव शब्दश्चैव

साधनः प्रवर्तकः ॥ १९ ॥ चतुर्थमाह द्वान्यां शुभ्रेति ।
 यस्मात् उपरिष्ठा कर्मणा आराधितात् क्लेण शुक्लकृष्णे गती
 अर्चिरादिभूमादिमार्गो अपुनरावृत्तिरप्ये प्राप्यते स शुक्-
 लकृष्णगतिः । अकल्मषः शुक्लतात् । कल्मषाणां काल्मषकर्मणाम्
 ॥ २० ॥ अत एव कपिलः साख्यं निरीश्वरशास्त्रं तदुभो
 योगस्तस्य प्रवर्तकः ॥ २१ ॥ पञ्चममाह अगमिति । वैश्व-
 देवान्ते मनुष्यवर्तार्यं दत्तं प्रयच्छन्ति तदग्रम् ॥ २२ ॥
 इमानन्यानित्यादिना प्रोक्ता अथाग्रयो मनोरेव सन्तति-
 ॥ २३ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एक-
 विंशत्यधिकद्विंशत्तमोऽध्यायः ॥ २२१ ॥ * भुवभर्ता-ख-

व्यसामिर्भनं यात इति पृथमोर्जलज्वेसप्रकारं वस्तुमारभते
 आपस्येति । आपस्य अथ विदितस्य सहस्य सहस्रसत्या-

भूतानां साऽपि सर्वेषां यं प्राहुः पावकं पतिम् ।
 आत्मा भुवनमतेति सान्धयेषु द्विजातिषु ॥ २
 महतां चैव भूतानां सर्वेषामिह यः पतिः ।
 भगवान् स महातेजा नित्यं चरति पावकः ॥ ३
 अग्निर्गृहपतिर्नाम नित्यं यद्गेषु पूज्यते ।
 हुतं वहति यो हृद्यमस्य लोकस्य पावकः ॥ ४
 अयां गर्भो महामागः सत्त्वमुष्यो महाद्भुतः ।
 भूपतिर्भुवभर्ता च महतः पतिरुच्यते ॥ ५
 दहनं मृतानि मृतानि तस्याग्निर्भरतोऽभवत् ।
 अग्निधोमे च नियतः क्रतुधेष्ठो भरस्य तु ॥ ६
 स यद्भिः प्रथमो नित्यं देवैरन्विय्यते प्रभुः ।
 आयान्तं नियतं दृष्ट्वा प्रविशेषार्णं भयात् ॥ ७

देवास्तत्रापि गच्छन्ति मार्गमाणा यथादिशम् ।
 दृष्ट्वा त्वग्निर्यर्षाणं ततो यच्चनमग्रवीत् ॥ ८
 देवानां यद्द हृद्यं त्वमहं धीर सुदुर्बलः ।
 अथ त्वं गच्छ मध्यक्षं प्रियमेतत् कुरुष्व मे ॥ ९
 प्रेष्य चाग्निर्यर्षाणमन्यं देशं ततोऽगमत् ।
 मत्स्यास्तस्य समाचक्षुः क्रुद्धस्तान्निर्ग्रवीत् ।
 मश्या पै विविधैर्गर्वाभिर्विष्यद्य शरीरिणाम् ॥१०
 अयर्षाणं तथा चापि हृद्ययाहोऽग्रवीद्वजः ॥ ११
 अनुनीयमानो हि भृशं देवघाफ्यादि तेन सः ।
 नैच्छक्रोदुं हविः सोढुं शरीरं चापि सोऽत्यजत् ॥१२
 स तच्छरीरं सन्त्यज्य प्रविवेश घरां तदा ।
 भूमिं सृष्ट्वाऽऽवृज्ज्वात्न पृथक् पृथगतीव हि ॥१३

प्रेमादिता नाम परमा प्रिया भार्या । दुहितेति पाठेऽपि संश-
 यद् एवायं भूपतिर्भुवभर्ता च सहस्रत एव । भूतैर्बलैक्योः
 स्वामी न तु स्वलोकस्य । अनाद्यतिगणस्य विधेवात्र लोक-
 विभागोऽभिप्रेतः । तेन ब्रह्मलोकदावाचीनस्य कृत्स्नस्य
 स्वामीत्यर्थः । स परमद्भुताख्यं पावकमजनयत् ।
 सहस्रस्युषो अद्भुत इति मन्त्रवर्णान् । सहस्राहोऽत्र अवा-
 रान्तोऽपि वेदे सवारान्तो ज्ञेयः ॥ १ ॥ अद्भुतमेव स्तोति
 भूतानामिति चतुर्भिः । यं पावकं पतिमभिप्रेत्य भुवनभर्ता
 भूतानां चतुर्विधानामात्मेति प्राहुः सान्धयेषुपदेशपरम्परा-
 वत् ॥ २ ॥ न केवलं जरायुजादीनामामा अपि तु महतां
 भूतानां विवदादीनां पतिः सन्त्वादिना । अत एव भगवान्
 'दिशस्य समभस्य ज्ञानस्य बससः प्रिय । वैराग्यस्य च
 धर्मस्य यष्णां भग इतीन्द्रा' इति सृष्ट्युक्तगुणवान् ॥ ३ ॥
 गृहपतिः अधियज्ञं प्रेताग्निः अध्यात्मं जाठरः उभावपि
 उभयत्र स्थित्वा पिण्डत्रघ्नाण्डस्थान् देवाननेन हविषा च
 तर्पयत इति हृद्यवाहो ॥ ४ ॥ अगामिति । अपूर्वम्बधा-
 दापापरतामा सह एवात्र अपृशन्दार्थः । तस्य गर्भः पुत्रः ।
 सत्वमुक्त्वा अध्यात्मं बुद्धिसंहर्ता अधिभूतं लोकत्रयसंहर्ता ।
 महाध्यासो अद्भुत महत इति नाभिकदेशेन तस्यैव ब्रह्मणं
 मामा सत्यभार्गैतिवत् । महतो महाद्भुतस्य पतिः । पिता
 भूपतिर्भुवनभर्ता चेत्यर्थः । अत्र महच्छब्देन अध्यात्म मह-
 तात्वं सत्त्वबुद्ध्याख्यं प्राहम् । सहस्राह्येन कारणमन्यकाख्यम् ।
 अपृशन्देन सखिल एको द्रष्टाऽद्वैतो भवतीत्यादिभूतो मस्ति-
 ल्लोपमितं ब्रह्मं वक्ष्ये माह्वम् ॥ ५ ॥ अस्य सहस्य अया
 प्रवेशे कारणमाह दहञ्जिति । अविभूतं भरतशित्ताग्निः सहस्य
 पौत्रं अद्भुतपुत्रः । अध्यात्मं महतः पुत्रोऽहङ्कारः । भरति
 विभर्ताति मृशानि अचेतनानि स्यादीनि देहाकाराणि धार-
 यतीति भरतो नाम । तस्यैव भूतसंहारस्थानत्वं दहञ्जिति दर्श-

तम् । भरस्य भरतस्य । तद्धारलोप आर्षः । भूतानाम अध्यात्मं
 यत् सत्त्व्यात्मकं मनः । अग्निधोमशब्देन 'तस्यैवं विदुषो यत्-
 स्यात्मा भजमानः श्रद्धा एवा शरीरमिषासुरो वैदिलोमानि
 बर्हिः' इत्यादिना तैत्तिरीयके समाध्यातो देहतत्सम्बन्धि-
 यिकाकलापात्मको मरणस्वाभाव्यान्तः संसार उच्यते
 नियतो नित्यः ॥ ६ ॥ स इति । सह उच्यते प्रथम इति
 विशेषणत्वं देवैः शूरैरिन्द्रैश्चाभिव्यते भोगार्थिभिः । परो
 हि स्वर्ग-कारणाभेति संसारफलमनिवार्यं दृष्ट्वा सहोऽपि
 क्रुद्धं ब्रह्माविशेषोऽनुसार्थार्थः । कारणामता प्राप्तस्यापि
 तत्सम्बन्धानयायात् 'अन्यथा सुक्षिमुच्छादो मुच्येतायत्नतो
 जन' इत्याप्येत । पशान्तरे शशाभि शौनं नियतस्त्वमायान्तं
 दृष्ट्वा शशभयात् स्ववंशोऽयं दुष्ट इति लज्जयाऽप्यं
 विवेश । मृगुत्सापादि सर्वमश्वत्वं प्रातोऽग्निरात्मानं बहुधा
 कृत्वाऽग्निहोत्रादिषु स्मशानादिषु च स्थित इत्युवाख्यायते
 ॥ ७ ॥ देवा इति । अथर्षाणमग्निर्सं त्राजितपसं दृष्ट्वा
 ॥ ८ ॥ मन्वशं पित्राऽग्निमग्नि भावप्रधानो निर्देशः ।
 'श्रेययोर्दिवकनैकवचने' इतिवत् । अन्यथा द्वेरेष्विति
 स्यात् । द्विल्लैकत्वयोरिति म्वाख्यानानुगमिथ । तेनैकत्वमे-
 वाग्नित्वं गच्छेत्त्यर्थः । तथा च 'निशिगाम्महमिर्लं त्वमग्नि-
 प्रथमो भव' इत्युपरुमस्वोपसंहारेण सदैवैकव्यता भवति ॥१॥
 प्रेष्य आदित्य । सार्धः श्लोकः ॥ १० ॥ तथा चापि तथैव
 मत्स्यैराख्यातोऽपि वचः त्वं मन्वशो भवेति पूर्वोक्तमेव
 ॥ ११ ॥ शरीरमाग्नेयं देहं पश्ये मायां त्यज्वा निर्वि-
 कल्पोऽभूदित्यर्थः ॥ १२ ॥ देहत्यागप्रकारमाह स इति ।
 तत् स्थूलं शरीरं सन्त्यज्य धरा धारणात् धरात्मस्थानं
 लिङ्गशरीरं प्रांबस्य तत्रापि सद्बुद्धोपनान् भूम्यादीनष्ट-
 जत् । भूमिं सृष्ट्वा उपार्था आवेशं कृत्वा । अत्र पादत्
 नीलर्वातादीन् तानि च वायनाभ्यानि नाडीर्याणि रक्षन्ते

पूयात् स गन्धं तेजश्च अद्विभ्यो देवदारु च ।
 श्लेष्मणः स्फाटिकं तस्य पिनाम्मारकतं तथा १४
 यद्गन् कृष्णायसं तस्य त्रिभिवे वभुः प्रजाः ।
 नखास्तस्याम्रपटलं शिराजालानि विद्रुमम् ॥ १५
 शरीराद्विधाध्यान्वे घातवोऽस्याभववृष ।
 एवं त्यक्त्वा शरीरं च परमे तपसि स्थितः ॥ १६
 भृशं शरीरादिभिर्भूयस्तपसोत्थापितस्तदा ।
 मृशं जज्वाल तेजस्वी तपसाऽऽप्यायितः शिल्पी ॥
 दृष्ट्वा ऋषिं मयाच्चापि प्रविशेश महार्णवम् ।
 तस्मिन्नपे जगद्गीतमथर्वाणमथाश्रितम् ।
 अर्चयामासुरेवैनमथर्वाणं सुरादयः ॥ १८
 अथर्वा त्वयृजुलोकानात्मनाऽऽलोक्य पावकम् ।
 मिततां सर्वभूतानामुन्ममाय महार्णवम् ॥ १९
 पयमग्निर्भगवता नष्टः पूर्वमथर्चना ।
 आहूतः सर्वभूतानां हृद्यं वहति सर्वदा ॥ २०
 एवं त्वज्जनयद्विष्ण्वान् वेदोकान् विबुधान् बहून्
 विचरन् विविधान् देशान् भ्रममाणस्तु तत्र वै ॥
 सिन्धुं नदं पञ्चनदं देविकाऽथ सरस्वती ।
 यद्वा च शतकुम्भा च शरयु गण्डसाह्वया ॥ २२
 चर्मण्यती महो चैव मेघ्या मेधातिथिस्तदा ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि आद्विस्वोपाख्यानेऽग्निस्तमुद्भवे
 द्वाविंशत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २२२ ॥

योगमार्गं । तथा च श्रुति ' तस्मिन् शुक्रस्त नीलमाहुः
 पिङ्गलं हस्तिं लोहितं च । एष पन्था प्रदग्ना हानुविरस्ते-
 नैति ब्रह्मवित् पुष्यरुतैजसध' इति तैत्तिरीयसो लिङ्गदेहाभिमानी ।
 पशान्तरे तु धातुं मनःशालादीन् ॥ १३ ॥ यद्गन् शरी-
 रान्वर्तनी अवयवविशेषः । त्रिभिः काष्ठप्राणलोहै-
 ॥ १५ ॥ अन्ये स्वर्णपारदादयः । शरीरे लिङ्गं परमे निक-
 पाथे तपसि आलोचनात्मके स्थाने ॥ १६ ॥ तपसा
 सागर्थेन उत्पापितः समाधेयथावित् ।
 अथर्वाग्निस्तम् । अथर्वा पूर्वोक्तमेव । सार्धं श्लोकः ॥ १८ ॥ अथ-
 नयजदिति क्रमेणान्ययो सेव पूर्वोक्तसार्धोर्भत्यासेन ॥ १९ ॥
 एवं त्विति । अमेरग्निरासतो बृहस्पतिस्तत् । शंखादिक्रमेण
 वेदोकान् विष्ण्वान् नाना स्थानानि अजन्तवन् । अथात्म-
 पथे शु समाधेः सकाशाद्गुण्यतिशोऽहङ्कारं उरुह्वयं श्रुति-
 नदीषु चिदात्मा सब्रतीति ॥ २१ ॥ पशान्तरे स्पष्ट
 एवाथेः सिन्धुमिति ॥ २२ ॥ अद्भुतत्वेनि । विभूरसि-

ताम्रप्रती वेत्रवती नद्यास्त्रिस्तोऽय कौशिकी २३
 तमसा नर्मदा चैव नदी गोदावरी तथा ।
 वेणोपवेणा भीमा च घडवा चैव मारुत ॥ २४
 भारती सुश्रोगा च कावेरी मुर्गुरा तथा ।
 तुङ्गवेणा कृष्णवेणा कपिला शोभ एव च ॥ २५
 एता नयस्तु विष्ण्वानां मातरो याः प्रकीर्तिताः
 अद्भुतस्य प्रिया मार्या तस्य पुत्रो विभूरसिः ।
 यावन्तः पावकाः प्रोक्ताः सोमास्तावन्त एव तु
 अत्रेधाप्यन्वये जाता ब्रह्मणो मानसाः प्रजाः ।
 अत्रिः पुत्रान् स्रष्टुकामस्तान्वात्मन्यधारयत् २८
 तस्य तद्ब्रह्मणः कायाभिर्हृरन्ति हुताशनाः ।
 पचमेते महात्मानः कीर्तितास्तेऽग्नयो मया ॥ २९
 अप्रमेया यथोत्पजाः धीमन्तस्तिमिरपहाः ।
 अद्भुतस्य तु माहात्म्यं यथा वेदेषु कीर्तितम् ३०
 तादृशं विद्धि सर्वेषामेको ह्येष हुताशनः ।
 एक एवैव भगवान् विद्येयः प्रथमोऽङ्गिराः ॥ ३१
 बहुधा निःसृतः कायाज्ज्योतिष्टोमः क्रतुर्यथा ।
 इत्येव यंशः सुमहानग्नीनां कीर्तितो मया ।
 योऽर्चितो विविधैर्मन्त्रैर्हृद्यं वहति देहिनाम् ३२

तिशुनेरुत्तरं तेन विभूरसि प्रशाहणो वहिपि हृद्यबाह्वन्
 श्लयुवाकोष्ठा । अन्ये च विष्ण्वा अथर्वो दर्शितास्तेषा
 ज्येष्ठो विभूरित्यर्थः । यावन्त पावका विष्ण्वाः सन्ति
 तावन्तः सोमाः सोमयागा । एतच्च यात्रिकेभ्यः प्रसिद्धम्
 ॥ २७ ॥ तावेत्राग्नीनेवात्मनि चित्तैऽध्यासन् । अग्निं ध्याय-
 तोऽग्निरेव प्रजास्तेषां किंभूतेत्यर्थः । एवं च ऋष्यन्तराणाम-
 न्युपलक्षणम् । तथा च सर्वं कर्माभिर्देवत्यं सर्वं ब्राह्मण
 अभिनन्ततिरित्युक्तं भवति ॥ २८ ॥ तस्योर्भवेद्भ्रमो
 ब्राह्मणस्य कायादेहात् हुताशनाः निर्हरन्ति निधत्ति ।
 सार्धं ॥ २९ ॥ कायात् कस्य प्रशान्नेः पुत्रोऽङ्गिराः
 कायस्त्वस्तु । कशाच्छादण्यत्येव कस्येदिनि हकारोन्तादेशः ।
 पित्रादादिदृष्टिः । ज्योतिष्टोमो यथा उद्भिदादिक्रमेण
 बहुधा निर्गतस्तद्वत् ॥ ३१ ॥ द्यावरण्ये पर्वणि नैल-
 कण्ठीये भारतभावदीये द्वाविंशत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः
 ॥ २२२ ॥

२२३

मार्कण्डेय उवाच ।

अग्नीनां विविधा वंशाः वर्तितस्तास्ते मयाऽनघ ।
 शृणु जन्म तु कौरव्य कार्तिकेयस्य धीमतः ॥ १
 मद्भूतरथाद्भूतं पुत्रं प्रथश्याम्यमितौजसम् ।
 जातं ब्रह्मर्षिभार्याभिर्ब्रह्मलप्यं कीर्तितवर्धनम् ॥ २
 देवासुराः पुरा यत्ता विनिघ्नन्तः परस्परम् ।
 तत्राजयन् सदा देवान् दानवा धोररूपिणः ॥ ३
 वध्यमानं बलं दृष्ट्वा बहुशस्तैः पुरन्दरः ।
 स सैन्यनायकार्थाय चिन्तामाप भृशं तदा ॥ ४
 देवसेनां दानयैर्हि भग्नां दृष्ट्वा महाबलः ।
 पालयेद्द्वीयमाश्रित्य स ज्ञेयः पुरुषो मया ॥ ५
 स शीलं मानसं गत्वा ध्यायन्नर्थमिदं भृशम् ।
 शुभ्रावार्तस्वरं घोरमय मुक्तं स्त्रिया नदा ॥ ६
 अमिधायतु मां कश्चिन् पुरुषस्त्रातु चैव ह ।
 पतिं च मे प्रदिशतु स्वयं वा पतिरस्तु मे ॥ ७
 पुरन्दरतु तामाह मा भैर्नास्ति भयं तव ।
 एवमुक्त्वा ततोऽपश्यत् केशिनं स्थितमप्रतः ॥ ८

इति श्रीमहामारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि आङ्गि० स्कन्दोत्पत्तौ केशिपरामये
 त्रयोविंशत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २२३ ॥

२२४

कन्योवाच ।

अहं प्रजापतेः कन्या देवसेनेति विधुता ।
 मग्निनी मे दैत्यसेना सा पूर्वं केशिना हता ॥ १
 सदैवायां मग्निर्नौ तु सखिभिः सह मानसम् ।
 आगच्छावेह रत्यर्यमनुज्ञाय प्रजापतिम् ॥ २
 नित्यं चावां प्रार्थयते हर्तुं केशी महासुरः ।
 इच्छत्येनं दैत्यसेना न चाहं पाकशासन ॥ ३
 सा हताऽनेन भगवन् मुक्ताऽहं त्वद्वलेन तु ।
 त्वया द्वेषेन्द्र निर्दिष्टं पतिमिच्छामि दुर्जयम् ॥ ४
 इन्द्र उवाच ।
 मम मातृप्यसेयी त्वं माता दाक्षायणी मम ।
 आख्यातुं त्वहमिच्छामि स्वयमात्मबलं त्वया ॥ ५

२२३

क्रमशस्तं कुमारश्च यथोत्तरो यथा चाभेः सुतोऽभवदि-
 त्यस्योत्तरमाह अग्नीनां विविधा वंशा इत्यादिना
 ॥१॥ अहृतस्यामेरुहृतमभिनवम् ॥ २ ॥ स्त्रिया देवसेना-

कन्योवाच ।

अबलाऽहं महाबाहो पतिस्तु बलयान् मम ।
 वरदानात् पितृर्मांवा सुरासुरनमस्कृतः ॥ ६
 इन्द्र उवाच ।
 कीदृशं तु बलं देवि पत्युस्तव भविष्यति ।
 एतद्विच्छाम्यहं धातुं तव धानयमनिन्दिते ॥ ७
 कन्योवाच ।
 देवदानवयक्षाणां किन्नरोरगरक्षसाम् ।
 जेता यो दुष्टद्वैत्यानां महावीर्यो महाबलः ॥ ८
 यस्तु सर्वाणि भूतानि त्वया सह विजेष्यति ।
 स हि मे भविता भर्ता ब्रह्मण्यः कीर्तितवर्धनः ॥ ९

भिमानिदेवतया ॥ ६ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि मैत्रहृष्टीरे
 मातृमातृदीपे त्रयोविंशत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥२२३॥

२२४

अहमिति ॥ १ ॥

अशक्त्योऽयं विचिन्तयैषं तमेव शरणं ययुः ।
 उचुर्धनं त्वमस्माकं पुत्रो भव महाबल ॥ २३
 आमिनन्दस्व नः सर्वाः प्रस्तुताः स्नेहविक्रयाः ।
 तासां तद्वचनं श्रुत्वा पालुक्वामः स्तनान् प्रभुः २४
 ताः सम्पूज्य महासेनः कामांश्चासां प्रदाय सः ।
 अपश्यदग्निमायान्तं पितरं बलिनां बली ॥ २५
 स तु सम्पूजितस्तेन सह मातृगणेन ह ।

परिवार्य महासेनं रक्षमाणः स्वितः शिवः ॥ २३
 सर्वासां या तु मातृणां नारी क्रोधसमुद्भवा ।
 धात्री स्वपुत्रवत् स्कन्दं शूलहस्ताऽभ्यरक्षत २४
 लोहितस्योदधेः कन्या कूप लोहितभोजना ।
 परिष्वज्य महासेनं पुत्रवन् पर्यरक्षत ॥ २५
 आग्निभूत्वा नैगमेयश्छागवक्रो बहुप्रजः ।
 रमयामास शैलस्थं बालं श्रीडनकैरिव ॥ २६

इति श्रीमहामारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि आङ्गिरसे स्कन्दोत्पत्तौ
 पर्विंशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२६ ॥

२२७

मार्कण्डेय उवाच ।

प्रहाः सोपग्रहाश्चैव क्रपयो मातरस्तथा ।
 हुताशनमुक्ताश्चैव दृष्टाः पारिपदां गणाः ॥ १
 एते चान्ये च बहुवो घोरास्त्रिविधासिनः ।
 परिवार्य महासेनं स्थिता मातृगणैः सह ॥ २
 सन्दिग्धं विजयं दृष्ट्वा विजयेन्सुः सुरेश्वरः ।
 धारुहौरावतस्कन्धं प्रययौ दैवतैः सह ॥ ३
 आदाय घञ्जं बलवान् सर्वदेवगणैर्वृतः ।
 विजिघांसुर्महासेनामिन्द्रस्तूर्णतरं ययौ ॥ ४
 उग्रं तं च महानादं देवानीकं महाप्रभम् ।
 विचित्रभ्यजसन्नाहं नानावाहनकामुंक्षम् ॥ ५
 प्रवराम्बरसंवीतं धिया जुष्टमलङ्कृतम् ।
 विजिघांसुं तमायान्तं कुमारः शक्रमन्ययात् ॥ ६
 विनन्दन् पार्यदेशो द्रुतं याति महाबलः ।
 संहर्षयन् देवसेनां जिघांसुः पावकात्मजम् ॥ ७
 सम्पूज्यमानस्त्रिदशैस्तथैव परमार्णिभिः ।
 समीपमेव सम्प्राप्तः कार्तिकेयस्य वासवः ॥ ८
 सिंहादं ततश्चक्रे देवेशः साहितैः सुरैः ।
 गुहोऽपि शश्वं तं श्रुत्वा व्यनदत् सागरो यथा ९

तस्य शब्देन महता समुद्भूतोदाधिप्रभम् ।
 वध्राम तत्र तत्रैव देवसेन्यमचेतनम् ॥ १०
 जिघांसुगुप्तमभ्रातारं देवान् दृष्ट्वा स पावकः ।
 विससर्तं मुञ्चान् क्रुद्धः प्रवृद्धाः पावकावैव ॥ ११
 अदहदेवसैन्यानि धेपमानानि भूतले ।
 ते प्रदीप्तशिरोदेहाः प्रदीप्तायुधवाहनाः ॥ १२
 प्रवृत्ताः सहसा भागित व्यस्नास्तारागणा इव ।
 दह्यमानाः प्रवत्रास्ते शरणं पावकात्मजम् ॥ १३
 देवा यज्ञघरं त्यक्त्वा ततः शान्तिमुपागताः ।
 त्यक्तो देवैस्ततः स्कन्दे यज्ञं शक्रो न्यपातयत् ॥ १४
 तद्विष्टं जघानासु पाथ्वे स्कन्दस्य दक्षिणम् ।
 विभेदं च महाराज पाथ्वे तस्य महात्मनः ॥ १५
 घन्नमहापात्रं स्कन्दस्य सञ्जातः पुरुगोऽपरः ।
 युवा काञ्चनसन्नाहः शक्तिघृदिद्वयकुण्डलः ॥ १६
 यद्वन्नविशनाञ्जातो विशाखस्तन सोऽमघञ् ।
 सञ्जातमपरं दृष्ट्वा कालानलसमपुतिम् ॥ १७
 भयादिन्द्रस्तु तं स्कन्दं प्राञ्जलिः शरणं गतः ।
 तस्यामयं ददौ स्कन्दः सह सैन्यस्य सत्तमः ।
 ततः प्रहृष्टास्त्रिदशा यादिशरण्यन्याद्यन् ॥ १८

इति श्रीमहामारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि आङ्गिरसे स्कन्दोत्पत्तौ
 सप्तविंशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२७ ॥

इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावरीये पर्विंशाधिक-
 दिशततमोऽध्यायः ॥ २२६ ॥

२२७

विशनात् बाह्योपघननाच्च विज्ञात इत्ययं ॥ १७
 इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावरीये सप्तविंश-
 दिशततमोऽध्यायः ॥ २२७ ॥

२२८

मार्कण्डेय उवाच ।

स्कन्दपारिपदान् घोरान् शृणुष्याद्भूतदर्शान् ।
 वज्रप्रहारात् स्कन्दस्य जहसुस्त्र कुमारकाः ॥ १
 ये हवन्ति शिशून् जातान् गर्भसांश्चैव दाहनाः ।
 वज्रप्रहारात् कन्याश्च जह्निरेऽस्य महाबलाः ॥ २
 कुमारास्ते विशाखं च पितृत्वे समवलपयन् ।
 स भूत्वा भगवान् सङ्ख्ये रक्षंश्छागमुखरतदा ३
 वृतः कन्यागणैः सर्वैरात्मियैः सह पुत्रकैः ।
 मातृणां प्रेक्षतीनां च मद्रशाखश्च कौसलः ॥ ४
 ततः कुमारपितरं स्कन्दमाहुर्जना भुवि ।
 रुद्रमग्निमुखां स्याहां प्रवेशेषु महाबलम् ॥ ५
 यजन्ति पुत्रकामाश्च पुत्रिणश्च सदा जनाः ।
 यास्तास्त्यज्जनयत् कन्यास्तपो नाम हुताशनः ॥ ६
 किं करोमीति ताः स्कन्दं सम्प्राप्ताः समनापयन् ।
 कुमार्ये ऊचुः ।

भवेम सर्वलोकस्य मातरो धयमुत्तमाः ॥ ७

इति श्रीमहाभारते भारण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि आङ्गिरसे कुमारोत्पत्तौ
 अष्टविंशतिप्रश्नोऽध्यायः ॥ २२८ ॥

२२९

मार्कण्डेय उवाच ।

उपविष्टं तु तं स्कन्दं हिरण्यकचक्रजम् ।
 हिरण्यचूडमुकुटं हिरण्याक्षं महाप्रमथ ॥
 लोहिताम्बरसंवीतं तीरणदंष्ट्रं मनोरमम् ।
 सर्वलक्षणसम्पन्नं त्रैलोक्यस्यापि सुप्रियम् ॥
 ततस्तं वरदं शूरं युवानं मृदुकुण्डलम् ।
 अमजत् पद्मरूपा श्रीः स्वयमेव शरीरिणी ॥
 धिया लुप्तः पृथुयशाः स कुमारधरस्तदा ।
 निरण्णो हृदयते भूतैः पीणमास्यां यथा शशी ४
 अपूजयन्महात्मानो ब्राह्मणास्तं महाबलम् ।
 इदमाहुस्तदा चैव स्कन्दं तत्र महर्षयः ॥
 ऋषय ऊचुः ।
 हिरण्यगर्भं मद्रं ते लोकानां शङ्करो भव ।

त्वया पद्मप्रजातेन सर्वे लोका वशीकृताः ॥ ६
 अमयं च पुनर्दत्तं त्वयैवीणां सुरोत्तम ।
 १ तस्मादिन्द्रो भवानस्तु त्रैलोक्यस्यामयङ्करः ॥ ७
 स्कन्द उवाच ।
 २ किमिन्द्रः सर्वलोकानां करोतीह तपोधनाः ।
 कथं देवगणांश्चैव पाति नित्यं सुरेभ्यः ॥ ८
 ऋषय ऊचुः ।
 ३ इन्द्रो दधाति भूतानां बलं तेजः प्रजा सुलम् ।
 तद्यः प्रयच्छति तथा सर्वान् कामान् सुरेभ्यः ९
 दुर्बलानां संहरति घनत्थानां प्रयच्छति ।
 अनुशालि च भूतानि कायेषु बलमूदनः ॥ १०
 ५ असुर्यं च मयेत् सूर्यस्तथाऽचन्द्रे च चन्द्रमाः ।
 मयत्प्राग्निश्च वायुश्च पृथिव्यापथ्य कारणैः ॥ ११

२२९

२२८
 स्कन्देति ॥ १ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैल्लच्छीये
 भारतमाषदीपे अष्टविंशतिप्रश्नोऽध्यायः ॥ २२८ ॥

उपविष्टमिति १ हिरण्यगर्भेति सम्बोधनेन स्कन्दस्य
 स्याराममूर्तिनां दर्शयति ॥ ११ ॥ * इमारं संजातम्-स,

स्कन्द उवाच ।

एषमस्तु नमस्तेऽस्तु पुत्रलोहात् प्रशाधि माम् ।
स्नुषया पूज्यमाना वै देवि वास्यासि नित्यदा ॥ ३
मार्कण्डेय उवाच ।

अथ मातृगणः सर्वैः स्कन्दं वचनमब्रवीत् ।
वयं सर्वस्य लोकस्य मातरः वाधिभिः स्तुताः ।
इच्छामो मातरस्तुभ्यं भवितुं पूजयस्व नः ॥ १४
स्कन्द उवाच ।

मातरो हि भवत्यो मे भवतीनामहं स्तुतः ।
उच्यतां यन्मया कार्यं भवतीनामधेभितम् ॥ १५
मातर ऊचुः ।

यास्तु ता मातरः पूर्वं लोकस्यास्य प्रकल्पिताः
अस्माकं तु भवेत् स्थानं तासां चैव न तद्भवेत् ॥
सर्वे मे पूज्या लोकस्य न ताः पूज्याः सुरार्थम् ।
प्रजाऽस्माकं हतास्तामिस्वतृते ताः प्रयच्छ नः
स्कन्द उवाच ।

वृत्ताः प्रजा न ताः शक्या भवतीभिर्निवेदितुम् ।
अन्यां यः कां प्रयच्छामि प्रजां यां मनसेच्छथ ॥
मातर ऊचुः

इच्छाम तासां मातृणां प्रजा भोक्तुं प्रयच्छ नः ।
त्वया सह पृथग्भूता ये च तासामधेश्वराः ॥ १९
स्कन्द उवाच ।

प्रजा धो दाभि कष्टं तु भवतीभिर्षदाहृतम् ।
परिरक्षत भद्रं यः प्रजाः साधु नमस्कृताः ॥ २०
मातर ऊचुः ।

परिरक्षाम भद्रं ते प्रजाः स्कन्द यथेच्छसि ।
त्वया नो रोचते स्कन्द सहवासार्थं प्रमो ॥ २१
स्कन्द उवाच ।

यावत् षोडश वर्षाणि भवन्ति तरुणाः प्रजाः ।
प्रबाधत मनुष्याणां तावद्रूपैः पृथग्विधैः ॥ २२
अहं च यः प्रदास्यामि रौद्रमात्मनमव्ययम् ।
परमं तेन सहिता सुखं वास्यथ पूजिताः ॥ २३
मार्कण्डेय उवाच ।

ततः शरीरात् स्कन्दस्य पुरुषः पाषकप्रमः ।
भोक्तुं प्रजाः स मर्त्यानां निष्पपात महाप्रमः ॥ २४

अपतत् सहसा भूमौ विसंशोऽथ क्षुधादितः ।
स्कन्देन सोऽभ्यनुज्ञातो रौद्ररूपोऽभवद्ग्रहः ॥ २५
स्कन्दापस्मारमित्याहुर्ग्रहं तं द्विजसत्तमाः ।
विनता तु महारौद्रा कथ्यते शकुनिग्रहः ॥ २६
पूतनां राक्षसीं प्राहुस्तं विद्यात् पूतनाग्रहम् ।
कदा दारुणरूपेण धोरूपा निशाचरी ॥ २७
पिशाचीं दारुणाकारा कथ्यते शीतपूतना ।
गर्भान् सा मानुषीणां तु हरते धोरुदरिना ॥ २८
अदितिं रैवतीं प्राहुर्ऋतस्तस्यास्तु रैवतः ।
सोऽपि बालान् महाधोरो वाधते वै महाग्रहः २९
दैत्यानां या दितिर्माता तामाहुर्मुलमण्डिकाम् ।
अत्यर्थं शिशुमालेन सम्ग्रहणा दुरासदा ॥ ३०
कुमाराश्च कुमार्यश्च ये प्राक्ताः स्कन्दसम्भवाः ।
तेऽपि गर्भभुजः सर्वे कौरव्य सुमहाग्रहाः ॥ ३१
तासामेव तु पत्नीनां पतयस्ते प्रकीर्तिताः ।
आजायमानान् गृह्णन्ति बालकान् रौद्रकर्मिणः ॥
गवां माता तु या प्राज्ञैः कथ्यते सुरमिर्भुप ।
शकुनिस्तामयाच्छ सह भुञ्जे शिशान् भुवि ॥ ३३
सरमा नाम या माता द्युना देवी जनाधिप ।
साऽपि गर्भान् समादत्ते मानुषीणां सदैव हि ३४
पादवानां च या माता करञ्जिनिलया हि सा ।
घरदा सा हि सौम्या च नियं भूतानुकम्पिनी ॥
करञ्जे तां नमस्यन्ति तस्मात् पुशार्थिनो नराः ।
इमे त्वष्टादशान्ये वै ग्रहा मांसमभुप्रियाः ॥ ३६
द्विपञ्चारायं विष्टान्ति सततं सृष्टिकारुहे ।
कद्रुः सूक्ष्मवपुर्भूत्वा गर्भिणीं प्रविशत्यथ ॥ ३७
मुञ्जे सा तत्र तं गर्भं सा तु नागं प्रसूयते ।
गन्धर्वाणां तु या माता सा गर्भं गृह्य गच्छति ॥
ततो विर्लानगर्भो सा मानुषी भुवि हृदयते ।
या जनिष्ये त्वत्सरसां गर्भमास्ते प्रगृह्य सा ॥ ३९
उपनष्टे ततो गर्भं कथयन्ति मर्नापिणः ।
लोहितस्योदधेः कन्या घात्री स्कन्दस्य सा स्मृता
लोहितायनिरित्येवं कदम्बे सा हि पूज्यते ।
पुरुषेषु यथा रुद्रस्तथाऽऽर्यां प्रमदासपि ॥ ४१

स्नुषया देवसेनया ॥ १३ ॥ मातृगण. विनतादिसगृहः
॥ १४ ॥ ताः प्रसिकाः मातरौ प्राज्ञीनादेवरी-
प्रसूयः ॥ १५ ॥ त्वत्ते त्वदर्थं ताभिर्भोदयादिभिर-
स्मद्भूतुं मित्याभिरापदोषेण कोपयन्तीभिः प्रजा हताः
सज्जानावादित्यर्थः । सन्धिर्वापः । नः आत्मन्यं प्रयच्छ ।

भूतानामनुकूलनेतर्यः ॥ १७ ॥ वृत्ताः मया दत्ता अपि
मया प्राथिता अपि मुनयो दुष्मान् नाशीकरिष्यन्तीति
भावः ॥ १८ ॥ मातृणां प्रादुर्भासिनीं तासां प्रवर्त-
ईश्वराः पित्रादयः ॥ १९ ॥ प्रजाः आत्महाया. नमस्तु
युवं भवेति शेषः ॥ २० ॥

आर्या माता कुमारस्य पृथक्कार्थमिज्यते ।
 एवमेतं कुमारानां मया प्रोक्ता महाप्रहाः ॥ ४२
 यावत् षोडश वर्षाणि शिशूनां ह्यशिवास्ततः ।
 ये च मातृगणाः प्रोक्ताः पुरुषाश्चैव ये प्रहाः ४३
 सर्वे स्कन्दप्रहा नाम ह्येया नित्यं शरीरिभिः ।
 तेषां प्रशमनं कार्यं ज्ञानं धूपमयाञ्जनम् ।
 बलिकर्मोपहारश्च स्कन्दस्यैज्याविशेषतः ॥ ४४
 एवमभ्यर्चिताः सर्वे प्रयच्छन्ति शुभं नृणाम् ।
 आयुर्वीर्यं च राजेन्द्र सम्यक्पूजानमस्तृताः ४५
 ऊर्ध्वं तु षोडशाद्वर्षाद्ये भवन्ति प्रहा नृणाम् ।
 तानहं सम्प्रवक्ष्यामि नमस्कृत्य महेश्वरम् ॥ ४६
 यः पश्यति नरो देवान् जाग्रद्वा शयितोऽपि वा
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं तं तु देवग्रहं विदुः ॥ ४७
 आसीनश्च शयानश्च यः पश्यति नरः पितृन् ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं स ज्ञेयस्तु पितृग्रहः ॥ ४८
 अयमन्यति यः सिद्धान् क्रुद्धाश्चापि शपन्ति यम्
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं ज्ञेयः । सिद्धग्रहस्तु सः ॥ ४९
 उपाग्राति च यो गन्धान् रसांश्चापि पृथग्भिधान्
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं स ज्ञेयो राक्षसो ग्रहः ५०

गन्धवांश्चापि यं दिव्याः संविशन्ति नरं भुवि ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं ग्रहो गान्धर्व एव सः ५१
 आधिरोहन्ति यं नित्यं पिशाचाः पुरुषं प्रति ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं ग्रहः पैशाच एव सः ॥ ५२
 आविशन्ति च यं यक्षाः पुरुषं कालपर्यये ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं ज्ञेयो यक्षग्रहस्तु सः ॥ ५३
 यस्य दोषैः प्रकृषितं चित्तं मुह्यति देहिनः ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं साधनं तस्य शाखतः ५४
 वैक्रुट्याश्च भयाश्चैव घोराणां चापि दर्शनात् ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं सान्त्वं तस्य तु साधनम् ५५
 कश्चित् क्रीडितुकामो वै मौक्तुकामस्तथाऽपरः ।
 अभिकामस्तथैवान्य इत्येव त्रिविधो ग्रहः ॥ ५६
 यावत् सततवर्गाणि भवन्त्येते प्रहा नृणाम् ।
 अतः परं देहिनां तु ग्रहतुल्यो भवेज्ज्वरः ॥ ५७
 अप्रकीर्णोन्द्रियं दान्तं शुचिं नित्यमतन्द्रितम् ।
 आस्तिकं श्रद्धानां च वर्जयन्ति सदा प्रहाः ५८
 इत्येव ते ग्रहोद्देशो मानुषाणां प्रकीर्तितः ।
 न स्पृशन्ति प्रहा मत्कान् नरान् देवं महेश्वरम् ५९

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि व्याङ्गिरसे मनुष्यग्रहकथने
 त्रिंशदधिकद्विंशत्तमोऽध्यायः ॥ २३० ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

यदा स्कन्देन मातृणामेवमेतत् प्रियं कृतम् ।
 अयं नमः प्रवीत् स्वाहा मम पुत्रस्त्वमौरसः ॥ १
 इच्छाम्यहं त्वया दत्तां प्रीतिं परमदुर्लभाम् ।
 तामप्रवीत् ततः स्कन्दः प्रीतिमिच्छसि कीदृशीम्
 स्वाहोवाच ।

दक्षस्याहं प्रिया कन्या स्वाहा नाम महाभुज ।
 घाल्यात्प्रभृति नित्यं च जातकामा हुताशने ३
 न स मां कामिनीं पुत्र सम्यक् जानाति पावकः
 इच्छामि शाश्वतं वासं वस्तुं पुत्र सहासिना ॥ ४

स्कन्द उवाच ।

हृद्यं कृत्यं च यत्किञ्चिद्द्विजानां मन्त्रसंस्तुतम् ।
 होष्यन्त्यग्नौ सदा देवि स्वाहेत्युक्त्वा समुद्धृतम् ५
 अद्यप्रभृति दास्यन्ति सर्वताः सत्पते स्थिताः ।
 एवमग्निस्त्वया सार्धं सदा वत्स्यति शोभने ॥ ६
 मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्ता ततः स्वाहा तृप्ता स्कन्देन पूजिता ।
 पावकेन समायुक्ता मन्त्रां स्कन्दमपूजयत् ॥ ७
 ततो ब्रह्मा महासेनं प्रजापतिरथाप्रवीत् ।
 अभिगच्छ महादेवं पितरं त्रिपुरार्दनम् ॥ ८

मिथ्याभिशापप्रस्तानामपि स्कन्दमातृणां बालग्रहत्वादिना
 चाधिकारप्राप्तिः विष्णु साशाहोयकनृणामतः सर्वदोषपरि-
 हारार्थं महेश्वरः पूज्य इत्युपसंहारि अथकीर्णोन्द्रयमिति
 ॥ ५८ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि त्रैलोक्ये भारते भावदीपे

त्रिंशदधिकद्विंशत्तमोऽध्यायः ॥ २३० ॥

रुद्रेणाग्निं समाविश्य स्वाहामाविश्य चामया ।
 हितार्थं सर्वलोकानां जातस्त्वमपराजितः ॥ ९
 उमायोन्यां च रुद्रेण शुक्रं सितं महात्मना ।
 अस्मिन् गिरौ निपातितं मिञ्जिकाभिजेकं यतः १०
 सम्भूतं लोहितोदं तु शुक्रशेषमवापतत् ।
 सूर्यरश्मिषु चाप्यन्यदन्यथैवापतद्भुव ॥ ११
 आसकमन्यद्दृशेषु तदेवं पञ्चधाऽपतत् ।

तत्र ते विविधाकारा गणा श्रेया मनीषिभिः ।
 तत्र पारिपदा घोरा य पते पिशिताशिनः ॥ १२
 एवमास्त्विति चाप्युक्त्वा महासेनो महेश्वरम् ।
 अपूजयदमेयात्मा पितरं पितृवत्सलः ॥ १३

मार्कण्डेय उवाच ।

अर्कपुष्यैस्तु ते पञ्च गणाः पूज्या धनार्थिभिः ।
 व्याधिप्रशमनार्थं च तेषां पूजां समाचरेत् ॥ १४
 मिञ्जिकाभिजिकं चैव मियुतं रुद्रसम्भवम् ।
 नमस्कार्यं सर्वैवेह बालानां हितमिच्छता ॥ १५
 स्त्रियो मानुषमांसादा वृद्धिका नाम नामतः ।
 वृक्षेषु जातास्ता देव्यो नमस्कार्याः प्रजार्थिभिः ॥
 एवमेते पिशाचानामसङ्ख्येया गणाः स्मृताः ।
 घण्टायाः सपताकायाः शृणु मे सम्भवं नृप ॥ १७
 पेरावतस्य घण्टे द्वे वैजयन्त्याविति श्रुते ।
 गुह्यस्य ते स्वयं दत्ते क्रमेणानाप्य धीमता ॥ १८
 एका तत्र विशाखस्य घण्टा स्कन्दस्य चापरा ।
 पताका कार्तिकेयस्य विशाखस्य च लोहिता ॥
 यानि श्रीडनकान्यस्य देवैर्दत्तानि वै तदा ।
 तैरेव रमते देवो महासेनो महाबलः ॥ २०
 स संवृतः पिशाचानां गणैर्देवगणैस्तथा ।
 शुश्रुभे काञ्चने शैले दीप्यमानः त्रिया वृतः ॥ २१
 तेन धीरेण शुश्रुभे स शैलः शुभकाननः ।
 आदित्येनेवांशुमता मन्दरधारुकरुद्रः ॥ २२
 सन्तानकवनेः फुल्लैः करवीरवनैरपि ।
 पारिजातवनैश्चैव जपाशोकवनैस्तथा ॥ २३
 कदम्बतरुपण्डैश्च दिव्यैर्मृगगणैरपि ।
 दिव्यैः पक्षिणैश्चैव शुश्रुभे श्वेतपर्वतः ॥ २४
 तत्र देवगणाः सर्वे सर्वे देवर्षयस्तथा ॥
 मेघतुर्परवाश्चैव क्षुब्धोदधिसमस्वनाः ॥ २५
 तत्र दिव्याश्च गन्धर्वा नृत्यन्तेऽप्सरस्तथा ।
 दृष्टानां तत्र भूतानां श्रुते निन्दो महान् ॥ २६

एवं सेन्द्रं जगत् सर्वं श्वेतपर्वतसंस्थितम् ।
 महद्यं प्रेक्षते स्कन्दं न च ग्लायति दर्शनात् ॥ २७
 मार्कण्डेय उवाच ।
 यदाऽभिपिको भगवान् सैनापत्येन पावकिः ।
 तदा सम्प्रस्थितः श्रीमान् दृष्टो मद्रघटं हरः ॥ २८
 रथेनादित्यवर्णेन पार्वत्या सहितः प्रभुः ॥
 सहस्रं तस्य सिंहानां तस्मिन् युक्तं रथोत्तमे ॥ २९
 उत्पपात दिवं शुभ्रं कालेनाभिप्रचोदितम् ।
 ते पिबन्त इवाकाशं त्रासयन्तश्चारुचरान् ॥ ३०
 सिंहा नमस्यगच्छन्त नदन्तश्चारुकेसराः ।
 तस्मिन् रथे पशुपतिः स्थितो मात्स्यमया सह ॥ ३१
 विद्युता सहितः सूर्यः सेन्द्रचापे घने यथा ।
 अग्रतस्तस्य भगवान् धनेशो गुहाकैः सह ॥ ३२
 आस्थाय तु चिरं याति पुष्पकं नरवाहनः ।
 पेरावतं समास्थाय शक्रश्चापि सुरैः सह ॥ ३३
 पृष्ठतोऽनुययौ यान्तं धरुवं वृषमध्वजम् ।
 जृम्भकैर्यक्षरक्षोभिः स्रग्विभिः समलङ्कृतः ॥ ३४
 यात्यमोघो महायक्षो दक्षिणं पद्ममास्थितः ।
 तस्य दक्षिणतो देवा बहुवशित्रयोधिनः ॥ ३५
 गच्छन्ति घसुभिः सार्धं रुद्रैश्च सह सङ्गताः ।
 यमश्च मृत्युना सार्धं सर्वतः परिवारितः ॥ ३६
 धीर्य्याधिंशतैर्याति धोररूपवपुस्तथा ।
 यमस्य पृष्ठतश्चैव धोरस्त्रिशिखरः शितः ॥ ३७
 विजयो नाम रुद्रस्य याति शूलः स्वलङ्कृतः ।
 तमुपपाशो धरुणो भगवान् सालिलेश्वरः ॥ ३८
 परिवार्यं शनैर्याति यादोभिर्विविधैर्वृतः ।
 पृष्ठतो विजयस्यापि याति रुद्रस्य पट्टिशः ॥ ३९
 गन्धामुसलशस्यार्धवृतः प्रहरणोत्तमैः ।
 पट्टिशं त्वन्वगाद्राजच्छुभ्रं रौद्रं महाप्रभम् ॥ ४०
 कमण्डलुश्चाप्यनु तं महर्षिगणसेवितः ।
 तस्य दक्षिणतो भाति वृषडो गच्छन् त्रिया वृतः
 भृग्वङ्गिरोभिः सहितो देवतैश्चानुपुजितः ।
 एषां तु पृष्ठतो रुद्रो धिमले स्यन्दने स्थितः ॥ ४२
 याति संहर्यन् सर्वास्तेजसा त्रिदिवौकसः ।
 ऋषयश्चापि देवाश्च गन्धर्वा मुजगास्तथा ॥ ४३
 नद्यो न्हदाः समुद्राश्च तथैवाप्सरसां गणाः ।
 नक्षत्राणि प्रहाश्चैव देवानां शिशवश्च ये ॥ ४४
 स्त्रियश्च विविधाकारा यान्ति रुद्रस्य पृष्ठतः ।
 सृजन्त्यः पुष्पवर्षाणि चारुरूपा धराङ्गनाः ॥ ४५

पर्जन्यश्चाप्यनुययी नमस्कृत्य पिनाकिनम् ।
 छत्रं च पाण्डुरं सोमस्तस्य मूर्धन्यधारयत् ॥ ४६
 चामरे चापि धायुश्च गृहीत्वाऽग्निश्च विष्टितौ ।
 शकश्च पृथुतस्तस्य याति राजञ्छिष्ट्या वृतः ॥ ४७
 सह राजर्षिभिः सर्वैः स्तुवानो वृषकेतनम् ।
 गौरी विद्याऽप्य गान्धारी केशिनी मित्रसाह्वया ॥
 स्वाविद्या सह सर्वास्ताः पार्वत्या यान्ति पृथुतः
 तत्र विद्यागणाः सर्वे ये केचिन् कविभिः कृताः
 तस्य कुर्वन्ति वचनं सेन्द्रा देवाश्चमूसुखे ।
 गृहीत्वा तु पताकां वै याल्यग्रे राक्षसो ग्रहः ॥ ५०
 व्यापृतस्तु श्मशाने यो नित्यं रुद्रस्य वै सखा ।
 पिङ्गलो नाम यक्षेन्द्रो लोकस्यानन्ददायकः ॥ ५१
 यमिश्च सहितो देवस्तत्र याति यथासुखम् ।
 अत्रतः पृथुतश्चैव न हि तस्य गतिर्भुवा ॥ ५२
 रुद्रं सत्कर्माभिर्मर्त्याः पूजयन्तीह दैवतम् ।
 शिष्यमित्येव यं प्राहुर्गौरीं रुद्रं पितामहम् ॥ ५३
 भावैस्तु विविधाकारैः पूजयन्ति महेश्वरम् ।
 देवसेनापतिस्त्वेयं देवसेनाभिरावृतः ।
 अनुगच्छति देवेशं ग्रहण्यः कृत्तिकासुतः ॥ ५४
 अथाब्रवीन्महासेनं महादेवो बृहद्वचः ।
 सप्तमं मारुतस्कन्धं रक्ष नित्यगतन्द्रितः ॥ ५५
 स्कन्द उवाच ।
 सप्तमं मारुतस्कन्धं पालयिष्याम्यहं प्रभो ।
 यदन्यद्रपि मे कार्यं देव तद्वद् माचिरम् ॥ ५६
 रुद्र उवाच ।
 कार्येष्वहं त्वया पुत्र सन्द्रष्टव्यः सदैव हि ।
 दर्शानामम भक्त्या च श्रेयः परमवाप्स्यसि ॥ ५७
 मार्कण्डेय उवाच ।
 इत्युक्त्वा विससर्जनं परिच्यज्य महेश्वरः ।
 विसर्जिते ततः स्कन्दे बभूवीत्यातिकं महन् ॥ ५८
 सहसैव महाराज देवान् सर्वान् प्रमोहयत् ।
 जज्वाल खं सनक्षत्रं प्रमूढं भुवनं भृशम् ॥ ५९
 च्चाल व्यनदद्योर्वीं तमोभूतं जगद्भ्रमौ ।
 ततस्तदाकणं दृष्ट्वा क्षुभितः शङ्करस्तदा ॥ ६०
 उमा चैव महाभागा देवाश्च समहर्षयः ।
 ततस्तेषु प्रमूढेषु पर्वताम्बुदसप्रिमम् ॥ ६१
 नानाप्रहरणं घोरमदृश्यत महद्बलम् ।
 तद्वै घोरमसङ्ख्येयं गर्जञ्च विविधा गिरः ॥ ६२

अभ्यद्रवद्रणे देवान् भगवन्तं च शङ्करम् ।
 तैर्विसृष्टान्यनीकेषु बाणजालान्यनेकशः ॥ ६३
 पर्वताश्च शतत्रयश्च प्रासासिपरिघा गदाः ।
 निपतद्भिश्च तैर्वैरिदैवानीकं महायुधैः ॥ ६४
 क्षणेन व्यद्रवत् सर्वं विमुखं चाप्यदृश्यत ।
 निकृत्तयोधनागाभवं कृत्तायुधमहाशयम् ॥ ६५
 दानवैरार्दितं सैन्यं देवानां विमुखं वमौ ।
 असुरैर्विध्यमानं तत्र पावकैरिव काननम् ॥ ६६
 अपतद्गन्धभूयिष्ठं महाद्रुमवनं यथा ।
 ते विभिर्ऋशिगोदेहाः प्राद्रवन्तो दिवोकसः ॥ ६७
 न नाथमधिगच्छन्ति वध्यमाना महारणे ।
 अथ तद्विद्रुतं सैन्यं दृष्ट्वा देवः पुरन्दरः ॥ ६८
 आश्वासयन्नुवाचेदं बलिमिदानवादिन्तम् ।
 भयं त्यजत भद्रं यः शूराः शस्त्राणि गृह्यत ॥ ६९
 कुरुष्वं विक्रमे बुद्धिं मा यः काचिदप्या मवेत् ।
 जयतेनान् सुदुर्बृत्तान् दानवान् घोरदर्शनान् ७०
 आभेद्रवत भद्रं यो मया सह महासुरान् ।
 शकस्य वचनं श्रुत्वा सम्राश्वस्ता दिवोकसः ॥ ७१
 दानवान् प्रत्ययुध्यन्त शकं कृत्वा व्यपाश्रयम् ।
 ततस्ते त्रिदशाः सर्वे मरुतश्च महाबलाः ॥ ७२
 प्रत्यययुग्महाभागाः साध्याश्च वसुभिः सह ।
 तैर्विसृष्टान्यनीकेषु कुद्भिः शस्त्राणि संयुगे ॥ ७३
 शराश्च दैत्यकायेषु पिवन्ति रुधिरं बहु ।
 तेषां देहान् विनिर्मिथं शरास्ते निशितास्तदा ॥
 निपतन्तोऽभ्यदृश्यन्त नगेभ्य इव पद्मगाः ।
 तानि दैत्यशरीराणि निर्मिगानि स्म सायकैः ७४
 अपतन् भूतले राजञ्छिजाम्राणाविव सर्वेशः ।
 ततस्तदानवं सैन्यं सर्वैर्देवगर्जं दुग्धि ॥ ७५
 प्रासितं विविधैर्वाणिः कृतं चैव पराङ्मुखम् ।
 अथोत्कृष्टं तदा दृष्टिः सर्वैर्देवैर्बुधैः ॥ ७६
 संहतानि च तूर्याणि प्राघायन्त हानेकशः ।
 पृथमन्योन्यसंयुक्तं युद्धमासीत् सुदारुणम् ७८
 देवानां दानवानां च मांसशोणितकर्मम् ।
 अनयो देवलोकस्य सहसैवाभ्यदृश्यत ॥ ७९
 तथापि दानवा घोरा विनिर्घ्नन्ति दिवोकसः ।
 ततस्त्वर्षणादाश्च भेरीणां च महास्वनः ॥ ८०
 बभूवुर्दानवेन्द्राणां सिंहनादाश्च दारुणाः ।
 अथ दैत्यबलाद्घोराभिन्निपात महाबलः ॥ ८१

दानवो महिषो नाम प्रगृह्य विपुलं गिरिम् ।
 ते तं घनैरिवादित्यं दृष्ट्वा सम्परिवारितम् ॥ ८२
 तमुद्यतगिरिं राजन् व्यद्रवन्त दिवौकसः ।
 बयाभिद्रुत्य महिषो देवांश्चिक्षेप तं गिरिम् ॥ ८३
 पतता तेन गिरिणा देवसैन्यस्य पार्थिव ।
 भीमरूपेण निहतमयुतं प्रापतद्भुवि ॥ ८४
 अथ तैर्दानवैः सार्धं महिषस्त्रासयन् सुरान् ।
 अभ्यद्रवद्रणे तूर्णं सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥ ८५
 तमापतन्तं महिषं दृष्ट्वा सेन्द्रा दिवौकसः ।
 व्यद्रवन्त रणे भीता विकीर्णायुधकेतनाः ॥ ८६
 ततः स महिषः क्रुद्धस्तूर्णं रुद्ररथं ययौ ।
 अभिद्रुत्य च जग्राह रुद्रस्य रथकूबरम् ॥ ८७
 यदा रुद्ररथं क्रुद्धो महिषः सहसा गतः ।
 रेतसु रोदसी गाढं मुमुहुश्च महर्षयः ॥ ८८
 अनदंश्च महाकाया देव्या जलधरोपमाः ।
 आर्साच्च निश्चितं तेषां जितमस्माभिरित्युत ॥ ८९
 तथाभूते तु भगवानहनन्महिषं रणे ।
 सस्मार च तदा स्कन्दं मृत्युं तस्य दुरात्मनः ९०
 महिषोऽपि रथं दृष्ट्वा रोद्रो रुद्रस्य चानदत् ।
 देवान् सन्त्रासयंश्चापि दैत्यांश्चापि प्रहर्षयन् ॥ ९१
 ततस्तस्मिन् भये घोरे देवानां समुपस्थिते ।
 आजगाम महासेनः क्रोधात् सूर्य इव ज्वलन् ९२
 लोहिताम्बरसंवीतो लोहितस्त्रग्भिपणः ।
 लोहिताम्बो महाबाहुर्हिरण्यकवचः प्रभुः ॥ ९३
 रथमादित्यसङ्काशमास्थितः कनकप्रभम् ।
 तं दृष्ट्वा दैत्यसेना सा व्यद्रवत् सहसा रणे ॥ ९४
 स चापि तां प्रज्वलितां महिषस्य विदारिणीम् ।
 मुमोच शार्कं राजेन्द्र महासेनो महाबलः ॥ ९५
 सा मुक्ताऽभ्यहरत् तस्य महिषस्य शिरो महत् ।
 पपात भिन्ने शिरसि महिषस्यकजीवितः ॥ ९६
 पतता शिरसा तेन द्वारं षोडशयोजनम् ।
 पर्वताभेन पिहितं तदाऽगम्यं ततोऽभवत् ॥ ९७
 इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि आङ्गिरसे स्कन्दोत्पत्तौ महिषासुरवधे
 एकत्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३१ ॥

उत्तराः क्रुवस्तेन गच्छन्त्यथ यथासुखम् ।
 क्षिमाक्षिता तु सा शक्तिर्हता शत्रून् सहस्रशः ९८
 स्कन्दहस्तमनुप्राप्ता दृश्यते देवदानवैः ।
 प्रायः शरैर्विनिहता महासेनेन धीमता ॥ ९९
 शेषा दैत्यगणा घोरा भीतास्त्रस्ता दुरासदैः ।
 स्कन्दपारिपदैर्हत्वा भक्षिताश्च सहस्रशः ॥ १००
 दानवान् भक्षयन्तस्ते प्रपिबन्तश्च शोणितम् ।
 शणासिर्दानवं सर्वमकारुर्भृशहर्षिताः ॥ १०१
 तमांसीव यथा सूर्यो वृक्षानग्निर्धनान् खगः ।
 तथा स्कन्दोऽजयच्छत्रून् स्नेन धीयेण कीर्तिमान्
 सम्पूज्यमानस्त्रिदशैरोभिवाद्य महेश्वरम् ।
 शुश्रुमे कृत्तिकापुत्रः प्रवीर्णोऽश्रु रिवांशुमान् ॥ ३
 नक्षत्रयुक्ता स्कन्दः प्रयातस्तु महेश्वरम् ।
 तदाऽब्रवीन्महासेनं परिष्वज्य पुरन्दरः ॥ ४
 ब्रह्मदत्तवरः स्कन्दं त्वयाऽयं महिषो हतः ।
 देवास्तृणसमा यस्य बभूवुर्जयतां वर ॥ ५
 सोऽयं त्वया महाबाहो शोभितो देवकण्ठकः ।
 शतं महिषतुल्यानां दानवाना त्वया रणे ॥ ६
 निहतं देवशत्रूणां दैवंयं पूर्वतापिताः ।
 तावर्कभक्षिताश्चान्ये दानवाः शतरुद्धशः ॥ ७
 अजेयस्त्वं रणेऽरीणामुमापतिरिव प्रभुः ।
 पतत् ते प्रथमं देव ह्यातं कर्म भविष्यति ॥ ८
 त्रिषु लोकेषु कीर्तिश्च तवाक्षय्या भविष्यति ।
 वशगाश्च भविष्यन्ति सुरास्तथ महाभुज ॥ ९
 महासेनमेवमुक्त्वा निवृत्तः सह दैवतैः ।
 अनुज्ञातो भगवता श्र्यम्बकेण शर्चापतिः ॥ १०
 गतो मद्रघटं रुद्रो निवृत्ताश्च दिवौवसः ।
 उक्ताश्च देवा रुद्रेण स्कन्दं पश्यत मामिव ॥ ११
 स हत्वा दानवगणान् पूज्यमानो महर्षिभिः ।
 एकहोवाजयत् सर्वं त्रैलोक्यं चङ्गिनन्दनः ॥ १२
 स्कन्दस्य य इदं विप्रः पठेज्जगम समाहितः ।
 स पुष्टिमिह सम्प्राप्य स्कन्दसालोपयमाप्नुयात् ॥

मूरं घृष्ट्वेषम् ॥ ८७ ॥ रेतसुः शब्दं चक्रुः । रोदसी
 यावाभूमी ॥ ८८ ॥ अहनत् हतवान् ॥ ९० ॥ द्वार-
 मुत्पत्तुस्त्वामिति शेषः । अग्न्यामिति छेदः ॥ ९७ ॥

तेन द्वारेण ॥ ९८ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैल्कण्ठीये भारतमा-
 दीये एकत्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३१ ॥

व्याप्तं जगत् सर्वं सुरप्रवीर
शक्त्या मया संस्तुत लोकनाय ।
नमोऽस्तु ते द्वादशनेत्रवाहो
अतः परं वेद्मि गतिं न तेऽहम् ॥ १९

इति श्रीमहामारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि आङ्गिरसे कार्तिकेयस्तव
द्वात्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३२ ॥

समाप्तं च मार्कण्डेयसमास्यापर्वं ।

श्रौपदीसत्यभामासंवादपर्वं ।

२३३

वैशम्पायन उवाच ।

उपासीनेषु विप्रेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
श्रौपदीसत्यभामा च विविशाते तदा समम् ॥ १
जाह्नस्यमाने सुप्रीते सुखं तत्र निपीदतुः ।
चिरस्य दृष्ट्वा राजेन्द्र तेऽन्योन्यस्य प्रियंवदे ॥ २
कथयामासताश्चित्राः कथाः कुरुयदृत्थिताः ।
अथाश्रुत्वा सत्यभामा कृष्णस्य माहिषी प्रिया ३
साप्राजितौ याज्ञसेनो रहसादिं सुमभ्यमा ।
केन श्रौपदि वृत्तेन पाण्डवानाधितिष्ठसि ॥ ४
लोकपालोपमान् धीरान् पुनः परमसंहतान् ।
कथं च वशगास्तुभ्यं न कुप्यन्ति च ते शुभे ॥ ५
तव वक्ष्या हि सततं पाण्डवाः प्रियदर्शने ।
मुञ्जप्रेक्षाश्च ते सर्वे तच्चमेतद्ब्रवीहि मे ॥ ६
अतर्चया तपो वाऽपि ज्ञानमन्त्रौपधानि वा ।
विद्या वीर्यं मूलवीर्यं जपहोमागदास्तथा ॥ ७
ममाद्याचक्ष्व पाञ्चालि यशस्यं भगदैवतम् ।
येन कृष्णे भवेत्प्रित्यं मम कृष्णो वशानुगः ॥ ८

एवमुक्त्वा सत्यभामा विरराम यशस्विनी ।
पतिव्रता महाभागा श्रौपदी प्रत्युवाच ताम् ॥ ९
असत्स्त्रीणां समाचारं सत्ये मामनुपृच्छसि ।
असदाचरिते मार्गे कथं स्यादनुकीर्तनम् ॥ १०
अनुपशः संशयो धा नैतत् त्वय्युपपद्यते ।
तथा ह्युपेता बुध्या त्वं कृष्णस्य माहिषी प्रिया ११
यदैव भर्ता जानीयान्मन्त्रमूलपरं स्त्रियम् ।
उद्विजत तदैवास्याः सपदिदमगतादिव ॥ १२
उद्विग्नस्य कुतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ।
न जातु वशगो भर्ता स्त्रियाः स्यान्मन्त्रकर्मणा ॥
अमित्रप्रहितांश्चापि गदान् परमदारुणान् ।
मूलज्वारैर्हि विषं प्रयच्छन्ति जिघांसयः ॥ १४
जिह्वया यानि पुरुषस्त्वचा वाऽप्युपसेवते ।
तत्र चूर्णानि दक्षानि हन्युः क्षिप्रमसंशयम् ॥ १५
जलोदरसमायुक्ताः श्वित्रिणः पलितास्तथा ।
अपुमांसः कृताः स्त्रीभिर्जडान्धवधिरास्तथा १६

इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाष्ये द्वैत्रिंशदधिक-
द्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३२ ॥

२३३

पतिव्रतोपास्थाने धृवितान् स्त्रीधर्मान् विचरीतुं श्रौपदी-
सत्यभामासंवादमारते उपासीनेषु विप्रैश्चैवत्यादिना ।
सम्मेकत ॥ १ ॥ जाह्नस्यमाने परस्परमतिशयेन हसन्त्यौ
॥ २ ॥ कुरुयदृत्थिता, कुरुय यदपु च उत्पन्नाः ॥ ३ ॥
संहतान् दृग्गान् ॥ ५ ॥ अतं सोमत्राजनादि । तप
उपमासादि । ज्ञानं स्रग्मादी । मन्त्रोपेन्मौपधं वशी-
हरणार्थम् । विद्या कामशास्त्रोच्चा- र्त्तान्ते वामादादेन

भर्तृलिङ्गमुपसृशेत् । यावन्वीधं पतिस्त्वस्या गर्भादासो भवेत्,
ध्रुवम्' इत्यादिका । तद्वीर्यं मूलवीर्यं मूलं अत्रच्युतं ता-
प्यादि तद्वीर्यम् । जपहोमागदाः विशकलिता, समुदिता वा
अगदोऽज्ञादादिरोषधम् ॥ ७ ॥ भगदैवतं सौभाग्यवर्षकं
सौरप्रणादिकम् । भगवदेनमिति पाठे सौभाग्यस्त्वचकम् ।
वशानुग इच्छानुसारी ॥ ८ ॥ हे तस्ये अनुकीर्तनमु-
त्तरम् ॥ १० ॥ औपचादिप्रयोगेऽनिष्टमाह अमित्रेति ।
गदान् रोगान् ॥ १४ ॥ जलोदरः उदररोगः वृकोदर
इति पाठे कुक्षिभ्याधिर्मस्मकनामा । श्वित्रिणः कुप्यन्तः
॥ १६ ॥

पापाद्गुस्तास्तु पापास्ताः पतीनुपसृजन्त्युत ।
 न जातु विप्रियं भर्तुः स्त्रिया कार्यं कथञ्चन ॥१७
 वर्तान्यहं तु यां वृत्तिं पाण्डवेषु महात्मसु ।
 तां सर्वान् शृणु मे सत्यां सत्यभामे यशस्विनि १८
 महद्भारं विहायार्हं कामक्रोधी च सर्वदा ।
 सदारान् पाण्डवान् नित्यं प्रयतोपचराम्यहम् ॥
 प्रणयं प्रतिसंहत्य निघ्रायात्मानमात्मनि ।
 शुश्रूषन्निमीमाना पतीनां चित्तरक्षिणी ॥ २०
 दुष्योदताच्छङ्कमाना दुःस्थिताहुर्योक्षितात् ।
 दुरासितादुर्व्रजितादिक्रिताप्यासितादपि ॥ २१
 सूर्यवैश्वानरसमान् सोमकल्यान् महारथान् ।
 सेधे चक्षुर्हणः पार्थातुप्रवीर्यप्रतापिनः ॥ २२
 देवो मनुष्यो गन्धर्वो युवा चापि खलङ्कृतः ।
 द्रव्यवानभिरूपो वा न मेऽन्यः पुरुषो मतः ॥ २३
 नाभुक्त्वति नास्मात्ते नासंविष्टे च भर्तुरि ।
 न संविशामि नाश्रामि सदा कर्मकरेष्वपि ॥२४
 क्षेत्राद्वात्वाद्वा ग्रामाद्वा भर्तारं गृहमागतम् ।
 अम्युत्थायाभिनन्दामि आसनेनोदकेन च ॥ २५
 प्रमृष्टभाण्डा मृष्टाद्या काले भोजनदायिनी ।
 संपता गुप्तधान्या च सुसंमृष्टनिवेशना ॥ २६
 अतिरस्कृतसम्भाषा दुःस्त्रियो नानुसेवती ।
 अनुकूलवती नित्यं भवाम्यनलसा सदा ॥ २७
 अनर्म चापि हसितं द्वारि स्थानममरिणशः ।
 अक्वस्करे चिरस्थानं निष्कृतेषु च वर्जये ॥ २८
 अतिहासातिरोषौ च क्रोधस्थानं च वर्जये ।
 निस्ताऽहं सदा सत्ये भर्तृणामुपसेवने ॥ २९
 सर्वथा भर्तुरहितं न ममष्ट कथञ्चन ।
 यदा प्रवसते भर्ता कुटुम्बार्थेन केनचित् ॥ ३०
 सुमनोवर्षकापेता भवामि व्रतचारिणी ।
 यद्य भर्ता न विव्रति यद्य भर्ता न सेवते ॥ ३१

यद्य नाश्राति मे भर्ता सर्वं तद्वर्जयाम्यहम् ।
 ययोपदेशं नियता वर्तमाना वराङ्गने ॥ ३२
 खलङ्कृता सुप्रयता भर्तुः प्रियाहिते रता ।
 ये च धर्माः कुटुम्बेषु श्वश्र्वा मे कथिताः पुरा ॥
 भिसाबलिभ्राद्धमिति स्थालीपाकाश्च पर्वसु ।
 मान्यानां मानसत्कारा ये चान्ये विदिता ममश्च
 तान् सर्वाननुवर्तामि दिवाराप्रमतन्द्रिता ।
 विनयाश्रियमांश्चैव सदा सर्वात्मना श्रिता ॥ ३५
 मृदून् सतः सत्यशीलान् सत्यधर्मानुपालिनः ।
 आशीविषानिव कृद्धान् पतीन् परिचराम्यहम् ॥
 पत्याश्रयो हि मे धर्मो मतः स्त्रीणां सनातनः ।
 स देवः सा गतिर्नान्या तस्य का विप्रियं चरेत्
 अहं पतीष्ठातिशये नात्यश्रे नातिभूपये ।
 नापि परिवदे श्वश्रूं सर्वदा परिचन्त्रिता ॥ ३८
 अवधानेन सुमगे नित्योत्थिततयैव च ।
 भर्तारो वशगा महां गुरुशुश्रूषयैव च ॥ ३९
 नित्यमायामहं कुन्तीं धीरसूं सत्यवादिनीम् ।
 स्वयं परिचराम्येतां पानाच्छादनभोजनैः ॥ ४०
 नैतामतिशये जातु वख्नूपणभोजनैः ।
 नापि परिवदे चाहं तां पृथां पृथिवीसमाम् ॥४१
 अष्टावमे ब्राह्मणानां सहस्राणि स्म नित्यदा ।
 मुञ्जते रुक्मपात्रीषु युधिष्ठिरनिवेशने ॥ ४२
 अष्टाशीतिसहस्राणि भ्रातृका गृहमेधिनः ।
 त्रिंशदासीक पक्षैको यान् विभर्ति युधिष्ठिरः ॥
 दशान्यानि सहस्राणि येषामन्नं सुसंस्कृतम् ।
 ह्रियते रुक्मपात्राभिर्भेतीनामूर्ध्वरेतसाम् ॥ ४४
 तान् सर्वान्नप्रहारेण ब्राह्मणान् वेदधादिनः ।
 यद्यार्हं पूजयामि स्म पानाच्छादनभोजनैः ॥ ४५
 शतं दासीसहस्राणि कौन्तेयस्य महात्मनः ।
 कम्पुकैयूरधारिण्यो निष्ककण्ठ्यः खलङ्कृताः ४६

उपसृजन्ति दोषिर्दोषजन्ति ॥ १७ ॥ सदारानिति
 सापत्नीनामपि सेवनं पतिप्रीत्यर्थं वर्तन्त्यभिर्त्यर्थः ॥ १९ ॥
 अण्डभीष्याम् । आत्मानं चित्तम् । आत्मनि स्वामिन् निरभि-
 माना दर्पहीना ॥ २० ॥ दक्षिणतमभिप्रयः अप्यासितः
 श्लिषो यस्मिन् वदासे तस्मात् दक्षिणाप्यासितात् ॥ २१ ॥
 चक्षुर्हणः रष्ट्रैव रिपून् धान्ति तादृशान् ॥ २२ ॥ अभिरम्यः
 सुन्दरः ॥ २३ ॥ नाभुक्त्वतीति । भर्तुरि अभुक्त्वति
 नाम्नामीत्यपठ्यते । तथा अश्राते न स्नातीति शेषः । तथा
 कर्मकरेषु मूलेष्वपि असंविष्टेषु न संविशामि । अनाश्रितेषु

नाश्रातीति च विपरिणामाच्छेषेन योग्यम् ॥ २४ ॥
 प्रमृष्टभाण्डा सम्मानितश्लोपकरणा ॥ २६ ॥ अतिरस्कृत-
 सम्भाषा तित्काराद्यन्वयवचना ॥ २७ ॥ अनर्म परिहायही-
 नम् । हसितं हास । स्थानं स्थितिम् । अक्वस्करे तिरस्कारोमि
 किरतोरेदे रूपम् । उत्करे इति वा । निष्कृतेषु गृहाराण्येषु
 ॥ २८ ॥ भर्तुरहितं भर्तृविवाग- ॥ ३० ॥ सुमनोवर्ष-
 कापेता पुण्यैरुलेनैव वर्जिता ॥ ३१ ॥ मानः पूजा ।
 स्वर्गा आदरः ॥ ३४ ॥ नातिशये नातिक्रमामि । न परि-
 वदे न निन्दामि ॥ ३८ ॥ अवधानेन अग्रमादिन मयां मम
 ॥ ३९ ॥ अष्टाहोण वैश्वदेवान्ते प्रपन्नदेयान्ते ॥ ४५ ॥

महार्हमाख्याभरणाः सुवर्णाश्चन्द्रनोक्षिताः ।
 मणीन् हेम च विप्रत्यो नृत्यगीतविशारदाः ॥४७
 तासां नाम च रूपं च भोजनाच्छादनानि च ।
 सर्वासामेव घेदाहं कर्म चैव कृताकृतम् ॥ ४८
 शतं दासांसहस्राणि कुन्तापुत्रस्य धीमतः ।
 पात्रीहस्ता दिवाराप्रमतिधीन् भोजयन्त्युत ॥४९
 शतमश्वसहस्राणि दशनागायुतानि च ।
 युधिष्ठिरस्यानुयाप्रमिन्द्रप्रस्थनिधासिनः ॥ ५०
 एतादासीत् तदा राहो यन्महीं पर्यपालयत् ।
 येषां सह्युधाविधिं चैव प्रदिशामि शृणोमि च ॥
 अन्तःपुराणां सर्वेषां भृत्यानां चैव सर्वशः ।
 आगोपालाधिपालेभ्यः सर्वे वेद कृताकृतम् ॥५२
 सर्वे राहः समुदयमायं च व्ययमेव च ।
 एकाऽहं वैश्वि कल्याणि पाण्डवानां यशस्विनि ॥
 मयि सर्वे समासज्य कुटुम्बं भरतर्षभाः ।
 ज्वापसनरताः सर्वे घटयन्ति वरानने ॥ ५४

इति श्रीमहामारते आरण्यके पर्वणि श्रीपद्मसत्यमामासंवादपर्वणि
 त्रयस्त्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३३ ॥

२३४

श्रीपद्मवाच ।
 इमं तु ते मार्गमपेतमोहं
 पश्यामि चित्तप्रहणाय भर्तुः ।
 वास्मिन् यथायत् सखि पतमेना
 भर्तारमाच्छेत्स्यसि कामिनीभ्यः ॥ १
 नैतादृशं ईधतमास्ति सत्ये
 सर्वेषु लोकेषु सदेवकेषु ।
 यथा पतिस्तस्य तु सर्वधामा
 लम्बाः प्रसादात् कुपितश्च हन्यात् ॥ २
 तस्मादपत्यं धिदिधाश्च भोगाः
 शय्यासनान्युत्तमदर्शनानि ।
 यस्माणि मासयानि तपैश्च गन्धाः
 स्वर्गश्च लोको विपुला च कीर्तिः ॥ ३
 सुखं सुरैरेतेह न जातु लभ्यं
 दुःखेन साध्वी लभते सुप्तानि ।

सा कृष्णमाराधय सौहृदेन
 प्रेम्णा च नित्यं प्रतिकर्मणा च ॥ ४
 तथासनेश्चाभिरप्रमात्यै-
 दाक्षिण्ययोगैर्विधिचैश्च गन्धैः ।
 अस्याः प्रियोऽस्मीति यथा विदित्वा
 स्वामेय संश्लिष्यति तद्विधास्य ॥ ५
 श्रुत्वा स्वरं द्वास्मानस्य भर्तुः
 प्रत्युत्थिता तिष्ठ गृहस्य मध्ये ।
 दृष्ट्वा मविष्टं त्यक्त्वाऽऽसनेन
 पादेन चैनं प्रतिपूजयस्व ॥ ६
 सम्प्रेयितापामय चैव दास्या-
 मुत्थाय सर्वं स्वयमेव कार्यम् ।
 जानातु कृष्णस्तव भावमेतं
 सर्वार्थमना मां भजतीति सत्ये ॥ ७

अनुदात्तं भैरवाप्रायामिति कतिपरभूतम् ॥ ५० ॥ वेद
 वेदि ॥ ५२ ॥ संननें वतीछरन् ॥ ५८ ॥ अभिप्रा
 प्रायधाना ॥ ९१ ॥ इत्याशब्दे पश्याने नैकच्छेदे भारत-
 भावरीये अचञ्चिदरिधिसत्त्वमोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

२३४

इममिति । आच्छेत्स्यसि । कृत्यं हरिपतिः । कामिनीभ्य
 उरलाभ्यः ॥ १ ॥ प्रतिकर्मणा काफेदेन ॥ ४ ॥

त्वत्सन्निधौ यत् कथयेत् पतिस्ते
 यद्ययगुहं परिरक्षितयम् ।
 काचिद् सपत्नी तव यासुदेवं
 प्रत्यादिशेत् तेन मघेन्द्रिरागः ॥ ८
 प्रियांश्च रक्षांश्च हितांश्च मर्तु-
 स्तान् भोजयेया विविधैरुपायैः ।
 द्वेष्यैरुपेश्यैरहितैश्च तस्य
 भिद्यस्य नित्यं कृह सोयतेश्च ॥ ९
 मदं प्रमादं पुरुषेषु हित्वा
 संयच्छ मावं प्रतिगृह्य मीतम्

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि द्रौपदीसत्यभामासंवादापर्वणि द्रौपदीकर्तव्यकथने
 चतुर्दशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३४ ॥

२३५

वीशम्पायन उवाच ।

मार्कण्डेयादिभिर्विप्रैः पाण्डुर्वीश्च महात्मभिः ।
 कथामिरनुकूलाभिः सह स्थित्वा जनार्दनः ॥ १
 ततस्तैः संविदं कृत्या यथायन्मधुसूदनः ।
 आकुरु रयं सत्यामाह्वयामास केशवः ॥ २
 सत्यमामा ततस्तत्र स्वजित्वा दुपदात्मजाम् ।
 उवाच वचनं हृद्यं यथामावं समाहितम् ॥ ३
 कृष्णे मा भूत् तवोक्तं मा व्यथा मा प्रजागरः
 भर्तृभिर्देवसङ्घात्संजितां प्राप्स्यसि मेदिनीम् ॥ ४
 न ह्येवं शीलसम्पन्ना नैवं पूजितलक्षणाः ।
 प्राप्नुवन्ति चिरं हेरा यथा त्वमसितेक्षणे ॥ ५
 अयस्य च त्वया भूमिरियं निहतकण्टका ।
 भर्तृभिः सह भोक्तव्या निर्द्वन्द्वेति श्रुतं मया ॥ ६
 धार्तराष्ट्रवधं कृत्वा वैराणि प्रतियास्य च ।
 युधिष्ठिरस्यां शृण्वीर्षां द्रक्ष्यसे दुपदात्मजे ॥ ७
 यास्ताः प्रवाजमानां त्वां प्राहसन् दर्शमोहिताः ।
 ताः क्षिप्रं हतसङ्ख्या द्रक्ष्यसि त्वं पुरुक्षियः ॥ ८
 तव दुःखोपपन्नाया वैराचरितमप्रियम् ।

विधिं सम्प्रस्थितान् सर्वोत्तान् कृष्णे यमसादनम्
 पुत्रस्ते प्रतिविन्ध्यश्च सुतसोमस्तथायिधः ।
 श्रुतकर्माऽर्जुनिश्चैव शतानीकश्च नाकुलिः ॥ १०
 सहदेवाश्च यो जातः श्रुतसेनस्तवात्मजः ।
 सर्वे कुशलिनो धीराः कृतास्त्राश्च सुतास्तव ॥ ११
 अभिमन्थुरिव प्रीता द्वारवत्यां रता भृशम् ।
 त्वमिवेषां सुमद्रा च प्रीत्या सर्वात्मना स्थिता ॥ १२
 प्रीयते तव निर्द्वन्द्वा तेभ्यश्च विगतज्वरा ।
 दुःखिता तेन दुःखेन सुखेन सुखिता तथा ॥ १३
 मजेत् सर्वात्मना चैव प्रयुज्जजननी तथा ।
 मानुश्मृतिमिधैतान् विशिनष्टि च केशवः ॥ १४
 भोजनाच्छादने चैषां नित्यं मे श्वशुरः स्थितः ।
 रामप्रभृतयः सर्वे भजन्त्यन्धकुरुष्णयः ॥ १५
 तुल्यो हि प्रणयस्तेषां प्रफुल्लस्य च भाविनि ।
 पयमादि प्रियं सत्यं हृद्यमुक्त्वा मनोनुगम् ॥ १६
 गमनाय मनश्चक्रे वासुदेवरथं प्रति ।
 तां कृष्णां कृष्णमहिषीं चकारामिप्रदक्षिणम् ॥ १७

२३५

रहिते विजने ॥ १० ॥ चण्डा इयं । शौण्डा परामिभक्त-
 मर्त्याः । महाशाना बहुभुजः । दुष्टा द्वेष्याकान्ताः ।
 विधियो मर्त्या इति शेषः ॥ ११ ॥ भगवैवतं भाग्यकरम्
 ॥ १२ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाष्ये
 चतुर्दशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३४ ॥

व० २५

मार्कण्डेयादिभिरिति ॥ १ ॥ संविदं सम्भाषाम्
 ॥ २ ॥ स्वकित्वा धारण्य ॥ ३ ॥ कृष्णे हे द्रौपदि
 ॥ ४ ॥ निर्द्वन्द्वा निप्रविक्षा ॥ ६ ॥ पुष्पयन्त्रे-ख

आरुहोह रथं शीरेः सत्यमामाऽथ भाविनी । स्मयित्वा तु यदुद्येष्टो द्रौपदीं परित्सान्ज्य च ।
उपावर्त्य ततः शीघ्रैर्हयैः प्रायात् पुरं स्वकम् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि द्रौपदीसत्यमामासंवादपर्वणि कृष्णगमने
पञ्चत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३५ ॥

समाप्तमिदं द्रौपदीसत्यमामासंवादपर्व ।

योपयात्रापर्व ।

२३६

जनमेजय उवाच ।
एवं वने वर्तमाना नराध्याः
शीतोष्णवातातपकरीताङ्गाः ।
सरस्तदासाद्य वनं च पुष्यं
ततः परं किमकुर्वन्त पार्थाः ॥ १
वैशम्पायन उवाच ।
सरस्तदासाद्य तु पाण्डुपुत्रा
जनं समुत्खृज्य विधाय वशम् ।
वनानि रम्याण्यथ पर्वतांश्च
नदीप्रदेशांश्च तदा विचेरुः ॥ २
तथा वने तान् वसतः पर्वीरान्
स्वाध्यायवन्तश्च तपोधनांश्च ।
अभ्याययुर्वेदविदः पुराणा-
स्तान् पूजयामासुरथो नराध्याः ॥ ३
ततः कदाचित् कुशलः कथासु
विप्रोऽभ्यगच्छद्द्रुपिः कौरव्यान् ।
स तैः समेत्याद्य यदृच्छथैव
वैचित्रवीर्यं नृपमभ्यगच्छन् ॥ ४
अघोपविष्टः प्रतिसक्ततश्च
वृद्धेन रामा कुरुसत्तमेन ।
प्रचोदितः सहृद्यर्षावभूथ

धर्मानिलेन्द्रप्रभवान् यमी च ॥ ५
शशांश्च घातातपकरीताङ्गान्
दुःखस्य धोप्रस्य मुखे प्रपन्नान् ।
तां चाप्यनापामिष वीरनाथां
कृष्णां परिक्लेशणुणेन युक्ताम् ॥ ६
ततः कथास्तस्य निशम्य राजा
वैचित्रवीर्यैः कृपथाऽमिततः ।
वने तथा पार्थिव पुत्रपौत्रान्
श्रुत्या तथा दुःखनदीं प्रपन्नान् ॥ ७
प्रोवाच वैश्यामिहृत्तान्तरात्मा
निःभ्यासयातोपहतस्तदानीम् ।
वाचं कथञ्चित् स्थिरतामुपेत्य
तत् सर्वमात्मप्रमथं विचिन्त्य ॥ ८
कथं नु सत्यः शुचिरार्यवृत्तो
ज्येष्ठः सुतानां मम धर्मराजः ।
अजातराजुः पृथिवीतले स्म
शेते पुत्र राङ्गवृद्धशायी ॥ ९
प्रधोष्यते *मागधसूतपूरी-
नित्यं स्तुवद्भिः स्वयमिन्द्रकदपः ।
पताञ्जलैः स जघन्यरात्रे
प्रधोष्यते नूनमिडातलस्थः ॥ १०

अथ. शेरः। उपावर्त्य पाण्डवानिति शेषः ॥ १८ ॥ इत्यारण्यके
पर्वणि त्रैलोक्ये भारतभाष्येने पत्रत्रिंशदधिकद्विशत-
तमोऽध्यायः ॥ २३५ ॥

२३६

एवं वने वर्तमाना इत्योदेः सपुरं विद्विद्युत्पदेलनस
प्रप्यथ इत्याहर्षो धनवन्ममानं प्राप्नोति । सापुत्र सुधितैः-

बद्धपुनपुनरोतीति तादर्थ्यम् । सते देवानस्यम् ॥ १ ॥
जनं समुदायम् । देवं एवम् । नदीप्रदेशान् कन्यामीपस्थाने च
॥ २ ॥ वने देवने ॥ ३ ॥ वृं पुराणम् ॥ ४ ॥
शहोर्गविशेषस्य नोमरादिमयी सखिद्य यद्वारुणम्
॥ ५ ॥ इडातलस्य. मूलस्थः । ' इडा तु कुम्भोपिधि ।
गौरभेन्यां च बचने बभुनप्यामपि श्रियाम् ' इति मेदिनी
॥ १० ॥ * मागधसूतपूरीः-रा.

कथं नु वातातपकारिताहो
 वृकोदरः कोपपारिप्लुताङ्गः ।
 शोते पृथिव्यामतयोचितान्गः
 कृष्णासमक्षं वसुधातलस्य ॥ ११
 तथाऽर्जुनः सुकृमारो मनस्वी
 वशे स्थितो धर्मसुतस्य रावः ।
 विदूयमानैरिव सर्वगात्रै-
 ध्रुवं न शोते वसतीरम्पात् ॥ १२
 यमौ च कृष्णां च युधिष्ठिरं च
 भीमं च हृष्टा सुखविप्रयुक्तम् ।
 विनिःश्वसन् सर्प इवोप्रतेजा
 ध्रुवं न शोते वसतीरम्पात् ॥ १३
 यथा यमौ चाप्यसुखौ सुखाहौ
 समृद्धरूपावमरौ दिवीव ।
 प्रजागरस्थौ धुवमप्रशान्तौ
 धर्मेण सत्येन च धार्यमाणौ ॥ १४
 समीरणेनाप समो बलेन
 समीरणस्यैव सुतो बलीयान् ।
 स धर्मपाशेन सितोऽप्रजेन
 ध्रुवं विनिःश्वस्य सहत्यमर्षम् ॥ १५
 स चापि भूमौ परिवर्तमानो
 वर्धं सुतानां मम काङ्क्षमाणः ।
 सत्येन धर्मेण च धार्यमाणः
 कालं प्रतीक्षत्यधिको रणेऽन्यैः ॥ १६
 अजातशत्रौ तु जिते निहृत्या
 दुःशासनो यत् परुषाप्यवोचत् ।
 तानि प्रविष्टानि वृकोदराङ्गं
 दहन्ति कक्षाभिरिवेभ्यनानि ॥ १७
 न पापकं ध्यास्यति धर्मपुत्रो
 धनञ्जयश्चाप्यनुवर्त्यते तम् ।
 अरण्यावासेन विवर्धते तु
 भीमस्य कोपोऽभिरिवानिलेन ॥ १८

स तेन कोपेन विदह्यमानः
 करं करेणामिनिपीड्य वीरः ।
 विनिःश्वसत्युष्णमतीव धोरं
 दहन्निवेमान् मम पुत्रपौत्रान् ॥ १९
 गाण्डीवधन्या च वृकोदरश्च
 संरम्मिणावन्तककालकल्पौ ।
 न शोषयेतां युधि शत्रुसेनां
 शरान् किरन्तावशानिप्रकाशान् ॥ २०
 दुर्योधनः शकुनिः सप्तपुत्रो
 दुःशासनश्चापि सुप्रन्दचेताः ।
 मधु प्रपश्यन्ति न तु प्रपातं
 यद्वधूनमालम्ब्य हरन्ति राज्यम् ॥ २१
 शुभाशुभं कर्म नरो हि कृत्वा
 प्रतीक्षते तस्य फलं स्म कर्ता ।
 स तेन मुह्यत्यवशः फलेन
 मोक्षः कथं स्यात् पुरुषस्य तस्मात् २२
 क्षेत्रे सुकृष्टे ह्यपिते च बीजे
 देवं च धर्मयुक्तकालयुक्तम् ।
 न स्यात् फलं तस्य कुतः प्रसिद्धि-
 रन्यत्र देवादिनि चिन्तयामि ॥ २३
 कृतं मताक्षेण यथा न साधु
 साधुप्रवृत्तेन च पाण्डवेन ।
 मया च दुष्पुत्रवशाद्गुणेन
 यथा कुरुणामयमन्तकालः ॥ २४
 ध्रुवं प्रवास्यत्यसमीरितोऽपि
 ध्रुवं प्रजास्यत्युत गर्भिणी वा ।
 ध्रुवं दिनादौ रजनीप्रणाश-
 स्तया क्षपादौ च दिनप्रणाशः ॥ २५
 क्रियेत कस्मादपरे च कुर्यु-
 र्विस्तं न दद्युः पुरुषाः कथञ्चित् ।
 प्राप्यार्यकालं च भवेदनर्थः
 कथं नु तत् स्यादिति तत् कुतः स्यात् ॥

उप्रतेजा अर्जुनः ॥ ११ ॥ प्रजागरस्थौ मुवि
 क्षपते इति शेषः ॥ १४ ॥ अन्ये अन्येष्वोऽधिक-
 प्रतीक्षतीत्यनुपपदाभावेऽपि छान्दस्यो गृह्यायां लृट्
 ॥ १६ ॥ ह्युमेति । फलं सर्गनरकरुणम् । तेन मूलस्य
 वस्त्रात् मोहोऽहोऽहोऽहोः ॥ २२ ॥ हृष्टामभ्यां सत्यामपि
 देवप्रतिकूलत्वात् फलं न जायत इत्याह क्षेत्रे इति । उपिते
 न्युते । एवं भाषिते दुर्योधनादीनां च विषे-
 षदस्यो ह्या भवतीति भावः ॥ २३ ॥ यथा न साधु

अशुभं स्यात् तथा-मताक्षेण शत्रुसेना इतम् । पाण्डवेन च
 तदानीमेव तान् अमिता साधु कृतम् । मया च तथा
 कृतं यथाऽयमन्तकाल उपस्थित इति शेषः ॥ २४ ॥
 प्रजास्यति वात इति शेषः । प्रजास्यति अरावं अनिष्यति ।
 क्षपादौ रात्र्यादौ । एतस्य पापस्य फलं अपरिहार्यमिति
 भावः ॥ २५ ॥ कथं तर्हि प्राप्तेवैतन् चिन्तितवित्याह-
 कथाह विद्वेतेति । यदेवं विवेको कृणां भवेत् तर्हि विप-
 कस्मादेतौ स्मदादिरन्यादेतापि विद्वेन साधयेत् । त्वं

कथं नु भियेत न च क्ष्वेत
न च प्रसिच्येदिति रक्षितव्यम् ।
अरक्ष्यमाणं शतधा प्रकीर्येत्
धुधं न नाशोऽस्ति कृतस्य लोके ॥ २७
गतो ह्यप्यादापि शकलोकं
धनञ्जयः पश्यत धीर्यमस्य
अस्त्राणि दिव्यानि चतुर्विधानि
ज्ञात्वा पुनर्लोकमिमं प्रपन्नः ॥ २८
स्वर्गं हि गत्वा सशरीर पञ्च
को मानुषः पुनरागन्तुमिच्छेत् ।

अन्यत्र कालोपहताननेकान्
समीक्षमाणस्तु कुरुन् मुमुर्षून् ॥ २९
धनुर्ग्राहध्वार्जुनः सञ्चसाची
धनुश्च तद्ग्राहिद्वयं भीमवेगम् ।
अस्त्राणि दिव्यानि च तानि तस्य
प्रयस्य तेजः प्रसहेत कोऽत्र ॥ ३०
निशम्य तद्वचनं पार्थिवस्य
दुर्योधनं रहिते सौबलोऽथ ।
अबोधयत् कर्णमुपेत्य सर्वं
स चाप्यहृष्टोऽभवदल्पचेताः ॥ ३१

इति श्रीमहामारते आरण्यके पूर्वणि घोषयात्रापूर्वणि धृतराष्ट्रखेदवाक्ये
पट्विंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३६ ॥

२३७

धैर्याम्पान उवाच ।

धृतराष्ट्रस्य तद्गन्धर्वं निशम्य शकुनिस्तदा ।
दुर्योधनमिदं काले कर्णेन सहितोऽब्रवीत् ॥ १
प्रदास्य पाण्डवान् धीरान् स्वैन वीर्येण मारत ।
मुद्गक्ष्मां पृथिधीमेको दिधि शम्बरहा यथा ॥ २

मात्र्याश्च दाक्षिणात्याश्च प्रतीच्योदीच्यवासीनः ।
कृताः करप्रदाः सर्वे राजानस्ते मराधिप ॥ ३
या हि सा दीप्यमानेव पाण्डवानभजत् पुरा ।
साऽथ लक्ष्मीस्त्वया राजनवासा भ्रातृभिः सह ४

गृहोऽसीति चेत् अपरेऽपि पूर्वं राजानः कस्मात् वित्तं
कुर्युरक्षेयुः । अर्जितं वा वित्तं पुरुषाः साधवोऽपि
कथयित् धर्मज्ञामाद्यर्थं वा कस्मान्न दद्युः न पारिजेतुः ।
तस्मात् प्राणिनां वित्तक्षयार्जने अर्जितस्य पालने च स्वाभा-
विकां बुद्धिरपरिहार्येति भावः । वित्तेनेति गौडपाठे तु वित्तेन
हेतुना वित्तार्थं कस्मात् क्रियेत यत्न इति यत्नं कुर्युरिति च
अप्याहस्य योज्यम् । कथयिद्दुरिति दुस्त्यजत्वं च तस्यैवो-
क्तम् । नन्वर्जनाभावे एव को दोष इत्यत आह प्राप्येति ।
अर्थंशब्दे 'अर्थसाध्यदागक्रियादिशब्दं यौवनार्दिकं प्राप्य
अनर्थः भ्यानुत्पत्त्वं भवेत् तदेवाह तत् धनसाध्यं वार्यं
कथं नु केन प्रकारेण वा मम निर्धनस्य स्यात् । कुतो वा
उपायात् तत् धनं मम निर्देवस्य स्यात् सम्पद्येतेतिचिन्ता-
स्त्रोऽनर्थः स्यादेवेत्यर्थः ॥ २६ ॥ नन्वेवमर्थस्य इदानी-
मप्यनर्थंकरत्वं जानता त्वया पाण्डवानामंशः सुत्यजस्ततश्च
न नाशशब्दाऽस्ति इत्याशङ्क्याह कथं नु इति । पुनर्वत् पशु-
वच विण्डीभूतः प्रियतमार्थार्थः कथं नु भियेत, दिधा
भवेत् वेणुविं करप्रेणे न कथं विद्वेत्तुं शक्य इति भावः ।
न च क्ष्वेत आमरात्राज्जलमिव स्तोकं स्तोकमपि न वहि-
र्गच्छेत् प्रार्थनाया लिङ् । एवमहं प्रार्थयामि । तेन वीर्यामि-
पत्रमपि साधितं चेन्न दास्यामीति दर्शितम् । न च

प्रक्षिच्येत् पात्रधारया वा न बहिर्गच्छेतेनार्थराज्यदानं सुतया
न देयमित्युक्तम् । इति हेतोर्धनं रक्षितम्यमेव न स्तोकमर्थं
वा तेभ्यः प्रदेयमिति भावः । तत्र हेतुः अरक्ष्यमाणं शतधा
प्रकीर्येदिति । अर्थनाश एव महाननर्थ इत्यर्थः । नन्वर्थे-
नापि पुत्रनाशः सम्भाश्यत इत्याशङ्क्याह धुधमिति । तेषां
मरणं दुर्गातिर्वा देवकृता दुर्निवार्या विनर्थादानेन प्रत्य-
क्षदुःखेनेति भावः ॥ २७ ॥ किञ्च तुल्यांशभागिनो दाना-
दस्योत्कर्षोऽपि दुःखह इत्याशयेनाह गत इत्यादिना ॥ २८ ॥
अन्यत्र स्वर्गं स्थानविशेषमहिम्ना दिव्यज्ञानसम्पन्नोऽर्जुनः
कुरुन् मुमुर्षून् समीक्षमाणः कोऽपि मानुषो नास्तीत्यर्थः
॥ २९ ॥ अहृष्टो स्तुत्ययात् स चाप हृष्ट इति पाठे हृष्ट-
पाण्डवेभ्योऽल्पमपि न देयमिति धृतराष्ट्रप्रतिज्ञाभङ्गात्
॥ ३१ ॥ इत्यारण्यके पूर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाष्ये
पट्विंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३६ ॥

२३७

धृतराष्ट्रस्येति ॥ १ ॥ प्रतीच्या उदीच्याश्च देशा-
स्तद्रागिनः ते त्वया ॥ ३ ॥ सायाः सादयिषुं नाशयिषुं
योग्याः शत्रवस्तेषां लक्ष्मीः सायलक्ष्मीः ॥ ४ ॥

इन्द्रप्रसङ्गते यां तां दीप्यमानां युधिष्ठिरे ।
 अपश्याम श्रियं राजन् दृश्यते सा तवाद्य वै ॥ ५
 त्रयस्तव राजेन्द्र न चिरं शोककर्षिताः ।
 ना तु युद्धिषलेनेयं राक्षस्तस्माद्युधिष्ठिरात् ॥ ६
 यया क्षिता महाबाहो दीप्यमानेव दृश्यते ।
 तथैव तव राजेन्द्र राजानः परवीरहन् ॥ ७
 शासनेऽधिष्ठिताः सर्वे विभूर्म इति वादिनः ।
 तवेयं पृथिवी राज्ञिन्निखिला सागराम्बरा ॥ ८
 सपर्वतवना देवी सप्रामनगराकरा ।
 नानावनोद्देशघर्ता पर्वतरूपशोभिता ॥ ९
 वन्द्यमानो द्विजै राजन् पूज्यमानश्च राजभिः ।
 पौरुषादिधि देवेषु स्राजसे रश्मिवानिव ॥ १०
 रुद्रैरिव यमो राजा महद्भिरिव वासवः ।
 कुरुमिस्त्वं वृतो राजन् भासि नक्षत्रराटिषा ॥ ११
 यैः स्म ते नाद्रियेनाशा न च ये शासने स्थिताः ।
 पश्यामस्तान् श्रिया हीनान् पाण्डवान् वनवासिनः
 ध्रुयते हि महाराज सरो द्वैतधनं प्रति ।
 घसन्तः पाण्डवाः सार्धे ब्राह्मणैर्वनवासिभिः ॥ १२
 स प्रयाहि महाराज श्रिया परमया युतः ।
 तापयन् माण्डुपुरांसंघं रश्मिवानिव तेजसा ॥ १४

स्थितोराज्ये च्युताप्राज्याच्छ्रिया हीनाच्छ्रिया वृतः
 असमृद्धान् समृद्धान् पश्य पाण्डुसुतान् नृप १५
 महाभिजनसम्पन्नं भद्रे महति संश्रितम् ।
 पाण्डवास्तयाऽभिधीक्षन्तु ययातिमिव नाहुयम् ॥
 यां श्रियं सुहृदश्रैव दुर्हृदश्च विशाम्पते ।
 पश्यन्ति पुरुषे दीप्तां सा समर्था मवत्युत ॥ १७
 समसो विपमस्थान् हि दुर्हृदो योऽभिधीक्षते ।
 जगतीस्थानिवाद्रिषः किमतः परमं ह्यहम् ॥ १८
 न पुत्रधनलाभेन न राज्येनापि विन्दति ।
 प्रीतिं नृपतिशार्दूल याममित्राघवर्शनात् ॥ १९
 र्कं तु तस्य हृषं न स्यादाश्रमे यो धनञ्जयम् ।
 अभिधीक्षते सिद्धार्थो धृक्कलाजिनवाससम् २०
 सुवाससो हि ते भार्या धृक्कलाजिनसंवृताम् ।
 पश्यन्तु दुःखितां कृष्णां सा च निर्विघतां पुनः ॥
 चिन्दिन्द्रतां तथाऽऽत्मानं जीवितं च धनञ्जुतम् ।
 न तथा हि समामध्ये तस्या भवितुमर्हति ।
 वैनमस्यं यया दृष्ट्वा तव भार्याः खलङ्कृताः ॥ २२
 वैशम्पायन उवाच ।
 पृथगुक्ता तु राजानं कर्णः शकुनिना सह ।
 तूर्णां भव्यतुरुमौ वाक्यान्ते जनमेजय ॥ २३

इति धीमहामारणे आरण्यके पर्वणि द्योपयात्रापर्वणि कर्णशकुनिवाक्ये
 सप्तत्रिंशदधिकद्विंशत्तमोऽध्यायः ॥ २३७ ॥

२३८

वैशम्पायन उवाच ।
 कर्णस्य घचनं ध्रुत्या राजा दुर्योधनस्ततः ।
 दृष्टो भूत्वा पुनर्दान इदं घचनमब्रवीत् ॥ १
 प्रवीपि यदिदं कर्णं सर्वं मनसि मे स्थितम् ।
 न त्वभ्यनुज्ञां लक्ष्यामि गमने यत्र पाण्डवाः ॥ २
 परिदेवति तान् वीरान् धृतराष्ट्रो महोपतिः ।
 मन्यतेऽभ्यधिकंश्चापि तपोयोगेन पाण्डवान् ॥ ३

अथवाऽप्यनुबुध्येत नृपोऽस्माकं चिकीर्षितम् ।
 एवमप्यायति रक्षत्राभ्यनुज्ञातुमर्हति ॥ ४
 न हि द्वैतवने किञ्चिद्विद्यतेऽन्यत् प्रयोजनम् ।
 उत्सादनमृते तेषां वनस्थानां महाधुते ॥ ५
 जानासि हि यया क्षत्ता एतकाल उपस्थिते ।
 अब्रवीद्यच्च मां त्वां च सांबलं घचनं तदा ॥ ६

न चिरमल्पकालं शोककर्षिताः शतस्वरप्रतिज्ञातोऽस्माकं
 मुखकालो भूयानस्तीति भावः । सा तु थी ॥ ६ ॥ वन्द्यमानः
 स्तूयमानः द्विजैर्वर्णिकैः ॥ १० ॥ नाद्रियेत नादृष्टा
 ॥ १२ ॥ त्वा त्वाम् ॥ १६ ॥ समर्था सुहृदां ह्यप्यंशुपूर्णा
 च शोकं दातुमिति शेषः ॥ १७ ॥ आग्निश्रेयधदक्षिणात्
 अर्थं दुःसम् । 'अर्थं तु न्यसने दुःखे दुःखि च नृपुंसवम्' इति

मेदिनी ॥ १९ ॥ निर्विघतां जीवितादपि विरक्षा भवद्
 ॥ २१ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये भास्वभावर्षये
 सप्तत्रिंशदधिकद्विंशत्तमोऽध्यायः ॥ २३७ ॥

२३८

कर्णस्येति ॥ १ ॥ आयसिमुत्तरवाक्यम् ॥ ४ ॥

तानि सर्वाणि वाक्यानि यद्याभ्यन्तु परिदेवितम्
 विचिन्त्य नाधिगच्छामि गमनायेतराय वा ॥ ७
 ममापि हि महान् हर्षो यदहं भीमकाल्गुर्ना ।
 क्लिष्टापरण्ये पश्येयं कृष्णया सहिताविति ॥ ८
 न तथा ह्याभ्यां प्रीतिमवाप्य घसुघामिमाम् ।
 दृष्ट्वा यथा पाण्डुसुतान् बल्कलाजिनवाससः ९
 किं नु स्यादधिकं तस्माद्यदहं द्रुपदात्मजाम् ।
 द्रौपदीं कर्णं पश्येयं कापायवसनां घने ॥ १०
 यदि मां घर्मराजश्च भीमसेनश्च पाण्डवः ।
 युक्तं परमया लक्ष्म्या पश्येतां जीवितं भवेत् ११
 उपायं न तु पश्यामि येन गच्छेम तद्वनम् ।
 यथा चाभ्यनुजानीयाद्दृच्छन्तं मां महीपतिः ॥ १२
 स सौवलेन सहितस्तथा दुःशासनेन च ।
 उपायं पश्य निपुणं येन गच्छेम तद्वनम् ॥ १३
 अहमभ्यघ निश्चित्य गमनायेतराय च ।
 कल्पमेव गमिष्यामि समीपं पार्थिवस्य ह ॥ १४
 मयि तत्रोपविष्टं तु भीमे च कुरुसत्तमे ।
 उपायो यो भवेद्दृष्टस्तं दूयाः सहसौबलः ॥ १५

इति श्रीमहामारते आरण्यके पर्वणि घोषयात्रापर्वणि घोषयात्रामन्त्रणे
 अष्टत्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३८ ॥

२३९

वैशम्पायन उवाच ।
 धृतराष्ट्रं ततः सर्वे दृष्ट्युर्जनमेजय ।
 पृष्ठा सुखमयो राज्ञः पृष्ठा राज्ञा च भारत ॥ १
 ततस्तैर्विहितः पूर्वं समज्ञो नाम बह्वयः ।
 समीपस्यास्तदा गावो धृतराष्ट्रे न्यवेदयत् ॥ २
 अनन्तरं च राधेयः शकुनिश्च विद्वान्भवेत् ।
 आहत्युः पार्थिवश्रेष्ठं धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ॥ ३
 रमणीयेषु देशेषु घोषाः सम्प्रति कौरव ।
 स्मरणे समयः प्राप्तो वत्सानामपि चाङ्गनम् ॥ ४

मृगया चोचिता राजन्नास्मिन् काले सुतस्य ते ।
 दुर्योधनस्य गमनं समनुज्ञातुमर्हसि ॥ ५
 धृतराष्ट्र उवाच ।
 मृगया शोभना तात गवां हि समवेक्षणम् ।
 विश्रमस्तु न गन्तव्यो बह्ववानामिति स्मरे ॥ ६
 ते तु तत्र नरव्याघ्राः समीप इति नः श्रुतम् ।
 अतो नाभ्यनुजानामि गमनं तत्र वः स्वयम् ॥ ७
 छम्ना निर्जितास्ते तु कार्शिताश्च महावने ।
 तपोनित्याश्च राधेय समर्थाश्च महारथाः ॥ ८

इतराय अवस्थानाय नाधिगच्छामि अधिगमं नियमं न प्राप्नो-
 मि ॥ ७ ॥ लक्ष्म्या उपेनं पश्येतां वैजीवितं वृक्षमिति सम्बन्धः
 ॥ ११ ॥ कल्पं प्रात ॥ १४ ॥ ॥ १९ ॥
 ध्यमुपायो घोषयात्रैव ॥ २३ ॥
 ॥ २४ ॥ ॥ पर्वणि ॥

२३९
 धृतराष्ट्रमिति ॥ १ ॥ स्मरणे स्मरणहेतौ कर्मणि । गवां
 सुखस्या- बयोवर्णजातिनाम्ना केवलेन स्मरणाद्यमय इति
 गौडाः ॥ ४ ॥ विश्रमः विधासो न गन्तव्यो न
 कर्तव्यः ॥ ६ ॥ कदाचिदुर्मास्तात्पुतो निन्युधेद-
 निष्टं ॥ तदेवाह ते क्विति ॥ ७ ॥

धर्मराजो न सङ्कुञ्चयेद्भूमिसेनस्वधर्मणः ।
यशसेनस्य दुहिता तेज एव तु केवलम् ॥ १०
यूयं चायपराध्येयुर्द्वैर्मोहसमन्विताः ।
ततो विनिर्दहेयुस्ते तपसा हि समन्विताः ॥ १०
अथवा सायुधा वीरा मन्युनाऽभिपरिप्लुताः ।

हिता बद्धनिस्त्रिंशद्दहेयुः शस्त्रतेजसा ॥ ११
य यूयं बहुत्यात्तानभियात् कथञ्चन ।
नार्यं परमं तत् स्यादशक्यं तत्र धै मतम् ॥ १२
यितो हि महाबाहुरिन्द्रलोके धनञ्जयः ।
देव्यान्वस्त्राप्ययाप्याय ततः प्रत्यागतो वनम् ॥
कृताख्येण पृथिवी जिता धीमत्सुना पुरा ।
कं पुनः स कृताखोऽद्य न हन्याद्वो महारयः ॥
प्रथया मद्रुचः श्रुत्वा तत्र यत्ता भविष्यथ ।
अद्रिप्रयासो विश्रम्भाहः तत्र भविष्यति ॥ १५
अथवा सैनिकाः केचिदपकुर्वुर्युधिष्ठिरम् ।
तदुद्विष्टं कर्म क्षोभमुत्पादयेच्च वः ॥ १६
तस्माद्गच्छन्तु पुरुषाः स्मारणायात्तकारिणः ।
न स्वयं तत्र गमनं रोचये तव भारत ॥ १७

शकुनिरुवाच ।

धर्मज्ञः पाण्डवो ज्येष्ठः प्रतिज्ञातं च संसदि-
नेन द्वाद्वाद वर्षाणि वस्तव्यानीति भारत ॥ १८
अनुवृत्ताश्च ते सर्वे पाण्डवा धर्मचारिणः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्योधनप्रस्थाने
उत्तचत्वारिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३९ ॥

२४०

वैशम्पायन उवाच ।

अथ दुर्योधनो राजा तत्र तत्र वने वसन् ।
जगाम घोषानभितस्त्र चक्रे निवेशनम् ॥ १
रमणीये समाज्ञाते सोदके समहीच्छे ।
देशे सर्वगुणोपेते चक्रुरावसयात्रराः ॥ २

तथैव तत्समीपस्थान् पृथगावसयान् बहून् ।
कर्णस्य शकुनेश्चैव भ्रातॄणां चैव सर्वराः ॥ ३
दर्शं स तदा गावः शतशोऽथ सहस्रशः ।
अङ्गैर्लक्षैश्च ताः सर्वा लक्षयामास पार्थिवः ॥ ४

तेजोऽग्निरे ॥ ५ ॥ अशक्यन्मेवाह उपेतो हीति ॥ १३ ॥
वद्विभ्यास इति वनवासिनोऽग्निपेषु पाण्डवेषु विश्रमात् सत्य-
प्रता एते नाम्नान् बाधिष्यन्त इति विश्वासायो भवतां वासः
स दुःखं दुःखदो भविष्यति । पूर्वापह्ने विश्वातो न कर्तव्य
इत्यर्थः ॥ १५ ॥ पश्चान्तरमाह अथेति ॥ १६ ॥ इत्यपि
दूषयति धर्मज्ञ इत्यादिना ॥ १८ ॥ शकटाः भारताहान्य-
नापि । बापणाः पण्यानि । वेदो वैश्याजनाभ्यः ॥ २० ॥

गन्धूतिः क्रोशद्वम् ॥ २१ ॥ इत्यारम्भके पर्वणि
नैऋत्तण्डोये भारतभावदीपे उत्तचत्वारिंशदधिकद्विंशततमोऽ-
ध्यायः ॥ २३९ ॥

२४०

अथेति । चक्रे कृतवान् ॥ १ ॥ अङ्गैः चिन्हैः लक्षैः
सख्यान् 'लक्षं न पुंसि संख्यायाम्' इति मेदिनी ॥ ४ ॥

अङ्कयामास यत्सांश्च जज्ञे चोपसृतांस्त्वपि ।
 घालयत्साश्च या गावः कालयामास ता अपि ॥ ५ ॥
 अथ स स्मारणं कृत्वा लक्षयित्वा त्रिहायनान् ।
 वृत्तो गोपालकैः श्रोतो व्याहरत कुरुनन्दनः ॥ ६ ॥
 स च पारजनः सर्वैः सैनिकाश्च सहस्रशः ।
 यथोपजोषं चिक्रीडुर्वने तस्मिन् यथाऽभराः ॥ ७ ॥
 ततो गोपाः प्रगातारः कुशला नृत्यधादने ।
 धार्तराष्ट्रमुपानिष्टन् कन्याश्चैव खलङ्कृताः ॥ ८ ॥
 स र्त्वीगणावृत्तो राजा प्रहृष्टः प्रददौ वसु ।
 तेभ्यो यथाहंमशानि पानानि विविधानि च ॥ ९ ॥
 ततस्ते सहिताः सर्वे तरक्षन् महिषान् मृगान् ।
 गवयश्चैव राहांश्च समन्तात् पर्यकालयन् ॥ १० ॥
 स ताञ्छरैर्विनिर्मिद्य गजांश्च सुबहून् वने ।
 रमणीयेषु देशेषु ग्राहयामास वै मृगान् ॥ ११ ॥
 गौरसानुगयुञ्जान उपमोगांश्च भारत ।
 पश्यन् स रमणीयानि वनान्युपवनानि च ॥ १२ ॥
 मत्तन्नमरसञ्जुष्टानि वहिष्णामिकृतानि च ।
 अगच्छदानुपत्येण पुण्यं द्वैतवनं सरः ॥ १३ ॥
 मत्तन्नमरसञ्जुष्टं नीलकण्ठरवाहुलम् ।
 समच्छदसमार्कणं पुन्नागवकुलैर्युतम् ॥ १४ ॥
 ऋध्या परमया युक्तो महेन्द्र इव वज्रभृत् ।
 यदच्छया च तत्रस्थो धर्मपुत्रो सुधिष्ठिरः ॥ १५ ॥
 इजे राजपियक्षेन साटस्केन विशामपते ।
 दिव्येन विधिना चैव धन्येन कुरुसत्तम ॥ १६ ॥
 कृत्वा निवेशममितः सरसस्तस्य कौरव ।
 द्रौपथा सहितो धीमान् धर्मपत्न्या नराधिपः १७ ॥
 ततो दुर्योधनः प्रेष्यानादिदेश सहस्रशः ।

आक्रीडावसथाः क्षिप्रं क्रियन्तामिति भारत १८
 ते तथेत्येव कौरव्यमुपस्था वचनकारिणः ।
 चिक्रीर्षन्तस्तदाऽऽक्रीडान् जग्मुर्द्वैतवनं सरः ॥ १९ ॥
 प्रविशन्तं वनद्वारि गन्धर्वाः समवारयन् ।
 सेनाग्रं धार्तराष्ट्रस्य प्रातं द्वैतवनं सरः ॥ २० ॥
 तत्र गन्धर्वराजो वै पूर्वमेव विशामपते ।
 कुवेरभयनाद्राजघ्नाजगाम गणावृत्तः ॥ २१ ॥
 गणरप्सरसां चैव त्रिदशानां तथाऽऽत्मजैः ।
 विहारशीलः क्रीडायां तेन तत् संवृतं सरः ॥ २२ ॥
 तेन तत् संवृतं दृष्ट्वा ते राजपरिचारकाः ।
 प्रतिजग्मुस्ततो राजन् यत्र दुर्योधनो नृपः ॥ २३ ॥
 स तु तेषां वचः श्रुत्वा सैनिकान् युद्धदुर्मदान् ।
 प्रेषयामास कौरव्य उत्सारयत् तानिति ॥ २४ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राज्ञः सेनाप्रयायिनः ।
 सरो द्वैतवनं गत्वा गन्धर्वानिदमद्गुल्म् ॥ २५ ॥
 राजा दुर्योधनो नाम धृतराष्ट्रसृतो बली ।
 विजिह्वीषुरिहायाति तदर्थमुपसर्पत ॥ २६ ॥
 पवमुक्तास्तु गन्धर्वाः प्रहसन्तो विशामपते ।
 प्रत्यमुवंस्तान पुरुपानिर्दं हि पश्यं वचः ॥ २७ ॥
 न चेतयति धो राजा मन्दबुद्धिः सुयोधनः ।
 योऽस्मानाज्ञापयत्येवं वैश्यानिव दिर्वाकसः २८ ॥
 यूयं मुमुर्षवश्चापि मन्दप्रज्ञा न संशयः ।
 ये तस्य वचनादेवमरमान् दूत विचेतसः ॥ २९ ॥
 गच्छध्वं त्वरिताः सर्वे यत्र राजा स कौरवः ।
 न चेद्वैव गच्छध्वं धर्मराजनिवेशनम् ॥ ३० ॥
 पवमुक्तास्तु गन्धर्वैः राज्ञः सेनाप्रयायिनः ।
 सप्रद्रवन् यतो राजा धृतराष्ट्रसृतोऽभवत् ॥ ३१ ॥

इति श्रीमहामारते आरण्यके पर्वणि घोषयात्रापर्वणि गन्धर्वदुर्योधनसेनासंवादे
 चत्वारिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २४० ॥

ष्ते ज्ञात्वान् । उपसृतान् दमनाहान् बलतरान् समीपाग-
 तान् वा कालयामास संख्यातवान् ॥ ५ ॥ त्रिहायनारिष्वपान्
 श्वान् व्याहरत् विजहार ॥ ६ ॥ यथोपजोषं यथावचि
 ॥ ७ ॥ सापस्त्रेण एवाहसाप्येन ॥ १६ ॥ ज्ञात्मजैर्जय
 न्त्वादितिः । इदंति शेषः ॥ २२ ॥ विजिह्वीषुर्विद्वुमिच्छुः ।

उपसृतं तत्समीपं गच्छत ॥ २६ ॥ इत्यारभ्यके पर्वणि
 नैल्लङ्घीये भारतमावदीपे चत्वारिंशदधिकद्विंशततमोऽ-
 ध्यायः ॥ २४० ॥

२४१

वैशाम्यायन उवाच ।
 ततस्ते सहिताः सर्वे दुर्योधनपुत्रागमन् ।
 अद्भुंश्च महाराज यदूचुः कौरव्यं प्रति ॥ १ ॥
 गन्धर्वैर्वारिते सैन्ये धार्तराष्ट्रः प्रतापवान् ।
 अमर्यपूर्णः सैन्यानि प्रत्यमापत् भारत ॥ २ ॥
 शासतेनानधर्मज्ञानं मम विप्रियकारिणः ।
 यदि प्रकीडते सर्वेद्वैधैः सह शतक्रतुः ।
 दुर्योधनपत्न्यः श्रुत्वा धार्तराष्ट्रं महाबलाः ।
 सर्वे एवाभिसप्रद्धा योधाश्चापि सहस्रशः ॥ ४ ॥
 ततः प्रमथ्य सर्वास्तांस्तद्वनं विविशुर्वेलात् ।
 सिंहनादेन महता पूरयन्तो दिशो दश ॥ ५ ॥
 ततोऽपरैरवार्यन्त गन्धर्वैः कुरुसैनिकाः ।
 ते वार्यमाणा गन्धर्वैः सार्धैश्च बहुधाधिप ॥ ६ ॥
 तान्नाहस्य गन्धर्वास्तद्वनं विविशुर्महत ।
 यदा वाचा न तिष्ठन्ति धार्तराष्ट्राः सराजकाः ७ ॥
 ततस्ते खेचराः सर्वे चित्रसेने ऋषेदयन् ।
 गन्धर्वैराजस्तान् सर्वानप्रवीत् कौरवान् प्रति ८ ॥
 अनार्यान् शासतेत्येतांश्चित्रसेनोऽत्यमर्षणः ।
 अनुशाताश्च गन्धर्वाश्चित्रसेनेन भारत ९ ॥
 प्रवृर्हातायुधाः सर्वे धार्तराष्ट्रानभिद्रवन् ।
 तान् दृष्ट्वा पततः शीघ्रान् गन्धर्वाण्युघतायुधान् ॥ १० ॥
 प्राद्रवंस्ते दिशः सर्वे धार्तराष्ट्रस्य पदयतः ।
 तान् दृष्ट्वा द्रवतः सर्वान् धार्तराष्ट्रान् पराङ्मुखान् ।
 राधेयस्तु तदा वीरो नासीत् तत्र पराङ्मुखः ।
 आपतन्तीं तु सम्प्रेष्य गन्धर्वाणां महाचभूमम् १२ ॥
 महता शरवर्षेण राधेयः प्रत्यवारयत् ।
 क्षुरप्रैर्विशिखैर्मल्लैर्वन्तदन्तैस्तथाऽऽस्यसैः ॥ १३ ॥
 गन्धर्वान् शतशोऽभिघ्नैर्ह्युत्पात्त्वा सृतनन्दनः ।
 पातयन्नुत्तमाङ्गानि गन्धर्वाणां महारथः ॥ १४ ॥
 क्षणेन व्यधमत् सर्वां चित्रसेनस्य वाहिनीम् ।
 ते वध्यमाना गन्धर्वाः सृतपुत्रेण धामता ॥ १५ ॥
 भूय एवाभ्यवर्तन्त शतशोऽथ सहस्रशः ।

गन्धर्वभृता पृथिवी क्षणेन समपद्यत ॥ १६ ॥
 आपतद्भिर्महावैर्गन्धर्वसेनस्य सैनिकैः ।
 अथ दुर्योधनो राजा शकुनिश्चापि सौबलः १७ ॥
 दुःशासनो विकर्णश्च ये चान्ये धृतराष्ट्रजाः ।
 न्यहनन्स्तत् तदा सैन्यं रथैर्गुरुदनिःस्रतैः ॥ १८ ॥
 भूयश्च योधयामासुः कृत्वा कर्णमथाग्रतः ।
 महता रथसङ्घेन रथचारेण चान्युत ॥ १९ ॥
 वैकर्तनं परीप्सन्तो गन्धर्वान् समवाकिरन् ।
 ततः सस्यपतन् सर्वे गन्धर्वाः कौरवैः सह ॥२० ॥
 तदा स्रुतमुलं युद्धममवल्लोमहर्षणम् ।
 ततस्ते मृदवोऽभूवन् गन्धर्वाः शरपीडिताः २१ ॥
 उशुकुशुश्च कौरव्या गन्धर्वान् प्रेष्य पीडितान् ।
 गन्धर्वास्त्रासितान् दृष्ट्वा चित्रसेनो क्षमर्षणः २२ ॥
 उत्पानासनात् क्रुद्धो वधे तेषां समाहितः ।
 ततो मायास्त्रमास्थाय युयुधे चित्रमार्गवित् ।
 तथाऽमुह्यन्त कौरव्याश्चित्रसेनस्य भावया ॥ २३ ॥
 एकैकस्य तदा योधा धार्तराष्ट्रस्य भारत ।
 पर्यवर्तन्त गन्धर्वैर्दशभिर्दशभिः सह ॥ २४ ॥
 ततः सग्नोऽप्यमानास्ते बलेन महता तदा ।
 प्राद्रवन्त रणे भीता ये च राजन् जिजीषवः २५ ॥
 भयमानेष्वनीकेषु धार्तराष्ट्रेषु सर्वशः ।
 कर्णो वैकर्तनो राजस्तस्यो गिरिरिवाचलः ॥ २६ ॥
 दुर्योधनश्च ऽकर्णश्च शकुनिश्चापि सौबलः ।
 गन्धर्वान् योधयामासुः समरे भृशविक्षताः ॥२७ ॥
 सर्वे एव तु गन्धर्वाः शतशोऽथ सहस्रशः ।
 जिघांसमानाः सहिताः कर्णमभ्यद्रवन् रणे ॥२८ ॥
 असिनिः पाट्टिहीः शूलैर्गदामिश्च महाबलाः ।
 सूनपुत्रं जिघांसन्तः समन्तात् पर्यवाकिरन् ॥२९ ॥
 अन्येऽस्य युगमच्छिद्रन् ध्वजमन्ये न्यपातयन् ।
 ह्यामन्ये हयानन्ये सृतमन्ये न्यपातयन् ॥ ३० ॥
 अन्ये छत्रं वरुणं च वन्धुरं च तथाऽपरे ।
 गन्धर्वा बहुसाहस्रास्तिलशो व्यधमन् रथम् ॥३१ ॥

२४१

ततस्ते सहिता इति ॥ १ ॥ एकैकस्य योधा- एकैकं
 योधाः पर्यवर्तन्त परीतवन्तः ॥२४॥ जिजीषव- । अत्राशो

'लोपो व्योर्बलि' इति लोप- । जिजीषव ॥२५॥ राजन् हे
 जनमेजय ॥ २६ ॥ वस्यं रथगुप्तम् । बन्धुरं रथबन्धनानि
 ॥ ३१ ॥ § तेजस्वी-ख

सतो रथादवप्लुत्य सूतपुत्रोऽसिचर्मभृत् । | विकर्णरथमास्थाय मोक्षायाम्भानचोदयत् ॥ ३२
इति श्रीमहामारते भारण्यके पर्वणि घोषयात्रापर्वणि कर्णपराभवे
एकचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४१ ॥

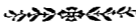
२४२

वैशम्पायन उवाच ।

गन्धर्वैस्तु महाराज मग्ने कर्णे महारथे ।
सम्माद्रुचमूः सर्वा धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः ॥ १
तान् दृष्ट्वा द्रुपतः सर्वान् धार्तराष्ट्रान् पराङ्मुखान्
दुर्योधनो महाराजो नासीत् तत्र पराङ्मुखः ॥ २
तामापतन्तीं सम्प्रेक्ष्य गन्धर्वाणां महाचमूम् ।
महता शरवर्षेण सोऽभ्यवर्षदरिन्दमः ॥ ३
अचिन्त्य शरवर्षे तु गन्धर्वास्तस्य तं रथम् ।
दुर्योधनं जिघांसन्तः समन्तात् पर्यवारयन् ॥ ४
युगमीपां वरुणं च तथैव ध्वजसारथी ।
अभ्यांखिवेष्टुं तल्पं च तिलशो ध्यधमञ्जरीः ॥ ५
दुर्योधनं चित्रसेनो विरयं पतितं भुवि ।
अभिद्रुत्य महाबाहुर्जीवप्रहमपाग्रहीत् ॥ ६
तस्मिन् गृहीते राजेन्द्र स्थितं दुःशासनं रथे ।
पर्यष्टन्त गन्धर्वाः परिवार्य समन्ततः ॥ ७
विर्विशतिः ॥ चित्रसेनावादायान्ये विद्रुद्रुः ।
धिन्दानुविन्दावपरे राजदारांश्च सर्वशः ॥ ८
सैन्यं तस्मार्तराष्ट्रस्य गन्धर्वैः समभिद्रुतम् ।
पूर्वं प्रभङ्गाः सहिताः पाण्डवानभ्यदुस्तदा ॥ ९
शकटा पणवेशाश्च यानयुष्यं च सर्वशः ।
शरणं पाण्डवान् जग्मुर्हिंममाणे महीपती ॥ १०
सैनिका ऊचुः ।
प्रियदर्शा महाबाहो धार्तराष्ट्रो महाबलः ।

गन्धर्वैर्हिंयते राजा पार्यास्तमनुधावत ॥ ११
दुःशासनो दुर्विबहो दुर्मुञ्जो दुर्जयस्तथा ।
धर्वा द्वियन्ते गन्धर्वै राजदाराश्च सर्वशः ॥ १२
इति दुर्योधनामात्याः क्रोशन्तो राजगृहिनः ।
आर्ता दीनास्ततः सर्वे युधिष्ठिरमुपागमन् ॥ १३
तांस्तथा व्याधितान् दानान्मिहमागान् युधिष्ठिरम्
वृद्धान् दुर्योधनामात्यान् भीमसेनोऽभ्यभाषत ॥
महता हि प्रयत्नेन सन्नद्ध गजवाजिभिः ।
अस्मानिर्भेदुत्प्रेयं गन्धर्वैस्तद्गुप्तिनम् ॥ १५
अयथा वर्तमानानामर्थो जातोऽयमन्यथा ।
दुर्मित्रतमिदं तावद्राशो दुर्धनदेविनः ॥ १६
द्वेषारमन्ये ह्रीन्वस्य पातयन्तीति नः श्रुतम् ।
इदं कृतं नः प्रत्यक्षं गन्धर्वैरितिमानुगम् ॥ १७
दिष्टया लोके पुमानसिन् कश्चिदस्मत्प्रिये स्थितः
येनास्माकं हनो मार आसीनानां सुखाद्यहः ॥ १८
शीतघातातपसहोस्तपसा चैव कर्तितान् ।
समस्यो विरमस्यान् हि द्रुपुमिच्छति दुर्मतिः १९
अधर्मचारिणस्तस्य कौरव्यस्य दुरात्मनः ।
ये शीलमनुवर्तन्ति ते पश्यन्ति परामयम् ॥ २०
अधर्मो हि कृतस्तेन येनैतदुपशिक्षितम् ।
अनुशासास्तु कौन्तेयास्तत्प्रत्यक्षं ब्रवीमि वः ॥ २१
एवं द्रुवाणं कौन्तेयं भीमसेनमपस्वरम् ।
न कालः परुषस्यायमिति राजाऽभ्यभाषत ॥ २२

इति श्रीमहामारते भारण्यके पर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्योधनादिहरणे
द्विचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४२ ॥

इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये भास्तभारतीये एकचत्वारि-
ंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४१ ॥

२४२

गन्धर्वैरिति ॥ १ ॥ जीवप्रहो जीवन्तमेव गृहीतेति गमुल्लं-
क्यादित्वात्प्रहोदित्यनुप्रयोगः ॥ ६ ॥ राजो युधिष्ठिरस्य

॥ १६ ॥ ह्रीन्वस्य अक्षयत्वात् ॥ १७ ॥ अपस्वरं क्रोधेन
विकृतस्य यथा स्यात् तथा द्रुवाणम् ॥ २२ ॥ इत्यारण्यके
पर्वणि नैलकण्ठीये भास्तभारतीये द्विचत्वारिंशदधिकद्विशत-
तमोऽध्यायः ॥ २४२ ॥ † विम्-स्त, ॥ चित्रसेनमा-ख.

२४३

युधिष्ठिर उवाच ।

अस्मानभिगतांस्तात भयातच्छरणीपिणः ।
 कौरवान् विषमप्राप्तान् कथं धृष्यास्त्वमीदृशम् ॥ १
 भवन्ति मेदा शार्तानां कलहाश्च वृकोदर ।
 प्रसक्तानि च वैराणि कुलधर्मो न नश्यति ॥ २
 यदा तु कश्चिन्नातीनां बाह्यः प्रार्थयते कुलम् ।
 न मर्षयन्ति तत् सन्तो बाह्येनाभिप्रचर्यणम् ॥ ३
 जानात्येव हि दुर्बुद्धिरस्मानिह विरोपितान् ।
 स एव परिभूयास्मानकापीदिदमप्रियम् ॥ ४
 दुर्योधनस्य प्रहणाद्रन्धर्वेण बलात् प्रभो ।
 स्त्रीणां बाह्याभिमर्शाच्च हतं भवति नः कुलम् ॥ ५
 शरणं च प्रपन्नानां त्राणार्थं च कुलस्य च ।
 उत्तिष्ठच्च नरव्याघ्राः सज्जीभवत मा चिरम् ॥ ६
 अर्जुनश्च यमो चैव त्वं च धीरापराजितः ।
 मोक्षयध्वं नरव्याघ्रा द्वियमाणं सुयोधनम् ॥ ७
 एते रया नरव्याघ्राः सर्वशस्त्रसमन्विताः ।
 धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां विमलाः काञ्चनध्वजाः ॥ ८
 सखनानधिरोहध्वं नित्यसज्जानिमान् रथान् ।
 इन्द्रसेनादिभिः सृतेः कृतदाक्षैरधिष्ठितान् ॥ ९
 एतानास्त्राय वै यत्ता गन्धर्वान् योद्ममाह्वे ॥
 सुयोधनस्य मोक्षाय प्रयतध्वमतन्द्रिताः ॥ १०
 य एव कश्चिद्राजन्यः शरणार्थमिहागतम् ।
 परं शक्यताऽभिरक्षेत किमुनस्त्वं वृकोदर ॥ ११
 क इहायो भवेन् त्राणमभिप्रायेति चोदितः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि घोष-यात्रापर्वणि दुर्योधनमोचनानुशायां
 त्रिचत्वारिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २४३ ॥

२४४

वैशम्पायन उवाच ।

युधिष्ठिरवचः श्रुत्वा भीमसेनपुरोगमाः ।
 प्रहृष्टवदनाः सर्वे समुनस्युर्नर्यभाः ॥ १
 धमेघानि ततः सर्वे समनहन्त भारत ।
 जाम्बूनदविचित्राणि कवचानि महारथाः ॥ २

आयुधानि च दिव्यानि विविधानि समादधुः ।
 ते दक्षिता रथैः सर्वे ध्वजिनः सशरासनाः ॥ ३
 पाण्डवाः प्रत्यदयन्त ज्वलिता इव पावकाः
 १ तान् रथान् साधु सम्पन्नान् संयुक्तान् जवनैर्हयैः
 आलाय रथशादूलाः शीघ्रमेव ययुस्ततः ।
 २ ततः कौरवसैन्यानां प्रादुरासीन्महास्वनः ॥ ५

२४३

अस्मानिति ॥ १ ॥ अभिधाव बाह्येति चोदित आर्यः
 त्राणं रक्षकः शरणागतस्य कः भवेत् । य आर्यो महान् रा
 एव भवेत् । शरणागतशरणसमर्थो दुर्लभ इति भावः ॥ १२ ॥

इत्यारण्यके पर्वणि नैकश्लोके भारतभाक्षरीषे त्रिचत्वारिं-
 शदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २४३ ॥ * रणे-ख.

२४४

युधिष्ठिरेति ॥ १ ॥ दक्षिणा- सत्रज्ञाः ॥ ३ ॥

प्रयातान् सहितान् दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रान् महारथान् ।
 जितकाशिनश्च खचरास्त्यरिताश्च महारथाः ॥ ६
 हृषीकेशे धने तस्मिन् समाजग्मुर्भीतवत् ।
 न्ययन्तं ततः सर्वे गन्धर्वा जितकाशिनः ॥ ७
 दृष्ट्वा रथगतान् वीरान् पाण्डवांश्चतुरो रणे ।
 तांस्तु विन्नाजितान् दृष्ट्वा लोकपालनिधोघ्नान्
 व्यूढानांका व्यतिष्ठन्त ॥ गन्धमादनवासिनः ।
 राह्वस्तु यचनं श्रुत्वा धर्मपुत्रस्य धीमतः ॥ ९
 क्रमेण मृदुना युद्धमुपक्रान्तं च भारत ।
 न तु गन्धर्वराजस्य सैनिका मन्दचतसः ॥ १०
 दास्यन्ते मृदुना धेयः प्रतिपादयितुं तदा ।
 ततस्तान् युधि दुर्धरान् सत्यसार्वा परत्तपः ॥ ११
 सान्त्वयपूर्धमिदं धास्यमुवाच खचरान् रणे ।
 विसर्जयत राजानं घ्रातरं मे सुयोधनम् ॥ १२
 त एवमुक्त्वा गन्धर्वाः पाण्डवेन यदासिना ।
 उत्स्मयन्तस्तदा पार्थमिदं वचनमद्रुवन् ॥ १३
 एकस्यैव ययं तात कुर्याम यचनं युधि ।

यस्य शासनमाहाय चरामो विगतज्वराः ॥ १४
 तेनैकेन यथादिष्टं तथा यताम भारत ।
 न शास्ता विघतेऽस्माकमन्यस्तमात् सुरेश्वरम्
 एवमुक्तः स गन्धर्वः कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
 गन्धर्वांन् पुनरेवेदं वचनं प्रत्यभाषत ॥ १६
 न तद्गन्धर्वराजस्य युक्तं वरं रुमुषितम् ।
 परदारभिमर्षश्च मानुषैश्च समागमः ॥ १७
 उत्सृज्यष्वं महावीर्यान् धृतराष्ट्रसुतानिमान् ।
 दारांश्चैषां विमुञ्च्यं धर्मराजस्य शासनात् ॥ १८
 यदा साक्षा न मुञ्च्यं गन्धर्वा धृतराष्ट्रजान् ।
 मोक्षयिष्यामि विक्रम्य स्वयमेव सुयोधनम् ॥ १९
 एवमुवाच ततः पार्थः सत्यसार्वा धनञ्जयः ।
 ससर्ज निशितान् घाणान् खचरान् खचरान् प्रति
 तथैव शरवर्षेण गन्धर्वांस्ते बल्लोकटाः ।
 पाण्डवान्भययन्तं पाण्डवाश्च दिवोवसः ॥ २१
 ततः सुहृदुलं युक्तं गन्धर्वाणां तरसिनाम् ।
 बभूव मीमवेगानां पाण्डवानां च भारत ॥ २२

इति धीमहाभारते आरण्यके पर्वणि घोषयात्रापर्वणि पाण्डवगन्धर्वयुद्धे
 चतुश्चत्वारिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २४४ ॥

२४५

धीदम्पायन उवाच ।

ततो दिव्याहसम्पन्ना गन्धर्वा ऐममालिनः ।
 विसृजन्तः शरान् दामान् समन्तात् पर्यवारयन् ॥
 चत्वारः पाण्डवा वीरा गन्धर्वाश्च सहस्रतः ।
 रणे सन्धयतन् राजंस्तदद्भुतामिधामयत् ॥ २
 यथा कर्णस्य च रथो घातेराष्ट्रस्य चोमयोः ।
 गन्धर्वैः शतदाच्छिन्नी तथा तेषां प्रचक्रिरे ॥ ३
 तान् समापततो राजन् गन्धर्वांश्छतशो रणे ।
 प्रत्यगृह्णन् नररथाम्नाः शरवर्षैरनेकशः ॥ ४
 ते कर्ण्यमाणाः ह्यगमाः शरवर्षैः समन्ततः ।
 न शोकः पाण्डुपुत्राणां समीपे परिवर्तितुम् ॥ ५
 अग्निमुद्धानभिकुन्तो गन्धर्वाभर्तुनस्तदा ।
 कस्यचित्पाण्डु दिव्यानि महात्प्राण्युपचक्रमे ॥ ६

सहस्राणां सहस्राणि प्रादिणोपमसाशनम् ।
 आग्नेयेनार्जुनः ससृच्ये गन्धर्वाणां बल्लोकटः ॥ ७
 तथा भीमो महेष्वासः संयुगे बलिनां परः ।
 गन्धर्वांन् दातशो राजन् जघान निशितैः शरैः ॥ ८
 माद्रीपुत्रावपि तथा युध्यमानौ बल्लोकटौ ।
 परिहृत्वाप्रतो राजन् जघत्तुः दातशः परान् ॥ ९
 ते व्यथ्यमाना गन्धर्वा दिव्यैरस्त्रैर्महारथैः ।
 उत्पेतुः समुपादाय धृतराष्ट्रसुतान्स्ततः ॥ १०
 स तानुत्पतितान् दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
 महता शरजालेन समन्तान् पर्यवारयन् ॥ ११
 ते बद्धाः शरजालेन शकुन्ता इव पत्रैः ।
 पथर्पुर्जुनं क्रोधाद्गदादाकयूटैर्वृष्टिमिः ॥ १२

धेयः दृष्ट्वाभं प्रतिपादयितुम् ॥ ११ ॥ खचरान् गगनगमनान् ।
 खचरान् गन्धर्वांन् ॥ १० ॥ इत्यादिपदे पर्वणि
 वैश्वदेवो भारगवावर्षेण शकुन्त्यांशुदधिरद्विशतशोऽ-
 षाक ॥ २४४ ॥ १ गन्धर्वा रथैः ।

२४५

तत इति ॥ ११ ॥ तथा तेषां शकुन्तमपि रथान् जघन्
 प्रचक्रिरे गन्धर्वाः ॥ ११ ॥

गदाशङ्खचक्रवृष्टीरुणा निहत्य परमाह्वयित् ।
 गात्राणि चाहनद्भ्रष्टीर्गन्धर्वाणां धनञ्जयः ॥ १३
 शिरोभिः प्रपतद्भिश्च चरुणैर्बाहुभिस्तथा ।
 अस्मद्वृष्टिरेवामाति परे गमभयङ्गयम् ॥ १४
 ते वध्यमाना गन्धर्वाः पाण्डवेन महात्मना ।
 भूमिप्रमन्तरिक्षस्थाः शरवर्षैरघाकिरन् ॥ १५
 तेषां तु शरवर्षाणि सव्यसाची परतपः ।
 अक्षैः संवार्य तेजस्वी गन्धर्वान् प्रत्यविष्यत् १६
 स्यूणाकर्णेन्द्रजालं च सौरं चापि तथाऽर्जुनः ।
 आग्नेयं चापि सौम्यं च ससर्ज कुन्वन्दनः ॥ १७
 ते दह्यमाना गन्धर्वाः कुन्तीपुत्रस्य सायकैः ।
 दैतेया इव शक्रेण विपादमगमन् परम् ॥ १८
 ऊर्ध्वमाक्रममाणश्च शरजालेन वारिताः ।
 विसर्पमाणा भल्लैश्च वार्यन्ते सव्यसाचिना ॥ १९
 गन्धर्वान्नासितान् दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रेण भारत ।
 चित्रसेनो गदां गृह्य सव्यसाचिनमाद्रवत् ॥ २०
 वस्यामिपततस्तूर्णं गदाहस्तस्य संयुगे ।
 गदां सर्वोपसां पार्थः शरैश्चिच्छेद सतथा ॥ २१
 उ गदां बहुधा दृष्ट्वा कृत्वां वाणिस्तारसिना ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि घोषयात्रापर्वणि गन्धर्वपराभव
 पञ्चवत्वारिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २४५ ॥

२४६

धैरम्यायन उवाच ।
 तनोऽर्जुनश्चित्रसेनं प्रहसन्निदमश्रवीत् ।
 मध्ये गन्धर्वसैन्यानां महेष्वास्तो महापुतिः ॥ १
 किं ते ध्यवसितं धीर कौरवाणां विनिग्रहे ।
 किमर्थं च सदारोऽयं निगृह्यतः सुयोधनः ॥ २
 चित्रसेन उवाच ।
 विदितोऽयमभिप्रायस्तत्रस्थेन दुरात्मनः ।
 दुर्योधनस्य पापस्य कर्णस्य च धनञ्जय ॥ ३
 धर्म्यान् भयतो ज्ञात्वा ह्रिद्यमानाननाययत् ।
 समस्यो विगमस्यंस्तान् द्रव्यामीत्यनघस्थितान् ॥ ४
 इमेऽप्यहसितुं प्राप्ता द्वीपदां च यराक्षिनीम् ।

ज्ञात्वा चिकीर्षितं वैषां मामुयाच सुरेश्वरः ॥ ५
 गच्छ दुर्योधनं बद्धा सहामात्यमिहानय ।
 धनञ्जयश्च ते रस्यः सह स्रातुमिहाह्वये ॥ ६
 स च श्रियः सखा तुभ्यं शिष्यश्च तव पाण्डव ।
 वचनाद्देवराजस्य ततोऽस्मीहागतो दुतम् ॥ ७
 अयं दुरात्मा वदत्य गमिष्यामि सुरालयम् ।
 नेष्याम्येनं दुरात्मानं पाकशासनशासनात् ॥ ८
 गर्जुन उवाच ।
 उत्तृज्यतां चित्रसेन ज्ञाताऽस्माकं सुयोधनः ।
 धर्मराजस्य सन्देशान्मम चेदिच्छसि श्रियम् ॥ ९

दृष्ट्वा गृहीता ॥ २० ॥ संवत् आषाढादि विद्या अर्धश-
 नराक्षय ॥ २१ ॥ इत्यादि पर्वणि नैऋत्ये
 भारतभाष्येने पञ्चवत्वारिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः

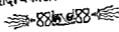
॥ २४५ ॥

२४६

ततोऽर्जुन इति ॥ १ ॥ तत्रस्थेन भवेति शेषः ॥ १ ॥

विमुच्य पापे यानानि देशे सुयसोदके ।
 सन्निविष्टः शुभे रम्ये भूमिभागे यद्यत्सितम् ॥ ७
 हस्त्यश्वरथपादातं यथास्थानं न्यवेशयत् ।
 अयोपविष्टं राजानं पर्यङ्के ज्वलनप्रभे ॥ ८
 उपप्लुतं यथा सोमं राहुणा रात्रिसङ्घेयै ।
 उपागम्याश्रवांन् कर्णो दुर्योधनमिदं तदा ॥ ९
 दिष्टया जाँवसि गान्धारे दिष्टया नः सङ्गमः पुनः
 दिष्टया त्वया जिताश्वव गन्धर्वाः कामरूपिणः ॥
 दिष्टया समग्रान् परयामि भ्रातृस्ते वृकतन्दन ।
 विजिगीदून् रणे त कान् निजितारीन् महारथान्
 महं त्वमिद्धतः सर्वैर्गन्धर्वैः पश्यतस्तव ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि घोषयात्रापर्वणि कर्णदुर्योधनसंवादे
 सप्तचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४७ ॥

२४८

दुर्योधन उवाच ।
 अजानतस्ने राधेय नाम्बसूयान्यहं वचः ।
 जानासि त्वं जितान् शत्रून् गन्धर्वास्तेजसा मया
 बायोधितास्तु गन्धर्वाः सूचिरं सोदरैर्मम ।
 मया सह महाबाहो कृताद्योमयतः क्षयः ॥ २
 मायाधिकास्त्वयुद्यन्त यदा दूरा विद्यद्वृताः ।
 तदा नो न समं युद्धमभवत् खंचरैः सह ॥ ३
 पराजयं च प्राप्ताः स्मो रणे बन्धनमेव च ।
 सभूत्यामात्यपुत्राश्च सदारबलवाहनाः ॥ ४
 उषैराकाशमार्गेण द्वियामस्तः सुदुःखिताः ।
 अथ नः सैनिकाः केचिदमात्याश्च महारथाः ॥ ५
 उपागम्याद्गुवन् दीनाः पाण्डवांश्च नरणप्रदान् ।
 एष दुर्योधनो राजा धार्तराष्ट्रः सहाद्भुजः ॥ ६
 सामात्यदारो ह्रियते गन्धर्वैर्दिवमाश्रितैः ।
 तं मोदायत भद्रं वः सहदारं नराधिपम् ॥ ७
 परामर्शो मा भविष्यत् कुरुक्षेत्रेणु सर्वदाः ।
 एवमुक्ते तु धर्मात्मा ल्येष्टः पाण्डुसुतस्तदा ॥ ८

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्योधनवाक्ये
 अष्टचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४८ ॥

नाशकृवं स्थापयितुं दीर्यमाणं च बाहिनीम् ॥ १२
 शरस्रताद्गृध्र भृशं व्यपयातोऽमिपीडितः ।
 इदं त्वत्यद्भुतं मन्ये यद्युष्मानिह भारत ॥ १३
 अरिष्टानस्रतांश्चापि सदारबलवाहनाम् ।
 विमुक्तान् सम्प्रपद्यामि युद्धात् तस्मादमानुषात्
 नैतस्य कर्ता लांकंऽस्मिन् पुमान् विद्यति भारतः
 यत् कृतं ते महाराज सह भ्रातृमिराहवे ॥ १५
 वैशम्पायन उवाच ।
 एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधनस्तदा ।
 उवाच चाङ्गराजानं बाष्पगद्गदया गिरा ॥ १६

प्रसाद्य पाण्डवान् सर्वानाज्ञापयत मोक्षणे ।
 अथागम्य तमुद्देशं पाण्डवाः पुरुपर्यमाः ॥ ९
 सान्त्वपूर्वमयाचन्त शक्ताः सन्तो महारथाः ।
 यदा चास्मान् न मुमुक्षुर्गन्धर्वाः साग्विता अपि
 ततोऽर्जुनश्च भीमश्च यमजौ च बलोत्कटौ ।
 मुमुक्षुः शरवर्षाणि गन्धर्वांन् प्रत्यनेकशः ॥ १६
 अथ सर्वे रणे मुक्ता प्रयाताः खंचरा दिवम् ।
 भस्मानेवाभिकर्षन्तो दीनान् मुदितमानसाः ॥ १२
 ततः समन्तात् पद्यामः शरजालेन वेष्टितम् ।
 अमानुषाणि चास्त्राणि प्रमुञ्चन्त धनञ्जयम् ॥ १३
 समावृता दिशो दृष्ट्वा पाण्डवेन शितैः शरैः ।
 धनञ्जयसन्ध्याऽऽत्मानं दर्शयामास वै तदा ॥ १४
 चित्रसेनः पाण्डवेन समाश्लिष्य परस्परम् ।
 कुशलं परिप्रच्छ तैः पृष्ट्वायनामपम् ॥ १५
 ते समेत्य तथाऽन्योन्यं सत्राहान् धिप्रमुच्य च ॥
 एकीभूतास्ततो धीरा गन्धर्वाः सह पाण्डवैः ।
 अपूजयेतामन्योन्यं चित्रसेनघनञ्जयौ ॥ १६

२४८

इत्यारण्यके पर्वणि नैत्रपर्वणि भारतमावदीपे सप्तचत्वारि-
 षदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४७ ॥ + पाण्डवान् शर-
 प्रदान्-च.

अजानतस्ने इति । नाम्बसूयामि शोषयति न मन्ये
 ॥ १ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैत्रपर्वणि भारतमावदीपे
 अष्टचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४८ ॥

२४९

दुयोधन उवाच ।

चित्रसेनं समागम्य प्रहसन्ननुनेस्तदा ।
 इदं वचनमङ्गीचमप्रवृत्तं परवीरहा ॥
 भ्रातृनहंसि मे वीरं मोक्तुं गन्धर्वसत्तम ।
 अतर्हधर्षणा हीमे जीयमानेषु पाण्डुषु ॥
 पयमुक्तस्तु गन्धर्वः पाण्डवेन महारमना ।
 उवाच यत् कर्णं धयं मन्त्रयन्तो विानेर्गताः ॥ ३
 द्रष्टारः स्म सुखादीनान् सदारान् पाण्डवानिति
 तस्मिन्नुद्यार्यमाणे तु गन्धर्वेण वचस्तथा ॥ ४
 भूर्मेधिवरमन्यैच्छं प्रवेष्टुं मीडयाऽश्रितः ।
 युधिष्ठिरमयागम्य गन्धर्वाः सह पाण्डवैः ॥ ५
 अस्मदुर्मन्त्रितं तस्मै धन्वांश्चास्माद्वपयेदयन् ।
 स्त्रीसमक्षमहं दीनो वदः शत्रुवशं गतः ॥ ६
 युधिष्ठिरस्योपहृतः किं नु दुःखमतः परम् ।
 ये मे निराकृता निर्यं रिपुर्धेनामहं सदा ॥ ७
 तैर्मोक्षितोऽहं दुष्टुर्द्विदं च तैरेव जीवितम् ।
 प्राप्तः स्यां यद्यहं वीरं वधं तस्मिन् महारणे ॥ ८
 श्रेयस्तद्भविता मद्यं नैवंभूतस्य जीवितम् ।
 अभूद्यशः पृथिव्यां मे स्यात्तं गन्धर्वतो वधात् ॥
 प्राप्ताश्च पुण्यलोकाः स्युर्मैलेन्द्रसदनेऽरुयाः ।
 यत्तद्य मे व्यवसितं तच्छृणुष्वं नर्यमाः ॥ १०
 इह प्रायमुपासिष्ये यूयं प्रजत ये गृहान् ।
 भ्रातरश्चैव मे सर्वे यान्त्यद्य स्वपुरं प्रति ॥ ११
 कर्णप्रभृतयश्चैव सुहृदो बान्धवाश्च ये ।
 दुःशासनं पुरस्कृत्य प्रयान्त्यद्य पुरं प्रति ॥ १२
 नहाहं सम्प्रयास्यामि पुरं शत्रुनिराकृतः ।
 शत्रुमानापहो भूत्या सुहृदां मानकृन् तथा ॥ १३
 स सुहृच्छोकदो जातः शत्रूणां हर्षवर्धनः ।
 वारणाह्वयमासाद्य किं वक्ष्यामि जनाधिपम् ॥ १४
 मीन्मद्रोणो कृपद्रोणी विदुरः सञ्जयस्तथा ।
 वाहीकः सोमदक्षिण्ये चान्ये बृद्धसम्मताः ॥ १५
 ब्राह्मणाः धेनिमुत्थाश्च तयोदासीनवृत्तयः ।
 किं मा वक्ष्यन्ति किञ्चापि प्रतिवक्ष्यामि तानहम् ॥
 रिपूणां क्षिरसि स्थित्वा तथा विक्रम्य चोरसि ।
 आत्मक्षोपात् परिभ्रष्टः कथं वक्ष्यामि तानहम् ॥ १७

दुर्विनीताः धियं प्राप्य विद्यामैर्ध्वयैव च ।
 त्रिष्टुप्ति न चिरं भद्रे यथाहं मदगर्वितः ॥ १८
 अहो नार्हमिदं कर्म कष्टं दुश्चरितं कृतम् ।
 स्वयं दुर्बुद्धिना मोहाद्येन प्राप्तोऽस्मि संशयम् ॥ १९
 तस्मात् प्रायमुपासिष्ये न हि शक्यामि जीवित्वा
 चेतयानो हि को जीवेत् कृच्छ्राच्छत्रुभिरुद्धृतः ॥
 शत्रुभिश्चावहसितो मामी पौरुषवर्जितः ।
 पाण्डवैर्विक्रमाढ्यैश्च स्थायमानमवेक्षितः ॥ २१

वैशम्पायन उवाच ।

पवं चिन्तापरिगतो दुःशासनमयाप्रधीत् ।
 दुःशासन निबोधेदं वचनं मम भारत ॥ २२
 प्रतीच्छ त्वं मया वृत्तमभियेकं नृपो भव ।
 प्रशाधि पृथिवीं स्फीतो कर्णसौबलपालिताम् २३
 भ्रातृन् पालय विक्रमं मरुतो वृप्रहा यथा ।
 बान्धवाश्चोपजीवन्तु देवा इव शतक्रतुम् ॥ २४
 ब्राह्मणेषु सदा वृत्तिं कर्षीथाश्चाप्रमादतः ।
 बन्धुनां सुहृदां चैव मधेयास्त्वं गतिः सदा ॥ २५
 क्षार्तीश्चाप्यनुपश्येथा विष्णुर्देवगणान् यथा ।
 गुरवः पालनीयास्ते गच्छ पालय मेदिनीम् ॥ २६
 नन्दयन् सुहृदः सर्वान् शान्प्रदांश्चावमन्त्ययन् ।
 कण्ठे चैनं परिष्वज्य गम्यतामित्युवाच ह ॥ २७
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दीनो दुःशासनोऽप्रधीत् ।
 अश्रुकण्ठः सुदुःखार्तः प्राञ्जलिः प्रणिपत्य च २८
 समद्भ्रदमिदं वाक्यं भ्रातरं ज्येष्ठमात्मनः ।
 प्रसीदत्यपत्न्यमो हृद्यमानेन चेतसा ॥ २९
 दुःसितः पादयोस्तस्य मेप्रजं जलमुत्सृजन् ।
 उक्तवांश्च नरव्याघ्रो नैतदेवं भविष्यति ॥ ३०
 विदीर्यैव सकला भूमिर्षोश्चापि शकली मधेत् ।
 रघिरात्मप्रमां जहात् सोमः शीतांशुतोऽप्यजेत्
 वायुः शैश्वमयो जहाद्विमर्षांश्च परिभ्रजेत् ।
 द्रुप्येत् तोयं समुद्रेषु वद्विरप्युष्णतां त्यजेत् ॥ ३२
 न चाहं त्यदते राजन् प्रशास्यं वसुन्वराम् ।
 पुनः पुनः प्रसंश्रिति वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ३३
 त्वमेव नः कुले राजा भविष्यसि शतं समाः ।
 पयमुक्त्वा स राजानं सुमरं प्रकरोद् ह ॥ ३४

२४९

चित्रसेनमिति ॥ १ ॥ एवंमृतस्य जीविनं न धेनः

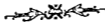
इति सम्बन्धः । अमूर्त्तमविव्यत् ॥ ९ ॥ धेनिमुक्त्वाः
 शिलितवद्गतमुक्त्वाः प्रत्यय इत्यर्थः ॥ १९ ॥ विषयं
 शरियार्थः यथा स्यात् तथा ॥ २४ ॥

पादौ संस्पृश्य मानार्हौ भ्रातृज्येष्ठस्य भारत ।
 तथा तौ दुःखितौ दृष्ट्वा दुःशासनसुर्योधनौ ॥ ३५ ॥
 अधिगम्य व्यधाधिष्टः कर्णस्तौ प्रत्यभापत ।
 विधीदयः किं कारव्यौ बालिदयात् प्राकृताधिव
 न शोकः शोचमानस्य विनिघर्तेत कर्हिचित् ।
 यदा च शोचतः शोको व्यसनं नापकर्षति ॥ ३७ ॥
 सामर्थ्यं किं ततः शोके शोचमानौ प्रपद्यथः ।

धृतिं गृह्णातं मा शत्रून् शोचन्तौ नन्दयिष्यथः ३८
 कर्तव्यं हि कृतं राजन् पाण्डवैस्त्वव मोक्षणम् ।
 नित्यमेव प्रियं कार्यं राज्ञो विषयवासिभिः ॥ ३९ ॥
 पात्यमानास्त्वया ते हि निवसन्ति गतज्वराः ।
 नार्हस्येवंगते मृत्युं कर्तुं प्राकृतवद्यथा ॥ ४० ॥
 विपण्णास्त्वव सोदर्यास्त्वयि प्रायं समास्थिते ।
 उत्तिष्ठ व्रज भद्रं ते समाभ्यासय सोदरान् ॥ ४१ ॥

इति श्रीमहाभारते धारण्यके पर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्योधनप्रायोपवेशे
 जनपञ्चाशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २४९ ॥

२५०

कर्ण उवाच ।

राजभावाद्यवच्छामि तपेह लघुसत्यताम् ।
 किमत्र चित्रं यद्वीर मोक्षितः पाण्डवैरसि ॥ १ ॥
 सद्यो यदा समापन्नः शत्रूणां शत्रुकर्शन ।
 सेनार्जवैश्च कारव्य तथा विषयवासिभिः ॥ २ ॥
 यन्नातैर्यदि वा ज्ञातैः कर्तव्यं नृपतेः प्रियम् ।
 प्रायः प्रथानाः पुरुषाः क्षोभयन्त्यरिवाहिनीम् ॥ ३ ॥
 निगृह्यन्ते च युद्धेषु मोक्षन्ते चैव सैनिकैः ।
 सेनाजीवाश्च ये राज्ञां विषये सन्ति मानवाः ॥ ४ ॥
 तैः सङ्गम्य नृपार्थाय यतितव्यं यथातथम् ।
 यद्येवं पाण्डवै राजन् भवद्विषयवासिभिः ॥ ५ ॥
 यदृच्छया मोक्षितोऽसि तत्र का परिदेवना ।
 न चैतत् साधु यद्राजन् पाण्डवास्त्वां नृपोत्तमम्
 खसेनया सम्प्रयान्तं नानुयान्ति स्म पृष्ठतः ।

शूराश्च बलवन्तश्च संयुगेष्वपलायिनः ॥ ७ ॥
 भयतस्ते सहाया वै प्रेम्पतां पूर्वमागताः ।
 पाण्डवैर्यानि रत्नानि त्यमद्याप्युपभुजसे ॥ ८ ॥
 सत्वस्थान् पाण्डवान् पश्य न ते प्रायमुपाविशान् ।
 उत्तिष्ठ राजन् भद्रं ते न चिरं कर्तुमर्हसि ॥ ९ ॥
 अवश्यमेव नृपते राज्ञो विषयवासिभिः ।
 प्रियाण्याचरितव्यानि तत्र का परिदेवना ॥ १० ॥
 मद्राभ्यमेतद्राजेन्द्र यद्येवं न करिष्यसि ।
 स्वास्यामीह भवत्पादौ शुश्रूषन्नरिर्मदन ॥ ११ ॥
 नोत्सहे जीवितुमहं त्वद्विहीनो नर्यम ।
 प्रायोपविष्टस्तु नृप राज्ञां हास्यो भविष्यसि ॥ १२ ॥
 वैशम्पायन उवाच ।
 एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधनस्तदा ।
 नैवोत्थातुं मनश्चक्रे स्वर्गाय कृतनिश्चयः ॥ १३ ॥

इति श्रीमहाभारते धारण्यके पर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्योधनप्रायोपवेशे
 पञ्चाशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २५० ॥

यदा वेति । यदि शोकेन व्यसनं नश्येत् तर्हि स कर्तव्यं न
 तु तत् तथाऽस्ति । अतः शोको न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ३७ ॥
 इत्यारण्यके पर्वणि नैल्कण्ठीये भारतभावदीपे जनपञ्चाशद-
 धिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २४९ ॥

२५०
 राजश्रिति । स्पृशार्थोऽध्यायः ॥ १ ॥ इत्यारण्यके
 पर्वणि नैल्कण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चाशदधिकद्विंशततमोऽ-
 ध्यायः ॥ २५० ॥

समादाय च राजानं प्रविवेश रसातलम् ।
दानवानां मुहूर्ताच्च तमानीतं न्यवेदयत् ।
तमानीतं नृपं दृष्ट्वा रात्रौ सहत्य दानवाः ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्योधनप्रायोपवेशे
एकपञ्चाशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २५१ ॥

२५२

दानवा ऊचुः ।

भोः सुयोधन राजेन्द्र भरतानां कुलोद्भव ।
शूरैः परिश्रुतो नित्यं तथैव च महात्मभिः ॥ १
यकार्षीः साहसमिदं कस्मात् प्रायोपवेशानम् ।
आत्मत्यागी ह्यधो याति घाच्यतां चायशस्करीम्
न हि कार्यविरुद्धेषु बहुपापेषु कर्मसु ।
मूलघातिषु सज्जने बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ ३
नियच्छैनां मातं राजन् धर्मार्थसुखताशिनीम् ।
यशःप्रतापवीर्यर्षी शत्रूणां हर्षवर्धनीम् ॥ ४
श्रयतां तु प्रभो तत्त्वं विद्यतां चात्मनो नृप ।
निर्माणं च शरीरस्य ततो धैर्यमवाप्नुहि ॥ ५
पुरा त्वं तपसाऽस्माभिल्लेधो राजन् महेश्वरात् ।
पूर्वकायश्च पूर्वस्ते निर्मितो वज्रसञ्चयैः ॥ ६
अश्रैरभेद्यः शस्त्रैश्चाप्यघ्नः कायश्च तेऽनघ ।
कृतः पुष्पमयो देव्या रूपतः स्त्रीमनोहरः ॥ ७
एवमीश्वरसंयुक्तस्त्वव देहो नृपोत्तम ।
देव्या च राजशार्दूल दिव्यरुचं हि न मानुषः ॥ ८
क्षत्रियाद्य महावीर्या भगदत्तपुत्रो गमाः ।
दिव्यास्त्रविदुषः शूराः रूपविप्यन्ति ते रिपून् ९
तदलं ते विपादेन भयं तव न विद्यते ।

सहायार्थं च ते वीराः सम्भूता भुवि दानवाः १०
भीष्मद्रोणकृपादींश्च प्रवेश्यन्त्यपरेऽसुराः ।
वैराविष्टा घृतां त्यक्त्वा योत्स्यन्ते तव वैरिभिः ११
नैव पुत्रान्न च भ्रातृन् पितृन् च वाश्रयन् ।
नैव शिष्यान् च शार्तांश्च बालान् स्थविरान्न च ॥
युधि सम्ग्रहंरिष्यन्तो मोक्षयन्ति कुलसत्तम ।
निःस्नेहा दानवाविष्टाः समाक्रान्तेऽन्तरात्मनि ॥
ग्रहंरिष्यन्ति विवशाः स्नेहमुत्सृज्य दूरतः ।
दृष्ट्वाः पुरुषशार्दूलाः कलुषीकृतमानसाः ।
अविज्ञानविमूढाश्च दैवाच्च विधिनिर्मितात् ॥ १४
व्यामायमाणाश्चान्योन्यं न मे जीवन् विमोक्षयसे
सर्वे शस्त्रास्त्रमोक्षेण पौरुषे समवस्थिताः ॥ १५
श्लाघमानाः कुरुश्रेष्ठ करिष्यन्ति जनक्षयम् ।
तेऽपि पञ्च महात्मानः प्रतियोत्स्यन्ति पाण्डवाः
वधं चैषां करिष्यन्ति दैवयुक्ता महाबलाः ।
दैव्याश्लो गणाश्चैव सम्भूताः क्षत्रयोनिषु ॥ १७
योत्स्यन्ति युधि विक्रम्य द्राघुभिस्तव पार्थिव ।
गदाभिर्मुसलेः शूलैः शस्त्रैश्चावचेस्तथा ॥ १८
यद्य तेऽन्तर्गतं वीर भयमर्जुनसम्भवम् ।
तत्रापि विहितोऽस्माभिर्वधोपायोऽर्जुनस्य वै १९

वाक्यतो मौनी । स्वर्गातिरिमाणं तत्काम्यमा तदिच्छया
॥ २० ॥ मनसा उप समीपे चित्ति दाहार्थं कष्टसद्यं
कृत्वा सङ्कल्प्य अत्रत्यं मूर्खमिति निश्चित्यैत्यर्थः । बहि-
क्रियाः स्नानानायाः ॥ २१ ॥ वैतानसम्भवमामिषिकार-
वाच्यं नपुष्प्यादिविधानमाथर्वाणिकं न तु प्रयोष्यम्
॥ २३ ॥ उपनिषदि आरण्यके प्रोक्ताः क्रियाः 'सर्वं प्रविष्य
इदं प्रविष्य शिरोभिष्टत्र धमनी प्रत्रज' इत्यादि मन्त्रप्रहा-
यिता' वायुमारणायां एतन्मन्त्रजपदोमादिरूपाः समवर्तयन्
सम्प्रवर्तयन् दैतेवदानवा इति पूर्वेण सम्बन्ध ॥ २४ ॥
कृत्या भाशावरी देवता ॥ २६ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि
मैत्रहृष्टीये भास्तमावदीपे एकपञ्चाशदधिकद्विंशततमाऽ-

ध्यायः ॥ २५१ ॥

२५२

भोः सुयोधनेति ॥ १ ॥ कार्यविरुद्धेषु दानुजय-
विरुद्धेषु पापेषु आत्महत्यादिषु ॥ ३ ॥ नियच्छ त्यजेत्पर्यः
॥ ४ ॥ पूर्वकायः नामेशरि ॥ ६ ॥ अयुग इति छेद-
पूर्णां कृणाम् ॥ ११ ॥ अन्तरात्मनि चित्तं समाक्रान्ते
दानैरेव ॥ १३ ॥ अविज्ञानं कार्याकार्यविज्ञानभावात्स्तेन
नृप ॥ दैवाः शशात् विधिनिर्मितात् पूर्वकर्मकृतात् ॥ १४ ॥
व्यामायमाणाः विरुद्धमानयन्तः ॥ १५ ॥

हृतस्य नरकस्यात्मा कर्णमूर्तिमुपाधितः ।
 तद्वै संस्मरन् धीर योऽस्यते केशवाहुनौ ॥ २० ॥
 स ते विक्रमशौरी रणे पार्थ विजेष्यति ।
 कर्णः प्रहरतां श्रेष्ठः सर्वाध्वारिन् महारथः ॥ २१ ॥
 ज्ञातवैतच्छमना धर्मी रक्षार्थं सव्यसाधिनः ।
 कुण्डले कवचं चैव कर्णस्यापहरिष्यति ॥ २२ ॥
 तस्मादस्माभिरप्यत्र दैत्याः शतसहस्रदाः ।
 नियुक्ता राक्षसाश्चैव ये ते संशतप्रा इति ॥ २३ ॥
 प्रत्यातारतेऽर्जुनं धीरं हनिष्यन्ति च मा शुचः ।
 ब्रह्मपत्ना त्वया हीर्यं भोक्तव्या वसुधा नृप ॥ २४ ॥
 मा विपादं गमस्साम्प्रैतत्त्वयुपपद्यते ।
 विनष्टे त्वयि चास्माकं पक्षो होयेत कौरव्य ॥ २५ ॥
 गच्छ धीर न ते बुद्धिरन्या कार्या कथञ्चन ।
 त्वमस्माकं गतिर्नित्यं देवतानां च पाण्डवाः २६ ॥
 वैशम्पायन उवाच ।
 एवंमुक्त्वा परिष्वज्य दैत्यास्तं राजकुञ्जरम् ।
 समाभ्वास्य च दुर्धर्षं पुत्रघदानवर्षमाः ॥ २७ ॥
 स्थिरां कृत्वा बुद्धिमस्य प्रियाण्डुक्ता च भारत ।
 गम्यंतामित्युहाय जयमामुहि चैत्यय ॥ २८ ॥
 तौर्वैष्टुष्टं महाबाहुं कृत्या सैवानयत् पुनः ।
 तमेव देशं यत्रासौ तदा प्रायमुपाविशत् ॥ २९ ॥
 प्रतिनिक्षिप्य तं धीरं कृत्या समभिपूज्य च ।
 अतुहाता च राक्षसा तथैवान्तरधीयत् ॥ ३० ॥
 गतायामय तस्यां तु राजा दुर्योधनस्तदा ।
 स्वप्नमृतामिदं सर्वमचिन्तयत भारत ॥ ३१ ॥
 विजेष्यामि रणे पाण्डूनि तिस्राऽमवन्मतिः ।
 कर्णं संशतकांश्चैव पार्थस्याभिप्रघातिनः ॥ ३२ ॥
 अमन्यत वधे युक्तान् समर्थाश्च सुयोधनः ।
 एवंमादा ददा तस्य धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ॥ ३३ ॥
 विनिर्जये पाण्डवानाममघन्नरतर्यम ।
 कर्णाऽप्याविष्टचित्तात्मा नरकस्यान्तरात्मना ३४ ॥
 अर्जुनस्य वधे क्रूरां करोति स्म तदा मतिम् ।
 संशतकाश्च ते धीरा राक्षसाधिष्ठेतासः ॥ ३५ ॥

रजस्तमोभ्यामाक्रान्ताः फाल्गुनस्य वधैषिणः ।
 भीष्मद्रोणकृपाद्याश्च दानवाक्रान्तचेतसः ॥ ३६ ॥
 न तथा पाण्डुपुत्राणां ह्येहवन्तो विशाम्पते ।
 न चाचक्षे कस्मिंश्चिदेतद्राजा सुयोधनः ॥ ३७ ॥
 दुर्योधनं निशान्ते च कर्णो वैकर्तनोऽब्रवीत् ।
 स्मयन्निवाञ्छालं कृत्वा पार्थिवं हेतुमद्वचः ॥ ३८ ॥
 न मृतो जयते शत्रून् जीवन् भद्राणि पश्यति ।
 मृतस्य भद्राणि कुतः कौरव्ये कुतो जयः ॥ ३९ ॥
 न कालोऽद्य विपादस्य भयस्य मरणस्य वा ।
 परिष्वज्याब्रवीद्धैनं भुजाभ्यां स महामुजः ॥ ४० ॥
 उत्तिष्ठ राजन् किं शेषे कस्माच्छोचसि शत्रुघ्न ।
 दाशून् प्रताप्य धीर्येण स कथं मृत्युमिच्छसि ॥ ४१ ॥
 अथवा ते मयं जातं दृष्ट्वाऽर्जुनपराक्रमम् ।
 सत्यं ते प्रतिजानामि वधिष्यामि रणेऽर्जुनम् ॥ ४२ ॥
 गते प्रयोदशे वर्षे सत्येनायुधमालभे ।
 शानधिष्याम्यहं पार्थान् वशं तव जनाधिप ॥ ४३ ॥
 एवमुक्तस्तु कर्णेन दैत्यानां घचनात् तथा ।
 प्रणिपातेन चाप्येवमुदतिष्ठत् सुयोधनः ॥ ४४ ॥
 दैत्यानां तद्वचः श्रुत्वा हृदि कृत्वा स्थिरां मतिम् ।
 ततो मनुजशार्दूलो योजयामास घाहिनाम् ४५ ॥
 रथनागाश्वकलिलां पदातिजनसङ्कुलाम् ।
 गङ्गाघप्रतिमा राजन् सा प्रयाता महाचमूः ॥ ४६ ॥
 श्वेतच्छत्रैः पताकाभिधामरैश्च सुपाण्डुरैः ।
 रथैर्नागैः पदातैश्च द्रुष्टुभेऽतीव सङ्कुला ॥ ४७ ॥
 व्यपेताभ्रघने फाले धीरिवाव्यक्तशारदी ।
 जयाशीर्भिर्द्विजन्द्रैः स स्त्वमानोऽधिराजवत् ४८ ॥
 गृह्णन्नङ्गलिमालाश्च धार्तराष्ट्रो जनाधिपः ।
 सुयोधनो यथाघने धिया परमया ज्वलन् ॥ ४९ ॥
 कर्णेन सार्धं राजेन्द्र सौमलेन च देविना ।
 दुःशासनादप्यथास्य भ्रातरः सर्व एव ते ॥ ५० ॥
 भूरिधयाः सोमदत्तो महाराजश्च बाल्हिकः ।
 रथैर्नानाविधाकारैर्हयैर्गजवरेस्तथा ॥ ५१ ॥

विक्रमे शत्रुजये शौरीः समर्थः ॥ २१ ॥ ते त्वया अन्या
 मरणायां वैदान्त्ययां वा युद्धिनं कार्या ॥ २९ ॥ जयमामुदि
 चेद्रुक्त्विति शेषः । अथ तौर्वैष्टुष्टमिति सम्बन्धः ॥ २८ ॥
 अन्तरात्मना मनसा ॥ ३४ ॥ पाण्डुपुत्राणामुपरीति शेषः
 ॥ ३७ ॥ एषां दुःशासनादीनाम् ॥ ४४ ॥ पदातिः पदा-
 तिमिः सा चतुर्थीति द्रुष्टुभे इति द्वयोः सम्बन्धः ॥ ४७ ॥
 व्यपेतः अग्रपनः मेघवित्तारो यस्मिन् 'पनं स्यात्' इत्युपक्रम्य

'वित्तारे कोहमुद्रे' इति मेदिनी । शरदौल्लसः । अन्यथा
 ईष्यथा शरदी शरजातपुष्परीककायादनुमायाकारच्छत्र-
 चामरादिसु धोमा यस्यां साऽभ्यक्तशारदी । अधिराज
 चार्वाभामो युधिष्ठिरस्तद्वत् ॥ ४८ ॥ गृह्णन् द्रव्यपारदिनां
 अनुगृह्णन् । अञ्जलिमाला. नमस्काराञ्जलिञ्चूरीः । यद्वाञ्जलि-
 नित्यर्थः ॥ ४९ ॥ देविना हूतस्तेन ॥ ५० ॥

अग्रान्तं नृपसिंहं तमनुजमुः कुरुद्वहाः । | कालेनाल्पेन राजेन्द्र स्वपुरं विविशुस्तदा ॥ ५२
इति धीमहामारते आरण्यके पर्वणि घोष्यात्रापर्वणि दुर्योधनपुरप्रवेशे
द्विपञ्चाशदाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५२ ॥

२५३

जनमेजय उवाच ।
चसमानेषु पार्थेषु घने तस्मिन् महात्मसु ।
धार्तराष्ट्रा महेष्वासाः किमकुर्वत सत्तमाः ॥ १
कर्णो धैकर्तनश्चैव शकुनिश्च महाबलः ।
भीष्मद्रोणकृपाश्चैव तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ २
वैशम्पायन उवाच ।
एवं गतेषु पार्थेषु विसृष्टे च दुर्योधने ।
आगते हास्तिनपुरं मोक्षिते पाण्डुनन्दनैः ॥ ३
भीष्मोऽग्रवीत् महाराज धार्तराष्ट्रमिदं वचः ।
उक्तं तात यथा पूर्वं गच्छतस्ते तपोवनम् ॥ ४
गमनं मे न रुचिंतं तथ तत्र कृतं च ते ।
ततः प्राप्तं त्वया वीर ग्रहणं शत्रुभिर्बलात् ॥ ५
मोक्षितश्चासि धर्मज्ञैः पाण्डुर्यनं च लज्जसे ।
प्रत्यङ्गं तव गान्धारे ससैन्यस्य विशांपते ॥ ६
सूतपुत्रोऽप्याद्भौतो गन्धर्वाणां तदा रणात् ।
शौरातस्तव राजेन्द्र ससैन्यस्य नृपात्मज ॥ ७
दृष्टसे विक्रमश्चैव पाण्डवानां महात्मनाम् ।
कर्णस्य च महाबाहो सूतपुत्रस्य दुर्मतेः ॥ ८
न चापि पादमाकर्णः पाण्डवानां नृपोत्तम ।
यतुर्वेदे च शौर्ये च धर्मे वा धर्मवत्सल ॥ ९
तस्माद्दहं क्षमं मन्ये पाण्डवैस्मैर्हतात्मभिः ।
सन्धि सन्धिदिदां श्रेष्ठ कुलस्थास्य विवृक्षये ॥ १०
एवमुक्तश्च भीष्मेण धार्तराष्ट्रो जनैश्वरः ।
ग्रहस्य सहसा राजन् विप्रतस्थे ससौबलः ॥ ११
तं तु प्रस्थितमाहाय कर्णदुःशासनादयः ।
अनुजग्मुर्महेश्वासा धार्तराष्ट्रं महाबलम् ॥ १२
वांसु सम्प्रस्थितान् दृष्ट्वा भीष्मः कुरुपितामहः ।
रुज्जया वीडितो राजन् जगाम स्वं निवेशनम् ॥
गते भीष्मे महाराज धार्तराष्ट्रो जनैश्वरः ।

पुनरागम्य तं देशमन्त्रयत मन्त्रिभिः ॥ १४
किमस्माकं भवेच्छ्रेयः किं कार्यमवाशिष्यते ।
कथं च सुहृतं तत् स्यान्मन्त्रयामोऽद्य यद्विदम् ॥ १६
कण उवाच ।
दुर्योधन निबोधेदं यत् त्वां वक्ष्यामि कौरव ।
भीष्मोऽस्मान्निन्दति सदा पाण्डवांश्च प्रशंसति ॥ १७
त्वद्देषाद्य महाबाहो ममापि द्वेषुमर्हति ।
विगर्हते च मां नित्यं त्वत्समीपे नरेश्वर ॥ १७
साऽहं भीष्मवचस्तद्वै न मृष्यामीह भारत ।
त्वत्समक्षं यदुक्तं च भीष्मेणामित्रकर्षण ॥ १८
पाण्डवानां यशो राजस्तथ निन्दां च भारत ।
अनुजानीहि मां राजन् सभृत्यबलबालनम् ॥ १९
जेप्यामि पृथिवीं राजन् सशैलवनकाननाम् ।
जिता च पाण्डवैर्भूमिश्चतुर्भिर्बलशालिभिः ॥ २०
तामहं ते विजेष्यामि एक एव न संशयः ।
सम्पश्यतु सुदुर्बुद्धिर्भीष्मः कुरुकुलाधमः ॥ २१
अनित्यं निन्दते यो हि अप्रशंस्यं प्रशंसति ।
स पश्यतु बलं मेऽद्य आत्मानं तु विगर्हतु ॥ २२
अनुजानीहि मां राजन् ध्रुवो हि विजयस्तव ।
प्रतिजानामि ते सत्यं राजन्नायुधमालभे ॥ २३
तच्छ्रुत्वा तु वचो राजन् कर्णस्य भरतर्षभ ।
प्राप्त्या परमया युक्तः कर्णमाह नराधिपः ॥ २४
धन्योऽस्म्यनुग्रहीतोऽस्मि यद्य मे त्वं महाबलः
द्वितेषु वतंसं नित्यं सफलं जन्म चाद्य मे ॥ २५
यदा च मन्यसे वीर सर्वशत्रुनिवर्धनम् ।
तदा निगच्छ भद्रं ते ह्यनुशाधि च मामिति ॥ २६
एवमुक्तस्तदा कर्णो धार्तराष्ट्रेण धीमता ।
सर्वमाहापयामास प्रायात्रिकमरिन्दम् ॥ २७

इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीने भारतभावदीपे द्विपञ्चाशद-
धिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५२ ॥

२५३

यसमानेष्विति ॥ १ ॥ तव गमनं न रुचिंतं नातु-

मोदितम् । मे मया ते त्वया च तत्र कृतम् ॥ ५ ॥ अग्रान्तं
अवायात् पलायितः ॥ ७ ॥ शान्तिधर्मं युक्तं मन्ये ॥ १० ॥
ममापि मामपि ॥ १७ ॥ प्रायान्त्रिकं प्रयातुं यतोऽपेक्षितं
शकटापणवीप्यादि ॥ २७ ॥

प्रययौ च महेष्वासो नक्षत्रे शुभदैवते ।
शुभे तिथौ सुहृते च पूज्यमानो द्विजातिभिः २८

मङ्गलैश्च शुभैः स्नातो वाग्भिश्चापि प्रपूजितः ।
नादयन् रयघोषेण त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ २९

इति श्रीमहामारते आरण्यके पर्वणि घोषयाज्ञापकं विधिं कर्णदिव्यजये
त्रिपञ्चारादधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २५३ ॥

२५४

वैशम्पायन उवाच ।

ततः कर्णो महेष्वासो बलेन महता वृतः ।
द्रुपदस्य पुरं रथं करोध भरतर्षभ ॥ १
युद्धेन महता चैनं चक्रे धीरं वशातुगम् ।
सुवर्णं रजतं चापि रत्नानि विविधानि च ॥ २
करं च दापयामास द्रुपदं नृपसत्तम ।
तं विनिर्जित्य राजेन्द्र राजानस्तस्य येऽनुगाः ३
तान् सर्वान् वशागांश्चक्रे करं चैनानदापयत् ।
अयोत्तरां दिशं गत्वा घशे चक्रे नराधिपान् ॥ ४
मगदत्तं च मिर्जित्य राघेयो गिरिमारुहत् ।
हिमधन्तं महाशैलं युध्यमानश्च शशुभिः ॥ ५
प्रययौ च दिशः सर्वान् नृपतीन् वशमानयत् ।
स हैमयातिकान् जित्वा करं सर्वानदापयत् ॥ ६
नेपालविषये ये च राजानस्तानघाजयत् ।
अवतीर्य ततः शैलात् पूर्वा दिशमभिद्रुतः ॥ ७
अहान् वज्रान् कलिङ्गांश्च शुण्डिकान् मिथिलानथ
मागधान् कर्कषण्डांश्च निवेद्य विषयेऽऽत्मनः ८
आवशीरांश्च योधांश्च अहिरुषं च निर्जयत् ।
पूर्वा दिशं विनिर्जित्य वत्सभूमिं तथाऽगमत् ॥ ९
वत्सभूमिं विनिर्जित्य केशलां मुत्सिवायतीम् ।
मोहनं पत्तनं चैव त्रिपुरीं कोसलां तथा ॥ १०
पतान् सर्वान् विनिर्जित्य करमादाय सर्वदाः ।
दक्षिणां दिशमास्थाय कर्णो जित्वा महारथान् ॥
रुक्मिणं दाक्षिणाण्येषु योधयामास सुतजः ।
स युद्धं तुमुलं कृत्वा रुक्मीं प्रोधाच सुतजम् ॥ १२
प्रीतोऽस्मि तव राजेन्द्र विक्रमेण बलेन च ।

न ते विघ्नं करिष्यामि प्रतिज्ञां समपालयम् ॥ १३
प्रीत्या चाहं प्रयच्छामि हिरण्यं यावदिच्छसि ।
समेत्य रुक्मिणा कर्णः पाण्ड्यं शैलं च सोऽगमत्
स केरलं रणे चैव नीलं चापि महीपतिम् ।
षेणुदारिद्र्यं चैव ये चान्ये नृपसत्तमाः ॥ १५
दक्षिणस्यां दिशि नृपान् करान् सर्वानदापयत् ।
शैशुपालं ततो गत्वा विजिग्ये सुतनन्दनः ॥ १६
पार्श्वस्थांश्चापि नृपतीन् घशे चक्रे महाबलः ।
आवन्त्यांश्च घशे कृत्वा साम्ना च भरतर्षभ ।
वृष्णिभिः सह सङ्गम्य पश्चिमामपि निर्जयत् ॥ १७
घारुणीं दिशमागम्य यावतान् बर्बांस्तथा ।
नृपान् पश्चिमभूमिस्थान् दापयामास वै करान् ॥
विजित्य पृथिवीं सर्वां स पूर्वापरदक्षिणाम् ।
सभलेच्छाटविकान् धीरः सपर्वतनिवासिनः ॥
भद्रान् रोहितकांश्चैव आग्नेयान् मालवानपि ।
गणान् सर्वान् विनिर्जित्य नीतिहृत प्रहसाक्षिव ॥
शशकान् यवनांश्चैव विजिग्ये सुतनन्दनः ।
नम्रजित्मुखांश्चैव गणान् जित्वा महारथान् ११
एवं स पृथिवीं सर्वां घशे कृत्वा महारथः ।
विजित्य पुरुफद्यान्नो नागसाहयमागमत् ॥ १२
तमागतं महेष्वासं धार्तराष्ट्रो जनाधिपः ।
प्रतुङ्गम्य महाराज सम्राट्पितृवाग्धवः ॥ १३
अर्चयामास विधिना कर्णमाहवशोभिनम् ।
आधावयथ तत् कर्म प्रीयमाणो जनेश्वरः ॥ १४
यत्र भीष्माद्य च द्रोणाद्य कृपाद्य च घालिकात्
मासवानरिभ्य मद्रं ते त्यक्तः प्राप्तं मया हि तत् १५

मङ्गलैर्मङ्गलद्वयैः सुमन्धतैलादिभिः स्नातः शुभैर्नाराजना-
दिभिः प्रययौ इति सम्बन्धः ॥ २९ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि
नैलकण्ठ्याये भारतमावर्द्धपि त्रिपञ्चारादधिकद्विंशततमोऽ-
ध्यायः ॥ २५३ ॥

२५४

तत इति ॥ ११ ॥ निवेद्य विषयेऽऽत्मनः धात्मनो गोवरे
कृतेत्यर्थः । आकारपूर्वकं सोपौ वा आपः ॥ ८ ॥ निर्ज-
यत् जितवान् । अहमाव धार्यः ॥ ९ ॥ प्रतीक्षां शत्रुर्षमं
समपालयं पालितवानभिम् । शत्रुधर्मावेशयैव त्वया ह्य
युद्धं कृतं न त्वजिगीषयेति भावः ॥ १३ ॥ शैलं धार्यत्
॥ १४ ॥ तत् कर्म कर्णविर्यं पुरे उद्धोषयामास ॥ १५ ॥

बहुना च किमुक्तेन शृणु कर्णं वचो मम ।
 सनाथोऽस्मि महाबाहो त्वया नाथेन सत्तम २६
 न हि ते पाण्डवाः सर्वे कलामहं गतिं पौंडरीम् ।
 अन्ये वा पुरुषस्यात्र राजानोऽभ्युदितोऽदितः २७
 स भवान् धृतराष्ट्रं तं गान्धारी च यशस्विनीम् ।
 पश्य कर्णं महेष्यास अदितं वज्रमृदया ॥ २८
 ततो हलहलाशब्दः प्राङ्मुखांश्छिशांपते ।
 हाहाकाराश्च बहवो नगरे नागसाहये ॥ २९
 केचिदेनं प्रशंसन्ति निन्दन्ति स्म तथा परे ।
 तूर्णामासंस्तथा चान्ये नृपास्तत्र जनाधिप ॥ ३०
 एषं विजित्य राजेन्द्र कर्णः शस्त्रभृतां वरः ।

सर्वतयनाफाशां ससमुद्रां सनिष्कुटाम् ॥ ३१
 देशीरुद्यावचैः पूर्णां पत्तनेनैगरीरपि ।
 द्वीपैश्चानूपसम्पूर्णः पृथिवीं पृथिवीपते ॥ ३२
 कालेन नातिदीर्घेण वशे कृत्वा तु पापिवात् ।
 अस्यं धनमादाय स्तजो नृपमभ्ययात् ॥ ३३
 प्रथिय च गृहं राजघ्नभ्यन्तरमरिन्दम ।
 गान्धारीसहितं धीरो धृतराष्ट्रं ददर्श सः ॥ ३४
 पुत्रवच्च नरद्वयाद्य पादौ जग्राह धर्मवित् ।
 धृतराष्ट्रेण चाश्लिष्य प्रेम्णा चापि विसर्जितः ३५
 तदाप्रभृति राजा च शकुनिश्चापि सौबलः ।
 जानते निर्जितान् पार्थान् कर्णेन युधि भारत ३६

इति श्रीमहामारते आरण्यके पर्वणि घोषयात्रापर्वणि कर्णादिभ्यजये
 चतुष्पञ्चाशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २५४ ॥

२५५

वैशम्पायन उवाच ।
 जित्वा तु पृथिवीं राजन् सूतपुत्रो जनाधिप ।
 अर्ध्वान्त् परवीरप्रो दुर्योधनमिदं वचः ॥ १
 कर्णं उवाच ।
 दुर्योधन निबोधेदं यत् त्वां वक्ष्यामि कौरव ।
 श्रुत्वा वाचं तथा सर्वं कर्तुमर्हस्यरिन्दम ॥ २
 तवाद्य पृथिवीं वीर निःसपत्ना नृपोत्तम ।
 तां पालय यथा शक्रो हतशत्रुर्महामनाः ॥ ३
 वैशम्पायन उवाच ।
 एवमुक्तस्तु कर्णेन कर्णे राजाऽऽर्ध्वान्त् पुनः ।
 न किञ्चिद्दुर्लभं तस्य यरय त्वं पुरुषर्षभ ॥ ४
 सहायश्चातुरक्तश्च मर्त्यं च समुद्यतः ।
 अमिप्रायस्तु मे कश्चित् त्वं वै शृणु यथातथम् ॥५
 राजसूर्यं पाण्डवस्य दृष्ट्वा क्रुधपरं महत् ।
 मम स्पृहा समुत्पन्ना तां सम्पाद्य सूतज ॥ ६
 एवमुक्तस्ततः कर्णां राजानमिदमप्रवात् ।

तवाद्य पृथिवीपाला वदयाः सर्वे नृपोत्तम ॥ ७
 आह्वयन्तां द्विजवराः सम्भारारश्च यथाविधि ।
 सभिन्नयन्तां क्रुधश्रेष्ठ यक्षोपकरणानि च ॥ ८
 ऋत्विजश्च समाहृता यथोक्ता वेदपाठगाः ।
 क्रियां कुर्यान्तु ते राजन् यथाशास्त्रमरिन्दम ॥ ९
 बहुक्षपानसंयुक्तः सुसमृद्धगुणान्वितः ।
 प्रवर्ततां महायज्ञस्तवापि भरतर्यम ॥ १०
 एवमुक्तस्तु कर्णेन धार्तराष्ट्रो विशांपते ।
 पुरोहितं समानाप्य वचनं चेदमप्रवीत् ॥ ११
 राजसूर्यं ऋतुश्रेष्ठं समासवरदक्षिणम् ।
 आहृत् त्वं मम कृते यथान्यायं यथाक्रमम् ॥ १२
 स एवमुक्तो नृपतिमुवाच द्विजसत्तमः ।
 न स शक्यः ऋतुश्रेष्ठो जीवमाने युधिष्ठिरे ॥ १३
 आहृत् कौरवश्रेष्ठ कुले तव नृपोत्तम ।
 दीर्घायुर्जीवति च ते धृतराष्ट्रः पिता नृप ॥ १४

२५५

अभ्युदितेभ्योऽभ्युदिता श्रेष्ठतमाः ॥ २७ ॥ हल्लला-
 शब्दं हाहाकारं कर्णनिन्दां च पाण्डवपक्षपातिनश्चतुरित्यर्थः
 ॥ २९ ॥ आधाशाः पर्वतवनयोरेतन्तलं सस्यात्तराणिभि-
 मिल्यर्थः ॥ ३१ ॥ अनूपं सर्वतोऽङ्गं तेन सम्पूर्णः ॥ ३२ ॥
 इत्यारण्यके पर्वणि नैऋत्येऽपि भातभावदीपे चतुष्पञ्चाशद-
 धिद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २५४ ॥

जित्वेति ॥ १ ॥ जीवमाने इत्येकारिन् कुले द्वौ
 राजसूयो न भवत इति वा तस्मिन्नाजित इति वा भावः
 ॥ १३ ॥ स च शत्रुं तदप्रतिबन्धमाहं कश्चिदस्मि ।
 इतेन च जितोऽस्तेनेत्याशङ्क्याद् दीर्घायुर्भिति । निर्ण-
 इताजन्म्ये जीवति इति सर्वं तं न कुर्यादित्यर्थः । अल्पस्य
 पितृत्वपिच्छात् तत्सर्वं यद्यपि कुर्यात्पतिकव्यर्थं न

यदा क्रोधहविर्मोक्ता धार्तराष्ट्रेषु पाण्डयः ।
 मागन्ताऽहं तदाऽस्मीति धाच्यस्ते स ह्ययोधनः
 शेषास्तु पाण्डया राजश्रेयोषुः किञ्चिदभियम् ।
 दूतश्चापि यथावृत्तं धातराष्ट्रे ऋषेदयत् ॥ १८
 अपाजमुर्नरधेष्टा नानाजनपदभराः ।
 ब्राह्मणाश्च महाभाग धार्तराष्ट्रपुरं प्रति ॥ १९
 ते त्वयिक्ता यथाशास्त्रं यथाविधि यथाक्रमम् ।
 मुदा परमया युक्ताः प्रीताश्चापि नरेभराः ॥ २०
 धृतराष्ट्रोऽपि राजेन्द्र संवृतः सर्वकौरवैः ।
 हर्षेण महता युक्तो विदुरं प्रत्यभाषत ॥ २१
 यथा सुखी जनः सर्वः क्षुत्तः स्वादन्नसंयुतः ।

तुष्येत् तु यत्सदने तथा क्षिप्रं विधीयताम् ॥२२
 विदुरस्तु तदास्त्राय सर्वयर्णानरिन्दम् ।
 यथा प्रमाणतो विद्वान् पूजयामास धर्मयित् ॥२३
 मन्थपेयाश्रयानेन माल्यैश्चापि सुगन्धिभिः ।
 पासोभिर्विधिधैर्यैश्चैव योजयामास हृष्टयत् ॥ २४
 कृत्वा ह्यायसधान् धीरो यथाशास्त्रं यथाक्रमम् ।
 सान्धययित्वा च राजेन्द्रो दत्त्वा च विधिधं वसु ॥ २५
 विसर्जयामास नृगान् ब्राह्मणांश्च सहस्रशः ।
 विसृज्य च नृपान् सर्वान् स्रावृभिः परिवारितः ॥ २६
 विवेश हास्तिनपुरं सहितः कर्णसौबलैः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्योधनयत्ने
 पश्यन्नाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५६ ॥

२५७

वीशम्पायन उवाच ।

विशन्तं महाराज सूतास्तुष्टुरच्युतम् ।
 कृताश्चापि महेष्यासं तुष्टुन् राजसत्तम ॥
 राजेक्षन्दनचूर्णैश्च विकीर्य च जनास्ततः ।
 ऊषुर्दिष्ट्या नृपाविभ्रः समाप्तोऽयं क्रतुस्तथ ॥
 अपरे त्वप्रयंस्तत्र घातिकारस्तं महीपतिम् ।
 युधिष्ठिरस्य यत्नेन न समो शेष ते क्रतुः ॥
 नैव तस्य क्रतोरेष कलामर्हति षोडशीम् ।
 एवं तत्राद्युयन् केचिद्भ्रातिवाम्स्तं जनेभ्वरम् ॥
 सुहृदस्त्वमुषंस्तत्र भतिसर्वांनयं क्रतुः ।
 ययातिर्नैरुपश्चापि मान्यता भरतस्त्रया ॥
 क्रतुमेतं समाह्वय पूताः सर्वे दिवं गताः ।
 पत्न्या वाचः शुभाः शृण्वन् सुहृदां भरतपत्नम् ॥ ६
 प्रथिवेश पुरं हृष्टः स्वपेक्षम् च नराधिपः ।
 अभिवाद्य ततः पादौ मातापित्रोर्विशांपने ॥ ७
 भीष्मद्रोणकृपादर्शनां विदुरस्य च धीमतः ।
 अभिवादितः कर्णयोभिर्भ्रातृभिर्भ्रातृनन्दनः ॥ ८

नियत्ताशसने मुख्ये भ्रातृभिः परिवारितः ।
 तमुत्थाय महाराजं सूतपुत्रोऽब्रवीद्वचः ॥ ९
 १ दिष्ट्या ते भरतश्रेष्ठ समाप्तोऽयं महाक्रतुः ।
 हृतेषु युधि पापेषु राजसूये तथा त्वया ॥ १०
 २ आहृतेऽहं नरश्रेष्ठ त्वां समाजयिता पुनः ।
 तमब्रवीन्महाराजो धार्तराष्ट्रे महायशाः ॥ ११
 ३ सत्यमेतन् त्वयोक्तं हि पाण्डयेषु दुरात्मसु ।
 निहृतेषु नरश्रेष्ठ प्राप्ते चापि महाक्रतौ ॥ १२
 राजसूये पुनर्वारं त्वमेवं वर्धयिष्यासि ।
 एषमुक्त्वा महाराज कर्णमाश्लिष्य भारत ॥ १३
 राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं चिन्तयामास कौरवः ।
 सोऽब्रवीत् कौरवांश्चापि पार्थस्यान् नृपसत्तमः
 कदा त तं क्रतुवरं राजसूयं महाघनम् ।
 निहृत्य पाण्डवान् सर्वानाहरिष्यामि कौरवाः ॥ १५
 तमब्रवीत् तदा कर्णः शृणु मे राजकुञ्जर ।
 पादौ न धायये तावथावन्न निहतोऽजुनः ॥ १६

धानंराष्ट्रेषु स्वयं शोभेन ज्वलन्तु । क्रोधहविः क्रोधस्यं सर्वि-
 स्तेषामस्त्वन्तोऽपि गच्छं मोषयति तदादमागन्ता-भागनियामि
 ॥ १७ ॥ कर्णवोक्तैः सोऽह्लापि ॥ १७ ॥ इत्यारण्यके
 कर्णं कैम्बल्योदे भारतभावरुदे पश्यन्नाशदधिकद्विश-
 तमोऽध्यायः ॥ २५६ ॥

२५७

प्रविशन्तमिति ॥ १ ॥ वातिका वानरोगोपहृ-
 तेषु उचिनभायगानभिहाः ॥ ३ ॥ समाजयिता पूज-
 यिष्यामि ॥ ११ ॥ धावये केनेति शेषः ॥ १६ ॥

पुनर्वहुमृगं रम्यं काम्यकं काननोत्तमम् ।
मरुभूमैः शिरःस्थानं वृणविन्दुसरः प्रति ॥ १३
तत्रेमां वसतिं शिष्टां विहरन्तो रमेमहि ।
ततस्ते पाण्डवाः शीघ्रं प्रययुर्धर्मकोविदाः ॥ १४
ग्राहणीः सहिता राजन् ये च तत्र सहोविताः ।

इन्द्रसेनादिभिश्चैव प्रेष्यैरनुगतास्तदा ॥ १५
ते यात्वाऽनुसृतैर्मातैः स्वसैः शुचिजलान्वितैः ।
ददृशुः काम्यकं पुण्यमाश्रमं तपसा युतम् ॥ १६
विविधशुभे स्म कौरव्या वृता विप्रपमैस्तदा ।
तद्वनं भरतधेष्टाः स्वर्गं सुकृतिनो यथा ॥ १७

इति धीमहाभारते वारण्यके पर्वणि मृगस्यप्रोद्भवपर्वणि काम्यकप्रवेष्टे
अष्टपञ्चाशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २५८ ॥

समाप्तं मृगस्यप्रोद्भवपर्वं ।

॥ त्रीहिरौणिकपर्व ॥

२५९

वैशम्पायन उवाच ।

वने निघसतां तेषां पाण्डवानां महात्मनाम् ।
वर्षाण्येकादशार्तायुः कृच्छ्रेण भरतर्षभ ॥ १
फलमूलाशानास्ते हि सुखार्हा दुःखमुत्तमम् ।
प्राप्तकालमनुष्यान्तः सेहिरं वरपूरुषाः ॥ २
युधिष्ठिरस्तु राजर्दिरामधर्मोपराधजम् ।
चिन्तयन् स महाबाहुर्घातृणां दुःखमुत्तमम् ॥ ३
न सुष्याप सुखं राजा हृदि शल्येरिघापितैः ।
दौरात्म्यमनुपदंस्तत् काले शूतोद्भवस्य हि ॥ ४
संस्मरन् परुषा वाचः सुतपुत्रस्य पाण्डवः ।
निःश्वासरमो दीनो विभ्रतं कोपविषं महत् ॥ ५
अर्जुनो यमजी चोमौ द्रौपदी च यशस्विनी ।
स च भीमो महातेजाः सर्वैरामुत्तमो बली ॥ ६
युधिष्ठिरमुदीक्षन्तः सेहुर्दुःखमुत्तमम् ।
ऽभवशिष्टमल्पकालं मन्वानाः पुरुषर्षभाः ॥ ७
चपुरुष्यदिवाकार्दुःकसाहामर्षचेष्टितैः ।
कस्यचित् त्वथ कालस्य ध्यासः सत्यवतीसुतः ॥
आजगाम महायोगी पाण्डवानवलोककः ।
तमागतमभिप्रेश्य कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ९

प्रत्युद्गम्य महात्मानं प्रत्यगृह्णाद्यथावीधि ।
तमासीनमुपासीतः शुभ्रशुभ्रियतेन्द्रियः ॥ १०
तोपयन् प्रणिपातेन ध्यासं पाण्डवनन्दनः ।
तानवेश्य कृशान् पौत्रान् वने वन्येन जीवतः ॥ ११
महावैरनुकम्पार्थमघ्रवीद्वाप्यगद्गदम् ।
युधिष्ठिर महाबाहो शृणु धर्ममृतां वर ॥ १२
नातततपसो लोके प्राप्तवन्ति महासुखम् ।
सुखदुःखे हि पुरुषः पर्योथेणोपसेवते ॥ १३
न ह्यनन्तं सुखं कश्चित् प्राप्नोति पुरुषर्षभ ।
प्रज्ञावांस्त्वेव पुरुषः संयुक्तः परया धिया ॥ १४
उदयास्तमनको हि न हृष्यति न शाचति ।
सुखमापतितं सेवेदुःखमापतितं वेहेत् ॥ १५
कालप्राप्तमुपासीत सस्यानामिव कर्मकः ।
तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत् ॥ १६
नासाध्यं तपसः किञ्चिदिति बुध्यस्व भारत ।
सत्यमार्जवमक्रोधः संविमागो दमः शमः ॥ १७
अनसूयाऽविहिंसा च शौचमिन्द्रियसंयमः ।
पायनानि महाराज नराणां पुण्यकर्मणाम् ॥ १८

इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टपञ्चाशद-
धिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २५८ ॥ ऽभवशिष्टं त्वल्पकालम् ख.

२५९

वत इति ॥ १ ॥ ध्यान्तं ध्यायन्तं ॥ २ ॥ तत्काले
तस्मिन् काले शूतोद्भवस्य दूतहेतोः शत्रुत्यादेः ॥ ४ ॥
अवलोककोऽवलोकितुकामः ॥ ५ ॥ अनन्तं सुखं न

प्राप्नोति कश्चित् पृथग्जनः । कसार्हि तत् प्राप्नोतीत्याह
प्रजावानिति । परया धिया मद्रविविधया ॥ १४ ॥ उदया-
स्तमनं जगत उत्पत्तिस्थितिलयकारणं मद्र तस्यो न
शोचति न काङ्क्षति मित्याभूते जगति प्रियस्य सुखसा-
भावात् तद्वियोगज शोको वा तदिच्छा वा तस्य न जायत
इत्यर्थः । प्राक्पथधर्मोपस्थापितं सुखदुःखाद्यपरिहार्थमित्याह
सुखमिति ॥ १५ ॥ तपसा ज्ञानेन महद्गमः ॥ १६ ॥ काले

सपुत्रदारो हि मुनिः पक्षाहारो बभूव ह ।
 कपोतवृष्या पक्षेण वीहिद्रोणमुपाजयत् ॥
 दर्श च पौर्णमासं च कुर्वन् विगतमत्सरः ।
 देवतातिथिशेषेण कुरुते देहयापनम् ॥
 तस्येन्द्रः सहितो देधेः साक्षाच्चिमुवनेश्वरः ।
 प्रत्यगृह्णान्महाराज भागं पर्वणि पर्वणि ॥
 स पर्वकालं कृत्वा तु मुनिवृत्त्या समन्वितः ।
 अतिथिभ्यो ददावघ्नं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥
 वीहिद्रोणस्य तद्यय रदतोऽन्नं महान्मनः ।
 रिष्टं मात्सर्यहीनस्य चर्धयतिथिदर्शनात् ॥
 तच्छतान्यपि भुञ्जन्ति ब्राह्मणानां मनीषिणाम् ।
 मुनेस्त्रयागविशुद्ध्या तु तदन्नं वृद्धिमर्च्छति ॥ १०
 तं तु शुभाव धर्मिष्ठं मुद्रलं संशितव्रतम् ।
 दुर्वासा नृप दिग्वासारतमयान्याजगाम ह ॥ ११
 विघ्नश्चानियतं वेपमुन्मत्त इव पाण्डव ।
 विकचः परुषा वाचो व्याहरन् विविधा मुनिः ॥
 अभिगम्याथ तं विप्रमुवाच मुनिसत्तमः ।
 अत्रार्थेनमनुप्राप्तं विद्धि मां द्विजसत्तम ॥ १३
 स्वागतं तेऽस्त्विति मुनिं मुद्रलः प्रत्यभाषत् ।
 पाद्यमाचमनायं च प्रतिपाद्यार्थमुत्तमम् ॥ १४
 प्रादात् स तापसायां भ्रूथितायातिथिवती ।
 उन्मत्ताय परां धृष्टामासाय स घृतव्रतः ॥ १५
 ततस्तदन्नं रसवत् स एव क्षुधयाऽन्वितः ।
 बुभुजे कृष्णमुन्मत्तः प्रादात् तस्मै च मुद्रलः ॥ १६
 मुक्त्वा चाञ्चं ततः सर्वमुच्छिष्टेनात्मनस्ततः ।
 अयाङ्गं लिलिपेऽञ्जेन ययागतमगाच्च सः ॥ १७
 एवं द्वितीये सम्प्राप्ते यथाकाले मनीषिणः ।
 आगम्य बुभुजे सर्वमधमुच्छोपजीविनः ॥ १८
 निराहारस्तु स मुनिकञ्चमार्जयते पुनः ।
 न चैनं विक्रियां नेतुमशकन्मुद्रलं क्षुधा ॥ १९
 न क्रोधो न च मात्सर्यं नावमानो न सम्प्रमः ।
 सपुत्रदारमुच्छन्तमाधिवेश द्विजोत्तमम् ॥ २०

तथा तमुच्छ्रमर्माणं दुर्वासा मुनिसत्तमम् ।
 उपतस्थे यथाकालं पटङ्गत्वः कृतनिश्चयः ॥ २१
 न चास्य मनसा कश्चिद्विकारं ददशे मुनिः ।
 शुद्धसत्त्वस्य शुद्धं स ददशे निर्मलं मनः ॥ २२
 तमुवाच ततः प्रीतः स मुनिमुद्रलं ततः ।
 त्वत्समो नास्ति लोकेऽस्मिन्दाता मात्सर्यवर्जितः
 क्षुद्धर्मसंज्ञां प्रशुद्धत्वाद्दत्ते धैर्यमेव च ।
 रसानुसारिणी जिह्वा कर्पलेव रसान् प्रति ॥ २४
 आहारप्रमवाः प्राणा मनो दुर्निग्रहं चक्षुः ।
 मनसश्चेन्द्रियाणां चायैकाग्र्यं निश्चितं तपः ॥ २५
 श्रमेणोपाजितं त्यक्तुं दुःखं शुद्धेन चेतसा ।
 तत् सर्वं भवता साधो यथाचदुपपादितम् ॥ २६
 प्रीताः स्मोऽनुगृहीताश्च समेल्य भवता सह ।
 इन्द्रियाभिजयो धैर्यं संविभागो दमः दमः ॥ २७
 दया सत्यं च धर्मश्च त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
 जितास्ते कर्मभिलोकाः प्रातोऽसि परमां गतिम्
 अहो दानं विघुष्टं ते सुमहत् स्वर्गवासिभिः ।
 सशरीरो भवान् गन्ता स्वर्गं सुचरितव्रत ॥ २९
 इत्येवं वदतस्तस्य तदा दुर्वाससो मुनेः ।
 देवदूतो विमानेन मुद्रलं प्रत्युपस्थितः ॥ ३०
 हंससारसयुक्तेन किङ्किणीजालमालिना ।
 कामगेन विचित्रेण दिव्यगन्धवता तथा ॥ ३१
 उवाच चैनं विप्रपिं विमानं कर्मभिर्जितम् ।
 समुपारोह संसिद्धिं प्राप्तोऽसि परमां मुने ॥ ३२
 तमेवंवादिनमृपिदैवदूतमुवाच ह ।
 इच्छामि भवता प्रोक्तान्गुणान् स्वर्गनिवासिनाम्
 के गुणास्तत्र वसतां किं तपः कश्च निश्चयः ।
 स्वर्गं तत्र सुखं किञ्च दोषो वा देवदूतक ॥ ३४
 सतां सातपदं मित्रमाहुः सन्तः कुलोचिताः ।
 मित्रतां च पुरस्कृत्य पृच्छामि त्वामहं विभो ॥ ३५
 यदत्र तथ्यं पथ्यं च तद्ब्रवीद्वाविचारयन् ।
 श्रुत्वा तथा करिष्यामि व्यवसायं गिरा तव ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि वीहिद्रोणिकपर्वणि मुद्रलोपाख्यानं
 पद्याधिकदशततमोऽध्यायः ॥ २६० ॥

पर्वं वैश्वदेववर्णप्रपासादिकं कर्म । कालं काले फाल्गुन्यादौ ।
 अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । वीहिद्रोणमार्गं यदा सिध्यति तदा
 ददाति ॥ ८ ॥ तदा न दीयमानं तदर्थं बर्धते ॥ ९ ॥
 अर्च्छति प्राप्नोति ॥ १० ॥ विचचः हस्तमुच्छो वा ॥ ११ ॥
 द्वितीयापक्षे ॥ १८ ॥ इत् इत्था धर्मसहितां संज्ञाम् । त्वया

तु प्राणधर्मः क्षुधा इन्द्रियधर्मो रसना तदुभयं क्तिमित्यर्थः
 ॥ २४ ॥ उवाच देवदूत इत्यनुकथ्यते ॥ ३१ ॥ भवसायं
 निश्चयम् ॥ ३६ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये माता-
 भावदीये षडधिकदशततमोऽध्यायः ॥ २६० ॥

२६१

देवदूत उवाच ।

महर्षे आर्यबुद्धिस्त्वयं यः स्वर्गसुखमुत्तमम् ।
 सम्प्राप्तं बहु मन्तव्यं विमुद्रास्यबुधो यथा ॥ १
 उपरिष्ठाच्च स्वर्लोको योऽयं स्वर्गिति संज्ञितः ।
 ऊर्ध्वगः सत्यः शश्वद्देवयानचरो मुने ॥ २
 नातस्तपसः पुंसो नामहायज्ञयाजिनः ।
 नानृता नास्तिकाश्चैव तत्र गच्छन्ति मुद्गल ॥ ३
 धर्मात्मानो जितात्मानः शान्ता दान्ता विमत्सरा-
 दानधर्मरताः पुंसः शूराश्चाहवलक्षणाः ॥ ४
 तत्र गच्छन्ति धर्माभ्यं कृत्वा शमदमात्मकम् ।
 लोकान् पुण्यकृतां ब्रह्मन् सद्भिराचरिताश्रुभिः ॥ ५
 देवाः साध्यास्तथा विश्वे तथैव च महर्षयः ।
 यामा धामाश्च मौद्गल्य गन्धर्वाप्सरस्तथा ॥ ६
 एषां देवनिकायानां पृथक् पृथगनेकशः ।
 मास्वन्तः कामसम्पन्ना लोकास्तेजोमयाः शुभाः ॥
 त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि योजनानि हिरण्यमयः ।
 मेरुः पर्वतराज्यत्र देवोद्यानानि मुद्गल ॥ ८
 नन्दनादीनि पुण्यानि विहारः पुण्यकर्मणाम् ।
 न क्षुत्पिपासे न ग्लानिर्न शीतोष्णं भयं तथा ९
 बीभत्समशुभं वापि तत्र किञ्चिन्न विद्यते ।
 मनोहाः सर्वतो गन्धाः सुखस्पर्शाश्च सर्वशः १०
 शब्दाः श्रुतिमनोग्राह्याः सर्वतस्तत्र वै मुने ।
 न शोका न जरा तत्र नायासपरिदेवने ॥ ११
 ईदृशः स मुने लोकः स्वकर्मफलहेतुकः ।
 सुकृतैस्तत्र पुरुषाः सम्मवन्त्यात्मकर्मभिः ॥ १२
 तैजसानि शरीराणि भवन्त्यश्रोपपद्यताम् ।
 कर्मजान्येव मौद्गल्य न मात्पितृजान्युत ॥ १३
 न संस्वेदो न दौर्गन्ध्यं पुरीषं भूषणैश्च च ।
 तेषां न च रजो चक्षुं धाधते तत्र वै मुने ॥ १४
 न ग्लायन्ति स्रजस्तेषां दिव्यगन्धा मनोत्पन्नाः ।
 संयुज्यन्ते विमानैश्च ब्रह्मज्ञैर्विधैश्च ते ॥ १५

२६१

महर्षे इति । किञ्चिद्वि. शुभमशुभं वेति विचारयसि ।
 स्वर्लोकः सुखलोकः ' यत्र दुःखेन सम्भिन्नं न च प्रलम्ब-
 न्तरम् । अभिलाषोपनीतं यत् तत्सुखं स्व पश्यादम् ' इति
 श्रुतिः । तदप्रधानत्वात्कोऽपि स्व शब्दवाच्यः । ऊर्ध्वं
 गमनादित्यूर्ध्वः सत्यो अग्रमार्गं कर्मगुचित्यानमित्यर्थः ।
 देवयानेन मार्गेण धर्षिणादिपर्वता चरन्त्यास्तिवेति देव-

र्ष्यांशोककृमापेता मोहमात्सर्वयर्जिताः
 सुखं स्वर्गजितस्तत्र घर्नयन्ते महामुने ॥ १६
 तेषां तथाविधानां तु लोकानां मुनिपुरुष ।
 उपर्युपरि लोकस्य लोका दिव्या गुणान्विताः १७
 पुरस्ताद्ब्राह्मणास्तत्र लोकास्तेजोमयाः शुभाः ।
 यत्र यान्यृषयो ब्रह्मन् पूताः स्वैः कर्मभिः शुभैः ॥
 क्रमवो नाम तत्रान्ये देवानामपि देवताः ।
 तेषां लोकात् परतरे यान् यजन्तीह देवताः १९
 स्वयंप्रभास्ते भास्वन्तो लोकाः कामदुघाः परे ।
 न तेषां स्त्रीकृतस्तापो न लोकैर्भव्यमत्सरः ॥ २०
 न धर्षयन्त्याहुतिभिस्तेनाप्यमृतभोजनाः ।
 तथा दिव्यशरीरास्ते न च विग्रहभूतयः ॥ २१
 न सुखे सुखवामास्ते देवदेवाः समातनाः ।
 न कल्पपरिवर्तेषु परिवर्तन्ति ते तथा ॥ २२
 जरा मृत्युः कुतस्तेषां हर्षः प्रीतिः सुखं न च ।
 न दुःखं न सुखं चापि रागद्वेषी कुतो मुने ॥ २३
 देवानामपि मौद्गल्य काङ्क्षिता सा गतिः परा ।
 दुष्पापा परमा सिद्धिरगम्या कामगोचरैः ॥ २४
 त्रयस्त्रिंशदिमे देवा येषां लोका मनीषिभिः ।
 गम्यन्ते नियमैः श्रेष्ठैर्दानैर्वा विधिपूर्वकैः ॥ २५
 सेयं दानकृता द्युष्टिरनुप्राप्ता सुखं त्यया ।
 तां भुङ्क्ष्व सुकृतैर्लघ्वान् तपसा द्योतितप्रभः २६
 पतन् स्वर्गसुखं विप्र लोका नानाविधास्तथा ।
 गुणाः स्वर्गस्य प्रोक्तास्ते दीयानपि निबोध मे २७
 कृतस्य कर्मणस्तत्र भुज्यते यत् फलं दिवि ।
 न चान्यत् क्रियते कर्म मूलच्छेदेन भुज्यते ॥ २८
 सोऽत्र दोषो मम मतस्तस्यान्ते पतनं च यत् ।
 सुखत्यासमनस्कानां पतनं यच्च मुद्गल ॥ २९
 अस्तन्तोपः परीतापो दृष्ट्वा इतितराः ध्रियः ।
 यद्भवत्यचरे स्थाने क्षितानां तत् सुदुष्करम् ॥ ३०

यानचर ॥ २ ॥ पुंस पुमांसः ॥ ३ ॥ धर्माभ्यं धर्मश्रेष्ठं
 योगम् ॥ ५ ॥ यामा धामाश्च गणविशेषाः ॥ ६ ॥ देवानां
 निकाया आख्या येषु तेषां देवनिवायानाम् ॥ ७ ॥ त्रय-
 स्त्रिंशत्सहस्राणि योजनानि उपरि परिचितिर्यर्थः । उच्छ्रायस्य
 चतुश्शीति सहस्रं मानमिति जम्बूद्वीपे बभूवमाणस्तद्वत्
 ॥ ८ ॥ न्यपद्यता उपगच्छन्ताम् ॥ १३ ॥ एवंरिपैरिति
 दश्यमानप्रदर्शनम् ॥ १५ ॥ श्रुतिः उच्यते ॥ २६ ॥

संज्ञामोहश्च पततां रजसा च प्रधर्मणम् ।
 ब्रह्मज्ञानेषु च मालेषु ततः पिपतियोर्भयम् ॥ ३१
 व्याब्रह्मभवनादेने शोपा मौद्गल्य दारुणाः ।
 नाकलोकं सुकृतिनां गुणास्त्वयुतशो गुणाम् ॥ ३२
 अयं त्वन्यो गुणः श्रेष्ठश्च्युतानां स्वर्गतो मुने ।
 शुभानुत्पद्ययोगेन मनुष्येषूपजायते ॥ ३३
 तत्रापि स महाभागः सुखभागभिजायते ।
 न चेत् सम्बुध्यते तत्र गच्छत्यधमतां ततः ॥ ३४
 इह यत् कियते कर्म तत् पत्रोपमुज्यते ।
 कर्मभूमिरियं ब्रह्मन् फलभूमिरसौ मता ॥ ३५
 मुद्रल उवाच ।
 महातस्तु वमी दोषास्त्वया स्वर्गस्य कीर्तिताः ।
 निर्दोष एव यस्यन्यो लोकं तं प्रयदस्य मे ॥ ३६
 देवदूत उवाच ।
 ब्रह्मणः सद्नादूर्ध्वं तद्विष्णोः परमं पद्मम् ।
 शुद्धं सनातनं ज्योतिः परं ब्रह्मेति यद्विदुः ॥ ३७
 न तत्र विप्र गच्छन्ति पुण्या विपयान्मकाः ।
 दम्भलोभमहाक्रोधमोहद्रोहैरिमिद्रुताः ॥ ३८
 निर्मेमा निरहङ्कारा निर्द्वन्द्वः संयतोद्भ्रयाः ।
 ध्यानयोगपराश्चैव तत्र गच्छन्ति मानवाः ॥ ३९
 एतन् ते सर्वमाश्रयातं यन्मां पृच्छसि मुद्रल ।
 तयानुकम्पया साधो सायुगच्छाम मा चिरम् ४०
 व्यास उवाच ।
 एतच्छ्रुत्वा तु मौद्गल्यो वाक्यं विमृशो धिया ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि श्रीह्रीणिकपर्वणि
 एकपद्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २६१ ॥

॥ समाप्तं श्रीह्रीणिकपर्वं ॥

॥ द्रौपदीहरणपर्वं ॥

२६२

जनमेजय उवाच ।

रसत्स्वैवं वने तेषु पाण्डवेषु न ह्यत्मसु ।
 रममाणेषु विश्रामिः कथाभिर्गुणैर्निभिः सह ॥ १
 सूर्यदत्ताक्षयाजेन कृष्णाया मौजनावधि ।

कलं परवैराग्यम् । बुद्धिं ज्ञानम् ॥ १४७ ॥ नेमिं चक्रुधाराम् ।
 आराः नाभिनोमिताध्यानशरूणि ॥ १४८ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि
 नैलकण्ठीये भारताभावरीये एकपद्यधिकद्विंशततमोऽध्याय

विमृश्य च मुनिश्रेष्ठो देवदूतमुवाच ह ॥ ४१
 देवदूतं नमस्तेऽस्तु गच्छ तात यथासुखम् ।
 महादोषेण मे कार्यं न स्वर्गेण सुखेन वा ॥ ४२
 पतनान्ते महादुःखं परितापः सुदारुणः ।
 स्वर्गं भाजश्चरन्तीह तस्मात् स्वर्गं न कामये ॥ ४३
 यत्र गत्वा न शोचान्ति न व्यथन्ति चलन्ति वा ।
 तद्दहं स्थानमत्यन्तं मार्गं विष्यामि केवलम् ॥ ४४
 इत्युक्त्वा स मुनिर्वाक्यं देवदूतं विस्मृत्य तम् ।
 शिलोच्छ्वस्तुसिधर्मोत्सा शममातिष्ठदुत्तमम् ॥ ४५
 तुल्यनिन्द्यास्तुतिर्भूत्वा समलोष्टादमकाञ्चनः ।
 ज्ञानयोगेन शुद्धेन च्यानित्यो बभूव हं ॥ ४६
 ध्यानयोगाद्बलं लब्ध्वा प्राप्य बुद्धिमनुत्तमम् ।
 जगाम शाश्वतीं सिद्धं परं निर्वाणलक्षणम् ॥ ४७
 तस्मान् त्वमपि कौन्तेय न शोकं कर्तुमर्हसि ।
 राज्यात् स्फीतात् परिमृष्टस्तपसा तद्वाप्त्यसि ॥ ४८
 सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ।
 पर्यायोपसर्पन्ते नरं नेमिमरा इव ॥ ४९
 पितृवैतामहं राज्यं प्राप्स्यस्यमिनविक्रम ।
 पर्वोन्नयोदशादूर्ध्वं ह्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ५०
 वैशम्पायन उवाच ।

स पवमुक्त्वा भगवान् व्यासः पाण्डवनन्दनम् ।
 जगाम तपसे धीमान् पुनरेवाध्रमं प्रति ॥ ५१

प्राज्ञांस्त्वनर्पमाणेषु ये चास्त्रार्थमुपागताः ॥ २
 भारण्यानां मृगाणां च मांसेर्नायाधैरपि ।
 घातंराट्वा दुरात्मानः सर्वे दुर्योधनादयः ॥ ३

॥ २६१ ॥

२६२

घसत्स्विति ॥ १ ॥

कथं तेष्वन्ववर्तन्त पापाचारा महामुने ।
दुःशासनस्य कर्णस्य शकुनेश्च मते स्थिताः ॥ ४
पतदाचस्व भगवन् वैशम्पायन पृच्छतः ।

वैशम्पायन उवाच ।

श्रुत्वा तेषां तथा वृत्तिं नगरे घसतामिव ॥ ५
दुर्योधनो महाराज तेपु पापमरोचयत् ।
तथा तैर्विकृतिप्रसैः कर्णदुःशासनादिभिः ॥ ६
नानोपायेरथं तेषु चिन्तयत्सु दुरात्मसु ।

अभ्यागच्छत् स धर्मात्मा तपस्वी सुमहायशाः ७
शिष्यायुतसमोपेतो दुर्वासा नाम कामतः ।
तमागतमभिप्रेक्ष्य मुनिं परमकोपनम् ॥ ८

दुर्योधनो विनीतात्मा प्रश्रयेण दमेन च ।
सहितो भ्रातृभिः धीमानातिव्येन न्यमन्वयत् ॥ ९
यिधिवत् पूजयामास स्वयं किङ्करवत् स्थितः ।
अहानि कतिचित् तत्र तस्थौ स मुनिसत्तमः १०
तं च पर्यचरद्राजा दिवाराग्रमतन्द्रितः ।

दुर्योधनो महाराज शापात् तस्य विशङ्कितः ११
क्षुधितोऽस्मि वदस्वाधं शीघ्रं मम नराधिप ।
इत्युपत्या गच्छति छातुं प्रत्यागच्छति वै चिरात्
न मोक्ष्याम्यद्य मे नास्ति क्षुधेत्युत्प्रेत्यदर्शनम् ॥ १२
अकस्मादेत्य च दृते भोजयास्मास्त्वरान्वितः ।

कदाचिद्य निशीथे स उत्थाय निकृतां स्थितः १३
पूर्ववत् कारयेत्वाऽर्चं न भुङ्क्ते गृह्यन् स्म सः ।
वर्तमाने तथा तस्मिन् पदा दुर्योधनो नृपः ॥ १४
विकृतिं नैति न क्रोधं तदा लुप्तोऽभवन्मुनिः ।
आह चैनं दुराधयो वरदोऽस्मीति भारत ॥ १५

दुर्वासा उवाच ।

वरं धरय भद्रं ते यत् ते मनासि धर्तते ।

इति धीमहामारते आरण्यके पर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि दुर्वासउपाख्याने

द्विपष्टयाधिकद्विसप्ततमोऽध्यायः ॥ २६२ ॥

२६३

वैशम्पायन उवाच ।

ततः कदाचिद्दुर्वासाः सुखासीनांस्तु पाण्डवान्
मुक्त्वा चावस्थितां कृष्णां स्नात्वा तस्मिन् घने मुनिः

मयि प्रीते तु यद्धर्म्यं नालभ्यं विद्यते तव ॥ १६
वैशम्पायन उवाच ।

पतच्छ्रुत्वा घचस्तस्यै महर्षेर्माधितात्मनः ।
अमन्यत पुनर्जातमात्मानं स सुयोधनः ॥ १७

प्रागेव मन्त्रितं चासीत् कर्णदुःशासनादिभिः ।
याचनीयं मुनेस्तुष्टादिति निश्चित्य दुर्मतिः ॥ १८
अतिहर्षान्वितो राजन् वरमेनमयाचत ।

शिष्यैः सह मम ब्रह्मन् यथा जातोऽतिथिर्मवान्
अस्मत्कुले महाराजो ज्येष्ठः श्रेष्ठो युधिष्ठिरः ।

घने वसति धर्मात्मा भ्रातृभिः परिवारितः ॥ २०
गुणवान् शीलसम्पन्नस्तस्य त्वमितिथिर्भव ।

यदा च राजपुत्री सा सुकुमारी यशस्विनी ॥ २१
मोजयित्वा द्विजान् सर्वान् पतोश्च वरवर्णिनी ।

विधान्ता च स्वयं मुक्त्वा सुखासीना भवेद्यदा ॥
तदा त्वं तत्र गच्छेया यद्यनुग्राह्यता मयि ।

तथा करिष्ये त्वःप्रीत्येवमुक्त्वा सुयोधनम् ॥ २३
दुर्वासा अपि विप्रेन्द्रो यथागतमगात् ततः ।

कृतार्थमपि चात्मानं तदा मेने सुयोधनः ॥ २४
करेण च करं गृह्य कर्णस्य मुदितो भृशम् ।

कर्णोऽपि भ्रातृसहितमित्युवाच नृपं मुदा ॥ २५
कर्ण उवाच ।

दिष्टया कामः सुसंवृत्तो दिष्टया कौरव वर्धसे ।
दिष्टया ते शत्रवो मया दुस्तरं व्यसनार्णवे २६
दुर्वासःकोधजे घनौ पतिताः पाण्डुनन्दनाः ।

स्वेरेव ते महापापैर्गता वै दुस्तरं तमः ॥ २७
वैशम्पायन उवाच ।

इत्थं ते निकृतिप्रहा राजन् दुर्योधनादयः ।
हसन्तः प्रीतमनसो जग्मुः स्थं स्वं निकेतनम् २८

अपं दुःसम् ॥ ७ ॥ धर्म्यं धर्मादनपेतम् ॥ १६ ॥ इत्या-
रण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावदीये द्विपष्टयाधिकद्वि-
सप्ततमोऽध्यायः ॥ २६२ ॥

२६३

तत इति ॥ १ ॥

जगामामिमुखः श्रीमान् सह भ्रातृभिरच्युतः ।
 तस्मै बद्धाञ्जलिं सज्यमुपवेश्य वरासने ॥ ३
 विधिवत् पूजयित्वा तमातिथ्येन न्यमन्त्रयत् ।
 आहिकं भगवन् कृत्वा शीघ्रमेहीति चाग्रवीत् ४
 जगाम च मुनिः सोऽपि स्नातुं शिष्यैः सहानघः
 मोजयेत् सहशिष्यं मां कथमित्यबिचिन्तयन् ५
 न्यमञ्जत् सलिले चापि मुनिसहः समाहितः ।
 पतस्मिन्नन्तरे राजन् द्रौपदी योषितां वरा ॥ ६
 चिन्तामवाप परमामग्रहेतोः पतिव्रता ।
 सा चिन्तयन्ती च यदा नाग्रहेतुमविन्दत् ७
 मनसा चिन्तयामास कृष्णं कंसनिपुन्दम् ।
 कृष्ण कृष्ण महाबाहो देवकीनन्दनालय्य ८
 वासुदेवं जगन्नाथ प्रणतार्तिविनाशन ।
 विश्वात्मन् विश्वजनक विश्वहर्तः प्रमोऽव्यय ॥ ९
 प्रपन्नपाल गोपाल प्रजापाल परात्पर ।
 आकृतीनां च चित्तीनां प्रवर्तक नताऽस्मि ते १०
 वरेण्य वरदानस्त अगतीनां गतिर्भव ।
 पुराणपुरुष प्राणमनोवृत्त्याद्यगोचर ॥
 सर्वाप्यक्ष पराध्यक्ष त्वामहं शरणं गता ।
 पाहि मां कृपया देव शरणागतवत्सल ॥
 नीलोत्पलदलद्वयान पद्मगमार्णोक्षण ।
 पीताम्बरपरीधान लसत्कौस्तुभभूषण ॥
 त्वमादिरन्तो भूतानां त्वमेव च परायणम् ।
 परात्परतर्त ज्योतिर्विश्वात्मा सर्वतोमुखः ॥ १४
 त्वामेवाहुः परं बीजं निधानं सर्वसम्पदाम् ।
 त्वया नाथेन देवेश सर्वापन्नो मयं न हि ॥ १५
 दुःशासनादहं पूर्वं समायां मोचिता यथा ।
 नथैव सङ्कटादस्मान्मासुद्धर्तमिहाहंसि ॥ १६
 वैशम्पायन उवाच ।
 पथं स्तुतस्तदा देवः कृष्ण्या भक्तचत्सलः ।
 द्रौपद्याः सङ्कटं शान्त्वा देवदेवो जगत्पतिः ॥ १७
 पाश्वर्यां शयने त्यक्त्वा रुचिर्मर्णां केशवः प्रभुः ।
 तत्राजगाम त्वरितो ह्यचिन्त्यगतिरीश्वरः ॥ १८
 ततस्तं शीपदी हृष्टा प्रणम्य परया मुदा ।

अग्रवीद्वासुदेवाय मुनेरागमनादिकम् ॥ १९
 ततस्तामग्रवति कृष्णः क्षुधितोऽस्मि भृश्रातुरः ।
 शीघ्रं भोजय मां कृष्णे पश्चात् सर्वं करिष्यासि ॥
 निशम्य तद्वचः कृष्णा लज्जिता वाक्यमग्रवीत् ।
 स्यात्यां भास्करदत्तायामग्रं मञ्जोजनावाधि ॥ २१
 भुक्तवत्यस्म्यहं देव तस्मादग्रं न विद्यते ।
 ततः प्रोवाच भगवान् कृष्णां कमललोचनः २२
 कृष्णे न नमैकालोऽयं क्षुच्यग्नेणातुरे मयि ।
 शीघ्रं गच्छ मम स्थालीमानयित्वा प्रदर्शय ॥ २३
 इति निर्बन्धतः स्थालीमानाय स यदुद्बुहः ।
 स्यात्याः कण्ठेऽथ संलभं शाकारं वीष्य केशवः
 उपयुज्याग्रवीदेनामनेन हरिरीश्वरः ।
 विश्वात्मा प्रीयतां देवस्तुष्ट्यास्त्विति यश्चक्षुः २५
 आकार्य मुनीन् शीघ्रं भोजनार्थेति चाग्रवीत् ।
 सहदेवं महाबाहुः कृष्णः क्लेशविनाशनः ॥ २६
 ततो जगाम त्वरितः सहदेवो महायशाः ।
 आकारितुं तु तान् सर्वान् भोजनार्थं नृपोत्तम २७
 स्नातुं गतान् देवनां दुर्वासःप्रभृतीन् मुनीन् ।
 ते चावतीर्णाः सलिले कृतवन्तोऽग्रमर्षणम् २८
 हृष्टोद्गारान् साधारसांस्तृप्त्या परमया युताः ।
 उत्तीर्य सलिलात् तस्माद्दृष्टवन्तः परस्परम् ॥ २९
 दुर्वाससमभिप्रेष्य ते सर्वे मुनयोऽब्रुवन् ।
 राज्ञा हि कारयित्वाऽग्रं वयं स्नातुं समागताः ३०
 आकण्ठरता धिप्रयं किंस्विद्बुद्धामहे वयम् ।
 वृथा पाकः कृतोऽस्माभित्त्वं किं कर्त्वामहे ॥ ३१
 दुर्वासा उवाच ।
 वृथा पाकेन राजपरंपरायः कृतो महान् ।
 माऽस्मान्घ्राशुर्दुष्टैव पाण्डवाः क्रूरचमुपा ॥ ३२
 स्मृत्वाऽनुमार्थं राजपरंस्वरीपस्य धीमतः ।
 विभेमि सुतरां विप्रा हरिपादाग्रयाञ्जनात् ३३
 पाण्डवाश्च महात्मानः सर्वे धर्मपरायणाः ।
 शूपाश्च कृतविद्याश्च धतिनस्तपसि स्थिताः ॥ ३४

एतस्मिन्नन्तरे काले ॥ ६ ॥ कृष्णं पापचर्षकं वंमस्य
 कामादेर्दुष्टरात्रो वा निवृत्तं हे कृष्ण कृष्ण । अत्यादरमु-
 चनयं द्विर्वचनम् । 'कृषिर्भूवाचः शब्दो गद्य निर्गति-
 वाचकः । तयोरेकं परं अत्र कृष्ण इत्यभिधीयते इति धुनि-
 प्रणीतः कृष्णरदत्तार्थः । मदान्तो मद्राक्षपिष्यावष्टमन्तमी
 बाह्वस्य 'सम्माहुभ्यां धमति मन्मत्तत्रैवांवाभूनी अन्यन्देव
 व० २७

पठः 'इति श्रुतेः । अन्यय भविनाशिनः । अत्र देवद्रीनन्दन-
 स्यान्वयार्थं वदन्त्या कृष्णमूर्तेरभौतिकत्वमुच्यते । एवमादिना-
 ज्ञामर्थः शङ्करभगवत्पादौ विश्वमहत्मानाभ्याख्याने एव
 द्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥ आकृतीनां चित्तीनां चेति चेतोऽपि विरो-
 धात्तम् ॥ १० ॥ देवनां तत्रस्य एव नीर्यविशेषे ॥ १२ ॥

सदाचाररता नित्यं वासुदेवपरायणाः ।
कुन्दास्ते निर्दहयुर्वै त्वलराशिमिधानलः ।
तत एतानपृष्ट्वै शिष्याः शीघ्रं पलायत ॥ ३५
वैशम्पायन उवाच ।

इत्युक्तास्ते द्विजाः सर्वे मुनिना गुरुणा तदा ।
पाण्डवैभ्यो भृशं भीता दुद्रुवुस्ते दिशो दश ॥ ३६
सहदेवो देवनद्यामपश्यन्मुनिसत्तमान् ।
तीर्थेष्वितस्ततस्तस्या विचचार गवेषयन् ॥ ३७
तत्रस्थेभ्यस्तापसेभ्यः श्रुत्वा तांश्चैव विद्रुतान् ।
युधिष्ठिरमपाभ्येत्य तं वृत्तान्तं न्यधेदयत् ॥ ३८
ततस्ते पाण्डवाः सर्वे प्रत्यागमनकाङ्क्षिणः ।
प्रतीक्षन्तः कियत्कालं जितात्मानोऽवतस्थिरेऽथ
निशीघेऽभ्येत्य चाकस्मादस्मान् स छलयिष्यति
कथं च निस्तरेमास्मात् कृच्छ्राहैवोपसादितात् ॥
इति चिन्तापरान् दृष्ट्वा निःश्वसन्तो मुहुर्मुहुः ।
उवाच धचनं श्रीमान् कृष्णः प्रत्यक्षतां गतः ४१
श्रीकृष्ण उवाच ।
भयतामापदं ज्ञात्वा ऋषेः परमकोपनात् ।

इति श्रीमहाभारते धारण्यके पर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि दुर्वासउपाख्याने
त्रिपष्टपधिकाद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २६३ ॥

२६४

वैशम्पायन उवाच ।

तस्मिन् बहुमुयेऽरण्ये अटमाना महारथाः ।
काम्यके भरतश्रेष्ठा विजन्धुस्ते यथाऽमराः ॥ १
प्रेक्षमाणा बहुविधान् वनोद्देशान् समन्ततः ।
यद्यर्तुकालरम्याश्च वनराजाः सपुष्पिताः ॥ २
पाण्डवा मृगयाशीलाश्चरन्तस्तन्महद्गनम् ।
विजन्धुरिन्द्रप्रतिमाः कञ्चित्कालमरिन्दम ॥ ३
ततस्ते यौगपथेन ययुः सर्वे चतुर्दिशम् ।
मृगयां पुरुषस्याघ्रा घ्राहणार्थे परन्तपाः ॥ ४
द्रौपदीमाध्रमे न्यस्य तृणविन्दोरनुकृया ।
महर्षीदत्तपत्नो घौम्यस्य च पुरोधसः ॥ ५

ततस्तु राजा सिन्धूनां घार्धक्षत्रिर्महायशाः ।
विवाहकामः शाल्वेयान् प्रयातः सोऽभवत् तदा
महता परिचर्हेण राजयोग्येन संबृतः ।
राजभिर्बहुभिः सार्धमुपायात् काम्यकं च सः ७
तत्रापश्यत् प्रियां भार्यां पाण्डवानां यशस्विनीम्
तिष्ठन्तीमाध्रमद्वारि द्रौपदीं निर्जने वने ॥ ८
विभ्राजमानां वपुषा विभ्रतां रूपमुत्तमम् ।
स्राजयन्तीं वनोद्देशं नीलाभ्रमिध विद्युत्तम् ॥ ९
अस्तरा देवकन्या वा माया वा देवनिर्मिता ।
इति कृत्वाऽञ्जलिं सर्वे ददृशुस्तामनिन्दिताम् १०

अलीकानि छलानि । 'अलीके त्रिप्रियेऽङ्गे' इति नानार्थः
॥ ४९ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतनाभारदीपे
त्रिपष्टपधिकाद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २६३ ॥

२६४

तस्मिन्प्रिति ॥ १ ॥ परिचर्हेण परिच्छदेन 'परिचर्हे' उ
राजाह्वलुन्वपि परिच्छदे' इति विध. ॥ ७ ॥ नीलाभ्रं
नीलमेघम् ॥ ९ ॥

ततः स राजा सिन्धूनां वार्धश्चित्रिर्जयद्रथः ।
 विस्मितस्त्वन्वयाङ्गो दृष्ट्वा तां दुष्टमानसः ॥११
 स कोटिकास्यं राजानमवधीत् काममोहितः ।
 कस्य त्येगऽनवद्याङ्गी यदि वाऽपि न मानुषी १२
 विवाहायां न मे कश्चिदिमां प्राप्यातिसुन्दरीम् ॥
 पतामेवाहमादाय गमिष्यामि स्वमालयम् ॥ १३
 गच्छ जानीहि सौम्येमां कस्य वाऽत्र कुतोऽपि वा

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वाणि द्वीपदीहरणपर्वणि जयद्रथागमने
 चतुःषष्ट्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २६४ ॥

२६५

कोटिक उवाच ।
 का त्वं कदम्बस्य खचिनम्य शाखा-
 मेकाऽऽधमे । तिष्ठसि शोभमाना ।
 वैदीप्यमानाऽग्निशिखेय नक्तं
 व्याधूयमाना पयनेन सुधूः ॥ १
 अतीव रूपेण समन्विता त्वं
 न चाप्यरण्येषु विभेपि किं नु ।
 देधी नु यक्षी यदि दानधी वा
 परास्तरा दैत्यवराहना या ॥ २
 यपुष्पती घोरगराजकन्या
 यनेचरी वा क्षणदाचरस्त्री ।
 यथेय राज्ञो घरुणस्य पत्नी
 यमस्य सोमस्य धनेश्वरस्य ॥ ३
 धातुर्विधातुः सधितुर्विभोर्वा
 शक्रस्य वा त्वं सदानात् प्रपन्ना ।
 न होव नः पृच्छसि ये धयं स्म
 न चापि जानीम तथेह नाथम् ॥ ४
 धयं हि मानं तद्य धर्षयन्तः
 पृच्छाम भद्रे प्रभयं प्रभुं च ।

कोटिकास्यं बोधी दुर्गमन्त पुं तत्राधिरा. कोटिका.
 नेयां आर्यमित्र मुष्यम् । आर्यमित्रि पाठे एतद्वान्तरं
 कथयामिनि वा । अर्येणि पाठे कोटिकाः अर्या-
 म्याप्या दस्तेनि वा राजानं धयिं प्रभुं वा । 'राजा प्रभो वा
 वृन्तो धयिने राजनीना' इति मेदिनी ॥१२॥ इत्याख्ये
 पौलि मैत्रव्याये भारवमवरीये षण् पदपधिरिति
 १मोऽध्यायः ॥ २६५ ॥ × चिनम्य क.

आचक्ष्य वधुंश्च पतिं कुलं च
 तत्त्वेन पथेह करोपि कार्यम् ॥ ५
 अहं तु राज्ञः सुरपस्य-पुत्रो
 यं कोटिकास्येति विदुर्मुमुष्याः ।
 असी तु यस्तिष्ठति काञ्चनाई
 रये हुतोऽग्निश्रयने यथैव ॥ ६
 त्रिगर्तराजः कमलापतासः
 क्षेमङ्करो नाम स एव वीरः ।
 अस्मात् परस्वयेय महाधनुष्मान्
 पुत्रः कुलिन्दाधिपतेर्वैरिणः ॥ ७
 निरीक्षते त्वां विपुलायतासः
 सुपुञ्जितः पर्वतपातनित्यः ।
 असी तु यः पुत्ररिणांसर्मापे
 दयामो युवा तिष्ठति दर्शनीयः ॥ ८
 इत्याकुतासः सुभयस्य पुत्रः
 स एव हन्ता द्विपतां सुगात्रि ।
 यस्यानुचक्रं प्यजिनः प्रदानित
 सौवीरका द्वादश राजपुत्राः ॥ ९

२६५

केति ॥ १ ॥ षण् प्रभयः मरुती वा विपुलः
 कल्पस्य इत्येव वा । अदिनि पाठो वा विनोर्द्वयोर्-
 इतीति ॥ ५ ॥ प्रभयं त्रिणम् । प्रभुं मरुतम् ॥ ५ ॥
 राज्ञः धयिन्त्येव कदने इत्येव ॥ ६ ॥ अतुर्वदं सैव्य-
 मनुज्याद्येव प्रमानि । 'कं कल्पपातयो.' इति
 विथ । कल्पस्येऽनुताया काणेः परवत्या इत्यर्थः ॥ ९ ॥

शोणाभयुक्तेषु रथेषु सर्वे
 मखेषु दीप्ता इव हृदयबाहाः ।
 अङ्गारकः कुञ्जरो गुप्तकश्च
 शत्रुञ्जयः सञ्जयसुप्रवृद्धौ ॥ १०
 मयद्भूरोऽथ भ्रमरो रथिश्च
 दूरः प्रतापः कुहनश्च नाम
 यं पद्मसहस्रा रथिनोऽनुयान्ति
 नागा हयाश्चैव पदातिनश्च ॥ ११
 जयद्रथो नाम यदि श्रुतस्ते
 सौवीरराजः सुभगे स एवः ।

१०

११

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि कोटिकास्यमन्त्रे
 पञ्चपट्टपदिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २६५ ॥

२६६

वैशम्पायन उवाच ।
 अथान्नवीन्द्रोपदी राजपुत्री
 पृष्ठा शिवीनां प्रवरेण तेन ।
 अवेश्य मन्दं प्रविमुच्य शाखां
 सहस्रती कौशिकमुत्तरीयम् ॥ १
 बुद्ध्याऽभिजानामि नरेन्द्रपुत्र
 न मादृशी त्वामभिभाषुमर्हति ।
 न त्वेह वक्ताऽस्ति तवेह वाक्य-
 मन्यो नरो वाऽप्यथवाऽपि नारी ॥ २
 एका ह्यहं सम्प्रति तेन घातं
 वदानि-धै मद्र निधोष चेदम् ।
 अहं ह्यरण्ये कथमेकमेका
 त्वामालपेयं निरता स्वघर्मं ॥ ३
 जानामि च त्वां सुरधस्य पुत्रं
 यं कोटिकास्येति विदुर्मनुष्याः ।
 तस्मादहं दैव्यं तथैव तुभ्य-
 मार्यामि बन्धून् प्रथितं कुलं च ॥ ४

१

२

३

४

नस्यापरे भ्रातरोऽदीनसत्त्वा
 बलाहकानीकधिदारणाघाः ॥ १८
 सौवीरवीराः प्रवरा युवानो
 राजानमेते बलिनोऽनुयान्ति ।
 एतैः सहायैरुपयाति राजां
 मरुद्गणैरिन्द्र इवामिगुमः ॥ १३
 भजानतां श्यापय नः सुकेशि
 कस्यासि भार्यां पुहिता च कस्य ॥ १४

१८

१३

१४

अपत्यमस्मि दुपदस्य राज्ञः
 कृष्णेति मां शैष्य विदुर्मनुष्याः ।
 साऽहं वृणे पञ्च जनान् पतित्वे
 ये स्नाण्डयप्रसंगताः श्रुतास्ते ॥ ५
 युधिष्ठिरो भीमसेनार्जुनौ च
 माध्याद्य पुत्री पुरुषप्रवीरी ।
 ते मां निवेदयेह दिशश्चतस्रो
 विभज्य पार्थां मृगयां प्रयाताः ॥ ६
 प्रार्थी राजा दक्षिणां भीमसेनो
 जयः प्रतीर्ची यमजाबुद्रीर्चाम् ।
 मन्ये तु तेषां रथसत्तमानां
 कालोऽमितः प्राप्त इहोपयातुम् ॥ ७
 संमानिता यास्यथ तैर्यथेष्टं
 विमुच्य वाहानवरोहयन्म ।
 प्रियातिथिर्धर्मस्तुतो महात्मा
 प्रीतो मविष्यत्यनिर्वीर्य युष्मान् ॥ ८

५

६

७

पदातिनः पन्थामित्तुं सन्तं गन्तुं शीलं येना ते पदातयः
 पं ११ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैल्कण्ठीये भारतमावदीपे
 पञ्चपट्टपदिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २६५ ॥

→ यमगौ नकुल सहदेवौ इत्यर्थः ।

२६६

अथेति । शिवीनां शिविवंशानां शत्रिणाणाम् । मन्दं
 स्वरम् । अवेश्य सङ्कोचम् । तदेवाह विमुच्येति । कौशिकं
 कौशजम् ॥ ११ ॥ अभिभाषुमभिभाषितुम् ॥ २२ ॥ तेन कालेन
 ॥ ३ ॥ एव जनान् एव पुरयान् ॥ ५ ॥ जयोऽर्जुनः ॥ ७ ॥

पतावदुक्ता दुपशतमजा सा
शैभ्यात्मजं चन्द्रमुखी प्रतीता ।

इति श्रीमहाभारते भारण्यके पर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि द्रौपदीवाक्ये
पदपष्टशधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६६ ॥

२६७

वैशम्पायन उवाच ।

तथाऽऽसीनेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत ।
यदुक्तं कृष्णया सार्धं तत् सर्वं प्रत्यवेदयत् ॥ १
कोटिकास्थयचः श्रुत्वा शैभ्यं सौधीरकोऽप्रवीत्
यदा धाचं व्याहरन्त्यामस्यां मे रमते मनः ॥ २
सीमन्तिनीनां मुख्यायां विनिवृत्तः कथं भवान् ।
पतां दृष्ट्वा स्त्रियो मेऽन्या यथा शास्त्राभ्युदयः ३
प्रतिमान्ति महाबाहो सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।
दर्शनादेष हि मनस्तया मेऽपहृतं भृशम् ॥ ४
तां समाचक्ष्य कल्याणीं यदि स्याच्छ्रेय्य मानुषी

कोटिक उवाच ।

यथा वै द्रौपदी कृष्णा राजपुत्री यशसिनी ॥ ५
पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां महिषी सम्मता भृशम् ।
सर्वेषां चैव पार्यानां श्रिया बहुमता सती ॥ ६
नया समेत्य सौधीर सौधीरामिमुखो व्रज ।

वैशम्पायन उवाच ।

पवमुक्तः प्रत्युवाच पश्यामि द्रौपदीमिति ॥ ७
पतिः सौधीरसिन्धूनां दुष्टभाषो जयद्रथः ।
स प्रविश्याभ्रमं पुण्यं सिंहगोष्ठं वृको यथा ॥ ८
आत्मना सतमः कृष्णामिदं वचनमब्रवीत् ।
कुशलं ते वरारोहे भर्ताररतेऽप्यनामयाः ॥ ९
येषां कुशलकामाऽसि तेऽपि कश्चिदनामयाः ।

द्रौपद्युवाच ।

अपि ते कुशलं राजन् राष्ट्रं कोशे बले तथा ॥ १०
कश्चिदेकः शिबीनाढ्यान् सौधीरान्ताह सिन्धुभिः

त्रैयाम्ये अतिथिषु योग्यं स्वधर्मं पूजादिकं कर्तुं सन्वित्य
नाला विव्रेत ॥ ९ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये भास्व-
भावदीपे पदपष्टशधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६६ ॥

२६७

तथेति ॥ १ ॥ सौधीरको जयद्रथः ॥ २ ॥ यदाऽस्यां
मे मनो रमते तदा भवान् कथं विनिवृत्त इति योग्यम् ॥ ३ ॥

विवेश तां पर्णशालां प्रशस्तां
सञ्चिन्त्य तेषामतिथित्वमयं ॥

अनुतिष्ठसि धर्मं ये चान्ये विदितास्तया ॥ ११
कौरव्यः कुशलो राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
अहं च प्रातराश्रय्य यांश्चान्यान् परिपृच्छसि १२
पार्थं प्रतिगृह्णाणेदमासनं च नृपात्मज ।
मृगान् पञ्चाशतं चैव प्रातराशं दवानि ते ॥ १३
पेणैयान् पृषतान् न्यङ्गून् हरिणान् शरमान् शशान्
ऋशान् रुरुन् शम्बराश्च गवयांश्च मृगान् बहून् ॥
वराहान् महिषांश्चैव याश्चान्या मृगजातयः ।
प्रदास्यति स्वयं तुभ्यं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १५
जयद्रथ उवाच ।

कुशलं प्रातराशस्य सर्वं मे द्रितितं त्वया ।
पहि मे रथमारोह सुखमाप्नुहि केवलम् ॥ १६
गतभीकान् इतराज्यान् कृपणान् गतचेतसः ।
अरण्यवासिनः पार्यान्नुपेतुं त्वमर्हसि ॥ १७
नैव प्राज्ञा गतभीकं भर्तारमुपयुजते ।
युञ्जानमनुयुञ्जीत न श्रियः सङ्घ्नये वसेत् ॥ १८
श्रिया विहीना राष्ट्राश्च विनष्टाः शाभवन्तोः समाः
अलं ते पाण्डुपुत्राणां भक्त्या क्लेशमुपासितम् १९
भार्यां मे भव सुभ्राणि त्यजैतान् सुखमाप्नुहि ।
अखिलान् सिन्धुसौधीरानाप्नुहि त्वं मया सह २०
वैशम्पायन उवाच ।

इत्युक्ता सिन्धुराजेन वाक्यं हृदयकम्पनम् ।
कृष्णा तस्मादपाक्रामहेशात् समुकुटीमुखी ॥ २१
अवमत्यास्य तद्राक्यमाक्षिप्य च सुमध्यमा ।
मैवमित्यब्रवीत् कृष्णा लज्जलेति च सैन्यव २२

सिंहगोष्ठं सिंहसमाम् । 'गोष्ठं गोसानकं गोहो
समासंलापयोः श्रियाम्' इति मेदिनी । लिङ्गं त्वक्किङ्कितम् ।
गोष्ठमिव गोष्ठमिति वा स्थानमेव ॥ ८ ॥ सतमो वृक-
कादीन् पदप्रातनुपलस्य आत्मना शरीरेण सताना पूषः
॥ ९ ॥ अनुतिष्ठसि पाल्यसि । विदिता कृष्णा ॥ ११ ॥
श्रियः सङ्घ्नये सतीति शेषः । होनत्कर्त्तुं इत्यर्थः ॥ १८ ॥
समाः संवत्सरान् ॥ १९ ॥

सा काङ्क्षमाणा भर्तृणामुपयातमनिन्दिता । | विलोभयामास परं धान्यैर्धोक्यानि युञ्जती ॥२३॥
इति श्रीमहामारते आरण्यके पर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि जयद्रथद्रौपदीसंवादे
सप्तपद्यधिकद्विरासतमोऽध्यायः ॥ २६७ ॥

२६८

वैशम्पायन उवाच ।

सरोपरांगोपहतेन घलाना
सरागनेत्रेण नतोन्नतभ्रूया ।
मुखेन विस्फुर्य सुवीर्याद्रूपं
ततोऽग्रयोत् तं द्रुपदात्मजा पुनः ॥ १ ॥
यशस्विनस्तीक्ष्णविपान् महारथा-
नाभिवुवन् मूढ न लज्जसे कथम् ।
महेन्द्रकल्यान् निरतान् स्वकर्मसु
स्थितान् समूहेष्वपि यस्मिन्साम् ॥ २ ॥
न किञ्चिद्दीर्घं प्रवदन्ति पापं
घनेचरं वा गृहमेधिनं वा ।
तपस्विनं सम्परिपूर्णविधं
मपन्ति ह्येवं श्वनराः सुवीर ॥ ३ ॥
अहं तु मन्ये तद्य नास्ति कश्चि-
देतादृशो क्षत्रियसंनिवेशे ।
यस्त्वद्य पातालमुखे पतन्तं
पाणी गृहीत्या प्रतिसंहरेत ॥ ४ ॥
नागं प्रमिद्धं गिरिकूटकल्प-
मुपत्यकां हेमघर्तां चरन्तम् ।
दण्डीय यूयादपसेधसि त्वं
यो जेतुमाशंससि धर्मराजम् ॥ ५ ॥
बाल्यात् प्रसूतस्य महाबलस्य
सिंहस्य पत्माणि मुखाह्वनासि ।

पदा समाहृत्य पलायमानः

कुर्वं यदा द्रक्ष्यासि मांमसेनम् ॥ ६ ॥
महाबलं घोरतरं प्रवृद्धं
जातं हरिं पर्वतकन्दरेषु ।
प्रसूतमुग्रं प्रपदेन हंसि
यः क्रुद्धमायोत्स्यसि जिष्णुमुग्रम् ॥ ७ ॥
कृष्णोरगौ तीक्ष्णमुखौ द्विजिह्वौ
मत्तः पद्माऽऽक्रामसि 'पुच्छदेशे ।
यः पाण्डुधाम्यां पुरुगोत्तमाभ्यां
जघन्यजाम्यां प्रयुयुत्ससे त्वम् ॥ ८ ॥
यथा च येषुः कदली नलो वा
फलान्यमाधाय न भूयतेऽऽत्मनः ।
तथैव मां तैः परिरक्ष्यमाणा-
मादास्यसे कर्कटकीय गर्गम् ॥ ९ ॥
जयद्रथ उवाच ।
जानामि कृष्णे विदितं ममैत-
द्यथाविधास्ते मरुदेयपुत्राः ।
न त्वेषमेतेन विभीषणेन
शक्या वयं त्रासयितुं त्वयाऽद्य ॥ १ ॥
वयं पुनः सप्तदशेषु कृष्णे
कुलेषु सर्वेऽनयमेषु जाताः ।
पद्भ्यो गुणेभ्योऽभ्यधिकां विहानान्
मन्यामहे द्रौपादि पाण्डुपुत्रान् ॥ २ ॥

इत्यारण्यके पर्वणि जैष्ठ्यशुद्ध्यां भारतमावर्तने सप्तपद्य-
धिकद्विरासतमोऽध्यायः ॥ २६७ ॥

२६८

सरोपेति । रोपेण रामो रथिमा तेन सदितं सरोपरांगं
सुवर्तं च म्रियं च तेन वन्धुना मुन्द्रेण । नते स्वभावतः
उक्ते भोषेन ह्रुवौ यस्यास्तथा । विस्फुर्यं फूलकारं इत्या
॥ १ ॥ अग्नि भविष्यन्तु गुरुं स्थितान् अवलान् यशादि-
भित्त्वेयानित्यर्थः ॥ २ ॥ इत्थं सुखं घनेचरं बालप्रसं
पापं पापवचनं प्रादुशति । सन्त इति शेषः । श्वनराः सुवन्तुत्या

नयस्त्वास्वास्तु एवं उचरीत्या भवन्ति भ्रुवन्ति ॥ २ ॥
क्षत्रियसंनवेशे कृष्णमात्रे पातालमुखे महाकर्ते प्रतिमं दरे
प्रतिपद्ये ॥ ४ ॥ उपत्यक्षानादिगोपभूमिं दंष्ट्री दम्भमात्रा
युषो यूयात् एतहात् आरोपेपि अक्षरपि ॥ ५ ॥ बाल्यात्
मौम्यात् पश्याणि मुखोपरिस्थेभ्यान् । पदा समाहृत्य
उनासि छिनत्सि ॥ ६ ॥ वैश्यादयः कश्चिदा एव नश्यन्ति कर्कटी
च परिणतगमौ नश्यन्ति लोकप्रसिद्धम् ॥ ९ ॥ विभीषणेन
भयप्रदर्शनेन ॥ १० ॥ वयमिति । सप्तदश अष्टौ कर्माणि न
राजयादयश्च नित्यं सन्ति तेषु नानि सप्तदशानि । निन्दार्थं
मन्वर्थादोऽर्थजयत् । तत्र 'कृषिर्गोपयथो दुर्गं येषुः पुत्रा-

सा क्षिप्रमानिष्ठ गजं रथं वा
न वाक्यमात्रेण वयं हि शक्याः ।
आशंसं वा त्वं कृपणं वदन्ती
सौवीरराजस्य पुनः प्रसादम् ॥ १२

द्रौपद्युवाच ।
महाबला किं त्विह दुर्बलेव
सौवीरराजस्य मताऽहमस्मि ।
नाहं प्रमायादिह सम्प्रतीता
सौवीरराजं कृपणं वदेयम् ॥ १३

यस्या हि कृष्णौ पदवीं चरेतां
समाश्रितायेकरथे समेतौ ॥
इन्द्रोऽपि तां नापहरेत् कथञ्चि-
न्मनुष्यमात्रः कृपणः कुतोऽन्यः ॥ १४

यथा किरीटी परवीरघाती
निघ्नन् रथस्यो द्विपतां मनांसि ।
मदन्तरे त्वद्गजिनीं प्रवेष्टा
कक्षं दहन्निशिरिवाष्पणेपु ॥ १५

जनार्दनः सान्धकवृष्णिर्वीरो
महेष्वासाः केकयाश्चापि सर्वे ।
एते हि सर्वे मम राजपुत्राः
प्रहृष्टरूपाः पदवीं चरेयुः ॥ १६

मौर्वीधिस्तथाः स्तनयित्पुत्रोपा
गाण्डीवमुक्तास्वयतिवेगवन्तः ।
हस्तं समाहृत्य घनज्वरस्य
भीमाः शब्दं घोरतरं नदन्ति ॥ १७

गाण्डीवमुक्तांश्च महाशचीघान्
पतङ्गसङ्गानि च शीघ्रवेगान् ।

यदा द्रष्टाऽस्यर्जुनं धीर्यशालिनं
तदा स्वबुद्धिं प्रतिनिन्दिताऽसि ॥ १८

सशङ्खघोषः सतलघ्रघोषो
गाण्डीवघन्या मुहुर्ब्रह्मं ।
यदा शरणार्थयिता तथोरसि
तदा मनस्ते किमिवामविष्यत् ॥ १९

गदाहस्तं मीमनभिव्रवन्तं
माद्रीपुत्रौ सम्पतन्तौ दिशश्च ।
अमर्षजं क्रोधविषं वमन्तौ
दृष्ट्वा चिरं तापमुपैष्यसेऽधम ॥ २०

यथा वाऽहं नातिचरे कथञ्चिद्
पतीन् महाहान् मनसाऽपि जातु ।
तेनाद्य सत्येन वशीकृतं त्वां
द्रष्टाऽस्मि पार्थः परिकृष्यमाणम् ॥ २१

न सम्भ्रमं गन्तुमहं हि दाश्वे
त्वया नृशंसेन विकृष्यमाणा ।
समागताऽहं हि कुक्षुर्धारीः
पुनर्वनं काम्यकामागताऽस्मि ॥ २२

वैशम्पायन उवाच ।
सा ताननुशेष्य विशालनेत्रा
जिपृक्षमाणानथमत्संयन्ती ।
प्रोवाच मा मा स्पृशतेति मीला
धौम्यं प्रद्युकोशा पुरोहितं सा ॥ २३

जग्राह तामुत्तरयत्नेन
जयद्रथस्तं समवाक्षिपत् सा ।
तया समाक्षिप्तनुः स पापः
पपात शास्त्रीव निरुक्तमूलः ॥ २४

बन्धनम् ॥ शन्याकरकरादानं शन्याना च निवेशनम् ॥ अशी-
रुपायकर्मणि निरुप्यनि मनीषिभिः इति कर्माष्टकं कौश-
वृद्धिकरम् । तथा प्रमुशभिन्मन्त्राधिकृताहशास्त्रिः । प्रमुसिद्धि-
मन्त्रासिद्धिहस्ताहसिद्धिः । प्रमुदयो मन्त्रोदय उस्ताहोदय ।
प्रमुत्पादीनां स्वरयनः सामर्प्यत पञ्चस्य येपु नित्ययोग
रत्नर्षः । जनकनेपु अनीचेपु पद्मेभ्यो गुणेभ्यः । त्वय्यलोपे पयमो ।
वर्षुगान् प्राप्य पाण्डवेभ्योऽम्माधिकः । ते च धीर्यं तेव इति
भृतिदाशिष्यदानैघर्षाणि भवतापुत्राः । धीर्यं तेव इति
यत्र युद्धे चाप्यपलायनं धीर्यं एवान्तर्भूतमिति पदेव
शयिष्यकर्मणि तस्य उगत्वेनोच्यन्ते । सन्धिविपहयानासन-
दीर्घीभावाभ्यास्त्वाम्पु गुणा नीतिवाफोषा नेह कृष्यन्ते । तेषां
सर्वेषामुत्तरानाथायत्वत् । नीनकल एव सन्धिघ्नैपादीनि

इच्छति न प्रकल इति ॥ ११ ॥ शन्याः निवारित्विति-
शेषः । पुनरिति पाण्डवराजानन्तरं वा इदानमिव वा त्वं
मत्पुत्रां आशंनं प्रार्थय ॥ १२ ॥ प्रमायात् निग्रहात्
प्रीता सादरा प्रत्याता वा समानी वज्रपाशिप्रदानेन
मग्नं दनुर्लक्षितत्वात् । प्रीतिः सादरे श्रुति हृष्टे इति मेदिनी
॥ १३ ॥ कृष्णौ बासुदेवार्जुनौ । पदवीं चरेतां अन्वेषणं
उरुत् एवेत्यर्थः ॥ १४ ॥ मदन्तरे मस्मिन्निर्भेदं प्रवेष्टा प्रवर्षेण वेष्ट-
विष्यति उच्यतेपु निरापेपु ॥ १५ ॥ गाण्डीमुक्ता इति स्वचनात्
वरा इति विशेष्यानिर्देशो न दोषाय ॥ १७ ॥ अमविष्यत्
अविष्यतीत्यर्थे व्यत्ययेन लृङ् ॥ १९ ॥ अयमेति च्येदः
॥ २० ॥ गुंमर्षं मयं आगतैवास्मि न तु त्वद्वशी स्यास्या-
मीत्यर्थः ॥ २१ ॥ पतङ्गसङ्गानि च

प्रगृह्यमाणा तु महाजवेन
मुहुर्विनिःश्वस्य च राजपुत्री
सा कृप्यमाणा रथमारोह
धौम्यस्य पादावमिवाद्य कृष्णा ॥ २५

धौम्य उवाच ।

नेयं शक्या त्वया नेतुमविजित्य महारथान् ।

इति धीमहाभारते आरण्यके पर्वणि द्रौपदीहरणे अष्टपद्यधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ २६८ ॥

२६९

वैशम्पायन उवाच ।
ततो दिशः सम्प्रविहत्य पार्था
मृगान् वराहान् महिषांश्च हत्वा ।
धनुर्धराः श्रेष्ठतमाः पृथिव्यां
पृथक्करन्तः सहिता धनुषुः ॥ १
ततो मृगव्यालगणानुकीर्णं
महावनं तद्विहगोपघुष्टम् ।
स्नान्ध तानभ्यवदसुधिष्ठिरः
श्रुत्या गिरो व्याहरतां मृगाणाम् ॥ २
आदित्यदीप्तां दिशमभ्युपेत्य
मृगा द्विजाः क्रूरमिमे यदन्ति ।
आयासमुग्रं प्रतिवेदयन्तो
महावनं शत्रुमिर्षाध्यमानम् ॥ ३
क्षिप्रं निवर्तध्वमलं मृगीनां
मनो हि मे दूयति दहाते च ।
बुद्धिं समाच्छाद्य च मे समन्यु-
रुद्भूयते प्राणपतिः शरीरे ॥ ४
सरः सुपर्णेन हृत्तोरगं यथा
राष्ट्रं यथाऽराजकमात्तलक्षिम ।

धर्मं क्षत्रस्य पौराणमवेक्षस्व जयद्रथ ॥ २६
क्षुद्रं कृत्वा फलं । पापं त्वं प्राप्स्यसि न संशयः ।
आसाद्य पाण्डवान् धीरान् धर्मराजपुरोगमान् २७
वैशम्पायन उवाच ।

इत्युक्त्या ह्रियमाणां तां राजपुत्रीं यशस्विनीम् ।
अन्वगच्छन् तदा धौम्यः यदातिगणमध्यगः २८

एवंविधं मे प्रतिमाते काम्यकं
शौण्डेय्या पीतरसश्च कुम्भः ॥ ५
ते सैन्धवैरत्यनिलोप्रवेगी-
मंहाजयैर्वाजिमिह्यमानाः ।
युक्तैर्बृहद्भिः सुर्यैर्बृवीरा-
स्तदाऽऽध्रमायामिमुखा बभूवुः ॥ ६
तेषां तु गोमायुस्त्वयधोपो
निवर्ततां धाममुपेत्य पार्थ्वम् ।
प्रव्याहरत् तस् प्रथिमृदय राजा
प्रोवाच भीमं च धनञ्जयं च ॥ ७
यथा यदत्येव विहीनयोनिः
शालावृको याममुपेत्य पार्थ्वम् ।
सुव्यक्तमस्मानधमन्य पापैः
कृतोऽभिमर्दः कुहभिः प्रसस्य ॥ ८
इत्येव ते तद्गनमाधिशन्तो
महत्यरण्ये मृगायां चरित्वा ।
वालामपश्यन्त तदा रुदन्तीं
धात्रेयिकां प्रेष्य कर्षुं नियायाः ॥ ९

इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभारतीये अष्टपद्य-
धिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ २६८ ॥

२६९

तत इति ॥ १ ॥ महावनं काम्यकम् ॥ २ ॥ महावनं
महानाभ्यं 'शदिमी शुरुमुच्यते' इत्युक्तेऽर्द्धिणी 'वनं मनुषुषं
शरीरे निवासात्परान्वने' इति मेदिनी । महावनमिति पाठे
मध्य तद्गनं चेति धीरुमेव धनम् ॥ ३ ॥ गमाच्छाद्य
सोदयित्वा । गमन्युः दन्त्यादिनाः प्राणाना आध्यात्मिकाना-

मिन्द्रियाणां प्रतिमुल्लं प्राणः ॥ ४ ॥ अराजकं राजहो-
नौषंः कुण्डया विदितं 'ज' । पीतरगः पीतजलः । यथा
दासोमुदुर्भं नयन्तीमनुश्रुय महामायस्याऽज्ञातमेव गर्भं
तदृष्ट्वा नो नीत्वा तेन तज्जलं कोपयति सा चाकस्माद्दृ-
त्पुत्रया रिक्तं पथाज्जानाति तद्वत् अस्मान्निरुक्तोऽस्म्यनं
बधिञ्जित्पति तदा रिक्तुम्भारदनं यथाऽसाम इत्यर्थः ।
सैन्धवीः मिन्दुदेवभेरांशिमिभेरीयैः । सुर्यैः शोभनरथैः ।
समानाभिर्धनं कृषीयाप्रथम् ॥ ६ ॥ त्रे यार्षुं दामगर्भान्
॥ ९ ॥ । पाप-ना, ग,

तेषां महेन्द्रोपमधिक्रमाणां
संख्यानानां धरणाद्याहसेन्याः ।
क्रोधः प्रजज्वाल जयद्रथं च
दृष्ट्वा प्रियां तस्य रथे स्थितां च ॥ २७

प्रभुमुद्रुद्याप्यथ सिन्धुराजं
धुकोदरधैव धनञ्जयस्य ।
यमौ च राजा च महाधनुर्धरा-
स्ततो दिशः संमुमुहुः परेषाम् ॥ २८

इति श्रीमहामारते आरष्यके पर्वणि श्रीपदीहरणपर्वणि पायांगमने
ऊनसतत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २६९ ॥

२७०

वैशम्पायन उवाच ।

ततो घोरतरः शत्रो घने रुममयत् तदा ।
मीमसेनाजुंनौ दृष्ट्वा क्षत्रियान्ममार्दिणाम् ॥ १

तेषां ध्वजाप्राप्यभिर्वांस्य राजा
स्वयं दुरात्मा नरपुङ्गवानाम् ।
जयद्रथो याज्ञसेनो मुवाच
रथे स्थितां मानुमतीं हतौजाः ॥ २

आयान्तीमे पञ्च रथा महान्तो
मन्ये च हृष्ये पतयस्तथेते ।
सा जानती ब्यापय नः सुकोश
परं परं पाण्डवानां रयस्यम् ॥ ३

श्रीपद्युवाच ।
किं ते ह्यतीमूढ महाधनुर्धरै-
रनापुर्वं कर्म हृत्वाऽतिघोरम् ।
पते धीराः पतयो मे समेता
न धः शीघ्रः कश्चिदिहास्ति युदे ॥ ४

आख्यातव्यं त्वेष सर्वं सुपूर्वा-
र्मया त्वयं पृष्ट्वा धर्म एवः ।
न मे व्यथा विद्यते त्वद्भयं वा
सम्पद्यन्त्याः साजुंनं धर्मराजम् ॥ ५

यस्य ध्वंज्याये नदतो मृदङ्गौ
नन्दोपनन्दौ मधुरां युक् रूपी ।

एतं स्वधर्मापेधितिश्चयज्ञं
सदा जनाः हृत्वाघन्तोऽनुयान्ति ॥
य एव जाम्बूनद्वयुद्धगौरः
प्रचण्डघोषस्तनुरायतासः ।
एतं कुक्षेष्टतमं वदन्ति
युधिष्ठिरं धर्मसुतं पतिं मे ॥ ७
अप्येव शत्रोः शरणागतस्य
वधाम् प्राणान् धर्मचारी नृवीरः ।
परोक्षेन मृद जवेन भूतयं
त्यमात्मनः प्राज्जलिन्यस्तदारभः ॥

अथाप्येनं पश्यासि यं रथस्थं
महामुजं शालमिथ प्रपृष्टम् ।
सन्दृष्टीष्टे मृकुटीसंहतमुयं
धुकोदरो नाम पतिर्ममैवः ॥
आजानेया बलिनः सायु क्षान्ता
महाबलाः शूरमुदायहन्ति ।
एतस्य कर्माप्यतिमानुयाधि
मीमिति शत्रोऽस्य गतः पृथिव्याम् ॥
नास्यापराधाः शोभयामुपान्ति
नायं धरं विस्मरते कदाचित् ।
वैरस्यान्तं संविधायोपयाति
पश्चाच्छान्तिं न च गच्छत्यतीथ ॥ १।

धर्म्यात् पयमवात् ॥ २७ ॥ इत्यारष्यके पर्वणि केशवच्छेदो
मानमारवीरे उज्ज्वलन्नाथेदिशः क्रमोऽध्यायः ॥ २६९ ॥

२७०

तत्र इति ॥ १ ॥ मनापुत्रनपुतांशं मनुसनि

तर्पः ॥ ४ ॥ पौष्टि शरणं गच्छ एनं परंराजम् ॥ ८ ॥
आश्रयिता क्षयतेतोषाः ॥ १० ॥ अजादाः अजापन्तौ ।
शेषं मीमन्तं वैरस्यान्तं शत्रुनाशं संविधाय साहस्य उन्नती
पुत्रस्यैव कर्तव्यं धान्ति नोभेति । मर्यादानामि वैरुणाति
नोहे प्रकृतम् । अयं तु मारदियारि पुत्रोप्रादिद्वयौ न
वेकतेतत्पन्तं दीर्घकालेनपुत्रम् ॥ ११ ॥

घनुर्धराग्र्यो घृतिमान् यशस्वी
जितेन्द्रियो बृद्धसेवो नृवीरः ।
भ्राता च शिष्यश्च युधिष्ठिरस्य
घनद्वयो नाम पतिर्ममैपः ॥ १२

यो वै न कामान्न भयात्न लोभान्
त्यजेद्धर्मं न नृशंसं च कुर्यात् ।
स एष धैर्यान्तुल्यतेजाः
कुन्तीसुतः शत्रुसहः प्रमाथी ॥ १३

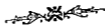
यः सयधर्मायंविनिश्चयज्ञो
भयार्तानां भयहर्ता मनीषी ।
यस्योत्तमं रूपमाहुः पृथिव्यां
यं पाण्डवाः परिरक्षन्ति सर्वे ॥ १४

प्राणीर्गरीयांसमनुमतं वै
स एष धीरो नकुलः पतिर्मे ।
यः खड्गयोर्धा लघुचित्रहस्तो
महांश्च धीमान् सहदेवोऽद्वितीयः ॥ १५

यस्याद्य कर्म द्रश्यसे बृद्धसत्त्व
शतशतोर्वा वैत्यसेनासु सङ्ख्ये ।
शूरः कृतात्नो मतिमान् मनस्वी
मियद्भूरो धर्मसुतस्य राक्षः ॥ १६

य एष चन्द्रार्कसमानतेजा
जघन्यजः पाण्डवानां प्रियश्च ।

इति श्रीमहाभारते भारण्यके पर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि द्रौपदीवाक्ये
सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७० ॥

२७१

वैशम्पायन उवाच ।
सन्तिष्ठत प्रहरत तूर्णं विपरिधायत ।
इति स्म सैन्यवो राजा चोदयामास तान् नृपान्
ततो घोरतमः शश्वो रणे समभवत् तदा ।
भीमाशुनयमान् दृष्ट्वा सैन्यानां सयुधिष्ठिरान् ॥ २
शिबिसीवीरसिन्धूनां विषादश्चाप्यजायत ।

तान् दृष्ट्वा पुरुपथ्याघ्नान् व्याम्रानिच बलोत्कटान्
हेमचिप्रसमुत्सेधां सर्वशैक्यायसीं गदाम् ।
प्रशुभ्याभ्यद्रवद्गामः सैन्यवं कालचोदितम् ॥ ४
तदन्तरमयावृत्त कोटिकास्योऽभ्यहारयत् ।
महता रथवंशेन परिवार्यं बृकोदरम् ॥ ५

२७१

वं परिरक्षन्ति स नकुल इति द्वयोः सम्बन्धः ॥ १४ ॥
बृद्धसत्त्व बृद्धबुद्धे शतशतोर्वा शतशतोर्वि ॥ १६ ॥ जीव एव
जीवेषु अपृत्वैव पुनर्नम प्राप्स्यते ॥ २० ॥ इत्यारण्य-
नेत्यण्ठीये भारतभाष्ये सप्तत्यधिकद्विशततमो ॥ २७० ॥

सन्तिष्ठतेति ॥ १ ॥ अन्तरमभ्यहारयत् भीमजयद्र-
थयोर्मध्ये प्रवेगेन व्यथयानं कृतवान् । रथवंशेन रथवर्णेन
॥ ५ ॥

शक्तिमोमरनाराधैर्यारवाहुप्रचोदितैः ।
 कीर्यमाणोऽपि बहुभिर्न स्म मीमोऽभ्यकम्पत ६
 गजं तु स गजारोहं पदार्तोऽथ चतुर्दश ।
 जघान गदया भीमः सैन्धवध्वजिनीमुखे ॥ ७
 पार्थः पञ्चशतान् दूरात् पार्थैतोषान् महारथान् ।
 परीप्समानः सौवीरं जघान ध्वजिनीमुखे ॥ ८
 राजा स्वयं सुवीराणां प्रवराणां प्रहारिणाम् ।
 निमेषमाश्रेण शतं जघान समरे तथा ॥ ९
 दृष्ट्वा नकुलस्तत्र रथात् प्रस्कन्ध स्रग्भृक् ।
 शिरांसि पादरक्षाणां धीजयन् प्रपण्णमुहुः ॥ १०
 संहृद्वेयस्तु संयाय रथेन गजवोधिनः ।
 पातयामास नाराचीद्वेभ्य इव बर्हिणः ॥ ११
 सताश्रिगर्तः सधनुष्यर्तार्यं महारथात् ।
 गदया चतुर्यु पाहान् राहस्तस्य तदाऽवधीत् ॥
 तमभ्यासगतं राजा पदार्ति कुम्भितन्दनः ।
 बर्धघन्त्रेण बाणेन विख्यापोरसि धर्मराट् ॥ १३
 स भिरहृदयो धीरो पत्राच्छोणितमुद्रमन् ।
 पपाताभिमुखः पार्थं छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ १४
 इन्द्रसेनद्वितीयस्तु रथात् प्रस्कन्ध धर्मराट् ।
 हताश्वः सहदेवस्य प्रतिपेदे महाशयम् ॥ १५
 नकुलं त्वमिसन्धाय क्षेमदूरमहामुक्ता ।
 उमावुनयतस्त्रीरणीः शरपरैरपर्यताम् ॥ १६
 नोमरैरभियथन्तौ जीमूतायिष्य वार्षिकी ।
 एकैकेन विपाटेन जप्ते माद्रयनीसुतः ॥ १७
 निगर्तताजः सुरयस्तस्याथ रथधूर्तः ।
 रथमाश्लेषयामास गजेन गजप्रानापित् ॥ १८
 नकुलस्त्यपर्मास्तस्माद्रथाधर्मानिपाणिमान् ।
 उज्जान्ते स्थानमाश्लाय तर्षी गितिरेवान्नलः ॥ १९
 सुरयस्तं गजपरं वधाय नकुलस्त्य तु ।
 मेघयामास सशोभमत्युच्छ्रितकरं ततः ॥ २०
 नकुलस्तस्य नागस्य समीपयोर्पातितः ।
 स विगणं भुजं मूले शङ्केन निरन्तत ॥ २१
 स विन्धव महानाद् गजः किङ्किणिभृग्णः ।
 पतन्नयाङ्गिरा भूर्मी हस्त्यारोहमवोपययम् ॥ २२
 स तत् कथं मत्तं हत्या दूरीं माद्रयनीसुतः ।
 भीममेतरथं प्राप्य नर्म लेभे महारथः ॥ २३

भीमस्त्वापततो राहः कोटिकास्यस्य सङ्करे ।
 सुतस्य नुदतो पाहान् क्षुरेणापाहरच्छ्रितः ॥ २४
 न बुबोध हतं सूतं स राजा बाहुशालिना ।
 तस्याश्वो व्यद्रयन् सङ्घे हतश्यास्ततस्ततः ॥ २५
 विमुक्तं हतसूतं तं भीमः प्रहरतो परः ।
 जघान तलदुक्तेन प्रासेनाभ्येत्य पाण्डयः ॥ २६
 षादशानां तु सपैषां सौवीराणां धनद्रयः ।
 चकनं निशितैर्महूर्धनूपि च शिरांसि च ॥ २७
 शिबीनिस्वाकुमुख्यांश्च त्रिगतांश्च सैन्धवानपि ।
 जघानातिरथः स्तब्धे च बाणगोचरमागतान् ॥ २८
 सादिताः प्रत्यदयन्त बहवः सद्यसाचिना ।
 सपताकाथ मातङ्गाः सन्धजाश्च महारथाः ॥ २९
 प्रच्छाय वृथिर्वा तस्युः सर्वमावोधमं प्रति ।
 शरीराण्यशिरस्कानि विदेहानि शिरांसि च ३०
 श्वघृधकङ्कुकाकोलमासगोमायुषायसाः ।
 अतृप्यंस्तत्र धीराणां हतानां मांसशोणितैः ॥ ३१
 हतेषु तेषु वीरेषु सिन्धुराजो जयद्रथः ।
 विमुच्य कृष्णां सन्त्रस्तः पलायनमताऽमयन् ३२
 स तस्मिन् संकुले सैन्ये द्रौपदीमपनार्यं ताम् ।
 प्राणयेन्सुहृत्पापायदनं येन नराधमः ॥ ३३
 द्रौपदीं धर्मराजस्तु दृष्ट्वा धीम्यपुत्रसृष्टाम् ।
 माद्रौपुत्रेण धीरेण रथमारोपयन् तथा ॥ ३४
 ततस्तद्विदुतं सैन्यमपयाते जयद्रथे ।
 आदिश्यादिरथ माराचंराजघान वृकोदरः ॥ ३५
 सत्यसाची तु तं दृष्ट्वा पलायन्ते जयद्रथम् ।
 पातयामास निगन्तं भीमं सैन्धवसैनिकान् ३६
 भर्तुं उपाय ।
 यस्यापचातान् प्राप्नोऽयमस्मान् हेतो दुरासदः ।
 तमस्मिन् समरोद्देशे न पर्यामि जयद्रथम् ॥ ३७
 तमेवाश्लिष्य मद् ते किं ते वाधिर्निगातितैः ।
 धनामिगमिदं कर्म कथं वा मन्यते भयान् ॥ ३८
 धैर्यापान उपाय ।
 इत्युक्तो भीममेतस्तु गुडाकेरोन धीमता ।
 युधिष्ठिरमभिप्रेथ्य वार्म्या वयनमद्रवीम् ॥ ३९
 हतजयोरार रिपयो भूयिष्ठं विदुता दिताः ।
 युद्धीत्या द्रौपदीं राजप्रियर्नतु मयानिनः ॥ ४०

यमाभ्यां सह राजेन्द्र धौम्येन च महात्मना ।
 प्राप्याश्रमपदं राजन् द्रौपदीं परितान्त्वय ॥ ४१
 न हि मे मोक्ष्यते जीवन् मूढः सैन्धवको नृपः ।
 पातालतलसंशोऽपि यदि शकोऽस्य सारथिः ४२
 युधिष्ठिर उवाच ।

न हन्तव्यो महाबाहो दुरात्माऽपि स सैन्धवः ।
 दुःशालामभिसंस्मृत्य गान्धारीं च यशस्विनीम् ॥
 वैशम्पायन उवाच ।

लङ्घत्वा द्रौपदीं भीममुवाच व्याकुलेन्द्रिया ।
 कुपिता ऋषीमतीं प्राज्ञा पतीं मीमांसुनावुभीं ॥ ४४
 कर्तव्यं चेत् प्रियं महं वधः स पुरुषाधमः ।
 सैन्धवापसदः पापो दुर्मतिः कुलपांसनः ॥ ४५
 भार्याभिहर्ता वैरी यो यश्च राज्यहरो रिपुः ।
 याचमानोऽपि स इष्ट्यामे न मोक्तव्यः कथञ्चन ४६
 इत्युक्तीं तौ नरव्याघ्रौ ययतुर्थं सैन्धवः ।
 राजा निवृत्ते कृष्णामादाय सपुरोहितः ॥ ४७
 स प्रविश्याश्रमपदमपविद्धृसीमठम् ।
 मार्कण्डेयादिभिर्धिप्रैरुकीर्णं ददर्श ह ॥ ४८
 द्रौपदीमनुशोचन्निर्ग्राहणैस्तैः समाहितैः ।
 समियाय महाप्राहः सभार्यो भ्रातृमध्यगः ॥ १९
 ते स्म तं मुदिता इषा पुनः प्रत्यागतं नृपम् ।
 जित्वा तान् सिन्धुसौवीरान् द्रौपदीं चाहतां पुनः

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि
 एकसप्तत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २७१ ॥
 ॥ समाप्तं द्रौपदीहरणपर्वं ॥

॥ जयद्रथविमोक्षणपर्वं ॥

२७२

वैशम्पायन उवाच ।
 जयद्रथस्तु सम्प्रेक्ष्य भ्रतराबुधताबुभीं ।
 प्राधावत् तूर्णमव्यग्रो जीवितेभ्यः सुदुःखितः ॥ १ ॥

स तैः परिवृतो राजा तत्रैवोपविवेश ह ।
 प्रविशेशाश्रमं कृष्णा यमाभ्यां सह भाविनी ॥ ५१
 भीमसेनानुनीं चापि श्रुत्वा क्रोशगतं रिपुम् ।
 स्यमभ्यांस्तुदन्तौ तौ जवेनैवाभ्यधावताम् ॥ ५२
 इदमत्यद्भुतं चात्र चकार पुरुषोऽर्जुनः ।
 क्रोशमाप्रगतान्भवान् सैन्धवस्य जघान् यत् ५३
 स हि दिव्यास्त्रसम्पन्नः कृच्छ्रकालेऽप्यसम्भ्रमः ।
 अक्रोद्दुष्करं कर्म शरैरस्त्रानुमन्त्रितैः ॥ ५४
 ततोऽभ्यधावतां धीराबुभीं भीमघनज्ञयी ।
 हताभ्यं सैन्धवं भीतमेकं व्याकुलचेतसम् ॥ ५५
 सैन्धवस्तु हतान् इष्ट्वा तथाऽभ्यान्स्वान् सुदुःखितः-
 अतिविभ्रमकर्माणि कुर्वाणं च घनज्ञयम् ॥ ५६
 पलायनकृतोत्साहः प्राद्रवद्येन वै यनम् ।
 सैन्धवं त्वभिसम्प्रेक्ष्य पराक्रान्तं पलायने ॥ ५७
 अनुयाय महाबाहुः फाल्गुनो वास्यमग्रधीत् ।
 अनेन वीर्येण कथं क्षियं प्रार्थयसे बलात् ॥ ५८
 राजपुत्र निवर्तस्य न ते युक्तं पलायनम् ।
 कथं ह्यनुचरान् हित्वा शत्रुमध्ये पलायसे ॥ ५९
 इत्युच्यमानः पार्थेन सैन्धवो न न्यवर्तत ।
 तिष्ठ तिष्ठेति वं भीमः सहसाऽभ्यद्रवद्दली ।
 मावधीरिति पार्थस्तं दयावान् प्रत्यमापत् ॥ ६०

जयद्रथपलायने
 ॥ २७१ ॥

दुःशालां दुर्बोधनमगिनीम् ॥ ४१ ॥ अपविद्धा हस्तयो
 विशीर्णां वृत्त्यो ऋषीणामात्मनि मठाश्च छात्राणामात्म्या
 यत्र तत् ॥ ४८ ॥ अतिविभ्रमपुण्ड्रनि कर्माणि ॥ ५६ ॥
 इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावदीये एवमात्म-

धिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २७१ ॥

२७२

जयद्रथसिधति ॥ १ ॥

समुद्रयम् च तं भीमो निष्पिपेप महीतले ।
 शिरो गृहीत्वा राजानं ताडयामास चैव ह ॥ ३
 पुनः सजीवमानस्य तस्योत्पतितुमिच्छतः ।
 पदा मूर्ध्नि महाबाहुः प्राहरद्विलपिप्यतः ॥ ४
 तस्य जानू ददौ भीमो जग्मे चैनमरत्निना ।
 स मोहमगमद्राजा प्रहारवरपीडितः ॥ ५
 सरोपं भीमसेनं तु धारयामास फाल्गुनः ।
 दुःशालायाः कृते राजा यत् तदाहेति कौरव ॥ ६

भीमसेन उवाच ।

नार्यं पापसमाचारो मत्तो जीवितुमर्हति ।
 कृष्णापास्तदर्शायाः परिक्लेष्टा नराधमः ॥ ७
 किं नु शक्यं मया कर्तुं यद्राजा सततं घृणी ।
 त्वं च बालिशया बुद्ध्या सदैवास्मान् प्रबाधसे ८
 एवमुक्त्वा सदास्तस्य पञ्च चक्रे वृकोदरः ।
 अर्धचन्द्रेण बाणेन किञ्चिद्बुधवतस्तदा ॥ ९
 विकल्पयित्वा राजानं ततः प्राह वृकोदरः ।
 जीवितुं चेच्छसे मूढ हेतुं मे गदतः शृणु ॥ १०
 दासोऽस्मीति तथा वाच्यं संसत्सु च समासु चा
 एषं ते जीवितं दद्यामेष युद्धजितो विधिः ॥ ११
 एवमस्त्विति तं राजा कृष्यमाणो जयद्रथः ।
 प्रोवाच पुरुषध्यात्रं भीममाहवशीभिनम् ॥ १२
 तत पत्नं विचेष्टन्तं बद्धा पार्यो वृकोदरः ।
 रथमारोपयामास विंशंशं पांशुगुण्डितम् ॥ १३
 ततस्तं रथमास्थाय भीमः पार्थानुगस्तदा ।
 अभ्येत्याश्रममभ्यस्यमभ्यगच्छयुधिष्ठिरम् ॥ १४
 दर्शयामास भीमस्तु तदवस्यं जयद्रथम् ।
 तं राजा प्राहसदुष्टा मुच्यतामिति चाब्रवीत् ॥ १५
 राजानं चाब्रवीद्भीमो द्रौपथाः कथ्यतामिति ।
 दासमाव गतो ह्येव पाण्डूनां पापचेतनः ॥ १६
 तमुवाच ततो ज्येष्ठो भ्राता सप्रणयं धवः ।

मुञ्जेममधमाचारं प्रमाणा यदि ते धयम् ॥ १७
 द्रौपदी चाब्रवीद्भीममभिप्रश्य युधिष्ठिरम् ।
 दासोऽयं मुच्यतां राक्षस्यया पञ्चसदः कृतः १८
 स मुक्तोऽभ्येत्य राजानमभिवाद्य युधिष्ठिरम् ।
 धवन्दे विह्वलो राजस्तांश्च दृष्ट्वा मुनीस्तदा ॥ १९
 तमुवाच घृणी राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 तथा जयद्रथं दृष्ट्वा गृहीतं सत्यसाचिनां ॥ २०
 अदासो गच्छ मुक्तोऽसि मैवं कार्षीः पुनः क्वचित्
 स्त्रीकामं वा धिगन्तु त्वां क्षुद्रः क्षुद्रसहायवान् ॥
 एधंविधं हि कः कुर्यात् त्वदन्यः पुरुषाधमः ।
 गतसन्त्वमिव ज्ञात्वा कर्तोरमशुभस्य तम् ॥ २२
 सम्प्रेश्य भरतश्रेष्ठः कृपां चक्रे नराधिपः ।
 धर्मं ते धर्षतां बुद्धिर्मां बाधमं मनः कृयाः ॥ २३
 साध्यः सरयपादातः स्वस्ति गच्छ जयद्रथ ।
 एवमुक्तस्तु समीडं तूर्ण्यो किञ्चिद्वाष्पुषाः ॥ २४
 जगाम राजन् दुःखातो गङ्गाहाराय भारत ।
 स देवं शरणं गत्वा विरूपाक्षमुमापातिम् ॥ २५
 तपश्चचार विपुलं तस्य प्रीतो वृषध्वजः ।
 बलिं स्वयं प्रत्यगृह्णात् प्रीयमाणस्त्रिलोचनः ॥ २६
 धरं चास्मी ददौ देवः स जग्राह च तच्छृणु ।
 समस्तान् सरथान् पञ्च जयेयं युधि पाण्डवान् ॥
 इति राजाऽब्रवीद्देवं नेति देवस्तमब्रवीत् ।
 अजय्यांश्चाप्यवध्यांश्च वारयिष्यासि तान् युधि ॥
 कृतेऽर्जुनं महाबाहुं नरं नाम सुरेश्वरम् ।
 वदर्यो तस्यतपसं नारायणसहायकम् ॥ २९
 अजितं सर्वलोकानां देवैरपि दुरासदम् ।
 मया दत्तं पान्शुपतं दिव्यमर्षातमं शरम् ॥
 अवाप लोकपालेभ्यो यज्ञादीन् स महाशरान् ३०
 देवदेवो ह्यनन्तात्मा विष्णुः सुरगुरुः प्रभुः ।
 प्रधानपुरुषोऽव्यक्तो विश्वात्मा विश्वमूर्तिमान् ३१

अत्रास्य जयद्रथस्य परदारहेतुं क्षत्रियाधमत्वात् । पयथा
 मारणमुक्तं शिरोगृहीत्वेत्यादिना शिरःशेदोऽप्यन्वयः ।
 ताडयामास चेटागोमेति शेषः । यथोक्तं नीति-
 शास्त्रे ' वामपाणिक्रवोत्पीडा भूमौ नित्येण बलात् ।
 मूर्ध्नि पादप्रहणं जानुनीदरमर्दनम् । माश्राचारया
 मुष्टया कपोले हस्ताहनम् । कफोणिपातोऽप्यमर्तुं सर्वनल-
 व्स्ताहनम् । तालेन युद्धे भ्रमणं मार्गं स्मृतमथा ' इति ।
 'धनुर्भिः शशियं हन्वात् पयभिः शशियाधमम् । वद्विर्दंशं
 सामिस्तु शरं राक्षसमभिः ' इति ॥ ३ ॥ घृणी दयावान् ।

बालिशः । बाल्या वाधसे शत्रुं हन्तुं न शक्यति ॥ ८ ॥
 सदाः यदा. बैराग्यविदेशे मध्ये मध्ये पयसु स्थानेषु अर्ध-
 चन्द्रेण बाणेन शौरवद्रापयामासेत्यर्थः ॥ ९ ॥ बलिमुपहारम्
 ॥ २६ ॥ नारायणः सहायो यस्य तं नारायणसहायकम्
 ॥ २९ ॥ शरं शृणाति हिनस्तीति शरमन्त्रम् ॥ ३० ॥
 नारायणसहायस्याजयत्वं वक्तुं नारायणमाहात्म्यमेवाह देव-
 देव इत्यादिना । देवानां पीतनानां सर्ववन्द्यामिव कुर्मो-
 वार्त्ता ज्योतिर्वा देवः प्रदायाहः । 'देन सर्वेभ्यो देवैः
 'येन चक्षुषि पश्यन्ति' इत्यादिभूतिनाम् । अनन्तः त्रिविधः

अध्यायः २७२]

युगान्तकाले सम्प्राप्ते कालाभिर्दहते जगत् ।
 सपर्वतार्णवद्वीपं सशैलवनकाननम् ॥ ३२
 निर्दहन्नागलोकंश्च पातालतलचारिणः ।
 अयान्तरिक्षे सुमहानानावर्णाः पयोधराः ॥ ३३
 योऽस्वरा विनदिनस्ताडिन्मालावलम्बिनः ।
 समुत्तिष्ठन् दिशः सर्वा विवर्पन्तः समन्ततः ॥ ३४
 ततोऽग्निं नाशयामासुः संवर्ताग्निवामकाः ।
 बभ्रामात्रैश्च धाराभिस्तिष्ठन्त्यापूर्य सर्वशः ॥ ३५
 एकाग्वे तदा तस्मिन्नुपशान्तचराचरे ।
 नष्टचन्द्रार्कपवने ग्रहनक्षत्रवर्जिते ॥ ३६
 चतुर्गुणसहस्रान्ते सलिलेनाद्भुता महीं ।
 ततो नारायणाख्यस्तु सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ ३७
 सहस्रशीर्षां पुरुषः स्वमुक्तामस्तवतीन्द्रियः ।
 फटासहस्राविकटं शेषं पर्यङ्कमाजनम् ॥ ३८
 सहस्रमिथ तिग्मांगुसङ्घातममितगुतित्म ।
 कुन्देन्दुहारगोक्षीरसृग्नालकुमुदप्रमम् ॥ ३९
 वशासौ भगवान् देवः स्वपन् जलनिधौ तदा ।

नैशेन तमसा ध्यातां स्वां रात्रिं कुपते विभुः ४०
 सत्वोद्रेकात् प्रवृक्षस्तु शून्यं लोकमपश्यत् ।
 इमं चोदाहरन्त्यत्र श्लोकं नारायणं प्रति ॥ ४१
 बापो नारास्तत्तनव इत्यपां नाम शुश्रुम् ।
 धयन् तेन चैवास्ते तेन नारायणः स्मृतः ॥ ४२
 प्रध्यानसमकालं तु प्रजाहेतोः सनातनः ।
 ध्यातमात्रे तु भगवन्नाभ्यां पद्मः समुत्थितः ४३
 ततश्चतुर्मुखो ब्रह्मा नाभिपद्माद्दिनिःसृतः ।
 तत्रोपविष्टः सहसा पद्मे लोकपितामहः ॥ ४४
 शून्यं दृष्ट्वा जगत् क्लृप्तं मानसानामनः समान् ।
 ततो मरीचिप्रमुखान् महर्षीन्सृजन्नव ॥ ४५
 तेऽसृजन् सर्वभूतानि प्रसानि स्यावराणि च ।
 यद्भाराक्षसभूतानि पिशाचौरगमानुगान् ॥ ४६
 सृज्यते ब्रह्ममूर्तिस्तु रक्षते पौरुषी तनुः ।
 सौद्रोभावेन शमयेत् तिस्रोऽधस्थाः प्रजापतेः ४७
 न श्रुतं ते तिस्रुपते विष्णोरद्भुतकर्मणः ।
 कथ्यमानानि मुनिभिर्गोहर्षेर्बेदपारगैः ॥ ४८

च्छेदशून्यः आत्मा स्वल्पं यक्ष । प्रधानं त्रिगुणात्मिका
 माया । पुराश्चिद्रूप-तदुभयामा चिद्रविन्मयः । अम्बुको
 जगत्कारणस्यो बीजान्तर्गतव्यवस्तुः । क्त एव विद्यात्मा
 विश्व एवात्मा वेतनाशेन विश्वमूर्तिमान् ब्रह्मशेन ॥ ३१ ॥
 एवं नारायणस्य जगदेतुल्यमुक्ता तस्य जगत्सहस्रैर्विभवाह
 युगान्तेति । कालाभिर्गो नारायणो निर्दहते ॥ ३२ ॥
 विनदिनो गर्जन्तः समुत्तिष्ठन् समुद्विष्ठन् । उत्तिष्ठन्तीर्षा
 ॥ ३४ ॥ नाशयामासुः पयोधरा इति पूर्वोक्तान्वय ।
 अक्षमात्रैः रथाक्षमात्राभिः स्थूलाभिः । सामान्ये नपुंसकम् ।
 यद्वा । धाराभिरिति धारातन्त्र आकारान्त-सोमना शब्द-
 वत् पुडिशः । धावमाना एव रान्ति आददते क्रेन्दनीयं
 वस्त्विति धाराः । रा आदानेऽस्मात् जिप् ॥ ३५ ॥
 एकाग्वे इति । अयान्तरिक्षेऽस्तिन् पवननाभौकिर्नि-
 दाप इह तदुपपलम्भमात्रपरा ॥ ३६ ॥ नतुर्गुणसहस्र-
 प्रमाणं ब्रह्मणो दिनम् । तदन्ते आप्लुता सलिलेऽन्तर्हितैर्लप्यः
 नारायण इत्याख्या नाम यस्य । यद्वा । नारायणादेव आख्या
 प्रभा यस्य स द्विष्यगर्म-सूत्रात्मा विश्वामिदानी अत
 एव सहस्रादादिमान् ॥ ३७ ॥ स्वमुक्ताम स्मदिनान्ते
 फटासहस्रं फणासहस्रम् । अथयतिश्रुति शेषः ॥ ३८ ॥
 अमितगुतित्मत्वन्तं चोतमानम् ॥ ३९ ॥ सत्वोद्रेहात्तत्तोऽ-
 भिभवे सति सत्वस्थाविर्भावात् शून्यं प्राणित्वाचार्यनिम्
 ॥ ४१ ॥ नारायणपदं निर्गमि आप इति । नराज्जाता

नारा- 'दुर्नशोर्दृष्टिश्च' इति गौरादिगणपठात् प्राप्तेो वीप्
 गणकार्यस्यानित्यत्वात् । तत्तनवः तस्य नारायणस्यैव तनवः ।
 यथा शीवर्णो कुण्डलं शुवर्णमेव एवं नरना बापो न
 एवेत्यर्थः । नारा बापो देहावाकारपरिणता अयन् निवा-
 सस्थानं यस्य । अथवा तामिः सह तनादात्म्यं प्राप्य आस्ते
 इति वा नारायण इति । 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इति
 'आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तव्याहुमनीरपिणः' इति च श्रुतिः ।
 परमात्मन एव सृष्टदेहे प्रवेश देहसम्बन्धेन भोक्तृत्वं च
 दर्शयति । तेन 'वेतनाचेतनं सर्वं जगन्नारायणात्मम्' इत्युक्तं
 भवति ॥ ४२ ॥ प्रथानेति । ध्यानमगच्छते प्रजाहेतोः
 प्रजानामुत्पत्त्यर्थे सनातनधिरन्तनो ब्रह्मा नाभिपद्माद्दिनिः-
 सृतः । ताशेन ह्येव ध्यायुर्दृष्टौ प्रत्यगादित्यर्थः । ततो
 ध्यातमात्रे ध्यानानन्तरं विष्णोर्नाभ्या पद्मः समुत्थितः
 तस्मिन् पद्मे पितामह उपविष्ट इति कममन्त्रेन योग्यम्
 ॥ ४४ ॥ मरीचिप्रमुखान्- 'मरीचिभ्यात्रिसौ पुलस्त्यः पुलहः
 वतुः । वसिष्ठो नारदश्चैव शृणुर्वच महर्षयः' ॥ ४५ ॥
 प्रमानी वज्रमानी ॥ ४६ ॥ प्रजापतेर्धीश्वरस्य मायादान-
 स्त्वस्य त्रियोऽधस्था एवैच्छुणोर्कर्षानिमित्ता । रजग उत्सर्षे
 प्रजा संश्रज्यन्ते । मत्तोत्सर्षे पौर्यां वैष्णवी तलं प्रवित्य
 रक्षन्ति । तमम उत्सर्षे सौद्रोभावेन दमभावेन शमयेदिति
 ॥ ४७ ॥ हे तिस्रुपते ते तव श्रुतं भ्रमं नास्ति यनो
 विष्णोः अद्भुतकर्मणः कथ्यमानानि कथनीयानि कर्मानि
 न वेत्सीति-शेष ॥ ४८ ॥

न शक्यते तेन जेतुं त्रिदशैरपि दुःसहः ।
 क्रः पुनर्मानुषो भावो रणे पार्थ विजेष्यति ॥ ७६
 तमेकं धर्मयित्वा तु सर्वं यौधिष्ठिरं बलम् ।
 चतुरः पाण्डवान् राजन् दिनं कं जेष्यसे रिपून् ॥
 वैशम्पायन उवाच ।
 इत्येवमुक्त्वा नृपतिं सर्वपापहरो हरः ।
 उमापतिः पशुपतियुद्धा त्रिपुरार्दनः ॥ ७८

वामनैर्विकटैः कुञ्जैरुप्रभवणदर्शनैः ।
 वृतः पारिपदैर्घोरैर्नानाप्रहरणोद्यतैः ॥ ७९
 त्र्यम्बको राजशार्दूल भगनेत्रनिपातनः ।
 उमासहायो भगवांस्तत्रैवान्तरधीपत ॥ ८०
 जयद्रथोऽपि मन्दात्मा स्वमेव भवनं ययौ ।
 पाण्डवाश्च वने तस्मिन्वयसन् काम्यके तथा ८१

इति धीमहामारते आरण्यके पर्वणि जयद्रथविमोक्षणपर्वणि
 द्विसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७२ ॥
 ॥ समाप्तं जयद्रथविमोक्षणपर्वं ॥

॥ रामोपाख्यानपर्वं ॥

२७३

जनमेजय उवाच ।
 पथं हतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनुत्तमम् ।
 अत ऊर्ध्वं नख्याघ्राः किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १
 वैशम्पायन उवाच ।
 पथं कृष्णां मोक्षयित्वा विनिर्जित्य जयद्रथम् ।
 आसौचके मुनिगणैर्धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ २
 तेषां मध्ये महर्षीणां शृण्वतामनुशोचताम् ।
 मार्कण्डेयमिदं वाक्यमब्रवीत् पाण्डुनन्दनः ॥ ३
 युधिष्ठिर उवाच ।
 भगवन् देवर्षीणां त्वं ख्यातो भूतमविष्ययित् ।
 संशयं परिपृच्छामि छिन्धि मे हृदि संशितम् ॥ ४
 दुष्पदस्य सुता क्षेपा वेदिमध्यात् समुत्थिता ।
 ज्योतिजा महामागा स्तुषा पाण्डोर्महाम्मनः ॥ ५
 मन्ये कालश्च भगवान् दैवं च विधिनिर्मितम् ।
 मयितव्यं च भूतानां यस्य नास्ति द्यतिक्रमः ॥ ६
 इति धीमहामारते आरण्यके पर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि
 द्विसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७३ ॥

इमां हि पत्नीमस्माकं धर्मशां धर्मचारिणीम् ।
 संस्पृशोदीदृशो भावः श्रुधिं स्तैन्यमिवानुत्तम् ॥ ७
 न हि पापं कृतं किञ्चित् कर्म वा निन्दितं कश्चित्
 द्रौपद्या प्राहणेण्येव धर्मः सुचरितो महान् ॥
 तां जहार बलाद्राजा मूढबुद्धिर्जयद्रथः ।
 तस्याः संहरणात् पापः शिरसः केशपातनम् ॥ ९
 पराजयं च सङ्ग्रामे सहायः समाप्तवान् ।
 प्रत्याहृता तथाऽस्माभिर्हृत्वा तत् सैन्धवं बलम् १०
 तदारहरणं प्राप्तमस्माभिरवितर्कितम् ।
 दुःखश्चायं वने वासो नृगयायां च जीविका ॥
 हिंसा च शृगजातीनां वनौषोभिर्वनौकसाम् ।
 ज्ञातिभिर्विप्रवासश्च मिथ्याव्यवसितैरियम् ॥ १२
 अस्ति नूनं मया कश्चिदल्पमाग्यतरो नरः ।
 भवता दृष्टपूर्वां वा श्रुतपूर्वांऽपि वा भवेत् ॥ १३

इति धीमहामारते आरण्यके पर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि
 द्विसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७३ ॥

तेन कृष्णसहायत्वेन हेतुना भावः पूज्यतमः । 'भावः
 पूज्यतमे शोके' इत्यनेकार्थः ॥ ७६ ॥ दिनैकं एवदिनमेव न
 स्वदा ॥ ७७ ॥ दृश्यते भगस्य नेत्रे निपातितवान् भगनेत्रनि-
 पातनः ॥ ८० ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावंदीये
 द्विसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७२ ॥

२७३
 पवामिति ॥ ११ ॥ दैवं धर्माधर्मौ । विधिः सदसत्कर्मणां
 ताभ्यां निर्मितम् ॥ ६ ॥ इदंशो भावः । फेणं हणम्
 ॥ ७ ॥ मिथ्यान्यवसितैः इयातापस्येवपरैः । इयं हिंसा
 किमत् इति शेषः ॥ १२ ॥ मया सम इति शेषः ॥ १३ ॥
 इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावंदीये त्रिसप्तत्यधिक-
 द्विशततमोऽध्यायः ॥ २७३ ॥

२७४

मार्कण्डेय उवाच ।

प्राप्तमप्रतिमं दुःखं रामेण भरतर्षभ ।
रक्षसा जानकी तस्य हृता भार्या बलीयसा ॥ १
आध्रमाद्राक्षसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना ।
मायामास्थाय तरसा हृत्वा गृध्रं जटायुषम् ॥ २
प्रत्याजहार तां रामः सुग्रीववल्गुमाश्रितः ।
बद्धा सेतुं समुद्रस्य दग्ध्वा लङ्कां गितैः शरैः ॥
युधिष्ठिर उवाच ।

कस्मिन् रामः कुले जातः किं वीर्यं विष्णुराक्रमः
रावणः कस्य पुत्रो वा किं धैरं तस्य तेन ह ॥ ४
पतन्मे भगवन् सर्वं सम्यग्यत्स्याहमर्हसि ।
श्रोतुमिच्छामि चरितं रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ५
मार्कण्डेय उवाच ।

अजो नामाऽभवद्राजा महानिश्वाकुवंशजः ।
तस्य पुत्रो दशरथः शश्वत् स्वाध्यायवाञ्छुचिः ॥ ६
अमर्षस्तस्य चत्वारः पुत्रा धर्मार्थकोविदाः ।
रामलक्ष्मणशत्रुघ्नो भरतश्च महाबलः ॥ ७
रामस्य माता कौसल्या कैकेयी भरतस्य तु ।
सुती लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रायाः परन्तपौ ॥ ८

इति श्रीमहामारते आरण्यके पर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि रामरावणयोर्जन्मकथने
चतुःसप्तत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २७४ ॥

२७५

मार्कण्डेय उवाच ।

पुलस्त्यस्य तु यः श्लोघावर्धदेहोऽभवगुनिः ।
विश्रया नाम सन्नोद्यः स वैश्रवणमैश्वर ॥ १
ध्रुवधे तं तु सन्नोद्यं पितरं राक्षसेश्वरः ।
कुबेरस्तत्प्रसादायै यतते स्म सदा नृप ॥ २
स राजराजो लङ्कायां न्यवसन्नरघुदानः ।

राक्षसीः प्रददौ तिस्रः पितुर्धै पञ्चवारिकाः ॥ ३
ताः सदा तं महात्मानं सन्तोषयितुमुचताः ।
श्रापि भरतशार्दूल नृत्यगीताविशारदाः ॥ ४
पुण्योत्कटा च राफा च मालिनी च विशाम्पते ।
अन्योन्यस्पर्धया राजन् धेयस्कामाः सुमध्यमाय ॥

२७४

भासमिति ॥ १ ॥ माना संन्यासिवेषम् ॥ २ ॥
तथा प्रजापतिः स्वयमेव सद्गत्वेन चकार न तु मैपुनद्वारा ।
अयोनिजामित्यर्थः ॥ ९ ॥ गवि गोशंशया भार्यायाम्
॥ १२ ॥ तस्य वैश्रवणस्य कोपात् मा त्यन्तु मत्स्वितरं
सेवत इत्यादिज्वलनात् वैश्रवणं वापितुं पुलस्त्य एव शोग-
बलेन विश्वसंज्ञं देहान्तरं नये इत्यर्थः ॥ १३ ॥ इत्या-

रण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुःसप्तत्यधिक
द्विंशततमोऽध्यायः ॥ २७४ ॥

२७५

पुलस्त्यस्येति । पितरं विश्रयं राक्षसेधरः ३
रघुपुत्रीनायकत्वात् ॥ ३ ॥

स तासां भगवांस्तुष्टो महात्मा प्रददौ धरान् ।
 लोकपालोपमान् पुत्रानेकैकस्या यथेप्सितान् ॥ ६
 पुष्पोत्कटायां जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राक्षसेश्वरौ ।
 कुम्भकर्णदशप्रौषी बलेनाप्रतिमौ युधि ॥ ७
 मालिनी जनयामास पुत्रमेकं विभीषणम् ।
 राकायां मिथुनं जज्ञे खरः शूर्पणखा तथा ॥ ८
 विभीषणस्तु रूपेण सर्वेभ्योऽभ्यधिकोऽभवत् ।
 स बभूव महामागो धर्मगोता क्रियारतिः ॥ ९
 दशप्रौषस्तु सर्वेषां श्रेष्ठो राक्षसपुङ्गवः ।
 महोत्साहो महावीर्यो महासत्त्वपराक्रमः ॥ १०
 कुम्भकर्णो बलेनासीत् सर्वेभ्योऽभ्यधिको युधि
 मायावी रणशौण्डइश्च रौद्रश्च रजनीचरः ॥ ११
 शरो धनुषि विक्रान्तो ब्रह्मद्विद् पिशिताशनः ।
 सिद्धविभ्रकारी चापि रौद्री शूर्पणखा तदा ॥ १२
 सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे सुचरितव्रताः ।
 ऋष्यः पित्रा सह रता गन्धमादनपर्वते ॥ १३
 ततो वैश्रवणं तत्र ददुर्गुनत्वाहनम् ।
 पित्रा सार्धं समासीनमृद्धा परमया युतम् ॥ १४
 ज्ञातामर्षास्ततस्ते तु तपसे धृतनिश्चयाः ।
 ब्रह्माणं तोषयामासुर्धारेण तपसा तदा ॥ १५
 अतिष्ठदेकपादेन सहस्रं परिवत्सरान् ।
 वायुमक्षो दशप्रौषः पञ्चाग्निः सुसमाहितः ॥ १६
 अधःशायी कुम्भकर्णो यताहारो यतव्रतः ।
 विभीषणः शीर्णपर्णमेकमभ्यवहारयन् ॥ १७
 उपवासरतिर्धोमान् सदा जयपरायणः ।
 तमेव कालमातिष्ठत् ताम्रं तप उदारधीः ॥ १८
 खरः शूर्पणखा चैव तेषां वै तप्यतां तपः ।
 परिचर्यां च रक्षां च चक्रतुर्द्वैष्टमानसी ॥ १९
 पूर्णैर्घर्षसहस्रे तु शिरच्छित्त्वा दशाननः ।
 जुहोत्यस्मीं दुराघर्षस्तेनानुप्यञ्जगतप्रभुः ॥ २०
 ततो ब्रह्मा स्वयं गत्वा तपसस्ताड्यचारयत् ।
 प्रलाम्य घरदानेन सर्वानि च पृथक् पृथक् ॥ २१
 ब्रह्मोवाच ।
 प्रीतोऽस्मि धो निवर्तयं धरान् वृणुत पुत्रकाः ।
 यद्यद्विष्टमृते त्वेकममरत्वं तथाऽस्तु तत् ॥ २२

यद्यदग्नी हुतं सर्वं शिरस्ते महदीप्सया ।
 तथैव तानि ते देहे भविष्यन्ति यथेप्सया ॥ २३
 वैरूप्यं च न ते देहे कामरूपधरस्तथा ।
 भविष्यसि रणेऽरीणां विजेता न च संदायः २४
 रावण उवाच ।
 गन्धर्वदेवासुरतो यक्षराक्षसतस्तथा ।
 सर्पकिन्नरभूतेभ्यो न मे भूयात् पराभवः ॥ २५
 ब्रह्मोवाच ।
 य एते कीर्तिताः सर्वे न तेभ्योऽस्ति मयं तव ।
 ऋते मनुष्याद्भद्रं ते तथा तद्विहितं मया ॥ २६
 मार्कण्डेय उवाच ।
 एवमुक्तो दशप्रौषस्तुष्टः समभवत् तदा ।
 अवमेने हि दुर्बुद्धिर्मनुष्यान् पुरुषादकः ॥ २७
 कुम्भकर्णमयोवाच तथैव प्रवितामहः ।
 स धमे महतीं निद्रां तमसा प्रस्तचेतनः ॥ २८
 तथा भविष्यतीत्युक्त्वा विभीषणमुवाच ह ।
 वरं सुणीष्व पुत्र त्वं प्रीतोऽस्मीति पुनः पुनः २९
 विभीषण उवाच ।
 परमापद्रतस्यापि नाधर्मं मे मतिर्भवेत् ।
 अशिक्षितं च भगवन् ब्रह्मार्हं प्रतिमातु मे ॥ ३०
 ब्रह्मोवाच ।
 यस्माद्राक्षसयोर्नो ते जातस्यामित्रकर्शन ।
 नाधर्मं धीयते बुद्धिररत्य दशानि ते ॥ ३१
 मार्कण्डेय उवाच ।
 राक्षसस्तु वरं लब्ध्वा दशप्रौषो विशाम्यते ।
 लङ्कायाश्चयावामास युधि जित्वा धनेश्वरम् ॥
 हित्वा स भगवोर्लङ्कामाविशदग्धमादनम् ।
 गन्धर्वयक्षानुगतो रक्षः किं पुरुषैः सह ॥ ३३
 विमानं पुष्पकं तस्य जहाराकम्य रावणः ।
 दाशाप तं वैश्रवणो न त्वामेतद्वहिष्यति ॥ ३४
 यस्तु त्वां समरे हन्ता तमेवेतद्वहिष्यति ।
 अवमन्य गुरुं मां च क्षिप्रं त्वं न भविष्यसि ॥ ३५
 विभीषणस्तु धर्मात्मा सतां मार्गमनुस्मरन् ।
 अन्वगच्छन् महाराज श्रिया परमया युतः ॥ ३६

पित्रा विश्रवा ॥ १३ ॥ पञ्चदिशु चलार एकः सूर्य इति
 पवानामग्नीनां नाभ्यगः पञ्चाग्निः ॥ १६ ॥ विभीषण तप
 भातिष्ठदित्यन्वयः ॥ १७ ॥ महदीप्सया श्रेष्ठपदापेक्षया
 ॥ २३ ॥ तमसेति शनिष्ठामपि निश मोहाद्वृत्तानित्यर्थः

॥ २८ ॥ योनौ क्षेत्रे न तु रेतोऽत्र राक्षसमस्ति । तस्मा-
 न्मातृशोषदेव कार्ये रावणादीनामित्यर्थः । 'नराणां मातृ-
 लज्जाम' इति प्रतिबन्धः ॥ ३५ ॥ न भविष्यसि मरिष्यसि
 ॥ ३५ ॥ अन्वगच्छन् पुनरिति शेषः ॥ ३६ ॥

तस्मै सं भगवांस्तुष्टो ज्ञाता प्राप्ते घनेश्वरः ।
 सैनापत्यं ददौ धीमान् यक्षराक्षससेनयोः ॥ ३७
 राक्षसाः पुरुषाद्राध्व पिशाचाश्च महाबलाः ।
 सर्वे समेत्य राजानमभ्यविञ्चन् दशाननम् ॥ ३८

दशग्रीवश्च दैत्यानां देवानां च बलोकृदः ।
 आक्रम्य रत्नान्यहरत् कामरूपी विद्वङ्गमः ॥ ३७
 रावयामास लोकान् यत् तस्माद्रावण उच्यते ।
 दशग्रीवः कामबली देवानां भयमादधत् ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि रावणादिवरप्राप्ते
 पञ्चसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७५ ॥

२७६

मार्कण्डेय उवाच ।
 ततो ब्रह्मर्षयः सर्वे सिद्धा देवर्षयस्तथा ।
 हृद्यवाहं पुरस्कृत्य ब्रह्मार्थं शरणं गताः ॥ १
 अस्मिन्वाच ।
 योऽसौ विश्रवसः पुत्रो दशग्रीवो महाबलः ।
 अवध्यो वरदानेन कृतो भगवता पुरा ॥ २
 स बाधते प्रजाः सर्वा विप्रकारैर्महाबलः ।
 ततो नखात् भगवान्भान्यस्त्राता हि विद्यते ॥ ३
 ब्रह्मोवाच ।
 न स देवासुरैः शक्यो युद्धे जेतुं विभावसो ।
 विहितं तत्र यत् कार्यममितस्तस्य निग्रहः ॥ ४
 तदर्धमवतीर्णोऽसौ मक्षियोगाश्चतुर्भुजः ।
 विष्णुः प्रहरतां श्रेष्ठः स तत् कर्म वरिष्यति ॥ ५
 मार्कण्डेय उवाच ।
 पितामहस्ततस्तेषां साक्षिर्धौ शक्रमब्रवीत् ।
 सर्वैर्देवगणैः सार्धं सम्भव त्वं महीतले ॥ ६
 विष्णांः सहायान्दृष्टुं धानरीपुं च सर्वशः ।
 जनयथ्यं सुतान् धीरान् कामरूपबलान्वितान् ॥ ७

ततो भागानुभागेन देवगन्धर्वदानवाः ।
 अवतर्तुं महीं सर्वे मन्त्रयामासुरजसा ॥
 तेषां समक्षं गन्धर्वी दुन्दुभी नाम नामतः ।
 शशास वरदो देवो गच्छ कार्यार्थसिद्धये ॥ १
 पितामहवचः श्रुत्वा गन्धर्वी दुन्दुभी ततः ।
 मन्यरा मानुषे लोके कुञ्जा सममयत् तदा ।
 शक्रप्रभृतयश्चेय सर्वे ते सुरसत्तमाः ।
 धानरक्षेत्रस्त्रीषु जनयामाहुरात्मजान् ॥
 तेऽन्ववर्तन् पितृन् सर्वे यशसा च बलेन च ।
 मेघाचो गिरिद्वजाणां सालतालाशिलायुधाः ।
 घ्नसंहननाः सर्वे सर्वे चौघबलास्तथा ।
 कामधीर्धवलक्षीय सर्वे युद्धविशारदाः ॥
 नागायुतसमप्राणा वायुवेगसमा जये ।
 यश्चेच्छक्रनिवासाश्च केचिदत्र धनीकसः ॥
 एयं विधाय तत् सर्वे भगवोऽहोक्रमायनः ।
 मन्यरां बोधयामास यद्यत् कार्यं यथा यथा ॥
 सा तद्वचः समाशाय तथा चक्रे मनोजया ।
 इतश्चेतश्च गच्छन्ती वैरसन्धुक्षणे रता ॥

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि धानरागुप्तपत्नी
 षट्सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७६ ॥

स्त्रानि । 'जातो जातो यदुकुष्टं तदलमभिधीयते' । विद्वङ्गमः
 शेषतः ॥ ३९ ॥ रावयामास द्विगार्पस एवो स्पामिदम्
 ॥ ४० ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलच्छण्डिये भारतभावदीपे
 षट्सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७५ ॥

२७६

तत इति ॥ १ ॥ विप्रार्थः विविधैः प्रहारेः ॥ ३ ॥

वज्रसंहननाः वज्रवृद्धाः ॥ १३ ॥ दश्रेखा तर्क
 निशासो देवां ते यश्चेच्छक्रनिवासाः ॥ १४ ॥ यन्
 कैवेयीश्वरोमनं रामप्रजानादि च ॥ १५ ॥ संज
 दीपने ॥ १६ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलच्छण्डिये भार
 भावदीपे षट्सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७६ ॥

२७७

युधिष्ठिर उवाच ।

क्लं मगवता जन्म रामादीनां पृथक् पृथक् ।
स्थानकारणं ब्रह्मन् धोतुमिच्छामि कथ्यताम् १
कथं दाशरथी वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
सम्प्रसिद्धौ धने ब्रह्मन् मैथिली च यशस्विनी ॥ २
मार्कण्डेय उवाच ।

जातपुत्रो दशरथः प्रीतिमानभवत्पुत्र ।
क्रियारतिर्धर्मतः सततं वृद्धसेविता ॥
व्रजेण चास्य ते पुत्रा व्यवर्धन्त महीजसः ।
वैदेय सहस्येषु घनुर्वेदेषु पारगाः ॥
चरितब्रह्मचर्यास्ते हृतदारपथ पार्थिव ।

यदा तदा दशरथः प्रीतिमानभवत् सुखी ॥ ५
ज्येष्ठो रामोऽभवत् तेषां रमयामास हि प्रजाः ।
मनोहरतया धीमान् पितुर्हृदयनन्दनः ॥ ६
ततः स राजा मतिमान् मत्वाऽऽत्मानं वयोधिकम्
मन्त्रयामास सचिविर्धर्मक्षेत्रं पुरोहितैः ॥ ७

८ अभिवेकाय रामस्य यौवराज्येन भारत ।
९ तप्तकालं च ते सर्वे मेनिरे मन्त्रिसत्तमाः ॥
१० रोहितासं महाबाहुं मत्तमातङ्गगामिनम् ।
११ दीर्घबाहुं महोरस्कं नीलकुञ्जितमूर्धजम् ॥
१२ नीयमानं श्रिया धीरं शक्रादनवरं रणे ।
१३ पारयं सर्वधर्मोणां वृहस्पतिसमं मती ॥
१४ सर्वानुरक्तप्रहृतिं सर्वविधाविशारदम् ।
१५ जितेन्द्रियमभिवाणामपि दृष्टिमनोहरम् ॥
१६ नियन्तारमसाधूनां गोप्तारं धर्मचारिणाम् ।
१७ धृतिमन्तमनाधृष्यं जेतारमपराजितम् ॥
१८ पुत्रं राजा दशरथः कौसल्यानन्दवर्धनम् ।
१९ सन्देश्य परमां प्रीतिमगच्छत् कुरुनन्दन ॥ १९
२० चिन्तयंश्च महातेजा गुणान् रामस्य धीर्यवान् ।
२१ अम्यभाषत भद्रं ते प्रीयमाणः पुरोहितम् ॥ १९
२२ अथ पुष्यो निशि ब्रह्मन् पुष्यं योगमुपैष्यति ।
२३ सम्माराः सम्मिष्यन्तां रे रामक्षोपनिमन्त्रयताम् ॥
२४ इति तदाज्यवचनं प्रतिश्रुत्वाथ मन्यता ।

कैकेयीममिगम्येदं काले वचनमब्रवीत् ॥ १६
अथ कैकेयि दीर्माग्यं राज्ञा ते स्थापितं महत् ।
भाशीविपस्तां सङ्कुद्वक्षण्डो दशतु दुर्मने ॥ १७
सुमगा खलु कौसल्या यस्याः पुत्रोऽभिपेक्ष्यते ।
कुतो हि तव सीमाग्यं यस्याः पुत्रो न राज्यमाह
सा तद्वचनमाहाय सर्वाभरणभूयिता ।
वेदीविलस्रमध्यैव विभ्रता रूपमुत्तमम् ॥ १९
३ विविके पतिमासाद्य हसन्तीव शुचिस्मिता ।
प्रणयं व्यञ्जयन्तीव मधुरं वाक्यमब्रवीत् ॥ २०
४ सत्यप्रतिज्ञ यन्मे त्वं काममेकं निष्पृथान् ।
उपाकुरुष्व तद्राजंस्तस्मान्मुच्यस्व सङ्घटात् २१

राजोवाच ।

५ धरं ददानि ते हन्त तद्गृहाण यदिच्छसि ।
अवध्यो वध्यतां कोऽद्य वध्यः कोऽद्य विमुच्यताथ
६ धनं ददानि कस्याद्य न्हियतां कस्य वा पुनः ।
ब्राह्मणत्वादिहान्यत्र यत्किञ्चिद्विद्विष्यते मे ॥ २३
७ पृथिव्यां राजराजोऽस्मि चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता ।
यस्तेऽभिलषितः कामो ह्यहि कल्याणि मा चिरम्
८ सा तद्वचनमाहाय परिगृह्य नराधिपम् ।
९ आत्मनो बलमाहाय तत पनमुथाच ह ॥ २५
१० आभिषेचनिकं यत् ते रामार्थमुपकल्पितम् ।
भरतस्तदवाप्नोत धनं गच्छत राघवः ॥ २६
११ स तद्राजा वचः श्रुत्वा विप्रियं दारुणोदयम् ।
दुःखार्तो भरतश्रेष्ठ न किञ्चिद्वाजहार ह ॥ २७
१२ ततस्तथोक्तं पितरं रामो विज्ञाय धीर्यवान् ।
धनं प्रतस्थे धर्मात्मा राजा सत्यो भवत्विति २८
१३ तमन्वगच्छद्गृहीवान् घनुष्पांश्चमणस्तदा ।
सीता च भार्या भद्रं ते वैदेही जनकामजा २९
१४ ततो धनं गते रामे राजा दशरथस्तदा ।
समयुज्यत देहस्य कालपर्यायधर्मणा ॥ ३०
१५ रामं तु गतमाहाय राजानं च तपागतम् ।
आनाय्य भरतं देवी कैकेयी वाक्यमब्रवीत् ॥ ३१

२७७

उक्तमिति ॥ १ ॥ रामदत्तं निर्वाकं ज्येष्ठं इति
॥ १६ ॥ महान्तौ शत्रुजन्ममौ बाहू यस्य तम् । दीर्घौ भ्राजा-
नुष्यन्ती बाहू यस्य तम् ॥ १६ ॥ सर्वथः शत्रुकाः प्रकृतयः
प्रजा यस्मिन्तं स्वानुरक्तप्रकृतिम् ॥ १९ ॥ भद्रं ते इति

युधिष्ठिरं प्रति आशीर्वाचनम् । पुरोहितं परिश्रम् ॥ १४ ॥
वेदीवत् विलसः कुतो मथ्यो यस्याः ॥ १९ ॥ कामं
वरम् । उपाकुरुष्व देहि सङ्घटात् पृथात् ॥ २१ ॥ सीता
लाजल्यदतिस्ततो आतत्वादियमपि सीता विदेहापत्कवा-
दिदेही ॥ २९ ॥ कालपर्यायधर्मणा मृत्युना ॥ ३० ॥

गतो दशरथः स्वर्गं वनस्थ्यां रामलक्ष्मणौ ।
 कृष्ण राज्यं विपुलं क्षेमं निहतकण्टकम् ॥ ३२
 वामुवाच स धर्मात्मा नृशंसं धत ते कृतम् ।
 यतिं हत्वा कुलं चेदमुत्साद्य धनलुब्धया ॥ ३३
 अयशः पातयित्वा मे मूर्ध्नि त्वं कुलपांसने ।
 सकामा भव मे मातरित्युक्ता प्रकरोद ह ॥ ३४
 स चारित्रं विशोध्याय सर्वप्रकृतिसन्निधौ ।
 जम्बव्याङ्गावरं रामं विनियर्तनलालसः ॥ ३५
 कौसल्यां च सुमित्रां च कैकेयीं च सुदुःखितः ।
 मग्रे प्रस्थाप्य यानैः स शत्रुघ्नसहितो ययौ ॥ ३६
 वसिष्ठवामदेवाभ्यां विप्रैश्चान्यैः सहस्रशः ।
 पौरजानपदैः सार्धं रामानयनकाङ्क्षया ॥ ३७
 ददर्श चित्रकूटस्थं स रामं सहलक्ष्मणम् ।
 बापसानामलङ्कारं धारयन्तं धनुर्धरम् ॥ ३८
 विसर्जितः स रामेण पितुर्वचनकारिणा ।
 नन्दिप्रामेऽकरोद्राज्यं पुरस्कृत्यास्य पादुके ॥ ३९
 रामस्तु पुनराशङ्क्य पौरजानपदागमम् ।
 प्रविशेश महारण्यं शरमद्वाध्रमं प्रति ॥ ४०
 सत्कृत्य शरमङ्गं स वण्डकारण्यमाश्रितः ।
 नदीं गोदावरीं रम्यामाश्रित्य भ्यवसत् तदा ४१
 वसतस्तस्य रामस्य ततः शूर्पणखाकृतम् ।
 शरेणासीन्महद्वैरं जनस्थाननिवासिना ॥ ४२
 रक्षार्थं तापसानां तु राघवो धर्मवरसलः ।
 चतुर्दशसहस्राणि जघान भुवि राक्षसान् ॥ ४३
 दूषणं च खरं चैव निहत्य सुमहाबलौ ।

चक्रे क्षेमं पुनर्धीमान् धर्मारण्यं स राघवः ॥ ४४
 हतेषु तेषु रक्षःसु ततः शूर्पणखा पुनः ।
 ययौ निकृत्तनासोष्ठी लङ्कां घ्रातुर्निवेशनम् ॥ ४५
 ततो राघणमभ्येत्य राक्षसी दुःखमूर्च्छिता ।
 पपात पादयोर्भ्रातुः सन्तुष्करुधिरानना ॥ ४६
 तां तथा विहृतां दृष्ट्वा राघणः क्रोधमूर्च्छितः ।
 उत्पपातासनात् बुद्धो दन्तैर्दन्तानुपस्पृशन् ॥ ४७
 स्थानमात्यान् विस्त्रय्याथ विधिके तामुवाच सः
 केनास्येवं कृता भद्रे मामविन्त्यावमन्य च ॥ ४८
 कः शूलं तीक्ष्णमासाद्य सर्वगात्रैर्निषेवते ।
 कः शिरस्यध्रिमाघाय विभ्वस्तः स्वपते सुखम् ॥
 आशीविपं घोरतरं पादेन स्पृशतीह कः ।
 सिंहं केसरिणं कश्च दंष्ट्रायां स्पृश्य तिष्ठति ॥ ५०
 इत्येवं द्रुघतस्तस्य श्रोतोभ्यस्तेजसोऽर्चिषः ।
 निश्चेरुर्दृष्टतो रात्री वृत्तस्येव स्वल्पतः ॥ ५१
 तस्य तत् सर्वमाचख्यौ भागिनी रामविक्रमम् ।
 खरदूषणसंयुक्तं राक्षसानां परामवम् ॥ ५२
 स निश्चित्य ततः कृत्यं खसारमुपसान्त्य च ।
 ऊर्ध्वमाचक्रमे राजा विधाय नगरे विधिम् ॥ ५३
 ध्रिक्कूटं समतिक्रम्य कालपर्वतमेव च ।
 ददर्श मकरावातं गम्भीरोदं महोदधिम् ॥ ५४
 तमतीत्याथ गोकर्णमभ्यगच्छद्दृशाननः ।
 दयितं स्थानमव्यग्रं शूलपाणेर्महात्मनः ॥ ५५
 तत्राभ्यगच्छन्मारीचं पूर्वामायां दृशाननः ।
 पुरा रामभयादेव तापस्यं समुपाश्रितम् ॥ ५६

इति श्रीमहामारते आरण्यके पर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि रामवनाभिगमने
 सप्तसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७७ ॥

२७८

मार्कण्डेय उवाच ।
 मारीचस्त्वथ सम्प्रान्तो दृष्ट्वा राघणमागतम् ।
 पूजयामास सत्कारैः फलमूलादिभिस्ततः ॥ १

विभ्रान्तं चैतमासीनमन्यासीनः स राक्षसः ।
 उवाच प्रवृत्तं वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् २

चारिभ्यं विशोभ्य इदं कैकेयैव कृतं न तु ममेति प्रदर्श
 ॥ ३५ ॥ सिंहं हिंसं केसरिणं सटावन्तं सुगराजम्
 ॥ ५० ॥ श्रोतोभ्यश्चतुरादिन्प्रेभ्यः तेजसोऽर्चिषोऽभि-
 र्भ्याम् ॥ ५१ ॥ खरदूषणसंयुक्तं तत्परामवसाहितम् ॥ ५२ ॥
 विधिं रक्षाम् ॥ ५३ ॥ पुरा रामभयाद् विश्वामित्रयज्ञप्रत-

त्रेन् आतात् ॥ ५४ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये भार-
 भावदीये सप्तसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७७ ॥

२७८

मारीच इति ॥ १ ॥ प्रवृत्तं पुञ्जलार्थकम् ॥ २ ॥

न ते प्रकृतिमान् वर्णः कश्चिन् क्षेमं पुरे तव ।
 कश्चिन् प्रकृतयः सर्वा भजन्ते त्वां यथा पुरा ॥३॥
 किमिहागमने चापि कार्यं ते राक्षसेश्वर ।
 कृतमित्येव तद्विद्धि यद्यपि स्यात्सुदुष्करम् ॥ ४ ॥
 शशांस रावणस्तस्मै तत् सर्वं रामचेष्टितम् ।
 समासेनैव कार्याणि क्रोधामर्षसमन्वितः ॥ ५ ॥
 मारीचस्त्वग्रवीच्छ्रुत्वा समासेनैव रावणम् ।
 अलं ते राममासाद्य वीर्यहो ह्यस्मि तस्य वै ॥ ६ ॥
 बाणवेगं हि कस्तस्य शक्तः सोढुं महात्मनः ।
 प्रमज्ज्यायां हि मे हेतुः स प्य पुरुषधर्मः ॥ ७ ॥
 विनाशमुबभेत् तं ते केनाप्यातं दुरात्मना ।
 तमुवाचाथ सक्रोधो रावणः परिमत्संयत् ॥ ८ ॥
 अकुर्वतोऽस्मद्रचनं स्यान्मृत्युरपि ते ध्रुवम् ।
 मारीचक्षिन्तयामास विशिष्टान्मरणं वरम् ॥ ९ ॥
 अवश्यं मरणे प्राप्ते करिष्याम्यस्य यन्मतम् ।
 ततस्तं प्रत्युवाचाथ मारीचो रक्षसां वरम् ॥ १० ॥
 किं ते साह्यं मया कार्यं करिष्याम्यवशोऽपितत् ।
 तमग्रवीहशर्माधो गच्छ सीतां प्रलोभय ॥ ११ ॥
 रत्नपृष्ठो मृगो भूत्वा रत्नचित्रतनूरुहः ।
 भ्रुपं सीता समालक्ष्य त्वां रामं चोदयिष्यति ॥ १२ ॥
 अपक्रान्ते च काकुत्स्थे सीता वक्ष्या भविष्यति ।
 तामादायापनेष्यामि ततः स न भविष्यति ॥ १३ ॥
 भार्यावियोगाद्दुर्वृद्धिरेतत् साह्यं कुरुष्व मे ।
 इत्येवमुक्तो मारीचः कृतोदकमथात्मनः ॥ १४ ॥
 रावणं पुरतो यान्तमन्यगच्छत् सुदुःखितः ।
 ततस्तस्याध्रमं गत्वा रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ १५ ॥
 चकतस्तद्यथा सर्वमुमी यत् पूर्वमाजितम् ।
 रावणस्तु यतिर्भूत्वा मुण्डः कुण्डी त्रिदण्डधृक् ॥
 मृगश्च भूत्वा मारीचस्तं देशमुपजम्भतः ।
 दर्शयामास मारीचो वैदेहीं मृगरूपधृक् ॥ १७ ॥
 चोदयामास तस्यायं सा रामं विधिचोदिता ।
 रामस्तस्याः प्रियं कुर्वन् धनुरादाय सत्वरः ॥ १८ ॥
 रक्षायं लक्ष्मणं न्यस्य प्रययौ मृगालिप्तया ।
 स धन्वी वदतूणीरः खड्गोवाङ्गुलिप्रवान् ॥ १९ ॥
 अन्वधावन्मृगं रामो रुद्रस्ताराभृगं यथा ।
 सोऽन्तर्हितः पुनस्तस्य दर्शनं राक्षसी भजन् ॥ २० ॥

चकष्य महदध्वानं रामस्तं बुबुधे ततः ।
 निशाचरं विदित्वा तं राघवः प्रतिमानवान् ॥ २१ ॥
 अमोघं शरमादाय जघान मृगरूपिणम् ।
 स रामवाणाभिहतः कृत्वा रामस्वरं तदा ॥ २२ ॥
 हा सीते लक्ष्मणेत्यं बुकोशार्तस्वरेण ह ।
 शुभ्राय तस्य वैदेहीं ततस्तां करुणां गिरम् ॥ २३ ॥
 सा प्राद्वद्यतः शब्दस्तामुवाचाथ लक्ष्मणः ।
 अलं ते शङ्कया मीरु को रामं प्रहरिष्यति ॥ २४ ॥
 मुहूर्तोद्गृह्यसे रामं भर्तारं त्वं शुचिश्चिते ।
 इत्युक्त्वा सा प्रवृत्ती पर्यशङ्कत लक्ष्मणम् ॥ २५ ॥
 हुता वै स्त्रीस्वभावेन शुक्लचारित्रभूषणा ।
 सा तं परुषमारब्धा वक्तुं साध्वी पतिप्रता ॥ २६ ॥
 नैव कामो भवेन्मूढ यं त्वं प्रार्थयसे हृदा ।
 अप्यहं शङ्कामादाय हन्यामात्मानमात्मना ॥ २७ ॥
 पतेयं गिरिच्छिन्नाद्या विशेषं वा हुताशनम् ।
 रामं भर्तारमुत्सृज्य न त्वहं त्वां कथञ्चन ॥ २८ ॥
 निहीनमुपतिष्ठेयं शार्दूली कोपुकं यथा ।
 पतादशं वचः श्रुत्वा लक्ष्मणः प्रियराघवः ॥ २९ ॥
 पिपाय कर्णौ सहृत्तः प्रसितो येन राघवः ।
 स रामस्य पदं गृह्य प्रससार धनुर्धरः ॥ ३० ॥
 अर्वाक्षमाणो विन्वोर्ष्ठां प्रययौ लक्ष्मणस्तदा ।
 पतस्मिन्नन्तरे रक्षो रावणः प्रसहस्यत ॥ ३१ ॥
 अभद्व्यो मध्यरूपेण भस्मच्छन्न इवानलः ।
 यतिवेषप्रतिच्छन्नो जिहीषुस्तामनिन्दिताम् ॥ ३२ ॥
 सा तमालक्ष्य सम्प्राप्तं धर्मज्ञा जनकात्मजा ।
 निमन्त्रयामास तदा फलमूलाशनादिभिः ॥ ३३ ॥
 अवमन्य ततः सर्वं स्वरूपं प्रत्यपद्यत ।
 सान्त्वयामास वैदेहीमिति राक्षसपुङ्गवः ॥ ३४ ॥
 सीते राक्षसराजोऽहं रावणो नाम विश्रुतः ।
 मम लङ्का पुरी नाम्ना रम्या पारे महोदधेः ॥ ३५ ॥
 तत्र त्वं नरनारीषु शोभिष्यसि मया सह ।
 भार्या मे भय सुधोणि तापसं त्यज राघवम् ॥ ३६ ॥
 पयमादीनि धापयानि श्रुत्वा तस्याय ज्ञानकी ।
 पिपाय कर्णौ सुधोणी मैवमित्यग्रवीह्वचः ॥ ३७ ॥
 प्रपतेदृष्टौः सनक्षत्रा पृथिवी शकली भवेत् ।
 शैत्वमग्निरियाष्ट्राहं त्यजेयं रघुनन्दनम् ॥ ३८ ॥

राममासाद्य अलम् । रामं नैवासादेरित्यर्थः । 'अलं कल्वोः
 प्रविवेषयोः प्राचां प्रा' इति निवेधायकाल्शब्दयोगे
 कुरप्रत्यय ॥ ६ ॥ उदकमौर्षवैदिकम् ॥ १४ ॥ गोषा
 ज्वाघातवारणं अङ्गुलिं च तद्वान् ॥ १९ ॥ ताराभृगं ताराभृगं

मृगं प्रजापतिः सा बुधितरं मृगो मूला बगाम तस्य दद-
 चिरोऽच्छिन्नत् तदेतन्मयागीर्षं नाम नक्षत्रम् ॥ २० ॥
 पर्यशङ्कत लक्ष्मणो मन्दाभिलाषवानिति शङ्कामकरोत् ॥ २५ ॥

कथं हि मिश्रकरटं पद्मिनं घनगोचरम् ।
 उपस्थाय महानागं कण्ठः सुकरं सृशेत् ॥ ३९
 कथं हि पीत्वा माध्वीकं पीत्वा च मधुमाधवीम्
 लोमं सौवीरके कुर्यात्प्राप्य काचिविति स्मरेत् ॥
 इति सा तं समाभाष्य प्रविशेशाश्रमं ततः ।
 क्रोधात् प्रस्फुरमाणौघौ विधुन्याना करी मुहुः ॥

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि मारीचपथे सीताहरणे च
 अष्टसप्तत्यधिकद्विंशत्तमोऽध्यायः ॥ २७८ ॥

२७९

मार्कण्डेय उवाच ।

सखा दशरथस्यासीज्जटायुररुणात्मजः ।
 गृध्रराजो महावीरः सम्पातिर्यस्य सौदरः ॥ १
 स ददर्श तदा सीतां रावणाद्गतां स्तुपाम् ।
 सक्रोधोऽभ्यद्रवत् पक्षी रावणं राक्षसेश्वरम् ॥ २
 अपैनमग्रवीहृधो मुञ्च मुञ्चस्य मैथिलीम् ।
 ध्रियमाने मयि कथं हरिष्यसि निशाचर ॥ ३
 न हि मे मोक्षसे जीघ्रन् यदि नोत्सृज्यसे धूमम् ।
 उक्त्यै राक्षसेन्द्रं तं चकते महारैभृशम् ॥ ४
 पक्षतुण्डप्रहारैश्च शतशो जर्जरीकृतम् ।
 वक्षार हाधिरं भूरि गितिः प्रच्रवणैरिष्ये ॥ ५
 स यथ्यमानो गृध्रेण रामप्रियद्वितीपिणा ।
 ऋद्धमादाय चिच्छेद मुञ्जी तस्य पतत्रिणः ॥ ६
 निहत्य गृध्रराजं स मिश्राद्भिदिशरोपमम् ।
 ऊर्ध्वमाचक्रमे सीतां गृहीत्याऽङ्गुन राक्षसः ॥ ७
 यत्र यत्र तु धैर्देही पश्यत्याधममण्डलम् ।
 सरो वा सरितो वाऽपि तत्र मुञ्चति भूषणम् ॥ ८
 सा ददर्श गिरिप्रस्थे पञ्च धानपुङ्गवान् ।
 तत्र घासो महद्द्विष्यमुत्ससर्जन मनस्विनी ॥ ९
 तत् तेषां धानलेद्धानां पपात पयनोद्धतम् ।
 मध्ये सुपातं पञ्चानां विधुग्मेघान्तरे यया ॥ १०
 अचिरेणातिचक्राम संचरः मे चरप्रिय ।

ददशांघ पुर्यं रम्यां बहुद्वारां मनोरमाम् ॥ ११
 प्राकारयप्रसन्नायां निर्मितां धिक्कर्मणा ।
 प्रविवेश पुर्यं लङ्कां ससीतो राक्षसेश्वरः ॥ १२
 पयं हतायां धैर्देहां रामो हत्या महाभृगम् ।
 निवृत्तो ददशो धीमान् भ्रातरं लक्ष्मणं तया ॥ १३
 कथमुत्सृज्य धैर्देहो घने राक्षससेधिते ।
 इति तं भ्रातरं दृष्ट्वा प्रातोऽसीति व्यगर्हयत् ॥ १४
 मृगरूपधरेणाप्य रक्षसा सोपकर्षणम् ।
 भ्रातुरागमनं चैव चिन्तयन् पर्यतप्यत् ॥ १५
 गर्हयन्नेव रामस्तु त्यरितस्तं समासदत् ।
 अपि जीघति धैर्देहीमिति पश्यामि लक्ष्मण ॥ १६
 तस्य तत् सर्वमाचख्यौ सीताया लक्ष्मणो वचः ।
 यदुक्तयत्यसदशं धैर्देही पथिधमं वचः ॥ १७
 दहमानेन तु हृदा रामोऽभ्यपतदाश्रमम् ।
 स ददर्श तदा गृध्रं निहतं पर्यतोपमम् ॥ १८
 राक्षसं शङ्कमानस्तं विक्षुप्य बलयद्गुनः ।
 अभ्यघाथत काफुरस्यस्ततस्तं सहलक्ष्मणः ॥ १९
 स तावुपाच तेजस्यौ सहितौ रामलक्ष्मणौ ।
 गृध्रराजोऽस्मि मद्रं वां सखा दशरथस्य धै ॥ २०
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा स गृध्र यदुवीर शुभे ।
 कोऽयं पितरमस्माकं नास्तीऽऽहेत्युचतुष्टौ ती ॥ २१

मिश्रकरटं मिश्रणस्यफलं मन्मथम् । क्रोधेनैरिदानी ॥ ३९ ॥
 माध्वीकं मधुपुष्पं मयं मधुमाधवीं क्रीडतां सुतां सौवीरं
 काचिविष्णुम् ॥ ४० ॥ इत्यारभ्यते पर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावदन्ते
 अटलाव्याधिकद्विंशत्तमोऽध्यायः ॥ २७८ ॥

२७९

सञ्ज्ञेति ॥ १ ॥ स्वमैथिली स्वा चार्ता मैथिल्यं । स्वा
 आत्मनोया स्तुवा मैथिल्युत्पत्त्यै ध्रियमाने जीघति ॥ ३ ॥

नसौः नरवैन्दोश्च ॥ ६ ॥ चशर गुणव ॥ ५ ॥ अरेन
 उल्लेखेन ॥ ७ ॥ गिरिप्रस्थे पांशुसिलो 'प्रयो' शिवा
 मानमेरे सानावस्युच्यन्मुनि 'इति मेदिनी ॥ ९ ॥ प्राद्या
 परिधिभितिः कस्तुर्यायं वेपुसमं दुर्गं ताभ्यां सखा
 दुर्गमा 'वचः' स्थाने पुमानधी वेपुस्ये 'चौटके' इति
 मेदिनी ॥ १२ ॥ कथं प्रातोऽसीति सम्बन्धः ॥ १४ ॥ व'
 दुर्वयो ॥ २० ॥ अट इने ॥ २१ ॥

स, वक्ष्यमानो युधेण रामप्रियहितैषिणा ।
सङ्गमादाय चिच्छेद भुजौ तस्य पताक्षिणः ॥
—वनपर्वे अ. २७९ पृ. ४४०

ततो ददशतुस्तौ तं छिन्नपक्षद्वयं खगम् ।
 तयोः शशंस गृध्रस्तु सीतार्थं रावणाद्वधम् २२
 अपृच्छद्राघवो गृध्रं राघवः कां दिशं गतः ।
 तस्य गृध्रः शिरः कम्पैरावच्छे ममार च ॥ २३
 दक्षिणामिति काकुत्स्थो विदित्वाऽस्य तदिद्वितम्
 सत्कारं लम्भयामास सखायं पूजयन् पितुः ॥ २४
 ततो दृष्ट्वाऽऽश्रमपदं व्यपविद्धपृस्तीमठम् ।
 विष्वस्तकलशं शग्धं गोमायुशतसङ्कुलम् ॥ २५
 दुःखशोकसमाविष्टौ वैदेहीहरणार्दितौ ।
 जग्मदुर्दण्डकारण्यं दक्षिणेन परन्तपौ ॥ २६
 वने महति तस्मिन्स्तु रामः सौमित्रिणा सह ।
 ददर्श मृगयूथानि द्रवमाणानि सर्वशः ॥ २७
 शब्दं च घोरं सत्वानां दाधाप्रेरिष धर्षतः ।
 अपश्येतां मुहुर्तांश्च कबन्धं घोरदर्शनम् ॥ २८
 मेघपर्वतसंकाशं शालस्कन्धं महाभुजम् ।
 उदोगतविशालाक्षं महोदरनहासुलम् ॥ २९
 यदृच्छयाऽथ तद्रक्षः करे जग्राह लम्भणम् ।
 विषादमगमत् सद्यः सौमित्रिरथ भारत ॥ ३०
 सराममभिसम्प्रेष्य कृष्यते येन तन्मुखम् ।
 विष्णुणाध्याप्रवीद्रामं पश्यावस्थामिमां मम ॥ ३१
 हरणं कैव वैदेह्या मम चागमुपप्लवः ।
 राज्यभ्रंशश्च भवतस्तातस्य मरणं तथा ॥ ३२
 नाहं त्वां सह वैदेह्या समेतं कोसलागतम् ।
 द्रश्यामि पृथिवी राज्ये पितृपैतामहे स्थितम् ॥ ३३
 द्रश्यन्त्यायस्य धन्या ये कुशलाजशमीदलेः ।
 अग्निपितृस्य धदनं सोमं शान्तधनं यथा ॥ ३४
 एवं बहुविधं धीमान् विललाप सलरमणः ।

इति श्रीमहाभारते मारण्यके पर्वणि रामेणोपस्थानपर्वणि कबन्धघनने
 जनाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७९ ॥

२८०

मार्कण्डेय उवाच ।
 ततोऽपिदूरे नलिनीं प्रभूतकमलोत्पलाम् ।
 सीताहरणदुःखार्तः पम्पां रामः समासदत् ॥ १

उरति नेत्रे उदरे मुखं च यस्य । कबन्धः शीर्षहीनः पुमान्
 ॥ २९ ॥ येन यतः तन्मुखं ततः कृष्यते ॥ ३१ ॥ एवं
 बहुविधं राममन्वरीत् अमन्त्रमन्त्र- निर्णयः ॥ ३५ ॥ विनि-
 श्चय दिव्यदर्शनाऽभूत् पुण्यः कबन्धदेहधारी स च ददत्ते
 दृष्टः ॥ ४० ॥ कामया इच्छया ॥ ४१ ॥ पम्पा नाम

मारुतेन सुशीतेन सुधेनामृतगन्धिना ।
 सेव्यमानो वने तस्मिन् जगाम मनसा प्रियाद् २

तदाकिनी सती ॥ ४४ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये
 भारतभाष्ये जनाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७९ ॥

२८०

तत इति । अविदुः समीपे नलिनीं पुष्करिणीं जय-
 नानि कुमुदानि ॥ १ ॥ अमृतगन्धिना अमृतसदृशेन ॥ २ ॥

२८०

कृतचिन्हं तु सुग्रीवं रामो दृष्ट्वा महाघनुः ॥
विचक्षणं घनुः श्रेष्ठं वालिमुदिश्य लक्ष्यधित् ॥
—घनपर्व ज० २८० पृ ४४२.

रामस्तु चतुरो मासान् पृष्ठे माल्यवतः शुभे ।
 निवासमकरोद्धीमान् सुग्रीवेणाम्युपस्थितः ॥ ४०
 रावणोऽपि पुरीं गत्वा लङ्कां कामवलात्कृतः ।
 सीतां निवेशयामास भवने नन्दनोपमे ॥ ४१
 अशोकयनिकाभ्यांश्च तापसाश्रमसन्निभे ।
 मर्वरमरणतन्वङ्गां तापसीं वेपथारिणीं ॥ ४२
 उपवासतपःशीला तत्रास पृथुलेक्षणा ।
 उवास दुःखवसतिं फलमूलकृताशना ॥ ४३
 दिदेश राक्षसीस्तत्र रक्षणे राक्षसाधिपः ।
 भासासिशूलपट्टमुद्ररालातधारिणीः ॥ ४४
 अर्क्षो व्यर्क्षो ललाटार्क्षो दीर्घजिह्वामजिह्विकाम्
 त्रिलोनीमेकपादां च त्रिजटामेकलोचनाम् ॥ ४५
 पताश्रान्याश्च दीप्ताक्ष्यः करमोत्कटमूर्धजाः ।
 परिवार्यासते सीतां दिवा रात्रमतन्द्रिताः ॥ ४६
 तास्तु तामायतापाङ्गां पिशाच्यो दारुणस्वराः ।
 तर्जयन्ति सदा रौद्राः परुषव्यञ्जनस्वराः ॥ ४७
 खादाम पाटयामैर्नां तिलशः प्रविमज्य ताम् ।
 येयं भर्तारमस्माकमवमन्त्येह जीवति ॥ ४८
 इत्येवं परिमत्सन्तींस्त्रास्यमानाः पुनः पुनः ।
 मर्वशोकसमाविष्टा निःश्वस्येदमुवाच ताः ॥ ४९
 आर्याः खादत मां शीघ्रं न मे लोमोऽस्ति जीविते
 विना तं पुण्डरीकाक्षं नीलकुञ्जितमूर्धजम् ॥ ५०
 अथेवाहं निराहारा जीवितप्रियवर्जिता ।
 शोपयिष्यामि गात्राणि व्याली तालगता यया ५१
 न त्यन्यमभिगच्छेयं पुमांसं राघवादृते ।
 इति जानीत सत्यं मे क्रियतां यदतन्तरम् ॥ ५२
 तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा राक्षस्यस्ताः खरसनाः ।
 आख्यातुं राक्षसेन्द्राय जम्बुस्तत्सर्वमादृताः ५३
 गतास्तु तास्तु सर्वासु त्रिजटा नाम राक्षसी ।
 सान्त्वयामास वैदेहीं धर्मज्ञा प्रियवादिनी ॥ ५४
 सीते वक्ष्यामि ते किञ्चिद्विश्वासं कुरु मे सखि ।
 मयं त्वं त्यज वामोरुं शृणु चेदं वचो मम ॥ ५५
 अविन्ध्यो नाम मेधावी बृद्धो राक्षसपुङ्गवः ।
 स रामस्य हितान्वेषी त्वदर्थं हि स भावदत् ५६
 सीतामद्वचनाद्वाच्या समाभ्यास्य प्रसाद्य च ।

भर्ता ते कुशली रामो लक्ष्मणानुगतो बली ॥ ५७
 सख्यं वानरराजेन शक्रप्रतिमतेजसा ।
 हृत्वा च राघवः श्रीमांस्त्वदर्थं च समुद्यतः ॥ ५८
 मा च तेऽस्तु भयं भीरु राघवणाहोकारहितात् ।
 नलकृवरशापेन रक्षिता ह्यसि नन्दिनी ॥ ५९
 शमो ह्येव पुरा पापो वधुं रम्यां परामृशन् ।
 न शक्तोत्ववशां नारीमुपैतुमजितेन्द्रियः ॥ ६०
 क्षिप्रमेष्यति ते भता सुग्रीवेणाभिरक्षितः ।
 सौमित्रिसहितो धीमांस्त्वां चेतो मोक्षयिष्यति ॥
 स्वमा हि सुमहाघोरा दृष्टा मेऽनिष्टदर्शनाः ।
 विनाशायस्य दुर्बुद्धेः पौलस्यकुलघातिनः ॥ ६२
 दारुणो ह्येव दुष्टात्मा क्षुद्रकर्मा निशाचरः ।
 स्वभायाल्लोलीदोषेण सर्वेषां मयवर्धनः ॥ ६३
 स्पर्धते सर्वदेवैर्यैः कालोपहतचेतनः ।
 मया विनाशलिङ्गानि स्वमे दृष्टानि तस्य वै ॥ ६४
 तैलाभिपिक्तो विकचो मज्जन पङ्के दशाननः ।
 असकृत् खरसुको तु रथे नृत्यशिव सितः ॥ ६५
 कुम्भकर्णोदयश्चेमे नम्राः पतितमूर्धजाः ।
 गच्छन्ति दक्षिणामाशां रक्तमाल्यानुलेपनाः ॥ ६६
 श्वेतातपत्रः सोष्णीयः शुक्लमाल्यानुलेपनः ।
 श्वेतपर्वतमारुढ एक एव विभीषणः ॥ ६७
 सचिवाश्चास्य चत्वारः शुक्लमाल्यानुलेपनाः ।
 श्वेतपर्वतमारुढा मोक्षन्त्येऽस्मान् महाभयात् ६८
 रामस्याख्येण पृथिवीं परिक्षिता ससागरा ।
 यशसा पृथिवीं कृत्वां पूरयिष्यति ते पतिः ॥ ६९
 अस्मिन्क्षयमारुढो मुञ्जानो मधुपायसमः ।
 लक्ष्मणश्च मया दृष्टो दिग्भुः सर्वतो दिशम् ७०
 रुदती रुधिरप्राङ्गी व्याघ्रेण परिरक्षिता ।
 असकृच्च मया दृष्टा गच्छन्ती दिशमुत्तराम् ॥ ७१
 हर्यमेप्यासि वैदेहि क्षिप्रं भर्त्रां समन्विता ।
 राघवेण सह गात्रा सीते त्वमचिरादिव ॥ ७२
 इत्येतन्मृगशायाक्षां तच्छ्रुत्वा त्रिजटावचः ।
 बभूवाश्रावतीं बाला पुनर्मूर्त्तसमागमे ॥ ७३
 यावदभ्यागता रौद्राः पिशाच्यस्ताः सुदारुणाः ।
 ददृशुस्तां त्रिजटया सहासीनां यया पुरा ॥ ७४

इति श्रीमहामारुते आरण्यके पर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि त्रिजटाकृतसीतासान्त्वने
 अशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८० ॥

परमोत्कटमूर्धजा. उरुसदृशचेयाः ॥ ४६ ॥ परुषव्यञ्जन-
 स्वरासनाः शब्दा आर्षा ताः ॥ ४७ ॥ बभू सुपायम्
 ॥ ६० ॥ परिक्षिता व्यासा ॥ ६९ ॥ अय्यारण्यके पर्वणि
 नैलकण्ठीये भारतभाष्ये अर्वात्यधिकद्विशततमोऽ-
 ध्यायः ॥ २८० ॥ † अथैवाहम्-च.

रावणोऽपि पुरीं गत्वा लङ्कां कामबलात्कृतः ।
सर्गतां निवेशयामास भवने नन्दकोपमे ॥
अशोकवनिकाभ्यांशे तापसाधमसक्षिभे ।
उपवास्तपःशीला तत्रास पृथुलेक्षणा ॥

—वनपर्व अ. २८० पृ. ४४३

२८१

मार्कण्डेय उवाच ।

ततस्तां मर्षुशोकार्ता दीनां मलिनवाससम् ।
 मणिशेषाभ्यलङ्कारां रुदतीं च पतिप्रताम् ॥ १
 राक्षसीभिरुपास्यन्तीं समासीनां शिलातले ।
 रावणः कामवाणातां ददर्शोपसर्पं च ॥ २
 देवदानवगन्धर्वयक्षकिंपुरुषैर्युधि ।
 अजितोऽशोकवनिकां ययौ कन्दर्पपीडितः ॥ ३
 दिव्याम्बरधरः धीमान् सुनृष्टमणिकुण्डलः ।
 विचित्रमाल्यमुकुटो धसन्त इव मूर्तिमान् ॥ ४
 न कल्पवृक्षसदृशो यन्नादपि विभूषितः ।
 स्मशान्चैत्यद्रुमवद्भूपितोऽपि भयङ्करः ॥ ५
 स सत्यास्तनुमध्यायाः समीपे रजनीचरः ।
 दृष्टो रोहिणीमेत्य शनैश्चर इव ग्रहः ॥ ६
 स तामामन्य सुश्रोणीं पुष्पकेतुशाराहतः ।
 इदमित्यब्रवीद्वाक्यं प्रसूनां रौक्षीमिवाबलाम् ॥ ७
 स्तीते पर्याप्तमेताद्यत्कृतो मर्तुरुग्रहः ।
 प्रसादं कुरु तन्याङ्गि कियतां परिकर्म ते ॥ ८
 भजस्व मां धरातोहे महाहर्षभरणाम्बरा ।
 मय मे सर्वनारीणामुत्तमा वर्यणिनीं ॥ ९
 सन्ति मे देवकन्याश्च गन्धर्वाणां च योषितः ।
 सन्ति दामयकन्याश्च दैत्यानां स्त्रावि योषितः ॥
 चतुर्दश पिशाचानां कौट्यो मे घञ्जे स्थिताः ।
 द्विस्तायत् पुरुषादानां रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ ११
 ततो मे त्रिगुणा यक्षा ये मद्बचनकारिणः ।
 कैविल्लेख घनाध्यक्षं स्रातरं मे समाधिताः ॥ १२
 गन्धर्वाप्सरसी मन्त्रे भामापाणगतं सदा ।
 उपतिष्ठन्ति धामोरु यथैव स्रातरं मम ॥ १३
 पुत्रोऽहमपि विप्रप्रेः साक्षाद्विधवसो मुनेः ।
 पञ्चमो लोकपालानामिति मे प्रथितं यदाः ॥ १४
 दिव्यानि मस्यमोज्यानि पातानि विविधानि च
 यथैव त्रिदशस्य तथैव मम भाविनि ॥ १५

स्तीयतां दुष्कृतं कर्म वनवासकृतं तव ।
 भार्या मे भव सुश्रोणि यया मन्दोदरी तथा ॥ १६
 इत्युक्त्वा तेन वैदेही पश्चित्य शुभानना ।
 वृणमन्तरतः कृत्वा तमुवाच निशाचरम् ॥ १७
 अशियेनातिवामोरुखञ्जं नेत्रवारिणा ।
 स्तानावपतिती वाला संहतावभिवर्षती ॥ १८
 उवाच वाक्यं तं क्षुद्रं वैदेही पतिदेवता ।
 असह्यददतो वाक्यमीदृशं राक्षसेश्वर ॥ १९
 धियाद्युक्तमेतत् ते मया श्रुतममाग्यया ।
 तन्नद्रष्टुञ्च मद्रं ते मानसं विनिवर्त्यताम् ॥ २०
 परदारोऽस्यलभ्या च सततं च पतिप्रता ॥
 न चैवोपयिकी भार्या मानुषी कृपणा तव ॥ २१
 विवशां धर्षयित्वा च कां त्वं प्रीतिमयाक्यसि ।
 प्रजापतिसमो विप्रो ब्रह्मयोनिः पिता तव ॥ २२
 न च पालयसे धर्मं लोकपालसमः कथम् ।
 स्रातरं राजराजानं महेश्वरसखं प्रभुम् ॥ २३
 धनेश्वरं ध्यपदिशान् कथं त्यह न लक्षसे ।
 इत्युक्त्वा प्राकृत् सीता कम्पयन्ती पयोधरी ॥ २४
 शिरोधरां च तन्याङ्गी मुखं प्रच्छाद्य वाससा ।
 तस्या रुदत्या भाषिन्वादीर्घा धेनीःसंसयता ॥ २५
 दृष्टो स्वसिता जिग्था काली ध्यालोष मूर्धनि ।
 श्रुत्वा तद्रावणो वाक्यं सीतयोक्तं सुनिष्ठम् ॥ २६
 प्रत्याख्यातोऽपि दुर्मथाः पुनरेवाब्रवीद्वचः ।
 काममङ्गानि मे सीतेःतुनोत् मंकरध्वजः ॥ २७
 न त्वामकामां सुश्रोणीं समेष्ये चारुहासिनीम् ।
 किं तु शक्यं मया कर्तुं यत्कमधापि मानुषम् ॥ २८
 आहारभूतमस्माकं राममेवानुरुह्यसे ॥ २९
 इत्युक्त्वा तामनिन्द्याङ्गीं स राक्षसमहेश्वरः ।
 तत्रैवान्तर्हितो भूत्वा जगामामिमतां दिशम् ॥ ३०
 राक्षसीभिः परिहृता वैदेही शोककण्ठिता ।
 सेव्यमाना त्रिजटया तत्रैव न्ययसत् तदा ॥ ३१

इति श्रीमहामारते आरण्यके पर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि सीतारावणसंवादे

एकाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८१ ॥

२८१

तत इति । मणिशेषाभ्यलङ्कारः स एव दोषो येषां ते
 नलक्षणा अभ्यलङ्कारा यस्यास्ताम् ॥ १ ॥ उपास्यन्ती
 उपास्यमानाम् ॥ २ ॥ रौक्षीं होषीम् ॥ ७ ॥ परिकर्म
 ॥ ८ ॥ हे मस्युद्य मद्रं कन्या-

भावहं मुखं यस्य । पारदार्यदुषं लक्ष्म्याणावहमिति भावः ।
 विनिवर्त्यतां मत् इति शेषः ॥ २० ॥ औपयिकी उपयो-
 गाहं ॥ २१ ॥ शिरो मुखं च प्रच्छाद्य धरां दृष्टेऽपत्यादिति-
 सम्बन्धः ॥ २५ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये भारत-
 भावदीपे एकाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८१ ॥

प्रासासिदलपरशुमुद्रालातघारिणीः ।
परिवार्यासते सीतां दिवाराप्रमतंद्रिताः ॥
तर्जयन्ति सदा रीद्राः परुपव्यजनस्यराः ।

—वनपर्व अ. २८० पृ. ४४३

२८२

मार्कण्डेय उवाच ।

राघवः सह सौमित्रिः सुग्रीवेणामिपालितः ।
 वसन् माल्यवतः पृष्ठे ददृशो विमलं नमः ॥ १
 स दृष्ट्वा विमले ह्योसि निर्मलं शशालक्षणम् ।
 प्रद-नक्षत्र-वारामिरनुवातममित्रहा ॥ २
 कुमुदोत्पलपद्मानां गन्धमादाय वायुना ।
 महोत्थरस्यः शीतेन सहसा प्रतिबोधितः ॥ ३
 प्रमाते लक्ष्मणं पीरमभ्यभापत दुर्मनाः ।
 सीतां संस्मृत्य धर्मात्मा रुद्धां राक्षसवेश्मनि ॥ ४
 गच्छ लक्ष्मण जानीहि किष्किन्धायां कपीश्वरम् ।
 प्रमत्तं प्राम्यधमेपु कृतप्रं स्यायंपण्डितम् ॥ ५
 योऽसौ कुलाधमो मूढो मया राज्येऽग्निप्रेक्षितः ।
 सर्वधानरगोपुच्छा यमृक्षाद्य भजन्ति वै ॥ ६
 यदर्थं निहतो घाली मया रघुकुलोद्बह ।
 त्वया सह महात्राहो किष्किन्धोपवने तदा ॥ ७
 कृतप्रं तमहं मन्ये धानरापसदं भुवि ।
 यो भामेवंगतो मूढो न जानीतेऽद्य लक्ष्मण ॥ ८
 असौ मन्ये न जानीते समयप्रतिपालनम् ।
 कृतोपकारं मां नूतमयमन्याल्पया धिया ॥ ९
 यदि तावदनुष्टुक्तः शोते कामसुखात्मकः ।
 नेतव्यो घालिमार्गेण सर्वभूतगतिं त्वया ॥ १०
 अथापि घटतेऽस्माकमर्थे धानरपुङ्गवः ।
 तमादायैव काकुत्स्थ त्वरावान् भव मा चिरम् ॥ ११
 इत्युक्तो लक्ष्मणो भ्रात्रा गुरुवाक्यहिते रतः ।
 प्रतस्थे कथिरं गृह्य समार्गेणगुणं धनुः ॥ १२
 किष्किन्धाद्धारमासाद्य प्रविवेशानिवारितः ।
 सकोद्य इति तं मत्वा राजा प्रत्युत्पथौ हरिः ॥ १३
 तं सदारो विनीतात्मा सुग्रीवः गृह्यगाधिपः ।
 पूजया प्रतिजग्राह प्रीयमाणस्तदहंया ॥ १४
 तमग्रवीद्रामवचः सौमित्रिरकुतोमयः ।
 स तत् सर्वमशेषेण ध्रुत्वा प्रह्वः कृताञ्जलिः ॥ १५
 सन्मृत्युदातो राजेन्द्र सुग्रीवो धानराधिपः ।
 इदमाह वचः प्रीतो लक्ष्मणं नरकुञ्जरम् ॥ १६
 नास्मि लक्ष्मण दुर्मन्या नाहृतको न निर्घृणः ।
 श्रूयतां यः प्रयत्नो मे सीतापर्वण्ये कृतः ॥ १७

दिशः प्रस्थापिताः सर्वे विनीता हरयो मया ।
 सर्वेषां च कृतः कालो मासेनागमनं पुनः ॥ १८
 यैरियं सवना साद्रिः सपुरा सागराम्बरा ।
 विचेतव्या महौ वीर समामनगराकरा ॥ १९
 स मासः पञ्चरात्रेण पूर्णो भवितुमर्हति ।
 ततः श्लोष्यसि रामेण सहितः सुमहत् प्रियम् ॥
 इत्युक्तो लक्ष्मणस्तेन धानरेन्द्रेण धीमता ।
 स्वका रोपमदीनात्मा सुग्रीवं प्रत्यपूजयत् ॥ २१
 सरामं सहसुग्रीवो माल्यवापृष्टमास्थितम् ।
 अभिगम्योदयं तस्य कार्यस्य प्रत्यवेदयत् ॥ २२
 इत्येवं धानरेन्द्रास्ते समाजगुः सहस्रशः ।
 दिशस्तिष्ठो विधित्याद्य न तु ये दक्षिणां गताः २३
 आचक्षुस्तत्र रामाय महौ सागरमेखलाम् ।
 विचितां न तु वेदेहा दर्शने रावणस्य वा ॥ २४
 गतास्तु दक्षिणामाशां ये वै धानरपुङ्गवाः ।
 आशावांस्तेषु काकुत्स्थः प्राणानातोऽभ्यचारयत्
 द्विमासोपरमे काले व्यतीते गृह्यगास्ततः ।
 सुग्रीवमभिगम्येदं त्वरिता वाक्यमधुवन् ॥ २६
 रक्षितं घालिना यत् तत् स्फीतं मधुवनं महत् ।
 त्वया च गृह्यगद्ये तद्गृहे पवनामजः ॥ २७
 घालिपुत्रोऽङ्गदक्षैव ये चान्ये गृह्यगर्पमाः ।
 विचेतुं दक्षिणामाशां राजन् प्रस्थापितास्त्वया २८
 तेषामपनयं श्रुत्वा मेने स कृतकृत्यताम् ।
 कृतार्थानां हि भृत्यानामंतद्भवति चेष्टितम् ॥ २९
 स तद्रामाय मेघाधी शशंल गृह्यगर्पमः ।
 रामश्चाप्यनुमानेन मेने दृष्टां तु मैथिलीम् ॥ ३०
 हनुमत्प्रमुखाश्चापि विधान्तास्ते गृह्यगमाः ।
 अभिजासुहैरीन्द्रं तं रामलक्ष्मणसन्निधौ ॥ ३१
 गतिं च मुखवर्णं च दृष्ट्वा रामो हनुमतः ।
 अगमत् प्रत्ययं भूयो दृष्टा सीतेति भारत ॥ ३२
 हनुमत्प्रमुखास्ते तु धानराः पूर्णमानसाः ।
 प्रणेसावीधिवद्रामं सुग्रीवं लक्ष्मणं तथा ॥ ३३
 तानुवाचानसान् रामः प्रहृष्ट सशरं धनुः ।
 अपि मां जीवधिष्यन्मपि वः कृतकृत्यता ॥ ३४

२८२

राघव इति ॥ १ ॥ मान्यधमेपु मैकुनादिषु विमित्तभूतेषु प्रमत्तं अरावधानम् ॥ ५ ॥ पुरोवाक्ये हिते च
 रतस्तत्रः ॥ १२ ॥ द्वयोर्माल्योत्तरमः समातिर्यसिरास्मिन् काले ॥ १६ ॥

अपि राज्यमयोप्यायां कारयिष्याम्यहं पुनः ।
 निहत्य समरे शत्रूनाहत्य जनकात्मजाम् ॥ ३५
 अमोक्षयित्वा धेदेहीमहत्या च रणे रिपून् ।
 हतदारोऽयधूनश्च नाहं जीवितमुत्सहे ॥ ३६
 इत्युक्तपचनं रामं प्रत्युवाचानिलात्मजः ।
 प्रियमाख्यामि ते राम दृष्टा सा जानकी मया ३७
 विचित्र्य दक्षिणामाशां सपर्यतयनाकराम् ।
 भ्रान्ताः काले व्यतीते स्म दृष्टवन्तो महागुहाम् ॥
 प्रविशामो धर्यं तां तु बहुयोजनमायताम् ।
 अन्यकारां सुविपिनां गहनं कीटसेयिताम् ॥३९
 गत्वा सुमहदभ्यानमादित्यस्य प्रमां ततः ।
 दृष्टवन्तः स्म तत्रैव भवनं दिव्यमन्तरा ॥ ४०
 मयस्य किल दैत्यस्य तदा सद्देशं राघव ।
 तत्र प्रमावती नाम तपोऽतप्यत तापसी ॥ ४१
 तया दत्तानि भोज्यानि पानानि विविधानि च ।
 भुङ्क्ता लब्धवलाः सन्तस्तयोक्तेन पथा ततः ॥ ४२
 निर्याय तस्माद्दुहेशात् पदयामो लवणाम्भसः ।
 समीपे सह्यमलयो ददुरं च महागिरिम् ॥ ४३
 ततो मलयमारुह्य पदयन्तो घण्टालयम् ।
 विपण्णा व्यथिताः खिन्ना निराशा जीविते भृशम्
 अनेकशतविस्तीर्णं योजनानां महोदधिम् ।
 तिमिनऋक्षपावासं चिन्तयन्तः सुदुःखिताः ॥ ४५
 तत्रानशनसङ्कल्पं कृत्वाऽऽसीना ययं तदा ।
 ततः कथान्ते गृध्रस्य जटायोरभवत् कथा ॥ ४६
 ततः पर्यतगृह्णामं घोररूपं भयावहम् ।
 पक्षिणं दृष्टयन्तः स्म वैनतेयमिवापरम् ॥ ४७
 सोऽस्मानतर्कयद्भोऽकुमथाभ्येत्य घचोऽग्रवीत् ।
 मोः क एव मम भ्रातृजटायोः कुरुते कथाम् ४८
 सम्पातिनां तस्याहं ज्येष्ठो भ्राता खगाधिपः ।
 अन्योन्यस्पर्धया रुढावावामादित्यसत्पदम् ॥ ४९
 ततो दग्धादिमौ पक्षौ न दग्धौ तु जटायुपः ।
 तदा मे चिरदृष्टः स भ्राता गृध्रपतिः प्रियः ॥५०
 निर्दग्धपक्षः पतितो ह्यहमस्मिन् महागिरौ ।
 तस्यैवं घदतोऽस्माभिर्हतो भ्राता निवेदितः ॥५१
 व्यसनं भवतश्चेद् सङ्क्षयाद्धि निवेदितम् ।

स सम्पातिस्तदा राजन् श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ५२
 विपण्णचेताः पप्रच्छ पुनरस्मानरिन्दम ।
 कः स रामः कथं सीता जटायुश्च कथं हतः ॥५३
 इच्छामि सर्वमेवैतच्छ्रेतुं भ्रुवणसत्तमाः ।
 तस्याहं सर्वमेवैतद्भ्रुवतो ध्यसनागमम् ॥ ५४
 प्रायोपवेशने चैव हेतुं विस्तरशोऽद्भुवम् ।
 सोऽस्मानुत्थापयामास घाफ्येनानेन पक्षिराद् ५५
 रावणो विदितो मह्यं लङ्का चास्य महापुरी ।
 दृष्टा पारे समुद्रस्य त्रिकूटगिरिकन्दरे ॥ ५६
 मवित्री तत्र धेदेही न मेऽस्त्यत्र विचारणा ।
 इति तस्य वचः श्रुत्वा ध्यमुत्थाय सत्वरः ॥५७
 सागरक्रमणे मन्त्रं मन्त्रयामः परन्तप ।
 नाभ्यवास्यघटा.कश्चित् सागरस्य विलङ्घनम् ॥
 ततः पितरमादिद्य पुपुषेऽहं महार्णवम् ।
 शतयोजनविस्तीर्णं निहत्य जलराक्षसीम् ॥ ५९
 तत्र सीता मया दृष्टा रावणान्तःपुरे सती ।
 उपवासतपःशीला भर्तृदर्शनलालसा ॥ ६०
 जटिला मलदिग्धाङ्गो कृशा दीना तपस्विनी ।
 निमिचैस्तामहं सीतामुपलभ्य पृथग्विधैः ६१
 उपसृत्याभुवं चार्यामभिगम्य रहोगताम् ।
 सांते रामस्य दूतोऽहं वानरो मासतात्मजः ॥ ६२
 त्वदर्शनमभिप्रेक्षुरिहं प्राप्नो विहायसा ।
 राजपुत्री कुशलिनौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणी ॥ ६३
 सर्वशाखाभृगुन्द्रेण सुग्रीवेणामिपालितौ ।
 कुशलं त्वाऽग्रवीद्रामः सांते सौमित्रिणा सह ६४
 सखिभावाच्च सुग्रीवः कुशलं त्वानुपृच्छति ।
 क्षिप्रमेप्यति ते मतां सर्वशाखाभृगैः सह ॥ ६५
 प्रत्ययं कुरु मे देवि वानरोऽस्मि न राक्षसः ।
 मुहूर्तमिव च ध्यात्वा सीता मां प्रत्युवाच ह ६६
 अहंमि त्वां हनूमन्तमविन्ध्यवचनादहम् ।
 अविन्ध्यो हि महाबाहो राक्षसो वृद्धसम्मतः ६७
 कथितस्तेन सुग्रीवस्त्वद्विधैः सचिवैर्भुनः ।
 गम्यतामिति चोक्त्वा मां सीता प्रादादिमं मणिम्
 धारिता येन वैदेही कालमेतमनिन्दिता ।
 प्रत्ययार्थं कथां चेमां कथयामास जानकी ॥ ६९

कारयिष्यामि स्वार्थे णिच् ॥ ३६ ॥ सत्यं गतवन्ताविति
 शेषः ॥ ४९ ॥ धारिता जीवनं प्राप्ता इदानीमेतद्वियोगाद्-

त्यन्तं आकुल्यासत्या लामार्थं शीघ्रं यतित्वामिति
 भावः ॥ ६९ ॥

हनुमान्—

सति ! रामस्य दूतोऽहं वानरो माहतात्मजः ।
 स्वहर्षानमभिप्रेक्ष्यहि प्राप्तो विहायसा ॥

—वनपर्व ब० २८२. पृ. ४४६.

क्षितामिषीकां फाकाय चित्रकूटे महागिरौ ।
भवता पुरुषव्याघ्र प्रत्यभिज्ञानकारणात् ॥ ७०

इति श्रीमहाभारते आरण्यके-पर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि हनुमत्प्रत्यागमने
दशतीत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २८२ ॥

२८३

मार्कण्डेय उवाच ।

ततस्तत्रैव रामस्य समासीनस्य तैः सह ।
समाजगमुः कपिश्रेष्ठाः सुग्रीववचनात् तदा ॥ १
वृतः कोटिसहस्रेण वानराणां तरसिनाम् ।
श्वशुरो बालिनः श्रीमान् सुपेणो राममभ्यायात् २
कोटीशतवृतो वाऽपि गजो गवय पव च ।
यानरेद्री महावीर्यो पृथक् पृथगदृश्यताम् ॥ ३
पष्टिकोटिसहस्राणि प्रकर्षन् प्रत्यदृश्यत ।
गोलाङ्गुलो महाराज गवाक्षो भीमदर्शनः ॥ ४
गन्धमादनवासी तु प्रथितो गन्धमादनः ।
कोटी शतसन्धाणि हरीणां समकर्षत ॥ ५
फनसो नाम मेधावी वानरः सुमहाबलः ।
कोटीर्दश द्वादश च त्रिंशत्पञ्च प्रकर्षति ॥ ६
श्रीमान् दधिमुखो नाम हरिवृद्धोऽतिवीर्यवान् ।
प्रचर्ष्य महासैन्यं हरीणां भीमतेजसाम् ॥ ७
कुष्णाणां मुखपुण्ड्राणामृक्षाणां भीमकर्मणाम् ।
कोटीशतसहस्रेण जाम्बवान् प्रत्यदृश्यत ॥ ८
पते चान्ये च बहवो हरियूथपयूपयाः ।
असह्यथेया महाराज समीपू रामकारणात् ॥ ९
गिरिकूटनिमाङ्गानां सिंहानामिव गजताम् ।
श्रूयते तुमुलः शब्दस्तत्र तत्र प्रघावताम् ॥ १०
गिरिकूटनिमाः केचित् केचिन्महियसन्निभाः ।
शरदन्नप्रतीकाशाः केचिद्धुलकाननाः ॥ ११
उत्पतन्तः पतन्तश्च ग्लूयमानाश्च वानराः ।
उद्गुन्वन्तोऽपरे रेणून् समाजगमुः समन्ततः ॥ १२
स ध्वनरमहासैन्यः पूर्णसागरसन्निभः ।
निवेशमकरोत् तत्र सुग्रीवानुमते तदा ॥ १३
ततस्तेषु हरीन्द्रेषु समावृत्तेषु सर्वशः ।

प्राहवित्याऽहमात्मानं ततो दग्ध्वा च तं पुरीम् ।
सम्प्राप्त इति तं रामः प्रियवादिनमार्चयत् ॥ ७१

तिथी प्रशस्ते नक्षत्रे मुहूर्ते चामिपूजिते ॥ १४
तेन व्यूढेन सैन्येन लोकानुवर्तयन्निव ।
प्रययौ राघवः श्रीमान् सुग्रीवसहितस्तदा ॥ १५
मुखमासीत् तु सैन्यस्य हनुमान् मास्तारभजः ।
जघने पालयामास सौमित्रिरकुतोभयः ॥ १६
बद्धगोत्राङ्गुलिप्राणौ राघवौ तत्र जन्मतुः ।
वृती हरिमहामात्रैश्चन्द्रसूर्यौ प्रहैरिव ॥ १७
प्रबभौ हरिसैन्यं तत् सालतालशिलायुग्म् ।
सुमहच्छालिमचनं यथा सूर्योदयं प्रति ॥ १८
नलनीलाङ्गदकायमैन्द्रद्विविदपालिता ।
ययौ सुमहती सेना राघवस्यार्थसिद्धये ॥ १९
विविधेषु प्रशस्तेषु बहुमूलफलेषु च ।
प्रभूतमधुमांसेषु वारिमत्सु शिषेषु च ॥ २०
निवसन्ती निरावाधा तथैव गिरिसानुषु ।
उपायाद्धरिसेना सा क्षारोदमय सागरम् ॥ २१
द्वितीयसागरनिभं तद्वलं बहुलध्वजम् ।
बेलावनं समासाद्य निवासमकरोत् तदा ॥ २२
ततो दाशरथिः श्रीमान् सुग्रीवं प्रत्यभाषत ।
मध्ये वानरमुख्यानां प्रातकालमिदं वचः ॥ २३
उपायः को नु भवतां मतः सागरलङ्घने ।
इयं हि महती सेना सागरध्यातिदुस्तरः ॥ २४
तत्रान्ये व्याहरन्ति स्म वानरा बहुमानिनः ।
समर्था लहने सिन्धोर्न तु तल्लतत्रकारकम् २५
केचिन्नौभिर्द्युवस्यन्ति केचिच्च विविधैः श्रुतैः ।
नेति रामस्तु तान् सर्वान् सान्त्वयन् प्रत्यभाषत
शतयोजनविस्तारं न शक्ताः सर्ववानराः ।
क्रान्तुं तोयनिधिं धीरा नैया वो नैष्टिका मतिः २७

इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये मास्तमावदीये अश्लीत्यधि-
कद्विंशततमोऽध्याय ॥ २८२ ॥

२८३

ततस्तत्रैवेति ॥ १ ॥ मुले पुष्कलिलक केवा ते

ल्लाटे ऊर्ध्वपुष्पाकारेण चिन्देन चिन्दितानाम् ॥ ८ ॥
शालिभिर्मातीति शालिभं तत्र तद्वनं पञ्चाशत्सन्तं तद-
त्पीतवर्णमित्यर्थं ॥ १८ ॥

* समतजनाधिकारिकमित्यर्थ ।

नावो न सन्ति सेनाया बद्धास्तारयितुं तथा ।
 वापिजामुपघातं च कथमस्मद्विधश्चरेत् ॥ २८
 विस्तीर्णं चैव नः सैन्यं हन्याच्छिद्रेण वै परः ।
 भ्रूवोद्गुपप्रतारश्च नैवात्र मम रोचते ॥ २९
 अहं त्विमं जलनिधिं समारण्याम्युपायतः ।
 प्रतिशेष्याप्युपवसन् दर्शयिष्यति मां ततः ॥ ३०
 न चेद्दर्शयिता मार्गं धस्याभ्येनमहं ततः ।
 महास्त्रैरप्रतिहतैरत्याग्नियवनोऽज्वलैः ॥ ३१
 इत्युक्त्वा सह सौमित्रिरुपस्यूदयाय राघवः ।
 प्रतिशिश्ये जलनिधिं विधिवत् कुशसंस्तरे ॥ ३२
 सागरस्तु ततः स्वप्ने दर्शयामास राघवम् ।
 देवो नदनदीभर्ता धीमान् यादोगणैर्वृतः ॥ ३३
 कौसल्यामातरित्येवमाभाष्य मधुरं वचः ।
 इदमित्याह रजानामाकर्तुः शतशो वृतः ॥ ३४
 इति किं ते करोम्यत्र साहाय्यं पुरुषर्षभ ।
 देव्याको ह्यस्मिन्ते ज्ञातिरिति रामस्तमब्रवीत् ॥
 मार्गमिच्छामि सैन्यस्य दत्तं नदनदीपते ।
 येन गत्वा दशग्रीवं हन्यां पौलस्त्यपांसनम् ॥ ३६
 यत्त्वं याचतां मार्गं न प्रदास्यति मे भवान् ।
 शरैस्त्वां शोषयिष्यामि दिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रितैः ॥ ३७
 इत्येवं ध्रुवतः श्रुत्वा रामस्य वरुणालयः ।
 उवाच ध्ययितो वाक्यमिति घडाञ्जलिः क्षितः ॥
 मेच्छामि प्रतिघातं ते नास्मि विघ्नकरस्तय ।
 शृणु चेदं वचो राम श्रुत्वा कर्तव्यमाचर ॥ ३९
 यदि दास्यामि ते मार्गं सैन्यस्य व्रजतोऽऽज्ञया ।
 बन्धेऽप्याज्ञापयिष्यामि भामेवं धनुषो बलात् ॥
 अस्ति त्वत्र नलो नाम वानरः शिल्पिसम्मत्तः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि सेतुबन्धने
 श्यशरित्याधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८३ ॥

२८४

मार्कण्डेय उवाच ।

प्रमृताधोदके तस्मिन् बहुमूलफले घने ।

सेनां निवेद्य काकुत्स्थो विधिवत् पर्यरक्षत ॥ १

अतः कथमुपयादिभ्यं तरुणापनम् । उट्टां छुद्रनीडा ताभ्यां
 प्रसारत्तरुणम् ॥ २९ ॥ समारण्यामि आराधयिष्यामि
 ॥ ३० ॥ मधुरं वचः इदं ध्रुवित्याहति शेषेण योजयम्
 ॥ ३१ ॥ आज्ञापयित्छेदः पूर्वसम्पार्षम् ॥ ४० ॥ प्राणि-
 विश्लेषणं पुनरापो वा । 'प्रणिधिनां सते चरे' इति मेदिनी

त्वष्टुर्वैवस्य तनयो बलवान् विश्वकर्मणः ॥ ४१
 स यत् काष्ठं कृणं वापि शिलां वा क्षेप्यते मयि
 सर्वे तद्वारयिष्यामि स ते सेतुर्भविष्यति ॥ ४२
 इत्युक्त्वाऽन्तर्हिते तस्मिन् रामो नलमुवाच ह ।
 कुरु सेतुं समुद्रे त्वं शक्तो ह्यसि मतो मम ॥ ४३
 तेनोपायेन काकुत्स्थः सेतुबन्धमकारयत् ।
 दशयोजनविस्तारमायतं शतयोजनम् ॥ ४४
 नलसेतुरितिख्यातो योऽद्यापि प्रथितो मुधि ।
 रामस्याज्ञां पुरस्कृत्य अनिर्यातो गिरिसिद्धिभः ४५
 तत्रस्य स तु धर्मात्मा समागच्छद्विभीषणः ।
 भ्राता वै राक्षसेन्द्रस्य चतुर्भिः सचिवैः सह ४६
 प्रतिजग्राह रामस्तं स्वागतेन महामताः ।
 सुग्रीवस्य तु शङ्काऽभूत् प्रणिधिः स्यादिति स्मत् ४७
 राघवः सत्यचेष्टामिः सम्यक् चरितेङ्कितैः ।
 यदा तत्त्वेन तुष्टोऽभूत् तत एनमपूजयत् ॥ ४८
 सर्वैराक्षसराज्ये चाप्यभ्यथिञ्चद्विभीषणम् ।
 चक्रे च मन्त्रसाचिवं सुहृदं लक्ष्मणस्य च ॥ ४९
 विभीषणमते चैव सोऽत्यक्रामन्महार्णवम् ।
 ससैन्यः सेतुना तेन मासेनैव नराधिप ॥ ५०
 ततो गत्वा समासाद्य लङ्कोद्यानान्यनेकजः ।
 भेदयामास कपिभिर्महान्ति च बहूनि च ॥ ५१
 ततस्तौ राघवामात्यौ मन्त्रिणीं शुक्रसारणी ।
 चरौ वानररूपेण तौ जग्राह विभीषणः ॥ ५२
 प्रतिपन्नौ यदा रूपं राक्षसं तौ निशाचरौ ।
 दर्शयित्वा ततः सैन्यं रामः पश्चादयासृजत् ५३
 निवेद्योपवने सैन्यं तत्पुरः प्राञ्जवानरम् ।
 भेषयामास दौत्येन राघवस्य ततोऽङ्गदम् ॥ ५४

॥ ४० ॥ दौत्येन हेतुना ॥ ५४ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये
 भास्यभावरूपेण श्यशरीत्याधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८३ ॥

२८४

प्रमूनेति ॥ १ ॥

* विमूढ इत्ययं:

सागरः—

ग्रहि किं ते करोम्यत्र साहाय्यं पुरुपर्यम ।

रामः—

मार्गमिच्छामि सैन्यस्य दक्षं नदनदीपते ! ॥

—वनपर्व म. २८३ पृ. ४४८

रावणः संविद्यं चक्रे लङ्कायां शास्त्रनिर्मिताम् ।
 प्रकृत्यैव दुराधर्षो दृढप्राकारतोरणा ॥ २
 वगाधतोयाः परिखा मीननक्रसमाकुलाः ।
 बभूवुः सप्त दुर्धर्षाः खादिरैः शङ्कुमिथिताः ॥ ३
 कपाट्यन्नदुर्धर्षा बभूवुः सहुडोपलाः ।
 साशीविपद्ययायोधाः ससर्जरसपांसवः ॥ ४
 मुसलाळातनाराचतोमरासिपरश्वधैः ।
 अन्विताश्च शतघ्नीभिः समधूच्छिष्टमुद्रराः ॥ ५
 पुण्ड्राण्ये सवैषु गुल्माः स्वावरजङ्गमाः ।
 बभूवुः पत्तिवहलाः प्रभूतगजवाजिनः ॥ ६
 अह्वदस्त्वथ लङ्काया द्वादेशमुपागतः ।
 विदितो राक्षसेन्द्रस्य प्रविवेश गतव्यथः ॥ ७
 मध्ये राक्षसकोटीनां बह्वीनां सुमहाबलः ।
 शुश्रुभे मेघमालाभिरादित्य इव संवृतः ॥ ८
 स समासाद्य पौलस्त्यममात्यिरभिसंवृतम् ।
 रामसन्देशामन्वय वार्त्तां वक्तुं प्रचक्रमे ॥ ९
 आह त्वां राघवो राजन् कोसलेन्द्रो महायशः ।
 प्राप्तकालमिदं वाक्यं तदादत्स्व कुरुष्व च ॥ १०
 अहतात्मानमासाद्य राजानमनये रतम् ।
 विनश्यन्त्यनयाविष्टा देशाश्च नगराणि च ॥ ११
 त्वयैकेनापराद्धं मे सीतामाहरता बलात् ।
 वधायानपराद्धानामन्येषां तन्नविष्यति ॥ १२
 ये त्वया बलदर्पभ्यामाविष्टेन वनेचराः ।
 क्रपयो हिंसिताः पूर्वं देवाध्यायवमानिताः ॥ १३
 राजर्षयश्च निहता रुदत्यश्च इहताः क्षियः ।
 तदिवं समनुपासं फलं तस्यानयस्य ते ॥ १४
 हन्ताऽस्मि त्वां सहामात्यैर्युध्यस्व पुरुषो मव ।
 पश्य मे धनुषो वीर्यं मानुषस्य निशाचर ॥ १५
 मुच्यतां जानकी सीता नभे मोक्षयसि कर्हिचित् ।
 अराक्षसमिमं लोकं कर्ताऽस्मि निशितैः शरैः ॥ १६

इति तस्य भुवाणस्य दूतस्य परुषं वचः ।
 श्रुत्वा न मम्युपे राजा रावणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ १७
 इङ्गितहासतो मर्तुश्चत्वारो रजनीचराः ।
 चतुर्ध्वङ्गेषु जण्डुः शार्दूलमिव पक्षिणः ॥ १८
 तांस्तथाऽङ्गेषु संसक्तानद्भद्रो रजनीचरान् ।
 आदायैव खमुत्पत्य प्रासादतलमाविशत् ॥ १९
 वेगेनोपततस्तस्य पेतुस्ते रजनीचराः ।
 भुवि संभिन्नहृदयाः प्रहारवरपीडिताः ॥ २०
 संसक्तो हर्ष्यशिखरात् तस्मात् पुनरवापतत् ।
 लङ्घयित्वा पुरां लङ्कां सुवेलस्य समीपतः ॥ २१
 कोसलेन्द्रमथागम्य सर्वमावेध वानरः ।
 विशश्राम स तेजस्वी राघवेणाभिनन्दितः ॥ २२
 ततः सर्वाभिसारेण हरीणां वातरंहसाम् ।
 भेद्यमास लङ्कायाः प्राकारं रघुनन्दनः ॥ २३
 त्रिनीपणक्षीधिपतीं पुरस्कृत्याथ लक्ष्मणः ।
 दक्षिणं नगरद्वारमवामृद्नाहुरासदम् ॥ २४
 करमारुणपाण्डूनां हरीणां युद्धशालिनाम् ।
 कोटीशतसहस्रेण लङ्कामभ्यपतत् तदा ॥ २५
 प्रलम्बबाहुकरजहान्तरविलम्बिनाम् ।
 कक्षाणां धूम्रवर्णीनां तिस्रः बोट्थो व्यवसिताः ॥
 उत्पतद्भिः पनाङ्गिश्च निपतद्भिश्च वानरैः ।
 नाहृदयत तदा सूर्यो रजसा नाशितप्रभः ॥ २७
 शालिप्रसूनसदृशैः शिरीषकुसुमप्रभैः ।
 तरुणादित्यसदृशैः शणभीरैश्च वानरैः ॥ २८
 प्राकारं ददृशुस्ते तु समन्तात् कपिलीकृतम् ।
 राक्षसा विस्मिता राजन् सखीवृद्धाः समन्ततः
 विभिडुस्ते मणिलम्मान् कर्णाटशिक्षराणि च ।
 ममोन्मथितशृङ्गाणि यन्त्राणि च विचिक्षिपुः ३०
 परिगृह्य शतघ्नीश्च सचक्राः सहुडोपलाः ।
 विशिषुमुञ्जवेगेन लङ्कामप्ये महास्यनाः ॥ ३१

संविद्यं सम्पन्नित्यन्त्यनया तां प्राप्रादिसंतीम् ॥ २ ॥
 कपाटैर्द्वैत्रैश्च गोलापुलेपणशाघनैर्दुर्धर्षाः परिखाः सहुडा
 सोपलाश्च । हुडं दूधागुल्लजनीर्षा शृङ्गम् । उपलाः
 प्रक्षेप्या गोलकाः ॥ ४ ॥ समधूच्छिष्टमुद्रराः मधु-
 च्छिष्टैः शौरैः मधु । नवादिभ्यावृत्त्यर्थमुत्सृज्यदम् ॥ ५ ॥
 गुण्या गुणोपवेशनस्यानानि बुद्धजाश्च महास्तंभा स्वावर-
 गुण्या । जङ्गमाः गुल्माः सेनाया अलङ्क इत्यभिहिता ॥ ६ ॥
 गतव्यथो निर्भव ॥ ७ ॥ आगम्य इव रावण इति सम्बोध्य
 ९ ॥ सर्वाभिसार- गुणवत् सर्वेषामभिसारो यज्ञस्येन ।
 व० २९

'सुलानाववा' इति स्नेच्छप्रसिद्धेन ॥ २३ ॥ कशाधि-
 पतिर्जाम्बवान् ॥ २४ ॥ खरो मणिवन्धादिनिघण्टुं
 हस्तप्रदेशस्तद्वदणवाण्डः श्वेतादणः ॥ २५ ॥ कृणो
 गोणी सुशीपादानवीरुत् ॥ २८ ॥ या तदुर्गतरणार्थं साम्प्रो-
 क्ता श्वे तेषां नगस्यावायाभूदित्वाह विभिन्नुते इत्या-
 दिना । कर्णरितैर्यमानं तैत प्रहरिण यत्तापाणादिविन्तरेण
 क्रियते तत्तदृहविशेषं वर्णाङ्गमिति वदन्ति । तदि दिक्को-
 षस चतुरस्रकोपरि विदिक्कोण चतुरस्र विदिक्कोणं तदु-
 परि पुनर्विदिक्कोणमित्येवं क्रमेणोत्तरत्तरुत्तरप्रमाणधतुरस्रैः
 समाप्यत इति प्रसिद्धम् ॥ ३० ॥ † तोयाः-च. † शह-च.

२८६

मार्कण्डेय उवाच ।

१ ततः प्रहस्तः सहसा समन्येत्य विभीषणम् ।
 गदया ताडयामास विनद्य रणकर्कराः ॥
 २ स तथाऽभिहतो धीमान् गदया भीमवेगया ।
 नाकम्पत महाबाहुर्हिमवानिव सुहृदिरः ॥
 ३ ततः प्रपृष्ट विपुलां शतघण्टां विभीषणः ।
 अनुमन्य महाशक्तिं चिक्षेवास्य शिरः प्रति ॥
 ४ पतन्त्या स तथा वेगाद्राक्षसोऽशनिवेगया ।
 इतोत्तमाङ्गो दृदशो घातरुण इव द्रुमः ॥
 ५ तं दृष्ट्वा निहतं सहस्रे प्रहस्तं क्षणदाचरम् ।
 यमिदुद्राव धूम्राक्षो वेगेन मदता कपीन् ॥
 ६ तस्य भेषोपमं सैन्यमापतद्भौमदर्शनम् ।
 दृष्ट्वैव सहसा दीर्णां रणे घानरपुङ्गवाः ॥
 ७ ततस्तान् सहसा दीर्णान् दृष्ट्वा घानरपुङ्गवान् ।
 निर्ययां कपिशार्दूलो हनुमान् मावतात्मजः ॥
 ८ तं दृष्ट्वाऽवस्थितं स्वदृष्टे हरयः पवनारमजम् ।
 महत्या स्वरया राजन् सक्षयवर्तन्त सर्वशः ॥
 ९ ततः शब्दो महानालीत् तुमुलो लोमहर्षणः ।
 रामरायणसैन्यानामन्योन्यमभिधावताम् ॥
 १० तस्मिन् प्रवृत्ते सङ्ग्रामे घोरे कथिरकर्मि ।
 धूम्राक्षः कपिसैन्यं तद्गावयामास पश्चिभिः ॥
 ११ तं स रक्षोमहामात्रमापतन्तं सपन्नजित् ।
 प्रतिजग्राह हनुमास्तरसा पवनारमजः ॥
 १२ तथोर्ध्वमभूद्धोरं हरिराक्षसवीरयोः ।
 जिगीपतोर्धुधाऽन्योन्यमिन्द्रप्रवृद्धादयोरिव ॥
 १३ गदाभिः परिधैर्बैव राक्षसो जग्मिवान् कपिम् ।
 कपिश्च जग्मिवान् रथः सध्क्त्रयिद्यपेर्द्धुमैः ॥
 १४ ततस्तमतिक्रोपेन साधुं सधधलारयिम् ।
 धूम्राक्षमवधीत् कुब्जो हनुमान् मावतात्मजः ॥
 १५ ततस्तं निहतं दृष्ट्वा धूम्राक्षं राक्षसोत्तमम् ।

हरयो जातविघ्नभा जप्सुरन्ये च सैनिकान् १५
 ते वध्यमाना हरिभिर्दंलिभिर्जितकाशिमिः ।
 १ राक्षसा भग्नसङ्कल्पा लङ्कामभ्यपतनमयात् ॥ १६
 तेऽभिपत्य पुरं भग्ना हतशेषा निशाचराः ।
 सर्वे राक्षे यथावृत्तं रावणाय न्यवेदयन् ॥ १७
 श्रुत्वा तु रावणस्नेह्यः प्रहस्तं निहतं युधि ।
 धूम्राक्षं च महेन्द्रासं ससैन्यं घानरपमैः ॥ १८
 सुदीर्घमिव निःश्वस्य समुत्पत्य घरासनात् ।
 उवाच कुम्भकर्णस्य कर्मकालोऽयमागतः ॥ १९
 इत्येवमुक्त्वा विविधैर्वादिभिः समहासिनैः ।
 शयानमतिनिद्रालुं कुम्भकर्णमबोधयत् ॥ २०
 प्रबोध्य महता चैनं यत्नेनागतलाघवसः ।
 स्वस्वमासीनमव्यग्रं विनिद्रं राक्षसाधिपः ॥ २१
 ततोऽग्रवीहृशरीवः कुम्भकर्णं महाबलम् ।
 धन्योऽसि यस्य ते निद्रा कुम्भकर्णयमीदृशी २२
 य इदं ॥ शरुणाकारं न जानीषे महामयम् ।
 पय तीत्याऽर्णवं रामः सेतुना हरिभिः सह ॥ २३
 अवमन्येह नः सर्वान् करोमि कदमं महत् ।
 मया त्वपहता भार्या सीता नामास्य जानकीरथ
 तां नेतुं स इहायातो बध्वा सेतुं महार्णवे ।
 तेन श्वेव प्रहस्तादिर्महान् नः स्वजनां हतः ॥ २५
 तस्य नान्यो निहन्ताऽस्ति त्वाहृते शत्रुकर्शन ।
 स दंशितोऽभिनिर्वाय त्वमद्य बलिनां घर ॥ २६
 रामादीन् समरं सर्वान् जह्मिंशप्रतरिन्दम् ।
 दूषणावरजो श्वेव बज्रवेगप्रमायिनो ॥ २७
 तौ त्वान् बलेन महता सहितायनुयास्यतः ।
 इत्युपत्या राक्षसपतिः कुम्भकर्णं तरस्विनम् ।
 संदिदेशेति कर्तव्ये वज्रवेगप्रमाथिनी ॥ २८
 तथेत्युक्त्या तु तौ धीरौ रावणं दूषणानुजौ ।
 कुम्भकर्णं पुच्छत्य तूर्णं निर्ययतः पुरात् ॥ २९

इति धीमहामारुते आरण्यके पर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि कुम्भकर्णीनिर्गमने पञ्चशीत्याधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २८६ ॥

२८६
 ततः प्रहस्त इति ॥ १ ॥ रक्षोमहामात्रं रथः ॥
 भेषम् ॥ ११ ॥ भाग्यसाधकं जातभय ॥ २१ ॥

॥ शमारण्यके पर्वणि नैलकण्ठे भारतमावर्षे पञ्चशीत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २८६ ॥ ॥ शरुणं बालम्-ख

२८७

मार्कण्डेय उवाच ।

ततो निर्याय स्वपुरात् कुम्भकर्णः सदानुगः ।
 अपश्यत् कविसैन्यं तञ्जितकाश्यप्रतः स्थितम् ॥ १
 स वीक्षमाणस्तन् सैन्यं रामदर्शनपाङ्गुया ।
 अपश्यथापि सौमित्रि धनुष्पाणे व्यथास्थितम् २
 तमभ्येत्याशु हरयः परिघट्टः समन्ततः ।
 अभ्यग्रथ महाकायैर्वेभुभिर्जगतीरुहैः ॥ ३
 करजैरतुदंष्ट्रान्यं विहाय भयमुत्तमम् ।
 वधुधा युध्यमानास्ते युद्धमार्गैः ह्यङ्गमः ॥ ४
 नानाप्रहरणैर्मिमी राक्षसेन्द्रमनाडयन् ।
 स तावत्पमानः प्रहसन् महयामास वानरान् ॥ ५
 बलं षण्डबलाख्यं च यज्ञबाहुं च वानरम् ।
 तद्गुह्ययनं कर्म कुम्भकर्णस्य रक्षसः ॥ ६
 उदक्रोदान् परित्रस्तास्तारप्रभृतयस्तदा ।
 तानुचैः क्रोशतः सैन्यान् शून्या स हरिपूषपात् ॥
 भ्रामिदुद्राय हृष्टीयः कुम्भकर्णमपेतमीः ।
 ततो निपत्य वेगेन कुम्भकर्णं महामनाः ॥ ८
 शालेन जप्रियात् मूर्ध्नि बलेन कविवृद्धरः ।
 स महात्मा महावेगः कुम्भकर्णस्य मूर्धनि ॥ ९
 विभेद शाले हृष्टीषो न चैषात्यययत् कविः ।
 ततो विनद्य सद्दसा शालस्पर्शविशोधितः ॥ १०
 दोर्म्यामादाय हृष्टीयं कुम्भकर्णोऽहरद्वलात् ।
 द्विपमाणं तु हृष्टीयं कुम्भकर्णेन रक्षसा ॥ ११
 अघेस्याभ्यद्रवर्दारः सौमित्रिमित्रन्दनः ।
 सोऽभिपत्य महावेगं रुमपुत्रं महादारम् ॥ १२
 प्रादिणोन् कुम्भकर्णाय लक्ष्मणः परवीरदा ।
 स तस्य ददावरणं भित्त्वा ददौ च सायकः ॥ १३
 जगाम दारयन् मूर्ध्नि कपिरेण समुक्षितः ।
 तथा स मिश्रद्वयः समुत्सृज्य कपीभरम् ॥ १४
 कुम्भकर्णो महोभ्यामः प्रशुभ्रैरुक्षितानुभ्रः ।

अभिवुद्राय सौमित्रिमुद्यम्य महतीं शिलाम् ॥ ५
 तस्याभिपततस्वर्णं क्षुराभ्यामुच्छ्रितौ करौ ।
 चिच्छेद् निशिताप्राग्भां स वभूय घट्टभुजः ॥ १६
 तानयस्य भुजान् सर्वान् प्रशुहीतशिलायुषान् ।
 क्षुरैश्चिच्छेद् लब्धखं सौमित्रिः प्रतिदर्शयन् ॥ १७
 स वभूवातिकायश्च वधुपादशिरोभुजः ।
 तं ब्रह्मालेण सौमित्रिश्चेदाराद्विचयोपमम् ॥ १८
 स पथात् महावीर्यो दिव्यास्त्राभिहतो रणे ।
 महादानिपिनिर्दग्धः पादपोऽङ्कुटयानिय ॥ १९
 तं एषु वृत्रसङ्घातं कुम्भकर्णं तरस्वितम् ।
 गतासुं पतितं भूमी राक्षसाः प्राद्रुषन् भयात् २०
 तथा तान् द्रव्यतो योधान् एषु ती दूषणानुजौ ।
 अघस्याप्याघ सौमित्रि सद्दुन्द्यापभ्यघायताम् २१
 तापाद्रयन्ती सद्दुन्द्वी वरुषेणप्रमाथिनी ।
 अभिजगद् सौमित्रियिनयोर्मा पतत्रिभिः ॥ २२
 ततः सुतुगुलं युद्धमभवत्सोमहर्षणम् ।
 दूषणानुजयोः पार्थ लक्ष्मणस्य च धीमतः ॥ २३
 महता शरवणेण राक्षसी सोऽभ्यघर्यत ।
 ती चापि वीरौ सद्दुन्द्यावुभौ ती समघर्यताम् २४
 गुदुर्नमेयममघद्वजपेणप्रमाथिनोः ।
 सौमित्रेश्च महाबाहोः सम्ग्रहारः सुदाहणः ॥ २५
 अघाद्रिश्टक्रमादाय हनुमान् मारुतात्मजः ।
 अभिवुद्रयाश्चे प्राणान् यज्ञपेणस्य रक्षसः ॥ २६
 नीलश्च महता प्राण्णा दूषणाघरजं हरिः ।
 प्रमाथिनमभिवुद्रय प्रममाथ महाबलः ॥ २७
 ततः प्रायतंत पुनः सङ्घामः कटुषोदयः ।
 रामरायणसैन्यानामभ्येत्यमभिधायताम् ॥ २८
 दाततो नैर्भेतात् वन्या जघुर्धन्यांश्च नैर्भेताः ।
 नैर्भेतात्मज यध्यन्ते प्रायेण न तु वानराः ॥ २९

इति श्रीमहामारते भारण्यके पर्वणि रामोपाख्यानसर्वणि कुम्भकर्णादियथे
 सनादीत्याधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २८७ ॥

२८८

मार्कण्डेय उवाच ।
 ततः श्रुत्वा हतं सङ्ख्ये कुम्भकर्णं सहानुगम् ।
 प्रहस्तं च महेश्यासं धूम्राक्षं चातितेजसम् ॥ १
 पुत्रमिन्द्रजितं वीरं रावणः प्रत्यमापत ।
 जहि राममित्रघ्नं सुग्रीवं च सलक्ष्मणम् ॥ २
 स्वया हि मम सत्पुत्र यशो वीरमुपाजितम् ।
 जित्वा वज्रधरं सङ्ख्ये सहस्राक्षं शचीपतिम् ॥ ३
 अन्तर्हितः प्रकाशां वा दिव्यैर्दत्तवरैः शरैः ।
 जहि शत्रुमित्रघ्नं मम शत्रुभृतां वर ॥ ४
 रामलक्ष्मणसुग्रीवाः शरस्पर्शं न तेऽनघ ।
 समर्थाः प्रतिसोढुं च कुतस्तदनुयायिनः ॥ ५
 अगता या प्रहस्तेन कुम्भकर्णेन चानघ ।
 खरस्यापचितिः सङ्ख्ये तां गच्छ त्वं महाभुज ॥ ६
 त्वमद्य निशितैर्बाणैर्हत्या शत्रून् ससेनिकान् ।
 प्रतिनन्दय मां पुत्र पुत्र जित्वेव वासवम् ॥ ७
 इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा रथमास्थाय वंशितः ।
 प्रथयाविन्द्रजिद्राजस्तूर्णमायोधनं प्रति ॥ ८
 ततो विभ्राज्य विस्पष्टं नाम राक्षसपुङ्गवः ।
 आह्वयामास समरे लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ ९
 तं लक्ष्मणोऽभ्यधावच्च प्रवृत्त्वा सशरं धनुः ।
 ज्ञासत्यंस्तलघोषेण सिंहः क्षुद्रमृगान् यथा ॥ १०
 तयोः सममथयुद्धं सुमहज्जयगृद्धिनोः ।
 दिव्यास्त्रविदुषोस्तीव्रमन्योन्यस्पर्धिनोस्तदा ॥ ११
 रावणिस्तु यदा *नैवं विशेषयति सायकैः ।
 ततो गुरुतरं यत्नमातिष्ठदलिनं वरः ॥ १२
 तत एनं महावीरैर्दयामास तोमरैः ।
 नानागतान् स चिच्छेद सौमित्रिनिशितैः शरैः ॥

ते निरुक्ताः शरैस्तीक्ष्णैर्यपतन् धरणीतले ।
 तमङ्गदो वालिस्तुतः श्रोमानुद्यम्य पादपम् ॥ १४
 अभिद्रुत्य महावेगस्ताडयामास मूर्धनि ।
 तस्येन्द्रजिदसन्नान्तः प्रासेनोरसि वीर्यवान् ॥ १५
 प्रहर्तुमिच्छत तं चास्य प्राप्तं चिच्छेद लक्ष्मणः ।
 तमभ्याशगतं वीरमङ्गदं रावणात्मजः ॥ १६
 गदयाऽताडयत् सत्ये पाश्व वानरपुङ्गवम् ।
 तमचिन्त्यप्रहारं स बलवान् वालिनः सुतः ॥ १७
 ससर्जेंद्रजितः क्रोधाच्छालस्कन्धं तथाऽङ्गदः ।
 सोऽङ्गदेन रुषोत्पृष्टो बधायेंद्रजितस्तरुः ॥ १८
 जयानेंद्रजितः पार्थ रथं साश्वं ससारयिम् ।
 ततो हताश्वान् प्रस्फुर्य रथात् स हतसारथिः ॥
 तत्रैवान्तर्दधे राजन् मायया रावणात्मजः ।
 अन्तर्हितं विदित्वा तं बहुमायं च राक्षसम् ॥ २०
 रामस्तं देशमागम्य तत् सैन्यं पर्यरक्षत ।
 स राममुद्दिश्य शरैस्ततो दत्तवरैस्तदा ॥ २१
 विव्याध सर्वगात्रेषु लक्ष्मणं च महाबलम् ।
 तमदृश्यं शरैः शूरी माययाऽन्तर्हितं तदा ॥ २२
 योधयामासतुर्धर्मो रावणिं रामलक्ष्मणी ।
 स रुषा सर्वगात्रेषु तयोः पुरुषसिंहयोः ॥ २३
 व्यसृजत् सायकान् भूयः शतशोऽप्य सहस्रशः
 तमदृश्यं विचिन्वन्तः सृजन्तमनिशं शरान् ॥ २४
 हरयो विविद्युर्व्योमं प्रवृत्त्वा महतीः शिलाः ।
 तांश्च ती चाप्यदृश्यः स शरैर्विव्याध राक्षसः २५
 स भृशं ताडयामास रावणिर्मायया घृतः ।
 तौ शरैराचितां वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणी ।
 पेततुर्गगनाद्भूमिं सूर्याचन्द्रमसायिच ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि इन्द्रजिपुद्दे
 अष्टाशीत्याधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २८८ ॥

२८९

मार्कण्डेय उवाच ।
 तावुभौ पतितौ दृष्ट्वा भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
 चदन्ध रावणिर्भूयः शरैर्दत्तवरैस्तदा ॥

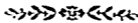
तौ वीरौ शरबन्धेन बद्धाविन्द्रजिता रणे ।
 रेजतुः पुरुषव्याघ्रौ शकुन्तायिष पञ्जरे ॥ २

तौ दृष्ट्वा पतितौ भूमौ शतशः सायकोधितौ ।
 सुप्रीयः कापामिः साधे परिवार्य नतः स्थितः ॥ ३
 सुप्रेणीन्द्रद्विविदः कुमुदेनाद्भुदेन च ।
 हनुमन्नोलनारिष्य नलेन च कर्पाभ्वरः ॥ ४
 ततस्तं देवामागम्य हृत्कर्म विभीषणः ।
 शोषयामास तौ वीर्यं प्रकाशेण प्रबोधितौ ॥ ५
 विशल्यां चापि सुप्रीयः क्षणेनैतां चकार ह ।
 विशल्याया महापथ्या दिव्यमन्त्रप्रयुक्तया ॥ ६
 तां लब्धसंज्ञौ नृपरो विशल्यावुदात्तपृथात् ।
 गततन्द्राङ्गमौ चापि क्षणेनैतां महारथौ ॥ ७
 ततो विभीषणः पार्य राममिषाकुनन्दनम् ।
 ऋषाच विज्वरं दृष्ट्वा हताञ्जलिदिग्धचः ॥ ८
 इदमग्नौ गृह्णात्या तु राजराजस्य शासनात् ।
 गुह्यकोऽभ्यागतः श्वेतान् त्यक्तकाशमारिन्दम ॥ ९
 इदमग्नः कुबेरस्ते महाराज अपच्छाते ।
 अन्तर्द्वितातां भूतानां दर्शनार्थं परन्तपः ॥ १०
 बनेन गृह्यन्वयो भूतान्यन्ताहिताण्युत ।
 भयान् द्रश्यति यस्मै च प्रदास्यति नरः स तु ॥
 तपेति रामस्तद्वादि प्रतिगृह्यामिसंस्मृतम् ।
 षकार नेत्रयोः शौचं लभ्यमाण्य महामनाः ॥ १२
 सुप्रीयजाम्बवन्तौ च हनुमानद्भुदस्तथा ।
 मेन्द्रद्विविदनीलाद्य प्रायः गृह्यगसत्तमाः ॥ १३
 तथा सममथचापि यदुघाच विभीषणः ।
 क्षणेनैतांन्द्रियाण्येषां धृष्ट्यासन् युधिष्ठिर ॥ १४
 इन्द्रजित् हृत्कर्म च पित्रे कर्म तदाऽऽत्मनः ।
 निषेध पुनरागच्छत् त्यरयाऽऽजि शिरःप्रति ॥ १५
 तमापतन्तं संकुर्वन् पुनरेव सुसुप्तया ।
 अभिदुष्ट्राय र्मांमिभ्रियंभीषणमते स्थितः ॥ १६
 अहताद्भुदमेधेनं जिघांसंजितकाशिनम् ।
 शार्ङ्गपान सद्गुह्यः हृत्कर्मज्ञोऽथ लभणः ॥ १७
 तयोः सममथपुदं तदाऽन्योन्यं जिघांपतोः ।

अतीव विभ्रमाध्यं शक्रप्रलादयोरिव ॥ १८
 आविष्यादेन्द्रजिसौशौः सौमित्रं मयमेदिमिः ।
 सौमित्रिघ्नानलस्पर्शैराविष्यद्रायाणं शीरेः ॥ १९
 सौमित्रिशरसंस्पर्शोद्रायाणेः क्रोधमुच्छ्रितः ।
 अष्टजहृत्तमणायाद्यै शरानाशोविषोपमान् ॥ २०
 तस्यासूनुपावकस्पर्शैः सौमित्रिः पञ्चमिभ्रिमिः
 यथा निरहृद्धोरस्तग्ने निगदतः शृणु ॥ २१
 एकैनास्य धनुष्मन्तं बाहुं देहादपातयत् ।
 द्वितीयेन स नाराचं भुजं भूमौ न्यपातयत् ॥ २२
 तृतीयेन तु बाणेन पृथुधारेण भासता ।
 जहारे सुनसं चापि शिरो भ्राजिष्णुकुण्डलम् ॥ २३
 यिनिरुत्तभुजस्कन्धं कण्ठं मौमदर्शनम् ।
 तं हत्वा सूतमयस्त्रिजघान बलिनां घरः ॥ २४
 लङ्कां प्रवेशयामासुस्तं रथं धाजिनस्तदा ।
 ददर्श रायणस्तं च रथं पुनर्यिनाहृतम् ॥ २५
 स पुत्रं निहतं दृष्ट्वा प्रास्तात् सम्भ्रान्तमानसः ।
 रायणः शोकमोहोर्तो धेदेर्दो हन्तुमुद्यतः ॥ २६
 भद्रोकृयनिकास्यां तां रामदर्शनलालसात् ।
 एङ्गमादाय दुष्टात्मा जघेनामिपपात ह ॥ २७
 तं दृष्ट्वा तस्य दुर्धुदेरविन्ध्यः पापनिधयम् ।
 दामयामास सद्गुह्यं ध्रुयतां येन हेतुना ॥ २८
 महाराज्ये स्थितो दीप्ति न शिर्यं हन्तुमर्हसि ।
 हतैर्वैभा यदा स्त्री च बन्धनस्था च ते घरो ॥ २९
 न वैषा देवमेदेन हता भ्यादिति मे मतिः ।
 अहि मर्तारमेवास्या हते तस्मिन् हता भयेत् ३०
 न हि ते विक्रमे तुल्यः साक्षादपि शतकतः ।
 असदोदि त्वया सेन्द्राख्यासिताअदिददा युधि ३१
 पयं धृष्टिधैर्यावयेरविण्णो रायणं तदा ।
 पुदं संशमयामास जगृहे च स तद्वचः ॥ ३२
 निर्वाणे स मति हत्वा निघायासि हापाचरः ।
 आहोपयामास तदा रथो मे कल्पयतामिति ॥ ३३

इति श्रीमहामारते आरण्यके पर्यणि रामोपाख्यानपर्यणि इन्द्रजिह्वे

ऊननवत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २८९ ॥

२९०

मार्कण्डेय उवाच ।
 ततः क्रुद्धो दशग्रीवः प्रिये पुत्रे निपातिते ।
 १ नेर्ययो रथमास्थाय हेमरत्नविभूषितम् ॥
 स वृत्तो राक्षसैर्घोरैर्विधिघातुघषाणिभिः ।
 २ भमिदुद्राव रामं स योधयन् हरिव्यूषपात्र ॥
 उमाद्रवन्तं सङ्क्रुद्धं मेन्दनीलनलाङ्गदाः ।
 ३ ह्नुमान् जाम्बवांश्चैव ससैन्याः पर्यवारयन् ॥ ३
 ते दशग्रीवसैन्यं तदृक्षवानरपुङ्गवाः ।
 ४ हुमैर्विध्वंसयान्क्रुद्धशग्रीवस्य पश्यतः ॥
 ततः स सैन्यमालोक्य बध्यमानमरातिभिः ।
 ५ मायावीं चारुजन्मायां रावणो राक्षसाधिपः ॥ ५
 तस्य देहविनिष्कान्ताः शतशोऽथ सहस्रशः ।
 ६ राक्षसाः प्रत्यदृश्यन्त शरशक्युधिषाणयः ॥ ६
 तान् रामो जग्निवान्सर्वान्दिव्येनाख्येण राक्षसान्
 ७ भय भूयोऽपि मायां स व्यदधाद्राक्षसाधिपः ॥ ७
 कृत्वा रामस्य रूपाणि लक्ष्मणस्य च भारत ।
 ८ भमिदुद्राव रामं च लक्ष्मणं च दशाननः ॥ ८
 ततस्ते राममर्च्छन्तो लक्ष्मणं च क्षपाचराः ।
 ९ भभिपेतुस्तदा रामं प्रयुहीतशपासनाः ॥ ९
 तां दृष्ट्वा राक्षसेन्द्रस्य मायामिदवाकुन्दनः ।
 १० उवाच रामं सीमिभिरसंभ्रान्तो वृहद्वचः ॥ १०
 जहौमान् राक्षसान् पापानात्मनः प्रतिकूपकान् ।
 ११ जघान रामस्नांश्चान्यानात्मनः प्रतिकूपकान् ॥ ११
 ततो हर्यभ्वयुक्तेन रथेनादित्यवर्चसा ।
 १२ वपतस्थे रणे रामं मातलिः शक्रसारथिः ॥ १२
 मातलिरुवाच ।
 १३ भयं हर्यभ्वयुक् जैत्रो मघोनः स्यन्दनोत्तमः ।
 १४ अनेन शक्रः काकुत्स्थस्य समरे दैत्यदानवान् ॥ १३
 शतदाः पुरुषव्याघ्र रथोदारणे जग्निवान् ।
 १४ तदनेन नरट्याघ्र मया यत्सेन संयुगे ॥ १४
 ध्यन्दनेन जहि क्षिप्रं रावणं मा चिरं कृपाः ।
 १५ इत्युक्तो राघवस्तर्ष्यं वचोऽराद्भूत मातलेः ॥ १५
 भाषया राक्षसस्येति तमुवाच विभीषणः ।

नेयं माया नरट्याघ्र रावणस्य दुरात्मनः ॥ १६
 तदातिष्ठ रथं शीघ्रमिममैन्द्रं महाद्युते ।
 १ ततः प्रहृष्टः फा कृतस्थस्तथोयुक्ता विभीषणम् ॥ १७
 रथेनाभिपपाताथ दशग्रीवं कथान्वितः ।
 २ हाहाकृतानि भूतानि रावणे समभिद्रुते ॥ १८
 सिंहनादाः सपटहा दिवि दिव्यास्तथाऽनदन् ।
 ३ दशकन्धरराजसूवोस्तथा युद्धमभूमहत् ॥ १९
 अलक्ष्योपममन्यत्र तयोरेव तथाऽभवत् ।
 ४ स रामाय महाघोरं विससज्जै निशाचरः ॥ २०
 शूलमिन्द्राशनिप्रख्यं ब्रह्मदण्डमिवोघतम् ।
 ५ तच्छूलं सत्वरं रामाधिच्छेद निशितैः शरैः ॥ २१
 तदृष्ट्वा दुष्करं कर्म रावणं भयमाविशत् ।
 ६ ततः क्रुद्धः ससर्जांश्च दशग्रीवः शिताम्बरान् २२
 सहस्रायुतशो रामे शस्त्राणि विधिघानि च ।
 ७ ततो भुशुण्डाः शूलानि मुसलानि परवधान् २३
 शक्तीश्च विधिघाकाराः शतग्रीध शितान् धुरान्
 ८ तां मायां विहृतां दृष्ट्वा दशग्रीवस्य रससः ॥ २४
 मयात् प्रदुद्भुतुः सर्वे दानराः सर्वतो दिशम् ।
 ९ ततः सुप्रभं सुमुखं हेमपुङ्गं शरोत्तमम् ॥ २५
 तृणादादाय काकुत्स्थो ब्रह्माख्येण युयोज ह ।
 १० तं बाणवयं रामेण ब्रह्माख्येणानुमन्त्रितम् ॥ २६
 जह्युर्देवगन्धर्वा दृष्ट्वा शक्रपुरोगमाः ।
 ११ अलयावरोपमायुध ततोऽमन्यन्त रक्षसः ॥ २७
 ब्रह्मास्त्रोदीरणाच्छत्रोर्देवदानवकिहराः ।
 १२ ततः ससर्ज तं रामः शरमप्रतिमौजसम् ॥ २८
 रावणान्तकरं घोरं ब्रह्मदण्डमिवोघतम् ।
 १३ मुक्तमात्रेण रामेण दूराहृष्टेन भारत ॥ २९
 स तेन राक्षसश्रेष्ठः सरथः सायसारथिः ।
 १४ प्रजज्वाल महाज्वालेनाग्निनाऽभिपरिप्लुतः ॥ ३०
 ततः प्रहृष्टास्त्रिदशाः सहगन्धर्वचारणाः ।
 १५ निहतं रावणं दृष्ट्वा रामेणाद्भिष्टवर्मणा ॥ ३१
 तत्पशुस्तं महामागं पञ्च भूतानि रावणम् ।
 १६ त्रिंशतः सर्वलोकेषु स हि ब्रह्माख्यतेजसा ॥ ३२

२९०

ततः क्रुद्ध इति ॥ १ ॥ रामस्य रूपं कृत्वा लक्ष्मणमभिदुद्राव लक्ष्मणस्य रूपं कृत्वा राममिति दानना ॥ ८ ॥
 इति भीषणम् ॥ २४ ॥ पञ्च भूतानि तत्पशुस्तं इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ इत्युक्त्वाऽमन्यन्त रामो लक्ष्मणश्चात्मसाक्षात्-
 २९०

शरीरघातयो ह्यस्य मांसं रुधिरमेव च ।

नेशुर्धंहास्त्रनिर्दग्धा न च मस्माप्यदृश्यत ॥ ३३

इति श्रीमहामारते आरण्यके पर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि रावणवधे
नवत्याधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २९० ॥

२९१

मार्कण्डेय उवाच ।

स हत्वा रावणं क्षुद्रं राक्षसेन्द्रं सुरद्विपम् ।
बभूव हृष्टः ससुहृद्रामः सौमित्रिणा सह ॥ १
ततो हृते दशप्रोवे देवाः सर्पिपुरोगमाः ।
आशीर्भिर्ययुक्ताभिरानर्जुस्तं महाभुजम् ॥ २
रामं कमलपत्राक्षं तृपुत्रुः सर्वदेवताः ।
गन्धर्वाः पुष्पवर्षेभ्य वाग्भिश्च त्रिदशालयाः ॥ ३
पूजयित्वा ईयथा रामं प्रतिजग्मुर्यथागतम् ।
तन्महोत्सवसङ्काशमासीदाकाशमच्युत ॥ ४
ततो हत्वा दशप्रोवं लङ्कां रामो महायशः ।
विभीषणाय प्रददौ प्रभुः परपुरञ्जयः ॥ ५
ततः सीतां पुरस्कृत्य विभीषणपुरस्कृताम् ।
अविन्ध्यो नाम सुप्रज्ञो वृद्धामात्यो विनिर्ययी ॥ ६
उवाच च महात्मानं काकुत्स्थं द्वैन्यमास्थितः ।
प्रतिच्छ देवा सङ्घत्तां महारमन् जानकीमिति ७
पतच्छ्रुत्वा ब्रह्मस्तस्मादधतीर्य रथोत्तमात् ।
वाग्भेणापिहितं सीतां ददर्शैश्वरकुनन्दनः ॥ ८
तां दृष्ट्वा चारुसर्वाङ्गी यानस्थां शोककशिताम् ।
मलोपचितसर्वाङ्गीं जटिलां कृष्णवाससम् ॥ ९
उवाच रामो वैदेहीं परामर्शविशङ्कितः ।
गच्छ वैदेहि मुक्ता त्वं यत्कार्यं तन्मया कृतम् १०
मामासाद्य पतिं मन्त्रे न त्वं राक्षसवेदमनि ।
जरां व्रजेया इति मे निहतोऽसौ निशाचरः ॥ ११
कथं ह्यस्मद्विधो जातु जानन् धर्मविनिश्चयम् ।
परहस्तगतां नारीं मुहूर्तमपि धारयेत् ॥ १२
सुवृत्तामसुवृत्तां वाऽप्यहं त्वामद्य मैथिलि ।
नौरसह परिभोगाय श्वायलीढं हविर्यथा ॥ १३
ततः सा सहसा बाला तच्छ्रुत्वा दारुणं वचः ।

पपात देवी ध्ययिता निकृता कदली यथा ॥ १४
योऽन्यस्या हर्षसम्भूतो मुखरागस्तदाऽभवत् ।
क्षणेन स पुनर्नदो निःश्वास इव दर्पणे ॥ १५
ततस्ते हरयः सर्वे तच्छ्रुत्वा रामभाषितम् ।
गतासुकल्पा निश्चेष्टा बभूवुः सहलक्ष्मणाः ॥ १६
ततो देवो विशुद्धात्मा विमानेन चतुर्मुखः ।
पञ्चयोनिर्जगत्त्रष्टा दर्शयामास राघवम् ॥ १७
शश्वद्वाग्भिश्च वायुश्च यमो वरुण एव च ।
यज्ञाविपश्च भगवांस्तथा सत्पर्वयोऽमलाः ॥ १८
राजा दशरथश्चैव दिव्यभास्वरमूर्तिमान् ।
विमानेन महाहर्षेण हंसयुक्तेन मास्थता ॥ १९
ततोऽन्तरिक्षं तत् सर्वं देवगन्धर्वसङ्कुलम् ।
शुशुभे तारकाचित्रं शरदीव नभस्तलम् ॥ २०
तत उत्थाय वैदेही तेषां मध्ये यशस्विनी ।
उवाच वाक्यं कल्याणीं रामं पृथुलवक्षसम् ॥२१
राजपुत्र न ते दोषं करोमि विदिता हि ते ।
गतिः स्त्रीणां नराणां च शृणु चेदं वचो मम २२
अन्तश्चरति भूतानां मातरिभ्या सदागतिः ।
स मे विमुञ्चतु प्राणान् यदि पापं चराम्यहम् ॥
अक्षिरापस्तथाऽऽकाशं पृथिवीं वायुरेव च ।
विमुञ्चतु मम प्राणान् यदि पापं चराम्यहम् २४
यथाऽहं त्वहते धीर नान्यं स्वमेऽप्यचिन्तयम् ।
तथा मे देवनिर्दिष्टस्त्वमेव हि पतिर्भव ॥ २५
ततोऽन्तरिक्षे वागासीत् सुभगा लोकसाक्षिणी ।
पुण्या संहर्षणी तेषां धानराणां महात्मनाम् ॥२६
घायुर्हवाच ।
मो मो राघव सत्यं ये घायुरस्मि सदागतिः
अपापा मैथिली राजन् सङ्गच्छ सह भार्यया

इत्यारण्यके पर्वणि नैऋत्येभ्ये भारतभावदीपे नवत्याधिक-
द्विंशततमोऽध्यायः ॥ २९० ॥ § २९०-ख.

२९१

स हत्येति ॥ १ ॥ त्रिदशालयः स्वर्गस्त
॥ २ ॥

अग्निरुवाच ।
 महमन्तःशरीरस्थो भूतानां स्युन्दन ।
 सुसुप्तमपि काकुत्स्थ मैथिली नापराध्यति २८
 चरण उवाच ।
 रसा वै मत्प्रसूता हि भूतदेहेषु राघव ।
 बह्वं वै त्वां प्रव्रवीमि मैथिली प्रतिगृह्यताम् ॥२९॥

ग्रहोवाच ।
 पुत्रं नैतदिहाध्यै त्वयि राजर्विधर्मणि ।
 साधो सवृत्त काकुत्स्थ शृणु चेदं वचो मम ॥३०॥
 शत्रुपे त्वया वीर देवगन्धर्वभोगिनाम् ।
 यशानां दानवानां च महर्षीणां च पातितः ॥३१॥
 अथध्वः सर्वभूतातां मत्प्रसादात् पुराऽभवत् ।
 कस्माच्चित् कारणात्पापः कञ्चित्कालमुपेक्षितः
 कथायामात्मनस्तेन हता सीता दुरात्मना ।
 नलकूबरघापेन रक्षा चास्याः कृता मया ॥ ३३॥
 यदि ह्यकामामासेवेत् क्षियमन्वामपि ध्रुवम् ।
 शतधाऽस्य फलेन्मूर्धा इत्युक्तः सोऽभवत् पुरा
 नात्र शङ्का त्वया कार्या प्रतीच्छेमा महाघृते ।
 कृतं त्वया महत् कार्यं देवानाममरप्रभ ॥ ३५॥

दशरथ उवाच ।
 प्रीतोऽस्मि वत्स भद्रं ते पिता दशरथोऽस्मि ते
 अनुजानामि राज्यं च प्रशाधि पुरुषोत्तम ॥ ३६॥
 राम उवाच ।
 अग्निवादये त्वां राजेन्द्र यदि त्वं जनको मम ।
 गमिष्यामि पुरीं रम्यामयोध्यां शासनत् तव ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।

तमुवाच पिता भूयः प्रहृष्टो भरतर्यम् ।
 गच्छाथोभ्यां प्रशाधीति रामं रक्तान्तलोचनम् ॥
 सम्पूर्णानोह वर्षाणि चतुर्दश महाहृते ।
 ततो देवान् नमस्कृत्य सुहृद्भिरभिनन्दितः ॥ ३९॥
 महेश्च इय पौलोम्या भार्यया स समेयिवान् ।
 ततो वरं ददौ तस्मै ह्यविन्ध्याय परन्तपः ॥ ४०॥
 त्रिजटां चार्थमानाभ्यां योजयामास राक्षसीम् ।
 तमुवाच ततो ब्रह्मा देवैः शक्रपुरोगमैः ॥ ४१॥
 कौसल्यामातरिष्टांस्ते वरान्त्व्यददानि कान् ।
 यमे रामः स्थितिं धर्मं शत्रुमिश्वापराजयम् ॥ ४२॥
 राक्षसैर्निहतानां च वानराणां समुद्रवम् ।
 ततस्ते ब्रह्मणा प्रोक्ते तथेति वचने तदा ॥ ४३॥
 समुत्तस्युर्महाराज वानरा लब्धवैतसः ।

सीता चापि महामागा वरं हनुमते ददौ ॥ ४४॥
 रामकीर्त्या समं पुत्र जीवितं ते भविष्यति ।
 दिव्यास्त्वामुपभोगाश्च मत्प्रसादकृताः सदा ४५॥
 उरस्थास्यन्ति हनुमन्निति स्म हरिलोचन ।
 ततस्ते प्रेक्षमाणानां तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ॥ ४६॥
 अन्तर्धानं ययुर्देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः ।
 दृष्ट्वा रामं तु जानक्या सङ्गतं शक्रसारथिः ॥ ४७॥
 उवाच परमश्रीतः सुहृन्मध्य इदं वचः ।
 देवगन्धर्वयक्षाणां मानुषासुरभोगिनाम् ॥ ४८॥
 अपनीतं त्वया दुःखमिदं सत्यपराक्रम ।
 सदेवासुरगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ॥ ४९॥
 कथयिष्यन्ति लोकास्त्वां यावद्भूमिर्भरिष्यति ।
 इत्येवमुक्त्वाऽनुकाण्य रामं शङ्खभृतां वरम् ॥ ५०॥
 सम्पूजयापाकमत् तेन रथेनादित्यवर्चसा ।
 ततः सीतां पुरस्कृत्य रामः सौमित्रिणा सह ५१॥
 सुग्रीवप्रमुखैश्चैव सहितः सर्ववानरैः ।
 विधाय रक्षां लङ्कायां विभीषणपुरस्कृतः ॥ ५२॥
 सन्ततार पुनस्तेन सेतुना मकरालयम् ।
 पुष्पकेण विमानेन खेचरेण विराजता ॥ ५३॥
 कामनेन यथा मुखैरमात्यैः संवृतो वशी ।
 ततस्तीरं समुद्रस्य यत्र शिदये स वार्धिवः ॥ ५४॥
 तत्रैवोवास धर्मात्मा सहितः सर्ववानरैः ।
 अर्थेनान् राघवः काले समानीयाभ्यपूज्य च ५५॥
 विसर्जयामास तदा रत्नैः सन्तोष्य सर्वशः ।
 गतेषु वानरैरेषु गोपुच्छैरेषु तेषु च ॥ ५६॥
 सुग्रीवसहितो रामः किष्किन्धां पुनरागमत् ।
 विभीषणेनानुगतः सुग्रीवसहितस्तदा ॥ ५७॥
 पुष्पकेण विमानेन वैदेह्या दर्शयन् धनम् ।
 किष्किन्धां तु समासाद्य रामः प्रहरतां वरः ॥ ५८॥
 अद्भुतं कृतकर्माणं वीवरारथ्येऽभ्यपेचयत् ।
 ततस्तीरं सहितो रामः सौमित्रिणा सह ॥ ५९॥
 यथागतं मार्गेण प्रययौ स्वपुरं प्रति ।
 अयोध्यां स समासाद्य पुरीं राष्ट्रपतित्ततः ॥ ६०॥
 भरताय हनूमन्तं दूतं प्रास्थायपयत् तदा ।
 लक्षयित्वेकित्तं सर्वं भियं तस्मै निवेद्य वै ॥ ६१॥
 यायुषुषे पुनः प्राप्ते नन्दिग्राममुपागमत् ।
 स तत्र मलदिधाङ्गं भरतं चीरयाससम् ॥ ६२॥
 अग्रतः पादुके कृत्वा ददर्शासीनमासने ।
 सङ्गतो भरतेनाय शत्रुघ्नेन च वीर्यवान् ॥ ६३॥

राघवः सहस्रीमिषिर्गुणुदे भरतर्षभ ।
 ततो भरतशत्रुघ्नौ समेतौ गुरुणा तदा ॥ ६४
 वैदेह्या दशनेनोमौ प्रहर्षं समवापतुः ।
 तस्मै तद्भरतो राज्यमागतायातिसंस्कृतम् ।
 न्यासं निर्यातयामास युक्तः परमया मुदा ॥ ६५
 ततस्तं धीष्ण्ये शूरं *नक्षत्रेऽभिमतेऽहनि ।
 वसिष्ठो धामदेवश्च सहितायभ्यपिञ्चताम् ॥ ६६
 सोऽभिविक्तः कपिश्रेष्ठं सुग्रीवं ससहज्जनम् ।

विभीषणं च पौलस्त्यमन्यजानाग्रद्रुहान् प्रति ॥ ६४
 अभ्यर्च्य विविधैर्भागीः प्रीतियुक्तौ मुदा युतौ ।
 समाधायैतिकर्तव्यं दुःखेन विससज्जं ॥ ६५
 पुण्यकं च विमानं तत् पूजयित्वा स राघवः ।
 प्रादाद्वैश्रवणायैव प्रीत्या स रघुनन्दनः ॥ ६६
 ततो देवर्षिसहितः सरितं गोमतीमनु ।
 दशाभ्यमेघानाजङ्घे जाकूप्यान् स निरर्गलान् ७०

इति धीमहाभारते आरण्यके पर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि रामाभिवेके

एकनवत्याधिकाद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २९१ ॥

२९२

मार्कण्डेय उवाच ।

एयमेतन्महाबाहो रामेणामिततेजसा ।
 प्राप्तं व्यसनमत्युग्रं धनवासकृतं पुरा ॥ १
 मा शुचः पुरुषत्याग्र क्षत्रियोऽसि परन्तप ।
 बाहुवीर्योभित्ते मार्गे यत्तसे दीप्तनिर्णये ॥ २
 न हि ते वृजिनं किञ्चिद्वर्तते परमण्वपि ।
 भस्मिन्मार्गे निर्धीदेयुः सेन्द्राऽपि ससुरारुराः ३
 संहत्य निहतो वृथो मरुद्विषंरूपाणिना ।
 नमुचिश्चैव दुर्धरं दीर्घजिह्वा च राक्षसी ॥ ४
 सहायपति सर्वार्याः सन्तिष्टन्तीह सर्वशः ।
 किं नु तस्यजितं सहये यस्य भ्राता धनञ्जयः ५
 मयं च बलिनां श्रेष्ठो भीमो भीमपराक्रमः ।
 युवानौ च महेष्वासी वीरौ माद्रुघती सुतौ ॥ ६
 पभिः सहायैः करमात् त्वं विर्षादसि परन्तप ।

य इमे धञ्जिणः सेनां जयेयुः समरुद्रणाम् ॥ ७
 त्वमप्येभिर्महेष्वासीः सहायैर्वंधकापभिः ।
 विजेष्यसि रणे सर्वानमित्रान् भरतर्षभ ॥ ८
 इतश्च त्वमिमां पदय सैन्धवेन दुरात्मना ।
 बलिना वीर्यमत्सेन हतामेभिर्महात्मभिः ॥ ९
 बानीतां द्रौपर्दीं कृष्णां कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
 जयद्रथं च राजानं विजितं वशमागतम् ॥ १०
 असहायेन रामेण वैदेही पुनराहता ।
 हत्या सहाये दशग्रीवं राक्षसं भीमविक्रमम् ॥ ११
 यस्य शाखामृगा मित्राप्यृष्टाः कालमुखास्तथा ।
 जात्यन्तरगता राजघ्नतद्दुह्याऽनुचिन्तय ॥ १२
 तस्मात् स त्वं कुरुश्रेष्ठ मा शुचो भरतर्षभ ।
 त्वद्विधा हि महात्मानो न शोचन्ति परन्तप १३

गुणा रामेण ॥ ६४ ॥ वैष्णवे नक्षत्रे धवणे ॥ ६६ ॥
 जाकूप्यान् त्रिगुणदक्षिणानित्यकुंभमित्रः । जूतृभ्यान्प्राप्ति-
 लुणादिशुद्धे जख्यं मातमिति शाब्दिशाः । तदा
 मागमयान् मांसादिदानप्रधानान् पुष्टानित्यर्थः । निरर्गलान्
 कक्षावर्धिनामनादृष्टारान् । जख्योऽसुरविशेष इति वेद-
 माध्यम् । 'जख्यं हन् यन्नि राये पुरान्धिम्' इति मन्त्रवर्णात् ।
 'जख्यं मख्यं पृणतेः' इति यास्क्यवचनाच्च । जख्यं स्तोत्रम् ।
 तथा चायं मन्त्रो निरुक्तमाप्ये व्याख्यातः-देऽमे त्वां
 पुरान्धि महान्तं रामिधान् एम्यदीपयन् वसिष्ठो मुनिः

राये धनश्राप्ते जख्यं स्तोत्रं हन् गमयन् यन्नि जयति । अत्र
 जरतेः स्तुत्यर्थस्य शब्दतात्पर्यादर्थोपाचय जख्यं
 स्तोत्रमित्युच्यते इति जाकूप्यान् स्तोत्रार्हमित्यर्थः ॥ ७० ॥
 हत्यारण्यके पर्वणि नैल्दृष्टीये भारतमावर्दीये एकनवत्य-
 धिकाद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २९१ ॥ * नक्षत्रेऽभिविक्ते-ख.

२९२

एयमेतदिति ॥ १ ॥ दीप्तनिर्णये अणन्दिने प्रत्य-
 क्ते ॥ २ ॥

सावित्री—

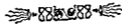
दीर्घायुरधवाऽल्पायुः सगुणो निर्गुणोऽपि वा ।
सहद्वृतो मया भर्ता न द्वितीयं वृणोम्यहम् ॥

—वनपर्व ब० २९४ पृ. ४६१.

वैशम्पायन उवाच ।

एषमाभ्यासितो राजा मार्केण्डेयेन धामता ।
इति श्रीमहाभारते वारण्यके पर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि युधिष्ठिराभ्यासने
द्विनवत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २९२ ॥

समाप्तं रामोपाख्यानपर्वं ।

॥ पतिव्रतामाहात्म्यपर्वं ॥

२९३

युधिष्ठिर उवाच ।

आत्मानमनुशोचामि नेमान् स्रानून् महासुने ।
इत्थं चापि राज्यस्य यथेयां दुष्पदात्मजाम् ॥ १
एते दुरात्मभिः क्लिष्टाः कृष्णया तारिता वयम् ।
अपद्रयेन च पुनर्वनाद्यापि हता बलात् ॥ २
अस्ति सीमन्तिनी काचिद्दुष्टपूर्वाऽपि वा श्रुता ।
पतिव्रता महाभागा यथेयं दुष्पदात्मजा ॥ ३
मार्केण्डेय उवाच ।

अथ राजन् कुलस्त्रीणां महाभाग्यं युधिष्ठिर ।
सर्वमेतद्यथाप्राप्तं सावित्र्या राजकन्यया ॥ ४
भासीन्मद्रेषु धर्मात्मा राजा परमधार्मिकः ।
ब्रह्मण्यश्च महात्मा च सत्यसन्धो जितेन्द्रियः ५
यज्वाः दानपतिर्दक्षः पौरजानपद्भियः ।
पार्थिवोऽवपतिर्नाम सर्वभूषणहृते रतः ॥ ६
माघाननपत्यश्च सत्यवाग्भिवजितेन्द्रियः ।
तिकान्तेन वयसा सन्तापमुपजग्मिवान् ॥ ७
कृत्योत्पादनार्थं च तीर्थं नियममाश्रितः ।
कृते परिमिताहारो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥ ८
इत्थं शतसहस्रं स सावित्र्या राजसत्तम ।
वष्टे पृथु तदा काले बभूव मितमोजनः ॥ ९
पतैन तेपमेनासीद्विषाण्यष्टादशैव त ।

पूर्वं त्वष्टादशे वर्षे सावित्रीं तृष्टिमभ्यगात् ॥ १०
रूपिणीं तु तदा राजन् दर्शयामास तं नृपम् ।
अग्निहोत्रात् समुत्थाय हर्षेण भरताऽन्विता ।
उवाच चैनं वरदा वचनं पार्थिवं तदा ॥ ११
सावित्र्युवाच ।

ब्रह्मत्वमेव शुद्धेन दमेन नियमेन च ।
सर्वात्मना च भक्त्या च तृष्टाऽस्मितव पार्थिव ॥
वरं वृणीष्याश्वपते मद्रराज यदीप्सितम् ।
न प्रमादश्च धर्मेषु कर्तव्यस्ते कथञ्चन ॥ १३
अश्वपतिरुवाच ।

अपत्यार्थः समात्मः कृतोऽधर्मोऽसया मया ।
पुत्रा मे बहवो देवि भवेयुः कुलभायनाः ॥ १४
तृष्टाऽसि यदि मे देवि वरमेतं वृणोम्यहम् ।
सन्तानं परमो धर्म इत्याहुर्मौ दिजातयः ॥ १५
सावित्र्युवाच ।

पूर्वमेव मया राजसमिप्रायमिमं तप ।
ज्ञात्वा पुत्रार्थमुक्तो वै भगवांस्ते पितामहः ॥ १६
प्रसादाद्यैव तस्मात्ते स्वयम्भुविहिताद्भुवि ।
कन्या तेजस्विनी सौम्य क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ १७
उत्तरं च न ते किञ्चिद्वाहर्तव्यं कथञ्चन ।
पितामहनिर्गमणे तृष्टा होतद्भवीमि ते ॥ १८

इत्यारण्येपर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावर्दपि द्विनवत्यधि-
कद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २९२ ॥

२९३

नात्मानमिति ॥१॥ सावित्र्या सावित्री सवितृकन्या
वैरत्यया कृचा । सा च 'सोमो बभूवुरभवादिनात्सामुभा-
षा । सूर्यो यत्सत्ये संसन्ती मन्मता सविता ददाति' इति । यदा

सावित्रा तदा सावित्री स्वकन्या सूर्यो सूर्यस्य श्री सूर्याय
दत्ता तदा सोमोऽस्या बभूवुरात्वा अतुचोऽभूत् । सविता
च सूर्यो पत्ये पत्युः कन्याणामर्थं संसन्ती कथयन्ती मन्मता उभौ
वरो पुत्रस्यो आशिनौ अर्ददाति मन्त्रार्थं । इत एव वाक्या-
देतस मन्त्रस्य लक्षणेमादपत्यप्राप्तिसंभवाति गम्यते ।
वष्टे कालेऽष्टया विभक्त्यान्धः वष्टेऽष्टे ॥१५॥ उत्तरं पुत्रार्थं
प्राप्त्यर्थवचनं नियमोणं आख्या ॥ १८ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

स तपेति प्रतिशाय सावित्र्या घञ्चनं नृपः ।
 प्रसाद्यामास पुनः क्षिप्रमेतद्भविष्यति ॥ १९
 अन्तर्हितायां सावित्र्यां जगाम स्वपुरं नृपः ।
 स्वराज्ये चावसहीरः प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ २०
 कस्मिंश्चित्तु गते काले स राजा नियतव्रतः ॥
 ज्येष्ठ्यायां धर्मचारिण्यां महिष्यां गर्भमादधे ॥ २१
 राजपुत्र्यास्तु गर्भः स मानव्या भरतर्षभ ।
 व्यवर्धत तदा गृह्णे तारापतिरिवाम्बरे ॥ २२
 प्राप्ते काले तु सुपुत्रे कन्यां राजीवलोचनाम् ।
 क्रियाश्च तस्या मुदितश्चक्रे च नृपसत्तमः ॥ २३
 सावित्र्या प्रीतया दत्ता सावित्र्या हुतया ह्यपि ।
 सावित्रीत्येव नामास्याश्चकुर्विशस्तया पिता ॥ २४
 सा विप्रहवर्ताव धीर्व्यवर्धत नृपात्मजा ।
 कालेन चापि सा कन्या यौवनस्था बभूव ह ॥ २५
 तां सुमध्यां पृथुघोर्णां प्रतिमां काञ्चनीमिव ।
 प्रातेयं देवकन्येति हृष्टा सम्मेतिरे जनाः ॥ २६
 तां तु पद्मपलाशाक्षीं ज्वलन्तीमिव तेजसा ।
 न कश्चिद्दृष्ट्यामास तेजसा प्रतिधारितः ॥ २७
 अयोपोष्य शिरःस्नाता देवतामभिगम्य सा ।
 हुत्वाऽग्निं विधिबद्धिमान् वाचयामास पर्वणि २८
 ततः सुमनसः शेषाः प्रतिगृह्य महात्मनः ।
 पितुः समीपमगमदेवी धीरियं रूपिणी ॥ २९
 साऽभिवाद्य पितुः पादौ शेषाः पूर्वं निवेद्य च ।
 कृताञ्जलिर्वराहोहा नृपतेः पार्श्वमास्थिता ॥ ३०

इति धीमहामारते आरण्यके पर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि सावित्र्युपाख्याने
 त्रिनवत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २९३ ॥

२९४

मार्कण्डेय उवाच ।

अथ मद्राधिपो राजा नारदेन समागतः ।
 षण्पविष्टः समामध्ये कथायोगेन भारत ॥ १

यौवनस्थां तु तां हृष्टा स्वां सुतां देवरूपिणीम् ।
 अयाच्यमानां च धर्मेनृपतिर्दुःखितोऽभवत् ॥ ३१
 राजोवाच ।

पुत्रि प्रदानकालस्ते न च कश्चिद्गुणेति माम् ।
 स्वयमन्विच्छ भर्तारं गुणेः सदशमात्मनः ॥ ३२
 प्रार्थितः पुरुषो यश्च स निवेद्यस्त्वया मम ।
 विमृश्याहं प्रदास्यामि धरय त्वं यथेप्सितम् ॥ ३३
 श्रुतं हि धर्मशास्त्रेषु पठ्यमानं द्विजातिभिः ।
 तथा त्वमपि कल्याणि गदतो मे वचः शृणु ॥ ३४
 अप्रदाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन् पतिः ।
 मृते भर्तारि पुत्रश्च वाच्यो मातुररक्षिता ॥ ३५
 इदं मे वचनं श्रुत्वा भर्तुरन्वेदणे त्वर ।
 देवतानां यथा वाच्यो न भवेयं तथा कुरु ॥ ३६

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्त्वा दुहितरं तथा वृद्धांश्च मन्त्रिणः ।
 व्यादिदेशानुयात्रं च गम्यतां शैत्यचोदयत् ३७
 साऽभिवाद्य पितुः पादौ धीडितैव तपस्विनी ।
 पितुर्वचनमाहाय निर्जंगामाविचारितम् ॥ ३८
 सा हीमं रथमास्थाय स्वधिरैः सचिपैर्वृता ।
 तपोवनानि रम्याणि राजर्षीणां जगाम ह ॥ ३९
 मान्यानां तत्र वृद्धानां कृत्वा पादाभिघादनम् ।
 वनानि श्रमशास्तात सर्वाण्येवाभ्यगच्छत ॥ ४०
 एयं तीर्थेषु सर्वेषु धनोत्सर्गं नृपात्मजा ।
 कुर्वती द्विजमुत्थानां तं तं देशं जगाम ह ॥ ४१

प्रतिशाय अत्रोदय ॥ १९ ॥ मानव्या मनुपुत्र्या-॥ २२ ॥
 प्रतिशक्तिोऽभिभूत ॥ २० ॥ मुमनसः इष्टदेवतायाः 'सुवर्णाणः'
 सुमनसश्चिद्विद्याः 'इत्यमरः । शेषाः प्रसादपूर्वकं दत्तानि
 मास्थानि । प्रसादभूता माला इत्यर्थः । 'प्रसादानिभानिमा-'
 स्थाने शेषानुकीर्तिना- 'इति विश्व ॥ २९ ॥ प्रार्थितः इच्छितः
 ॥ ३१ ॥ वाच्यो विन्यः । अनुपयन् कृतावगच्छन्

ततोऽभिगम्य तीर्थानि सर्वाण्येवाध्रमांस्था ।
 आजगाम पितुर्वैरुम सावित्री सह मन्त्रिणः ॥ २

॥ ३५ ॥ अनुयात्रं यात्रोपकरणं वाहनारि ॥ ३७ ॥
 इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावदीने त्रिनवत्यधिक-
 द्विंशततमोऽध्यायः ॥ २९३ ॥ १ मनसिनी-व.

२९४

अथेति । कथायोगेन कथाप्रश्नेन ॥ १ ॥

राजोवाचः—

पुत्रे ! प्रदानकालस्ते न च कश्चिद्बृणोति माम् ।
स्वयमन्विच्छ भर्तारं गुणैः सदृशमात्मनः ॥

—वनपर्व अ. २९३ पृ. ४६०

गार्देन सहस्रीनिं सा दृष्ट्वा पितरं शुभा ।
उमयोरेव शिरसा ध्वजे पाद्मानिवादनम् ॥ ३

नारद उवाच ।

क गताऽभूत् सुतेवं ते कुतश्चागतता नृप ।
किमर्थं युवतां मत्रं न केनो सम्पद्यच्छासि ॥ ४

अश्वपतिकवाच ।

कार्येण ध्वजनेनैव प्रेषिताऽधैव चागता ।
एतस्याः शृणु देवर्षे भर्तारि योऽनया वृतः ॥ ५

मार्कण्डेय उवाच ।

सा गृही विरसरेणेति पित्रा सञ्जोदिता शुभा ।
तद्वै तस्य ध्वजं प्रतिशृणोदमप्रवीत् ॥ ६

सावित्र्युवाच ।

मासीच्छाल्वेषु धर्मात्मा क्षत्रियः पृथिवीपतिः ।
दुर्मत्सेन इतिष्यातः पञ्चाचार्यो बभूव ह ॥ ७

विनष्टचक्षुस्तस्य बालपुत्रस्य भीमतः ।
सामिधेन हतं राज्यं सिद्धेऽस्मिन् पूर्ववैरिणा ॥ ८

उ बालवात्सया सार्धं मार्याया प्रस्थिता यत्नम् ।
महारण्यं गतश्चापि तपस्तेषु महाप्रतः ॥ ९

तस्य पुत्रः पुरे जातः संपृच्छ तपोवने ।
सत्यवाननुकपो मे भर्तेति मनसा वृतः ॥ १०

नारद उवाच ।

महो वत महत् पापं सावित्र्या नृपते हृतम् ।
अजानन्या यदनया गुणयान् सत्यवान् वृतः ॥ ११

सत्यं वदत्यस्य पिता सत्यं माता प्रभाषते ।
तथाऽस्य ब्राह्मणाश्चक्रुर्नामितम् सत्यवानिति ॥ १२

बालस्याश्रवाः प्रियाश्रास्य करौत्यश्रवांश्च सुम्भयान्
चित्रेऽपि विलिखत्यश्रवांश्चिन्त्याश्च इति चोच्यते ॥
राजोवाच ।

अपीदानो स तेजस्वी बुद्धिमान् वा नृपात्मजः ।
क्षमावानपि वा शूरः सत्यवान् पितृधांसलः ॥ १४

नारद उवाच ।

विधस्वानिध तेजस्वी बृहस्पतिसमो मती ।
मरेन्द्र इव धीरश्च वलुक्षेव क्षमाभिधतः ॥ १५

अश्वपतिकवाच ।

अपि राजात्मजो दाता ब्रह्मण्यश्चापि सायवान् ।
रूपवानप्सुदारो वाऽप्यथवा प्रियदर्शनः ॥ १६

नारद उवाच ।

साञ्जुते रन्तिदेवस्य स्वशपत्या दानतः समः ।
ब्रह्मण्यः सत्यवादी च शिविरीशौक्यो यथा ॥ १७

ययातिरिव चीदारः सोमयन् प्रियदर्शनः ।
रूपेणान्यतमोऽश्विभ्यां सुमालेनसुतो बली ॥ १८

स दानाः स मृदुः शूरः स सत्यः संवत्सेन्द्रियः ।
स मैत्रः सोऽनस्यश्च स ह्रीमान् पुतिमांश्च सः ॥
नित्यशश्वार्जयं तस्मिन् स्थितस्तस्यैव च ध्रुवा ।
सङ्क्षेपतस्तपोवृद्धैः शीलवृद्धैश्च कथ्यते ॥ २०

अश्वपतिकवाच ।

गुणैरुपेतं सर्वैस्तं भगवन् प्रप्रवीचि मे ।
दोषानप्यस्य मे ब्रूहि यदि सन्तोह केचन ॥
नारद उवाच

एक पद्यास्य दोषो हि गुणानाश्रम्य तिष्ठति ।
स च दोषः प्रयत्नेन न शक्यमनिवर्तितुम् ॥ २२

एको दोषोऽस्ति नान्योऽस्य सोऽग्रभृति सत्यवान्
संवत्सरेण क्षीणासुर्वैहत्यासं करिष्यति ॥ २३

राजोवाच ।

एहि सावित्रि गच्छस्व अन्यं घरप शोमने ।
तस्य दोषो महानेको गुणानाश्रम्य च स्थितः २४

यथा मे भगवानाह नारदो देवसङ्कृतः ।
संवत्सरेण सोऽल्पायुर्वैहत्यासं करिष्यति ॥ २५

सावित्र्युवाच ।

सङ्कटं दोषो निपतति सङ्कृतं कथ्या प्रदीयते ।
सङ्कटाह ददान्ति त्रिष्येनामि सङ्कृतं सङ्कृतं ॥ २६

दीर्घापुरयथाऽल्पायुः सगुणो निर्गुणोऽपि वा ।
सङ्कृतो मया भवति न द्वितीयं वृणोम्यहम् ॥ २७

मनसा निधयं कृतया ततो पाचाऽभिधीयते ।
क्रियते कर्मणा पश्चात् प्रमाणं मे मनस्ततः ॥ २८

नारद उवाच ।

शिरा बुद्धिर्नश्रेष्ट सावित्र्या दुहितुस्तय ।
नेया धारयितुं दास्या धर्मादस्मान् कथञ्जना ॥ २९

नान्यस्मिन् पुरुषे सन्ति ये सत्यवति वै गुणाः ।
प्रदानमेव तस्मान्मे रोचते दुहितुस्तव ॥ ३०

रागीयेन सनीपदातिना । डिदे अन्धत्वे सति ॥ ८ ॥ सत्यवात्सला ॥ १० ॥ तेजस्वी प्रभाववान् बुद्धिमान् वा ।
वाचस्पत्यर्थं ॥ १४ ॥ साञ्जुतेः सङ्कृतिपुत्रस्य ॥ १७ ॥ शाक्यस्य अभिभूय ॥ २२ ॥ अंतः क्षात्रावापादः
वाचस्पत्युक्तिपत्रेति कृतस्य कर्त्तव्यं वात्सीत्यर्थं ॥ २६ ॥

राजोवाच ।

मधिचाल्यमेतदुक्तं तथ्यं च भयता घचः ।
करिष्याम्येतदेवं च गुर्हि भगवान् मम ॥ ३१
मारद् उवाच ।
अधिग्रमस्तु सावित्र्याः प्रदाने दुहितुस्तव ।

इति श्रीमहामारते आरण्यके पर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि साविःयुपाख्याने
चतुर्नवत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २९५ ॥

२९५

मार्कण्डेय उवाच ।

अथ कन्याप्रदाने स तमेवार्थं विचिन्तयन् ।
समानिन्ये च तत् सर्वं भाण्डं वैवाहिकं नृपः ॥ १
ततो वृद्धान् द्विजान् सर्वानृत्विजः सपुरोरितान्
समाहूय दिने पुण्ये प्रययीं सह कन्यया ॥ २
मेध्यारण्यं स गांवा च द्युमत्सेनाश्रमं नृपः ।
पद्भ्यामेव द्विजैः सार्धं राजर्षिं तमुपागमत् ॥ ३
तत्रापदयन्महाभागं शालचूडमुपाश्रितम् ।
कौश्यां वृष्यां समासीनं चक्षुर्हृनिं नृपं तदा ॥ ४
स राजा तस्य राजर्षेः कृत्या पूजां यथाऽर्हतः ।
याथा सुनियतो भूया चकारात्मनिर्वेदनम् ॥ ५
तस्यार्धमासनं चैव गां चावेच स धर्मवित् ।
किमागमनमित्येवं राजा राजानमब्रवीत् ॥ ६
तस्य सर्वप्रामिप्रायर्भितकर्मतःश्रुतां च ताम् ।
सत्यवन्तं समुद्दिश्य सर्वमेव न्यवेदयत् ॥ ७

अश्वपतिरुवाच ।

सावित्री नाम राजर्षे कन्येयं मम शोभना ।
तां स्वधर्मेण धर्मज्ञं स्तुपाथे त्वं गृहाण मे ॥ ८
द्युमत्सेन उवाच ।

च्युताः स्म राज्याह्वनधासमाधिता-
धराम धर्मं नियतास्तपस्विनः ।
कथं त्वनर्हा यनयासमाश्रमे
नियत्स्यते हे शमिमं सुता तव ॥ ९

साधयिष्याम्यहं तावत् सर्वेषां मद्रमस्तु वः ॥३२

मार्कण्डेय उवाच ।

पद्मुक्ता समुत्पत्य नारदस्त्रिदिवं गतः ।
राजाऽपि दुहितः सज्जं वैवाहिकमकारयत् ॥ ३३

अश्वपतिरुवाच ।

सुखं च दुःखं च भवामघातमकं
यदा विजानाति सुताऽहमेव च ।
न मद्विधे गुज्यति वायवभीदशं
विनिश्चयेनामिगतोऽस्मि ते नृप ॥ १०
वाशां गार्हसि मे हन्तुं सौहृदात् प्रणतस्य च ।
अभितश्चागतं प्रेम्णा प्रत्याप्याहं न माऽर्हसि ११
अनुरूपो हि युक्तश्च त्वं ममाहं तवापि च ।
स्तुपां प्रतीच्छ मे कन्यां भार्यां सत्यवतः सुतः ॥
द्युमत्सेन उवाच ।

पूर्वमेवाभिलषितः सम्बन्धो मे तवया सह ।
अष्टराज्यस्त्वहमिति तत पतद्विचारितम् ॥ १३
अभिप्रायस्त्वयं यो मे पूर्वमेवाभिषाहितः ।
स निर्वर्ततु मेऽर्धेय काङ्क्षितो एसि मेऽतिथिः १४
ततः सर्वान् समानाप्य द्विजानाश्रमवासिनः ।
यथाधिपिसमुद्गाहं कारयामासतुर्नृपो ॥ १५
दत्त्वा सोऽश्वपतिः कन्यां यथाहं सपरिच्छदम् ।
यथौ स्वमेव मघनं युक्तः परमया मुदा ॥ १६
सत्यवानपि तां भार्यालभ्या सधं गुणाभ्यताम्
गुमुदे सा च तं लभ्या भर्तारं मनसेप्सितम् १७
गते पितरि सर्वाणि सन्धस्याभरणानि सा ।
जगृहे पत्यलान्येव वस्त्रं कापायमेव च ॥ १८

यत् सावित्र्या इवनं अधियास्यं भवता च तथ्यं लक्ष्म
॥ ३१ ॥ साधयिष्यामि गदिव्यामि धातूनामनेराधंत्वाद्-
स्पर्षोऽयम् ॥ ३२ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि मैलदृष्टीये मारत-
भाषणी चतुर्नवत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २९५ ॥

२९५

अथेति । भाण्डं वैवाहिकमुपकरणं विरादोवितम् ॥ ११ ॥
कौश्यां वृष्यां कन्यां आसने ॥ ४ ॥ आत्मनिर्वेदन-
मश्वपतिरुच्यते शपनम् ॥ ५ ॥ भवाभवात्मकं उत्पत्ति-
विनाशात्मकं त्वं प्रति ॥ १० ॥ मा माम् ॥ ११ ॥ निर्वर्तय
निष्पत्ताम् ॥ १२ ॥ सपरिच्छदं पारिवर्तयति ॥ १६ ॥

परिचारैर्गुणैश्चैव प्रश्रयेण दमेन च ।
सर्वकामक्रियाभिश्च सर्वेषां तुष्टिमादधे ॥ १९
भ्रष्टं शरीरसकारैः सर्वैराच्छादनादिभिः ।
भ्रष्टुरं देवसःकारैर्वाचः संयमनेन च ॥ २०
तथैव प्रियवादेन नैपुणेन शमेन च ।

रहस्योपचारेण मर्तारं पर्यतोपयन् ॥ २१
एवं तन्नाश्रमे तेषां तदा निवसतां सताम् ।
कालस्तपस्यतां कश्चिदपात्रामत मारुत- ॥ २२
सावित्र्या ग्लायमानायास्तिष्ठन्त्यास्तु दिवानिशाश्च
नारदेन यदुकं तदाश्रयं मनसि वर्तते ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पूर्वणि सावित्र्युपाख्यातपूर्वणि
पञ्चनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९५ ॥

२९६

मार्कण्डेय उवाच ।
ततः काले बहुतिथे व्यतिक्रान्ते कदाचन ।
मातः स कालो मर्तःयं यत्र सत्ययता नृप ॥ १
गणयन्त्याश्च सावित्र्या दिवसे दिवसे गते ।
यद्वाश्रयं नारदेनोक्तं वर्तते हृदि नित्यशः ॥ २
चतुर्थेऽहनि मर्तव्यमिति सञ्चिन्त्य भाविनी ।
मृतं त्रिराश्रमुद्दिश्य दिवारान् स्थिताऽभवत् ॥ ३
तं श्रुत्वा नियमं तस्या भृशं दुःपान्त्रितो नृपः ।
उत्थाय वाम्यं सावित्रीमप्रवीत् परिसान्त्वयन्
श्रुमत्सेन उवाच ।
अतितीव्रोऽयमारम्भस्त्वयाऽऽरुघो नृपात्मजे ।
तिर्युगां वसतीनां हि त्वानं परमदुश्चरम् ॥ ५

अथ तदिवसे चेति कृत्वा र्शितं कृताशनम् ।
युगमात्रोदिते सूर्यं कृत्वा पीयोद्विधीः क्रियाः ॥ १०
ततः सर्वान् द्विजान् वृद्धान् भ्रष्टं भ्रष्टुरमेव च ।
अभियाद्यानुपूर्व्येण प्राञ्जलिर्नियता स्थिता ॥ ११
शर्वेष्वप्याशिपस्ते तु सावित्र्यर्थं हिताः शुभाः ।
उच्युस्तपस्विनः सर्वे तपोयननिवासिनः ॥ १२
एवमस्त्विति सावित्रीं ध्यानयोगपरायणा ।
मनसा ता गिरः सर्वाः प्रत्यगृहात् तपस्विनाम् ॥ ३
तं कालं तं मुहुर्तं च प्रतीक्षन्ती नृपात्मजा ।
यथोक्तं नारदवचञ्चिन्त्यन्ती सुदुःखिता ॥ १४
ततस्तु भ्रष्टं भ्रष्टुरावूचतुस्तां नृपात्मजाम् ।
एकान्तमास्थितां वाक्यं प्रीत्या भरतसत्तम ॥ १५

भ्रष्टुरावूचतुः ।

न कार्यस्तात सन्तापः पारविष्याम्यहं मृतम् ।
व्यवसायहनं ह्रीदं व्यवसायश्च कारणम् ॥ ६
श्रुमत्सेन उवाच ।
मृतं भिन्वीति यक्तुं त्वां नारिम् शक्तः कथञ्चन ।
पारयस्वेति वचनं शुकमस्मद्विधौ वदेत् ॥ ७
मार्कण्डेय उवाच ।

मृतं यथोपादिष्टं तु तथा तत्पारितं त्वया ।
आलारुकाकालः सम्प्राप्तः क्रियतां यदनन्तरम् ॥ १६
सावित्र्युवाच ।
अस्नं गते मयाऽऽदित्ये भोक्तव्यं कृतवामया ।
एव मे हृदि सद्गुणः सप्रयश्च कृनो मया ॥ १७
मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्त्वा श्रुमत्सेनो विरराम म्लामनाः ।
तिष्ठन्तीं चैव सावित्रीं काष्ठभूतेव लक्ष्यते ॥ ८
भ्रष्टोभूते भर्षुमरणे सावित्र्या भरतर्षभ ।
दुःघान्धितायास्तिष्ठन्त्याः सा रात्रिर्द्यैत्यवर्तते ९

एवं सम्मापमानायाः सावित्र्या भोजनं प्रति ।
स्वल्पे परशुमादाय सत्ययान् प्रभितो घनम् ॥ ९
सावित्रीं त्वाह मर्तारं नैवःश्रयं गन्तुमर्तसि ।
सह त्वयाऽऽयामिष्यामि न हि त्वां हातुमुत्सहे ॥

२९६

परिचारेः सेवनेः पुनैः शालग्रामादिभिः । प्रश्रयेण कहेन
दमेन त्रिनेत्रियदया सर्वकामक्रियाभिः सर्वेषां इष्टमप्रादानेन
॥ १९ ॥ इत्यारण्यके पूर्वणि नैलकण्ठीये भातभावरवि
पञ्चनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९५ ॥

मृत इति ॥ १ ॥ दमतीनां त्वानं भोजनप्रदानितोष-
न उपहृत्तीत्यादीं वचनेऽन्तादर्थ्येऽर्शनात् ॥ ५ ॥ पारवि-
ष्यामि । ममापदिष्यामि म्प्राकारवहनपुरोगच्छम् ॥ ६ ॥
मुं हन्तव्युक्त्वं तावदुदिते उपरी वाते ॥ १० ॥

सत्यवानुवाच ।

यनं न गतपूर्वं ते दुःखः पन्थाश्च भाविनि ।
प्रतोपवासक्षमा च कथं पद्भ्यां गमिष्यसि ॥ २०

सावित्र्युवाच ।

उपवासाच्च मे ग्लानिर्नास्ति चापि परिधमः ।
गमने च कृतोत्साहो प्रतिपेक्षं न माऽर्हसि ॥ २१

सत्यवानुवाच ।

यदि ते गमनोत्साहः कारिष्यामि तव प्रियम् ।
मम त्वामन्त्रय गुरुज मां दोषः स्पृशेदयम् ॥ २२
मार्कण्डेय उवाच ।

साऽमिघाघाघ्रधीन्द्रध्रुं श्वश्रुं च महाव्रता ।
अयं गच्छति मे भर्ता फलाहारो महावनम् ॥ २३

इच्छेयमभ्यनुज्ञाता आर्यया श्वश्रुणेन ह ।
अनेन सह निर्गन्तुं न मेऽद्य विरहः क्षमः ॥ २४
गुह्यं शिरोधार्यं कृते प्रस्थितश्च सुतस्तथ ।
न निघार्यो निघार्यः स्यादन्यथा प्रस्थितो वनम्
संबन्धः किञ्चिद्भूतो न निष्पान्ताऽहमाश्रमात् ।

इति श्रीमहामारते आरण्यके पर्वणि पतिप्रतामाहात्म्यपर्वणि सावित्र्युपाख्याने
षण्णवत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २९६ ॥

२९७

मार्कण्डेय उवाच ।

अथ भार्यासहायः स फलान्यादाय वीर्यवान् ।
कठिनं पूरयामास ततः काष्ठान्यपाटयत् ॥ १
तस्य पाटयतः काष्ठं श्वेदो वै समजायत ।
व्यायामेन च तेनास्य जज्ञे शिरसि वेदना ॥ २
सोऽभिगम्य प्रियां भार्यामुवाच ध्रमपीडितः ।

सत्यवानुवाच ।

व्यायामेन ममानेन जाता शिरसि वेदना ॥ ३
अह्नानि चैव सावित्रि हृदयं दूयतीथ च ।
अस्वस्थमिष च्चात्मानं लक्षये मितभाषिणि ॥ ४
शूलैरिष शिरो विद्धमिदं संलक्ष्णायहम् ।
तत् स्वप्नमिच्छे कल्याणि न रथातुं शक्तिरस्ति मे
सा समासाद्य सावित्री भर्तारमुपगम्य च ।

वनं ह्यसुमितं द्रष्टुं परं कौतूहलं हि मे ॥ २६
ध्रुमसेन उवाच ।

यतःप्रभृति सावित्री पित्रा दत्ता मनुया मम ।
नानवाऽभ्यर्थेनायुक्तमुक्तपूर्वं स्मराम्यहम् ॥ २७
तदेवा लभतां कामं यथाभिलषितं वधूः ।
अप्रमादश्च कर्तव्यः पुत्रि सत्यवतः पथि ॥ २८
मार्कण्डेय उवाच ।

उभाभ्यामभ्यनुज्ञाता सा जगाम यशस्विनी ।
सह भर्ता हसन्तीव हृदयेन विदूयता ॥ २९
सा वनानि विचित्राणि रमणीयानि सर्वशः ।
मयूरगणजुष्टानि ददर्श विपुलेक्षणा ॥ ३०
नदीः पुण्यवहाश्चैव पुष्पिताश्च नगोत्तमान् ।
सत्यवधानाह पश्येति सावित्रीं मधुरं वचः ॥ ३१
निरीक्षमाणा भर्तारं सर्वोदस्यमनिन्दिता ।
मृतमेव हि भर्तारं काले मुनिवचः *स्मरन् ॥ ३२
अनुग्रजन्ती भर्तारं जगाम मृदुगामिनी ।
द्विषेव हृदयं कृत्वा तं च कालमवेक्षती ॥ ३३

उत्सङ्गेऽस्य शिरः कृत्वा निपसाद महीतले ॥ ६
ततः सा नारदवचो विमृशन्ती तपस्विनी ।
तं मुहूर्तं क्षणं वेलां दिवसं च युयोज ह ॥ ७
मुहूर्तादेव चापश्यत् पुरुषं रक्ताससम् ।
वद्धमौलिं षपुष्पन्तमादियसमतेजसम् ॥ ८
श्यामावदातं रक्ताक्षं पाशहस्तं मयावहम् ।
स्थितं सत्यवतः पार्श्वे निरीक्षन्तं तमेव च ॥ ९
तं दृष्ट्वा सहस्रोत्थाय भर्तुर्यस्य शनैः शिरः ।
कृताञ्जलिरुवाचात्तां हृदयेन प्रवेपती ॥ १०
सावित्र्युवाच ।

दैवतं त्वाऽभिजानामि घपुरेतज्जमानुषम् ।
कामया ह्यहि देवेश कस्तथ किञ्च चिकीर्षसि ११

इत्यारण्यके पर्वणि त्रैलोक्ये भारतभावदीपे षण्णवत्यधिक-
द्विंशततमोऽध्यायः ॥ २९६ ॥

* सत्यवतेन पुंस्त्वम् ।

२९७

अथेति । कठिनं स्यात् 'कठिनं निष्ठुरे स्यात्वाम्' इति-
विश्वः ॥ १ ॥ युयोज अनुचिन्तितवती ॥ ७ ॥ कामया
इच्छया ॥ ११ ॥

साविःपुवाच—

दधतं त्याग्मिजानामि वपुरेतध्यमानुषम् ।
कामया हृदि देवेश वस्तुं किं च विकीर्षसि ॥

—वमर्षं अ० २१७ पृ. ४६५.

सावित्र्युवाच ।

ध्रमः कुतो भर्तृसमीपतो हि मे
यतो हि भर्ता मम सा गतिर्ध्रुवा ।
यतः पतिं नेष्यासि तत्र मे गतिः
सुरेश भूयश्च वचो निबोध मे ॥ २९

सतां सकृत्सङ्गतमीप्सितं परं
ततः परं मिश्रमिति प्रचक्षते ।

न चाफलं सत्पुरुषेण सङ्गतं
ततः सतां सन्नियसेत् समागमे ॥ ३०

यम उवाच ।

मनोनुकूलं बुधवृद्धिबर्धनम् ।
त्वया यदुक्तं वचनं हिताश्रयम् ।
विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं
वरं द्वितीयं वरयस्व मामिति ॥ ३१

सावित्र्युवाच ।

इतं पुरा मे भृशुरस्य धीमतः
स्वमेव राज्यं लभतां स पार्थिवः ।
जह्यात् स्वधर्मात् च मे गुरुयथा
द्वितीयमेतद्वरयामि ते वरम् ॥ ३२

यम उवाच ।

स्वमेव राज्यं प्रतिपत्स्यतेऽचिरा-
त् च स्वधर्मात् परिहास्यते नृपः ।
कृतेन कामेन मया नृपात्मजे
नियतं गच्छस्व न ते धर्मो भवेत् ॥ ३३

सावित्र्युवाच ।

प्रजास्त्वयैता नियमेन संयता
नियम्य चैता नयसे निकामया ।
ततो यमत्वं तव देव विश्रुतं
निबोध चेमां गिरमरितां मया ॥ ३४

अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।
अनुग्रहश्च दानं च सतां धर्मः सनातनः ॥ ३५

पर्यंप्रयश्च लोकोऽयं मनुष्याः शक्तिपेशलाः ।
सन्तस्त्वेषवाप्यमित्रेषु दयां प्राप्तेषु कुर्वते ॥ ३६

यम उवाच ।

पिपासितस्येव भवेद्यथा पय-
स्तथा त्वया वाक्यमिदं समारितम् ।
विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं
वरं वृष्णीष्वेह शुभं यदिच्छासे ॥ ३७

सावित्र्युवाच ।

ममानपत्यः पृथिवीपतिः पिता
भवेत् पितुः पुत्रशतं तथारसम् ।
कुलस्य सन्तानकरं च यज्ञयेत्
तृतीयमेतद्वरयामि ते वरम् ॥ ३८

यम उवाच ।

कुलस्य सन्तानकरं सुवर्चसं
शतं सुतानां पितुरस्तु ते शुभे ।
कृतेन कामेन नराधिपात्मजे
नियतं दूरं हि पयस्त्यमागता ॥ ३९

यतो वरं भर्ता सा गतिः तत्रैव गमनम् । ध्रुवा निश्चिता
॥ २९ ॥ सतामिति । साधोस्तत्र समागममात्रेण जाता
मेवायं निष्पन्नाः नैव भवेदिति भावः ॥ ३० ॥ द्वितीयं
युज्यतुकूलम् । पूर्वमाश्रमपरमाणां जानतेतुल्यमुक्तमिह तु
सत्पुरुषेति भेदः । तथा च धृतिः ' तद्विज्ञानाय स
गुप्सेवाभिगच्छेत् ' इति ॥ ३१ ॥ गुरुः श्रुतः ॥ ३२ ॥
भानानराश्री दोषमाह प्रजा इति । नियमेन नियमनेन
संयता निरुद्धताः सत्यः भवन्ति । तथा पुन बर्मभूतास्त्वं
निधमया कामिनेनार्थेन नयो मंगोवयसि यान्तान्ते सत्य-
मंयत्समपि तास्यो ददानि । न कामवेति पाठे तास्त-
स्मिच्छया न नयये । धर्मकृत्येति शेषः । किं तु सत्त्वमं-
बनादेवेत्यर्थः । येषां तु मानिनां कामनेव नास्ति न ते
। वदते भवन्ति । नापि ददेः फलयः संयुज्यन्ते इत्यर्थः । तथा
च धृतिः इति तु काम्यमानस्येति संज्ञाणिनामुवाचर्चा गति-
सुखं इत्य ' अथाकामयमानो योऽकानो निश्चाम ध्यात्तवामः

स्यात् तस्य प्राणा उन्नामनयत्रैव समानीयन्ते मद्रौ सन्न
मद्रा'येति' इति तद्विद्वान्मरामानां गत्यायभावं दर्शयति ।
तथा सत्त्वमानां पुनः पुनः मंगारं च दर्शयति । ' न साम्य-
राय' प्रतिभाति शतं प्रमायन्तं वित्तोभेन मृदम् ' अयं
लोके नास्ति पर इति मानो पुनः पुनर्दशमाययते मे इति
यमयातनानिश्चयं सासुपादिशन् शोभारमभिसुग्रीकरोति
निबोधेति ॥ ३४ ॥ अद्रोहः मोहाभावः । अनुग्रहो दया ।
दानं संविभागः । स्वमपि मयि दयां कुर्वति भावः ॥ ३५ ॥
एवंप्रय इत्येवायुष्टं भद्रं भिनयति अशक्तोरशलाः शक्ति-
कौशलहीनाः । पाठान्तरे भाषि भद्रां कौशलं च ताम्यां
हीनाः । सान्धार्यः । आयु शक्तिकौशलहीना मर्त्या मादराः
मन्तस्त्वमित्रेषु प्राप्तेषु वागागतेषु दयां कुर्वन्ति विमुक्त
मादरेषु दीनेत्येति भावः ॥ ३६ ॥ यथा तृतिहरमिति
शेषः ॥ ३७ ॥ औरवामिति दत्तकौतादिव्यावृत्तिः ॥ ३८ ॥

साविश्रुवाच—

न तेऽपवर्गः सुरुनादिनाकृतस्तथा यथाऽन्येषु घरेषु मानद ।
 वरं वृणे जीवतु स्तवधानये यथा मृता होयमहं पतिं विना ॥

—धनपर्व अ० २९७ पृ. ४६७.

सावित्र्युवाच ।
न दूरमेतन्मम मर्हसप्रिधौ
मनो हि मे दूरतरं प्रधावति ।
अथ भ्रजश्रेय गिरं समुद्यतां
मयोच्यमानां शृणु भूय एव च ॥ ४०

वियस्वतस्त्वं तनयः प्रतापवा-
स्ततो हि वीवस्वत उच्यसे बुधैः ।
समेन धर्मेण चरन्ति ताः प्रजा-
स्ततस्तवेहेश्वर धर्मराजता ॥ ४१

आत्मन्यपि न विश्वासस्तथा भवति सत्सु यः ।
तस्मात् सत्सु विशेषेण सर्वः प्रणयमिच्छति ४२
सौहृदात् सर्वभूतानां विश्वासो नाम जायते ।
तस्मात् सत्सु विशेषेण विश्वासं कुरुते जनः ४३

यम उवाच ।
उदाहृतं ते यच्चनं यदङ्गने
श्रुभे न तादृक् त्वदृते श्रुतं मया ।
अनेन तुष्टोऽस्मि विनाऽस्य जीवितं
वरं चतुर्थं वरयस्व गच्छ च ॥ ४४

सावित्र्युवाच ।
ममात्मजं सत्यघतस्तथौरसं
भवेदुभाभ्यामिह यत् कुलोद्ग्रहम् ।
शतं सुतानां बलधीर्यशालिना-
मिदं चतुर्थं वरयामि ते वरम् ॥ ४५

यम उवाच ।
शतं सुतानां बलधीर्यशालिनां
अविष्यति प्रीतिकरं तयाबले ।

परिधमस्ते न भवेद्रूपामजे
निवर्तं दूरं हि पयस्त्यमागता ॥ ४६
सावित्र्युवाच ।

सतां सदा शाश्वतधर्मशुचिः
सन्तो न सीदन्ति न च व्ययन्ति ।
सतां सद्भिर्नाफलः सद्गमोऽस्ति
सद्भ्यो भयं नानुवर्तेन्त सन्तः ॥ ४७
सन्तो हि सत्येन नयन्ति सूर्यं
सन्तो भूर्मि तपसा धारयन्ति ।
सन्तो गतिभूतमव्ययस्य राजन्

सतां मध्ये नावसीदन्ति सन्तः ॥ ४८
आर्यजुष्टमिदं वृत्तमिति विधाय शाश्वतम् ।
सन्तः परार्थं कुर्वाणा नाघंक्षन्ति परस्परम् ॥ ४९
न च प्रसादः सानुरूपेषु मोघो
न चाप्यर्थो नश्यति नापि मानः ।
यस्मादेतन्नियतं सन्सु नित्यं
तस्मात् सन्तो रक्षितारो भवन्ति ॥ ५०

यम उवाच ।
यथायथा भावासि धर्मसंहितं
मनोनुकुलं सुपदं महार्थयत् ।
तथातथा मे त्वयि भक्तिरुत्तमा
वरं वृणीष्याप्रतिभं पतिदत्तै ॥ ५१

सावित्र्युवाच ।
न तेऽपवर्गः कृष्टादिनाकृत-
स्ताया यथाऽन्येषु घरेषु मानद ।
वरं वृणे जीवतु सत्यवानयं
यथा मृता ह्येवमहं पतिं विना ॥ ५२

समुद्यताम् उपस्थिताम् ॥ ४० ॥ विवस्वतः वस्यते
आच्छाद्यते इति व. आच्छादनं तद्वान् वावांस्तदन्वो
विबस्वाशिरावरणो जगदात्मा सूर्यः । 'सूर्य आत्मा जगतत्-
स्तुपथ इति श्रुतेः । तस्य तनयः पुत्रः अत्यन्तद्वित इत्यर्थः ।
समेन शत्रुमित्रादितत्तन्मयीनेन तव धर्मेण प्रवासनेन ताः
प्रजाधारयन्ति त्वदाशुभवशागा इत्यर्थः । अत एव तव नाम
धर्मराज इति । धर्मणैव राजते धर्मोऽस्य राजत इति वा
॥ ४१ ॥ सौकिश्रेयसि विश्वासं पुर्वोपिच्छासि प्राप्नोति
विमुक्त त्वयि धर्मराज्रेत्याशयेनाह आत्मन्यपीति । प्रणयं
प्रार्थनाम् ॥ ४२ ॥ ते त्वया ॥ ४४ ॥ ममात्मजं सत्यन-
तय औभयं न द्रु धृताशादिवदन्त्यतो मयि जातमित्यर्थः
॥ ४५ ॥ शाश्वतो धर्मः पशुः सदाशादेवापत्योत्पादनं
सर्वा मादृशानां दारुणां तत्रैव श्रुतिः । ननु गतापुषि पत्यो

कथं तत् स्यादित्यत आह तन्त इति । वरं दत्त्वा सन्तो न
म्ययन्ति नापि सीदन्ति किं तु उर्कं निर्वहन्त्येवेत्यर्थः ।
अत्यन्तशक्येऽर्थे कथं स्यादित्यत आह । सतामिति ।
सतामशुभवमपि नास्ति । भयं चान्यस्य तेभ्यो नारतीति
तत्पतोऽहं निर्भयाऽहमिति भावः ॥ ४७ ॥ त्वयाऽपि सर्वं
स्वोयं रक्षणीयमित्याह सन्तो हीति । भूतमवस्य भूतस्य
अविष्यस्य च ॥ ४८ ॥ परसारसुपत्ताप्रसुपत्कारम
॥ ४९ ॥ एतत् प्रयं प्रसादोऽर्थो मानय दक्षिण्य प्रसादो
नार्पाय शीमतां प्रसादोऽर्थेऽहदपि न मानद सर्वा तु मान
इति कलेतु प्रसाद एव नास्ति । अतः प्रयं त्वय्येव स्थितमिति
त्वं रक्षितोऽस्माकं भवेति भावः ॥ ५० ॥ ते त्वत्
अपवर्गः पुत्र-पत्न्यासि कृष्टादिना समीचीनाहाम्यत्ययो
गारते क्षेपनादिपुत्रार्थेन न कृतो निष्पादितो भवति

न कामये भर्तृविनाकृता सुखं
 न कामये भर्तृविनाकृता दिवम् ।
 न कामये भर्तृविनाकृता धियं
 न भर्तृहीना व्यवसामि जीवितुम् ॥ ५३
 वरातिसर्गः शतपुत्रता मम
 त्वयैव दत्तो ह्यिष्यते च मे पतिः ।
 वरं वृणो जीवतु सत्यधानयं
 तवैव सत्यं वचनं भविष्यति ॥ ५४

मार्कण्डेय उवाच ।

तद्येत्युक्त्वा तु तं पाशं मुक्त्वा वधस्यतो यमः ।
 धर्मराजः प्रहृष्टात्मा सावित्रीमिदमब्रवीत् ॥ ५५
 एष भद्रे मया मुक्तो भर्ता ते कुलनन्दिनि ।
 मरोगस्तव नेपथ्ये सिद्धार्थः स भविष्यति ॥ ५६
 चतुर्विंशतायुश्च त्वया सार्धमवाप्स्यति ।
 इष्टा यक्षश्च धर्मेण त्वयाति लोके गमिष्यति ॥ ५७
 त्वधि पुत्रशतं चैव सत्यवान् जनयिष्यति ।
 ते चापि सर्वे राजानः क्षत्रियाः पुत्रपौत्रिणः ५८
 त्वयातास्यग्रामधेयाश्च भविष्यन्तीह शाश्वताः ।
 पितृश्च ते पुत्रशतं भविता तव मातरि ॥ ५९
 मालव्यां मालवा नाम शाश्वताः पुत्रपौत्रिणः ।
 स्नातरस्ते भविष्यन्ति क्षत्रियास्त्रिदशोपमाः ॥ ६०
 एवं तस्यै वरं दत्त्वा धर्मराजः प्रतापवान् ।
 निवर्तयित्वा सावित्रीं स्यमेव भवनं ययौ ॥ ६१
 साविथ्यपि यमे याते भर्तारं प्रतिलभ्य च ।
 जगाम तत्र यत्रास्या भर्तुः शशं कलेवरम् ॥ ६२
 सा भूमौ प्रेश्य भर्तोरमुपसृत्थोपगृह्य च ।
 जसङ्गे शिर आरोप्य भूमामुपविधेश ह ॥ ६३
 संशं च स पुनर्लभ्या सावित्रीमभ्यमापत ।
 प्रोप्यागत इव प्रेम्णा पुः पुनरुदीर्य वै ॥ ६४

सत्ययानुवाच ।

सुचिरं वरु सुतोऽस्मि किमर्थं नावधोधितः ।
 कः यासौ पुरुषः श्यामोऽथोऽसौ मां सञ्चर्ये ह
 सावित्र्युवाच ।

सुचिरं त्वं प्रसूतोऽसि ममाङ्गे पुरुषर्मम ।
 गतः स मगवान् देवः प्रजासंयमतो यमः ॥ ६६
 विधान्तोऽसि महाभाग विनिद्रथ नृपामज ।
 यदि शक्यं संसृष्टि विगाढां पश्य शश्वरीम् ६७

मार्कण्डेय उवाच ।

उपलभ्य ततः संशं सुखसुप्त इवोत्थितः ।
 दिशः सर्वा वनान्तांश्च निरीक्ष्योवाच सत्यवान् ६८
 फलाहारोऽस्मि निष्कान्तस्त्वया सह सुमध्यमे ।
 ततः पाटयतः काष्ठं शिरसो मे रुजाऽभवत् ॥ ६९
 शिरोभितापसन्ततः स्थातुं चिरमशङ्कयन् ।
 तघोत्सङ्गे प्रसूतोऽस्मि इति सर्वं स्मरे शुभे ॥ ७०
 त्वयोपगृह्यस्व च मे निद्रयाऽपहृतं मनः ।
 ततोऽपश्यं तमो धोरं पुरुषं च मदीजसम् ॥ ७१
 तद्यदि त्वं विजानासि किं तद्गृहि सुमध्यमे ।
 स्वप्नो मे यदि वा दृष्टो यदि वा सन्धमेव तत् ७२
 तमुवाचाप्य सावित्री रजनी व्यवगाहते ।
 श्वस्ते सर्वे यथावृत्तमाख्यास्यामि नृपामज ॥ ७३
 उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते पितरौ पश्य सुदत ।
 विगाढा रजनी चैवं निवृत्तश्च दिवाकरः ॥ ७४
 नक्तञ्चराश्चरन्त्येते हृष्टाः क्रुराभिभाषिणः ।
 ध्रुवन्ते पर्णशपाद्वाश्च मृगाणां चरतां वने ॥ ७५
 यता धोरं शिवा मादान् दिशं दक्षिणपश्चिमात् ।
 आस्थाय विरुचन्तुप्राः कम्पयन्तयो मनो मम ७६
 सत्ययानुवाच ।

यनं प्रतिमयाकारं घनेन तमसा घृतम् ।
 न विद्यास्यसि पन्थानं गन्तुं चैव न शक्यसि ॥ ७७
 सावित्र्युवाच ।

अस्मिन्नघ घने दग्धे नृष्कवृक्षः स्थितो ज्वलन् ।
 यावुना धम्यमानोऽत्र दृश्यतेऽस्मिः क्वचित्कचित्
 ततोऽग्निमानयित्वेह ज्वालयिष्यामि सर्वतः ।
 काष्ठानीमानि सन्तीह जदि सन्तापमात्मनः ॥ ७९
 यदि नोत्सहसे गन्तुं सरुजं त्वां हि लक्षये ।
 न च शक्यसि पन्थानं तमसा संवृते वने ॥ ८०
 श्वः प्रमाते वने दृश्ये यास्याघोऽनुमते तथ ।
 यसावेद सपामेकां रुचितं यदि तेऽनघ ॥ ८१

सत्ययानुवाच ।

शिरोरुजा निवृत्ता मे स्थस्यान्यङ्गानि लक्षये ।
 मातापिशुभ्यामिच्छामि *सद्गमं त्वत्प्रसादजम् ८२
 न कदाचिद्विकालं हि गतपूर्वो मया श्रमः ।
 अनागतयां सन्ध्यायां मातामे प्रवणादि माम् ८३

दियाऽपि मयि निष्क्रान्ते सन्त्येते गुरु मम ।
 विचिनोति हि मां तातः सहैवाध्रमवासिभिः ॥ ८४
 मात्रा पित्रा च सुभृशं दुःखिताभ्यामहं पुरा ।
 उपालभ्यश्च बहुशश्चिरैणागच्छसीति ह ॥ ८५
 का त्ववस्था तयोरध मद्रथमिति चिन्तये ।
 तयोरदृश्ये मयि च महदुःखं भविष्यति ॥ ८६
 पुरा मामृचतुश्चैव रात्रावस्नायमाणकौ ।
 भृशं सुदुःखितौ वृद्धौ बहुशः प्रीतिसंयुतौ ॥ ८७
 त्वया हीनौ न जीवाव मुहूर्तमपि पुत्रक ।
 यावद्दरिद्र्यसे पुत्र तावन्नौ जीवितं ह्युपम ॥ ८८
 वृद्धयोरन्वयोर्दृष्टिस्त्वयि यशः प्रतिष्ठितः ।
 त्वयि पिण्डश्च कीर्तिश्च सन्तानं चावयोरिति ८९
 माता वृद्धा पिता वृद्धस्तयोर्दृष्टिर्हं किल ।
 तौ रात्रौ मामपश्यन्तौ कामवस्थां गमिष्यतः ॥ ९०
 निद्रायाश्चाभ्यसूयामि यस्या हेतोः पिता मम ।
 माता च संशयं प्राप्ता मरुतेऽनपकारिणी ॥ ९१
 अहं च संशयं प्राप्तः कृच्छ्राभापदमाश्रितः ।
 मातापितृभ्यां हि विना नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ९२
 व्यक्तमाकुलया बुद्ध्या प्रज्ञाचक्षुः पिता मम ।
 एकैकमस्यां वेलायां पृच्छत्याध्रमवासिनम् ॥ ९३
 नात्मानमनुशोचामि यथाऽहं पितरं शुभे ।
 भर्तारं चाप्यनुगतां मातरं +परिदुर्वलम् ॥ ९४
 मरुते न हि तावद्य सन्तापं परमेष्ठ्यतः ।
 जीवन्तावतुजीवामि भर्तृभ्यौ तौ मयेति ह ॥ ९५
 तयोः प्रियं मे कर्तव्यमिति जानामि चाप्यहम् ।
 मार्कण्डेय उवाच ।
 एवमुक्त्वा स धर्मात्मा गुरुभक्तो गुरुप्रियः ॥ ९६
 उच्छिन्नस्य बाहू दुःखार्तः सुस्वरं प्ररुदो ह ।
 ततोऽब्रवीत् तथा दृष्ट्वा भर्तारं शोककर्षितम् ॥ ९७
 प्रमृज्याध्रुणि नेत्राभ्यां सावित्री धर्मचारिणी ।

यदि मेऽस्ति तपस्तप्तं यदि दत्तं हुतं यदि ॥ ९८
 श्वशुरश्वशुरभर्तृणां मम पुण्याऽस्तु शर्वरी ।
 न स्मराम्युक्तपूर्वं वै स्वरेष्वप्यनृतां गिरम् ॥ ९९
 तेन सत्येन तावद्य ध्रियेतां श्वशुरौ मम ।

सत्यवानुवाच ।
 कामये दर्शनं पित्रोर्याहि सावित्रि मा चिरम् १००
 पुरा मातुः पितृर्वाऽपि यदि पश्यामि विप्रियम् ।
 न जीविष्ये धरा रोहे सत्येनात्मानमालभे ॥ १
 यदि धर्मं च ते बुद्धिर्मा चेज्जीवन्तमिच्छसि ।
 मम प्रियं वा कर्तव्यं गच्छावाध्रममन्तिकत् ॥ २

मार्कण्डेय उवाच ।
 सावित्री तत उत्थाय केशान् संयम्य साविनी ।
 पतिमुत्थापयामास बाहुभ्यां परिगृह्य वै ॥ ३
 उत्थाय सत्यवांश्चापि प्रमृज्याद्भानि पाणिना ।
 सर्वां दिशः समालोक्य कठिने दृष्टिमादधे ॥ ४
 तमुवाचाय सावित्री श्वः फलानि हरिष्यसि ।
 योगक्षेमार्थमेतं ते नेष्यामि परशुं त्वहम् ॥ ५
 कृत्वा कठिनभारं सा वृक्षशाखावलाभिनम् ।
 गृहीत्वा परशुं भर्तुः सकाशे पुनरागमत् ॥ ६
 वामे स्कन्धे तु घामोरुर्भर्तुर्बाहुं निवेश्य च ।
 दक्षिणेन परिष्वज्य जगाम गजगामिनी ॥ ७

सत्यवानुवाच ।
 अन्यासगमनाद्भीरु पण्यानो विदिता मम ।
 वृक्षान्तरालोक्तिया ज्योत्स्नया चापि लक्ष्ये ॥ ८
 भागतौ सः पथा येन फलान्यवचितानि च ।
 यथागतं शुभे गच्छ पण्यानं मा विचारय ॥ ९
 पलाशखण्डे वैतरिमन् पण्या व्यावर्तते द्विधा ।
 तस्योत्तरेणः यः फयास्तेन गच्छ त्वरस्व च १०
 स्वसोऽस्मि बलवानस्मि विदधुः पितराजुमी ।
 द्रुवक्षेत्र त्वरायुक्तः सम्प्रायादाध्रमं प्रति ॥ ११

इति श्रीमहामारुते मारण्यके पर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि सावित्र्युपाख्याने
 सप्तनवत्यधिकद्विंशत्तमोऽध्यायः ॥ २९७ ॥

अस्नायमाणकौ रुदन्तौ ॥ ८७ ॥ नौ धावयोः ॥ ८८ ॥
 प्रज्ञाचक्षुः ॥ ९३ ॥ प्रियेतां जीवितौ श्वशुरौ श्वशुरश्वशुरौ
 ॥ १०० ॥ कठिने फलपूर्णे पात्रे ॥ ४ ॥ इत्यारण्यके

पर्वणि नैलकण्ठीये मारुतभावेऽपि सप्तनवत्यधिकद्विंशत्त-
 तमोऽध्यायः ॥ २९७ ॥ + चतुस्र विनाम-ख.

२३८

मार्कण्डेय उवाच ।

पतस्मिन्नेव काले तु धूमरसेनो महाबलः ।
 लघ्वचक्षुः प्रसन्नायां दृष्ट्वा सर्वं ददर्श ह ॥ १
 स सर्वानाश्रमान् गत्वा शैथन्या सह भार्यया ।
 पुत्रद्वेतोः परामर्तिं जगाम मरतर्पणम् ॥ २
 तावाश्रमाश्रदाश्चैव धनानि च सरांसि च ।
 तस्यां निशि विचिन्वतो दम्पती परिजग्मतुः ३
 श्रुत्वा शब्दं तु यं कञ्चिदुन्मुखी सुतशङ्कया ।
 सावित्रीसहितोऽभ्येति सत्यवानित्यभापताम् ४
 भिक्षुश्च परुषैः पादैः सव्रणैः शोणितोक्षितैः ।
 कुशकण्टकविद्धाङ्गावुन्मत्ताविष धावतः ॥ ५
 ततोऽभिलख्य तैर्विप्रेः सर्वैराश्रमवासिभिः ।
 परिवार्य समाभ्वास्य ताथानीतौ स्वमाश्रमम् ॥ ६
 तत्र भार्यासहायः स वृत्तो वृद्धैस्तपोधनैः ।
 आभ्वासितोऽपि चित्रार्थैः पूर्वराज्ञां कथाश्रयैः ७
 ततस्तां पुनराश्वस्तौ वृद्धौ पुत्रदिदृक्षया ।
 बाल्यवृत्तानि पुत्रस्य स्मरन्तौ भृशदुःखितौ ॥ ८
 पुनरुन्ना च करुणां वाचं तौ शोककशितौ ।
 हा पुत्र हा साधिष्व धूम्रः क्वासि क्वासीत्यपेदताम्
 ब्राह्मणः सत्यवाकेगामुवाचेदं तयोर्वचः ॥ ९
 सुवर्चा उवाच ।
 यथाऽस्य भार्या सावित्री तपसा च दमेन च ।
 आचारेण च संयुक्ता तथा जीवति सत्यवान् १०
 गौतम उवाच ।
 घेदाः साङ्गा मयाऽर्घातास्तपो मे सञ्चितं महत् ।
 कौमारब्रह्मचर्यं च गुरवोऽग्निश्च तोषिताः ॥ ११
 समाहितेन चीर्णानि सर्वाण्येव व्रतानि मे ।
 धायुभक्षोपवासाश्च कृतो मे विधिवन् पुरा ॥ १२
 अनेन तपसा वेप्सि सर्वं पराचिकीर्षितम् ।
 सत्यमेतस्त्रिवोध्धं धियते सत्यवानिति ॥ १३
 शिष्य उवाच ।
 उपाध्यायस्य मे यद्वाद्यथा वाक्यं विनिःसृतम् ।
 नैव जातु भवेन्मिथ्या तथा जीवति सत्यवान् ॥
 ऋषय उचुः ।
 यथाऽस्य भार्या सावित्री सर्वैरेव सुलक्षणैः ।
 अथैव्यकर्युक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १५

भारद्वाज उवाच ।

यथाऽस्य भार्या सावित्री तपसा च दमेन च ।
 आचारेण च संयुक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १६
 दाल्भ्य उवाच ।
 यथा दृष्टिः प्रवृत्ता ते सावित्र्याश्च यथा व्रतम् ।
 गताऽऽहारमकृत्या च तथा जीवति सत्यवान् १७
 आपस्तम्ब उवाच ।
 यथा वदन्ति शान्तायां दिशि वै मृगपक्षिणः ।
 पार्थिवी च प्रवृत्तिले तथा जीवति सत्यवान् ॥
 धौम्य उवाच ।
 सर्वैर्गुणैरुपेतस्ते यथा पुत्रो जनप्रियः ।
 दीर्घायुलक्षणोपेतस्तथा जीवति सत्यवान् ॥ १९
 मार्कण्डेय उवाच ।
 एवमाभ्वासितस्तैस्तु सत्यवाग्मित्तपस्विभिः ।
 तांस्तान् विगणयन् सर्वोत्ततः स्थिर इवामवत् ॥
 ततो मुहूर्तात् सावित्री भर्त्रा सत्यवता सह ।
 आजगामाश्रमं रात्रौ प्रदृष्टा प्रविवेश ह ॥ २१
 ब्राह्मणा उचुः ।
 पुत्रेण सङ्गतं त्वां तु चक्षुष्यन्तं निरीक्ष्य च ।
 सर्वे वयं वै पृच्छामो वृद्धिं वै पृथिवीपते ॥ २२
 समागमेन पुत्रस्य सावित्र्या दर्शनेन च ।
 चक्षुषश्चात्मनो लाभान्निभिर्दिष्ट्या विवर्धसे २३
 सर्वैरस्माभिरुक्तं यन् तथा तत्रात्र संशयः ।
 भूयोभूयः समृद्धिस्ते क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ २४
 ततोऽग्निं तत्र संज्वालय दिजास्ते सर्वे एव हि ।
 उपासांचक्रिरे पार्थ धूमत्सेनं महीपतिम् ॥ २५
 शैथन्या च सत्यवांश्चैव सावित्री चैकतः स्थिताः ।
 सर्वैस्तरभ्यनुज्ञाता विशोकाः समुपाधिशन् ॥ २६
 ततो राज्ञा सहस्रीनाः सर्वे ते धनयासिनः ।
 जातकौतूहलाः पार्थ पप्रच्छुर्नृपतेः सुतम् ॥ २७
 ऋषय उचुः ।
 प्रागेव नागनं कस्मात् समायेंण त्वया विभो ।
 विरात्रे चागतं कस्मात् फोऽनुबन्धस्तवामवत् ॥
 सन्तापितः पिना माता वयं चैव नृपात्मज ।
 कस्मादिति न जानीमस्तत् सर्वं यत्कर्महंसि ॥ २९

२९८

पतास्मिन्नेवेति ॥ १ ॥ भिक्षुर्विदर्शः परुषैः कर्शः

॥ ५ ॥ शान्ताया प्रवृत्तायां पार्थिवी पार्थिवत्वयोग्या प्रदृष्टि-
 र्धर्म ॥ १८ ॥ विरात्रे बहुपत्रे काले आगतमागमनम् ॥ २८ ॥

सत्यवानुवाच ।

पित्राऽहमभ्यनुज्ञातः सावित्रीसहितो गतः ।
अथ मेऽमृच्छिरोदुःखं वने काष्ठानि भिन्दतः ३०
सुप्तधाहं वेदनया चिरमिद्युपलक्ष्ये ।
तावत् कालं न च मया सुप्तपूर्वं कदाचन ॥ ३१
सर्वेणामेव भवतां सन्तापो मा भवेदिति ।
अतो विरात्रागमनं नान्यदस्तीह कारणम् ॥ ३२

गौतम उवाच ।

अकस्माद्यक्षुण्यः प्राप्तिर्गुमत्सेनस्य ते पितुः ।
नास्य त्वं कारणं वेत्सि सावित्री वक्षुमर्हति ॥ ३३
श्रोतुमिच्छामि सावित्रि त्वं हि वेत्स्य परावरम् ।
त्वां हि जानामि सावित्रि सावित्रीमिव तेजसा ॥
त्वमत्र हेतुं जानीये तस्मात् सत्यं निरूप्यताम् ।
रहस्यं यदि ते नास्ति किञ्चिदत्र वदस्व नः ३५

सावित्र्युवाच ।

एवमेतद्यथा वेत्स्य सङ्कल्पो नान्यथा हि वः ।
न हि किञ्चिद्रहस्यं मे श्रुतां तथ्यमेव यत् ॥ ३६
सुप्त्युर्मे पत्युराख्यातो नात्वेन महात्मना ।
स चाद्य दिवसः प्रातस्ततो नैनं जहाम्यहम् ॥ ३७
सुप्तं चैनं यमः साक्षादुपागच्छत् सकिङ्करः ।

इति श्रीमद्भागवते आरण्यके पर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि सावित्र्युपाख्याने
अष्टमवत्याधिकद्विंशत्तमोऽध्यायः ॥ २९८ ॥

२९९

मार्कण्डेय उवाच ।

तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामुद्रिते सूर्यमण्डले ।
कृतपीर्वाङ्किकाः सर्वे समेपुस्ते तपोधनाः ॥ १
तदैव सर्वे सावित्र्या महाभायं महर्षयः ।
सुमत्सेनाय नातृप्यन् कथयन्तः पुनः पुनः ॥ २
ततः प्रकृतयः सर्वाः शाल्वेभ्योऽभ्यागता नृप ।
आचक्षुर्निहतं चैव स्वेनामात्येन तं द्विपम् ॥ ३
तं मन्त्रिणा हतं श्रुत्वा ससहायं सवान्धवम् ।
न्यवेदयन् यथावृत्तं विद्रुतं च द्विपद्वलम् ॥ ४
प्रेकमत्यं च सर्वस्य जनस्याथ नृपं प्रति ।
सचक्षुर्वाऽप्यचक्षुर्वा स नो राजा भवत्विति ॥ ५

स पतमनपङ्कजा दिशं पितृनिषेधिताम् ॥ ३८
अस्तीपं तमहं देवं सत्येन वचसा विभुम् ।
पञ्च वै तेन मे दत्ता वराः शृणुत तान् मम ॥ ३९
अक्षुणी च स्वराज्यं च द्वौ वरी भव्योरस्य मे ।
लब्धं पितुः पुत्रशतं पुत्राणां चात्मनः शतम् ॥ ४०
अतुर्वर्षशतायुर्मे भर्ता लब्धश्च सत्यवान् ।
मर्तुर्हि जीवितार्थं तु मया चीर्णं त्विदं व्रतम् ॥ ४१
एतत् सर्वं मयाऽऽख्यातं कारणं विस्तरेण वः ।
यथावृत्तं सुखोदकमिदं दुःखं महन्मम ॥ ४२

ऋषय ऊचुः ।

निमज्ज्यमानं व्यसनेरभिद्रुतं
कुलं नरेन्द्रस्य तमोमये न्हदे ।
त्वया सुशीलव्रतपुण्यया कुलं
समुद्रुतं साध्वि पुनः कुलीनया ॥ ४३
मार्कण्डेय उवाच ।
तथा प्रशस्य ह्यभिपूज्य चैव
धरत्रियं तामृषयः समागताः ।
नरेन्द्रमाम्बुय सपुत्रमञ्जसा
शिवेन जामुमुदिताः स्वमालयम् ॥ ४४

अनेन निश्चयेनेह वयं प्रस्थापिता नृप ।
प्राप्तानीमानि यानानि चतुरङ्गं च ते बलम् ६
प्रयाहि राजन् भद्रं ते सुप्रस्ते नगरे जयः ।
अथास्य चिररात्राय पितृवैतामहं पदम् ॥ ७
अक्षुष्मन्तं च तं दृष्ट्वा राजानं वपुषाऽन्वितम् ।
सूर्ध्ना निपतिताः सर्वे विस्मयोत्कुल्लोचनाः ॥
ततोऽभिवाद्य तान् वृद्धान् द्विजानाञ्चमवासिनः
तैश्चामिपूजितः सर्वैः प्रययौ नगरं प्रति ।
शैव्या च सह सावित्र्या स्यास्तीर्णेन सुवर्चसा ।
नरपुक्तेन यानेन प्रययी सेनया वृता ॥ १०

२९९

इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये भातभावदीये अष्टमवत्या-
धिकद्विंशत्तमोऽध्यायः ॥ २९८ ॥ † नृपम्-ख.

तस्यामिति ॥ ९ ॥ चिररात्राय बहुकालम् ॥ ७ ॥

कवचं समायुक्तः कुण्डलाभ्यां च मानद ।
अग्रधस्त्वं रणेऽरीणामिति विद्धि वचो मम ॥१९॥
अमृतादुत्थितं होतदुभयं रत्नसम्भवम् ।
तस्माद्रक्ष्यं त्वया कर्णं जीवितं चेतिप्रयं तव ॥२०॥
कर्णं उवाच ।

को मामेवं भवान् प्राह दर्शयन् सौहृदं परम् ।
कामया भगवन् ब्रूहि को भवान् द्विजवेषधृक् ११
ग्राहण उवाच ।

अहं तात सहस्रांगुः सौहृदात्त्वां निदर्शये ।
कुरुष्वैतद्वचो मे त्वमेतच्छ्रेयः परं हिते ॥ २२॥
कर्णं उवाच ।

श्रेय एव ममात्यन्तं यस्य मे गोपतिः प्रभुः ।
प्रवक्ताऽद्य हितान्नेर्षी शृणु चेदं वचो मम ॥२३॥
प्रसादये त्वां वरदं प्रणयाद्य प्रवीम्यहम् ।
न निवार्यो व्रतादस्मादहं यद्यस्मि ते प्रियः ॥२४॥

व्रतं वै मम लोकोऽयं वेत्ति हृत्त्वं विभावसो ।
यथाऽहं द्विजमुख्येभ्यो दद्यां प्राणानपि भुवम् २५॥
यथागच्छति मां शक्रो ग्राहणच्छत्रना वृतः ।
हितार्थं पाण्डुपुत्राणां खचरोत्तम भिक्षितुम् ॥२६॥

दास्यामि विबुधश्रेष्ठ कुण्डले वर्म चोत्तमम् ।
न मे कीर्तिः प्रणश्येत् त्रिपु लोकेषु विश्रुता २७॥
मद्विधस्य यशस्यं हि न युक्तं प्राणरक्षणम् ।
युक्तं हि यशसा युक्तं मरणं लोकसम्मतम् ॥२८॥

इति धीमहानरते भारण्यके पर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि सूर्यकर्णसंवादे
त्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०० ॥

३०१

सूर्य उवाच ।

माऽहितं कर्णं कार्यं स्वमात्मनः सुहृदां तथा ।
पुत्राणामप्य मायाणामप्यो मातरयो पितुः ॥ १॥
शरीरस्याविरोधेन प्राणिनां प्राणभृद्भ्यः ।
इष्यते यदासः प्राप्तिः कीर्तिश्च त्रिदिषे स्थिरा २॥
यस्त्वं प्राणाविरोधेन कीर्तिमिच्छसि शाश्वतीम् ।
सा ते प्राणान् समादाय गमिष्यति न संशयः ३॥

जीवतां कुरुते कार्यं पिता माता सुतास्तथा ।
ये चान्ये धान्ययाः केचिल्लोकेऽस्मिन् पुरुष्यमथ
राजानश्च नरव्याघ्र पीरुणेन निबोध तत् ।
कीर्तिश्च जीवतः साध्वी पुरुषस्य महायुने ॥ ५॥
मृतस्य कीर्त्या किं कार्यं भस्मीमृतस्य देहिनः ।
मृतः कीर्तिं न जानाते जीवन् कीर्तिं समञ्जते ६॥

३०२

इत्यारण्यके पर्वणि वैलकृष्ण्ये मास्तभावदीपे त्रिशततमोऽ-
ध्यायः ॥ ३०० ॥

माऽहितमिति । अहितमिति ऐदः ॥ १ ॥ जीवतां
पुत्रादीनां कार्यं प्रयोजनं परिवृद्धानां च सुखं पित्रादिः कुरुते
कर्मते । त्वयि मृत्ये त्वत्प्रादानं हि सुखं स्यादिति भावः ५॥

मृतस्य कीर्तिर्मर्त्यस्य यथा माला गतायुषः ।
 अहं तु त्वां प्रथम्येतद्भक्तोऽसति हितेभ्यसा ७
 भक्तिमन्तो हि मे रक्ष्या इत्येतेनापि ह्युक्ता ।
 भक्तोऽयं परया भक्त्या मामित्येव महानुज ८
 ममापि भक्तिरुत्पन्ना स त्वं कुर्वन्नचो मम ।
 अस्ति चात्र परं किञ्चिदुत्पातं देवनिर्मितम् ।
 अतश्च त्वां प्रथम्येतत् क्रियतामविशङ्कया ९
 देवगुह्यं त्वया ज्ञातं न शक्यं पुरुषपरम ।
 तस्मान्नाश्यामि ते गुह्यं काले धेतस्यति तद्भवान् ॥
 पुनरुक्तं च यस्यामि त्वं रात्रेय निबोध तत् ।
 माऽस्मै ते कुण्डले दद्या भिक्षिणे वस्रपाणिना ११
 शोभसे कुण्डलाभ्यां च रुचिराभ्यां महाद्युते ।
 विशालयोर्मध्यगतः शशीव विमले दिधि ॥ १२

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि सूर्यकर्णसंवादे
 पकाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०१ ॥

३०२

कर्ण उवाच ।

भगवन्तमहं भक्तो यथा मां वेत्थ गोपते ।
 तथा परमतिष्मांशो नारददेवं कथञ्चन ॥ १
 न मे क्षरा न मे पुत्रा न चात्मा सुहृदो न च ।
 तथेष्टा धै सदा भक्षया यथा त्वं गोपते मम ॥ २
 इष्टानां च महात्मानो भक्तानां च न संशयः ।
 कुर्वन्ति भक्तिमिष्टां च जानीये त्वं च भास्कर ॥ ३
 इष्टो भक्तश्च मे कर्णो न चान्यद्वैवतं दिधि ।
 जानीत इति धै कृत्या भगवानाह मद्व्रितम् ॥ ४
 भूयश्च शिरसा याचे प्रसाद्य च पुनः पुनः ।
 इति प्रथमि तिष्मांशो त्वं तु मे शन्तुमर्हसि ॥ ५
 बिभेमि न तथा मृत्योर्वधा विभ्येऽमृतादहम् ।
 विदोषणं त्रिजातानां सर्वेषां सर्वदा सताम् ॥ ६
 प्रदाने जीवितस्यापि न मेऽत्रास्ति विचारणा ।
 यद्य मामात्य देव त्वं पाण्ड्यं पाल्युर्न प्रति ॥ ७

ल्येतु सन्तापजं दुःखं तव भास्कर मानसम् ।
 अशुनीं प्रति मां चैव विज्ञेय्यामि रणेऽर्जुनम् ॥ ८
 तथापि विदितं देव ममाप्यखड्गं महत् ।
 जामदग्न्यादुपासं यत् तथा श्रोणान्महात्मनः ॥ ९
 इदं त्वमनुजानीहि सुरार्थेष्टं मतं मम ।
 भिक्षते यज्ञिणे दद्यामपि जीवितमात्मनः ॥ १०

सूर्य उवाच ।

यदि तात ददास्येते यज्ञिणे कुण्डले शूमे ।
 त्वमप्येनमयो प्रया विज्ञयार्थं महाबलम् ॥ ११
 नियमेन प्रदर्थां ते कुण्डले धै शतक्रतो ।
 अयत्नो ह्यस्ति भूतानां कुण्डलाभ्यां समन्वितः ॥ १२
 अर्जुनेन विनाशो हि तव दानयसुदनः ।
 प्राथयानो रणे वत्स कुण्डले ते जिज्ञीर्वसि ॥ १३
 स त्वमप्येनमाराध्य सुतनामिः पुनः पुनः ।
 अभ्यर्षयेया देवेशममोघाव पुरन्दरम् ॥ १४

विज्ञापयोः विज्ञापनप्रत्यक्ष द्वे भास्करे तारे तयोर्मध्ये
 गतः पूर्वोत्तरः ॥ १२ ॥ विहन्तुं शक्येति उच्यते ।
 देवुर्भवनादिप्रसंगं तदुक्तेः देवुर्भक्तिरिति च उपरमा-
 नांनि हेत्वाभावपदनिमित्तं च तैः 'यत्न एवात्मानं गोपायेत्
 'न एतंसांप्रुले दद्यात्' 'घरीमार्थं सः ३ धर्मगायनम्' इत्या-

दिभिर्नाम्नैः ॥ १५ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि द्वैत्रश्रीवे
 भातमावदीने एकाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०१ ॥

* शिरो-च,

३०२

भगवन्तामिति ॥ १ ॥ ऽ अर्जुनप्रतिमं-च.

भयोघां देहि मे शक्तिमभिप्रयिनिर्वाहीणम् ।
 तस्यामि ते सहस्राक्षं कुण्डले वर्मं चोत्तमम् १५
 त्वेष नियमेन त्वं दद्याः शक्याय कुण्डले ।
 तथा त्वं कर्णं सद्भामे हनिष्यासि रणे रिपुन् १६
 नाहत्या हि महाबाहो शत्रूनेति करं पुनः ।
 सा शक्तिर्देवराजस्य शनशोऽय सहस्रशः १७
 वैशम्पायन उवाच ।
 एवमुक्त्वा सहस्रांशुः सहसाऽन्तरधीयत ।

इति धर्महाभास्ते आरण्यके पर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि सूर्यकर्णसंवादे
 द्वाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०२ ॥

३०३

जनमेजय उवाच ।
 कं तद्गुह्यं न चाख्यातं कर्णायेहोष्णरदिमना ।
 कीदृशो कुण्डले ते च कवचं चैव कीदृशम् ॥ १
 हुतश्च कवचं तस्य कुण्डले चैव सत्तम ।
 पतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तन्मे द्रूहि तपोधन ॥ २
 वैशम्पायन उवाच ।
 ययं राजन् ब्रवीम्येतत् तस्य गुह्यं विभावसोः ।
 यादृशो कुण्डले ते च कवचं चैव यादृशम् ॥ ३
 कुन्तिभोजं पुरा राजन् ब्राह्मणः पशुपदस्थितः ।
 तिग्मतेजा महाप्रांशुः श्मश्रुदण्डजडाधरः ॥ ४
 दर्शनीयोऽनवघातक्षेत्रसा प्रज्वलश्रिव ।
 मधुपिङ्गो मधुरवाक् तपःस्वाध्यायभूषणः ॥ ५
 स राजानं कुन्तिभोजमब्रवीत् सुमहातपाः ।
 मिथामिच्छामि वै भोक्तुं तव गेहे विमत्सर ॥ ६
 न मे ध्यलोकं कर्तव्यं त्वया वा तव चानुगैः ।
 न मे ध्यलोकं कर्तव्यं त्वया वा तव चानुगैः ॥ ७
 एवं वत्स्यामि ते गेहे यदि ते रोचतेऽनघ ॥
 यथाकामं च गच्छेयमागच्छेयं तथैव च ।
 शय्यासने च मे राजन्नापराध्येत कश्चन ॥ ८
 तमब्रवीत् कुन्तिभोजः प्रीतियुक्तमिदं वचः ।
 एवमस्तु परं चेति पुनश्चैनमयाब्रवीन् ॥ ९
 मम कन्या महाप्राज्ञं पृथा नाम यशस्विनी ।

ततः सूर्याय जप्यान्ते कर्णः स्वप्नं न्यवेदयत् ॥ १८
 यथा दृष्टं ययातत्वं यथोकमुमपोनिशि ।
 तत्सर्वमानुपूर्व्येण शशंसास्मै वृषस्तदा ॥ १९
 तच्छ्रुत्वा भगवान् देवो मानुः स्वर्मानुसूदनः ।
 उवाच तं तथेत्येव कर्णं सूर्यः स्मयश्रिव ॥ २०
 ततस्तत्त्वमिति ज्ञात्वा राधेयः परवीरहा ।
 शक्तिमेवामिकाङ्क्षन् वै वासवं प्रत्यपालयत् ॥ २१

शीलवृत्तान्विता साची नियता चैव भाविनी ॥
 उपस्थास्यति सा त्वां वै पूजयाऽनवमन्य च ।
 तस्याश्च शीलवृत्तेन तुष्टिं समुपयास्यति ॥ ११
 एवमुक्त्वा तु तं विप्रमभिपूज्य यथाविधि ।
 उवाच कन्यामभ्येत्य पृथां पृथुललोचनाम् ॥ १२
 अयं वत्से महाभागो ब्राह्मणो वस्तुमिच्छति ।
 मम गेहे मया चास्य तथेत्येवं प्रतिश्रुतम् ॥ १३
 त्वयि वत्से पराश्वस्य ब्राह्मणस्याभिराधनम् ।
 तन्मे वाक्यमभिप्यया त्वं कर्तुमर्हसि कर्हिचित् ॥ १४
 अयं तपस्वी भगवान् स्वाध्यायनियतो द्विजः ।
 यद्यद्भूयान्महातेजास्तत्सद्देयममत्सरात् ॥ १५
 ब्राह्मणो हि परं तेजो ब्राह्मणो हि परं तपः ।
 ब्राह्मणानां नमस्कारैः सूर्यो दिधि विराजते ॥ १६
 अमानयन् हि मानार्हान् वातापिश्च महासुरः ।
 निहतो ब्रह्मदण्डेन तालजङ्घस्तथैव च ॥ १७
 सोऽयं वत्से महाभार आहितस्तथयि साम्प्रतम् ।
 त्वं सदा नियता कुर्यां ब्राह्मणस्याभिराधनम् ॥ १८
 जानामि प्रणिधानं ते बाल्याद्यभूति नन्दिनि ।
 ब्राह्मणेष्विह सर्वेषु गुरुबन्धुषु चैव ह ॥ १९
 तथा प्रेष्येपु सर्वेषु मित्रसम्बन्धिमात्पु ।
 मयि चैव यथावत् त्वं सर्वमावृत्य वत्से ॥ २०

३०३

अस्मै सूर्याय वयः कर्णं ॥ १५ ॥ स्वर्मानुसूदनः राहुद-
 मनः ॥ २० ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाष-
 णे त्र्यधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०२ ॥ † अहम्-ख

किं तद्गुह्यमिति ॥ १ ॥ अनवमन्य अवमानमश्रुत्वा
 ॥ ११ ॥ वस्तुं वास्तं वस्तुम् ॥ १३ ॥ पराश्वस्य परमा-
 श्यासं कृत्वा अभिराधनं कर्तुमिति शेषः ॥ १४ ॥ प्रणि-
 धानं चित्तकाभ्यम् ॥ १५ ॥ वाच्यं व्याप्य ॥ २० ॥

तत्र सा ब्राह्मणं गत्वा पृथा शौचपरा सती । | विधिवत् परिचारार्हं देववत् पर्यतोपयत् ॥ २०
इति श्रीमहाभारते भारण्यके पर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि पृथाद्विजपरिचर्यायां
चतुरधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०४ ॥

३०५

वैशम्पायन उवाच ।

१ ग तु कन्या महाराज ब्राह्मणं संशितव्रतम् ।
गोपयामास शुद्धेन मनसा संशितव्रता ॥
गतरेष्याम्यथेत्युक्त्वा कदाचिद्विजसत्तमः ।
तत आयाति राजेन्द्र सायं रात्रावथो पुनः ॥ २
तं च सर्वासु वेलासु भक्ष्यभोज्यप्रतिश्रयैः ।
पूजयामास सा कन्या वर्धमानैस्तु सर्वदा ॥ ३
अन्नादिसमुदाचारः शय्यासनकनस्तथा ।
दियले दियसे तस्य वर्धते न तु हीयते ॥ ४
निर्मर्त्सनापवादैश्च तथैवाश्रियया गिरा ।
'ब्राह्मणस्य पृथा राजन् न चकाराश्रियं तदा ॥ ५
व्यस्ते काले पुनश्चेति न चैति बहुशो द्विजः ।
सुदुर्लभमपि ह्यसं वीर्यतामिति सोऽब्रवीत् ॥ ६
कृन्मेव च तत् सर्वं यथा तस्मै न्यवेदयत् ।
शिष्यवत् पुत्रवन्धैव स्वसृष्ट्यश्च सुसंयता ॥ ७
ययोपजोयं राजेन्द्र द्विजातिप्रवरस्य सा ।
प्रीतिमुत्पादयामास कन्यारत्नमनिन्दिता ॥ ८
तस्यास्तु शीलवृत्तेन ततोप द्विजसत्तमः ।
अयचानेन भूयोऽस्याः पर यत्नमथाकरोत् ॥ ९
तां प्रमाते च साय च पिता पप्रच्छ नारत ।
अपि तुष्यति ते पुत्रि ब्राह्मणः परिचर्यया ॥ १०
तं सा परमभिर्येव प्रत्युवाच यशस्विनी ।
तवः प्रीतिमवापाश्र्यां कुन्तिभोजो महामनाः ॥ ११
नतः संवत्सरे पूर्णं यदाऽसी जपतां वरः ।

नापदयद्दृष्टं किञ्चिन् पृथायाः सौहृदे रतः ॥ १२
ततः प्रीतिमना भूत्वा स पत्नं ब्राह्मणोऽब्रवीत् ।
प्रतिोऽस्मि परमं भद्रे परिचारेण ते शुभे ॥ १३
घरात् वृणीष्व कल्याणि कुरापान् मातुपैरिह ।
यैस्त्वं सीमन्तिनीः सर्वा यशसाऽभिनविष्यसि ॥
कुन्त्युवाच ।

३ कृतानि मम सर्वाणि यस्या मे वेदवित्तमः ।
त्वं प्रसन्नः पिता चैव कृतं विप्रवरैर्मम ॥ १५

ब्राह्मण उवाच ।

४ यदि नेच्छसि मत्तस्त्वं वरं भद्रे शुचिस्मिते ।
इमं मन्त्रं गृह्णाण त्वमाह्वानाय दिवोकृताम् ॥ १६
यं यं देवं स्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि ।
तेन तेन वशो भद्रे स्यातस्यं ते भविष्यति ॥ १७
अकामो वा सकामो वा स समेष्यति ते वशो ।
वितुशो मन्त्रसंशान्तो भवेद्भृत्य इवानतः ॥ १८
वैशम्पायन उवाच ।

८ न शशाक द्वितीयं सा प्रत्याख्यातुमनिन्दिता ।
तं वै द्विजातिप्रवरं तदा शापमवाहृत् ॥ १९
ततस्तामनवद्याङ्गां ब्राह्मयामास स द्विजः ।
मन्त्रप्राप्तं तदा राज्ञश्चर्वाशिरसि श्रुतम् ॥ २०
तं प्रदाय तु राजेन्द्र कुन्तिभोजमुवाच ह ।
उपितोऽस्मि सुखं राजन् कन्यया परितोपितः ॥ २१
तय गेहेषु विहितः सदा सुप्रतिपूजितः ।
साधयिष्यामहे तावदियुक्ताऽन्तरधीयत ॥ २२

परिचारार्हं पूजार्हम् ॥ २० ॥ श्यारण्यके पर्वणि नैल-
कण्ठीये भारतभाष्ये चतुरधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ३०४ ॥

३०५

सा त्विति ॥ १ ॥ प्रतिश्रयैः आश्रयैः शयनासनार्थैः
॥ ३ ॥ अन्नादिना समुदाचारः समुपसर्गवम् ॥ ४ ॥

निर्मर्त्सनं विकारः अपवादोऽपवादार्थेऽप्युक्तम् । पाठान्तरेऽप्येव
स्यानः अश्रियया गालनस्या ॥ ५ ॥ ययोपजोयं श्रियमन-
तिमन्व ॥ ८ ॥ शीलं श्रमादि । तत् परिचर्या अथवापनं ऐका-
ग्र्यम् । एतैस्तुतोप । यदा अस्याः पृथायाः श्रेयोर्धर्मवधानेन
समाधिकाले यत्नमकरोत् । यत्नेन तस्याः कल्याणं चिन्तित-
वानित्यर्थः ॥ ९ ॥ द्वितीयं द्वितीयशरम् ॥ १९ ॥ विहितः
विधानतः विशेषेण हितम्भो वा ॥ २१ ॥

स तु राजा द्विजं दृष्ट्वा तत्रैवान्तर्हितं तदा । | बभूव विस्मयाधिष्टः पृथां च समपूजयत् ॥ २ ।
इति श्रीमहामारते आरण्यके पर्वाणि कुण्डलाहरणपूर्वाणि पृथाया मन्त्रप्राप्तौ
पञ्चाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०५ ॥

३०६

वैशम्पायन उवाच ।

गते तस्मिन् द्विजधेष्टे कस्मिंश्चित्कारणान्तरे ।
चिन्तयामास सा कन्या मन्त्रप्राप्तमवलाबलम् ॥ १ ।
अयं वै कीदृशस्तेन मम दत्तो मत्तात्मना ।
मन्त्रप्राप्तो बलं तस्य ज्ञास्ये नातिचिरादिति ॥ २ ।
पवं साञ्चिन्तयन्ती सा ददर्शानु यदृच्छया ।
ब्रूहिता साऽमघद्वाला कन्याभावे रजस्वला ॥ ३ ।
ततो हर्म्यतलस्था सा महाहंशयनोचिता ।
प्राच्यां दिशि समुद्यन्तं ददर्शादित्यमण्डलम् ॥ ४ ।
तत्र बद्धमनोदृष्टिरभवत् सा सुमध्यमा ।
न चातप्यत रूपेण भानोः सन्ध्यागतस्य सा ॥ ५ ।
तस्या दृष्टिरभूदिव्या साऽपश्यद्वित्यदर्शनम् ।
आमुक्तकवचं देवं कुण्डलाभ्यां विभूयितम् ॥ ६ ।
तस्याः कौतूहलं त्वार्सोन्मत्त्रं प्रति नराधिप ।
आह्वानमकरोत् साऽथ तस्य देवस्य भाविनी ७ ।
प्राणानुपस्थय तदा ह्याजुहाव दिवाकरम् ।
आजगाम ततो राजंस्वरमाणो दिवाकरः ॥ ८ ।
मधुपिक्लो महाबाहुः कम्बुप्रीवो हसशिव ।
अङ्गदी बद्धमुकुटो दिशः प्रज्वालयशिव ॥ ९ ।
योगात् कृत्वा द्विधाऽऽत्मानमाजगाम तताप च ।
आक्षमापे ततः कुन्ती साक्षा परमवल्लुना ॥ १० ।
आगतोऽस्मि वशं भद्रे तव मन्त्रबलात्कृतः ।
किं करोमि वशो राक्षि ब्रूहि कर्ता तदास्मि ते ११ ।
कुन्त्युवाच ।
गम्यतां भगवंस्तत्र यत एवागतो ह्यसि ।
कौतूहलात् समाहृतः प्रसीद भगवन्निति ॥ १२ ।

सूर्य उवाच ।

गमिष्येऽहं यथा मां त्वं प्रवीपि तनुमध्यमे ।
न तु देवं समाहूय न्याप्यं प्रेषयितुं पृथा ॥ १३ ।
तवाभिसन्धिः सुमगे सूर्यात् पुत्रो भवंदिति ।
वीर्येणाप्रतिमो लोके कवचा कुण्डलीति च ॥ १४ ।
सा त्वमात्मप्रदानं वै कुरुष्य गजगामिनि ।
उत्पत्स्यति हि पुत्रस्ते यथासङ्कल्पमङ्गने ॥ १५ ।
अथ गच्छाम्यहं भद्रे त्वया सङ्गम्य सुस्मिते ।
यदि त्वं वचनं नाद्य करिष्यासि मम प्रियम् १६ ।
शपिष्ये त्वामहं कुन्दो ब्राह्मणं पितरं च ते ।
त्वत्कृते तान् प्रथश्यामि सर्वानपि न संशयः १७ ।
पितरं चैव ते मूढं यो न वेत्ति तयानयम् १८ ।
तस्य च ब्राह्मणस्याद्य योऽसौ मन्त्रमदात्तव १९ ।
शीलवृत्तमाविज्ञाय धास्यामि विनयं परम् ।
एते हि विबुधाः सर्वे पुरन्दरमुखा दिवि ॥ १९ ।
त्वया प्रलब्धं पश्यन्ति स्मयन्त इव भाविनि ।
पश्य चैनान् सुरगणान् दिव्यं चञ्चुरिदं हि ते ।
पूर्वमेव मया दत्तं दृष्टवत्सिति येन माम् ॥ २० ।

वैशम्पायन उवाच ।

ततोऽपश्यत् त्रिदशान् राजपुत्रां
सर्वाणिव स्वेषु धिष्येषु खस्थान् ।
प्रभावन्तं भानुमन्तं महान्तं
यथाऽऽदित्यं रोचमानान्स्तथैव च ॥ २१ ।
सा तान् दृष्ट्वा प्रीडमानेव बाला
सूर्यं देवी वचनं प्राह मीता ।
गच्छ त्वं वै गोपते स्वं विमानं
कन्याभावाद्दुःख एवापचारः ॥ २२ ।

इत्यारण्यके पर्वाणि नैलकण्ठीये भारतभावर्षीये पञ्चाधिकत्रि-
ंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०५ ॥

३०६

गते इति ॥ १ ॥ कर्तुं रजः ॥ ३ ॥ प्राणान् इन्द्र-

याणि चतुःश्रोत्रादीनि उपपृष्ट्य जलेन साम्यगाचम्येवर्षः
॥ ८ ॥ वशं कामम् ॥ ११ ॥ दयःहं गमिष्ये तथा मां मां
प्रवीपि । न तु तथोप्यमित्याह न विविति । पृथा प्रसादमप्राप्य
॥ १३ ॥ श्राद्धं दुर्वाससम् ॥ १५ ॥ विनयं दण्डं धास्यामि
धारयिष्यामि ॥ १९ ॥ अपचारोऽपराधः कृतः ॥ २२ ॥

पिता माता गुरवश्चैव येऽन्ये
देहस्यास्य प्रभवन्ति प्रदाने ।
नाहं धर्मं लोपयिष्यामि लोके
स्त्रीणां वृत्तं पूज्यते देहरक्षा ॥ २३
मया मन्त्रबलं ज्ञाहमाहृतस्त्वं विभावसो ।
वाल्याद्बालेति तत्कृत्वा क्षन्तुमर्हसि मे विभो २४
सूर्यं उवाच ।
बालेति कृत्वाऽनुनयं तवाहं
वदानि नान्यानुनयं लभेत ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि सूर्याह्वाने
षडधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०६

३०७

वैशंपायन उवाच ।
सा तु कन्या बहुविधं द्रुवन्ती मयुर्ं वचः ।
अनुनेतुं सहस्रांशुं न शशाक मनस्विनी ॥ १
न शशाक यदा बाला प्रत्याप्यातुं तमोऽुदम् ।
भीता शापाव ततो राजन् दध्यौ दीर्घमथान्तरम्
अनागसः पितुः शापो द्राहणस्य तथैव च ।
क्षिमित्तः कथं न स्यात् कुड्रादस्माद्धिभावसोः ३
लालेनापि सता मोहाद्भ्रंशं पापकृतान्यपि ।
शभ्यासादयितव्यानि तेजांसि च तपांसि च ४
तऽहमद्य भृशं भीता गृहीत्वा च करे भृशम् ।
कथं त्वकार्यं कुर्यां वै प्रदानं ह्यात्मनः स्वयम् ॥ ५
वैशंपायन उवाच ।
सा वै शापपरिचस्ता बहु चिन्तयती हृदा ।
मोहेनाभिपरीताङ्गी स्मयमाना पुनः पुनः ॥ ६
तं देवमग्रवीन्द्रीता वन्धूनां राजसत्तम ।
वीडाविह्वलया वाचा शापव्रस्ता विशाम्पते ॥ ७
कुन्त्युवाच ।
पिता मे भ्रियते देव माता चान्ये च बान्धवाः ।

इत्यारण्यके पर्वणि नैल्वण्डिये भारतभावदीपे षडधिकत्रि-
ंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०६ ॥

३०७

सा तु कन्येति ॥ १ ॥ दध्यौ चिन्तितवती अन्तरं
कालम् ॥ २ ॥ बालेन अलवयसाऽपि सता साधुना मोहात्
चित्पावस्यात् पाप वृत्तं हिसितं दैरतानि निष्पापान्यपि

मात्मप्रदानं कुरु कुन्ति कन्ये
शांतिस्तवैवं हि भवेद्य भीरु ॥ २५
न चापि गन्तुं युक्तं हि मया मिथ्याकृतेन वै ।
असमेत्य त्वया भीरु मन्त्राहृतेन भाविनि ॥ २६
गमिष्याम्यनवधाङ्गि लोके समवहारयताम्
सर्वेषां विबुधानां च वक्तव्यः स्थानं तथा शुभे २७
सा त्वं मया समागच्छ पुत्रं लप्स्यसि मादशम् ।
विशिष्टा सर्वलोकेषु भविष्यसि न संशयः ॥ २८

न तेषु प्रियमाणेषु विधिलोपो भवेद्यम् ॥ ८
त्वया तु सङ्गमो देव यदि स्याद्विधिवर्जितः ।
मक्षिमित्तं कुलस्यास्य लोके कीर्तिर्नशतः ॥ ९
अथवा धर्ममेतं त्वं मन्यसे तपतां वर ।
कृते प्रदानाद्दन्धुभ्यस्तव कामं करोम्यहम् ॥ १०
आत्मप्रदानं दुर्धर्यं तव कृत्वा सती त्वहम् ।
त्वयि धर्मां यशश्चैव कीर्तिरादुश्च देहिनाम् ॥ ११
सूर्यं उवाच ।
न ते पिता न ते माता गुरुवो वा शुचिस्मिते ।
प्रभवन्ति वरारोहे मद्रं ते शृणु मे वचः ॥ १२
सर्वान् कामयते यस्मात् क्षमार्थतोश्च भाविनि ।
तस्मान् कन्येह दृष्ट्वाणि स्वतन्त्रा वरवर्णिनि ३
नाधर्मेश्वरितः कश्चित् त्वया भवति भाविनि ।
अधर्मं कुत पश्चाहं वरेयं लोककाम्यया ॥ १४
अनाश्रुताः स्त्रियः सर्वा नराश्च वरवर्णिनि ।
स्वभाय एव लोकानां विकारोऽन्य इति स्मृतः ॥
सा मया सह सङ्गम्य पुनः कन्या भविष्यसि ।
पुत्रश्च ते महाबाहुर्भविष्यति महायशः ॥ १६

तेजासि सूर्यादीनि । तपांसि दुर्वासआदी । नान्यासाद-
पितव्यानि अत्यन्तं प्रत्यासत्तिविषयाणि न वर्तव्यानि ॥ ४ ॥
बन्धूनां सखांनां ताभ्य इत्यर्थं ॥ ७ ॥ भ्रियते जीवति ॥ ८ ॥
नशेत नश्येत् ॥ ९ ॥ प्रभवन्ति स्वाम्यर्हन्ति ॥ १२ ॥
कामयते सर्वानिति कन्येति कन्याशब्दाभिर्निबन्धम् ॥ १३ ॥
तत्र हेतुः लोककाम्यया लोकप्रियया कामवत्तया ॥ १४ ॥
अन्यो विवाहनियमादिवर्तिकारः ॥ १५ ॥

कुन्त्युवाच ।

यदि पुत्रो मम भवेत् त्वत्तः सर्वतमोनुद ।
कुण्डली कवची शूरो महाबाहुर्महाबलः ॥ १७
सूर्य उवाच ।

मविष्यति महाबाहुः कुण्डली दिव्यवर्मभृत् ।
उमयं वामृतमयं तस्य भद्रे मविष्यति ॥ १८

कुन्त्युवाच ।

यद्येतदमृताशक्ति कुण्डले वर्म चोत्तमम् ।
मम पुत्रस्य यं धै त्वं मत्त उत्पादयिष्यसि ॥ १९
अस्तु मे सङ्गमो देव यथोक्तं भगवंस्तथा ।
त्वदीर्यरूपसाधौजा धर्मयुक्तो भवेत् स च ॥ २०
सूर्य उवाच ।

अदित्या कुण्डले राक्षि दत्ते मे मत्तकाशिनि ।
तेऽस्य दास्यामि धै भीक धर्मं चैवेदमुत्तमम् ॥ २१
कुन्त्युवाच ।

परमं भगवध्रेषं सङ्गमित्ये त्वया सह ।
यदि पुत्रो भवेदेवं यथा धदासि गोपते ॥ २२
वैशम्पायन उवाच ।

तथेत्युक्त्वा तु तां कुन्तीमाविशेद विद्वङ्गमः ।

इति धीमहामारते आरण्यके पर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि सूर्यकुन्तीसमागमे
सप्ताधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०७ ॥

३०८

वैशम्पायन उवाच ।

ततो गर्भः समभवत् पृथायाः पृथिवीपते ।
शुक्ले दशोत्तरे पक्षे तारापतिरिषाम्भरे ॥ १
सा बाण्धयमयाद्बाला गर्भं तं विनिगृहती ।
धारयामास सुधोणि न चीनां बुबुधे जनः ॥ २
न हि तां वेद नार्यन्या काचिद्बात्रेयिकामृते ।
कन्यापुरगतां बालां निपुणां परिररुणे ॥ ३
ततः कालेन सा गर्भं सुधुवे वरवाणिनी ।
कन्यैव तस्य देवस्य प्रसादादमरप्रमम् ॥ ४

तथैवावद्भूकवचं कनफोज्ज्वलकुण्डलम् ।
हयंक्षं वृषमस्कन्धं यथाऽऽस्य पितरं तथा ॥ ५
जातमात्रं च तं गर्भं धात्र्या सम्मन्थ्य भाषिनी ।
मञ्जुपायां समाधाय स्वास्तीर्णायां समन्ततः ६
मधुच्छिष्टस्थितायां सा सुपायां रुदती तथा ।
शुश्रूणायां सुपिधानायाम्भन्वन्वामवास्तुजन् ॥ ७
जाननी चाप्यकर्तव्यं कन्याया गर्भधारणम् ।
पुत्रभेदेन सा राजन् करुणं पर्वदेवयत् ॥ ८

अमृतमयं सहजे वर्म ॥ १८ ॥ प्रस्थितं सङ्गमाद्योपक्रान्तम्
॥ १९ ॥ आत्मसंघां वचनवसामेनां न दूषयामास कन्या-
स्वर्पापनेनेति शेषः ॥ २० ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये
आरतमावर्दणि सप्ताधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०७ ॥

३०८

तत इति । दशोत्तरे एतारो शुक्ले पक्षे प्रतिपदि चन्द्र इव
बाल उद्भूतः माघशुक्लप्रतिपदि कर्णनिषेकजन्मस्यर्षः ॥ १ ॥
हयंक्षं मिदनेत्रम् ॥ ५ ॥ मधुच्छिष्टं तिष्यक्षं मयनमिति-
भाषायाम् । तेन दिव्यतायां धर्मो नितायां मन्त्रायां ज-
प्रवेशो न गोदित्यर्थः ॥ ७ ॥ ; पर्वदेवदत्-क.

स तामुद्धृत्य मञ्जूषामुत्सार्य जलमग्निकात् ।
यन्निवृत्त्यामास सोद्गाऽपश्यत् तत्र बालकम् ॥

—वनपर्वे अ० ३०९ पृ. ४८१

उमुत्सृजन्ती मञ्जूषामभ्यनधां । तदा जले ।
 उवाच रुदती कुन्ती यानि वाक्यानि तच्छृणु ॥ १९
 स्वस्ति ते चान्तरिक्षेभ्यः पार्थिवेभ्यश्च पुत्रक ।
 दिव्येभ्यश्चैव भूतेभ्यस्तथा तोयचराश्च ये ॥ १०
 शिवास्ते सन्तु पन्थानो मा च ते परिपन्थिनः ।
 आगताश्च तथा पुत्र मयन्वद्रोहचेतसः ॥ ११
 पातु त्वां वरुणो राजा सलिले सलिलेभ्यः ।
 अन्तरिक्षेऽन्तरिक्षस्यः पवनः सर्वगस्तथा ॥ १२
 पिता त्वां पातु सूर्यत्र तपनस्तपतां वरः ।
 येन दत्तोऽसि मे पुत्र दिव्येन विधिना किल १३
 आदित्या वसवो रुद्राः साध्या विश्वे च देवताः ।
 मरुतश्च ससहेन्द्रेण दिशश्च सदिर्गाभ्वराः ॥ १४
 रक्षन्तु त्वां सुराः सर्वे समेषु विषमेषु च ।
 धेस्यामि त्वां विदेशेऽपि कवचेनाभिसूचितम् ॥
 धन्यस्ते पुत्र जनको देवो मानुर्विभावसुः ।
 यस्त्वां द्रश्यति दिव्येन चक्षुषा घाहिनीगतम् १६
 धन्या सा प्रमदा या त्वां पुत्रत्वे कल्यायिष्यति ।
 यस्यास्त्यं सृपितः पुत्रस्तनं पास्यसि देवज ॥ १७
 को नु स्वप्रस्तया दष्टो या त्वामादित्यवर्चसम्

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि कर्णपरित्यागे
 अष्टाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०८ ॥

३०९

वैशम्पायन उवाच ।
 एतास्मिन्नेव काले तु घृतराष्ट्रस्य वै सखा ।
 सुतोऽधिरथ इत्येव सदारो जाह्ववीं ययौ ॥
 तस्य भार्याऽभवद्राजन् रूपेणासदर्शा भुवि ।
 राधा नाम महामागा न सा पुत्रमविन्दत् ॥
 अपत्यायै परं यत्नमकरोच्च विशेषतः ।
 सा ददर्शाथ मञ्जूषामुद्यमानां यदच्छया ॥
 दत्तरक्षाप्रतिसरामन्वालम्भनशोभनाम् ।
 ऊर्मातरङ्गैर्जाह्वव्याः समानीतामुपहृरम् ॥ ४
 सा तु कौतूहलात् प्राप्तां प्राहयामास भाविनी ।

दिव्यवर्मसमायुक्तं दिव्यकुण्डलभूषितम् ॥ १८
 पद्मायतविद्यालासं पद्मताम्रद्वलोज्ज्वलम् ।
 सुललाटं सुकेशान्तं पुत्रत्वे कल्पयिष्यति ॥ १९
 धन्या द्रश्यन्ति पुत्र त्वां भूमौ संसर्पमाणकम् ।
 अव्यक्तकलवाभ्यानि धदन्तं रेणुगुण्डितम् ॥ २०
 धन्या द्रश्यन्ति पुत्र त्वां पुनर्यौधनगोचरम् ।
 हिमयद्गनसम्भूतं सिंहं केसरिणं यथा ॥ २१
 एवं बहुविधं राजन् विलस्य करुणं पृथा ।
 यवासृजत मञ्जूषामभ्यनधां तदा जले ॥ २२
 रुदती पुत्रशोकार्ता निशीथे कमलेक्षणा ।
 धाध्या सह पृथा राजन् पुत्रदर्शनलालसा ॥ २३
 विसर्जयित्वा मञ्जूषां सम्बोधनभयात् पितुः ।
 विवेश राजभयनं पुनः शोकातुरा ततः ॥ २४
 मञ्जूषा त्वभ्यनधाः सा ययौ चर्मण्यतां नदीम् ।
 चर्मण्वत्याश्च यमुनां ततो गङ्गां जगाम ह ॥ २५
 गङ्गायाः सूतविषयं चम्पामनुययौ पुरीम् ।
 स मञ्जूषामतो गर्भस्तरङ्गैरुह्यमानकः ॥ २६
 अमुन्नादुत्थितं दिव्यं तनुवर्मं सकुण्डलम् ।
 धारयामास तं गर्भं दैवं च विधिनिर्मितम् ॥ २७

ततो निवेद्यामास सूतस्याधिरथस्य वै ॥ ५
 स तामुद्धृत्य मञ्जूषामुत्सार्थं जलमग्निकात् ।
 १ यन्त्रैरुद्घाटयामास सोऽपद्यत् तत्र बालकम् ॥ ६
 तरुणादित्यसङ्काशं हेमवर्मधरं तथा ।
 २ मृष्टकुण्डलयुकेन वदनेन विराजता ॥ ७
 स सुतो भार्यया सार्थं विस्मयोत्फुल्ललोचनः ।
 ३ अङ्गमारोप्य तं बालं भार्यां वचनमब्रवीत् ॥ ८
 इदमत्यद्भुतं नीरु यतो जातोऽसि भाविनी ।
 ४ दृष्टवान् देवगर्भोऽयं मन्येऽस्माकमुपागतः ॥ ९

दैवं देवं विधिना ईश्वरेण निर्मितम् ॥ २७ ॥ इत्यारण्यके
 पर्वणि नैल्कण्ठीये भास्वभावरूपे अष्टाधिकत्रिंशत्तमोऽ-
 ध्यायः ॥ ३०८ ॥

† अश्वनयान्ना-क. * सहेन्द्रेण-क.

३०९
 एतस्मिन्निति ॥ १ ॥ दत्तो रथाय प्रतिवरो पूर्वाक-
 ङ्गादिशो यस्यां ताम् १ अन्वालम्भनं कुट्टुमहस्तदानम्
 उपहरं समीपम् ॥ ४ ॥ उत्सार्थं यतो नीत्वा ॥ ६ ॥ यतो
 जातोऽसि उत्पत्तिदिनादारभ्यायैवेदमद्भुतं दृष्टम् ॥ ९ ॥

अनपत्यस्य पुत्रोऽयं देवैर्दत्तो ध्रुवं मम ।
 इत्युक्त्वा तं ददौ पुत्रं राधायै स महीपते ॥ १०
 प्रतिजग्राह तं राधा विधिवद्विष्यत्पिणम् ।
 पुत्रं कामलगर्भामं देवगर्भं श्रिया वृतम् ॥ ११
 पुषोप चैनं विधिवद्ब्रूथे स च वीर्यवान् ।
 ततःप्रभृति चाप्यन्ये प्राभेयशौरसाः सुताः ॥ १२
 वसुधर्मधरं दृष्ट्वा तं बालं हेमकुण्डलम् ।
 नामास्य वसुपेणेति ततश्चमुद्भिजातयः ॥ १३
 एवं स सूतपुत्रत्वं जगामामितविक्रमः ।
 वसुपेण इति स्थातो वृष इत्येव च प्रभुः ॥ १४
 सूतस्य ववृषेऽङ्गेषु श्रेष्ठः पुत्रः स वीर्यवान् ।
 चारेण विदितश्चासीत् पूषया दिव्यवर्मभृत् ॥ १५
 सूतस्त्वधिरथः पुत्रं विवृञ्च समयेन तम् ।
 दृष्ट्वा प्रस्थापयामास पुरं वारणसाह्वयम् ॥ १६
 तत्रोपसदन् चक्रे द्रोणस्येष्वस्त्रकर्माणि ।
 सत्यं दुर्योधनेनैवमगमन् स च वीर्यवान् ॥ १७

द्रोणात् कृपाच्च रामाच्च सोऽस्त्रग्रामं चतुर्विधम् ।
 लब्ध्वा लोकेऽभवत् स्यातः परमेष्ठासतां गतः
 सन्धाय धार्तगद्रेण पार्थानां विप्रिये रतः ।
 योद्धुमाशंसते नित्यं फाल्गुनेन महात्मना ॥ १९
 सदा हि तस्य स्पर्धाऽऽर्साद्गर्जनेन विशाम्पते ।
 अर्जुनस्य च कर्णेन यतो दृष्टो वभूव सः ॥ २०
 एतद्दृष्ट्वा महाराज सूर्यस्यासीत् संशयः ।
 यः सूर्यसम्भवः कर्णः कुन्त्यां सूतकुले तथाऽ ॥ २१
 तं तु कुण्डलिनं दृष्ट्वा धर्मणा च समन्वितम् ।
 अचर्यं समरे मत्वा पर्यतप्यद्युधिष्ठिरः ॥ २२
 यदा च कर्णो राजेन्द्र भानुमन्तं दिवाकरम् ।
 स्तौति मध्यन्दिने प्राप्ते प्राञ्जलिः सलिलोत्थितः ।
 तत्रैनमुपातिष्ठान्ति ब्राह्मणा धनहेतुना ।
 नादेयं तस्य तत्काले किञ्चिद्दस्ति द्विजातिषु २४
 तमिन्द्रो ब्राह्मणो भूत्वा मिश्रां देहीत्युपस्थितः ।
 स्वागतं चेति राधेयस्तमथ प्रत्यभापत ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि राधाकर्णप्राप्तौ

नवाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०९ ॥

३१०

वैशम्पायन उवाच ।

देवराजमनुप्राप्तं ब्राह्मणच्छग्नना वृतम् ।
 दृष्ट्वा स्वागतमित्याह न बुभ्रोधास्य मानसम् ॥ १
 हिरण्यकण्ठीः प्रमदा प्रामान् धा बहुगोकुलान् ।
 किं ददानाति तं विप्रमुवाचाधिरयिस्ततः ॥ २
 ब्राह्मण उवाच ।
 हिरण्यकण्ठ्यः प्रमदा यशान्यत् प्रीतिवर्धनम् ।
 नाहं दत्तमिहेच्छामि तदर्शिन्यः प्रदीयताम् ॥ ३
 यदेतत्सहजं धर्मं कुण्डले च तवानघ ।
 एतद्गुरुस्य मे देहि यदि सत्यप्रतो भवान् ॥ ४
 एतद्विच्छाम्यहं क्षिप्रं त्वया दत्तं परन्तप ।
 एव मे सर्वलामानां लाभः परमको मतः ॥ ५

कर्ण उवाच ।

अर्णो प्रमदा गाध निवापं बहुवार्षिकम् ।
 तत्ते विप्र प्रदास्यामि न तु धर्मं सकुण्डलम् ॥ ६
 वैशम्पायन उवाच ।
 एवं बहुविधैर्वाक्यैर्याच्यमानः स तु द्विजः ।
 कर्णेन भरतश्रेष्ठ नान्यं वरमयाचत ॥ ७
 सान्त्वितश्च यथाशक्ति पूजितश्च यथाधिधि ।
 न चान्यं स द्विजश्रेष्ठः कामयामास वै वरम् ॥ ८
 यदा नान्यं प्रवृणुते धरं धै द्विजसत्तमः ।
 तदैवमश्रीवद्भयो राधेयः प्रहसन्निव ॥ ९
 सहजं धर्मं मे विप्र कुण्डले धामृतोद्भवे ।
 तेनावध्योऽस्मि लोकषु ततो नैतज्जहाम्यहम् ॥ १०

बभूव स्वर्गवचम् ॥ ११ ॥ अत्रेण जनपदविशेषेषु ॥ १५ ॥
 उपसदन्तं गुण्यवदनम् ॥ १७ ॥ परमेष्ठासतां महापतुर्धर-
 ताम् ॥ १८ ॥ मतः काले दृष्टः ॥ २० ॥ इत्यारण्यके पर्वणि
 नैकच्छब्दे भालभावादीनि नवाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः
 ॥ ३०९ ॥ ॥ तदा-क

३१०

देवराजमिति ॥ १ ॥ अर्णो दृढार्थं निवापं धुन्ये
 बीजरमिभिति श्रेष्ठं बहुवार्षिकं वाचजीविच्छासिभ्यम्
 ॥ ६ ॥

विशालं पृथिवीराज्यं क्षेमं निहतकण्टकम् ।
 प्रतिगृह्णीष्व मत्तस्त्वं साधु ग्राहणपुङ्गव ॥ ११
 कुण्डलाभ्यां विमुक्तोऽहं चर्मणा सहजेन च ।
 गमनीयो भविष्यामि शत्रूणां द्विजसत्तम ॥ १२
 वैशम्पायन उवाच ।
 यद्यन्यं न वरं वझे भगवान् पाकशासनः ।
 ततः प्रहस्य कर्णस्तं पुनरित्यत्रवीद्वचः ॥ १३
 विदितो देवदेवेश प्रागेवासि मम प्रभो ।
 न तु न्याय्यं मया दातुं तव शन्यं वृषा वरम् ॥ १४
 स्वं हि देवेश्वरः साक्षात्पवा देवो वरो मम ।
 अन्येषां चैव भूतानामीश्वरो ह्यसि भूतकृत् ॥ १५
 यदि दास्यामि ते देव कुण्डले कवचं तथा ।
 चप्यतामुपयास्यामि त्वं च शक्रावहास्यताम् ॥ १६
 तस्माद्विनिमयं कृत्वा कुण्डले वर्मं चोत्तमम् ।
 हरस्व शक्र कामं मे न दद्यामहमन्यथा ॥ १७
 शक्र उवाच ।
 विदितोऽहं रवेः पूर्वमायानेव तवान्तिकम् ।
 तेन ते सर्वमाख्यातमेवमेतन्न संशयः ॥ १८
 काममस्तु तथा तात तव कर्णं यथेच्छसि ।
 चर्जेयित्वा तु मे वज्रं प्रवृणीष्व यथेच्छसि ॥ १९
 वैशम्पायन उवाच ।
 ततः कर्णः प्रहृष्टस्तु उपसङ्गम्य वासवम् ।
 अमोघां शक्तिमभ्येत्य वज्रे सम्पूर्णमानसः ॥ २०
 कर्ण उवाच ।
 चर्मणा कुण्डलाभ्यां च शक्तिं मे देहि वासव ।
 अमोघां शत्रुसङ्घानां घातिनां पृतनामुखे ॥ २१
 ततः सञ्चिन्त्य मनसा मुहूर्तमिव वासवः ।
 शक्यमर्थं पृथिवीपाल कर्णं वाक्यमथाब्रवीत् ॥ २२
 कुण्डले मे प्रयच्छस्व वर्मं चैव शरीरजम् ।
 गृह्णाण कर्णं शक्तिं त्वमनेन समयेन च ॥ २३
 अमोघा हन्ति दातशः शत्रून् मम करव्युता ।
 पुनश्च पाणिमभ्येति मम दैत्यान् विनिघ्नतः ॥ २४
 सेयं तव कर्मात्ता हत्वीकं रिपुमुर्जितम् ।
 गर्जन्तं प्रतपन्तं च मामेवेष्यति सूतज ॥ २५
 कर्ण उवाच ।
 एकमेवाहमिच्छामि रिपुं हन्तुं महाहये ।
 गर्जन्तं प्रतपन्तं च यतो मम भयं भवेत् ॥ २६

इन्द्र उवाच ।
 एकं हनिष्यासि रिपुं गर्जन्तं बलिनं रणे ।
 त्वं तु यं प्रार्थयस्येकं रक्ष्यते स महात्मना ॥ २७
 यमाहुर्वेदविद्वांसो + वरार्हमपराजितम् ।
 नारायणमचिन्त्यं च तेन कृष्णेन रक्ष्यते ॥ २८
 कर्ण उवाच ।
 एवमप्यस्तु भगवत्रेकवीरवधे मम ।
 अमोघां देहि मे शक्तिं यथा हन्यां प्रतापिनम् ॥
 उक्तव्यं तु प्रदास्यामि कुण्डले कवचं च ते ।
 निकृत्सेपु तु गात्रेषु न मे बीभत्सता भवेत् ॥ ३०
 इन्द्र उवाच ।
 न ते बीभत्सता कर्णं भविष्यति कवचन ।
 प्रणश्चैव न गात्रेषु यस्त्वं नानुतमिच्छसि ॥ ३१
 यादृशस्ते पितुर्वर्णस्तेऽश्च वदतां वर ।
 तादृशेनैव वर्णेन त्वं कर्णं भविता पुनः ॥ ३२
 विद्यमानेषु शस्त्रेषु यद्यमोघामसंशये ।
 प्रमत्तो मोक्षस्ये चापि त्वय्येवैषा पतिष्यति ३३
 कर्ण वाच ।
 संशयं परमं प्राप्य विमोक्ष्ये वासवीमिमाम् ।
 यथा मामात्य शक्र त्वं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३४
 वैशम्पायन उवाच ।
 ततः शक्तिं प्रज्वलितानं प्रतिगृह्य विशाम्पते ।
 शस्त्रं गृहीत्वा निशितं सर्वगात्राण्यकृन्तत ॥ ३५
 ततो देवा मानवा दानवाश्च
 निकृन्तन्तं कर्णेमात्मानमेवम् ।
 दृष्ट्वा सर्वे सिंहनादान् प्रणेदु-
 नं ह्यस्यासौन्मुखजो वै विकारः ॥ ३६
 ततो दिव्या दुन्दुभयः प्रणेदुः
 पपातोच्चैः पुष्पवर्षं च दिव्यम् ।
 दृष्ट्वा कर्णं शस्त्रसङ्कृत्तगात्रं
 मुहुश्चापि स्मयमानं नृवीरम् ॥ ३७
 तताश्छित्त्वा कवचं दिव्यमद्वा-
 चपैवाद्रिं प्रददौ वासवाय ।
 तपोत्कृत्य प्रददौ कुण्डले ते
 कर्णात्तस्मात् कर्मणा तेन कर्णः ॥ ३८

ततः शक्रः प्रहसन् वञ्चयित्वा
कर्णं लोके यशसा योजयित्वा ।
कृतं कार्यं पाण्डवानां हि मेने
ततः पश्चाद्दिवमेवोत्पपात ॥ ३९
ध्रुत्वा कर्णं मुषितं धार्तराष्ट्रा
दीनाः सर्वे भद्रदर्पा इवासन् ।
तां चावस्थां गमितं सूतपुत्रं
श्रुत्वा पार्या जहपुः काननस्थाः ॥ ४०

इति श्रीमहामारते आरण्यके पर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि कवचकुण्डलदाने
दशाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१० ॥

समाप्तं कुण्डलाहरणपर्वं ।

आरण्यपर्व ।

३११

जनमेजय उवाच ।
एवं हतायां भार्यायां प्राप्य क्लेशमनुत्तमम् ।
प्रतिपद्य ततः कृष्णां किमकुर्वत पाण्डवाः १
वैशम्पायन उवाच ।
एवं हतायां कृष्णार्यां प्राप्य क्लेशमनुत्तमम्
विहाय काम्यकं राजा सह भ्रातृभिरल्लुप्तः ॥ २
पुनर्द्वैतवनं रम्यमाजगाम युधिष्ठिरः ।
स्वादुमूलफलं रम्यं विचित्रद्रव्यपादपम् ॥ ३
अनुभुक्तफलाहाराः सर्वे एव मिताशनाः ।
न्यवसन् पाण्डवास्तत्र कृष्णया सह नार्यथा ॥ ४
वसन् द्वैतवने राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भीमसेनोऽर्जुनश्चैव माद्रीपुत्री च पाण्डवा ॥ ५
ब्राह्मणार्थं पराक्रान्ता धर्मात्मानो यतव्रताः ।
क्लेशमार्चन्त विपुलं सुखोदकं परन्तपाः ॥ ६
नरिभ्यः प्रतिवसन्तस्ते यत्प्रापुः कुरुसत्तमाः ।
वने क्लेशं सुखोदकं तत्प्रवश्यामि ते शृणु ॥ ७

अरणीसहितं मन्यं ब्राह्मणस्य तपस्विनः ।
मृगस्य धर्ममाणस्य विषाणे समसज्जत ॥ ८
तदादाय गतो राजस्त्वरमाणो महामृगः ।
आश्रमान्तरितः शीघ्रं ह्यवमानो महाजयः ॥ ९
द्विषमाणं तु तं दृष्ट्वा स विप्रः कुरुसत्तम ।
त्वरितोऽभ्यागमत् तत्र अग्निहोत्रपरीप्सया ॥ १०
अज्ञातशत्रुमासीनं भ्रातृभिः सहितं वने ।
आगम्य ब्राह्मणस्त्पूर्णं सन्नतश्चेदमब्रवीत् ॥ ११
अरणीसहितं मन्यं समासक्तं वनस्पती ।
मृगस्य धर्ममाणस्य विषाणे समसज्जत ॥ १२
तदादाय गतो राजस्त्वरमाणो महामृगः ।
आश्रमात् त्वरितः शीघ्रं ह्यवमानो महाजयः ॥ १३
तस्य गत्वा पदं राजप्रासाद्य च महामृगम् ।
अग्निहोत्रं न लुप्येत तदानयत पाण्डवाः ॥ १४
ब्राह्मणस्य वचः श्रुत्वा सन्तप्तोऽथ युधिष्ठिरः ।
धनुरादाय कौन्तेयः प्राद्रवद्भ्रातृभिः सह ॥ १५

इत्यारण्यके पर्वणि त्रैलोक्ये भारतमावर्षे दशाधिकत्रि-
ंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१० ॥ ! काननेपु-क.

३११

पयमिति ॥ १ ॥ अनुभुक्ता मतितः फलाहाराः

पलान्येवाहर्तुं शाला ॥ ४ ॥ अरणी, उन्ताघरोऽग्निमय-
काष्ठे ताभ्यां सहितं मन्यं निर्मयनदण्डम् ॥ ८ ॥ आश्र-
मान्तरितः आश्रमदण्डतः ॥ ९ ॥ पदं मार्गं चिदं गत्वा
प्राप्य तेनैव यथा तदानयत ॥ १४ ॥ ! कृष्णाया-क.

सम्पन्ना धन्विनः सर्वे प्राद्रघन्नरपुङ्गवाः ।
 ब्राह्मणार्थे यतन्तस्ते शीघ्रमन्वगमन्मृगम् ॥ १६
 कर्णिनालीकनाराचा नुःसृजन्तो महारथाः ।
 नाविष्यन् पाण्डवास्तत्र पश्यन्तो मृगमन्तिकान्
 तेषां प्रयतमानानां नादृश्यत महामृगः ।
 अपश्यन्तो मृगं शान्ता दुःखं प्राप्ता मनस्विनः १८
 शीतलच्छायम्रागम्य न्यम्रोधं गहने धने ।

इति श्रीमहामारते आरण्यके पर्वणि आरण्यपर्वणि मृगान्वेषणे
 एकादशाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३११ ॥

३१२

युधिष्ठिर उवाच ।
 तापदामस्ति मर्यादा न निमित्तं न कारणम् ।
 कर्मस्तु विभजत्यर्थमुभयोः पुण्यपापयोः ॥ १
 मीम उवाच ।
 प्रातिकाम्यनयत् कृष्णां समार्यां प्रेष्यवत् तदा ।
 न मया निहतस्तत्र तेन प्राप्ताः स्म संशयम् ॥ २
 बर्जुन उवाच ।
 चाचस्तीक्ष्णास्थिमोदिन्यः सतपुत्रेण मापिताः ।
 अतितोषा मया क्षान्तास्तेन प्राप्ताः स्म संशयम् ॥ ३
 सहदेव उवाच ।
 शकुनिस्त्वां यदाऽज्येदीदक्षभूतेन भारत ।
 स मया न हतस्तत्र तेन प्राप्ताः स्म संशयम् ॥ ४
 वैशम्पायन उवाच ।
 ततो युधिष्ठिरो राजा नकुलं वाक्यमब्रवीत् ।
 आरुह्य वृक्षं माद्रेय निरीक्षस्व दिशो दश ॥ ५
 पानीयमन्तिके पश्य वृक्षांश्चाप्युदकाधितान् ।
 एते हि भ्रातरः श्रान्तास्तव तात पिपासिताः ६
 नकुलस्तु तथेत्युक्त्वा शीघ्रमारुह्य पादपम् ।
 अब्रवीद्भ्रातरं ज्येष्ठमभिबीक्ष्य समन्ततः ७
 पश्यामि बहुलान् राजन् वृक्षानुदकाक्षेत्रयान् ।
 सारसानां च निर्होदमत्रोदकमसंशयम् ॥ ८

धृतिपासापरीताङ्गाः पाण्डवाः समुपाविशन् १९
 तेषां समुपविष्टानां नकुलो दुःखितस्तदा ।
 अब्रवीद्भ्रातरं श्रेष्ठममर्षात् कुरुनन्दनम् ॥ २०
 नास्मिन् कुले जातु ममज्ज धर्मो
 न चालस्यादर्थलोपो वसूव ह ।
 अनुत्तराः सर्वमूर्तेषु भूयः
 सम्राज्ञाः स्मः संशयं किञ्च राजन् ॥ २१

ततोऽब्रवीत् सत्यधृतिः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 गच्छ सीम्य ततः शीघ्रं तूपैः पानीयमानय ॥ ९
 नकुलस्तु तथेत्युक्त्वा भ्रातृज्येष्ठस्य शासनात् ।
 प्राद्रघच्च पानीयं शीघ्रं चैत्रान्वपद्यत ॥ १०
 स दृष्ट्वा विमलं तोयं सारसैः परिवारितम् ।
 पातुकामस्ततो वाचमन्तरिक्षात् स शुभ्रुवे ॥ ११
 यक्ष उवाच ।
 मा तात साहसं कार्ष्णिमं पूर्वपरिग्रहः ।
 प्रभ्रातृकत्वा तु माद्रेय ततः विन्न हरस्व च ॥ १२
 अनादृत्य तु तद्वाक्यं नकुलः सुपिपासितः ।
 अपिबच्छीतलं तोयं पीत्वा च निपपात ह ॥ १३
 चिरायमाणे नकुले कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 अब्रवीद्भ्रातरं धीरं सहदेवमस्मिन्मम ॥ १४
 भ्राता हि चिरयातो नः सहदेव तवाग्रजः ।
 तथैवानय सोदर्यं पानीयं च त्वमानय ॥ १५
 सहदेवस्तथेत्युक्त्वा तां दिशं प्रत्यपद्यत ।
 ददर्श च हतं भूमौ भ्रातरं नकुलं तदा ॥ १६
 भ्रातृशोकाभिसन्तप्तपया च प्रपीडितः ।
 अभिदुद्राद्य पानीयं ततो वागभ्यमापत ॥ १७
 मा तात साहसं कार्ष्णिमं पूर्वपरिग्रहः ।
 प्रश्नात्तुका यथाकामं पिबस्व च हरस्व च ॥ १८

३१२

धर्मो न ममज्ज धर्मलोपोऽर्थलोपश्च नाम्भूत् । आलस्या-
 दित्युपनयति । लायि अनुत्तराः प्रतिवाक्यरहिताः सर्वभूतेषु
 कार्यार्थे उपस्थिते ओमित्येव वदामो न तु वाक्यान्तरमि-
 त्यर्थः । संशयं ब्राह्मणस्य कर्मलोपनिमित्तं दोषम् ॥ २१ ॥ इ०
 पर्वणि नैल० भारत० एकादशाधिकत्रिंशत्तमो ॥ ३११ ॥

नापदामिति । निमित्तं फलं धर्मः प्राच्यवत्पुस्तु
 अर्थं फलं सुखदुःखसं विमजति ॥ ११ ॥ प्रेष्यवत् प्रेष्यामि च २॥
 साहसं जल्पानरूपम् । परिग्रहो नियमः यो मत्प्रशान्दवैत् स
 एव इत पयः पिबेत् ह्येवेति ॥ १२ ॥

अनादृत्य तु तद्गाम्यं सहदेवः पिपासितः ।
 अपिबच्छीतलं तोयं पीत्वा च निपपात ह ॥१९॥
 अथाब्रवीत् स विजयं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 भ्रातरौ ते *परिगतौ वीभत्सो शत्रुकर्शन ॥ २० ॥
 तौ चैवानय भद्रं ते पानीयं च त्वमानय ।
 त्वं हि नस्तात सर्वेषां दुःखितानामपाश्रयः ॥ २१ ॥
 एवमुक्तो गुडाकेशः प्रहृष्ट सशरं धनुः ।
 बामुक्तबद्धो मेघाधी तत्सरः प्रत्यपद्यत ॥ २२ ॥
 ततः पुरुषशार्दूलौ पानीयहरणे गतौ ।
 तौ ददर्श हतौ तत्र भ्रातरौ श्वेतयाहनः ॥ २३ ॥
 प्रसुप्ताविष तौ दृष्ट्वा नरासहैः सुदुःखितः ।
 धनुश्चाम्य कौन्तेयो व्यलोक्यत तद्गनम् ॥ २४ ॥
 नापश्यत् तत्र किञ्चित् स भूतमास्मिन् महाघने ।
 सव्यसाची ततः ध्रान्तः पानीयं सोऽभ्यधावत ॥
 अभिघावंस्ततो वाक्यमन्तरिक्षात् स द्रुश्रुवे ।
 किमासीदसि पानीयं नैतच्छम्यं बलात् त्वया ॥
 कौन्तेय यदि प्रश्नांस्तान् भयोक्तान्प्रतिपत्स्यसे ।
 ततः पास्यसि पानीयं हरिष्यसि च भारत ॥२७॥
 पारितस्त्वब्रवीत् पार्थो दृश्यमानो निवारय ।
 यावद्भागैर्विनिर्मिन्नः पुनर्नैवं वदिष्यसि ॥ २८ ॥
 एवमुक्त्वा ततः पार्थः शरैरखानुमन्त्रितैः ।
 प्रववर्ष दिशः कृत्स्नाः शन्द्रवेधां च दर्शयन् ॥२९॥
 कर्पिनालीकनाराचानुसृजन् भरतर्षभ ।
 सत्वमोघानिपुन मुस्ता वृष्णयाऽभिप्रपीडितः
 अनेकैरिपुसङ्घातैरन्तरिक्षे षवर्षं ह ।
 यक्ष उवाच ।
 किं विधानेन ते पार्थ प्रश्नानुक्त्वा ततः पिव ॥ ३१ ॥
 अनुक्त्वा च पिवन् प्रश्नान् पीत्वैव न भविष्यसि ।
 एवमुक्तस्ततः पार्थः सद्यसाची धनञ्जयः ॥ ३२ ॥

इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि आरण्यपर्वणि नकुलादिपतने
 द्वादशाधिकात्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१२ ॥

दृश्यमानो भूतेति शेषः ॥ २८ ॥ विधानेन यत्नेन
 ॥ ३१ ॥ न भविष्यसि मरिष्यसि ॥ ३२ ॥ हेमजालानि
 रं मर्दानि केमाली सैः परिप्लूतं मण्डितम् ॥ ४४ ॥ सि-

अवज्ञायैव तां वाचं पीत्वैव निपपात ह ।
 अथाब्रवीद्भीमसेनं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३३ ॥
 नकुलः सहदेवश्च वीभत्सुश्च परन्तप ।
 चिरं गतास्तोयहेतोर्न चागच्छन्ति भारत ॥ ३४ ॥
 तांश्चैवानय भद्रं ते पानीयं च त्वमानय ।
 भीमसेनस्तथेत्युक्त्वा तं देशं प्रत्यपद्यत ॥ ३५ ॥
 यत्र ते पुरुषव्याघ्रा भ्रातरौऽस्य निपातिताः ।
 तान् दृष्ट्वा दुःखितो भीमस्तुपया च प्रपीडितः ३६ ॥
 अमम्यत् महाबाहुः कर्म तद्यक्षरक्षस्ताम् ।
 स चिन्तयामास तदा योद्धव्यं ध्रुवमद्य वै ॥ ३७ ॥
 पास्यामि तावत्पानीयमिति पार्थो वृकोदरः ।
 ततोऽभ्यधावत् पानीयं पिपासुः पुरुषर्षभः ॥ ३८ ॥
 यक्ष उवाच ।

मा तात साहसं कार्ष्णमं पूर्वपरिग्रहः ।
 प्रश्नानुक्त्वा तु कौन्तेय ततः पिव ह्रस्व च ॥३९॥
 एवमुक्तस्तदा भीमो यक्षेणामिततेजसा ।
 अनुक्तैव तु तान् प्रश्नान् पीत्वैव निपपात ह ॥ ४० ॥
 ततः कन्तीसुतो राजा प्रचिन्त्य पुरुषर्षभः ।
 समुत्थाय महाबाहुर्दहमानेन चेतसा ॥ ४१ ॥
 व्यपेतजननिर्घोषं प्रविवेश महाघनम् ।
 रुक्मिश्च वराहैश्च पक्षिभिश्च निपेवितम् ॥ ४२ ॥
 नीलभास्वरघणैश्च पादपैरुपशोभितम् ।
 भ्रमरैरुपगीतं च पक्षिभिश्च महायशाः ॥ ४३ ॥
 स गच्छन् कानने तस्मिन् हेमजालपरिप्लूतम् ।
 ददर्श तत्सरः धर्मान्निश्वकर्मकृतं यथा ॥ ४४ ॥
 उपत नलिनीजालैः सिन्धुवारैः सचेतसैः ।
 केतकैः करवीरैश्च पिण्डलैश्चैव संवृतम् ।
 ध्रमातस्तदुपागम्य सरो दृष्ट्वाऽय विस्मितः ॥४५॥

ध्रुवार्नेलत्रिशेषैः ॥ ४५ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकण्ठीये
 भासभावदीये द्वादशाधिकात्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१२ ॥

* निरगती - क. † शम्भुदिदं - क.

वैशम्पायन उवाच ।

स ददर्श हतान् भ्रातॄन् लोकपालानिव च्युतान् ।
 युगान्ते समनुप्राप्ते शक्रप्रतिमगौरवान् ॥ १
 विनिकीर्णधनुर्बाणं दृष्ट्वा निहतमर्जुनम् ।
 भीमसेनं यमो वैव निर्विषेष्टान् गतायुषः ॥ २
 स दीर्घमुष्णं निःश्वस्य शोकवाष्पपरिप्लुतः ।
 तान् दृष्ट्वा पतितान् भ्रातॄन् सर्वाश्चिन्तासमन्वितः
 धर्मपुत्रो महाबाहुर्विललाप सुविस्तरम् ।
 ननु त्वया महाबाहो प्रतिज्ञातं वृकोदर ॥ ४
 सुयोधनस्य भेतस्यामि गदया सक्वियनीं रणे ।
 व्यर्थं तदद्य मे सर्वं त्वयि वीरे निपातिते ॥ ५
 महात्मनि महाबाहो कुरूणां कीर्तिवर्धने ।
 मनुष्यसम्भवा याचो विघर्मिण्यः प्रतिश्रुताः ६
 भयतां दिव्यवाचस्तु ता भवन्तु कथं मृषा ।
 देवाश्चापि यदाऽवोचन् सूतके त्वां धनञ्जय ॥ ७
 सहस्रासादनवरः कुन्तिपुत्रस्तवेति वै ।
 उत्तरे पारियात्रे च जगुमृतानि सर्वशः ॥ ८
 विप्रनष्टां धियं चैषामाहतां पुनरञ्जसा ।
 नास्य जेता रणे कश्चिदजेता नैव कस्यचित् ॥ ९
 सोऽयं मृत्युवशं यातः कथं जिष्णुर्महाबलः ।
 अयं ममाशो संहत्य शेते भूमौ धनञ्जयः ॥ १०
 आश्रित्य य वयं नाथं दुःखान्यतानि सेहिम ।
 रणे प्रमत्तौ वीरौ च सदा शत्रुनिवर्हणौ ॥ ११
 कथं रिपुवशं यातौ कुन्तीपुत्री महाबली ।
 यौ सर्वास्त्राप्रतिहती भीमसेनधनञ्जयी ॥ १२
 अश्मसारमयं नूनं हृदयं मम दुर्हृदः ।
 यमो यदेतौ दृष्ट्वाऽद्य पतितौ नावदीर्यते ॥ १३
 शास्त्रज्ञा देशकालज्ञास्तपोयुक्ताः क्रियान्विताः ।
 अहत्या सदृशं कर्म किं शेष्यं पुरुपर्यभाः ॥ १४
 अविश्रतशरीरास्त्राभ्यप्रमृष्टशरासनाः ।
 असंज्ञा मुचि सङ्गम्य किं शेष्यमपराजिताः ॥ १५
 सानूनिवादेः संसृजान् दृष्ट्वा भ्रातॄन् महामतिः ।
 सुखं प्रसृतान् प्रखिन्नः खिन्नः कष्टां दशां गतः ॥

३१३

स ददर्शति ॥ १ ॥ निघर्मिण्यः अन्ताः ॥ ६ ॥ न
 कस्यचिदजेताऽपि तु सर्वज्ञैव जेता ॥ ९ ॥ आशो राभ्याशो
 संहत्य विनास्य ॥ १० ॥ दयो कारणं मरणहेतुं विचारित-

पवमेवेदमित्युक्त्वा धर्मात्मा स नन्ध्वरः ।
 शोकसागरमध्यस्यो दध्यी कारणमाकुलः ॥ १७
 इतिकर्तव्यतां चेति देशकालविभागवित् ।
 नामिपेदे महाबाहुश्चिन्तयानो महामतिः ॥ १८
 अथ संस्तभ्य धर्मात्मा तदाऽऽत्मानं तपः सुतः ।
 पथं विलप्य बहुधा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १९
 बुद्ध्या विचिन्तयामास वीराः केन निपातिताः ॥
 नैषां शस्त्रप्रहारोऽस्ति पदं नेहास्ति कस्यचित् ।
 भूतं महदिदं मन्ये भ्रातरौ येन मे हताः ॥ २१
 एकाग्रं चिन्तयिष्यामि पीत्वा वेत्स्यामि वा जलम्
 स्यात्तु दुर्योधनेनेदमुपांगुं विहितं हृतम् ॥ २२
 गान्धारराजराचितं सततं जिह्वबुद्धिना ।
 यस्य कार्यमकार्यं वा सममेव भवत्युत ॥ २३
 कस्तस्य विश्वसेद्वीरो दुष्कृतेरहृतात्मनः ।
 अथवा पुरुषैर्गुहैः प्रयोगोऽयं दुरात्मनः ॥ २४
 भवेदिति महाबुद्धिर्बहुधा तदचिन्तयत् ।
 तस्यासीन्न विषेणेदमुदकं दूषितं यथा ॥ २५
 मृतानामपि चैतेषां विहृतं नैव जायते ।
 मुखवर्णाः प्रसन्ना मे भ्रातॄणामित्यचिन्तयत् २६
 एकैव शश्रीधवबलानिमान् पुरुषसत्तमान् ।
 कोऽन्यः प्रतिसमासेत कालान्तकयमाद्यते ॥ २७
 पतेन व्यवसायेन तत् तोयं व्यवगाढयान् ।
 गाहमानश्च तत्तोयमन्तरिक्षात् स श्रुत्येव ॥ २८

यज्ञ उवाच ।

अहं बकः शैबलमत्स्यमशो
 नीता मया प्रेतवशं तवानुजाः ।
 त्वं पञ्चमो भविता राजपुत्र
 न चेत् प्रभान् पृच्छतोः व्याकरोषि ॥ २९
 मा तात साहसं कार्यामिमं पूर्वपरिग्रहः ।
 प्रभ्रानुकु त्वा कौन्तेय ततः पित्र हरस्य च ॥ ३०
 युधिष्ठिर उवाच ।

रुद्राणां वा वसूनां वा महतां वा प्रधानमाक् ।
 पृच्छामि को भवान् देवो नैतच्छकुनिना कृतम् ॥

यान् ॥ १७ ॥ ता. लज्जो धर्मपुत्रः ॥ १९ ॥ उपाङ्घ्रि
 दिने अस्माभिरज्ञातं सद्दिदिवम् ॥ २२ ॥ दुष्कृतेः वापक-
 मणः ॥ २४ ॥ ओषबलान् महाश्रावहेगान् प्रतिसमासेत
 प्रतिपुष्येत् कालेऽन्तं करोति दन्तारजो यमः कालान्तक्य-
 मस्तन्मात् ॥ २७ ॥ प्रधानमाक् प्रधान्यमाक् ॥ ३१ ॥

हिमवान् पारियात्रश्च विन्ध्यो मलय एव च ।
 चत्वारः पर्वताः केन पातिता भूरितेजसः ॥ ३२
 अतीव ते महत्कर्म कृतं च बालिनां वर ।
 यान् न देवा न गन्धर्वा नासुराश्च न राक्षसाः ३३
 विपहेरन् महायुद्धे कृतं ते तन्महाद्भुतम् ।
 न ते जानामि यत् कार्यं नामिजानामि काङ्क्षितम्
 कौतूहलं महज्जातं साध्वसं चागतं मम ।
 येनास्म्युद्धिग्रहद्वयः समुत्पन्नशिरोज्वरः ॥ ३५
 पृच्छामि भगवंस्तस्मात् को भवानिह तिष्ठति ।

यक्ष उवाच ।

यक्षोऽहमस्मि भद्रं ते नास्मि पक्षी जलेचरः ॥ ३६
 मयैते निहताः सर्वे भ्रातरस्ते महौजसः ।

वैशम्पायन उवाच ।

ततस्तामशिवां श्रुत्वा घाघं स परुषाक्षराम् ॥ ३७
 यक्षस्य ध्रुवतो राजस्रुपकर्म्य तदा स्थितः ।

विरूपाक्षं महाकायं यक्षं तालुसमुच्छ्रयम् ॥ ३८
 ज्वलनार्कप्रतीकाशमधृष्यं पर्वतोपमम् ।

वृक्षमाधित्य तिष्ठन्तं ददर्श भरतर्षभः ॥ ३९
 मेघगम्भीरनादेन तर्जयन्तं महास्वनम् ।

यक्ष उवाच ।

इमे ते भ्रातरो राजन् धार्यमाणा मयाऽसृष्टम् ४०
 बलात्तोयं जिह्वीर्षन्तस्ततो वै मृदिता मया ।

न पेयमुदकं राजन् प्राणानिह परीप्सता ॥ ४१
 पार्थ मा साहसं कार्ष्णिमं पूर्वंपरिग्रहः ।

प्रश्नानुक्ता तु कौन्तेय ततः पिब हरस्व च ॥ ४२

युधिष्ठिर उवाच ।

न चाहं कामये यक्ष तव पूर्वपरिग्रहम् ।
 कामं नैतत् प्रशंसन्ति सन्तो हि पुरुषाः सदा ४३
 यदात्मना स्वमात्मानं प्रशंसे पुरुषर्षभ ।
 यथाग्रहं तु ते प्रश्नान् प्रतिवक्ष्यामि पृच्छ माम् ४४
 यक्ष उवाचः—

किं स्विदादित्यमुद्ययति

के च तस्यामितश्चराः ।

कश्चैनमस्तं नयति

कस्मिंश्च प्रतितिष्ठति ॥ ४५

युधिष्ठिर उवाच—

ब्रह्मादित्यमुद्ययति

देवास्तस्यामितश्चराः ।

धर्मश्चास्तं नयति च

सत्ये च प्रतितिष्ठति ॥ ४६

यक्ष उवाच—

केनस्विच्छ्रोत्रियो भवति

केनस्विद्धिन्दते महत्

केनस्विद्वितीयवान् भवति

राजन् केन च बुद्धिमान् ॥ ४७

युधिष्ठिर उवाचः—

श्रुतेन श्रोत्रियो भवति

तपसा विन्दते महत् ।

धृत्या द्वितीयवान् भवति

बुद्धिमान् वृद्धसेवया ॥ ४८

ते तप ॥ ३१ ॥ ते तप्या ॥ ३४ ॥ यत् यतः आत्मनै-
 वात्मस्वरूपं ब्रह्मयतस्ते प्रश्नान् प्रतिवक्ष्यामि ॥ ४४ ॥
 किंस्विदादित्यमुद्ययतीत्यादिप्रश्नोत्तरमालिका आत्मनस्तत्त्वं
 निर्णेतुमारब्धा 'तरति शोक्नात्मवित्' इति तज्ज्ञानस्य फलव-
 र्वश्रवणात्तत्सिद्धये च उवाचवं साधनजातमस्या निरू-
 प्यते ता व्याख्यास्यामः ॥ ४५ ॥ आदित्यं आदत्तैश्चाद्यादीन्
 श्रोत्रादिभिरित्यादित्यो जीवस्तं गौरोऽहमन्धोऽहमदुःस्वहं
 प्तोऽहमित्याद्यनुभवाद्देहात्मात्मतया भासमानं वादिभिश्चा-
 नेकधा विकल्पमानं ब्रह्म वेद उजयति देहादिभ्यः पृथक्-
 रोति श्रुतेरेवात्मतत्त्वनिर्णये मानमित्यर्थः । तथाच श्रुतिः
 'नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम्' इति । ननु सर्वेऽपि वेदादात्मानं
 जानन्ति नैयाह । देवा इति । देवाः शमादयस्तस्याभित-
 श्वराः सदायाः । अस्तं स्वस्थानं अहहृत्पाप्मादिगुणाटक
 विविधं तत्कारणभूतं हार्दाकांशं प्रति एनं धर्मः साक्षात् परं-
 परया वा कर्मोपायनास्यो नयति प्रापयतिः स एकमुखाविधं स्व-

रूपं सगुणब्रह्मभावं प्राप्य तद्वाचने सत्ये सर्वबाधावधिभूते शुद्ध-
 चिन्मात्रे प्रतिष्ठितो भवति । तथा च श्रुतिः 'स एव विद्वान्-
 स्माच्छरीरभेदादूर्ध्वमुत्कृष्ट्यामुभिन्वर्गं लोके सर्वान्कामाना-
 प्त्वाऽमृतः समभवत्' इति । प्रथमं शास्त्रजं ज्ञानं ततः शमा-
 दिसम्पन्नश्च योगबलाद्देहाद्यप्यासनिवृत्तिस्तत् । स्वर्गोत्थसं-
 गुणब्रह्मदर्शनं ततः केवलोभाव इति श्रुतेरर्थः ॥ ४६ ॥ वेदस्य
 सत्ये प्रतिष्ठाहेतुत्वमुक्तं तत्र दृष्टं द्वारमाह श्रुतेनेति । श्रोत्रियो
 वेदाध्यायी । श्रुतेन आचार्यसुराद्विद्वेषाचारणेन भवति न
 त्वत्परमहृणमात्रेण ततश्च तपसा युक्त्या च श्रुतस्वार्थस्या-
 लोचनेन महत् ब्रह्म विन्दते जानीते । मानमेयगताऽत्मान्मा-
 वनानिच्छत्या निश्चिनोति धृत्या 'धृत्या यथा धारयते मन
 प्राणेन्द्रियक्रियाः । योगेनाभ्यभिवारिष्या धृतिः सा पार्थ
 सात्विकी' इत्युक्तश्लगया निदिध्यासनेनेत्यर्थः । द्वितीयमनी-
 शत्वादिविशिष्टादविद्याप्रत्युत्थापिताजैवात्प्राप्ताद्विद्यैतं
 विद्याप्राप्यं प्रतीचो यत् द्वितीयं रूपं तद्वान् भवति । एत-

यज्ञ उवाचः—

किं ब्राह्मणानां देवत्वं
कश्च धर्मः सतामिव ।
कक्षीयां मानुषो भावः
किमेवामसतामिव ॥

४९

युधिष्ठिर उवाचः—

स्वाध्याय एषां देवत्वं
तप एषां सतामिव
मरणं मानुषो भावः
परिवादोऽसतामिव ॥

५०

यज्ञ उवाचः—

किं सत्रियाणां देवत्वं
कश्च धर्मः सतामिव
कक्षीयां मानुषो भावः
किमेवामसतामिव ॥

५१

युधिष्ठिर उवाचः—

इष्वत्त्रामेषां देवत्वं
यज्ञ एषां सतामिव ।
मयं वै मानुषो भावः
परित्यागोऽसतामिव ॥

५२

यज्ञ उवाचः—

किमेकं यज्ञियं साम
किमेकं यज्ञियं यजुः ।
का चैषां वृणुते यज्ञं
कां यज्ञो नातिवर्तते ॥

५३

युधिष्ठिर उवाचः—

प्राणो वै यज्ञियं साम
मनो वै यज्ञियं यजुः ।
करोका वृणुते यज्ञं
तां यज्ञो नातिवर्तते ॥

५४

यज्ञ उवाचः—

किंशिवदावपतां श्रेष्ठं
किंशिवश्रिवपतां वरम् ।
किंशिवत् प्रतिष्ठमानानां
किंशिवत् प्रसवतां वरम् ॥

५५

युधिष्ठिर उवाचः—

वर्षमावपतां श्रेष्ठं
वीजं निवपतां वरम् ।
गावः प्रतिष्ठमानानां
पुत्रः प्रसवतां वरः ॥

५६

यज्ञ उवाचः—

इन्द्रियार्थाननुमचन्
बुद्धिमान् लोकपूजितः ।
संततः सर्वभूताना-
मुच्छ्रंसन् को न जीवति ॥

५७

युधिष्ठिर उवाचः—

देवतांतिथिभृत्यानां
पितृणामात्मनश्च यः ।
न निर्वपति पञ्चाना-
मुच्छ्रंसन्न स जीवति ॥

५८

यनिश्चरामिका बुद्धिर्गुरुपदेशादेव प्राप्येत्याह बुद्धिमानिति।
तथा च श्रुतिः 'आत्मा वरि श्रेष्ठ्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदि-
ध्यासितव्यः । आचार्यवान् पुरुषो वेदं श्रुत्यादिरात्मदर्शनसा-
धनत्वेन श्रवणादिप्रयत्नाचार्यवत्त्वं चेति दर्शयति ॥ ४८ ॥
श्रवणाद्यधिकारे हेतुमाह त्रिभिरुत्तरैः स्वाध्यायो वेदाध्ययनं
विप्राणा देवत्वं स्वर्गलोकप्राप्तं तपः शमादिकं सदाचार
इत्युपदेयद्वयं मानुषो भावो देहाद्यभिमानः । मरणं जन्म-
मरणप्रापकः परिवादो देवप्राणनादिदूषणं असदाचार इति
हेयद्वयम् ॥ ५० ॥ परित्यागः आर्तानामिति शेषः ॥ ५२ ॥
शतोऽप्यन्तरं हेतुमाह प्राणमनासि निरुप्यमाने यज्ञे सामय-
षी इव ज्ञानश्लोषकारके ऋक् एका मुख्या यज्ञं ज्ञानं वृणुते
स्वीकरोति । ज्ञानोत्पादिकेत्यर्थः । तथा च श्रुतिः 'मनो वाचं
प्राणं तान्यात्मने बुद्धः' इति आत्महिलार्थमेतत् प्रय-
पतिना सृष्टामित्याह तथा तं लौपनिपदं पुरुषमित्यौपनिषदत्व-
विशेषणं वाचो मुख्यत्वमाह ॥ ५४ ॥ शमादीनां प्राणज्या-

दीना चासन्मवे यशापेय कर्तव्यमित्याह भावपतां आस
मन्तात् देवांस्त्वपता वषं वृष्टिः श्रेष्ठं फलं सर्वलोकोपकार-
कत्वात् । यथोक्तम् 'अग्नी प्रास्तावृतिः सम्यगादित्यनुपतिष्ठते।
आदित्याजायते वृष्टिः' इति । निवपतां निवापः पितृत्वं
तत्त्वतां वरिं क्षेत्रारामाचार्योपकारकं फलम् । 'आयुः प्रजा
पते विद्या स्वर्गं मोक्षं सुखाति च । प्रवच्छन्तु तथा राज्यं
प्रोतास्तुभ्यं पितामहाः' इति स्पृशुक्तं प्रतिष्ठमानानामिदं
प्रतिष्ठालिप्सता गात्र श्रेष्ठं प्रसवता सन्ततिमिच्छन्तां पुत्र-
श्रेष्ठं फलं दौहित्रादिभ्यः यदा पुत्रस्य च ह्यर्थत्वेऽपि अति-
धिप्रीणनद्वारा धादप्रदानादिद्वारा उपकारकत्वेन परंपरया
धवणाद्यधिकारहेतुत्वं ज्ञेयम् ॥ ५६ ॥ इतोऽपि साधनाद-
भ्रष्टो मरुत्ं निदति । इन्द्रियार्थानिति । इन्द्रियार्थान् शब्दा-
दान् लोके घनादिमत्त्वेन पूजितः सन्मतो दानाधिकारि-
त्वेन ॥ ५७ ॥ न निर्वपति न प्रवच्छति देवतादिभ्यः
॥ ५८ ॥

यक्ष उवाच:-

किंस्विद्गुहतरं भूमेः
किंस्विदुद्यतरं च खात् ।
किं स्विच्छीघ्रतरं वायोः
किंस्विद्गुहतरं तृणात् ॥ ५९

युधिष्ठिर उवाच:-

माता गुरुतरा भूमेः
खात् पितोद्यतरस्तथा ।
मनः शीघ्रतरं घाता-
श्चिन्ता बहुतरा तृणात् ॥ ६०

यक्ष उवाच:-

किंस्वित् सुप्तं न निमिपति
किंस्विज्जातं न चोपति ।
कस्यस्विद्दृढ्यं नास्ति
किंस्विद्भोगेन वर्धते ॥ ६१

युधिष्ठिर उवाच —

मत्स्यः सुप्तो न निमिप-
त्यण्डं जातं न चोपति ।
अग्मनो हृद्यं नास्ति
नदी वेगेन वर्धते ॥ ६२

यक्ष उवाच —

किंस्वित् प्रवसतो मित्रं
किंस्विन्मित्रं गृहे सतः ।
आतुरस्य च किं मित्रं
किंस्विन्मित्रं मरिष्यतः ॥ ६३

युधिष्ठिर उवाच:-

सार्धः प्रवसतो मित्रं
मार्यां मित्रं गृहे सतः ।
आतुरस्य भिषद्भिर्भ्रं
दानं मित्रं मरिष्यतः ॥ ६४

यक्ष उवाच:-

कोऽतिथिः सर्वभूतानां
किंस्विद्धर्मं सनातनम् ।
अमृतं किंस्विद्राजेन्द्र
किंस्वित् सर्वमिदं जगत् ॥ ६५

युधिष्ठिर उवाच:-

अतिथिः सर्वभूताना-
मग्निः सोमो गवामृतम् ।
सनातनोऽमृतो धर्मा
वायुः सर्वमिदं जगत् ॥ ६६

यक्ष उवाच:-

किंस्विदेको विचरते
जातः को जायते पुनः ।
किंस्विद्धिमस्य भैषज्यं
किंस्विदावपनं महत् ॥ ६७

युधिष्ठिर उवाच:-

सूर्यं एको विचरते
चन्द्रमा जायते पुनः ।
अग्निर्हिमस्य भैषज्यं
भूमिरावपनं महत् ॥ ६८

उत्तसाधनाशयेन मातापित्रोः शुभ्र्या मनोनिरोधस्तु-
ण्वसुच्छायाश्चिन्तायास्त्यागश्च कर्तव्य इत्याह किंस्विद्गु-
र्विति ॥ ५९ ॥ ननु मनोनाशे शून्यमेवावशिष्यत इत्या-
शङ्क्य नैत्याह मत्स्य इति । मत्स्य इव मत्स्यो जीवः जाग्र-
त्त्वप्रयोरिहलोकवपरलोकयोर्मां तामोरिषि सन्धारेण सुप्त
स्वनीडभूतं सद्रूपं अन्नं प्राप्नोति न निमिपति मनोवह्नुमदधि-
भवति । न हि द्रष्टुं शक्यं विपरिलोपो विशतेऽविनाशित्वात् इति-
श्रुतेः । ननु मत्स्योऽविनाशित्वाद्जातं भेत्कस्ताहि जात इत्यत्र
आह अण्डं पिण्डमण्डरूपं जातमुत्पन्नं सत् न चोपति चलति ।
सुप्त मन्दायां गती । पुण्यप्रवर्तितमेवाह द्वारादिजडजातं चेशते
इत्यर्थः । 'को हेवाग्न्यात् कः प्राप्यायदेप आकाश धानन्दो
न स्यात्' इति श्रुतेः । कस्ताहि जाताजातयोरेतयोः संयोगस्य
दुःखस्य निह्युपाय इत्यत्र आह । अग्मनः अशरीरस्य
निवृत्तदेहप्रथायासस्य योगिनी हृद्यं शोकनीडं नास्ति ।
कथं तर्हि समाधेरपि भ्युत्थिन्तीत्याह । नदी चित्तनदी वेगेन

वर्धते । सुपुत्रावस्थापक्षस्य स्वप्रदर्शनवत्समाहितोत्थितस्यायं
प्रपद्यो दृष्टिगमसमयमात्रजात इत्यर्थः ॥ ६२ ॥ मनोरो-
धाशक्तस्य दानमेव श्रेय इत्याह सार्धो यथा प्रवसतो मित्र-
मेव मरिष्यतो मर्त्यस्य दानं मित्रमित्यर्थः ॥ ६४ ॥ दानस्य
चित्तशुद्धिद्वारा यज्ञादौ यज्ञादेश चित्तव्याभ्याद्वारा समष्टु-
पास्तौ प्रशस्तिद्वारा च अतिथिरिति । अग्निराहव
नीयादेरुपः । गवामृतं शरं तदेव सोमस्यं होतव्यं
सोऽयं सनातनो नित्यो धमः । अमृतो मोक्षहेतुः तत्र द्वा-
माह वायुः सर्वमिदं जगत् 'वायुरेव व्याधिर्वायुः समाधिः' इति
श्रुतेः । पिण्डमण्डरूपमकवायुरपत्यप्राप्तेर्मांसद्वारमित्यर्थः ६६ ॥
उत्तल्लक्षणस्य वायोरपि संहारे धिमवशिष्यत इत्याह-सूर्य
एको विचरते सूर्यवचिप्रकाशरूप आत्मैवास्ति । अवस्था-
त्रये तदभावे च प्रकाशसत्त्वात्तत्त्वयोः सूर्य इव कुतस्तर्हि
प्रपद्यमानमत आह चन्द्रमा जायते पुनः 'चन्द्रमा मनोभूत्वा'
इति श्रुतेर्मन एवाविद्यावशादुत्पद्यते तच्च दुःखप्रदं जगत्-

यक्ष उवाचः—

किंस्विदेकपदं धर्म्यं
किंस्विदेकपदं यशः ।
किंस्विदेकपदं स्वर्ग्यं
किंस्विदेकपदं सुखम् ॥

६९

युधिष्ठिर उवाचः—

दारयमेकपदं धर्म्यं
दानमेकपदं यशः ।
सत्यमेकपदं स्वर्ग्यं
शीलमेकपदं सुखम् ॥

७०

यक्ष उवाचः—

किंस्विदात्मा मनुष्यस्य
किंस्विदैवकृतः सखा
उपजीवनं किंस्विदस्य
किंस्विदस्य परायणम् ॥

युधिष्ठिर उवाचः—

पुत्र आत्मा मनुष्यस्य
भार्या देवकृतः सखा ।
उपजीवनं च परजन्यो
दानमस्य परायणम् ॥

७२

यक्ष उवाचः—

धन्यानामुत्तमं किंस्विद्
धनानां स्यात् किमुत्तमम् ।
लामानामुत्तमं किं स्यात्
सुखानां स्यात्किमुत्तमम् ॥

७३

युधिष्ठिर उवाचः—

धन्यानामुत्तमं दारयं
धनानामुत्तमं श्रुतम् ।
लामानां श्रेय भारीयं
सुखानां तुष्टिरुत्तमा ॥

७४

यक्ष उवाचः—

कश्च धर्मः परो लोके
कश्च धर्मः सदाफलः ।
किं नियम्य न शोचन्ति
कैश्च सन्धिर्न जीर्यते ॥

७५

युधिष्ठिर उवाचः—

आनृशंस्यं परो धर्म-
स्त्रयी धर्मः सदाफलः ।
मनो यम्य न शोचन्ति
सन्धिः सद्भिर्न जीर्यते ॥

७६

यक्ष उवाचः—

किं नु हित्वा प्रियो भयति
किं नु हित्वा न शोचति ।

किं नु हित्वाऽर्घयान् भवति
किं नु हित्वा सुखी भवेत् ॥

७७

युधिष्ठिर उवाचः—

मानं हित्वा प्रियो भयति
क्रोधं हित्वा न शोचति ।

कामं हित्वाऽर्घयान् भवति
लोभं हित्वा सुखी भवेत् ॥

७८

व्ययति । अविद्यानिवृत्तुपायमाह अप्रिहिंसस्य भैदज्यं
'अभिवान्भूत्वा' इति क्रुतेर्गणिव तत्त्वमस्यादिका दिमस्य सूर्या-
भिभावकस्याविद्याज्जलस्य औषधं निवारकं भूमिः शरीरं
तदेव महदावपनं विद्याअविद्यायाश्च निघानपात्रं इद्वैव संमा-
स्तिवदत्तंसाधिप्रणामावोऽपि साक्षात्क्रियत इत्यर्थः ॥ ६८ ॥
अत्र द्वान्या प्रशाम्या ब्रह्मविद्यासूत्रं ससाधनमुपशितं ततः
सतभिस्संबर्धस्योषस्ततमित्तितत्वदार्थसोधः ससाधनः
कृतः । इदानीं पुनः प्रकारान्तरेण साधनान्येव विदपत्तत्वं
पदार्थयोरभेदं तत्त्वमसद्ब्रह्मस्तीत्यादिमहावाक्यप्रतिपार्थं
दर्शयति नवभिः । किंस्विदेकपदमित्यादिना ॥ ६९ ॥ एक-
पदमेकमेव पर्यवसानस्थानं दास्ये क्लृप्तो धर्मः पर्यवधिग-
दित्यर्थः । एवमुत्तरत्र ॥ ७० ॥ उद्योगो दानं सत्यं शीलं च
केच्यं तत्रापि दानमेव पुत्रवदात्मा भार्यावत्सखा परजन्य-
वउपजीवनं च आत्मप्रदत्वात् रमणीयफलत्वात् नादत्तमुनि-

ष्टतीति वयनेनोपजीवनहेतुत्वात्प्रेयाह किंस्विदात्मेति ॥ ७१ ॥
धन्यं धनाय हितं धनमपि श्रुतेना न स्वर्गादीत्याह उत्तमं
श्रुतमिति लाभ भारीयं धर्मगाधनात्वात् । तुष्टिः सन्तोषः
उद्योगोऽभ्यन्तमरारोग्यं सन्तोषश्च दृष्टदारेण ज्ञाने उपजु-
न्तीत्यर्थः ॥ ७२ ॥ आनृशंस्यं गर्भभूतामयदानं संन्यास-
इत्यर्थः । प्रयो मोक्षमन्त्रप्रयोति धुनेऽप्रयोसन्धेनात्र त्रिमात्र-
प्रणव उच्यते तदाश्रितो धर्मः अकारउत्तरामकारार्थानां
रक्ष्यत्सुसमारणोपाधीनां प्रमेण पूर्णसुगयोत्तोत्तरत्र प्रवि-
लापनेन अर्धमादार्थं तृतीये ब्रह्मण्यवस्थानं तदापत्तः अग्नि-
नाशिफलः । मोक्षहेतुत्वात् । तस्य धर्मस्य प्राणापुषाभो मनो-
निष्पद एव । तापैत्र शतात्मपत्तो भूत्वा शोचं तयति ।
मनोनिप्रदमार्गश्च वाट्टिः श्रुताद्यभिरत्र प्रदर्शनीय इति तासा-
यार्थः ॥ ७५ ॥ मनोनिष्पदे इत्यं शरं मानादिचतुष्टयलाग-
दत्याह किं नु इति ॥ ७७ ॥

यज्ञ उवाचः—

किमर्थं ब्राह्मणे दानं
किमर्थं नटनर्तके ।
किमर्थं चैव भृत्येषु
किमर्थं चैव राजसु ॥

७९

युधिष्ठिर उवाचः—

धर्मार्थं ब्राह्मणे दानं
यशार्थं नटनर्तके ।
भृत्येषु भरणार्थं वै
भयार्थं चैव राजसु ॥

८०

यज्ञ उवाचः—

केन सिदावृत्तो लोकः
केन सिद्ध प्रकाशते ।
केन स्वजति मित्राणि
केन स्वर्गं न गच्छति ॥

८१

युधिष्ठिर उवाचः—

अज्ञानेनोवृत्तो लोकः
स्तमसा न प्रकाशते ।
लोमात्यजति मित्राणि
सद्भात् स्वर्गं न गच्छति ॥

८२

यज्ञ उवाचः—

मृतः कथं स्यात् पुरुषः
कथं राष्ट्रं मृतं भवेत् ।
श्राद्धं मृतं कथं वा स्यात्
कथं यज्ञो मृतो भवेत् ॥

८३

युधिष्ठिर उवाचः—

मृतो दग्धिः पुरुषो
मृतं राष्ट्रमराजकम् ।
मृतमधोत्रियं श्राद्धं
मृतो यज्ञस्त्वदक्षिणः ॥

८४

यज्ञ उवाचः—

का दिक्किमुदकं प्रोक्तं
किमन्नं किंच वै विपम् ।
श्राद्धस्य कालमाख्याहि
ततः पिब हरस्व च ॥

८५

युधिष्ठिर उवाचः—

सन्तो दिग्जलमाकाशं
गौरक्षं प्रार्थना विपम् ।
श्राद्धस्य ब्राह्मणः कालः
कथं वा यज्ञ मन्यसे ॥

८६

मानादित्यागोऽपि धर्मफलमतोऽप्रापि ब्राह्मणे दत्तं यदानं तदेव धर्महेतुत्वाद्गुणकरोति नान्यत्र । दत्तमित्याह किमर्थमिति ॥ ७९ ॥ ननु दानवलाज्जानादीन् जित्वा मनो निश्चलत एवात्यन्तिको दुःखनाशो भविष्यति किमप्रविलापनरूपेण त्रयीधर्मेणेत्याशङ्क्याह अज्ञानेनेति । अज्ञानकार्येण स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयेन जरामरणशोकमोहाद्याध्म्येण लोकस्य इति लोक आत्मा । आश्रितस्तिरोहितः कल्पितमुज्ज्वेनेव रज्जु । अतोऽज्ञाननाशार्थं त्रयीधर्मोऽवश्यमेष्टव्यः । ननु सुप्तौ देहद्वयस्वाभावाद्ज्ञाननाशोऽस्त्येव किं त्रयीधर्मेणेत्यत आह तस्मात्तस्मान्नानेन सुप्तावप्याश्रितोऽतो न प्रकाशते । तस्माद्देहत्रयमपि प्रविलापनीयमेवेत्यर्थः । ज्ञानाज्ञानयोरेव विरोधादज्ञानवृत्तं संसारो न मनोस्योपमात्रेण नश्यति किं तु सर्वबाधेन रज्जुमधिगम्यैव यथास्यमूलस्य भयस्य नाशस्तथा देहत्रयबाधेन स्वरूपाधिगमेनेव समूलस्य संसारस्य नाश इति भावः । अतो लोभघ्नौ त्यक्त्वा ज्ञानमेव साधनीयमित्याह लोभादिति ॥ ८१ ॥ लोभसङ्गयोरत्यागे दोषमाह मृत इति । दग्धिं लुण्घचित्तः सदानाद्यसमर्थत्वेन मृत एव । तत्र दृष्टान्तः मृतं राष्ट्रमिव राष्ट्रं प्राणभूमिपतेः सदास्त्वानं शरीरं स्वराजकं नष्टप्राणं यथा

तथा दग्धिो जीवन्मृत इत्यर्थः । अग्रिमं दृष्टान्तद्वयं श्रुतिप्रसिद्धमेव ॥ ८४ ॥ एवं लोभादिख्यागेन दानाद्यनुष्ठानेन शमादिसम्पत्त्या च युक्तस्य त्रयणादिमतो यज्ज्ञातव्यं त्रयात्मैवयं तदाह का दिगिति । सन्तो वेदप्रमाणनिष्ठा । दिक् दिशति उपदिशतीति दिक् उपदेशर इत्यर्थः । आचार्यवचनात् ब्रह्म शातन्यमिति भावः । तथा जलं 'पथम्यामाहुः तावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति ध्रुतेर्जलं पिण्डब्रह्माण्डात्मकं कार्यं तदभिमानो चेतनश्च तेन व्यष्टिसमष्टिर्बोधो लक्ष्यते । आकाशः 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त आकाशेऽस्तं यान्ति' इति ध्रुतेराकाशो व्याहृतं कारणं तदभिमानो ईश्वरस्तेनोच्यते । अनवोर्जलमाकाशमिति सामानाधिकरण्यादभेदोपाध्यायप्रहाणेन उभयत्र दृष्टचिन्मात्रलक्षणया 'सोऽयं देवदत्त' इत्यत्रैव तदेतद्देशकालरूपविशेषणप्रहाणेन देवदत्तस्वरूपमात्रलक्षणया एतावानेव सर्वेषु वेदान्तीषु ज्ञातव्योऽर्थः । ननु व्यावर्तके उपाधिभेदे जाग्रति सति कथं मनयोर्भेदः स्यादत आह । गौरक्षमिति । गच्छतीति गौः इन्द्रियं तद्ग्राह्यं शब्दाद्यर्थजातं वा तत् अन्नं हारणीयं प्रविलापनीयं सैन्धवोदकन्यायेन । यथा सैन्धवतित्त्व उदके प्रास्त उदकेभानुविलीयते । अत्र त्वेति सर्वे एकं भवन्ती-

यक्ष उवाचः—

तपः किलक्षणं प्रोक्तं
को दमश्च प्रकीर्तितः ।
क्षमा च का परा प्रोक्ता
का च ह्रीः परिकीर्तिता ॥ ८७

युधिष्ठिर उवाचः—

तपः स्वधर्मवर्तित्वं
मनसो दमनं दमः ।
क्षमा द्वन्द्वसहिष्णुत्वं
द्वारकार्यनियतनम् ॥ ८८

यक्ष उवाचः—

किं ज्ञानं प्रोच्यते राजन्
कः शमश्च प्रकीर्तितः ।
दया च का परा प्रोक्ता
किञ्चाज्ञमुदाहृतम् ॥ ८९

युधिष्ठिर उवाच —

ज्ञानं तत्त्वार्गसावोचः
शमश्चित्तप्रशान्तता ।
दया सर्वसृष्टीपितृ-
मार्जवं समचित्तता ॥ ९०

यक्ष उवाच —

कः शत्रुर्दुर्जयः पुंसां
कश्च व्याधिरनन्तकः ।
कीदृशश्च स्मृतः साधु-
रसाधुः कीदृशः स्मृतः ॥ ९१

युधिष्ठिर उवाचः—

क्रोधः सुदुर्जयः शत्रु-
लौमो व्याधिरनन्तकः ।
सर्वभूतहितः साधु-
रसाधुर्निर्दयः स्मृतः ॥ ९२

यक्ष उवाच—

को मोहः प्रोच्यते राजन्
कश्च मानः प्रकीर्तितः
किमालस्यं च विद्वेयं
कश्च शोकः प्रकीर्तितः ॥ ९३

युधिष्ठिर उवाचः—

मोहो हि धर्ममूढत्वं
मानस्त्वात्माभिमानिता ।
धर्मनिष्क्रियताऽऽलस्यं
शोकस्त्वज्ञानमुच्यते ॥ ९४

यक्ष उवाच—

किं स्वैर्यमृषिभिः प्रोक्तं
किं च धैर्यमुदाहृतम् ।
ज्ञानं च किं परं प्रोक्तं
दानं च किमिहोच्यते ॥ ९५

युधिष्ठिर उवाचः—

स्वधर्मे स्थिरता स्वैर्यं
धैर्यमिन्द्रियनिग्रहः ।
ज्ञानं मनोमलत्यागो
दानं वै भूतरक्षणम् ॥ ९६

यक्ष उवाच —

कः पण्डितः पुमान् ज्ञेयो
नास्तिकः कश्च उच्यते ।
को मूर्खः कश्च कामः स्यात्
को मत्सर इति स्मृतः ॥ ९७

युधिष्ठिर उवाचः—

धर्मज्ञः पण्डितो ज्ञेयो
नास्तिको मूर्ख उच्यते ।
कामः संसारहेतुश्च
हृत्तापो मत्सरः स्मृतः ॥ ९८

त्यादिति भ्रुतिम्भ । उपायोभिध्मात्वादेव रज्जुसम्बन्ध-
वित्यः सुखसाध्य इत्यर्थः । प्रार्थनाकामः स एव विषामिव
विवं जन्ममरणहेतुत्वात् । अतः कामं त्यक्त्वा गुरुपदेशेन
प्रपन्नं प्रविलाप्य प्रत्यक् ब्रह्मणोरभेदं साक्षयात् कुर्मादित्यर्थः ।
ब्राह्मणो ब्रह्मवित् श्राद्धस्य भद्रया प्रदेयस्य बालः समनः
यदेव शरात्रलामस्तेदेव धर्मज्ञानादिकमनुष्ठेयं शिक्षणीयं च ।
समाप्ता समाधना ब्रह्मविद्या । तथाऽऽप्यन्यान्वपि ज्ञानसा-
धनानि च प्रशंसिच्छ, पूर्णं परं ब्राह्मजीवना-

दिसुखं न दद्यात्को धर्मराजः परायुषति । कथं वा यक्ष
मन्यसे इति । तव मेने एतावता कृतकृत्यत्वमस्ति नास्ति-
वेति प्रभामिप्रायः ॥ ८६ ॥ तपसायत्कृत्य ज्ञानसाध-
नस्य लक्षणान्याह दाम्ना तपः स्वधर्मेति ॥ ८८ ॥ क्रोध-
लौभनिर्दयत्वानि त्यक्त्वा सर्वभूतहितं त्यागित्यर्थः ॥ ९३ ॥
त्रिभिर्मोहादीना लक्षणान्याह मोहो हीत्वादिना ॥ ९४ ॥
नास्तिको नास्ति परलोक इति वादी स एव मूर्खो न ।
ततोऽन्यः पृथग्भूयः प्रष्टव्य इत्यर्थः । संसारहेतुर्वासना ॥ ९८ ॥

यक्ष उवाचः—

कोऽहङ्कार इति प्रोक्तः
कश्च दम्भः प्रकीर्तितः ।
किं तद्वैचं परं प्रोक्तं
किं तत्पैशुन्यमुच्यते ॥ ९९

युधिष्ठिर उवाच —

महाह्वानमहङ्कारो
दम्भो धर्मो ध्वजोच्छ्रयः ।
द्वैवं दानफलंप्रोक्तं
पैशुन्यं परद्रूपणम् ॥ १००

यक्ष उवाचः—

धर्मश्चार्यश्च कामश्च
परस्परविरोधिना
एषां नित्यविरुद्धानां
कथमेकत्र सङ्गमः ॥ १०१

युधिष्ठिर उवाचः—

यदा धर्मश्च भार्या च
परस्परेयशानुगौ ।
तदा धर्मार्थकामानां
त्रयाणामपि सङ्गमः ॥ २

यक्ष उवाचः—

अक्षयो नरकः केन
प्राप्यते मरतर्पणम् ।
एतन्मे पृच्छतः प्रश्नं
तच्छीघ्रं वन्तुमर्हसि ॥ ३

युधिष्ठिर उवाचः—

ब्राह्मणं स्वयमाह्वय
याचमानमकिञ्चनम् ।
पश्चात्प्राप्तीति यो ब्रूयात्
सोऽक्षयं नरकं व्रजेत् ॥ ४
वेदेषु धर्मशास्त्रेषु
मिथ्या यो वै डिजातिषु ।

वेदेषु पितृधर्मेषु

सोऽक्षयं नरकं व्रजेत् ॥ ५
विद्यमाने धने लोभा-
दानभोगविवर्जितः ।
पश्चात्प्राप्तीति यो ब्रूयात्
सोऽक्षयं नरकं व्रजेत् ॥ ६

यक्ष उवाचः—

राजन् कुलेन वृत्तेन
स्याध्यायेन श्रुतेन वा ।
ब्राह्मण्यं केन भवति
प्रब्रूह्योतत् सुनिश्चितम् ॥ ७

युधिष्ठिर उवाचः—

शृणु यक्ष कुलं तात
न स्वाध्यायो न च श्रुतम् ।
कारणं हि द्विजत्वे च
वृत्तमेव न संदायः ॥ ८
वृत्तं यत्नेन संरक्ष्यं
ब्राह्मणेन विरोधतः ।
अक्षीणवृत्तो न क्षीणो
वृत्ततस्तु हतो हतः ॥ ९
पटकाः पाठकाश्चैव
ये चान्ये शास्त्रचिन्तकाः ।
सर्वे व्यसनिनो मूर्खा
यः क्रियावान् स षण्डितः ॥ १०
चतुर्वेदोऽपि दुर्वृत्तः
स शूद्रादतिरिच्यते ।
योऽग्निहोत्रपरो दान्तः
स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥ ११

यक्ष उवाचः—

प्रियवचनवादां किं लभते
विमृशितकार्यकरः किं लभते ।
बहुमित्रकरः किं लभते
धर्म रतः किं लभते कथय ॥ १२

महत् तदज्ञानं च अहङ्कारः धर्मः ध्वजोच्छ्रयो
ध्वजवृत्तयो लोकेषु स्वार्थार्थः । दम्भदर्पेणशून्यानि
त्यन्तु देवाधीनो यच्छास्त्रममन्तुश्चे निर्दम्भ- निष्कामं च
धर्ममाचरोदित्यर्थः ॥ १०० ॥ नन्वर्थकामयोर्विरोधिनीः
सतीस्तादृशो धर्मो दुरनुप्रेय इत्याशङ्क्याह वदेति । धर्मोऽग्नि-
होत्रादिः । पाणिनायवद्रायाविरुधी न भवति । यदा च
भार्यादानादिति वचनं विना धर्मं विरोधिनीं न भवेत्

तदा धर्मोऽर्थान् श्रूयते । भार्या च कामं पूरयति । तेन
त्रिवर्गोऽयं सत्तमं प्राप्नोति । तथा च रुद्रिणामप्यस्ति धर्म-
द्वारेण मोक्षोऽपिदार इत्युक्तम् ॥ २ ॥ अक्षयो नरकः नित्य-
समाहितम् ॥ ३ ॥ तदेतुमाशुं सम्पदमाह ब्राह्मणमिहा-
दिना ॥ ४ ॥ स्वाध्यायेन अशरावातया श्रुतेन तदर्थप्रदत्तेन ।
साध्वेदेवाधिगमेनेत्यर्थः ॥ ७ ॥ कुलं न कारणं स्वाध्यायः
श्रुतं च द्वयं मिलित्वैवमेव तदपि न कारणमिति योग्यम्
॥ ८ ॥ अतिरिच्यते नावतायामिति शेषः ॥ ११ ॥

धर्मोऽहमिति भद्रं ते जिज्ञासुस्त्वामिहागतः ।
आनुरांस्थेन तृष्टोऽस्मि वरं दास्यामि तेऽनघ १०
वरं घृणीष्व राजेन्द्र दाता ह्यस्मि तयानघ ।

ये हि मे पुरुषा भक्ता न तेगामस्ति दुर्गतिः ॥११
युधिष्ठिर उवाच ।

अरणीसहितं यस्य मृगो ह्यादाय गच्छति ।
तस्यामृतो न लुप्येरन् प्रथमोऽस्तु वरो मम ॥ १२
यक्ष उवाच ।

अरणीसहितं ह्यस्य ब्राह्मणस्य हृतं मया ।
मृगवेषेण कौन्तेय जिज्ञासार्थं तव प्रभो ॥ १३
वैशम्पायन उवाच ।

ददानीत्येष भगवानुत्तरं प्रत्यपद्यत ।
अन्यं वरय भद्रं ते वरं त्वममरोपम ॥ १४
युधिष्ठिर उवाच ।

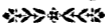
घर्षाणि द्वादशारण्ये त्रयोदशमुपस्थितम् ।
तत्र नो नामिजानीयुर्वसतो मनुजाः क्वचिन् १५
वैशम्पायन उवाच ।

ददानीत्येष भगवानुत्तरं प्रत्यपद्यत ।
भूयश्चाध्यासयामास कीर्तयेयं सत्यविक्रमम् १६
यद्यपि स्थेन रूपेण चरिष्यथ महोमिमाम् ।

न वो विहास्यते कश्चिन्नियु लोकेषु भारत ॥१७
वर्षे त्रयोदशमिदं मत्प्रसादात् कुरुद्वहाः ।
विराटनगरे गृह्णा अविहाताश्चरिष्यथ ॥ १८

पक्षः सङ्कल्पितं रूपं मनसा यस्य यादृशम् ।
तादृशं तादृशं सर्वं छन्दतो धारयिष्यथ ॥ १९
अरणीसहितं चेद् ब्राह्मणाय प्रयच्छन् ।

इति श्रीमहाभारते भारण्यके पर्वाणि भारणेयपर्वाणि नकुलादित्रिजयनादिषट्पत्तमी
चतुर्दशाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१४ ॥

धर्मोऽहमिति । भद्रं ते भद्रं धर्मस्तत्र विनाऽस्माति
वस्त्वप्रकाशनं इति भद्रं ते इत्यनेन । इति एवमुक्-
त्कारेण । यथाः प्रभृतिभिर्दशभिर्धर्मैस्तनुभिरहिमादिभिर्धर्मै-
रेवोत्पन्नैर्नारयेन । शामादिष्वहातुराण्य पश्यदीज्यकळं
इदं कथयान् मांशमुष्णस्यमयमश्विदानन्दमार्गं ते तत्र
वसिस्ताति वेधः । एवं प्रधानुदादमुखेन प्रनियादितां श्रमजिवां
ताः स्वयं दमः शौचमित्यादि शोच्यरेणोरमं ह्य आरुहा-
येकामनुगतति जिज्ञासुस्त्वामिहागत इत्यादिना ॥ १० ॥
रणीसहितमृत्योः ममापोहितमिमम् । ददा आण्योः मरिदं

जिज्ञासार्थं मया होतदाह्नं मृगकृपिणा ॥ २०
प्रवृणीष्यापरं सौम्य यरमिदं ददानि ते ।

न त्व्यामि नरक्षेत्र प्रयच्छन् धं वरंस्तथा ॥ २१
स्वीयं गृह्णातां पुत्र वरमप्रतिमं महत् ।
त्वं हि मत्प्रमयो राजन् विदुरश्च ममांराजः ॥ २२

युधिष्ठिर उवाच ।
वेषवेषो मया दृष्टो भवान् साक्षात् सनातनः ।
यं ददासि वरं तृष्टतं प्रहीष्याम्यहं पितृ ॥ २३

जयेयं लोभमोहो च क्रोधं चाहं सदा विभो ।
दानं तपसि सत्ये च मनो मे सततं भवेत् ॥ २४
धर्म उवाच ।

उपपन्नो गुणैरेतैः स्वभावेनासि पाण्डव ।
भवान् धर्मः पुनश्चैव यथोक्तं ते भविष्यति ॥ २५
वैशम्पायन उवाच ।

इत्सुकुऽन्तर्दधे धर्मो भगवोहो कमायनः ।
समेताः पाण्डवाश्चैव सुखसुप्ता मनस्विनः ॥ २६
उपेत्य चाग्रमं धीराः सर्वे त्व गतकृमाः ।

भारण्ये बहुस्तस्मै ब्राह्मणाय तपस्विने ॥ २७
इदं समुत्थानसमागतं महत्
पितृश्च पुत्रस्य च कीर्तिपर्यतम् ।

पठन्नरः स्याद्विजितेन्द्रियो वशी
स पुत्रपीत्रः शतवर्षमाभयेत् ॥ २८

न चाप्यधर्मं न सुहृद्विभेदने
परस्यहारे परदारमरोने ।
कद्र्यमाये न रमेमनः सदा
शृणां सदाध्यायनमिदं पिजानताम् ॥ २९

समुदायः अरणीसहितमिति यावत् ॥ १२ ॥ अरणी गहानीति
वेधः । नः अस्मान् ॥ १५ ॥ छन्दतः इच्छतः ॥ १९ ॥
आरण्ये मरणीसमुपुदम् ॥ २७ ॥ समुत्थानसमागतं अज्ञा-
दीनां समुत्थानं च धर्मोत्पन्नं महत् समागन्तं उपमेतलं येति
गमाहारः । पितृपुत्रस्य पुत्रस्य युधिष्ठिरस्य चात्समागतामिति
समागतेऽप्यनुभूतस्यनुवर्णे ॥ २८ ॥ कद्र्यमाये वारंश्चे
मदास्त्वानं शुभास्त्वानम् ॥ २९ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैकच्छो-
धे भाटमारवर्दि चतुर्दशाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

३१५

वैशम्पायन उवाच ।

धर्मेण तेऽभ्यनुज्ञाताः पाण्डवाः सत्यविक्रमाः ।
 अज्ञातवासं वत्स्यन्तच्छत्रा वर्षं त्रयोदशम् ॥ १
 उपोषविष्टा विद्वांसः सहिताः संशितव्रताः ।
 ये तद्भक्ता वसन्ति स्म वनवासे तपस्विनः ॥ २
 ताननुब्रूवन्महात्मानः स्थिताः प्राञ्जलयस्तदा ।
 अभ्यनुज्ञांपयिष्यन्तस्तं निवासं धृतव्रताः ॥ ३
 विदितं भवतां सर्वं धार्तराष्ट्रैर्यथा वयम् ।
 छत्रना हतराज्याधानयाश्च बहुशः कृताः ॥ ४
 उपिताश्च धने कृच्छ्रे वयं द्वादशवत्सरान् ।
 अज्ञातवाससमयं शपं वर्षं त्रयोदशम् ॥ ५
 तद्वसामो वयं छत्रास्तदनुज्ञातमर्हय ।
 सुयोधनश्च दुष्टात्मा कर्णश्च सहसौबलः ॥ ६
 जानतो विपमं कुर्युस्मास्वत्यन्तवैरिणः ।
 युक्तवाराश्च युक्ताश्च पौरस्य स्वजनस्य च ॥ ७
 अपि नस्तद्भवेद्भूयो यद्दयं ब्राह्मणैः सह ।
 समस्ताः श्वेषु राष्ट्रेषु स्वराज्यस्था भवेमहि ॥ ८

वैशम्पायन उवाच ।

इत्युक्त्वा दुःखशोकार्तां शुचिर्धर्मसुतस्तदा ।
 सम्मूर्छितोऽभवद्राजा साधुकण्ठो युधिष्ठिरः ॥ ९
 तमयाग्यासयन् सर्वं ब्राह्मणा भ्रातृभिः सह ।
 अथ धीम्योऽब्रवीद्वाक्यं महार्थं नृपतिं तदा ॥ १०
 राजन् विद्वान् भवान् दान्तः
 सत्यसन्धो जितेन्द्रियः ।
 नैवंविधाः प्रमुह्यन्ते
 नराः कस्याञ्चिदापदि ॥ ११

देवैरुत्पापदः प्राप्ताच्छत्रैश्च बहुशस्तथा ।
 तत्र तत्र सपत्नानां निग्रहार्थं महात्मभिः ॥ १२
 इन्द्रेण नियमान् प्राप्य गिरिप्रस्थाभ्रमे तदा ।
 छत्रेनोप्यं कृतं कर्म द्विपतां च विनिग्रहे ॥ १३
 विष्णुनाग्बशिरः प्राप्य तथाऽदित्यां निवस्यता ॥
 गर्भे वधार्थं दैत्यानामज्ञातेनोपितं चिरम् ॥ १४

३१५

धर्मोति । वत्स्यन्तः वस्तुमिच्छन्तः ॥ ११ ॥ स्थिताः
 स्वर्षभनिष्ठाः ॥ ३ ॥ युक्ताः योजिताश्चार्य वेत्ते-दुष्ठा अथ
 देवाः ॥ १२ ॥ इन्द्रश्च वत्समानिरोभितस्य विपमं कुर्यु-

प्राप्य वामनरूपेण प्रच्छन्नं प्रज्ञरूपिणा ।
 बलेर्यथा हतं राज्यं विक्रमैस्तथ ते श्रुतम् ॥ १५
 हुताशनेन यथापः प्रविश्य छत्रमासता ।
 विबुधानां कृतं कर्म तत्र सर्वं श्रुतं स्वया ॥ १६
 प्रच्छन्नं चापि धर्मह हरिणाऽरिवितिग्रहे ।
 वज्रं प्रविश्य शक्रस्य यत् कृतं तत्र ते श्रुतम् ॥ १७
 भौवेण वसता छत्रमूरो ब्रह्मर्षिणा तदा ।
 यत् कृतं तात देवेषु कर्म तत्तेऽनघ श्रुतम् ॥ १८
 एवं विवस्वता तांत छत्रेनोत्तमतेजसा ।
 निर्दग्धाः शात्रवाः सर्वे वसता भुवि सर्वेशः ॥ १९
 विष्णुना वसता चापि गृहे दशरथस्य वै ।
 दशर्षावो हतच्छन्नं संयुगे भीमकर्म्मा ॥ २०
 पयमेव महात्मानः प्रच्छन्नास्तत्र तत्र ह ।
 अजयच्छात्रवान् युद्धे तथा त्वमपि जेष्यसि २१
 तथा धीम्येन धर्मज्ञो वाक्यैः सम्परितोषितः ।
 शास्त्रबुद्ध्या स्तुद्ध्या च न चचाल युधिष्ठिरः २२
 अथाब्रवीत् महाबाहुर्भीमसेनो महाबलः ।
 राजानं बलिनां श्रेष्ठो गिरा सम्परिहर्षयन् ॥ २३
 भवेदस्या महाराज तव गाण्डीवधन्वना ।
 धर्मानुगतया बुद्ध्या न किञ्चित् साहसं कृतम् २४
 सहदेवो मया नित्यं नकुलश्च निवारितौ ।
 शक्तौ विष्वंसने तेषां शत्रूणां भीमविक्रमौ ॥ २५
 न वयं तत्प्रहास्यामो यस्मिन् मोक्षयति नो भवान्
 भवान् विघ्नतां तत् सर्वं क्षिप्रं जेष्यामहे रिपून् २६
 इत्युक्ते भीमसेनेन ब्राह्मणाः परमाशिषा ।
 उक्त्वा चापृच्छथ भरताभ्यद्यास्वाम्भान्ययुर्गृहान्
 सर्वं वेदविदेः मुष्या धतयो मुनयस्तथा ।
 आसेदुस्ते यथान्यायं पुनर्दशानकाङ्क्षया ॥ २८
 सह धीम्येन विद्वांसस्तथा पञ्च च पाण्डवाः ।
 उत्थाय प्रययुर्धाराः कृष्णामादाय धन्विनः ॥ २९

रतो राश्रन्तेऽस्माभिर्गन्तव्यमित्याशयः ॥ ७ ॥ अश्रुनि
 रतिप्रतस्तदात् शुचिरित्येव पाठः स्वच्छः ॥ ९ ॥ उभ
 वसं कृत्वा ॥ १३ ॥ न चचाल छत्रेन अश्रुवर्षं नाश्रीह्य
 वान् ॥ २२ ॥ आशिषोणा आशिषं प्रयुज्य ॥ २७ ॥

श्रीशामान्नमुपागम्य तस्माद्देशाभिहिततः ।
 खोभूते मनुजव्याप्रादुर्भवासाध्यमुपताः ॥ ३० ॥ पृथक् शास्त्रविदः सर्वे सर्वे मन्त्रविशाखाः ।
 इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्यामारण्यके पर्वणि आरण्यपर्वणि
 अज्ञातवासमन्त्रणे, पञ्चदशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१५ ॥

॥ समाप्तमारण्यपर्व ॥

॥ समाप्तं चेदमारण्यकं पर्वेति ॥

॥ श्रवणमहिमा ॥

इदमारण्यकं श्रुत्वा महापापैः प्रमुच्यते ।
 अधनो धनमाप्नोति पुत्रपौत्रसंमन्वितः ॥ १ ॥
 यं यं प्रार्थयते कामं तं तं प्राप्नोत्यसंशयम् ।
 नारी वा पुरुषो वाऽपि शुचिः प्रयतमानसः ॥ २ ॥
 आरण्यके श्रुतेऽर्घीति ब्राह्मणान् पापसादिभिः ।
 मोक्षयेद्ब्रह्मगोस्वर्णदानै रक्षैः प्रपूजितान् ॥ ३ ॥
 ब्राह्मणेषु च तुष्टेषु सन्तुष्टाः पाण्डुनन्दनाः ।
 ब्रह्मा विष्णुस्तथा रुद्रः शक्रो देवगणास्तथा ॥ ४ ॥
 भूतानि मुनयो देव्यस्तथा पितृगणाश्च ये ।
 याचकं पूजयेच्छक्त्या घञ्जासैः स्वर्णभूषणैः ॥ ५ ॥
 विशेषतस्तु कपिला देवा तु जपपाठके ।
 कांस्यदोहा रौप्यचुरा स्वर्णशृङ्गा समूषणा ।
 पाण्डूनां परितोषार्थं दद्याद्दत्तं द्विजातये ॥ ६ ॥
 आरण्यकाख्यमाख्यानं शृणुयाद्यो नरोत्तमः ।
 स सर्वकाममाप्नोति पुनः स्वर्गतिमाप्नुयात् ॥ ७ ॥
 ॥ इत्यारण्यकश्रवणमहिमा दानविधिश्च समाप्तः ॥

मन्त्राय विचारयम् ॥ ३१ ॥

इति श्रीमत्पद्मानन्दप्रमाणज्ञमर्यादापुरन्दरचतुर्धरवंशावतसगोविन्दसूरिसूनोर्नीलकण्ठस्य कृता
 भारतमावदीपे आरण्यपर्वणि प्रकाशे पञ्चदशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१५ ॥

* अयं सतश्लोकात्मनो ग्रंथ क-य पुस्तकधरोर्नास्ति ।

अतः परं विराट्पर्वं भविष्यति ।

तस्यायमाय श्लोकः—

जनमेजय उवाचः—

कथं विराटनगरे मम पूर्वपितामहाः ॥

अमातवासमुपिता दुर्योधनमयार्दिताः ॥ १ ॥

॥ इति श्रीमहाभारते *वनपर्व समाप्तम् ॥

* अथाप्यादिपर्वानि पूर्वसंश्लेष्यनावसरे— 'अथाप्यायदाते द्वे तु संख्यया परिकीर्त्तिते ॥ पक्षीन-
सप्ततिशैथ तथाऽध्यायाः प्रकीर्त्तिताः ॥ एकादश-
सहस्राणि श्लोकाना पट्टशतानि च ॥ अतुःपाष्टि
स्तथा श्लोका पर्वस्यास्मिन्प्रकीर्त्तिताः ॥ इत्यु-

चम् । तथापि प्रायः संप्रति वनपर्वगताध्यायसंख्या ११५
श्लोकोक्त्या च ११८५९ इत्येते । एतेऽसकप्रमादादिति श्ये-
यम् । भवेद्युक्तं पर्वानि श्लोका श्लोका अध्यायाश्च । परंतपे
मपारयते निर्देशं कर्तुं न शक्यते ।

इति श्रीविश्वपदेकशुलकमलदिवाकराभूतसोमयाजिदत्तात्रेयटीक्षिततनुज-पण्डितरामचन्द्र
शास्त्रिभृतौ महाभारतलघुटिप्पण्यामारण्यकं पर्वं समाप्तम् । भास्वी जयतु ॥ शाकं १८५१ ॥